T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

YENİ ASSUR İMPARATORLUĞU'NUN YUKARI DİCLE BÖLGESİ'NDE ARAZİ VE SU KULLANIMI

Akarcan GÜNGÖR

Haziran -2024
BATMAN

T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

YENİ ASSUR İMPARATORLUĞU'NUN YUKARI DİCLE BÖLGESİ'NDE ARAZİ VE SU KULLANIMI

Akarcan GÜNGÖR

Danışman
Prof. Dr. Gülriz KOZBE

Haziran -2024
BATMAN

TEZ KABUL VE ONAYI

Akarcan GÜNGÖR tarafından hazırlanan **"Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'nde Arazi ve Su Kullanımı"** adlı tez çalışması 24/06/2024 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı'nda DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri	**İmza**
Başkan Prof. Dr. Gülriz KOZBE	……..
Danışman Prof. Dr. Gülriz KOZBE	……..
Üye Doç. Dr. Can Yümni GÜNDEM	……..
Üye Doç. Dr. Mahmut AYDIN	……..
Üye Doç. Dr. Bülent GENÇ	……..
Üye Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU	……..

Yukarıdaki sonucu onaylarım.

Dr. Öğr. Üyesi Ömer Murat ÖTER
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdür V.

TEZ BİLDİRİMİ

Bu tezdeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını bildiririm.

DECLARATION PAGE

I hereby declare that all information in this document has been obtained and presented in accordance with academic rules and ethical conduct. I also declare that, as required by these rules and conduct, I have fully cited and referenced all material and results that are not original to this work.

Akarcan GÜNGÖR

24.06.2024

ÖZET

DOKTORA TEZİ

YENİ ASSUR İMPARATORLUĞU'NUN YUKARI DİCLE BÖLGESİ'NDE ARAZİ VE SU KULLANIMI

Akarcan GÜNGÖR

Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Arkeoloji Ana Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Gülriz KOZBE

2024, 744 Sayfa

Jüri
Danışman: Prof. Dr. Gülriz KOZBE
Diğer Üye: Doç. Dr. Can Yümni GÜNDEM
Diğer Üye: Doç. Dr. Mahmut AYDIN
Diğer Üye: Doç. Dr. Bülent GENÇ
Diğer Üye: Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU

MÖ 2. Binyılın başından itibaren tüccar ailelerinden oluşan örgütlenmiş bir uygarlık olarak tarih sahnesindeki yerini alan Assurlular, MÖ 14. yüzyılın ikinci yarısında siyasi ve politik bir oluşum olarak bölgesel bir devlet, MÖ 10 yüzyıldan 7. yüzyılın son çeyreğine kadarki yaklaşık 320 yıllık bir süreçte ise Yakındoğu tarihini emperyalist yayılım politikalarıyla derinden etkilemiş bir imparatorluk olarak bilinmektedir. Yakındoğu'nun büyük bir bölümünü kapsayan çok geniş bir coğrafyada hegemonik bir güç olarak karşımıza çıkan Assur İmparatorluğu'nun sahip olduğu zengin kültürel dokusunda barındırdığı konu çeşitliliği içerisinde arazi ve su kullanımı veya peyzaj arkeolojisi ayrıcalıklı bir alanı oluşturmaktadır. Assur İmparatorluğu'nun emperyalist yayılım politikalarıyla çerçevesinde doğal kaynaklar açısından oldukça zengin ve stratejik önemi baskın bir bölge olarak karakterize edilen Yukarı Dicle Bölgesi, Orta Assur Dönemi'nden itibaren askeri seferlerin hedefindeki odak noktasını oluşturmuştur. Bu dönemden itibaren bölgedeki dönüşümün dinamikleri içerisinde verimli arazileri, hammadde kaynaklarını denetim altına almak adına bazı tahkimatlı yapılar inşa edilmeye başlandığı gibi askeri seferle yağma, vergi ve haraç toplama girişimleriyle genişleme çabaları olmuştur.

Özellikle Yeni Assur İmparatorluğu'nda katı kurallarıyla tanınan ve dönüşümün asıl mimari II. Assurnasirpal'ın bu bölgede kalıcılığı sağlamak için uyguladığı emperyalist politikalar sayesinde peyzajın yapılandırıldığı görülmektedir. Yazılı kaynaklar, arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının sunmuş olduğu veriler doğrultusunda, taşradaki Yukarı Dicle Bölgesi'nin Assur'un emperyalist üst yapısına entegrasyon süreci arazi ve su kullanımını işaret etmektedir. Bu bölgelerin

kaynaklarından yararlanmak adına kültürel peyzajın temel unsurları olan eyalet merkezleri, tahkimatlı şehirler, kaleler, kasabalar, köyler, çiftliklerden oluşan ve üretim merkezi olarak bilinen *kapru*'lardan oluşan birbiriyle yakın mesafelerde ancak dağınık bir yerleşim modeli, doğal çevrenin kültürel peyzaja dönüştürülmesindeki süreçsel gelişiminin temel dayanağını arazi ve su kullanımı oluşturmaktır.

Yukarı Dicle Bölgesi'nin zengin doğal kaynakları, verimli tarım arazilerinin yanı sıra bölgelerarası ulaşım trafiğini elinde tutan stratejik mekânsal rolünden yararlanıldığını gösteren yerleşim modeli içerisindeki hiyerarşik düzen, Assur'un arazi ve su kullanımı çerçevesinde bölgedeki yapılandırma sürecindeki yansımaları sunan gelişim ve değişim dinamikleri oluşturulan kültürel peyzajın dönüşümündeki baskın unsurları karakterize etmektedir. Yeni Assur İmparatorluğu'nun bölgedeki arazi ve su kullanımına yönelik yapılandırma faaliyetleri çerçevesinde kültürel peyzajın sahip olduğu karmaşık ilişkilerle fiziki coğrafyayı şekillendiren süreçlere olan genel bakışı, sosyal ve ekonomik hayata ilişkin ayrıntılı güncel verilerle zenginleştirilmiş bu çalışmamın önemi, Yeni Assur Dönemi yerleşim modeline literatüre katkı sağlayacak yaklaşımların yanı sıra MÖ 1. binyılda Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki arazi ve su kullanımına yeni veriler sağlamış olmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Arazi Kullanımı, Dicle, Kültürel Peyzaj, Su Kanalı, Sulama, Yeni Assur, Yerleşim Modeli, Yukarı Dicle Bölgesi.

ABSTRACT

Ph.D THESIS

LAND AND WATER USE IN THE UPPER TIGRIS REGION OF THE NEO-ASSYRIAN EMPIRE

Akarcan GÜNGÖR

Batman University Graduate Education Institute

Archaeology of Department

Advisor: Prof. Dr. Gülriz KOZBE

2024, 744 Pages

Jury
Advisor: Prof. Dr. Gülriz KOZBE
Member: Assoc. Prof. Dr. Can Yümni GÜNDEM
Member: Assoc. Prof. Dr. Mahmut AYDIN
Member: Assoc. Prof. Dr. Bülent GENÇ
Member: Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU

Assyrians, who took their place in history as an organized civilization consisting of merchant families from the beginning of the 2nd millennium BC, became a regional state as a political and political formation in the second half of the 14th century BC, and an imperial power during a period of approximately 320 years from the 10th century to the last quarter of the 7th century BC. It is known as an empire that deeply affected the history of the Near East with its imperialist expansion policies. Land and water use or landscape archeology constitutes a privileged field within the diversity of subjects in the rich cultural texture of the Neo-Assyrian Empire, which emerged as a hegemonic power in a very wide geography covering a large part of the Near East. The Upper Tigris Region, characterized as a region rich in natural resources and of dominant strategic importance within the framework of the expansion policies of the Assyrian Empire, has been the focus point of military expeditions since the Middle Assyrian Period. Starting from this period, within the dynamics of transformation in the region, some fortified structures began to be built in order to control the fertile lands and raw material resources, and there were efforts to expand through military expeditions, looting, tax and tribute collection attempts.

Especially in the Neo-Assyrian Empire, which was known for its strict rules and the real architecture of the transformation was Assurnasirpal II. It can be seen that the landscape was structured thanks to the imperialist policies implemented by Assurnasirpal to ensure permanence in this region. Due to data provided by written sources, archaeological excavations and surveys, the integration process of the provincial Upper Tigris Region into the imperialist superstructure of Assyria indicates

the use of land and water. In order to benefit from the resources of the region, a dispersed settlement model at close distances to each other, consisting of state centers, fortified cities, castles, towns, villages, farms and *kapru* known as production units, which are the basic elements of the cultural landscape, has become the basis of the processual development of the transformation of the natural environment into a cultural landscape depending on land and water use.

The hierarchical order within the settlement model, which shows that the rich natural resources of the Upper Tigris Region, fertile agricultural lands as well as the strategic spatial role that holds the interregional transportation traffic are benefited from, the development and change dynamics that present the reflections of the structuring process in the region within the framework of Assyria's land and water use, the created cultural landscape characterizes the dominant elements in its transformation. This dissertation’s overview of the complex relationships of the cultural landscape and the processes that shaped the physical geography within the framework of the structuring activities of the Neo-Assyrian Empire regarding land and water use in the region, enriched with detailed current data on social and economic life, provides approaches that will contribute to the literature on the settlement model of the Neo-Assyrian Period in the 1st millennium BC.

Keywords: Cultural Landscape, Land Use, Neo-Assyrian, Region, Settlement Model, Tigris, Upper Tigris, Water Canal, Water Systems, Water Use.

ÖNSÖZ

MÖ 1. binyılda Yakındoğu'nun büyük bir bölümünü egemenliği altına alan dönemin süper gücü Yeni Assur İmparatorluğu'nda, başarılı kralların emperyalist yayılım politikalarıyla bu coğrafyadaki sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi tarihini derinden etkilemiş ve dönüşümün gerçek aktörleri olarak bir imparatorluk şemsiyesi altında birçok bölgede hüküm sürmüşlerdir. Hiç şüphesiz Orta Assur Dönemi'nden itibaren Yukarı Dicle Bölgesi Assurlu kralların ilgi odağında yer alırken Yeni Assur İmparatorluğu'nda bu bölgenin emperyal üst yapıya entegrasyon sürecindeki yansımaları sunan gelişim ve değişim dinamikleriyle oluşturulan kültürel peyzaj unsurlarının bize sunmuş olduğu somut veriler, Assurluların bu bölgedeki kalıcı olma girişimlerini göstermektedir. Özellikle büyüyen ve gelişen Assur İmparatorluğu'nun ihtiyaç duyduğu temel gereksinimlerin karşılanmasına yönelik emperyalist yayılım politikalarıyla çerçevesinde doğal kaynaklar açısından oldukça zengin, stratejik önemi baskın bir bölge olarak karakterize edilen Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki dönüşümün temel dinamikleri içerisinde verimli arazileri, hammadde kaynaklarını denetim altına almak adına bazı tahkimatlı yapılar inşa edilmesinin yanı sıra askeri seferle yağma, vergi ve haraç toplama girişimleriyle genişleme çabaları sosyo-politik ve ekonomik amaçlar doğrultusunda tarımsal kolonicilik faaliyetleri kapsamında üretim merkezleri kurma gibi çok bileşenli hem siyasi hem ekonomik mekanizmanın işlevsel olarak birbirini tamamlayan kontrol etme ve yönetim biçimini göstermiştir. Dolaysıyla Assur'un sömürgeci yayılım politikasının temel dayanağını arazi ve su kullanımı oluşturmakla birlikte doğal çevrenin kültürel peyzaja dönüştürülmesindeki yerleşim modelinin süreçsel gelişiminin temelinde Yeni Assur İmparatorluğu'nun başarılı kralları tarafından Yukarı Dicle Bölgesi'nin fiziki coğrafyasıyla etkileşime girerek siyasi, sosyal ve ekonomik amaçlar doğrultusunda kültürel peyzaja dönüştürülmesinde arazi ve su kullanımı önemli rol oynamaktadır.

Usta-çırak metaformu çerçevesinde oldukça uzun soluklu bir süreci kapsayan arkeoloji hayatımın başlangıcını oluşturan "***Yeni Assur İmparatorluğu Ordusu*** başlıklı 2012 yılında tamamladığım Lisans Bitirme tezinde, 2018 yılında tamamladığım "***Eski ve Yeni Dönem Arkeolojik Araştırmalar ve Yazılı Kaynaklar Işığında Sultantepe Höyüğü'nün Olası Kültürel Tarihi***" başlıklı Yüksek Lisans Tezim ve şimdi de "***Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'nde Arazi ve Su Kullanımı***" başlıklı doktora tezimin her aşamasında öğrettikleriyle mesleki hayatıma önemli katkılar

sağlayarak arkeolojiyi sevmemi sağlayan ve tez çalışmalarımın her aşamasında bana yol gösteren, hiçbir zaman yardımını ve desteğini esirgemeyen tez danışmanım kıymetli hocam Prof. Dr. Gülriz KOZBE'ye teşekkürü bir borç bilirim.

Tezimin ilerlemesinde fikir ve görüşleriyle katkı sağlayan, verilerin ele alınışı, farklı bakış açılarıyla yaklaşımlarda bulunmamı sağlayan ve her konuda yardımını esirgemeyen hocalarım Doç. Dr. Can Yümni GÜNDEM ve Doç.Dr. Bülent GENÇ'e şükranlarımı sunarım. Ayrıca tez izleme komitesi üyesi olan hocam Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU'nun gerek Assur İmparatorluğu gerekse de Yukarı Dicle Bölgesi ile ilgili bilgi ve tecrübelerini benimle paylaşıp katkıda bulunduğu için teşekkür ederim. Tez İzleme komitesi üyesi ve Batman Üniversitesi Arkeoloji Bölüm Başkanı hocam Doç. Dr. Mahmut AYDIN'ın bana vermiş olduğu destekler için teşekkür ederim.

Ayrıca Assur Üçgeni olarak nitelenen krali başkentlerin yer aldığı Assur merkezinde yapmış oldukları oldukça değerli çalışmaların verilerini benimle paylaşan Prof. Dr. Ariel M. BAGG ile Prof. Dr. Daniele Morandi BONACOSSİ'ye çok teşekkür ederim.

Tez çalışmamın her aşamasında yanımda olan eşim Şima GÜNGÖR ile tüm eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi desteklerini benden esirgemeyen sevgili aileme de minnettarlığımı belirtmeliyim.

Akarcan GÜNGÖR

BATMAN-2024

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **iv**

ÖNSÖZ ..... **viii**

İÇİNDEKİLER ..... **x**

KISALTMALAR ..... **xiv**

ÇİZİM, HARİTA, RESİM, ŞEKİL VE TABLO LİSTESİ ..... **xv**

1. GİRİŞ **1**

1.1. Amaç ve Kapsam 6
1.2. Materyal ve Yöntem 11
1.3. Kaynak Araştırması 18

2. YUKARI DİCLE BÖLGESİ COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ **31**

2. 1. Topografya 33
2. 2. Tarım Arazileri 37
2. 3. Su Kaynakları 51
2.3.1. Dicle Nehri 53
2.3.2. Batman Çayı 58
2.3.3. Garzan Çayı 59
2.3.4. Botan Çayı 60
2.3.5. Ambar Çayı 62
2.3.6. Salat Çayı 63
2.3.7. Pamuk Çayı 64
2.3.8. Kuruçay 64
2.3.9. Savur Çayı 65
2.3.10. Sinan Çayı 65
2.3.11. Şeyhan (Çemesori) Çayı 66
2.3.12. Göksu Çayı 67
2.3.13. Nerdüs Çayı 68
2.3.14. Hezil Çayı 68
2.3.15. Kızılsu Çayı 70
2.3.16. Saklan Çayı 70
2.3.17. Çağ Çağ Suyu 71
2.3.18. Süfan/ Sufan/ Safan Deresi 71
2.3.19. İluh Deresi 72
2. 4. İklim 73
2.5. Bitki Örtüsü 81

3. YUKARI DİCLE BÖLGESİ'NDE ASSUR HEGEMONYASININ BAŞLANGICI VE YENİ ASSUR İMPARATORLUĞU'NUN SİYASİ VARLIĞI **83**

3.1. ERKEN ASSUR DÖNEMİ (MÖ 2000-1365) 88
3.2. ORTA ASSUR DÖNEMİ (MÖ 1365-1050) 89

3. 2. 1. I. Assur Uballit (MÖ 1363-1328) 92
3. 2. 2. I. Adad Nirari (MÖ 1305-1275) 92
3. 2. 3. I. Salmanassar (MÖ 1274-1245) 95
3. 2. 4. I. Tukulti Ninurta (MÖ 1244-1208) 98
3. 2. 5. I. Tiglat Pileser (MÖ 1114-1076) 99
3. 2. 6. Assur bel-kala (MÖ 1076-1056) 101
3.3. YENİ ASSUR DÖNEMİ (MÖ 934-612/609) 102
3.3.1. II. Assur-dan (MÖ 934-912) 105
3.3.2. II. Adad Nirari (MÖ 911-891) 106
3.3.3. II. Tukulti Ninurta (MÖ 890—884) 107
3.3.4. II. Assurnasirpal (MÖ 883-859) 111
3.3.5. III. Salmanassar (MÖ 858-824) 117
3.3.6. V. Şamşi-Adad (MÖ 823-811) 122
3.3.7. III. Adad Nirari (MÖ 810-783) 123
3.3.8. III. Tiglat Pileser (MÖ 745-727) 123
3.3.9. II. Sargon (MÖ 721-705) 126
3.3.10. Sanherib (MÖ 704-681) 127
3.3.11. Esarhaddon (MÖ 680-669) 128
3.3.12. Assurbanipal (MÖ 668-627) 129

4. KUZEY MEZOPOTAMYA'DA YENİ ASSUR DÖNEMİ ARAZİ VE SU KULLANIMI 134

4.1. Arkeolojik ve Yazılı Veriler Işığında Yeni Assur Dönemi Arazi Kullanımı 138
4.2. Arkeolojik ve Yazılı Veriler Işığında Yeni Assur Dönemi Su Kullanımı 188
4.3. Yeni Assur Dönemi Su Sistemleri 190
4.3.1. Baraj 200
4.3.2. Kanal Sistemi 205
4.3.2.1. *Patti-Enlil* Kanalı 211
4.3.2.2. *Patti-Hegalli* Kanalı 211
4.3.2.3. Tebiltu Kanalı 217
4.3.2.4. Sanherib'in Anıtsal Su Sistemleri Ağı 219
4.3.2.4.1. Kisiri Kanalı 220
4.3.2.4.2. Muşri Dağı Kanal Sistemi 224
4.3.2.4.3. Assur Kuzey Sulama Sistemi 225
4.3.2.4.3.1. Maltai Kanalı 229
4.3.2.4.3.2. Faida Kanalı 230
4.3.2.4.3.3. Bandwai Kanalı 234
4.3.2.4.3.4. Uskof Kanalı 236
4.3.2.4.3.5. Tarbisu Kanalı 237
4.3.2.4.3.6. Khinis Kanalı 238
4.3.2.4.3.6.1. Jerwan Su Kemeri 244
4.3.2.5. Jerahiyeh-Piruzawa ve Ba'dreh Kanalları 250
4.3.2.6. Erbil Ovası Kanalları 251
4.3.2.7. Kapalı /Yeraltı Kanalı 253
4.3.2.7.1. Bastora Kapalı (Yeraltı) Kanalı 253
4.3.2.8. Açık Kanallar 254
4.3.2.8.1. Kanal A 255
4.3.2.8.2. Kanal B 256
4.3.2.8.3. Kanal C (Zaga Kanalı) 257

4.3.2.8.4. Kanal D 258
4.3.2.8.5. Kanal E 258
4.3.2.8.6. Kanal F 259
4.3.2.8.7. Kandinawa Kanalı 259
4.3.3. Negūb Tüneli 261
4.3.4. Qanat/ Karez 266
4.3.5. Köprüler 267
4.3.6. Arşimet Burgusu/Vidası 272
4.3.7. Şaduf 274
4.3.8. Sakiya 276
4.3.9. Makara 277
4.3.10. Kuyu 277

5.YENİ ASSUR İMPARATORLUĞU'NUN YUKARI DİCLE BÖLGESİ'NDE ARAZİ VE SU KULLANIMI 279

5.1. Yukarı Dicle Bölgesi'nde Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmalarında Elde Edilen Veriler Doğrultusunda Arazi ve Su Kullanımı 279
5.1.1. Arkeolojik Kazılar 289
5.1.1.1. Girnavaz Höyük 289
5.1.1.2. Üçtepe Höyüğü 293
5.1.1.3. Ziyaret Tepe 300
5.1.1.4. Kavuşan Höyük 309
5.1.1.5. Salat Tepe 315
5.1.1.6. Kenan Tepe 318
5.1.1.7. Giricano Höyük 322
5.1.1.8. Hakemi Use 328
5.1.1.9. Gre Dimse 330
5.1.1.10. Hirbemerdon Tepe 332
5.1.1.11. Aşağı Salat Höyüğü 334
5.1.1.12. Müslüman Tepe 336
5.1.1.13. Körtik Tepe 338
5.1.1.14. Boztepe Höyüğü 341
5.1.1.15. Talavaş Tepe 341
5.1.1.16. Gre Abdurrahman 343
5.1.1.17. Ambar Höyük 344
5.1.1.18. Yenice Yanı 345
5.1.1.19. Gre Amer Höyüğü 346
5.1.1.20. Kuriki Höyük 349
5.1.1.21. Çemialo Sırtı 351
5.1.1.22. Kilokki Höyük 353
5.1.1.23. Kumru Tarlası (Zeviya Tivilki) 353
5.1.1.24. Havuz Mevki 355
5.1.1.25. Tatika 355
5.1.1.26. Zeviya Kavla 356
5.1.1.27. Çelebitepe Tarlası 356
5.1.1.28. Deşta Mira 1 357
5.1.1.29. Deşta Mira 2 357
5.1.1.30. Türbe Höyük 357
5.1.1.31. Çattepe Höyüğü (Til, Tilli) 359

5.1.1.32. Çiftlik/Çeltikli Höyük 362
5.1.1.33. Cirif Höyük 363
5.1.1.34. Merdan/Yapılar Höyüğü 365
5.1.1.35. Yeni Assur Dönemi Bağözü Nekropolü 367
5.1.2. Yüzey Araştırmaları 368
5.1.2.1. Diyarbakır Bölgesi Yüzey Araştırması 368
5.1.2.2. Batman Bölgesi Yüzey Araştırması 408
5.1.2.3. Şırnak Bölgesi Yüzey Araştırması 435
5.1.2.4. Mardin Bölgesi Yüzey Araştırması 489
5.2. Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'nde Arazi Kullanımı 516
5.2. 1. Yukarı Dicle Bölgesi'nin Arazi Kullanımına Yönelik Coğrafi Özellikleri 516
5.2. 2. Orta Assur Dönemi Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Arazi Kullanımına Yönelik Oluşturulan Altyapı 518
5.2.3. Yukarı Dicle Bölgesi Arazi Kullanımı ve Peyzajın Şekillenmesinde Yeni Assur Dönemi'ndeki Dönüşümün İzleri 531
5.2.4. Yeni Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'nde Arazi Kullanımı ve Tarımsal Kolonizasyonu 553
5.2.5. Yukarı Dicle Bölgesi'nde Tarım Ekonomisinin Parametreleri 575
5.2.6. Assur'un Toprak Mülkiyeti ve Arazi Kullanım Hiyerarşisi 577
5.2.7. Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'nin Peyzajına Yönelik Politikası 582
5.2.8. Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Tarım Ekonomisi 589
5.2.8.1. Tarım Ekonomisini Oluşturan Temel Ürünler 593
5.2.8.2. Tarım Uygulamaları 597
5.2.8.3. Nadas 599
5.2.8.4. Ekim-Hasat ve Harmanlama 601
5.2.8.5. Tarımsal Verim 603
5.2.8.6. Yukarı Dicle Bölgesi'nde Tarımsal Ürün Miktarına Dair Öngörüler 605
9.2.8.7. Hayvancılık 618
5.3. Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'nde Su Kullanımı 621
5.3.1. Tarımsal Sulama 622
5.3.2. Taşımacılık 628
5.3.3. Günlük İhtiyaçlar 632
5.3.4. Ritüel 633

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME 644

KAYNAKÇA 683

ÖZGEÇMİŞ 722

KISALTMALAR

BÇDR	Batman İli Çevre Durum Raporu
Bkz.	Bakınız
DÇDR	Diyarbakır İli Çevre Durum Raporu
DKVKBK	Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu
DROB.	Koyu Renk Ağız Kenarlı Portakal Renkli Çanak
Ed.	Editör
EHAS	Doğu Habur Arkeolojik Yüzey Araştırması
EPAS	Erbil Ovası Arkeolojik Yüzey Araştırması
Fig.	Figür
Ha.	Hektar
HES	Hidroelektrik Santralı
Km.	Kilometre
LoNAP	Nineve Ülkesi Arkeoloji Projesi
M.	Metre
MGM	Meteoroloji Genel Müdürlüğü
Mm.	Milimetre
MÖ	Millattan önce
ODTÜ TAÇDAM	Tarihsel Çevre Değerlerini Araştırma ve Uygulama Merkezi
RBWW	Kızıl Kahverengi Boya Astarlı Mallar
Res.	Resim
S.	Sayfa/sayfalar
URL	Uniform Resource Locator (Bir dosyanın İnternet üzerindeki konumu)
UTARP	Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi
UZGAR	Yukarı Büyük Zap Arkeolojik Keşif Projesi
Vb.	Ve benzeri
Vd.	Ve diğerleri/ve devamı
Yy.	Yüzyıl
ZTT	Ziyaret Tepe Tableti

ÇİZİM, HARİTA, RESİM, ŞEKİL VE TABLO LİSTESİ

Çizim 4.1: Khinis Kanalı ve Kabartmaları (URL-2, 2023)
Çizim 4.2: Khinis Kanal Sistemi'ne ait Kabartmaların Yer Aldığı Paneller (URL-3, 2023)
Çizim 4.3: Jerwan Su Kemeri'nin Mimari Çizimi (Jacobsen ve Lloyd, 1935, Fig. 2)
Çizim 4.4: Jerwan Su Kemeri'nin Mimari Çizimi (URL-6, 2024)
Çizim 4.5: Negūb Tüneli'nin Planı ve Kesitleri (Davey, 1985, Fig.2)
Çizim 4.6: Negūb Tüneli'nin Önerilen Rekonstrüksiyonunun İzometrik Çizimi (Davey 1985, Fig.3)
Çizim 4.7: Negūb Tüneli'nin Planı (Davey, 1985, Fig.1)
Çizim 4.8: Qanat Sistemi (Bagg, 2000b, Tafel 24)
Çizim 4.9: Yüzer/Dubalı Köprü Örneği (Favro, 2019, Fig.2)
Çizim 4.10: Arşimet Burgusu Görünümü (Dalley, 1994, Fig. 2)
Çizim 4.11: İki Aşamalı Şadufun Kurulumu (Bagg, 2012b, 265; Fig.14.2)
Çizim 5.1: Kebeli Höyük ve Gre Şekşek Höyük Yeni Assur Dönemi Seramikleri
Çizim 5.2: Ulaş Höyüğü Yeni Assur Dönemi Seramikleri
Çizim 5.3: Takyan Höyüğü Yeni Assur Dönemi Seramikleri
Çizim 5.4: Basorin Höyüğü Yeni Assur Dönemi Seramikleri
Çizim 5.5: Ilıcalar Höyüğü Yeni Assur Dönemi Seramikleri
Çizim 5.6: Nerdüs ve Güven Höyüğü Yeni Assur Dönemi Seramikleri
Çizim 5.7: Uruk Vazosu'nda Yaşamsal Hiyerarşik Düzene Dair Bir Kesit (Wiggermann, 2011, Fig.31.1)
Çizim 5.8: Balawat/Imgur-Enlil Kapısı 9. Bant üzerindeki Dicle Tüneli Tasviri (Schachner, 2022b, Fig. 9)
Harita 2.1: Yukarı Dicle Bölgesi Haritası
Harita 2.2: Yukarı Dicle Bölgesi'nin Topoğrafya Haritası
Harita 2.3: Diyarbakır Havzası'nın Su Kaynakları
Harita 2.4: Şırnak İli Su Kaynakları Haritası Genel Görünüm
Harita 2.5: İluh Deresi Jeomorfoloji Haritası (Sunkar ve Tonbul, 2012, Şek.9)
Harita 3.1: Orta Assur Dönemi Yayılım Haritası (Netchev 2022a)
Harita 3.2: Yeni Assur İmparatorluğu Yayılım Alanı (Otto, 2015, Map.23.1)
Harita 4.1: Assur Peyzajına Yönelik Irak'ta Gerçekleştirilen Yüzey Araştırmaları Sahası (Bonacossı 2018a, Fig. 3.2)
Harita 4.2. Assur Su Sistemleri ile Bunlarla İlişkili Anıtsal Yazıtlar ve Kaya Kabartmalarının Lokasyon Haritası (Bonacossi 2021, Fig. 2)
Harita 4.3: Kisiri Kanalı ve Al-Shallalat Barajı (Ur 2022, Fig.2)
Harita 4.4: Sanherib Kanal Sistemi, (Bagg 2000b, Tafel 63)

Harita 4.5: *Patti-Hegalli* Bolluk Kanalı'nın Güzergâhı (Ur 2018, Fig.1)
Harita 4.6: Nineve Hinterlandındaki Kanallar, Bunların Taşma Yolları ve Assur Üçgeni'nin Doğal Hidrografi Haritası (Bonacossi 2018b, 104 Fig. 14)
Harita 4.7: Kisiri Kanalı (Ur 2022, Fig.3)
Harita 4.8: Assur Kuzey Sulama Sistemi Haritası (Bonacossi ve Qasım 2022, Fig.3
Harita 4.9: Zaga Bölgesi'ndeki Kanal Ağları (Ur, vd., 2021, Fig.18)
Harita 5.1: Ziyaret Tepe Yeni Assur Yerleşim Haritası (Rosenzweig, 2018, Fig. 2.4; 2016, Fig.2)
Harita 5.2: Üçtepe Höyüğü Topoğrafik Haritası (Özfırat, 2005, Res.3)
Harita 5.3: Ziyaret Tepe'nin Kazı Alanlarını Gösteren Topoğrafik Haritası (Matney, vd. 2020, Fig. 5)
Harita 5.4: Kenan Tepe'nin Uydu Görüntüsü ve Lokasyon Haritası (Google Earth 2024)
Harita 5.5: Ilısu Barajı İnşaat Sahası Demir Çağ Yerleşimleri (Ökse, vd. 2014, Har.1)
Harita 5.6: Yeni Assur İmparatorluğu'nun MÖ 1.binyıldaki Dağılım Haritası (Netchev, 2022b)
Harita 5.7: Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Yeni Assur Dönemi Hiyerarşik Yerleşim Yeri Dağılımı
Harita 5.8: Yukarı Dicle Bölgesi Lokasyonu
Harita 5.9: Ulluba Ülkesi ve Yakın Çevresi (Kozbe, 2021, Har.1)
Resim 2.1: Pornak (Murattaşı) Höyüğü'nün Doğusundaki Tarım Arazileri
Resim 2.2: Üçtepe Höyüğü'nün Batısında Yer Alan Tarım Toprakları ve Dicle Nehri
Resim 2.3: Üçtepe Höyüğü'nün Doğusunda Yer Alan Göksu Çayı'nın Aktığı Verimli Tarımsal Araziler
Resim 2.4: Silopi Ovası, Takyan Höyük ve Nervan Höyük Arasındaki Tarımsal Araziler
Resim 2.5: Cizre Ovasındaki Kocapınar Höyüğü ile Kebeli Köyü Arasındaki Tarımsal Araziler
Resim 2.6: Nusaybin Ovası'ndaki Tılhesen Höyüğü Çevresindeki Tarımsal Araziler
Resim 2.7: Batı Raman Dağları ve Dicle Nehri Genel Görünüm
Resim 2.8: Cizre İlçesinden Dicle Nehri Genel Görünüm
Resim 2.9: Kuzeydoğu Yönünden Batman Çayı ve Vadisi'nin Genel Görünüm
Resim 2.10: Gre Amer Höyüğü ve Garzan Çayı Genel Görünüm (Pulhan 2021)
Resim 2.11: Botan Çayı Genel Görünüm (Karadoğan, vd., 2023, Şek. 12)
Resim 2.12: Salat Çayı Genel Görünüm
Resim 2.13: Şeyhan Deresi Genel Görünüm
Resim 2.14: Sazlıklarla Kaplanmış Göksu Deresi
Resim 2.15: Cudi Dağı'nın Eteklerinde ve Nerdüs Çayının İçinde Aktığı Vadi
Resim 2.16: Irak ve Suriye Sınır Hattını Oluşturan Hezil Çayı Genel Görünüm
Resim 2.17: Kızılsu Çayı'nın Dicle Nehri İle Birleştiği Nokta
Resim 3.1: Kebeli Köyü, Babil Steli (Hawkins 1969, Plate X)
Resim 3.2: II. Assurnasirpal'in Kurkh Monoliti (©The Trustees of the British Museum)

Resim 3.3: III. Salmanassar'ın Kurkh Monoliti (©The Trustees of the British Museum)
Resim 4.1: Al-Shallalat Barajı veya Savağı (Reade 1978a, Fig. 8 a-b)
Resim 4.2: Faida Kanalı Kaya Kabartmaları (Bonacossi 2020 Fig. 5)
Resim 4.3: Khinis Kanal Sistemi Genel Görünüm (URL-1, 2023)
Resim 4.4: Khinis Kanalı Kabartmaları (URL-4, 2023)
Resim 4.5: Jerwan Su Kemeri Genel Görünüm (URL-5, 2023)
Resim 4.6: Jerwan Su Kemeri'nin Duvarları Üzerinde Yer Alan Yazıt Örneği (URL-7, 2023)
Resim 4.7: Assurbanipal'in Kuzey Saray'ındaki Jerwan Su Kemeri Kabartması (© The Trustees of the British Museum)
Resim 4.8: Sanherib Güney Batı Sarayı (Ninive) Duvar Kabartması'nda Yer Alan Kelek (© The Trustees of the British Museum)
Resim 4.9: Rölyefin Üst Kısmında Yer Alan Kuffa ve Kelek (©The Trustees of the British Museum)
Resim 4.10: Dubalı Yüzer Köprü Örneği (URL-9, 2024)
Resim 4.11: Arşimet Burgusu Örneği (Bagg 2000b, Taf.14)
Resim 4.12: Yeni Assur Dönemi Şaduf Örneği (© The Trustees of the British Museum)
Resim 4.13: Makara Sistemini Gösteren Kalhu'daki Kuzeybatı Saray'ndan Duvar Paneli (© The Trustees of the British Museum)
Resim 5.1: Girnavaz Höyük Genel Görünüm
Resim 5.2: Girnavaz Höyük ve Çevresindeki Tarımsal Alanlar (Google Earth 2024)
Resim 5.3: Üçtepe Höyüğü Genel Görünüm (Google Earth 2024)
Resim 5.4: Üçtepe Höyüğü Güneyden Genel Görünüm
Resim 5.5: Ziyaret Tepe Genel Görünüm
Resim 5.6: Ziyaret Tepe ve Çevresindeki Tarımsal Alanlar Genel Görünüm
Resim 5.7: Kavuşan Höyük Lokasyonunu Gösteren Hava Fotoğrafı (Google Earth 2024)
Resim 5.8: Kavuşan Höyük Kazıları Genel Görünüm (Kozbe 2020)
Resim 5.9: Kavuşan Höyük Yeni Assur Dönemi Depolama Mekanı (Kozbe Arşivi)
Resim 5.10: Kavuşan Höyük Yeni Assur Dönemi Seramikleri (Kozbe Arşivi)
Resim 5.11: Giricano Höyük Uydu Görüntüsü (Google Earth
Resim 5.12: Giricano Höyük ve Çevresindeki Tarımsal Araziler
Resim 5.13: Gre Dimse Höyük Genel Görünüm
Resim 5.14: Gre Amer Höyük Genel Görünüm
Resim 5.15: Kuriki Höyük Genel Görünüm (Kozbe Arşivi)
Resim 5.16: Çemialo Sırtı Genel Görünüm
Resim 5.17: Çattepe'nin Ilısu Baraj Suları Altında Kalmadan Önceki ve Sonraki Durumu (Google Earth 2024)
Resim 5.18: Çiftlik/Çeltikli Düzü Genel Görünüm (Kozbe Arşivi)

Resim 5.19: Cirif Höyük Genel Görünüm (Kozbe Arşivi)
Resim 5.20: Yapılar/Merdan Höyük Genel Görünüm (Kozbe Arşivi 2011)
Resim 5.21: Bağözü Nekropolü Genel Görünüm (URL-14, 2024)
Resim 5.22: Ziyaret Tepe Genel Görünüm
Resim 5.23: Ziyaret Tepe'nin Dicle Nehri'ne Göre Konumunun Uydu Görüntüsü (Google Earth 2024)
Resim 5.24: Üçtepe Höyüğü ve Çevresi Genel Görünüm (Google Earth 2024)
Resim 5.25: Pornak Höyük Genel Görünüm
Resim 5.26: Amedi Höyüğü'nün Diyarbakır-İçkale İçerisindeki Konumu (Google Earth 2024)
Resim 5.27: Amedi Höyüğü'nün Konumu ve Hevsel Bahçeleri Genel Görünüm (Google Earth 2024)
Resim 5.28: Kazıktepe Höyüğü Genel Görünüm (Google Earth 2024)
Resim 5.29: Tavşantepe Höyüğü Genel Görünüm (Google Earth 2024)
Resim 2.30: İncirtepe (Tilarap) Höyüğü Genel Görünüm (Google Earth 2024)
Resim 5.31: Kazancı Höyük Genel Görünüm (Google Earth 2024)
Resim 5.32: Balcılar/Gre Seledun Höyüğü Genel Görünüm (Google Earth 2024)
Resim 5.33: Pınarbaşı Höyüğü Genel Görünüm (Google Earth 2024
Resim 5.34: Karaçalı Höyüğü Genel Görünüm (Google Earth 2024)
Resim 5.35: Çayırlık Tepe ve Çevresindeki Tarımsal Araziler
Resim 5.36: Tılmıs Ovası Genel Görünüm
Resim5.37: Gre Migro Höyüğü ve Batman Çayı Genel Görünüm
Resim 5.38: Gre Migro Höyüğü Genel Görünüm
Resim 5.39: Batman Çayı Vadisi
Resim 5.40: Balpınar Höyük Genel Görünüm
Resim 5.41: Danalı Höyük Genel Görünüm
Resim 5.42: Binatlı Höyük ve Çevresindeki Tarım Arazileri Genel Görünüm
Resim 5.43: Akça Höyük ve Çevresindeki Tarım Arazileri Genel Görünüm
Resim 5.44: İkiköprü Höyüğü Genel Görünüm
Resim 5.45: İkiköprü Höyüğü Yeni Assur Dönemi Mühür Baskılı Seramik
Resim 5.46: Rıdvan Höyük Genel Görünüm
Resim 5.47: Gre Şavo Höyüğü Genel Görünüm
Resim 5.48: Della Höyük Genel Görünüm
Resim 5.49: Ortaalan Höyüğü Genel Görünüm
Resim 5.50: Gre Keleke Genel Görünüm
Resim 5.51: Kani Mara Höyük Kuzeyden Görünüm
Resim 5.52: Kani Mara Höyük Yakındaki Kaynak Suyu
Resim 5.53: Lilabadi Höyük Genel Görünüm

Resim 5.54: Gır Tepe Genel Görünüm
Resim 5.55: Tileyhi Höyük Genel Görünüm
Resim 5.56: Kebeli Höyük ve Çevreden Toplanan Buluntular
Resim 5.57: Kebeli Höyük Çevresindeki Sur Kalıntıları
Resim 5.58: Gre Şekşek Höyük Genel Görünüm
Resim 5.59: Gırıkova Höyük ve Batısındaki Kurumuş Mevsimlik Dere
Resim 5.60: Tepeönü Höyük 2 Kuzeyden Genel Görünüm
Resim 5.61: Gre Sor Genel Görünüm
Resim 5.62: Gırkê Hejir Höyüğü ve Çevresindeki Tarımsal Araziler
Resim 5.63: Gırkê Hejir Höyüğü'nde Ele Geçen Bazalt Kap, Havaneli ve Taş Ağırlıklar
Resim 5.65: Yalıntepe Höyük Genel Görünüm
Resim 5.66: Ulaş Höyüğü'nün Karayolu Tarafından Tahrip Edilen Doğu Tarafı
Resim 5.67: Hisar Köyü Tepeüstü Yerleşimi
Resim 5.68: İnci (Mehmedi) Höyük
Resim 5.69: Takyan Höyük Çevresindeki Tarlalarda Mısır ile Yer Fıstığı Ekimi
Resim 5.70: Takyan Höyük Uydu Görüntüsü Genel Görünüm (Google Earth 2024)
Resim 5.71: Basorin Höyük Uydu Görüntüsü Genel Görünüm (Google Earth 2024)
Resim 5.72: Basorin Höyük Güneyden Genel Görünüm
Resim 5.73: Basorin Höyük Doğudan Genel Görünüm
Resim 5.74: Nervan Höyük Genel Görünüm
Resim 5.75: Nervan Höyük Uydu Görüntüsü Genel Görünüm (Google Earth 2024)
Resim 5.76: Silopi Höyük Genel Görünüm
Resim 5.77: Silopi Höyük Günümüzdeki Genel Görünümü (Google Earth 2024)
Resim 5.78: Amarzava Höyük Batıdan Genel Görünüm
Resim 5.79: Nerdüs Höyük Genel Görünüm ve Buluntu Örnekleri
Resim 5.80: Güven Höyük Genel Görünüm
Resim 5.81: Üçağaç Höyük 1 Genel Görünüm
Resim 5.82: Gre Tehali Höyük Genel Görünüm
Resim 5.83: Kapılı (Qulkit) Höyük Genel Görünüm
Resim 5.84: Hazayi (Doruklu) Höyük 1 Genel Görünüm
Resim 5.85: Tıl Sekan Höyük Genel Görünüm
Resim 5.86: Küçük Kozluca Höyük Genel Görünüm
Resim 5.87: Gültepe Höyük Genel Görünüm
Resim 5.88: Tılê Reş 1 ve 2 Höyük Genel Görünüm
Resim 5.89: Süfan Deresi Höyüğü Genel Görünüm
Resim 5.90: Ortaköy Höyüğü Genel Görünüm
Resim 5. 91: Dirsekli Höyük Genel Görünüm

Resim 5.92: Elim Dağı ve Elim Harabeleri Genel Görünüm
Resim 5.93: İdil 2 Steli (Schachner, 2012, Abb. 9)
Resim 5.94: Cıreh Harabeleri Genel Görünüm
Resim 5.95: Hisar Köyü Kanal Sisteminin Konumu ve Genel Görünüm
Resim 5.96: Hisar Köyü Kanal Sistemi'nin Ana Kayaya Oyulan Kısmı
Resim 5.97: Tepealtı Höyük Genel Görünüm
Resim 5.98: Günebakan Höyüğü Genel Görünüm
Resim 5.99: Birveli Höyük Genel Görünüm
Resim 5.100: Bamıde Höyük Genel Görünüm
Resim 5.101: Akağıl Höyük Genel Görünüm
Resim 5.102: Gırkê Tuğub Höyük Genel Görünüm
Resim 5.103: Sayar Höyüğü Genel Görünüm
Resim 5.104: Gırê Biya Höyük Genel Görünüm
Resim 5.105: Sınırtepe Höyüğü Genel Görünüm
Resim 5.106: Bakacık Höyük 1 Genel Görünüm
Resim 5.107: Bayraktar Höyük Genel Görünüm
Resim 5.108: Girmeli Höyük Genel Görünüm
Resim 5.109: Tılhesen Höyüğü Genel Görünüm
Resim 5.110: Tılmaner Höyük Genel Görünüm
Resim 5.111: Servan Höyük ve Kalesi Genel Görünüm
Resim 5.112: Yazyurdu Höyük Genel Görünüm
Resim 5.113: Kasrik Höyük Genel Görünüm
Resim 5.114: Dirim Höyük Genel Görünüm
Resim 5.115: Gırê Mara Höyük Genel Görünüm
Resim 5.116: Odabaşı Höyük Genel Görünüm
Resim 5.117: Koca Höyük Genel Görünüm
Resim 5.118: Hırbê Kuştiya Höyük Genel Görünüm
Resim 5.119: Kelehê Yamaç Yerleşimi Genel Görünüm
Resim 5.120: Kelehê Yamaç Yerleşimi ve Karayolunun Tahribatı Genel Görünüm
Resim 5.121: Serenli Tepe Üstü Yerleşimi (Gırê Şêra) Genel Görünüm
Resim 5.122: Yakınca Kalesi Uydu Görüntüsü (Google Earth 2024)
Resim 5.123: Yakınca Kalesi Genel Görünüm
Resim 5.124: Yakınca Mezrası Assur Kaya Kabartması
Resim 5.125: Cudi Dağı ile Jebel Abyad Dağı Arasındaki Silopi Ovası
Resim 5.126: Kebeli/Babil Höyük, Çevresindeki Sur Duvarları ve Su Kaynakları Genel Görünüm
Resim 5.127: Dicle Tüneli'nin Batıdan Girişi Genel Görünüm

Resim 5.128: Cudi/*Nipur* Dağı Kabartmalarına iki Örnek (Kozbe ve Güngör, 2025 baskıda)
Resim 5.129: Soğukpınar Deresi'nin İçinde Aktığı Şah Vadisi
Şekil 2.1: Dicle Nehri Vadisi'nde Yerleşmeye Uygun Şartlar Sunan Teraslar (Doğan, 2005, Fig.2)
Şekil 2.2: Batman Çayı Vadisi Taraçaları (Sunkar ve Tonbul 2012, Şekil 15)
Şekil 5.1: Cirif Höyük Lokasyonu ve Sondaj Alanları (Kozbe Arşivi)
Şekil 5.2: Arazi Kullanım Modeli (Aston, 1985, Fig.59)
Şekil 5.3; Tarım Kullanım Statik Modeli (Widell, vd., 2013, Fig. 4.1)
Şekil 5.4: Yaşam Tarzlarına Göre Yerleşim ve Devinim Tipleri (Ökse, 2017, Şek.1)
Şekil 5.5: Tarımsal Üretim Sistemleri ve Belirleyici Faktörler (Lewandowski, vd. 2018, Fig. 6.4)
Şekil 5.6: Erken-Orta- Yeni Assur Dönemlerinde Hiyerarşik Düzen (Yoffee, 2010, Fig.7.5;7.6;7.7)
Şekil 5.7: CT 53, 47 + ABL 1290 Metinlerine Göre Yapılan Tedarik Hesabı (Dezsö, 2016, Fig.20)
Tablo 1: Yeni Assur Dönemi Malzemesinin Ele Geçtiği Yukarı Dicle Bölgesi'nde Kazısı Yapılan Alanlar
Tablo 2: Diyarbakır Bölgesi Yüzey Araştırmaları Kapsamında Yeni Assur Varlığını Gösteren Alanlar
Tablo 3: Batman Bölgesi Yüzey Araştırmaları Kapsamında Yeni Assur Varlığını Gösteren Alanlar
Tablo 4: Mardin Bölgesi Yüzey Araştırmaları Kapsamında Yeni Assur Varlığını Gösteren Alanlar
Tablo 5: Şırnak Bölgesi Yüzey Araştırmaları Kapsamında Yeni Assur Varlığını Gösteren Alanlar

1. GİRİŞ

Assurlular, Erken Assur Dönemi'nde aile şirketleri şeklinde örgütlenmiş bir uygarlık, Orta Assur Dönemi'nde siyasi ve politik bir oluşum olarak bölgesel devlet mekanizması, MÖ 10. yy'dan MÖ 7. yüzyılın sonlarındaki yıkılış sürecine kadarki zaman diliminde emperyalist yayılım politikaları ve acımasızlıkları ile Yakındoğu coğrafyasına nam salmış bir uygarlıktır. Özellikle Yeni Assur İmparatorluğu'nda Yakındoğu'nun tarihsel sürecine yön veren Assurluların köklü kültürel birikimi birçok araştırmaya konu olmuştur. Örneğin Anadolu topraklarına yazıyı getirmeleri, ordu yapıları, kuşatma teknikleri, psikolojik savaş taktikleri, savaş araçları icat etme, yönetim biçimleri, detaylı epigrafik kaynak oluşturmaları, toplu nüfus nakilleri, anıtsal su sistemleri inşa etmeleri, yeni başkentler ve alt yapı projeleri, ritüeller, fethettikleri coğrafyalara stel, kaya kabartmaları ve yazıtlar yazdırarak bu alanları sınırlandırıp bir damga niteliğinde sembolik değerlerle yüklü bir misyon kazandırmaları, üretim merkezleri olan tarım köyleri ve çiftlikler kurarak toprakları verimli hale getirme icraatları gibi daha birçok örneğini sayabileceğimiz çok geniş bir yelpazeye yayılmış zengin bir kültürel dokuya sahiptirler. Özellikle son 10 yıl içerisinde Assur ile ilişkili çalışmalar trend olmuş durumdadır.

Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Assur varlığını gösteren yazılı, kaynaklar, arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmalarından elde edilen verilerden Assurluların bu bölgeyle olan yoğun etkileşimi kanıtlamaktadır. Nitekim Ilısu Barajı ve HES Projesi Etki Alanında Kalan Kültür Varlıklarının Belgelenmesi ve Kurtarılmasına Yönelik Çalışmalar kapsamında 1988- 2019 yılları arasında baraj sularının etki alanında kalan yerleşim yerlerinde ve yakın çevresinde bölgelerde kabaca 2000'lerden itibaren birçok kurtarma kazısı ve yüzey araştırması Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında ilk etapta barajın tamamlanma ve su tutma tarihi 2012 yılı öngörüldüğünden bu tarihte sonlandırılmıştır. Ancak Dicle Nehri üzerinde yer alan ve yapımı 2019 yılında tamamlanan Ilısu Barajı'nın su tutma süreci 2019 yılına kadar uzaması nedeniyle daha az sayıda arkeolojik çalışma gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla bölgedeki Ilısu Barajı Kurtarma Kazıları sonucunda elde edilen arkeolojik kazı, yüzey araştırmaları ve yazılı kaynaklar sayesinde Assur İmparatorluğu'nun siyasi, politik, kültürel ve ekonomik durumunu belirlemek mümkün olmuştur. Ancak bu bölgedeki Assur varlığını gösteren arkeolojik kazıların kısa sürmesi ve devamlığının olması nedeniyle birçok soru halen cevaplanamamış bıçağın iki yüzü olarak nitelendirebileceğimiz bir durum mevcuttur.

Çünkü bölgede gerçekleştirilen arkeolojik kazılar Dicle Nehri üzerindeki Ilısu Barajı'nın sularının etki alanındaki yerleşim yerleriyle sınırlı olması temel faktördür. Özellikle Assurlu kralların yazılı kaynaklarda belirtmiş oldukları tahkimatlı yapıları teşkil eden ve birçok bilim insanının lokalizasyon önerilerinde bulunulduğu yerleşim yerlerinde ve ya kırsaldaki yoğun Assur seramik dağılımına sahip alanlarda gerçekleştirilecek arkeolojik kazılarla bu imparatorluğun çok bileşenli mekanizmasının bu topraklardaki yapılandırılması anlamak mümkün olacaktır. Örneğin Yukarı Dicle Bölgesi'nde Assur varlığını gösteren en erken arkeolojik kazıların başında gelen Üçtepe'nin önemi yadsınamaz bir gerçektir. MÖ 882'ye tarihlendirilen Kurkh Monolitleri'nin bu yerleşim yerinde tespit edilmesi, surlu bir tahkimatı nitelendirmesi, Orta Assur ve Yeni Assur tabakalarına sahip birçok mimari yapının yanı sıra seramik ve küçük buluntunun tespit edildiği bir yerleşimle karakterize edilmesine rağmen arkeolojik kazıların çok kısa sürmesi nedeniyle bu yerleşimin misyonu tam anlamıyla anlaşılamamıştır. Nitekim erken dönem çalışmaları kapsamında yukarıda saymış olduğum birçok özellikten dolayı Yeni Assur İmparatorluğu'nun eyalet başkenti *Tušhan* ile özdeşleştirilirken Ziyaret Tepe kazıları başladıktan sonra elde edilen arkeolojik ve yazılı kaynaklardan dolayı birçok bilim insanına göre bu sefer *Tušhan* -Ziyaret Tepe eşleşmesi ön plana çıkarken Üçtepe ise yazılı kaynaklarda geçen tahkimatlı yapıları oluşturan *Tidu, Sinabu* gibi yerleşimlerle lokalize etme girişimlerinin olduğu bir sorunsal durum ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu alanlarda gerçekleştirilecek kapsamlı arkeolojik kazılar sonucunda yerleşimlerin misyonlarının anlaşılacağı düşüncesindeyim. Aksi takdirde bugünkü verilerle buna son noktayı koymamız imkânsız gibi görünmektedir.

Assur İmparatorluğu'nun karakteristik özellikleri içerisinde genellikle acımasız bir ordu, baskı, haraç, vergi ve yağmaya dayalı emperyalist bir yayılım politikalarıyla ön plana çıksa bile birçok uygarlık gibi Assur'un temel ekonomisi tarıma dayanmaktadır. Büyüyen ve gelişen krali başkentler, demografik yapının oldukça yoğun olması gibi parametreler göz önüne alındığında gereksinim duyulan temel ihtiyaçların başında beslenmenin temel gıdasını oluşturan tahıl, toplumsal yaşamın belki de en önemli öğesini oluşturan su gelmektedir. Bu doğrultuda arazi ve su kullanımı arasında birbirine ayrılmaz sıkı bağlarla bağlı olan bu iki unsur temel kaynak gereksinimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kuzey Mezopotamya coğrafyasının sahip olduğu olumsuz iklimsel faktörlerin sunmuş olduğu az veya düzensiz yağış ile yüksek sıcaklık nedeniyle sulamaya ihtiyaç duyulmuştur. Bu temel gereksinimin çözümü ise kanallar aracılığıyla

gerçekleştirilen yüzey sulamasıyla giderilmiştir. Nitekim su kullanımı sadece ekosistemdeki yaşamın sürdürülmesindeki temel unsur olma dışında sağlık, gıda güvenliği, ekonomik kalkınma, siyasi istikrar gibi birçok konudaki önemi yadsınamaz. Yeni Assur İmparatorluğu'nda su kullanım alanları işlevsel olarak çeşitlilik göstermekle birlikte en önemli kullanım alanlarını tarımsal sulama ve büyük şehirlerin temel gereksinimini oluşturan domestik kullanıma yönelik içme, temizlik, hijyen vb. su kullanımı gelmektedir.

Bu doğrultuda Geç Neolitik Dönem'den itibaren uygarlıkların temel gereksinimleri karşılamak adına Mezopotamya dünyasına hayat veren Fırat ve Dicle Nehri ve kollarından yararlanarak oluşturan ilkel kanal sistemlerinin olduğu bilinmektedir. Değişen ve gelişen tarihsel süreç içerisinde Mezopotamya dünyasının köklü kültürel birikiminden yararlanan Assurlu krallar Orta Assur Dönemi'nden itibaren kanal benzeri sulama sistemleri inşa etmişlerdir. Yeni Assur İmparatorluğu'nda su mühendisliği altın çağını yaşamıştır. İmparatorluk yöneticilerinin su yönetimi organizasyonundaki gerçek rolü, hidrolik sistemlerin inşası, sulamanın örgütlenmesinin yanı sıra ilahi işlerle bağlantı kurulmasının yanında kralların iktidarlarını meşrulaştırma yolu olarak da görülmektedir. Bölgenin değişken ve olumsuz iklimsel faktörlerine karşın Kuzey Mezopotamya'daki yüzlerce km'lik ağlara sahip kanal sistemleri, su kemerleri, barajlar, tüneller gibi birbiriyle işlevsel olarak bağlantılı olan bu su sistemlerinin inşasıyla krali başkentler, eyalet merkezlerine ulaştırılan su ile alt yapı ihtiyaçları karşılanmış ve kırsalda kalan çorak, verimsiz topraklar tarıma açılarak üretim merkezleri oluşturulmuştur. Fiziki coğrafyaya krali bir dokunuşla karakterize edilen bu komplike su sistemleri aracılığıyla dağınık, küçük, alçak birçok köy ve çiftlik oluşturularak toplu nüfus nakilleriyle getirilen insanlar bu alanlara yerleştirilmiştir. Merkezi otoritenin odağındaki arazi ve su kullanımı geniş alanlardan yararlanma şekli aynı zamanda krali başkentlere demografik anlamda yığılmanın önüne geçildiği gibi bu şehirlerin temel gereksinimlerini karşılayan üretim merkezleri oluşturulmuştur.

Dolayısıyla Assur İmparatorluğu'nun merkez üssü olarak bilinen ve krali başkentlerinin yer aldığı Kuzey Mezopotamya topraklarında son bir asırdaki kapsamlı arkeolojik kazı, yüzey araştırmaları, epigrafik belgelerin deşifrasyonu ve son on yıl içinde gelişen teknolojik araçların yanı sıra uydu tabanlı programların yoğun kullanımıyla Assur'un bölgeler arası kentsel ve kırsal peyzajının dönüştürülmesindeki süreçsel gelişim ve değişimlerin arazi ve su kullanımına bağlı olduğu gibi temel rolünü de işaret ettiği gibi bu bölge ile ilgili elde edilen kapsamlı veriler, Yeni Assur Dönemi

arazi ve su kullanımına yönelik birçok yeni araştırma için de önemli referanslar oluşturmaktadır.

Kuzey Mezopotamya'nın yer altı ve yer üstü zenginlikler açısından yoksun olması nedeniyle Assurlu krallar Orta Assur Dönemi'nden itibaren Yukarı Dicle Bölgesi'nin kaynaklarından yararlanmak adına bu bölgeyi emperyalist yayılım politikalarının odağında tutmuşlardır. Kuzey Mezopotamya'nın kuzeyinde yer alan Yukarı Dicle Bölgesi'ne yönelik yayılımlarının temelinde özellikle siyasi ve ekonomik faktörler ön plandadır. Haraç, yağma, vergi yoluyla bu bölgeden yararlanıldığı gibi bazı tahkimatların yanı sıra tarıma dayalı kolonicilik faaliyetleri kapsamında dunnu olarak nitelendirilen üretim merkezlerini oluşturan çiftlikler kurmuşlardır. Yeni Assur İmparatorluğu'nun başarılı krallarından II. Assurnasirpal Dönemi'nden itibaren bu bölgenin emperyal üst yapıya dahil edildiğini gösteren kalıcı hakimiyetin göstergesi ise eyalet başkentleri, tahkimatlı yapıları, kasabalar, köyler ve Orta Assur Dönemi'nin üretim merkezleri olan *dunnu*'ların yerini alan *kapru*'lar/çiftliklerle karakterize edilen oldukça baskın kültürel bir peyzaj unsurlarıyla kanıtlanmaktadır. Bölgeye dağılmış ve arazi kullnımı açısından bütün bölgeden yararlanma adına oluşan yerleşim modelinin yanı sıra bölgeyi sınırlayan veya kutsal sayılan alanlara sembolik bir misyon yükleme adına krali kabartmalar oydurarak yazıt yazdırma girişimleri ile de sembolik peyzajın da ideolojik olarak işaretlenmiştir.

Böylelikle imparatorluk şemsiyesi altında çok bileşenli bir ağ çerçevesinde oluşturulan yerleşim modeli, tarımsal sömürgeleştirme, maddi ve sembolik eylemlerin belirgin olduğu bir hafıza merkezinin temel dayanağı arazi ve su kullanımına yönelik olup sosyal, kültürel, siyasi ve en önemlisi de ekonomik faktörlerin temelini oluşturan sistemli emperyalist yayılım politikalarının odağındaki bir bölgeyi Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki kültürel peyzajın yapılandırılması süreci, bilinçli bir şekilde empoze edildiğini göstermektedir.

Ancak Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Yeni Assur'un arazi ve su kullanımına dayanan kültürel peyzajının imparatorluk ihtişamıyla ortaya çıkan derin fiziksel ve sembolik dönüşümlerinin kökenlerini bir bütün olarak ele alan çalışmalar yok denecek kadar azdır. Assur'un bu bölgedeki yerleşim modelinin yapılandırılması ve yorumlanmasına yardımcı olabilecek çalışmalara baktığımızda ise büyük eksikliklere sahip oldukları görülmektedir. Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Assur varlığını gösteren yazılı kaynakların dışında bölgede Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında gerçekleştirilen kurtarma kazıları ve yüzey araştırmalarından

elde edilen veriler oluşturmaktadır. Kabaca bölgede Ilısu Baraj yapımından önce 1988 yılında başlayan yüzey araştırmaları ve 2000'lerde de devreye alınan kurtarma kazılarının ilk yıllarına ait verilerin güncellenmeden günümüzde de olduğu gibi kullanılması Assur'un bu bölgedeki gelişim de değişim dinamiklerini tam anlamıyla sunmamaktadır. Farklı yaklaşımlar benimsenmeden erken dönemdeki kalıpların olduğu gibi ele alınması Assur'un bölgeyle olan etkileşiminin gerçek boyutunu göstermemektedir. Oysa Yakındoğu'nun ekonomik, kültürel, sosyal ve siyasi tarihine damga vurmuş olan Assurlular MÖ 1.binyılda Yukarı Dicle Bölgesi'nin kültür tarihinin şekillenmesinde büyük rol oynamışlardır. Diğer bir husus ise Yukarı Dicle Bölgesi'nin, Dicle Nehri Vadisi, Garzan Vadisi, Botan Vadisi, Güneydoğu Toroslar ile Tur Abdin arasındaki bölge, Diyarbakır-Batman arasındaki bölge şeklinde farklı coğrafi adlandırmalar çerçevesinde ele alınması, imparatorluk şemsiyesi altındaki Yukarı Dicle Bölgesi'nin yayılım alanının geniş bir yelpazede ve Assur emperyalist yayılımı kapsamında değerlendirilmesine dair sağlıklı bir yorumlamayı engellemiştir.

Coğrafi normlara göre Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Dicle Bölümü, ağırlıklı olarak Karacadağ'ın doğusunda yer alan Diyarbakır, Mardin, Siirt, Batman ve Şırnak illerini kapsamaktadır. Dicle Bölümü, jeomorfolojik açıdan Dicle Nehri'nin ve kollarının sularını topladığı Diyarbakır ile Batman ili arasındaki havza, Batman, Garzan ve Botan Çayları'nın aktığı vadi ile Dicle Nehri'nin derin bir şekilde Tur Abdin Dağları'nı yararak ulaştığı Cizre-Silopi Ovası'nın yanı sıra Tur Abdin Dağları'nın güney düzlüklerini oluşturan İdil ve Nusaybin Ovası bu bölüm içerisinde yer almaktadır. Yukarı Dicle Bölgesi coğrafi normlara göre bir bölge olmamakla birlikte Kuzey Mezopotamya'nın büyük bir bölümünü içinde barındıran ve arkeolojik anlamdaki yerleşim dokularına ait maddi zengin kalıntılarının yer aldığı geniş dağılımın kültürel bir bütünlük sağlamasından dolayı Yukarı Dicle Bölgesi olarak tanımlanmıştır. Bu şekilde geniş bir yelpazeyi kapsayan araştırma sahamız içerisinde Yeni Assur İmparatorluğu'nun arazi ve su kullanımı çerçevesinde ele alınan yerleşim modelinin dağılımı, karakteri ve dokusunu yorumlamak daha sağlıklı olduğu gibi bölgenin kültürel peyzajına yönelik kuram oluşturmaya da olanak sağlamaktadır.

Bölgedeki erken dönem çalışmalarının verilerine göre Assur'un bu bölgedeki ağırlığı kendini tam anlamıyla göstermezken bu çalışmamız kapsamında Yukarı Dicle Bölgesi genelindeki 35 kazı yerleşiminden elde edilen verilerin yanı sıra yüzey araştırmaları kapsamında tespit edilen 198 yerleşim yerindeki Assur varlığını gösteren

arkeolojik materyal, Assur'un bu bölgedeki kalıcılığını gösteren dominantlığı ile karakterize edilmektedir.

Dolayısıyla uzun ve yorucu bir süreçten sonra tamamlanan çalışmamız ile Yeni Assur İmparatorluğu'nun arazi ve su kullanımı adına Yukarı Dicle Bölgesi'nden sosyal ve ekonomik amaçlar adına inşa edilen tarım üretim merkezleri, eyalet başkentlerinden oluşan yönetim seçimi, savunma yapılarından oluşan tahkimatlar, toplumsal yapının mihenk taşı olan su kaynaklarından yararlanma biçimini oluşturan tüm yapılanmaların sonucunda oluşan kültürel peyzajına önemli veriler elde edilmiştir. Bölgeyle ilgili erken dönem verilerinin güncellenmesinin yanı sıra bölgede uzun zamandır yaptığımız araştırmalar ve benim tez çalışması doğrultusunda yaptığım araştırmalardan elde edilen güncel verilerin de eklenerek oluşturan bu kapsamlı çalışma, bölgedeki Assur'un varlığı için önemli bir referans kaynak olacağı kanaatindeyim.

1.1. Amaç ve Kapsam

"*Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'nde Arazi ve Su Kullanımı*" başlıklı tez çalışmam ile çok geniş bir coğrafyayı kapsayan ve Kuzey Mezopotamya'nın bir bölümünü oluşturan Yukarı Dicle Bölgesi'nin sahip olduğu, verimli tarım arazileri, zengin su kaynakları, yer altı ve yerüstü kaynakları ve kontrol mekanizması adına jeostratejik merkeziyetçi rolü gibi unsurlardan dolayı emperyalist bir imparatorluk olan Assurluların ilgi odağındaki bu toprakları kendi amaçları doğrultusunda fiziki peyzajın kültürel peyzaja dönüştürülmesindeki süreçsel etkiyi kapsamlı bir şekilde değerlendirmek amaçlanmıştır.

Orta Assur Dönemi'nden itibaren Yukarı Dicle Bölgesi Assurlu kralların ilgi odağında olmuş bu süreç Yeni Assur İmparatorluğu'nda ise periferide kalan bu bölgenin merkez Assur üssüne entgre etme çabalarının askeri ve idari bir altyapı inşaları, tarıma yönelik üretim merkezleriyle ekonomik yapının temelini oluşturan tarıma dayalı kolonicilik girişimleri ile karmaşık siyasi oluşum özellikleriyle karakterize edilen çok bileşenli imparatorluk şemsiyesi altındaki değişimi, işleyişini anlamak için hiç şüphesiz bu bölgenin MÖ 1. binyıldaki arazi ve su kullanımına dönük köklü dönüşümlerin sağladığı somut veriler ışığında kültürel peyzajın gelişimi anlaşılmaktadır.

Özellikle Yeni Assur İmparatorluğu'nun emperyalist yayılım politikaları çerçevesinde Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki verimli tarım toprakları, zengin su kaynaklarından yararlanma biçimlerinin planlı bir tasarımın ürünü olduğu ve bölgedeki

arazi ve su kullanımına dayalı icraatlarının sonucunda burada inşa edilen eyalet başkentleri, tahkimatlı şehirler, kasabalar, tarıma yönelik üretim merkezleri olan köy ve çiftliklerin oluşturduğu peyzajın temel unsurlarının yanı sıra kutsal sayılan su kaynaklarına inşa edilen yazıtlı kabartmalar ve dikilen stellerle birlikte Cudi Dağı gibi ulaşılması zor noktalara bırakmış oldukları ve bir sınır hattı oluşturduğu gibi fiziki coğrafyaya dayatılan bir damga niteliğindeki sembolik peyzajın unsurlarıyla bu topraklardaki kalıcı bir hâkimiyeti karakterize edilmektedir.

Bu doğrultuda MÖ 1. binyılda Yakındoğu'nun tarihsel sürecine yön veren Assur İmparatorluğu'nun krali başkentleri Nimrud, Khorsabad ve Nineve'nin yer aldığı ve Assur Üçgeni olarak bilinen merkez üssü ile çevresinde gerçekleştirilen kapsamlı bilimsel çalışmalar çerçevesinde bu bölgenin kültürel peyzajındaki temel unsurları kapsayan, krali ve eyalet başkentleri, tahkimatlı kale yerleşimleri, kasabalar, tarım köyleri, çiftlik, kanal ağlarının olduğu komplike su sistemleri, kanalize edilmiş doğal nehirler, yol ağları, kutsal su kaynakları, kaya kabartmaları ve bunlarla ilişkili yazıtlar gibi birçok örneğini sayabileceğimiz siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel faktörlere dayanan kültürel peyzaj unsurunun yerleşim modellerindeki gelişim ve değişim dinamiklerine dair verilerin sağlam temellere dayanmış bütünleşik araştırmaların sonucunda Assur'un bu bölgedeki arazi ve su kullanımı hakkında detaylı bilgiye sahip mekânsal bir alan olarak karakterize edilmektedir.

Ancak Kuzey Mezopotamya'nın büyük bir bölümünü oluşturan Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Yeni Assur İmparatorluğu'nun başarılı krallarının ideolojik ve emperyalist yayılımının politikalarının temelinde yatan siyasi, ekonomik ve kültürel icraatlarının dayanağını oluşturan arazi ve su kullanımı yönelik araştırmaların neredeyse yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki arazi ve su kullanımına yönelik çalışmaların eksikliğini aşağıdaki birkaç maddeyle açıklayabiliriz:

Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Yeni Assur Dönemi'nin arazi ve su kullanıma yönelik bir çalışmayı Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında G. Kozbe ve J. Ur'un Kavuşan Höyük ve Çevresi ile J. Ur'un Hirbemerdon'da gerçekleştirdiği ve kısıtlı bir alana kapsayan çalışma oluşturmaktadır. Ancak bu iki yerleşim yeri ile kısıtlı olmasının yanında çok geniş bir coğrafi alanı kapsayan bu bölgede bu araştırmaya benzer başka çalışmalar yapılmamıştır.

Yukarı Dicle Bölgesi'nde yapımı 2019 yılında tamamlanan Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında baraj sularının etki alanında kalan Dicle Nehri çevresindeki

yerleşim alanlarına yoğunlaşmasının yanı sıra kabaca 2000'lerde başlayan birçok araştırma Ilısu Barajı'nın su tutmaya başlayacağı 2012 yılı öngörüldüğü için arazi çalışmaları bu tarihte sonlandırılmıştır. Ilısu Barajı'nın 2019 yılında faaliyete geçtiği tarihe kadarki süreçte bölgede belirli yerlerde kazılara devam edilmiştir. Dolayısıyla kazı çalışmalarının sürekliliğinin olmamasının yanında son zamanlarda yapılan bazı yayın çalışmalarının özellikle bu bölgede gerçekleştirilen arkeolojik kurtarma kazıları ve yüzey araştırmalarının ilk yıllarına ait sınırlı verilerinin kullanılması Assur'un emperyalist yayılımı tam anlamıyla sunmamaktadır.

Yeni Assur İmparatorluğu'nun arazi ve su kullanımına yönelik kapsamlı herhangi bir çalışmanın olmamasının yanı sıra Yukarı Dicle Bölgesi'nde yapımı tamamlanan Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında gerçekleştirilen arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının sadece Dicle Nehri çevresindeki baraj sularının etki alanları sınırlı olmasının yanında bu araştırmalara ait verilerin sınırlı olarak veya hiç yayınlanmaması nedeniyle Assur'un fiziki peyzaja dokunuşlarını ve kültürel peyzaja dönüştürmesi açışından büyük bir eksikliği göstermektedir.

Yukarı Dicle Bölgesi'nin, Dicle Nehri'nin sularını topladığı Diyarbakır- Batman arasındaki Dicle Nehri Havzası olarak ele alınması nedeniyle alanın sınırlandırılmış, genellikle odak noktası bu mekânsal alanı kapsadığı için Dicle Nehri'nin kuzeyi, Garzan Vadisi gibi bazı alanlar tampon bölge olarak ele alınmış ve Assur yayılım alanı sınırlandırılmıştır. Bu doğrultuda Güneydoğu Torosların eteklerinden kaynağını alan Dicle Nehri'nden başlayarak Şırnak ili Cizre-Silopi ilçeleri sınırları içerisinde ülke topraklarını terk ettiği çok geniş bir coğrafi alanı kapsayan Yukarı Dicle Bölgesi'nin Yeni Assur Dönemi arazi kullanımına yönelik varlığını yazılı kaynakların yanı sıra gerek bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ile arkeolojik kazılardan gerekse de şahmın doktora tezi kapsamında gerçekleştirdiğim yüzey araştırmalarının dışında ekip üyesi olarak yer aldığım projelerin verilerinden yararlanarak Yeni Assur İmparatorluğu'nun bölgedeki arazi ve su kullanımına yönelik yapılandırma faaliyetleri çerçevesinde kültürel peyzajın sahip olduğu karmaşık ilişkilerle fiziki coğrafyayı şekillendiren süreçlere olan genel bakışı, sosyal ve ekonomik hayata ilişkin ayrıntılı güncel verilerle zenginleştirilmiş bu çalışmamın Yeni Assur Dönemi yerleşim modeline literatüre katkı sağlayacak yaklaşımların yanı sıra MÖ 1. binyıldaki Kuzey Mezopotamya'daki Assur yayılımı altındaki hâkimiyet sınırlarının bütünlüğünü de sağlayacağı için önem teşkil etmektedir.

"Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'nde Arazi ve Su" Kullanımı başlıklı tezimin kapsamı, imparatorluğun Yukarı Dicle Bölgesi ile olan ilişkilerine bakıldığında doğal kaynak potansiyeli açısından daha çok ekonomik ve siyasi nedenlerle bağ kurmuş olduğu ve arkeolojik materyalin dağılım alanıyla bir bütünlük sergilediği için çok geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır.

Günümüzde Irak, Suriye ve Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni içeren geniş bir alana karşılık gelen ve Kuzey Mezopotamya'nın büyük bir bölümünü oluşturan Yukarı Dicle Bölgesi, MÖ 1. binyılda Assur İmparatorluğu'nun egemenliği altında olduğu bilinmektedir. Özellikle tezimin ana konusunu da oluşturan Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'nde Arazi ve Su Kullanımı başlığından da anlaşılacağı üzere Kuzey Mezopotamya sınırları içerisinde yer alan bu bölgenin MÖ 1. binyıldaki arazi ve su kullanımı çerçevesinde kültürel peyzajdaki dönüşümler üzerinde durulmuştur. Daha önce de belirtiğimiz gibi Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Dicle Bölümü'ne karşılık gelen Yukarı Dicle Bölgesi, coğrafi normlara göre gerçek anlamda bir bölge olmamakla birlikte söz konusu alan, burada gerçekleştirilen arkeolojik kazı, yüzey araştırmaları ile yazılı kaynakların sunmuş olduğu sonuçlara dayanarak arkeolojik açıdan kendi içinde kültürel bütünlüğe sahip bir bölge olduğu için bu şekilde adlandırılmıştır.

Çalışma sahamızın sınırlarını coğrafi normlara göre Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Dicle Bölümü içinde yer alan ve ağırlıklı olarak Diyarbakır, Mardin, Siirt, Batman ve Şırnak illeri içinde ve jeomorfolojik açıdan Dicle Nehri'nin ile kollarının sularını topladığı Diyarbakır-Batman ili arasındaki havza, Batman, Garzan ve Botan Çayları'nın aktığı vadi, Dicle Nehri'nin derin bir şekilde Tur Abdin Dağları'nı yararak ulaştığı Cizre-Silopi Ovası'nın yanı sıra Tur Abdin Dağları'nın güney düzlüklerini oluşturan İdil ve Nusaybin Ovası'nı oluşturmaktadır. Kuzey Mezopotamya'nın büyük bir bölümünü oluşturan bu bölgedeki Yeni Assur Dönemi'ne ait yerleşim dokularının maddi zengin kalıntıları ve yüzey araştırmaları kapsamında seramik buluntularının yer aldığı geniş dağılım alanının kültürel bir bütünlük sağlamasından dolayı Yukarı Dicle Bölgesi olarak tanımlanmıştır. Nitekim birçok araştırmaya göre Yukarı Dicle Bölgesi genel olarak Kuzeyde Güneydoğu Torosları, Tur Abdin Dağları'nın güneyi ile Karacadağ'ın doğusunu oluşturan Diyarbakır- Batman arasındaki havza ile sınırlandırıldığı görülmüştür. Dolayısıyla Dicle Nehri'nin en önemli kollarını oluşturan Batman, Garzan, Botan Çayları'nın akış sergilediği alanlar genellikle Assur için bir tampon bölge olarak ele alınırken gerek Tur Abdin Dağları'nın

geneli gerekse de Tur Abdin ve Cudi Dağı'nın güney eteklerinde kalan Nusaybin, İdil, Cizre ve Silopi Ovaları genellikle ayrı ele alındığı için Assur yayılımın bütünlüğünü göstermemektedir.

Dolayısıyla tezimizin ana konusunu oluşturan söz konusu bu bölgedeki Assur varlığını gösteren arkeolojik materyalin sunmuş olduğu bütünlük nedeniyle Dicle Nehri'nin Güneydoğu Toroslar'daki kaynak noktasından başlayarak ülke sınırlarını terk ettiği Cizre-Silopi Ovası arasında kalan alanla sınırlandırılmıştır. Özellikle Dicle Nehri ile kollarının yerleşmeye uygun şartlar sunan vadiler boyunca akış sergilediği Diyarbakır, Batman, Mardin, Siirt ile Şırnak ilinin sınırları içerisindeki tarımsal alanlar ile Mezopotamya ile Anadolu arasında doğu-batı ekseninde uzanan ve Mardin ilinin doğusunda bir set görevi gören Tur Abdin Dağları'nın yer şekilleri açısından bir geçiş zonunda bulunması ve Assur yazılı kaynaklarında söz edilen bu alanın sunmuş olduğu bütünlük nedeniyle Yukarı Dicle Bölgesi sınırlarına dahil edilmiştir. Kabaca kuzeyde Güneydoğu Toroslar, batıda Karacadağ, güneyde ise Tur Abdin ve Cudi Dağı'nın güneyinde kalan Nusaybin ve Silopi ilçeleri arasındaki verimli tarımsal alanların Suriye ve Irak topraklarının sınırını oluşturan bir bölge olarak belirlenmiştir. Yukarıda detaylı olarak ele aldığımız araştırma sahamız içerisinde arkeolojik kazı, yüzey araştırmaları ve yazılı kaynakların sunmuş olduğu verilerden yola çıkılarak Assur varlığını gösteren toplam 232 yerleşim yeri ele alınmıştır. Söz konusu yerleşim yerleri içerisinde gerek arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları gerekse de yazılı kaynakların sunmuş olduğu veriler sonucunda Assurla ilişkilendirilen Amedi Höyük, Üçtepe, Ziyaret Tepe, Pornak, Girnavaz, Kebeli/Babil Höyük, Basorin gibi önem arz eden büyük yerleşimler gerekse de Kavuşan Höyük, Hakemi Use, Gre Abdurrahman gibi köy tipi yerleşimleri oluşturan üretim merkezlerinin yer aldığı çok geniş bir coğrafi alanda Yeni Assur İmparatorluğu'nun arazi ve su kullanımı çerçevesinde siyasi ve ekonomik faktörler göz önüne alınarak uygulamış oldukları emperyalist yayılım politikasıyla fiziki coğrafyanın, kültürel peyzaja dönüştürme aşamaları anlaşılmaya çalışılmıştır. Böylelikle Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'ne yönelik stratejilerinin odağındaki insan-mekân arasındaki etkileşimi, bu topraklardan yararlanma biçimi, kontrol mekanizmaları, sömürgeleştirme politikaları, ideolojik uygulamaların olduğu değişken ve çok bileşenli karmaşık bir ağın geniş yelpazedeki imparatorluk şemsiyesi altında Assurlu kralların peyzajı kendi ekonomik, siyasi ve kültürel amaçları doğrultusunda yapılandırdıkları yerleşim modelinin sunduğu verilerle homojen bir şekilde yönetilen ve ekonomik olarak bütünleşmiş bir bölge görünümü ile karakterize edildiğini işaret etmektedir.

1.2. Materyal ve Yöntem

Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki kalıcı hâkimiyet kurmasının temelinde bu bölgeye Orta Assur Dönemi'nden itibaren başlayan ilgi ve bu dönemden itibaren sahip oldukları köklü birikim temel oluşturmuştur.

Orta Assur Dönemi'nden itibaren verimli tarımsal araziler, zengin su kaynkları, yer altı ve üstü kaynak bolluğunun yanı sıra bölgeler arası doğu-batı, kuzey-güney ekseninde geçişi sağlayan merkeziyetçi stratejik rolü gibi birçok faktörden dolayı Yukarı Dicle Bölgesi Assurlu kralların odağında olmuştur. Bu dönemden itibaren kurulan tahkimatli yapılar, üretim merkezleri veya tarım çiftlikleri olarak nitelendirilen *dunnu* yapılarının yanı sıra kralların kutsal saydıkları su noktalarına kabartma oydurma ve yazıt yazdırma girişimleriyle işlevsel olarak arazi ve su kullanımının ön planda olduğu ekonomik, siyasi ve kültürel dinamiklerin baskın olduğu anlaşılmıştır. Ancak bölgeyi oldukça etkileyen, Arami Göçleri, Demir Çağ Halkları'nın Göçü veya Deniz Kavimleri Göçü gibi birçok oluşumun olduğu MÖ 12. -10 yüzyıl arasındaki süreçteki siyasi kargaşanın yaratmış olduğu dönemde Orta Assur kralı Assur bel-kala yönetiminden sonra Yukarı Dicle Bölgesi'nden vazgeçerek Assur merkez ülkeye çekilmiştir.

Dolayısıyla Assur'un toparlanma sürecinden sonra Yeni Assur Dönemi krallarının emperyalist ve ideolojik yayılım politikasının temel modelinde atalarının daha önce fethettiği bu bölgenin tekrardan askeri seferlerin hedefine almıştır. MÖ 1. Binyıldaki Assur'un başarılı kralları tarafından uygulamış oldukları politikalar sayesinde Yakındoğu'nun yegâne gücü olmuş ve tarihsel sürece yön vermişlerdir. Bu doğrultuda Yukarı Dicle Bölgesi'nde de kalıcı hâkimiyet kurmak adına gerçekleştirdikleri girişimlerin somut kanıtları bu döneme ait zengin kültürel bir dokuya sahip olan kültürel peyzajın temel unsurlarını oluşturan yerleşim modeli ve arkeolojik materyalle desteklenmektedir.

Bu doğrultuda "Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Arazi ve Su Kullanımı" başlıklı tez çalışmamın materyal ve yöntemi çerçevesinde bölgedeki Assur varlığını gösteren yazılı kaynaklar, arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları temel altlığını oluşturmaktadır.

Orta Assur Dönemi'nden itibaren Assurlu kralların odağında olan Yukarı Dicle Bölgesi ile ilişkili askeri seferler kapsamında ele alınan epigrafik kayıtların sunmuş olduğu lokasyonlar, ele geçirilen veya inşa edilen yerleşim yerlerinin yanı sıra bölgeden haraç,

vergi veya yağma yoluyla kaynaklardan yararlanma şeklinin kayıt altına alındığı yazılı kaynaklar önemli referanslar sunarken Yeni Assur İmparatorluğu'nda bu kayıtların oldukça yoğun ve detaylı bir şekilde ele alınmasının önemi yadsınamaz bir gerçektir.

Assur'un yerleşim modeli çerçevesinde arazi ve su kullanıma yönelik peyzajın yapılandırma girişimleriyle doğal çevrelerini nasıl şekillendirdiğini ve kullanıldığını gösteren ve bölgede en erken gerçekleştirilen kazıları teşkil eden Girnavaz (1982-1991) ve Üçtepe (1988-1992) kazılarından elde edilen verilerin Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki kalıcı hakimiyeti göstermesi adına oldukça önemlidir. Ayrıca 1986-1990 yıllarında Prof. Dr. Veli Sevin başkanlığında bir ekip tarafından Üçtepe ve çevresinde kapsamlı yüzey araştırmaları yapılmış, K. Köroğlu'nun "*Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır/Üçtepe ve Çevresinin Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası*" başlıklı doktora tezinde paylaşmış olduğu verilerden yararlanılmıştır.

Yukarı da sözü edilen ve temel olarak ele alınan araştırmaların dışında; 1988-1991 yılları arasında G. Algaze'nin başkanlığında Güneydoğu Anadolu Projesi olarak nitelendirilen kalkınma projesinin bir parçası olarak Ilısu ve Cizre Barajları'nın etki alanında kalan bölgelerde özellikle Dicle Nehri ile kollarının olduğu alanlarda gerçekleştirilen "Dicle-Fırat Arkeolojik Keşif Projesi kapsamında gerçekleştirilen yüzey araştırması ile Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin başkanlığı altında 2004-2006 yıllarında gerçekleştirilen "Şırnak Yüzey Araştırması"nın verileri referans alınarak Yeni Assur İmparatorluğu'nun bölgenin kültürel peyzajını şekillendiren yerleşim modelini anlamamız adına oldukça destekleyici olmuştur.

Hiç şüphesiz tez çalışmamın ana materyalini oluşturan kısım Yukarı Dicle Bölgesi'nde yapımı 2019 yılında tamamlanan Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında Dicle Nehri üzerine inşa edilen baraj sularının etki alanında kalan yerleşim yerlerinde gerçekleştirilen kurtarma kazıları ile yüzey araştırmaları oluşturmaktadır. Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında kabaca 2000 yılında başlayan kurtarma kazıları, Ilısu Barajı'nın su tutmaya başlayacağı 2012 yılı öngörüldüğü için birçok kurtarma kazısı bu tarihte sonlandırılmıştır. Ancak yapımı tamamlanması öngörülen Ilısu Barajı'nın 2019 yılında su tutmaya başladığı tarihe kadar uzaması sonucunda Dicle Nehri etki alanında kalan bölgede farklı arkeolojik araştırmalar sürdürülmüştür. Bu doğrultuda Girnavaz Höyük, Üçtepe, Ambar Höyük, Bağözü Nekropolü dışında Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında gerçekleştirilen 31 yerleşim yerindeki kurtarma kazısı bölgedeki Assur varlığının arazi ve su kullanımına yönelik önemli veriler sunmuştur.

Ayrıca Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin Ilısu Barajı ve HES Projesi'nin Diyarbakır Bölge Koordinatörlüğü altında ve birçok araştırmacının katılmış olduğu yüzey araştırmalarından elde edilen verilerin yer aldığı "Ilısu Baraj Göl Alanında Kalacak Arkeolojik Kültürel Varlıkların Belgelenmesi ve Kurtarılması Projesi 2002 Yılı Çalışmaları Sonuç Raporu"ndan yararlanılmıştır. 2002 yılında J. Velibeyoğlu ve A. Erim-Özdoğan'nın öncülüğündeki bir ekiple ağırlıklı olarak Garzan (Yanarsu) Vadisi olmak üzere ve Batman Merkez İlçe çevresinde sürdürülen "*Ilısu Baraj Alanı Garzan Vadisi ve Batman Çayı Çevresinin Kültür Envanteri"* çalışmasına ait verilerle desteklenmiştir.

Yukarı Dicle Bölgesi'nde Dicle Nehri üzerine inşa edilen Ilısu Barajı'nın sularının etki alanında sadece arkeolojik kültür varlıkları değil ayrıca jeolojik ve jeomorfolojik özelliklere sahip unsurun da kalmasından dolayı Dicle Nehri Vadisi boyunca jeo-arkeoloji ve jeomorfolojik araştırma gerçekleştirilmiştir. Yeni Assur İmparatorluğu'nun arazi ve su kullanımını anlamak için hiç şüphesiz bölgenin jeomorfolojik-topoğrafik faktörlerin etkisinin önemi yadsınamaz. Bölgenin coğrafi özellikleri, bakımından verimli tarım toprakları, toplumsal yaşamın temel kaynağını oluşturan zengin su kaynakları, insanoğlunun barınma ve savunma ihtiyaçlarını karşılayan yapısının yanında yer altı ve yerüstü kaynaklar açısından uygun şartlar sunan jeolojik-jeomorfolojik yapısının süreçsel gelişim ve değişimlerin önemli etkisi bulunmaktadır. Bu doğrultuda şahsımın da ekip üyesi ve araştırmacı olarak yer aldığı ve arazi gözlemleme şansı bularak Assur'un arazi ve su kullanımına yönelik yaklaşımlarda bulunduğum birçok proje yer almaktadır.

Bu projelerin başında:

- Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin bilimsel danışmanlığı ve Prof. Dr. Sabri Kardoğan'ın arazi sorumluluğunda, 2011-2012 yıllarında şahsımın da ekip üyesi olarak katıldığı "*Ilısu Barajı ve HES Projesinden Etkilenecek Alanda Diyarbakır-Batman İlleri Arasında Yer Alan Dicle Vadisi ve Yakın Çevresinin Jeomorfolojik Araştırması,*

- Prof. Dr. Gülriz Kozbe ve Prof. Dr. Sabri Karadoğan'ın bilimsel danışmanlığı altında 2014-2015 yıllarında gerçekleştirilen ve şahsımın araştırmacı olarak görev aldığı "*Ilısu Barajı ve HES Projesi çerçevesinde Raman-Gerçüş ve Kıra Dağı-Garzan-Kendalan Antiklinalleri Arasındaki Dicle Nehri ve Garzan Vadisi Çevresinin Jeomorfolojisi,*

- Prof. Dr. Gülriz Kozbe ve Prof. Dr. Sabri Karadoğan'ın bilimsel danışmanlığı altında 2016 yılında ve şahsımın araştırmacı olarak görev aldığı "*Siirt İl Sınırları İçinde Kalan Ilısu Barajı Etkileşim Alanının Jeomorfolojisi,*

- Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin bilimsel koordinatörlüğünde 2015-2017 yılları arasında gerçekleştirilen ve şahsımın da araştırmacı olarak görev aldığı *"Batman İli Kültür Envanteri Projesi,*

- Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin bilimsel koordinatörlüğünde 2019-2020 yılları arasında gerçekleştirilen ve şahsımın da araştırmacı olarak görev aldığı *Mardin İli Kültür Envanteri Projesi,*

- Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin başkanlığında ve şahsımın da araştırmacı olarak yer aldığı *2021-2023 yılı Şırnak İli, Cizre, Silopi ve İdil ilçeleri ile Mardin İli Nusaybin İlçesi Yüzey Araştırması* gibi birçok projede yer alarak arazi gözlemleme, yeni yaklaşımlar oluşturma ve yorumlama şansı bulduğum ve verilerinden yararlandığım için tez çalışmamın temel materyallerini oluştururken; Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden alınan izinler doğrultusunda 2019 ve 2021 yıllarında Diyarbakır ve Batman il sınırları içerisinde doktora tez çalışmam kapsamında yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir.

Bu doğrultuda tez çalışmamın ana materyalini, Yeni Assur İmparatorluğu'nda Yukarı Dicle Bölgesi'nin arazi ve su kullanımı çerçevesinde peyzajı yapılandırma girişimleriyle birbirine yakın mesafelerde kurulan büyük idari yapıların oluşturduğu kent yerleşim modeli ile bunların etrafındaki dağınık, orta ve küçük boyutlu üretim köyleriyle karakterize edilen kırsal yerleşim modelinin sunduğu peyzajın ana unsurları oluşturmaktadır. Özellikle bölgedeki erken dönem çalışmaları kapsamında sayısal olarak daha az yoğunluk gösteren ve boyutlarının genellikle höyük konisinin kapladığı alan olarak değerlendirilen verilerin güncellenmesinin yanında şahsımın da ekip üyesi olarak yer aldığı projeler kapsamında yeni yerleşimleri tespit edilmiş, arazinin kullanımına yönelik CORONA, ArcGis, HGM Küre ve Google Earth Pro gibi uydu tabanlı programları kullanılarak daha sağlıklı yaklaşımlarda bulunulmuştur. Gerek sahadaki belgeleme çalışmaları gerekse de uydu tabanlı programlar aracılığıyla söz konusu alanlardaki seramik dağılımları göz önüne alınarak Assur İmparatorluk şemsiyesi altında bu bölgenin yapılandırılmasının yerleşim modeline yansımalarının anlamlandırılması adına ayırt edici bir peyzaj mühendisliği olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla bölgede Assur varlığını gösteren 35 kazı alanı ile yüzey araştırmaları ile tespit edilen 198 yerleşim yerinden elde edilen verilerin sonucunda Yeni Assur

İmparatorluğu'nun siyasi ve ekonomik politikalarının merkezinde, taşrada kalan bu bölgeye yönelik arazi ve su kullanımının önemli rol oynağı anlaşılmıştır. Özellikle Yeni Assur İmparatorluğu'nun başarılı kralların başında gelen ve asıl dönüşümün mimari olarak kabul edilen II. Assurnasirpal'in saltanatıyla bu bölge peyzajına krali dokunuşların oldukça baskın olduğu bilinmektedir. II. Assurnasirpal'in (MÖ 883-859) MÖ 882'den itibaren bölgeye yönelik emperyalist yayılım politikası çerçevesinde kalıcı hâkimiyet sağlama girişimleri yazılı kaynaklarda detaylı bir şekilde ifade edilmiştir. Aslında Orta Assur Dönemi'nden itibaren yazılı kaynakların önemli veriler sunduğu bilinmekle birlikte Yeni Assur Dönemi'nde II. Assurnasirpal (MÖ 883-859) ve III. Salmanasar'ın (MÖ 858-824) yönetimleri sırasında bu kralların doğrudan bölgeye olan müdahaleleri ve Yeni Assur Dönemi'nin başarılı bu krallarından sonra Yukarı Dicle Bölgesi'nde Assur'un otoriteyi yerel düzeydeki Assurlu yetkililerin oluşturduğu kontrol mekanizmaları ile sağladığını gösteren epigrafik belgeler önemli bir materyali oluşturmaktadır.

Bu doğrultuda uzun soluklu bir sürecin sonucu olan ***"Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'nde Arazi ve Su Kullanımı"*** başlıklı tez çalışmamızın temel şablonu 6 bölümden oluşmaktadır. Tez çalışmamızın temel materyalini arkeolojik kazılar, yüzey araştırmaları ve yazılı kaynaklardan elde edilen verilerin oluşturmakla birlikte uydu tabanlı programların kullanılmasındaki önemi yadsımaz.

Tez çalışmamızın şablonunda 1. Bölümü'nü oluşturan Giriş kısmında, Yeni Assur İmparatorluğu ve Yukarı Dicle Bölgesi'nin arazi ve su kullanımına yönelik genel bilgilerden söz edilmiştir. Bu bölümle ilişkili olarak **1.1. Amaç ve Kapsam**, **1.2. Materyal ve Yöntem** kısmını **1.3. Tez Çalışmasının Önemi**, **1.4. Kaynak Araştırması**'nın yer aldığı ve standart tez şablonundan oluşan başlıklar yer almaktadır. Söz konusu bu başlıklar altında tezin ana omurgasını oluşturan Amaç ve Kapsam kısmında, çalışmanın önemi ve gerekliliği, hedeflenen sorunların çözümü ve arazi ve su kullanımına yönelik elde edilen verilerin yorumlanmasıyla yeni yaklaşımların ortaya konulduğu bu çalışmanın önemine değinilmiştir. Tez çalışmasının kapsamı, Yeni Assur İmparatorluğu'nun arazi ve su kullanımı çerçevesinde Yukarı Dicle Bölgesi'nin sahip olduğu geniş bir coğrafi alanın siyasi ve ekonomik nedenlerle bu bölgeye yönelik emperyalist yayılım politikalarıyla kültürel peyzaja dönüştürülme sürecini oluşturan yerleşim modelinin bir bütün olarak ele alınmasına dair çalışma alanın sınırlarına genel olarak değinilmiştir. Materyal ve Yöntem kısmında ise tez çalışmamızın temel

kaynaklarını oluşturan arkeolojik kazılar, yüzey araştırmaları ve yazılı kaynaklardan yararlanmanın yanı sıra şahsımın da bu bölgede katıldığı projeler sayesinde araziyi gözlemleme ve yeni yaklaşımlarda bulunma aşamasını oluşturan veri toplama yöntemleri, uydu tabanlı programlardan yararlanma çok bileşenli imparatorluğu ağı kapsamında Kuzey Mezopotamya yerleşim modelleri arasında gelişim, değişim süreçlerindeki karşılaştırmalar genel olarak ele alınmıştır.

Tez çalışmasının önemi, kısmında ise Yukarı Dicle Bölgesi'nin genelini kapsayan ve Yeni Assur İmparatorluğu'nun arazi ve su kullanımına yönelik bir çalışmanın olmayışı bu çalışmayı ayrıcalıklı kılmıştır. Yukarı Dicle Bölgesi'nde şimdiye dek arazi ve su kullanımına yönelik lokal olarak nitelendirebileceğimiz iki yerleşim yeri çevresinde yapılmıştır. İlk çalışma, G. Kozbe ve J. Ur tarafından Kavuşan Höyük ve yakın çevresinde, ikinci çalışma ise N. Laneri ve J. Ur tarafından Hirbemerdon ve yakın çevresinde gerçekleştirilmiştir. Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında kurtarma kazılarının gerçekleştirildiği bu yerleşim yerlerindeki arazi ve su kullanımına yönelik çalışmaların devamlılığı sağlanamadığı için bölge genelini kapsayacak sınırlı veriler sunmuştur. Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında gerçekleştirilen erken dönem arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının verilerinin güncellenmesinin yanı sıra yeni yerleşimlerinde çalışmaya dahil edilerek çok geniş bir coğrafi alan içerisinde Yeni Assur İmparatorluğu'nun arazi ve su kullanımı çerçevesinde bu bölgenin kültürel peyzajı yapılandırma süreçleriyle oluşturulan yerleşim modelinin ele alındığı bir çalışmayı teşkil eden önemli bir referans kaynak olacaktır.

Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki varlığını gösteren ve yapılandırma faaliyetlerini ele çalışmaları kapsayan **1.4. Kaynak Araştırması** kısmında, yazılı kaynaklar, arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının sonuçlarından yararlanıldığı gibi özellikle Yeni Assur İmparatorluğu'nun çekirdek bölgesini oluşturan Assur Üçgeni'nde yer alan krali başkentler ve çevresini kapsayan bölgede gerçekleştirilen bilimsel çalışmaların sonuçları önemli bir referans olmuştur. Dolayısıyla tez çalışmamız kapsamında temel olarak yararlanılan kaynakların olduğu kısmı oluşturmaktadır. Tez şablonundaki Amaç ve Kapsam, Materyal ve Yöntem, Tez Çalışmasının Önemi ve Kaynak Araştırması bölümlerinden sonra ise tezimizin ana bölümleri gelmektedir.

Tezimizin ana bölümlerinden birini oluşturan "***Yukarı Dicle Bölgesi Coğrafi Özellikleri***" başlıklı 2. Bölüm'de, yerleşimlerin kurulup gelişmesinde önemli rol

oynayan doğal ortamın sahip olduğu coğrafi özelliklere değinilmiştir. Assurluların bu bölgeye olan ilgisinin temelinde iklimsel faktörler, verimli tarım arazileri, zengin su kaynakları, savunma ve barınmaya elverişli topoğrafik özellikleri, bölgeler arası ulaşımı sağlayan stratejik konumu gibi yer altı ve yer üstü kaynak açısından Assur çekirdek bölgesinin coğrafi özelliklere göre oldukça zengin olan ve diğer bir deyişle Kuzey Mezopotamya'nın büyük bir bölümünü oluşturan Yukarı Dicle Bölgesi'nin sahip olduğu bu temel unsurlar detaylı olarak ele alınmıştır.

Tezimizin 3. Bölümü'nü oluşturan "***Yukarı Dicle Bölgesi'nde Assur Hegemonyasının Başlangıcı ve Yeni Assur İmparatorluğu'nun Siyasi Varlığı***" başlıklı bölümde Yakındoğu'nun tarihsel sürecine yön vermiş olan Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki siyasi varlığı anlatılmıştır. Köklü bir birikime sahip olan Assurluların Erken Assur Dönemi, Orta Assur Dönemi'ndeki siyasi yapılandırılması temel bir altlık oluşturduğu gibi bu dönemlere kısaca değinilmiştir. Özellikle yazılı kaynakların sunmuş olduğu verilerin yanı sıra arkeolojik materyal ile desteklenen bir bölümü oluşturan Yeni Assur Dönemi'nin siyasi varlığı kapsamlı olarak değerlendirilmiştir.

Tez çalışmamızın 4. Bölümü'nü oluşturan "***Kuzey Mezopotamya'da Yeni Assur Dönemi Arazi ve Su Kullanımı***" başlıklı bölümde yazılı kaynaklara göre arazi ve su kullanımının yanı sıra arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları kapsamında tespit edilen su sistemlerine değinilmiştir. Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki arazi ve su kullanımına önemli bir referans sunan bu bölgedeki çalışmaların kapsamlı oluşu, peyzajın kullanım ve yapılandırılmasındaki temel özellikleri ele alınmıştır. Yeni Assur İmparatorluğu'nda Kuzey Mezopotamya'nın kültürel peyzajın temel unsurları, komplike sulama sistemleri, bunlarla ilişkili kabartma ve yazıtların yanı sıra çorak toprakların verimli hale getirilmesiyle kasaba, köy ve tarım üretim merkezlerini oluşturulan çiftliklerin kurulmasıyla peyzajı doldurma girişimleri sonucunda şekillenen yerleşim modelinin ele alındığı bu bölüm kapsamlı bir şekilde değerlendirilmiştir.

Tez çalışmamızın 5. Bölümü'nü oluşturan "***Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'nde Arazi ve Su Kullanımı***" başlıklı ana bölümde Yeni Assur İmparatorluğu'nun arazi ve su kullanımı çerçevesinde peyzajın yapılandırılması ele alınmıştır. Bölgede gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, yüzey araştırmaları ve yazılı kaynakların sunmuş olduğu verilerden yararlanılarak kültürel peyzajın yapılandırılmasındaki gelişim ve değişim süreçlerine değinilmiştir. Özellikle erken dönem verilerinin yanı sıra güncel veriler ve yeni yerleşimlerin de ele alındığı bu

bölümdeki yerleşim modelinin dayandığını oluşturan arazi ve su kullanımı ile ilgili yeni yaklaşımlar imparatorluk şemsiyesi altındaki bu taşra bölgesinin merkez üst yapıya entegrasyon süreci somut verilerle sunulmaya çalışılmıştır.

Tez çalışmamızın 6. Bölümü'nü oluşturan "***Sonuç ve Değerlendirme"*** başlıklı bölümde ise uzun soluklu bu çalışma kapsamında elde edilen verilerin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'nin arazi ve su kullanımına yönelik girişimleri, kalıcı bir hâkimiyet kurma çabalarıyla kültürel peyzajın yapılandırılması sonucunda Assur'un emperyalist yayılımı kapsamında siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda bölgesel bir bütünlüğün sağlandığını gösteren veriler sunulmuştur

1.3. Kaynak Araştırması

Mezopotamya'nın kadim uygarlığı olan Assurlular, Yakındoğu tarihinde yaratmış oldukları emperyalist yayılım politikalarıyla tanınmaktadırlar. MÖ 2. binyılın başlarındaki tarihsel süreçte tüccar ailelerinden oluşan örgütlenmiş bir halk, MÖ 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir devlet mekanizması, MÖ 10. yy'dan MÖ 7. yüzyılın sonlarına kadar ise çok bileşenli ağlara sahip karmaşık bir siyasi oluşum olan Yeni Assur İmparatorluğu olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır. Özellikle MÖ 1. binyılda Yakındoğu'nun hegemonik gücü olan Assur İmparatorluğu, kendisinden sonra gelecek olan birçok devlet için karmaşık bir mekanizmaya sahip olan ve işlevsel olarak çok bileşenli imparatorluk ağını teşkil eden örnek bir siyasi oluşum olarak karakterize edilmektedir. Assurluların bu uzun soluklu varlıkları ve özellikle MÖ 1. binyıldaki sosyal, siyasi, kültürel, ekonomik faaliyetleri birçok araştırmaya konu olmuştur. Assurla ilgili çalışmalar son 15 yılda ise büyük bir ivme kazanmış ve daha da ön plana çıkmıştır. Bunların başında da Eski Çağ Tarihçileri'nin Assur yazılı kaynaklarına olan ilgisi yadsınamaz bir gerçektir.

"Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'nde Arazi ve Su Kullanımı" başlıklı tez çalışmam bu bölgenin genelini kapsayan ve güncel verilerle desteklenmiş bir çalışma olup Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki kültürel peyzajını yapılandırma girişimlerini bütünüyle ele almasından dolayı önemli bir hususu teşkil etmektedir. Bu doğrultuda Yukarı Dicle Bölgesi'nin arazi ve su kullanımına yönelik çalışmaların yok denecek kadar az olduğu gibi var olan çalışmaların ise genel olarak lokal bölge şeklinde nitelendirebileceğimiz sınırlı yerleşim alanlarına yönelik araştırmalardan oluşmaktadır.

Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki varlığını gösteren çalışmalara baktığımızda en erken çalışma, J. G. Taylor tarafından 1861 yılında Üçtepe'de tespit edilen ve Yeni Assur İmparatorluğu'nda bölgedeki kalıcı hâkimiyet kuran II. Assurnasirpal ile III. Salmanassar'a ait olan Kurkh Monolitleri'ni de ele alan aşağıdaki çalışmadır (Taylor, J. G. (1865). *Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in Their Neighbourhood*. The Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol. 35).

Assur'un emperyalist yayılım politikaları kapsamında gerçekleştirmiş olduğu askeri seferler sırasında ele alınan yazılı belgelerin sunmuş olduğu verilerden yola çıkılarak Yukarı Dicle Bölesi sınırları içerisinde adına ilk defa krali yazıtlarda rastladığımız ve Assur için kutsal sayılan Dicle Nehri kaynağı olarak bilinen Bırkleyn Çayı, *Šubnat* Nehri kaynağının yanı sıra bu coğrafyadaki önemli noktalara Orta Assur ve Yeni Assur Dönemi kralları tarafından yaptırılan kabartma ve yazıtların oluşturduğu anıtların ikonografik ve yazılı belgeler oldukça önemli referanslar sunmaktadır. Ayrıca kent ve alt yapı inşaları, vergi, tahsilat, askeri seferlerin kayıtları, sözleşme, istihbarat, Harran nüfus sayımı vb. birçok konuyu ele kil tabletlerden elde edilen verilerin sonuçları doğrultusunda bölgeye yönelik yoğun etkileşimlerin olduğunu göstermesi açısından oldukça önem arz etmektedirler. Kültürel ve sembolik peyzajın yapılandırılması sürecinde oldukça önemli katkılar sunan yazılı kaynaklar, Assur emperyalist yayılım karakteristiğini gösteren ve fethedilen bölgelerdeki siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel yapılandırma süreçlerini açık bir şekilde ele alan yazılı kaynakların oluşturduğu yayınlardan yararlanılmış olunup; bunlar, aşağıda liste halinde verilmiştir;

- ✓ Luckenbill, D. D. (1926). *Ancient Records of Assyria and Babylonia. Volume I. Historical Records of Assyria from the Earliest Times to Sargon.* Chicago: The University of Chicago Press.
- ✓ Luckenbill, D. D. (1927). *Ancient Records of Assyria and Babylonia. Volume II. Historical Records of Assyria from Sargon to the end.* Chicago: The University of Chicago Press.
- ✓ Saggs, H.W.F. (1962). *The Greatness That was Babylon: A Sketch of the Ancient Civilazation of the Tigris-Euphrates Valley.* New York: Hawthorn Books, Inc Publishers.
- ✓ Saggs, H.W.F. (1984). *The Might That Was Assyria*. New York: Sidgwick & Jackson London, St. Martin's Press.

- ✓ Fales, F. M. (1990a). The Rural Landscape of the Neo-Assyrian Empire: A Survey. *State Archives of Assyria Bulletin IV*, 81-142.
- ✓ Fales, F. M. (1990b). Grain Reserves, Daily Rations, and the Size of the Assyrian Army: a Quantitative Study. *State Archives of Assyria Bulletin IV*, 23-34.
- ✓ Grayson, A.K. (1987). *Assyrian Rulers of the Thirdand Second Millennia BC (To 1115 BC). The Royal İnscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods Volume 1*. London: University of Toronto Press.
- ✓ Grayson, A.K. (1991a). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC). The Royal İnscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods Volume 2*. London: University of Toronto Press.
- ✓ Grayson, A.K. (1996). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC). The Royal İnscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods Volume 3*, London: University of Toronto Press.
- ✓ Liverani, M. (1988). The Growth of The Assyrian Empıre in The Habur / Middle Euphrates Area: A New Paradigm. *SAAB II/2*, 81-98.
- ✓ Postgate, J. N. (2007). *The Land of Assur* & *the Yoke of Assur*. Studies on Assyria 1971-2005, Oxford: Oxbow Books.
- ✓ Yamada, S., 2014, Inscriptions of Tiglath-pileser III: Chronographic-Literary Styles and the King's Portrait, Orient Volume 49, s.31-50.
- ✓ Yamada, S. (2018). Ulluba and its Surroundings: Tiglath-pileser III's Province Organization Facing the Urartian Border. S. Yamada (Ed.), *State Archies of Assyria Studies: Published by the Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki in Association with the Foundation for Finnish Assyriological Research, Volume XXVIII* (ss.11-40). USA: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- ✓ Finkelstein, J. J. (1962). Mesopotamia. *Journal of Near Eastern Studies, 21(2),* 73–92.
- ✓ Jacobsen, T. ve Lloyd, S. (1935). *Sennacherıb's Aqueduct at Jerwan*. The University Of Chicago Oriantal Institute Publications, Volume XXIV, Chicago/ Illinois: The University Of Chicago Press.
- ✓ Davey, C. J. (1985). The Negüb Tunnel. *Iraq, XLVII*, 49-55.
- ✓ Lehmann-Haupt, C. F. (1906). *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens.* Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.

- ✓ Hawkins, J. D. (1969). The Babil Stele of Assurnasirpal. *Anatolian Studies 19,* 111-120.
- ✓ Genç, B. ve MacGinnis, J. (2022). A text of Shalmaneser I from Üçtepe and the location of Šinamu. *Anatolian Studies 72,* 79–95.

Assur'un arazi ve su kullanımı çerçevesinde Yukarı Dicle Bölgesi'nin kültürel peyzajının yapılandırıldığı gösteren diğer somut kanıtlar da yukarıda ele aldığımız yazılı kaynaklarla desteklenen arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının verilerinden oluşmaktadır. Bu doğrultuda Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Assur varlığını gösteren en erken araştırmaların başında; Prof. Dr. H. Erkanal'ın başkanlığı altında 1982-1991 yılları arasında yürütülen Girnavaz Höyük kazılarının sonuçları ile Prof. Dr. V. Sevin başkanlığında 1986 yılında Üçtepe ve çevresini kapsayan alandaki yüzey araştırması ile 1988-1992 yılları arasında kısa süreli gerçekleştirilen Üçtepe kazılarının verileri önemli bir kaynağı temsil etmektedir. Assur'un bu bölgedeki arazi kullanımını ve yerleşim modeli için bize ilk bilgileri sunan Üçtepe ve çevresindeki araştırmaları konu alan Prof. Dr. K. Köroğlu'nun 1993 tarihli "*Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır/Üçtepe ve Çevresinin Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası"* başlıklı doktora çalışması, bizim için önemli temel kaynaklardan biridir.

Güneydoğu Anadolu Projesi olarak nitelendirilen kalkınma projesinin bir parçası olarak yapımı 2019 yılında tamamlanan Ilısu Barajı ile yapımı planlanan Cizre Barajları'nın etki alanında kalan bölgelerde G. Algaze'nin başkanlığında 1988-1990 yılları arasında Yukarı Dicle Bölgesi'nde yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda;

- ✓ Algaze G. (1989). A New Frontier: First Results of the Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, 1988. *Journal of Near Eastern Studies, Vol. 48 (4),* 241-281.
- ✓ Algaze, G., Breuninger, R., Lightfoot, C. ve Rosenberg, M., 1991, The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: A Preliminary Report 1989-1990, *Anatolica XVII,* 175-240.
- ✓ Algaze, G., Hammer, E., Parker, B., Breuninger, R. ve Knudstad, J. (2012). The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, Final Report of the Cizre Dam and Cizre-Silopi Plain Survey Areas. *Anatolica XXXVIIIX,* 1-115.

gibi temel kaynakların yanı sıra Kazı Sonuçları Toplantıları'nda yayımlanan kazı çalışmaları ile 1998'den itibaren Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında kalan diğer

yerleşim yerlerinde gerçekleştirilen kurtarma kazılarının sonuçlarını içeren yayınlar da önemli birer referans kaynağı teşkil etmektedirler.

1998 yılından itibaren Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında birçok bilimsel arkeolojik kurtarma kazı ve yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir. Özellikle Ilısu Barajı ve HES Projesi'nin tamamlanması öngörülen 2012 yılına kadar bu çalışmaların yoğunluk gösterdiği görülürken bu süreçten sonra birçok kazının arazi çalışmaları sonlandırılmıştır. Ancak barajın su tutmaya başladığı 2019 yılına kadar da bölgede devam eden çalışmaların olduğu bilinmektedir. Bu süreç içerisinde Assurla ilişkili materyalin yanı sıra birçok döneme ait zengin kültürel dokunun saptandığı; Ziyaret Tepe, Kavuşan Höyük, Hakemi Use, Salat Tepe, Kuriki Höyük, Gre Amer, Gre Abdurrahman, Boztepe, Gricano, Hirbemerdon, Zeviya Tivilki, Kilokki Höyük gibi yerleşim yerlerinden elde edilen verilen sunulduğu kazı sonuçları ve araştırma sonuçları toplantıları kapsamında yayımlanan eserlerden yararlanılmıştır.

Söz konusu yerleşim yerlerinden elde edilen veriler doğrultusunda Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi ile olan etkileşimi, emperyalist yayılım politikalarının birer yansımasını oluşturan siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel değişimi, kültürel peyzajın yapılandırılması çerçevesinde arazi ve su kullanımının rolüne ilişkin yaklaşımların yanı sıra Assur varlığına dair verilerin çoğalmasını mümkün kılmıştır. Bu doğrultuda tezimizin temel yararlanan kaynaklardan bazılarını belirtmek gerekirse; Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi'nin; 1999, 2000, 2001 ve 2002 Yılı Çalışmaları'nın yanı sıra Ilısu Baraj Göl Alanında Kalacak Arkeolojik Kültürel Varlıkların Belgelenmesi ve Kurtarılması Projesi 2002 Yılı Çalışmaları Sonuç Raporu[1]'nun sunmuş olduğu verilerin önemi yadsınamaz bir gerçektir. Ayrıca Ilısu Baraj Alanı Garzan Vadisi ve Batman Çayı Çevresi Kültür Envanteri 2011; "Ilısu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları, 2013", Batman Müzesi Ilısu Barajı Kurtarma Kazıları, 2018 ile Radner, K. ve Schachner, A. 2001, *Tušhan*'dan Amēdi'ye: Asur Dönemi'nde Yukarı Dicle Havzasıyla İlgili Topografik Sorular, N. Tuna, J. Öztürk ve J. Velibeyoğlu (Der.), Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi (s.729-775), ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi (TAÇDAM), Ankara'da yayımlanmış olan eserler değerli verileri içermektedir.

[1] Ilısu Barajı ve HES Projesi'nin Diyarbakır Bölgesi bilimsel koordinatörü Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin izniyle yararlanılmıştır.

Ayrıca Yukarı Dicle Bölgesi'nde doğrudan Assur varlığı ile ilişkili olan yayın çalışmaları da mevcuttur. Bunları;

- ✓ Kozbe, G. (2006a). Çanak Çömlek Gelenekleri Işığında Geç Tunç Çağı Sonundan Geç Demir Çağı Sonuna Dek Yukarı Dicle Bölgesi'nde Assur Varlığı. A. Erkanal-Öktü, E. Özgen vd. (Eds.), *Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması* (s.496-509). İstanbul: Homer Kitabevi.
- ✓ Kozbe, G. (2021). Cudi Dağı- Dicle ve Doğu Habur Nehirleri Üçleminde Yeni Assur İmparatorluğu'nun Kuzey Eyaleti: Ulluba. İ. Baz, K. Ertaş, Ç. Ertaş, İ. Tunç (Eds), *2. Uluslararası Nuh Tufanı ve Cudi Dağı Sempozyumu* (ss. 375-394). Şırnak: Şırnak Üniversitesi Yayınları.
- ✓ Kozbe, G. (2014). Kavuşan Höyük/Diyarbakır Yeni Assur Dönemi Gömüleri. A. Özfırat (Ed.), *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan* (ss.257-276). İstanbul: Ege Yayınları.
- ✓ Köroğlu, K. (2008). Yukarı Dicle Bölgesi'nde Yeni Asur Krallığı Sonrasına İlişkin Kültürel Değişimin Tanımlanması: Geç Demir Çağı ve Hellenistik Dönem'in İzleri. T. Tarhan, A. Tibet ve E. Konyar (Eds.), *Muhibbe Darga Armağanı* (ss.335-344). İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi Yayınları.
- ✓ Köroğlu, K. (2012). *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları
- ✓ Parker, B.J. ve Creekmore, A. (2002). The Upper Tigris Archaeological Research Project: A Final Report from the 1999 Field Season. *Anatolian Studies, 52,* 19-74.
- ✓ Parker, B.J. (2003a). Archaeological Manifestations of Empire: Assyria's Imprint on Southeastern Anatolia. *American Journal of Archaeology, 107,* 525-557.
- ✓ Parker, B. J., 2001a, The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics, *The Neo-Assyrian Text Corpus Project,* Helsinki, Finlandiya.
- ✓ Guarducci, G. (2018). Empire of Conflict, Empire of Compromise. The Middle and Neo-Assyrian Landscape and Interaction with the Local Communities of the Upper Tigris Borderland. C. Tyson ve V. Herrmann (Eds.), *Imperial Peripheries in the Neo-Assyrian Period (ss.*65-96). Boulder: University Press of Colorado.

- ✓ Baştürk, E. (2010). Assur Devletinin Yukarı Dicle Vadisi Yayılımı ve Politik Uygulamaları. D. B. Erciyas (Ed.), *Güney Doğu Anadolu Araştırmaları Sempozyumu, YAS 3 (2009)* (ss. 139-155). İstanbul: Ege Yayınları.
- ✓ Dezső, T. (2006). Šubria and the Assyrian Empire. *Acta Ant. Hung. 46,* 33-38.
- ✓ Tekin, H. (2009a). Hakemi Use 2008 Yılı Kazılarında Keşfedilen Geç Assur Dönemi Mezarları. *Edebiyat Fakültesi Dergisi,26(2),* 193-211.
- ✓ Erkanal-Öktü, A. ve Erkanal, H. (2020). *Assur Döneminde Cudi Dağı.* Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

şeklinde sıralayabiliriz. Bu grup kaynakça içinde yer alıp şu an için en güncel verileri içeren K. Köroğlu ve S. F. Adalı'nın editörlüğünü gerçekleştirdiği bir başka yayın ise 2018 tarihinde yayımlanan "*Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/ The Assyrians Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus*"'dur. Tez çalışmam kapsamında sıklıkla yararlanılmış ayrıcalıklı bir eseri temsil etmektedir. Bu yayının içindeki bölümleri;

- ✓ Kozbe, G. (2018). Kavuşan Höyük: Assur İmparatorluğu'nun Taşrasında Küçük ve Özgün Bir Yerleşim/ Kavuşan Höyük: A Small and Distinctive Site in the Countryside of the Assyrian Empire. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Eds), *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/ The Assyrians Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus* (ss.404-435). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ✓ Ökse, A.T. (2018). Dicle Vadisi'nde Yeni Assur Dönemi Mevsimlik Köyler: Kilokki Tarlası (Kilokki Rabiseki), Kumru Tarlası (Zeviya Tivilki), Salat Tepe/ Neo-Assyrian Seasonal Villages in the Tigris Valley: Kilokki Tarlası (Kilokki Rabiseki), Kumru Tarlası (Zeviya Tivilki), Salat Tepe. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Eds), *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/ The Assyrians Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus* (ss. 436-452). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ✓ Schachner, A. (2018). Orta Assur Krallarının Anadolu'daki Çıkarları/ The Anatolian Interests of the Middle Assyrian Kings. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Eds), *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/ The Assyrians Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus* (ss.108-125). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ✓ Radner, K. (2018). Assur Kenti ve Assur Krallığı Tarihine Genel Bakış/The City of Aššur and the Kingdom of Assyria: Historical Overview. K. Köroğlu ve S. F.

Adalı (Eds), *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/The Assyrians Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus* (ss. 2-25). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- ✓ Dezső,T. (2018). Assurluların Anadolu Seferleri/Assyrian Campaigns to Anatolia. K. Köroğlu ve S. F. Adalı, (Eds), *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/The Assyrians Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus* (ss.128-161). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ✓ Köroğlu, K. (2018a). Üçtepe. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Eds), *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/ The Assyrians Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus* (ss.324-339). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ✓ Köroğlu, K. (2018b). Anadolu'daki Yeni Assur Dönemi Stelleri ve Kaya Kabartmaları/ Neo-Assyrian Rock Reliefs and Stelae in Anatolia. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Eds), *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/ The Assyrians Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus* (ss. 162-207). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ✓ Tekin, H. (2018). Hakemi Use: Yukarı Dicle Vadisi'nden Bir Yeni Assur Köy Yerleşimi/ Hakemi Use: A Neo-Assyrian Village Settlement in the Upper Tigris Valley. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Eds), *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/ The Assyrians Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus* (ss.420-435). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ✓ Harmanşah, Ö. (2018). Karşılaşmalar, Etkileşimler ve Ortak Bir Kültürel Alan: Assur İmparatorluğu ve Demir Çağı Suriye-Hitit Devletleri/ Encounters, Interactions, and a Shared Cultural Sphere: The Assyrian Empire and the Syro-Hittite States of the Iron Age. , K. Köroğlu ve S. F Adalı (Eds), *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/ The Assyrians Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus* (ss.256-275). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

oluşturmaktadır.

Orta Assur Dönemi'nden itibaren Assurluların odağındaki Yukarı Dicle Bölgesi'nin özellikle Yeni Assur İmparatorluğu'nda bu bölgede kalıcı hâkimiyet kurmak adına önemli girişimler gerçekleştirilmiştir. Emperyalist yayılım politikalarının gündeminde stratejik öneminden dolayı bölgesel kontrol ve kaynaklardan yararlanma politikalarının mevcut olduğu bilinmektedir. Bunun temelinde ise bölgenin sahip olduğu doğal süreçlerin etkisiyle oluşan jeolojik ve jeomorfolojik özellikler gelmektedir. Dolayısıyla

arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının dışında tezimizin ana konusunu oluşturan arazi ve kullanımının temel dayanak noktasını oluşturan bu bölgenin sahip olduğu jeomorfolojik özellikleridir. Bölgenin sahip olduğu toprak özellikleri, yüzey şekilleri, tarım alanları, yerleşim kalıpları, hidrografik özellikler, ulaşım ağları, savunma ve barınmaya uygun şartlar sunan stratejik konumu gibi yer zengin altı ve yerüstü kaynakları açısından önemi yadsınamaz bir gerçektir. Bu doğrultuda, Yukarı Dicle Bölgesi'nde Prof. Dr. Gülriz Kozbe ve Prof. Dr. Sabri Karadoğan'ın bilimsel danışmanlığında şahsımın da ekip üyesi/araştırmacı olarak yer aldığı ve araziyi gözlemle şansı bulduğum Diyarbakır, Batman ve Siirt illerinde gerçekleştirilen üç farklı jeomorfoloji projesinin verileri, tez çalışmama çok değerli katkı sağlamıştır. Bu doğrultuda;

- ✓ Karadoğan, S. ve Kozbe, G. (2013). Yukarı Dicle Havzasının (Batman-Bismil Arası) Jeomorfolojik Özellikleri ve Arkeolojik Yerleşme/Buluntu Yerlerinin Dönemler Boyunca Mekân Etkileşimleri. E. Öner (Ed.), *Profesör Doktor İlhan KAYAN'a Armağan* (ss.539-566). İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- ✓ Karadoğan, S. ve Kozbe, G. (2017). Dicle Nehri Vadisi Çevresinde (Batman Kenti Güneyi) Jeomorfolojik Tespitler ve Kültürel Yerbilimi Açısından Önemi. S. Tonbul, M.T. Şengün, M. Siler ve F.A. Canpolat (Eds.), *Internatıonal Symposıum on Geomorphology 12-14 Ekim 2017, Bildiriler Kitabı* (ss.339-347). Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi.
- ✓ Karadoğan, S., Kozbe, G. ve Güngör, A. (2017). Batman İl Sınırları İçinde Kalan Ilısu Barajı Etkileşim Alanına Dair Jeomorfolojik ve Arkeolojik Tespitler. A.Özme (Yay. Haz.), *38. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt 1* (ss. 389-406). İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti., Ankara.
- ✓ Kozbe, G. ve Karadoğan, S. (2018). Batman İl Sınırları İçinde Kalan Ilısu Barajı İletişim Alanının Jeomorfolojisi. F. Baş (Ed.), *Batman Müzesi Ilısu Barajı Hes Projesi Arkeolojik Kazıları (ss.*349-403). Batman: Fikirzen Ajans Rekramcılık.
- ✓ Karadoğan, S., Kozbe, G., Sağlamtimur, H., Al, A. ve Güngör A. (2023). Ilısu Barajı ve HES Projesi Kapsamında Siirt çevresinde Botan, Kezer ve Başur Çayı Vadilerinde Yapılan Jeomorfoloji-Jeoarkeoloji Çalışmaları. R. Aslan ve E. Öner (Edi.), *Manfred Osman Korfmann Anısına Arkeoloji* -

Paleocoğrafya – Jeoarkeoloji Araştırmaları II (ss. 409-436). İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.

sıralamış olduğumuz yayın çalışmaları temel kaynak niteliğinde olup arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarından elde edilen verilen jeomorfolojik donelerle desteklenmesi çalışmamızı ayrıcalıklı kılmıştır. Ayrıca N. Özgen'in, "*Bismil İlçesinin Coğrafyası" adlı* 2007 yılında tamamlamış olduğu doktora tez çalışması da değerli bilgiler sunmuştur.

Bölgede yoğun bir şekilde çalışmalar yürüten Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin koordinatörlüğünde ve şahsımın da araştırmacı olarak yer aldığı Batman İli Kültür Envanteri ile Mardin İli Kültür Envanteri Projeleri kapsamında basılan ve önemli verileri sağlayan; Kozbe, G. ve Güngör, A. (2022). *Mardin İli Kültür Envanteri, Cilt, 1-4,* Konya: Lasera Reklam Ajansı; Kozbe vd. (2017). *Batman İli Kültür Envanteri, Cilt, 1-3*. Ankara: Arkadaş Basım, ismiyle yayımlanmıştır. Ayrıca Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin bilimsel başkanlığı altında 2004-2006 yıllarında yürütülen Şırnak ili Yüzey Araştırmaları ile 2021 yılından itibaren şahsımın da araştırması olarak yer aldığı ve araziyi gözleme fırsatı bularak farklı yaklaşımlarda bulunmamı sağlayan "*Şırnak İli Cizre, Silopi ve İdil İlçeleri ile Mardin İli Nusaybin ilçesi Yüzey Araştırması*"nın sonuçlarının ele alındığı aşağıdaki çalışmalar bölge hakkında önemli bilgi veren eserlerdir.

- ✓ Kozbe, G. (2006b). Şırnak İli, Cizre-Silopi Ovası 2004 Yılı Yüzey Araştırması. K. Olşen, F. Bayram ve A. Özme (Yay. Haz.), *23. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (ss.293- 308). Kültür Bakanlığı DÖSİMM Basımevi, Ankara.
- ✓ Kozbe, G. (2007). Şırnak İli, Cizre-Silopi Ovası Yüzey Araştırması, 2005. F. Bayram ve B. Koral (Yay. Haz.) *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt* (ss. 307- 326). Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi, Ankara.
- ✓ Kozbe, G. (2008b). Şırnak İli Yüzey Araştırmaları, 2006. F. Bayram, A. Özme ve B. Koral (Yay. Haz.), *25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt* (ss. 175-186). Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi, Ankara.
- ✓ Kozbe, G. ve Güngör, A. (2018). Uygarlıklar Kavşağında Cizre-Silopi Ovasının Erken Tarihi. İ. Baz, A.Özdemir, H. Osmanoğlu, İ. Hüseyni, K. Ertaş, Y. Acar ve İ. Tunç (Eds.), *Üç Ülkenin Kavşağında Silopi (Uluslararası Sempozyum 26-28 Ekim 2018) Bildiri Kitabı* (ss. 47-88). Şırnak: Şırnak Üniversitesi Yayınları.

- ✓ Kozbe, G. ve Güngör A. (2023). Şırnak İli, Cizre, Silopi ve İdil İlçeleri 2021 Yılı Yüzey Araştırması. C. Keskin (Ed.), *38. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt* (ss. 111- 130). Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ana Yayın No: 196/2, Ankara. şeklinde yayımlanan önemli çalışmaları oluşturmaktadır.

Özellikle peyzaj arkeolojine yönelik önemli temel bilgiler sağlayan bu çalışmalar, Yukarı Dicle Bölgesi'nin peyzaj arkeolojisine yönelik yapmış olduğumuz bu çalışmaya temel referans görevi görmüşlerdir. Özellikle Yeni Assur İmparatorluğu'nun arası ve su kullanımı çerçevesinde arkeolojik kazı, uzaktan algılama teknolojisinin de aplike edildiği yüzey araştırmaları ve zengin epigrafik belgelerin sunmuş olduğu verilerle desteklenen bu çalışmalar çok önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla Yukarı Dicle Bölgesi için yukarıda vermiş olduğumuz epigrafik kaynaklara dayalı çalışmalardan bu bölüm içinde yararlanılmış olup birçok farklı çalışmadan da destek alınmıştır. Yeni Assur İmparatorluğu'nun merkez üssünü oluşturan Assur Üçgeni ile çevresindeki arazi ve su kullanımına yönelik ele almış olduğumuz temel kaynaklara baktığımızda;

- ✓ Dalley, S. ve Oleson J. P. (2003). Sennacherib, Archimedes, and the Water Screw: The Context of Invention in the Ancient World. *Technology and Culture, 44(1),* 1-26.
- ✓ Fales, F. M. (2017). Khinis/Bavian: Changing Models for an Assyrian Monumental Complex. L. Battini, (Ed.), *Ash-sharq: Bulletin of the Ancient Near East, Volume 1/2* (ss.237–274). Oxford: Archaeopress Publishing.
- ✓ Harmanşah, Ö. (2013). The Land of Aššur: the Making of Assyrian Landscapes. *Cities and the Shaping of Memory in the Ancient Near East* (ss.72-101).Cambridge: Cambridge University Press.
- ✓ Jacobsen, T. ve Lloyd, S. (1935). *Sennacherıb's Aqueduct at Jerwan*. The University Of Chicago Oriantal Institute Publications, Volume XXIV, Chicago/ Illinois: The University Of Chicago Press.
- ✓ Liverani, M. (1988). The Growth of The Assyrian Empıre in The Habur / Middle Euphrates Area: A New Paradigm. *SAAB II/2*, 81-98.
- ✓ MacGinnis, J. (2018a). Construction and Operation of Canals in Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Sources. H. Kühne, (Ed.), *Water for Assyria* (ss.41-56). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

- ✓ Reade, J. (1978a). Studies in Assyrian Geography: Part I: Sennacherib and the Waters of Nıneveh. *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale, 72(1),* 47-72.
- ✓ Rosenzweig, M. S. (2018). Assessing the Politics of Neo-Assyrian Agriculture. *Archeological Papers of the American Anthropological Association, 29,* 30–50.
- ✓ Wiggermann, F. A. M. (2000). Agriculture in the Northern Balikh Valley The Case of Middle Assyrian Tell Sabi Abyad. R. M. Jas, (Ed.), *Rainfall and Agriculture in Northern Mesopotamia (Mos Studies 3): Proceeding of the Third mos Symposium (Leiden 1999), Pihans LXXXVIII* (ss.171-231). İstanbul.
- ✓ Yamada, S. (2014). Inscriptions of Tiglath-pileser III: Chronographic-Literary Styles and the King's Portrait. *Orient, 49,* 31-50. gibi yukarıda sıralamış olduğumuz temel kaynaklardan yararlanılarak tez çalışmamız desteklenmiştir.

Yeni Assur İmparatorluğu'nun arazi ve su kullanımına yönelik çok önemli çalışmalara sahip olan Prof. Dr. T. J. Wilkinson, Prof. Dr. J. Ur, Prof. Dr. D. M. Bonacossi ve Prof. Dr. A. M. Bagg gibi bilim insanlarını ayrıca vurgulamamız gerekmektedir. Özellikle Assur'un su dünyasına ve arazi kullanımına yönelik çok kapsamlı eserlere sahip olan Prof. Dr. A. M. Bagg ve Prof. Dr. D. M. Bonacossi'nin tez kapsamında ulaşmakta zorlandığım yayın çalışmalarını benimle paylaştıkları için şükranlarımı sunarım. Arazi ve su kullanımı çerçevesinde su sistemlerine yönelik kapsamlı çalışmalara sahip olan Prof. Dr. A. M. Bagg'ın eserleri önemli referansların başında gelmektedir. Bu doğrultuda kaynak araştırması olarak yararlanmış olduğumuz eserlere baktığımızda; "*Assyrische Wasserbauten*"; *"Irrigation in Northern Mesopotamia: Water for the Assyrian capitals (12th–7th centuries BC)"; "Irrigation"; "Assyrian Technology"* gibi kaynakların başında gelmektedir.

Yukarı Mezopotamya'nın peyzaj arkeolojisine yönelik uydu tabanlı programlar kullanarak uzaktan algılama tekniklerinin de aplike edildiği kapsamlı yüzey araştırmalarının verileriyle bu bölgenin fiziki coğrafyasının kültürel peyzaja dönüştürülmesindeki yapılandırılma süreçlerini, yerleşim modellerine ilişkin çok önemli çalışmalara imza atmış olan Prof. Dr. J. Ur ve Prof. Dr. D. M. Bonacossi'nin eserlerinin önemi de yadsınamaz bir gerçektir. Bu doğrultuda, Prof. Dr. D. M. Bonacossi'nin yararlanmış olduğum bazı yayınları,*"Irrigation and Landscape Commemoration in Northern Assyria, the Assyrian Canal and Rock Reliefs in Faida (Kurdistan Region of Iraq): Preliminary Report on the 2019 Field Season"; "Faces in Stone, Rock Art in the*

Duhok Region (Kurdistan Region of Iraq) A Seriously Threatened Cultural Heritage"; "Twelve Royal Stelas for Twelve Geüreat Gods: New Discoveries at the Khinis Monumental Complex"; "Water for Nineveh, The Nineveh Irrigation System in regional context of the 'Assyrian Triangle': A first Geoarchaeological Assessment"; "The Creation of the Assyrian Heartland: New Data From the 'Land Behind Nineveh" şeklinde sıralayabiliriz.

Prof. Dr. J. Ur'un gerçekleştirmiş olduğu çalışmalarına dair önemli eserlerinin başlıcaları, "*Remote Sensing of Ancient Canal and Irrigation Systems"; "The Erbil Plain Archaeological Survey: Preliminary Results"; "Water for Arbail and Nimrud"; "The Rural Landscape of the Assyrian Heartland": "Recent Results from Arbail and Kilizu Provinces ve The Hydraulic Landscape of Nimrud*" şeklinde karşımıza çıkar.

T. J. Wilkinson'un peyzaj arkeolojisi adına arazi ve su kullanımına dayalı referans niteliğindeki çalışmaları ise "*Landscape and Settlement in the Neo-Assyrian Empire"; "Hydraulic landscapes in Mesopotamia: the role of human niche construction"* ve *"Urbanization within a Dynamic Environment: Modeling Bronze Age Communities in Upper Mesopotamia"* bu tür araştırmalarda ayrı bir yere sahiptir.

H.Kühne'nin editörlüğünü üstlendiği ve içinde çok kıymetli kitap bölümlerini içeren *"Water for Assyria";* E.Frahm'ın editörlüğünü üstlendiği *"A Companion to Assyria" ve* L.P. Petit - D. M. Bonacossi'nin editörlüğünü üstlendiği *"Nineveh The Great City: Symbol of Beauty and Power"* isimli yayınlar da temel referans niteliğindedir.

Bu doğrultuda tez çalışmamızın genelini kapsayan kaynak araştırması çerçevesinde yukarıda sunmuş olduğumuz temel eserlerin dışında yararlanmış olduğumuz çalışmalar mevcuttur. Özellikle erken dönem çalışmalarının yanında son 25 yıllık süreçteki teknolojik gelişmelerin sunmuş olduğu olanaklar sayesinde birçok argümana ulaşmak mümkün olmuştur. Özellikle Yukarı Mezopotamya'da Assur İmparatorluğu'nun arazi ve su kullanımı açısından yazılı kaynakların, arkeolojik kazıların ve yüzey araştırmalarının sunmuş olduğu verilerin yanı sıra son dönemdeki araştırmaların da sonuçlarına dayalı geniş yelpazeli kaynak bolluğu, "Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Arazi ve Su Kullanımı" başlıklı tez çalışmama önemli katkılar sağlamıştır.

2. YUKARI DİCLE BÖLGESİ COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

İnsanlık tarihinde, yerleşim yerlerinin kurulup gelişmesinde doğal ve beşerî olmak üzere iki önemli temel faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanoğlu, içinde yaşadığı ve karşılıklı etkileşim halinde bulunduğu doğal ortamda kendi ihtiyaçları doğrultusunda bir takım düzenlemeler yaparak kendine en uygun beşeri ortamı inşa etmektedir (Özgen, 2007, s.21). Elverişli iklim şartları, verimli topraklar ve su kaynakları açısından son derece zengin bir coğrafî sahada kurulan bir siyasî oluşumun gelişeceği kesindir. Bu yüzden coğrafî faktörler, insan topluluklarını ve bu toplulukların siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatlarını olumlu ya da olumsuz olarak etkilemiştir. Eski çağlardan beri dünyanın en önemli doğal kaynaklarına sahip olan ve tarihsel yolların kavşak noktasında bulunan Anadolu, birbirinden sıradağlarla soyutlanmış, pek çok bölge ve farklı coğrafî özellikleri ile daima dikkat çekici olmuştur. Tarihin hemen hemen her döneminde çeşitli kültürel özelliklere sahip yörelere ayrılmıştır. Bunlar zaman içerisinde farklı etnik grupların yaşadığı farklı coğrafî adlar taşıyan bölgelere dönüşmüştür (Ünsal, 2012, s.211).

Bu doğrultuda yer kavramı sadece bir yerleşim yerinin sınırlı alanı ile değil, bölgesel çevresi de göz önüne alınarak tanımlanmaktadır. Bir bölgenin tanımlanması ve sınıflandırılması, yerleşime grupları ve fiziki coğrafya üzerindeki dağılım dokularının araştırılmasında önemli bir yer tutmaktadır (Yakar, 2007, s.19). Tarih boyunca insanlar, doğal ortamdan yararlanmış ve yaşamını devam ettirmeye çalışmışlardır. Bu karşılıklı etkileşim sonucunda insanoğlu az da olsa doğal ortamda bazı değişiklikler yaparak, doğal ortam üzerindeki etkisini hissettirmiştir. Doğal ortamın, insan ve insan faaliyetleri üzerindeki etkisi ise kıyaslanmayacak kadar büyüktür (Özgen, 2007, s.194).

Güneydoğu Toros Dağları'nın, Anadolu'da dışbükey kıvrım yaptığı alanın güney kesimi ile Suriye sınırı arasında yer alan Güneydoğu Anadolu Bölgesi, kapladığı saha bakımından Türkiye'nin en küçük bölgesi olup 57.000km^2'lik yüzölçümü ile Türkiye'nin %7,5'ini oluşturmaktadır. Geniş düzlüklere sahip olan bu bölgedeki önemli yükseltiler, Mardin- Midyat Eşiği ile Karacadağ bazalt konisidir. Bölgenin büyük bir bölümünde geniş plato alanları, çanaklaşmış havzalar ile orta yükseltideki kubbeleşmiş dağlar ve tepelerden oluşan yer şekilleri kuzeyden güneye doğru alçalan bir özellik gösterir ve nihayet Mezopotamya düzlüklerine kavuşur (Bahadır, 2011, s.47).

Güneydoğu Toroslar yayının dış kenarlarıyla Türkiye-Suriye sınırı arasında yer alan ve bütünüyle geniş bir plato görünüşünde olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi, yüzey

şekillerinin sadeliği ve basitliği ile dikkat çeker. Bölgenin doğu yarısında yer alan Diyarbakır Havzası (ortalama yükselti: 750m), kuzey ve kuzeydoğu kenarında Toroslar, güneyde Mardin-Midyat Eşiği ve batı kenarında da Karacadağ volkan kütlesi (1957m) tarafından kuşatılmıştır. Havzanın kuzey sınırını meydana getiren Toroslar, metamorfik Bitlis Kütlesi ile temsil edilir. Diyarbakır Havzası'nın güneyini kuşatan Mardin-Midyat Eşiği, bu havzayla güneydeki Arap Platformu arasında yükselen ve genellikle güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda uzanan ortalama 1000-1500m yükseltideki dağ sıralanın ihtiva eder. Eşiğin kuzeydoğusunda, Raman Dağı, Jura tipi basit bir kıvrımlı yapı arz eden kalker formasyonlar, güneye doğru eğilimlerini kaybederler ve yatay bir durum kazanırlar. Ancak Mardin civarında, eşiğin platformla temas hattı üzerindeki kenar oldukça dik bir görünüşe sahiptir. Bu temas hattı, Mardin-Midyat Eşiği'nde büyük bir faylı yükselim özelliğine sahip bulunur (**Harita 2.1**). Güneydoğu Anadolu'yu biri doğuda Dicle Nehri ve diğeri ise batıda Fırat Nehri olmak üzere iki drenaj havzasına ayıran volkanik Karacadağ kütlesi, bazaltik lavlardan meydana gelmiş büyük bir lav kalkanı olarak tanımlanabilir. Güneydoğu Anadolu'da efüzif (büyük hacimlerde ve oldukça akıcı lavın püskürmesi) bazalt akıntılarının, çok geniş bir saha kapladığı bilinmektedir. Yukarıda işaret edilen Karacadağ volkan kütlesinin dışında, Batman Çayı ile Garzan arasındaki Kıradağ, Kentalan'ın güneyindeki Ceflana, İdil ve Cizre arasındaki bazalt akıntılarını da bu arada belirtebiliriz (Sözer, 1984, s.11).

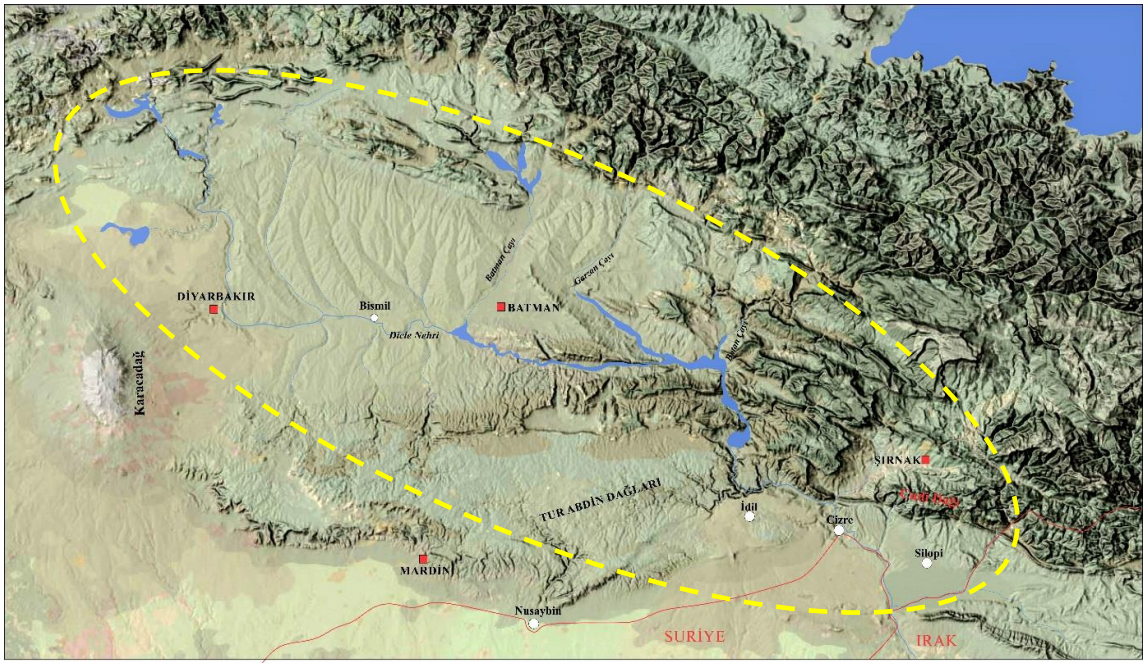

Harita 2.1: Yukarı Dicle Bölgesi Haritası

Türkiye'nin alan bakımından en küçük coğrafî bölgesi olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Güneydoğu Toroslar ile Suriye sınırı arasında yer alır ve Fırat ve Dicle nehirlerinin hayat verdiği bir coğrafyayı temsil eder. Bölge, Torosların dış sırası önünde uzanan, yüzeysel kıvrımlar ve volkan kütleleriyle az arızalanmış düzlükler sahasıdır. Ayrıca bu bölge bazı araştırmacılar tarafından, Güneydoğu Torosları'nın önünde uzanan, vadilerle derin bir şekilde parçalanmış, 500-600m yükseltisindeki geniş kalker yapılı platolardan oluşan ziraî bir bölge olarak tanımlamışlardır. Kuzeyden ve doğudan Güneydoğu Toroslar ile kuşatıldığı için doğal sınırlara dayanan bölgenin, batı sınırı Kahramanmaraş-Hatay Grabeni'nin doğu kenarından geçirilmiştir. Böylece dağlık tepelik bir kenarla graben sahasından ayrılan ve daha yüksek olan Gaziantep Platosu, bölge sınırları içinde kalmıştır (Arınç, 2015, s.259-260). Batı tarafında sınır olarak, Hatay çukurunun doğu kenarı alınmıştır. Bu bölge, az nüfuslu volkanik Karacadağ kütlesinin doğusunda kalan kısma Dicle Bölümü, batısında kalan kısma ise Orta Fırat Bölümü olarak iki ayrı coğrafî alt bölgeye ayırılmıştır (Sözer, 1984, s.8).

Bugün coğrafi çevre terimi ile doğal ve toplumsal öğelerin birlikte ve karşılıklı ilişki düzeni içinde oluşturdukları ortam belirlemektedir. Coğrafi konum, yer şekilleri, iklim ve su düzeni gerek bugünkü, gerek tarih öncesi çağlardaki Güneydoğu Anadolu'nun doğal çevresini belirleyen ve kültürel çevrebilim açısından en etkili olan unsurlardır. Güneydoğu Anadolu'yu doğal bir bölge olarak belirleyen faktörlerin en önemli unsuru jeolojik ve jeomorfolojik özellikleridir. Bu özellikler, yer şekilleri bakımından geniş alanlarda hâkim olan yeknesak görünüm ve jeomorfolojik birimlerle jeolojik birimler arasındaki sıkı bağlılık şeklinde göze çarpmaktadır (Erinç, 1980, s.65-67). Bu da coğrafyanın temel unsurları olan konum, genişlik, iklim, yer şekilleri ve doğal kaynaklar gibi parametrelerin önemini açıkça göstermektedir (Karnıbüyük, 2019, s.171).

2. 1. Topografya

Yeryüzünde farklı morfojenetik süreçlere bağlı olarak rölyef şekilleri bir yerden başka bir yere çok değişik özellikler gösterir. Homojen olmayan yeryüzünün bazı yerleri topoğrafik açıdan insanlar için yaşam sahasını daraltıp sınırlandırırken, bazı yerler elverişli imkânlar sunmaktadır. Klimatik ve jeomorfolojik süreçlerin durağan olmadığını düşünürsek insanlığın yerleşme tarihinin de bu koşullara uygun değişiklikler gösterdiğini söyleyebiliriz. Tarih boyunca yerleşmelerin dağılımı, karakteri ve dokusu

üzerinde jeomorfolojik ve topoğrafik faktörlerin etkisi, tarımsal aktiviteye izin verme, konut yapımına elverişlilik, litolojik malzemeyi kolayca bulma, ulaşım, savunma, çevreye hâkim bir konumda bulunma, uygun bakı gibi ihtiyaçlar doğrultusunda kendini göstermiştir (Karadoğan ve Kozbe, 2013, s.547).

Yukarı Dicle Havzası, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Dicle Bölümü'nde ve kabaca Güneydoğu Toroslar'ın Kenar Kıvrım Kuşağı ile Mardin Eşiği Platosu arasındaki depresyonda yer alan bir sübsidans havzadır. Söz konusu alan, hem jeolojik - jeomorfolojik hem de hidrografik havza özelliğine sahip olduğundan ve Dicle Nehri'nin sularını topladığı Yukarı çığırı içinde bulunduğundan bu isim kullanılmıştır (Karadoğan ve Kozbe, 2013, s. 539). Tezimin ana konusunu oluşturan Yukarı Dicle Bölgesi, coğrafi normlara göre gerçek anlamda bir bölge olmamakla birlikte söz konusu alan, burada gerçekleştirilen kazı ve yüzey araştırmalarının sonuçlarına dayanarak arkeolojik açıdan kendi içinde kültürel bütünlüğe sahip bir bölge olduğu için bu şekilde adlandırılmıştır.

Türkiye'nin en güneyindeki tektonik-orojenik ünitesini oluşturan Kenar Kıvrımları Kuşağı ile Toroslar arasında yer alan Yukarı Dicle Havzası, hem iklim hem de yer şekilleri açısından bir geçiş zonunda bulunmasından dolayı jeolojik çağlar boyunca meydana gelen doğal ortam değişikliklerinin şiddetle yaşandığı bir coğrafi konuma sahiptir. Dicle Vadisi'ndeki yerleşmelerin kompozisyonunda birbiriyle ve dönemler arası ilişkilerde kuşkusuz Dicle Nehri'nin yatağında izlediği seyir ve ortam değişikliklerinin özellikle jeomorfolojik yapıya önemli etkisi vardır (**Harita 2.2**); (Karadoğan ve Kozbe, 2013, s. 539; Karadoğan, 2015, s.3).

Yüzey şekilleri bakımından Güneydoğu Anadolu Bölgesi, ortalama %9'a yaklaşan eğimi ile düzlüklerin oranının yüksek olduğu bir bölge olup eğim şartları bölgenin doğusunda daha yüksektir. Nitekim Orta Fırat Bölümü'nde %7,1 olan ortalama eğim, Dicle Bölümü'nde %11'e yaklaşır. Bunun temel sebebi hiç şüphesiz Mardin Eşiği Platosu'nun yamaçları ve Dicle Nehri Vadisi'dir. Dicle Bölümü'nde eğim değişkenliği yüksek olduğu gibi bu değer 800m'yi aşmaktadır. Yükselti değişkenliği, eğimde olduğu gibi Dicle Bölümü'nde daha fazladır. Bölgenin en alçak yeri, 300-350m arasında iken 850 metreye kadar bölgedeki yükselti basamakları genel olarak az eğimlidir ve düzlüklerden oluşmaktadır. Özellikle, 600-700m yükselti basamağı tamamen düzlüktür ve bölgenin düzlüklerini karakterize etmektedir. Daha yükseklerdeki düzlüklerin alanları azdır. Yaklaşık 1100 metreden sonra bölgedeki yamaçlar başlar ve çoğunlukla bu sahalar dağlık karakterdedir (Elibüyük ve Yılmaz, 2010, s.52).

Bölgede Karacadağ'ın doğusunda kalan alan daha engebelidir. Bu kısmın ortasında, kalınlığı yüzlerce metreyi bulan klastik depolarla kaplı bir sübsidans havzası olan Diyarbakır Havzası yer almaktadır. Bu havza kuzey ve doğu tarafında Toros eteklerinin kenar kıvrımları, güneyinde eski temelin örtü tabakaları ile birlikte yükselerek kubbeleşmesi ile oluşan Mardin Eşiği, batısında ise Karacadağ volkanik kütlesi ile çevrelenmiştir. Bu havzaya kuzeyden giren Dicle Nehri, Diyarbakır'ın güneyinde keskin bir dirsek yaptıktan sonra doğuya dönerek havza eksenini uzunca bir süre izler. Kuzeyde Toroslar'dan ve güneyden Mardin Eşiği'nden inen ve bol su getiren ırmaklar da Dicle'ye kavuşmak için bu havzaya yönelirler. Böylelikle gerek vadiler boyunca uzanan geniş alüviyal düzlükleri ve taraçaları, gerekse yazın da su taşıyan ırmakları ile Diyarbakır Havzası bölgenin tarım ve yerleşmeye en elverişli alanlarından birini oluşturmaktadır (Erinç, 1980, s.68).

Bu nedenle Yukarı Dicle Bölgesi'ni erken çağlardan itibaren önemli kılan sahip olduğu temel özelliklerdir. Bölgenin sahip olduğu bu parametrelerin başında; tarım ve yerleşmeye imkân tanıyan jeomorfolojik yapısı, Dicle Nehri'nin alçak ve yüksek taraçalarının verimli topraklara sahip olması, zengin yeraltı ve yerüstü su kaynakları, konut ve malzeme üretiminde kullanılacak kayaç kaynaklarının varlığı, uzak mesafelere ulaşım ve ulaştırmaya imkân tanıyan hidrografik yapısı, havzanın çevresindeki geniş etki bölgeleri arasında ulaşımı sağlayan merkeziliği gibi unsurlar ile elverişli coğrafi konumu nedeniyle tarih boyunca yoğun ve sürekli yerleşmeye sahne olmuştur (Karadoğan ve Kozbe, 2013, s.546).

Özellikle Diyarbakır Havzası'nın kuzeyinde, yükseltileri 1300-1550m arasında değişen kütle eteklerinde jeolojisi ve jeomorfolojisi daha farklı özelliklere sahip kenar kıvrımları kuşağı, kuzeydeki kıvrım geometrisine paralel olarak uzanan uzun dalgalı ve faylı kıvrımlar ile domlar, güneye doğru monoklinal ve en sonunda yatay görünüm alan yapılar bulunmaktadır. Havza, geniş bir plato şeklinde sade bir görünüm olarak belirmiştir. Diyarbakır Havzası ortası çukur ve nispeten yeni tabakalarla örtülü, kenarları ise daha eski araziyle çevrili büyük bir çanaktan ibarettir. İçinde yer yer düzlük, tepelik alanlar, plato sahaları ve geniş tabanlı vadiler yer alır. Havza toprakları doğuda Dicle Nehri ve kolları, batı ucundaki küçük bir alanın sularını ise Fırat Nehri toplar. Kuzeybatı- güneydoğu doğrultusunda havzadan geçen Dicle Nehri'ne kuzeyde Ambar, Pamuk Çayları ile kuzeydoğudaki dağlardan doğan Kulp ve Sason (Büyük Aydınlık) Çayları da birleşerek Batman Çayı'nı oluşturur. Havza topraklarının %31'i ova, %69'u plato sahalarına karşılık gelmektedir. Havza coğrafi olarak bir bütünlük

gösterir. Aynı özellik nüfus yerleşme ve ekonomik faaliyetlerde de görülmektedir. Toplu yerleşme karakterindeki köy yerleşmeleri yanında mezra yerleşmeleri gevşek dokuda görülmektedir (Durmuş, 2018, s.339; Durmuş ve Dağlı, 2020, s.262).

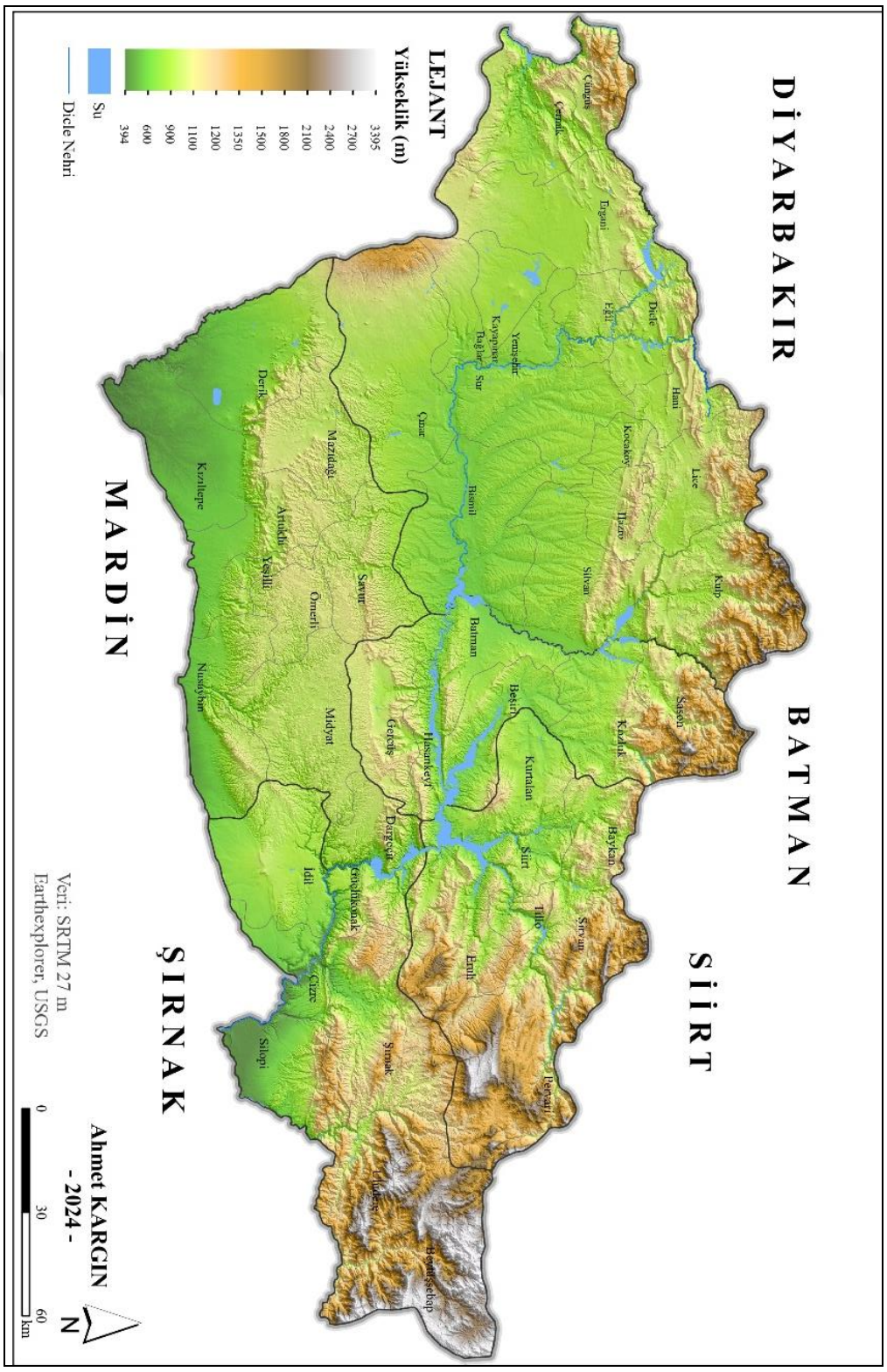

Harita 2.2: Yukarı Dicle Bölgesi'nin Topoğrafya Haritası

2. 2. Tarım Arazileri

İnsanoğlunun yerleşik hayata geçmesi ile birlikte toplumsal yaşamın en önemli kriteri, verimli tarım toprakları olmuştur. Toprak, elle tutulan üzerinde tarım yapılan anlamına gelmektedir. Nitekim toprak, arazi, tarım gibi terimler gıda üretimi için gereken materyal altyapıyı tanımlamak için kullanılan kelimeler olmakla birlikte kültürün en önemli parçalarını oluşturmaktadır (Brakel, 2015, s.10).

Bir bölgede, güç merkezi oluşması için gerekli olan stratejik kaynakların olduğu coğrafî güce sahip kültür çevresidir. Özellikle Demir Çağı'nda ekonomisi önemli ölçüde tarımsal üretime dayalı Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki verimli topraklar yaşamın belki de en önemli öğesi olmanın yanında, belirleyici bir üretim bileşeni olarak bilinmektedir (İlhan, 1989, s.715-717). Nitekim bir bölgede zamanın ölçüleri ile stratejik değerde kaynakların bulunması, o bölgede kültürün gelişmesine yardımcı olmakta ve gelişim dinamiğini kolaylaştıran ekonomik zemini oluşturmaktadır. Gerçekte her tür kaynak, kültürü şekillendiren, özelleştiren bir unsur görevi yapıyor. Altın madeninin bulunduğu bölgenin, petrolün bulunduğu bölgenin, tarıma elverişli araziye sahip bölgenin, hayvancılığa elverişli araziye sahip bölgenin kültürleri de birbirinden farklı olmaktadır. Sahip olunan coğrafî kaynak çalışma konusu belirlemekte, kültür bu çalışma konusunu kolaylaştıracak ve destekleyecek yönde bir gelişme göstermekte ve sonuç olarak kültürler coğrafî kaynaklara göre farklılaşmaktadır (İlhan, 1989, s.716). Bir kültürü oluşturan ve şekillendiren faktörlerin başında; yer şekilleri, coğrafi konum, iklim, verimli tarımsal topraklar, doğal çevre ve su kaynakları gelmekle birlikte Yukarı Dicle Bölgesi'nin kültürel çevre yapısını ve yaşam biçimini belirleyen en önemli unsurlardır. Yukarı Dicle Bölgesi'nin coğrafyasını oluşturan yüksek dağlar, Mezopotamya ile Anadolu arasında bir set gibi yükselir. Dağlar arasında kalan vadiler ve su kaynakları ise hem kuzeyde Anadolu ve hem de güneydeki Mezopotamya kültürlerine yaşamsal anlamda hayat verirler (Sağlamtimur, 2009, s.129). Bu nedenle inceleme alanı, Kenar Kıvrımları Kuşağı ile Toroslar arasından başlayarak Tur Abdin Dağları'nın güneydoğusundaki Cizre-Silopi düzlüklerini kapsayan ovalarda yerleşmelerin kompozisyonunda birbiriyle ve dönemler arası ilişkilerde kuşkusuz Dicle Nehri'nin yatağında izlediği seyir ve ortam değişikliklerinin özellikle jeomorfolojik yapının önemli etkisi vardır (Karadoğan ve Kozbe, 2013, s.539).

Yukarı Dicle Bölgesi, tarım ve yerleşmeye imkân tanıyan hafif dalgalı jeomorfolojik yapısı, Dicle Nehri'nin alçak ve yüksek taraçalarının verimli topraklara

sahip olması, çevredeki bol yağış alan yükseltilerden kaynaklı zengin yeraltı ve yerüstü su kaynaklarının zenginliği bakımından tarih boyunca yoğun yerleşmeye sahne olmuştur. Havzada, su unsurundan dolayı akarsu vadileri ile ince malzemeli materyal, dolayısıyla toprak unsurundan dolayı alçak sekiler, yerleşme tercihleri açısından ön plana çıkmıştır. Fakat her dönemin kendine özgü koşulları yerleşme kompozisyonunda birtakım değişikliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yeryüzünde farklı morfojenetik süreçlere bağlı olarak rölyef şekilleri bir yerden başka bir yere çok değişik özellikler gösterir. Homojen olmayan yeryüzünün bazı yerleri topoğrafik açıdan insanlar için yaşam sahasını daraltıp sınırlandırırken, bazı yerler elverişli imkânlar sunmaktadır. Klimatik ve jeomorfolojik süreçlerin durağan olmadığını düşünürsek insanlığın yerleşme tarihinin de bu koşullara uygun değişiklikler gösterdiğini söyleyebiliriz. Tarih boyunca yerleşmelerin dağılımı, karakteri ve dokusu üzerinde jeomorfolojik, topoğrafik faktörlerin etkisi, tarımsal aktiviteye izin verme, konut yapımına elverişlilik, litolojik malzemeyi kolayca bulma, ulaşım, savunma, çevreye hâkim bir konumda bulunma, uygun bakı gibi ihtiyaçlar doğrultusunda kendini göstermiştir (Karadoğan ve Kozbe, 2013, s.546-547; Durmuş, 2018, s.337-338).

Yukarı Dicle Bölgesi'nde hiç şüphesiz yükselti, iklim, yer şekli, bakı, toprak, hidrografya gibi özellikler mekânın tercih kriterlerinde önemli rol oynamış, genel bir tercih sebebi olarak iklimin ve vejetasyon süresinin uygun olduğu, civarında deniz, göl ve akarsu gibi bir hidrografik ünitenin bulunduğu, genellikle düşük yükselti kademesindeki ova tabanları ile çevreleri, uygun yerleşme alanları olarak seçilmiştir. Arızalı ve yüksek bir topoğrafyaya sahip olan Anadolu'da arazinin derin vadilerle yarılması, yüksek eğimli orojenik kuşaklarda kısa mesafeler içerisinde yükselti şartlarının değişmesi gibi nedenlerle yerleşmelerin dağılışı ve nitelikleri çeşitlilik gösterdiği gibi, farklı kültürlerin ve medeniyetlerin doğuşuna da neden olmuştur. Bu bakımdan fiziki şartlar hem neden, hem de sonuçtur. Doğal ortam şartları, bileşenleri aynı zamanda söz konusu alanda yaşayan insan topluluklarının yerleşme dokusu ve mimari alışkanlıklarını, konut tipini, kültürel yapısını, yaşam tarzını, geleneklerini, sosyo-psikolojik değerlerini belirleyen birer faktör olmuştur (Kozbe ve Al, 2021, s. 29-30).

Bu doğrultuda bir bölge, yerleşim yerinde yapılabilecek tarımsal faaliyet imkânlarını belirler. Köy ve kasaba yerleşmeleri genelde sınırlı kaynakları olan bölgelerde seyrek halde karşımıza çıkmaktadır. Dik yamaçları ve ekilebilir toprakların olmaması nedeniyle, kayalık araziler ya da dağlık kesimler engel teşkil ederler.

Özellikle alçak irtifalarda yer aldıklarında değerli addedilen ovalık bölgeler ise nüfus hareketlerini engeller. Derin oyuklarda bulunmaları ya da zorlu arazilerden geçilerek ulaşılmaları halinde sınırlayıcı olabilen nehir vadileri, verimli alüvyon çökelleri nedeniyle büyük nüfuslar için en uygun bölgeler olarak kabul edilirler. Arazi özellikleri, toprak verimliliği, su ve iklim, yerleşik toplulukların kurulmasında hayati öneme sahiptir. Yerleşmeler, küçük yöresel nişler ya da su toplama havzalarının olduğu bölgelerde toplanır (Yakar, 2007, s.19).

Coğrafi bir mekân üzerinde tarım alanlarının geniş veya dar bir alan kaplamasına büyük oranda coğrafi özellikler etkili olmaktadır. Bölgede tarım alanlarının coğrafi dağılışı, doğal çevre özelliklerine bağımlılık gösterir. Tarımsal ürün elde edebilmek için yararlanılan alanların dağılışında, yüzey şekillerinin durumu, iklimin elverişliliği veya elverişsizliği, doğal bitki örtüsü, toprak ve hidrografya şartlarının etkisi altındadır. Buna bağlı olarak da, bölgedeki tarım alanları, akarsu vadi tabanı ovaları, plato ve aşınım düzlüklerinde ve tektonik ovalar, karstik ovalar ile eğimi uygun yamaçlarda yer almaktadır (Benek, 2009, s.51)

Doğal ve kültürel faktörlerin bütünü olan peyzaj, çoklu değerleri içermektedir. Özellikleri insan ve/veya doğal faktörlerin etkileşimi ve faaliyetleri sonucu oluşan alanlar olarak tanımlamaktadır. Peyzajlar kullanım amacına göre kentsel, kırsal, tarımsal, endüstriyel olarak sınıflandırılırlar. Tarımsal peyzajlar insan ve çevre arasındaki etkileşimin ilk ve en temel şekli olan üretim faaliyetlerinin ürünüdürler. Peyzajların değişim ve gelişim sürecine doğal ve kültürel faktörler etkili olurlar. İnsanoğlunun var olma çabası, peyzajın kültürel bir ürüne dönüşüm sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Kültür tarihinde başta tarım olmak üzere hayvancılık, yerleşim, ulaşım, enerji, madencilik gibi alan kullanımları toplumsal ve tarihsel değerleri ile kültürel peyzaj örneklerini ortaya koymuştur. Burada tarımsal peyzajlar başta tarla ve bahçe ürünleri ve üretim faaliyetleri ile tanımlanan alanlardır. Kırsal peyzajlar ise nüfus ve yapı yoğunluğunun düşük, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin öne çıktığı, çoğu zaman ormanlar, akarsular gibi doğal yapı unsurları ile çevrelenmiş alanlardır. Tarım ve tarımsal peyzajlar bütün olarak ele alındığında kırsal peyzajların önemli karakterlerini oluşturmaktadır (Atik vd., 2022, s.348). Erken çağlardan itibaren Yukarı Dicle Bölgesi, yerleşime uygun şartlar sunması nedeniyle uygarlıklar tarafından ellerinde tutmak istedikleri bir bölge olmuştur. Söz konusu bu bölgede özellikle Dicle Nehri ile kollarına yakın noktalarda yer alan ve kırsal peyzaj için oldukça önemli bir unsuru teşkil eden nehir taraçaları üzerinde birçok yerleşim yeri bulunmaktadır (**Resim 2.1)**.

Resim 2.1: Pornak (Murattaşı) Höyüğü'nün Doğusundaki Tarım Arazileri

Nitekim yeryüzünde yerleşilmiş mekânların tümü fonksiyonlarına göre örgütlenmiştir. Yerleşmeler, bulundukları doğal ortam ve sosyo-kültürel yapıdan etkilenen dinamik unsurlardır. Fiziki ortama ait unsurlar yerleşmelerin kuruluş yerini etkilemektedir. Yükselti, coğrafi şartların şekillenmesinde önemli bir faktördür. Bu faktör yerleşmelerin dağılışında, dokusunda ve tipinde belirleyici bir rol oynar. Yükselti faktörü ile birlikte eğim şartlarının da yerleşmelerin dağılışında etkili olduğu söylenebilir. Tarih boyunca yerleşme üzerinde etkili olan jeomorfolojik birimler, tarımsal aktiviteye izin verme, konut yapımına elverişlilik, litolojik malzemeyi kolayca bulma gibi yerleşmenin kuruluşunu sağlamıştır. Bunun yanında ulaşım, savunma, çevreye hâkim bir konumda bulunma gibi unsurlar üzerinde de etkili olmuştur. Yukarı Dicle Bölgesi, coğrafi konumu itibariyle erken çağlardan itibaren insanların yerleşme alanı olmuş farklı kültürlere ev sahipliği yapmıştır. Hiç şüphesiz bu durum bölgenin jeomorfoloji, iklim, toprak, su gibi doğal çevre elemanlarının sağladığı olumlu etki sayesinde gerçekleşmiştir (**Resim 2.2)**. Tarımsal anlamda oldukça zengin olan bu bölgede belirleyici temel faktörlerin başında jeolojik ve jeomorfolojik özellikler gelmektedir. Yerleşilmeye ve tarım yapmaya elverişli geniş düzlükler, insan hayatı ve faaliyetleri için son derece elverişli bir iklim, hidrografya ve doğal ortam avantajları Yukarı Dicle Bölgesi'ni ayrıcalıklı kılmaktadır (**Resim 2.3)** (Durmuş, 2018, s.337).

Resim 2.2: Üçtepe Höyüğü'nün Batısında Yer Alan Tarım Toprakları ve Dicle Nehri

Resim 2.3: Üçtepe Höyüğü'nün Doğusunda Yer Alan Göksu Çayı'nın Aktığı Verimli Tarımsal Araziler

Yerleşim birimlerini yakın ve uzak coğrafi çevreleriyle birlikte değerlendirmek gerekir. Günümüzde fonksiyonelliğini devam ettiren yerleşmeler gelişimini,

büyüklüğünü ve fonksiyonel özelliklerini önemli ölçüde coğrafi konumlarına ve yakın çevrelerindeki doğal şartlara borçludur (Tutşi, 2016, s.104). Yukarı Dicle Bölgesi'nde yerleşimlerin dağılışları da dikkate alındığında en etkili doğal öğesi hiç şüphesiz Dicle Nehri ve Vadisi ile yakın çevresindeki ovalar oluşturmaktadır.

Yukarı Dicle Bölgesi, zengin tarımsal topraklara sahip mekânsal bir alan ise Cizre- Silopi Ovası'dır. Tur Abdin Dağları ile Cudi Dağı'nın güney eteklerinde uzanan verimli tarımsal topraklara sahiptir. Silopi Ovası, güneyde Jebel Abyad Dağları ile sınırlandırılmış olup; doğusundaki Hezil Çayı'nın sınır olduğu alandan doğu yönünde uzanan ve Irak sınırları içerisinde kalan Zaho Ovası ile bütünlük gösteren bir coğrafi unsur olarak yer almaktadır (**Resim 2.4; 2.5; 2.6)** (Algaze, vd., 2012, s. 4-5).

Resim 2.4: Silopi Ovası, Takyan Höyük ve Nervan Höyük Arasındaki Tarımsal Araziler

Resim 2.5: Cizre Ovasındaki Kocapınar Höyüğü ile Kebeli Köyü Arasındaki Tarımsal Araziler

Resim 2.6: Nusaybin Ovası'ndaki Tılhesen Höyüğü Çevresindeki Tarımsal Araziler

Yukarı Dicle Bölgesi'nde, akarsu vadilerinin oluşumunda doğal ve beşeri olmak üzere iki temel unsurun etkili olduğundan bahsetmiştik. Özellikle doğal unsurların

içerisinde iklim, tektonik hareketler ile taban seviyesindeki değişiklikler gibi karmaşık dinamik süreçlerin sonucunda kazma, taşıma veya biriktirme işlemlerinin etkisi yadsınamaz bir gerçek olduğu gibi beşeri unsur olarak ise insanoğlunun faaliyetleri de hiç şüphesiz akarsu sistemleri üzerinde oldukça etkili olmaktadır.

Dicle Nehri ve kollarına ait akarsu sisteminin Pleistosen içinde gömülmesinin veya Toroslar silsilesinin yükselmesine bağlı olarak oluşmuş aşındırma ve biriktirme dönemlerine ait seki veya taraça sistemleri, Diyarbakır-Batman-Mardin ve Şırnak illeri arasında güneye akan Dicle Nehri ve kollarının çevresinde farklı sayılarda ve farklı yüksekliklerde taraçalar oluşturmuştur. Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki çok sayıda teras ve geniş düzlüğün bulunması bölgede erken dönemlerden itibaren tarım ve hayvancılığa uygun şartlar sunmuştur **(Şekil 2.1).**

Tektonik ve fluviyal süreçlerle beraber havzanın şekillenmesine örtülü-gizli jips karstı eşlik etmiştir. Bu etkenlere bağlı olarak havzada orojenik ve tektonik üniteler, yarılmış volkanik şekiller, yarılmış platolar, taraçalar, birikinti yelpazeleri, gömülmüş menderesler, erime-çökme depresyonları, çökme dolinleri meydana gelmiştir. Özellikle jeomorfolojik süreçlerle topoğrafik anlamda yakın çevresine göre uygun bir yaşam alanı oluşturan havza, ulaşım, toprak, hidrografya, yer altı ve yer üstü kaynakları gibi elverişli coğrafi faktörlerle birlikte çevresi için cazip bir alan olmuştur. Bu koşullar, Paleolitik Dönem'den itibaren havzayı sürekli bir yerleşme alanı haline getirmiştir. Holosen'de meydana gelen lokal ya da global çevresel değişimlere bağlı olarak yerleşmelerin karakterinde, fonksiyonelliğinde ve kompozisyonlarında birtakım değişiklikler olmuştur. Yerleşim üniteleri çoğalmış veya azalmış; akarsu yataklarına yaklaşmış veya uzaklaşmıştır. Ancak yerleşme ve mekân ilişkileri açısından asıl aydınlatılması gereken dönem, Demir Çağı, daha belirgin söylemek gerekirse bölgede yoğun olarak Assur hâkimiyetinin mevcut olduğu Yeni Assur Dönemi'dir (Karadoğan ve Kozbe, 2013, s.559-560).

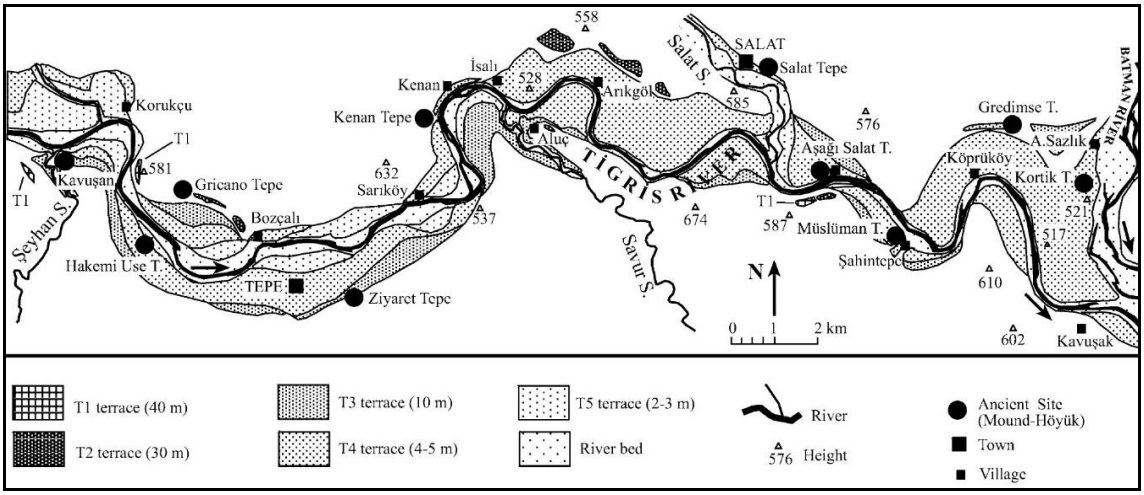

Şekil 2.1: Dicle Nehri Vadisi'nde Yerleşmeye Uygun Şartlar Sunan Teraslar (Doğan, 2005, Fig.2)

Havzada en geniş ve en yaygın morfolojik üniteyi Pliyo-Kuvaterner dolgu-aşınım yüzeyleri (alçak platolar) oluşturmaktadır. Bu tortullar, Üst Miyosen-Alt Pliyosen yaşlı Şelmo Formasyonu'nu çok düşük bir açıyla örtmüştür. Yer yer şiddetli aşındırma sonucu Pliyo-Kuvaterner depolarının aşındırılıp ortadan kaldırılmasıyla Şelmo Formasyonu yüzeye çıkmıştır. Yaklaşık olarak 600-900 metreler arasında gözlenebilen Pliyo-Kuvaterner arazisi, Pliyosen sonları ile Kuvaterner başları çökellerine ait olup değişik kökende kaba unsurlu akarsu elemanlarından meydana gelmişlerdir. Havza kenarları dolgu düzlüğü olarak oluşmasına karşılık, Pleistosen yarılmasıyla birlikte aşınım düzlüğü olarak gelişmiştir. Bu yüzey, Kuvaterner yarılmasıyla topoğrafya haritasında da açıkça görüleceği gibi, dereler tarafından yoğun bir şekilde parçalanmış, akarsu yamaçlarında alttaki Miyosen çökelleri ortaya çıkacak şekilde aşındırılmıştır. En Alt Pleistosen sonlarından itibaren dağlar ve çanaklar arasındaki belirgin hareketlerin büyük ölçüde kaybolduğu, sadece bazı senklinallerin orta bölümlerinde sübsidans hareketlerinin sürdüğü ve alanın toptan tedrici bir yükselme yaşadığı, bunun yanında iklim salınımlarının başladığı bir döneme geçilmiştir. Yeni taban seviyesine göre canlanan aşındırma faaliyetleri sonucunda Neojen ve Pliyo-Kuvaterner depolarının aşındırılıp süpürüldüğü bir boşalma dönemi başlamıştır. Böylece Dicle Nehri, Pliyo-Kuvaterner depoları içine gömülürken, diğer akarsular da yeni taban seviyesi şartlarına uyarak yataklarını derince kazmışlar ve derin vadiler oluşturmuşlardır. Söz konusu döneme ait tabakalar, Dicle Nehri'nin aşındırması ve tektonizmanın etkisiyle ortaya çıkan dik ve sarp yamaçlarda açıkça görülmektedir (Karadoğan ve Kozbe, 2013, s.544).

Pleistosen öncesi havza tabanında menderesler çizerek akan Dicle Nehri, iklim salınımlarının başladığı döneme geçilmesiyle dönemlik olarak Plio-Kuvaterner dolguları içine gömülmeye başlayarak seki sistemlerini oluşturmuştur. Dicle ve kollarının eski vadi tabanına gömülmesi iklim salınımlarının etkisi ile dönemlik olarak meydana gelmiş duraklama dönemlerine karşılık gelen interglasyal dönemlerde bir vadi tabanı oluşmuş, yarılmanın hızlandığı Glasyal dönemlerde akarsu önceki dolgulara gömülmüş, böylelikle en az dört seki basamağı oluşmuştur:

- 30-40m Taraçaları, dar alanlı, çoğunlukla deforme olmuş sekilerdir. Bu taraçalara ait depolarda örgülü drenaj eseri olan çapraz ve kamalı tabaka yapıları görülmektedir. Bu dönemde akarsuyun taşıdığı malzemeyi düzensiz boylanmalı biriktirdiği anlaşılmaktadır. Bu taraça depolarını meydana getiren malzemeler kaba unsurlu, yer yer kırmızı renkli çakıl ve konglomeralardır. Pleistosen sonlarına doğru iklimde meydana gelen soğuma ve kuraklaşma ile birlikte bu depoların hızlı bir şekilde yarılması ve söz konusu depoların taraçaya dönüşmesi sürecini başlatmıştır.
- Alçak Taraçalar (10-15m Taraçaları), Dicle Nehri Vadisi çevresinde oldukça geniş düzlükler meydana getirmektedir. Hem Würm Glasyali'nde oluşan pluviyal koşullar, hem de Pleistosen sonlarındaki genç tektonizmaya bağlı olarak Dicle Nehri geniş tabanlı vadisine gömülerek bu geniş taraça düzlüklerini meydana getirmiştir.
- Alçak Holosen Taraçaları, Üst Pleistosen/Holosen (10-15m) taraçalarıyla belirgin bir basamak oluşturan, bugünkü vadi tabanına göre 3-5m yükseklikte bulunan taraçalardır. Genellikle killi, milli ve kumlu depolardan oluşan bu taraçalar, Holosen'de bir dönem havzanın alüvyal boğulma yaşadığını göstermektedir.
- Güncel Taraçalar**,** Dicle Nehri'nin akıntı kanalının kenarında oluşmuş son birkaç bin yıllık taşkınların eseri olan akarsuyun çekik kanalına çekildiğinde askıda kalan, 1-2 metrelik kaba unsurlu kumlu çakıllı depolardır. İnceleme alanında alçak Holosen sekileri ile yüksek Pleistosen sekileri çok geniş düzlük alanları oluşturdukları için yoğun olarak tarımsal alanlar olarak değerlendirilmektedir (Karadoğan ve Kozbe, 2013, s.544-545).

Üst Miyosen-Pliyosen boyunca Diyarbakır Havzası'nın doğu bölümünün dolmasında önemli rol üstlenmiş olan ve Dicle Nehri'nin en büyük kollarından birini oluşturan Batman Çayı vadisinde oldukça geniş alanlı taraçalar bulunmaktadır. Batman Çayı taraçalarının oluşumu ile Dicle Nehri taraçalarının oluşumu arasında sıkı bir ilişki vardır. Batman Çayı Vadisi'ndeki taraça sistemleri ile Dicle Nehri taraçaları arasında bazı önemli farklılıklar bulunmaktadır. Bismil (Diyarbakır) ve Batman Çayı'nın Dicle Nehri ile birleştiği alan arasında Dicle Nehri taraçalarının 40m'lerde aşınım; 30m'den sonra ise birikim taraçalarından oluştuğu belirtilmiştir. Bu değerlendirmeler lokal olarak Diyarbakır Havzası'nda sübsidansın en fazla olduğu alanda yapılmıştır. Hasankeyf çevresinde Dicle Nehri taraçalarının 80m'ye kadar çıktığını tespit edilmiştir. Böylelikle Dicle Nehri Vadisi'nde taraçaların farklı alanlarda farklı yükseltilerde yer aldığı görülmüştür. Bismil ve Batman Çayı arasında Dicle Nehri taraçaları beş basamaktan oluşmaktadır. Bunlardan en yüksek ve aşınım sonucu oluşan T1 vadi tabanından 40m yüksekte yer almaktadır. Vadi tabanına doğru 30m (T2), 10m (T3), 4-5m (T4) ve 2-3m (T5) taraçaları belirlenmiştir. Hasankeyf çevresinde 60-80m (T1), 30-50m (T2) ve 8-10m (T3) taraçaları tespit edilmiştir. Batman Çayı boyunca yapılan arazi gözlemleri ve ölçümler sonucunda Batman Çayı taraçalarının 6 farklı seviyeden oluştuğu belirlenmiştir. Bunlardan 1-2m taraçaları 3-5m taraçalarına dâhil edilerek 5 taraça basamağı ortaya konulmuştur. Batman Çayı Vadisi'ndeki bu taraçalar; 90-100m (T1), 60-75m (T2), 25-45m (T3), 10-15m (T4) ve 3-5m (T5) taraçaları olarak gruplandırılmıştır. 90-100m seviyelerinde görülen (T1) taraçalar aynı yükselti ve özellikte Dicle Nehri boyunca da görülmektedir (Sunkar ve Tonbul, 2012, s.53-54; **Şekil 2.2**).

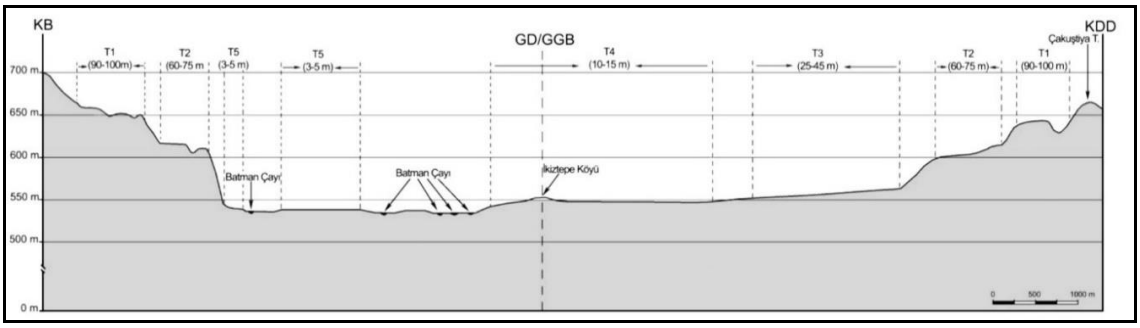

Şekil 2.2: Batman Çayı Vadisi Taraçaları (Sunkar ve Tonbul, 2012, Şekil 15)

Nitekim Batman Havzası, dar alanlı olarak dağlık alanlardan havza tabanına inen çoğu mevsimlik akarsular tarafından oluşturulmuştur. Birikinti konileri Batı Raman

Dağı kuzey eteklerinde havza tabanına geçişte geniş alanlıdır. Bu alan dışındaki birikinti konilerinin çoğu dar alanlıdır. Dağlık alanlarda yapının karstik olması birikinti konilerini oluşturan malzemenin ince olmasını sağlamıştır. Birikinti konilerinin bu şekilde ince malzemeden oluşması üzerinde tarım yapılmasına imkân sağlamıştır. Batman şehrinin üzerinde kurulduğu birikinti yelpazesi, İluh Deresi ve kolları tarafından oluşturulan içi içe bir yapı özelliği göstermektedir. Batman Çayı kıyısında eski Batman Çayı'nın menderes yeniği taraçaları üzerine gelişen bu yelpaze kil, mil ve çok ince unsurlu kumlu yapıdadır. Kalınlığı 10-20m arasında değişen yelpaze yeraltı suyu ve tarım açısından oldukça önemlidir. Batman Çayı'na doğru sürekli ilerleyen birikinti yelpazesi Batman Çayı'nı batı-kuzeybatıya doğru ötelemiştir (Sunkar ve Tonbul, 2012, s.54).

G. Algaze tarafından bölgede 1988-1990 yıllarında gerçekleştirdiği yüzey araştırmaları, Batman Çayı'na yakın olan birinci ve ikinci terası kapsamıştır. Söz konusu alan, Batman Çayı'nın, Dicle Nehri ile birleştiği yerden kuzey yönündeki yaklaşık 45km uzaklıktaki Erbat Dağı'nın eteklerine kadar uzanan ve Batman Çayı'nın doğu yakasında genişliği 2 ile 4km değişen bir arazi kuşağında yapılmıştır. Nehir terası üzerinde büyük boyutlu yerleşimler olan Gre Migro, Balpınar gibi höyükler, hem tarımsal açıdan verimli hem de nehrin yakınında bulunurken bunların yakın çevresinde ise daha küçük ve tek dönemlik yerleşim yerleri yer almaktadır (Algaze, 1989, s.242-243).

Dicle Nehri'nin diğer önemli bir kolu olan Garzan Çayı'nın çevresinde benzer niteliklere sahip üç taraça mevcuttur. Tarımsal anlamda oldukça verimli olan ovanın, özellikle güney kesiminde, 12-15m yükseklikteki çakıllı tepeler ve alüvyal dolgular dikkat çekicidir (Erim-Özdoğan ve Sarıaltun, 2011, s.946-947). Dicle Nehri ile birleştiği İkiköprü Beldesi'nden kuzeydoğu yönüne dirsek yaparak uzanan Garzan Çayı'nın her iki yakasında taraçalar mevcuttur. Özellikle Garzan Çayı'nın, Dicle ile birleştiği alan ile Beşiri arasındaki yaklaşık 40km'lik alan içerisinde akan Garzan Çayı'nın batı yakasında, platonun daha dik olduğu yerde, yerleşim yerleri genellikle platonun kenarında, pınarların kenarlarında ve şu anda yoğun bir şekilde tarım yapılan ve dar olan aşağı nehir terasına bakan yerlerde bulunurken Garzan Çayı'nın doğu yakasında daha geniş olan alt terastaki kaynakların yakınında yerleşim yerleri olması daha olasıdır. Nitekim yüzey araştırmaları kapsamında Garzan Çayı'na bakan teraslarda yer alan Demir Çağı yerleşim yerleri oryantasyon açısından tarımsal nitelik taşıdıkları görülmüştür. Bu yerleşim yerlerinden bazıları ise Garzan Çayı'ndan uzaktaki tepelerde

kurulmaları, ilkel tahkimat izlerinden de savunma amaçlı yerleşim pozisyonlarında oldukları anlaşılmıştır (Algaze, 1992, s. 429-430; Erim-Özdoğan ve Sarıaltun, 2011, s.946-947).

Bölgede birçok su kaynağı vardır. Nitekim Kani Kervana, Kani Mara, Ave Şirini gibi bazı eski yerleşmeler, mevkiler veya günümüz köyleri de isimlerini bu kaynaklardan almıştır. Kaynakların çekilmesi ve ovanın su dengesindeki değişim son 40-50 yıl içinde daha yüksek rakımdaki köylerin ovaya taşınmasına yol açmıştır. Ova seviyesinde günümüz yerleşmelerinin artması, su kaynaklarına kolay ulaşmanın yanı sıra bazı göçerlerin yerleşik düzene geçmeleri, ovada hayvancılık yerine tarımın ekonomik olarak ağırlık kazanması, ulaşımın binek hayvanları yerine motorlu taşıtlarla yapılması gibi etkenler de rol oynamaktadır (Erim-Özdoğan ve Sarıaltun, 2011, s.946-947).

Garzan Çayı ve kollarının içinde bulunduğu havza, üç farklı coğrafi ve jeomorfolojik sektör sunmaktadır. Yukarı Garzan çığırında, V şekilli vadiler boyunca akan akarsular, dar ve genç akarsu vadileri olması ile dikkati çeker. Bunun nedeni Geç Miyosen'den itibaren Anadolu Levhası üzerine Arap Levhası'nın itilmesi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Fayı'nın hareketleri ile oluşan baskıya bağlı olarak yükselen Güneydoğu Toros Dağları'nın aşındırılmasıdır. Ortada, Garzan Çayı'nın kanalı neojen çökellerinden oluşan daha az deforme olmuş bir plato ortaya çıkarır. Vadi genişlemiş ve nehrin eğimi azalmıştır. Vadi, yanal geçişli mendereslerin örgülü akış yataklarını kısıtladığı geniş bir taşkın ovasına karşılık gelir. Orta Garzan Vadisi, düşük eğime sahip olmasından dolayı, üst ve alt kanal arasında bir basamak gibidir. Havzanın aşağı çığırında akarsu vadisi önemli ölçüde derinleşir. Çünkü ana kayanın tektonik deformasyonlarının büyüklüğü artar, kireçtaşı temelin yükselmesi, görünür mostrası ve topoğrafik etkileri artar. Ancak vadinin enine profili, geniş taşkın ovaları ile yüksek dikey kayalık yamaçlar tarafından sınırlanan dar vadiler arasında değişkenlik gösterir. Akarsu akış kanalları da yer yer örgülü, kıvrımlı ve kanal akışlı olarak değişir. Bu bölümde, fluviyal dinamikler üzerindeki yapısal kontrolün artması, tektonik (yükselme) ve karstik (çöküntü dolinleri) yarılmanın güçlü etkilerinin nedenleridir (Karadoğan, 2018, s.237).

Botan Çayı, Van Gölü'nün güneyindeki sıra dağların güney yamaçları ile Siirt'in doğusunda uzanan dağların kuzey yamaçları arasında kalan ve aşağı yukarı doğu-batı doğrultusunda uzanan geniş bir bölgenin sularını toplayıp Dicle'ye boşaltır. Nehir güzergâhının büyük bir bölümünde derin bir kanyon içinde aktığı için nehir

kenarlarında tarımsal alanlar çok sınırlıdır. Siirt ilinin güneydoğusunda Zorova Suyu ile birleştiği alanda, sulu tarımın yapılabileceği alçak cepler ve bunlara bakan daha yüksek teraslar bulunmaktadır. Özellikle Dergalip Köprüsü ile Dicle Nehri arasında kalan 10-15 kilometrelik bir alanda Botan Vadisi yatağı genişlediği için kısmen tarım yapmak mümkün olmaktadır (Algaze, 1989, s.252; Sağlamtimur, 2009, s.129).

Cudi Dağı, Arap ve Avrasya tektonik levhalarının devam eden çarpışmasıyla oluşan Güneydoğu Türkiye'nin sınır kıvrımlarının bir parçası olan antiklinal bir sıradır. Cizre yakınlarında Dicle Nehri, Cudi Dağı'nın tabanı boyunca bir fay zonunu takip ederek ardından dağların güney tarafını çevreleyen derin bir şekilde yarılmış alüvyal yelpaze dizisinden geçmektedir. Dicle Nehri'nin güneye seyreden akış yatağı, öce dağları derin bir kanyon yolu ile aştıktan sonra Cizre ilçe merkezi ile Jebel Abyad Dağı'nın doğu uç noktasındaki alana kadar sarp ve derin vadi özelliğini kaybeder. Nitekim Dicle Nehri söz konusu bu alanda bir dizi taşkın yatağı basamakları ile alçak tabakalı teraslar oluşturmuştur. İlk basamak nehir debisinin düşük olduğu dönemlerdeki seviyesinin yaklaşık 4m yakınlarındadır. Teraslar ise nehir seviyesinden 4 ile 15m yüksekliktedir. Bu yüksek taşkın ovası basamakları ve terasları bugün yerleşim için en önemli yerleri teşkil etmektedir. Nitekim büyük ve küçük boyutlu birçok yerleşim yeri bulunduğundan alanın Holosen sırasında, yerleşime uygun olduğu düşünülmektedir. Nehir üzerindeki yükseklikleri düşünüldüğünde terasların çoğu kesin olmamakla birlikte muhtemelen Geç Pleistosen'e aittir (Algaze, vd., 2012, s.8-9). Yukarıda tanımlanan nehir teraslarının kuzeyi ve üst kesimi, Cudi Dağı'ndan güneye uzanan Neojen ve Kuvaterner kökenli alüvyal yelpazelerin geniş bir alanıdır. Cizre- Silopi arasındaki bu yelpazelerin en büyüğü, Nerdüs Çayı ile Dicle Nehri'nin diğer küçük kolları tarafından parçalara ayrılır. Ayrıca Silopi Ovası, Kavaközü Antiklinali'nin kuzey, doğu ve güneyinde yer alan birçok alüvyon yelpazesinin üst üste binen orta ve taban zonlarından oluşur. Antik yerleşimlerin yoğunluğu yüksek olan bu ovanın büyük bölümünde yer altı suyuna kolayca ulaşılır ve buna bağlı olarak aralıklı yüzeysel akış vardır. Silopi Ovası'nda yerleşim, Kavaközü Antiklinali tarafından güçlü bir şekilde kontrol edilmektedir. Alüvyal yelpaze yataklarını kesen vadilerde su kaynakları bulunmaktadır. Nitekim antik dönem yerleşimleri genellikle bu kaynakların yakın çevrelerine ya da bu kaynakların aktığı akarsu kıyılarına kurulmuştur (Algaze, vd., 2012, s.9-10).

Dönemsel klimatik değişmelere bağlı olarak, debisi artan Dicle Nehri, yerleşim birimlerinin dikey yönde yer değiştirmelerine neden olmuştur. Bu mekânsal değişimler

günümüze kadar süregelmiş, Paleolitik, Neolitik ve Kalkolitik gibi çeşitli dönemlere ait çok sayıdaki höyüklerin bulundukları konumlar bu görüşü desteklemektedir. İklim salınımları sonucunda oluşan, nemli ve yağışlı dönemlerde akarsu boyu, vadi tabanları ve göl kıyılarındaki yerleşmeler su baskını veya su seviyesinin artmasına bağlı olarak yer değiştirirken; sıcak ve kurak klimatik dönemlerde ise tersi bir durum vuku bularak; vadi tabanlarına, akarsu boylarına ve göl kıyılarına yakın alanlara doğru yerleşim ünitelerinin kurulup geliştiği görülmektedir. Dicle Nehri Vadisi boyunca, yer alan onlarca yerleşim ünitelerinin, klimatik ve hidrografik kaynaklı, dikey doğrultulu yer değişimleri de bu şekilde süre gelmiştir (Özgen, 2007, s.118).

2. 3. Su Kaynakları

Ekosistemdeki yaşamın sürdürülmesinde oynadığı temel rol itibariyle su çok önemli bir yere sahiptir. Yerkürede yaşayan tüm canlılar bütün faaliyetleri için ihtiyaç duydukları suyu bu hidrolojik döngüden karşılarlar ve kullandıktan sonra suyu tekrar aynı döngüye iade ederler. Ülkemiz fizyografik yapısı itibariyle pek çok akarsu havzasına sahiptirler (Yüksek, 2004, s.71-73). Nehir yatakları ve vadiler, yerleşik yaşama geçilen erken dönemlerden itibaren doğal besin kaynakları ve su ihtiyacı açısından önemli yaşam alanlarıdır. Bölgelerarası mal değişimi ve ticaretin yaygınlaşması ile vadilerin yoğun olarak kullanılması, bu alanların önemini artırmış, bu nedenle vadi içlerinde çok sayıda yerleşim yeri oluşmuştur (Sağlamtimur, 2009, s.128).

Akarsular geçtikleri sahaların jeolojik, jeomorfolojik ve tektonik niteliklerine bağlı olarak kafesli, kancalı, dendritik (ağaçsı), halkalı, radyal, paralel drenaj gibi farklı drenaj özellikleri kazanırlar. Türkiye'de bu drenaj tiplerinin çok güzel örnekleri farklı akarsular üzerinde bulunmaktadır. Dicle Nehri Türkiye sınırları içinde doğan ve Basra Körfezi'ne dökülen çok uzun bir akarsudur. Akış gösterdiği saha uzun olduğu için farklı jeolojik, jeomorfolojik ve tektonik karakterdeki sahalardan geçer. Bu nedenle, akış gösterdiği sahanın farklı bölümlerinde farklı drenaj özellikleri göstermektedir (Yıldırım, 2004, s.118; Jotheri, 2018, s.113; **Harita 2.3**).

Yukarı Dicle Havzası'nın kuzeyini teşkil eden ve en eski temel arazileri meydana getiren Bitlis Masifi, Paleozoik'ten itibaren yükselmiş ve aşınmaya uğramıştır. Bu masifin güneyinde yer alan Diyarbakır-Cizre sübsidans havzası ise Paleozoik'den Pliosen'e kadar devamlı bir birikme sahası olma özelliğini korumuştur. Havzada Pleistosen'de faaliyet gösteren tektonik hareketler yerel akarsuların kaide seviyelerini

alçaltmıştır. Bu akarsular da aşındırma faaliyetlerini artırarak boğazlar açmış, küçük ve yerel akarsuları bünyelerine almıştır. Bu dönemde Dicle Havzası, Dicle Nehri ve kolları tarafından drene edilen eksoreik bir havza haline gelmiştir. Dicle'nin kenarlarındaki verimli taraçalar, verimli ovalar günümüze kadar devam eden Dicle Nehri'nin aşındırma ve biriktirmesinin eseridir (Elmastaş, 2000, s.135).

Yukarı Dicle Havzası, tektonizma- sübsidans karakterli mekanizmaların katkısıyla şekillenen, jeolojik ve jeomorfolojik özellikleri bakımından havza tanımına uygun bir morfografya arz etmektedir. Özellikle havzalar, dağlar, platolar, denizaltı eşikleri, sırtları ve platoları gibi daha yüksek alanlarla çevrili ve genellikle daha yeni gereçlerle çökeldiği depresyonlar olarak tanımlanmaktadır. Bütün havzaların bugünkü jeomorfolojik özellikleri çeşitli tektonik süreçlerin belirlediği ilksel şekillerin, sintektonik ve aşınma, taşınma ve çökelme gibi posttektonik morfojenetik süreçlerle biçimlendirilmesinin sonucudur. Bu biçimlendirmede litolojik ve ortamın iklim koşulları da kuşkusuz önemli rol oynar. Havzanın bu günkü son şeklini almasında; tektonizma ile birlikte sübsidans oluşumlarının da çok etkili olduğu görülmektedir. Özellikle tektonik gelişmeler sonucu denizel ortamdan, gölsel ortama ve daha sonra da sübsidans havzasına geçildiği litolojik verilerden anlaşılmaktadır. Çünkü morfografyayı şekillendiren ana unsurların başında iç süreç ve oluşumların etkin olduğunu unutmamak gerekir. Dolayısıyla tezimizin arazi ve su kullanımı açısından temel lokasyon alanını oluşturan Bismil ve yakın çevresini kapsayan yöre neojen dolgulu sübsidans depresyon niteliğindedir. Dicle Nehri, bu neojen dolgulu sübsidans kuşağında menderesler çizerek geniş tabanlı bir vadi sistemi oluşturmaktadır (Özgen, 2007, s.122).

Nitekim Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin doğal ortam koşullarının, yaşamsal faaliyetler için uygun bir yapı göstermesinde en önemli faktörlerinden biri de Dicle Nehri'dir. Tektonik ve karstik gelişmelerle yörede renkli jeomorfolojik birimlerinin ortaya çıkmasına katkıda bulunan Dicle Nehri'ni besleyen irili ufaklı birçok çay ve dere bulunmaktadır. Genel hatlarıyla dendritik (ağaçsı) drenaj ağına sahip olan bu akarsular yaz mevsiminde aşırı sıcak ve kurak iklim koşullarının etkisiyle akımları/debileri ciddi oranda azalarak kuruyacak duruma gelmekte, bazıları da tamamen kurumaktadır (Özgen, 2007, s.120).

Yukarı Dicle Bölgesi'nde yeraltı su tablasının topoğrafya yüzeyi ile kesişmesi sonucu yeryüzüne çıkan çok sayıda kaynak ya da pınar mevcuttur. Geniş bir beslenme ağına sahip olan kaynaklar, vadi ya da yamaç kaynakları gibi suyun çıkış şekline veya çıktıkları konuma göre suyun debi ve çıkış şekline göre sınıflandırılmaktadır. Bismil

Havzası'nda, yoğun bulunan kaynakların dağılışı lineer bir özellik göstermektedirler. Kuruçay, Pamuk Çay, Salat Çayı ve Sinan Çayı vadileri boyunca çizgisel bir özellik gösteren bu kaynakların oluşumu jeolojik, litolojik ve jeomorfolojik gelişmelerin eseridirler (Özgen, 2007, s.150). Jeolojik ve litolojik tabakaları kesen vadiler/ vadi yamaçları boyunca, eğim koşullarının da etkisiyle zengin kaynaklar ortaya çıkmaktadır. Flüviyal aşınmalar sonucu yataklarını derinleştiren Kuru Çay, Pamuk Çay, Salat Çayı ve Sinan Çayı vadileri boyunca yamaç ve tabaka kaynakları çok sık görülmektedir. Dicle Nehri vadisinin güney bölümünde kaynakların, kuzey bölümüne göre çok daha az olması, buradaki akarsuların yataklarını fazla derince aşındırmamış olmaları, eğimin az olması ile ilgilidir (Özgen, 2007, s.150-151). Genel hatlarıyla, geçirimsiz iki tabaka arasında tutuklu bulunan yeraltı suyunun beşeri faaliyetler sonucu kullanılabilir duruma getirilmesi için açılan kuyulardan çıkan veya fışkıran sulara artezyen kaynaklar denir. Bismil Havzası'nda, artezyen kaynakları daha çok Dicle Nehri'nin güney kanadında ve özellikle Şelmo formasyonunun uzandığı kuşakta yaygın olarak bulunmaktadır. Nehrin güney kanadındaki artezyen kuyularının, kuzey kanadına göre daha çok ve sık aralıklarla bulunmasının bir diğer nedeni de şelmo formasyonunun bu bölümde daha ince bir katman olarak uzanmasıdır. Tektonik sıkışma ve gerilmeler sonucu, Dicle Nehri'nin güney bölümünde kalan Mardin Eşiği'nin kuzey yamaçları yükselirken, nehrin akış yönüne göre sol bölge ise çökerek denizel ve karasal tortulların daha fazla depolanmasına neden olmuştur (Özgen, 2007, s.153).

2.3.1. Dicle Nehri

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin en büyük ikinci nehri olan Dicle, Türkiye, Irak, Suriye ve İran olmak üzere dört ülke sınırı içerisinde sınır aşan kıyıdaş bir nehir özelliği taşımaktadır. Özellikle erken çağlardan itibaren Yukarı Dicle Havzası'nda, ideal yaşamsal alanlarının kurulmasında ve gelişiminde diğer bir deyişle ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi anlamda toplumsal yaşamın oluşturulmasında en belirgin doğal unsur olarak hiç şüphesiz Dicle Nehri karşımıza çıkmaktadır.

Dicle Nehri'nin etimolojik kökenine baktığımızda antik kaynaklarda Tigris adıyla anılan bu nehir, etimolojik kökeni Sümerce'de "*kaynak"* veya "*kaynağın"* anlamına gelen *Idigna/Idigina*, benzer şekilde Akkad ve Assur kaynaklarında *Idiglat* olarak bilinmektedir. Nitekim Assurlu kralların Dicle Nehri kaynağına kabartmalarını yaptırarak yazıt yazdırmışlardır. Örneğin III. Salmanassar, "*ina SAG IGI/e-ni*

İD.IDIGNA MU al-tur- Adımı Dicle'nin kaynağında yazdım" şeklinde belirtmiştir. Ayrıca Dicle Nehri, Arapça'da *Digla* veya *Diglat*, Farsça'da ise *Dagla* şeklinde ifade edilmektedir (Russel, 1984, s.175; Finkelstein, 1962, s.74; Schachner, 2022b, 275). Toros Dağları'ndan doğarak Basra Körfezi'ne dökülen Dicle Nehri'nin yukarı havzası Güneydoğu Toros Dağları'nın ortalama 1576m yükseltilerdeki güney kıvrımları, ortalama 900-1400m yükseltilerdeki Mardin- Midyat Platosu ve ortalama 1957m yükseltideki Karacadağ Kütlesi ile sınırlanır. Dicle Nehri'nin toplam uzunluğu 1900 km'dir. Nehir, Türkiye sınırları içerisinde 523km uzunluğuna ve 57.600km²'lik beslenme havzasına sahiptir (DÇDR, 2017, s.69; Ökse, 2020, s.3; Yıldırım, 2004, s.120). İlk kaynağını Hazar Gölü'nün güneyinde uzanan 2230m yüksekliğindeki Hazarbaba Dağı'nın güney eteklerinden almaktadır. Burada Önşebgen Köyü civarında çıkan güçlü bir kaynak Dicle Nehri'nin esas kaynağını teşkil eder. Bununla birlikte Hazar Gölü'nün doğu kıyısında, göl sularının yeraltına sızarak, Bermas Ovası yakınlarında pınar suları şekline yüzeylenerek Dicle Nehri'ne katılan kaynaklar oluşturmaktadır. Maden Dağları'nı dar, derin ve kıvrımlı bir bünye ile geçerek Maden Çayı adıyla Eğil ilçesi sınırlarındaki Dibni/ Birkleyn Çayı ile birleşerek Dicle Nehri adını almaktadır (Özgen, 2007, s.125).

Dicle Nehri, Miyosen öncesi konsekant, diğer bir değişle eğime uygun bir akarsu karakterinde kuzey-güney yönünde bir akış hattı sergilerken Pliyosen sonlarında, havzanın dış drenaja bağlanması ve bu dönemde kıta çarpışmasına bağlı olarak canlanan tektonik hareketler, akarsuyun yana ve derine aşındırma etkisini hızlandırmıştır. Söz konusu süreçlere bağlı olarak Dicle ve kolları kuzeyde orojenik hatlar doğrultusunda doğu-batı yönünde belirginleşen sübsekant depresyonlara intibak etmiş ve daha güneyde ise epijenik olarak temele gömülerek Eğil ve Raman gibi bazı yerlerde boğazlar açmıştır. Özellikle Diyarbakır Havzası'nda oldukça kalın Pliyo-Kuvaterner dolguları içinde geniş tabanlı vadiler içinde akışını sürdürür. Diyarbakır Havzası'nın doğusunda tektonik oluşumların da etkisi ile Raman-Gerçüş Antiklinali içindeki dar ve derin boğaza gömülmektedir (Karadoğan, 2015, s.8; **Resim 2.7).**

Resim 2.7: Batı Raman Dağları ve Dicle Nehri Genel Görünüm

Diyarbakır'a kadar kuzey-güney doğrultulu akan Dicle Nehri, bu bölgede Karacadağ'ın bazaltik kütlesine çarparak bir yayçizer ve bölgenin genel eğilimi olan kuzey-güney doğrultusundaki akışı değişikliğe bu nokta değişerek doğu-batı yönünde akış sergilemektedir. Bu bölgede birçok akarsuyu bünyesine alarak giderek genişler ve ova görünümü kazanarak vadi tabanında akmaya devam eder. Diyarbakır'dan sonra doğuya yönelen Dicle Nehri'ne bu bölgede kendi bünyesinde taşıdığı sudan daha fazlasını taşıyan en önemli çaylardan Batman, Garzan ve Botan Çayları katılmaktadır. Midyat Dağı'nın doğusu ve Cudi Dağı'nın batısında dar bir boğaza girer. Cizre yakınlarında Kızılsu'yu alan Dicle, bu bölgeden sonra Türkiye-Suriye sınırını oluşturur. Doğudan Türkiye-Irak sınırını çizen Hezil Çayı ile Doğu Habur Irmağı'nı aldıktan sonra ülke topraklarımızı terk eder (**Resim 2.8**). Ayrıca ülke sınırlarımızdan çıktıktan sonra Musul'un güneyinde Zap Suyu'nu alarak güçlenir. Güneydoğu yönünde akışını sürdüren Dicle Nehri, Basra Körfezi'ne dökülmeden önce Fırat Nehri ile birleşmektedir (Ünsal, 2012, s.218).

Dicle Nehri, plüviyo-nival karakterli bir rejim göstermektedir. Kar yağışlarının yoğun olduğu ve karın uzun süre yerde kaldığı Güneydoğu Toroslar'dan kaynağını alan Dicle Nehri, sıcak dönemin başlamasıyla birlikte bu dağlık alanlardaki karlar eriyerek

akarsuların debilerini önemli ölçüde artırmaktadır. Planeter[2] ve coğrafi faktörlerden dolayı daha çok kış ve ilkbahar yağışlarının düştüğü bölgede, akarsuların debileri de bu dönmelerde önemli oranda artış göstermektedir. Özellikle mevsimsel yağış ve akım farklılıklarından dolayı Dicle Nehri bol miktarda alüvyon taşımaktadır. Dolayısıyla kurak dönmelerde suyun çekilmesiyle birlikte birçok ırmak adası ve terk edilmiş menderes kolları oluşmaktadır (Karadoğan, 2015, s.7-8).

Yukarı Dicle Bölgesi'nde, Dicle Nehri'nin omurgasını oluşturan Batman Çayı, Garzan Çayı ve Botan Çayı gibi büyük kolların oluşturduğu su sistemi ağı içerisine kuzeyde Güneydoğu Toroslar'dan Ambar Çayı, Kuruçay, Pamuk Çayı, Salat Çayı, Sinan Çayı ile güneyde Mardin Eşiği'nden inen ve bol su getiren Savur Çayı, Şeyhan Çayı ve Göksu Çayı gibi birçok akarsu da Dicle ile birleşmektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Dicle Bölümü'nde, kabaca Güneydoğu Toroslar'ın Kenar Kıvrım Kuşağı ile Mardin Eşiği Platosu arasındaki depresyonda yer alan bir sübsidans havza olan Yukarı Dicle Bölgesi, jeolojik, jeomorfolojik ve hidrografik havza özelliğine sahip olmasının yanında Dicle Nehri'nin sularını topladığı bu alanda gerek vadiler boyunca uzanan geniş alüviyal düzlüklerle ve taraçalarla; gerekse yazın da su taşıyan ırmakları ile bölgenin tarım ve yerleşmeye en elverişli alanlarından birini oluşturmaktadır (Karadoğan ve Kozbe, 2013, s.539; Kozbe ve Al, 2021, s.35; Atuk, 1995, s.53)

Yukarı Dicle Bölgesi'nin akarsu kaynakları bakımından oldukça zengin olan diğer bir bölümü ise Dicle'nin ülkemizi terk ettiği Cizre-Silopi Ovası'dır. İç ve dış dinamiklerin oluşturduğu gelişim süreçleri ile şekillenen topoğrafyaya baktığımızda söz konusu il sınırları içerisinde Cudi, Gabar, Küpeli Dağları gibi kütlesel dağ sıraları ile Cizre, Silopi ve İdil gibi düz bir ova veya plato özelliği gösteren iki farklı topoğrafyaya sahiptir. Bu nedenle söz konusu bu bölge günümüzde de sahip olduğu stratejik konumu ve bu temel faktörün de içinde barındırdığı çevresel etki parametresi nedeniyle mekânsal anlamda merkezi güç niteliğini kazandıran jeostratejik kontrol rolü, bu bölgenin jeolojik ve jeomorfolojik koşulların yöreye etkisini göstermektedir. Nitekim jeopolitik mekân karakteristiği ve gelişim dinamiği çerçevesinde bölgeler arası mesafe, çevresel etki alanı, tampon bölge, güvenlik şeridi gibi jeopolitiğin önemli kategorilerini içinde barındırdığından yerleşim alanlarının kuruluş ve gelişiminde farklılık gösterdiği gibi yerleşim alanlarının genellikle tarımsal anlamda zengin, olmasının altında yatan belirleyici etmen oldukça zengin akarsu kaynaklarına sahip olmasıdır.

[2] Yerin biçimi, enlem etmeni, yerin günlük hareketinin sıcaklığa etkisi, yerin yıllık hareketinin sıcaklığa etkisi gibi faktörler.

Bölgedeki en önemli akarsuların başında Kızılsu, Hezil Çayı ve Nerdüs Çayı gelmektedir. Cudi Dağı'ndan kaynağını alan Nerdüs Çayı, Gulan ve Çağlayan Deresi birleştikten sonra Cizre ve Silopi ilçe sınırı içerisinde Dicle Nehri'ne bağlanmaktadır. Kaynak sularını Şırnak ilinin kuzeyindeki Elma, Namaz, Güllüce Dağları'ndan alan diğer önemli bir akarsu ise Kızılsu'dur. Kasrik Boğazı'nın kuzeydoğusundaki dağlık bölgeden akan Güneş, Şemsu ve Resor Deresi gibi mevsimlik akarsuları bünyesine katarak Kasrik Boğazı'nın güneybatısında Dicle Nehri'ne katılmaktadır. Silopi ilçesinin doğusunda Türkiye ve Irak arasında sınır oluşturan Hezil Çayı, hemen güneyinde Doğu Habur Çayı'na bağlanmaktadır. Buradan akışına devam eden Habur Çayı, Silopi ilçesine bağlı Ovaköy yakınlarında Dicle Nehri'ne kavuşmaktadır. Önemli bir akarsu kaynağını teşkil eden diğer su ağı ise İdil ilçe sınırları içerisindeki Cehennem Deresi ile Saklan Deresi'dir.

Dicle Nehri tarafından oluşturulan Dicle vadisi ve onun kolu olan Cehennem Deresi vadileri kornişli vadi tipinde ve menderesler çizerek yatağında gömülü şekilde akmaktadır. Neotektonik hareketlerin akarsu şebekesine yansımasını karakterize eden bu gömük menderesler 300m'ye ulaşan dik yamaçlara sahiptir (Siler ve Şengün, 2016, s.14).

Resim 2.8: Cizre İlçesinden Dicle Nehri Genel Görünüm

2.3.2. Batman Çayı

Dicle Nehri'nin en büyük kollarından biri olan Batman Çayı, kaynağını Muş Güneyi Dağları'ndan almaktadır (Sunkar ve Tonbul, 2012, s.51-52). Bölgedeki en geniş alüvyal tabanına sahip olan ve yaklaşık 144km uzunluğundaki Batman Çayı, kuzeyde Serim mıntıkasından başlayıp güneye doğru Kulp Çayı ile birleşerek Batman ilini terk etmektedir. Batman Çayı'nı besleyen en önemli kollardan Diyarbakır il sınırları içeresinde kalan Kulp Çayı, Sarım Çayı, Batman il sınırlarında ise Sason, Zori ve Talorin Çayı'dır (BÇDR, 2022, s.18). Batman Çayı, Üst Miyosen-Pliyosen boyunca Diyarbakır Havzası'nın doğu bölümünün dolmasında önemli rol üstlenmiştir. Kuzeyden güneye doğru konsekant bir şekilde akan Batman Çayı tektonik hareketlere bağlı olarak yükselen dağlık alanların alçak eşik alanlarına antesedans olarak gömülmüştür. Bu gömülme ile inceleme alanı dışında kuzeyde yer alan Batman Barajı'nın yapıldığı alan bir klüz şeklinde oluşmuştur. Batman Çayı'nın inceleme alanı sınırları içerisinde kalan bölümü geniş tabanlı olgun bir vadiye karşılık gelmektedir. Genişliği 1-2km arasında değişen bu olgun vadide Batman Çayı örgülü bir drenaja sahiptir (**Resim 2.9**) Geçmişte örgülü ve geniş menderesli bir yapıda akan Batman Çayı günümüzde de bu yapısını korumaktadır (Sunkar ve Tonbul, 2012, s.51-52).

Resim 2.9: Kuzeydoğu Yönünden Batman Çayı ve Vadisi'nin Genel Görünüm

2.3.3. Garzan Çayı

Garzan Çayı, kaynağını Güneydoğu Toroslar kuşağındaki Muş Güneyi Dağları'ndan almaktadır. Plüviyonival karakterli bir rejim gösteren Garzan Çayı, kar yağışlarının havza tabanına göre çok daha yoğun olduğu ve karın uzun süre yerde kaldığı Güneydoğu Toroslar'dan kaynağını almaktadır. Garzan Çayı, sıcak dönemin başlaması ile birlikte bu dağlık alanlardaki karlar eriyerek akarsuların debilerini önemli ölçüde artırmaktadır. Dicle Nehri'nin en önemli kollarından biri olan bu çayın yıllık ortalama su potansiyeli 830 milyon m^3'tür. Bu çayın toplam uzunluğu 168 km, Batman il sınırları içindeki uzunluğu ise yaklaşık 110 km'dir (Karadoğan, 2018, s.237, 247; BÇDR, 2022, s.18).

Planeter ve coğrafi faktörlerden dolayı daha çok kış ve ilkbahar yağışlarının düştüğü havzada, Mart ve Nisan'dan itibaren eriyen kar sularının da eklenmesiyle, akarsu debisi önemli oranda artış göstermektedir. Yaz ve sonbahar dönemlerinde ise şiddetli sıcaklık, buharlaşma ve aşırı su tüketimi nedeniyle akarsu yatağı neredeyse kuruyacak hale gelmektedir. Garzan Çayı, Dicle Nehri'ne kavuşan Batman Çayı, Botan Çayı gibi bölgenin genel eğimin uygun olarak kurulmuş ilksel bir akarsudur. Drenaj ağının oluşmasında tektonik koşulların da etkisini aramak gerekir (Karadoğan, 2018, s.247; BÇDR, 2022, s.18). Garzan Çay, Güneydoğu Toroslar'ın Muş-Bitlis kesimi içinde kalan bölgeden doğarak dağ arası ovası niteliğindeki Garzan Ovası'na iner, Beşiri İlçesi içindeki kesiminde ise, günümüzde petrol kuyularının dizili olduğu Raman ve Garzan Dağları'nın arasındaki yer yer genişleyen yer yer daralan ovaya inerek dar bir vadiyle Dicle'ye kavuşur. Garzan Çayı, baraj alanı içinde kalan kesiminde geniş menderesler yapan çakıllarla kaplı oldukça geniş bir yatakta akar. Garzan Boğazı'nın kuzeyinde Kozluk ile İkiköprü arasındaki geniş vadisinde örgülü drenaj yaparak akan Garzan Çayı, İkiköprü Beldesi'nin kuzeyinden gelen Bakırçay ve batısından gelen Değirmendere ile birleşerek, gömülmüş bir menderes olan boğaza girerek akışını sürdürmektedir. Söz konusu akarsu vadi boyunca yine yer yer menderesler çizerek, yer yer örgülü mecra akış karakteri gösterir (**Resim 2.10**), ancak Dicle Nehri'ne kavuşmadan önce yine gömük menderesler çizerek bir boğaz içinde dik bir açıyla Dicle Nehri'ne ulaşır (Karadoğan, 2018, s.248; Erim-Özdoğan ve Sarıaltun, 2011, s.946-947).

Resim 2.10: Gre Amer Höyüğü ve Garzan Çayı Genel Görünüm (Pulhan 2021)

2.3.4. Botan Çayı

Dicle Nehri'ne kuzeyden katılan ve bu nehrin en büyük kollarından birini oluşturan bol debili Botan Çayı, eski kaynaklarda Bohtan/Buhtan Su'yu olarak geçmektedir. Kaynağını bol yağış alan Güneydoğu Toroslardan alan ve kabaca kuzey güney doğrultusunda konsekant karakterli bir özellik gösteren Botan Çayı, Van Gölü'nün güneyi ile Hakkâri arasında yer alan Kalemerik Dağı, Koçkıran Dağı ve Gürpınar çevresindeki yüksek dağlardan eriyen karlar bu çayın ana su kaynağı oluşturmaktadır. Botan Çayı, ana kaynak noktasından Dicle Nehri'ne kavuştuğu Çattepe yerleşim yerine kadar yaklaşık olarak 270km uzunluğa sahiptir. Yukarda bahsi geçen dağlarda eriyen karlar, Norduz Çayı adıyla batıya doğru akar, bundan sonra yeni kollarla büyüyerek Çatak Çayı adını almaktadır. Söz konusu bu akarsu, kuzeyden Van Gölü'nün güneyindeki Müküs Deresi'ni, daha batıdan Hizan Çayı'nı da bünyesine katmaktadır. Ayrıca Beytüşşebap yöresinden gelen Türbehasan Deresi de güneydoğudan katılır. Kuzeydoğudan gelen Reşan, Başur, Kezer Çayı ile birleştikten sonra güney-batıya yönelen akarsu Siirt kentinin güneyinde çok derin olan Girihani

Boğazı'na girer, Billoris Köyü'nden itibaren yatağı genişleyerek yoluna devam eder (Sağlamtimur, 2009, s.129; Kozbe ve Al, 2021, s.41; **Resim 2.11**).

Resim 2.11: Botan Çayı Genel Görünüm (Karadoğan, vd., 2023, Şek. 12)

Bölgedeki morfolojik zenginlik, akarsu drenajına yansımıştır. Dicle Nehri'nin en önemli kolu olan Botan Çayı başta olmak üzere Başur, Reşan ve Kezer Çayları tipik bir kafesli drenaj ağına sahiptirler. Bu durum arazinin kıvrımlı ve kırıklı bir yapı arz etmesinden kaynaklanmaktadır. Akarsuların kurulması ve gelişim evreleri boyunca yer ve yön değiştirmelerinde tektonik hareketlerin büyük katkısı bulunmaktadır. Vadi şekli esas itibari ile akarsuyun aşındırma özelliklerinden ileri geldiği halde, vadi doğrultusu ve dolayısıyla akarsu sistemleri, tektonik yapının sonucu olarak bir taraftan relief çizgilere diğer taraftan da tektonik çizgilere bağlı bulunmaktadır. Siirt'in güney ve güneydoğusunda kafesli drenajın en güzel örnekleri yer almaktadır. Senklinallere yerleşen akarsular belirli yerlerde antiklinalleri atlayarak bir sonraki seklinale yerleşmiştirler. Nitekim Botan, Reşan ve Kezer Çayı da kafesli drenaj sistemini oluşturmaları bu şekilde gerçekleşmiştir. Antiklinalleri dik bir açı ile keserek boğazlar (klüz) içinde akan Botan Çayı ile önemli kolları olan Reşan ile Kezer Çayları kafesli

drenaj tipini oluştururken diğer akarsular mevsimlik ve geçici akarsular olmak üzere kendi içinde ikiye ayrılmaktadırlar. Özellikle Botan, Reşan ve Kezer Çayları akımları itibari ile plüvyo-nival akarsu rejimini yansıtmaktadırlar (Özgen, Tonbul ve Karadoğan, 2005, s.629).

Botan Çayı, Kavika ve Gökçedağ antiklinallerini yararak tipik bir klüzden sonra Kayaboğaz Köyü civarında derince bir kanyon vadi oluşturmuştur. Kıvrım yapılarını meydan getiren litolojik katmaların farklı özelliklere sahip olmaları nedeniyle Botan Vadisi'nde anakaya sekileri, korniş gibi yapısal şekiller de ortaya çıkmıştır. Reşan-Gökçedağ antiklinalleri üzerinde Kezer Çayı'nın açtığı klüz tipi boğazın hemen gerisindeki çanakta Pliyosen çökelleri yanında kuveterner'deki seviye ve iklim değişmelerine bağlı olarak çok karakteristik ve yaygın akarsu taraçaları oluşmuştur (Karadoğan, vd., 2023, s.411-413; Özgen, Tonbul ve Karadoğan, 2005, s.629).

Botan Çayı'nın Kabristan Dağı boğazından Dicle Nehri ile kavuştuğu Çattepe civarına kadar olan kesimde Botan Çayı Vadisi'nde fluviyal şekilleri göze çarpar. Bunlar, taşkın yatağı, sekiler, kum adaları, çarpak ve yığınaklardır. Çattepe Höyüğü'nün kuzeybatısında alüvyonlar altındaki jipsli serilerin çözünmesine ve tektonik aktivitelere bağlı olarak oluşmuş geniş bir tektono-karst depresyon yer almaktadır. Bu depresyonun kuzeyi birden çok basamaklı ve façetalı fay yamaçlarından oluşmaktadır. Yine bu tektono-karst depresyonun kuzeyinden kavalısu'ya kadar olan kesimi Gredari Tepesi'ndeki erüpsiyon merkezinden kaynaklanan lav akıntılarının oluşturduğu bazalt platosu çevreler. Bazalt platosunun dışında kuzeyde, Kendalan Antiklinali, doğuda Şeyh Ömer Dağı, güneydoğuda Ormanardı (Gırdara) Dağı, güneyde ise Karakaş (Softek) Antiklinali'nin havzaya doğru olan yamaçlarında değişik yükseltilerde aşınım ve dolgu yüzeyleri gelişmiştir (Karadoğan, vd., 2023, s. 414-415).

2.3.5. Ambar Çayı

Dicle Nehri'nin önemli kollarından biri olan Ambar Çayı, kaynağını Güneydoğu Torosların kenar kıvrımları kuşağındaki 750-1000m yüksekliğindeki dağ ve tepeliklerden kaynağını alan Ambar Çayı'nın en önemli kaynağını Hani ilçe merkezindeki Ayn Kebir adı verilen karstik fay kaynağından almaktadır. Neojen yaşlı depoların kalın bir örtü oluşturduğu Diyarbakır Havzası'na doğru akmaktadır. Bu havzadaki mevsimlik ve geçici akarsuları da bünyesine katarak dandritik drenaj ağına en güzel örneği sergileyerek, Ambar, Sarıtoprak ve Yasince köylerinin kuzeybatısından

Bismil ilçesi sınırları dahil olmaktadır. Bismil havzasında bulunan ve Dicle nehri vadisine kuzeyden katılan Ambar Çayı; bölgede etkili olan yaz kuraklığına rağmen, kurumamakta ve cılız da olsa yüzeysel akıma devam etmektedir (Özgen, 2007, s.134-135; Karadoğan, vd., 2022, s.184-185). Ambar Vadisi içerisindeki akış güzergâhı üzerinde kurulan yerleşmelerin özellikle tarımsal sulama yönünden sosyo-kültürel ve ekonomik anlamda gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

2.3.6. Salat Çayı

Geniş bir beslenme havzası olan Salat Çayı, kaynağını Hazro ilçesinin doğu kıyısındaki Eylül (1400m), Erbat (1435m) ve batısındaki Goçkar Dağları'ndan almaktadır. Güneydoğu Toros dağlarının kenar kıvrımları kuşağındaki bu dağ ve tepelik alanlar ortalama 1250- 1600m yüksekliğinde olup Salat Çayı'nın önemli beslenme alanını teşkil etmektedirler. Bu dağlık alanlardan Diyarbakır Havzası'na doğru akan birçok dere Hazro ilçesinin güneyine doğru birleşerek, batıdan doğuya doğru Sokran, Çelebiyan ve Başko Çayı'nı oluşturmaktadırlar. Bismil ilçesine bağlı Belli ve Alibey (Alidino) Mahallesi civarında birleşen Sokran Çayı ile Çelebiyan Çayı, daha güneyde, Çakıllı Mahallesi civarında da Başko Çayı ile birleşerek Salat Çayı adını almaktadır (**Resim 2.12**) Bismil havzasında yer alan diğer akarsu vadileri gibi yukarı çığırları, yükseltinin etkisiyle neredeyse başlangıç/gençlik evresinde yer alan dar ve derin çentik-kanyon vadi türlerini temsil etmektedirler. Litolojik yapının uygun olması nedeniyle kimyasal ve fiziksel çözülmeler hızlıdır. Hazro ve Silvan ilçelerinin güney ve batı yarısındaki çay ve derelerin birleşmesiyle oluşan Salat Çayı; Bismil Havzası'na doğru, özellikle Belli ve Çakıllı Mahallesi'nden itibaren, sübsidansın da etkisiyle eğimi iyice azalmaktadır (Özgen, 2007, s.137-138).

Resim2.12: Salat Çayı Genel Görünüm

2.3.7. Pamuk Çayı

Lice ilçesinin güneyinde uzanan ve Güneydoğu Toros Dağları'nın kenar kıvrımlarından olan Zark ve Goçkar Dağları ile Hazankilise Tepesi, Vahit Tepesi gibi kıvrımlı alanların güney eteklerinden kaynağını almaktadır. Bu kıvrımlı alanlardaki derelerin birleşmesiyle Mafetya ve Memediyan Çayları oluşmaktadır. Genel topoğrafik eğimi doğrultusunda Diyarbakır Havzası'na yönelen bu iki lokal ana akarsu birleşerek, Pamuk Çay adını almaktadır. Karahan Mahallesi idari sınırından itibaren Bismil ilçesi idari sınırına dâhil olmaktadır (Özgen, 2007, s.135).

2.3.8. Kuruçay

Ambar Çayı gibi Kuruçay da Güneydoğu Toros Dağları'nın kenar kıvrımları kuşağından kaynağını almaktadır. Kocaköy ilçe merkezinin kurulu bulunduğu 1000-1200m yüksekliğindeki kıvrım zonundan kaynağını alan Kuruçay; yaz mevsiminde çok az akış göstermektedir. Şiddetli yaz kuraklıklarının yaşandığı dönemlerde vadi yamaçlarındaki pınarların katkısıyla cılız da olsa yer yer akmaktadır. Diyarbakır Havzası'nda birçok mevsimlik ve geçici dere sularını alarak Neojen yaşlı havzaya

gömülen Kuruçay; sıcak ve kurak yaz mevsimlerinde bürük oranda kuruduğu için bu ad ile anılmaktadır. Bismil ilçe sınırlarına Kağıtlı ve Çolağan Mahallesi'nden itibaren dahil olan Kuru Çay; Işıklar, Ataköy, Yasince Mahallesi sınırlarından geçerek Dicle Nehri'ne katılmaktadır. Kuruçayı besleyen ve yaz döneminde cılız da olsa yüzeysel akışa devam etmesini sağlayan pınarların hemen hepsi yamaç ve tabaka kaynaklıdır (Özgen, 2007, s. 135).

2.3.9. Savur Çayı

Mardin Eşiği'nin doğusundaki Savur-Gercüş kıvrım zonundaki dağ ve tepelik alanlardan kaynağını alan Savur Çayı'nın yukarı çığırında, litolojik yapıya bağlı olarak dar ve derin vadiler oluşmuştur. Savur ilçesinin doğu, batı ve güneyindeki Reza, Meşarke, Merbahent, Ayinder ve Biçili gibi derelerin ilçe merkezi civarında birleşmesiyle Savur Çayı adını almaktadır. Yükseltisi yaklaşık 1000m olan Savur ilçe merkezi civarından geçen ve 1300- 1400m yüksekliğindeki tepelik alanları yararak, dar ve derin kanyon vadiler oluşturan Savur Çayı'nın da akımı, bölgedeki diğer akarsular gibi düzensizdir. Savur ilçesinin kuzeyine doğru yükseltinin 1400m ye yaklaştığı dağlık alanlardaki çoğu mevsimlik akarsuları toplayarak Bismil Havzası'na yönelen Savur Çayı, eğim koşullarının azalmasıyla birlikte taşıdığı materyalleri yatağının etrafına yayarak/depolayarak Dicle Nehri'ne kavuşmaktadır. Bu kolüvyal ve alüvyal birikim zonları tarımsal faaliyetler için ideal ortamlar oluşturmaktadır. Savur Çayı'nın debisi, yağışlı dönemlerde (özellikle kış ve ilkbahar mevsimlerinde) kabarmakta, yaz döneminde ise akım seviyesi iyice düşmektedir. Bismil Havzası'na doğru akışa geçen Savur Çayı, Derbent Köyü, Pınarbaşı (Matar) Mahallesi ve Gedikbaşı (Karapeç) Mahallesi sınırlarından geçerek, Aluç (Aluz) Mahallesi civarında Dicle Nehri ile buluşmaktadır (Özgen, 2007, s.134-135).

2.3.10. Sinan Çayı

Sinan Mahallesi merkezinin güneydoğusunda Batman Su'ya katılan Sinan Çayı'nın batısında Başköy ve Salat Çayları, yukarı çığırının doğusunda ise Duderan ve Silvan Çayları bulunmaktadır. Sinan Çayı, kaynağını Hazro ilçesinin güneyi ve Silvan ilçesinin güneybatısındaki Eylül ve Erbat Dağları'nın güney yamaçları ile civardaki tepeliklerden almaktadır (Özgen, 2007, s.138).

2.3.11. Şeyhan (Çemesori) Çayı

Mardin-Mazıdağ arasındaki 1000-1250m yüksekliğindeki kıvrımlı Mardin Eşiği Dağları'ndan kaynağını alan Şeyhan Çayı, topoğrafik koşullara uygun olarak önce güneye doğru akmaktadır. Savur ilçesine bağlı Sürgücü Mahallesi'ne doğru bir kavis çizerek, Savur ilçesinin batısında kuzeye yönelmektedir. Burada Çemesori ve ilerde de Beriguhara Çayı adıyla anılan Şeyhan Çayı ortalama yükseltileri 1000- 1250m olan tepelik alanlar ile Sipi Dağı'ndaki dere ve kaynakları da toplayarak Bismil Havzası'na doğru yönelmektedir. Bismil ilçesi idari sınırında yer alan Kurudeğirmen (Köpekli) Mahallesi, Kılavuztepe (Şeriyan) Mahallesi, Ağıllı Mahallesi, (Birik), Meydanlık Mahallesi (Mollamus) ve Yenice Mahallesi civarından geçerek Aralık (Tezekli) Mahallesi ile Tepe (Behramki) Beldesi arasından Dicle Nehri'ne katılmaktadır (**Resim 2.13)** Yaz mevsiminde klimatik etkiler sebebiyle kuruyacak seviye gelen Şeyhan Çayı, yağışlı dönemlerde yüksek debiye/ akıma ulaşan mevsimlik bir akarsu özelliği göstermektedir (Özgen, 2007, s.133-134).

Resim 2.13: Şeyhan Deresi Genel Görünüm

2.3.12. Göksu Çayı

Dicle Nehri'ne güney-güneybatı yönünde akarak katılan Göksu Çayı, Çınar (Diyarbakır) ile Mazıdağı (Mardin) ilçeleri arasındaki kıvrım zonundan kaynağını almaktadır. Tersiyer yaşlı bu kıvrımlı alanlarda yer alan 1000-1200m yüksekliğindeki tepelik alanlar ile Şemsettin ve Diyo Dağları'ndan kaynağını alarak, Çınar ilçe merkezinin güney ve güneydoğusundan yer yer derin kanyonlar oluşturarak Dicle Nehri'ne doğru akmaktadır. Bismil ilçe sınırlarında Kazancı (Kürthacı) Mahallesi'nin batısından geçerek, birbirine adeta bitişik olan Üçtepe ve adını aldığı Göksu Mahallesi'nin idari sınırını oluşturarak Dicle Nehri'ne kavuşmaktadır. Göksu Çayı Vadisi'nin yukarı çığırında, dar ve derin çentik ile kanyon vadi oluşumunu çağrıştıran morfolojik bir yapı mevcut iken; Üçtepe ve Göksu Mahallesi'nden Dicle Nehri Vadisi tabanına kadar menderesler çizerek akmaktadır. Eğimin az olması ve taban suyu seviyesinin de yüksek olması nedeniyle buralarda bataklıklar yaygındır (**Resim 2.14**.) Dolayısıyla bataklığı seven hidrofit (vejetasyon) birimleri yaygınlık göstermektedirler (Özgen, 2007, s.133).

Resim 2.14: Sazlıklarla Kaplanmış Göksu Deresi

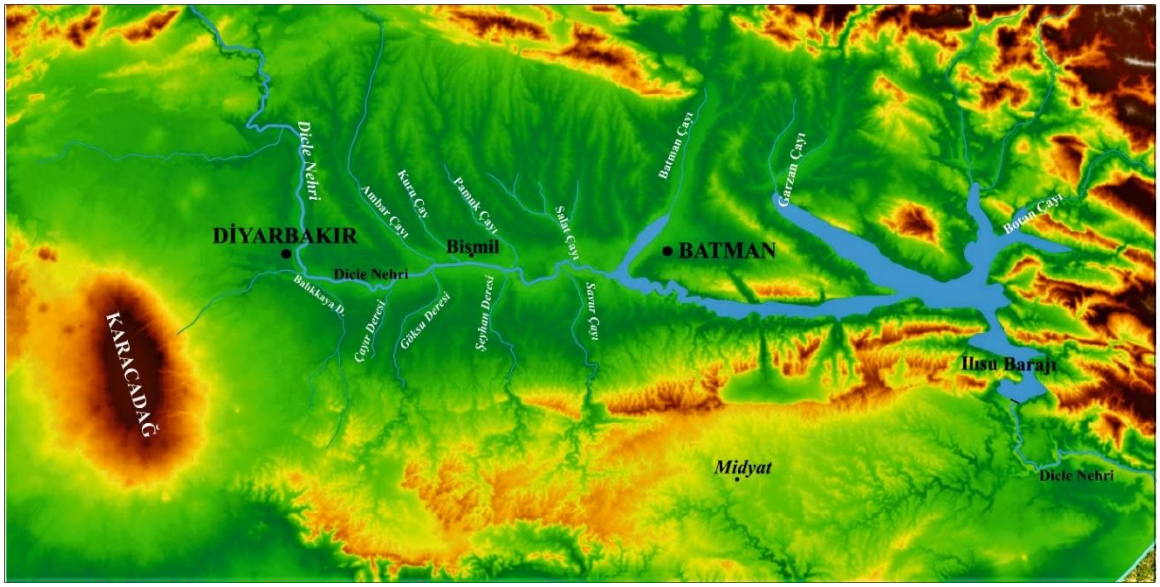

Harita 2.3: Diyarbakır Havzası'nın Su Kaynakları

2.3.13. Nerdüs Çayı

Kaynağını Cudi Dağı'nın kuzey eteklerinden alan Cevizdüzü Deresi ile kaynağını Namaz Dağı eteklerinden alan Bilmat Deresi'nin Toptepe yakınlarında birleşerek Nerdüs Çayı olarak güneye doğru akmaktadır. Ayrıca Nerdüs Çayı, Cudi Dağı'nın güney yamacında derin bir şekilde yarılmış olan ve Şah/Çağlayan Köyü'nün yer aldığı noktada Soğukpınar kaynak sularını bünyesine katarken bu çayın doğusunda Hisar Köyü yakınlarında Cudi Dağı'nda yarılmış Antesedant Boğaz içinde akan Gulan Deresi ile Zeraka Tepe yakınlarında birleşmektedir. Çağlayan Deresi olarak da bilinen Nerdüs Çayı, yaklaşık 40km uzunluğunda olup Cudi Dağı'nın kuzey eteklerindeki İkizce Köyü'nün güneyinden sarp ve derin vadi içerisinden Cudi Dağı'nın güney eteklerine doğru akış sergiler (**Resim 2.15**.) Doruklu Köyü yakınlarında ise Dicle Nehri ile birleşmektedir **(Harita 2.4).**

2.3.14. Hezil Çayı

Kaynağını Uludere ilçe sınırları içerisinde yer alan Kelmehmet Dağı'nın kuzey eteklerinden alan Hezil Çayı, Şenoba Beldesi'nin doğusunda Hilal Deresi'ni alıp güneyde Robozik Deresi'ni bünyesine katarak buradaki sarp ve derin vadi içerisinden güneye doğru akış sergilemektedir. Türkiye- Irak doğu sınırını oluşturan Hezil Çayı yaklaşık 95km uzunluğa sahiptir. Hezil Çayı, Habur Sınır Kapısı yakınlarında Doğu

Habur Çayı ile birleşerek akış yönünü batıya çevirir ve Dicle Nehri ile birleşmektedir (**Resim 2.16; Harita 2.4)**.

Resim 2.15: Cudi Dağı'nın Güney Eteklerindeki Nerdüs Çayı'nın İçinde Aktığı Vadi

Resim 2.16: Irak ve Suriye Sınır Hattını Oluşturan Hezil Çayı Genel Görünüm

2.3.15. Kızılsu Çayı

Kaynağını Şırnak merkez ilçe sınırları içindeki Güllüce ve Meşin Dağları'ndan alan Resor Deresi ile Şemsu Deresi'nin Başağaç yakınlarında birleşmesiyle Kızılsu Çayı adını almaktadır. Yaklaşık 37km uzunluğundaki Kızılsu Çayı, Kumçatı yakınlarında Kırmızı Dere'yi, Kasrik Boğazı yakınlarında ise Güneş Deresi'ni bünyesine katarak Cizre ilçesine bağlı olan Kurtuluş Köyü'nün kuzeybatısında Dicle Nehri ile birleşmektedir (**Resim 2.17; Harita 2.4**).

Resim 2.17: Kızılsu Çayı'nın Dicle Nehri İle Birleştiği Nokta

2.3.16. Saklan Çayı

Şırnak İli, İdil ilçe sınırları içerisinde yer alan Alemdağı ve çevresindeki kaynak suları ile beslenen Saklan Deresi iki ana koldan oluşmaktadır. Birinci kol, yaklaşık 52km uzunluğunda olup İdil ilçe merkezinin kuzeybatısında Dirsekli Köyü yakınlarındaki vadi içerisinden doğu yönüne doğru Yukarı Saklan Deresi şeklinde, ikinci kol ise yaklaşık 24km uzunluğundadır. Aşağı Saklan Deresi Üçok Köy merkezinden kaynağını alarak Çavuşköy yakınlarında iki kol halinde birleşip Cizre ilçe merkezinin güneyinde Dicle Nehri ile birleşmektedir. Bu vadi aynı zamanda doğal bir yol olup; Kaşiyari Yolu'nun aksine Midyat'a doğrudan ulaşmaktadır. Eski Çağ'da hemen hemen her dönemde bu yol kullanılmış olmalıdır. Yola ait bazı kalıntıları

bölgede yaptığımız yüzey araştırmaları sırasında yer yer tespit etmek mümkün olmuştur (**Harita 2.4)**.

2.3.17. Çağ Çağ Suyu

Türkiye'nin Midyat Platosu'na hâkim olan Eosen kalkerlerinin beslediği Beyaz Su ve Kara Su kaynakları, Çağ Çağ Suyu'nun başlangıcını teşkil etmektedir. Çağ Çağ Suyu'nun en önemli kollarından birini oluşturan Beyaz Su'yun karstk kaynağı hariç, havza içindeki akarsular genellikle mevsimlik akarsulardır. Beyaz Su, kaynağı 630 metre yükseltili bir noktadan, Taşlıburç Mevkii'nden Midyat kireçtaşlarının arasından yüzeye çıkmaktadır. Oldukça uzun bir kurak devreye rağmen; Beyaz Su, yılın tamamında su taşıması, karstk kaynaklarla beslenmesinin bir sonucudur. Beyaz Su'yun en büyük kolu olan Kara Su'nun toplam uzunluğu 70 km'dir. Beyaz Su ve Kara Su bir süre sonra birleşmekte ve Çağ Çağ Suyu'nu oluşturmaktadır. Özellikle Beyaz Su ve Çağ Çağ Suyu, Nusaybin'den Midyat'a doğru kanyon tipi derin bir vadi oluşturmakta, bir yerde Tur Abdin'i bıçak gibi kesmektedir (Erkanal, 2007, s.4-5). Çağ Çağ Su'yu Nusaybin'in güneyinde Suriye topraklarına girmekte ve bir vadide uzandığı görülmektedir. Bu akarsu, havzayı genel olarak çevreleyen dağlardan doğup, topoğrafyayı yer yer derin bir şekilde parçalayarak ovaya doğru akan dendritik[3] drenaj karakteri göstermektedir (Canpolat ve Bozdoğan, 2019, s.103; Atuk, 1995, s.63). Havzada toplanan sular, Nusaybin'den Kamışlı/Suriye topraklarına geçerek sınır aşan su özelliği kazanmaktadır (Canpolat ve Bozdoğan, 2019, s.97).

2.3.18. Süfan/ Sufan/ Safan Deresi

Kaynağını İdil ilçesinin Üçok Köyü yakınlarından alan Süfan Deresi, yaklaşık 54km uzunluğa sahiptir. Türkiye sınırları içerisinde, Cizre/ Kebeli Köyü'nün batısından ülke topraklarını terk eden dere, Suriye topraklarında Dicle Nehri ile birleşmektedir. Süfan Deresi, Türkiye topraklarında birçok kaynak suyu ile beslenmektedir (**Harita 2.4**). Bu kaynak suları içerisinde en önemli olanları hiç şüphesiz Assur için kutsal sayılan Kebeli Köyü ve çevresindeki dört adet su kaynağıdır (Kozbe, 2021, s.378-379; Kozbe, 2006b, s.299; Kozbe, 2008, s.175-179).

[3] Birbiri ile dar açıyla ve bir ağacın dallarını andıran bir tarzda birleşen kollardan oluşan şablon.

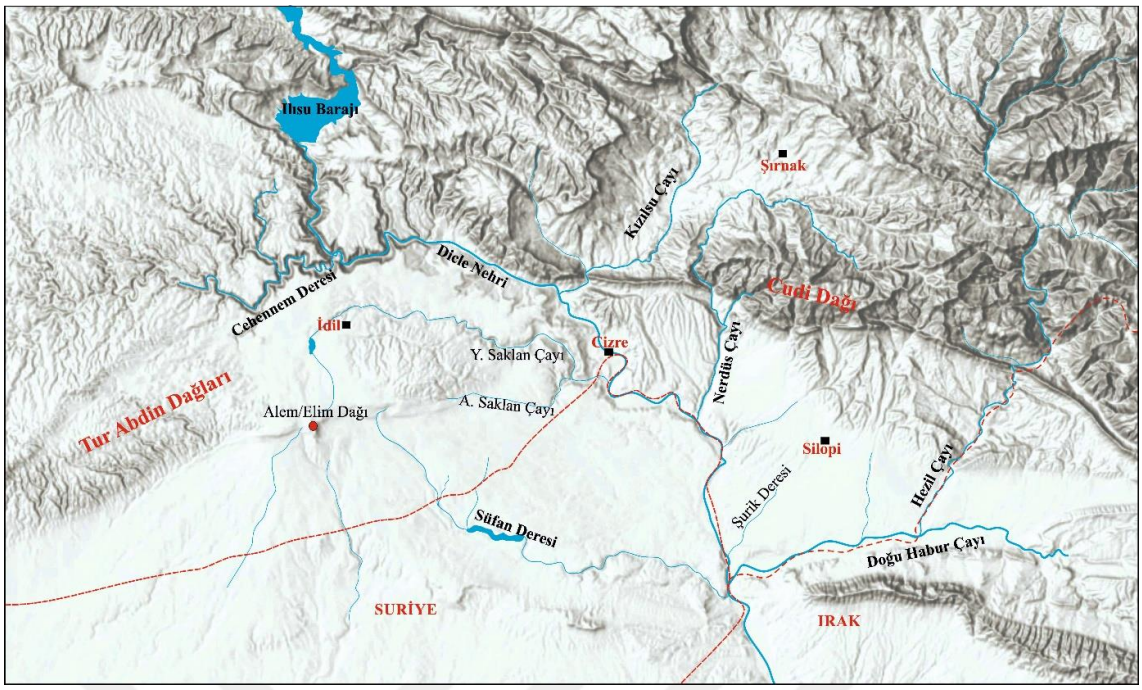

Harita 2.4: Şırnak İli Su Kaynakları Haritası Genel Görünüm

2.3.19. İluh Deresi

İluh Deresi, güneyden, doğu-batı doğrultusunda uzanan Raman Dağı, batıdan kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan Kıra Dağı ile sınırlandırılmış havza içerisinde yer almaktadır. Batman ya da diğer ismiyle Tilmis Ovası'nın sularını drene eden İluh Deresi mevsimlik akım özelliğine sahiptir. Kıra Dağı ve Raman Dağları'ndan kaynağını alan dere günümüzde kurumuştur. Özellikle ortalama 950m yükseltiye sahip olan Kıra Dağı, Dicle Nehri'nin en büyük kolları olan Batman ve Garzan Çayları'nı birbirinden ayırmaktadır **(Harita 2.5).** Kıra Dağı'nın batıya bakan yamaçlarında günümüzde de birçok kaynak mevcuttur. Söz konusu bu kaynakların erken dönemde daha bol akış gösterdikleri ve İluh Deresi'ni besledikleri düşünülmektedir. Erken dönemlerde Kıra ve Raman Dağı arasında kalan havza tabanı, 650-800m yükseltileri arasında bir ova görünümündedir (Sunkar ve Tonbul, 2012, s.29-30).

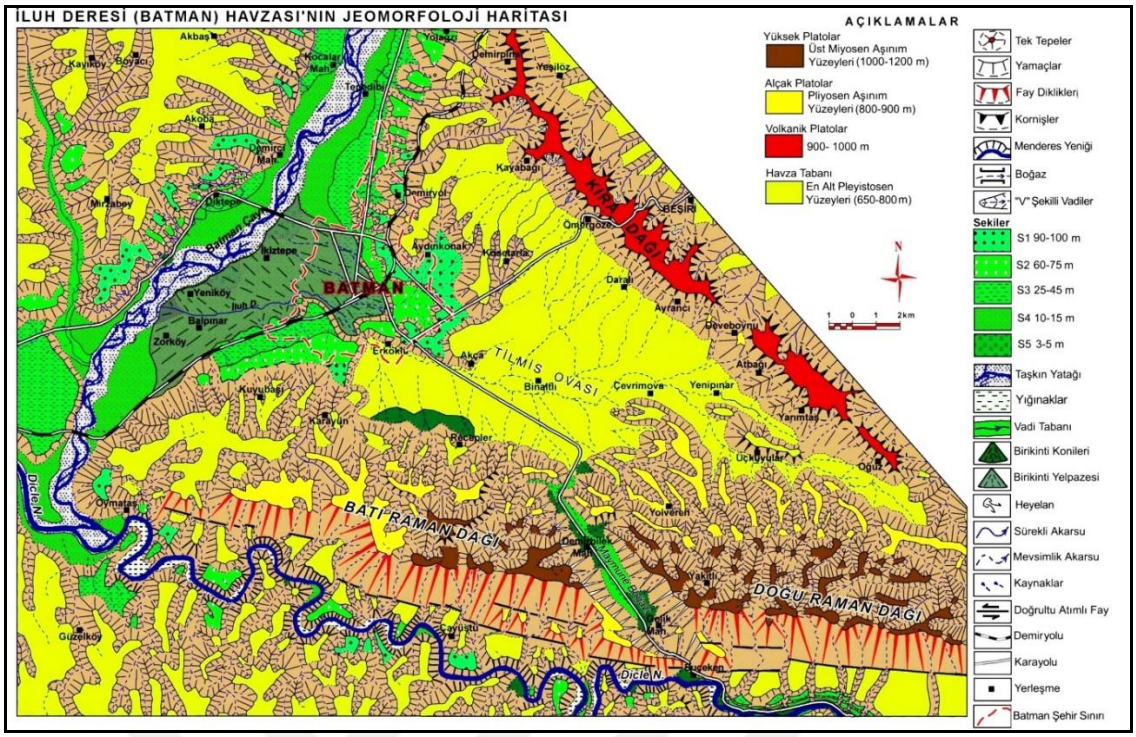

Harita 2.5: İluh Deresi Jeomorfoloji Haritası (Sunkar ve Tonbul, 2012, Şek.9)

2. 4. İklim

İnsanoğlunun ve bütün canlıların yaşamlarını sürdürebilmesi için temel unsurlarından biri hiç şüphesiz iklimdir. Özellikle erken çağlardan itibaren insanların gerek yerleşik hayata geçmesi, yerleşme alanlarını belirlemelerinde gerekse de yerleşimlerin kuruluş ve gelişimi gibi önemli işlevlerin gerçekleştirildiği bu mekânsal alanlardaki faaliyetlerin tümü, yaşayış biçimleri içerisindeki belirleyici birçok coğrafi faktör içinde iklimin yeri inkâr edilemez derecede önemlidir (Kaya, 2014, s.29). Nitekim iklim, genel anlamıyla yeryüzünün bir bölümünde uzun bir süreç dâhilinde etkili olan hava koşullarının genel ortalaması olarak nitelendirilmektedir (Karaman ve Gökalp, 2010, s.59; Sözer, 2007, s.66). Bir bölgedeki iklimi belirleyen ana unsurların başında genel atmosfer dolaşımı ve hava kütlelerinin; sıcaklık, basınç, rüzgârlar, nem ve yağış gibi iklim elemanları ile coğrafi unsurlar belirleyici rol oynamaktadırlar (Karadoğan ve Kavak, 2017, s.558).

İklim koşulları kayaların ayrışma, buradan hâsıl olan çözünür ve katı haldeki maddelerin özellikle akarsularla taşınma ve birikme olaylarını doğrudan etkiler. İklim koşulları da topografyanın yükselti, bakı ve eğim durumuna göre değişerek özellikle engebeli alanlarda yatay ve dikey yönde değişerek yerel iklim koşullarının oluşmasında

etki olur. Bitki örtüsü, iklim koşullarına göre hem ana maddenin ayrışması üzerinde etkili olurken hem de çözülmüş ana materyal ve toprağın tutulmasını ve primer üretici olarak beslenme basamağının temelini teşkil eder (Atalay, vd., 2020, s.1).

Bölge iklimini etkileyen faktörler, planeter faktörler, konum ve yer şekilleridir. Geniş düzlüklere sahip olan bu bölgedeki önemli yükseltiler, Mardin- Midyat Eşiği ile Karacadağ bazalt konisidir (Karadoğan ve Çoşkun, 2017, s.123-125; Bahadır, 2011,s.47). Bölgenin yer şekillerine genel olarak bakmak gerekirse, Güneydoğu Anadolu platosunun kuzeyini çevreleyecek biçimde bir yay çizen Güneydoğu Toroslar batıda, Kahramanmaraş'ın kuzeyindeki Ahır ve Engizek Dağları ile başlar doğuda Van Gölü'nün güneyine doğru Malatya, Karaoğlan, Mastar, Maden, Akdağ ve Muş Güneyi Dağları olarak ortalama 50km genişliğinde dik bir duvar gibi uzanmaktadır. Yükseklikleri ise yer yer 2.500-3.000m'yi aşmıştır. Bu nedenle Güneydoğu Toroslar'ın yerleşme coğrafyası açısından en önemli özelliklerinden birisi, ikliminin kuzey ve güneyindeki kurak sahalardan farklı olmasıdır (Durmuş, 2018, s.339).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Akdeniz ikliminin bozulmuş hali kendini gösterir. Bölge'de yazlar çok sıcak ve kurak, kışlar ise ılık ve yağışlı geçmektedir. Bölge yaz mevsiminde çoğunlukla Basra alçak basınç merkezine yerleşmiş olan kuru ve sıcak tropikal hava kütlesinin etkisi altında kalır. Gündüz en yüksek sıcaklıkların 40°C'nin üzerine çıktığı bölgede bağıl nemin çok düşük olması buharlaşmayı daha da artırır. Bölge de yıllık ortalama sıcaklık 18 °C'nin üzerinde olmakta, bu değerlerin görülmesinde yaz sıcaklarının aşırı yüksek olması etkili olmaktadır. Bölge iklimi doğuya ve kuzeye doğru gidildikçe Akdeniz ikliminden farklılaşmaktadır. Özellikle karasallığın şiddetlendiği Diyarbakır, Mardin, Batman, Şanlıurfa ve Siirt'te kış devresindeki en düşük sıcaklıklar -20°C'ye kadar düşebilmektedir. Bölgenin alçak kesimlerini oluşturan Harran ve Ceylanpınar ovalarında sadece yaz döneminde meydana gelen potansiyel buharlaşma 2000mm'nin üzerindedir. Bölge, Akdeniz yağış rejiminin etkisi altındadır. Kış dönemi yağışlı yaz dönemi ise yağışsızdır. Yıllık ortalama yağış miktarı 400-800mm arasında değişmektedir. Kışın Orta Akdeniz'den gelen cepheler bölgeyi etkisi altına almaktadır. Bu yağışlara neden olan cephe faaliyetleri Nisan ayına kadar devam eder. Toros Dağları'nın güneye bakan yamaçlarında engellenen bu cepheler günlerce süren yağış bırakır. Bundan dolayı Torosların güney etekleri, bölgenin en fazla yağış alan alanlarını oluşturur (Bahadır, 2011, s.47).

Genel atmosfer sirkülasyonu ve morfolojik yapı ile karasallığın etkileri gibi nedenlerle kış mevsiminde polar, yaz döneminde ise tropikal hava kütlelerinin etkisi altına giren bölgede Akdeniz iklimi ile karasal iklim arasında geçiş özelliği gösteren karasal Akdeniz yağış rejimi etkili olmaktadır. Bu yağış rejimi; orta yağışlı bir kış/ ilkbahar, çok sıcak ve kurak bir yaz mevsimi ile birlikte, oldukça mevsimsel; yarı kurak ve kurak-yarı nemli subtropikal bir iklim rejimi içinde karakterize olur. Kışın güçlenerek Akdeniz ve Basra Körfezi'ne doğru akan Sibirya kaynaklı karasal polar hava kütlesi, Batı Avrupa üzerinden Akdeniz Havzası'na ulaşan ve İskenderun Körfezi'nden de kollara ayrılarak, kuzey Suriye ve Maraş grabeni boyunca iç bölgelere sokulan İzlanda kaynaklı dinamik alçak basınç karakterli denizel polar hava sirkülasyonu ile karşılaşır ve bu karşılaşma/ çarpışma sonucunda cephe yağışları oluşur. Bu nedenle bölgenin yağış rejimi ile Akdeniz Bölgesi yağış rejimi arasında benzerlik göze çarpar. Dolayısıyla ılık ve yağışlı bir kış mevsimi beklenir. Ancak karasallık ve Sibirya kökenli karasal polar hava kütlesinin durumu nedeniyle Akdeniz rejimi bozulmaya uğrar. Nitekim kış döneminde Hazar/ Kafkasya Bölgesi yüksek basınç alanından, Anadolu'ya doğrudan oluşan karasal polar hava kütlesinin getirdiği kuru ve soğuk hava koşulları doğu ve iç bölgelerimizdeki kadar etkili olmamakla birlikte, zaman zaman Diyarbakır Havzası'na kadar ulaşarak, kış mevsiminde hava sıcaklığının önemli oranda düşmesine sebep olmaktadır. Yaz döneminde dinamik yüksek basınç kuşağının güçlenmesiyle Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz Bölgesi başta olmak üzere Türkiye'nin büyük bir bölümü bu sistemin etkisi altına girmektedir (Karadoğan ve Çoşkun, 2017, s.123-125; Bahadır, 2011, s.47).

Doğu Toros Dağları'nın güneyinde kalan bölge, coğrafi açıdan Mezopotamya'nın kuzey uzantısı olarak kabul edilmektedir. Bölgenin Akdeniz iklim kuşağı içinde yer almasına rağmen, yazın burada Suriye çöl iklimi koşulları hüküm sürer. Diğer yandan, kışın kuzeyden gelen karasal hava koşulları, iklimi Anadolu'nun orta ve doğu bölgeleri kadar sert hale getirmektedir. Doğal olarak Kuzeydoğu Akdeniz Havzası'ndan çok uzak mesafede yer alan bölgelerde en aşırı iklim koşullarına da rastlanmaktadır. Yağışın düşük olduğu bu bölgelerde, yüksekliğe göre ısı çok değişmektedir. Aşırı sıcak ve kurak geçen yazlar, bu bölgede en fazla beşeri ekolojiyi etkileyen iklim özelliğidir. Buharlaşmayı dengeleyecek yağışların olmaması, büyük miktarda su kaybına yol açmaktadır. Başlıca nehirlerin daha küçük kolları ve akarsular, uzun süren yazların yoğun sıcaklarında tamamen kurumaktadır. Sonuçta günümüz çiftçileri bölgede uzun süreli bir gelenek haline gelen kuru tarım yapmakta ve büyük ve

nispeten verimli tarlaları sığırlar ve koyunlar için çayır ve otlak olarak kullanmaktadırlar. Bölgenin günümüzdeki doğal bitki örtüsü orman tahribi, tarım ve aşırı otlatma nedeniyle çok bozulmuştur. Bitki türlerinin aynı kalmasına rağmen, Tunç ve Demir Çağları'ndan çok daha sık bir flora var olmuştur. Genellikle güneydoğunun bitki örtüsü batı ve kuzeydeki komşu bölgelerden daha fakirdir. Bu bölgede görülen bozkır bitki örtüsünün şimdiki görünümü, yoğun tarımsal faaliyetleri ve çobanlığın yanı sıra uzun bir süre boyunca orman örtüsünün aşırı derecede tahrip edilmesi sonucunda oluşmuştur. Bozkırın en fakir alanları Karacadağ ve Şanlıurfa'nın güneyinde yer almaktadır. Yıllık ortalama yağışın sadece 300mm'nin biraz üstüne çıktığı bu alanlarda, çöl tipi bitki örtüsü hâkimdir (Yakar, 2007, s.388).

Akdeniz Havzası'ndan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne doğru sokulan denizel polar hava akımları karasal polar hava kütleleri ile karşılaşmaları halinde etkili cephe yağışlarını meydana getirmelerinin yanı sıra Karacadağ ve Mardin Eşiği gibi topografik engellere çarparak orografik yağışlara da neden olmaktadır. Ancak söz konusu orografik yapıların havzanın iç kesimlerine olumsuz etkileri de olmaktadır. Yağışın daha çok kış sonu ve bahar mevsiminin ilk dönemlerinde düştüğü görülmektedir. Maksimum yağış değerlerinin kış sonu ve ilkbahar başlarında yağması gecikmiş Akdeniz iklimi özelliğini karakterize etmektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Karasal Akdeniz Termik Rejimi yaşanmaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin genel iklim koşulları, Akdeniz iklimi ile karasal iklim rejiminin özelliklerini yansıtmaktadır. En düşük sıcaklık derecelerinin ve yağışların kış mevsiminde toplanması, buna karşılık yaz mevsiminin çok sıcak ve kurak geçmesi, yağış konusundaki bazı yerel farklılaşmalara rağmen, ana çizgileri ile bölgede Akdeniz tipi bir yağış rejiminin varlığını ortaya koymaktadır. Ayrıca yaz dönemi boyunca polar hava kütlesinin kuzeye çekilmesi, hem Basra termik alçak basınç sisteminin, hem de 30° enlemlerindeki dinamik yüksek basınç kuşağının birleşerek ve güçlenerek, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni etkisi altına alması, özellikle yaz sıcaklığının ve kuraklığının şiddetini arttırmaktadır (Karadoğan ve Çoşkun, 2017, s.123-125).

Bölgenin genel klimatik koşulları dışında Diyarbakır Havzası'nın güney kenarı biraz daha farklı özellikler gösterdiği gözlenir. Bu farklılık havzanın değişik istasyonlarının yıllık ortalama sıcaklık ve yıllık toplam yağış verileri incelendiğinde hemen dikkati çeker. Havzanın diğer istasyonlarına göre Çınar istasyonunun en yüksek sıcaklık ve en düşük yağış değerleri gösterdiği göze çarpar. 31.7 °C ile Çınar'ın yıllık ortalama sıcaklığı Şanlıurfa'dan (31.5°C) bile yüksektir. Yine yağış değerlerine

bakıldığında kuzeyindeki ve güneyindeki yağış istasyonlarına göre oldukça düşük değerler göstermektedir. Bunu ancak fon karakterli hava hareketleriyle açıklamak mümkündür. Fön rüzgârları, dağ yamaçlarından veya başka nedenlerden alçaldıkları için adiyabatik ısınmaya bağlı olarak doğmuş sıcak ve kuru rüzgârlardır. Bu hava hareketleri Karadeniz Bölgesi'nde orman yangınlarına bile neden olabilmektedir. Fön rüzgârları Alplerin kuzey eteklerine ait bir terim olmasına rağmen, günümüzde bu tip rüzgârlara genel olarak bu isim verilmiştir. Bununla birlikte bu tip sıcak ve kurak dağ rüzgârlarına dünyanın birçok yerlerinde başka isimler verilmektedir. Fön rüzgârları özellikle etkileri bakımından dikkati çeker. Kış mevsiminde bile estikleri yerlerde hava sıcaklığını artırır ve karların erimesine hatta bazen buharlaşmasına yol açarken daha ılık mevsimde ise çevreyi kurutarak orman yangınlarına ve bitkilerin erken sararmasına, yazın ise mahsulün vakitsiz kuruyup sararmasına yol açarlar. Fön olaylarının Diyarbakır Havzası'ndaki etkisi ise Karacadağ ve Mardin Platosu yükseltisi ile ilgilidir. Akdeniz kökenli hava kütlelerinin güney ve güneybatıdan sokulan kolları ortalama yükseltisi 1200m ile 1400m arasında değişen Mardin Midyat-Platosu ile 1919m'ye ulaşan zirvesiyle Karacadağ kütlesine çarpar. Söz konusu nemli hava akımları bu engebelerin yamaçları boyunca yükselip yağış bırakırlar, ancak bu engebeleri aşıp Diyarbakır Havzası'na yöneldiklerinde alçaldıklarından adiyabatik olarak ısınırlar ve bünyesindeki nemi kaybederek ısıtıcı ve kurutucu bir etki yaparlar. Fön karakterindeki bu hava hareketleri erken hasat, meyvelerin erken olgunlaşması gibi olumlu etkiler gösterse de, aşırı yükselen sıcaklar, şiddetli buharlaşma, düşük yağışlar ve su sıkıntısı nedeniyle olumsuz etkileri daha belirgindir (Karadoğan ve Çoşkun, 2017, s.123-126).

Tez çalışmamın ana lokasyon noktasını oluşturan ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin doğu yarısında Dicle Bölümü'ne karşılık gelen Diyarbakır ili ve çevresi, farklı jeomorfolojik birimlerden oluşmaktadır. Kuzeyden güneye doğru Güneydoğu Toroslar dağlık ünitesi, bu kütlenin güneyinde bir dizi depresyon sahası ve kenar kıvrımları kuşağı bulunmaktadır. Merkezi kısımda Diyarbakır Havzası ve güneybatı bölümünde Karacadağ Platosu yer almaktadır. İklim açısından bölgede farklı sıcaklık ve yağış değerleri görülür (Durmuş, 2018, s.337-338). Özellikle Diyarbakır'a bağlı Bismil ilçesinin yıllık ortalama sıcaklık ve yağış değerleri bakımından Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin, genel karakterini yansıtmaktadır. Bunun en önemli nedenlerinden biri, bölgenin ortasında yükselen Karacadağ volkan kütlesi ve onun güneydoğusunda uzanan Mardin Eşiği Platosu dışında bölgenin sade ve yeknesak bir topografya arz etmesinden kaynaklanmaktadır (Özgen, 2007, s.66).

Kuzey ve güney sektörlü farklı basınç karakterine sahip hava kütleleri arasında kalan Güneydoğu Anadolu Bölgesi, genel rölyef yapısı ve deniz seviyesine göre olan yükseklik koşulları bakımından dolayı, farklı yağış koşulları göstermekle beraber, Türkiye genelinde olduğu gibi Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde de yağışların büyük bir çoğunluğunun ilkbahar-kış döneminde düştüğü söylenebilir. Bu durum bölgesel ölçekli atmosferik basınç merkezleri ile ilgili bir oluşumdur. Bölgenin sıcaklık ve yağış koşullarını belirleyen, daha çok Kafkasya, termik yüksek basınç ve Basra termik alçak basınç merkezleri arasındaki hava basınç sirkülâsyonlarının alansal olarak etki sahalarını genişletmeleri ile ilgilidir. Ancak yerel orografik, jeomorfolojik ve litolojik koşullar, denize yakınlık-uzaklık (karasallık derecesi) havzanın iklim koşullarının belirlenmesinde etkili olmaktadırlar. Özellikle çevresi yükseltilerle çevrili havza tabanına çöken kuzey kökenli soğuk hava kütleleri havzada sıcaklık terslemesi olayları nedeniyle şiddetli kış soğuklarının yaşanmasına neden olmaktadır (Karadoğan ve Kavak, 2017, s.558-559; Elibüyük ve Yılmaz, 2012, s.166).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin iklim şartları, kontinental bir step ikliminin özelliklerini yansıtmaktadır (Sözer, 1984, s.15). Bir bütün olarak Güneydoğu Anadolu'da hâkim olan ilkim türünü, şiddetli karasal Akdeniz ilkimi olarak nitelemek gerekmektedir. Akdenizli karakter, iklim koşullarını oluşturan genel düzenin bir sonucudur; bu durum özellikle çok belirgin yaz kuraklığı ve yağış azamisinin kış mevsimine rastlaması ile kendini belli eder. Şiddetli karasal karakter ise denizden uzaklığın bir sonucudur ve özellikle ısı rejimine, yıllık sıcaklık amplitüdünün fazla olması ve ayrıca, pek fazla olmayan yağış tutarı ile göze çarpar. Bölgenin tümünde kültür çevresinin belirlenmesi bakımından en etkili olan iklim olayı yazların çok sıcak geçmesi ve bunun buharlaşma ile çok yüksek düzeyde su kaybına yol açması ve sıcak dönem boyunca hemen hemen hiç yağış düşmemesidir (Erinç, 1980, s.68).

Kuzeyde Toros Dağları ve güneyde de Suriye-Irak kurak iklim zonuyla sınırlanan bu bölge, geniş step alanlarını içinde bulundurur. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, kış mevsiminin oldukça düşük sıcaklık şartlarına karşılık, yaz aylan pek bunaltıcı geçer. Yağışlar, Akdeniz iklim tipinde olduğu gibi, soğuk mevsimde toplanmış bulunmaktadır. Yıllık yağış tutarları, rölyefe bağlı kalarak Güneydoğu Toroslar'dan Suriye platformuna doğru tedricî şekilde azalır. Yaz mevsimine rastlayan altı-yedi aylık kurak devre, bölge ziraatı açısından büyük bir sorun teşkil eder. Aynı iklim ve yer şartları, doğal bitki örtüsü üzerinde de olumsuz bir etki meydana getirir (Sözer, 1984, s.9).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde de yaz ve kış sıcaklıkları arasında önemli farklar bulunduğundan, karasallık derecesi yüksektir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin tipik morfolojik ve klimatik özelliklerine sahip olan Bismil yöresinde de yıllık sıcaklık farkları ve karasallık derecesinin yüksek olmasında, temmuz ayı sıcaklık ortalamalarının 30^{0}'nin üzerinde bir değer göstermesi önemli bir etkendir. Ayrıca yaz dönemi boyunca polar hava kütlesinin kuzeye çekilmesi başka bir değişle; Basra termik alçak basınç sistemine bağlı hava kütlesinin güçlenerek, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni etkisi altına almıştır. Bununla birlikte, polar hava kütlesi kuzeye doğru ötelenmiştir. Böylelikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni etkisi altına alan bu sıcak ve kurak hava, bölgenin karasallık derecesi üzerinde önemli bir etki oluşturmaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki bazı merkezlerin coğrafi enlemleri arasında önemli bir fark olmamasına karşın, karasallık derecelerinde belirgin farklar ortaya çıkmaktadır. Örneğin yaklaşık olarak aynı enlem üzerinde bulunan Diyarbakır'da %48 olan karasallık derecesi, Batman'da %58'e çıkmaktadır. Enlem dereceleri bakımından, Batman ile Diyarbakır illerine yakın değerler gösteren Bismil ilçesinde de karasallık derecesi %58 gibi yüksek bir değer göstermektedir (Özgen, 2007, s.74-75).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin genelinde olduğu gibi bölgesel ölçekte planeter faktörler, lokal alanlarda ise rölyef koşulları, yağış miktarı ve dağılışını yönlendirirler. İklim açısından araştırma sahasında farklı sıcaklık ve yağış değerleri görülür. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Dicle Bölümü'nde en fazla yağış, kış sonu ile ilkbahar başlarında düşmektedir. Dicle Bölümü'nde, ilkbahar mevsimine sarkan bu yağışlar, bazı yıllar gezici depresyonlar, bazen de geciken cephe sistemlerinin etkisiyle oluşmaktadırlar. Nitekim Dicle Bölümü'ndeki Bismil'de yıllık ortalama yağışın aylara dağılışına baktığımızda yağışın en fazla düştüğü aylar sırasıyla; Şubat, Aralık, Mart ve Ocak aylarıdır. Kış boyunca Akdeniz kuşağı boyunca etkili olan cephe sistemi ile düşen yağışlar, Bismil yöresi ile birlikte kuzeye ve doğuya doğru gidildikçe, cephe sistemi ile oluşan maksimum yağışlar, gecikerek Şubat ve zaman zaman da Mart ayına sarkarak düşmektedir. Bu maksimum aylık yağışların Bismil yöresinde biraz gecikerek düşmesinin nedeni, Akdeniz ikliminin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki ve özellikle de Dicle Bölümü'ndeki etkisinin azalması ve karasallık etkilerinin hissedilmesi ile ilgili bir durumdur (Özgen, 2007, s.107-108).

Güneydoğu Toroslar'ın güney yamaçlarında kurulan yerleşmelerde 800-1250mm civarında yağış kaydedilirken, orta kesimlerde havza tabanında 450-600mm ve Karacadağ volkanik platosunda 600-800mm arasında yağış değerleri görülmektedir.

Farklı iklim koşulları Diyarbakır'da farklı hayat sahalarını ortaya çıkarmıştır (Durmuş ve Dağlı, 2020, s.261).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, yıllık sıcaklık ortalamaları açısından Türkiye'nin en sıcak bölgelerinden birini oluşturmaktadır. Yaz mevsiminde ortalama sıcaklık 30 derecenin üzerindedir ve ısı çok kez 40 dereceye yaklaşır. Türkiye'de ölçülmüş olan en yüksek ısı değerleri de bu bölgededir. Mayıstan eylül ayının sonuna kadar aylık ısı ortalamaları 20 derecenin üstünde kalır. Buda çok şiddetli bir buharlaşmaya yol açar. Yılda 2000mm dolayında olan potansiyel buharlaşmanın ¾ kadarı bu sıcak dönemde meydana gelir. Oysa bölgenin büyük bir bölümünde 500mm dolayında olan yıllık yağışın ancak %1-2'si yaz ayları sırasında düşmektedir. Böylece, yaz kuraklığı bölgenin tüm yaşantısını olumsuz biçimde etkileyen ana sorun olmaktadır. Bu sorun genel genel bir su kıtlığı ve sulama zorunluluğu şeklinde kendisini belli eder. Ayrıca gökten uzun bir süre yağış düşmemesi de insanları zorunlu olarak su kaynaklarına bağlı olarak yerleşmeye yöneltmiştir. Çeşitli yağış etkinliği formülleri ile saptanan kurak ve yarı kurak devrenin yaklaşık 6-7 ay kadar sürdürdüğü bölgelerden biri de burasıdır. Güneydoğu Anadolu'nun tümü yarı kurak bölge sınırları içinde kalmaktadır. Bu zaman zaman, adeta güneydeki çölün kuzeye doğru genişlemesi olarak yorumlanabilecek kurak yılların olumsuz etkilerini de eklemek gereklidir (Erinç, 1980, s.69).

Bölgenin sıcaklık koşullarına bakıldığında dikkat çeken hususlardan biri mutlak maksimum sıcaklık değerleri, aynı zamanda Türkiye'nin de en yüksek sıcaklık değerlerini yansıtmaktadır. Bölgede en yüksek sıcaklıkların yaşandığı Cizre'de, Meteoroloji Genel Müdürlüğü'nün 2021 yılı verilerine göre en yüksek sıcaklık değeri 20 Temmuz 2021 tarihinde 49,1ºC olarak ölçülmüştür. Bu değer, Türkiye yeni ekstrem maksimum sıcaklığı olarak kayıtlara geçmiştir. Yaz aylarında çok fazla ısınan bu bölgede, kış mevsimi bir hayli soğuk geçer ve yıllık sıcaklık farkı 25C° ile 27,5C° arasında değişir. Türkiye'de şimdiye kadar ölçülen en yüksek mutlak sıcaklık dereceleri, bu bölgedeki Diyarbakır 46,2 C° ve Urfa: 46.5 C° olarak saptanmıştır. Bölgede kaydedilen ekstrem değerler, yaz mevsiminde olduğu gibi, kış mevsiminde de bir step ikliminin ilgi çekici termik özelliklerini yansıtmaktadır. Bölgede donlu gün sayısının en fazla toplandığı aylar Aralık, Ocak, Şubat ve Mart aylarıdır. Bölgede don olaylarının başlangıç ve bitiş tarihlerine gelince, genel olarak 1-15 Ekim ile 1-15 Nisan arasında değiştiği söylenebilir (Sözer, 1984, s.15-16; Özgen, 2007, s.84; MGM, 2022, s.1-6).

2.5. Bitki Örtüsü

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin alçak kesimlerinde step iklimi, yüksek plato düzlüklerinde karasal iklim hüküm sürer. Biliyoruz ki iklim türleri ve bitki örtüleri birbirinden ayrılmayan ikilidir ve birbirleriyle sıkı ile bağlantılıdır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde de Toros Dağları'nın güneye bakan yamaçlarında sıcaklık isteği yüksek meşeler ve ardıçlardan oluşan kuru ormanlar görülür. Karacadağ (1919m.), Midyat Dağları (1000-1400m), Raman Dağı (1260m), Mazı Dağı (1090m) Diyarbakır-Mardin arasındaki yüksek tepeler, Siverek-Siirt çevreleri sıcaklık isteği yüksek, nem isteği az, kuraklığa ve düşük sıcaklıklara oldukça dayanıklı Doğu Anadolu palamut meşesi, mazı mesesi, tüylü meşe ve Lübnan meşesinin kalıntılar halinde bulunduğu ya da ağaççık veya çalı formunda yayılış gösterdiği alanlardır. Dicle ve Fırat ırmakları vadilerinde Fırat kavağı, söğüt, kamış, ılgın toplulukları dikkati çeker (Günal, 2013, s.14).

Cizre-Silopi Ovası'nda, yüksek mevsimsel Akdeniz iklimi görülür. Erken/Orta Holosen'de, Kuzey Afrika ve Avrasya'nın büyük bölümünü etkileyen optimum iklimsel dalgalanmalar zirvedeyken bölgede bodur meşe, fıstık ağaçları ile Artemisia herba-alba türü çalıların bir kombinasyonun hakim olduğu İran-Turan tipi nemli bir bitki örtüsünü desteklemiş olduğu düşünülmektedir. Bu orijinal bitki örtüsünden yalnızca çalılıklar mevcuttur. Şüphesiz bu bozulmanın büyük çoğunluğunun temel sebebi Orta/ Geç Holosen boyunca yoğun çiftçilik faaliyetleri, hayvan otlama ve yakacak olarak kullanımın sonucudur. Cudi Dağları'nın eteğindeki konumu nedeniyle, Cizre-Silopi Bölgesi bugün nispeten yaklaşık 600-800 mm yüksek yıllık yağış ortalamalarına ve yaklaşık %25-30 orta derecede yıllık yağış değişkenliğine sahiptir. Bu faktörler, en kurak yıllar hariç tüm yıllarda bölgede yağmurla beslenen kışlık tahıl mahsulü sağlar. Buna göre, nehirlerden uzakta, Cizre-Silopi Ovası'nın alçak yükseltileri bugün büyük ölçüde buğday, arpa ve mercimek başta olmak üzere tahıl ekimi için kullanılmaktadır. Nehirleri çevreleyen teraslarda günümüzde çoğunlukla pompayla sulanan pamuk ekimi yapılmaktadır. Bu terasların çoğu, mekanik su kaldırma araçları olmadan sulanamazken; en alttaki terasların en azından bir kısmı geç dönemlerde (19.yüzyılın sonlarında) Dicle'den su çeken sulama kanalları yardımıyla sulanabiliniyordu (Algaze, vd. 2012, s.5-6).

Yukarı Dicle Bölümü'ndeki Bismil yöresinde kış dönemi ve özellikle de ilkbahar mevsiminin ilk periyodundaki yağışlar, tarımsal verimlik için büyük önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu durum tarımsal ürünlerin çimlenme ve gelişme evreleri

üzerinde olumlu etkiler yapmaktadır. Yaz sıcaklıklarının bölge genelinde olduğu gibi Türkiye'nin en yüksek değerlerine ulaştığı sahalardan biri olan Bismil yöresinde, sulama imkânlarının istenilen düzeye erişememiş olmasından dolayı, tarım alanlardaki verimlilik derecesi, büyük oranda iklim koşullarına ve yağış seyrine bağlıdır. Dolayısıyla yağışın yetersiz düştüğü dönemlerde veya iklimdeki bazı salınımlardan dolayı, Bismil yöresindeki tarım gelirlerinin etkilenme derecesi oldukça yüksektir (Özgen, 2007, s.118). Güneydoğu Torosların güney yamaçlarında kurulan yerleşmelerde 800-1250mm civarında yağış kaydedilirken, orta kesimlerde havza tabanında 450-600mm ve Karacadağ volkanik kütlesi üzerinde 600-800mm arasında yağış değerleri görülmektedir. Bu durumda farklı üniteler, farklı yapılar ve iklim koşulları Diyarbakır'da farklı hayat sahalarını ortaya çıkarmıştır (Durmuş, 2018, s.337-338).

İklimdeki küçük bir değişikliğin bile tarım topraklarının kullanımını etkilemesine rağmen bu bölgedeki döngüsel ısı değişiklikleri asla kuru tahıl tarımı yapılmasına caydırıcı bir etken teşkil etmemiştir. Nitekim Güneydoğu Anadolu'da buğday için en az yaklaşık 300mm, arpa için ise en az 200-250mm yağmur yağması gerekmektedir. Kuru baklagillerde bu oran 350-400mm'ye çıkmaktadır. Özellikle sık sık ciddi yarı kurak koşullarının sıkıntısını çeken yerlerde, arpa tarımı daha kolay yapılıyor olmalıdır. Bu bölgede nohut ve mercimek gibi baklagiller, her zaman arpa ve buğdayın yanı sıra ya da onlarla dönüşümlü olarak ekilmiştir. Tarlalarını sulayan topluluklar, kuru tarım koşulları altında üretilenin çok üstünde olan yıllık rekolteyi rahatlıkla tahmin edebilir ve hatta artı ürün bile üretebilirler. Bağcılık ve bahçecilik de geçim ve artı ürün stratejilerinde önemli rol oynar (Yakar, 2007, s.389-390).

3. YUKARI DİCLE BÖLGESİ'NDE ASSUR HEGEMONYASININ BAŞLANGICI VE YENİ ASSUR İMPARATORLUĞU'NUN SİYASİ VARLIĞI

Kuzey Mezopotamya'nın kuzeyinde yer alan Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Fırat, Dicle ve bu nehirlerin kolları ile beslenen, jeolojik, jeomorfolojik ve hidrografik havza özelliğine göre güneyindeki kurak, yarı kurak düzlüklere göre çok daha elverişli doğal koşullara sahiptir. Bu nedenle bölgenin, tarihsel süreç içerisinde birçok medeniyetin izini barındıran zengin kültürel bir dokuya sahip olması ve her zaman da uygarlıkların elinde tutmak istediği merkezi bir bölge olması uygarlık tarihi açısından büyük önem teşkil etmektedir.

Araştırmacılar, Mezopotamya uygarlıkları içerisinde, dünya tarihinde yaratmış oldukları emperyalist etki ile tanınan Assurlular'ın siyasi varlığını,

- Erken Assur Dönemi (MÖ 2000/1900-1365),
- Orta Assur Dönemi (MÖ 1365-1050) ve
- Yeni Assur Dönemi (MÖ 934-612/609) olarak üç evreye ayırmışlardır (Postgate, 2007, s.229; Bagg, 2000a, 301-302; Mieroop, 2006, s.213; Kozbe, 2006a, s.497; Bryce, 2005, 374).

MÖ 2. binyılın başında Sümer siyasi gücünün son temsilcisi olan III. Ur Sülalesi'nin yıkılışı, Mezopotamya'da birçok açıdan yeni bir sürecin başlangıcına işaret eder. Güneyde Sümerlerin önderliğinde gelişen uygarlık ve büyük kentlerin bu doğrultudaki rekabeti, önce çok parçalı bir yapıya dönüşmüş, ardından da kuzeydeki merkezlere kaymıştır. Güneyde, din ve kültür merkezi olarak Babil, kuzeyde de güçlü bir devlet merkezi konumu kazanan Assur, MÖ 2. binyıl ve 1. binyılda bu iki bölgenin temsilcileri olarak ön plana çıkmıştır. MÖ 2. binyılın ilk yarısına damgasını vuran Hammurabi önderliğindeki Babil'den önce, Güney Mezopotamya'da İsin ve Larsa kentleri siyasi üstünlük ve bölgenin mirası için mücadeleye başlamıştı. Fırat üzerindeki Mari, Dicle Havzası'ndaki Eşnunna ve Assur kentleri de adlarından söz ettirecek kadar önemli gelişmelere sahne olmuştur (Köroğlu, 2012, s.93-94).

Özellikle MÖ 2. binyılın başlarında Sümer'in, İsin ve Larsa olarak parçalanması Mezopotamya'nın siyasal anatomisinde yeni bir döneme yol açmış ve aralarında Assur'un da yer aldığı yeni krallıkların filizlenmesine sebebiyet vermiştir. Assur'un bilinen ilk güçlü kralı I. Şamsi-adad (MÖ 1813-1781) zamanında, toprakları kuzeyde Nineve'ye (Koyuncuk), batıda ise Fırat'a doğru yayılım göstermiştir. Erken Assur Dönemi'nde en önemli icraatlardan biri de, Orta Anadolu ile kurulan yoğun ticari

ilişkilerdir. MÖ 18. yüzyılın ortalarında ise önce Babil Krallığı'nın güçlü hükümdarı Hammurabi'ye (MÖ 1792-1750), sonra da Mittani Krallığı'na bağlanan Assur siyasal anlamda giderek küçülmüştür. Önemli bir ticaret merkezi görünümündeki Assur Krallığı'nın o dönemdeki başkenti, Assur (bugünkü Kal'at Şergat) şehridir (Sevin, 2014, s.5). Assurlular'ın ilk başkenti olan bu yerleşim yeri, Musul'un 100km güneyinde, Nineve ilinde ve Dicle Nehri kıyısında bulunmaktadır. Assur kenti, Assur Krallığı'nın diğer başkentlerine göre daha küçük olduğu ve stratejik bakımdan elverişsiz konumda bulunduğu halde, onun dinsel önemi sayesinde imparatorluğun MÖ 612'de Babilliler tarafından yıkılmasına dek ayakta kalmıştır (Kozbe, 1993, s.35; Köroğlu, 2012, s.101-102).

Mezopotamya'da köklü bir kültür birikimine sahip olan Assurlular'ın MÖ 2. binyılın başlarında aile şirketleri şeklinde örgütlenmiş tüccar ailelerinin Anadolu'da kurmuş oldukları ticaret kolonileri ile ön plana çıktıkları bilinmektedir (Postgate, 2007, s.199). Assurlu tüccarlar, Güneydoğu ve Orta Anadolu Bölgeleri'ni kapsayan topraklarda başkent Assur ile bağlantılı olan *karum* ve *wabartum* olarak adlandırılan çok sayıda pazar yerleri kurmuşlardır. Ancak bu dönemde tez konumuzu oluşturan Yukarı Dicle Bölgesi, Assurluların yürüttüğü ticari ağın alanına girmediği için bölgede Erken Assur Dönemi'ne ait ekonomik örgütlenmeyi veya siyasi oluşumu gösteren herhangi bir yazılı kaynak ya da arkeolojik kanıt söz konusu değildir.

Yukarı Dicle Bölgesi, MÖ 2.binyılın ikinci yarısında, diğer bir deyişle, Orta Assur Dönemi'nden itibaren Assurluların ilgi alanına girmiştir. Assurlu kralların yayılım ve genişleme politikaları doğrultusunda Yukarı Dicle Bölgesi ile olan ilişkisi bazı kesintilerle birlikte yaklaşık 700 yıl boyunca sürmüştür. Araştırma alanımızı oluşturan Yukarı Dicle Bölgesi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin büyük bir bölümünü kapsayan Dicle Bölümü'nde ve kabaca Güneydoğu Toroslar'ın Kenar Kıvrım Kuşağı ile Mardin Eşiği Platosu arasında yer alan verimli topraklara sahip bir havzayı kapsamaktadır. Bölge, jeolojik, jeomorfolojik ve hidrografik havza özelliğine sahip olmasının yanı sıra Dicle Nehri'nin sularını topladığı yukarı çığırı içinde bulunduğundan Yukarı Dicle olarak adlandırılmıştır (Karadoğan ve Kozbe, 2013, s.539-540).

Yukarı Dicle Bölgesi, coğrafi normlara göre gerçek anlamda bir bölge olmamakla birlikte söz konusu alan, burada gerçekleştirilen kazı ve yüzey araştırmalarının sonuçlarına dayanarak arkeolojik malzeme açıdan kendi içinde kültürel bütünlüğe sahip bir bölge olduğu için bu şekilde adlandırılmıştır. Bu nedenle birçok

araştırmacı tarafından Yukarı Dicle Bölgesi genellikle batıda Karacadağ, doğuda Salat Çayı, kuzeyde Toros Dağları'nın güney kesimi ile Tur Abdin Dağları'nın kuzeyini kapsayan bölge olarak sınırlandırdıkları görülmüştür. Ancak Yukarı Dicle Bölgesi'nin devamı niteliğindeki; Batman'ın güneyi, Mardin ilinin doğu kesiminde kalan ilçeleri ile Şırnak ilinin özellikle Cizre ve Silopi Ovası'nın yer aldığı bölümler de Yukarı Dicle Bölgesi'nin kültürel bütünlüğünü tamamlamaları nedeniyle çalışma konumuza dâhil edilmişlerdir.

Özellikle Cizre-Silopi Ovası, Cudi ve Gabar Dağ sıralarının kesiştiği alanın güneyinde uzanan; Dicle Nehri, Doğu Habur ve Hezil Çayları'nın sınırlarını belirlediği üçgen bir alan şeklinde uzanmaktadır (Kozbe ve Güngör, 2018, s.49; Algaze vd., 2012, s.2-3). Bu nedenle Yukarı Dicle Bölgesi'nin içinde yer alan Cizre-Silopi Ovası, uygarlıklar için kontrol ve geçiş açısından kilit rol oynamaktadır. Yukarı Saklan Çayı Vadisi'nin güzergâhı dikkate alındığında kuzey-güney ekseninde ulaşımın sağlanması adına uygun şartlar oluşmaktadır. Cizre'nin güneyinden Yukarı Saklan Vadisi üzerinden İdil-Midyat-Savur ve Bismil istikametindeki yol hattı üzerindeki içe suyu kaynaklarının varlığı, patika yollarının ulaşıma uygun şartlar sunması güvenlik açısından da uygun görünmektedir. Nitekim Yukarı Saklan Vadisi içerisinde yer alan Gre Sor Höyüğü'nde tespit edilen Assur seramikleri, İdil ilçe sınırları içerisinde yer alan Alemdağı'nda Yeni Assur Dönemi'ne ait bazalt taşı üzerindeki kabartmaların yanı sıra bu alanın doğusundaki Taşköy'de (Arbe) tespit edilen ve Assur Dönemi'ne ait olduğu düşünülen kaya kabartmaları, bu güzergâhın Assur tarafından kullanıldığını desteklemektedir. Diğer bir güzergâh ise Süfan Deresi üzerinden sağlandığı düşünülmektedir. Söz konusu güzergâh ise Süfan Deresi'nden Oymak-Sarıköy-Taşköy- Midyat- Savur ve Bismil şeklinde ya da Oymak-Sarıköy-Taşköy- Midyat ve Gerçüş istikametinde olması muhtemeldir. Nitekim ulaşım açısından Dicle Nehri Vadisi düşünüldüğünde ise Cizre ilçesinin kuzeyinden Botan Nehri'nin Dicle Nehri ile birleştiği noktaya kadar olan kesim topoğrafik açıdan Dicle Nehri'nin oluşturmuş olduğu sarp ve derin vadi içerisinden nehrin o dönemdi debisi de düşünüldüğünde ulaşıma uygun olmadığı açıktır. Dicle Nehri üzerinden suyun akımından yararlanılarak kuzeyden güneye kereste vb. malzemelerin taşınmasında yararlanılmış olması mantıklı bir görüştür. Bunu destekleyecek bir başka unsur ise Dargeçit ve Güçlükonak sınırları içerindeki Ilısu Baraj Bendi sahasında gerçekleştirilen kurtarma kazıları kapsamında tespit edilen mevsimlik Assur yerleşimleri gösterilebilinir.

Doğu Anadolu, Suriye, Irak ve Batı İran arasında, kuzey-güney, doğu-batı ekseninde, siyasi güçler arasındaki ilişkilerden etkilenmiş stratejik bir bölge olarak uygun coğrafi koşulları, devletlerarasında tampon bölge olması gibi nitelikleri ile binlerce yıl önemini korumuştur (Brancato, 2020: s.272; Güngör, 2021, s.396-397).

Assur'un kuzeye gerçekleştireceği yayılım politikaları kapsamında ilk önce bu mekânsal alan ile etkileşime geçtiği açıktır. Nitekim Yukarı Dicle Bölgesi'nin devamı niteliğindeki Cizre-Silopi Ovası'nda, yerleşim alanlarının kuruluş ve gelişim dinamikleri göz önüne alındığında kültürel anlamda en yoğun etkileşimin Orta ve Yeni Assur Dönemi'nde yaşandığı bilinmektedir.

Yeni Assur yazılı kaynaklarından *Ulluba* olarak tanıdığımız Cizre-Silopi Ovası ve çevresinin, Yeni Assur İmparatorluğu'nun (MÖ 10.yy-7.yy sonu) tarımsal kolonicilik doğrultusunda gerçekleştirdiği kuzey yayılımından Orta Assur Dönemi'nin aksine yoğun olarak etkilendiğini desteklemektedir. Yağışa bağlı tarım alanı sınırları içinde yer alan Cizre-Silopi Ovası, sahip olduğu yüksek tarım potansiyeli ile Yeni Assur'un emperyal yayımcılık politikası sonucunda, toplu nüfus aktarımlarının da yapıldığı önemli bir kuzey eyaleti halini almıştır (Kozbe ve Güngör, 2018, s.72). *Ulluba* Ülkesi doğuda, Doğu Habur Nehri'nin yukarı kesimleri, büyük olasılıkla Zaho (Irak) şehri ve çevresine karşılık gelen alanla özdeşleştirilen Kumme Ülkesi, kuzeydoğuda, Cudi Dağı'nın ötesinde, Hezil Suyu'nun yüksek vadileri ile eşleştirilen Ukku Ülkesi, kuzeyde Cudi Dağı (*Nipur*), batıda ise Katmuhu ve *Kaşiyari* Dağları (Tur Abdin Dağları) ile çevrelenmektedir (Kozbe, 2021, s.376).

Assur Krallığı'nın, Yukarı Dicle Bölgesi ile ilişkisi, yazılı belgelerin verdiği ipuçları dışında bölgeye gelen gezgin ve araştırmacıların belgeledikleri anıtsal kaya kabartmaları, yazıt ve bazı tahkim edilmiş, büyük höyüklerin varlığına dayandırılmıştır. Bunlar, Dicle'nin kaynağı Bırkleyn Çayı'ndaki I. Tiglat Pileser ve III. Salmanassar yazıt ve kabartmaları, Eğil Kabartması, Ergani/Gisgis Kabartması, Cudi Dağı Kabartmaları, Cizre'deki Babil Steli, Bismil/Üçtepe'de (Kurkh) bulunan II. Assurnasirpal ve III. Salmanassar'a ait Kurkh Monolitleri'nden oluşmaktadır. Yeni Assur Dönemi'nde yapılan stel ve kabartmaların, kuzeyde Dicle'nin kaynak bölgesi olan Toroslar'ın eteklerine, batıda Fırat'ın ötesindeki Çukurova'ya, Doğu Akdeniz kıyılarına kadar uzanan geniş bir alana yayıldığı bilinmektedir (Köroğlu, 2018b, s.167; Köroğlu, 2002, s.449-450; Köroğlu ve Yumruk, 2014, s.2-8; Harmanşah, 2007, s.188-189). 1988-1992 yılları arasında Bismil'de yürütülen bölgenin ilk sistemli arkeolojik kazısı olan Üçtepe Höyüğü kazıları (Köroğlu, 1993; Köroğlu, 2018b, s.167) ve Üçtepe

ve Çevresindeki Yüzey Araştırmaları'nın (Köroğlu, 2018a, s.329) yanı sıra "Ilısu Barajı ve HES Projesi Etki Alanında Kalan Kültür Varlıklarının Belgelenmesi ve Kurtarılmasına Yönelik Çalışmalar" adlı proje (Tuna, 2011, s.277-280) çerçevesinde Yukarı Dicle Bölgesi'nde gerçekleştirilen Ziyaret Tepe (Matney, vd., 2013, s.307-313), Kavuşan Höyük (Kozbe, 2006a, s.496-499; Kozbe, 2010, s.176-181; Kozbe, 2018, s.404 – 418), Gre Dimse (Karg 2001, 643-655; Düring, 2020a, s.84), Salat Tepe (Ökse, 2005, s.5-7), Hakemi Use (Tekin, 2009a, s.195-207), Giricano (Schachner, 2018, s.108-112), Gre Abdurrahman (Özkaya ve Coşkun, 2011, s.101-111), Kuriki Höyük (Genç, 2018, s.166-167), Aşağı Salat (Şenyurt, Akçay ve Aklan, 2018, s. 236-249), Müslüman Tepe (Ay, Ay ve Tarhan, 2013, s.279-282), Boztepe (Parker ve Creekmore, 2002, s.21) gibi kazı çalışmaları ile "Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (UTARP)" (Parker ve Creekmore, 2002, s. 21), T.Ökse'nin bilimsel danışmanlığı altında yapılan "Ilısu Barajı İnşaat Sahası Yüzey Araştırmaları" (Ökse, 2013, s.463-464) ile G.Kozbe'nin bilimsel danışmanlığı altında gerçekleştirilen "Ilısu Barajı ve HES Projesinden Etkilenecek Alanda Diyarbakır-Batman İlleri Arasında Yer Alan Dicle Vadisi ve Yakın Çevresinin Jeomorfolojik Araştırması", "Ilısu Barajı ve HES Projesi çerçevesinde Raman, Kıra Dağı-Garzan-Kendalan Antiklinalleri Arasındaki Dicle Nehri ve Garzan Vadisi Çevresinin Jeomorfolojisi" ve "Siirt İl Sınırları İçinde Kalan Ilısu Barajı Etkileşim Alanının Jeomorfolojisi / Siirt İl Sınırları İçinde Karadağ Antiklinali - Kendalan Antiklinali - Şeyhömer Dağı - Gökçe Dağları ile Resan Dağı arasında Kalan Botan Vadisi ve Dicle Nehri Vadisinin Jeomorfolojisi" (Karadoğan ve Kozbe, 2017, s.339-346; Karadoğan ve Kozbe 2013, s.539-566; Karadoğan, Kozbe ve Güngör, 2017, s.389-406; Kozbe ve Karadoğan, 2018, s.349-401) başlıklı projeleri kapsamında elde edilen veriler, Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki siyasi varlığını ve yayılımın kesin bir şekilde ortaya koymaktadır.

Özellikle yazılı kaynakların sunduğu verilere baktığımızda, Assur'un yerel düzeyde, sosyal ve etnik sınırları aşan geniş kapsamlı siyasi ve ekonomik sistemler oluşturmak için fetih, zorlama veya diplomasi yoluyla diğer devletler üzerinde kontrol mekanizmasını genişletmek için vasal devlet, tampon devlet veya tampon bölge şeklinde çeşitli yönetimsel uygulama ve yaptırımlara sahip oldukları bilinmektedir. İşlevsel bir sistemin, Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki siyasi yapılanmasını, yönetimsel olarak eyalet düzeyindeki merkezler, garnizon ya da kale yerleşimleri ile sömürüye dayalı kontrol mekanizmasını sağladıkları görülmüştür. Ayrıca Assur'un hegemonyasının ekonomik sistemler çerçevesinde, tarımsal anlamda oldukça zengin

olan bu bölgede büyük merkezlere bağlı çiftlik ve çok sayıda köy tipi uydu yerleşimlerin oluşturulması yönündeki yapılanmasını, bölgede gerçekleştirilen arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının sonuçları da kanıtlamaktadır. Nitekim antik dünyanın en karmaşık siyasi oluşumları olarak bilinen devlet ya da imparatorluklar, ölçek, karmaşıklık ve iç çeşitlilik açısından eyalet düzeyindeki yönetim biçimlerinden farklıdır. Bu oluşumları yöneten siyasi sistemler, yerel üstü genişlemenin doğasında bulunan çeşitliliği hem bütünleştirmek hem de kullanmak için oluşturulan mekanizmanın en güzel örneği olarak Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'ne yönelik emperyal otoritesinde kullanılan stratejik girişimleri buradaki uzun soluklu hâkimiyeti gösterilebilinir (Parker, 2003, s.525; Parker, 2011, s.359).

Assur'un, ilhak edilen bölgelerdeki siyasi varlığının karakteristik kanıtı, Yukarı Dicle Bölgesi'nin bu entegrasyon süreçleri ile ekonomik, sosyal demografik sisteminin önemli ölçüde değişmesidir. Bölgede, Assur'a ait arkeolojik ve metinsel verilerin analiz edilip birleştirilmesiyle emperyalizmin maddi karşılıkları olarak çok geniş bir bölgeye yayılan ve Assur ile ilişkili yerleşimlerin yoğunluğu arkeolojik çalışmalarla da nasıl etkilendiğini açıkça ortaya koymaktadır. Özellikle arkeolojik verilerin dışında yazılı kaynaklardan, Assur emperyalizminin karakteristiği olan yeni ilhak edilmiş bölgelerde eyalet merkezlerinin oluşturulması, tarım kolonilerinin kurulması, sınır illeri ve düşman devletlerarasında tampon bölge uygulamalarının yanı sıra vasal statü sistemi gibi çok işlevli kontrol mekanizmaları, Assur hegemonyasının nitelik ve niceliğini göstermektedir (Parker, 2003, s.525).

3.1. ERKEN ASSUR DÖNEMİ (MÖ 2000-1365)

MÖ 2000 yıllarında Ur Krallığı'nın parçalanmasından sonra Assur bağımsız bir kent devleti haline gelmiştir. Bağımsızlığı kazandıktan sonra kentin yönetimi, yerel hanedanlara geçmiş; ancak yerel beyler, Akkad ve Ur hükümdarlarının aksine kendilerini kral olarak tasavvur etmemişlerdir. Bunun yerine yönetici kişinin esas egemen olan Tanrı Assur'un adına hükümdarlık ettiğini ileri sürmüşlerdir ki bu egemenlik anlayışı MÖ 2.binyılın başlarına tarihlenen bir yazıtta geçen "Assur kraldır ve Silulu Assur'un temsilsidir" ifadesi ile açıkça ortaya konulmaktadır (Radner, 2018, s.6). Coğrafi olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin bir kısmı, MÖ 2. binyılın ikinci yarısında Assurluların ilgi alanına henüz yeni girmiştir (Schachner, 2018, s.108). Yukarı Dicle Bölgesi'nin Erken Assur Dönemi'ne ait verileri kısıtlıdır. Bu doğrultuda bölgeyle

ilgili olarak I. Šamši Adad (MÖ 1813-1781), Mardin Masifi'nin kuzeyinden bahsederken; kral Zimrilim (MÖ 1782-1759), *Šimānum, Tušhum* ve *Dirra/Dirru*'dan söz etmektedir. *Tušhum*, MÖ 18. yüzyıldan itibaren önemli bir yerleşim yeri olan Assur *Tušhan*'ı (Ziyarettepe veya Üçtepe), *Šimānum* ise Üçtepe'nin batısında yer alan Assur *Šināb*u'su olmalıdır (Ökse, vd., 2012, s.18).

3.2. ORTA ASSUR DÖNEMİ (MÖ 1365-1050)

Orta Assur Krallığı, Dicle Havzası'ndaki Assur kenti ve yakın çevresinde siyasi varlığını sürdürmeye çalışan küçük bir devlet iken MÖ 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren genişleme aşamasına girerek bölgesel bir devlete dönüşmüştür (**Harita 3.1**). MÖ 2. binyılın ikinci yarısında, Yakındoğu'nun uluslararası sisteminde; Mısır, Hitit ve Mitanni gibi güçlü imparatorlukların söz sahibi olduğu bilinmektedir (Sevin, 2014, s.6; Liverani, 1988, s.84; Mieroop, 2006, s.180,213). Orta Assur Dönemi'nin erken evre krallarından İşme-Dagan'ın (MÖ 1781-1742) krallığı (Saggs, 1962) ile I. Assur Uballit (MÖ 1363-1328) dönemini birbirinden ayıran yıllar çok iyi saptanamamış ve bir tür karanlık çağ olarak kalmıştır. Bu süreçten sonra ise kraliyet yazıtlarıyla idari, hukuki ve iktisadi metin gibi belgeler giderek artmakla birlikte özellikle MÖ 13. ve 12. yüzyıllara ait yazılı kaynakların kapsamlı olduğu ve genellikle devletin merkezi eski Assur kenti ile MÖ 13. yüzyılda Assur'un egemenlik altına aldığı Kuzey Mezopotamya'daki yerleşim yerlerinde ele geçen örneklerden öğrenmekteyiz (Kuhrt, 2007, s.457; Millard, 1970, s.167-169).

Bu doğrultuda Yukarı Dicle ve Tur Abdin Dağları boyunca uzanan engebeli ovalar ve bu dağların etekleri MÖ 2.binyılın sonlarında Assurluların genişleme politikalarının hedefinde olmuştur (Schachner, 2018, s.108; Genç ve MacGinnis 2022, s.79). Nitekim Assur, çekirdek bölgesinin doğusundaki ovalardan, Yukarı Dicle Bölgesi ile kuzeyde Toros Dağları'na dek egemenlik kurmayı başarmıştır (Mieroop, 2006, s.214). I. Assur Uballit'in ölümü ile Assur kısa bir gerileme yaşamış olsa bile I. Adad Nirari (MÖ 1305-1275), I. Salmanassar (MÖ 1274-1245), I. Tukulti Ninurta (MÖ 1244-1208) ve I.Tiglat Pileser'in (MÖ 1114-1076) başarılı askeri seferleri (Liverani, 1988, s. 84-85; Liverani, 2020, s.22; Köroğlu 2015, s.112-113) sayesinde tez konumuzu oluşturan Yukarı Dicle Bölgesi de dâhil olmak üzere oldukça geniş bir coğrafyada Assur'un hâkimiyeti söz konusu olmuştur. Özellikle I.Tiglat Pileser döneminde (MÖ 1114-1076), Assur Devleti, Arami, Muşku ve Nairi Ülkesi üzerine seferler düzenlemiş,

Akdeniz'den kuzeyde Van Gölü kıyılarına dek olan topraklarda hegemonya kurdukları bilinmektedir. Ancak MÖ 1050'lilere gelindiğinde, bu dönemin son kralı olan Assur bel-kala'nın (MÖ 1076-1056) krallığında Assur, çekirdek bölgesine indirgenmiş, Kuzey Suriye'nin büyük bir bölümü ve Mezopotamya'nın geniş bir alanı Aramiler'in egemenliğine girmiştir.

I. Assur-Uballit (MÖ 1363-1328) ile MÖ 14.yy'da başlayan, Assur bel-kala'nın (MÖ 1076-1056) krallığının sonlarına, MÖ 11.yy'ın ortalarına kadar devam eden bu Orta Assur sürecinde, Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki varlığı, yazılı kaynakların dışında, son 25 yıldır bölgede gerçekleştirilen arkeolojik kurtarma kazıları ve yüzey araştırmaları kapsamından elde edilen arkeolojik verilerle de sağlam bir şekilde desteklenmektedir. Söz konusu bölgede, Assur varlığını gösteren yerleşim yerlerinde, arkeolojik kazılar ile tespit edilen mimari yapı kalıntılarının yanı sıra günlük yaşamda kullanılan çanak çömlek ve küçük buluntu gibi çeşitli materyaller, Assur'un bu topraklardaki sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasi yayılımının Orta Assur Dönemi'nden itibaren etki alanında olduğunu kanıtlamaktadır.

MÖ 1200 yıllarından itibaren, Geç Tunç Çağı'nın sonunu belirleyen Deniz Kavimleri Göçü ile beraber Babil ve Hitit Ülkesi'nde siyasi otorite zayıflamış; başka unsurların da etkisiyle Hitit İmparatorluğu tamamen parçalanmış ve sonuç olarak bu bölgelerin siyasi ve sosyal organizasyonu da büyük ölçüde değişmiştir. Başlangıçta saldırıları savuşturmakla başarılı olunsa da MÖ 11. yüzyılda Assur büyük ölçekli toprak kayıpları yaşamıştır (Radner, 2018, s.10; Wiseman, 1975, s.460). Özellikle MÖ 12. yüzyıl ile MÖ 10.yüzyıl arasında yaşanan sorunlar, Assur'u, bu topraklar üzerindeki egemenliğinden vazgeçmek zorunda bırakmıştır. Assur bel-kala'nın krallığından sonra Assur kendi merkezi sınırlarına çekilerek dış dünya ile bağlarını büyük oranda koparmış (Guarducci, 2011, s.20-21); ardından da Deniz Kavimleri Göçü sonrasında Karanlık Çağlar'ın başlaması (Guarducci, 2019, s.39; Luckenbill, 1926, s.75-80; Wilkinson, vd., 2005, s.25-26; Mieroop, 2006, s.215-217) ile bölgede Orta Assur Dönemi'nin son bulduğu bilinmektedir.

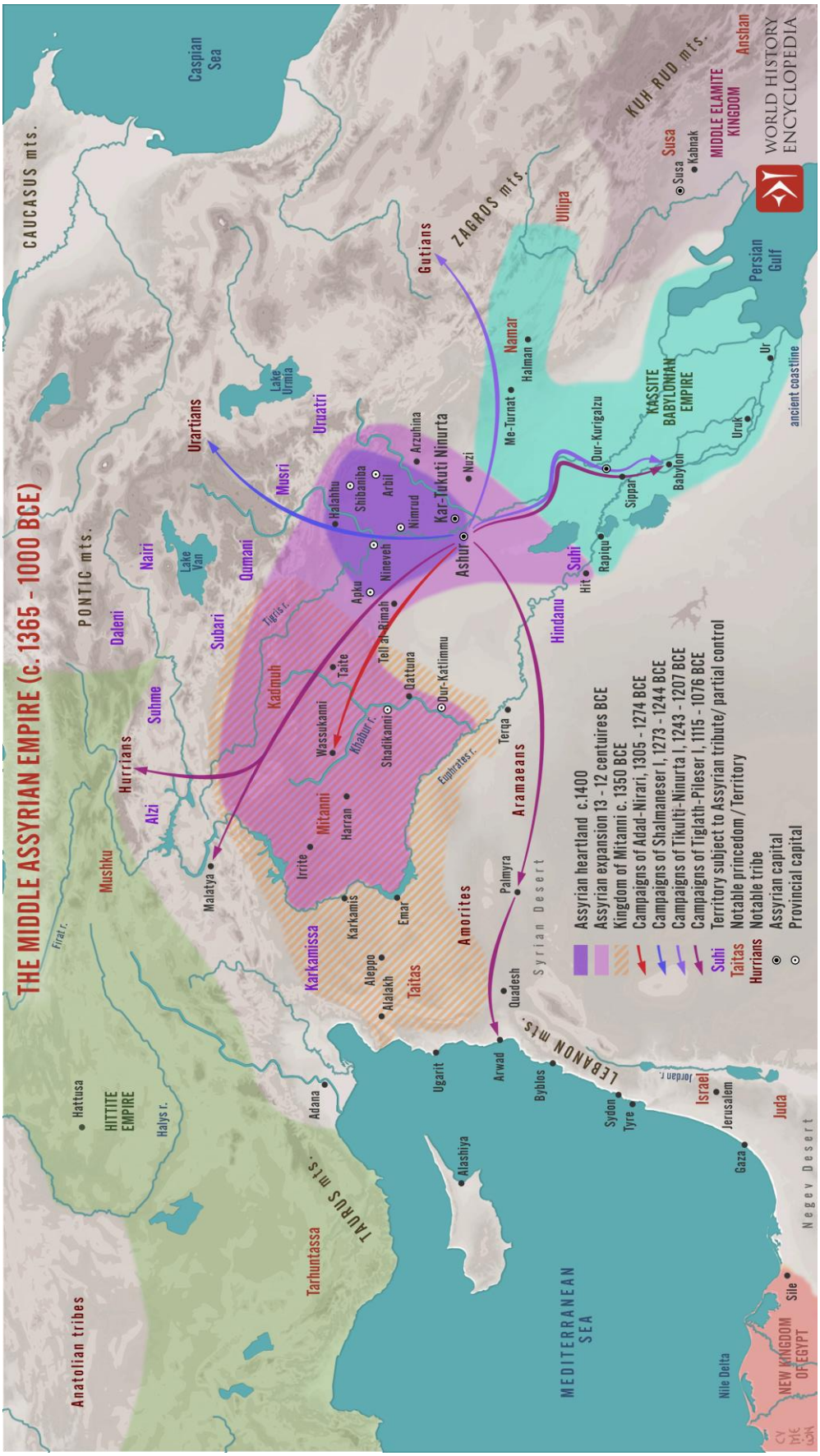

Harita 3.1: Orta Assur Dönemi Yayılım Haritası (Netchev 2022a)

3. 2. 1. I. Assur Uballit (MÖ 1363-1328)

MÖ 14. yüzyılın ortalarından itibaren büyük bir değişim sürecine giren Assurlular, büyüyen ve güçlenen bölgesel bir güç olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Orta Assur Dönemi'nde kral unvanını kullanan ilk yönetici, I. Assur Uballit'tir (MÖ 1363-1328). I. Assur Uballit döneminden itibaren Assur Krallığı ya da metinlerde belirtildiği gibi Assur Ülkesi, siyasi anlamda bölgesel bir devlet halini almıştır (Radner, 2018, s.8-9; Postgate, 1992, s.247; Oates, 2005, s.42; Sevin, 1999, s.7; Saggs, 1962, s.77; Saggs, 1984, s.46; Grayson 1992, s.194). Assur Devleti'nin yönetim biçimi, "*[hükümdarın] temsil ettiği bir monarşi, kent meclisinin temsil ettiği bir demokratik iktidar ve limum'un temsil ettiği bir aristokratik iktidardan*" oluşan bir "*karma hükümet*" olarak nitelendirilmiştir (Radner, 2018, s.6.).

I. Assur Uballit, Assur'un çekirdek bölgesinde, doğudaki ovalarda ve Dicle Vadisi'nde, Assur kentinin kuzeyindeki Toros Dağları'na kadar egemenlik kurmayı başarmıştır. MÖ 13. yüzyılın sonlarına doğru, Assurlular'ın Hanigalbat olarak adlandırdıkları Mittani Krallığı'na ait toprakların büyük bir bölümünü ele geçirmiş olduklarını ve krallığın sınırlarının batıda, Fırat boylarından kuzeyde Yukarı Dicle Bölgesi'ne dek kapsamlı bir genişleme aşamasında olduklarını görürüz (Köroğlu, 2012, s.131-133; Düring, 2020b, s. 43-44).

3. 2. 2. I. Adad Nirari (MÖ 1305-1275)

Orta Assur Dönemi'nin ilk kralı I. Assur Uballit olmasına rağmen, Assur'un yükselişi ve Anadolu'ya doğru genişlemesi bu dönemin en önemli kralların biri olan I. Adad Nirari (MÖ 1305-1275) ile başlamıştır. Konumuzu oluşturan Yukarı Dicle Bölgesi'ne ilk temas, bu kral dönemine ait seferler kapsamında gerçekleştirilmiştir (Radner, 2018, s.6-9; Mieroop, 2006, s.214). Mezopotamya'da, sömürüye dayalı emperyalist ve sistematik yayılımın benimsendiği fetih, baskı ve haraç ile devletler üzerinde kontrolünü genişleten, güçlü bir krallık olarak yapılanması, fethedilen bölgelerin emperyalist üst yapıya dâhil edilmeye başlandığı bir dönemin başlangıcıdır. Bu nedenle Assur'un egemenlik sahasını, Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye ve Babil'e kadar genişletmesi, dönemin önemli kralları I. Adad Nirari, I. Salmanassar ve I. Tukulti Ninurta'nın başarılı emperyalist yayılım ve genişleme stratejilerinin getirdiği değişim ya da dönüşüm sayesinde Assur, uluslararası platformda siyasi, askeri,

ekonomik, kültürel ve coğrafi açıdan büyük çevrelere etki eden bölgesel bir devlet konumuna yükseltilmiştir (Baştürk, 2006, s.4; Kertai, 2009, s.25; Parker, 2011, s.359).

Fırat'ın batısındaki bölgeler bu dönemde Assurluların erişim alanı dışında olsa da Yukarı Dicle ve Tur Abdin Dağları boyunca uzanan engebeli ovalar ve bu dağların etekleri MÖ 2. binyılın sonlarında Assurluların genişleme politikalarının hedefinde olmuştur. Bu dönemde Kuzeydoğu Suriye ovaları ile Tur Abdin'in güney eteklerindeki topraklar ve Karacadağ'ın çevresi Mitanniler ve Orta Assur krallarının savaş alanı haline gelmiştir. Mitanni'nin başkenti Waşşukanni'nin Assurlular tarafından yıkılmasından sonra *Taidu/Tidu* şehri, Mitanni/Hanigalbat Devleti'nin başkenti olmuştur. Stratejik açıdan bakıldığında, Assurluların Waşşukanni'yi ele geçirmelerinden sonra Hanigalbat'ın yeni başkentinin Assurluların erişiminden daha uzakta, kuzeyde konumlandırmaları akla yatkındır. Bu bağlamda Habur Ovası'ndaki olaylardan Tur Abdin Dağları sayesinde korunabilen Yukarı Dicle Bölgesi Assur'dan gelebilecek tehlikeye karşı belli bir güvenlik sağlamaktadır (Schachner, 2018, s.108-109; Radner ve Schachner, 2001, s.732; Genç ve MacGinnis 2022, s.79).

Tezimizin konusunu oluşturan ve Assur'un çekirdek bölgesinin kuzeyindeki Yukarı Dicle Bölgesi'nin yer aldığı bu coğrafya, bölgesel bir güç olmaya başlayan Assurluların çağdaşı olan uygarlıklar üzerine hâkimiyet sağlama adına yoğun etkileşimlerin olduğu bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Yukarı Dicle Bölgesi ile ilgili geniş ve detaylı verileri, II. Assurnasirpal'e (MÖ 883-859) ait askeri seferin kayıtlarından öğrenmekle birlikte; genel olarak yazılı kaynakların artmaya başladığı Orta Assur Dönemi krallarından I. Adad Nirari'nin yazıtları, Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki askeri ve siyasi faaliyetlerini işaret eden ilk detaylı yazıtlar olması adına önem teşkil etmektedirler. Nitekim I. Adad Nirari'ye ait olan krali yazıt, bu dönemde gerçekleştirilen askeri fetihler kapsamında tarihi coğrafya verilerini daha uzun ve ayrıntılı bir şekilde açıklayan ve bunu destekleyen belge niteliğindedir (Grayson, 1987, s.128-131: (A.0.76.1); Baştürk, 2006, s.5);

> *"Adad Nirari kutsal prens, tanrıların gururu, efendim, tanrıların tayin ettiği, kült merkezlerinin kurucusu, Kassit, Qutu, Lullumu ve Šubaru'ların kahraman ordusunu yenen, yukarıdaki ve aşağıdaki, Lubdu ve Rapiqu topraklarından Eluhat'a kadar olan toprakları ayakları altında çiğneyen, Taidu, Šuru, Kahat, Amasaku, Hurra, Šuduhu, Nabula, Waššukanu ve Irridu kentlerinin fatihi, Kašiari ile Eluhat'ın tamamı, Sudu şehrinin kalesi, Fırat'ın kıyısındaki*

> *Karkamış ile birlikte Harrānu kalesini, tüm insanları zapt eden, sınırları genişleten, hükümdar ve prensleri tanrı Anu, Aššur, Šamaš, Adad ve İštar'ın ayağına getiren kral, tanrı Enlil'in yüce rahibi"* (Grayson, 1987, s.131: Baştürk, 2006, s.5)

Bölgedeki iktidar boşluğundan yararlanan I. Adad Nirari kraliyet yazıtlarında, Hanigalbat üzerine gerçekleştirmiş olduğu seferinden sonra lokalizasyon olarak Yukarı Dicle Bölgesi'nde yer aldığını bildiğimiz *Tidu/ Taīdu* (Luckenbill, 1926, s.128) kentinden bahsetmiş ve burada kentin tekrardan inşa edildiği belirtilmiştir;

> *"...Efendim tanrı Assur'un güçlü silahlarıyla ve tanrılar An, Enlil ve Ea ile tanrılar arasında en kudretli olan, korkunç tanrılar, efendilerim Sin, Şamaş, Adad, İştar ve Nergal'ın yardımıyla onun büyük kraliyet şehri Taidu şehrini, Amasaku, Kahat, Şuru, Nabula, Hurra, Şuduhu ve Waşşukannu şehirlerini fethederek ele geçirdim. O şehirlerin mallarını, babalarının birikmişini (servet) (ve) onun sarayın hazinesini alıp şehrim Assur'a getirdim. [Taidu] şehrini fethettim, yaktım (ve) yerle bir ettim, üstüne tuz (kuddimmu) saçtım. Büyük tanrılar Taidu şehrinden İrridu şehrine, Eluhat şehrine ve Kaşiyari Dağı'na kadar bütün toprakları, Sudu şehri kalesinden ile Harranu şehri kalesinden Fırat kıyılarına kadar hâkim olma hakkı tanıdılar. Halkının geri kalanına gelince, onları çapa, kürek ve küfe işlerine koştum (yani zorla çalıştırdım). Ama onu (yani Vasaşatta) İrridu şehrinden aldım, kraliçesini, oğullarını, kızlarını ve halkını da. Onları bağlayarak eşyalarıyla birlikte şehrime, Assur'a getirdim. İrridu şehrini ve İrridu şehri civarındaki şehirleri fethettim, yaktım ve yerle bir ettim. Ta[idu] şehrinin... terkedilmiş ve ekilmemiş alanlarını gördüğüm zaman... arazinin planını çıkardım (ve) içine bir saray kurdum. (Sarayı) tepeden tırnağa inşa ettim ve stelimi yerleştirdim"* (Kuhrt, 2007, s.463).

Assur'da bulunan yazıtlara göre I. Adad Nirari (MÖ 1305-1275), Mitanni kralı Wasašatta'ya ait olan Taīdu şehrini fethedip, burada bazı yapılar inşa etmiştir. Ancak Taīdu'da depolanması düşünülen yazıtlar, başkent Assur'daki kazılar sırasında bulunmuştur. Schachner (2018), II.Assurnasirpal'in atası I. Salmanassar'ın, *Tidu/Taīdu* kentindeki inşa faaliyetlerinden bahsetmesini bir hipotezle açıklamaktadır. Schachner'e

göre, I. Adad Nirari'nin saltanatı sırasında oldukça küçülmüş olan Hanigalbat (Mittani Devleti) karşısındaki galibiyeti ilk başlarda daimi olmadığını ve bu sebepten *Tidu/ Taīdu*'daki inşaat faaliyetlerini icra edememiş olabilir şeklinde yorumlanmıştır. Ayrıca ardılı I. Salmanassar'ın, Mitanni kralı II. Šattuara'ya karşı savaşmış olması da bunu düşündürtmektedir (Schachner, 2018, s.110) I. Salmanassar, ülkeyi "*Taīdu'dan Irridu'ya, Kašiari Dağı'ndan Eluhat şehrine kadar, Sūdu Kalesi, Fırat'ın kenarında bulunan Harrānu'dan Karkamış'ın kalelerine kadar*" ele geçirdiğini ifade etmiştir. I. Salmanassar'ın, *Tidu/ Taīdu*'daki imar faaliyetleri ile ilgili bilgi, II. Assurnasirpal'in *Tidu/ Taīdu*'daki onarımlar sırasında bulduğu yazıtlardan gelmiş olabilir. I. Salmanassar'ın bazı inşa yazıtlarında kendi kökeninden bahsetmemiş olduğu ve bu da II. Assurnasirpal'in, *Sinabu* ve *Tidu/Taīdu* kurucusu hakkında verdiği bilgilerle örtüşmektedir (Schachner, 2018, s.110; Genç ve MacGinnis, 2022, s.79-80).

Ayrıca Orta Assur yazılı belgelerine göre Amid/Amedi şehri, Bit-Zamani adlı Arami krallığının başkentidir ve yazılı olarak ilk kez bu dönemde karşımıza çıkmaktadır. Hükümdarlığının son yıllarında Diyarbakır bölgesine saldıran I. Adad Nirari'ye ait bir kılıç kabzasında kentin adı Amidi veya Amedi olarak yazılmıştır. Kent, daha sonra tahta geçen I. Salmanassar Dönemi'nde, Orta Assur topraklarına katılmış; Assur-bel-kala'nın MÖ 1050'de bölgeden çekilmesine dek Assur egemenliğinde kalmıştır (Ökse, 2015b, s.75). Kentin, MÖ 1260-1190 yıllarında Orta Assur Krallığı'nın egemenliğine girdiği bilinse de, Diyarbakır Müze Müdürlüğü tarafından Amida Höyük'te gerçekleştirilen yüzey araştırmasına ait seramikler içerisinde Orta Assur Dönemi'ne tarihlenen örneklere rastlanılmamıştır. Olasılıkla Orta Assur yerleşimi, kentin başka bir bölümüne kaydırılmış olmalıdır (Ökse, 2015b, s.61).

3. 2. 3. I. Salmanassar (MÖ 1274-1245)

Yukarı Dicle Bölgesi'nde Assur kralları I. Adad Nirari ve I. Salmanassar'ın, Mitanni hâkimiyetindeki *Taidu* kenti ve muhtemelen *Sinabu*'nun da içinde bulunduğu yerleri fethetmesi, Assur'un kuzeydeki periferisindeki siyasal temasların Orta Assur Dönemi'nden itibaren başladığını göstermektedir (D'agistino,2011,s.90-91). I. Salmanassar'ın hükümdarlığının ilk yıllarına ait krali yazıtlarda, Yukarı Dicle Bölgesi'nin içinde yer aldığı Mitanni Ülkesi ile Uruadri'ye yapılan seferler ele alınmıştır. Nitekim I. Salmanassar ile birlikte Mitanni topraklarının fethedilmesinden sonra bölgede yeni bir idari sistemin başladığı görülmüştür. Krallığın idaresi bu

dönemde birkaç yeni eyaletin oluşturulması ve bu eyaletlere vezir ya da sadrazam pozisyonunda yöneticilerin (vali) getirilmesi şeklinde olmuştur. I Adad Nirari, her ne kadar *Tidu/Taide*'de bir saray inşa etmiş olsa da; Assur'un Kuzey Mezopotamya'yı denetimi, I. Salmanassar'ın krallığı sırasında, Mitanni vasal kralının yerine Assur saray memuru, Hanigalbat Kralı unvanı verilen *sukkallu rabû* (Assur Valisi/Sadrazam)'nun getirilmesi ile kesinlik kazanmıştır (Kozbe, 2006a, s.496; Kuhrt, 2007, s.464; Kertai, 2009, s.34).

I. Salmanassar Dönemi'nde Yukarı Dicle Bölgesi'nde yer alan Bit Zamani Ülkesi'nde, *Tidu* ve *Sinabu* adlı iki müstahkem yerleşim yerinden söz edilmektedir. Bu tahkimatlar, önceki yerleşimlerin güçlenedirilmesi ve yeni surların inşa edilmesiyle bölgesinin Nairi gruplarına karşı savunma amaçlı oluşturulmuş garnizonlar olduğu beliritilmiştir. Nitekim II. Assurnasirpal'in yıllıklarında *Tidu* ve *Sinabu* gibi tahkimatlar ile atası I. Salmanassar'ın da bahsi geçmektedir (Guarducci, 2011, s.14;Guarducci, 2019, s.45; Szuchman, 2009, s.56-57) Kralın bölgede önemli tahkimatlar kurması ile birlikte Suriye'den Anadolu'ya giden önemli ticaret yollarına sahip olmasının yanı sıra Assur, ülkesine oldukça önemli topraklar katmıştır. Bu doğrultuda Assur, ekonomik ve siyasal açıdan bölgenin en önemli gücü haline gelirken, karşısında özellikle Doğu Anadolu topraklarındaki maden yataklarına ulaşmasını engelleyecek bir gücün kalmadığı görülmüştür (Baştürk, 2006, s.9). Nitekim I. Salmanassar'ın krallığında Yukarı Dicle Bölgesi'nden söz eden yazılı kaynaklardan Mitanni'nin egemenliğine son verildikten sonra bu toprakların Assur eyaletine dönüştürülmüş olduğu ifade edilmiştir (Saggs, 1962, s.82).

> *"Yüce tanrıların emri (ve) efendim Assur'un kudreti ile Hanigalbat Ülkesi'ne ilerlediğimde oldukça zorlu patikaları açtım (ve) geçtim. Hanigalbat Ülkesi'nin kralı Šattuara, Hitit ve Ahlamu ordularının yardımı ile yolumun üzerindeki (geçitleri) ve su kaynaklarını ele geçirdi. Benim ordum susayıp yorulunca, onların ordusu şiddetli saldırılarda bulundu. Fakat onları püskürttüm ve bozguna uğrattım. Onların geniş ordusunun büyük bölümünü kestim. Ona gelince (Šattuara) okumun ucunda günbatımına kadar kovaladım. Onların kalabalık ordusunu kestim, geriye kalan 14.400 kişiyi kör ettim ve alıp götürdüm. Onun (Šattuara'nın) müstahkem kült merkezlerinden dokuzunu, (aynı zamanda) yönettiği şehrini fethettim ve 180 kentini harabe tepelere çevirdim. Müttefikleri olan Hitit ve Ahlamu ordularını koyun gibi kestim. O*

> *zaman Taidu'dan İrridu'ya, bütün Kaşiyari Dağı'ndan Eluhat'a şehrine, Sudu kalesine, Harran kalesinden Fırat'ın kıyısındaki Karkamış'a kadar olan (bölgedeki) şehirlerini ele geçirdim. Onların topraklarının hükümdarı oldum ve şehirlerinin geri kalanını ateşe verdim"* (Grayson, 1987, s.183-184; Baştürk, 2006, s. 8).

I. Salmanassar'ın Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki kentlerde etkin ve kalıcı Assur hâkimiyeti kuran bir kral olması oldukça makuldür. Özellikle son yıllarda bölgedeki Ilısu Barajı Kurtarma Kazıları sonucunda elde edilen arkeolojik ve yazılı veriler sayesinde, Yukarı Dicle Bölgesi'nin MÖ 2. binyılın ikinci yarısı ile MÖ 1. binyılın ilk yarısı arasındaki zaman aralığında politik ve kültürel durumunu belirlemek mümkün olmuştur. Bölgede Mitanni hâkimiyeti, sadece MÖ 1. binyıla ait ikincil kaynaklardan değil; aynı zamanda Dicle Nehri boyunca yer alan Üçtepe (Köroğlu, 1993, s.85), Giricano (Bartl, 2012, s.177), Ziyaret Tepe (Bartl, 2012, s.184), Kavuşan Höyük (Kozbe, 2013, s.345), Müslümantepe (Ay, Ay ve Tarhan, 2013, s.279-280), Gre Dimse ve Türbe Höyük (Sağlamtimur, 2013, s.139-141) gibi yerleşim yerlerinden bu önemli politik güce dâhil edilmelerinin göstergesi olan arkeolojik verilerle de desteklenmektedir.

Ayrıca Giricano ve Salat Tepe'de ortaya çıkartılan Orta Tunç Çağı'na ait büyük ve surlu yapıların yanı sıra Mitanni Dönemi'ne ait yerleşim katmanları arasındaki kullanım değişiklikleri de Mitanni hâkimiyetini gözler önüne sermektedir. Salat Tepe yıkıcı bir depremden sonra neredeyse terk edilmiş iken; Giricano'daki köy tipi bir yerleşimin tek tük kalıntılarının özellikleri Orta Assur Dönemi olarak bilinen MÖ 2. binyılın son yüzyılına ait yazılı kaynaklarla daha iyi açıklanmaktadır. Nitekim bahsi geçen metinler, Mitanni Dönemi'nden çok sonrasına ait olsalar bile yine de Giricano'da Orta Assur Dönemi yerleşimini anlatmak için kullanılan idari terim *dunnu*'nun, Mitanni Dönemi'nde de benzer bir işleve sahip olan ve *dimtu* olarak adlandırılan idari terimle benzerlik içinde olduğunu göstermektedir (Schachner, 2018, s.111). Yukarı Dicle Bölgesi, varlığını MÖ 2. binyılın ikinci yarısından bildiğimiz Hurri-Mittani Devleti'nin, I. Salmanassar tarafından yıkılmasından sonra Orta Assur Krallığı'nın hegemonyasına girer (Köroğlu, 1993, s.85).

3. 2. 4. I. Tukulti Ninurta (MÖ 1244-1208)

I.Salmanassar'dan sonra tahta çıkan Assur kralı I. Tukulti Ninurta (MÖ 1244-1208), kuzeyde Nairi, güneyde de Babil Ülkesi üzerine seferler düzenlemiştir. Van Gölü Havzası'nın batısından başlayan bir bölge olan Nairi'nin güney sınırı, Mardin'in kuzeyindeki Tur-Abdin (Kaşiyari) Dağları'na kadar inmektedir. Orta Assur kralı, tarım alanları ve hammadde kaynaklarının bulunduğu bölgeyi korumak, yıllık ihtiyaçlarının bir bölümünü karşılamak için Nairi toplumları üzerine yağma amaçlı seferler yaptığı bilinmektedir. Kuzey Suriye'den büyük miktarlarda nüfus nakillerinin bu dönemde de yapıldığı ve göç ettirilen insanların genellikle büyük kentlerin inşasında ve tarımsal faaliyetlerde çalıştırıldığı yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır (Köroğlu, 2012, s.133-134).

Orta Assur yazılı kaynaklarında Yukarı Dicle Bölgesi'nin bir kesimi olan Cizre-Silopi Ovası ile ilgili az sayıda kayıt tespit edilmiştir. Bunlar arasında en bilgilendirici olanı, I. Tukulti Ninurta'ya ait kayıtlardır. Birçok yazıtında Zagroslar'daki *Qutu* Ülkesi'ni ele geçirdikten sonra Assur'daki saray inşaatı için ahşap elde etmek üzere batıdaki *Mehru* Ülkesi'ne doğru yürüdüğünü belirtir (Kozbe ve Güngör, 2018, s.70).

I. Tukulti Ninurta (MÖ 1244-1208), babası ve dedesinin izlemiş olduğu yayılım ve genişleme politikasını sürdürmüştür. Özellikle Assur'un, Yukarı Dicle Bölgesi ile yakın çevresi üzerine resmi yayılım politikası haline gelmiş siyaseti, I. Tukulti Ninurta döneminde yapılan seferlerin kayıtları doğrultusunda anlaşılmaktadır. Nitekim söz konusu kral, yazılı kaynaklarda kendinden önceki Assur krallarının kayıtlarında olduğu gibi kullanılan benzer dizgisel ifadeler aşağıdaki metinde açıkça görülmektedir;

> *"Daha önce evrenin kralı, babam Salmanassar'ın saltanatı döneminde isyan eden ve vergi ödemeyi kesen Šubaru Ülkesi'nin tümü, Alzu topraklarından Kaşiyari Dağı'na kadar hepsi tek bir komuta altında birleşmişti. Efendilerim Tanrı Assur ve büyük tanrılara dua ettim (ve) Kaşiyari Dağı'na yürüdüm. Šubaru Ülkesi'ni, Alzu Ülkesi ve onların müttefik krallarını bir dizgin ile kontrol altına aldım. Purulimzu Ülkesi'nin büyük kült merkezini fethettim. Onları (halkını) diri diri yaktım (ve) ordularında hayatta kalanları (onların) esir aldım. Ehli Tešub'un güçlü dört başkentini, Alzu Ülkesi'ni (ve) Amadanu Ülkesi'nin isyankâr altı şehrini fethettim. Esirleri (ve) ganimeti şehrim Assur'a getirdim. Alzu Ülkesi'nin kralı Ehli Tešub benden korktu, oğullarını ve saray*

görevlilerini alarak ülkesini terk etti (ve) gizlice Nairi'nin sınırına, bilinmeyen bir ülkeye gitti. Savaşın ortasında ordularından geriye kalanlar savaşımın şiddetinden korkarak hayatlarını kurtarmak için kayalık dağlara koştular. Onların 180 müstahkem şehrini yok ettim, mahvettim, yaktım ve harabe tepelere dönüştü. Alzu Ülkesi'nin toprakları Amadunu, Nihanu, Alaia, Tepurzu ve Purulimzu'yu topraklarıma kattım. Onlardan esirler aldım,(onlar) ayaklarıma kapandılar ve vergi ödemekle yükümlü kıldım" (Grayson, 1987, s. 236).

O zaman Paphu, Katmuhu, Buššu, Mummu, Alzu, Madanu, Nihanu, Alaia, Tepurzu, Purulumzu topraklarını (ve), Šubaru'nun geniş ülkesini bir dizgin ile kontrol altına aldım. Kralları ve liderleri ayaklarıma kapandılar ve (onları) ve vergi ödemekle yükümlü kıldım. Daha önce hiçbir kralın bilmediği kayalık dağları kudretimle geçtim. Nairi Ülkesi'nin 40 kralı cesurca karşı durup savaş pozisyonu aldı. Onlarla savaştım (ve) onları yendim. Kanları dağların geçitlerinde ve mağaralara akıttım. (Böylece) onların bütün ülkelerinin efendisi oldum (ve) onları sonsuza kadar haraç ve vergi ödemekle yükümlü kıldım" (Grayson, 1987, s.244; Baştürk, 2006, s.10).

Hiç şüphesiz bu dönemde Kuzey Suriye ve Yukarı Dicle Bölgesi'ne sahip olmak, bölgedeki tüm siyasi topluluklar için ekonomik yönden yaşamsal bir önem taşımaktadır. Yazılı kaynaklar, I. Tukulti Ninurta'nın MÖ 1244'de tahta çıkar çıkmaz muhtemelen I. Salmanassar'dan sonra Yukarı Dicle Bölgesi'nin kuzeyindeki *Šubaru* Ülkesi'nde, Assur'un sarsılan egemenliğini yenilemek için küçük Hurri-Mitanni topluluklarından oluşan bir siyasi birliği yenilgiye uğrattığını ifade ederler. Ancak I. Tukulti Ninurta'dan sonra yönetime gelen Assurlu kralların başarısız yönetimleri nedeniyle Assur'un gerileme dönemi başlamıştır (Baştürk, 2006, s.11).

3. 2. 5. I. Tiglat Pileser (MÖ 1114-1076)

I. Tukulti Ninurta döneminden sonra patlak veren gerileme süreci, I. Tiglat Pileser'in (MÖ 1114-1076) krallık dönemine dek devam etmiştir. Bu sürecin temelinde, sadece komşu devletlerin etkisinin olmadığı bilinmektedir. Nitekim en önemli rakiplerden biri olan Hitit Devleti çökmüş; Babil ise zayıf bir hasım olarak görülmektedir. Aslında temel faktör, MÖ 900'lere kadar Kuzey Mezopotamya ve

Suriye topraklarına olan Arami akınları olarak tanımlanabilinir. Ayrıca bir başka görüş, iklim unsurunun da etkili olduğunu savunur. Yağışların azalması, hem Assur'un tarımsal alanlarının zayıflamasına sebep olmuş; Aramilerin de otlak arayışı için kuzeyi zorlaması olarak düşünülmektedir (Postgate, 1992, s.249).

Bölgenin sahnedeki en önemli aktörleri olan Katmuhu, Paphu, Habhu, Nairi ve Qumanu Ülkeleri, I. Tiglat Pileser zamanında askeri seferlerin hedefindeydi. Bu topraklar, bir dizi seferde yalnızca haraç toplamak üzere değil; Assur etki alanına dâhil edilmek üzere bir politika gütmüşlerdir. Sözü edilen seferlerden en önemlisi, Yukarı Dicle Bölgesi'nin güneydoğu kesiminde yer alan ve Cizre Ovası'nın güneybatısındaki alana lokalize edilen Katmuhu'ya yönelik askeri seferdir (Dezső, 2018, s.141-142).

I. Tiglat Pileser, bu kaotik ortamın yaratmış olduğu avantajlardan yararlanarak Assur'un siyasi ve askeri bakımdan yeni bir yükselişe geçmesini sağlar. Ancak bu döneme ait krali yazıtlarda Assur'un en tehlikeli düşmanı olarak Aramileri görmekle birlikte Muşkiler de önemli rol oynamaktadır (Grayson, 1991a, s.5; Kozbe, 2006a, s.497;Kertai, 2009, s.25; Liverani, 1988, s.84) I. Tiglat Pileser, kuzeyde Nairi Ülkesi üzerine gerçekleştirdiği üçüncü seferinde, Dicle Nehri'nin kaynağı olarak bilinen Birkleyn Mağarası'nın duvarına kendi kabartmasını tasvir ettirerek bir yazıt bırakmıştır. Buradan anlaşılacağı üzere Yukarı Dicle Bölgesi'nin, Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'yu birleştiren stratejik bir kavşak noktası olmasının Assur için önemi yadsınamaz. I. Tiglat Pileser'in Birkleyn yazıtında, Nairi Denizi olarak ifade edilen kuzeydeki halklar üzerine gerçekleştirdiği sefer kapsamında Yukarı Dicle Bölgesi üzerinden ulaşımı, Lice-Genç Geçidi aracılığı ile sağladığını söyleyebiliriz. Söz konusu yazıttaki ifadeler aşağıdaki şekli ile kayıt altına alınmıştır;

> *"Efendilerim, büyük tanrılar, Assur, Şamaş (ve) Adad'ın destekleriyle, ben Assur kralı Tiglat Pileser, (atam) Mutakkil-Nusku'nun torunu, Assur-rêshi-isi'nin oğlu Büyük Ammuru Denizi ve Nairi Denizi'nin fatihi, Nairi'ye karşı üçüncü kez yürüdüm"* (Luckenbill, 1926, s.91; Baştürk, 2006, s.12; D'agistino, 2011, s.106).

Ayrıca I. Salmanassar Dönemi'ne ait yazılı belgede, " *Hatti orduları ile birlikte Hanigalbat kralı Waşşaşata'ya yardıma gelen Ahlamular"* olarak geçen halk, I. Tiglat Pileser Dönemi'ne ait yazılı belgelerde ise ilk kez "Alamu Arame'leri" (Grayson, 1991a, s.43; Fales, 2002, s.182; D'agostino, 2009, s.18) ismiyle belirtilmiştir. I. Tiglat

Pileser'in yazılı kaynaklarına göre, Orta Fırat Nehri bölgesindeki Amurru ve Suḫu'dan Babil sınır kalesi Rapiqu'ya kadar yaşayan bu yerleşik olmayan gruplar, Assur'un tüm batı bölgesine sürekli bir risk oluşturuyor ve neredeyse kontrol edilemez hale geldiğinden söz etmektedir (Jakob, 2017, s.136-137). Nitekim Aramiler, MÖ 2. binyılın sonlarında Arap çöllerinden gelerek Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'ya girmeye çalışmışlardır. Bit Zamani ismi, Yeni Assur kralı II. Tukulti Ninurta Dönemi'ne kadar yazılı kaynaklarda görülmese de Kırık Obeliks'te geçen *"O yıl Ab ayında Sinabu şehrinin bölgesinde bulunan Dunnu-Lisur Sala-Assur'un idaresindeki şehirlerde, Aramelere saldırdım"* ifadesinde olduğu gibi Yukarı Dicle Bölgesi'nde yer alan kentlerle Arami isminin birlikte anılması, I. Tiglat Pileser'den sonra Assur tahtına çıkan Assur bel-kala dönemi yazıtlarında karşımıza çıkmaya başlar (Kuhrt, 2007, s.18-19; Baştürk, 2006, s.13-14; Kozbe, 2006a, s.497; Bryce, 2009,s.131; D'agostino, 2009, s.18).

3. 2. 6. Assur bel-kala (MÖ 1076-1056)

Assur tahtına çıkan Assur bel-kala (MÖ 1076-1056) selefinin izinden giderek, bölgedeki seferlere ağırlık vermiş; on sekiz yıllık krallığı boyunca kuzeye, en az dokuz sefer düzenlemiştir. Ancak bu dönemde, Himme, Maşgun/Bargun, Musri, Şubru, Arami ve Uruadri toprakları ile siyasi anlamda uğraşmak zorunda kalmıştır (Dezső, 2018, s.144; Millard, 1970, s.169; Guarducci, 2019, s.48).

Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Assur varlığı, özellikle I Tiglat Pileser'in krallığı sonrasındaki süreçte, Assur Ülkesi'nde devletin zayıflama dönemine girmesiyle kesintiye uğrar. Assur bel-kala Dönemi'nde ise çekirdek ülkedeki Assur topraklarını güvence altında tutmak adına Assurlular, Yukarı Dicle Bölgesi'nden çekilmek zorunda kalmışlardır. Assur'un bu tarihsel süreçte başkent Assur'un çevresini de kapsayan Assur üçgeninin dışına çıkmadığı bilinmektedir. Assur bel-kala'nın krallığı sırasında bölgede görülen Arami kabileleri ile mücadeleler de, Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Assur hâkimiyetine Arami göçlerinin son verdiği görüşünü ortaya koymaktadır. Dicle Nehri'nin kuzeyinde yer alan Giricano'da ele geçen Assur bel-kala'nın *limu*su İli-iddina döneminde yazıldığı bilinen bir grup kil tablet, sadece Orta Assur egemenliğinin bölgedeki sonunu işaret etmekle kalmaz aynı zamanda içeriği ve yazının bölgede kullanılıyor olması, Yukarı Dicle Bölgesi'nin, Orta Assur Krallığı'nın idari ve etnik olarak da önemli bir parçasını oluşturduğunu göstermektedir (Kozbe, 2006a, s.497).

3.3. YENİ ASSUR DÖNEMİ (MÖ 934-612/609)

Assurluların, Orta Assur Dönemi itibarıyla başlayan Yukarı Dicle Bölgesi'ne olan ilgisi, Yeni Assur Dönemi'nden itibaren bölgenin gerek jeostratejik konumundan; gerekse yeraltı ve yer üstü kaynakları bağlamında ekonomik avantajlarından yararlanmak üzere bölgede kalıcı bir hâkimiyet amaçlayarak bu bölgede emperyalist yayılım politikalarını tekrardan gerçekleştirmişlerdir. Nitekim bu durum, özellikle MÖ 10. yüzyılın son çeyreğinde Assurluların düzenli askeri sefer siyasetini başlatmasıyla birlikte kendini göstermiştir. Söz konusu yaklaşımın temel amacı, Yukarı Dicle Bölgesi'nin Orta Assur Dönemi'nden itibaren Aramiler tarafından ilhak edilmesinden sonra bu bölgede tekrar tam hâkimiyetini kurarak Assur'un bir parçası haline gelmesine yönelik girişimdir (Şenyurt, Akçay ve Aklan, 2018, s.233; Ökse, 2015, s.62).

Dolayısıyla Orta Assur Dönemi sonlarında, bir başka deyişle MÖ 11. yüzyılın ortalarında bütün gücünü yitirmiş Assur'un gelişimi, MÖ 10. yüzyılın sonlarında II. Assur-dan (MÖ 934-912) ve II. Adad Nirari Dönemi'nde (MÖ 911-891) sağlam temellere oturtulan Assur, yeniden toparlanmış; büyük bir imparatorluk olma yolunda Önasya'nın önemli bir siyasi gücü olarak görürüz (Kozbe, 2018, 404).

Assur'un geleneklerindeki devamlılık, gelişim ve değişimlerin beraberinde getirdiği köklü birikiminin en temel unsurların başında gelen muazzam fetih ve denetim dinamiklerine sahip oldukları gibi totaliter sistemin odağındaki kralların da başarılı siyasetleri Assur'un önemli kazanımlar elde etmesinde oldukça önemlidir. Özellikle Yeni Assur Dönemi krallarının da Orta Assur Dönemi'ndeki atalarından devraldıkları bu geleneği tekrardan başarılı bir şekilde uyguladıkları görülmüştür. Yeni Assur Dönemi erken evre krallarından II. Assur-dan'dan, II. Tukulti Ninurta'nın hükümdarlığına dek devam eden süreçte, krallığın stratejisi ve yayılım politikasının temel modelinin yeniden belirlendiği görülmüştür. Nitekim söz konusu bu krallar, Orta Assur Dönemi'ndeki selefleri tarafından daha önceden fethedilmiş yerlere seferler düzenlediklerinden söz etmektedirler (Frahm, 2017 s.167-170; Wilkinson, vd., 2005, s.25-26; Kuhrt, 2007, s.130;**Harita 3.2).**

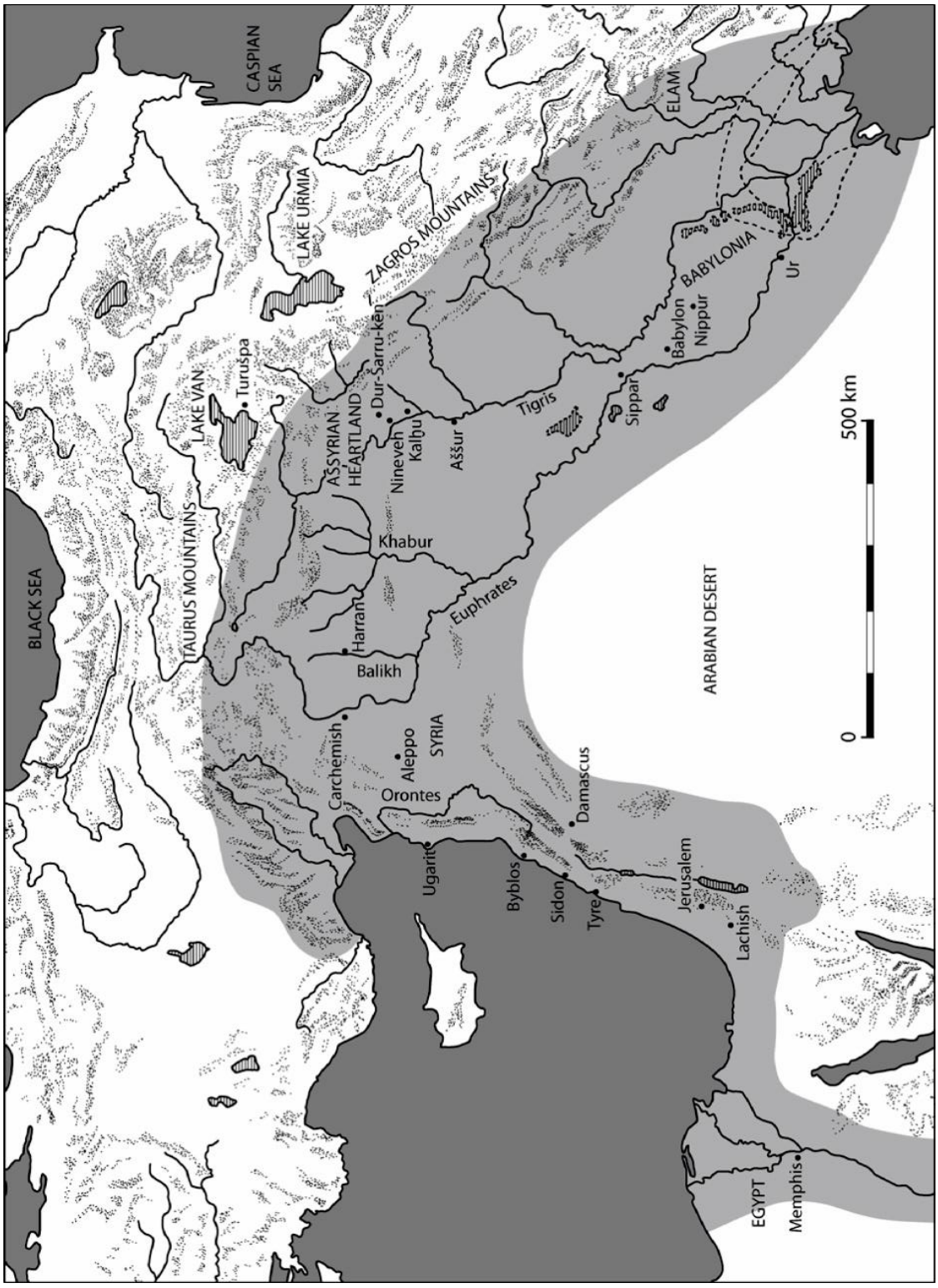

Harita 3.2: Yeni Assur İmparatorluğu Yayılım Alanı (Otto, 2015, Map.23.1)

Orta Assur Dönemi sonlarında dış dünya ile bağları büyük oranda kopmuş, kentlerdeki insanların temel ihtiyaçlarını karşılayamayacak kadar zayıflamış olan Assur'un gerçek anlamda toparlanma aşaması, Yeni Assur Dönemi krallarından II. Assur-dan (MÖ 934-912) (Grayson, 1982, s.248; Radner, 2018, s.12; Wilkinson, vd.,

2005, s.25-26) ile gerçekleşmiştir. Nitekim II. Assur-dan yıllığında Assurlular'ın içinde bulunduğu durumu belirgin bir şekilde ifade edilmiştir;

> *"Yokluk, açlık (ve) kıtlık yüzünden [şehirlerini (ve) evlerini] terk etmiş başka [ülkelere] gitmiş olan bitkin Assur [halkını] geri getirdim. Onları [uygun olan] şehirlere (ve) evlere [yerleştirdim] (ve) barış içinde yaşadılar. Ülkemin (çeşitli) yerlerinde [saraylar] inşa ettim. Ülkemin [farklı] yerlerini sabanlarla sürdürdüm (ve böylece) daha öncekinden daha fazla tahıl topladım. Assur [kuvvetleri için] […çok sayıda] at bağladım"* (Grayson, 1991a, s.134-135; Mieroop, 2006, s.279-280)

Bu süreçte II. Assur-dan tarafından sağlam temellere oturtulan Assur'un gelişimi, II. Adad Nirari (MÖ 911-891), II. Tukulti Ninurta (MÖ 890-884), II. Assurnasirpal (MÖ 883-859) ve III. Salmanassar'ın (MÖ 858-824) başarılı genişleme ve yayılım siyasetleri ile bu aşamayı tamamlayıp, sistemli örgütlenmeye ivme kazandırarak çağdaşı olan uygarlıklar üzerine hâkimiyet kurma dinamiklerini işlevsel olarak kullanıldığı bir döneminin başlangıcı olarak bilinmektedir (Frahm 2017, s.167-173; Dezső, 2018, s.130; Köroğlu, 2012, s.154; Kozbe, 2018, s.404; Sevin, 1999, s.8; Liverani, 1988, s.84; Grayson, 1982, s.239; Wilkinson, vd., 2005, s.25-26; Mieroop, 2004, s.280-281; Genç ve MacGinnis, 2023, s. 4) III. Tiglat Pileser'in (MÖ 745-727) (Rosenzweig, 2018, s.33) krallığından Assur'un yıkılışına (MÖ 612/610) dek sürecek olan zaman diliminde ise Assur gücü, imparatorluk olmuş ve altın çağını yaşamıştır (Gorge 1997, 1994, s.124; Grayson, 1991d, s. 203-206; Frahm, 2017,s.161; Mieroop, 2006, s.286-287; Radner 2014, 108; Duymuş-Florioti 2012a, s.156; Liverani, 2017, s.538-539).

Bu doğrultuda Yeni Assur krallarının MÖ 1.binyıldan, MÖ 7. yüzyılın sonuna kadar uzanan zaman aralığında sistemli askeri politikalarını işlevsel bir şekilde uygulayarak Yakındoğu tarihini şekillendirmeyi başarmışlardır. Hiç şüphesiz bunu gerçekleştirmenin temelinde merkezi otorite ve askeri güç yer almaktadır. Assur devletinin sahip olduğu askeri güç sayesinde hegemonyasını zaman içerisinde Batı İran'dan Akdeniz'e, Anadolu'dan Mısır'a kadar uzanan çok geniş bir alana yaymış, Yakındoğu'yu siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda hâkimiyetine almış; dönemin süper gücü olarak karşımıza çıkmaktadır (Bagg, 2021, s.2; Mieroop 2006, s.267-269; Parker, 2003, s.527-528; Parker 2012, 865; Ur ve Osborne, 2016, s.164-165).

MÖ 1. binyılda Yakındoğu'nun süper gücü olan Yeni Assur İmparatorluğu'nun siyasal anlamda en yoğun etkileşimde bulunduğu topraklar hiç şüphesiz tez çalışmamızın ana konusunu oluşturan Yukarı Dicle Bölgesi'dir. Yeni Assur'un çekirdek bölgesinin kuzeyinde yer alan Yukarı Dicle Bölgesi'ne yönelik girişimleri, kuzeyde Torosların güney etekleri, doğuda Urartu Devleti'nin sınırını oluşturan Batman Çayı, Garzan Çayı ile Botan Nehri'nin Dicle ile birleştiği dağlık alan, batıda Karacadağ ile Anadolu'nun güneydoğusundaki Cizre-Silopi Ovaları'nın arasında kalan geniş bir bölgede siyasal anlamda yoğun etkileşimlerin olduğunu gerek yazılı kaynaklardan; gerekse arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarından elde edilen verilerden bilinmektedir. Bu bölgenin Assur için vazgeçilmez olan önemine baktığımızda; Mezopotamya topraklarına göre Dicle Nehri ve kollarının suladığı verimli topraklara sahip olması, Ergani-Maden'deki zengin maden kaynaklarının yanı sıra Mezopotamya-Anadolu arasındaki bağlantıyı sağlayan önemli yolların kavşak noktasındaki stratejik rolü ile bu bölgenin siyasi ve ekonomik bağlamdaki önemi yadsınamaz.

Yukarı Dicle Bölgesi, Yeni Assur krallarının kontrol altında tutmak istedikleri toprakların başında gelmektedir. Kontrol altında tutmak kavramının nitelikleri, oldukça geniş sınırlara sahip Assur için her bölgede değişiklik göstermektedir. Ancak ortak olan kısım, ekonomik ve askeri kaygılarla gerçekleştirilmesi ve çekirdek bölgeden, periferiye doğru askeri güç kullanarak yayılımın uygulanmasıdır (Baştürk, 2010, s.140-141).

3.3.1. II. Assur-dan (MÖ 934-912)

Yeni Assur Dönemi, birçok bilim insanına göre II. Assur-dan'ın saltanatı (MÖ 934-912) ile başlamaktadır. Yeni Assur İmparatorluğu'nun doğuşuna işaret eden II. Assur-dan'ın saltanatı ile uzun bir süreçten sonra Assur çekirdek bölgesinin dışındaki kuzey, kuzeybatı ve kuzeydoğu yer alan topraklara yönelik düzenli askeri seferler yürüttüğü bilinen ilk kraldır. Assur'un kaybedilen toprakları geri alması, bir takım inşa faaliyetleri ile çevre bölgelere ve halklara karşı gerçekleştirilen başarılı askeri girişimlerin faaliyetlerinin görüldüğü bu dönem, özellikle Assur bel-kala saltanatından sonra bu süreçte karşımıza çıkan ve kısmen korunmuş yıllıklarda anlatılmakla birlikte seferlerin gerçekleştirildiği tarihler bilinmemektedir. Bu kral dönemindeki askeri girişimlerin anlatıldığı birinci ve üçüncü seferlerinin yıllıklardaki ana hedefi, Aramiler

olarak karşımıza çıkmaktadır (Grayson, 1991a, s.131; Grayson, 1982, s.248-249; Dezső, 2018, s.144).

MÖ 11. yüzyılın yazılı kaynaklarında göçebe topluluklardan biri olarak anılan Aramiler, MÖ 10. yüzyılın siyasi söyleminde ise istilacılar olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Dönemin yazılı kaynaklarında, Aramiler'in ele geçirdikleri alanların Assur tarafından tekrar krallığa geri kazandırma girişimleri söz konusudur. Nitekim II. Assur-dan'ın hükümdarlığı zamanında, bir asırdan fazla bir süredir Aramiler'de olan topraklar yeniden Assur'a geçmiştir. MÖ 9. yüzyılın ortalarında ise Assur Krallığı, daha önceki en geniş sınırlarına tekrar kavuşmuştur. Ancak Assur Ülkesi'nin büyüklüğü, MÖ 12. yüzyıldaki sınırlarını yansıtsa da krallığın bu sınırların ötesindeki geniş coğrafyada üstleneceği rol bu dönemde belirgin bir biçimde değişmiştir. Yazılı kaynaklarda, sıklıkla kaybedilen toprakların geri kazanılıp Assur Krallığı'nı baştan yaratmanın yanı sıra; gerilemiş sınırların ötesinde kalan Assurluları da kurtarmanın gerekliliği bir görev olarak vurgulandığını görmekteyiz (Radner, 2018, s.12).

3.3.2. II. Adad Nirari (MÖ 911-891)

II. Assur-dan'ın kurmuş olduğu merkezi strateji yapılanması ile başarılı askeri seferler, oğlu II. Adad Nirari Dönemi'nde de (MÖ 911-891) sürdürülmüştür. II. Adad Nirari'nin Assur tahtındaki 21 yıllık saltanatı boyunca neredeyse her yıl askeri sefer düzenlediği bilinmektedir. Bu seferlerin odağında, Habhu ve Nairi topraklarının yer aldığı kuzey bölgesi, Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Aramiler ile Babil yer almaktadır (Guarducci, 2011, s.21-22; Grayson, 1991a, s.142; Grayson, 1982, s.249). II. Adad Nirari, Aramilere, karşı sekiz sefer düzenlemiştir. Bu girişimleri önemli kılan sadece seferlerin sayısı değil, aynı zamanda yıllıkların detaylı olmasıdır. II. Adad Nirari, özellikle kuzey bölgesinde otoriteyi sağlamak adına bölgede vasal yönetimler kurarak vergi ve haraç almasının yanı sıra maden kaynaklarının olduğu stratejik noktalarda da denetim sağlamıştır (Grayson, 1982, s.250-251).

II. Adad Nirari, Yukarı Dicle Bölgesi'nin güneydoğu kesimini oluşturan Cizre-Silopi Ovası'na giren ve akınlar başlatan ilk Yeni Assur kralı olarak karşımıza çıkmaktadır. *Habhu*'nun, *Ulluba*'nın doğusundaki *Kumme* topraklarına olan baskılarına karşı II. Adad Nirari, iki defa *Kumme* Ülkesi'ne yardıma gitmiş ve aşağıdaki yazıtta adları geçen *Habhu* şehirlerini yakıp yıkmıştır;

> "*Nisan ayında Samas-abuya'nın limu olduğu yıl ikinci defa Kummu'ya yürüdüm. Atlı ordularımdan saklanan Kummu çevresindeki Habhu topraklarının kentleri olan Satkuru, Yasaddu, Kunnu ve Tabsia'yı kuşattım, yaktım, yıktım (ve) yok ettim"* (Kozbe, 2021, s.378).

Ayrıca Yukarı Dicle Bölgesi ile ilgili diğer bir etkileşim sahası ise söz konusu bu bölge sınırları içerisinde yer alan *Šubria* Ülkesi'dir. Sümercede *Subir*, Akkadca *Subartu* olan kelimeden türetilen *Šubria*, Assurca kuzey ülkesi anlamına gelmektedir. *Šubria*, Assur İmparatorluğu ile Urartu arasında hassas ve muhtemelen savunmasız bir konumda bulunan tampon bir devletti. Orta Assur metinlerinde geçen Hurri kökenli *Šubarû/Šubrû*, MÖ 1. binyılda ise *Šubria* olarak Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki dağlık bölgeyi işaret etmektedir. Coğrafi sınırlarına bakıldığında, batıda Dicle ve onun kaynak sularının aktığı bölgeden, Assur ile Urartu'nun sınırını oluşturan kuzey ve doğudaki dağ sıraları oluştururken; ülkenin batı ve güney sınırını Assur'un eyaletleri *Amēdi* ve *Tušhān*'ın da bulunduğu bölgedeki Dicle Nehri oluşturmaktadır. Bu ülkenin başkenti, Assur metinlerinde *Kullimeri*, Urartular'da *Qulmeri* olarak geçmektedir ve günümüzde Batman Çayı kenarındaki Gre Migro Höyüğü'nün olması olasıdır. Krallığın diğer önemli kenti ise *Uppumu*'dur ve olasılıkla Diyarbakır/Lice yakınlarındaki Fum Bölgesi'ne karşılık gelmektedir (Dezsö, 2006, s.33-36; Radner, 2012, s.260-261; Bryce, 2009, s. 646).

3.3.3. II. Tukulti Ninurta (MÖ 890—884)

II. Adad Nirari'nin oğlu II. Tukulti Ninurta'nın (MÖ 890-884) krallığında, askeri seferlerin; Dicle ve Habur Nehirleri boyunca uzanan geniş bir bölgeyi, Fırat Nehri sınırlarında yer alan Muşkiler ile konumuzu oluşturan Yukarı Dicle Bölgesi'nin de içinde bulunduğu Nairi topraklarını ellerinde tutan Aramilere karşı olduğu görülmektedir. II. Tukulti Ninurta, yukarıda söz edilen bölgelere yalnızca haraç toplamak için değil; bu bölgelerdeki toprakların tamamıyla Assur'a katılmasına hazırlamak için seferler düzenlemiştir (Dezső, 2018, s.130; Baştürk, 2006, s.17; Kuhrt, 2007, s.136)

Asıl hedefi Van Gölü Havzası'ndaki Nairi toprakları olan II. Tukulti Ninurta, MÖ 889 ve 886 yılları arasında, *Ulluba* olarak bilinen Cizre-Silopi Ovası'ndan geçerek kuzeye üç veya dört sefer gerçekleştirmiş olmalıdır. Ya da MÖ 886'ya tarihlenen Nairi

seferinde, *Kumme*'ye karşı faaliyetlerde bulunan Arami prensliklerinin oluşturduğu karmaşa nedeniyle Bit Zamani Krallığı ve Aramiler'e karşı olduğu bilinen bu sefer çerçevesinde Cizre Ovası'na en az bir kere gelmiş olduğunu söyleyebiliriz. II. Tukulti Ninurta, babası II. Adad Nirari gibi Kaşiyari Dağları'na doğru ilerlediği noktada, *Šubnat* Nehri'nin kaynağında heykelini dikmiştir. Tukulti Ninurta yıllıklarında bu güzergâhı, "*Şubnat nehri kaynaklarından hareket ederek Kaşiyari'ye geçtim*" şeklinde açıkça da belirtilmektedir (Kozbe, 2021, s.378-379; Grayson, 1982, s.251-252).

Adına ilk defa II Tukulti Ninurta Dönemi'nde rastladığımız *Šubnat*'ın, Süfan (Sufan) Çay'la eşleştirilmesi, bugün Adana Müzesi'nde bulunan, II. Assurnasirpal'e ait olan ve Babil Steli (**Resim 3.1**) olarak bilinen stel parçalarının Lehmann-Haupt tarafından 1899 yılında alanda bulunmasıyla yapılmıştır (Lehmann-Haupt, 1906, s.19; Hawkins, 1969,s. 120). II. Assurnasirpal yazıtında Nairi seferini, *"Ben, Assurnasirpal, Şubnat Nehri'nin kaynağından Urartu Ülkesi'ne kadar fetheden el"* şeklinde tanımlamaktadır. Bunun anlamı, Nairi topraklarının güney ve kuzey sınırlarının işaretlenmesi şeklinde yorumlanmıştır (Hawkins, 1969, s.120). Daha sonra bu eşleştirme, J.D.Hawkins'in detaylı incelemesi ile de doğrulanmıştır[4]. II. Assurnasirpal'e ait stel parçalarının Kebeli Köyü'nün yakınlarındaki su kaynağında ele geçmiş olması, *Šubnat*'ın, bugün bölge halkı tarafından Babil olarak da adlandırılan Kebeli Köyü'nün kuzeydoğusundaki Sufan Deresi'yle özdeşleştirilmesini desteklenmektedir. Ayrıca G. Kozbe başkanlığında 2004-2006 ve 2021 yıllarında Şırnak il sınırları içinde yapılan yüzey araştırmaları sırasında Kebeli Köyü'nün çevresinde dört su kaynağı tespit edilmiş; söz konusu su kaynakları ve yerleşimin, sur duvarları ile çevrili olduğu görülmüştür (Kozbe 2006b, 299; Kozbe 2007, s.308-309; Kozbe 2021, 379). II. Tukulti Ninurta döneminde siyasi temasların yoğun olarak gerçekleştiği bu bölgede yer alan eyalet merkezi *Šahuppa,* Cizre'deki Kebeli Höyüğü'ne lokalize edilmektedir. *Šahuppa* krali yazıtlarda, *Katmuhu* eyaleti olarak da anılmaktadır. Adını Dicle'nin güneyinde yer alan ve aynı adı taşıyan eyalet merkezinden almaktadır. Kessler, *Šahuppa*'yı Suriye'nin kuzeydoğu uzantısı olan Cizre Bölgesi'ndeki Yeni Assur eyaleti olarak nitelendirmektedir. MÖ 885 yılında II. Tukulti Ninurta saltanatı sırasında, Na'id-ilu, Katmuhu Valisi unvanını almıştır (Radner, 2006, s.53).

[4] Detaylı bilgi için bakınız: Hawkins, 1969.

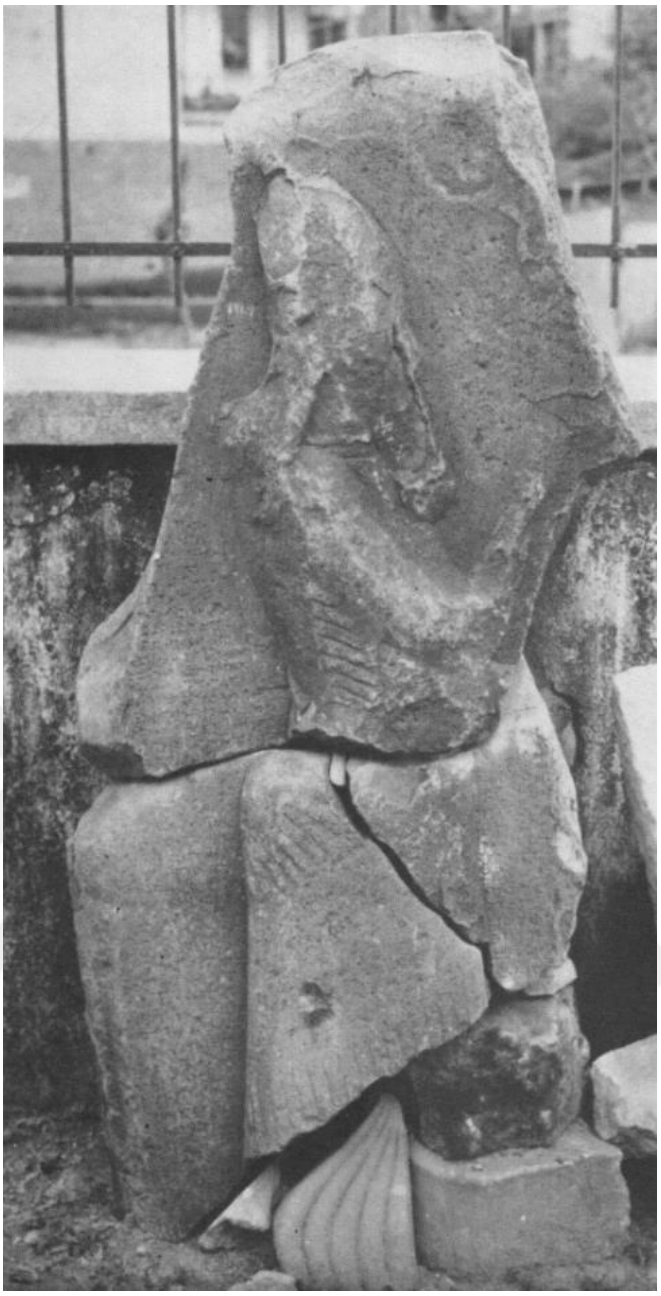

Resim 3.1: Kebeli Köyü, Babil Steli (Hawkins 1969, Plate X)

Özellikle Nairi Ülkesi'ne yönelik yayılım siyasetini sürdüren Assur'un MÖ 9.yüzyılın başlarında kuzeydeki en önemli rakibi, II. Tukulti Ninurta'nın kayıtlarında söz ettiği güçlü Nairi dışındaki Amme Ba'ala yönetimindeki Arami Krallığı'dır. Bu çerçevede Assur kralı, idari merkezi *Amēdi* (Diyarbakır) olan Bit Zamani'ye yönelik sefer gerçekleştirmiştir (Işıklı, 1998, s.32; Stillman ve Tallis, 1984, s.27; Kuhrt, 2007, s.136). II. Tukulti Ninurta'nın yazıtında, Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Bit Zamani üzerine yapılan askeri sefer, aşağıdaki gibi kayıt altına alınmıştır;

"[...]la, o zamanının valisi bana yazdığında: [Efendim Assur'un] desteğiyle tahkimli Nairi [ülkesinin] kalbi olan dağlarını aşmak için hazırlandım, Sivan ayında İlī-milku'nun eponiminin ilk gününde Nineve'den ayrıldım. Şubnat Nehri'nden Kaşiyari dağlarını geçerek [Nairi..] topraklarına [yürüdüm]. Bīt-Zamānili [Ammeba'alī'ye ait] P[a]tiškun şehrine yaklaştım. [...] ...karşı... kurdum. Çevresindeki iki şehri yok ettim. Ülkesinin tahıl (ve) samanını... [...] ülkesinin halkını alıp götürdüm, onları mağlup ettim. Oğullarını [...] birçoğunu kılıçtan geçirdim. Onun oğlu [...]. Hayatını kurtarmak için bana boyun eğdi (ve) ona merhamet ettim. [...] Komutanlarımın önünde .... rehineler [...] bronz, kalay, demir, kaplar, [...]. Memurlarımın önüne [...] atları, katırları kendim için götürdüm. Bīt Zamānili Amme-ba'lī'ye karşı merhametli oldum. Terkedilmiş şehirleri kurdum (ve) onları yerleştirdim [Onları] barış için yaşamalarını sağladım. Efendim Assur'un [...] heykeli önünde ona yemin ettirdim... [...] eğer düşmanlarıma (ve) müttefiklerine atlar verirsen tanrım Adad topraklarınıza korkunç şimşeği ile [vursun] (...). O sırada Tikulti Ninurta, iki kurību genii adlı uzun ve azametli stellerini biçimlendirerek (ve) [onları] tapınağa getirdi. Tanrı N[un]namnir'in binasının ana avlusunun duvarlarına, tanrı Enpi'nin kapısına yerleştirdim. Nairi ülkelerinin gümüşünü [...]Bīt Zamāni'nin bir adamı olan Amme-ba'lī'den, kendi fethimden elde ettiklerimin, üçte ikisini tanrı [...] [verdim](ve) üçte birini sarayıma yerleştirdim. O zaman efendim Assur'a, 60 ördek (ve) (diğer) kümes hayvanı kurban ettim" (Grayson, 1991a, s.171-172, Luckenbill, 1926, s.126-127; Baştürk, 2006, s.18).

Buradan anlaşılacağı üzere Yukarı Dicle Bölgesi, MÖ 9. yüzyıldan itibaren Yeni Assur Krallığı'nın bir parçası haline gelmiştir. MÖ 885 yılında II. Tukulti Ninurta, 882 yılında II. Assurnasirpal, Bit-Zamani kralı Amme-baala'dan haraç almış; MÖ 879 yılında bir isyanda öldürülen Amme-baala'nın yerine kardeşi İlani'yi tahta çıkartmış ve kenti "*Bit-Zamani'li İlani'nin kralî kenti*" olarak adlandırmıştır (Ökse, 2015b, s.76-77; Grayson, 1982, 253; Kağnıcı, 2017, s.138).

3.3.4. II. Assurnasirpal (MÖ 883-859)

II. Assurnasirpal'in hükümdarlığı (MÖ 883-859), Yeni Assur Dönemi için önemli bir dönüm noktasıdır. Assur'un ilk büyük kralı unvanını almasında ve uluslararası platformda güçlü bir imparatorluğun yaratılmasında hiç şüphesiz üç selefinin ona bırakmış oldukları sağlam bir devlet mekanizmasının varlığı da önemli rol oynamaktadır. Bu kralın acımasızlığı, ordu başında düzenli askeri seferlere çıkması, avları, bayındırlık faaliyetleri ve eksiksiz yazılan krali yazıtların bolluğu nedeniyle II. Assurnasirpal'in yönetimi homojen bir tablo gösterdiğinden ideal Assur imparatorlarından ilkini oluşturur (Grayson, 1982, s.253-254; Sevin, 1999, s.8; Duymuş-Filorioti, 2012, s.154-156; Dezső, 2012, s.147; Porter, 2003, s.81). Yakındoğu topraklarında emperyalist ideolojinin acımasız uygulayıcısı olan II. Assurnasirpal'in, başarılı askeri ve siyasi diplomasi faaliyetleri ile çağdaşı olan devletler üzerinde kontrol mekanizmasını genişletmiştir. Bu nedenle II. Assurnasirpal, yayılmacı olduğu kadar güçlü bir krallık yapılanmasının yanında; fethedilen bölgelerin emperyalist üst yapıya dâhil edildiği bir dönem olarak karşımıza çıktığı için bazı araştırmacılar tarafından Yeni Assur Dönemi'nin başlangıcı ya da Yeni Assur Dönemi'nin ilk büyük kralı (Grayson, 1982, s.254) olarak gösterilmektedir (Parker 2012, 865; Liverani, 2020, s.22; Frahm, 2017, s.169-170).

II. Assurnasirpal'in yönetiminde Assur'un siyasi politikalarının temel karakteristik özelliği olan emperyalist yayılım modelinin geliştirilerek daha sistemli uygulandığı görülmüştür. Assur İmparatorluğu'nun bu genişleme ve yapılanma faaliyetlerinin, 25 yıllık krallığı boyunca giderek arttığı görülmektedir. II.Assurnasirpal, Yukarı Dicle Bölgesi de dâhil olmak üzere imparatorluğun dört bir yana genişleyen topraklarında hâkimiyetini güçlendirmek için eyalet merkezleri inşa etmeye başlamıştır. Bu bağlamda Yeni Assur Krallığı, Yukarı Dicle topraklarında kalıcı bir otorite kurmak için, etrafında binlerce dönüm bereketli ova olan stratejik noktadaki *Tušhan*'ı yeniden inşa ederek eyalet merkezi ilan etmiştir. Bu nedenle Assur'un siyasi anlamdaki büyük başlangıcının en önemli mimari olarak kabul edilen II. Assurnasirpal tahta çıktığında, Assurlular tarafından yüzlerce yıldır Nairi Ülkesi'nin bir bölümü olarak bilinen, tarımsal potansiyeli yüksek Yukarı Dicle Bölgesi'ni, krallığının ilk yıllarında yapacağı seferlerin hedefi olarak belirlemiştir (Kozbe, 2018, 404; Kozbe, 2006a, s.498; Köroğlu, 2008, s.336; Köroğlu 2015, s.114; Baştürk, 2006, s.20).

II. Assurnasirpal'in (MÖ 883-859) başa geçmesiyle, yazılı kaynaklarda da açık bir biçimde belirtildiği üzere daha planlı bir yayılım süreci başlamıştır. Bu süreçte Yukarı Dicle Bölgesi, sistemli askeri yöntemler uygulanarak egemenlik altına alınmış ve Assur İmparatorluğu'yla entegrasyonu sağlamak adına yönetimsel, ekonomik ve demografik değişikliklerle gerçekleştirilen yeniden yapılandırmaya maruz bırakılmıştır. Bu girişim daha önce taşra olan bir bölgenin Assur'un kendi toprağı haline getirilmesi sonucunda, bölgede askeri ve idari bir altyapı inşasıyla gerçekleştirilen tarımsal kolonizasyon amaçlı bir yayılım olarak görülmektedir (Baştürk, 2010, s.143-144; Genç ve MacGinnis, 2023, s. 4).

Yeni Assur Dönemi'nin acımasız ve dinamik kralı II. Assurnasirpal, iktidarda kaldığı süre boyunca 14 sefer yapmıştır. II. Assurnasirpal'in askeri seferlerinin hedefindeki en önemli unsur hiç şüphesiz Aramiler gelmektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi, Assur'un baskısına rağmen, bu dönemde Aramiler pek çok Geç Hitit kent devlet merkezi de dâhil olmak üzere, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne egemen olan yerel krallıklar konumundaydılar. Assur Krallığı gücünü bu bölgenin ötesine, batıda Akdeniz kıyılarına kadar yaymayı hedeflemiştir. II. Assurnasirpal, batıdaki sorunlarla uğraşmaya başlamadan önce doğu ve güneydoğu yönünde, Diyala Bölgesi'ne üç sefer gerçekleştirmiştir. Assur orduları, MÖ 882, 879 ve 866 yıllarında üç kez Güneydoğu Anadolu ve Yukarı Dicle Bölgesi'nde ilerlemiş, Nairi Ülkesi'nin güney sınırını oluşturan bölgede eyalet merkezi kurmuştur (Köroğlu, 2012, s.157; Grayson, 1982, s.253).

Coğrafi açıdan baktığımızda Yukarı Dicle Bölgesi'nin güneydoğu yönünde yer alan Cizre-Silopi Ovası, Assur'un etkileşimde bulunduğu ilk mekânsal alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim II. Assurnasirpal krallığının ikinci yılında kuzeye yaptığı seferinde, *Šubnat*'ta kendi tasvirini taşıyan bir kaya steli diktirmiştir. Katmuhu topraklarında kalan *Šubnat*'ın kaynağı, Assur açısından oldukça önemli bir mevkidir. Etrafı surlarla kaplı olan *Šubnat*'ta, II. Assurnasirpal'in yanı sıra, babası II. Tukulti Ninurta ve atası I. Tiglat Pileser'in de askeri seferler sırasında buraya heykellerini diktirdikleri açıkça ortaya çıkmaktadır. Nitekim II. Assurnasirpal, *Šubnat*'ta diktirdiği dönemin yazılı kaynaklarından biri olan stelden, "*Atalarım, Assur kralları Tiglat Pileser ve Tukulti Ninurta'nın heykellerinin de bulunduğu Šubnat kaynağında krali bir tasvirimi yaptım ve onların yanına yerleştirdim*" (Kozbe, 2021, s.381) şeklinde bahsetmektedir. II. Assurnasirpal'in MÖ 883 yılı seferinde hedefinin, *Nipur* (Cudi Dağı) ve *Paşate* dağlarının eteklerindeki, bir başka deyişle, dağların güneyinde, bugünkü

Silopi ve Zaho yerleşimlerinin olduğu bölgede bulunan üç şehir ve 20 köyü ele geçirmek olduğunu görmekteyiz. Bu yazıt, *Paşate* adının geçtiği tek yazılı kaynaktır; hangi dağ olduğunun tam tespiti yapılamamakla birlikte olasılıkla Cudi Dağı'nın doğudaki zirvelerinden biri olmalıdır. MÖ 882'ye tarihlendirilen Kurkh Monoliti'ne göre (**Resim 3.2**), Yukarı Dicle Bölgesi'ne sefer düzenlemek üzere Nineve'den hareket eden II. Assurnasirpal ikinci yıl seferini yine *Šubnat* Nehri'nin (Safan/Sufan Çayı) kaynağında başlatmıştır. Yeni Assur Dönemi yazılı belgelerden elde edilen bu bilgi, Cizre-Silopi Ovası'nın ve buna bağlı olarak *Šubnat*'ın kaynağının yakınlarında bulunan Kebeli Höyüğü'nün, Yeni Assur İmparatorluğu'nun yayılım politikası ve sefer güzergâhları açısından ne kadar önemli olduğunu bir kez daha göstermektedir (Kozbe, 2021, s.381-382).

MÖ 9. yüzyılda Yukarı Dicle Bölgesi'ni fetheden II. Assurnasirpal, Kurkh Steli'nde bölgede yeni yerleşimlerin kurulduğu dönemde Nairi kabilelerinin kralları ile yapılan savaşlardan bahsetmektedir. Nitekim II. Assurnasirpal'in oğlu III. Salmanassar da Kurkh Stel'inde ve Dicle Nehri kaynağı olan Birkleyn Mağarası'ndaki kabartmalı yazıtlarına göre Nairi Ülkesi'ne seferler düzenlemiştir (Guarducci, 2011, s.21-24; Ökse, 2018, s.437).

MÖ 882 yılında, II. Assurnasirpal'in Yukarı Dicle Bölgesi'ne geldiğinin en sağlam kanıtı, "Kurkh Monolitleri" olarak bilinen, bugün Londra'da British Museum'da korunan ve çivi yazılı kitabesi bulunan iki steldir. Bu stellerden biri, II. Assurnasirpal (MÖ 883-859); diğeri ise oğlu III. Salmanassar (MÖ 858-824) tarafından yaptırılmıştır. Söz konusu steller, 1861 yılında o dönemde Kurkh ismini taşıyan, günümüzde Bismil ilçe merkezinin yaklaşık 20km batısında, Diyarbakır-Batman karayolunun kenarında yer alan Üçtepe adlı höyükte bulunmuştur. Üçtepe, yerel halk tarafından hâlâ Kerkh adı ile anılmaktadır. Kralın ilk beş yılda gerçekleştirdiği icraatların anlatıldığı Kurkh Steli'nde, II. Assurnasirpal'in kuzeydeki Nairi Ülkesi'ne düzenlediği askeri sefer sırasında Yukarı Dicle Bölgesi'ne geldiğinden ve daha önceleri Assur'a bağlı olan, ancak açlık nedeniyle Şubria Ülkesi'ne gitmiş olan toplulukların eyalet merkezine yeniden döndürüldüğünden ve kendisinin bir steli buraya diktirdiğinden söz etmektedir. Bu durumda stel en erken, kralın tahta çıkışının beşinci yılına, bir başka deyişle, MÖ 879 yılına tarihlendirilmektedir. Bu yazıtta kralın Nairi Ülkesi'ne düzenlediği ikinci seferden söz edilmektedir. Ancak II. Assurnasirpal'ın krallığının ikinci yılında Nairi Ülkesi'ne askeri bir sefer gerçekleştirdiği ve buradaki kahramanlığını anlatan steli, Assur'un eyalet merkezi *Tušhan*'a diktirdiği anlatılmaktadır. Bu nedenle Kurkh Steli'nin *Tušhan*'a

diktirilen stel olmadığı ve *Tušhan*'ın Yukarı Dicle Bölgesi'nin bir başka büyük höyüklerinden Ziyaret Tepe olduğu görüşü de ortaya konulmaktadır[5]. Bununla birlikte Tushan hakkındaki bilgiler, II. Assurnasirpal Dönemi'nde başlar; daha sonraki dönemlerde Assur İmparatorluğu'nun kuzey sınırı için önemli bir konuma gelmiştir (Tekin, 2009a, s.205-206; Köroğlu, 2018b, s.169; Taylor, 1965, s.22-24).

Resim 3.2: II. Assurnasirpal'in Kurkh Monoliti (© The Trustees of the British Museum)

[5] *Tušhan* kentinin Üçtepe mi yoksa Ziyaret Tepe mi olduğu tartışmaları, her iki höyükte de arkeolojik kazıların çok sınırlı yürütülmesi nedeniyle henüz açıklığa kavuşamamıştır. Her iki yerleşim merkezinin de lokasyonunun güçlendirilmesi adına daha çok veriye ihtiyacı olduğunu düşünmekteyim. Bugünkü verilerle buna son noktayı koymamız imkânsız gibi görünmektedir.

II. Assurnasirpal yönetimindeki ordu MÖ 882 yılında Yukarı Dicle Bölgesi'ne gerçekleştirdiği sefer kapsamında ilk etapta İzalla'dan haraç aldıktan sonra Kaşiyari Dağlarını geçmiştir. Söz konusu bölgedeki isyancı Hulaya'yının kentini kuşatarak ele geçirmiştir. Sefer kapsamında Kaşiyari bölgesindeki Nirbu kentleri yağmalanıp yok edildikten sonra Nairi ve Bit-Zamani'den haraç almıştır. Ayrıca II. Assurnasirpal bu bölgedeki yapılanma faaliyetlerine hız vermiş *Tušhan* ve *Amedi* adlı iki eyalet merkezi oluşturmuş ve bu iki kentin çevresinde olduğu bilinen *Tidu, Sinabu* ve *Damdammusa* gibi büyük yönetim merkezleri ve garnizonlar kurmuştur. Nitekim Kessler'in düşüncesi doğrultusunda Yukarı Dicle Bölgesi'nde yer alan bu yerleşim yerlerinden; *Tidu*'nun Üçtepe ile *Sinābu*'nun Pornak ve *Tušhan*'ın ise Üçtepe'nin yaklaşık 20km doğusundaki Ziyaret Tepe olması birçok bilim insanı tarafından kabul gören bir eşleştirmedir (Schachner, 2018, s.108-109; Radner ve Schachner, 2001, s.732). Bit Zamani adlı Arami kabilesinin krali kenti olarak adı geçen *Amedi* de bu yapılanmanın parçası haline getirilmiştir. II. Assurnasirpal MÖ 879 yılında Yukarı Dicle Bölgesi'ne gerçekleştirdiği seferde ise Katmuhu ve Kaşiyari menzilinde çok az direnişle karşılaştığı bunun temelinde ise Assur'un hegemonyasının buradaki halklar üzerindeki etkisinin hissettirilmesiyle düzenli haraç vermeleri olarak düşünülmektedir. Ayrıca II. Assurnasirpal Dönemi'nde, Katmuhu Ülkesi, *Šahuppa* ve *Tille* olarak iki eyalete bölünmüştür. MÖ 866 yılına başarılı bir batı seferinden dönen II. Assurnasirpal, daha öncede anlatıldığı gibi Habhu'ya girerek, biri *Amedi* olan iki şehri ele geçirmek ve yağmalamak için Amadanu Dağı yolu ile ilerlemiş ve bu bölgeye başka bir askeri sefer yapılmamıştır. Bu döneme ait yazılı belgelere baktığımızda, Assur'un bölgedeki askeri ve idari merkezlerini ya Dicle Nehri yakınında mevcut daha erken yerleşimlerin üzerine; ya da yeni stratejik konumlarda tahkimli yerleşim alanları kurarak oluşturduğunu görmekteyiz. Söz konusu bu tahkimli yerleşim alanları seçilirken göz önünde bulundurulan başlıca özellik, potansiyel olarak sömürülebilecek doğal kaynaklarının var olmasıdır. Ayrıca ulaşım ve iletişimin rahatça kurulabileceği nehir kenarı ya da stratejik noktalarda yer almasıdır (Kozbe, 2006a, s.498; Grayson,1982 s.254-255; Parker, 2001b, s.3; Radner, 2006, s.53; Schachner, 2018, s.108-109; Radner ve Schachner, 2001, s.732).

II. Assurnasirpal'in yıllıklarındaki MÖ 882 yılı seferlerine bakacak olursak, *Damdammusa* ve *Tušhan* isimleri ilk kez karşımıza çıkmaktadır. *Damdammusa*, Kalhu yazıtında, Assur Devleti'ne isyan eden Halziluha kentinin yöneticisi Hulaya'nın ve onunla ortak hareket eden Assurluların bu isyan girişiminin bir sonucu olarak,

II.Assurnasirpal'in krali şehrim dediği yeri ele geçirme teşebbüsleri çerçevesinde söz konusu edilmiştir (Kağnıcı, 2017, s.134).

II. Assurnasirpal'in birinci (MÖ 882), beşinci (MÖ 879) ve sekizinci (MÖ 866) yılındaki seferlerini kapsayan Kalhu Yazıtı ile sadece beşinci seferinin anlatıldığı Kurkh Steli, Yukarı Dicle Bölgesi ile ilgili bilgilerin elde edildiği en önemli yazılı kaynaklardır. Kralın MÖ 882 yılı sefer kayıtlarında bölgeye ulaşması aşağıdaki gibi ifade edilmiştir;

> *"Ben Nineveh'de iken bana, benden önceki Assur kralı Salmanasar'ın Halzilua şehrine yerleştirdiği Assurlu insanlar ve onların şehir yöneticisi Hulaya'nın isyan ettiğini, krali şehrim Damdammusa'yı zapt etmeye geldiklerini bildiren bir rapor geldi. Bana yardım eden tanrılar Assur, Şamaş ve Adad'ın emri ile savaş arabamı ve birliklerimi sürdüm. Atalarım olan Assur kralları Tiglat Pileser ve Tukulti Ninurta'nın heykellerinin bulunduğu Şubnat Nehri kaynağına bende kendi krali heykelimi diktirdim. O zaman İzalla Ülkesi'nden vergi, öküz, koyun ve şarap aldım. Kaşiyari Dağları'nın üzerinden geçtim ve Hulaya'nın güçlendirilmiş kenti Kinabu'ya yaklaştım Ordum ve korkunç savaş gücümle kenti kuşattım ve aldım... Şehrin yöneticisi Hulaya'yı götürdüm ve derisini Damdammusa kenti duvarlarına astım. Şehri temelinden yıktım, tahrip ettim, yaktım. Yakında yer alan Mariru kentini tahrip ettim. 50 savaşçı askerini kılıçla kestim, 200 esiri yaktım ve Nirbu askerlerinin 332 askerini ovadaki savaşta bozguna uğrattım. Onlardan esirler, öküzler ve koyunlar getirdim. Uhira Dağı eteklerindeki Nirbu Ülkesi yerlileri birleştiler ve güçlendirilmiş kentleri Tela'ya girdiler. Kinabu kentinden hareket ettim ve Tela'ya yaklaştım. Şehir iyice güçlendirilmiştir. Üç duvarla çevrilmişti. ... Şeri kuşattım ve aldım… Nirbu Ülkesi'ni ve güçlü duvarlarını yıktım, yaktım ve tahrip ettim"*(Baştürk, 2006, s.20-21).

II. Assurnasirpal'in Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki *Tušhan* kentinde gerçekleştirdiği inşa faaliyetleri kapsamında, Assur'un bölgede siyasal anlamda kurmak önemli bir üst merkezinin temel göstergesi olarak aşağıdaki yazıtta;

> *"Nirbu Ülkesi'nden hareket ederek Tušhan kentine yaklaştım. Yenilemek için Tušhan'ı ele aldım. Eski duvarlarını temizledim, duvarların yerlerini*

belirleyerek temel çukurlarına kadar ulaştım (ve) baştan aşağı yeni duvarları inşa ettim (ve) görkemli bir şekilde tamamladım. İçine krali ikametgâhım için bir saray kurdum… Kapılar yaptım (ve) kapı eşiklerine (onları) astım. Bu sarayı inşa ettim (ve) baştan aşağı tamamladım. Beyaz kireç taşı üzerine kendi tasvirimi yaptım (ve) Nairi Ülkelerine yapmış olduğum olağanüstü gücün ve kahramanlıklarımın övüncünü yeniden yazdım. (Onu) Tušhan şehrinin içine diktim. Anıtsal yazıtımı yazdım (ve) duvarına (onu) yerleştirdim. Kıtlıktan (ve) açlıktan yüzünden başka topraklara giden zayıf düşmüş Assurluları, Şubru Ülkesi'ne geri getirdim. Onları Tušhan şehrine yerleştirdim. Bu şehri kendime aldım (ve) Nirbu Ülkesi'nden getirdiğim arpa ve samanı burada depoladım. Silahlarımdan kaçan Nirbu Ülkesi'nin geri kalanı (yerli halkı) aşağı indiler (ve) bana boyun eğdiler. Onları terkedilmiş şehirlerine ve evlerine yeniden yerleştirdim. Şehirlerini her zamandakinden daha fazla haraç ve vergiye bağladım; atlar, katırlar, öküzler, koyunlar, şarap, bronz kaplar (ve) angarya işler yükledim. Oğullarını rehin aldım." (Grayson, 1991a, s.202; Olmstead, 1918, s.67-68; Baştürk, 2006, s.22-23) şeklinde ifade edilmiştir.

Buradan anlaşılacağı üzere II. Assurnasirpal'in Yukarı Dicle Bölgesi'ne gerçekleştirdiği askeri seferler, buradaki toprakların fethedilmesi ile bölgenin Assur İmparatorluğu'na entegrasyon süreciyle sonuçlanmıştır. II. Assurnispal ile birlikte daha sistemli gerçekleştirilen genişleme ve yayılım politikasıyla eyalet yapılan bu bölge, merkezi bir kent ve emperyal birleşme sürecinin bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Yukarı Dicle Bölgesi gerek siyasal gerekse ekonomik sebeplerden dolayı Assur için oldukça önemli bir bölgedir. Assur'un, *Tušhan* ve *Amedi* gibi eyalet merkezlerinin çevresinde bir çeşit çok bileşenli bir yönetim ağı içerisinde tahkim ettikleri garnizon, karakol, yol istasyonları ve çok sayıdaki tarımsal köy gibi birimlerden oluşmuş yerleşim şablonunu oluşturmaları hem bölgeden sağlanan ekonomik kazanımların sağlanması; hem de siyasi açıdan güvenlik alanı oluşturulması şeklinde bir mekanizmanın yaratıldığı görülmektedir (Parker, 2003, s.552-553).

3.3.5. III. Salmanassar (MÖ 858-824)

III. Salmanassar (MÖ 858-824) yalnızca babasının tahtına geçmekle kalmayıp; Assur'un en yetkin kralı olmuştur. Krallığı boyunca Assur'un en başarılı askeri

liderlerinden biri olan III. Salmanassar'ın ordusu, Yukarı Dicle Bölgesi'ne birçok sefer gerçekleştirmiştir. Selefinin siyasi politikasını izleyen III. Salmanassar, askeri seferler kapsamında bölgedeki direnişi acımasızca kırmakla birlikte teslim olmayan bütün şehir ve kasabalar yok edilmiştir. Bu dönemde Assurlu kralların uyguladıkları başarılı askeri politikanın kazanımı olarak Yeni Assur İmparatorluğu'nun sonraki yüzyıllarında bölgeye ciddi seferler düzenlenmesine gerek kalmamıştır. Ancak III. Salmanassar'ın krallığı döneminde Assur'a karşı önemli bir siyasi güç olarak Urartu Devleti karşımıza çıkmaktadır (Dezső, 2018, s.144; Kuhrt, 2007, s.142-143).

Bu çerçevede III. Salmanassar'ın 35 yıllık hükümdarlık döneminde askeri seferlerin yönü genel olarak batı, kuzey, kuzeydoğu ve kuzeybatı yönünde yoğunlaştığı bilinmektedir. Assur'un bu dönemde gerçekleştirdiği askeri seferlerin; batı cephesi, Que, Hilakku, Tabal ve Muşku; kuzey cephesi, Nairi ve Şubria ile Fırat'ın doğu tarafı; kuzeydoğu cephesi, Urartu ile Hubuşkia, Manna ve Urmiye Bölgesi; kuzeybatı cephesi, Kuzey Suriye, Gurgum, Kummu ve Meliddu ile Fırat'ın batısı şeklinde tanımlamak mümkündür (Dezső 2018, 128).

III. Salmanassar zamanında sadece Yukarı Dicle Vadisi değil; aynı zamanda Yukarı Fırat Havzası'nda da Assur egemenliği pekişmiştir. Hiç şüphesiz söz konusu bu kralın kuzey seferlerinin odağında Urartu krallığı bulunmaktaydı. Urartular bu dönemde Urmiye Gölü'nden ve Büyük Zap kaynağından Assur'un kuzey sınırlarına, Van Gölü ve Yukarı Dicle'den Fırat'ın kaynağına kadar geniş bir bölgede gölge gibi yayılmaya başladıkları bilinmektedir. III. Salmanassar'ın gerçekleştirmiş olduğu askeri seferlerinden 3., 5., 7., 15 ve 27. yıl seferleri, Yukarı Dicle Bölgesi'nden geçilmesi ve siyasi etkileşimler ile ilişkili olduğu için önemlidir. Nitekim kral, Dicle Nehri'nin kaynağını kontrol etmek için Toros Dağları'nın eteklerine kadar gitmiş ve Dicle Tüneli olarak anılan yerde bir kaya kabartması yaptırtmıştır (Grayson, 1982, s.264; Grayson, 1996, s.5; Baştürk, 2006, s.27; Tekin, 2009a, s.205-206; Mieroop, 2006, s.280; Harmanşah, 2007, s.181).

III. Salmanassar Dönemi'nde Yukarı Dicle Bölgesi ilişkili olan Kurkh Steli (**Resim 3.3)** ile Birkleyn Çayı Kabartmaları, Assur'un buradaki somut varlığını kanıtlar niteliktedir. III. Salmanassar'ın ayrıntılı askeri seferlerinin anlatıldığı Kurkh Steli'nde, sırasıyla, MÖ 859 yılında kuzey yönünde Hubuşkia, Nairi ve Urartu üzerine, MÖ 858 yılında Bīt Adini, Tīl Barsip ve Yukarı Fırat'ın boyunca devletler koalisyonuna karşı seferleri, MÖ 857-856 yıllarında batıda ve Yukarı Fırat boyunca ve ardında da Nairi Ülkesi'ne, MÖ 855 ve MÖ 854 yılında ise batıya ve Kaşiyari Dağı'na yapılan seferler

anlatılır. MÖ 853 yılında ise Kuzey Suriye'deki Karkar Savaşı'dır. Kralın MÖ 854 yılında Yukarı Dicle Bölgesi'ne yaptığı seferin burada ele alınmamış olması ilginçtir (Grayson, 1996, s.11; Köroğlu, 2018b, s.171). Bu kralın Dicle Nehri'nin kolu olan Birkleyn Çayı'nın kaynağına yaptırmış olduğu yazılı kabartmaları bölge ile olan etkileşim adına önem teşkil etmektedir. Birkleyn Çayı'nın kaynağında, atası I. Tiglat Pileser'in kabartma ve yazıtının yanına III. Salmanassar, iki kabartma ve dört yazıt yaptırmıştır. Kabartmaların bulunduğu mağaralar, Yukarı Dicle Bölgesini Doğu Anadolu'ya bağlayan yollardan Lice-Genç geçidinin 450m doğusunda yer almaktadır. Yazıtlar III. Salmanassar'ın Dicle'nin kaynağına en iki kez geldiğini göstermektedir. MÖ 852 yılındaki ilk ziyaret sırasında iki mağarada birer kabartmasını ve 3 ile 5 nolu yazıtları, MÖ 844 yılındaki ikinci ziyaretinde ise 2 ve 4 nolu yazıtların yazıldığı anlaşılmaktadır (Russell, 1984, s.175; Köroğlu, 2018b, s.179-182; Yamada, 2019, s.165-166).

III. Salmanassar'ın Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Bit Zamani'den geçişi sırasında herhangi bir engel çıkmadan Doğu Anadolu'ya geçtiğinden bahsetmektedir. III. Salmanassar'ın, Urartu Devleti'ne yönelik gerçekleştirdiği bu askeri sefer kapsamında söz konusu bölge ile kurulan temas (Kerekes, 2021, s.85; Radner ve Schachner, 2001, s.735), yazılı kaynaklarda;

> *"Kar-Salmanassar şehrinden yola çıkarak [Ha]sumu Dağı'nı aştım (ve) Bīt Zamāni Ülkesi'ne indim. Bīt Zamāni Ülkesi'nden hareket ederek Namdānu (ve) Merhisu Dağları'nı aştım. Hançer uçları gibi dimdik yükselen engebeli dağlarda engebeli patikaları bakır kazmalar ile parçaladım. Savaş arabalarımı (ve) birliklerimi (bu yolların) üzerinden geçirdim (ve) Išua Ülkesi'nin Enzite topraklarına ulaştım. Enzite topraklarının tamamını fethettim, yerle bir ettim, yok ettim (ve) şehirlerini yaktım (ve) sayısız ganimetlerini, mallarını (ve) aldım. Kendimin devasa bir kraliyet heykelini yaptım (ve) üzerine efendim tanrı Assur'un övüncünü ve muzaffer fetihlerimi yazdım. (Onu) aşağı şehir Saluria'nın ēqu bölgesine diktim"* (Grayson, 1996, s.19-20).

> *"Dicle'nin kaynağından Fırat'ın kaynağına kadar fethettim. Nairi Ülkesi'ne üçüncü kez yürüdüm. Enzi Ülkesi'nden Daiēnu (ve) Suhme Ülkesi'ne kadar (ve) Urartulu Aramu'nun krali şehri Arsaškun şehrine (ve) Gilzānu (ve)*

Hubuşkia topraklarına kadar (bölgeyi kazıyarak) bir sel gibi boğdum" (Grayson, 1996, s.109) şeklinde karşımıza çıkar.

Diğer bir örnek ise III. Salmanassar'ın beşinci yıl askeri seferinin doğrudan Yukarı Dicle Bölgesi'nde yer alan *Şubria* Ülkesi'ne yönelik girişimidir. Söz konusu sefer;

"[Saltanatımın beşinci yılında Nineve'den hareket ederek]ve Kaşiyari Dağı'na çıktım. 11 müstahkem kaleyi ele geçirdim (ve) [Şubrialı Anhitti'yi şehri ile sınırladım] (ve) [haracını] aldım" (Grayson, 1996, s.45) şeklinde ifade edilmiştir.

Nitekim III. Salmanassar Dönemi'nde Yukarı Dicle Bölgesi'ne yönelik askeri girişimlerin sonucunda, MÖ 849'de Amedi Valisi, *limu* unvanı almıştır. Ayrıca Amedi'nin söz konusu dönemde *rab şaqe*'ye bağlı olduğu, Ninurta-kibsi-usur'un Assur'daki stelinden de bilinmektedir (Kerekes, 2021, s.85; Radner ve Schachner, 2001, s. 735). Ayrıca Assur'un bu dönemde kuzeye gerçekleştirdiği askeri girişimlerden biri ise *Ulluba* Ülkesi'nden MÖ 828 yılına ait Eponym Kronikleri'ne göre III. Salmanassar tarafından *Ulluba*'ya karşı bir sefer yapıldığından bahsetmektedir (Kozbe, 2021, s.379; Algaze, vd. 2012, s.35-36; Kozbe, 2006b, s.299; Kozbe, 2007, s.307-326; Kozbe, 2008, s.175-186). Yeni Assur Dönemi'nin en başarılı iki kralı olan II. Assurnasirpal ile III. Salmanassar'ın yarım yüzyıllık süren yönetimleri sonucunda Assur'un etkinlik alanı oldukça genişlemiştir. Bu başarılı kralların hegemonya kurdukları bu büyük coğrafya içerisinde hiç şüphesiz Yukarı Dicle Bölgesi her daim ön planda olmuştur.

III. Salmanassar'ın saltanatının sonunda Amedi, bu krala karşı çatışan 27 şehirden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle Bit Zamani'nin MÖ 856 ve MÖ 849 arasında bir Assur vilayeti haline gelmiş olması mümkündür. III. Salmanassar'ın hükümdarlığının son yıllarında merkezi otoritenin yıpranmaya başladığı ve MÖ 827'de Assur'un çekirdek bölgesini içine alan geniş çaplı bir ayaklanma çıkmıştır (Guarducci, 2011, s.24; Dezső, 2018, s.144; Kerekes, 2021, s.85; Radner ve Schachner, 2001, s.735).

Resim 3.3: III. Salmanassar'ın Kurkh Monoliti (©The Trustees of the British Museum)

Ancak Yeni Assur'un etkinlik alanının oldukça genişlemesinin berberinde getirdiği olumsuzlukların başında, oldukça genişleyen ülke sınırları içerisinde, olasılıkla merkezi idarenin yetersizliği ve fetihler sonucunda oluşturulan eyaletlerin, oldukça geniş topraklara sahip olmaları nedeniyle artan ve kontrol edilemeyen güçleri gelmektedir. Bu olumsuz gelişmelere bir de *turtanu* Dayyan-Aşşur gibi önemli devlet yüksek memurlarının artan ve yine kontrol edilemeyen yetkileri eklenince, görkemli III.Salmanassar Dönemi'nin sonunda yaşanan hanedan çatışmaları tüm devlet sistemini olumsuz etkilemiş ve büyük çaplı bir ayaklanmanın gerçekleşmesine neden olmuştur. III. Salmanassar'ın uzun soluklu yönetiminin sonunda, 27 şehrin de katılımı ile MÖ 827 yılında patlak veren iç karışıklıklar nedeniyle Assur'un süregelen yükselişini durdurmuş; bir gerileme sürecini başlatmıştır (Işıklı, 1998, s.110-111; Mieroop, 2006, s.283). Özellikle Assur bu dönemde, kendi iç karışıkları ile uğraşırken Urartu Devleti'nin de bu dönemde Assur aleyhine büyük kazanımlar elde ettiği bilinmektedir.

3.3.6. V. Şamşi-Adad (MÖ 823-811)

III. Salmanassar'ın son yıllarında patlak veren ayaklanmanın sonucunda oğlu V. Şamsi Adad (MÖ 823-811) Babil'in desteğini alarak Assur tahtına çıkmıştır (Kuhrt, 2007, s.146). Muazzam bir güçle karakterize edilen iki uzun saltanattan sonra, V. Şamsi Adad'ın tahta çıkmasıyla daha kısa saltanatlar ve daha mütevazı çabalar dönemi başlamıştır. III. Salmanasar'ın krallığının sonunda patlak veren büyük isyan, ondan sonra Yeni Assur tahtına geçen oğlu V. Şamsi Adad Dönemi'nin ilk yıllarında da devam etmiş ve oldukça kısa sürecek bu kralın saltanatının gerekli başarıya ulaşmasını engellediği gibi toparlanma süreci nedeniyle hem sınırlı askeri seferlerin gerçekleştirildiği hem de bu dönemde sınırlı sayıdaki yazılı kaynaklardan MÖ 819, 818 ve 815 yıllarında Nairi Ülkesi'ne yönelik gerçekleştirilen askeri seferler bilinmektedir (Grayson, 1982, s.269; Işıklı, 1998, s.111; Radner ve Schachner, 2001, s.735; Mieroop, 2006, s.283; Grayson, 1996,s.180). V. Şamsi Adad döneminde tarihleri bilinmeyen 4 askeri sefer bilinmektedir. İlk askeri sefer, Nairi Ülkesi'ne, ikinci askeri sefer, tekrardan Nairi Ülkesi'ne, üçüncü sefer, Nairi ve Medlere karşı, dördüncü sefer ise Babil üzerine gerçekleştirilmiştir (Grayson, 1996, s.181, 184).

3.3.7. III. Adad Nirari (MÖ 810-783)

V. Şamsi Adad'ın oğlu III. Adad Nirari (MÖ 810-783), Assur tahtına çocuk yaşta çıktığı için krallığının ilk beş yılında annesi Şammuramat'ın naipliği söz konusudur (Kuhrt, 2007, s.147). III. Adad Nirari ile başlayan daha kısa ve mütevazı çabaların olduğu Yeni Assur Dönemi'nde haraç toplama seferleri ile genişlemeye çalışıldığını görmekteyiz. III. Adad-Nirari ve oğlu IV. Salmanassar (MÖ 782-773) dönemlerinde bölgedeki Assur yayılımının odağı Urartu yönüne kaymıştır. Ancak bu seferlerin başında kralların kendileri değil, erkânı bulunuyordu. Sırasıyla baş hadım Mutarris-Assur ve başkomutan (*turtanu*) Şamşi-ilu'nun etkin olduğu bilinmektedir. Şamşi-ilu, Urartu'ya bizzat en az yedi sefer düzenlemiş; bunlardan biri III. Adad Nirari, altısı ise IV. Salmanassar'ın zamanında gerçekleştirilmiştir. Anlaşılan sonraki yüzyılda Assur ordusu bölgeye krali seferler düzenlememiştir (Dezső, 2018, s.144-147). Ancak Yukarı Dicle Bölgesi'nin güneydoğusunda yer alan Cizre Ovası'nın güneybatısında yer aldığı düşünülen *Šahuppa* eyaletinin adı, III. Adad Nirari'nin bir hukuki belgesinde Assur tapınağına bağış gönderenler arasında geçmektedir (Reade, 1982, s.146; Kerekes, 2021, s.90).

V.Şamsi Adad'dan (MÖ 823-811) başlayarak III. Adad Nirari (MÖ 810-783) ile özellikle IV. Salmanassar (MÖ 782-773), III.Aşşur-dan (MÖ 771-754) ve V. Assur Nirari'nin (MÖ 754-745) yönetimini kapsayan tarihsel süreç, Yeni Assur için bir gerileme dönemi olduğu gibi bu süreçte, Assur'un merkezi otorite kapasitesinin tüketildiği ve birçok bölgede hâkimiyetini yitirdiği bilinmektedir (Grayson, 1982a s.276; Frahm, 2017, s.173). Gerileme Dönemi'nin son krallarından V. Assur Nirari'nin krallığı sırasında, Assur'un yönetim mekanizmasının tamamen bozulmuş olduğu görülmektedir. Bu nedenle yukarıda bahsetmiş olduğumuz Yeni Assur'un gerileme dönemi krallarının saltanatlarında, çevre bölgeler üzerindeki hükmetme, sistemli yayılım ve genişleme mekanizmasındaki işleyişinin çökmesiyle Yukarı Dicle Bölgesi'ne yönelik doğrudan baskın bir siyasi temasta bulunmadıklarını işaret etmektedir.

3.3.8. III. Tiglat Pileser (MÖ 745-727)

Yeni Assur Dönemi'ndeki çalkantılı bir süreçten sonra, III. Tiglat Pileser'in (MÖ 745-727) tahta geçmesi ile Assur'un yönetim mekanizmasını yeniden

şekillendirerek istikrar sağlamıştır. III. Tiglat Pileser'in gerçekleştirmiş olduğu reformlar ile merkezi otorite sağlanmış; Assur'un merkezi otorite sisteminin yetkinliği sayesinde çok geniş bir coğrafyada hegemonya kurulmuştur. Yeni Assur Dönemi'nin duraklama safhasını sonlandıran III. Tiglat Pileser ile Assur'un tekrar yükselişe geçtiği gibi kendinden sonra gelecek krallar için sağlam temellere oturmuş güçlü bir imparatorluk aşamasının başlangıcını ve Yakındoğu tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir (Postgate, 2007, s.194; Yamada, 2014, s.31; Frahm 2017, s.161, 176-178; Radner 2014, 108-109; Healy ve McBdridge, 1991, s.17).

Yeni Assur Dönemi krallarından III. Assur-dan (MÖ772-755), V. Assur Nirari (MÖ 754-745), III. Tiglat Pileser (MÖ 745-727), II. Sargon (MÖ 721-705) ve Sanherib'in (MÖ 704-681) yazıtlarında Yukarı Dicle Bölgesi'ne doğrudan krali seferlerden söz edilmez. Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki *Tušhan* eyaleti bu dönemde yeniden güvenli hale getirilerek Nairi kralları vergiye bağlanmıştır. Eponim Listeleri, III. Adad Nirari, III. Assur-dan, III. Tiglat Pileser, II.Sargon ve Sin-šarru-iškun dönemlerinde Mukin-abua (MÖ 794 yılı), Şidqi-ilu (MÖ 764 yılı), Dûri-Aššur (MÖ 728 yılı), Ša-Aššur-duppu (MÖ 707 yılı) ile Bēl-iqbi (MÖ 616 yılı) gibi Tušhan'a tayin edilen yöneticlerin adları bildirilmektedir. Bu dönemde Yukarı Dicle Bölgesi'nde Assur'un otoriteyi yerel düzeydeki kontrol mekanizmaları ile sağladığı anlaşılmaktadır. Örnek vermek gerekirse Assur ile Urartu arasındaki sınır boyunda yer alan ve tampon bir devlet statüsündeki *Šubria,* Assur ile ittifak halindedir. *Šubria* Ülkesi'nde, Assurlu yetkililerin idari yazışmalarla sürekli bölgede gelişen faaliyetleri raporlar şeklinde kralı bildirdiği bilinmektedir (Radner, 2009, s.233; Köroğlu, 2012, s.185-186; Köroğlu, 1993, s. 17).

Yukarı Dicle Bölgesi'nin güneydoğusunda yer alan Cizre-Silopi Ovası'nda, Assur etkileşimi bu dönemde oldukça yoğunluk göstermiştir. Yeni Assur yazılı kaynaklarının, *Ulluba* Bölgesi'nden bahsetmeleri artar; böylelikle bölgeye yapılan askeri seferleri değerlendirmek mümkün olmaktadır. Assur ve Urartu yazılı kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla, Urartu yayılım alanı MÖ 8.yy'ın ortalarında, Cudi Dağı'nın güneyine Cizre-Silopi Ovası ile Kuzey Irak'taki Zaho Bölgesi'ne kadar inmiş gibi görünmektedir. III. Tiglat Pileser'in kuzey bölgelerine sefer yapma nedeni sadece *Ulluba* Bölgesi'nin Urartu'nun eline geçmesi ve *Ulluba*lılar'ın Assur'a karşı olmaları değil ayrıca MÖ 9.yy. sonlarında Urartu Devleti'nin sınırlarının doğuda Urmiye Gölü'nden, batıda Elazığ Bölgesi'ndeki Alzi'ye, Fırat'a dek yayılmasının yanında Malatya Kralllğı'nın Urartu'ya bağlanması ile Assur'un ticaretini ekonomik yönden

etkilemesi de bu bölgenin Assur Devleti için önemini göstermektedir (Kozbe, 2021, s.385-386).

Bu bağlamda özellikle Yeni Assur yazılı kaynaklarının, Cizre-Silopi Ovası'nı içeren bu bölgeden bahseden belgelerin başında, Abyad Dağı'ndaki Mila Mergi Geçiti'nde yer alan III. Tiglat Pileser'e ait Mila Mergi (Yamada, 2018, s.13) kaya yazıtı gelmektedir (Kozbe, 2021, s.385). MÖ 739'da Sin-Taklak, *masennu* olarak geçmektedir. Onun eponiminde *Ulluba*'ya karşı sefer düzenlenmiştir. Bölge, *rab šaqe'*nin eyaleti ile sınırdaş gözükmektedir (Duymuş-Florioti 2016, 117; Florioti, Duymuş-Florioti, 2012b, s.9). Eponim Kroniklerine göre MÖ 739 yılında kraliyet ordusu *Ulluba* (Hawkins 1982, s.410) üzerine sefere çıkmıştır. Adı geçen yazıtta, Yeni Assur eyalet sistemine dâhil edilmesinden önce Cizre-Silopi Ovası ve çevresinden *Ulluba* Ülkesi olarak bahsedildiğini görmekteyiz. Kral, ordusunu olasılıkla, *Mašennu* yönetimindeki Halzi-atbar'da toplamış ve Assur ordusu Abyad Dağı'ndan geçmiştir. *Ulluba* Bölgesi'nin Assur topraklarına katılmasıyla birlikte bölgede krali Assur adı *Assur-iqisa* adlandırılarak yeni bir idari merkez ve birçok garnizon oluşturularak eyalet yönetimi Abarraku'ya verilmiştir. Bu noktadan sonra, bölgeden *Ulluba* olarak değil; *Mašennu* eyaleti olarak bahsedilmeye başlanır (Kozbe, 2021, s.386).

III. Tiglat Pileser'in birçok krali yazıtı, MÖ 739'da *Ulluba* Ülkesi'ni ele geçirdiği ve genişleyen Yeni Assur İmparatorluğu topraklarına katmıştır. Bölgedeki 29 şehri yerle bir ettiğini, Arami olan nüfusu dağlara sürdüğünü ve bu askeri zaferini perçinlemek için *Ulluba (pīhat* KUR.*Ulluba)* topraklarına batı ve kıyı Suriye'deki farklı yerleşmelerden getirttiği insanları yerleştirdiğini yine bu yazıtlardan öğrenmekteyiz. Bu III. Tiglat Pileser sonrası ise yazılı kaynaklarda *Assur-iqisa* ismi artık görülmemeye başlanır ve onun yerine birçok Assur yönetim dokümanında *Šabiresu* adı geçer (Algaze, vd., 2012, s.36-38; Kozbe ve Güngör, 2018, s.76-77; Yamada, 2018, s.19-20; Kozbe, 2021, s.376-379, 387).

Ulluba'ya karşı seferlerden sonra *rab şaqe* eyaletine konumu tam olarak bilinmeyen şehirlerin eklenmesi bu bölge fethedilmeden önce de bir süredir varlığını sürdüren eyaletin başka bir yerde olması gerektiğini de vurgulanmaktadır. Bunun için Assur-Ninive-Erbil Üçgeni'ne yakın bir konum, olarak Zaho'nun güneyinde bir bölge ya da Dicle'nin batısında bir yer düşünülebilir. Forrer, *Rab şaqe* eyaletinin başkenti olarak *Şabireşu'*yu önermiştir. Postgate'e göre daha batıda Sincar Dağı yanında olmalı çünkü *Şabireşu,* Çeşmeli Yer ve Sincar'ın kuzeyindeki Uwaynat Höyük'ün de Küçük Çeşme adlı yerleşimlerin adları da aynı anlamı taşımaktadır. Ayrıca Uwaynat, Eski

Musul-Dicle Geçidi'nden Nasibina'ya giden yolun ve Kaşiyari Dağı'ndan gelen yolun kesiştiği noktadadır. Kessler'in yanı sıra G. Kozbe'nin de Cizre-Silopi Ovası'nda gerçekleştirmiş olduğu yüzey araştırmalarına dayanarak burada ele geçen Yeni Assur çanak çömleklerini ve özellikle Suriye, Irak ve Türkiye sınırlarına egemen, akarsu kenarındaki bugün için de hala geçerli stratejik konumu gibi niteliklerinden dolayı *Šabiresu*'yu Dicle Nehri kıyısındaki Basorin Höyük ile eşleştirmektedirler (Kozbe, 2021, s.387; Kerekes, 2021, s.139-140). Parpola ise geçici olarak belirtilen bir olasılık dâhilinde, *Šabiresu*'yu, Sanherib'in kuzeyden Nineve'ye su getirdiği kanallar sistemindeki *Šapparišu*, olduğunu düşünmektedir (Reade, 1982, s.147). III. Tiglat Pileser, MÖ 738 yılında *Ulluba* topraklarına, Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki *Tušhan* yakınlarından ve Batı ile Kıyı Suriye'deki farklı yerleşmelerden insan toplulukları getirip yerleştirir. 739 yılındaki *Ulluba* harekâtından üç yıl sonra, MÖ 736 yılında *Ulluba* Bölgesi, Assurlular tarafından bir kez daha işgal edilmiş; bölge Urartu'nun elinden alınıp Yeni Assur eyalet sistemine dâhil edilmesinden önce *Ulluba* Ülkesi'nden bahsedildiğini bir kez daha görmekteyiz (Kozbe, 2021, s.387).

3.3.9. II. Sargon (MÖ 721-705)

II. Sargon (MÖ 721-705), III. Tiglat Pileser'in en değerli halefi olup yoğun askeri seferlerle bu hükümdarı taklit ederek, sadece kaybedilen toprakları geri kazanmakla kalmamış, aynı zamanda imparatorluğa yeni kazançlar eklemiştir. II. Sargon'un Anadolu sınırındaki askeri faaliyetleri genel olarak Fırat Bölgesi'ndeki Muşkiler ile Doğu Anadolu'da Urartulara yönelik girişimlerdir (Grayson, 1991c, s.86-91). II. Sargon'un (MÖ 721-705) krallığı sırasında yapılmış çok sayıda mektuptan oluşan yazışmalar, Assurluların sadece yerel düzeyde de olsa Yukarı Dicle Bölgesi'nde son derece etkin olduklarını göstermektedir. Bölgeye krali seferler düzenlenmemiş ancak Assur, Urartu ve tampon bölgelerin uzun sınır boyunca durumuna sürekli dikkat etmiştir. Eyalet valileri istihbarat raporları şeklinde krala haberleri bildirmenin yanında, koruyucu önlemler alarak askeri tehditleri yerel düzeyde tuttukları bilinmektedir. Nitekim Yukarı Dicle Bölgesi'nin güneydoğunda kalan Cizre-Silopi Ovası'na lokalize edilen *Ulluba* Bölgesi'nin sadece Cizre ve çevresine ait idari metinlerde, *Mašennu* eyaleti olarak geçtiği, bölgeye hiç bir askeri seferin yapılmadığı anlaşılmaktadır (Dezsö, 2018, s.147; Kozbe, 2021, s.388). Bu dönemde Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Amedi eyaletinin yöneticisi olan Liphur-bel tarafından krala yazılan bir mektupta, sınır

boylarında bulunan Assur kalelerine yönelik Urartu saldırılarından söz edilmektedir. Liphur-bel, mektubunda Urartu Ülkesi'ne, Urartu dilinde yazılmış bir protesto metni gönderdiğinden bahsetmektedir (Işıklı, 1998, s.256). Bu dönemin yazışmalarında adı geçen diğer kişiler ise MÖ 707'de *Tušhan* valisi Ša-Aššur-dubbu ile yine *Tušhan*'dan bilgi edindikleri bilinmektedir. Askeri istihbaratlar çerçevesinde Urartu ve Urartu'ya bağlı olan devletler hakkında bilgi edinildiği yazılı kaynaklarda açıkça belirtilmektedir. Örnek vermek gerekirse bu süreçte, sınır bölgesindeki *Šubria* ile sorunların ortaya çıktığı ve muhtemelen MÖ 714 yılındaki Urartu seferine uzandığı ve Amida valisi Nasḫur-Bēl, Tīdu valisi Ašipâ, Tušḫan valisi Ša-Aššur-dubbu ile Šabirēšu valisi Aššur-dūr-pānīia'nın raporlarında detaylı bir şekilde gösterilmiştir (Dezső, 2022, s.236).

Dolayısıyla Yukarı Dicle Bölgesi'nde, Assur ve Urartu arasındaki sınır görevi gören *Šubria*'nın iki devlet arasında taşımış olduğu misyon nedeniyle bu dönemin yazışmalarında sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemin yazılı kaynaklarında Yukarı Dicle Bölgesi'nde Assur'un askerlik hizmetinden kaçan askerler ilgili veriler bulunmaktadır. Dolayısıyla Assurlular bu kaçakların geri getirilmesi için asker gönderildiği bilinmektedir. *Tušhan* valisi Ša-Aššur-dubbu'nun böyle bir durumu II. Sargon'a bildirmiştir. *Šubria Ülkesi'*ne kaçan askerilerin geri getirilmesi için bir birlik gönderildiğini ancak *Šubria* kralının kardeşinin pusu kurarak Assurluları esir alarak kalesine götürüldüğü ifade edilmektedir. Bu olay üzerine *Šabirēšu* valisi (?) Assur-dūr-pānīa'nının II. Sargon'a biraz farklı bir hikâye aktarıldığı anlatılmıştır (Dezső, 2022, s.41). Nitekim *Šubria* Ülkesi, II. Sargon'un saltanatından sonra uzun bir süre Assur ve Urartu'ya karşı meydan okumasına rağmen gerek Assur; gerekse Urartu'nun siyasi çıkarları doğrultusunda buraya askeri bir girişimde bulunmamışlardır (Dezsö, 2006, s.35; Guarducci, 2011, s.27).

3.3.10. Sanherib (MÖ 704-681)

Sanherib'in (MÖ 704-681) krallığında, babasının ölümüyle başlayan siyasi istikrarsızlık ve çatışmaların sonlandırılmasıyla kontrolün yeniden sağlamlaştırmaya yönelik faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Merkezi ototriteyi sağlayan Sanherib'in yönetiminde, Assur İmparatorluğu önemli ölçüde genişlemiş ve farklı coğrafi bölgelerdeki egemenliği güçlendirmiştir. Özellikle askeri seferler kapsamında kuzeye diğer bir değişle Yukarı Dicle Dicle Bölgesi'ne yönelik siyaseti ve seferleri, Assur merkezine yakın çevresindeki Babil, Elam'ın yanı sıra, Levant Bölgesi ile Filistin ve

Mısır'a gerçekleştirilen askeri seferlerin gölgesinde kalmıştır (Frahm, 2017, 184; Hawkins, 1982, s.427; Grayson, 1991e, s.103-105,107). Sanherib'in krallığında, Yukarı Dicle Bölgesi'nin güneydoğusundaki Cizre-Silopi Ovası'na yönelik siyasi girişimler mevcuttur (Postgate, 1992, s. 248). Cudi Dağı'nın güney eteklerindeki *Ulluba* Bölgesi'nin sadece Cizre ve çevresine ait mektuplarda, Sanherib'in ordusu, yaklaşık MÖ 700'lere tarihlendirilen 5. Sefer'de, *Nipur* Dağı'nın (Cudi Dağı) zirvesinde yaşayan dağ insanlarına saldırıp şehirlerini tahrip etmeyi hedeflemiştir. Bu doğrultuda Sanherib, *Mašennu* eyaleti ve çevresindeki topraklardan gelecek olan birliklerle birleşmek üzere kuzeye, Cizre Ovası'na doğru ilerler. Buradan da kuzeydoğusunda yer alan *Ukku* Ülkesi'ne girmek üzere *Anara ve Uppa* Dağları'nın eteklerinde kurulmuş olan karargâhlar boyunca yürüyüşünü devam ettirir. Olağan nehir yolunun tersine bu şekilde dağlık kesim üzerinden *Ukku*'ya girmesi Sanherib'e bol ganimetli bir zafer getirir. Daha da önemlisi, bereketli Cizre Ovası'nın ele geçirilmesi ile kuzeydeki dağlık kesime yapılacak bir sefer öncesi Assur ordusunun ihtiyaçlarını karşılayan, ideal bir ikmal üssü oluşturulmuş gibi görünmektedir (Kozbe, 2021, s.388). Beşinci Sefer sonunda (MÖ 697), bu seferle ilgili yapılan faaliyetleri anlatan bir dizi yazıt ile ve kendi kabartmalarını Cudi Dağı eteklerindeki kayalıklara paneller halinde kazıtan Sanherib, tüm seferi özetler gibidir.

G. Kozbe'nin başkanlığı altında 2023 yılında gerçekleştirilen Şırnak İli Yüzey Araştırmaları sırasında tarafımca da ziyaret edilen Cudi Dağı Kabartmaların altı adedi Cizre'nin Şah Köyü (yeni adı Çağlayan) sınırları içinde ve iki adedi ise Cudi Dağı'nın güney eteklerinde yer alan derin bir vadinin ağzında kurulmuş olan Silopi'ye bağlı Hasanah (yeni adı Kösreli) Köyü'ndedir. Üzerileri kitabeli, kral Sanherib tasvirlerini içeren Şah Kabartmaları, Cudi Dağı'nın Neyzer Tepesi'nde bulunmaktadır. Cudi Dağı Kabartmaları, bölge hakkında bilgi edindiğimiz son kaynaktır. Bundan sonra Cizre-Silopi Ovası veya *Ulluba* Bölgesi hakkında doğrudan bilgi veren herhangi bir belge mevcut değildir (Grayson ve Novotny, 2014, s.307; Kozbe, 2021, s.388-389; Luckenbill, 1927, s.122; Erkanal, 1987, s.111-115; Erkanal-Öktü ve Erkanal, 2020).

3.3.11. Esarhaddon (MÖ 680-669)

Esaraddon'un (MÖ 680-669) krallığında, Yeni Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'ne yönelik siyasi girişimleri Assur ile Urartu arasındaki tampon devlet Şubria ile ilişkilidir. Şubria'nın Assurlu mültecilere sığınma hakkı verme konusunda uzun bir

geleneğe sahip muhtemel sığınma devletiydi ve sığınma hakkı verdiği kaçakları iade etmiyordu. Esarhaddon'un MÖ 673'teki askeri seferinin temelinde, Sanherib'in öldürülmesinden sorumlu olan iki oğlu Adrammelech (Arda-mulissi) ve Sarecer'in Yukarı Dicle Bölgesi sınırlarında yer alan bu ülkeye sığınmalarının yanı sıra askerlikten, çalışma görevinden kaçan diğer sığınmacıları yakalamak için *Šubria*'yı işgal edip Assur'a entegrasyonu sağlanmıştır (Radner, 2012, s.260-262; Dezsö, 2006, s.33-36; Grayson, 1991e, s. 129-130). MÖ 673'te Şubria'nın, Esarhaddon tarafından fethedilmesinden sonra *Uppumu* ve *Kullimeri* eyaletleri kurulmuştur. *Kullimeri* (muhtemelen Gre Migro), Batman Çayı'nın doğusunda, Dicle'nin kuzeyinde kurulan ve Urartu ile komşu olan bir eyalet iken *Uppumu* 'nun (Harmanşah, 2007) Şubria'nın batı kısmında merkezi Lice'nin dış mahallesi olan Fum olduğu düşünülmektedir. Esarhaddon tarafından fethedilen bu bölgede, inşa faaliyetleri gerçekleştirilerek buraya nakledilen halkların yerleştirilmesi sonucunda hadımlardan ikisinin vali olarak atandığı bilinmektedir. Nitekim Esarhaddon döneminde eyalet valisi olarak Bel-iddina'nın yanı sıra Sin-šar-iškun döneminde ise Uppumu eyalet valisi Aššur-mātu-taqqin *limu* unvanı taşımaktadır (Kerekes, 2021, s.144; Radner, 2006, s.63-64). Ayrıca yazılı kaynaklardan anlaşılacağı üzere Yukarı Dicle Bölgesi'nin güneydoğusunda yer alan Cizre ilçesinin güneybatısına lokalize edilen *Šahuppa* eyaletinin ismi ise Esarhaddon dönemi mektuplarında turtanular ile at ve süvari gönderen kişiler arasında geçmesi buradaki Assur hegemonyasının varlığını işaret etmektedir (Reade, 1982, s.146; Kerekes, 2021, s.90).

3.3.12. Assurbanipal (MÖ 668-627)

Assurbanipal'in (MÖ 668-627) krallığı, Assur emperyalizminin en parlak dönemini yaşadığı gibi bu kralın yönetiminden kısa bir süre sonra ortaya çıkan iç ve dış faktörlerin neden olduğu karışıklıklar nedeniyle çöküş süreci ile sonuçlanmıştır (Grayson, 1991b, s.142). Assurbanipal'in krallığı zamanında, Assur'un siyasi gelişmelerine baktığımızda, eponym kroniklerine göre bu dönemde *Tušhan* ve *Amedi* eyaletlerinin birleştirilerek tek bir vali yönetimine verildiği bilinmektedir. Ayrıca MÖ 657 yılında Urartu valisi Andaria, Uppumu ve Kullimeri'ye saldırarak bu şehirleri ele geçirme girişimlerinde bulunmuştur. *Šubria*, Assur'un askeri kayıtlarında tekrar ortaya çıkmış, şehir sakinleri ve Assur garnizonu bu saldırıyı geri püskürtmüştür. Bu askeri girişimin sonucunda Urartular yenilgiye uğratılarak Andaria'nın kafasının kesilmesi ile

son bulmuştur. Ziyaret Tepe'de bulunan çivi yazılı tabletlere göre burası imparatorluğun son yıllarına kadar Assur'un sağlam bir karakolu olarak kalmıştır (Dezsö, 2018, s.147-148; Baştürk, 2006, s.38; Grayson, 1991b, s.147). Ayrıca *Kullimeri* eyaletinin de adı Assurbanipal dönemi idari metinlerinde belgelenmiştir. Keza Esarhaddon döneminde Bel-iddina, eyaletin valisi olarak bilinmektedir. Sin-šar-iškun döneminde, Uppumu eyalet valisi Aššur-mātu-taqqin *limu* unvanı taşıdığından bahsetmiştik (Kerekes, 2021, s.144; Radner, 2006, s.63-64). Yukarı Dicle Bölgesi ve kuzeyini çevreleyen bu dağlık bölgenin Assur'a katılması ile bu topraklar güvenlik altına alınmıştır.

Genel olarak Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki siyasi varlığını değerlendirecek olursak; Assurlular için hem politik hem de ekonomik potansiyeli ön plana çıkmaktadır. Assur'un bölgedeki siyasi hegemonyasının çok bileşenli imparatorluk ağı içerisindeki emperyalist üst yapıya dâhil etmek ve buradaki kontrol mekanizmasını sürekli kılmak için farklı siyasi politikalar uyguladıkları anlaşılmıştır.

Assur İmparatorluğu'nun MÖ 1. binyılda Yukarı Dicle Bölgesi'nde kurmuş olduğu hegemonyanın siyasi dinamiklerinin altında otoriter güç ve kontrol mekanizması yatmaktadır. Modern toplumlarda bile devlet sınırları kolayca çizilmediğinden, genel olarak toplumdan muhteşem bir şekilde izole edilmiş bağımsız bir varlık olarak incelenemez. Devletin iç işleyişinin basit olmadığı, bireyler, sosyal gruplar ve kurumsal yapılar arasındaki dinamik etkileşimin ürünü olduğudur. Devletlerin ağ stratejileri arasında bir süreklilik boyunca dağıtılan farklı siyasi birleşme yöntemlerini kullandıklarına işaret eden ikili veya daha çok süreçsel yaklaşımı, devletleri, kapsayıcılık stratejileri ile bize büyük ölçekli yönetim sistemlerini sunmaktadır. Assur siyasal açıdan bölgedeki kontrolü; eyalet sistemi, vasal devlet ya da tampon bölge gibi değişik yönetim, ana örgütlenme, mekânsal strateji odaklı işlevsel çalışmaların yanı sıra fiziksel çevrenin peyzaj tarihini içerisinde barındıran mübadele, zanaat uzmanlığı, kentsel örgütlenme, kent ya da kır etkileşimi ile tarımsal-pastoral ekonomilerin bölgeler arası etkileşim politiği açıkça göstermektedir (Stein, 2001, s.353,355; Nakassis vd., 2010, s.247).

Yeni Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki hegemonyasının siyasi oluşumun temelinde, ekonomik ve askeri kaygılarla gerçekleştirilmesinin yanı sıra çekirdek bölgeden periferiye doğru emperyalist yayılımın uygulanmasıdır. Burada değişken nitelik, periferinin çekirdekle entegrasyonunun sağlanmasıdır. Yeni Assur krallarının uyguladıkları girişimlerin ilk evresinde elde ettikleri kazançları ellerinde tutabilmek

için, otonom bölgeleri imparatorluk şemsiyesi altında birleştirmek için geniş kapsamlı politik ve ekonomik yapıyı yaratacak bir entegrasyon süreci başlattıkları görülmüştür. Bu entegrasyon sürecinde, emperyal otoriteler tarafından bağımlı ülkelerin yönetiminde uygulanan denetimde bazı farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Söz konusu denetim yöntemleri, siyasi, sosyal, demografik ve ekonomik sistemlerin tamamıyla yeniden yapılandırıldığı istila ölçeğinden, önceki politik, siyasi ve sosyal sistemde kökten bir değişikliğe gitmeden ondan faydalanan zorlayıcı araçlara kadar değişiklik gösterir. Assur İmparatorluğu için doğrudan ve dolaylı yönetim olarak ikiye ayrılan bu denetim yöntemleri eyalet sistemi, vasallık sistemi, tampon devlet ve tampon bölge uygulaması adı altında incelenebilmektedir (Baştürk, 2010, s.140-141).

Yukarda sıralamış olduğumuz uygulamalara değinmek gerekirse, Yeni Assur İmparatorluğu'nun özellikle çekirdek bölgesinin kuzeyindeki periferi bölgesinde (taşrada) gerçekleştirdiği siyasi politikaları ile sınırlarının genişliği ve insan gücü açısından çağdaşı olan uygarlıklara göre kendi konumlarını önemli bir seviyede yükseltmiş oldukları açıktır. Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi ve yakın çevresinde kurmuş oldukları eyalet sistemi, imparatorluğun stratejik ağının en önemli halkası olarak karşımıza çıkmaktadır. Merkezi bölge ile periferi arasında bağlayıcı işlevi olan yönetim mekanizmaları bir başka deyişle eyaletler ile bölgesel kontrol sağlanır. Nitekim Yeni Assur İmparatorluğu, bugün Güneydoğu Anadolu topraklarında olan *Nasibina* (Nusaybin ve çevresi), *Šahuppa* (Cizre'nin batısı), *Tušhan* (Bismil'de Ziyaret Tepe veya Üçtepe), *Amedi* (Diyarbakır ve çevresi), Haznedarın (*masennu*) sınır bölgesi (Şırnak/Silopi, Uludere), *Uppumu* (Batman Çayı'nın doğusu) ve *Kullimeri* (Batman Çayı'nın batısı) gibi eyaletler ile "çok bileşenli ağ" stratejileri oluşturarak taşradaki bu yönetim merkezlerinin Assur ana merkezine entegrasyonu sağlanmıştır (Radner, 2018, s.12-13, 17).

Ayrıca eyalet sisteminin dışında, Yukarı Dicle Bölgesi'nde, Assur ile Urartu arasında Şubria gibi tampon bir bölge, vasal statüsü verilen Bit Zamani gibi birçok örneğinin de mevcut olduğu siyasi uygulamalarla da Assur'un bölgedeki varlığını farklı yönetim biçimleri ile kendi çıkarını korumaya yönelik seçenekleri de tercih ettikleri görülmüştür.

Assur'un bir bölgeyi askeri olarak fethetmesi ya da ilhak etmesiyle mevcut siyasi yapıları, sadakat yeminleri yoluyla imparatorluğa bağlayarak, özerk yönetimleri etkili bir şekilde vasal devletlere dönüştürerek hegemonik bir yönetim kurabilmelerinin yanı sıra sınır eyaletleri ile düşmanları arasında tarafsız tampon devletler ya da bölgeler

olarak hareket etmek için mevcut eyaletleri ya da bölgeleri olduğu gibi bırakma gibi uygulamalarda bulundukları bilinmektedir. Assurlular, hiyerarşik bir sistemi aracılığıyla eyalet başkentinden bölgesel kontrol sağlamaktaydılar. Eyalet başkenti, yönetici kesimin yer aldığı bir saray ve çeşitli devlet dairelerine ait birimleri, tesisler ve depolama mekanlarını içeren kompleks bir yapı niteliği taşımaktadır. Eyalet başkenti, genellikle daha önce var olan yerleşim sisteminden imparatorluğa entegre edilmiş birkaç küçük kasaba ve köyün yanı sıra, bölgenin bir parçası olarak kurulan birçok tarım köyü, yol istasyonu, ileri karakol ve garnizonu içeren bir yerleşim hiyerarşisinin tepesinde yer almaktadır (Parker, 2012, s.871-872).

Assurluların kendi hegemonyalarını benimsetmek istedikleri bölgeler üzerinde emperyalist yayılım süreçleri çerçevesinde mevcut yönetimlere vasal yükümlülükler getirerek çevre bölgeler üzerinde hegemonik kontrol sistemini uygulamışlardır. Ayrıca Assurlular etki alanlarında uygulanabilir siyasi yapılar bulduklarında, genellikle bu yönetimleri ya tehdit ya da askeri güç gösterisi yoluyla ikincil bir statüye sokma yoluna giderek de kontrolü sağlamaya çalıştıkları bilinmektedir. Söz konusu yönetim biçimi Assurluların taleplerine barışçıl bir şekilde boyun eğdiği takdirde, yönetici seçkinlerin iktidarda kalmasına ve tebaaları ile toprakları üzerinde kontrolü ellerinde tutmalarına, diğer bir deyişle kendi iç dinamikleri bakımından özerk bir statüyü sürdürmesine izin verilmesi esasına dayanmaktadır. Vasal statüsü, hem vasal devlet hem de imparatorluk adına çeşitli derecelerde yükümlülükler içeriyordu. Assurluların, vassallarından en temel talepleri bölgelerindeki siyasi ve askeri meseleler hakkında imparatorluk makamlarına düzenli raporlar halinde bilgi akışıdır. Ayrıca vasal devletin sorumlulukları arasında sefer sırasında askeri destek sağlamak, haraç vermek gibi çeşitli zorunlulukları bulunmaktadır. Bu durumda vassal topraklarda askeri özgürlüğe izin verilmekle birlikte genellikle vassal topraklardaki ve çevresindeki doğal kaynakların sömürülmesine dayalı bir mekanizmaya yönelik olduğu görülmüştür. Vasal devletlerin diğer devletlerle olan etkileşimlerini bir düzen içerisine alarak siyasi ve ekonomik kısıtlamalara maruz bıraktıkları da bilinmektedir. Vasal yükümlülükleri, söz konusu eyalette görev yapan ve emrinde süvari garnizonu olan bir Assurlu yetkili tarafından izlenirdi. Bu yetkili kişi, faaliyetleri sorumlu il valisine bildirmekle yükümlü olduğu gibi; daha acil konular olduğunda doğrudan krala veya veliaht prense de yazabiliyordu (Parker, 2012, s.872).

Vasalların sadakatlerine karşılık, imparatorluk bu devletleri yabancı devletlerden gelebilecek istila tehdidine karşı korumakla yükümlü olduğu ancak buna ne kadar

uyduklarının güç olduğu bir koruma paktı mevcuttur. Koruma vaatleri, vasal devletin kendi içinden gelen düşman güçlere de uygulanmıştır. Bu nedenle tehdit altındaki veya zayıflamış rejimler, aksi takdirde çökmeye mahkûm olan bir hanedanlığı desteklemek için genellikle imparatorluktan yardım istenirdi. Jeopolitik veya coğrafi durum askeri lojistiği zor veya pratik hale getirdiğinde ya da bir bölgede devlet düzeyinde hiçbir yönetim bulunmadığı zaman bazı bölgeler Assur ve düşman devletlerarasında tampon görevi görecek şekilde bozulmadan bırakıldığı bilinmektedir. Otonom bir devlet olarak tampon devletin devam eden varlığı, rakip devletleri mekânsal olarak ayırmaya hizmet ettiğinden genellikle komşuları tarafından tolere edildiği gibi bazen de teşvik unsuru da olabilmektedir. Bu nedenle, tampon devlet tarafsız kaldığı sürece her iki taraf için de bir dereceye kadar güvenlik sağlar. Tampon bölgeler, iki veya daha fazla rakip devlet veya onların etki alanları arasında uzanan tarafsız alanlardan oluşması bakımından tampon devletlere benzer. Ancak tampon bölgeler, uygulanabilir siyasi yapılar içermedikleri ve herhangi bir dış siyasi güç tarafından kontrol edilmedikleri için tampon devletlerden önemli ölçüde farklıdır. Bunun yerine, bu bölgelerin arasında yer aldığı rakip devletler, onları büyük ölçüde boş alanlar veya kimsenin olmadığı topraklar olarak görür ve rakip devletleri fiziksel olarak ayırdıkları için, onlar da tüm taraflar için bir dereceye kadar güvenlik sağlar (Parker, 2012, s.872-873).

Bu nedenle Yeni Assur İmparatorluğu'nun hedefindeki Yukarı Dicle Bölgesi'nde yukarıda bahsetmiş olduğumuz siyasi uygulamaları hayata geçirerek emperyalist genişleme sağladıkları görülmüştür. Assurlular bu çok bileşenli siyasi sistemi ile sınırları belirleme ve kontrol altında tutma, yer altı ve yer üstü kaynaklara hâkim olarak bölgenin mekânsal kullanımı, Assur'un buradaki mevcudiyeti ile özleştirilmesi sonucunda askeri ve idari alt yapısını oluşturarak Assur hegemonyanın bu topraklarda uzun soluklu olmasını sağlamıştır.

4. KUZEY MEZOPOTAMYA'DA YENİ ASSUR DÖNEMİ ARAZİ VE SU KULLANIMI

Mekânsal genişleme ve daralma kalıpları çerçevesinde antik arazi kullanımına ilişkin veriler, öncelikle arkeolojik saha araştırmalarından elde edilebilir. Alanların sayısı, boyutu ve dağılımındaki dalgalanmalar, yerleşim sistemleri ve arazi kullanım stratejileri hakkında bilgi sağlayabilir ve bu da nüfus seviyelerindeki değişiklikleri yansıtacak şekilde yorumlanmaktadır (Weiberg, Bonnier ve Finne, 2021, s.3). Bileşenleri bakımından beşeri ve doğal faktörlerin etkileşimi ve faaliyetleri sonucu oluşan alanlar olarak tanımlanan peyzajlar, kullanım amacına göre kentsel, kırsal, tarımsal vb. olarak sınıflandırılırlar. Tarımsal peyzajlar, insan ve çevre arasındaki etkileşimin ilk ve en temel şekli olan üretim faaliyetlerinin ürünüdürler (Atik, vd., 2022, s.348).

Geçmişteki insan faaliyetlerinin en göze batan imzasını yerleşim alanları oluşturmaktadır; ancak bu alan, Mezopotamya peyzajının karmaşık arkeolojik palimpsesti[6] içinde yalnızca bir unsurdur. Bu sadece yerleşim alanlarını değil; yollar, kanallar ve alan dağılımları gibi alan dışı faktörleri de sistematik olarak kaydetmeye çalışmıştır (Ur, 2010, s.59). Yapıların silinen ve yeniden yazılan belleği, aslında toplumun kültürel kimliğidir. Geçmişi ve geleceği birbirine bağlayan, mekân, zaman ve insan izleri yapıların palimpseste uğramış hafızasıdır. Yeniden kullanım, mekânsal kullanımın dönüşümüyle ifadesini bulmaktadır. Bu bakımdan, dönüştürülen mekânlar ile palimpsest arasında zaman-mekân, anlam ve iletişim anlayışı açısından benzerlikler bulunmaktadır. Gelişim ve değişim içerisinde olan toplumsal yapının, yeni biçimsel oluşumları izlemesi, farklı anlayış ve kültüre sahip kullanıcılar, farklı koşul ve gereksinimler, çevre standartları, yapı standardı ve mekânsal düzende değişimler ve gelişimler meydana getirmektedir. Toplumun bir parçası olan insan, çevresi ile etkileşim içinde yaşarken, toplumsal bir süreçten geçmektedir. İnsanın sürekli gelişim içinde olduğu bu süreçte düşünceler, değer yargıları, teknik koşullar, gereksinimler ve bunlara bağlı pek çok değişiklik gerçekleşmektedir (Apaydın, 2019, s.90-91).

[6] Latince "üstündeki elyazması temizlenerek tekrar tekrar kullanılmış parşömen parçası" anlamına gelen palimpsest teknik bir terim olmasına rağmen yüklendiği anlam bakımından eski ve yeninin iç içe geçmesi, izlerin tümüyle aradan çekilmemesi, bir anlamda iki ruhun bir bedende hayat bulması olarak yorumlandığından tıpkı bir bellek gibi tanımlanmakta ve yeni bir deyime dönüşerek birçok alanda söz konusu belleği tanımlamak için kullanılmaktadır. Mekânın palimpsest olarak yorumlanması ise eski ile yeninin bir arada okunduğu bir tür katmanlaşma kısacası yeni bir kimlik halidir (Apaydın, 2019, s.91).

Erken dönemdeki tarım toplumları, Güney Mezopotamya'daki kurak iklime rağmen toprakları ekime uygun hale getirmek için gereksinim duyulan suyun, sulama tekniklerine hâkim oldukları bilinmektedir. Ancak Yeni Assur Dönemi'nde, daha karmaşık ve işlevsel olan devasa boyutlu su temin sistemlerine baktığımızda, sulama tekniklerini bilen öncül tarım toplumlarına göre oldukça gelişkin, daha karmaşık ve hiyerarşik örgütleme niteliğinde olduğu ve uygarlığın gelişiminde çok büyük rol oynadığı anlaşılmaktadır. Böylelikle toplumsal örgütlenme biçimlerine doğru hızla ilerlemede sulamanın bu uygarlık için ne denli önemli olduğunu göstermiştir.

Assur topraklarında Erken Tunç Çağı peyzajından Demir Çağı manzarasına geçiş, her biri ortaya çıkan ve empoze edilen peyzajlar arasındaki bir sürekliliğin karşıt uçlarında yer alan, özellikle belirgin iki peyzaj arasındaki dramatik bir değişimi temsil etmektedir. Merkezi siyasi otorite ve sosyoekonomik eşitsizliğin açık kanıtlarına rağmen, Erken Tunç Çağı şehirleri çok azı açık planlama izine sahiptir. Onları destekleyen aynı anda yoğun ve kapsamlı tarım sistemi oluşumunda kraliyet veya başka herhangi bir zorlama biçimine dair doğrudan bir kanıt taşımamaktadır. Görünüşe göre her ikisi de büyük ölçüde, hane halkının geçimi, arazi kullanım hakkı, hareket ve iletişim kalıpları ile mekânsal modelleme ile ilgili yaygın olarak kabul edilen kural ve değerlerin ortaya çıkan bir sonucudur. Merkezi otoriteler, bu süreçlerden yararlanmış olsalar da kentleşmeyi, yol düzenlemesini ve tarımsal yoğunlaşmayı empoze etmemişlerdir. Erken Tunç Çağı modeli, en büyük ölçüde MÖ 3.binyılın ikinci yarısında gelişmiş ancak kökenleri MÖ 5. binyıla kadar uzanan dayanıklı ve çekirdekli tarımsal yerleşim modellerine dayanmaktadır. MÖ 9. ve 7. yüzyıllar arasındaki Yeni Assur coğrafyası, toprak, hidroloji ve iklim açısından neredeyse aynı fiziksel çevrede gelişmiştir. Ancak Yeni Assur modeli çarpıcı biçimde farklı bir imza sunmakta ve muhtemelen Assur peyzajının uygun biçimine dair tekil bir vizyon temelinde, merkezi planlamacılar tarafından bilinçli olarak empoze edildiğine dair çok sayıda gösterge sunmaktadır. Biri büyük ölçüde ortaya çıkan diğeri ise büyük ölçüde dayatılan bu iki peyzaj imzasının her ikisi de kırılgan ve nihayetinde sürdürülemez olduğu ortaya çıkmıştır (Ur, 2017, s.28-29).

Assur İmparatorluğu, daha önceki kentsel demografik sınırların üstesinden gelmek için sulama, su taşımacılığı, tarımsal emeğin verimli mekânsal dağılımı ve yarı-parasal bir ekonomi gibi parametrelerin olduğu teknolojik ve sosyal araçlar geliştirmiştir (Ur, 2017, s.28-29).

Assur peyzajının tüm imparatorluk ihtişamıyla Yeni Assur Dönemi'nde ortaya çıkan derin fiziksel ve sembolik dönüşümlerinin kökenleri aslında Orta Assur Dönemi'ne dayanmaktadır (Bonacossi, 2018a, s.58). Özellikle hidroloji mühendisliği projeleri, MÖ 14. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar Assur uygarlığında bilinmektedir. Arkeolojik kanıtlar önemli ikonografik ve yazılı belgelerle desteklenmektedir. Dolayısıyla Assurlu mühendislerin özellikle zirai kullanım adına hidrolik mühendisliği alanındaki başarılarını takip etmek mümkündür (Bagg, 2004, s.355). Çivi yazılı kaynakların sağladığı veriler ve Assur İmparatorluğu'nun çekirdek bölgesi ile onun batısındaki ana merkezlerde yürütülen arkeolojik araştırmalar, MÖ 13. yüzyıldan itibaren Assur hükümdarlarının büyük ölçekli sulama ağlarının inşasında aktif olarak yer aldığını göstermektedir. Yeni Assur İmparatorluğu'nun yarı kurak bölgelerinde geniş sulu arazilerin sistematik olarak yaratılması, Assur kuru tarım kuşağının büyük bölümlerinde tarımsal üretimin yoğunlaşmasına olanak vermiş ve Assur'u temel ekonomisini yağış düzensizliği ile ilgili belirsizlikten kurtarmıştır. Ayrıca devasa kanal ağlarının merkezi olarak planlanmış inşası ile imparatorluğa temel gıda maddeleri gibi malların taşınması için nehirlerin yanı sıra tamamlayıcı suyolları sağlanmıştır. Böylelikle söz konusu kanallar aracılığı ile malların Assur Ülkesi boyunca düşük sürtünmeli nakliyesi mümkün olmuştur (Bonacossi, 2018b, s.77). Assur kraliyet seçkinleri, devasa bölgesel hidrolik sistemleri, yol ağları gibi bir dizi imparatorluk altyapısının inşasını, yeni başkentleri ile imparatorluğun eyaletlerini yöneten büyük şehir merkezlerin kurulmasını, zengin yazılı ve ikonografik belgeler aracılığıyla anlatmışlardır.

Assur bürokrasisi birbiriyle bağlantılı altyapı ağını ve bunu bölgesel olarak gerçekleştirilmesinden kaynaklanan peyzajı, imparatorluğun başarısını ve üstünlüğü ile yöneticilerin meşrutiyetini artırmayı amaçlayan resmi bir anlatıyı güçlendirmenin bir aracı olarak tasarlamışlardır (Bonacossi, 2017a, s.132). Hidroloji mühendisliği yapıları, sadece imparatorluğun tam merkezinde, Assur başkentleri ve çevresine sulama suyu sağlamak için değil aynı zamanda eyalet başkentlerinin çevresinde ve batıdaki ana vilayetlerinde de inşa edilmiştir. Bir başka etkileyici bölgesel kanal ağı, Kuzeydoğu Suriye'deki Habur Vadisi'nde, Habur Nehri'nin her iki yanında kollara ayrılan 200km uzunluğundaki sistemtir. Batı Kanalı, Yukarı Habur Nehri tarafından beslenirken; Doğu Kanalı, Kuzeydoğu Suriye'deki Haseke (Hasiçi)'nin kuzeydoğusuna dek uzanmakla birlikte suyunu Habur'un ana kolu olan Çağçağ Deresi'nden almaktadır. Bu devasa hidrolik sistemin Şeyh Hamad'ın bulunduğu mevkiye kadar kazılması kanalın Orta

Assur Dönemi'ne tarihlendirilmesi konusunu tartışmalı bir hale getirmekle birlikte; genişletilmiş kanal ağının Yeni Assur Dönemi'nde oluşturulduğunu da gösterebilir (Bonacossi, 2017a, s.136; Ur ve Osborne, 2016, s.165).

Bir bölgede güç merkezi oluşması için gerekli olan unsur, stratejik kaynakların olduğu ve coğrafî güce sahip bir kültür çevresidir. Özellikle Demir Çağı'nda ekonomisi önemli ölçüde tarımsal üretime dayalı verimli topraklar, yaşamın belki de en önemli öğesi olmanın yanı sıra, belirleyici bir üretim bileşeni olarak da bilinmektedir. Nitekim bir bölgede zamanın ölçüleri ile stratejik değerde kaynakların bulunması, o bölgede kültürün gelişmesine yardımcı olmakta ve gelişim dinamiğini kolaylaştıran ekonomik zemini oluşturmaktadır (İlhan, 1989, s.715-717). Ancak iklim ve arazinin getirdiği bazı kısıtlamalar, yaşam kalıplarını etkilediği de bir gerçektir. Buradaki can alıcı nokta, bölgedeki yağış miktarıdır. Nitekim Türkiye, Levant, Kuzey Mezopotamya ve Kuzey İran, ekinlerin büyümesi için düzenli sulama yapılmasına gerek olmadan yeterli miktarda yağış alan bölgeler iken Güney Mezopotamya ve Mısır'da yıllık yağış miktarlarının çok düşük olmasından dolayı bu bölgelerde tarım, bütünüyle akarsulardan yararlanılarak yapılan sulamaya bağımlıdır (Kuhrt, 2007, s.8). Bu nedenle oldukça geniş bir coğrafyaya karşılık gelen ve medeniyetin beşiği olarak bilinen Mezopotamya'nın kuzeyi ile güneyi arasında topografik özellikler açısından belirgin farklılıklar bulunmaktadır.

İnsanoğlunun varoluşundan itibaren yaşamsal gereksinimlerin başında gelen suyun özellikle Mezopotamya'da tarımsal faaliyetlerde kullanımı beraberinde farklı su yapılarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Başlangıçta karşımıza çıkan ilkel basit kanalların zamanla gelişen ve değişen sosyo-ekonomik döngü içerisindeki gereksinimler doğrultusunda komplike su sistemlerine olan ihtiyacı doğurmuştur. Özellikle yağışın az olduğu Mezopotamya dünyasındaki antik dönem uygarlıklarında gelişiminde tarıma dayalı ekonominin temel dayanağı olan suyun uzak mesafelerden kanal benzeri dağıtım ağları ile istenilen alanlara ulaştırılması sonucunda tarımsal anlamda tüketici bir ekonomi modelinden yoğun üretici bir iktisadi yapının oluşturulmasının temelinde de önemli bir rol oynamıştır. Burada karşımıza çıkan temel faktörün suya dayalı politik bir gücün oluşturulması ve geliştirilmiş sulama sistemlerine sahip projeler sayesinde olduğu açıktır.

4.1. Arkeolojik ve Yazılı Veriler Işığında Yeni Assur Dönemi Arazi Kullanımı

İnsanların, arazi ve karasal ekosistemler ile etkileşime girdiği faaliyetler olarak tanımlanan arazi kullanımı, insanın arazi ile etkileşiminin hem kapsamı, hem de yoğunluğuyla ilgili yönleri içeren çok boyutlu bir kavramdır. Arazi kullanım yoğunluğundaki değişiklikler, emek ve sermayeye ya da teknolojiye dayalı araziden birim başına alınan üretim veya arazinin kullanım sıklığı ile elde edilen çoklu hasat, ekosistem özelliklerini değiştirerek arazi üretkenliğini manipüle eden uygulamalardır. Arazi tahsisi, tarımsal genişleme, sınır genişletme, ormansızlaştırma ve terk etme gibi arazi kullanımındaki değişiklikler dâhil olmak üzere, arkeolojide yaygın olarak "patlama" ve "çöküş" kalıpları şeklinde ifade edilen mekânsal genişleme ve daralma modelleri görülür. Nitekim arazi kullanımını ve özellikle arazi kullanımının mekânsal yapılandırılmasını uzun vadeli bir bakış açısıyla inceleyerek, belirli dönemlerde değişen iklim koşullarının tarımsal arazi kullanım şablonlarını ve sosyal gelişme süreçlerini ne ölçüde etkilemiş olabileceğini algılamak mümkündür (Weiberg, Bonnier ve Finne, 2021, s.3; Meyfroidt, vd., 2018, s.52-54).

Bileşenleri bakımından beşeri ve doğal faktörlerin etkileşimi ve faaliyetleri sonucu oluşan alanlar olarak tanımlanan peyzajlar, doğal ve kültürel faktörlerin bütünü olan çoklu değerleri içermektedir. Peyzajlar kullanım amacına göre kentsel, kırsal, tarımsal vb. olarak sınıflandırılırlar. Tarımsal peyzajlar insan ve çevre arasındaki etkileşimin ilk ve en temel şekli olan üretim faaliyetlerinin ürünüdürler. Peyzajların değişim ve gelişim sürecine doğal ve kültürel faktörler etkili olurlar. İnsanoğlunun var olma çabası, peyzajın kültürel bir ürüne dönüşüm sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Burada tarımsal peyzajlar başta tarla ve bahçe ürünleri ve üretim faaliyetleri ile tanımlanan alanlardır. Kırsal peyzajlar ise nüfus ve yapı yoğunluğunun düşük, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin öne çıktığı, çoğu zaman ormanlar, akarsular gibi doğal yapı unsurları ile çevrelenmiş alanlardır. Tarım ve tarımsal peyzajlar bütün olarak ele alındığında kırsal peyzajların önemli karakterlerini oluşturmaktadır (Atik, vd., 2022, s.348).

Fiziksel çevreyi kültürel manzaraya dönüştüren değişikliklerden insan toplulukları sorumludur. Bu kültürel değişimlerin doğası, geçmiş toplumlar hakkında bize anlatacak çok şey olduğu bilinmektedir. Sürekliliğin bir ucundaki peyzajlar, ister çiftçi, çoban, zanaatkâr veya tüccar olsun, sakinlerin toplu eylemleri tarafından değiştirilmiştir. Bireyler yaşamları boyunca çevreleri üzerinde yalnızca sınırlı

aktivitelere sahip olabilir ancak toplu eylemleri genellikle istenmeyen muazzam bir ayak izi bırakabilir. Bu tür katmanlı eylemin en iyi örneğini, Yakın Doğu'daki en yükseği 40m veya daha yüksek olan höyükler oluşturmaktadır. Sürecin diğer ucunda, peyzajlar kraliyet idaresine göre değiştirilebilir; krallar, çevredeki topraklara kendi özel siyasi, ekonomik, demografik ve kozmolojik vizyonlarını empoze etmişlerdir. Ortaya çıkan peyzaj öğeleri, kraliyet ailesinin çok büyük miktarda emeği kendi amaçları doğrultusunda seferber etme yeteneğinden dolayı genellikle anıtsaldır (Ur, 2017, s.13-15). Peyzajlar her zaman bir akış halindedir. İklimsel dalgalanmaların, jeomorfik süreçlerin, çevre üzerindeki insan etkisinin ve yerleşimin kültürel coğrafyalarındaki bölgesel değişimlerin karmaşık doğası göz önüne alındığında, "*peyzajların disipline edilmeyi reddettiğini*" öne sürmek mantıksız değildir (Harmanşah, 2012, s.53-54). Arazi kullanımı ve tarım potansiyeli hakkında bilgi edinmek yerleşimlerin büyümesi, konumları ve dağılımları hakkında kuram oluşturmamıza olanak tanımaktadır. Yerleşim düzenini oluşturan en önemli dinamikler ve geçim koşullarına ilişkin kuramlar arazi kullanımı ve tarım potansiyeli ile doğrudan ilişkilidir. Yerleşim dağılımını gösteren haritalar ve mekânsal analizler genellikle söz konusu alanı düz bir ova gibi görmekte ve farklı morfolojik özelliklerin varlığını göz ardı etmektedir. Mekânsal analizlerde mesafe ekonomiye dayanan yerleşim modelinin oluşturulmasında yegâne değişken olarak alınmaktadır. Topografik özellikler ve doğal kaynakların neden olduğu farklılıklar genellikle göz ardı edilmektedir. Yerleşim dağılımının seçilen alanın arazi potansiyeline göre değerlendirilmesi analizlerin daha anlamlı sonuçlara ulaşmasını sağlamaktadır (Koparal, 2014, s.128).

Tarımsal peyzaj, insanın tarımsal üretim faaliyetleri sırasında ve amaçları doğrultusunda, bilinçli ve sistematik olarak doğal manzaraya uyguladığı biçimdir (Fales, 1990a, s.82). Geçtiğimiz otuz yıl boyunca çağdaş kuramsal arkeoloji çerçevesinde pek çok arkeolojik çalışma kentlerin art-alanlarını oluşturan kırsal alanları da çalışmalarına dahil etmişlerdir. Yerleşim merkezleri geçim kaynaklarının bulunduğu ve ekonomilerinin dayandığı art-alanları ile birlikte değerlendirilmiştir (Koparal, 2014, s.125). Antik dönemde ekonomik yeterliliğin büyük ölçüde ve genellikle tarımsal potansiyeli ile ilişkili olduğunu söyleyebiliriz. Ticari ürünlerin büyük çoğunluğunun tarım ürünü olduğu düşünülecek olursa tarım potansiyeli ekonominin en önemli bileşeni olmalıdır. Yer seçim kuramına göre en önemli kriter yerleşim merkezinin art-alanının tarım potansiyeli ve içerdiği doğal kaynaklardır. Bu anlamda tarım potansiyeli ve arazi kullanımı yerleşim düzenlerinin tanımlanmasında en önemli bileşenlerdir (Koparal,

2014, s.126). Tarımsal üretim, yerel iklimin, doğal çevrenin ve kültürel özelliklerin bir fonksiyonudur ancak temelde yıllık ortalama yağış ve yağış stabilitesinin, yüzey suyu ile yeraltı su hidrolojisinin yanı sıra toprak kalitesinin bir sonucudur. Yakındoğu'nun yarı kurak bölgelerindeki yağmurla beslenen tarım bölgesinin sınırları bu nedenle yalnızca yıllık yağış miktarı ile belirlenmez daha çok mevsim içi ve yıldan yıla değişkenliği, yer şekilleri, toprak ve arazi kullanımı ile etkileşiminin bir sonucudur (Bonacossi, 2018b, s.84).

Mezopotamya'nın büyük bir bölümünü içeren Irak, bereketli toprakları, tatlı suları ve değişken iklimi sayesinde binlerce yıldan beridir tarımın oluşmasına katkıda bulunmuştur. Toprağı oluşturan faktörlerdeki farklılıklar nedeniyle birbirinden belirgin şekilde ayrılan toprak türlerine sahiptir. Genel olarak morfolojik, fiziksel, kimyasal ve mineralojik özelliklerdeki farklılıklarla temsil edildiği üzere toprak gelişiminin derecesi Irak'ın kuzeyinden güneyine doğru azalmaktadır. Irak topraklarının çoğu ayrışma yerinden taşınan ve başka bir yerde biriken malzemelerden oluşan ikincil kökenlidir. Irak topraklarının yapısı ve mahsul üretimine uygunluğuna göre 18 büyük gruptan oluşan bir sınıflandırma yapılmıştır. Sınıflandırılan toprak grubu içerisinde; çöl, kızıl çöl, kırmızımsı, kahverengi, kestane, kırmızımsı kestane, çernezyom, terra rossa, solonets, solonchak, litosoller, regosoller ve alüvyal topraklar gibi çeşitlilik mevcuttur. Irak toprakları dört ana fizyografik bölgeye ayrılabilmektedir ve her bölgenin kendine özgü jeolojik ve klimatalojik koşulları ile belirli toprak koşulları mevcuttur (Muhaimeed, vd., 2014, s.997; Muhaimeed, 2013, s.98-99). Günümüzde Zagros eteklerinin önündeki dağ eteği ovaları ve Assur Üçgeni'nin tamamı, ağırlıklı olarak Irak'ın yağmurla beslenen bölgesinde, ortalama derinlikleri 2-4m arasında değişen ve tuzsuz alüvyal çökeltiler üzerinde gelişmiş olan kahverengi topraklar, derin ve oldukça verimli tarım toprakları olarak karakterize edilmektedir (Bonacossi, 2018b, s.84).

Eski Mezopotamya'nın tarım ekonomisi tartışmalarında araştırmacılar genellikle güneydeki yoğun su sistemleri aracılığıyla sulama sayesinde yapılan tarım ile kuzeyde yağmurla beslenen tarım arasında keskin bir ayrım yapmaktadırlar. 19. yüzyılın ortalarından itibaren arkeolojik, yazılı ve epigrafik verilerle Yeni Assur krallarının büyük sulama programları belgelenmiştir. Özellikle Sanherib yazıtlarında, muazzam kanal ağına gururla atıfta bulunmaktadır. Yazıtlar, bu sistemlerin bahçeler, parklar ve Nineve'nin aşağısında ve yukarısındaki tahıl tarlaları için kullanıldığını göstermektedir (Ur, 2005, s.317).

Yeni Assur İmparatorluğu'nun peyzajında belki de en önemli rolü hiç şüphesiz kanal yapıları almaktadır. İmparatorluğun muazzam iş yükünü temsil eden ve ideolojik önemi olan bu yapılar, Yeni Assur Dönemi'nde oldukça karışık su sistemleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kanal[7] veya hendeklerin karşılığı olan *hiritu* terimi, Yeni Assur yasal belgelerinde nadiren adlandırılmaktadır. MÖ 707 tarihli bir metinde, bir yapı parseli *tihi hi-ri-te*, "*Adian şehrinin kanallarına bitişik*" olarak tanımlanmaktadır (Fales, 1990a, s.109-110). Yeni Assur metinlerinde kanal için kullanılan teknik terim[8], genellikle ana kanal anlamına gelen *pattu*[9]'dur ve sadece ana kanallar için kullanılmıştır (Bagg, 2000a, s.308).

Mezopotamya'da iki ekolojik koşul ayırt edilebilir: birincisi, alüvyon birikimlerini iki nehir tarafından Basra Körfezi'ne yığılmış alüvyal ovaların peyzajı oluşturmaktadır. Zeminin sürekli yükselişi, diğer koşullarla birlikte su tablasında bir yükselmeye neden olan tektonik bir alçalma hareketiyle dengelenmektedir. Bu yükseliş, arkeologlar tarafından kazılmasını imkânsız kılan alt tabakaların çoğunu, özellikle erken Eski Babil'i tahrip etmekle kalmamış; aynı zamanda sulanan her yerde üst toprağın tuzlanma hızını da arttırmıştır. Bu türün özellikle ilkbaharda daha yüksek araziler otlak için uygundur ve sulandığında tahıl tarımı, bahçecilik için uygun ilen güneyde acı suya karşı yüksek toleransı olan hurma ağaçları yetiştirmek için uygundur. Alçak bölgelerde, çok sayıda bataklıkta kamış yetişmektedir. Diğer peyzaj ise yeterli yağışın iyi bir arpa mahsulünün yetişmesine izin verdiği ve bugün bile verimin ovadaki sulanan tarlalarınkine eşit, hatta daha fazla olduğu tepelerde ve Dicle'nin kolları boyunca uzanan verimli vadilerin peyzajıdır. Bu alanlarda ayrıca, ek yiyecek ve gelir için koyun ve keçi yetiştirmek için yeterli otlakların, inşaat amaçlı taşın ve kerestenin de mevcut olduğu bilinmektedir. Kuzey Mezopotamya'nın merkezindeki Habur Nehri'nin kaynakları çevresindeki bölge, volkanik toprağı nedeniyle özellikle verimlidir (Oppenheim, 1977, s.42).

Assur krallarının *res gestae*'lerinde de (geçmişte yapılmış işlere göndermede bulunmak/delil olarak kabul edilebilir olgu) bir peyzaj mevcuttur ancak bu, büyük ölçüde kraliyet ideolojisinin, coğrafi-topoğrafik bir gerçekliğe yansıtılmasıyla

[7] Kanal yapılarına ilişkin detaylı bilgi için sulama sistemleri başlığına bakınız.

[8] Örneğin Sargon'un baş haznedarı Tab-šar-Aššur'un krala yazmış olduğu mektup, bir kanalın *(hirītu*) kazılması ile ilgilidir. Usta inşaatçının (*itinnu*) kanalda çalışan adam sayısını artırdığını ancak ustabaşı (*radiānu*) olmadığını bildirmektedir (MacGinnis, 2018a, s.42).

[9] Dağlık bölgelerdeki çalışmaların anlatıldığı metinlerde ikinci bir kanal türü olan *mitirtu*'dan bahsedilmektedir. Nitekim I. Tukulti Ninurta dağlarda ek su kaynakları aramış ve ekilmemiş arazileri *tamkīru* adı verilen sulu tarlalara dönüştürmek için *mitirtu* kanalı ile kaynak sularının şehre yönlendirildiği ifade edilmiştir (Bagg, 2000a, s.308)

oluşturulmuş bir peyzaj olarak karşımıza çıkar (Fales, 1990a, s.91). Arazi kullanımının yoğunluğunu artırmaya yönelik önlemler, sadece iklime bağlı değildir; daha çok insan faaliyetlerinin ölçeğine ve mevcut kaynaklara bağlıdırlar. Bununla birlikte bu toplumları nispeten kısa vadede özellikle iklim ve diğer faktörlerin sunduğu olasılıklardan en iyi şekilde yararlanarak genişleyebilmelerini sağlayan şey, aynı zaman onları uzun vadeli bir perspektiften savunmasız hale getirmeye de katkıda bulunmaktadır. İklimin yozlaşması özellikle daha marjinal topraklarda, önemli bölgelerin ve zaman içinde önemini koruyan yerleşimlerin dışında yerlerde arazi kullanımını etkilediği görülmektedir. Bu tür arazi kullanım değişikliklerinin, potansiyel olarak gıda arzını ve genel kaynak mevcudiyetini etkilemesi olasıdır. Ancak uzun vadeli bir perspektiften bakıldığında, toplumların birçok açıdan kendi başarılarını ve krizlerini yarattığı ve bu nedenle iklim değişikliğinin sonucunun önceki sosyo-ekonomik ortamlara ve belki de özellikle sosyo-politik kontrol işlevlerine bağlı olduğu açıktır (Weiberg, Bonnier ve Finne, 2021, s.9-10).

Irak toprakları, Mezopotamya Ovası (%30), Dağlar (%21), Çöl Bölgesi (%39) ve Engebeli Alan (%10) olmak üzere her biri kendine özgü niteliklere sahip dört ana fizyografik bölgeye ayrılmaktadır. Arazi kullanımı ise yağmurla beslenen ve sulanan ekili arazi, mera veya çalılık arazi, çöl ve orman arazisinde gerçekleşir (Muhaimeed, 2013, s. 98).

Dağlık Bölge, 92.000km^2'lik bir alanı veya toplam alanın yaklaşık yüzde 21'ni kaplamaktadır. Dağlık Bölge, esas olarak ülkenin kuzey ve kuzeydoğu kesimlerinde uzanmaktadır. Uzun senklinal vadilerle ayrılan paralel antiklinal sırtlardan oluşan bu bölgede, iç havzaların drenaj çıkışları, dar boğazlarla birleşmektedir. Dağların büyük bir kısmı erozyona uğramış ve döküntü malzeme, vadiler ile dağların önündeki alanlara birikmiştir. Bu bölgenin iklimi serin ve nemli kışlar ile ılıman kuru yazlarla karakterize edilmektedir. Günlük ve mevsimsel sıcaklık dalgalanmaları, Irak'ın geri kalanına kıyasla daha azdır. Yıllık yağış miktarı 700-1200mm veya daha fazladır; yıllık sıcaklık ise 10-20^{0}C arasındadır (Muhaimeed, vd., 2014, s.997; Muhaimeed, 2013, s.99; Bonacossi, 2018b, s.82-83).

Engebeli Alan, Dağlık Bölge'nin güneyinde ve batısında yer alan oldukça engebeli bir arazidir. Yaklaşık 42.000km^2'lik bir alanı diğer bir deyişle Irak'ın toplam alanının yaklaşık %9.6'sını kaplamaktadır. Alçak paralel tepe sırtları, geniş sığ vadiler ve çeşitli akarsuların vadileri kestiği geniş düzlüklerden oluşmaktadır. Genel olarak ortalama yükseklik, 200-1000m arasında değişmektedir. Yerel rölyef, kilometre başına

minimum 200 ile maksimum 800m arasında değişkenlik göstermektedir. Bölgeyi, çakıl konglomera ve kumtaşı yatakları oluşturmaktadır. Jeomorfolojik yer şekillerinin yapısı, yüzey kayaçları ve erozyon sürecinin derecesi açısından bir dizi ova, plato, dağ ve tepe sırtlarına ayrılmaktadır. Sıra dağların güney kenarı oldukça parçalanmış bir kısımdır. Bu bölgenin iklim koşulları, sıcak, kuru yazlar ve serin nemli kışlar ile Akdeniz iklimini karakterize ederken; yıllık ortalama yağış miktarı 400-700mm arasındadır. Yıllık ortalama sıcaklık ise 20-22.5ºC arasında değişmektedir (Muhaimeed, vd., 2014, s.998).

Mezopotamya Ovası, bir dizi farklı peyzaja sahip olan bu ova, Irak topraklarının büyük bir bölümü kapsamaktadır. Kuzeyde engebeli araziler, doğuda Zagros Dağları, güneyde Basra Körfezi ile batısında ise plato alanlarından oluşmaktadır. Ova, bataklık ve göller dâhil olmak üzere 132.500km^{2}'lik bir alanı ve Irak'ın toplam alanının %30,2'sini kaplamaktadır. Dicle ve Fırat, Şattül Arap ile aynı yönde ilerleyen kuzeybatı-güneydoğu yönelimdir. İki ana nehrin taşıdığı tortuların yanı sıra çölden rüzgârla savrulan bazı maddeler akarsu birikintilerine karışmaktadır. Ovanın büyük çoğunluğu düz bir hat sergilemektedir. Ortalama yağış miktarı, 150mm'den azdır (Muhaimeed, vd., 2014, s.999).

Çöl Bölgesi, ülkenin en büyük fizyografik bölgesidir. 171.817km^{2}'lik bir alanı ve Irak'ın toplam alanının yaklaşık %39,2'sini kapsamaktadır. Yüzey, doğuda 120m'den, batıda 700m'ye kadar kademeli olarak yükselmektedir. Yüzey drenajı genel olarak batı-doğu yönündedir. İklim çok sıcak ve kuru; yağışlar genellikle 75-100mm olduğundan bitki örtüsünü korumaya yeterli değildir (Muhaimeed, vd., 2014, s.999-1000).

Buringh (1960) ise toprak koşullarını göz önüne alarak Irak'ı şu şekilde ayırır:

Aşağı Mezopotamya Ovası, Dicle ve Fırat Nehirleri'nin geniş ovası, esas olarak akarsu malzemesinin çökelmesiyle oluşmuştur. Ova, Samarra ve Ramadi yakınlarında başlayıp Basra Körfezi yakınlarında son bulmaktadır. Yaklaşık 600km uzunluğunda ve 200km genişliğindedir. Toprakların çoğunluğu kurak-alüvyal topraklardan oluşmaktadır. Tipik kurak iklimin bir sonucu olarak tuzlanma ve ayrıca kısmı alkalileşme sürecindedirler. Bu ova, sulu tarım nedeniyle Irak'ın en önemli bölgelerinden biridir. Temelde farklı toprak oluşum ve sedimantasyon süreçleri ile farklı hidrolojik koşulların bir sonucu olarak tamamen farklı toprak koşullarına sahip bölgeler olan fizyografik birimlere bölünmüştür (Buringh, 1960, s. 292);

1. *Eski Akarsu Terasları,* mevcut nehir ovasından yaklaşık 15 ile 20m yukarısında yer almaktadır. Bu nedenle asla su altında kalmazlar ve yer altı suyu seviyesi

çok derindir. Topraklar, ovanın geri kalanından çok daha yaşlıdır; sierozem ve kırmızımsı-kahverengi topraklar olarak sınıflandırılır. Şu anda geniş çöl alanlarıdır (Buringh, 1960, s.292-293).

2. *Taşkın Ovası,* Dicle ve Fırat Nehirleri'nin Bağdat çevresindeki kıvrımlı bölümü, nehir setleri ve havzaları ile ilkbaharda ara sıra meydana gelen taşkınlarla karakterize edilir. Yeraltı suyu seviyesi yılın büyük bölümünde nispeten derindir.
3. *Delta Ovası,* Dicle ve Fırat Nehri burada birçok kola ayrılmaktadır. Bu, kimi zaman sular altında kalan geniş bir alanla karakterize edilmektedir. Yeraltı suyu seviyesi yüksek olup daha da yükselebilmektedir. Havzaların en derin kısımları bataklıktır ve yılın büyük bir bölümünde su ile dolu çöküntülerdir. Bunların bir kısmı özellikle pirinç ekimi sırasında alüvyonla dolmuştur.
4. *Bataklık Bölgesi,* nehirlerin ve kolların hemen hemen tüm sularını ve tortularını kaybettiği çok geniş bir alanı temsil etmektedir. Her yıl tüm bölge sular altında kalmaktadır. Yer altı suyu kara yüzeyinin yakınında ve üzerindedir. Hemen hemen tüm alan sazlık ve sazlarla kaplıdır. Bazı bölgelerde pirinç ve darı yetiştirilmektedir. Su ile kara arasında neredeyse hiçbir ayrım yoktur.
5. *Haliç Bölgesi,* Basra Körfezi'nin gelgit etkilerinden etkilenen bir bölgeye karşılık gelmektedir. Şattül-Arap'taki su seviyesi günde iki kez yükselip alçalmakta, böylece nehir yakınındaki araziyi doğal olarak sulamakta ve drene etmektedir. Nehirden uzaktaki geniş gelgit düzlükleri atık arazisini oluşturmaktadır.
6. *Kıyı Bölgesi,* Basra Körfezi yakınlarında, genellikle denizin suları altında kalan ve esas olarak deniz çökeltilerinden oluşan nispeten küçük bir kara şerididir. Topraklar, ıslak, zayıf ve çamurlu olup tarıma elverişli değildir.
7. *Aşağı Mezopotamya Ovası'nın Doğu Kesimi,* Dicle çökeltileri ve Zagros Dağları'nın erozyon ürünlerinden oluşan düz özelliksiz bir ovadır. Arazinin bazı kısımlarında su ile dolu çöküntüler dâhil olmak üzere çoğunlukla bataklık havza topraklarından oluşmaktadır.

Çöl Bölgeleri, ülkenin oldukça geniş olan batı kısmını oluşturmaktadır. Cezire Çölü, Kuzey ve Güney Çölü bölgelerinden oluşmaktadır. Kuzey Suriye'ye uzanan geniş Cezire'nin bir parçasını oluşturan jips çölünden, Suriye, Ürdün ve Suudi Arabistan'a uzanan kireçtaşı çölünün yanı sıra Suudi Arabistan'dan ve Kuveyt'e kadar uzanan,

çoğunlukla kireçtaşı, kısmen kumlu ve çakıllı bir çöl alanından oluşmaktadır. Çöllerin güneydoğu kesiminde geniş kumul alanları oluşmaktadır (Buringh, 1960, s.293).

Yayla ve Tepelik Bölge, Cezire Çölü ve Aşağı Mezopotamya Ovası'ndan Kuzeydoğu Irak Dağları'na kadar uzanan bölgeyi temsil etmektedir. Yağışlardaki artış nedeniyle kırmızımsı-kahverengi topraklardan kahverengi topraklara kademeli bir geçiş mevcuttur. Yaylaların ve tepelerin büyük bir kısmı sığ topraklardan, üzerlerindeki jips, çamur ve kumtaşı, kireçtaşı ile çakıldan oluşmaktadır. Bazı alanlar, özellikle Hamrin Dağları olmak üzere, kısmen normal erozyon nedeniyle derinden aşınmıştır. Kerkük, Erbil ve Musul'un yer aldığı bölüm, derin kahverengi topraklara sahip önemli bir bölgedir (Buringh, 1960, s.293-294).

Dağlık Bölge, Zagros Dağları'nın bir bölümü olan bu alan, derin kestane toprakları nedeniyle birkaç tanesi tarım için önemli olup vadilerle ayrılmış paralel birçok sıradağdan oluşmaktadır. Dağlık Bölge'nin çoğunluğu, lithosoller, rendzina toprakları, sığ kahverengi, kestane toprakları ile kaba kırık ve taşlı araziyi temsil etmektedir. Bu özel yerlerde derin çernezyom toprakları, bölge içi topraklar olarak ortaya çıkmaktadır. Dağların en yüksek kısmı meşe ormanı bölgesinin üzerindedir; kireçtaşı ve kısmen metamorfik kaya malzemesinden oluşan neredeyse engebeli dağlık arazidir (Buringh, 1960, s.294).

Tarım, erken dönemlerden itibaren dünyanın birçok yerinde olduğu gibi özellikle Anadolu, Mezopotamya ve Doğu Akdeniz'de derin demografik, sosyal, politik, ekonomik ve çevresel değişimlere yol açmıştır. Köy topluluklarının ve şehirlerin ortaya çıkışı, ekim ve tarımsal yoğunlaştırma kalıplarına yakından bağlıdır. Özellikle Mezopotamya'daki emperyal genişleme, tarımsal üretimin kontrolüne dayandığından devletin ideolojik gücünü güçlendirmek için ayrıntılı peyzaj kontrolü ve evcilleştirme anlatılarına başvurulmuştur. Dolayısıyla tarımın çevresel sonuçlarının ayrıntılı bir araştırması, belirli tarımsal stratejilerin etki ölçeğine göre önemli ölçüde mekânsal ve zamansal farklılıklar göstermektedir (Marston, 2016, s.23).

Assur İmparatorluğu'nun diğer imparatorluklarla ekonomik, siyasi ve sosyal özellikleri paylaştığı bilinmektedir. Yeni Assur İmparatorluğu ve diğer imparatorluklar, taşra bölgelerinin aksine merkezi yönetim bölgelerine büyük yatırımlar yapmıştır. Bu farklı muamele imparatorluğun çeşitli bölgeleri arasında görülen peyzaj farklılıklarının çoğunu açıklamaktadır. Ekonomik, politik, sosyal ve diğer özellikler, Assur'un merkezi bölgesindeki peyzajın özellikle yol ve kanal sistemleriyle imparatorluğun diğer bölgelerinden neden farklı göründüğünün sebeplerinden bazılarını oluşturuyor olabilir.

Bu dönemde Assurlular tarafından kontrol edilen merkez ve diğer çağdaş bölgeler arasındaki benzerlikler görülse de enerjilerinin çoğunu başkentlerinin bulunduğu bölgede harcadıkları açıktır. Diğer bir deyişle Assur merkezi ve çevresindeki arkeolojik özellikler arasında görülen farklılıklar imparatorluğun ana odak alanı olarak merkezin statüsünü yansıtmaktadır (Altaweel, 2004, s.186).

Kentleşme, bölgesel bir yerleşim sisteminin kasaba ve şehirlerinin kurulması veya büyümesi yoluyla daha fazla karmaşıklık ve yoğunluk kazandığı bir peyzaj sürecidir. Buna tarımsal üretim ve uzmanlaşmış endüstrilerdeki gelişmeler, yerel mübadele, uzun mesafeli ticaret ve sosyal etkileşim ile tüm bu yeni sosyal ilişkilerin mekânsal yapılandırma eşlik etmektedir. Kentleşme ile birlikte politik merkezileşme ve anıtsallaşma olurken geniş kırsal alanlar, bölgenin ekonomi politiği ve kültürel ideolojisi ile birbirine bağlanmaktadır (Harmanşah, 2012, s.57). Kentselleşme kraliyet yazıtlarında tamamen siyasi seçkinlerin kararlarına dayanan bilinçli bir inşaat programı ile bizlere sıklıkla sunulmaktadır. Ancak bazı kent tarihçilerinin gösterdiği gibi kentler, karmaşık birimlerdir ve oluşumlarında ekonomik, çevresel, sosyo-mekânsal ve kültürel unsurlar önemli rol oynarlar. Kentsel mekan, sosyal bir ürün olup kollektif eylemlerin birikerek artmasının bir sonucudur. Dolayısıyla kentsel mekânın üretimi, siyasi seçkinlerin aldıkları planlama kararları olduğu kadar gündelik yaşamın uygulamalarını da içermektedir (Harmanşah, 2012, s.57).

Assur topraklarının tarihsel süreci, büyük ölçüde bireylerin toplulukların, devletlerin ve imparatorluklarının kendi peyzajlarındaki yerlerini belirlemeye yönelik sürekli girişimlerinin öyküsüdür. Temel ekonomik anlamda insanlar ailelerini geçindirmek zorunda oldukları bilinmektedir bu da tarım ve hayvancılık için iklim ve çevrenin imkân ve sınırlamalarına uyum sağlamak bazen de genişletmek anlamına gelmektedir. Toplumun elit unsurları için çevre, sarayların iç mekânlarının tasarım şekli, bahçelerin ve parkların oluşturulma tarzı ile vergi-haraçların toplanması olayı kritik bir değişken olarak görülmektedir. Nitekim iklim ve çevre, kraliyet seferlerinin zamanlamasını ve hangi yönlere gideceklerini belirlemede önemli rol oynamaktadır. Rahipler ve krallar, şehirleri ayakta tutan, ticareti mümkün kılan ve kral ile tanrılar arasındaki iyi ilişkiyi insanlara gösteren elverişli büyüme koşulları için tanrılara aracılık etmeye çalışırken iklimin sınırlamaları ve dalgalanmaları dini bağlamlarda da büyük bir endişe kaynağı olduğu bilinmektedir. Assur'un fiziksel manzarası değişmez olmaktan çok uzaktı. Sıcaklık, yağış miktarları ve mevsimsellikteki dalgalanmalar yıllık, on yıllık ve hatta bin yıllık ölçeklerde gerçekleşmiştir (Ur, 2017, s.13-15). Kırsal peyzaj, Eski

Yakındoğu'ya ilişkin çok önemli bir araştırma alanını temsil etmektedir ve bu dönemin hem sosyo-ekonomik hem de çevresel/coğrafi tarihlerine ışık tuttuğu açıktır (Fales, 1990a, s.83)

Assurluların başkentlerini çevreleyen araziye yaptıkları ağır devlet yatırımları göz önüne alındığında iç bölgelerdeki ve Assurlular tarafından kontrol edilen diğer bölgelerdeki arkeolojik özellikler arasında bazı önemli farklılıklar da beklenebilir (Altaweel, 2004, s.148).

Yeni siyasi yapılandırmalar ve yerleşim eğilimleri, çevresel değişim ve doğal kaynakların değişen kullanımı ile yolların, rotaların, suyollarının, ticaret ağlarının ve kaybolup yeniden ortaya çıkan göllerin dinamik karakterlerinin tümü uzun vadede konutlarımızın yaşam alanlarında ince ve bir o kadar da ince olmayan değişikliklere yol açmaktadır. Antik dünyanın en dikkate değer teritoryal devletlerinden biri olan Assur İmparatorluğu, bölgesel genişlemesi, geniş idari vilayetler ağı, komşu devletlerle harç toplama ilişkisi ve cömert inşaat projeleriyle tanınmaktadır. MÖ 9. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar olan dönemde Yeni Assur'un imparatorluk kudreti, sürekli olarak akademik camianın büyük bir ilgisini çoğunu almaktadır. Ancak Orta Demir Çağ'ındaki refahın temellerinin, Geç Tunç Çağı itibarıyla atıldığı bilinmektedir (Harmanşah, 2012, s.54).

İmparatorlukların uzun vadeli genişleme, yoğunlaştırma ve düzenleme stratejileri, yerel çevrenin ekolojik sınırlamaları ile uzaktaki güçlü yöneticilerin çıkarları arasında bir baskı olarak kalmaktadır (Rosenzweig, 2018, s.45). Belirli yerleşim yerlerinin tespiti her dönemde oldukça zordur ancak kendi dönemindeki çeşitli bölgeleri ele alan metinler aracılığıyla yerleşim şablonları ve yerleşim türleri hakkında daha iyi bir resim elde edilebilir. Yeni Assur İmparatorluğu'nda hem fethedilen topraklarda; hem de yerli halk için yeni yerleşim birimleri kurulmuş gibi görünmektedir. Örneğin Yeni Assur Dönemi metinleri daha önce terkedilmiş bölgelerde yeniden yerleşim faaliyetlerinin başlatıldığını belirtmektedir. Aslında, Assur'un hemen batısındaki Tell al-Rimah'ta tespit edilen, III. Adad Nirari (MÖ 811-782) dönemine ait stelde, Rasappa eyaletinde birçok yeni köy ve kasabanın kurulduğunu belirtilmektedir. MÖ 10. yüzyıl gibi erken bir tarihten itibaren Assurlular tarafından devletin bazı bölgelerine kendi tebaası ile insan topluluklarının yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu örnekler çok sayıda köyün ve muhtemelen kasabanın devlet destekli yerleşim programları tarafından yaratılmış olabileceğini göstermektedir (Altaweel, 2004, s.70).

Krallık güdüsü altında inşa edilen ilk kanallar, Geç Tunç Çağı'nda, Dicle Vadisi'nin merkezindeki Kar-Tukulti Ninurta ve Assur ile birlikte muhtemelen Aşağı

Habur Nehri boyunca da nehir vadilerinde ortaya çıkmıştır. MÖ 9. yüzyıldan 7. yüzyılın başlarına kadar yeni başkentler ve esir alınan nüfusların bilinçli olarak şehirlere ve hinterlandına sürülmesiyle birlikte yeni sistemler yaratılmıştır. Metinsel ve arkeolojik veriler açısından en iyi belgelenmiş kanallar, II Assurnasirpal (MÖ 883-859) ile özellikle Sanherib'e (MÖ 704-681) atfedilen inşaat projeleridir. Kalhu'daki yeni başkenti çevreleyen tarlalar, şehrin kendisinin Dicle Nehri'nin bir terası üzerine inşa edilmiş olmasına rağmen, Yukarı Zap'tan veya onun kolu olan Khazir Nehri'nden gelen su, *Patti ḫegalli* olarak adlandırılan kanal aracılığıyla sulanmıştır. Sanherib, Yeni Assur krallarının en üretken kanal inşaatçısı olup yeni başkenti Nineve'nin kuzey hinterlandı boyunca kuzey kesimin hidrolojisinin büyük bir yüzdesini yeniden oluşturan çok çeşitli kanalların inşa edilmesini emretmiştir. Nitekim kanallar, zamanla daha iddialı hale gelen dört aşamada[10] kazılmıştır (Ur, 2017, s.24-25).

Yeni Assur İmparatorluğu'nun iç ve dış politikalarındaki kilit nokta, "toplu nüfus aktarımları" dediğimiz fethedilen topraklardaki nüfusların toplu olarak farklı bölgelere nakledilmesi veya sürgün edilmesidir. Bu tehcirler, Orta Assur Dönemi'nden itibaren Assur'un kullandığı bir yöntemdir. MÖ 3.binyıl gibi daha erken bir tarihte kullanılmakla birlikte Yeni Assur Dönemi, en yaygın ve yoğun kullanım görmüş dönem olarak bilinmektedir. Bu politika, insanları imparatorluğun dört bir yanına taşımakla kalmamış aynı zamanda imparatorluğun korunması ve ekonomisini iyileştirmek için de insanları harekete geçirmiştir. Son adımı ise hiç şüphesiz tarım üretimini içermektedir. Yerleşim şablonlarının öne sürdüğü hareket imparatorluk genelindeki bu zorunlu göçlerin en azından bir kısmı tarafından şekillendirilmiş olduğu düşünülmektedir. Küçük yerleşim yerleri köleleri veya sürgün edilenleri tarım tarlalarında çalıştırmış olabilirken; diğer kişiler özellikle vasıflı işçiler büyük şehirlere taşınmıştır (Altaweel ve Squitieri, 2018, s.204-206).

MÖ 2.binyılın sonu ve MÖ 1.binyılın başlarında Assur peyzajının şekillendirildiği bilinmektedir. Bu sürecin Assur İmparatorluğu'nun siyasi ve tarihsel çerçevesi içinde tek başına değerlendirilemeyeceği ancak Kuzey Mezopotamya'daki daha geniş çevresel süreçler ve yerleşim kaymaları ile ilişkilendirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Nitekim bu süre zarfında Assur Ülkesi'nin jeopolitik tanımında kuzeye doğru belirgin bir kayma söz konusudur. Orta Assurca *kur.aššur* terimi, başlangıçta Assur şehri çevresindeki bir idari bölgeye atıfta bulunurken Yeni Assur

[10] Yapım aşamaları, "Sulama Sistemleri" başlıklı bölümde ele alınacaktır.

yıllıklarında aynı terim kabaca, Kalhu, Nineve, Dur Şarrukin ve Erbil şehirleri arasındaki; Dicle, Yukarı ve Aşağı Zap ile Zagros Dağları'nın etekleriyle tanımlanan üçgen bir bölgeye karşılık gelmektedir (Harmanşah, 2012, s.55).

Kanallar aracılığıyla uygulanan su özellikleri, birden fazla amaca hizmet etmiştir. Temel ekonomik işlevleri ise özellikle önemlidir. Mahsul verimini artırmak ve yağışa dayalı tarımın doğasında var olan riskleri azaltmanın yanı sıra bir de ulaşım işlevine sahiptirler (Ur, 2017, s.26). Ekilebilir arazinin verimini artırmanın önemine bakıldığında, Assur'daki yeni yıl şenlik evinin kuruluş yazıtında kral Sanherib kendisini; "*kanalları kazdıran, kuyuları açan, sulama hendeklerinin mırıldanmasını sağlayan, Assur'un geniş bölgelerine bolluk ve bereket getiren, Assur'un içine sulama için suyu koyan kimdir*" şeklinde ifade etmiştir. Sanherib, bu tür hizmetleri bir yana, maksimum seviyede karı garanti etmek ve Nineve Bölgesi'ne su sağlamak üzere büyük sulama projesini tamamladığından bu unvanı tam anlamıyla taşımaktadır (Radner, 2000, s.237).

Assur kontrolü altında daha nemli ovalarla neredeyse aynı sürekli küçük yerleşim yerlerinin dağılımıyla dolu olduğu bilinmektedir. Yeni Assur kralları, yeni başkentlerinin inşasını, iç bölgelere su götürecek ve daha önceki yağış belirsizliklerine maruz kalan Assur'un geniş topraklarını sulayacak devasa sulama sistemlerinin kazılmasıyla bir tutmuştur. Assur kralları, kraliyet yazıtlarında belirgin bir şekilde sulama projeleriyle övünmüşler; bunların bir kısmının sulama sistemlerinin üzerine veya yanına yazılmış olmaları da yaklaşık bir tarihlendirmeye imkân vermektedir (Ur, 2017, s.22-24).

Merkezi planlama olmadan ortaya çıkan Erken Tunç Çağı kültürel peyzajının aksine Assur peyzajı büyük ölçüde imparatorluk karar vericilerinin amaçlanan bir ürünüdür. Birçok unsur, insanların kendi dünyalarında yaşamaları için uygun seçeneğin altında yatan vizyonları yansıtacak şekilde yukarıdan aşağıya planlanmış ve dayatmıştır. Assur manzarası genellikle uzun süre boyunca var olan unsurları en önemlisi de eski nüfuslara ve uzun bir süre boyunca devam eden dini ve siyasi öneme sahip olan Assur ile Erbil gibi yerleşim yerlerini içermektedir. Yeni başkentler ve geniş kırsal yerleşimler, doğal demografik büyüme veya yerleşim bölünmesiyle açıklanamayan mevcut peyzaj özelliklerinin üzerine ve çevresine dayatılmıştır. Bunun yerine hem şehirler, hem de kırsal alanlar, imparatorluğun başka yerlerinden esir alınan ve/veya sürgün edilen nüfus tarafından zorla iskân edilmiş gibi görünmektedir. Nitekim bu

durum, kraliyet yazıtları ve mektuplarla açıkça belgelenebilen bir uygulamadır (Ur, 2017, s.28).

Yeni Assur mektupları genellikle resmi niteliktedirler ve ister mekânlarda tutulmuş olsunlar; isterse çöp yığınlarına atılmış olsunlar çoğunlukla sarayla ilintili bir şekilde bulunmuşlardır. Bu tür mektupların taşıdığı mesajların, imparatorluk yaşamının tüm yönlerini ilgilendirdiğini, kırsal peyzaja ilişkin aydınlatıcı bilgilere sahip olduklarını açıkça söyleyebiliriz. Örneğin toprağın kraliyet mülkiyeti ile aynı toprağın satış, miras gibi yollarla özel dolaşım olasılığı arasındaki karmaşık ilişki, aşağıda açıkça belirtilmiştir;

> *"Toprağı göz önüne alarak, kral, efendim, [n] yıl önce] kraliyet topraklarında bir yerleşim yeri kurduğumu biliyor. (Sonra) efendim kralın himayesindeki Ašipâ'ya bağlı 400 emārus aldım ve onlara ekledim. Orada bir kale diktim. Kasabanın çevresi [n] cubittir; bir krali saray inşa ettim ve içine kralın bir resmini çizdim. 200...kralın tebaasını oraya yerleştirdim"* (Fales, 1990a, s.89-90).

Nitekim Suriye ve Irak'ta genellikle dört veya beş yıl süren çok yıllı kuraklık dönemleri şeklini alan yağış düzensizliği ve sık görülen kuraklıklar, tekrarlanan kriz dönemlerini ve ardından hasat kaybı ve kıtlığını belirleyebilmektedir. Nitekim çivi yazılı metinler, imparatorluğun farklı bölgelerini vuran ve tekrar eden gıda kıtlığı olaylarından bahsetmektedir. Astrolog ve rahip Akkullanu, MÖ 657 yılında Assurbanipal'e (MÖ 668-627) gönderdiği bir mektupta, hasadın tamamen kaybına neden olan şiddetli ve görünüşe göre yaygın olan büyük bir kuraklık olayından; "*bu yılki yağmurlar azaldı ve hasat yapılmadı*" şeklinde söz etmiştir. İmparatorluk ekonomisinin sağlığı doğal olarak büyük ölçüde hasadın başarısına bağlı olup tekrarlanan kuraklıklar büyüyen imparatorluk ekonomisine önemli zararlar verebilmektedir. Sekizinci yüzyılın sonlarında ve yedinci yüzyılın başlarında, Assur'un merkezi, büyük ölçüde Assur krallarının fethedilen halkları imparatorluk içinde zorla yeniden yerleştirmeleri nedeniyle bir nüfus patlaması yaşamıştır. Aşırı nüfus ve tekrarlanan kuraklık, Assur ekonomik ve siyasi sisteminde zayıflığın ve istikrarsızlığın güçlü unsurları olabilmektedir (Bonacossi, 2017a, s.132).

Çevresel, iklimsel ve daha sonra Assur tarihindeki demografik faktörlerin oluşturduğu riski azaltmak için Assur kralları, Assur peyzajını derinden değiştiren

devasa ve son derece gelişmiş hidrolik mühendislik ağları inşa etmişlerdir. Etkileyici sulama sistemleri, Assur İmparatorluğu'nun merkezindeki alan ve yerleşim kalıplarının yanı sıra insanların bu yeni yaratılan kültürel peyzaja ve onun kollektif hafızasına ilişkin zihinsel ve sembolik algılarını da derinden değiştirmiştir (Bonacossi, 2017a, s.132).

Bölgesel ölçekte, sistematik gözlemlerin yapıldığı hemen hemen her yerde peyzajın dolgusu ortaya konulmuştur. Tell al-Hawa, Hamoukar, Tell Brak, Tell Beydar ve Erbil çevresinde yapılan araştırmaların da işaret ettiği gibi Yeni Assur Dönemi yerleşim yeri sayısı açısından en büyük genişlemeyi göstermektedir. Burada Assur yerleşim peyzajının gelişiminin üç ana yolla gerçekleştiğini görmekteyiz. Erken Tunç Çağı'nın önemli yerleşim birimleri, neredeyse her zaman çok daha mütevazı bir ölçekte olmasına rağmen yeniden yerleşim görmüştür. Ayrıca bu erken yerleşim yerleri arasındaki açık ve boş alanlar doldurulmuş ve son olarak daha önce tarım için sıra dışı olduğu düşünülen topraklar da artık yoğun bir şekilde yerleşime açılmıştır (Ur, 2017, s.22).

Assur kralları, halk ve toprakların bütünleşmesinden bahsederken yazıtlarında "*Assur ülkesinin halkı arasında sayılmak*" ve "*Assur ülkesinin bir parçası haline gelmek*" ifadelerini kullanmışlardır. Bu, "Assur Ülkesi" içindeki çevresel ve sosyal farklılıkları ortadan kaldırmak ve modern bilimde "Assurlaştırma" olarak adlandırılan Assur genelinde homojen bir yaşam tarzı oluşturmak için tasarlanmış bilinçli bir politika yaydıkları anlaşılmıştır. Temel stratejilerden biri, kullanılmayan veya yeterince kullanılamayan arazileri, genellikle arıcılık, keten, meyve, şarap ve zeytinyağının yetiştirilmesi ile işlenmesi dâhil olmak üzere yeni tarım teknikleri uygulamanın yanı sıra özellikle Suriye'nin bozkır bölgelerinde sulamayı iyileştirmeye yönelik tedbirlerle bağlantılı olarak saban altına alma stratejileri bilinmektedir. Nitekim bu strateji ek insan gücü gereksinimine ihtiyaç duyulduğunu ve bu gereksinimin karşılanmasıyla mümkün olmuştur. Kapsamlı, merkezi olarak yönetilen bir yeniden yerleşim programı, Assur kontrolü altındaki muazzam coğrafi ufuktan nüfus gruplarının büyük mesafeler boyunca taşındığını ve çekirdek bölge de dâhil olmak üzere Assur ülkesini oluşturan vilayetlere yerleştiğini göstermektedir. Ayrıca, vergilendirme ve askere alma amacıyla ondalık sisteme dayalı birimler halinde örgütlenme, geniş ailelerin birliğini zayıflatmak ve alternatif bir sosyal yapı sağlamak için tasarlanmıştır. Açık hedef, bütünleşik, ekonomik açıdan son derece gelişmiş bir "Assurlular" kültürü ve toplumu yaratmak olup artık etnik bir etiket olarak görülmeyen "Assur", kökenleri ne olursa olsun, kralın tüm tebaasına atıfta bulunan bir adlandırma şeklini almıştır (Radner, 2014, s.106).

Tarımsal kolonizasyon, imparatorluğa katılımın kabul edilebilir unsurları olarak toplumsal uçurumları maskeleme yeteneğine sahipti. Metinlerin çoğuna göre, imparatorluk yetkilileri sürgün edilenleri, Yeni Assur "vatandaşları'' olarak sayıyordu. Bu unvan ve ekecekleri arazi ile birlikte, fethedilen insanlar, yer değiştirmeyi, ortak kişilik ve mülkiyet haklarını dağıtan merhametli bir imparatorluk yönetiminin bir yönü olarak kabul edebilirlerdi. Ancak, bu siyasi unvan sahiplerine yükümlülükler yüklemiştir ki bunların en azı yer değiştirmeyi ve vergilendirmeyi içermekteydi. Sonuç olarak, Yeni Assurlu yöneticiler, tebaalarını sosyo-politik değerlerini ve kimliklerini imparatorluk etrafında şekillendirmeye ikna etmek için zorlama, kısıtlama ve eşitsizlik bağlamlarında bazı seçimler gerçekleşmiş olsa bile farklı stratejiler denedikleri bilinmektedir (Rosenzweig, 2016, s.311). İmparatorluğun *Turmuna* şehrindeki taşralı subayı, büyük ölçekli çiftçiliğin ve zorunlu ortak ikametin gerektirdiği işbirliğinin, imparatorluğun kontrolü altında tek bir "aile gibi olmak" şeklinde ifade etmektedir;

> *"Kralın [III. Tiglat Pileser] beni atadığı Turmuna şehri iyi durumda. Arazi boyunduruk altına alındı. Onlar tarlaları ekip biçiyorlar, çatıları sıvıyorlar. Şehirde bir aile gibi duruyoruz"* (Rosenzweig, 2016, s.311).

Bu mektupta sakinlerin gerçekleştirdiği tarım, tebaanın sadakatını yeniden düzenlenmeye aracılık etmiştir. Yazılı metnin sorumlusu bilinçli olarak insanların bağlarında soy temelli ailelerden; kurumsal, siyasi ilişkilere doğru bir kaymayı işaret etmektedir. Bunun da gaddarlık veya rüşvetle değil; arazi kullanımı uygulamasıyla şekillendirildiği görülmektedir. Yazılı kaynakların en güzel örneklerinden oluşan bazı mektuplarda, Yeni Assurlu yöneticilerin zorunlu yeniden yerleşimi ve tarımı, boyun eğdirilmiş insanları örnek tebaa haline getiren bir yurttaşlık görevi biçimi olarak nasıl ifade ettiklerini görmekteyiz (Rosenzweig, 2016, s.311)*;*

> *"Mazamua'nın vali yardımcısı Nabû-hamatuʿa yeni fethedilen Allabria ülkesinden halka verdiği emirleri Sargon'a rapor etmiştir; [dedim ki]: "Her biriniz [evinizde ve] tarlanızda işinizi yapın ve memnun olun; artık kralın tebaasısınız". Onlar barış yanlıları ve işlerini yapıyorlar. Onları altı kaleden çıkardım ve dedim ki: Gidin! Her biriniz tarlada (bir ev) yapsın ve orada kalsın!"* (Radner, 2000, s.238).

Assur ana vatanı boyunca geniş sulama sistemlerinin kazılması, yeni tasarlanmış peyzajların etkileyici kaya kabartmaları, kaya stelleri ve sembolik misyon yüklenmiş yerlere yerleştirilmiş kraliyet yazıtları gibi hatıra anıtları ile ideolojik olarak işaretlenmesiyle ilişkilendirilmiştir. İnsanların yeni inşa edilen emperyal peyzaja ilişkin zihinsel ve sembolik algısıyla birlikte imparatorluğun çekirdek bölgesinin alanını derinden değiştirmektedir. Kuzey Assur hidrolik sisteminde yer alan Maltai, Faida, Shiru Maliktha ve Khinis'teki kanallar, kanallar boyunca veya baş kısımlarındaki büyük kaya kabartmaları, Jerwan Su Kemeri ve Khinis Kanalı'nda keşfedilen dört su kemerini işaretleyen çivi yazılı kutlama yazıtları gibi anıtlar, ilgili yöneticiler tarafından bir imza gibi damgalanan Assur peyzajının ideolojik dönüşümünün ve krali anma programının birer parçasıdır (Bonacossi ve Qasım, 2022, s.10).

Assur kültü için Assur'un silahları daha sonraki Assurlu krallar tarafından Dicle'nin kaynağı, Nairi Denizi gibi belirli yerlerde sembolik olarak bir misyon yüklenen yerlerde törensel olarak yıkandığı bilinmektedir. Ayrıca düzenli törensel ziyafetler, kraliyet anıtlarının dikilmesi, kaya yazıtlarının oyulması veya heykel, kabartma veya stel gibi her türlü görselin kullanılması gibi diğer anma eylemleri ile birleştirilmektedir. Assur şehrinin atalardan kalma bir mekân ve aidiyet ülkesi imajı, kraliyet söylemi aracılığıyla imparatorluğun tüm toprakları boyunca taşınmıştır. Assur'un MÖ 2.binyıldaki öyküsü, kültün ve onun kutsal bölgesinin sürekli olarak yerleştirilmesinin ve aynı zamanda peyzajların kolonizasyonu ile kutsanmasının bir aracısı olarak imparatorluğun uç noktalarına fiziksel olarak yeniden dağıtılmasını içermektedir (Harmanşah, 2012, s.63). Assur kralları tarafından inşa edilen su sistemleri ve bunlarla ilişkili olan kaya sanatı kompleksleri, Assur hükümdarları tarafından yaratılan emperyal peyzaja atılan kraliyet imzasını oluşturmaktadır. Söz konusu "imza", sadece peyzaj mühendisliği projeleriyle değil; aynı zamanda bölgenin sahiplenişini ve köklü dönüşümünü kutlamak adına dini ve ideolojik anlamlar yüklenen bir dizi anıt ve yazıtlarından oluşan ideolojik anma yoluyla gerçekleştirmiştir (Bonacossi, 2020, s.9-10; Bonacossi ve Qasım, 2022, s.19).

Assurlu kralların yazıtları, bu hükümdarların kraliyet sarayına yakın toprakları koruduklarını ve iyileştirdiklerini göstermektedir. Arazi, kraliyet amaçları için ayrılmaz bir parçası olup kralların kişisel zevkleri için bahçeler oluşturduklarını, ağaçlık alan veya av parkları ya da bazen de belirli bir peyzaja bir yapının eklenmesini kraliyet yazıtlarından ve yazışmalarından öğrenmekteyiz. Zamanla uzak yerlerden çeşitli bitki ve ağaç türü ithal edilerek kraliyet bahçeleri, meyve bahçeleri ve park alanları

zenginleştirilmiştir. Artan bir su kaynağına olan gereksinim nedeniyle Assur'un kuzey ve doğusundaki dağlık bölgelerdeki su kaynaklarından çıkan kanalların inşasına ve genişletilmesine yol açmıştır. Yazılı kaynakların dışında Assur kraliyet peyzajını tanımlayan ikonografik kanıtlar, krali amaçlar için tasarlanmış olan Nimrud, Nineve ve Khorsabad gibi krali başkentlerdeki sarayların duvarlarını kaplayan taş panellerdeki rölyefler, dış mekân peyzajının görselli bir versiyonunu oluşturmaktadır. Kralın peyzaj çalışmalarının görüntülerini içeren saray kabartmaları ve görselli açıklamalar, kültü ve doğal dünyayı saraya yaklaştırmayı amaçlayan peyzajlı arazi örneklerini işaret ettiği için önem teşkil etmektedir (Albenda, 2018, s.105, 116-117; Dalley, 1993, s.1-5).

Dolayısıyla peyzajın son öğesi ideolojiktir. Yeni Assur kralları, hem imparatorluk merkezinde; hem de fethedilen dış eyaletlerde ve bağlı devletlerde propaganda amaçlı kaya kabartmaları yaptırmıştır. Assur'da rölyefler, kanal sistemleri ile yakın ilişki içinde görünmektedir. Örneğin Khinis Kanalı'nın baş kısmındaki devasa kaya kabartması, Sanherib'i, Assur'un baş tanrısı Assur ve eşi Mullissu'un önünde göstermektedir. Daha küçük bir başka su sistemi olan Faida Kanalı'nda da, benzer meşrulaştırma sahneleri mevcuttur. Buradan da anlaşılacağı üzere, kabartmaların ve suyun yan yana gelmesinin tesadüf olmadığı; tanrı kralların ve hayat veren suların mevcudiyeti arasındaki ilişki hemen kendini göstermektedir. Ayrıca Jerwan Su Kemeri ve Erbil'e su taşıyan Bastora Kanalı gibi bazı su sistemlerinden geriye sadece yazıtlar kalmıştır. Bu yazıtların çoğu okunaksız olmakla birlikte yazıtların Assur kralının tahmin edilemez gücünün kırsalda yaşayanlar üzerindeki etkisini tahmin etmek zor değildir. Bu peyzaj unsurlarının bir araya getirilmesiyle Assur imparatorluk merkezinin manzarasının her yönüyle oldukça planlı olduğu görülmektedir. Kraliyet şehirleri, siyasi, dinsel ve ekonomik güç ile nüfus yoğunluğunun merkezi olarak inşa edilmiştir. Kırsal bölge zorunlu göç yoluyla tarımsal üretkenlik için sömürgeleştirilmiş, doğal hidroloji tünel, kanal gibi su temin sistemlerinin yönlendirilmesiyle verimli hale getirilmiş ve tüm bu işlemlerin ilahi meşrutiyetine ait güçlü sembolleri baştan sona stratejik olarak yerleştirilmiştir. Sözü edilen bu görüntü, birkaç yüzyıl boyunca bir dizi kral tarafından planlanarak uygulanmış ve kalıcı krali peyzaj ideolojisinin varlığını güçlü bir şekilde göstermiştir (Ur ve Osborne, 2016, s.166).

Çevresel, iklimsel ve daha sonra Assur tarihindeki demografik faktörlerin oluşturduğu riski azaltmak için Assur hükümdarları, Assur peyzajını derinden değiştiren devasa ve son derece gelişmiş hidrolik mühendislik ağları inşa etmişlerdir (Bonacossi, 2017a, s.132). Kentler ve çevrelerindeki araziler arasında sembiyotik bir ilişki olduğu

göz önüne alınırsa, herhangi bir kent çevresindeki yerleşimin dokusu, kent ve kırsal arasındaki etkileşimlerin doğallığı hakkında kanıt sağlamalıdır. Yerleşim dokularının yorumlanması karmaşık olacaktır çünkü bu dokular, hem ekoloji ile geçmiş tarihi içeren birbiriyle ilişkili bir dizi etkinin hem de sosyo- ekonomik ve politik sistemlerin doğasının sonuçlarıdır. Buna rağmen, temel mekânsal ilişkiler bazen arkeolojik olarak fark edilebilir ve yorumlanabilir, ancak değişik süreçlerin birbirlerinden ayırt edilemeyecek dağılım biçimleri yaratması yaygın olduğundan, sonuçlar belirsiz olabilir (Millett, 2000, s.173).

Aslında imparatorluğun peyzajları veya yerleşim sistemleri incelendiğinde sadece ham gücün çok geniş alanlara yansıtıldığını saptamakla kalmayıp aynı zamanda karizmatik ve güçlü bireylerin iktidar peyzajlarının yaratılmasındaki rolünün çok önemli olabileceği görülmektedir. Örneğin Liverani, Assur İmparatorluğu'nun bir bağımlı devletler ağından Yeni Assur yönetiminin en azından merkezi eyaletler üzerinde daha büyük ve katı bir şekilde kontrol edilen bir mekanizmaya dönüştüğünü ileri sürmüştür. Bu tür siyasi varlıkları işlevsel kılmak için emperyal yöneticilerin daha önceki ekonomik altyapıları uyarlamak veya tamamen yenilerini oluşturmak, siyasi kontrol amacıyla insanları bir yerden bir yere kaydırması ya da ekonomik üretim artırması stratejik olarak etkilidir. Dolayısıyla Assur İmparatorluğu ölçeğinde söz konusu geniş alanlar üzerinde bir dereceye kadar kontrolü sağlamak ve toprağın tarımsal açıdan daha verimli olması amacıyla toplumsal peyzajı yeniden yapılandırmak için dikkat çekici bir emek sarf edilmiştir (Wilkinson, vd., 2005, s. 25).

Hitit ve Mitanni İmparatorlukları'nın piramidal yapısından farklı olarak, Orta Assur kralları, doğrudan yönetilen tüm Assur topraklarını kapsayan tek katmanlı bir vilayetler sistemi aracılığıyla yönetmişlerdir. Taşra başkentleri genellikle geleneksel yerel merkezler iken; valilerin genellikle, yerel hanedanları "yeniden istihdam" etmek yerine Assur'un eski ailelerinin "yeniden görevlendirilen" üyeleri olduğu bilinmektedir. Assur'da 13. yüzyıldan kalma bir aile arşivi, onların, kasaba ve kırsalda yeni ele geçirilen topraklar için bürokratik bir örgüt kurmak üzere, tam sorumluluk hesaplarıyla birlikte, tüccar evlerinin ticari geleneklerinden nasıl yararlandıklarını göstermektedir. Eyalet valileri her zaman olmasa da bazen aile içinden başa geçerdi, ancak bunlar resmi olarak kralın atadığı kişilerdi; yönetim ve ekonomik sömürüyü de kral adına yürütmekteydiler (Postgate, 1992, s. 252).

Geç Tunç Çağı'nın sonunda, I Tukulti Ninurta'nın (MÖ 1233-1197) saltanat dönemine denk gelen zaman aralığında, Orta Assur Devleti siyasi anlamda doruk

noktasına ulaşmıştır. Doğuda Zagroslar'dan batıda Fırat'a, kuzeyde Kaşiyari'nin ötesindeki Hurri dağ devletlerini ile güneyde kısa bir süreliğine Kassitleri içermektedir. Devlet, doğudaki başkent Assur ile kraliyet ailesinin bir kolunun sadrazam (sukkallu rabû) ve Hanigalbat kralı olarak hüküm sürdüğü batıdaki Hanigalbat olmak üzere iki kısma bölünmüştür. Devletin batı kısmını yöneten aile, I. Adad Nirari'nin (MÖ1295-1264) oğlu ve I. Salmanassar'ın (MÖ 1274-1245) erkek kardeşi İbašši-ili'nin soyundan gelmektedir (Wiggermann, 2000, s.171).

Assur topraklarının tarihi, büyük ölçüde, bireylerin, toplulukların, devletlerin ve imparatorlukların kendi arazilerindeki yerlerini belirlemeye yönelik sürekli girişimlerinin hikâyesidir. Temel ekonomi anlamında insanlar ailelerini geçindirmek zorundadır; bu da tarım ve hayvancılık için iklim ve çevresel imkân ve sınırlamalara uyum sağlamak, bazen de genişletmek anlamına gelmektedir. Toplumun seçkin unsurları için çevrenin, saray duvarlarının nasıl süslendiği, bahçe ve parkların nasıl oluşturulduğu ve haraçların nasıl toplandığı konusunda kritik bir değişken olduğu bilinmektedir. İklim ve çevre, kraliyet seferlerinin zamanlamasını ve hangi yönlere gittiklerini belirlemede önemli rol oynamıştır. Rahipler ve krallar, şehirleri ayakta tutan, ticareti mümkün kılan, insanlara kral ile tanrılar arasındaki iyi ilişkiyi insanlara gösteren ve elverişli büyüme koşulları için tanrılara aracılık etmeye çalıştıklarından, iklimdeki dalgalanmalar ve sınırlamalar dini bağlamlarda da büyük bir endişe kaynağı olduğu bilinmektedir.

Assur Ülkesi, ilk kez Orta Assur Devleti'nin ortaya çıkışıyla birlikte kullanılan bir terimdir. İlk etapta Nineve Bölgesi'ndeki Assur Üçgeni'ni içermekte ve MÖ 13. yüzyıl fetihlerinden sonra Habur Bölgesi'ne kadar uzanmaktadır. Bundan sonra ise Assur'a yeni eklenen ya da geri alınan topraklar için "*Assur Ülkesi'ne dönüştürülen*", "*iade edilen*", Assur Ülkesi'ne "*toprak ekledim"* veya "*Assur Ülkesi halklarına insan kattım*" şeklinde ifade edilmektedir. Assur isminin kendisi, Assur şehrinin ideolojik merkeziliğini ve aynı adı taşıyan ulusal tanrıyı yansıtmaktadır. Bu anlaşılabilir durumdur; merkezi kutsal bir alan, bir bölgenin toplumsal kimliğini somutlaştırır ve bir ölçüde özerklik korunursa devletin geleneksel tanrısı biçiminde kendi sembolik merkezi olur. Nitekim MÖ 3.binyıla kadar uzanan bir geleneğe ait olan bu sistem, en iyi şekliyle I. Tiglat Pileser'in (MÖ 1105-1077) döneminde kanıtlanmıştır. Bununla birlikte söz konusu sistemin 7. yüzyılda hem bazı geleneksel merkezi eyaletlerde; hem de Mısır gibi yakın zamanda ilhak edilmiş topraklarda yeni yeni uygulandığına dair yeterli kanıtlar mevcuttur. Assur'a dâhil olmak, onun tanrısının kültüne katılmak anlamına gelmekte;

ancak yerel tanrıya tapınmayı bırakmak anlamına gelmemektedir (Postgate, 1992, s. 251-252).

Orta Assur monarşisi altındaki toprak mülkiyeti ve koşullarıyla ilgili kanıtlar daha ayrıntılı ele alındığında, özellikle son zamanlarda Garelli, bu dönemde feodal toprak mülkiyeti sorununu, özel ve kamu mülkiyeti sorunları ile birlikte ele almıştır. Üç ana toprak kategorisine ayırılan bu sistemde;

- ✓ *Yerel veya merkezi diğer bir deyişle krala,*
- ✓ *Devlete ait olan saray mülkiyeti,*
- ✓ *Özel mülkiyet ve saray tarafından özel kişilere kiralanan veya başka bir şekilde devredilen arazi* şeklindedir (Postgate, 1971, s.508).

Yeni Assur Dönemi'nde toprak mülkiyetinin karakteri, Orta Assur Dönemi'ndeki gelişmelerin doğrudan bir sonucudur. Toprak kullanım imtiyazı toprak mülkiyeti, şartlar ne olursa olsun MÖ 1.binyılda yalnızca krala (devlete) değil; aynı zamanda bireysel veya ortaklaşa kullanım yapan şahıslara da ait olabilmektedir. Şehirlerin ve köylerin sahip olduğu araziler için doğrudan bir kanıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte tarım arazilerinin uyumlu kullanımının organizasyonu yerel yönetimin en önemli sorumluluklarından biri olması gerektiğinden arazi mülkiyeti açışından topluluğun önemi hafife alınmamalıdır. Yargı yetkisi dâhilinde mülkiyet devri için yerel yönetimin onayına ihtiyaç duyulmuştur. Kral vergi muafiyeti tanımadığı sürece arazinin kullanım süresi, özellikle tahıl üzerindeki *šibšu* ve saman üzerindeki *nuhāsē* vergisi olmak üzere vergi ödeme yükümlülüğüne bağlanmıştır (Radner, 2000, s.242).

Özel mülkiyete ait arazi olmasına ve serbestçe alınıp satılabilmesine rağmen özellikle yeni fethedilen ve yeni ekilen araziler, doğrudan olarak krala ait olduğundan, arazinin çoğunluğu devlete aitti. Ancak kral, büyük miktarlarda toprağın mülkiyet haklarını yetkililere, tapınaklara ve askerlere devretmeyi seçmiştir. Devlete ait toprakların mutlak mülkiyetten vazgeçmeden işletilmek üzere dağıtılmasıyla merkezi yönetim büyük ölçüde rahatlamış ve aynı zamanda kralın mutlak gücünü tehlikeye atacak bağımsız büyük toprak sahiplerinin ortaya çıkması da engellenmiştir (Radner, 2000, s.243).

Vali gibi bir makam sahibine, *maʾuttu* adı verilen geçindirme/bakım toprağı (tımar/dirlik sistemi gibi), devlet arazisi olup kendi maiyetindeki idareyi sürdürmesinin birincil yoludur. Nitekim Assur'daki kraliyet mezarlarının her türlü faaliyetinden sorumlu olan kurumlar için de benzer araziler tahsil edilmiştir. Bu mülklerin

getirisinden sabit bir pay, merkezi yönetimi desteklemek için devlete devredilmesi gerekirken; kalan payın ise yöneticinin kendi makamını sürdürmek için kullanıldığı bilinmektedir. Vergilere ek olarak devlete ait arazilerin sahipleri *ilku*[11] adı verilen devlet hizmetini tamamlamak zorundadırlar (Radner, 2000, s.243). Orta Assur monarşisi altındaki toprak mülkiyeti ve koşulları ile ilgili olarak kanıtları daha ayrıntılı ele alındığı bilinmektedir. Garelli, bu dönemde feodal toprak mülkiyetinin yanı sıra özel ve kamu mülkiyet sorunlarını ele almıştır. Arazileri, saraya ait olan (krala, devlete) araziler, özel mülk araziler ve saray tarafından kişilere kiralanan veya başka bir şekilde devredilen araziler olmak üzere üç kategoriye ayırmıştır (Postgate, 1971, s.508).

> *"Efendim, krala, kulunuz Şamnuha-bel-usur: Efendim, kral afiyette olsunlar. Efendim kral bilir ki, X köyündeki insanlar kiralık işçilerdir. Kralın topraklarında emeklerini kiralarlar. Kaçak değildirler, (bilakis) ilku hizmeti görürler (devlete yükümlülüklerini yerine getirirler); aralarından bazıları "kralın adamı" olur (kralın gerekli gördüğü işleri yaparlar".,* (Kuhrt, 2007, s.205).

Mahsulleri tapınak sunuları ve tapınak personelinin erzağı için kullanılan topraklar, tapınakları desteklemenin en önemli yoludur. Tapınakların emrinde yeterli arazi olmasını sağlamak da kralın sorumluluğundadır. Kral bunu, tapınaklara arazi bağışlayarak yapmanın yanı sıra mahsulün bir kısmını tapınaklar için erzak olarak kullanılmak üzere insanlara toprak bağışlayarak yapmıştır (Radner, 2000, s.243).

Yeni Assur İmparatorluğu siyasi tarihinde tarımsal peyzajların oynağı rol, bilim adamları açısından önemli bir tartışma konusudur. Nitekim bu tartışmalara dayanarak Yeni Assur emperyalizmini iki farklı kriterle değerlendirebiliriz: birincisi, Yeni Assur genişlemesinin artan tarımsal üretime dayandırıldığı; ikincisi ise Yeni Assur İmparatorluğu'nun tarımsal kontrol başlığı altında tebaası üzerinde siyasi kontrolü de talep etmesidir. Bu bulgular, Winter tarafından kentleşme, tabakalaşma ve endüstriyel bir temelden ekonomiye farklı bir tarımla karakterize edilen sosyal ve politik örgütlenme olgusu olarak tanımlanan, tarımsal bir devlet olarak Yeni Assur kavramında birleşmekte ve varlığını sürmesi için ekili, sömürgeleştirilmiş veya fethedilmiş çevre bölgelerdeki üretime bağlıdır. Ancak hem yazılı kaynaklar; hem de mevcut araştırma

[11] Toprak mülkiyet yükümlülükleri için bknz; Postgate N.J. (1971). Land Tenure In The Middle Assyrian Perıod: A Reconstructıon, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 34(3),* 496-520.

verilerinin yukarıda tanımladığı gibi tarım devlet idaresinin siyasi dinamikleri hakkında tam ve kesin bilgi vermediği de anlaşılmaktadır. Diğer bir değişle tarımsal arazi kullanımı ve üretimi kisvesi altında Assur İmparatorluğu'nun hükümdarları kendi tasarımlarına göre siyasi peyzajlar yaratma yönünde önemli adımlar atmışlardır. Yeni Assur hükümdarları, Assur merkezinin kuzey ve batısındaki topraklara doğru ilerken imparatorluk için tarımsal ürünler üretmek üzere sürgün halklarla birlikte köyler kurarak bir tarımsal kolonizasyon sürecini harekete geçirmişlerdir (Rosenzweig, 2018, s.30-31).

Tarımsal kolonizasyon kesinlikle imparatorluğa ekonomik destek sağlarken, bu arazi kullanım programını inceleyen araştırmacılar, siyasi hedeflerin Yeni Assur'un tarım politikalarını de motive ettiğini belirtmişlerdir (Rosenzweig, 2018, s.33). Arkeolojik ve tarihsel araştırmalar, Yeni Assur tarımsal kolonizasyonunu büyük ölçüde imparatorluğun ekonomik bir gerekliliği olarak ele almış ve ülkenin gelişen şehir merkezlerinin artan gıda arzı taleplerini karşılamak için gerekli olduğu düşünülmektedir. Tarımsal kolonizasyon kesinlikle emperyalizmin altyapısal ihtiyaçlarını karşılarken, Yeni Assur'un tarımsal yeniden yerleşim projeleri, aynı zamanda tarımcı ve imparatorluğu birbirine dolayan yeni üretim ilişkileri ve karşılıklı bağımlılığı dayatmaktadır. Kolonizasyon kapsamında bu topraklara yerleştirilen insanlar kendilerini fiziksel olarak coğrafi yer değiştirme, taşra üretimi ve emperyal tüketim tarafından üretilen eşitsizlik ve bağımlılık ilişkileriyle kurulan bir tarım sistemine yerleşmiş olarak bulmuşlardır. Böylelikle tarımsal sömürgeleştirme, maddi, sembolik ve cisimleşmiş şekillerde yönetenler ile yönetilenler arasında yeni ilişkilerin ortaya çıkmasında katkıda bulunmuştur (Rosenzweig, 2016, s.310).

Yeni Assur krallarının, fethedilen bölgelerin halklarını sürgüne gönderme, onları imparatorluğun başka yerlerine yerleştirme ve yerlerine fethedilen diğer halkları getirme eylemlerini içeren politikaları olduğunu biliyoruz. Söz konusu bu politika, kısmen cezalandırıcı olmakla birlikte; tarım işçiliğini imparatorluğun çekirdeğine getirmeleri dolayısıyla aileleri ve hatta tüm topluluğu birlikte nakletmeleri çok daha önemlidir. Halklar imparatorluğun her yerine taşınmış; ancak en yaygın varış noktası, merkez ile yeni kurulan başkentlerdir. Zorla nüfusun yer değiştirilmesi, muhtemelen yeni başkentlerin kalabalık nüfuslarını desteklemek için bir tür tarımsal yoğunlaşmayı da temsil etmektedir (Ur ve Osborne, 2016, s.165-166).

Yeni Assur peyzajını anlamak üzere ana birimler ile alt birimlerden oluşan yerleşim tiplerini yazılı kaynaklarda belirlemek mümkündür. Kırsal alanlara sahip idari

birimler olarak şehirler, en dikkat çeken birimlerin başında gelmektedir. Assur kralları yabancı toprakların fethini anlatırken ana coğrafi referansları çevresinde bir dizi küçük kasabanın bulunduğu şehir/kent (*ālu, āl dannūti veya āl bēlūti gibi)* karşımıza çıkmaktadır. Metinlerde en çok bahsedilen yerleşim türünün başında şehrin karşılığı olan *ālu* terimi gelmektedir. Ancak bu terim aynı zamanda köy veya küçük kasaba anlamına da gelebilir ve metinler bu terimin genellikle bu tür durumlar için sıklıkla kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca kentsel yerleşimden tamamen kırsal olandan çok daha uzaktaki çeşitli küçük ortak yaşam ve etkinlik birimlerine eşit derecede uygulanabilir. Bununla birlikte aralarında kraliyet şehri veya Akkadca'daki *al šarrūti*'nin de bulunduğu farklı şehir türleri açıkça mevcuttur. Bu şehirler sadece krali başkentleri değil ayrıca imparatorluğun müstahkem idari kasabalarını ve eyalet başkentlerini de temsil etmektedir. Diğer şehirler ise iyi tahkim edilmiş yerleşim yerleri gibi görünmektedir. Bu şehirlerden bazıları *al dannūti*, bir tür müstahkem kasaba, olarak adlandırılmıştır (Altaweel, 2004, s.70; Fales, 1990a, s.93, 98). Ayrıca kent ile küçük merkezler arasındaki mekânsal ilişki, genellikle çevre anlamına gelen *limītu* terimi ile ifade edilmiştir. Assur kraliyet yazıtlarının standart Babil edebi dilinde çok sık rastlanan fakat Yeni Assurca'da bulunmayan bu kelimenin, II. Sargon'un başkenti Dur-Şarrukin'in inşası vesilesiyle aktarılan bağışa ait bir metinde bir kez geçmesi ilginçtir (Fales, 1990a, s. 93).

Assur egemenliği altındaki Harran civarındaki kırsal bölge hakkında önemli veri kaynağını oluşturan, bölge nüfusunun etnik dağılımının da öğrenildiği Harran Sayımı adlı metinde, bölgedeki çiftlik ve arazilerin üzerindekiler ile taşınabilir malların da kaydı tutulmuştur. Sayımda, ekilebilir araziler, bağlar, meyve ve sebze bahçeleri, kavaklık, söğütlük gibi gayrimenkuller, hayvanlar ve yapılar kayıt altına alınmıştır. Sıklıkla çiftçi, bahçıvan ve çoban gibi anahtar kişilerin meslekleri verilmiştir. Postgate, belgenin amacının vergilendirme temelli olmadığını, vergiden muaf tutulan arazilerin listelendiğini göstermiştir (MacGinnis, 2018b, s.225). Harran Sayımı'nda, tanımlanan *alāni,* olasılıkla daha küçük boyutlu bir yerleşim türüne karşılık gelmektedirler ve idari kararların teşviği üzerine kurulmuşlardır. Nitekim III. Adad Nirari'nin MÖ 788 tarihli bir toprak bağışında, sadece mevcut örnek üzerinden değil komşu yer adlarından da anlaşılacağı üzere saray personelinin belirli üyelerinin tarımsal mülkleri olarak *alāni*'nin peyzajını görmekteyiz (Fales, 1990a, s. 100).

Qannu (kenar/sınır) terimi, Orta Assur Dönemi'nden itibaren *ša* veya *ilana* ile bağlantılı olarak "etrafında, eteklerinde, çevresinde, dışında" anlamları ile eşleşir. Yeni

Assur kırsalıyla ilgili olarak *ša ganni* terimi vb., daha küçük bir kırsal yerleşim yeri ile daha büyük bir alan arasındaki bağlantıyı işaret etmektedir. Bu tanım, tarla, bağ, meyve bahçesi gibi tek tarımsal bir birimi; ya da bir tarım işletmesi çevresinde veya içinde kadastral veya yasal amaçlarla listelenmiş birimi ifade edebilir (Fales, 1990a, s.94).

İna qabsi terimi, "içinde, yerleşim yeri içinde" anlamını taşımaktadır. Araziler ve köyler için kullanılır ve tarım alanı ile onu oluşturan yerleşim yeri arasındaki bir takım olası ilişkileri ifade eder. Bu terimin sınırlı örneği olup "*Appuni kasabasında yer alan çiftlikte tamamen dikilmiş bir bağ…"* şekilde ifade edilmiştir (Fales, 1990a, s.95). *Ugāru ša* terimi, yerleşim yerlerini çevreleyen ve komşu suyollarından kaynaklanan taşkınlara maruz kalan alçak alanlar için kullanılmaktadır. *Ugāru*'nun "düzlük" anlamı, geç 9. yüzyıl sonlarında Arami krallığı Bit Bahiani'nin başkenti Guzana'da (Tell Halaf) ele geçmiş bir mektuba ait şu pasajdan çıkarılmıştır " *dağlarınızı ve ovalarınızı arındırın*…". Bu tür arazinin nemi, kesinlikle kavaklar ve nehir kenarındaki diğer ağaç türleri için idealdir. Ağaçlık alan listelerinde; "*ağaçlıkların listesinde, " Sa… kasabasının düzlüklerinde bahçıvanlar kasabasının bir ağaçlığı; Salli kasabasının düzlüklerinde, Dunni-Šamaš kasabasının bir ağaçlığı"* şeklinde söz edilmektedir. Bununla birlikte tamamen aynı nedenle *ugāru*'nun kuru ve ekime hazır hale getirilmesi için kapsamlı bir temizleme çalışmasının yapılması gerekmektedir. Sargon'un, *"Nineve bölgesindeki ērib bīti personeline ait kasabanın düzlüklerinde (ugāru) 95 emārus araziyi temizledim"* şeklinde övünmesi bu temizleme çalışmalarına işaret etmektedir (Fales, 1990a, s.96). Guzana valisi Mannu-ki Aššur-le'i'nin Sargon'a yazdığı bir mektup ile Şam valisi Bel-duri'nin mülkiyetinde bir kadastro listesinin varlığını ortaya koyarak sahip olduğu tüm arazilerin ayrıntılı bir listesini vermektedir;

> *"Bel-duri'nin Guzana bölgesinde sahip olduğu araziyi yazmak ve (bilgiyi) Lordum krala göndermek için burdayım; Kubanaše kasabası çevresindeki Aridu kasabasında 60 emārus; Ilhini kasabasının çevresindeki Mare'-iabe köyünde 200 (emārus); Guzana çevresindeki [...] ritu kasabasında 40 (emārus); Bur-šarri kasabası yakınlarındaki Amdanu [köyünde] 200 (emārus); Bel-duri'nin Guzana bölgesinde elinde tuttuğu 500 (emarus) arazinin tamamında. Buna ek olarak bugün ona efendimin şimdi [bana] hakkında yazdığı 80 emārus'u [ve] tahsis ettim"* (Fales, 1990a, s.90).

Yol ağları ya da ana yollar (*harrānu/hūlu*) genellikle arazilerin sınırlayıcı ve işaretleyici gösterge unsurları olarak belirtilir. Yeni Assur kırsal peyzajı için bugüne kadar bilinen en karmaşık yol ağı, Bit-abu-ila'ya köyüyle ilgili kapsamlı satış belgesi olan ADD 414'te tasdik edilmiştir. Bit-abu-ila'ya köyündeki topoğrafik tanımlamanın çeşitli ilginç yönlerinin yanı sıra bu metin satılmakta olan arsaların sınırındaki çok sayıda yol ağını sunmaktadır. Bazı arazilerin, imparatorluğun ana merkezlerini birbirine bağlayan bir ana yol olan kraliyet yolu *(harrān šarri)* üzerinde sınır oluşturduğu söylenmektedir. Böylelikle örneğin bir tarla, *"Harran şehrine giden krali yolun bitişiğinde…"* şeklinde tanımlanır iken; Nineve surları içindeki bir meyve bahçesi, "*krali yolun yanı sıra "nehir*", diğer bir deyişle Dicle Nehri'ne bitişiktir şeklinde ifade edilmiştir (Fales, 1990a, s.98-99). Yeni Assur yasal belgeleri arasında, mülklerin veya karma tipteki tapu senetleri, sadece arazinin ya da çiftliğin demirbaşı oluşturan insanlarla birlikte satışı, kırsal peyzajın araştırılmasını gerektiren metin türleridir. Bu metin grubundaki ayırt edici öğe, işlem gören mülkün bir tanımıyla temsil edilmektedir. Söz konusu tanım, birkaç temel standarda bağlıdır;

- ✓ Araziden meyve bahçelerine, evlere ve inşa için temizlenmiş arsalara kadar gayrimenkul kompleksine ait bileşenlerinin listesi
- ✓ Arazi tipine göre farklı ölçü birimleriyle dönüm /verim göstergeleri
- ✓ Mülk ile ilgili topografik işaretler, yani en az iki bitişik parselin veya peyzajın özelliklerinin belirtilmesi
- ✓ Mülkün yakınındaki büyük ya da küçük yerleşimlerle veya idari coğrafyanın birimlerine veya yakın köyden uzak olan bölgeye kadar mülkün lokalizasyonu şeklinde açıklanmıştır (Fales, 1990a, s.84).

Bu açıklamaların çok azı, pek çok farklı arsa veya sektörün listelendiği ayrıntılı mülklerle ilgili değildir. Listelerin en büyüğü ve ünlüsü, MÖ 620'lerde aktif bir şef ve toprak sahibi olan Kakkullānu'ya 21 ayrı arsanın satışını içeren NALK 127 metnidir. Tamamı Sairu yakınlarındaki Bita-abu-ila'ya Köyü'nde bulunan arazilerin her biri, toplam 20 *emārus* olmak üzere komşu mülklerden suyollarına ve yollara kadar iki bitişik unsurla işaretlenmiştir. Böylece bir Assur köyünün peyzajını oluşturan toprak sahipleri ile doğal/insan yapımı topografik işaretler arasındaki mekânsal bağlantıların kısmi ancak önemli bir görünümü elde edilmektedir (Fales, 1990a, s.84).

Tahkim edilmiş şehirlere, aynı zamanda kaleyi temsil edebilecek bir terim olan *birtu* denilmektedir. Bazen *dūru* gibi diğer yaygın terimlerle anılan kaleler, Assur

peyzajında nispeten yaygın bir yerleşim yeri özelliği gibi görünüyor ve çoğu zaman imparatorluktaki stratejik alanları ve yerleri koruma görevi gördüğü anlaşılmaktadır. Elimizdeki bir metin, Nineve'ye giden olası bir yolun bu kalelerden biri tarafından korunduğundan bahsetmektedir. Diğer yerleşim türleri arasında, kesin olmamakla birlikte temelde bir mezraya karşılık gelen küçük boyutlu bir tarımsal yerleşim olması muhtemel *kapru* yer almaktadır (Altaweel, 2004, s.71). Yeni Assur *kapru*'su üzerine yapılan çalışmaların eksikliği olmasına rağmen bu dönemde kırsal ve kentsel çevreler arasındaki ana bağlantıyı temsil ettiği kanıtlanan bu tür yerleşim yerlerine atıfta bulunan çok sayıda yer adlarının tam listesi yayınlanmamıştır. Bu şekilde olan küçük bir araziye veya çiftliğe daha çok birinin, olasılıkla orijinal veya geleneksel sahibinin *al se*'si denir. Bu yerleşimler genellikle topluluk yapılarından yoksun tarımsal yerleşimlerdir. Özünde bir çiftlik evi olduğu düşünülmektedir. Bu profil, sadece Harran Sayımı'nda değil, aynı zamanda bazı yasal belgelerden de kaynaklanmaktadır. Örneğin, *"Bahayyu'nun k. tarlaları da dâhil olmak üzere bütünüyle (ve) ailesiyle birlikte bir çiftçi*" ifadesinin yanı sıra hatta az bilinen bir hibe de ima edilmektedir. Ayrıca daha küçük boyutlu *ālu*'dan farklı olmayan, açık kırsalda bir dizi benzer yerleşimin gruplandırılması *kapru*'yu karakterize etmektedir. *Kapru*, genellikle çok küçük boyutlu bir tarımsal yerleşimi temsil ediyor ve doğrudan arazi üzerinde iş başında olan aile gruplarını aşan bir topluluktan çok az veya hiç kanıt mevcut değildir. Bu nedenle esasen bir çiftlik ya da alternatif olarak terimin en sınırlayıcı anlamıyla köy gibi görünmektedir (Fales, 1990a, s.102, 104-105). Güneydoğudaki Lahiru eyaletinde bir dizi bitişik *kapru*, muhtemelen özel nitelikte olmayan bir grup satış belgesinde tasdik edilmiştir. Bir metindeki açıklama aşağıdaki gibi ifade edilmiştir;

> *"Bahayyu çiftliğinin tamamı, Šarru-kin kasabasına ait Paqutu çiftliğine bitişik, çoban Şilli- Bel'in çiftliğine bitişik, Tab-hari çiftliğine bitişik, ekili arazisi de dâhil olmak üzere 500 emārus araziden oluşan bir mülk. Ahi-iaqar çiftliği ve Şilli- Bel çiftliği bitişiğinde (yine)"* (Fales, 1990a, s.104-105).

Bir kırsal yerleşim birim olarak Orta Assur *dunnu'*su, hem müstahkem çiftlik arazisini; hem de ona ait bölgeyi ifade eden Mitanni'den bilinen dimtu'nun (kule) karşılığıdır. *Dimtu* gibi bir *dunnu* da genellikle bir kişinin olasılıkla kurucusunun adını alır. Bu tür bir tarımsal işletme, komünal bir topluluk tarafından kontrol edilen köy arazilerinin dışında gerçekleşmektedir. Assur'da ikamet eden şehirli ailelerin Šiššar'ın

karşısındaki (Wadi Tartar) kırsal mülklerine (*dunnu*) ilişkin birkaç satış belgesi, 10 ikû (3,6 ha), 60 *ikû* (21,6 ha) ve 100 *ikû* (36 ha) şeklinde bu tür mülklerin büyüklüğü hakkında bize bilgi vermektedir. Genellikle bir dunnu malikânesinde bir kuyu, bir harman yeri ve bir bahçe bulunmaktadır. Vali llī-padâ ve ailesinin mülkü olarak Sabi Abyad *dunnu*'su, bu tür işletmeler içerisinde özel bir yere sahiptir. Bir kraliyet *dunnu*'su olarak, normal bir aile *dunnu*'sundan çok daha büyük bir boyuta ve üretim kapasitesine sahip olup neredeyse küçük bir kasabanınki kadardır (Wiggermann, 2000, s.172-173). Yeni Assur Dönemi'nde kral, diğer memurların aksine masraflarını karşılayacak bir bölgesi olmayan sukallu (vezir/sadrazam) gibi yetkililere toprak vermektedir ve bir bölge gibi olan bu toprağa *pahutu* denildiği muhtemeldir (Wiggermann, 2000, s.174).

Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'ki *dunnu* yerleşimlerinden gelen metinler batı eyaletlerinin tarımsal yöneliminin ağır bastığını göstermiştir. Bu yerleşim tipi, Nuzi 15. ve 14. yüzyıl metinlerinden bilinen *dimtu* adlı yerleşim tipinden gelişmiş gibi görünmektedir. *Dimtu* ile kastedileni tam olarak açıklamak güç olsa da orijinal anlamı muhtemelen kule veya kuşatma kulesi anlamına gelen terime yakın olduğudur. Metinlere göre bir *dimtu,* gerçek bir müstahkem kule inşasına, bir yerleşime, belki de başlangıçta bir savuma kulesi veya bölgeye yönelik olabildiği düşünülmektedir. Bu *dimtu* yapıları ve yerleşimleri, MÖ 2.binyılda Kuzey Mezopotamya'da görülmektedir. Orta Assur Dönemi'ndeki *dunnu* terimi, *dimtu* ile ilgilidir veya en azından ona benzemekte ve Orta Assur Krallığı'ndaki özel mülkiyete ait çiftlik arazilerine atıfta bulunuyor gibi görünmektedir. Kuzey Suriye topraklarında, Balih'te bulunan Tell Sabi Abyad'da ele geçen Orta Assur metinleri üzerine yapılan çalışmalarda Assur kralı tarafından, sahibi hem *dunnu*'da; hem de *dunnu* dışındaki bir şehirde ikamet eden bir aileye verilen müstahkem tarımsal üretim merkezleri veya çiftlik evleri olarak tanımlanmaktadır. *Dunnu*ların tek amacı, çiftçilik yapmaktır; *dunnu* tarlalarında çalışan çiftçilerin *dunnu* sahibi ailenin çalışanları oldukları bilinmektedir. Orta Assur *dunnu'*larının oldukça büyük olduğu düşünülmektedir. Sabi Abyad metinlerine ve Balih Vadisi'nin ekolojisine dayanarak, Sabi Abyad'da 2076 hektarlık bir ekili arazi alanı hesaplanmıştır. Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Gricano'dan gelen Orta Assur metinlerinin analizleri sonucunda da tarım arazilerinin çoğunu *dunnu'*ların oluşturduğunu görmekteyiz (Szuchman, 2007, s. 23-25).

I Tukulti Ninurta (MÖ 1233-1197) ve onun üç ardılının hükümdarlığı sırasında, Orta Assur Devleti'nin batı kısmı, Assur kraliyet sarayının ikincil bir kolunun ardışık üyeleri olan Aššur-iddin, Šulmānu-mušabši ve llī-padâ tarafından yönetildiği

bilinmektedir. Bu memurlar, sadrazam (sukkallu rabû) ve Hanigalbat Kralı unvanlarını taşımaktadırlar. Görünüşe göre yarı bağımsız eyaletler, doğuda Habur Ovaları'ndan, batıda ve güneyde Fırat Vadisi'ne kadar uzanmakta ve Cezire'nin kuzeyinde yeni fethedilen Hurri Bölgesi'ni içermektedir. Batı eyaletindeki Orta Assur varlığı, Kuzey Suriye'de Tell Sabi Abyad bölgesinde bir dizi *dunnu* kurulmasını gerektirmiştir. Assur yerleşimi Tell Sabi Abyad'da 1988'den itibaren gerçekleştirilen kapsamlı kazı çalışmaları ile küçük ancak ciddi bir şekilde güçlendirilmiş Assur *dunnu*'su açığa çıkarılmıştır. Hemen hemen her mekânda yoğun miktarda buluntunun mevcut olduğu görülmüştür. Bunlar, seramik yığınları, zengin öğütme aletleri, kemik aletler, metal silahlar, takılar, mühürler ve en önemlisi yaklaşık 400 adet çivi yazılı tabletin olduğu oldukça zengin bir eser yelpazesi ile temsil edilmektedir. Basit inhumasyon, çömlek içi gömü, kremasyon mezarlar gibi ölü gömme geleneklerini gösteren mezarlar da saptanmıştır. I Tukulti Ninurta'nın saltanatının başlarında kuruluşundan itibaren Tell Sabi Abyad'daki *dunnu*, önce Aššur-iddin, ardından Šulmānu-mušabši ve son olarak llī-padâ tarafından sahiplenilerek işletilmiştir (Akkermans ve Wiggermann, 2015, s. 89; Wiggermann, 2000, s.171-172).

Belirli bir yerleşim yeri ifadesi olan *alāni ša limēti* veya şehirdeki mahalleler, daha büyük şehirlerin yakınındaki daha küçük kasabalara atıfta bulunabilir. Yerleşim yeri için kullanılan bu ifade, tarımsal faaliyetlerle ilişkili ve büyük kentsel alanlara yakın olan kırsal yerleşimler anlamındadır. Yerleşim birimlerinin doğal olarak belirli işlevleri mevcuttur. Örneğin, Kral Yolu'nda (*harrān šarri*), kraliyet habercilerinin uğrayabileceği *bīt mardēti* adı verilen yerleşim yerleri bilinmektedir. Söz konusu yerleşim yerlerinden bazıları, özellikle Kral Yolu'nda hizmet vermek üzere inşa edilmişlerken; diğerleri daha önceden var olan kasaba veya köylerdi. Bununla birlikte ilginç olan bir durum ise bu tür istasyonların veya habercilerin duracağı alanlar, Assur Ülkesi'nin merkezinde veya başlıca Assur şehirlerinin alanlarında bilinmemektedir (Altaweel, 2004, s.71-72).

Ayrıca Yeni Assur metinlerinde çok nadir olarak, kırsal alanda var olan bir tür çiftlik evi veya ambardan söz ederken kullanılan *išittu* terimi ile karşılaşılır. Bu birim de tarımsal faaliyetlerle ilişkilendirilmiştir. Kwasman, Orta Assurca'daki *dimtu*'yu hatırlatan *kululi*'yi bir çiftlik evi olarak düşünmekte nitekim bu durum Fales'e göre, yasal metin içerikleri ile de uygun düşmektedir (Altaweel, 2004, s.71-72; Fales, 1990a, s. 105-106).

İlgili toponomastik çalışmalara göz atıldığında, yerleşim tipolojisi kapsamında imparatorluğun doğu ve kuzeydoğu bölümleri gibi oldukça stratejik olan alanlarıyla ilişkilendirilmiş gibi görünse de tahkim edilmiş kasabaların muhtemelen imparatorluğun kırsal bölgelerinde de nadir olmadığı düşünülmektedir (Fales, 1990a, s.105-106).

Kuzey Mezopotamya, uzun vadeli tahıl tarımı ve yerleşim sistemlerinin sürdürülmesi için önemli çevresel kısıtlamalar sunabilen bir bölgedir. Farklı dönemlerde, peyzaj ve iklimin getirdiği çevresel kısıtlamalara karşı çeşitli antropojenik stratejiler denenmiştir. Bu stratejiler veya ekim yönetim biçimleri, birincil olarak yağışa bağımlı iki yılda bir nadas, önemli su kaynaklarına sahip alanlarda yerçekimi akışlı sulama, toprak verimliliğini artırmak için gübreleme ve tüm bu stratejilerin bütünleşmesini içermektedir. Demir Çağı'nda siyasi ve kültürel açıdan önemli bir yerleşim yeri olan Assur kentinin yakınındaki peyzajın özellikle sıra dışı olduğu düşünülmektedir. Günümüz yağış miktarları genellikle tahıl üretimi için gereksinim duyulan minimum miktar olan 200mm'yi geçmediği bilinmektedir. Ayrıca, ince toprak yapısı ve açıkta kalan tortul kayaçlar nedeniyle Assur peyzajında geniş alanların tarım için kullanılamaz durumda olduğu açıktır. Bu nedenle, Demir Çağı'nda kabaca 90 hektarlık, nispeten büyük sayılan bir yerleşimin neden uzak bölgelerden gelen tahıla bağlı kaldığını anlamak mümkün olur (Altaweel, 2008, s. 821).

Yeni Assur İmparatorluğu'nda tahıl ekimi için ayrılan tarım arazilerinde uygulanan ana ürün rotasyonunun iki yıllık olması muhtemeldir. En sık kullanılan terimlerden ekilen araziler için *mērešu*, nadasa bırakılan araziler için ise *karaphu* kullanılmaktadır (Fales, 1990a, s.119). Ayrıca Mezopotamyalı çiftçiler, harap yerleşim yerlerinden gelen molozların toprağın verimliliğini artırmak için kullanıldığına dair kanıtlar olmasına rağmen, tarlalarında gübre kullanmadıkları bilinmektedir. Bu uygulama, Yakın Doğu'nun her yerinde hala iyi biliniyor ve antik kentlerde tahribat yaratmaya devam etmektedir (Oppenheim, 1977, s.315).

II. Sargon'un Prizma Yazıtı'nda, çorak toprakları işlemenin kralın birincil derece ilgi alanlarından biri olduğu açık bir şekilde ifade edilmiştir;

> "*Sürekli iyi şeyler planlayan ve dikkatini ıssız bozkırların yerleşimine yönelten bilgili kral, nadasa bırakılmış toprakların ekiminden ve meyve bahçelerinin dikilmesine kadar, daha önce hiç yeşilin filizlenmediği sarp kayaları ürün vermesi için tasarlamayı düşündü. Aklında, önceki kralların zamanında sabanı tanımayan çorak arazide karıklar açmayı, çalışma şarkısının yankılanmasını,*

> *kuyusu olmayan bölgede bir karattu gibi bir pınar açıp (her şeyi) suyla (ilkbaharda bir nehrin) taşkın kütleleri gibi yukarıdan aşağıya bol su (ile) sulamayı düşünüyordu"* (Radner, 2000, s.238)

Çorak arazilerin ekimi ya yerel halkın iş gücüyle; ya da bölgeye yerleştirilen sürgünlerin iş gücüyle sağlanmıştır. Sargon yazıtlarında, Anadolu'nun Kummuhi Ülkesi'nden insanları, Babil'deki Bit-Iakin'e yerleştiklerini ve buradaki çorak toprakları ekip biçtiklerini bildirmektedir. Bu yöntem, aynı zamanda krali yazışmaları içeren mektuplarında da açıkça belgelenmiştir. Olasılıkla Suriye'deki Homs ile özdeşleştirilen Şupat Valisi Bel-liqbi'nin, Sargon'a yazdığı mektubun içeriği de buna iyi bir örnektir;

> *"Bir karayolu istasyonum olan Hêsa kasabasında insan yok; posta müdürü ve askere yeni alınan askerlerin komutanı orada yalnızdır ve onunla ilgilenemezler. Şimdi, otuz aileyi toplayıp oraya yerleştirmeme izin verin. Hêsa'da yaşayan yönetici Nabû-uşalla'nın adamları var, bir zanaatkârlar topluluğu; onları dışarı çıkarmasına izin ver, onları Argite kentine yerleştirsin, onlara tarlalar ve bahçeler versin"* (Radner, 2000, s. 238)

Peyzajın temel öğelerini oluşturan açık kırsal alanların başında gelen tepelik alanların, vadilerin ve bozkırların önemi yadsınamaz. *Mūlû* terimi, Assur anayurt peyzajının büyük bir bölümünü karakterize eden doğal tepelik veya eğimli alanları tanımlıyor gibi görünmektedir. Bununla birlikte bir Nimrud metninde aynı tür alan, *ušallu* olarak belirtilmiştir (Fales, 1990a, s. 110). Ayrıca temelde dağ olarak tanımlanan *šadû* terimini de peyzajın bir başka birimi olarak görmekteyiz. *Ušallu* teriminde ise kastedilen, muhtemelen yakınlardaki suyollarının varlığıyla ilgili çıkarımlarla birlikte ovada, düz arazideki toprak parçasıdır (Fales, 1990a, 111-112). *Madburu* terimi, coğrafi betimlemelerde önemli bir tanımlamadır ve Assur krali yazıtlarında da yaygın olarak karşılaşılır. Assur krallarının yıllıklarında, büyük ölçüde güncel coğrafyanın bir unsuru olarak, genellikle uzak, ıssız, sudan ve neredeyse tüm yeşil dokudan yoksun bölge, yalnızca vahşi hayvanların yiyecek aramasına ve yabani Arap göçerlerinin gezinmesine uygun alan olarak tanımlanmaktadır. Böylelikle ister kentsel; ister kırsal bağlamda olsun tüm sömürgeleştirilmiş topraklara karşı durmakla birlikte tüm uygar varoluşun dış sınırı olarak görülen vahşi doğa olarak da nitelendirilmektedir. Kadastral malzemeden, yasal metinlerden ve benzer mektuplardan, yakın çevreleri de dâhil olmak üzere

yerleşim bölgelerinin dışındaki ve onunla hiçbir bağlantısı olmayan alana atıfta bulunarak bozkır ya da açık kırsal kesim şeklinde ortak bir anlam da elde edebiliriz. Örneğin Harran Sayımı'nda bir yerleşim yeri, *ina mad-bar ša* ^{URU} *Ba-li-hu* "*Balihu kasabasının bozkırında*"; 8. yüzyıldan kalma bir mektupta ise *alāni qab(a)si mudabiri šunu*, "bu yerleşim birimlerinin tam kırsal kesiminde" şeklinde karşımıza çıkar. *Şēru* (açık ülke) terimi, çok sık kullanılmasa da bir kasaba veya köy ile uzaktaki bozkır arasındaki mekâna karşılık gelen bir anlama sahiptir (Fales, 1990a, s. 112-113).

Genellikle yağışla beslenen tarım için yılda en az 200mm yağışın gerekli olduğu düşünülmektedir. Nineve, Kalhu ve Dur Şarrukin ile birlikte Assur şehrinin de dâhil olduğu imparatorluğun topraklarının büyük bir bölümü bozkır arazisidir. Standart Babil lehçesi ile yazılan yazıtlarda, *namû* ve *madbaru* eş anlamlı olup bozkır bölgesini belirtmek için kullanılırken; Yeni Assurca yazılmış mektup, yasal ve idari belgelerde *mudaburu* terimi kullanılmaktadır. Bozkır arazisi genellikle sürüleri otlatmak için kullanılır; yağışlar yeterli olduğunda ise ekilirdi. Bu nedenle bölge, günümüzdeki araştırmacılar tarafından risk ve belirsizlik bölgesi olarak adlandırılmaktadır. Assur kralları, kuyu ve kanallar aracılığıyla yağmurla beslenen sulamayı, yapay sulamayla tamamlayarak belirsizlik bölgesindeki riski azaltmaya ve genel olarak ekilebilir arazinin verimini artırmaya çalışmışlardır (Radner, 2000, s. 236).

Yeni toprakların kolonileştirilip iskâna açılmasıyla bazı fethedilen topraklar tarımsal açıdan daha verimli hale getirilmiştir. Bu husus, Yeni Assur Dönemi çivi yazılı tabletlerden elde edilen verilere dayanarak ortaya konulmuştur. Kralın başlıca amaçlarından birinin, yeni toprakları kolonileştirmek, onları verimli kılmak ve genel olarak imparatorluğun tarımsal üretkenliğini artırmak olduğunu tartışmaz bir şekilde ifade edebiliriz. Nitekim II. Sargon, "*ıssız bozkırın yerleşimini yönettiğini"* ve "*sabanı sürmeyi bilmeyen çorak arazide*" karıklar açtığını açıkça beyan etmiştir. Buradaki arkeolojik kayıtlar, ya bu tür ifadelerin doğruluğunu teyit edebilir ya da gerçek başarıların yerine kralların emperyal hırslarının abartılı beyanları şeklinde algılanabilir (Wilkinson, vd., 2005, s. 40-41).

Başkentler, özellikle sarayları, tapınakları ve şehir surları, çağdaş komşu şehir devletlerindeki gelişmelere paralel bir süreçte bizzat kralın yakın katılımı ile merkezi olarak tasarlanmıştır. Nitekim Assur kralları, yeni kurdukları şehirleri ve kozmopolit nüfuslarını ayrıntılı olarak anlatmışlardır. Başkentin kentsel dokusunun ne ölçüde planlandığı belirsizliğini korumakla birlikte; eyalet başkentlerinden elde edilen veriler, buralarda yüksek derecede bir planlamanın ve elit bir nüfusun var olduğunu

göstermektedir. Ayrıca krallar, hinterlandın doğal yüzey sularını başkente yönlendirmek için anıtsal kanal ve barajlar yaptırmışlardır (Ur ve Osborne, 2016, s.164-165).

Assur krallarının resmi beyanları, Assur Ülkesi içinde doğrudan yönetilen ve birleştirilen bölge ile Assur hâkimiyetini kabul eden ancak bir tür özerkliği elinde tutan bölgeler arasında açıkça ayrım yapmaktadır. Belgelerin incelenmesi, bu ayrımın boş bir formül olmadığını, hem pratik düzenlemelere; hem de sembolik eylemlere tekabül ettiğini belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır (Postgate, 1992, s. 251). Tüm üretim faaliyetlerinin, ister ekonomik anlamda olsun isterse Assur'un yayılma ideolojisinin hizmetinde olsun, kralın ve Assur merkezinin yararına organize edildiği açıktır. Çeşitli bürokratik düzeylerde Assur seçkinleri tarafından işgal edilen küçük köy ve *dunnu* yerleşim yerleri arasına serpiştirilmiş bir Assur idari yerleşim bölgesi ağından ve tarım işinin büyük bölümünü yürüten fethedilen bir nüfus yelpazesinden oluşmaktadır (Szuchman, 2007, s. 28).

Assur merkezinin kırsal kesimleri yakın zamana kadar tamamen araştırılmamıştı. Iraklı arkeologlar tarafından üstlenilen düşük yoğunluklu keşiflerin sonuçları ayrıntılı olarak yayınlanmamıştır. Suriye'deki eski Baas yönetimi, bu bölgedeki araştırmaları ve aslında genel olarak arkeolojiyi kısıtladığından kırsal yerleşim modelleri için daha uzak bölgelere bakmayı gerektirmiştir. Örneğin Doğu Suriye'de eşit aralıklarla yerleştirilmiş küçük köylerin tekrar eden bir modeli, Yeni Assur peyzajını karakterize etmektedir. Nitekim Türkiye'nin Güneydoğusu'ndaki komşu bölgeler de benzer bir modeli sergilemektedir. Tunç Çağı'nın çekirdekli kalıplarıyla karşılaştırıldığında Yeni Assur yerleşimleri dikkat çekici bir şekilde dağılmıştır ve çoğu zaman bilinçli olarak önceki modelin boşluklarına yerleştirilmiş gibi görünmektedir (Ur ve Osborne, 2016,s. 165). Oldukça yoğun tarihsel kayıt bu modelin yorumlanmasına yardımcı olmuştur.

MÖ 7.yüzyılın başlarında, Kuzey Mezopotamya'nın peyzajı onu Erken Tunç Çağı kentlileri için tanınmaz hale getirecek şekilde değişmiştir. En temel düzeyde, şehirler, kasabalar ve köylerin yerleşim alanı, aralarında yoğun bir şekilde ekilen geniş alanlar ile ortadan kalkmıştır. Onun yerine küçük köylerin ve ya mezraların neredeyse eşit bir dağılımı mevcut olup diğer taraftan bazı şehirlerin muazzam boyutlara ulaştığı görülmüştür. Örneğin Nineve'nin surları Erken Tunç Çağı'nın en büyük yedi kentini içerebilir büyüklüktedir. Daha büyük şehirlere geçişle birlikte Assur kültürel peyzajı, onu takip eden büyük imparatorluklar için tipik hale gelecek bir model oluşturmuştur. Bu geçiş, tüm büyük Erken Tunç Çağı şehirlerinin ya terk edilmesinden ya da büyük ölçüde dönüştürülmesinden sonra ikinci binyılda ortaya çıkmıştır. Kuzey

Mezopotamya'daki Orta Tunç Çağı şehirleri, Erken Tunç Çağı öncüllerinden daha az ve aynı şekilde boyut olarak daha küçük oldukları bilinmektedir. Geç Tunç Çağı'nda, Mitanni ve Orta Assur şehirleri de kentsel yerleşimin gelecekteki yönünü gösteren, 500 hektarlık planlı bir kent olan Kar-Tukulti Ninurta dışında küçük ve seyrektir (Ur, 2017, s.20-21).

I. Tukulti Ninurta'nın yeni bir başkent inşa etme kararı, büyük olasılıkla Assur Bölgesi'nin sunduğu çevresel zorluklardan etkilendiği yönündedir. Kār Tukultī Ninurta'nın, Assur'a yakın bir noktada, 3km kuzeyinde kurulması Geç Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na geçiş sırasında; Tell Fekeriye'den Tell Halaf'a veya Tel Aççana'dan Tayinat Höyüğü'ne geçişte tasdik edilen bölgesel başkentlerin diğer kısa mesafeli transferleriyle karşılaştırılabilinir. Her iki durumda da Geç Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na geçiş, Fekeriye ve Aççana'daki yerleşimlerin küçülmesine veya tamamen terk edilmesine neden olurken; Tayinat ve Halaf'ta ise kalelerin kurulmasına neden olmuştur. Kār Tukultī Ninurta'nın kurulması, *Pattu mēšari* (Adalet Kanalı) adlı bir sulama kanalının inşasını ve yeni şehrin kurulduğu Dicle Nehri'nin doğusundaki ovaların sulu tarlalara dönüştürülmesini içeren büyük ölçekli bir peyzaj programının ayrılmaz bir parçasıdır. Kār Tukultī Ninurta'nın Dicle'nin doğu kıyısında kurulmasının ardından Assurlular, Demir Çağı boyunca Dicle'nin doğusundaki, Aşağı ve Yukarı Zap gibi nehirlerin yan vadilerini birleştiren ve aralarında daha iyi sulanabilen zengin arazilere sahip bölgeye yerleşmeye devam etmişlerdir. Assur'un batısında ise çok az tarımsal potansiyel sunan kireçtaşı arazi bulunmaktadır. Tukulti Ninurta'nın yeni şehrinin konumu ile ilgili kararının MÖ 2.binyılın sonlarında Mahmur Ovası'nda zaten gelişen yerleşime bir yanıt olabileceğini iddia etmek makul görülebilinir (Harmanşah, 2012, s. 65).

Arazi kullanımının kapsamını ve yoğunluğunu manipüle etmeye yönelik önlemler, nüfus ve gıda arzı arasındaki kritik dengeye ince ayar yapmak ve bu dengeyi tehdit eden potansiyel istikrarsızlaştırıcı faktörleri hafifletmek ve bunlara yanıt vermek için çeşitli şekillerde birleştirilebilir (Weiberg, Bonnier ve Finne 2021, s.3). Örneğin II. Sargon (MÖ 721-705) ve Sanherib (MÖ 704-681) dönemine ait yazılı metinler ve kabartmalar, Assurlu kralların topraklarını ve potansiyeline dair en kişisel anlatımı içerdikleri için önem teşkil etmektedir (Radner, 2000, s.233). Tarım ve bahçeciliğin söz konusu olduğu bölgelere aşina olan Assur krallarının, daha az şanslı bölgelerde benzer bir ortam yaratma olasılıklarının farkında oldukları ve ellerindeki araziyi optimize etmeye istekli oldukları sonucuna varılmaktadır. Bozkırdaki büyük tarım projeleri ve

büyük ölçekli bahçecilik, kralların üstün çiftçi ve bahçıvan rolünün doğrudan sonuçlarıdır (Radner, 2000, s.241). Kralın refahını tehdit eden kötü bir alamet, ülkenin geçici vekil bir kral (*šar pūhi*) tarafından yönetilmesini zorunlu kıldığında, kral çiftçi unvanını almış ve bu unvanı taşıyarak görevlerini sürdürmüştür. Çiftçi unvanı, kralın en önemli görevlerinden ve başlıca ilgi alanlarından biri olan toprağı işlemeyi yansıttığı için seçilmiş olması olası görülmektedir (Radner, 2000, s.235).

Sanherib'in Nineve Bölgesi için inşa ettirdiği sulama projeleri, oldukça büyük bir metropolün taşradan yapılan ithalata aşırı derece bağımlı olmadan, düzgün işlemesi için yeterli gıdayı üretmesini sağlama ihtiyacından kaynaklanmışken imparatorluğun geri kalanında durum çok daha farklıdır. Bir dizi oldukça büyük şehir olmasına rağmen Assur esasen kentsel değil kırsal bir ülkeydi. Nitekim Kuzey Mezopotamya'daki çeşitli araştırmaların gösterdiği gibi Yeni Assur Dönemi'nde ülkenin çoğu oldukça küçük olan çok sayıdaki yerleşim yeriyle kapsandığını göstermiştir. Aynı durum kayıtlarda, Sargon Dönemi'ne tarihlendirilmesi olası olan Harran Nüfus Sayımı adlı metinlerde de karşımıza çıkmaktadır (Radner, 2000, s. 237).

Assur'un bölgesel bir devlete dönüştürüldüğü Orta Assur Dönemi boyunca, Assurlular siyasi başkentleri için sürekli olarak Assur kentine alternatif aramışlardır. Assur ve onun kurak Orta Dicle bozkır hinterlandı, güvenilir yağış bölgesinin sınırlarının oldukça dışında yer almak ve Mahmur Vadisi'ndeki sınırlı tarımsal hinterlandı ile artan bir nüfusu destekleyemediği açıktır. Nitekim modern etnografik kanıtları kullanan Oates, Assur'un yağmur bölgesinin verimli toprakları için bariz bir başkent olmadığını ancak bunun yerine karargâhları bu stratejik konumda bulunan bölgenin pastoral göçebeleri için olumlu çekiciliğe sahip olduğunu ileri sürmüştür. Geç Tunç Çağı Assurluları, sadece tarımsal nedenlerle değil aynı zamanda bölgenin kuzeyindeki metal ve kereste kaynaklarına yakınlığı nedeniyle Yukarı Dicle ve Habur havzalarının özellikle Nineve ve Erbil çevresindeki bölgenin iyi sulanan, ekilebilir topraklarına çekilmiştir. Ayrıca Nineve ve Erbil Bölgesi, çok çeşitli zengin yapı taşları sunan taş ocakları açısından da zengin olduğu bilinmektedir. Mitanni Devleti'nin MÖ 14. yüzyılın ortalarından sonra Hitit krallarının baskılarına yenik düşerek gerilemesi, Assurluların ilerlemesine ve bu toprakları ele geçirmesine; şehirler, anıtlar, yollar ve sulama kanallarıyla arazilerini işleyerek buralardaki nüfuslarını buralara yeniden yerleştirmesine olanak sağlamıştır. Bugün Qalat Şergat olarak bilinen Assur şehri, MÖ 2.binyılın başlarında, özellikle I.Şamşi Adad (MÖ 1813-1781) himayesi altında ve daha sonra MÖ 14. ve 13. yüzyıl Orta Assur krallarının yönetiminde kapsamlı

anıtsallaştırmasına kadar uzanan uzun bir kentsel tarihe sahiptir. Tanrı Assur'un kentsel yerleşim yeri olan bu şehir, Orta Assur ve Yeni Assur Devletleri'nin tarihi boyunca törensel ve dini merkez olarak kalmıştır. Assur krali yazıtlarında, şehir, basitçe "tanrıların arzu ettiği nesne " anlamına gelen "*ba ̓īt ili"* olarak anılmaktadır (Harmanşah, 2012, s. 61-62).

II. Sargon Assur'un kuzeyinde Dur Şarrukin şehrini inşa etmek istediği zaman, o yörede Assur kültüne malzeme sağlamaları karşılığında III. Adad-nirari tarafından özel muafiyetlerle birlikte kendilerine arazi bağışı yapılmış bir grup insan (belki de bir köy) bulunduğunu keşfetmişti. II. Sargon'un nasıl hareket ettiği kırık bir tablette kayıtlıdır;

> *"... efendisini seven, kendi rızasıyla(?) . . . çorak toprakları yerleşime açarak dikkatini . . . tanrı Nanna'nın bütün halkına(?) çeviren, . . . krallığını tanrıça Ninmenanna'nın göklere çıkardığı zayıflara eziyet edemeyen, acizleri bolluğa kavuşturabilen gerçek kral (Sargon). Magganuba şehri, ... Nineve mıntıkasında, ... ormanları(?), sulak arazileri içinde bir kale gibi uzanan şehir ... nadasa bırakılmış, otlaklarında. . . benden önce Assur'a krallık etmiş ve Enlil'in tebaasına hükmetmiş eski beylerin yasadığı Nineve(?) halkının hayatı. . . aralarından hiç kimse .... toprakların nasıl yerleşime açılacağını bilmemiş. Engin zekamla tasarladığım planla ...bir şehir ve Ea Tapınağı inşa edilmesini buyurdum ... yeniden inşa ettiğim şehrin . . . içine . . . yerleştirdim ve adına Dur Şarrukin dedim . . . çevresindeki tarlaları satış tabletlerine göre . . . sahiplerine. . . böylece adil olmayan bir şey hasıl… Benden önce gelmiş bir kral olan Şamşi-Adad'ın oğlu Adad-nirari (vergiden) muaf tuttuğu "Fırıncılar Kasabası'nı Kanuni, Ahu-lamur ile Mannu-ki-abi'ye vermiş, Assur ve Bau'ya sunulacak adaklar için onlara on imēru (yaklaşık 2000 lt) tahıl vergisi koymuş ve bunu bir tablete kazıtıp mühürlemişti"* (Kuhrt, 2007, s. 211).

> *" O kasaba tarlalara dönmüş, içinde yasayan insanlar oradan kazmayla çıkarılmıştı. Adımı veren, krallığımın serpilmesini ve ordularımın övülmesini sağlayan efendim Assur'un buyruğuna hürmet ettim ve Nineve mıntıkasındaki kült personelinin (ērib bīti) kasabasında doksan beş imēru sulak araziyi tarladan tarlaya boşalttım, onları Ahu-lamur'un oğulları Şulmu-şarri, Parşiddu ve İşid-iştar'a, Qanuni'nin oğlu Risusu ile Man nu-ki-abi'ye ve onların oğullarına verdim. Önceden Adad-nirari'nin Assur'a adamış olduğu*

on imēru (özel) tahılı bir kez daha teyit ettim… açlık ve ihtiyaçta…yıl boyunca ihmal etmeyecekler. O arazinin tahıl vergileri toplanmayacak, soman vergileri alınmayacak, Assur için tahıl temin etsin diye bunlardan hep muaf olacak. Böylece Assur'un adakları kesilmemeli, daha önceki kralın emrine hürmeten tableti kraliyet mührümle damgaladım ve onlara verdim. Efendim Assur'un bana verdiği tanrı korkusuyla ve tapınağa layık olmak adına adakları artırmak, dünyaya yol göstermek ve başımı dik tutmak için ērib bīti kasabasının toprakları karşılığında kendi ellerinden "Fırıncılar Kasabasından" doksan beş imēru aldım. O araziyi bölüştürdüm ve Dur Sarrukin eyaletine tahsis eltim, onun… mallarını, on imēru (özel) tahılı muaf tutum. Assur'un. . .geleceğin beyi ve onun ışıldayan çehresi ve neşe dolu kalbi…. benim gibi, Sargon gibi, kudretli bir bey ... ülkenin ve halkın efendisi olur ... Assur'un adaklarını (temin eden) toprakları genişletsin… bu adamların ve oğullarının ellerinden alınmasın". (Kuhrt, 2007, s. 211-212).

MÖ 9. yüzyılın başları, Assur İmparatorluğu tarihinde dönüştürücü bir dönemi temsil eder. Bu dönemde, bir yandan Assur Ülkesi'nin inşasını üstlenen bir peyzaj siyasetinin belirginleşmesi; diğer taraftan imparatorluğun sınırlarının yeniden şekillendirilmesi açıkça kendini göstermektedir. Bölgesel yerleşim stratejileri, başkentlerin ve taşra merkezlerinin inşası ve yeniden inşasını, büyük ölçekli sulama ve toprak işleme programlarının uygulanmasını ve ayrıca nüfusun sınır dışı edilmesini ve yeniden yerleştirilmesini içermektedir (Harmanşah, 2012, s.68).

İşçilerle askeri birliklerin yetiştirilmesinin başlıca dayanağı topraktır. Kişilere ellerindeki arsalara ek olarak arazi tahsis edilmekte birlikte arazi bağışı alan kimse ve onun soyundan gelenler gerektiğinde inşaat işlerinde ve savaşlarda yararlanılmak üzere adam beslemek zorunda oldukları bilinmektedir. Assurluların fetih savaşlarıyla kendi uyruklarına aldıkları geniş kalabalıklar ve özenle tasarlanmış sürgün politikası, ırgat gruplarıyla ordudaki insan gücünün büyük bölümünü sürgüne yollanmış kimselerin oluşturduğu anlamına gelmektedir. Sınır dışı edilenlerin çoğu ailelerinden koparılmaz, çoğu zaman toprağı işleyecekleri kırsal alanlara küçük gruplar halinde yerleştirilir, böylelikle yaşamsal önemi olan tarım kökenli topluluklar artar ve ayrıca Assur'a gereken insan gücünü de sağlanmış olduğu görülmektedir (Kuhrt, 2007, s. 203)

Kırsal kesimlerde küçük Demir Çağı kırsal yerleşimlerinin çoğalması ilk olarak D. Oates ve J. K. İbrahim tarafından Dicle'nin batısında yapılan araştırmalarla ortaya

çıkmış ve sonuçları daha yakın tarihli analizlerle doğrulanarak genişletilmiştir. Bu bölgede Yeni Assur Dönemi'ndeki yerleşim yoğunluğu, MÖ 800'den kalma III. Adad Nirari stelinde tanımlanan büyük bir yeniden nüfus programıyla ilişkili olabilecek, yerleşimde benzersiz bir artışı temsil etmektedir. Tell al Rimah'ta tespit edilen bu stel, Rasappa eyaletindeki 10 kasaba ve 300'den fazla köyün kuruluşunu anlatmaktadır. Kuzey Mezopotamya bozkır bölgesindeki yerleşimlerde görülen çarpıcı artış, Yukarı Dicle Vadisi'nden batıda Fırat Nehri'ne, Suriye'deki Balih'e ve hatta daha batıya kadar uzanan çok sayıda yüzey araştırması verilerinden izlenebilmektedir (Wilkinson, vd., 2005, s.38).

Peyzaj bağlamlarından kırsal Yeni Assur yerleşimleri, hem Tunç Çağı'nın eski tarım arazileri içinde; hem de bunların ötesinde gelişmiştir. İkinci konumda, bozkır veya eski mera arazileri içinde kalmış olmaları gerekirdi. Kırsal yerleşim yerlerine ve aşağı kasabalara ek olarak ara sıra küçük kaleler de söz konusudur (Wilkinson, vd., 2005, s.40).

Assur İmparatorluk peyzajının en dikkat çekici özelliklerinden biri son 30 yılda yapılan çok sayıdaki arkeolojik araştırmadan ortaya çıkan kırsal yerleşim modelidir. İncelenen araştırma alanlarının çoğunda, dağınık, küçük, alçak kırsal alanlardan oluşan bu ayırt edici model, önceki Tunç Çağı'nın baskın höyük tipli yerleşim modeli ile bir tezat oluşturmaktadır. Dicle ve Fırat arasındaki verimli bozkırların çoğunda, uzun bir çekirdekli höyük yerleşim dönemini, MÖ 3.binyılın sonları ile MÖ 2.binyılda meydana gelen terk etme aşama izlemiş ve ardından seyrek yerleşim ile açık bozkırlardan oluşan geniş alanlar olarak kalmıştır. Habur ve Balih vadilerinde yapılan arkeolojik araştırmalar, MÖ 2. binyılın sonlarında terkedilme veya gerileme ile karakterize edilen pek çok bölgenin MÖ 9. ve 8. yüzyıllarda gelişkin bir dönüşüm yaşadığını ortaya koymaktadır. Habur ve Balih vadilerinin terk edilmesi, bölgeyi yukarıdan aşağıya Habur'a, diğer bir deyişle, modern Suriye-Türkiye sınırına yakın Nusaybin'den Tell Halaf'a (Guzana) ve Aşağı Habur'a kat eden II. Adad Nirari'nin (MÖ 911-891) yazıtlarıyla desteklenmektedir. Bu yazıtlar, güzergâh boyunca yerleşim yerlerinden çok az bahsetmektedir. Benzer şekilde II. Tukulti Ninurta (MÖ 890-884) ve II. Assurnasirpal'in (MÖ 883-859) her ikisi de Habur Bölgesi'nde gerçekleştirdikleri askeri faaliyetler kapsamında erken 9. yüzyıl anlatılarında herhangi bir küçük kasaba veya köyden söz edilmez. Bundan sonraki süreçte özellikle MÖ 8. ve 7.yüzyıllarda bölgenin birçok bölümü yoğun bir şekilde dağılmış küçük köyler tarafından yeniden kolonize edilmiştir (Wilkinson, vd., 2005, s. 37-38).

Bölgede yürütülen EHAS (Doğu Habur Arkeolojik Yüzey Araştırması) (Pfälzner ve Sconzo, 2016b, s. 323-331), LoNAP (Nineve Ülkesi Arkeoloji Projesi) (Bonacossi ve Qasım, 2022, s. 1-39). UZGAR (Yukarı Büyük Zap Arkeolojik Keşif Projesi) (Koliński, 2018, s.13-26) ve EPAS (Erbil Ovası Arkeolojik Yüzey Araştırması) (Ur, 2018, s.58-73; Ur, vd., 2021, s.1-35) Projeleri, Irak'ın kültürel tarihini hem sahada hem de malzemenin incelenmesinde ortak bir temel metodolojik yaklaşımla paylaşan ve yeniden yapılanması için önemli sonuçlara ulaşılmasına yardımcı olacağına inanılan Assur peyzajı araştırma grubu adına birbiriyle yakından ilişkili bir çalışma grubu oluşturmaktadır (Pfälzner ve Sconzo, 2016b, s.324-325; **Harita 4.1**).

Assur İmparatorluğu'nun merkezinde yürütülen bu yüzey araştırmaları tarafından, Yeni Assur Dönemi'nde, Assurlu yöneticiler ile imparatorluk seçkinleri tarafından Assur Üçgeni'nin yukarıdan aşağıya planlı peyzaj mühendisliği müdahalesinin alanı haline geldiğini ve Assur kırsal peyzajının derinden değiştiren kapsamlı veriler toplanmıştır. Dağınık küçük kasabalar, köyler ve çiftlik arazileri ile peyzajın kademeli olarak doldurulması yoluyla Assur çekirdek bölgesi ve Kuzey Mezopotamya boyunca yeni yerleşim yoğunlaştırma politikaları uygulanmıştır. Bu yerleşimler, tarımı daha önce ekilmemiş alanlara kadar genişletmiş ve böylece kırsal üretimin genişletilmesine dayalı bir tarım stratejiyi ortaya koymuştur. Nitekim aynı zamanda, ilk olarak Orta Assur Dönemi'nde Assur ve Kar- Tukulti-Ninurta hinterlandında ve muhtemelen Aşağı Habur Vadisi'nde başlatılan görkemli bölgesel sulama kanallarının inşası, MÖ 9.-7. yüzyıllar arasında birçok Yeni Assur kralı tarafından izlenen sistematik bir altyapı oluşturma stratejisi haline gelmiştir (Bonacossi ve Qasım, 2022, s.1).

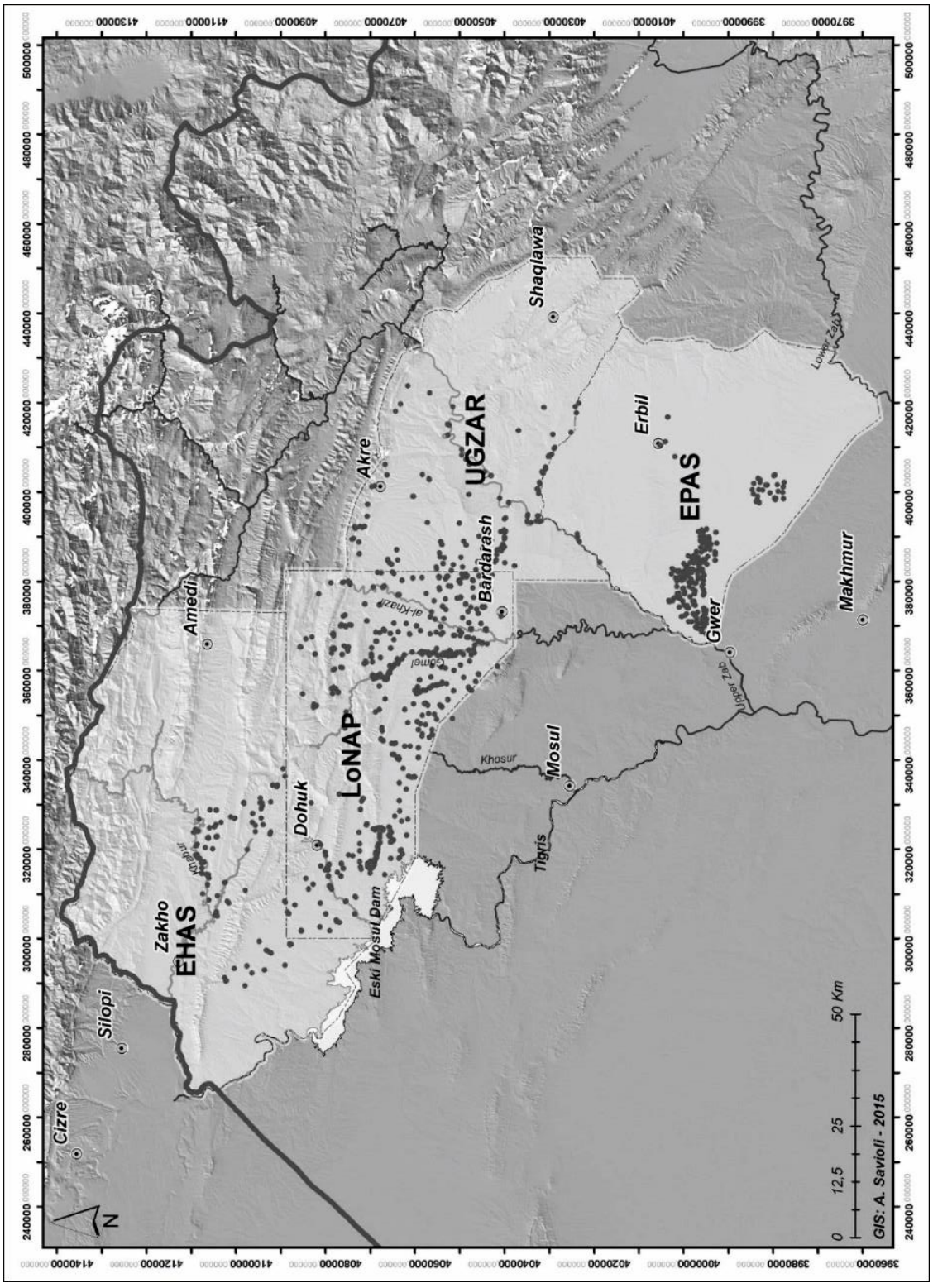

Harita 4.1: Assur Peyzajına Yönelik Irak'ta Gerçekleştirilen Yüzey Araştırmaları Sahası (Bonacossı, 2018a, Fig. 3.2)

Erbil Bölgesi'nde 3200km^2'lik alanda, 2012-2020 yılları arasında gerçekleştirilen katmanlı bir arkeolojik araştırma olan Erbil Ovası Arkeolojik Yüzey Araştırması (EPAS)'nda Assur'un peyzaj mühendisliğinin tasarımına odaklanılmış ve

bölgesel araştırma soruları ele alınmıştır. Bu bölge, Yeni Assur İmparatorluğu'nun iki çekirdek eyaleti olan Arbil (Erbil) ve Kilizu'nun (Qasr Shemamok) aynı isimli başkentlerini içermekte ve genellikle onların adını taşıyan eyaletlere karşılık gelmektedir. İnceleme bölgesi, 1850km^{2}lik bir alüvyal bölge ile 1350km^{2}lik bir dağ eteği bölgesi olan iki bölgeden oluşmaktadır. Saha çalışmalarının ilk iki sezonu alüvyal bölgeye odaklanılmış ve bitişik bölgelerde, alüvyal düzlükler görünüşe göre Assur yerleşiminin ve peyzaj mühendisliğinin yeri olduğu düşünülmektedir. Ayrıca projenin hibrit uzaktan algılama saha araştırma metodolojisi, alüvyal arazi için en uygun olanıdır. Kuzey Mezopotamya'nın başka yerlerinde, dağ eteği bölgelerinin Paleolitik kaynak çıkarma kalıntıları, yakın zaman kırsal göçebe izleri ve çok az başka veriler tespit edilmiştir. Bu yerleşimler yoğun bir metodoloji gerektirdiğinden EPAS'ın sonraki aşamasının hedef noktası olacaktır (Ur ve Osborne, 2016, s. 166).

Erbil Ovası, Irak'ta ve Büyük Mezopotamya'da şimdiye kadar belgelenen en zengin arkeolojik peyzajlardan birine ev sahipliği yapmaktadır. Bunun temelinde günümüzde kullanılan uzaktan algılama ve GİS araçları bulunmaktadır. Ayrıca yerleşimin yoğunluğu, büyük ölçüde ovanın inanılmaz derecede zengin tarihinden kaynaklanmaktadır. Erbil Ovası, erken tarihlerden itibaren yerleşim için bir çekim alanı olmuş ve çevresel nedenlerde günümüze kadar uzun bir yerleşim tarihi sürdürmüştür. Bu başlangıç aşamasında Assur, çekirdek bölgesinde planlı bir kırsal yerleşim hipotezini destekliyor gibi görünmektedir. Yerleşim yerlerinin sayısı artmış; ancak toplam yerleşim alanı ve artan kırsal nüfusun imzasını taşıyan bir model oluşturmamıştır. Nitekim Erbil Ovası'nın bu bölümü, MÖ 1.binyılın başlarında ikinci en büyük yerleşim sıklığına sahip olan Hamoukar'ın hinterlandının neredeyse iki kat daha yoğun yerleşime sahiptir. Yerleşim yerleri seçiminin Tunç Çağı'ndan itibaren değişmesi de önemli bir parametredir. Nehirler arası bölgeler ve marjinal vadiler ilk kez yoğun bir şekilde işgal edilmiştir (Ur ve Osborne, 2016, s. 171).

Bölgede EPAS tarafından sürdürülen araştırmalar çerçevesinde bu mekânsal alanın peyzaj mühendisliği adına önemli veriler elde edilmiştir. Geç Tunç Çağı için ifade edilen tarihsel kronoloji, Mitanni hükümdarlığının bir aşamasını ve ardından Orta Assur Dönemi ile başlayan Assur kontrol dönemini içerir. Yerleşimler, Orta Tunç Çağı'ndan itibaren sayı ve alan olarak genişlemiştir. En önemlisi eski adı Kilizu olan ve çekirdek bir Assur eyaletinin önemli bir başkenti olan Qasr Shemamok'ta 50 hektarlık bir yerleşim ortaya çıkmıştır. Ancak Kilizu göz ardı edilirse genişleme nispeten hafif kalacaktır. Altı adeti Demir Çağı yerleşimi olmak üzere toplam 23 yerleşim mevcuttur

ve ortalama alan büyüklüğü, 3.5 hektardır. Bu yerleşimlerden 11'i Orta Tunç Çağı kökenli iken; geri kalanları Demir Çağı'na aittir. Yerleşimler genellikle yıllık yüzey su kaynaklarına bitişik olarak varlığını sürdürürken; akarsu kaynakları arasındaki bölgede birkaç yerleşim yeri daha ortaya çıkmıştır. Bunların büyük çoğunluğu küçük boyutlu olmasına rağmen; SiwasorÇayı'nın aktığı küçük yan vadide 10 hektar genişliğe sahip büyükçe bir Assur yerleşimi olan Gird-i Qawagh yer almaktadır (Ur ve Osborne, 2016, s. 169-170).

MÖ 1. binyılın başlarında, yerleşim alanı ve sayıları keskin bir şekilde artmıştır. Geç Tunç Çağı'ndan yüzde 125'lik bir büyüme oranıyla 30 yeni yerleşim yeri ortaya çıkmıştır. Toplam yerleşim alanı 189,6 hektara ulaşmış; bunun 50 hektarı ise Kilizu'daki surlarla çevrili eyalet başkentine aittir. Qasr Shemamok haricinde yerleşik toprağın hektar cinsinden büyüme oranı %75'ti ve sit alanı sadece ortalama 2.63 hektardı. Bu nedenle yerleşim genişlemesi, önceden Geç Tunç Çağı köylerinin kasabalara doğru genişlemesinden ziyade; büyük ölçüde yeni küçük yerleşim birimleri biçimini almıştır. Demir Çağı/Yeni Assur yerleşimlerinin coğrafi dağılımı da bu geçişi temsil etmektedir. En büyük yerleşim yeri Qasr Shemamok, nehirlere yakın kalmış; ancak nehirler arası bölge ve Siwasor Çayı'nın kuzeyindeki bölge, yoğun bir şekilde işgal edilmiştir. Bu nedenle Qasr Shemamok'un çevresindeki yoğun kırsal peyzaj, özellikle dikkate değerdir. Siwasor ve Kurdara'nın en alçak keşimlerinde de yoğun köy yerleşimi bulunmaktadır. Aşağı Erbil Ovası, yüzey genişlikleri 100m'ye varan birkaç büyük yüzey kanalıyla kesişmektedir. Söz konusu bu kanalların herhangi birinin doğrudan tarihlemek mümkün görünmese de ancak birkaç özelliğin Yeni Assur yerleşimi ile yakın ilişkisi içinde oldukları açıktır. Boyutları nispeten küçük olsa da EPAS çalışmalarından elde edilen veriler, daha önce sıra dışı alanların, toplam tarımsal üretim kapasitesini büyük ölçüde artırabilecek, eşit aralıklarla yerleştirilmiş kırsal yerleşimlerle kolonileştiğini gören güçlü bir merkezileşmiş yerleşim modeli fikrini desteklemektedir. Bu senaryo, Assur hükümdarları tarafından önerilen zorunlu göç ve techir tasvirlerinden arkeolojik olarak saptanması beklenen şeye karşılık gelmektedir. Aynı şekilde, saha dışı özelliklerin tarihlenmesi sorunlu olmaya devam etse de bu yerleşim genişlemesine yalnızca güçlü bir merkezi siyasi varlıkla ortaya çıkabilecek devasa bir sulama altyapısının kurulması eşlik ediyor gibi görünmektedir (Ur ve Osborne, 2016, s. 170-171).

Orta Assur Dönemi'nden başlayarak emperyal seçkinler, imparatorluğun merkezinde Dicle ve Habur havzaları arasındaki kırsal kesimde radikal bir programı

başlatmışlardır. Yeni eyalet başkentleri ve merkezler kurulmuş ve Assur askeri seferlerinden sürgün edilen çok sayıda kişinin şehir merkezlerine ve çevredeki kırsal bölgelere zorla yerleştirilmesiyle bu topraklarda yaşayan nüfus büyük ölçüde artmıştır. Tarımsal üretim, bölgeye dağılmış yoğun bir kırsal köyler ve çiftlikler ağının kurulması ve daha önce tarımsal açıdan marjinal kabul edilen alanların kolonizasyonu yoluyla yoğunlaştırılmıştır. Nitekim Maltai ve Faida gibi yoğun ekili, yüksek verimli tarımsal yerleşim bölgelerini besleyen geniş bölgesel hidrolik sistemlerinin inşası yoğun olarak kırsal yerleşimin gelişimini desteklediğini, Assur Üçgeni bölgesinde LoNAP ve EPAS ekipleri tarafından Duhok ve Erbil Ovaları'nda gerçekleştirilen yüzey araştırmaları kapsamında arkeolojik olarak iyi bir şekilde belgelenmiştir. Bu yeni imparatorluk manzarası ideolojik olarak Assur hükümdarlarının bölgede sürekli varlığını ve şehir surlarının ötesindeki topraklarda yer alan kaos ve düzensizlik alanını tanrıların emri ile kontrol etmelerini somutlaştıran heykel programları ve kutlama yazıtları aracılığıyla anılmıştır. Assur'un kalbindeki bu yeni su peyzajı böylece Assur hükümdarlarının evrenin emperyal kontrolünü elde etme ve görsel olarak gösterme hırslarını yerine getirmiştir (Bonacossi, 2020, s.10).

LoNAP tarafından yürütülen araştırmalar çerçevesinde 30km genişliğinde kabaca üçgen bir düzlük olan Navkur Ovası'nda, 440 adedi yerleşim alanı olan ve 830'dan fazla arkeolojik alanın yer aldığı en fazla yoğunluk gösteren bölgedir. Ova yüzeyi ve yer altı suları açısından oldukça zengindir. Büyük Zap Nehri'nin bir kolu olan Khazir ile Navkur Ovası'nın güney ucunda buna katılan Nardush ve Gomel Nehirleri mevcut olup çok sayıda vadi ve geçici akarsular ile Zagros Dağları'ndaki kaynaklar ana su ağlarını beslemektedir. Böylelikle söz konusu bu mekânsal alan, yoğun bir şekilde ekilebilen tarımsal arazi haline gelmiştir (Bonacossi, 2018b, s. 85-87). Bununla birlikte Irak Kürdistan Bölgesi'ndeki yeni arkeolojik araştırmalar, Büyük ve Küçük Zap Nehirleri, Assur ve Erbil çevresindeki kırsal alanlar, Yeni Assur başkentleri ile taşra merkezlerinin yer aldığı Assur Üçgeni'nin kuzeydeki Habur ve Orta Fırat Vadileri'ne uzanan kesimdeki Assur hidrolik ağların, temel gıda üretimi ve peyzaj üzerine dönüştürücü etkileri olan ekonomik alt yapılar olduklarını açıkça ortaya koymuştur. Bu önemli ve genellikle ihmal edilen yönün yeni kanıtları, Udine Üniversitesi ile Duhok Eski Eserler Müdürlüğü tarafından 2019 yılından itibaren Duhok Bölgesi'nde ortaklaşa yürütülen Kürt-İtalyan Faida Arkeolojik Projesi kapsamında elde edilmektedir (Bonacossi ve Qasım, 2022, s.1-2).

Assur başkentleri Nimrud, Khorsabad ve Nineve'nin hinterlandına karşılık gelen Assur Üçgeni'nin kuzey kesimindeki büyük sulama altyapılarının oluşturulmasına ve yerleşimlerin yoğunlaştırılmasının temelinde entegre ve merkezi olarak planlanmış bir peyzaj empoze edilmiştir. Özellikle dallanmış kanal ağlarının iki yönlü stratejik bir rolü bulunmaktadır. Bir yandan başkentlerin çevresindeki kırsal kesimde tarımsal üretkenliğin artmasına ve yakın çevrelerine dayanan sağlam bir yerel ekonominin kurulmasına izin verirken diğer taraftan Duhok, Al-Qosh, Ba'dreh, Sheikhan ve Navkur Ovası hinterlantlarında üretilen toplu gıda maddelerinin başkentlerine hızlı, düşük maliyetli nakliyesi için verimli bir orta mesafeli suyolları ağını oluşturulmasını belirlemiştir. Bölgesel sulama kanalı ağlarının oluşturulması imparatorluğun merkezi çekirdeğinin üretim üslerini derinden değiştirerek, kalkınması için sağlam ekonomik desteği garanti etmiştir (Bonacossi ve Qasım, 2022, s.10; Bonacossi, 2020, s.10).

Bu yeni imparatorluk manzarası ideolojik olarak Assur hükümdarlarının bölgede sürekli varlığını ve şehir surlarının ötesindeki topraklarda yer alan kaos ve düzensizlik alanını tanrıların emri ile kontrol etmelerini somutlaştıran heykel programları ve kutlama yazıtları aracılığıyla anılmıştır. Assur'un kalbindeki bu yeni su peyzajı böylece Assur hükümdarlarının evrenin emperyal kontrolünü elde etme ve görsel olarak gösterme hırslarını yerine getirmiştir (Bonacossi, 2020, s.10).

Assur hükümdarları, iklimsel değişkenlik dönemleri, Assur ekonomik ve siyasi sistemlerinde zayıflığın ve istikrarsızlığın önemli nedenleri olabilir. Assur hükümdarları, iklimsel ve çevresel faktörlerden kaynaklanan riski azaltmak ve değişken yağışlara rağmen tarımsal üretkenliği artırmak için devasa ve son derece gelişmiş hidrolik mühendislik ağları inşa etmişlerdir. Yeni su peyzajının yaratılması, Assur'un kırsal manzarasını dönüştürerek kapsamlı kuru tarımdan yoğun, öngörülebilir ve yüksek verimli, sulamaya dayalı bir yetiştirme sistemine geçiş yaratarak, Assur'un temel mahsul ekonomisinin alışılmadık derecede düşük yağış nedeniyle belirlenen hasat başarısızlıklarından korunmasına olanak vermiştir. Ayrıca düşük üretkenlik, Assur'un engebeli ovalarında ekime açılan geniş toprak parçalarıyla telafi edilmiştir (Bonacossi ve Qasım, 2022, s.3).

Nineve'nin arkasındaki topraklarda bulunan Assur bölgesel kanal ağı[12], çok katmanlı bir Assur imparatorluk peyzajının oluşturulmasında bir dizi karmaşık

[12] Detaylı bilgi için bknz: Bonacossi D. M. ve Iamoni, M. (2015). Landscape and Settlement in the Eastern Upper Iraqı Tigris and Navkur Plains: The Land Of Nineveh Archaeological Project, Seasons 2012–2013. *Iraq, 77,* 9-39.

mekanizmanın işleyişiyle gerçekleştiğini göstermektedir. Oldukça büyük bir mühendislik ürünü olan peyzaj projesinin inşası, bu sınır bölgesini ve bitişik bölgeleri önemli ölçüde yeniden yapılandırarak sadece merkezi bir peyzaj planlama programı aracılığıyla değil aynı zamanda ideolojik anma yoluyla da Assur Ülkesi'nin bir parçası olarak emperyal üst yapıya tahsis ve dönüşümlerini işaretlemiştir. Khinis, Jerwan, Shiru Maliktha, Faida ve Maltai'deki devasa hidrolik sistemle ilişkili anıtsal kompleklerde hatıra kaya kabartmalarının ve kraliyet yazıtlarının hedefli olarak oyulması, yeni bir sembolik Assur peyzajı ile ortak Assur hafızası yaratmak amacıyla doğal peyzajı yeniden şekillendirmeye dayanmaktadır (Bonacossi ve Iamoni, 2015, s. 25-26).

Assur hidrolik sistemlerinin pratik sulama işlevi ve potansiyeli tam olarak kabul edilmiş olsa bile şimdiye kadar yoğun sulamaya dayalı yerel tarıma geçişin Assur tarım ekonomisi üzerindeki gerçek etkisini ölçmek için hiçbir girişimde bulunulmamıştır. ASTER[13] sayısal yükseklik modeline dayanan LoNAP'ın son arazi çalışmaları ve bilgisayar simülasyonları, özellikle Maltai ve Faida Kanalları ile Sanherib'in 4. Evre Kanalları tarafından geniş, yüksek verimli sulama havzalarının oluşturulduğunu ortaya çıkarmıştır. Maltai ve Faida Kanalları yaklaşık 3,000 hektarlık, Jerwan-Mübarek Kanalları 10,430 hektarlık, Jerahiyeh-Piruzawa-Ba'dreh Kanalları aracılığıyla 4,851 hektarlık alanda sulama havzaları oluşturulmuştur. Nineve hinterlandının tamamında yerçekimi akışıyla sulamaya dayalı olarak yoğun tarıma uygun hale getirilen toplam yüzey alanı yaklaşık 300km^2 bir genişlik vermektedir ve buna Assur Üçgeni'nin daha geniş olan kuzey kısmında yaklaşık 4000km^2'lik kuru tarım arazi eklenebilir. Yeni Assur yasal metinleri, tahıl ekiminde her yıl ekilebilir arazinin en az %50'sinin nadasa bırakıldığını gösterdiğinden dolayı bu rakam yarıya indirilse bile bölgede potansiyel olarak toplam 2150km^2'lik bir alan mevcuttur. Bunun yaklaşık 150km^2'si yoğun sulu tarım için kullanılabilirdi ve geriye kalan arazi kapsamlı kuru tarıma ayrılmış olduğu düşünülmektedir (Bonacossi ve Qasım, 2022, s.8-9).

Assur İmparatorluğu'nun ekonomisinin sağlığı büyük ölçüde hasadın başarına bağlı olup tekrarlanan kuraklıklar büyüyen imparatorluk ekonomisine önemli ölçüde zarar verebilirdi. Özellikle MÖ 8. ve 7. yüzyıllarda Khorsabad ve ardından Nineve'de yeni başkentlerin kurulması ve özellikle krali yazıtlarında tanımlandığı gibi Assur

[13] Yeryüzü kara parçalarının büyük bir bölümünü kapsayan global sayısal yükseklik modelleri (SYM) giderek yaygınlaşan bir biçimde kullanılmaktadır. Bu kapsamda en yaygın kullanım alanı, SYM veri setleri SRTM ve ASTER'dir. SRTM, SAR yöntemi ile 2000 yılında bir uzay mekiği ile toplanan veriler ile oluşturulmuştur. ASTER ise ilgili uydu tarafından toplanan stereo görüntülerden değerlendirme yapılarak elde edilmektedir (Bildirici ve Abbak, 2020, s.1)

Üçgeni'nde Assur kralları tarafından fethedilen bölgelerdeki halkların kitlesel olarak zorla yeniden yerleştirilmesi sonucunda Assur çekirdek bölgesi bir nüfus patlaması yaşamıştır. İmparatorluğun çekirdeğindeki yerleşim modellerine, sürgün edilenlerin zorla yeniden yerleştirilmesi yoluyla Assur kırsalının bilinçli olarak kolonizasyonunu arkeolojik olarak yansıtan küçük köylerin yoğun dağılımı hâkimdir (Bonacossi ve Qasım, 2022, s.2-3).

Arappa valisi Issar-duri'nin, Sargon'a yazdığı bir mektuptan anlaşıldığı üzere yağmur, kral için her zaman iyi bir haberdi; "*çok yağmur yağdı. Hasat iyi olacak. Kral, lordum memnun olabilir*" (Radner, 2000, s.235-236). Ayrıca oldukça fazla tahrip olmuş bir mektup ise daha endişe verici bir haber ile ilgilidir. Filistin'de, Samiriye'nin yanında geçen nehir kurumuş ve bölge şiddetli bir kuraklık dönemi ile karşı karşıya olunduğu belirtilmiştir. Yağmur, çok önemli ama kontrol edilmesi de bir o kadar imkânsızdır bu nedenle en yüksek düzeydeki ilahi bir kutsama olarak görülmektedir. Sargon'un, Dur Şarrukin'deki Fırtına Tanrısı Adad'ın tapınağının eşiğindeki yazıtı bunu temsil eden en iyi örnektir;

> *"Ey Adad, yeryüzünün kutsal yerlerini aydınlatan ve cennetin kanal müfettişi, evrenin kralı, Assur kralı, Babil valisi, Sümer ve Akkad kralı mabedinizin kurucusu Sargon için gökten yağmur ve pınarlardan sel getir, (yani Dur Şarrukin şehri) çevresinde tahıl ve yağ biriktiriyor, tebaanız çayırlarda bol bol otlatsın, (Sargon'un) tahtının temellerini sağlamlaştırın (ve) saltanatını uzun süre devam ettirin"* (Radner, 2000, s. 236).

MÖ 1. binyılda Assur, benzeri görülmemiş oranlarda genişleyen bir imparatorluk haline gelmiştir. Orta Assur hükümdarları Kuzey Mezopotamya ve güney Anadolu'daki yeni mülklerle yetinirken, Yeni Assur'un hırslı kralları, İran, Anadolu, Suriye, Doğu Akdeniz ve Mısır'a büyük seferler düzenlemeye devam etmişlerdir. Tarımsal kolonizasyon, yeni kırsal köylerin kurulması ve imparatorluğun çeşitli yerlerinden tarımsal üretim amacıyla sürülen insanların yerleştirilmesi Kuzey Mezopotamya'daki emperyal işgalin tipik bir örneğini teşkil etmektedir. Arkeolojik araştırmalarda bu yeni yerleşim ve arazi kullanım programı, Yeni Assur Dönemi'nde Kuzey Mezopotamya kırsalında yaklaşık 300 yeni küçük alanda bir artış olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Daha önceki Yakındoğu güçleri techir uygularken, yerleşik tarımın dayatılması, siyasi manzaraların oluşumunda bir değişliğe işaret etmektedir. Nitekim önceki hiçbir Yakındoğu devleti, topraklarının ve sakinlerinin tarımsal

sınırlarını bu kadar bürokratik güç veya masrafla sistematik olarak dikte etmeye girişmediği bilinmektedir (Rosenzweig, 2016, s.309-310).

Yukarı Büyük Zap Arkeolojik Keşif Projesi (UZGAR) çalışmaları kapsamında 2012-2015 yıllarında, 180 arkeolojik alan, 91 mağara ve 40 mimari anıt ile 4 kaya kabartmasından oluşan zengin kültürel bir veri seti toplanmıştır (Koliński, 2018, s.15). UZGAR'ın 3058km^2'lik çalışma alanının, her biri belirli bir peyzajı, morfolojiyi ve çevre koşullarını temsil eden en az yedi alt bölgeden oluştuğu; morfoloji ve çevre koşulları açısından oldukça çeşitli olduğu anlaşılmıştır. Bu bölgeler, Şax-ı Akre Vadisi, Doğu Hazir Havzası, Doğu Navkur Ovası, Büyük Zap Vadisi, Bastora Çayı Vadisi, Zark Bardariş Ovası ile Akre bozkırlarından oluşmaktadır. Özellikle Büyük Zap, Bastora Vadisi ile Navkur Ovası'nın en doğusunu oluşturan Karabak Deresi boyunca uzanan alüvyal düzlükte saha yoğunlaşması gözlemlenmiştir (Koliński, 2018, s. 13, 16-17).

Doğu Habur Arkeolojik Yüzey Araştırması'nın (EHAS) 4400 km^2'lik genişliğe sahip olan araştırma alanının sınırlı bir kısmında çalışmalar yürütülmüştür. Batıda Dicle Nehri'nin doğu kıyısından, kuzeyde Türkiye sınırına, doğuda Amedi/Amadiya kentinden, güneydeki Zawita Boğazı'na kadar uzanmaktadır. Araştırma alanı kendi içinde alt bölgelere (A, B, C, D ve E Bölgesi)[14] ayrılarak çalışmalar gerçekleştirilmiştir (Pfälzner ve Sconzo, 2016a, s.46; Pfälzner ve Sconzo, 2016b, s.323). Yeni Assur Dönemi'nde, EHAS Araştırma Bölgesi, Assur İmparatorluğu'nun kuzey çevresi ile onu, rakibi Urartu Krallığı'ndan ayıran bazı devletlerarasındaki tampon bölgesini kapsamaktadır (Pfälzner ve Sconzo, 2016b, s.329). Söz konusu beş alt bölge, jeomorfolojik, yükseklik, toprak, yağış, erişilebilirlik ve mevcut kaynaklar açısından farklılık göstermektedir. Mezopotamya'nın kuzey sınırından, diğer bir deyişle, Dicle'nin nehir çevresinden, Zagros Dağları'nın eteklerine ve yüksek dağlık bölgelerine kadar uzanan bir coğrafi kesiti içermektedir (Pfälzner ve Sconzo, 2016b, s.323). EHAS Bölgesi'nde, Assur'un kuzeye doğru yayılmasının kanıtlarından biri, Mila Mergi'deki yazıtlı kaya kabartması olarak karşımıza çıkmaktadır. III. Tiglat Pileser'in MÖ 739 civarında yaptırdığı kabartma, Jebel Bihair boyunca devam bir geçitin uzak noktasında yer almaktadır. Burası, Zagros'un ilk sarp dağ sırtlarıdır ve bu nedenle Dicle

[14] A Bölgesi, Dicle Vadisi'nin doğu yakasını; B Bölgesi, Doğu Dicle platolarının bir parçası olan Zagros Dağları'nın ilk sıradağları olan Jebel Bihair'e ye kadar uzanan Selevani Ovası'nı; C Bölgesi, Aşağı Zagros zincirini ve Habur Nehri Havzası'nı; D Bölgesi, İç veya daha yüksek olan Zagros silsilesi ile bunların dar vadilerini; E Bölgesi ise Amadiya koridoruna karşılık gelmektedir (Pfälzner ve Sconzo, 2016b, s.325).

Ovaları'ndan dağlık bölgelere, Doğu Habur Vadisi'ne ardından da Urartu'ya erişim yolunu kontrol etmektedir. Nitekim rölyef, Doğu Habur'un geniş havzalarına ve Jebel Bihair dağ silsilesinin kuzeyindeki doğu kolları ile modern Irak-Türkiye sınırı boyunca uzanan yüksek sıradağlara erişim yollarına bakmaktadır (Pfälzner ve Sconzo, 2016b, s. 329; Pfälzner ve Sconzo, 2015, s.103).

Yüzey araştırmasının 2013 yılındaki ilk sezonu, B Bölgesi'ndeki özellikle de alanın en büyük höyük yerleşimlerinin olduğu Bassetki çevresindeki yerleşim düzenini anlamaya odaklanmıştır (Pfälzner ve Sconzo, 2016a, s. 46). Çalışma alanında MÖ 3. binyılın sonlarında/ 2. binyılın başlarında büyük bir bölgesel merkez olarak açıkça faaliyet gösteren ve aşağı şehri ile birlikte 50 hektarın üzerinde dikkate değer bir büyüklüğe ulaşan Bassetki dışında önemli bir kentleşme tespit edilmemiştir. Diğer yerleşimlerin çoğunun büyüklüğü, 3 hektarı geçmemektedir. İkinci en büyük yerleşim yeri, muhtemelen Hellenistik-Part Dönemi'nde bir taşra merkezi olarak işlev gören Gir-i Peteh'dir. Özellikle höyük tipli alanlarda güçlü bir yerleşim sürekliliği tespit edilebilmektedir (Pfälzner ve Sconzo, 2016b, s.326-327).

2014 yılı çalışmaları tamamen C Bölgesi'nde gerçekleştirilmiştir. Alan, Dicle Nehri'nin doğusunda uzanan Selevani Ovası'nı, en güneybatısındaki Zagros zincirini ve C Bölgesi'ni B Bölgesi'nden ayıran Bihair Sıradağları'nın kuzeyinde yer almaktadır. C Bölgesi, Cizre-Silopi Ovası'na doğru açık olan batı tarafı ve doğuda Yukarı Zap Vadisi'ne (E Bölgesi) doğru uzanan Amadiya koridoruna bağlanan küçük bir şerit dışında hemen hemen her tarafı Zagros Dağları ile çevrili geniş bir havzadır. Bununla birlikte düz bir ova olmayan bu alan, ortalama yüksekliği 500-700m arasında değişen tepelik ve dağlar arasında yer alan bir ülkedir. Doğu Habur Nehri, geniş menderesler ve bazen derin oyulmuş bir vadi ile bölgede akmaktadır. Batifa Nehri'nin doğusundaki Zagros'un (D Bölgesi) yüksek dağlarından beslenmekte ve tüm bölgeye bol miktarda su taşımaktadır. Ek olarak 500-700mm gibi nispeten yüksek yağış oranları istikrarlı yağmurla beslenen tarımı mümkün kılmaktadır (Pfälzner ve Sconzo, 2016a, s.13-14). Habur Nehri'nin batısında, doğusuna göre daha az suyolu mevcuttur. Burada Derkar Ajam'ın geniş, düz ovası, 500m rakıma kadar yükselmesine rağmen ova yeteri kadar su ile beslenememektedir. Derkar Ajam Ovası'nın batı tarafı Modern Türkiye-Irak sınırını belirleyen Doğu Habur'un en büyük kolu olan Hezil Çayı tarafından çevrelenmiştir. Türkiye sınırları içerisinde yer alan Cizre-Silopi Ovası, Darker Ajam Ovası'nın doğrudan devamını oluşturmaktadır (Pfälzner ve Sconzo, 2016a, s. 14). MÖ 2.binyılın ikinci yarısında yerleşim yerlerinin sayısında ani bir düşüş meydana gelmiştir (Pfälzner

ve Sconzo, 2016a, s. 26). Doğu Habur Arkeolojik Yüzey Araştırması sahası içerisindeki C Bölgesi'nde kentsel büyümenin yeni bir aşası Demir Çağı'nda başlamıştır. C Bölgesi'nde 16 yerleşim yeri, Demir Çağı malzemesi vermiştir. Bu bölgedeki Orta Assur yerleşimlerinin tamamen yokluğu göz gönüne alındığında bunların tümü, yeni kurulmuş yerleşimlerin temellerini temsil etmektedir. Habur Nehri'nin orta kısmının güzergâhı boyunca, Habur Vadisi'nin güneyindeki dağlık arazide ve daha güneydeki Sadya Nehri üzerinde yer almaktadırlar. Habur Vadisi'ndeki yerleşimler çoğunlukla çok dönemli ve Orta Tunç Çağı'nda yerleşim görmüşken; daha güneyde yer alan yerleşimler, Demir Çağı'nda kurulmuşlardır (Pfälzner ve Sconzo, 2016a, s.27). MÖ 3.binyıl boyunca, bölgenin yerleşim düzeninde ilk önemli değişiklik meydana gelmiştir. Bu dönemin erken kısmı, daha önceki dönemler için tipik olan bir yerleşim modelini ortaya koymakla birlikte; alanların sayısı oldukça artmış (47 yerleşim yeri) ve 43.2 hektarlık geniş bir alana yayılmıştır. Ancak 3. binyılın sonlarında önemli bir değişim gerçekleşmiş; tespit edilen alanların sayısı 24'e düşmüştür. Ancak daha küçük köyler arasında 30 hektarın üzerinde bir alana sahip kentsel saha mevcuttur (Koliński, 2018, s. 16-17-18).

Orta ve Geç Tunç Çağı'nda UZGAR proje alanındaki yerleşim yoğunluğunun en yüksek noktalarından birini işaret eden çok benzer bir yerleşim düzenini sunmaktadır. Orta Tunç Çağı'nda, 98.6 hektarlık toplam bir alana sahip 49 yerleşim yeriyle temsil edilmektedir. Geç Tunç Çağı'ndaki durum da benzer özellik göstermektedir ve 145 hektarlık toplam alana sahip 56 yerleşim yerinin dağılımı bir önceki döneme göre önemli derecede süreklilik gösteren dört adet orta büyüklükteki alanı içermektedir. Verilerin bu düzeyde analizinde Mitanni ve Orta Assur Dönemleri'nde farklılaşmadığı söylenebilmektedir. Yeni Assur Dönemi'nde 68 yerleşim yeri ile 168 hektarlık bir alana ulaşan sahanın oldukça yoğunlaştığı görülmüştür. Bununla birlikte artış, çok sayıda küçük yerleşim yerini içeren kapsamlı bir mekânsal yerleşim modelinin geliştirilmesine dayanmaktadır. Bölgede 10 hektardan daha büyük bir alana yayılan yalnızca iki yerleşim yerinin bu dönemde kırsal yoğunlaşma hipotezini doğrulamaktadır (Koliński, 2018, s.16-18).

Seyrek yerleşimli Orta Assur Dönemi'nden sonra meydana gelen yerleşim artışı, kısmen Yeni Assur krallarının sömürgeci politikalarından kaynaklanıyor gibi görünmektedir (Wilkinson, vd., 2005, s. 41). Assur tarihinde, evrensel bir fetih ideolojisi tarafından sürdürülen ve özellikle MÖ 8. ve 7. yüzyıl arasında Antik Yakındoğu'nun tarihindeki en kapsamlı bölgesel imparatorluğun oluşumuyla

sonuçlanan uzun bir bölgesel genişleme süreciyle doruğa ulaşmıştır. Kollara ayrılmış bölgesel sulama sistemlerinin inşası; yeni yerleşim politikalarının geliştirilmesi, tarımsal gelişme, demografik değişim ve büyük altyapıların inşa edilmesi ile yeni tasarlanmış bir imparatorluk peyzajının ideolojik inşası ve anılması yoluyla Assur'u tam anlamıyla dönüştürmeyi amaçlayan daha geniş bir stratejinin parçasıydı (Bonacossi, 2018b, s.77).

Assur imparatorluk projesi askeri fetihlere dayanmaktadır. Bununla birlikte özellikle Kuzey Mezopotamya'da kılıçla elde edilen kazanımların sabanla desteklendiği bilinmektedir. Yeni Assur hükümdarları, Yukarı Dicle ve Fırat Nehirleri boyunca ve bu nehirlerin arasında ele geçirdikleri toprakları, "tarımsal kolonizasyon" olarak adlandırılan bir süreçte, imparatorluğun toplu nüfus nakilleri ile sürgün edilen insanların bu alanlarda kurulan çiftlik arazilerine yerleştirilmesiyle ekonomik döngünün sağlanmış ve özellikle bu tarımsal yerleşimler, imparatorluğun merkezi için gıda maddesi üreticileri olarak uzun süredir tanınmaktadır. İmparatorluğun sınırları içerisindeki önemli merkezlerden, Assur, Nimrud (Kalhu), Khorsabad (Dur Şarrukin) ve Nineve gibi şehirlere gelen sürgün akınlarının yanı sıra iç büyümeyle genişledikleri bilinmektedir. Böylelikle Assur Ülkesi'nin kraliyet şehirleri, kendi hinterlandından temel ithalata ihtiyaç duyan çok büyük ve yoğun şehir merkezleri haline gelmiştir. Yeni Assur İmparatorluğu'nda, tarımsal kolonizasyonun temel amacının başında genellikle ekonomik istikrarı sağlamak, güvenilir yiyecek kaynakları sağlamak ve artırmak ve devlet hazinelerini zenginleştirmek için bir önlem olarak nitelendirilmektedir (Rosenzweig, 2018, s.33).

MÖ 1.binyılın başlarındaki yerleşim peyzajı, büyük başkentlerin egemenliği altındadır. İlk siyasi başkent ve kalıcı dini merkez olarak 70 hektarlık alanıyla Erken Tunç Çağı kentsel sit alanı içinde olan Assur kenti gelmektedir. Siyasi merkez giderek büyüyen bir dizi yeni kurulan şehirlere taşınmıştır. Örneğin II. Assurnasirpal, 360 hektarlık Kalhu'yu, II. Sargon 305 hektarlık Dur Şarrukin'i ve Sanherib ise Nineve'yi 750 hektarlık bir boyuta çıkarmıştır. Taşra başkentleri de büyük boyutludur ancak Erken Tunç Çağı kentsel sit alanlarının içinde yer almaktadır. Irak, Güneydoğu Anadolu ve kuzeydoğu Suriye'yi kapsayan yakın tarihli tam kapsamlı sistematik araştırmalar, küçük kasabalar, köyler ve çiftliklerden oluşan tamamen yerleşik bir Yeni Assur peyzajı ortaya çıkarmıştır. Bu yerleşim yerlerinin çoğu 2 hektar veya daha küçük boyutlu olup günümüzde yükseklikleri ise 1-2m arasında değişen alçak höyüklerden oluşmaktadır. Daha önceki yerleşim yerleri yeniden yerleştirildiğinde, daha düşük ölçekte olma eğiliminde oldukları düşünülmektedir. Örneğin, Hamoukar'ın Erken Tunç Çağı'na ait

devasa aşağı kasabasının kuzeydoğu köşesinde üç hektarlık bir köy, Tell Brak'ın 130 hektarlık 4. binyıl şehrinin kuzey sınırında ise 1 hektarlık bir çiftlik yer almaktadır (Ur, 2017, s. 22).

Güçlü ve güvenilir diğer bir deyişle düzenli, bol su temin garantisinin yanı sıra ürünleri Nineve'ye kolayca taşınabilen özellikle etrafındaki ovalarda ve yakın çevresinde yoğunlaşmış tarım ekonomisi olmasaydı Sanherib'in yeni kurulan ve büyük bir nüfusu içinde barındıran 750 hektarlık bir metropol başkentin ekonomik ve demografik açıdan varlığını sürdürmesi imkansız görülmektedir. Assur hükümdarı, Nineve'nin ekonomik büyümesi için kapsamlı ve güvenilir bir temel sağlamak amacıyla sarayına ve kraliyet parklarına su getiren, şehrin tarlalarını ve meyve bahçelerini sulayan, böylelikle başkent ile çevredeki kasabaların geçinimini sağlayan bir sulama ağı inşa ettirmiştir. Sanherib, 240km uzunluğundaki Nineve hidrolik mühendislik projelerinin inşaatını MÖ 703'ten MÖ 688'e kadar 15 yılda ve dört aşamada tamamlamıştır (Bonacossi, 2017b, s.137-139).

Yeni Assur Dönemi'nde Nineve çevresindeki kırsal alanın işgali ve sömürüsü hakkında bugüne kadar çok az şey bilinmektedir. Bununla birlikte arkeolojik araştırmalardan ve yazılı kayıtlardan elde edilen bilgiler kısıtlı da olsa yağmura dayalı geniş kırsal alanı, araziye dağılmış yüksek yoğunluklu küçük kasabalar, kırsal alanlar ve çiftliklerin olduğu mekânsal bir alanı sulayan dallanmış birincil ve ikincil kanallardan oluşan bir ağ ile karakterize edilen bir yerleşim şablonu önermektedir (Bonacossi, 2017b, 141). Bu olağanüstü sulama sisteminin inşası, bölgenin geleneksel olarak yağmurla beslenen geniş alanını, Nineve'nin muazzam kentsel ve demografik gelişimini de destekleyen sulamaya dayalı yoğun ve öngörülebilir yüksek verimli kırsal bir peyzaja dönüştürmüştür. Kanal ağının inşası ile Nineve Bölgesi'ndeki sulanabilir ve yoğun ekilebilir arazi, tahmini olarak 240km^2'ye çıkarılmıştır. Sanherib tarafından oluşturulan hidrolik tesisler, başkentin yanı sıra Nineve'nin çevresindeki diğer şehir merkezleri ile eyalet başkentleri gelişmiştir (Bonacossi, 2017b, s.140-141).

Yoğun arkeolojik araştırmalardan elde edilen verileri uydu görüntüsü analiziyle birlikte kullanılarak, Yeni Assur peyzajının bir dizi imzasını tanımak mümkündür. Bunlar hem mekânsal olarak değişen yerleşim kalıpları biçiminde hem de kronolojik olarak Yeni Assur ve Erken Tunç Çağı yerleşim manzaraları arasında çizilebilecek önemli karşıtlığın bir sonucu olarak belirgindir. İmparatorluk coğrafyası açısından bir model imparatorluk, emperyal merkezden uzaklaştıkça azalan emperyal otoriteyi tasvir eden çoklu eşmerkezli halkalar için bazı kanıtlar içerebilmektedir. Assur peyzajı,

özellikle Fırat'ın batısında bu modeli bir dereceye kadar gösterebilir. Ek olarak imparatorluk sınırları için arkeolojik yüzey araştırmaları, seramik buluntular ile metinsel bilgilerin birleştirilmiş yorumlarından çıkaralabilir. Genel olarak emperyal kontrolün çekirdek alanı içindeki yerleşim modeli, emperyal gücün izinin en zorlayıcı örneğini sunmaktadır. Bu başarı, emperyal siyasi kontrolün bir sonucunu diğer bir deyişle yerleşim modelinin yeniden yapılandırılmasını tam olarak göstermektedir. İmparatorluğun bu çekirdek bölgesinde, hiyerarşik yerleşim modeli; büyük emperyal şehirleri, kırsal kesimde yaygın bir şekilde dağılmış küçük kırsal yerleşimleri, ara sıra müstahkem yerleri ve bunların arasında alt düzey idari odaklar olarak hareket eden büyük kasabaları kapsamaktadır. Bu Erken Tunç Çağı şehir devletlerinin hâkim olduğu manzaradan hem farklı hem de belirgin bir biçimde ayırt edici bir özelliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu tür kalıplar, imparatorluk fermanının bir sonucuyla az nüfuslu veya çöl bölgelerinin kasıtlı olarak kolonizasyon gibi metinsel verilerle onaylanmış süreçlerle ilgili olabilmektedir (Wilkinson, vd., 2005, s. 49).

4.2. Arkeolojik ve Yazılı Veriler Işığında Yeni Assur Dönemi Su Kullanımı

Yaşamsal döngü içindeki en önemli kaynak olan su, hiç şüphesiz sadece Mezopotamya'da değil dünyanın her kesiminde toplumsal yaşamın mihenk taşı olarak karşımıza çıkmaktadır. Su, sadece yaşamı desteklemek için değil, sağlığın teşviki, gıda güvenliği, ekonomik genişleme, sosyal kalkınma, siyasi istikrar ve ekosistemin korunması için de gerekli olan temel faktördür. Mezopotamya'nın az veya düzensiz yağış alan bölgelerinde, sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak için su kaynakları yönetimi çok daha önemli bir konuyu oluşturmuştur (Saatsaz ve Rezaie, 2021, s.2). Tarihsel süreç içerisinde suyun; ekonomi, din, siyaset, hukuk, uluslararası ilişkiler, savaş vb. dâhil olmak üzere Mezopotamya yaşamının her alanında her zaman mevcut olduğunu bilmekteyiz (Tamburrino, 2010, s. 32).

Kırsal peyzaj ilgili yasal ve idari nitelikteki Yeni Assur metinlerinde çeşitli suyolları yansıtılmaktadır. Yazılı kaynakların coğrafi lokalizasyonlarındaki sınırlamalar nedeniyle kaynakların atıfta bulunduğu farklı hidrografik lokasyonları kesin olarak belirmek neredeyse imkânsızdır. Yeni Assur kırsalıyla ilgili belgelerden doğrudan nehirlerden (*nāru*) söz edilmesi nispeten nadirdir ve genellikle daha fazla açıklama yapılmamaktadır. Bu durumda Dicle'nin kendisinin kastedilmiş olması muhtemeldir. Yasal kullanım için yapılan açıklamalarda zaman zaman bir mülkün parçası olarak su

kaynaklarından (*enu ša mê*) bahsedilmektedir. Örneğin kaynaklar, ekin tarlası ve harman yerleri ile anılmaktadır. Ayrıca *nahallu* terimi, çeşitli prosedürlerde işlem gören parsellere sınır unsuru olarak bahsedilmesinin yanı sıra diğer bir bağlamda olduğu gibi muhtemelen sınırlı boyut ve kapasiteye sahip hatta mevsimsel akışlı bir derenin (*nahallu*) olduğu suyoluna atıfta bulunmaktadır. Örneğin Kakkullanu'nun Bit-abu-ila'a köyü ile ilgili iki fiilinden küçük olanında, arazi mülkleri ve açık kır alanın yanında bir *nahallu* bulunur şeklinde ifade edilmiştir ve dereler buradaki peyzajın çok önemli bir parçasını oluşturduğu açıktır. Peyzajın diğer önemli bir parçasını oluşturan su birikintisi/havuz ya da gölet yapısına karşılık gelen *iarhu* terimidir. Örneğin Bit-abu-ila'a metninde bir dere örneği bulunmaktadır; "*iarhu'ya akan dere*" burada derenin akışını sonlandırdığı daha büyük veya daha küçük bir su birikintisiyle ilgili gibi görünmektedir. Nitekim benzer bir görüntü, "*mezarlığın başındaki iarhu'*nun *altında olan dereye bitişik*" 5 *sutus* arsasına atıfta bulunan Imgur-Bel'deki Mamu Tapınağı'ndan bir satış belgesi tarafından sağlanmaktadır. Kendi başına bağımsız bir *iarhu* nadirdir ancak bahçeler ve meyve bahçeleriyle ilgili Yeni Assur eylemlerinde tamamen eksik değildir. Singara'nın tepelik bölgesiyle ilgili bir nakil metninde *iarhu*, komşu üzüm bağlarının bakımında çok önemli bir yere sahiptir. *İarhu* teriminin başka oluşumları, onun doğasını yalnız akan veya yağmur suyuyla beslenen, dolayısıyla temelde kuyuya zıt olan bir su depolama birimi olarak doğrulanmaktadır (Fales, 1990a, s.106-109).

MÖ 1. binyılda Assur'un su kullanımı bize Mezopotamya dünyasında erken dönem sulama sistemlerine göre çok daha gelişkin ve karmaşık bir teknolojinin şekillendirildiği su temin sistemi sunmaktadır. Bu doğrultuda su ile ilgili teknolojinin, ekonominin, kuralların ve politik sistemlerin nasıl çalıştığını anlamak adına su kaynaklarının sağlıklı bir şekilde geliştirilmesi için mevcut kaynaklar, mekânsal ve zamansal gereksinimler, jeoiklimsel koşullar, ekonomik özellikler gibi parametreleri göz önüne almak gerekmektedir. Nitekim Assurlular'ın sadece su mevcudiyeti değil aynı zamanda su kaynakları, yönetimi, alt yapı ve teknolojik yatırımları ile imparatorluk seviyesinde aktif olarak ilgilendikleri hidroloji mühendisliğindeki etkin rolünü yazılı, ikonografik ve arkeolojik buluntular kanıtlamaktadır (Saatsaz ve Rezaie, 2021, s.2).

4.3. Yeni Assur Dönemi Su Sistemleri

Su, sadece insanın doğrudan tüketimi ve mahsullerin sulanması için kullanıldığı için değil; aynı zamanda şehirlere malların tedariğini çok daha kolay hale getiren düşük sürtünmeli taşıma sağladığı için şehirciliğin yükselişinde önemli rol oynamıştır (Altaweel, 2019, s. 4).

Tarımsal genişlemenin temelinde güvenilir bir su kaynağının olmaması, tarıma dayalı sağlam bir ekonominin geliştirilmesi, gıda güvenliği ve tarımsal genişlemede istikrarı sağlamak adına tarımsal su temini ve dağıtım sistemleri sayesinde mevcut suyu daha iyi kullanmak için erken çağlardan itibaren pragmatik bir strateji izlenmiştir (Walters ve Groninger, 2014, s.348-349). Dolayısıyla su, özellikle Assur uygarlığının geleneksel değerlendirmelerinde sıra dışı bir rol oynamıştır (Kühne, 2012, s.559; **Harita 4.2**)

Güney Mezopotamya'daki erken dönem toplumları, çevreleri ile birlikte zaman içerisinde gelişim göstererek arazide belirgin olan doğal yarıklardan inşa edilen ve sulanan alanlar yaratmışlardır. Sulamanın uygulaması ile kullanımı, Güney Mezopotamya'daki ilk şehirlerin yükselişi ve gelişmesinden önce binlerce yıl boyunca gelişmiştir (Altaweel, 2019, s. 5). Güney Mezopotamya'nın karmaşık bölgesi, toplumların sadece sulama değil farklı hidrolik işlerle yakın ilişki kurmasına yol açan doğal ve insan yapımı özelliklere sahip bir tür hidrolik peyzaj olarak kabul edilebilir (Altaweel, 2019, s. 2).

Güney Mezopotamya'nın alüvyal ovasında, kuru tarımın mümkün olduğu Kuzey Mezopotamya'nın aksine, sulamaya dayalı tarım gelişmiştir. Sulamayı sağlamak ve suyolları olarak kullanılmak üzere ikili işleve sahip karmaşık bir kanallar ve su işlerinin yürütüldüğü sistemi geliştirilmiştir. Ayrıca ekonomik refahı garanti altına almanın bir yolu olarak suyun kontrolü belirleyici olduğu gibi aynı zamanda devletlerarası çatışmaların kaynağı ve siyasi bir araç olarak da karşımıza çıkmaktadır. Nitekim su teknolojisi sulama ile sınırlı olmayıp, Mezopotamyalıların aynı zamanda sıhhi tesisat mühendisliğine de öncülük etmiş ve birçok şehirde atık su ve yağmur suyu drenaj sistemleri oluşturulmuştur (Tamburrino, 2010, s. 29-30).

Erken Mezopotamya'da sulama medeniyetin anahtarıdır. Mezopotamyalı kralları, kontrolsüz sellerin neden olduğu tahribattan korunmak ve toprağı işlemek için düzenli bir su kaynağı sağlamak amacıyla, sulama sistemlerinin inşasını başlıca sorumlulukları arasında görmüşlerdir. Nitekim hükümdarların bu mühendislik

becerilerinden duydukları gurur, yazılı kaynaklarda, kaya kabartmaları ile ortaya çıkmaktadır. Örneğin Sanherib'in Khinis Kanalı, kralın inşa ettiği geniş bir bölgesel sulama ağının en önemli olanını oluşturmaktadır. Kahramanlıklarını anmak için Khinis'te anıtsal kabartmalar yaptırıp yazıt yazdırtmıştır. Yazıtta, yeni başkentini kurduğunda, sulanmayan tarlaların "örümcek ağlarıyla örülmüş" olduğunu ve halkının "suni sulama bilmediğini ancak gökten yağmur (ve) sağanaklar için gözlerini çevirdiğini "iddia etmiştir. Sanherib'in su temin ağı sayesinde Nineve'de zengin bahçelerin çiçek açtığını ve kırsal alanın mahsullerle dolup taştığını ifade etmektedir (Weiss, 2020, s. 44-45).

Dolayısıyla yeryüzünde farklı morfojenetik süreçlere bağlı olarak rölyef şekilleri bir yerden başka bir yere çok değişik özellikler gösterir. Homojen olmayan yeryüzünün bazı yerleri topoğrafik açıdan insanlar için yaşam sahasını daraltıp sınırlandırırken, bazı yerler elverişli imkânlar sunmaktadır. Klimatik ve jeomorfolojik süreçlerin durağan olmadığını düşünürsek insanlığın yerleşim ve gelişim dinamikleri de bu koşullara uygun değişiklikler gösterdiğini söyleyebiliriz. Tarih boyunca yerleşmelerin dağılımı, karakteri ve dokusu üzerinde jeomorfolojik, topoğrafik faktörlerin etkisi, tarımsal aktiviteye izin verme, su kaynaklarına sahip olma, çevreye hâkim bir konumda bulunma ve uygun bakı gibi ihtiyaçlar doğrultusunda kendini göstermiştir (Karadoğan ve Kozbe, 2013, s. 546-547).

Bu doğrultuda Yeni Assur kralları üstünlüklerini ve güçlerini kanıtlamak için anıtsal saraylar, taş kabartmaları ve heykelleri kullanmalarıyla ünlü oldukları gibi Assur kimliğinin ve özelliğinin oluşumunda eşit derecede önemli olan su sistemlerinin de ayrı bir değere sahip olduğu bilinmektedir. Assur imparatorluk programının önemli bir bileşeni olan yeni şehirler ve sanat eserleri gibi somut olanlar da dâhil olmak üzere peyzaj tasarımları şeklinde yeni imgelerin üretilmesi çok önemli bir yer tutmaktadır (Amrhein, 2015, s. 91).

Mezopotamya'da insanların doğal çevreleri ile arasındaki temel karşılıklı ilişkileri, arazi kullanım modellerinin evrimini, sulamanın gelişimini ve yerleşim yerlerinin mekânsal dağılımını büyük ölçüde etkilemiştir. Su yönetimi perspektifinden bakıldığında, bilinen tüm kanıtlar taşkın kontrolü ve sulamanın, sosyal ve idari düzeylerde, bir havza içindeki kırsal nüfus tarafından yerel olarak yönetildiğini göstermektedir (Mays, 2010b, s. 64-65).

Yakındoğu'nun tarım köyleri, şehir merkezleri kimliğine dönüşmeye başladığı geç Neolitik dönemden itibaren insanların su akışını kontrol etmeye yönelik ilk başarılı

çabaları, tarımsal sulama ihtiyaçları nedeniyle ortaya çıkmıştır (Mays 2010a, 1-2). Sulamanın Güney Mezopotamya'da ilk kez ne zaman uygulandığı bilinmemekle birlikte Zagros Dağları'nın eteklerindeki Mandali yakınlarından gelen arkeolojik kanıtlar sulu tarımın başlangıcının MÖ 6. binyılın başlarına kadar uzandığı düşünülmektedir (Rost, 2017, s. 7; Bagg, 2012b, s. 268).

Mezopotamya'da tarihsel süreç içerisinde sulamanın önemi her zaman kabul gören temel unsurdur. Özellikle Güney Mezopotamya'nın taşkın ovalarındaki iklimsel faktörlerin başında gelen az yağış ve yüksek sıcaklıklar nedeniyle bu bölgede tarımın yapılabilmesi için sulamaya gereksinim duyulmuş ve genel olarak yüzey sulaması ile bu olumsuz faktörün önüne geçinilmiştir (Bagg, 2000a, s. 302).

Bu da bize doğal ortamla insan arasındaki karşılıklı etkileşimlere bağlı olarak insanların yeryüzünden yararlanma biçimi veya belirli bir arazi örtü tipi üzerinde yapılan tüm düzenlemeler, faaliyetler ve girdilerin tamamını; arazinin sosyal ve ekonomik amaçlar için yönetim seçimini ve arazi kullanımını göstermektedir (Gülersoy 2014, 51). Geç Uruk Dönemi'nden itibaren sulamanın sistematik olarak kullanılması gibi MÖ 4.binyılın başlangıcından kısa bir süre sonra Mezopotamya taşkın yatağında yerleşim büyüklüğünde ve yoğunluğunda bir artış kanıtlanmıştır (Bagg, 2012b, s. 268).

Mezopotamya, özellikli olarak su sistemlerinin inşası ya da su kontrolünün geliştirilmesiyle ilgili olarak, taşkın ve taşkın akışını kontrol etme adına yaşanabilir platformlar inşa etmenin, daha belirgin hale gelen ve gelişen sulama teknolojilerinin gelişim sürecini gösteren bir laboratuvardır. Mezopotamya alüvyonal ovası daha önce kırsal olandan belirgin bir kentsel peyzaja dönüşmüştür. Yerleşimlerin sayısında önemli bir artışın yanı sıra yerleşimlerin doğal suyolları boyunca daha doğrusal bir dizilim sergilendiği görülmüştür (Rost, 2017, s. 8-9). MÖ 4. ve 3. binyılda Diyala Bölgesi ile MÖ 3. binyılda Güney Mezopotamya Ovası yerleşimlerini gösteren haritalar, kanal kalıntılarını ve inşa edilmiş kanal hatlarını göstermektedir. MÖ 2. ve 1.binyılda Ramadi ile Babil arasındaki bölge için modern haritalama teknolojilerini kullanılmasıyla daha güvenilir sonuçlar elde edilmiştir (Bagg, 2012b, s. 268).

Erken Hanedanlık Dönemi'nde ilk şehir devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte daha sıkı bir yerleşim düzeninin oluşmaya başlaması, akabinde söz konusu bu eğilim Akkad Dönemi'nde devam etmiştir. Bu gelişim yapay olarak kazılmış kanalar ve su kontrol düzeneklerini içeren daha resmi sulama sistemleri aracılığıyla ekim alanlarının doğal suyollarının yanında genişletilmesini gerektirmiştir. Nitekim MÖ 3. binyıl ortaları, tamamen yerleşik bir sulama terminolojisini belgeleyen kanal ve bir dizi su

kontrol cihazları arasında ayrım yapan en eski yazılı kayıtlara karşılık gelir. Ayrıca sulamanın sosyal örgütlenmesi hakkında kraliyet yazıtları ve idari belgeler şeklindeki ilk doğrudan kanıtlara sahip olmaya başlanmıştır. Mezopotamya'da tarih boyunca kralların en önemli başarılarından biri olarak tapınak ve sarayların inşa edilmesiyle birlikte kanalların kazılmasından da bahsedilmektedir. Kanal inşaatı üzerindeki himaye iddiasında bulunmak Sümer düşüncesindeki hem tanrılar hem de yöneticiler tarafından tarımsal bolluk sağlama güdüsüne atıfta bulunulmuştur. Kanal kazmak ve hidrolik cihazlar inşa etmek yalnızca ilahi işler yapma konusunda bir kraliyet ayrıcalığı değil, aynı zamanda kralların iktidar iddiasını meşrulaştırdığı bir zorunluluk olduğu bilinmektedir (Rost, 2017, s. 9). Bazı araştırmacılara göre kraliyet kanalı inşaat projelerini ve kraliyet himayesini devlet inşasında bir ikna eylemi olarak iddia eden retoriği savunmaktadır. Kanal inşaatını içeren anıtsal yapı projelerinin politik işlevi bu projelerin ve bununla ilgili kraliyet retoriğinin nüfusu esas olarak kırsal kesimden tamamen yerleşik bir egemenlikten yoksun erken devletlerin yönetimine katılmaya ikna etmeyi amaçlayan bir ikna eylemi olarak savunulmaktadır (Rost, 2017, s. 9).

Mezopotamya'nın tarihsel kaydı, sulamanın sosyal organizasyonu ve zaman içindeki değişen derecelerde devlet müdahalesi hakkında zengin bir karşılaştırmalı veri seti sağlamaktadır. Özellikle Erken Hanedanlık (MÖ 2900-2371) ve III. Ur Dönemi'nde (MÖ 2112-2004) oldukça küçük ölçekli ve basit sulama sistemi genellikle ya doğrudan kraliyet idaresi tarafından ya da devletin yerel kurumları aracılığıyla yönetildiği bilinmektedir. MÖ 2. binyıldan itibaren nehir kollarının kuruması ve yer değiştirmesi, su kıtlığı ve şiddetli sel, nüfusun büyük bir bölümünün geçimini ve devletin genel ekonomik sağlığını tehdit ettiğinden, devlet müdahalelerini haklı çıkarmış gibi görünmektedir. Nitekim antik dönemdeki devletlerin su ve sulama yönetimi müdahalesinin farklı gerekçeleri mevcuttur. Tarımsal bolluğun sağlayıcısı olarak kanal inşaatı üzerinde kraliyet himayesini talep etmenin daha propagandacı güdülerinden, çevresel değişime yanıt vermeye, ekonomik kalkınmayı artırmak ve kralın kendisi hiyerarşisini büyütmek için tüm peyzaj alanlarını yeniden tasarlamaya kadar uzanmaktadır (Rost, 2017, s. 16-17).

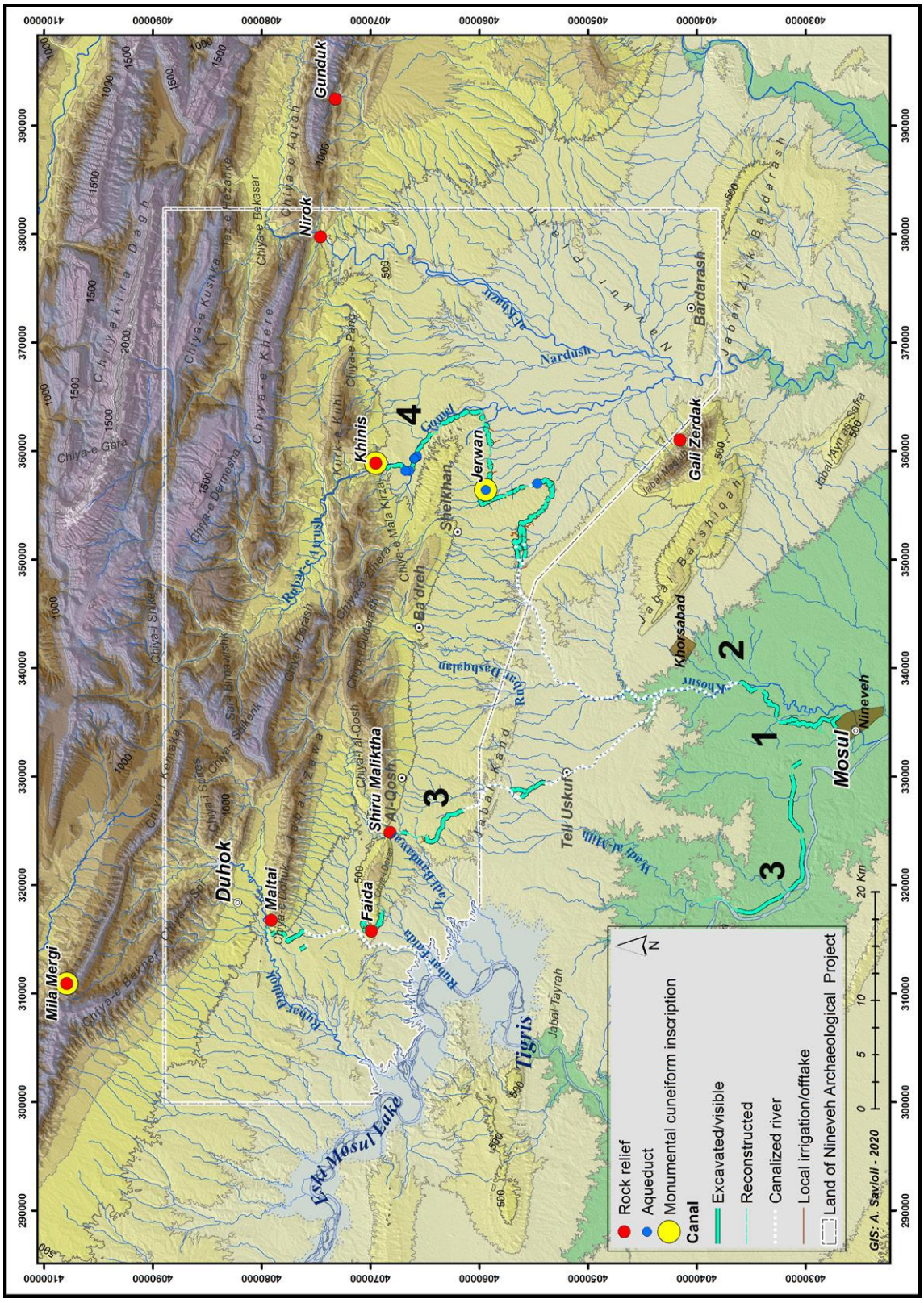

Harita 4.2: Assur Su Sistemleri ile Bunlarla İlişkili Anıtsal Yazıtlar ve Kaya Kabartmalarının Lokasyon Haritası (Bonacossi, 2021, Fig. 2)

Mezopotamya'da, yazılı ve arkeolojik verilerin bize sunmuş olduğu kanıtlar doğrultusunda MÖ 2. binyılda büyük ölçekli sulama yönetimin varlığı belirgin bir şekilde kendini göstermektedir. Paleoiklim kanıtları, MÖ 2. binyılda Fırat ve Dicle Havzası için derin etkileri olan daha kurak iklim koşullarına doğru bir eğilim, nehirlerdeki su hacimlerindeki değişikler bölgesel yağış modellerindeki eğilimin göstergesidir. Özellikle MÖ 3000 ile MÖ 500 yılları arasında düşük yağış oranlarının su rejimi üzerindeki etkisine bakıldığında nehirlerdeki daha düşük su hacimleri birçok büyük ve küçük nehir kolunun kurumasına ve nehirlerin ana yatağının daralmasına neden olmuştur. Daralan nehir ağı daha fazla su tutamayacağı için ani bir su akışı sonucunda sel olaylarına neden olmaktadır. Nitekim MÖ 2. binyılın ilk yarısında Sippar, Nippur ve Uruk gibi yerleşim yerlerindeki büyük bent yapılarının arkeolojik buluntuları bu tür sel olayların sık sık meydana geldiğine dair kanıtlar olarak yorumlanmaktadır (Rost, 2017, s. 12).

Örneğin Hammurabi başta olmak üzere Rim-Sîn ve Sîn-iddinam'a ait, Eski Babil Dönemi'ne tarihlenen pek çok mektupta krallar, Fırat ve Dicle'de açtırdıkları kanallarla övünmekte ve bu yetkiyi tanrılardan aldıklarını ifade etmektedirler. Nitekim bu tür imar faaliyetlerinin anlatıldığı mektuplarda kanallarla ilgili ayrıntılı bilgiler bulmak mümkündür. Ayrıca Hammurabi Dönemi'ne tarihlenen bir belgede kralın, Anu ve Enlil'in isteği ile "*Hammurabi, halkların varlığıdır*" isimli kanalı açtırdığı, suyu Nippur, Eridu, Ur, Larsa ve İsin gibi hâkimiyeti altındaki çok geniş bir bölgeye ulaştırdığı ve bu imar faaliyeti ile övündüğü anlaşılmaktadır;

> *"Hammurabi, Tanrı Anu ve Enlil'in koruduğu "Hammurabi, halkların varlığıdır" (adlı) kanalı açtırdı. Bol ve sürekli akan suyu Nippur, Eridu, Ur, Larsa ve İsin'e ulaştırdı ve böylece dağılmış Sümer ve Akkad'ın (halklarının) yerlerine dönmelerini sağladı*." (Albayrak, Öz-Kiriş ve Erol, 2019, s.15).

Metinde yer alan "dağılmış Sümer ve Akkad'ın (halklarının) yerlerine dönmelerini sağladı" cümlesi ise kanal yapımının, yerleşim alanlarının belirlenmesindeki rolünü göstermesi açısından kayda değerdir. Bu cümleden anlaşılan o ki, suyun ulaşmadığı yerlerde ikamet eden insanlar susuzluk probleminden dolayı evlerini terk etmek zorunda kalmışlardır. Hammurabi de kendi adıyla açtırdığı bu kanal sayesinde, suyu en uzak yerleşimlere kadar taşıdığını ve bu halkların tekrar evlerine dönmelerini sağladığını anlatmaktadır (Albayrak, Öz-Kiriş ve Erol, 2019, s.15-16).

Antik su kontrolü ve sulamanın örgütlenmesi, özellikle sonraki süreçte devletin rolü açısından bir tartışma konusu olmuştur. Ampirik kanıtların olmamasına rağmen, özellikle büyük ölçekli su kontrolü ve sulama sistemleri için, çoğunlukla derinlemesine merkezileştirilmiş bir yönetim varsayılmaktadır. Bu tür varsayımlar sıklıkla, sulama ve su kontrolünün çok büyük miktarda sermaye yatırımı, emek ve yalnızca merkezi bir otorite tarafından sağlanabilecek ve uygulanabilecek düzeyde bir koordinasyon ve işbirliği gerektirdiği algısına dayanmaktadır. İlk uygarlıkların çoğunun, özellikle de nehir vadilerinde gelişmiş olan Eski Dünya'nın, su yönetimi ile sosyo-politik karmaşıklık arasında yakın bir ilişki olduğuna dair bu tür kavramları desteklediği iddia edilmektedir. Bunun başlıca istisnası, eski devletlerin sulama ve su yönetimi organizasyonundaki gerçek rolünün daha incelikli bir şekilde anlaşılmasına izin veren, antik su kontrolüne ilişkin olağanüstü zengin arkeolojik ve yazılı kaynaklara sahip olan Mezopotamya'dır (Rost, 2017, s. 1).

Hidrolik işlerin inşası ve devam eden bakımı zorlu bir iş organizasyonunu gerektirmektedir. Örneğin Umma'dan (Jokha Höyüğü) III. Ur Dönemi'ne ait çok sayıda ekonomik ve idari belgenin gösterdiği gibi bu görev devlet tarafından üstlenilmiştir. Kanallar, bentler, rezervuarlar ve su çıkışları incelenmiş hasar ve tıkanıklıkları belirlemek için ölçümleri gerçekleştirilmiştir (Bagg, 2012b, s. 269).

Dolayısıyla tezimizin önemli bir bölümünü oluşturan ve MÖ 1. binyıl su sistemlerinin en güzel örneklerini sunan Assur İmparatorluğu'nun su temin sistemleri bize önemli veriler sağlamaktadır. Su, Assur medeniyetinin geleneksel değerlendirmelerinde sıra dışı bir rol oynadığı gibi özellikle su temin sistemleri Assur İmpratorluğu'nun bölgedeki bilinçli stratejisinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Kanallar, tarımsal üretimi iyileştirmek, malların ve insan nakliyesini kolaylaştırmak ve yerleşim yerlerine tatlı su temin etmek için kazılmıştır (Kühne, 2012, s. 559-560).

Kuzey Mezopotamya'da, tarımsal alanlarda sulama faaliyetlerinin temelinde bazı avantajlar yer alırken Güney Mezopotamya'da ise dezavantaj özellikleri içinde barındırmaktadır. Kuzey Mezopotamya'da bölgenin jeomorfolojik özellikleri bakımından sulamaya uygun eğime sahip olması kanallarının kazılmasına ve inşa edilmesine imkân verecek kadar yüksek iken ayrıca bölgenin yeterli yağış alması nedeniyle yağmurla beslenen tarım da yaygındır. Ancak özellikle Güney Mezopotamya ovalarında yılda 200mm'den daha az olan yağışlar, yağmurla beslenen tarım için yetersizdir. Bu nedenle sulamanın gerekli olduğu Güney Mezopotamya'da, yağışların yeterli seviyede olmamasının yanı sıra arazinin düşük eğime sahip olması da tarımsal

faaliyetlerde kullanılacak kanalların inşasını da zorlaştırmaktadır. Nitekim sulama kanalları, su dağıtımı sırasında kanalda tortu bırakmaması ve kanal yatağını aşındırmayacak ideal bir eğime sahip olması gerekmektedir. Ayrıca suyu kanalın ana yörüngesinden uzağa yönlendirmek için kanallar kullanabilirken yüksek eğimlerde yüksek akış hızının kontrol etmek ya da su hızını yavaşlatmak için geçici bentlerin gerekliliği açıktır. Mezopotamya'da ovalarında kanal sistemleri daha az eğimle inşa edildiğinde ve ovanın alt kodlarında kalan suyu taşıma için ya geçici bentler ile yükseltilmesi ya da kanalın ova seviyesini yakalaması ve böylelikle suyun sulama için yeniden dağıtılması için yeterli bir seviyeye yükseltilebilir (Wilkinson, Rayne ve Jotheri, 2015, s. 399-401).

Bütün antik Yakındoğu devletleri gibi Assur İmparatorluğu da temel olarak tarım toplumuydu ve tarımsal açıdan verimli toprakların kontrolü, servet oluşturmanın birincil aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. Assur'un yağmurla beslenen tarımı büyük ölçüde serin mevsim yağışına bağlı olduğundan, günümüz Kuzey Irak'ta bulunan Assur merkez bölgesinin coğrafik bağlamda yağış miktarı değişkenliği ve tarım verimliliği arasındaki ilişkiyi incelemek yol göstericidir. Güney Mezopotamya'nın taşkın ovalarındaki düşük yağış ve yüksek sıcaklıklar nedeniyle, tarımın orada gerçekleşmesi için sulamanın gerekli olduğu bilinmektedir. Mezopotamya ovalarında, mahsulleri sulamanın ana yöntemi ise yüzey sulaması ile sağlanmaktadır. Bu dönemin bölgesel ölçekli hidrolik sistemlerinin büyük ölçekli inşası projeleri sayesinde şehir peyzajının maddi ve ideolojik olarak abideleştirilmesi için imparatorluğa ait kontrol teknolojilerinin uygulanması, sınır dışı edilenlerin zorla göç ettirilmesi ile beraber büyük müstahkem başkent ve taşra şehirlerinin kurulması ve de küçük kırsal yerleşimlerden oluşan sıkı bir ağın oluşturulması ile göze çarptığını işaret etmektedir (Bagg, 2000a, s. 302; Sinha, vd., 2019, s. 6).

Kanal benzeri ilkel sulama sistemlerin erken dönemlerde varlığı bilinse de hiç şüphesiz hidroloji mühendisliğinin doruk noktasına ulaştığını ve imparatorluk seviyesindeki bir uygulamanın ürünü olduğunu Yeni Assur Dönemi'nde görmekteyiz. Bu dönemde park, bahçe ve tarlalara ulaştırılan suyun, sulama sistemleri aracılığıyla Dicle Nehri ve kollarının yanı sıra Mezopotamya ovasını çevreleyen kuzey ve kuzeydoğudaki yüksek rakımlı dağlardan çıkan doğal kaynaklardan da yararlanarak elde edildiği bilinmektedir. Suyu depolama veya su iletim ağı ile istenilen alanlara su dağıtılmasını sağlamak için uzun mesafeli ve devasa boyutlardaki kanal, tünel, su kemeri, bent gibi birbiriyle bağlantılı ve farklı işlevlere sahip birimleri içinde barındıran

yapay, komplike su sistemlerinin gelişimi, MÖ 1. binyıldaki Mezopotamya'nın köklü uygarlığı olan Assurluların hidroloji mühendisliği ile zirveye çıktığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu kanal ağlarını tasarlayan ve inşa eden mühendisler, yerel ve bölgesel ölçeklerde gelişmiş hidroloji bilgisine sahip olmakla birlikte bölgenin toprak yapısı, topografya, iklim, yağış, bitki örtüsünün yanı sıra bölgedeki su tablası yükseklikleri, mevcut sulama tesisleri ve yetiştiricilerin ekim ve sulamaya ilişkin genel görünüm özellikleri hakkında oldukça yetkin oldukları düşünülmektedir (Wilkinson, vd., 2005, s.29-30; Asawa, 2008, s.168; Ur, 2022, s. 66).

Özellikle sulamanın ön koşul olduğu kurak ve yarı kurak bölgelerde, hâlihazırda ekim yapılan bölgelerin önemli ölçüde genişletilmesi, genellikle baraj, üst yapı, drenaj kanallarına ve benzeri tesislere yapılan ağır yatırımlara bağlıdır (Adams 1965, VII.). Bu nedenle tam sulama ihtiyacını karşılamak için Mezopotamyalılar, farklı boyutlarda kanallar (bir merkezi kanal ve ikincil, üçüncül, dörtlü ve tarla kanallarından oluşan bir ağ), üst geçit-kemer, dağıtıcılar, düzenleyiciler, girişler çıkışlar, savak, bentler ve depolama rezervuarları dâhil olmak üzere çeşitli su sistemleri geliştirmişlerdir (Saatsaz ve Rezaie, 2021, s. 4).

Sulama sisteminin temel amacı, tarımsal faaliyetlerin yapıldığı tahıl tarlalarına doğru zamanında yeterli suyu sağlamaktır. Bu doğrultuda birbiriyle ilişkili çok bileşenli su sistemi ağının işlevsel özelliklerine baktığımızda; tedarik edilen suyun kanallar, düzenleyiciler sayesinde tarlalara yönlendirilmesi, rezervuarlar aracılığıyla depolanan suyun tarım alanlarına doğru zamanda ve gerektiği kadar su verilmesi, tarım topraklarında tuzlanma gibi zararın önüne geçmek için drenaj ağı oluşturulmasıyla gereğinden fazla olan suyun tahliyesinin yapılması ve tarım alanlarındaki fazla suya karşı tarlaların korunmasına yönelik setlerin oluşturulması şeklinde su sistemlerine ait temel unsurların belirlendiği görülmüştür (Bagg, 2012b, s. 269).

Sulama ve su sağlama sistemleri, emperyal veya kral otoritesi altında kazılmış büyük kanallardan belirgin bir yönetimin altında gerçekleşmeyen, daha parçalı ve organik özelliklere sahip küçük ölçekli sistemlere kadar çeşitlilik gösterebilir. Ancak ölçek ile uygulanan güç miktarı arasında her zaman doğrudan bir ilişki yoktur. Sulama kanallarının peyzajı yapılandırdığı Mezopotamya'da yönetimin altında oluşturulan kanalların baskın olduğunu önermek mümkündür. Bununla birlikte birçok kanal sistemi için nasıl ortaya çıktıklarını veya nasıl yönetildiklerini anlamak güçtür (Wilkinson, Rayne ve Jotheri, 2015, s. 397-398).

Assur'a su sağlamak, hidrolik mühendisliğinde teknolojik bilgi birikimi ve yenilik, önemli finansal yatırım ve son olarak, ancak en önemlisi, kapsamlı idari gözetim ve organizasyon gerektirmiştir (Kühne, 2012, s. 561). Örneğin, Yeni Assur Dönemi'nde kanallar sadece sulama suyu sağlamakla kalmayıp, bataklık kurutma, içme suyu temin etme, keyif bahçeleri ve avlanma alanları oluşturma gibi çok farklı amaçlar için de kullanılmıştır (Wilkinson ve Rayne 2010, s. 138). Eski Yakındoğu'nun büyük bir bölümü insan eliyle bir diğer değiş ile sulama teknikleri ile verimli hale getirildiğinden sulama, bu kültür alanının en belirgin özelliklerinden birini oluşturmaktadır (Bagg, 2012b, 261).

Orta Assur Dönemi'nde küçük bir krallık olan Assur Devleti, kralların, MÖ 14. yüzyıldan itibaren sürdürdükleri başarılı siyasi, askeri ve politikalar çerçevesinde devletin sınırlarını genişletmişlerdir. Ancak Yeni Assur Dönemi'ne gelindiğinde (MÖ 934-609) Yakındoğu'yu kendi hegemonyası altına almış ve imparatorluk seviyesine çıkmış bir uygarlık karşımıza çıkmaktadır.

Mezopotamya'da tarımsal faaliyetlerde kullanılan suyun kullanımı doğal ve beşeri bazı unsurlara bağımlı olduğu açıktır. Bu doğrultuda özellikle karalardaki su varlığının temel belirleyici faktörün başında iklim gelmektedir. Bir bölgede suyun az veya çok olması öncelikle yağış miktarına, doğal anlamda birikmesi ya da depolanması ise daha çok jeolojik-jeomorfolojik özelliklere bağlıdır. Suyun biyolojik bir gereksinim olmasının yanında sulak alanlar çeşitli bitki ve hayvan topuklularına hayat vermeleri ile de insan için zengin besin kaynağı alanları oluşturur. Zaman içinde toplumlar geliştikçe, yerleşme yeri seçiminde başka faktörler de öne çıkmış, suyu yetersiz yerlerde kurulan ve büyüyen kentlerde artan su gereksinimini karşılayabilmek için insanlar çeşitli yöntemler geliştirmişlerdir. Erken dönemlerden itibaren insanlar kurak mevsimlerdeki su gereksinimini karşılayabilmek için gölet inşa ettikleri bilinmektedir. Uzak mesafelerden kalabalık kentlere su getirmek amacıyla geliştirilen tekniklerle baraj, kanal, kemer, kanat gibi su mimarisi eserleri, arkeolojik araştırmaların önemli konularını oluşturmaktadır (Kayan, 2018, s. 22-23) Nitekim Assur sulama projeleri, MÖ 12. yüzyıldan MÖ 7. yüzyıla kadar yazılı kaynaklarda da tasdik edilmektedir. Çivi yazılı kaynaklar, ikonografik materyal ve arkeolojik kalıntıların yardımıyla Assur'daki sulama tarihini yeniden inşa etmek ve ilgili teknik terminolojiyi anlamak mümkündür (Bagg, 2012b, s. 274).

4.3.1. Baraj

Su sistemlerinin en önemli yapısını oluşturan barajlar, insanoğlunun erken dönemlerde itibaren içme suyu, tarımsal faaliyetlerdeki sulama ihtiyacını karşılama gibi farklı işlevlerde kullanılmasının yanı sıra nehirlerin akışını düzenleyerek sel ya da taşkın olaylarının önüne geçmek için nehir, dere ve ya kaynak suların ait akışın önü kesilerek yapay bir göl oluşturan yapılar olarak bilinmektedir. Özellikle Mezopotamya'da ilkim şartlarının uygun koşullar sergilemediği kurak dönemlerde tarımsal faaliyetlerde su temini sağlamak için oluşturulmuş barajların varlığı bilinmektedir.

Assurluların kullandığı su sistemlerin başında; kanal, su kemeri, tünel ya da bunlarla ilişkili yazılı kaynaklar ile kabartmaların dışında özellikle antik dönem barajlarının günümüze kadar ulaşmasının oldukça güç olduğu ve nadir örneklerinin kısmen ulaştığı görülmüştür. Bunun temel sebebi ise özellikle geç dönemlerde baraj yapılarındaki taşların sökülüp başka yerlerde kullanılması, sel gibi doğal afetler nedeniyle baraj yapılarına ait elemanların taşkın dalgasıyla yıkılıp dağılması veya her ikisinin birden olduğunu düşünülmektedir. Nitekim bu görüşü destekleyen bir örnek vermek gerekirse yakın zamanda Erbil'in kuzeyindeki Bastora Nehri'nin taşkın yatağındaki Bastora Barajı'dır. Bastora Barajı, şimdiye dek bilinen, en iyi korunmuş ve tartışmasız bir Assur barajıdır. Erbil'e su taşıyan, 20km'den fazla bir uzunluğa sahip yeraltı kanalını besleyen Bu baraj, Erbil'e su taşıyan 20km'den fazla bir uzunluğa sahip yeraltı kanalını beslemektedir. Bastora Barajı'nın üst yapısına ait kalıntılarının izlerinden vadi boyunca uzandığı görülmektedir. Baraj, vadiyi çapraz olarak keserek nehri sol kıyı terasına doğru kaydırmaktadır. Buradaki yapı topluluğu içerisinde korunan unsurlar, kesme taştan inşa edilen kanal başlığına ait olan açıklıkla tam olarak hizalanmaktadır. Bu yapı barajdaki su akışını yer altı kanalına yönlendirmiş ve muhtemelen nehrin üzerinden geçişi de sağladığı düşünülmektedir (MacGinnis, Bonacossi ve Ur, 2021, s. 9; Ur, 2018, s. 66; Ur, vd., 2021, s. 29).

Ayrıca diğer bir örnek ise Nineve'nin yeni şehir sur duvarı çalışmaları kapsamında mimari yapılar Nineve'nin içinden geçen Hüsr Nehri'ne yaklaştığı için burada bir düzenleme yapılmıştır. Nitekim Jones'in, Nineve haritasındaki görüşü doğrultusunda nehir suyunu doğu hendeğine yönlendirmemeyi amaçlayan bir barajın ya da barajların kalıntıları gösterilmektedir (Reade, 1978a, s. 67-68; Ur, 2018, s. 67). Barajların hemen güneyinde hendek çift duvardan dışa doğru kıvrılan ve güneye doğru

geri dönen ekstra bir kanalet/kol ile Hüsr suyu için bir kanal olarak tasarlanmış ilginç bir özellik olabilir. Jones'in, Nineve haritasında, şehrin kuzeybatı ve güneybatı köşelerinde hendek boyunca uzanan baraj kalıntıları; bunların hendekten Dicle taşkın yatağına akan suyu önlemek için olduğunu öne sürülmüştür. Ayrıca Sanherib tarafından kireç taşı ve harçlı kumtaşı malzeme ile inşa edilen ve Nineve'ye su sağlama amacı taşıyan Ajilah Barajı MÖ 694 yılında yapılmıştır. Ajilah Barajı olarak nitelendirilen bu büyük yapı, Dicle'nin kolu olan Hüsr Nehri üzerinde yer almaktadır. Ajilah'ta iki yığma yapı mevcuttur. Daha önemli olanın uzunlu yaklaşık 240m ve yüksekliği en az 3m boyutlarındadır. Thompson'un kaydettiği ikinci baraj Ajilah'ın biraz yukarısında yer alırken nehrin mansap kısmında muhtemelen üçüncü bir barajın olduğundan ve bunun sele karşı savunmayı güçlendirmek için hendek ile aynı zaman diliminde inşa edildiğini belirtmiştir (Reade, 1978a, s. 68; Chanson ve Whitmore, 1998, s. 767; Jansen, 1983, s. 11).

Yeni Assur kralı Sanherib'in en erken hidrolik mühendisliği projesi kapsamında, MÖ 702'de ya da bundan kısa bir süre önce işçilerin Kisiri şehrinin sınırından Nineve civarındaki ovaya bir kanal açmak için demir kazma kullandıkları bilinmektedir. Jacobsen, Kisiri kasabasının Nineve'ye olan uzaklığının kabaca 16km olması ve Sanherib'in bu kanal için ifade ettiği 1.5 *beru* uzunluğuna eşit olmasından dolayı burayı Tell İnthah ile özdeşleştirmeyi önermiştir. Ancak Reade, Assur kanallarının arazideki doğal hatlar boyunca kıvrılma eğilimi göz önüne alındığında bu doğrusal mesafenin çok uzak olduğunu savunmuştur. Bu nedenle Beybokh Köyü yakınlarında, şimdi Al-Shallalat olarak bilinen eski bir baraj ile özdeşleştirmiştir. Al-Shallalat'taki uydu görüntüleri, önerilen antik barajın hemen altında nehrin sağ kıyısı boyunca Khosr'a paralel uzanan karanlık bir çizgi ortaya koymaktadır. Muhtemelen burası Kisiri Kanalı'nın orijinal çıkış noktasıydı. Ancak barajlarla ilgili olarak veriler, hem arkeolojik hem de yazılı kaynaklarda ender olarak ifade edildikleri için bilinmektedir (Ur, 2005, s. 321-322, 341).

Assur'un su sistemleri ile ilgili olarak gerek yazılı kaynaklardan gerekse de arkeolojik verilerden en çok bilgi sahibi olduğumuz dönem hiç şüphesiz Sanherib'in (MÖ 704-681), hidrolik mühendisliği projelerinin inşaatını 15 yılda, dört aşamada gerçekleştirdiği dönemdir. Nitekim bu program içerisindeki sulama sisteminin ilk aşaması Nineve'nin yaklaşık 16km yukarısındaki Kisiri Köyü yakınlarında Shallalat Barajı aracılığıyla beslenen Kisiri Kanalı'nın krali başkente su sağlaması, burada bize

antik dönemin baraj ve kanal yapıları ile sıkı ilişki hakkında da bilgi vermektedir (Bonacossi, 2018b, s. 91;**Resim 4.1; Harita 4.3**).

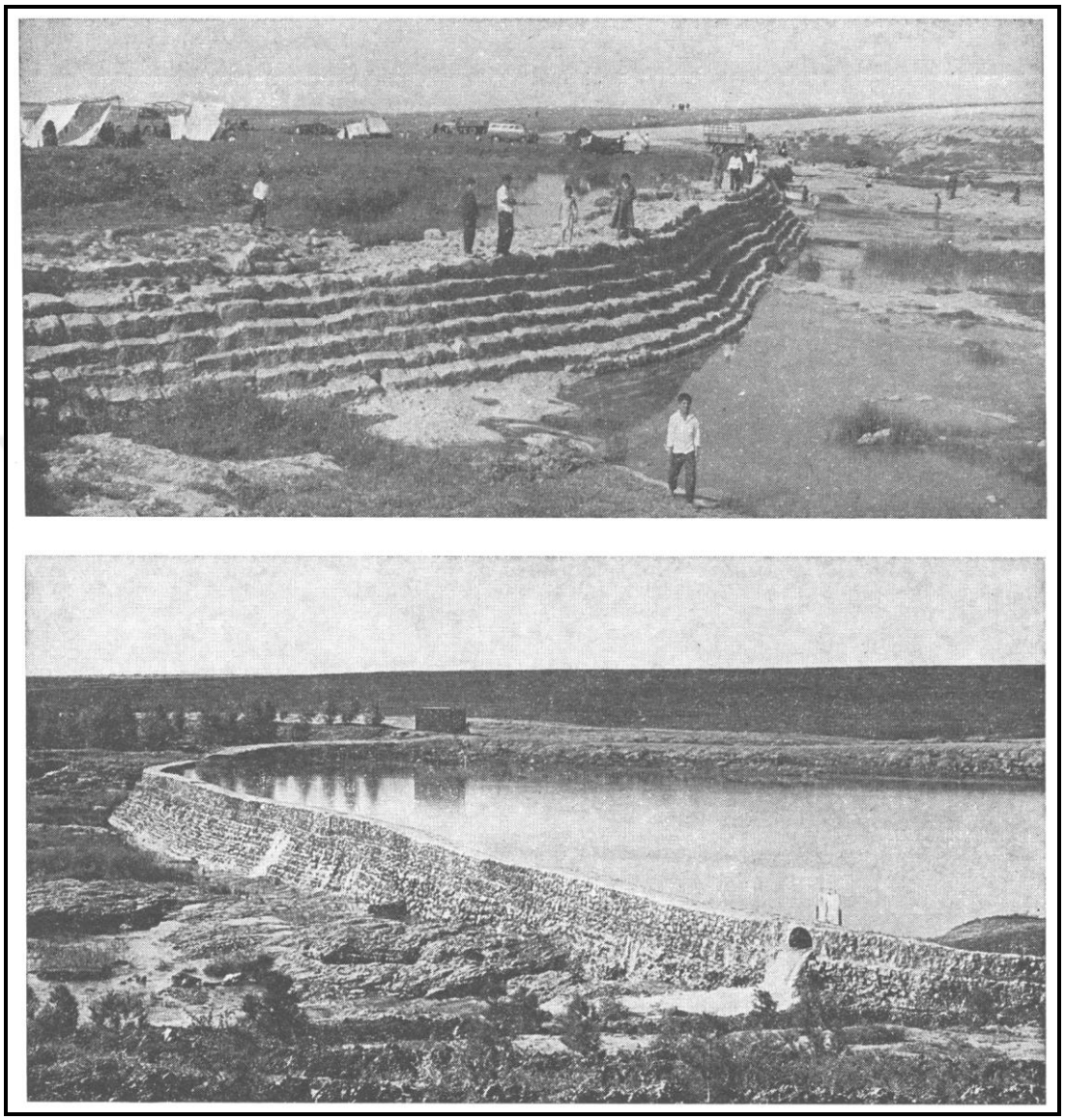

Resim 4.1: Al-Shallalat Barajı veya Savağı (Reade, 1978a, Fig. 8 a-b)

Baraj gibi büyük boyutlu karmaşık su sistemlerinin vazgeçilmez bölümleri olduğu bilinmektedir. MÖ 1. binyılda Assurluların mühendislik harikası su yapıları içinde işlevsel olarak barajlarda suyun debisini ölçen savaklar ile bir tür güvenlik supabı görevi gören regülatörler bu yapıların olmazsa olmazıdır. Her ne kadar tarımsal sulamanın yapıldığı alanlara kanallar üzerinde yer alan su alma yapısı olan prizlerin olduğu bilinse de baraj yapılarında kullanılan örnekleri arkeolojik olarak tespit edilememiştir. Ayrıca nehir ya da kaynaklardan kanallara suyu ileten veya suyu

yönlendiren bir tür güvenlik/emniyet görevi gören diğer bir yapı da yan savak da olduğu düşünülmektedir.

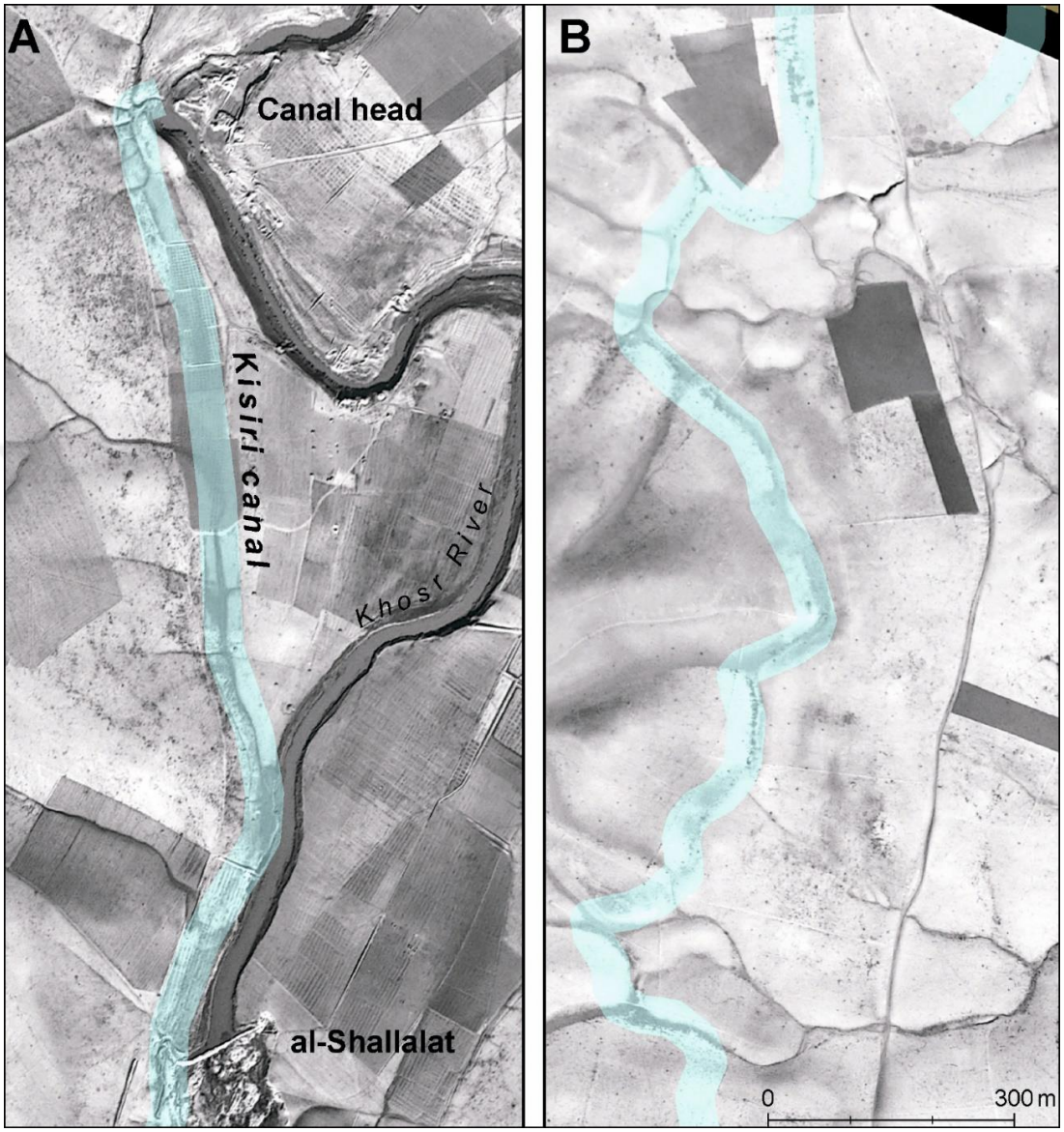

Harita 4.3: Kisiri Kanalı ve Al-Shallalat Barajı (Ur, 2022, Fig.2)

Yeni Assur Dönemi su yapıları içerinde genellikle savak ve regülatörlerden söz edilmektedir. Savak, baraj, nehir veya derelerden gelen su akışını gerektiğinde istenilen yöne akmasını sağlayan, suyu boşaltan ya da su seviyesinin istenilen düzeyde kontrolünü sağlayan sistemdir. Diğer bir deyişle bariyer görevi gören bu düzenek, suyun mansaba aktarımı sırasında dolu savak ve dip savak olmak üzere iki farklı tipi olduğu bilinmektedir. Suyun kaynaktan sisteme iletilmesi aşamasında dağıtımı, kontrolü ve yönlendirilmesi için ihtiyaç duyulan, birer yönlendirme düzeneği (Bagg, 2012b, s. 267)

olan savakların erken örnekleri, MÖ 1.binyılda Yeni Assur İmparatorluğu'nun su sistemlerinde karşımıza çıkmaktadır. Özellikle açık kanal akımlarında akışın kontrol altına alınabilmesi, debinin ölçülebilmesi ve kanaldan geçen suyun derinliğinin ayarlanabilmesi maksadıyla akışkanı üzerinden akıtarak mansaba geçiren savaklar, keskin kenarlı savak, geniş başlıklı savak ve ogee tipi dolu savak olarak sınıflandırılırlar (Yıldız ve Yarar, 2020, s. 164-165). Günümüzdeki birçok modern barajda da bu sistemin olduğu bilinmektedir.

Regülatör ise su yapıları içerinde bir tür güvenlik supabı görevi gören düzenleyici, su seviyelerini korumak ve su kaynağını kontrol etmek için kanallar boyunca uzanan yapı türüdür (Bagg, 2012b, s.267). Suyun istenilen araziye verilmesi, pompalama işlevi ile sağlanacak veya akarsu yatağından arzu edilen miktarda suyun yükseltilmesi gerekecektir. Regülatör, bir akarsuda suyu istenilen miktarda yükselten, arzu edilen miktarda prizlere veren ve o noktada akarsu yatağını sabit tutmaya yarayan sistem olup yapılışı bakımından dolu gövdeli (sabit) ve kapaklı (hareketli) olmak üzere iki tipi bulunmaktadır (Hakgören, 1973, s. 101).

Bent: Bent ya da bend kelimesi Farsça olup Arapçası settir. Bugün Türkçe'de suyu depolamak amacıyla yapılan yapılara verilen adlandırmadır. Bentlerin çoğunun gövdesi trapez kesitlidir ve harçlı taş duvar gibi inşa edilir. Bazı bentlerde ise kuru taş duvar örüldükten sonra arası kil gibi geçirimsiz bir malzeme ile doldurularak suyun sızmaması sağlanır. Taş dolgu ve toprak dolgu bentler de yapılmıştır. Zamanla yapım tekniğinde ve malzemede büyük gelişmeler olmuş, taş ve kireç yerine farklı malzemeler kullanılarak büyük barajlar yapıldığı bilinmektedir. Eski bentlerin çoğu, dolu savak veya temel kifayetsizliğinden yıkılmış, büyük bir bölümünün de baraj gölü katı madde ile tamamen dolmuştur (Çeçen, 1992, s. 460).

Su tedarik sistemi görevi gören anıtsal büyük barajların proto tipini oluşturan bent yapıları, nehir, dere ya da kaynak suları üzerinde kurulan ve suyun akış özelliklerini değiştiren ve suyun depolanmasını sağlayan ilkel bir bariyer sistemidir**.** Bent yapıları, baraj ya da göletlerin yapımından önce kullanılan bir su sistemi olduğu gibi aynı zamanda sel taşkınlarına karşı koruyucu bir önlem görevi de gördüğü bilinmektedir.

4.3.2. Kanal Sistemi

Assur'da insan yapımı ark veya kanalize edilmiş doğal suyolu olan kanallar için kullanılan birçok terim bulunmaktadır. Başta ana kanallar için *pattu* terimi kullanılırken (MacGinnis, 2018a, s. 42), Orta Assurca bir terim olan *palgu* (Kühne, 2012, s. 564) (Arapça falaj) (Altaweel, 2008, s.119) ve *nāru* hem büyük hem de küçük kanallar için kullanılmaktadır. *Hirītu* ve *harru* ifadeleri ise hendek anlamına gelmektedir[15].

Mezopotamya'nın topoğrafik özellikleri nedeniyle güvenilir drenaj sistemlerine uygun olmadığı ve tarihsel süreç içerisinde birçok sel olayına sahne olduğu bilinmektedir. Bunun sonucunda Mezopotamya dünyasında nehirlerdeki suyun yönünü başka yöne çevirmek için kanallar inşa etmek zorunda kalmışlardır. Bu da kanallar aracılığı ile sulu tarımın gelişmesinde çok önemli bir rol oynadığını göstermektedir (Mays, 2010a, s.2).

Bir sulama sistemi, suyu nehir veya ana rezervuar gibi kaynağından ekilebilir tarlalara iletmek için kullanılan kanallar ve kontrol yapıları ağıdır. Sulama sistemi içerisinde boyutlarına veya taşıdıkları su miktarına göre hiyerarşik bir model izleyen kanal tipleri bulunmaktadır. Ana kanallar, suyu kaynaktan ikincil veya yan kanallara taşır. Kanallar, sulama yapılacak tarlalara yaklaştıkça boyut ve tipleri değişmektedir. Kanal ağları içerisinde, arazi topografyasına uygun bir şekilde tasarlanmış iletim kanalı, ana kanal, ikincil, üçüncül ya da tahliye kanalları gibi birçok kanal tipinden (Bagg, 2012b, s. 267; Rost ve Hamdani, 2011, s.208) oluşan sistematik dağıtım mekanizmasına ait yapılar bulunmaktadır. Bunlarla ilgili verilere Orta Assur Dönemi'nden itibaren yazılı ve ikonografik kaynaklarda karşılaşmakla birlikte kanalların Yeni Assur Dönemi'nde II. Assursanirpal ile büyük bir ivme yakaladıklarını; hidroloji alanındaki eserleriyle tanınan Sanherib döneminde ise gelişkin ve karmaşık anıtsal su sistemlerinin altın çağını yaşadıklarını söyleyebiliriz. Kanallar, belirli bir arazinin sakinleri tarafından tarımsal yoğunlaşmanın göstergesi olabilir. Büyük kanal projeleri, söz konusu kanallar sadece kraliyet bahçeleri için kullanılmış olsa bile devletin ağır bir ekonomik yatırım yaptığını göstermektedir (Altaweel, 2004, s.170).

Assurluların MÖ 1. binyıldaki tarımsal faaliyetler için işlevsel olarak inşa ettikleri devasa hidrolik eserler, olağanüstü karmaşıklığı ve teknik özellikleri ile dikkat

[15] Örneğin Sargon'un baş haznedarı Tab-šar-Aššur'un krala yazmış olduğu mektup, bir kanalın *(hirītu*) kazılması ile ilgilidir. Usta inşaatçı (*itinnu*) kanalda çalışan adam sayısını artırdığını ancak ustabaşının (*radiānu*) olmadığını bildirmektedir. MacGinnis, 2018a, s.42; Fales, 1990a, s.109; Bagg, 2000a, s.308.

çekicidir. Kanalların teknik özelliklerine bakıldığında ya toprağa kazılmış; ya da kireçtaşı veya konglomera olan ana kayaya oyulmuş kanal tiplerinden oluşmaktadır. Kanalları su havzalarından aşağı indirmek yoğun miktarda kazı yapılması gerektiğinden, toprağın kazılmasıyla oluşturulan kanalların genişliklerine kıyıdaki masif toprak yığınları da dahil olmalıdır. Dolayısıyla bu tür toprağı kazarak inşa edilen kanalların 80m'ye kadar; hatta 100m ve üzeri bir genişliğe sahip olduklarını söyleyebiliriz. Nitekim gerçek su kanallarının kesinlikle çok daha dar bir yapı sergiledikleri görülür. Rubar Duhok ve Rubar Faida havzalarını birbirine bağlayan çapraz su havzasındaki Maltai Kanalları'nın yanı sıra Wadi Bandwai, Wadi al-Milah ve Hüsr Nehri havzalarını birbirine bağlayan kanallar buna örnek gösterilebilinir. Diğer kanal tipine örnek ise Jebel Alqosh'un (Alqosh Dağı) eteklerindeki kireçtaşına oyulmuş olan Faida Kanalı'dır (Bonacossi, 2018b, s.98-99)

Mezopotamya'da yerleşim yerlerinin ve tarım alanlarının sulanmasını sağlamak genellikle yetkililerin görevi olmasının yanı sıra yapıların inşa edilmesi, su dağıtım altyapısının bakımı, işgücünün örgütlenmesi, ödemelerin yapılması, malzemelerin taşınması ve su ile ilgili çatışmaların çözümünü içeren çok bileşenli bir yetki mekanizmasını içerdiği bilinmektedir (Haddad, 2021, s. 8). Üretici, bireysel olarak ailelerin artık kendi kendine yetememelerinden dolayı büyük boyutlu sulama sistemlerini düzenleyecek bir otoriteye gereksinim duymuştur (Mieroop, 2006, s.45).

Assur'daki hidroji mühendisliğinin devlet himayesindeki destekleme geçmişi, MÖ 2. binyılın başlarına kadar uzanmaktadır. MacGinnis'e göre (2018), bu tür ilk proje Išme-Dagan'ın Dicle Nehri'nin doğusundaki Nurda Bölgesi'nde bir kanal kazdırmasıdır. Išme-Dagan'a yazılan bir mektuba atıfta bulunan Ziegler, bu kanalın Aşağı Zap'tan suyu çekmek için olduğunu ileri sürmüştür (MacGinnis, 2018a, s.41). Orta Assur Dönemi'nden itibaren kanal inşaatlarının yapıldığı ve bu kanallar tarımsal üretimi iyileştirmenin dışında, insan veya mal taşımacılığını kolaylaştırmayı ve yerleşim yerlerine tatlı suyun sağlanmasını da gerçekleştirmişlerdir (Kühne, 2012, s.559). Arkeolojik ve yazılı kaynaklar, Assurluların MÖ 13. yüzyılın ikinci yarısında bölgesel sulama sistemlerini inşa ettiklerini göstermektedir (Bonacossi, 2017a, s.133). İlerleyen süreç içerisinde karşımıza çıkan projeler, iyi bilinen Orta Assur Dönemi kanallarıdır. Bunlar, I. Assur-uballit'in *Patti-ṭuhdi*'si ve I. Tukulti Ninurta'nın *Patti-mēšari*'sidir. Ayrıca I. Tiglat Pileser, adını vermemekle birlikte bir kanal kazdırmaktan bahsetmektedir (MacGinnis, 2018a, s.41; Altaweel, 2004, s.69).

Assur-uballit'in (MÖ 1363-1328) üçüncü yazıtında, tapınak terasının arkasındaki eski bir kuyuyu devre dışı bırakan bir kanalın inşa edildiğini ifade etmektedir;

> *"Assur-uballit, Efendim Assur'un vekili, Eriba-Adad'ın oğlu, tanrı Assur'un genel valisi. Efendim Assur, bolluk ve bereket getiren Patti-duhdi'yi (kanal) inşa etme (emrini) verdiğinde, adı Uballit-(ni)shêshu (halkına hayat vermiştir) olan, suyolu (?), (saray) terasının arkasındaydı, derinliği suya on cubit olan (ve) Assur'un valisi Assur-nâdin ahê'nin yaptırdığı kuyu daha önceden kazılmıştı, bir kireçtaşının üzerine…. Kuyunun dibine kadar uzanan kireçtaşından bir duvar örülmüştü. Bir parkın inşasını gerçekleştirmek için yıkılanları (duvarın bazı kısımlarını) yıktım, içini toprak ile doldurdum. Gelecekte, o kuyuyu (kullanmayı) dileyen bir kral, toprağı yerinden söküp (böylece) suya ulaşabilir"* (Luckenbill, 1926, s.23; Grayson, 1987, s. 111,212).

Ayrıca Assur kralı I. Adad Nirari'ye (MÖ1295-1264) ait yazılı bir kaynakta da geçen kanal ibaresi, su sistemlerinin varlığını sürdürdüğünü göstermektedir;

> *"Assur kralı Arik-dīn ili'nin oğlu, Adad Nirari'nin sarayı (mülkü): (tuğla)…saray kompleksinin kanal ağzındaki (rıhtım duvarının) kaplamasına aittir"* (Grayson, 1987, s.170).

Assur'daki büyük ölçekli inşaat projelerinden memnun olmayan I. Tukulti Ninurta (MÖ 1244-1208), kentin yaklaşık 3km yukarısında ve Dicle Nehri'nin doğu kıyısındaki modern Tulul ul Aqar Höyüğü'nde yeni başkenti Kār Tukultī Ninurta'nın inşaatına başlamıştır. Tukulti Ninurta'nın yönetim merkezini, Assur'dan taşınmasına dair aldığı kararda Assur Bölgesi'nin sunduğu çevresel zorlukların etkili olduğu düşünülmektedir (Harmanşah, 2013, s. 84-85; Bonacossi, 2017a, s.133). Yeni başkent 500 hektarlık muazzam bir alanı kapsayan ve eski başkent Assur'un yedi kat büyüklüğündedir. Bu krali başkentin hinterlandı, *Pattu mēšari*'nin (Adalet Kanalı) inşasına dayalı bölgesel bir sulama programının oluşturulmasıyla ekonomik olarak desteklenmiştir (Bonacossi, 2017a, s.133).

Kār Tukultī Ninurta'nın anıtsal kanalları, Orta Assur Dönemi kentsel peyzajının önemli bir bileşenini oluşturmaktadır. Şehrin kuruluşu, *Pattu mēšari* (Adalet Kanalı) adlı sulama kanalının inşasını ve yeni şehrin inşa edildiği Dicle Nehri'nin doğusundaki

ovaların sulanan tarlalara dönüştürülmesini içeren büyük ölçekli sulama programının bir parçasıydı. Bu kanal sistemi, Dicle boyunca uzanan ve şehrin doğusundaki üst nehir teraslarını kesen bir kanaldan ve Aşağı Zap'tan ayrılan ikinci bir sistemden oluşuyordu. Ayrıca W. Bachmann'ın genellikle Kār Tukultī Ninurta'nın yakın çevresini kapsayan Mahmur Ovası'nın eskiz haritasında, biri kuzeyden Dicle Nehri boyunca, diğeri Aşağı Zap'tan ayrılan iki kanalın kalıntılarını göstermektedir. Ancak bu kanalların tarihlendirilmesi mümkün değildir. Assurlular, Yeni Assur Dönemi'nde özellikle Dicle Nehri'nin doğusundaki bölgeyi, Aşağı ve Yukarı Zap Nehirlerin yan vadileri ile aralarında kalan zengin topraklara sahip iyi sulanan arazileri kullanma eğilimiyle kentleşmeye devam etmişlerdir (Harmanşah, 2013, s.87-88; Bonacossi, 2018a, s.50; Bonacossi, 2017a, s. 133; Altaweel, 2004, s. 68-69).

> *"O zaman efendim, tanrı Assur-Enlil, şehrimin karşısındaki kıyıda benden bir kült merkezi istedi ve bana mabedini inşa etmemi emretti. Tanrıların arzuladığı nesnenin (yani Assur şehrinin) yanında büyük kült merkezini, kraliyet meskenimi inşa ettim (ve) ona Kār Tukultī Ninurta adını verdim. Efendilerim, büyük tanrılar, Aššur, Adad, Šamaš, Ninurta, Nusku, Nergal, Sibitti ve tanrıça İštar'ın tapınağını onun içinde tamamladım. Pattu mēšari (Adalet Kanalı) kutsal alanlarına geniş bir (nehir) olarak akıttım (ve) büyük tanrılara, lordlarıma, o kanalın sularındaki balıklardan (ürünlerinden) sonsuza dek düzenli sunular için ayarladım. O kült merkezinin içinde Dicle'nin yanında büyük bir araziyi mülk olarak aldım, 120 kat tuğla yüksekliğinde (bir teras) yaptım (ve) bu tuğlaların üzerine kraliyet konutum Egalmesarra'yı, (Evren'in Evi) inşa ettim"* (Grayson, 1987, s.270).

Orta Assur Dönemi kanalları hakkındaki bilginin eksik olduğu açıktır. Örneğin, Assur bel-kala (MÖ 1076-1056), I. Assur-dan'a ait bir kanalın, alüvyonla dolduğu için yeniden kazılmasından bahsederken Assur-dan'a ait olan bu sistem hakkında elimizde herhangi bir veri bulunmamaktadır. Genellikle bize yazılı bir kanıt bırakılmamış veya bu tür kayıtlar ele geçirilmemiş olsa bile her Assur kralının kanal sistemini korumak ve genişletmek gibi önemli bir meşguliyetleri oldukları bilinmektedir. Bu büyük projelerin inşa edilmesinin temel nedeni, her kadar ekonomik olsa da erken dönemlerden itibaren dinsel motivasyon da önemli rol oynamaktadır. Nitekim I. Tukulti Ninurta'nın ifadesi bunun bir kanıtıdır;

> " *kayalık araziyi ip gibi dümdüz kestim, taş keskilerle yüksek ve zorlu dağların arasından bir yol açtım, toprakta yaşamı desteklemek ve bolluk sağlamak adına bir dere için geniş bir yol açtım. Şehrimin ovalarını sulu tarlalara çevirdim. O kanalın sularının ürettiği ürünlerden Assur'a ve efendilerim büyük tanrılara sonsuza dek düzenli adaklar sundum*" (MacGinnis, 2018a, s.41).

Nitekim çivi yazılı metinlerden Assur krallarının yeni açtıkları veya mevcut olan kanallara denetçiler görevlendirdikleri anlaşılmaktadır. Metinlerde Sümerce *LÚ.GÚ.GAL*, Akadça *gugallu* olarak geçen ve kanalların her türlü işinden sorumlu kanal denetçisi olarak adlandırılan görevlilerin olması, Assurluların su sistemlerine verdikleri önemi göstermektedir (Duymuş- Florioti, 2012c, s.155; MacGinnis, 2018a, s. 43; Bagg, 2017, s.511). Ayrıca su kaldırma aygıtları aracılığı ile sulanan tarlalar *daluwatum* şeklinde adlandırılırken; kanallar aracılığı ile sulanan tarlalar *mašqitum* şeklinde adlandırılarak bir ayrıma gidilmiştir (Bagg, 2012b, s.271).

Erken dönemlerden itibaren insanların tarımsal alanlardan verimi almak için yeraltında veya yerüstünde ana kayayı oyarak ya da toprağı kazarak farklı tekniklerle oluşturulmuş kanallar mevcuttur. Kanallar, tarımsal alanların sulanmasının yanı sıra; içme suyu temin etme ve büyük boyutlu kanallarda taşımacılık görevini de yerine getirmiştir. Ayrıca bazı kanalların bir başka işlevi ise bataklık alanlarının kurutulmasını sağlamaktır. Mezopotamya'da sulamayı en üst düzeye çıkarmak için kanal düzleştirme ve kıyı boyunca bent yapımı yaygın uygulamalardı. Ancak, uzun vadede bu tür uygulamaların olumsuz etkileri olmuştur. Düz bir kanal, su akış hızını artırarak taşma ve katastrofik sel riskini artırmakta ve tuzlanmaya da neden olmaktadır (Cordova, 2020, s.78)

Orta Assur Dönemi'nden itibaren su temini için inşa edilen kanal sistemlerinin Yeni Assur kralı Sanherib'in yönetiminde, hiç şüphesiz çok büyük bir dönüşüm geçirdiği ve işlevsel olarak komplike bir su temini sistemine dönüştürüldüğünü söyleyebiliriz (Ur, 2005, s. 320; **Harita 4.4).** Bilim insanları, bazı aşamaların diğerlerinden eski tarihsel anlatımlarda bahsedildiği gerçeğine dayanarak Sanherib kanal sistemlerinin Assur peyzajına uygulanması için dört aşamalı bir program içerisinde oluşturulduğunu ifade etmektedirler (Ur, 2005, s.321).

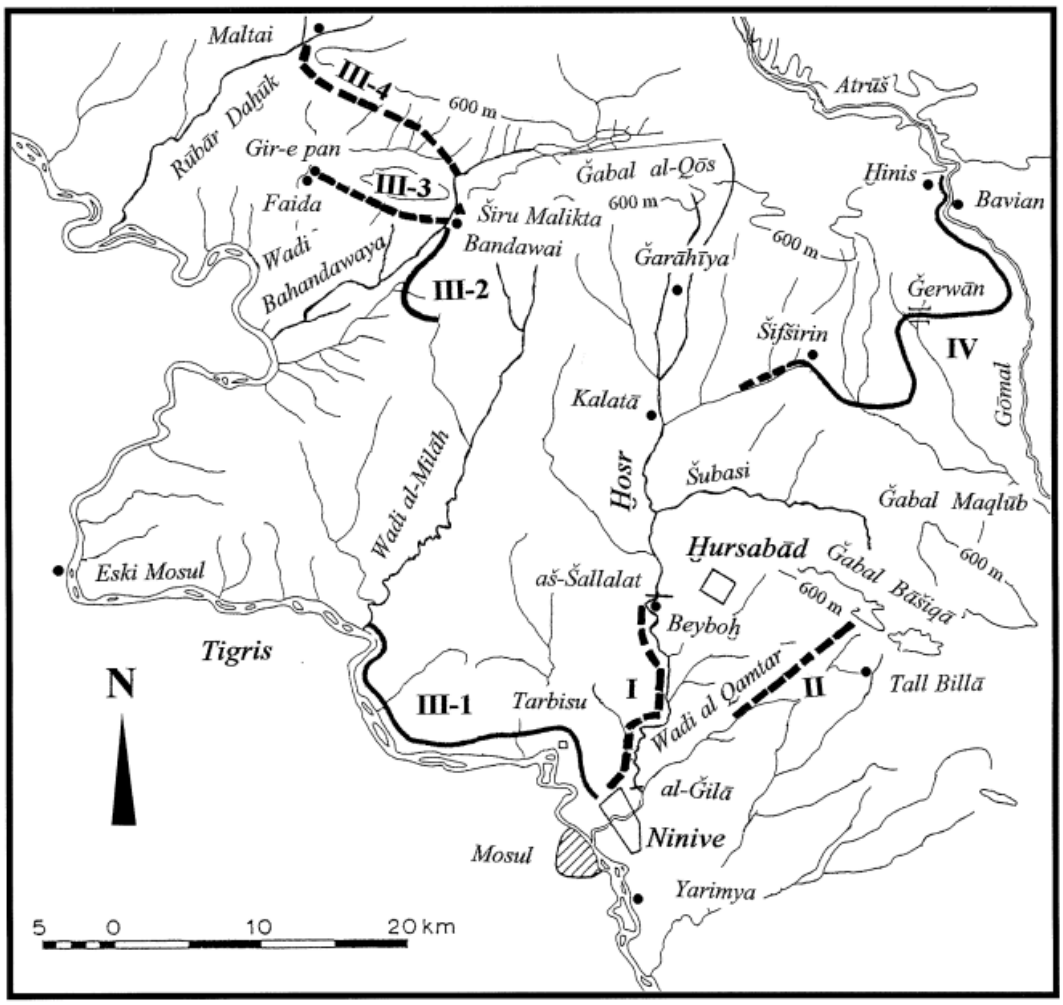

Harita 4.4: Sanherib Kanal Sistemi, (Bagg, 2000b, Tafel 63)

Krali başkentin Assur'dan ilk kez Kār Tukultī Ninurta'ya taşınması ve ardından MÖ 1. binyılda II. Assurnasirpal tarafından Nimrud'a, II. Sargon tarafından Khorsabad'a ve oğlu Sanherib tarafından da Nineve'ye taşınarak yeniden başkentlerin tasarlanması süreci birbirini izlemiştir. Orta Assur Dönemi'nden itibaren büyük çaplı taşra merkezleri de kurulmuştur. Bu şehirler, eyaletlere bölünmüş imparatorluk topraklarının idare edildiği merkezlere dönüşmüştür. Yeni Assur Dönemi'nde bu yeni şehir merkezlerinin gelişimi, önceki yüzyıllara kıyasla boyut ve karmaşıklık açısından büyümüş, yoğun sulama ve tarımsal üretime izin veren devasa hidrolik altyapının sistematik olarak oluşturulmasıyla desteklenmiştir. Böylelikle Assur'un temel mahsül ekonomosini düzensiz yağışlarla ilintili olan belirsizlikten korumuştur (Bonacossi, 2017a, s.134).

4.3.2.1. *Patti-Enlil* Kanalı

Assur yönetimi altındaki Babil'de, kanallar içinde en önemli su iletim ağını, *Patti Enlil* oluşturmaktadır. Nippur'dan gelen bir mektupta bahsi geçmekte olan bu kanalın geçmişi, en azından Orta Babil Dönemi'ne kadar uzanır ve II. Tukulti Ninurta'nın Babil yolculuğunu içeren yazıtta yer almaktadır. Kanalın, Assur tarafından korunduğuna dair bu önemli kanıtın yanı sıra idari konuları içeren yazılı belgelerde yer alan bir dizi referansla da desteklenmektedir. Söz konusu kanal ile ilgili olarak III. Tiglat Pileser'in ilk yılındaki Babil seferini ele alan yıllıkların bir yerinde; "*Patti-[Enlil] kanalını kazdım [ki]çok uzun bir süre terk edilmişti ve […], içinden bol miktarda su akıttım"* (Tadmor ve Yamada, 2011, s.27; MacGinnis, 2018a, s.51) şeklinde söz edilmektedir.

İki yetkili tarafından II. Sargon'a gönderilen Patti-Enlil Kanalı'nı araştıracaklarını bildiren bir mektupta, kanalın ölçümlerini tamamlar tamamlamaz hangi alanda geçilmesinin kolay, hangi alanda zor olduğunu belirten bir rapor vereceklerini bildirmektedir. Babil'deki bir yetkili olan Il-iada'dan ise yine Sargon'a gönderilen bir başka mektupta ise"*(ileri gelenlerin) Patti-Enlil'in ağzına gittiklerini ve orada bir kale inşa ettiklerini"* bildirmektedir (MacGinnis, 2018a, s. 51).

4.3.2.2. *Patti-Hegalli* Kanalı

II. Assurnasirpal (MÖ 883-859), I. Salmanassar (MÖ 1274-1244) tarafından inşa edilen Kalhu'yu harabe halinde bulduğunu ifade etmektedir. Kral, burada 15 yıl süren inşa çalışmalarıyla büyümüş olan Assur İmparatorluğu'nun kraliyet konutunu ve yönetim merkezini yapmıştır. Yeni bir kuruluş olmamasına rağmen, şehir neredeyse sıfırdan planlanmış ve inşa edilmiştir. Yeni şehir, yaklaşık 360 hektarlık bir alanı kaplıyordu ve şehir surlarının içinde bir saray, dokuz tapınak ve bahçelerin yanı sıra buraya sulama suyunu temin eden bir kanal sistemi yer almaktaydı (Bagg, 2000b, s.95; Bagg, 2000a, s.311; Bonacossi, 2018a, s.51). II. Assurnasirpal, Kalhu'nun yeniden kuruluşunu, *mahazi belūtiya'*yı, "hükümdarlığının [kült] merkezi/ başkenti"ni, ortostatların üzerindeki yazıtlar da dahil olmak üzere, Ninurta Tapınağı'ndaki "Nimrud Monoliti", Kuzeybatı Sarayı'ndaki "Standart Yazıt" gibi kendisine ait birçok anıtsal yazıtta ifade etmektedir (Harmanşah, 2013, s.91);

"Benden önce gelen prens, Assur kralı, Salmanassar'ın inşa ettiği eski Kalhu (Kalah) kenti harabeye dönmüştü; atıl durumdaydı (ve) harabe tepelere dönüşmüştü. Bu şehri yeniden inşa ettim. Hâkimiyetim altında aldığım, fethettiğim ülkelerden, Suhu Ülkesi'nden, bütün Laqû Ülkesi('nden), Fırat'ın geçiş noktasında bulunan Sirqu şehri(nden), tüm Zamua Ülkesi'den, Bīt-Adini'den ve Hatti ülkesinden ve Patinu'lu Lubarna'dan (Liburna) insanlar aldım. (Onları) oraya yerleştirdim. Yukarı Zab'tan bir kanal kazdım (ve) ona Patti-hegalli adını verdim. Çevresine meyve bahçeleri diktim. Efendim Assur'a ve ülkemin tapınaklarına meyve (ve) şarap sundum. Eski harabe tepeyi temizledim (ve) su seviyesine kadar kazdım; (temel çukurunu) 120 kat tuğla derinliğine kadar kazdım. Onun duvarını ördüm. Baştan aşağı inşa ettim (ve) tamamladım" (Grayson, 1991a, s.222-223; Luckenbill, 1926, s.171).

II. Assurnasirpal'in yönetimi ile krali başkent Kalhu'nun mekânsal anlamda tekrardan düzenlenmesi ve genişletilmesi, Assur'un hidrolik mühendisliğinde de bir atılımın başlangıcını oluşturmaktadır. Bu dönemde işlevsel olarak tasarlanan kanal sistemi ve bunlarla bağlantılı olan kraliyet bahçelerinin düzeni dikkat çekmektedir. Yeni Assur Dönemi, hidrolik mühendisliğinin en önemli yapı taşlarından birini oluşturan ve su iletim ağları olarak bilinen sulama kanalları, kayaya oyulmuş kanallar, su kemerleri, tüneller ve su seviyesi düzenleyicileri de dâhil olmak üzere oldukça yoğun emek gerektiren inşaat faaliyetleri olduğu gibi teknolojik açıdan da karmaşık projelerdir. II. Assurnasirpal'in yönetimi ile bir taraftan Assur Ülkesi'ni inşa etme süreci; diğer taraftan imparatorluğun sınırlarını sürekli olarak yeniden şekillendiren bir peyzaj siyasetinin eklenmesine yönelik önemli bir eşiği işaret etmektedir (Galter, 2003, s. 172; Harmanşah, 2013, s.91).

II. Assurnasirpal tarafından oluşturulan Nimrud bölgesel sulama sistemi, Kalhu'daki kraliyet sarayında bulunan bir stel üzerinde anlatılmaktadır (Bonacossi, 2017a, s.134). Stel üzerindeki pasajda, yaklaşık 41 egzotik ağaç ile kokulu çiçekli bitkinin içinde olduğu ve sulanan, herşeyi ile zengin bir Keyif Bahçesi'nin *(kirû siḫātu)* şiirsel anlatımı bulunmaktadır. II. Assurnasirpal, Yukarı Zap Nehri'nden *Patti-Hegalli* adını verdiği Bolluk Kanalı'nı açtırmıştır. Yeni kanal, nehir anlamına gelen *nāru* olarak anılmakla birlikte ana kanallar için de kullanılmaktadır (Bagg, 2000a, s.311; Fales,

1990a, s. 107)[16]. Söz konusu stelde geçen bilgiler arasında en dikkat çekici olanı, şehre su getirecek kanalın kazılmasıyla birlikte ürünlerdeki verimlilik oranının çok daha arttığıdır.

> *"Yukarı Zab'tan, bir dağın zirvesini yarıp geçen bir kanal kazdım (ve) ona Patti-hegalli adını verdim. Dicle'nin çayırlarını suladım (ve) çevresinde her türlü meyve ağacının bulunduğu bahçeler diktim. Şarap sıktım (ve) efendim Assur'a ve ülkemin tapınaklarına ilk meyve adaklarını sundum. Bu şehri efendim Assur'a adadım. İçinden geçtiğim topraklarda ve içinden geçtiğim yaylarda gördüğüm ağaçlar (ve) bitkiler (tohumlar) şunlardı; sedir, selvi, šimiššalû, burāšu-ardıç..., daprānu-ardıç, badem, zargan, abanoz, meskannu ağacı, zeytin, susūnu, meşe, ılgın, fındık ağacı, çitlenbik ve murranu, ..., tīiatu, Kanish-meşe, haluppu, sadanu, nar, šailūru, köknar, ingirašu, armut, ayva, incir, üzüm asmaları, angašupear, sumlalû, titipu, sippūtu, akasya, bataklık elması, nuhurtu, urzīnu ve tütsü. Kanal yukarıdan bahçelere doğru akıyordu. Yürüme yollarını kokular hâkimdi. Zevk bahçesinin içinden cennetin yıldızları gibi su ırmakları (çok sayıda) akar. Üzüm asması gibi salkımlarla süslenmiş narlar… bahçede…[,,,,]Assurnasirpal, zevk bahçesinde… […] gibi meyve toplar"* (Grayson, 1991a, s.290; Wiseman, 1983, s.141-142; Ur ve Reade, 2015, s.26).

II. Assurnasirpal'ın zanaatkârları tarafından inşa edilen anıtsal sulama kanalı *Patti-Hegalli*, arkeolojik araştırmalar kapsamında yüzeyde tespit edilmiş ve hatları Yukarı Zap Nehri boyunca izlenmiştir (Harmanşah, 2013, s.91; Davey, 1985, s.51; Bagg, 2000a, s. 312; **Harita 4.5)**.

Dicle Nehir yatağı ve Nimrud'un aşağısındaki üst teraslarda yoğun bir şekilde ekim yapılmasına, kralın fethedilen tüm ülkelerden sembolik olarak ağaç diktiği kraliyet bahçelerinin sulanmasına imkân vermek için tasarlanan Nimrud Sulama Kanalı, nehir teraslarının konturlarını önce güneybatı yönüne, sonra kuzeye doğru takip ederek Nimrud Bölgesi'nde sona eren yaklaşık 35km uzunluğunda çok fazlı bir hidrolik yapıdır (Bonacossi, 2017a, s.135; Ur, 2017, s.25).

Ancak günümüz tartışmaların çoğu, kanalın suyu aldığı çıkış noktası ile ilgilidir. Bu nedenle kaynağı, ya Khazir ile birleştiği yere yakın bir noktada Yukarı Zap'tan

[16] Sulama kanalı için benzer bir anlam taşıyan *Patti-nuhši*, için başka bir metinde ise "bereket taşıyan" anlamındaki *bābelat-ḫegalli* terimi kullanılmıştır.

aldığı ya da bu kesişme noktasına yakın bir alanda, Yukarı Zap Nehri'nin bir kolu olan Khazir Nehri'nden aldığı yönündedir. Ancak F. Jones, sistemin Khazir Nehri tarafından beslendiğini öne sürer. Burada bir savak aracılığıyla nehirden çekilen su, bir yeraltı kanalı ile iletilmektedir. Yeraltı kanalını kazmak için düzenli aralıklarla kazılan bir dizi dikey şaft, yüzeyde görülebilmektedir. F.Jones, Khazir'in daha yukarısından Dicle'nin sağ yakasına doğru, Qazakan Köyü yakınlarında uzanan bir dizi şaft tespit etmiştir. Bu şaftlar muhtemelen bir yer altı kanalının başlangıç güzergâhını işaret etmektedir. Dolayısıyla buradaki bir qanat, Qazakan Köyü yakınlarındaki Khazir Nehri'nden suyu alıp 7.2km uzaklıktaki Abzakh mevkine ulaştırmaktadır. Burada kanalın izleri, Yukarı Zap tarafından nakledilmeden önce sol nehir terası boyunca 3km izlenebilmektedir (Ur, 2018, s. 61; Bonacossi, 2017a, s. 135; Bonacossi, 2018b, s.100).

Kanal, Negūb Tünel kompleksinin birkaç kilometre yukarısında yeniden ortaya çıkmaktadır. Negūb kayalık alanına ulaşana kadar açık bir kanalda akmaya devam eder. Assurlu mühendisler, açık kanalın güneybatıya keskin bir şekilde döndüğü noktaya kadar kayalık alanı derin bir şekilde kesmişlerdir. Quwair Köyü'nün batısındaki alanda kayaya oyulmuş ve Negūb Tüneli olarak bilinen bu iletim ağı kompleksinden su geçmektedir. Bu noktada tünel, hem bir bağlantı görevi; hem de savak kapakları aracılığıyla su akışının düzenleyicisi olarak işlev görmekteydi. Nitekim vadi nispeten dik bir eğime sahip olduğu için bu kanal, suyu kontrol altında tutmak için çok sayıda savak gerektirecektir. Negūb'te akış aşağı iki tünel sistemi bulunmaktadır. Bu noktada Zap Vadisi'nden gelen tüneller, kuzeydoğu ve doğudan girmektedir. Adı geçen şaftlardan birinde Esarhaddon'un bir yazıtı bulunmuştur. Negūb'un ötesinde, kanal geçtiği bazı noktalarda kayalık alanları keser ve daha sonra Kubayba Köyü yakınlarında kuzey yönündeki başkente doğru hareket etmektedir. Kubayba Köyü yakınlarında ana kanaldan Dicle terasının sulanmasına izin verecek olan ikincil bir kanalın varlığına dair kanıtlar mevcuttur (Ur, 2018, s.61-62; Bonacossi, 2017a, s.135; Harmanşah, 2013, s. 91; Davey, 1985, s.51; Bagg, 2000a, s. 312).

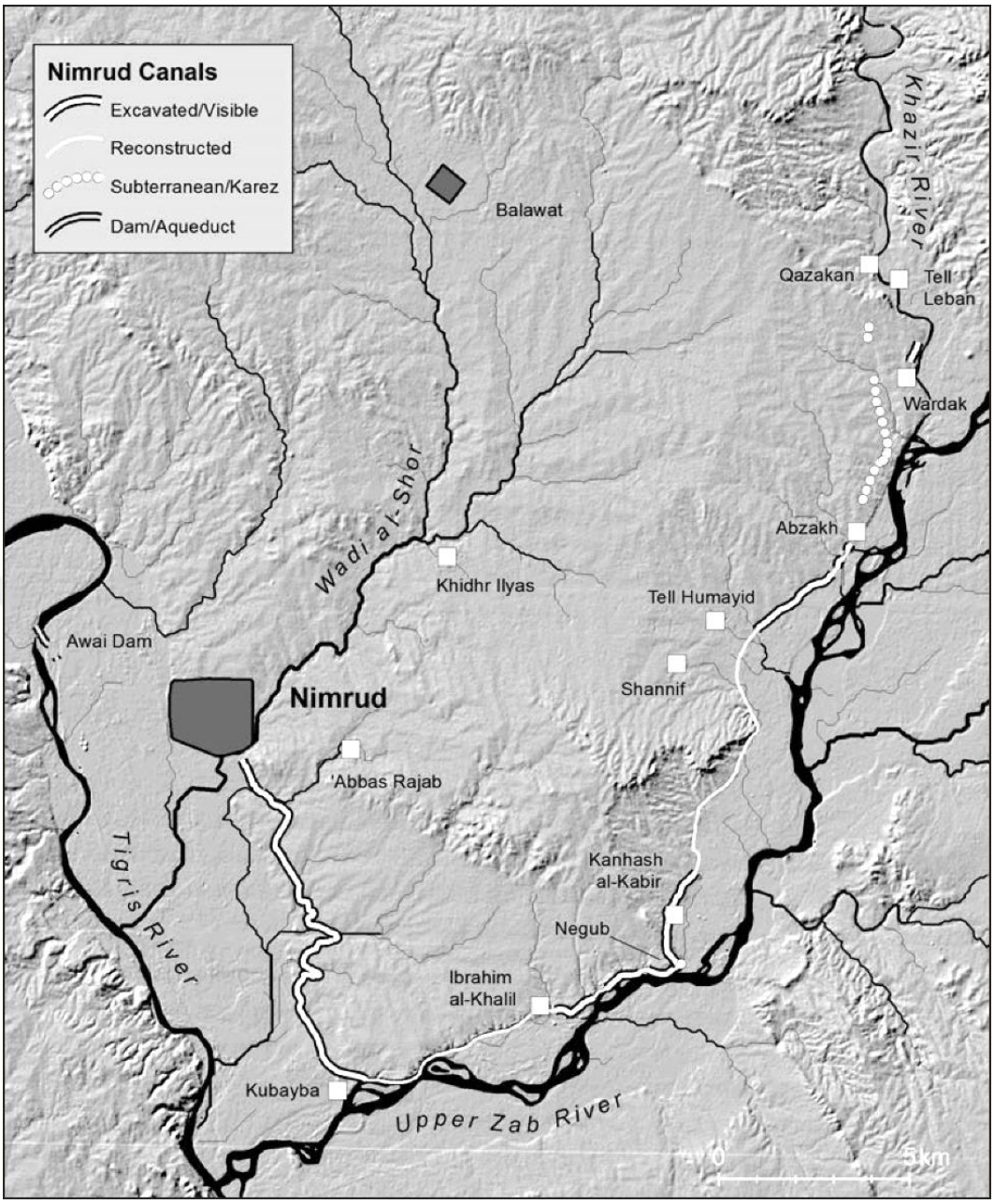

Harita 4.5: *Patti-Hegalli* Bolluk Kanalı'nın Güzergâhı (Ur 2018, Fig.1)

Hidrolik sistemin yakın zamanda yeniden yapılan bir değerlendirmesi, kanalın Dicle Nehri'nin sol yakasındaki terasları sulamış olabileceğini, aynı zamanda kanal başının yaklaşık 50km kuzeyinde yer alan ve yağmurla beslenen Navkur Ovası'ndan tahılların başkente taşınmış olabileceğini göstermiştir. Bereketli Navkur Ovası'nı geçen nehir yatakları boyunca rıhtım/iskele duvarlarının varlığı, bu bölgenin daha geniş ve yoğun bir tarımsal üretim alanıyla bütünleştiğini göstermiştir (**Harita 4.6)**. Ayrıca insanların ve malların düşük sürtünme özelliği gösteren nehir ya da kanal

taşımacılığının burayı Nimrud ve kırsalına bağlandığını düşündürmektedir (Bonacossi, 2017a, s. 135).

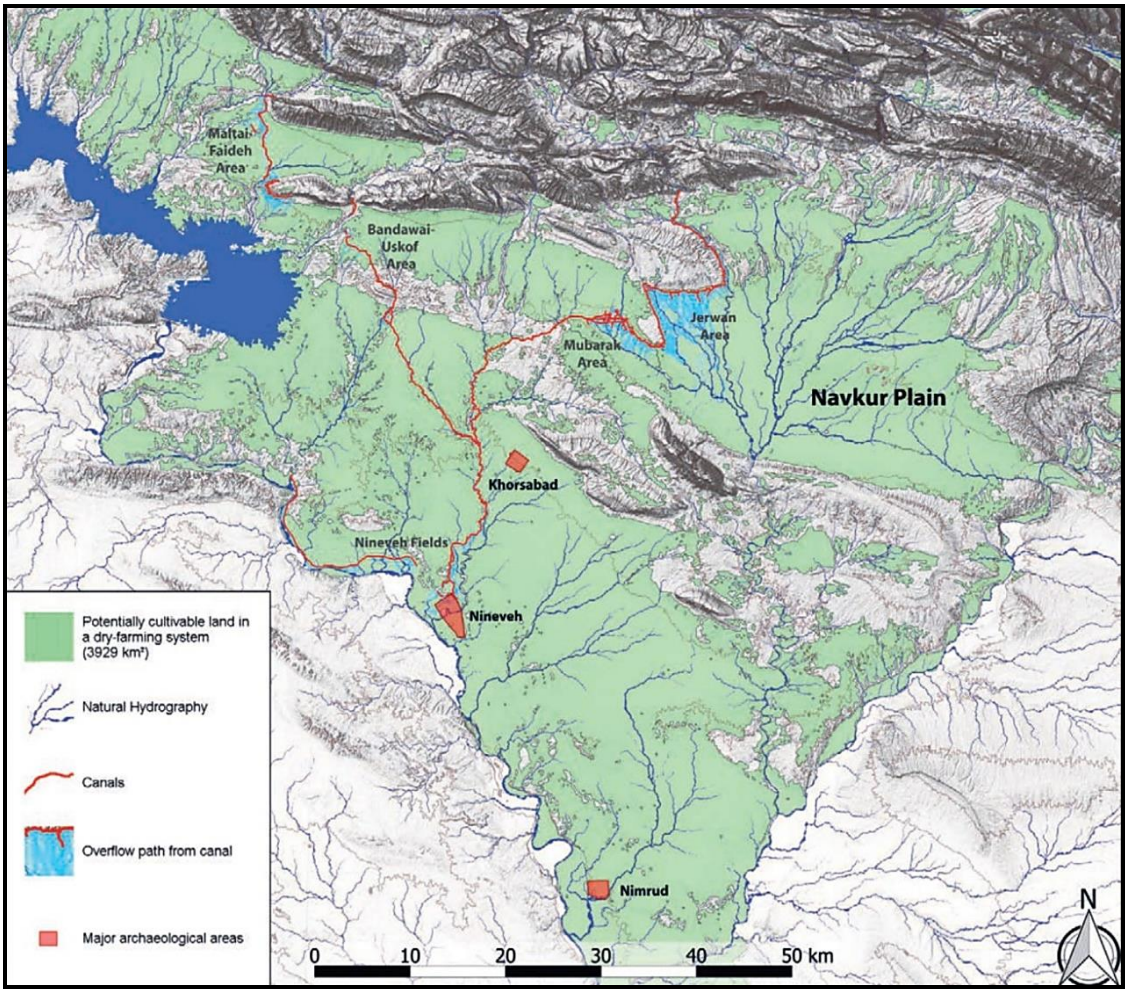

Harita 4.6: Nineve Hinterlandındaki Kanallar, Bunların Taşma Yolları ve Assur Üçgeni'nin Doğal Hidrografi Haritası (Bonacossi, 2018b, Fig. 14)

II. Assurnasirpal'in 3 No.lu Nimrud metninde kanal inşa etmek için önemsediği temel unsur, meyve ağaçlarının yetiştirilmesi için Dicle Ovası'nın (*ušallu*[17]) sulanmasını (Assurca *makāru*) mümkün kılmak şeklinde belirtilmiştir. Sulanan arazinin büyüklüğü bilinmemekle birlikte maksimum 2500 hektar olduğu tahmin edilmektedir. Nitekim Bagg (2000a), bu alanın büyük bir kısmının arpa için ayrıldığını ve daha küçük bir bölümünde ise meyve ağaçlarının dikilmesini gerçekçi bir varsayım olarak belirtmiştir. Kralın bu projeyi sadece Assur'un saray bahçeleri ile ilişkilendirilemeyeceği; aslında bunun büyük ıssız arazileri sulanan tarlalara dönüştürmeyi amaçladıklarını göstermektedir. Sulama ağının işlevi, vadi havzaları

[17] 3 No.lu Nimrud metninde ova, *ušallu* olarak tanımlanmıştır (Fales, 1990a, s.110-111)

boyunca kuru tarım sistemlerinin geniş çapta geliştirilmesinden, yeni şehirlerin yakın çevresindeki meyve bahçeleri ve sebze bahçelerinin sürdürülmesi destek kuşaklarına kadar çeşitlilik göstermiş olmalıdır. Bu doğrultuda temel unsurun kuru tarımı ve meyve üretimini güvence altına almaya yönelik inşa edildiğini göstermektedir (Bagg, 2000a, s.311-312; Harmanşah, 2013, s.91).

4.3.2.3. Tebiltu Kanalı

Tebiltu, Yeni Assur kralı Sanherib'in (MÖ 705-681) Koyuncuk'taki çalışmasıyla bağlantılı olarak adlandırılmıştır. Görünüşe göre Tebiltu ismi ya höyüğün üzerindeki eski Nineve kentinde boşaltım görevi gören bir kanalizasyon ya da Koyuncuk'un güneydoğu cephesi boyunca uzanan Hüsr Nehri'nin belirgin kıvrımına verilmiştir. Thompson, Tebiltu için Koyuncuk'un güneybatı cephesinden akan Dicle'nin bir kolu olduğu yönündeki önerisi göz ardı edilmemelidir ancak bu kolun başlangıçta Nineve'ye kuzeydeki Tarbisu Kapısı'nın yanından girdiği ve Sanherib'in onu surların kuzeybatı köşesine yönlendirdiğine dair ek bir teorisi, kralın dikkat odağını Koyuncuk'tan çok uzağa kaydırır. Bu nedenle Tebiltu'nun Nineve surlarının kuzeyindeki araziyi sulamak için geliştiren suyolu sistemi ile ya çok az ya da hiç ilgisi olmadığı yönündedir (Reade, 1978a, s.61). Nitekim Bagg'ın işaret ettiği gibi *ÍD.te-bil-ti'*deki BIL işaretinin okunması tamamen kesin olamamakla birlikte işaretler *ÍD te BI DIŠ ti* "…. kanal" olarak okur. Dalley ise Tebilti'nin özel bir isim olarak değil, kanalın doğasını anlatan bir sıfat olarak anlaşılması gerektiğine dikkat çekmiştir. Burada daha önce Nineve civarındaki nehirler için özel adlar olarak yorumlanan iki kelime: hem *bulbulliya* hem de *tebilti*, "taşmak", "sele eğilimli", "taşkın" anlamına gelen *wabālum/babālum*'un D kökünden türetilmiştir. Tebilti'nin deşifrasyonu sonucunda yukarda da değindiğimiz *sele eğilimli* ve *sel*'i önerir ve önceki ÍD'yi bir özel adın (nehir, kanal) izlediği bir belirteç olarak değil ardından bir tamlamanın izlediği yapıdaki bir isim olarak nitelendirilmektedir (Dalley, 1994, s.55; Leichty, 2011, s.170).

Tebiltu Nehri, debisi yüksek, oldukça şiddetli ve yıkıcı bir akış sergileyen bir nehir olarak nitelendirilmiştir. Nineve kentinde şehrin altyapısını, kutsal mekânları, mezarları tahrip etmiş ve eski sarayın duvarlarına kadar yaklaştığı bilinmektedir. Bu nehrin oluşturduğu taşkın, sarayın temel platformuna zarar vermiş ve mekânsal anlamdaki şehrin alt yapısının zayıflamasına neden olduğu anlatılmaktadır. Yeni Assur kralı Sanherib, krali başkenti Nineve'de tekrardan kapsamlı bir yapılandırma

gerçekleştirmiş, eski sarayı yıkarak yerine Rakipsiz Saray (*ekallu ša šānina lā īšû*) olarak adlandırdığı büyük Güneybatı Sarayı'nı inşa ettirmiştir. Nineve, bu dönemde tekrar tasarlanmış ve oldukça gelişmiştir. Nitekim Sanherib'in yönetimi altındaki Nineve'nin sınırları 150 hektardan 750 hektara kadar büyüyüp mega bir kente dönüşmesi, söz konusu gelişmeyi göstermektedir. Bu nedenle öncelikle nehir yatağında ıslah çalışmaları kapsamında gerekli onarımlar yapılmış ve nehrin güzergâhı değiştirilerek çıkışı kapalı bir kanalla nehir yatağına yönlendirilmiştir. Ayrıca 340x289 cubit (arşın) bir alan, sazlık, blok taş ve zift kullanılarak yapılaşmaya uygun kuru bir araziye dönüştürülmüştür (Grayson ve Novotny, 2014, s.31,58; Luckenbill, 1927, s.161-163; Reade, 1978a, s.61; Adamo ve Al-Ansari, 2020, s.65). Yazılı kaynaklarda bu durum;

> *"O [zamanda], atalarım olan kralların yaptırdığı ve yanından Tebilti Nehri'nin aktığı, sel geldiğinde dolup taşan, temelleri sarsılan ve yeri çok küçük olan ve Nineve Kalesi'ndeki o sarayı bütünüyle yıktım (ve sonra) Tebilti Nehri'nin akışını [düzelttim] ve çıkışını yönlendirdim"* (Grayson ve Novotny, 2014, s. 35)
> şeklinde ifade edilmektedir.

Yeni Assur krallarından Esarhaddon (MÖ 680-669), Kalhu Bölgesi'ndeki su yapıları ile ilgili programını anlatan ve Negūb Tüneli Yazıtı olarak bilinen kireçtaşı bir levha üzerindeki yazıtında, Kalhu yakınlarındaki Tebiltu Kanalı'nın kurucusunun II. Assurnasirpal olduğundan (Novotny, 2018 s. 262.); Yukarı Zap'tan Kalhu'ya bir kanal kazdığından (Leichty, 2011, s.169) ve geç dönemlerde çamurla (alüvyonla) kaplanmış Tebiltu Kanalı'nın onarımından bahsetmektedir (Bonacossi ve Qasım, 2022, s. 13 (Dipnot 48);

> *"[...] [benden önce] gelen bir hükümdar olan (II) Assurnasirpal'in (Yukarı) Zab'tan Kalḫu Ovası üzerinde kazdığı eski Tebiltu Kanalı [...] - o kanal, dönmüyor ... [...] ... (tıkanmış) gevşek toprak, ..., patika, iz ... [... (10) ...] tortu birikintileriyle doldu ve (böylece) toprak yüzeyi ile aynı seviyeye geldi. ... [...] oldu [...] ve terk edilmiş bir arsaya dönüştü. Tüm meyve ve aromatikler, alabildiğine [var, ...] ... uzun kirişleri ... [...] ... harap oldu ve ... karık ... üzerinde [.. .] doğru değil ... [...]".* (Leichty, 2011, s.170).

"....babasının intikamcısı (?)] güçlü . . . nazik koruyucu gölgesini tüm halkların üzerine yayan [ben, büyük kral Sanherib'in oğlu, büyük kral, kudretli kral, evrenin kralı; Assur kralı; Sargon'un (büyük) oğlu, Babil valisi,, Sümer ve Akkad kralı], Adasi'nin oğlu Bel-bani'nin torunu Assurnasirpal [benden önce giden bir prens]..., Kalhu (Kalah) ovasının yukarısındaki Zab Nehri'nin dışından Tebiltu Nehri'ni getiren ..." (Luckenbill, 1927, s.279).

4.3.2.4. Sanherib'in Anıtsal Su Sistemleri Ağı

II. Sargon'un oğlu Sanherib, doğa sevgisi, park ve bahçelere olan ilgisinin yanı sıra Nineve için yarattığı ve ilgisini gitgide daha uzak mesafelere yayan ve sürekli olarak yeni kaynaklardan yararlanan olağanüstü su kanalları sistemleri sayesinde hayalindeki başkentin yaratılmasından sorumlu olacaktı (Jacobsen ve Lloyd, 1935, s.33). Sanherib'in yazıtlarında anıtsal su sistemi ağına[18] atıfta bulunulmaktadır. Sanherib, babasının tahtını devraldığında imparatorluk başkentini Khorsabad kentinden köklü bir geçmişe sahip olan Nineve'ye taşımış; yeni imparatorluk başkentinin geniş hinterlandını sulamak için su temin sistemini geliştirmiştir. Sadece tarım için değil aynı zamanda Assur şehirciliğinin bir parçası olan yeni kentsel alanda yaşamı sürdürmek, Nineve Kalesi'ndeki kraliyet botanik bahçelerine ve krali kentin kuzey kesimindeki diğer şehirlere de su temin etmek için aşamalar halinde devasa bir kanal ağı inşa ettirmiştir (Bonacossi ve Qasım, 2022, s.4; Bonacossi, 2018b, s.91; Grayson ve Novotny, 2014, 2012, s.1-3, Parker, 2017, s.142). Sanherib'in Assur tarihindeki en iddialı bir proje olan Nineve hidroloji mühendisliği projelerinin inşası, 15 yılda dört aşamada gerçekleştirilmiştir. Söz konusu ağ, Kisiri Kanalı (MÖ 702), Musri Dağı Kanalı (MÖ 694), Kuzey Sistemi (yaklaşık MÖ 690) ve Khinis Sistemi'nden (MÖ 690-688) oluşmaktadır. Kanallar, hem nehirlerden; hem de kaynaklardan su almakla birlikte bu su ağları doğal araziyi takip etmiştir. Kanalların boyutlarına bakıldığında, Kisiri Kanalı 13.4km, Kuzey Sistemi 46.4km ve Khinis Kanalı 55km uzunluğa sahiptir. Nitekim kanalların boyutları hakkında fikir vermesi açışından Bandwai yakınlarındaki

[18] Detaylı Bilgi için bknz; Jacobsen, T. ve Lloyd, S. (1935). Sennacherıb's Aqueduct at Jerwan. The University Of Chicago Oriantal Institute Publications, Volume XXIV, Chicago/ Illinois: The University Of Chicago Press.

kanal, 80m genişliğinde ve 20m derinliğinde kazılmıştır (Mays, 2010a, s.7; Grayson ve Novotny, 2014, s.24; Bonacossi, 2018b, s. 91).

Nineve'nin yukarısındaki tüm bölgenin hidrolojisini yeniden yönlendirdiği iddia eden kral tarafından bu büyük sulama programının[19] oluşturulması, arkeolojik kanıtlar, uzaktan algılama verileri ve yazılı kaynaklar temelinde bilim insanları tarafından tartışılmıştır. Söz konusu kanal ağı, Maltai, Faida, Shiru Maliktha ile Khinis'te ve Jerwan Su Kemeri'nde hidrolik sistemin kendisiyle yakın coğrafi, işlevsel ve sembolik ilişki içinde olan yerlerde kaya yüzeylerine oyulmuş hatıra kabartmaları ve anıtsal yazıtlarla bağlantılıdır (Bonacossi, 2018a, s. 65-66).

Birkaç yıl öncesine kadar Assur'un sulama sistemi ile imparatorluğun merkezindeki diğer hidrolik ağları yalnızca anekdot olarak veya çivi yazılı kaynaklarının yanı sıra uzaktan algılanan görüntülere dayanarak araştırılmıştır. Udine Üniversitesi'nin Nineve Ülkesi Arkeoloji Projesi (LoNAP) tarafından Duhok Bölgesi'ndeki Kuzey Sulama Sistemi'nin de dâhil olduğu topraklarda devam eden araştırması, Assur'un muhtemelen en iddialı hidrolik projesi olan bu yapının sistematik bir jeoarkeolojik saha çalışmasının yürütülmesini mümkün kılmıştır. Söz konusu proje, Assurlar tarafından imparatorluğun çekirdeğinde şimdiye dek inşa edilmiş ve çok dallı bir yapı arz eden en anıtsal sulama sistemlerinden birini oluşturmaktadır.

4.3.2.4.1. Kisiri Kanalı

Sanherib saltanatının başlarında (yaklaşık MÖ 702-700), Kisiri şehrinden Nineve Ovası'na demir kazma kullanarak bir kanal inşa ettirmiştir. Kisiri Kanalı, Nineve'ye su sağlayan kanal sisteminin ilk aşamasını oluşturmaktadır (Grayson ve Novotny, 2014, s.24; Bagg, 2012a, s.30). Kisiri Kanalı, arazinin doğal hatlarına bağlı kalınarak 13.4km uzunlukta inşa edilmiştir. Kanalın, Al-Shallalat'tan, güneydeki Nineve şehir duvarının üzerinde çatallaştığı alana kadar uzanan 11,6km'lik kısmında arazinin kodu yaklaşık 11m alçalmıştır. Kisiri Kanalı, Kisiri ile Nineve surları arasındaki 11.8km^2'lik alanı sulayabilme potansiyeline sahiptir. Musul'a yakın olması nedeni ile Aşağı Hüsr Nehri'nin her iki kıyısındaki arazi, Assur İmparatorluğu'nun son

[19]Bölgedeki siyasi istikrarsızlık, uzun süre sistematik olmayan ve bir şekilde anekdot niteliğindeki veri toplamasına neden olmuştur. Böylelikle kanal, savak, baraj, bent ve su kemerleri ile kollara ayrılmış 230km uzunluğundaki su sisteminin kapsamlı bir şekilde kayıt edilmesi ve incelenmesinde yakın zamana kadar başarılı olunmamıştır. Ancak son zamanlarda bölgede arkeolojik faaliyetlerin tekrardan canlanması, kapsamlı yüzey araştırmaları ve kazı çalışmaları, bu su sistemlerinin amaçlarını açıkça ortaya koymaktadır (Bonacossi, 2018a, s.65-66).

bulmasından günümüze kadar oldukça değişmiştir. Ancak Kisiri Kanalı'nın güzergâhı, günümüze ulaşan izlerden yola çıkılarak neredeyse yeniden tesis edilebilinir. Al-Shallalat'taki uydu görüntüleri, önerilen antik barajın hemen altında nehrin sağ kıyısı boyunca Hüsr Nehri'ne paralel uzanan koyu renk bir çizgi ortaya koymaktadır. Muhtemelen burası Kisiri Kanalı'nın orijinal çıkış noktasıydı. Kanal, 1km boyunca Hüsr Nehri'nin yanından geçtikten sonra büyük bir vadiye ulaştığında güneybatıya yönelmiştir. Sayid Lar Köyü'ndeki bu drenajın etrafından dolanarak güneye seyir göstermektedir (**Harita 4.7**). Bu noktada kanal, Hüsr Nehri'nden 1km'den fazla uzaklaşmaktadır (Ur, 2005, s.322).

Kisiri Kanalı'nın orta kesimindeki yamaç yoğun bir şekilde kazılmış gibi görünmektedir. Bu da belirgin bir toprak izi olarak görünür kalmasına neden olmuştur. Muhtemelen kanalın doğusunda, Hüsr Nehri'ne daha yakın ve paralel uzanan bir tür dağıtım kanalı olduğu belirgindir. Bu uzantının güney ucunda kanal çatallanmış gibi görünmektedir. Kanalın doğu kolu Nineve şehrine ait sur duvarının kuzey köşesine doğru alçalmaktaydı. Bu kesim nispeten dik bir eğime sahip olup Assurlu mühendislerin kullandıkları doğal bir vadi olabilir. Ancak kanal suyu, Hüsr Nehri'ne katılmadan önce güney sur duvarının köşesine yönlendirilmiştir. Bu koldan gelen su, Nineve'deki çeşitli botanik bahçelerini sulamaktaydı. Kisiri Kanalı'nın batı kolu parçalıdır ve batıya doğru geniş bir oyuğa dönüşmüş gibi görünmektedir. Bu koldan gelen su, Dicle taşkın yatağındaki tarlaları sulamaya yöneliktir (Ur, 2005, s.322; Reade, 1978a, s. 66). Ayrıca taşkın mevsiminde Hüsr Nehri'nin akışını kontrol etmek ve fazla suyu yönlendirmek için şehir surlarının doğusunda bir bataklık meydana getirilmiştir. Bu alan, Babil bataklıklarının flora ve faunası gibi donatılmıştır; alanın, balıkçıl göçmen kuşları, yaban domuzları, karacalar ve diğer hayvanlarla dolu olduğu belirtilmiştir (Grayson ve Novotny, 2012, s. 20; Mandacı, 2020, s. 441).

Sanherib'in Assur tahta çıktıktan iki yıl sonra yukarıda sözü edilen çalışmaların sonuçlarından söz edilebilmektedir. Nitekim aşağıdaki metin de bunu kanıtlamaktadır;

> *"Amanos Dağı'na benzeyen büyük bir park içinde her türlü bitki ve meyve bahçesi, Chaldea'da ve dağlarda yetişen ağaçları (sarayın) yanına diktim. Meyve bahçeleri diksinler diye şehrin yukarısındaki müşterek arazilerdeki bazı toprakları Nineve sakinleri için her birini 2 PI'lik parsellere böldüm ve onlara verdim. Meyve bahçelerini zenginleştirmek için Kisiri kentinin sınırından Nineve yakınlarındaki ovaya kadar, dağ ve ova boyunca demir kazmalarla bir*

kanal kestim ve yönlendirdim. (1 $\frac{1}{2}$ beru'luk [20]) Bir mesafe boyunca (yani kanala) Hüsr Nehri'nden sonsuz sular akıttım. Bu meyve bahçelerinin içinde onları besleme kanallarına hendeklerine akıttım" (Jacobsen ve Lloyd, 1935, s. 33; Ur, 2022, s.69).

Kisiri Kanalı'nın başlangıç noktası için farklı görüşler mevcuttur. Jacobsen, Kisiri Kasabası'nı buranın Nineve'ye olan uzaklığının kabaca 16km olması, Sanherib'in bu kanal için ifade ettiği (1½ beru) uzunluğuna eşit olmasından kaynaklanarak Tell İnthah ile özdeşleştirmeyi önermiştir. Ancak Reade, Assur kanallarının arazideki doğal hatlar boyunca kıvrılma eğilimi göz önüne alındığında bu doğrusal mesafenin çok uzak olduğunu savunmuştur. Bu nedenle Beybokh Köyü yakınlarında, günümüzde Ash Shallalat olarak bilinen eski bir baraj ile özdeşleştirmiştir (Ur, 2005, s.321-322; Reade, 1978a, s. 61, 64; Grayson ve Novotny, 2014, s.24; Bagg, 2012a, s.30-31; Jacobsen ve Lloyd, 1935, s. 33; Luckenbill, 1927, s.162).

Dolayısı ile arkeologların daha önceki çalışmalarını göz önüne alan araştırmacı Ur (2018, 2022), Kisiri Kanalı'nın potansiyel başlangıç noktalarını da dikkate alarak kanalın neredeyse tamamına ait bir dizi Corona uydu fotoğraflarını bularak yeniden yapılandırmayı Hexagon, Gambit ve U2 görüntüleri ile genişleterek iyileştirmiştir. Söz konusu bu kaynaklardan alınan fotoğraflarda, kanalın kendisi modern yol ağı ve tarla sınırlarını dikkate almayan koyu renk bir çizgi olarak görülmektedir. Jason bu özelliği modern dönem öncesi olduğuna dair önemli bir ipucu olarak görmektedir. Eski görüntülerde, kanalın aşağı eğimli tarafı muhtemelen başlangıçta hafifçe yükseltilmiş olduğu için hafif bir çizgi olarak görülmektedir. Kanalın koyu çizgisi ölçülebildiği yerlerde kabaca 10m genişliğinde olduğu görülmüştür. Son zamanlarda elde edilen görüntüler, kanalın daha önceki rekonstrüksiyonlarının işaret ettiğinden daha yukarıda akışın başladığını göstermektedir (Ur, 2022, s.69).

[20] 1½ beru, yaklaşık 10 mil uzunluğuna denk gelmektedir (Jacobsen ve Lloyd, 1935, s.33)

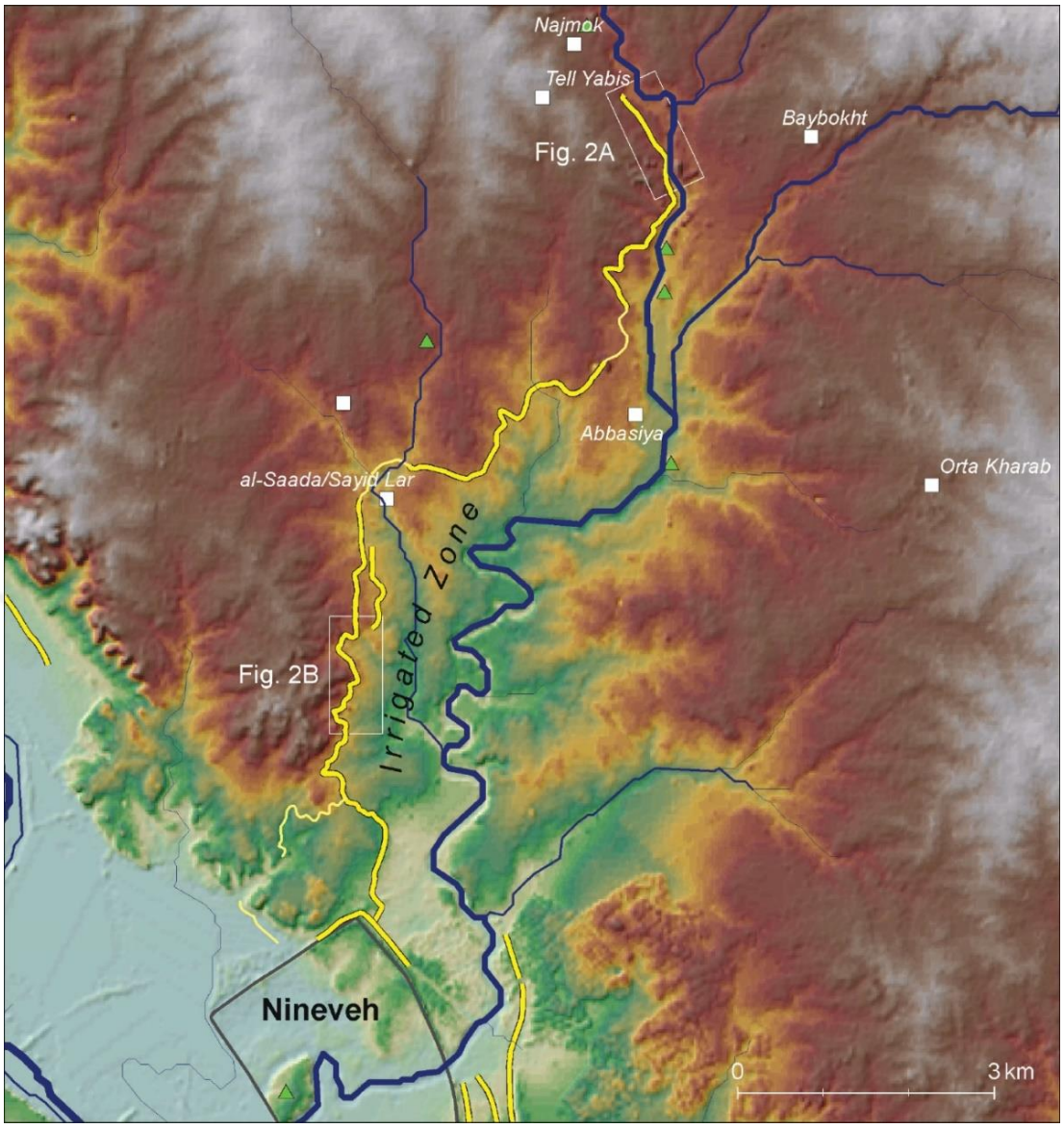

Harita 4.7: Kisiri Kanalı (Ur, 2022, Fig.3)

Kanalın, Tell Najmok'un 800m güneydoğusundaki Hüsr Nehri'ndeki bir dirsekte yer alan bentten çıktığı anlaşılmaktadır. Kanalın ilk 2km'si Hüsr Nehri'nin sağ kıyısı boyunca yakın bir seyir gösterirken; bu noktadan sonra Sayid Lar Köyü'ndeki bir vadiyi geçene kadar peyzajın doğal hatlarını yakından takip ederek yönünü güneybatıya çevirmektedir. Buradan güneye doğru uzanan kanal, Hüsr Nehri'nden 1km'den fazla uzaklıkta olup bugünkü nehir seviyesinden de 30m'den fazla bir yükseklikte ve doğal sağ kıyı drenajı boyunca girintili-çıkıntılı gibi görünmektedir. Nineve şehir surlarının kuzey köşesinden yaklaşık 1.5km uzaklıkta bulunan kanal, burada tespit edilen ve Nineve'nin kuzey köşesine yönlendirilen doğal bir drenajda akıyor gibi görünmektedir. Bu noktada suları bir hendekle kuzeybatı ve kuzeydoğu duvarları boyunca şehrin

etrafında yapay bir bataklığa, hatta şehrin kendisine akmış olabilir. Kanalın kötü korunmuş batı kolu, kuzeybatıdaki tarlalara su sağlamak için şehrin yukarısındaki Dicle drenajına akmış olduğu düşünülmektedir (Ur, 2022, s.69).

4.3.2.4.2. Muşri Dağı Kanal Sistemi

Dönemin mega şehri Nineve'nin ve çevresinin büyüyüp gelişmesi ile var olan su kaynakların yetersiz kaldığı görülmüştür. Bu nedenle MÖ 700-694 yılları arasında bölgenin yıl boyunca sulanması için işlevsel olarak daha gelişkin sulama sistemine ihtiyaç duyulmuştur (Grayson ve Novotny, 2012, s. 20; Grayson ve Novotny, 2014, s.24; Ur, 2005, s.323-324; Jacobsen ve Lloyd, 1935, s.35-36).

Nineve'nin kanal sisteminin ikinci aşamasından ilk kez, MÖ 694 tarihli Sekizgen Prizma adlı yazıtta bahsedilir. Sanherib, yeni su kaynakları aramak için Nineve'nin yaklaşık 20km kuzeydoğu yönündeki, şimdiki adı Bāšiqā Dağı olan Muṣri Dağı'na teknik amaçlı bir sefer düzenlemiştir. Muṣri Dağı yakınlarında, Dur-Ištar, Šibaniba (Tell Billa) ve Sulu kentlerinin bulunduğu alanlarda su kaynakları bulunmuştur. Kral, kaynakları genişletmiş, rezervuarlar inşa etmiş, birkaç pınar kaynağını eriyen kar sularının kanalize olmuş dağlık sel hatlarından yönlendirmiştir. Hüsr Nehri'ne açılan üç kanal ile yıl boyunca Nineve'nin memba ve mansabındaki tarlaların sulanması mümkün kılınmıştır. Kanal veya kanalize olmuş al-Qamtar Vadisi'nin sağladığı güzergâh ile Hüsr Nehri'ne bağlantı sağlanmıştır. Söz konusu bu projenin kraliyet bahçeleri ile değil; tarımsal üretimle ilgisi olduğu açıktır;

"*Yazın bütün meyve bahçelerini suladım. Her yıl kışın, şehrin üstünde ve altında 1000 tahıl tarlasını suladım".* Muṣri Dağı Kanal Sistemi'nin temel amacı, kışın, şehrin altındaki tahıl tarlalarını sulamaktı. Sanherib, muhtemelen burada sıcak mevsimlerde sulanabilecek meyve bahçeleri de kurmuştur (Grayson ve Novotny, 2012, s. 20; Grayson ve Novotny, 2014, s.24; Ur, 2005, s. 323-324; Bagg, 2000a, s.317-318; Bonacossi, 2018b, s.91). Sanherib'in Muṣri Dağı'ndaki yeni su sistemi için giriştiği faaliyetler şu şekilde ifade edilmektedir;

> *"Muṣri Dağı'nın eteklerindeki suları keşfetmek için yola çıkıp tırmandım ve büyük zorluklarla Elmunakinne şehrine vardım. Dur Ishtar, Shibaniba ve Sulu şehirlerinin başlarında akarsu kaynakları gördüm, dar kaynakları genişletip nehirlere(?) çevirdim. Bu suları sarp dağlardan (geçirebilmek) için zorlu*

yerlerden kazmalarla yarıp, çıkışlarını Nineve Ovası'na yönlendirdim. Kanallarını güçlendirdim, (kenarlarını) dağlar kadar yükselttim ve içindeki suları güvence altına aldım. Fazladan bir şey olarak onları sonsuza kadar Hüsr sularına ekledim. Bütün bahçeleri sıcakta (mevsim) suladım. Kışın şehrin altında ve üstünde bin alüvyon tarlayı her yıl suladım. Bu suların akışını durdurmak için bir bataklık yaptım ve içine bir sazlık kurdum. Igirū-kuşları, yaban domuzları (sazlık domuzları) ve geyikleri orada saldım. Tanrının emri ile (doğal) yaşam alanlarındaki asmadan daha çok meyve bahçelerinin içinde her türlü meyve, sirdu-ağacı ve şifalı bitkiler bereketli bir şekilde büyüdü. Selvi ve dut, her türden ağaç büyüdü ve birçok filiz verdi; sazlıklar güçlü bir şekilde gelişiyor. Vatanı uzak olan cennet kuşları, igirū-kuşları yuvalarını yaptılar; yaban domuzu ve geyikler çok sayıda yavru doğurdu, Dut ve selvi, meyve bahçelerinin ürününü (ve) bataklıkta bulunan sazlıkları kesip istediğim gibi krali saraylarımın inşasında kullandım…" (Jacobsen ve Lloyd, 1935, s.34-35).

4.3.2.4.3. Assur Kuzey Sulama Sistemi

Sanherib'in su temin sisteminin son iki aşaması, ilk ikisinden daha büyük ölçekte olup gerçek bir mühendislik başarısıdır. Bu kanal sistemi, muhtemelen hidrolik projelerinin üçüncü aşamasını temsil etmekte ve Khinis Kanal Sistemi'nden önce inşa edilmiştir (Ur, 2005, s.325-326; Bagg, 2000a, s.318). Sanherib'in hidroloji programının 3. ve 4. aşamalarından, Khinis'teki kayalık bir alanda 12 ilahi sembolün altında, Sanherib'i tasvir eden üç kaya nişinde sadece küçük değişikliklerle oyulmuş olan MÖ 688 tarihli Bavian Yazıtı'nda bahsedilmektedir. Kuzey Sistemi olarak adlandırılan bu yapı, J. Reade tarafından Sanherib'in hidrolik projesinin üçüncü aşaması olarak rekonstrüksiyonu yapılmıştır. Reade göre, aralarındaki bağlantıların saha çalışması ile uydu görüntüleri analizi yoluyla kurulmamış olmasına rağmen tek bir sistemde bir araya getirilen ve arkeolojik olarak bilinen beş ayrı kanaldan oluşmaktadır (Bonacossi, 2018b, s.91; **Harita 4.8**).

D. Oates, 1957-1958'de saha gözlemine dayanarak Wadi Bandwai ile Wadi al-Milah arasında ilk etapta devasa bir kanala ait olan yapının bir bölümünü saptamıştır. F. Jones'in 1852 tarihli haritasında gösterilen bir diğer kanal, Wadi al-Milah'ın genişleyen akışını en azından Dicle'nin sol terası boyunca modern adı Şerif Han Köyü olan Tarbisu'ya kadar ulaştırabilmektedir. J. Reade, Faida Köyü yakınlarındaki kanal

boyunca yaptığı gözlemlere dayanarak Kuzey Sistemi'nin aslında Bandwai'nin daha da yukarısında başladığını öne sürmüştür. Faida Kanalı ve diğer birkaç kuzey Assur kanalı kabartmalarla ilişkilendirildiği için daha kuzeydeki Maltai'de iyi bilinen kabartmaların da bir kanal başının izini işaretleyebileceğini; ya Gir-e Pan yakınlarındaki Faida Kanalı ile birleştiğini ya da al-Qosh Dağı'nın kuzey tarafındaki Bandwai Kanalı'na akacağını varsaymıştır. Maltai, Faida ve Bandwai'deki rölyefler stilistik özelliklere dayanarak Sanherib'e tarihlense de Kuzey Sistemi ile ilgili kesin yazıtlar mevcut değildir. Kuzey Sistemi'nin kanalları olasılıkla Sanherib'in su sistemlerine ait dört aşamayı özetleyen Bavian Yazıt'ında listelenen on sekiz kanal arasında yer almaktadır (Ur, 2005, s.326).

Kuzey Kanal Sistemi, olasılıkla MÖ 694-688 yılları arasında inşa edilmiş ve arkeolojik olarak kanıtlanmıştır. Yapay kanallar ve doğal akarsuların birleşiminden oluşan bu kanal sistemi, kentin kuzeyindeki tarlaları sulamıştır. Sistemte sadece mevsimlik akarsu yatakları olan Rubar Dohuk, Wadi Badwai ve Wadi al-Milah da dâhil olmak üzere çeşitli vadilerde su toplanmıştır. Son uzantısı ise Dicle'ye paralel olarak uzanarak kuzeybatıdan Nineve'ye ulaşmaktadır. Ayrıca kanal inşaatları ile bağlantılı olarak Sanherib Dönemi su yapılarının tipik bir özelliği olan Maltai, Faida ve Shiru Maliktha'da kaya kabartmaları bulunmuştur (Bagg, 2012a, s.33).

Zagros eteklerindeki kuru tarım riskini azaltmak, hem stratejik hem de bu verimli bölgeyi Assur'un tahıl ambarı haline getirmek için ana kanallardan özellikle Khinis ve Faida gibi kanallardan elde edilen kolların uydu görüntüleri ve zemin etüdü yoluyla kaydedilmesi, Nineve'nin hinterlandının yoğun bir şekilde ekildiğini ve verimi artırmak için hem başkenti beslemek; hem de Nineve kırsalını sulamak için hidrolik sistemin inşa edildiğini göstermektedir (Bonacossi ve Iamoni, 2015, s.25.).

Sanherib'in hidrolik ağının 3. aşaması, bu projeler içerisinde en az anlaşılan aşamasını oluşturmaktadır. Maltai, Faida, Bandwai ve Uskof kanallarının birbirine bağlı kanallardan oluşan tutarlı ve çağdaş bir ağ olarak yeniden inşası, modern bilimsel araştırmaların yapay bir yaratımıdır ve yeni saha araştırmaları ile sorgulanmıştır. Daha öncede belirtildiği gibi Reade, bu kanalların Sanherib tarafından inşa edilen birbirine bağlı tek bir sulama sistemini oluşturduğunu öne sürmüştür. Ancak LoNAP Saha Araştırması, Reade'nin başlangıçta önermiş olduğu gibi iki çapraz su havzası olan Maltai Kanalı'nın ve Faida Kanalı'nın hiçbir zaman birleşmediğini ve bunların Bandwai ile Uskof kanallarına da bağlı olmadığını göstermiştir (Bonacossi ve Qasım, 2022, s.29)
.

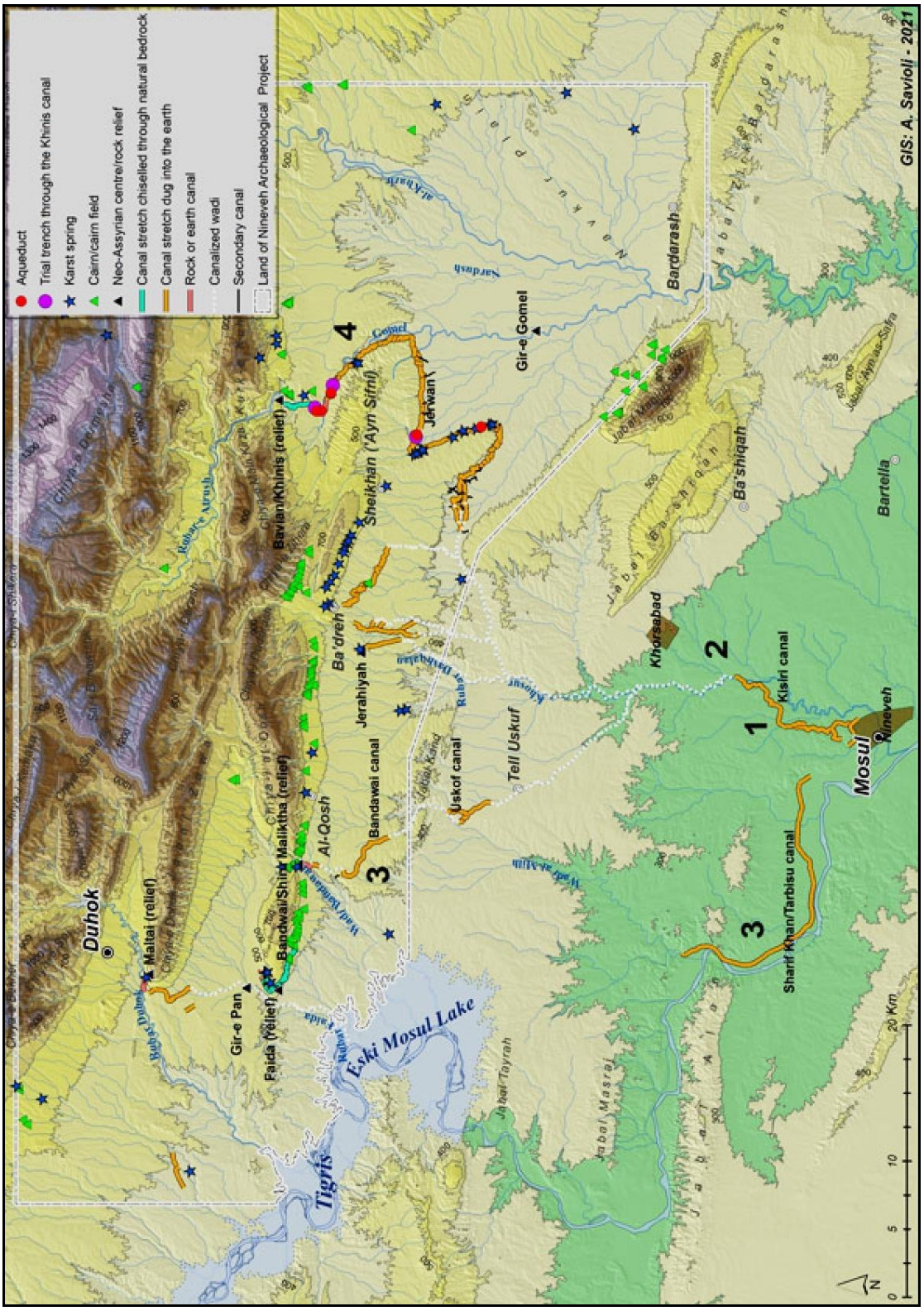

Harita 4.8: Assur Kuzey Sulama Sistemi Haritası (Bonacossi ve Qasım, 2022, Fig.3)

İtalya'daki Udine Üniversitesi'nin yürütmüş olduğu LoNAP Projesi kapsamında Duhok Bölgesi'ndeki Kuzey Assur Sulama Sistemi'nin devam eden saha araştırması, Assur tarihinin en iddialı hidrolik mühendislik projesine dair sistematik bir jeoarkeoloji

çalışmasını yürümeyi mümkün kılmıştır. Sanherib, MÖ 703-688 yılları arasında, Nineve'nin geniş hinterlandını sulamak, Rakipsiz Saray'ına ve Nineve Kalesi'ndeki kraliyet botanik bahçelerine su getirmek için dört aşamada organize edilmiş bir kanal ağı oluşturmuştur. Birkaç yıl öncesine kadar Kuzey Assur Sulama Sistemi ve imparatorluk merkezindeki diğer hidrolik ağlar yalnızca anekdot olarak veya çivi yazılı kayıtların sağladığı verilerin yanı sıra uzaktan algılanan görüntülere dayalı bir şekilde araştırılmıştır. İlk kez 347km uzunluğundaki ağı sadece havadan ve uydu görüntülerinden değil; aynı zamanda arkeolojik saha araştırması kapsamında kanallar boyunca test açmalarının yanı sıra İHA teknolojisi ile inceleme fırsatı elde edilmiştir. Bu ağ, toprağa kazılan, ana kayaya oyulmuş kanallardan ve çıkışlardan, kanalize edilmiş nehirler ve vadilerden, toprak yapımı bentler ve taştan yapılma su kemerlerinden oluşmaktadır (Bonacossi ve Qasım, 2022, s.4).

Kuzey Kanal Sistemi içerisinde yer alan kanalların birbiri ile olan ilişkisine bakıldığında; Maltai ve Bandwai kanallarının aynı hidrolik mühendislik başarısının bir parçası olmadığı ve bunların da hiçbir zaman Bandwai Kanalı ile ilişkili olmadığı anlaşılmıştır. Böylelikle daha geniş ve kollara ayrılmış bir Kuzey Sistemi'nin hiçbir zaman var olmadığı anlamına gelmektedir. Bu bölgede, daha çok güney Rubar Duhok Havzası ve Gir-e Pan'ın ana yerleşiminin bulunduğu Rubar Faida Havzası'nı sulayan bir dizi bağımsız sulama kanalı mevcuttur. Sistem, birbiri ile bağlantılı olan Bandwai, Uskof Kanalı ve Tarbisu Kanalı ile sınırlıydı ve bölgesel olmayan daha çok yerel sulama için kazılan Maltai ve Faida kanallarını içermemektedir (Bonacossi 2018b, 93).

Diğer taraftan modern Duhok şehrinin güneyinde yer alan bölgede, Rubar Duhok'un güneyi ve Rubar Faida havzalarının doğusundaki kırsal alanı sulayan bir dizi bağımsız yerel sulama kanalı bulunmaktaydı. Bu bölge, Orta Assur Dönemi'nin önemli bir yerleşim yeri olan Talmusu'nun bulunduğu alanı işaret etmekte ve günümüzde kesin olmamakla birlikte Gir-e Pan ile özdeşleştirilmektedir. Maltai ve Faida Kanalları, Bandwai ve Uskof Kanalları'nın oluşturduğu sulama havzasından net bir şekilde ayrılan, sulanabilen ve yoğun şekilde ekilen yaklaşık 30km^{2}'lik bir tarım havzasını beslemektedir (Bonacossi ve Qasım, 2022, s.30).

Maltai ve Faida Kanaları, Duhok şehrinin güneyindeki doğu Dicle Ovası'nı sulamak için Sanherib'in sisteminden önce Sargon tarafından inşa edilmiş yerel sulama ağına dâhil edilmiş olabilir. Nitekim II. Sargon'un, Khorsabad'daki yeni başkentine su sağlamak için Maltai ve Faida Kanalları'nı bölgesel bir perspektifle kazmış olması da

mümkündür[21]. Ancak II. Sargon'un erken ölümü (MÖ 705) bu projesini durdurmuş olmalıdır (Bonacossi ve Qasım, 2022, s.30).

LoNAP ekibinin bölgedeki saha araştırmaları sonucunda elde edilen yeni arkeolojik veriler, Kuzey Sistemi'nin çeşitli kanal uzantılarının düzeni, kronolojisi ve bunların inşasını hangi kralların yaptırdığı hakkında güncel soruları gündeme getirmiştir. Erken dönem çalışmaları genellikle Sanherib'e atfedilmiştir. Bu atfın temeli, Maltai ve Faida'daki yontulmuş kaya panelleri, Shiru Maliktha kabartmasıyla olan yakın ilişkisine ve Sanherib'in Khinis ile Jerwan su kemerinin aynı bölgede bulunmasına dayandırılmıştır. Maltai, Faida ve Shiru Maliktha'daki rölyefleri yaptıranları tanımlayan yazıtların olmamasına rağmen tüm Kuzey Sistemi kabartmaları yine de bu şekilde Sanherib'e atfedilmiştir. Dolayısıyla Maltai ve Faida Kanalları'nın birbirine bağlı, Bandwai ile Uskof Kanalları'ndan oluşan bölgesel sisteme doğrudan bağlı olmaması, bunların Sanherib'in Kuzey Sistemi'nden önce inşa edilmiş olabilecek bağımsız altyapılar olduğunu göstermektedir. Nitekim bunu destekleyen bir parça yazılı kanıt mevcuttur. II.Sargon Dönemi'ne ait parçalı bir mektupta, deneyimli bir inşaat ustası tarafından Talmusu Bölgesi'nde çok sayıda adamın çalışmasını gerektiren büyük bir kanalın inşa edildiğinden bahsetmektedir. Talmusu, Yeni Assur şehir merkezi olan Gir-e Pan ile özdeşleştirilmekte ve bu yerleşim yeri konum olarak Maltai ve Faida Kanalları'na oldukça yakındır. Böylelikle arkeolojik ve yazılı kaynaklar birlikte ele alındığında büyük Talmusu kanalının, II. Sargon'un saltanatı sırasında inşa edilmesi ile Faida ve Maltai kanalları arasında bir bağlantı olduğunu öne sürebilir. Bu kanallardan herhangi biri II.Sargon tarafından tasarlanmış ve kazılmış olması olasıdır (Bonacossi ve Qasım, 2022, s.30). Bu nedenle Sanherib'in Kuzey Sistemi, daha önce öne sürülenden daha küçük bir sulama ağı gibi görünmektedir. Bu sistemdeki bağlantı Bandwai ve Uskof kanalları ile sınırlı olup suyu önce Hüsr Nehri'ne ardından da Kisiri Kanalı'na aktığı anlaşılmıştır (Bonacossi ve Qasım, 2022, s.29).

4.3.2.4.3.1. Maltai Kanalı

Corona ve hava fotoğrafları, güneyde Maltai ile Gir-e Pan Kasabası arasındaki ovada toprağın kazılmasıyla oluşan çok belirgin bir çalışmanın hatlarını ortaya

[21] Maltai ve Faida Kanallar'nın stilistik, kavramsal ve sembolik öğeler çerçevesinde tarihlendirilmesi için bknz: Bonacossi, D. M. ve Qasım, H. A. (2022). Irrigation and Landscape Commemoration in Northern Assyria, the Assyrian Canal and Rock Reliefs in Faida (Kurdistan Region of Iraq): Preliminary Report on the 2019 Field Season. *Iraq,* 1-39.

koymaktadır. Bu Nineve'nin yukarısındaki Dicle'nin sol kıyısı boyunca uzanan düzlüklerde yer alan ve bu durumda Rubar Dohuk ile Rubar Faida havzalarını birbirine bağlayan üç büyük çapraz havza kanalından ilkidir. Asıl kanalın daha dar olduğu düşünülmekle birlikte, bu kanalın 80m'lik toplam genişliği, havza boyunca kazılan toprak hacmi ve müteakip alüvyonların taranmasıyla açıklanabilir. Maltai kanalı için su kaynağını veya kaynaklarını tek başına uzaktan algılama ile belirlenmesi zordur. Olasılıklardan biri Rubar Dohuk'un sularının kanala yönlendirilmiş olmasıdır. Çapraz havza kanalının yüksekliği göz önüne alındığında Assurlu mühendislerin iki seçeneği olduğu düşünülmektedir. Kabartmaların bulunduğu bölgenin 2km yukarısındaki bir noktada bir savak inşa edilebilir ve nehrin sol kıyısı boyunca bir kanal açabilirlerdi. Nitekim bu yaklaşım Khinis Sistemi için de benimsenmiştir. İkinci bir seçenek, kabartmaların altından nehrin karşısına bir baraj yaparak suyu kanal seviyesine yükseltmek olabilirdi. Görüntülerde bir barak veya sol kıyı kanalına dair hiçbir iz bulunmamaktadır. Ancak her ikisi de şiddetli sel nedeniyle yıkılmış olabilir. Diğer taraftan güçlü bir mağara kaynağı olarak karakterize edilen Ain Gasara kaynağı, nehir seviyesinin biraz üzerinde yer almaktadır. Bu kaynağın akışını Jebel'in batı ucuna yönlendirmek nispeten daha kolay görülmektedir (Ur, 2005, s.327). Maltai Kanalı'nın genişliği, yalnızca yay beslemeli bir kanal için aşırıdır nitekim bu tür kanallar daha dar olma eğilimindedir. Assurlu mühendisler muhtemelen Maltai Kanalı'na su sağlamak için hem kaynaktan hem de nehirden yararlanmışlardır. Maltai Kanalı, sularını güneye, 12 hektarlık Gir-e Pan Höyüğü'ne doğru akan doğal bir vadiye bırakmış gibi görünmektedir (Ur, 2005, s.328).

4.3.2.4.3.2. Faida Kanalı

Kuzey Assur Sulama Sistemi'nin bir parçası olan kanal, Duhok'un batı eteklerinin güneyinde, kuş uçuşu yaklaşık 12km uzaklıktaki Faida Köyü'nün doğusundadır. Faida Kanalı, doğu-batı doğrultusunda Daka Dağı'nın tepelik sırasının batı eteğinde, Duhok-Musul karayolu boyunca yer almaktadır (Bonacossi ve Qasım, 2022, s.10). Jebel al-Qosh açıklarındaki çok sayıda akarsu tarafından beslendiği bilinen bu kanalın, (Reade, 1978b, s.162-164) Gir-e Pan'ın güneydoğusunda, Jebel al-Qosh'un kuzey tarafında kalan ve altındaki bir kanalı besleyen eski bir su kaynağı tespit etmiştir. Jebel al-Qosh'un oluşumu ile yükselen doğal anakaya katmanları boyunca kanal oyulmuştur. Kaynağın altında, kanal seyri boyunca aralıklarla yerleştirilmiş kaya oyma

kabartmalar eşliğinde su ağının hattı Faida Köyü ve ötesine kadar izlenebilmektedir (Ur, 2005, s.328-329).

Nitekim kanal boyunca çeşitli noktalarda, uydu görüntüleri kanaldan ayrılan zayıf doğrusal anomaliler göstermektedir. Bu özellikler yakın tarlaları sulamak için yokuş aşağı uzanan olası dağıtım kanallarını besleyen küçük alımların varlığı oldukları düşünülmektedir. Örneğin iki olası besleme kanalı, ana kanalın kuzey kısmından kanal başlığı alanında kollara ayrılmaktadır. Her iki kanal da Gir-e Pan'ın doğusundaki ovayı geçen ve antik dönem tarlalara sulama suyu sağlayabilecek bir vadiye bağlanmaktadır. Nitekim uydu görüntülerinden çok sayıda besleyici kanalın beslendiği en az on beş potansiyel çıkış tespit edilmiş ve ileriki çalışmalarda sahada küçük deneme açmaları ile teyit edilecektir (Bonacossi ve Qasım, 2022, s.16).

Faida Kanalı'nın rotası, uydu görüntülerinden ve sahada 8.6km boyunca net bir şekilde izlenebilmektedir. Kanal, Daka Dağı'nın tabanındaki kireçtaşı ana kayaya oyularak inşa edilmiştir. Kanalın kesimi, kesit olarak dikdörtgen bir form göstermektedir. Doğal erozyon nedeniyle veya on kabartmanın yakınında yapılan kazılar sayesinde tüm enine kesitlerin göründüğü yerlerde genişlik 3m ile 3.80m arasında değişmektedir. Ancak üst kısımlarda erozyonun kanal kesitlerini açığa çıkardığı noktalarda bu genişlik 4.20m'ye ulaşabilmektedir. Bu kanalın genişliğindeki göreceli değişikliğin temelinde ise Assurlu mühendislerin bu yapıyı topoğrafyaya göre inşa ettiklerini göstermektedir (Bonacossi ve Qasım, 2022, s.15).

Jebel al-Qosh Dağı'nın yan kısımlarını saran ve etek kısmında kireçtaşına oyulmuş Faida Kanalı, dağın kuzey kanadı boyunca kanala dikey olarak uzanan birkaç küçük vadide yer alan bir dizi karst kuyusu ve kaynağı tarafından beslenen kanal başı bölgesinde birkaç kanal uzantısı saptanmıştır. Güzergâhı boyunca bol miktarda karstik su kaynağı tarafından beslenen kanal, yaklaşık 6km boyunca kayaya oyulmuş ve kare kesitlidir. Genişliği yaklaşık 4m olup hemen her yeri kolüvyal çökeltiler altında gömülüdür. Kanalın yatağı, erozyonun özellikle aktif olduğu yalnızca birkaç uzantıda açığa çıkmıştır. Faida Kanalı'nın inşası sırasında kireçtaşının kazılması, Assurlu mühendisler için önemli lojistik güçlükler çıkarmış olduğu düşünüldüğünden, özellikle sıradağların güney kanadı boyunca uzanan ve dağ yolunu kesen vadilerden kaynaklanan ani sellere karşı, kanal yapısı taş duvarlarla korunmuştur. Ana kanaldan, yakın tarlaları sulamak için ikincil kanallarla su çekimi yapılarak bu alanlara yönlendirilmiştir (Bonacossi, 2018b, s.99).

Ana kanal, kış-ilkbahar mevsimlerinde şiddetli yağmurun neden olduğu fazla suyun boşaltılmasını sağlayan birkaç subasman benzeri kanal taşma mekanizması inşa edilmiştir. Şimdiye kadar iki âdeti saptanmıştır. En kuzeydeki 3.No.lu Kabartma ile ilişkili olup; 1.10m genişliğinde, yaklaşık 30cm derinliğinde, yarım daire kesitli ve sığ özelliklidir. Kireçtaşı ana kayaya yontulmuş olan su basmanın/taşma mekanaizmasının alt kısmı, kanal yatağından 55cm yukarıda yer almaktadır. Bu, Faida Kanalı'nda bu sınırı aşmamış olması, normal su derinliğinin açık bir göstergesidir. 7 No.lu Kabartma'nın yaklaşık 50m güneydoğusunda batı kanal kıyısı boyunca yüzeyde benzer ikinci bir subasman benzeri kanal taşma mekanizması tespit edilmiştir. İlginç bir özellik, 7. No.lu Panel'in güneydoğu ucunda, ana kanalın yokuş yukarısında, ana kayaya oyulmuş ve ona dik olarak genişliği 1m'den az olan bir kanaldır. Bu giriş kanalının, Daka Dağı'nın batı kanadından toplanan ikinci tur suyu, ana kanala taşımak için kullanmış olması muhtemeldir. Eğer bu doğru bir kanı ise yamaçtan gelen su akışını toplayıp ana kanalı beslemeye hizmet eden bir yokuş yukarı kanallar ağı olduğu düşünülebilir (Bonacossi ve Qasım, 2022, s.18).

9 No.lu Kabartma'dan sonra Faida Kanalı, suyunu modern Daka Köyü yakınlarındaki küçük bir doğal vadiyi beslemeden önce Daka Dağı'nın güney eteklerinin alt seviyesinde dönen bir rota izlemiştir. Nitekim Daka Köyü, kanalın son rotasını kontrol etmek için kurulmuş olabilecek küçük bir Yeni Assur kırsal yerleşiminin üzerinde yer almaktadır. Kanalın güzergâhı, bugün onu kesen ve bilinen en doğudaki yontulmuş panelin yaklaşık 850m doğusunda bulunan bir vadiye kadar açıkça izlenmektedir. Burada Rubar Buqaq'ı oluşturan ve Faida'nın güneyindeki Dicle'ye akan daha geniş bir drenaj sistemini birleştiren bir vadiye akar. Buradan Assur köyünün kuzey eteklerinde hem uzaktan algılama görüntüleri hem de sahada rotası kesintili olarak takip edilebilir. Faida kanalının bu vadinin ötesinde doğuya doğru devam ettiğine dair herhangi bir iz tespit edilememiştir. Bu kanıt, Faida kanalının Bandwai kanalı ile hiçbir zaman birleşmediğini ve sonunda Hüsr Nehri'ne akan tek bir sulama sistemi oluşturduğunu göstermiştir (Bonacossi ve Qasım, 2022, s.19)

Faida Kanalı'nın sol yakası boyunca, Assur hükümdarı, sembolik hayvanların üzerinde duran bir dizi tanrının her iki yanında hükümdarı temsil eden kayaya oyulmuş büyük panel, yaklaşık 5m genişliğinde ve 2m yüksekliğine sahiptir. Nitekim 1973 yılında Julian Reade, kanal boyunca gömülü üç kabartmanın yerini belirlemişti ancak bölgedeki siyasi ve askeri çatışmalar nedeniyle ortaya çıkaramamıştır. 2012 yılında LoNAP'ın arkeolojik yüzey araştırması kapsamında Udine Üniversitesi'nin arkeologları

tarafından Faida Kanalı boyunca altı adet yeni kabartma saptanmıştır. Bundan yedi yıl sonra ise Udine Üniversitesi ile Duhok Eski Eserler Müdürlüğü'nün işbirliği ile yürütülen çalışmalar sonucunda Faida'da toplamda on kaya kabartması bilinmektedir. Faida'nın yontulmuş panelleri, Duhok Bölgesi'nde Sargon ve oğlu Sanherib tarafından inşa edilen kuzey Assur hidrolik ağı boyunca bulunan Assur kaya kabartmalarının daha geniş panoramasına aittir. Bu kaya sanatı kompleksleri, Assur hükümdarları tarafından yaratılan yeni emperyal peyzaja dayatılan kraliyet imzasını oluşturuyor. Sadece bir peyzaj mühendisliği projesiyle değil aynı zamanda bölgenin sahiplenişini ve köklü dönüşümünü kutlamak için dini ve ideolojik anlamlar yüklenen çarpıcı bir dizi anıt ve hatıra yazıtlarından oluşan ideolojik anma yoluyla gerçekleştirmişlerdir (Bonacossi, 2020, s.9-10; Bonacossi ve Qasım, 2022, s.19).

Kaya kabartmalarının, kanal suyunu çevredeki kırsal alanı sulayan besleyici kanallara dağıtan olası çıkışlara karşılık gelen konumlara yerleştirildiği ileri sürülmüştür (Bonacossi ve Qasım, 2022, s.19). 2019 yılında Irak Kürtleri-İtalya Ortak Faida Arkeoloji Projesi tarafından yürütülen araştırmalar çerçevesinde Kuzey Assur'un hidrolik sisteminin bir bölümü olan Faida Kanalı'nın yeni arkeolojik keşfini içermekte ve bu kayaya oyulmuş kanalın sol kanadının üzerine oyulmuş olağanüstü bir grup kutlamanın tasvir edildiği kaya kabartması ile gün yüzüne çıkartılmıştır (Bonacossi, 2020, s.8-9; **Resim 4.2**).

Karst kaynak sistemiyle beslenen Faida Kanalı, çevresinde dolaştığı Daka Dağı'nın yamacındaki erozyon sonucu oluşan kalın toprak tabakalarının altına neredeyse tamamen gömülmüştür. Ana kanaldan ayrılan ikincil kanallar, çevredeki tarlaların sulanmasına ve imparatorluğun son başkentlerinin hinterlandındaki Assur kırsalında tarımsal üretimin artmasına olanak sağlamıştır. Nitekim genel olarak bakıldığında Faida Kanalı ve iki Maltai Kanalı, yaklaşık 30km^2'lik bir alanın sulanmasını mümkün kılmıştır. Yoğun bir şekilde ekilen bu tarım bölgesine, Sanherib tarafından inşa edilen müteakip kanallarla sulanan diğer alanlar eklenmiş böylelikle Nineve Ülkesi ve Khorsabad'ın verimliliği ve üretkenliği nedeniyle başkentlerin ikmali için stratejik bir tahıl ambarı haline getirilmiştir. Bu da aynı zamanda Khorsabad ve Nineve'ye yakınlığı ile birlikte büyük miktarlarda tahıl ve diğer tarım ürünlerinin düşük maliyetle taşınabileceği anlamına gelmektedir (Bonacossi, 2020, s.8-9).

Resim 4.2: Faida Kanalı Kaya Kabartmaları (Bonacossi, 2020, Fig. 5)

Faida'daki kanal ve kabartma panellerinin tümü doğal olarak oluşan ana kayadan yontulmuş ve alçak bir tepenin kenarı boyunca uzanmaktadır. Kanalın altındaki ovanın, büyük ölçüde koyun ve keçi güden çobanlar ve teperlerde zeytin, üzüm, ovalarda buğday ile arpa yetiştiren çiftçilerin yaşadığı bir dizi Yeni Assur köyüne ev sahipliği yaptığı düşünülmektedir. Bu çiftçiler, Faida kanalı ve bölgedeki diğer susargon tarafından kurulan Khorsabad ve Nineve yakınlarındaki sulama projeleri tarafından sağlanan sürekli su kaynağına bağlı oldukları açıktır. Burada su temin sistemleri sayesinde üretim oldukça artmış ve tahıl ambarı misyonu almıştır. Mahsulleri, II.Sargon tarafından inşa edilen başkent Khorsabad ve yakınında yer alan Nineve'deki insanların geçimi için gerekli olduğu anlatılmıştır (Weiss, 2020, s.47).

4.3.2.4.3.3. Bandwai Kanalı

Bandwai'deki su sistemine geçmeden önce buradaki su sistemleri ile ilişki olduğu düşünülen kaya kabartması bir hatıra anıtına değinmek gerekir. Nitekim Assur'un hidroloji peyzajına bakıldığında genellikle suyun olduğu kaynak noktalarında anıtların yer aldığı bilinmektedir. Bandwai'deki Shiru Maliktha, oldukça yıpranmış bir kaya kabartmasıdır. Tam olarak anlaşılamayan bu kaya kabartması, Al-Qosh'un

yaklaşık 7km batısında ve Bandwai Köyü'nün biraz doğusunda yer almaktadır. Anıt, Süryanice "Kraliçenin Portresi" olarak bilinmektedir. Bu anıt, güneye bakan kireçtaşı yamaca oyulmuş ve kabaca kama şeklindeki daha büyük bir nişin arkasında yer alan dikdörtgen bir nişin arkasına oyulmuştur. Kabartma yoğun tahribata maruz kalıp aşınmasına rağmen buradaki bir figürün muhtemelen Sanherib'i temsil ettiği düşünülmektedir. Ayrıca ilahi semboller ile kraliyet figürünün, nişin alt kısmına yer alması ise dikkat çekici bir özelliktir (Reade, 2002, s.309; Ur, 2005, s.330-331).

Kabartmanın bulunduğu Bandwai Köyü, Wadi Bandwai Deresi'nin Dicle'nin sol tarafındaki Zagros eteklerinin ilk büyük sırasından çıktığı noktanın hemen güneyindedir. Köyün aşağısında, Wadi Bandwai'nın suları Sanherib'in kanal sistemine yönlendirildiği bilinmektedir. Dolasıyla Shiru Maliktha, Assur kraliyet figürünü temsil eden kabartma ile ilahi sembollerin bulunduğu bu hatıra anıt kompleksinin, Bandawai Köyü'nün mansabındaki Assur hidrololik işleri ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Bu hatıra kompleksi, başlangıcı henüz izlenemeyen bir tünelin çıkışıyla ilişkilendirilmiş ve bu da tam olarak işlevinin anlaşılmasını engellemiştir. Nitekim LoNAP'ın 2013 sezonunda gerçekleştirlen saha araştırması kapsamında Shiru Maliktha'nın yaklaşık 600m yukarısında, Wadi Bandawai güzergâhına yakın bir şaft keşfedilmiştir. Şaftın temizlenmesiyle, kuyunun kendisinden kısa bir mesafede muhtemelen nehirden su alan yer altı su tüneline erişim sağladığını ortaya koymuş ve olasılıkla tünel girişinin bulunduğu yerde onu Shiru Maliktha nişinin yanında yer alan tünel çıkışına, akış aşağı yarım kilometreden fazla kanalize etmiştir (Bonacossi ve Iamoni, 2015, s.27; Reade, 2002, s. 309).

Bandwai Kanalı, David Oates tarafından Wadi Bandawai ile Wadi al-Milah arasında toprağın kazılmasıyla inşa edilmiş devasa bir kanal tespit eedilmiştir. Bandwai'nin mansabındaki kanal başından, suyu Wadi Bandwai'den Wadi al-Milh'e ve dolayısıyla Sanherib'in kanal sisteminin Tarbisu koluna yönlendirmektedir (Reade, 2002, s.313). Büyük toprak yapımı kanalın başlangıcı, suyolunun kendisinden daha yüksekte ve Shiru Maliktha'daki olası kanal başı alanından 4.5km yukarı akışta, Wadi Bandawai'nin aynı adı taşıyan modern köyün hemen kuzeyindeki geçitten çıktığı noktada yer almaktadır. Assurlu mühendislerin Shiru Maliktha'nın alt seviyesindeki suyu, suyolu boyunca büyük Bandawai Kanalı'nın üst kısmına nasıl getirdikleri henüz anlaşılamamıştır. LoNAP ekibi tarafından bu alanın hemen kuzeybatısında yaklaşık 40m genişliğinde yeni bir kanal uzantısı tespit edilmiştir. Büyük Bandawai Kanalı ile

yeni keşfedilen kanalın kesiştiği nokta, Bandawai Köyü'ne giden modern asfalt yolun inşaatı nedeniyle tahrip olmuştur (Bonacossi ve Iamoni, 2015, s.26-27).

Ayrıca Bandwai Köyü yakınlarında Wadi Bandwai Nehri'nin güneyden çıktığı alanda nehrin bir ucunda bir baraj veya modern bir binası olan savak veya bir değirmen nehrin önünü kapatarak bir rezervuar oluşturmaktadır. Sistemin bu bölümünü besleyen tüm ana kaynaklardan gelen önemli miktarda suyu kontrol etmek için bu mevkide veya yakınında mutlaka bir Assur barajı bulunmaktaydı (Reade, 2002, s.314). Burada toplanan GİS veri kaynakları, bu alanı anlamak için çeşitli alternatifler sunmaktadır. Oates'e göre, kanal başına su getirmek için Bandwai Köyü'nün güney tarafındaki oyuktan bir su kemeri geçmiş olması yönündedir. Alternatif bir yapılandırmada ise köyün güneybatısındaki vadi boyunca bir veya daha fazla baraj yerleşebilir. Wadi Bandwai'deki ilk baraj, suyu bir savak görevi görecek olan kanal başı seviyesine yükseltecektir. Ortaya çıkan rezervuar, Shiru Maliktha'nın eteğine kadar uzanmaktaydı. İkinci baraj, onu büyük kanalın seviyesine çıkarmak için daha güneydeki bir drenaj havzasında su tutabilirdi (Ur, 2005, s.330-331).

4.3.2.4.3.4. Uskof Kanalı

Bandwai Kanalı'nın en sık kullanılan haritasında, kanalın önce Wadi al-Milah'ın sağ kıyısına; ardından güneye Dicle Nehri'ne aktığı anlaşılmaktadır. Corona uydu görüntülerinin bir değerlendirmesi sonucunda ise daha kuzeydeki Wadi al-Milah koluna bağlı olduğunu göstermiştir. Kuzey Sistemi'ndeki üçüncü büyük izin (toprağın kazılmasıyla oluşturulan derin hat boyunca olan iz), daha önce tanınmayan ve suyu Wadi al-Milah'tan Tell Uskof Kasabası'nın yukarısındaki Hüsr Nehri'nin bir koluna kaydıran bir kanal için olmasadaydı bu önemsiz küçük bir nokta olurdu. Uskof Kanalı, Wadi al-Milah'tan daha önceki rekonstrüksiyonlarda kullanılan sağ kıyı koluyla birleşim noktasının yukarısında başlıyor. Bu düzeltme ile Bandwai'den gelen su, entegre bir kanallar ağıyla Kisiri'deki kanal başlığına kadar yönlendirilmiş olabilirdi (Ur, 2005, s.332).

Uskof Kanalı, görsel olarak Bandwai Kanalı kadar etkileyeci değildir. Daha az kazı gerektirmiş gibi görünmekte ve alçak yığma kıyılarının muhtemelen sonraki çiftçilik faaliyetleri kapsamında tahribata maruz kalıp aşındığı düşünülmektedir. Bununla birlikte iki kanal, topoğrafik ve morfolojik olarak benzerlik göstermektedir. Bandwai gibi Uskof Kanalı da dar bir geçitten kaynaklanmaktadır. Kanalın en

kuzeydeki belirli izleri, Wadi al-Milah'ın sol yakasını keserek aynı tepelerden 1.3km doğuda uzanan paralel bir vadiye ulaşmaktadır. Söz konusu bu vadi, muhtemelen suyu 340m'lik kontur boyunca ilerleyen başka bir kanal bölümünün başlangıcına getiren bir su kemeri aracılığıyla geçilmiştir. Bandwai'de olduğu gibi ya iki vadi boyunca barajlar ya da ikinci küçük vadi boyunca bir su kemeri inşa etme gereksinimi ortaya çıkmaktadır. Ancak görsellerde su kemeri veya baraj izleri görülmemektedir (Ur, 2005, s.332). Bu kanal, 2km sonra yönünü yukarı çevirerek başka küçük bir vadinin etrafından dolanarak toprağın kazılmasıyla oluşturulan büyük ve derin bir hattın (kanalın) başına ulaşmaktadır. Kabaca 70m genişliğinde ve bugün Tell Uskof Kasabası'na giden doğal drenaja boşatılmadan önce yaklaşık 1.5km uzunluktadır. Ayrıca Maltai, Faida ve Bandwai'de görülen kanallar ve bunlarla ilişkili olan kabartmalar göz önüne alındığında benzer kabartmaların kanal başının yakınındaki geçitte veya kanal boyunca yakınlardaki uygun kaya çıkıntılarının olduğu noktalarda oyulmuş olmaları muhtemeldir. Uskof Kanalı, modern yerleşim alanına yakın olması nedeniyle bu tür kabartmaların tahribata maruz kalmalarından dolayı tespit edilmeleri engellenmiş olmalıdır (Ur, 2005, s.332; Bonacossi, 2018b, s.91-92).

4.3.2.4.3.5. Tarbisu Kanalı

Dicle'ye paralel uzanan kuzey kanalı Tarbisu, D. Oates ve J.Reade tarafından incelenmiştir. Bu kanalın kenarlarındaki yığmaların bir kısmı görüntülerde izlenebilmekte ancak bazı kısımlarını tespit etmek oldukça zordur (Altaweel, 2004, s.108-109).

Sanherib'in yazıtlarının hiçbirinde Tarbisu'ya giden bir Dicle kanalından söz edilmemekte birlikte Kuzey Sulama Sistemi'nin 3. Aşaması'na entegre edilmiş gibi görünmektedir. Önceki rekonstrükyonlar suyu, Wadi al-Milah'tan Nergal Kapısı'nın 8km kuzeybatısında, modern Şerif Han Köyü olan antik Tarbisu Bölgesi'ne taşımak için Dicle'nin sol yakasındaki bir kanala dayandırmaktadır. Nitekim Oates'in hipotezine göre, Tarbisu Kanalı Wadi al-Milah'ın Dicle ile birleştiği noktada ortaya çıkmakta ve nehrin sol terasının kenarı boyunca uzanmaktadır. Bu kanal, Dicle'nin taşkın yatağının yer değiştirmesiyle birçok yerde yok olmuş; ancak genel seyri Corona ve hava fotoğraflarından takip edilmektedir. İkna edici bir şekilde tarihlenen kanallarla karşılaştırıldığında ise bu kanal, morfoloji ve tasarım açısından farklılık göstermektedir. 30m'lik genişliği, Faida ve Khinis kanallarından daha geniş ancak toprağın kazılmasıyla

oluşturulmuş üç kanaldan dardır. Tarbisu Kanalı da diğer kanallara göre çok daha doğrusaldır. Kazılan derinliklerine rağmen Kuzey Sistemi'nin havzalar arası basit toprak yapımı devasa kanalları, halen kolayca kaçınılan topoğrafik yüksek noktaların etrafından kıvrılıyorken daha küçük olan Faida ve Khinis kanllarının rotaları neredeyse tamamen yerel topoğrafya tarafından belirlenmiştir. Diğer taraftan Tarbisu Kanalı, katı bir şekilde doğrusal olup bu yapıyı inşa eden mühendisler, Rashidiya'nın kuzeybatısındaki taşkın yatağına doğru uzanan bir teras çıkıntısını kesmeyi tercih etmişlerdir. Son olarak Tarbisu Kanalı'nın yığma kenarları diğer kanallardan çok daha belirgindir (Ur, 2005, s.332).

Yukarıdaki hususlar dikkate alındığında Tarbisu Kanalı'nın Kuzey Sistemi'nin geri kalanından farklı, muhtemelen daha geç bir dönemde inşa edilmiş olduğunu ve Uskof Kanalı'nın Kuzey Sistemi'ne eklenmesiyle Bandwai ile Nineve'ye bağlantı kurmak için yeniden yapılandırılmaya dâhil etmenin gerekli olmadığını söyleyebiliriz. Tarbisu Kanalı, Nineve'nin yukarısındaki Dicle taşkın yatağındaki tarlaları sularken; Uskof Kanalı, Hüsr Nehri'nin sularını kanalize etme işlevi görecekti (Ur, 2005, s.333).

4.3.2.4.3.6. Khinis Kanalı

Sanherib'in, Assur Ülkesi'nin sembolik inşasıyla Assur peyzajına dayatılan özellikle ideolojik imza açısından önemli olan su temini sistemleri içerisindeki Khinis Kanal Sistemi ve hatıra anıtları oldukça dikkat çekicidir (Bonacossi, 2018a, s.66). Bu su yapısı, kralın Zagros eteklerinden yeni başkenti Nineve'ye su taşımak ve çevresindeki kırsal bölgeyi sulamak için inşa ettiği karmaşık hidrolik sistemin bir parçasıdır (Bonacossi, 2021, s.44-45).

Sanherib Kanalı (*Patti-Sîn-aḫḫē-erība)* olarak da bilinen Khinis Kanalı, Sanherib'in MÖ 690'larda inşa edilen sulama programının dördüncü ve son aşamasıdır. Kanal, Gomel Nehri'nin suları Çiya Mala Kirza ve Kurk-e Kuhi sırtları arasındaki dar bir dağ geçidinin çıkışında yer alan Khinis'ten başlayan 51km uzunluğundaki kanal aracılığıyla Hüsr Nehri'nin bir koluna yönlendirilmektedir (**Resim 4.3**). Nineve'nin yaklaşık 45km doğusundan güneye doğru akmakta olan Gomel Nehri'nin üst kesimi Atrush olarak bilinmektedir (Bonacossi, 2018b, s.92; Bagg, 2000a, s.318-319; Bonacossi, 2018a, s.66). Khinis Kanalı'nın başından birkaç kilometre güneyde, kanalın yaklaşık 6.25m genişliğindeki uzun bir bölümü Yukarı Bakhtiari formasyonuna ait konglomeraya 5.6- 6.8m derinliğe kadar oyulmuştur. Kanalın iç tarafında olasılıkla

kanalın bakım ve temizliği için yürüyüş yolu olarak kullanılmak üzere yaklaşık 50cm genişliğinde bir patika kazılmıştır (Bonacossi, 2018b, s.100; Wilkinson, vd., 2005, s.28-29). Bavian Yazıtı'nda ve Jerwan'daki birkaç yazıtta kaydı bulunan Khinis Sistemi, Khinis Köyü'nün hemen kuzeydoğusundaki vadiden, Jerwan Su Kemeri üzerinden Kisiri şehrine doğru 90km uzanmaktadır. Kanalın ilk kısımdaki yaklaşık 55km'lik kesimi kazılırken; son 34km'sinde Hüsr Nehri'nin doğal nehir yatağı kullanılmıştır (Grayson ve Novotny, 2014, s.24).

Gomel Nehri'nden bir kaya savağı aracılığıyla suyun kanala yönlendirildiği yerde, nehrin kenarından su alımını gösteren ve kabartma olarak yapılmış büyük yekpare bir yapı olan kanal kapısı'nın (*bāb nāri*) kalıntıları bulunmaktadır (Bonacossi, 2021, s. 44-45; Bonacossi, 2018b, s.92; **Çizim 4.1)**.

Sanherib, Khinis geçidindeki kayalık alana, merkezi bir peyzaj planlama programı aracılığıyla bölgenin imparatorluk tarafından emperyal üst yapıya dâhil edilerek sahiplenilmesini ve Assur Ülkesi'nin bir parçası olarak dönüştürülmesini işaretlemek adına bir dizi hatıra rölyefi yaptırmıştır. Nitekim Assur krallarını ve tanrılarını temsil eden, onlarla ilişkili kanalların inşasını anmak için yaptırılan diğer etkileyici kaya kabartmaları, Maltai ve Bandwai/Shiru Maliktha yerleşimindeki Kuzey Sistemi'nden de bilinmektedir (Bonacossi, 2018b, s.92). Jerwan Su Kemeri'ndekiler gibi kireçtaşı bloklardan inşa edilmiş, yapı ve teknik özellikleri ile paralel olan taş yapımı su kemerlerinin inşasıyla dört vadi köprülenmiştir. Bu su kemerleri, kayaya oyulmuş kanal uzantısının hemen güneyinde toprağa kazılmış kanal hattı üzerinde yer almaktadır. Ayrıca Jerwan'ın güneyinde Mahmudan Köyü yakınlarında bugün kalıntıları tamamen yok olmuş başka bir su kemeri tespit edilmiştir. Sonuç olarak Khinis Kanalı'nın güzergâhı boyunca en anıtsalı Jerwan Su Kemeri olmak üzere altı tane su kemeri bilinmektedir (Bonacossi, 2018b, s.101). Dolayısıyla bu kanalın bulunduğu topoğrafyada takip ettiği güzergâha baktığımızda, Khinis'teki başlangıç savağından başlayıp güney yönünde seyir eden Gomel Nehri'ne paralel bir şekilde kıvrılarak yaklaştıktan sonra batıya dönerek Jerwan Su Kemeri üzerinden geçmektedir. Böylelikle Hüsr Nehri'ne ulaşmadan önce oldukça uzun bir yol kat etmiştir (Fales, 2017, s.255).

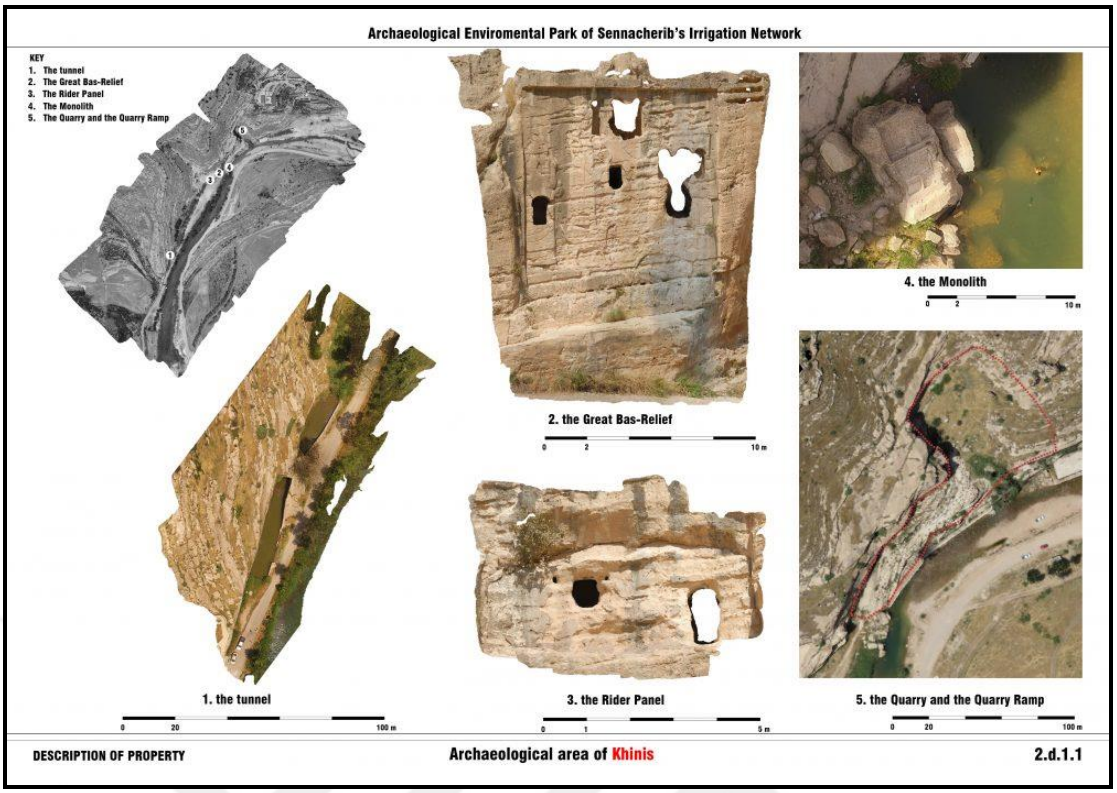

Resim 4.3: Khinis Kanal Sistemi Genel Görünüm (URL-1, 2023)

Khinis Kanal Sistemi'nin temel amacının sadece kraliyet bahçelerini sulamaya yönelik bir girişim olarak değerlendirilmesi makul görünmemektedir çünkü yapının boyutu ile bu işlev orantısız görünmektedir. Bu nedenle şehrin çevresindeki tahıl tarlalarının sulanmasında da kullanıldığını belirtebiliriz (Bagg, 2000a, s.320). Ayrıca kanal, liminal ve siyasi olarak tartışmalı bir sınır peyzajına yerleştirilerek ve Assur emperyal güç araçları ile işaretlenerek imparatorluğun merkezine taşınmış önemli bir ideolojik ifadedir (Bonacossi, 2018a, s.66-67).

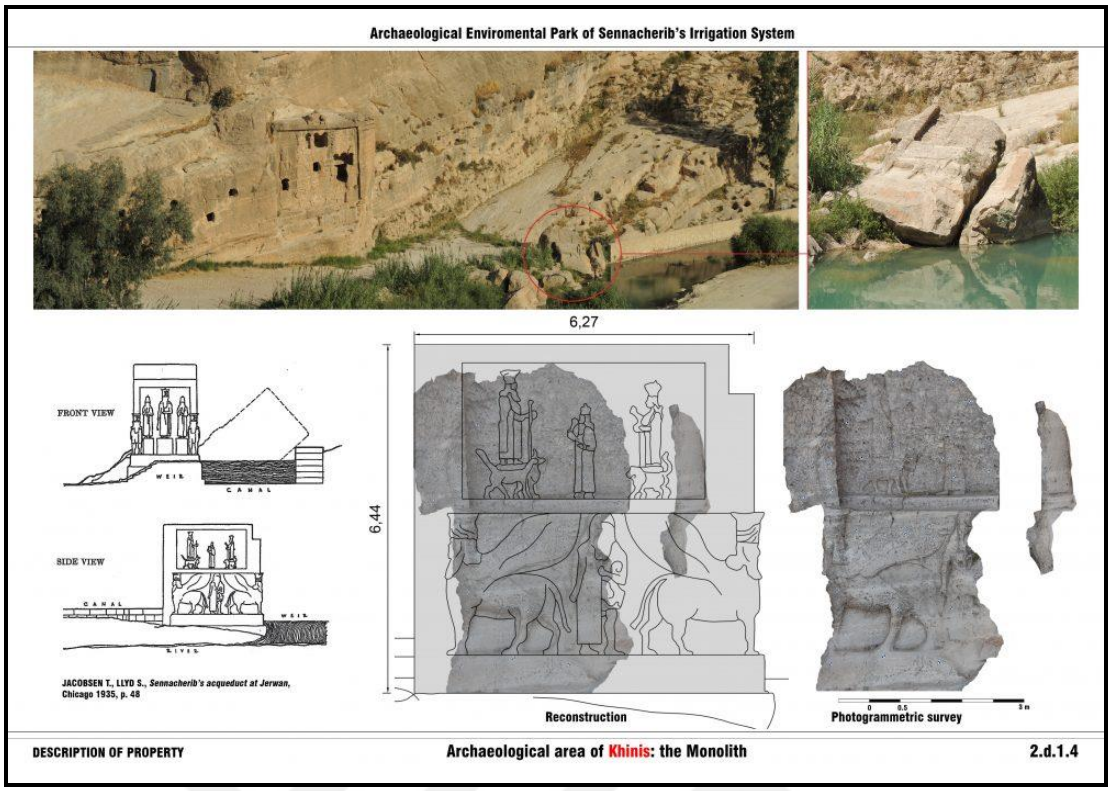

Çizim 4.1: Khinis Kanalı ve Kabartmaları (URL-2, 2023)

Sanherib, Khinis'teki kanalın başlangıcına ve ilk rotasına bakan vadinin sarp kayalık yüzeyine bir dizi anıtsal kaya kabartması yaptırmıştır. Büyük Pano, Binici Kabartması ve Assur panteonunun on iki ana tanrısına ait sembollerin altında kralı temsil eden on iki oyulmuş niş mevcuttur (**Çizim 4.2; Resim 4.4**). Bu nişlerin üçünde, kralın tüm su yönetim sisteminin dört aşamada tanımlanan inşasının anlatıldığı Bavian Yazıtı bulunmaktadır (Bonacossi, 2021, s.44-45; Bonacossi, 2018c, s.86-89)[22]. Bavian Yazıtı'nın temel konusunu Khinis Kanal Sistemi oluşturduğundan yazıtta, tanrılara sunu, kralın adı, unvanları ile ilahi destek beyanı, kanal kollarının adları, yeniden adlandırma, yapım için ihtiyaç duyulan zaman, topoğrafya, açılış törenlerinin ya da ritüellerin niteliği, kralın dikmiş olduğu heykellerin tanımı, seleflerinin saltanatı sırasında Nineve civarındaki su eksikliği hakkında bilgi ve Sanherib Kanalı (*Patti-Sanherib*) da dahil on sekiz kanaldan oluşan bu karmaşık kanal sisteminin yaratılmasına dair ayrıntılı açıklama gibi birçok detaya yer verilmiştir. Ayrıca Sanherib'in hidroloji mühendisliğinin eseri olan dört büyük girişimi aydınlattığı için de yazıt büyük önem taşımaktadır (Grayson ve Novotny, 2014, s.16, 310; Jacobsen ve Lloyd, 1935, s.36-41).

[22]Detaylı bilgi için bknz; Bonacossi, D.M. (2018c). Twelve Royal Stelas for Twelve Great Gods:New Discoveries at the Khinis Monumental Complex. *Ash-Sharq*, Volume 2 (2), 76-97; Bonacossi, 2018a, s.66.

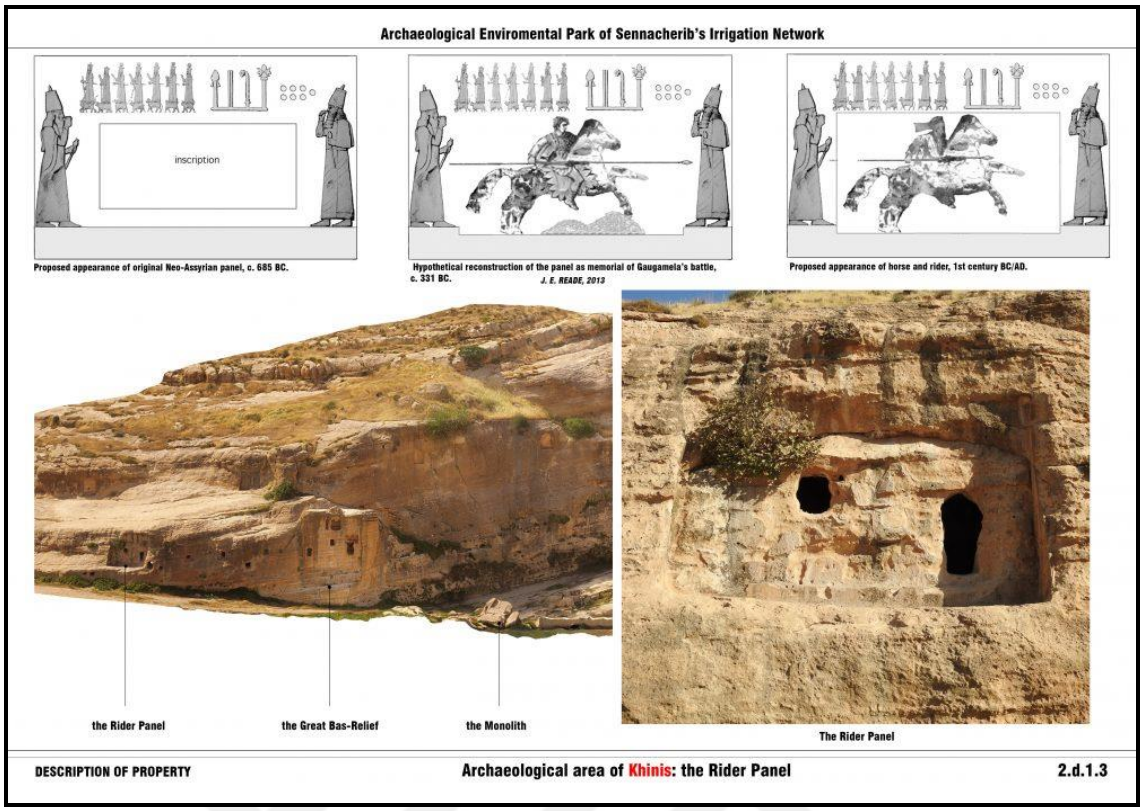

Çizim 4.2: Khinis Kanal Sistemi'ne ait Kabartmaların Yer Aldığı Paneller (URL-3, 2023)

Dolayısıyla Khinis Köyü yakınlarındaki sarp kayalık vadiye oyulmuş Bavian Yazıtı, kralın büyük su yönetim sisteminin inşa aşamalarını; birinci etap Kisiri Kanalı, ikinci etap Musri Dağı Sistemi, üçüncü etap Kuzey Sistemi ve dördüncü etap Khinis Kanalı olmak üzere tanımlamaktadır. Ayrıca Sanherib, Bavian Yazıtı'nda, Khinis Sistemi'nin sulama teknikleri hakkında hiçbir bilgisi olamayan Nineve halkını sulu tarımla tanıştırmak ve kentin ekonomik potansiyelini artırmak için açıkça tasarlandığını iddia etmiştir (Bonacossi, 2018b, s.103; Bonacossi, 2021, s.44; Ur, 2005, s.335.).

> *"Yüce efendilerim, lord atayan (ve) tüm dünyada kara başlılara (insanlara) liderlik etmesi için hükümdarın adını veren tanrılarım; Tanrılarım Aššur, Anu, Enlil, Ea, Sîn, Šamaš, Adad, Marduk, Nabû, [Nerg]al, Ištar, (ve) Sebetti; Sanherib, büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Assur kralı, dört (dünyanın) kralı, onların geçimini sağlayan prens, sizin 'olurunuzla' Yukarı Deniz'den Aşağı Deniz'e güvenle yürüdüm ve (sonra) dört (dünyanın) hükümdarlarını ayaklarımıa eğdirdim ve (şimdi) boyunduruğum altındalar: O zaman Nineve Bölgesi'ni büyük ölçüde genişlettim. Onun (iç) duvarını ve daha önce hiç yapılmamış dış duvarını yeniden yaptırdım ve (onları) dağ(lar) kadar*

yükselttim. Susuzluktan çoraklaşan tarlalarının üzeri örümcek ağları ile örülmüştü. Ayrıca, halkı yapay sulama bilmiyordu, gökten yağmur (ve) sağanaklar için gözlerini çevirmiştiler. Yükseklere tırmandım ve Masitu, Banbarina, Šapparišu, Kār-Šamaš-nāṣir, Kār-nūri, Talmusu, Ḫatâ, Dalāyin, Rēš-ēni, Sulu, Dūr-Ištar, Šibaniba, Isparirra, Gingiliniš, Nampagātu, Tīlu, Alum-susi (ve) Hadabitu şehrin yukarısındaki sulardan on sekiz kanal kazdırdım ve kanalları Hüsr Nehri'ne yönlendirdim" (Grayson ve Novotny, 2014, s.313).

"Kisiri şehrinin sınırından Nineve'ye kadar bir kanal kazdırdım (ve) o suları onun içine akıttım. Adını Patti-Sanherib koydum. Bu suların kütlesini Urartu Ülkesi'nin yakınlarındaki engebeli bir dağ olan Tas Dağı'ndan kendi toprağıma [yönlendirdim]. Önceden bu kanala [.....] kanalı deniliyordu. Şimdi, ben, yüce efendim, büyük lordum tanrı Assur'un emri ile dağın sağındaki ve solundaki suları, çevresindeki Mēsu, Kukkinu (ve) Piturra şehirlerinin [sularını] ona ekledim" (Grayson ve Novotny, 2014, s.313-314).

"[O] kanalı (sadece) yetmiş adamla kazdım ve ona Nār-Sanherib adını verdim. Daha önce kazmış olduğum kuyulardan ve kanallardan gelen (suyu) ona ekledim ve (sonra) rotalarını, [kral] ların, [atalarımın] çok eski zamandan beri yerini (yeterince) genişlememiş ve ustalıkla uygulamasını gerçekleştirmemiş olan yüce kült merkezim, kraliyet ikametgahım Nineve'ye yönlendirdim…. Şimdi, ben, Sanherib-[tüm] hükümdarların başında gelen Assur kralı, kazdırdığım kanalları suları sayesinde, doğudan ba[tıya] [özgürce] dolaşan, Nineve'nin çevresinde bahçeler, asmalar, her türlü meyve, [….]…,her dağın ürününü, dünyanın her yerinden meyve ağaçlarını, baharatlar (dahil) ve -[zeytin ağaçları dikebilirdim]. Suyun ulaşamadığı yerlerde susuz bıraktım ve [….] tarlalara girmek için [….] tüm meyve bahçeleri olarak adlandırılan bir etkinlik/av sahası bıraktım, şehrin üstünde (ve) (şehrin) aşağısında, Tarbisu şehri(nden) halkının yaşadığı (Assur'un) aşağı şehre kadar, tahıl ve susam ekimi için tarlalara yıllık sulama sağladım…. Yüce efendim Assur adına [yemin ederim ki] bu kanalı (yalnızca) bu [adamlarla] kazdım. Ayrıca çalışmaları bir yıl (ve) üç ayda tamamladım; [….] tamamlandı (ve) kazısını bitirdim…" (Grayson ve Novotny, 2014, s.314).

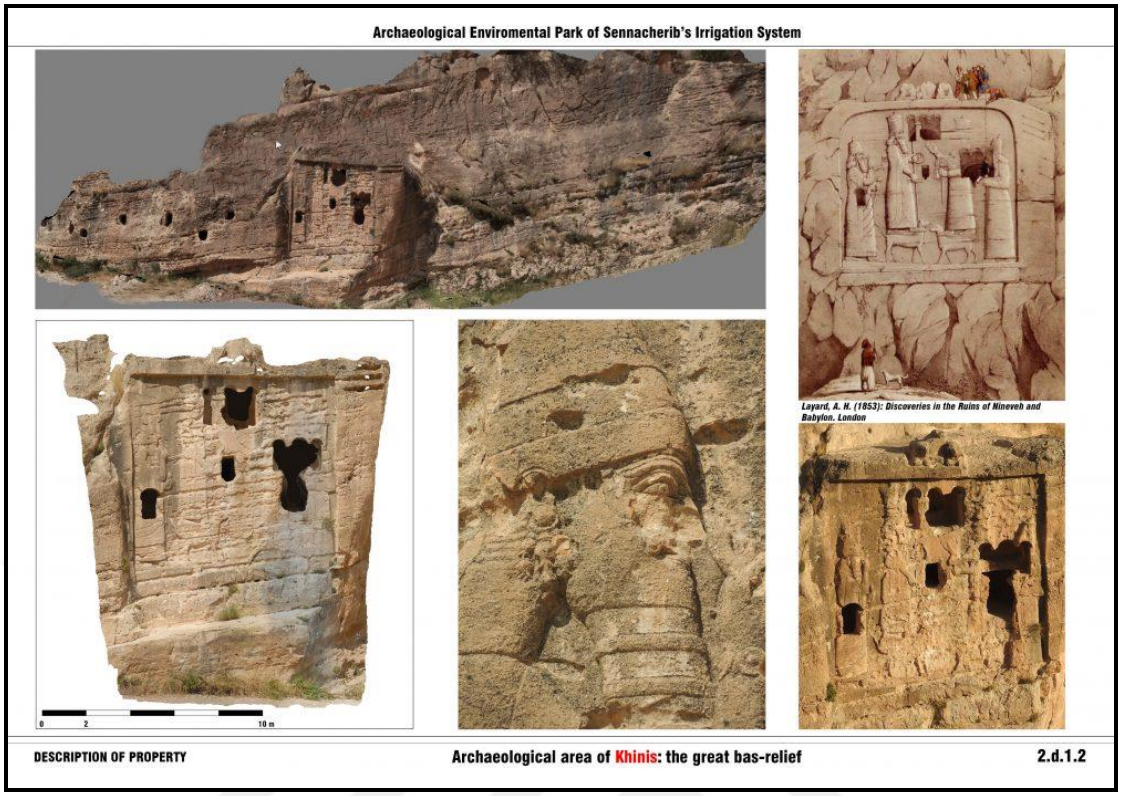

Resim 4.4: Khinis Kanalı Kabartmaları (URL-4, 2023)

4.3.2.4.3.6.1. Jerwan Su Kemeri

Domestik, tarımsal veya endüstriyel kullanım faaliyetleri için bir kaynaktan kırsal ya da kentsel olarak belirlenen mekânsal bir alana suyu taşımak için inşa edilmiş, yüzeyde veya yeraltında gömülü yapay bir yapı olan su kemerleri, kanal, boru hattı, ters sifon, rezervuar ve/veya tünel gibi birçok bileşenden oluşabilir (De Foe, vd., 2013, s.1997). Genellikle alçak alanlarda suyun yer çekimi akışına izin veren yükseltilmiş su kanalları olarak tanımlanmaktadır (Marston, 2016, s.17). Su kemerlerinin erken örnekleri, MÖ 1. binyılda Assurlar tarafından inşa edilen su sistemlerinin en güzel örneklerini oluşturmaktadır. Assurluların hidroloji mühendisliğinde, suyu istenilen alana ulaştırmak için kanalların akışını kesen vadileri köprüleyerek inşa ettikleri su kemerleri, bu alandaki en erken örneği temsil etmektedir (Tamburrino, 2010, s.38; Mays, 2010c, s.116; **Resim 4.5)**

Irak'ın Dohuk Bölgesi'nde yer alan Jerwan'da bulunan ve kireçtaşı bloklardan inşa edilmiş su kemeri, Sanherib'in (MÖ 704-681) krali başkenti Nineve'nin yeniden yapılandırma programının bir parçası olarak MÖ 690'da yaptırmış olduğu monumental

yapılardan birini oluşturmaktadır (Fales ve Fabbro, 2014, s.65-66). Jerwan Su Kemeri, Sanherib'in Nineve'nin sulanmasına öncülük eden karmaşık hidrolik sisteminin dördüncü ve son aşamasının bir parçası olarak Khinis yakınlarında inşa edilen anıtsal bir kemeridir. Bilindiği üzere Assur kralı, Khinis ocağından çıkarılan 400.000'den fazla kireçtaşı blok üzerine dört farklı türde kraliyete ait anıtsal yazıtların oyulmasını emretmiştir **(Çizim 4.3)**. Nitekim Jerwan Su Kemeri üzerinde yer alan zengin çivi yazılı metinler, epigrafik açıdan önem taşımaktadır (Fales ve Fabbro, 2014, s.65-66). Nineve'ye su sağlamak amacıyla inşa edilmiş ve kralın adını taşıyan kanal (Jacobsen ve Lloyd, 1935, s.31), batı yönüne dönüş sergileyene kadar nehrin sağ kıyısını 18-20km takip etmiş; su kemerini geçtikten sonra Hüsr Nehri'ne doğru akışı devam etmiştir (Fales ve Fabbro, 2014, s.77; Bonacossi, 2021, s.73).

Resim 4.5: Jerwan Su Kemeri Genel Görünüm (URL-5, 2023)

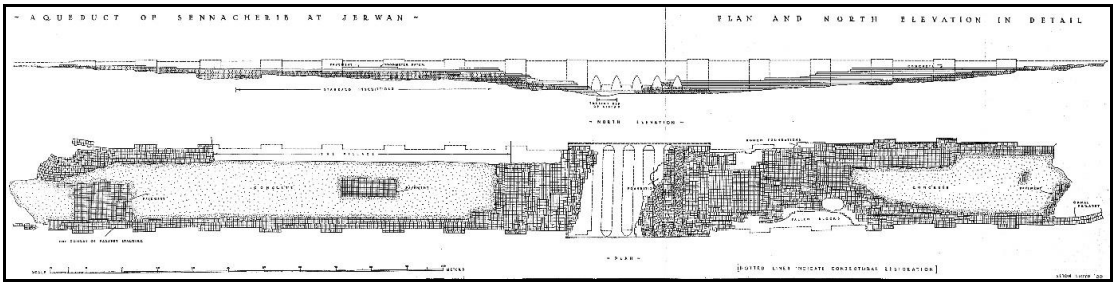

Çizim 4.3: Jerwan Su Kemeri'nin Mimari Çizimi (Jacobsen ve Lloyd 1935, Fig. 2)

Anıtın hidrolik yapısı ilk olarak W. Bachmann tarafından 1914 yılında geniş bir araştırma projesi olan Kuzey Assur Kaya Kabartmaları Araştırmaları sırasında saptanmıştır. Bu süreçten sonra bazı araştırmacılar baraj ya da köprü niteliğindeki bir yapı olarak değerlendirirken; 1927 yılında E.A. Speiser, Jerwan Köyü yakınlarında büyük bir baraj olarak tanımladığı bu yapıdaki bazı yazılı blok taşlardan yola çıkarak Sanherib'e ait olduğunu göstermiştir. Speiser'in gözlemleri daha sonra 1933 yılında, T. Jacobsen ve S. Lloyd tarafından bu anıtın incelenmesini sağlamıştır. Assur'un hidroloji peyzajı yaklaşık iki yüzyıldır bilinmesine rağmen doğru bir şekilde yorumlanamamış veya bir sistemin parçası olarak tanınmamıştır. Örneğin Layard, Jerwan'daki devasa su kemerini ziyaret ettiğinde buranın bir taş köprü olduğunu varsaymıştır. W. Bancmannn, Zagrosların dış kenarlarında kalan kaya kabartmalarının çizimlerini, uzun kanalların başlangıcındaki baraj ve bentleri işaretlediklerini fark etmeden yapmıştır. Assur su sistemlerinin günümüz araştırmalarına öncülük eden iki erken projesi bulunmaktadır. 1934'te Korsabad'da kazı yapan Doğu Enstitüsü ekibi, Jerwan'daki kalıntıları ve yazıtları araştırarak bunun bir su kemeri olduğunu doğru bir şekilde tespit etmiş ve onu Khinis'teki kanal başından imparatorluk başkenti Nineve'ye kadar 95 kilometrelik bir kanal boyunca vadinin su geçişini engellediği bir alana yerleştirmişlerdir. Daha sonra arkeolog D. Oates, Yukarı Zab Nehri'nden Nimrud şehrine kadar olan kanalın uzunluk haritasını çıkarmıştır **(Çizim 4.4)**. Söz konusu haritayı da şehrin büyümesi ve bakımı üzerindeki ekonomik etkileri hesaplamak için kullanmıştır. J. Reade ise Faida Kanalı'yla ilgili gözlemlerine dayanarak kabartmalar ve kanallar arasındaki yakın bağlantıyı tespit etmiştir (MacGinnis, Bonacossi ve Ur, 2021, s.4)

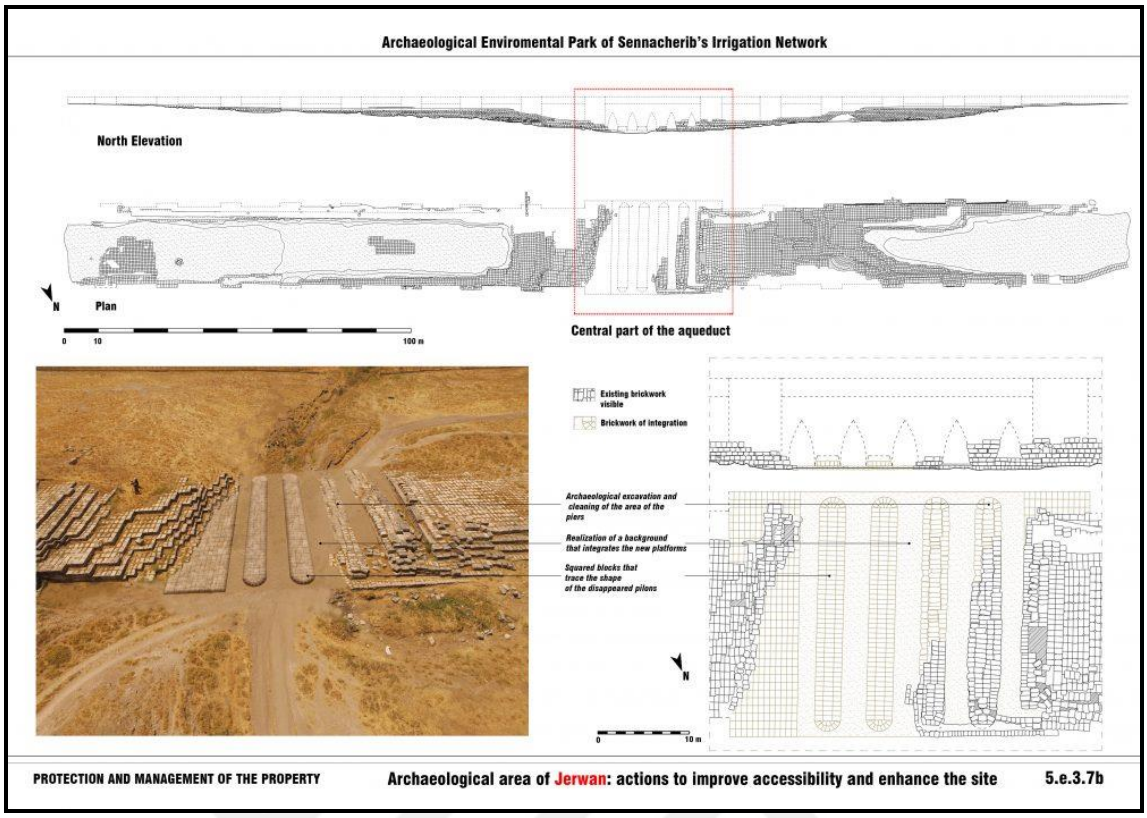

Çizim 4.4: Jerwan Su Kemeri'nin Mimari Çizimi (URL-6, 2024)

Sanherib'in, Jerwan'daki su kemerinin oluşturulduğu çöküntü için kullandığı derin vadi ya da dağ geçidi terimi aslında sadece bir vadi olan bu yerin hakkını fazlasıyla vermektedir. Burada akan derenin yatağı, doğal olarak vadinin en derin noktasını oluşturmaktadır. Su kemerinin dört bindirmeli tonoz üzerinden geçtiği, vadinin doğu-batı yönündeki her iki yakasını birleştiren görünümü oldukça belirgindir. Kemerler için bir temel oluşturan antik dönemdeki seviyesi, yatak seviyesindeki platformda kaba taş işçiliği belirgin bir şekilde kendini göstermektedir. Su kemeri, bu yatak platformu seviyesinden yaklaşık 7m yükseklikte altı payanda üzerine oturtulmuştur. Söz konusu su kemeri aracılığı ile suyun iletilmesini sağlayan kanal, 22m genişliğe ve 2m yüksekliğe sahiptir. Böylelikle yaklaşık 2m'lik kanal bordürü ile yatak seviyesi arasındaki 7m'lik yükseklik, yapının yüksekliğinin genel anlamda 9m'yi bulduğunu göstermektedir. Ancak bu yapının inşa edildiği alana bakıldığında, vadinin kenarları kademeli olarak batıya ve doğuya doğru eğilimlidir. Su kemerinin payandasız genişliği 22m ve toplam uzunluğu 280m'yi geçtiğinden inşaatında ne kadar çok taş kütlesinin kullanıldığını görebiliriz. Nitekim taş bloklarının ortalama 50cm'den daha küçük olduğu varsayılarak yapıda kullanılan taş sayısının iki milyonu aştığı düşünülmektedir (Jacobsen ve Lloyd, 1935, s.6; Fales ve Fabbro, 2014, s.67;

Tamburrino, 2010, s.38; Bagg, 2000a, s. 319; Tamburrino, 2010, s.38; Mays, 2010c, s.116).

Yapıya temel oluşturmak için tesviye işlemine vadinin en derin noktasından başlanmış olması muhtemeldir. Bu noktada dere seviyesinin biraz altında kemerleri destekleyecek ve dalgakıranlarla uygun bir şekilde korunan altı payandayı alacak kadar büyük sal taşı benzeri kaba yassı kaya parçasından oluşan dikdörtgen bir yatak döşenmiştir. Bu kaba yassı taşların üzerine sel anında stabilitesini artırmak için derenin akışına çapraz olarak döşenen büyük taşlardan oluşan düz bir döşeme yerleştirilmiş ve iskeleler yükseltilmiştir. Ayrıca yapının geri kalanı için benzer şekilde kaba yassı taş yatağı temel olarak hazırlanmış, vadinin kenarlarından doğu ve batı yönüne doğru geniş basamaklarla yükselen tepenin yan tarafında, toprak altından ve bazı noktalarda alttaki ana kayadan azami destek alacak kadar derine gömülmüştür (Jacobsen ve Lloyd, 1935, s.8; Tamburrino, 2010, s.38).

Jerwan Su Kemeri üzerinde korunan çivi yazılı metinler, anıtın inşa tarihinin değerlendirilmesi için oldukça önemlidir. Jacobsen, Jerwan Su Kemeri'nin blokları üzerine kazınmış dört farklı türde çivi yazısı kitabesini belirleyerek bunları A-B-C-D olarak adlandırmıştır. Yazıtların tamamı, Sanherib Dönemi'ne ait Assur kraliyet yazıtlarıdır (**Resim 4.6**). A-C tipindeki yazıtlar, inşaat faaliyetlerine atıfta bulunan tipik Assur anma/kutlama karakterine sahip yazıtlara karşılık gelmektedir. B ve C tipleri, Jerwan Su Kemeri'ne atıfta bulunurken; D tipi, sürekli olmayan metin dizileri halinde ve tamamen rastgele bir sırada düzenlenmiş çok sayıda bloktan oluşur (Fales ve Fabbro, 2014, s.72; Bonacossi, 2021, s.73). Sanherib'in su sistemleri içerisindeki en önemli yapılarından birini oluşturan Jerwan Su Kemeri üzerindeki temel yazıtlarından birini oluşturan B yazıtı, kralın açıkça kudretini göstermektedir;

> *"Evrenin kralı, Assur kralı Sanherib (diyor); uzun bir mesafe için, Hazur Nehri'nin iki suyunu (yani) Pulpullia Nehri'nin sularını (ve) Khanusa Kasabası'nın sularını, Gammagara şehrinin sularını (ve) dağların sağında ve solundaki pınarların sularını ekleyerek, Nineve çayırlarına bir kanal kazdırdım. Derin vadilerin üzerinden beyaz taş bloklardan bir köprü kurdum (geçişi sağlayan). Üzerinden suyun akmasını sağladım."* (Jacobsen ve Lloyd, 1935, s.20; Wilkinson ve Rayne, 2010, s.121).

Bilindiği üzere kanallar yalnızca suyu aldıkları ilk kaynaklardan beslenmezler. Nitekim bunu, yukarıdaki yazılı kaynak örneğinde olduğu gibi kanalları günümüze ulaşan izlerinden de öğrenmekteyiz. Söz konusu olan Jerwan Su Kemeri (**Resim 4.7**) üzerindeki B Yazıtı'na baktığımızda; Pulpulia'nın (Gomel Nehri) sularının değil, aynı zamanda Khanusa'nın (muhtemelen Khinis Köyü'nün kuzeyindeki kaynakla beslenen dere) ve Gammagara'nın sularının (olasılıkla Shaykh Adi'den gelen dere) Khinis Kanalı'na eklendiğini görürüz (Ur, 2005, s.339.).

Ayrıca Nineve Ülkesi Arkeoloji Projesi'nin (LoNAP) araştırma sonuçlarının gösterdiği üzere Jerwan Su Kemeri, Assurlu hidroloji mühendisleri tarafından inşa edilmiş izole bir yapı değildir. Ayrıca Sanherib/Khinis Kanalı güzergâhı boyunca makul büyüklükteki bir vadinin geçtiği ve kanalın varlığını şiddetli mevsimsel sellerle tehdit eden her nokta boyunca inşa edilen su kemerlerini içeren, daha geniş bir ağın parçası olduğu belirtilmiştir (Bonacossi, 2021, s.73). Kuzey Mezopotamya'nın merkezi bölgesinin kültürel ve doğal peyzajının oluşumunu ve dönüşümünü anlamak için Udine Üniversitesi tarafından 2012 yılında başlatılan Nineve Ülkesi Arkeoloji Projesi (LoNAP) başlatılmıştır. Bu proje kapsamında, Jerwan Su Kemeri'ne göre daha küçük olan 4 adet su kemeri saptanmıştır (Bonacossi, 2014, s.442-447, 452).

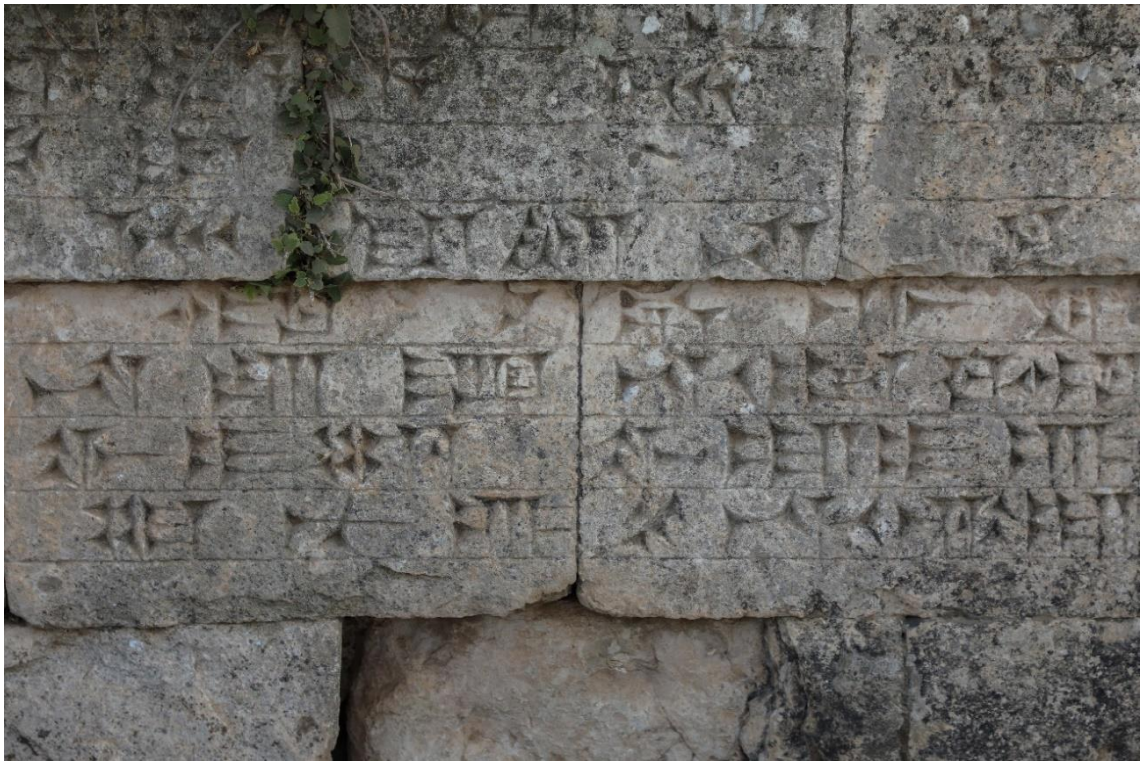

Resim 4.6: Jerwan Su Kemeri'nin Duvarları Üzerinde Yer Alan Yazıt Örneği (URL-7, 2023)

Resim 4.7: Assurbanipal'in Kuzey Saray'ındaki Jerwan Su Kemeri Kabartması (© The Trustees of the British Museum)

4.3.2.5. Jerahiyeh-Piruzawa ve Ba'dreh Kanalları

LoNAP ekibi tarafından 2017 yılında gerçekleştirilen saha araştırması, sadece Kuzey Assur sulama ağının işlev ve kronoloji açısından yorumlanmasını mümkün kılmakla kalmayıp; özellikle 3. Aşama hakkında olan görüşleri değiştirerek bölgedeki su yönetim sisteminin 3. ve 4. Aşamaları'na ait Duhok ve Ba'dreh Ovaları'ndaki kanal inşaatına ilişkin ek kanıtlar da sunmuştur (Bonacossi ve Qasım, 2022, s.5).

LoNAP yüzey araştırmalarında ve Corona görüntülerinde kabaca kuzey-güney doğrultulu seyir gösteren iki yeni kanal tespit edilmiştir. Batıda Rubar Dashqalan Deresi ile Assur yerleşimi Jerahiyeh arasındaki ovada, doğu yönünde ise Rubar Ba'dreh Deresi'nin güzergâhı boyunca yüzey incelemesi yapılmıştır. En batıdaki kanal, Rubar Dashqalan Deresi'nden beslenmektedir. Ancak Assur yerleşimi Jerahiyeh'nin Aşağı Şehir kesimi ile yakın çevresini kaplayan modern köy yerleşimi kanal başının bulunmasını imkânsız kılmıştır. Jerahiyeh Kanalı, güney-güneydoğu yönünde yaklaşık 2.5km uzanmakta ve Rubar Dashqalan Deresi'nin bir yan vadisine akış göstermektedir.

Böylelikle yaklaşık 10 hektar orta büyüklükteki Assur yerleşimi Jerahiyeh'in güneyindeki ovayı sulamaktadır. İlk kanalın doğusunda, başka bir kanal sistemi bulunmaktadır. Piruzawa Kanalı, Jerahiyeh Kanalı'nın içine aktığı Dasqalan'ın yan vadisinden yaklaşık 4km uzunluğunda, kuzey-güney yönünde uzanan bir kanaldır. Bu kanaldan, en az üç adet ikincil dendritik kanal kolu oluşturulmuş ve ana kanal ile doğudaki Rubar Ba'dreh arasındaki ovayı sulama işlevini yerine getirmiştir. Güney ucunda, Piruzawa Kanalı bir vadiye akmakta ve bu vadi akış aşağı Khinis Kanalı'nın suyunu toplayarak onu Hüsr Nehri'ne götüren ana vadi ile birleşmektedir (Bonacossi ve Qasım, 2022, s.5).

Jerahiyeh-Piruzawa Kanalları'nın doğusunda da yaklaşık 5km uzunluğunda bir başka kanal saptanmıştır. Ba'dreh Kanalı olarak adlandırılan kanal, modern Ba'dreh kasabasının güney eteklerindeki Rubar Ba'dreh suyolundan gelmekte ve kanal başı yüzeyde açıkça görülmektedir. Bugün nehir yatağında hiçbir kalıntısı kalmamış bir savak ile suyun yönünü değiştirmeyi kolaylaştırmış olması gereken, doğuya dönük bir nehir kıvrımından suyu almıştır. Bu noktadan itibaren kanal, suyun akmasını sağlamak ve gereken yüksekliği korumak için alçak dalgalı dağ sırtlarının konturlarını izleyerek güney/güneydoğu doğrultusunda kıvrımlı bir rota başlatmıştır. Dolambaçlı kanallar, Yeni Assur hidrolik mühendisliğinin karakteristiği olup Faida ve Khinis Kanalları ile Erbil Ovası'ndaki Bahrka Bölgesi'nin olası çağdaş kanalları ile paralellik göstermektedirler (Bonacossi ve Qasım, 2022, s.5-6).

Rubar Dashqalan ile Rubar Ba'dreh arasındaki Jerahiyeh - Piruzawa ile daha uzun olan Ba'dreh kanallarının tümü, ya Hüsr Nehri ile birleşen Rubar Dashqalan'ın kollarına; ya da suyu Khinis Kanalı'ndan Hüsr Nehri'ne ve dolayısıyla Nineve'ye taşıyan kollara aktıkları için Sanherib'in sulama sisteminin bir parçası olmaları muhtemeldir. Nitekim Jerahiyeh-Piruzawa ve Ba'dreh Kanalları'nın, Sanherib tarafından Bavian Yazıtı'nda bahsedilen 18 kanalı içeren listenin de bir parçası olmaları makul görünmektedir (Bonacossi Qasım, 2022, s.6).

4.3.2.6. Erbil Ovası Kanalları

Erbil Ovası Arkeolojik Yüzey Araştırması (EPAS) [23] ile ilk kez 2012 yılında, Assur imparatorluk merkezinin peyzajını araştıran ve Erbil şehrinin çevresindeki

[23] Detaylı Bilgi İçin Bknz; Ur, J., Babakr, N., Palermo, R., Creamer, P., Soroush, M., Ramand, S. ve Nováček, K. (2021). The Erbil Plain Archaeological Survey: Preliminary Results, 2012–2020. Iraq, 1-39.

3200km^2'lik bir alanda yerleşim tarihini belgeleyen çalışmalar başlamıştır. Yüzey araştırmalarının kabaca sınırları, Yukarı Zap, Aşağı Zap ve Bastora Nehirleri'nin bulunduğu geniş çaplı bir alanı kapsamaktadır. Bu alanda çok sayıda sulama yapıları tespit edilmiştir. MÖ 1. binyılın başlarında Erbil Ovası, Yeni Assur İmparatorluk çekirdeğinin bir parçası olarak gelişmiştir. Nitekim EPAS'ın araştırma sahasının büyük bir bölümü Nimrud'un arkasındaki ülke olarak tanımlanmakla birlikte Erbil ve Kilizu eyaletlerinin bir parçası olan ovanın batısı Erbil'den daha çok Nimrud'a yakındır (Ur, vd., 2021, s.1-2, 18). Araştırma sahasında daha önceden bilinen tek antik peyzaj özelliği, Qala Murtk (Murtk Kalesi) yakınlarındaki Bastora Çayı'ndan Erbil'e dek uzanan Bastora Kapalı (yer altı) Kanalı'dır (Ur, vd., 2013, s.104).

EPAS ekibi tarafından Erbil Ovası'nda 2012-2020 yıllarında, 3200km^2'lik araştırma sahasında yürütülen çalışmalar genellikle, Gwer, Shamamok ve Qushtapa mevkilerinin dâhil olduğu Erbil'in güneyi ve batısındaki geniş alüvyonlu ovada odaklanmıştır. Bu projenin ilk yedi sezonunda, Yeni Assur peyzaj planlamasına ilişkin hipotezleri ile doğrudan ilgili oldukları için büyük ve açık kanal sistemleri daha çok ilgi görmüştür (Ur, vd., 2021, s.6, 25). Ovada, Corona uydu görsellerinden kapsamlı bir şekilde haritalanabilen ve saha yüzeyinde de belgelenebilen çok sayıda antik kanalın da bulunduğu muhteşem bir dizi peyzaj özelliğini korunmuştur (Ur, vd., 2013, s.104). Bölgede yürütülen araştırmalar çerçevesinde açık kanal sistemlerine ait yeni bulgular tespit edilmesinin yanı sıra Erbil Ovası'ndaki su temin sistemlerine bakıldığında erken dönemlerden itibaren bilinen yeraltı (kapalı) kanal tipindeki Bastora Kanalı'nı da saptanmıştır.

İmparatorluğun zirvesindeki Erbil'in kırsal yerleşimi, Assur çekirdeğine komşu bölgelerle karşılaştırıldığında inanılmaz derecede Yeni Assur Dönemi yerleşim yeri yoğunluğu göstermektedir. Erbil Ovası'nda yoğunluk, kilometrekare başına genel olarak 0,20 iken; ovanın sulanan alt bölgelerinde bu rakam kilometrekare başına 0,34 yerleşim yerine yükselmiştir. Yeni Assur yerleşiminin genişlemesi, tarımsal anlamda sıra dışı olarak tanımlanırsa, ovadaki en sıra dışı tarım arazilerinden bazılarının istikameti ve doğal yüzey sularına yakınlığı yoluyla gerçekleşmiştir. Yine de bu su havzası bölgeleri, Assurlu mühendisler tarafından yeniden tasarlanmıştır (Ur, 2018, s.65-66).

4.3.2.7. Kapalı /Yeraltı Kanalı

4.3.2.7.1. Bastora Kapalı (Yeraltı) Kanalı

Assur üçgenin önemli bir bölümünü hiç şüphesiz Erbil toprakları oluşturmakla birlikte imparatorluk döneminde bu yerleşim yeri ve çevresi yaklaşık 360 hektarlık verimli toprakları kapsamaktadır (Ur, 2018, s.63). Yeni Assur Dönemi'nin hidroloji mühendisliği alanında ün yapmış kralı Sanherib, Bastora Çayı'nın sol yakasından beslenen ve büyük bir kısmı yer altı kanal özelliği gösteren 23km uzunluğundaki bir su temin sistemini inşa ettirerek; bunun aracılığıyla, Erbil'in geniş şehir merkezi ile çevresindeki tarımsal topraklara sulama suyu sağlamıştır (Bonacossi, 2017a, s.136: Ur ve Osborne, 2016, s.165).

İlk kez F. Safar tarafından Bastora Kapalı Kanalı'nın çizimi, suyolu haritası ve yazıtının kopyalanması gibi bir dizi belgeleme işlemi yapılmıştır. Bastora Nehri'nin sol kıyı terasının kenarındaki kesme taş cepheli bir açıktan oluşan yeraltı kanalının girişi üzerinde yazıtlı bir blokta, yapıyı yaptıranın Sanherib olduğu belirtilmiştir. Kesme taş bloklarından inşa edilen kanal başının yazıtı ise günümüzde kayıptır. Kanalın başı, ilk keşfedildiği gibi Qala Murtk Köyü'nün 1.1km doğu-güneydoğusunda bulunmaktadır ancak yerel halkın belirttiğine göre buradaki kanal ile ilişkili yazıt 1990'larda çalınmıştır (Ur, vd., 2021, s.28-29; Ur, 2018, s.66; Ur, vd., 2013, s.104).

Kanal başının bilinen konumuna rağmen bu sistemin yeraltından bağlantıyı sağlayan bir su temin yapısı olduğu için şaftlarının anlaşılması oldukça güçtür. Nitekim Mission 1039 Corona uydu görüntüleri bu alanın dışında da çok sayıda karez izi göstermektedir. Bu nedenle herhangi bir uzaktan algılama tekniğine ait veri setinde belirsiz olmayan şaftlar veya yukarı bakan halkalar tanımlanamaz. Yüzeyde gerçekleştirilecek bir araştırmada da bunları görmeleri oldukça zordur (Ur, vd., 2013, s.104).

Kanala suyu ileten açıklığın, nehrin karşısındaki geniş bir taş yapımı suyu saptırma işlevini yürten bir mimari bir unsur tarafından beslendiğini göstermektedir. Bölgede günümüzdeki çakıl madenciliğine ait şantiye faaliyetleri ile kanal aşınmasının bir kombinasyonu, daha önce taşkın yatağı alüvyonlarının altına gizlenmiş olan 20m genişliğinde bir taş yapının ortaya çıkarılmasıyla sonuçlanmıştır. Daha önceden bilinen kanal başı, Bastora Çayı boyunca daha önce bilinmeyen bir barajdan besleniyordu. Çakıl madenciliği faaliyetleri, nehrin kaynağına doğru akış yönünün kaymasına neden olmuş ve böylelikle vadinin sel yatağı olan sağ kıyısını aşındırarak büyük miktarda

işlenmemiş taş ortaya çıkarmıştır. Memba tarafındaki mimari unsurun kenarı, eski sel ve yakın zamandaki çakıl çıkaran şantiyelerin faaliyetleri nedeniyle hasar görmüştür. Ancak mansap tarafı, 18m'nin üzerindeki bir bölümünün kaplaması hala korunmaktadır. Taşlar kabaca şekillendirilmiş ya da en azından düz bir yüzü dışa bakacak şekilde yerleştirilmiş gibi görünmektedir ve çoğunun kısa aksları 50cm'den büyüktür. Günümüzde sadece tek taş sırası görülmektedir (Ur, vd., 2021, s.29; Ur, 2018, s.66).

4.3.2.8. Açık Kanallar

EPAS Projesi araştırma ekibi tarafından Bastora Kanalı'nın şaftları için Corona uydu görüntüleri incelenirken Bahrka Kasabası'nın doğusunda, hem uydu görüntülerinde; hem de saha yüzeyinde bir dizi daha küçük, lokal özellik gösteren açık kanal saptanmıştır. Bunlar, yüzey araştırmalarında da görüldüğü üzere Bastora Kanal başı ile Erbil arasındaki alçak tepelerdeki vadiler arasında doğu-batı sırtlarının hatlarını yakından takip etmektedir. Görüntülerde, kanalların dar drenajlarının tepelerden başladığı ve ardından yamaçlar boyunca su taşıdığı görülmektedir. Saha yüzeyinde hatları yakından takip edilen, genellikle 4 ile 6m genişliğinde yamaca dolgulu kesikler halinde kalmıştır. Sonuç olarak 3km'lik taşlı tepeler boyunca bu tür 9 adet kanal (Bahrka 1-9 Kanalları) belgelenmiştir. Yüzeyde yapılan incelemeler de bunu desteklemiştir. Bu kanalların rotası, kanalların kazıldığı çakıllı tepeler tarafından yakından belirlenmiştir. Kanal ağı, sırtın karşı tarafına kıvırılana kadar vadilerin yanından geçerek yavaş yavaş yükselmektedir. Bu rota değişikliği noktasında, genellikle aşağıdaki vadi yatağından 20m yukarısındadır. EPAS, Bahrka Bölgesi'nde, yeniden inşa edilmiş 9km'lik kazılmış kanalların 4.4km'sini doğrulamıştır. Bahrka'nın doğusundaki küçük sistemler muhtemelen Erbil'in hinterlandındaki meyve bahçelerini veya üzüm bağlarını sulamış olabilir (Ur, 2018, s.65-69; Ur, vd., 2013, s.105).

Ayrıca Yukarı Zap Nehri'nin sol terasında yer alan devasa kanal ağlarının yoğunluğu dikkat çekmektedir. Bölgede EPAS'ın yürütmüş olduğu saha araştırmalarının yanı sıra Yukarı Zap terasının CORONA uydu ve U2 (URL-8, 2024) hava görüntüleri ile haritalanan kanallar ele alınmıştır. Söz konusu kanallara baktığımızda; Erbil'in güneybatısındaki ovada, Assur kanal özelliği sergileyen iki büyük su sistemi, Qasr Shemamok ile Nimrud arasındaki ovaya su sağlamıştır. Yukarı Zap terasındaki açık kanal özelliği göstren bu büyük boyutlu iki su sistemi ile bölge peyzajına büyük müdahale edildiğini göstermektedir (Ur, 2018, s.69; Ur, vd., 2021,

s.25). Genel olarak baktığımızda Yukarı Zap Çayı'nın terası ile Gwer Nahiya'daki açık kanallar bulundukları bölgenin peyzajını değiştiren önemli su sistemlerini içinde barındırmaktadır.

Erbil'in güneybatısındaki ovada çok sayıda Assur kanal özelliği sergileyen su yapısı mevcuttur. Kwar Gosk Köyü, Zaga Köyü ve Kandinawa Ovası'ndaki kanallar, Kilizu'nun batısındaki aşağı ovada ve doğrudan imparatorluk merkezindeki en önemli iki şehir olan Nimrud ile Erbil arasında geniş bir bölgeyi besleyen sulama yapılarıdır (**Harita 4.9**). Siwasor Çayı ile Kurdara Çayı'nın aşağı düzlüklerinin hemen hemen tamamını içermektedir. Bunlar Erbil Ovası'nın en derin ve en zengin topraklarıdır. Bununla birlikte Aşağı Erbil Ovası'nın aslında sadece Kilizu veya Erbil için değil aynı zamanda Nimrud'daki başkent için de bir geçim kaynağı olması mümkündür. Bir imparatorluk başkentinin sadece 20km doğusunda yer alan kanal inşaatına yapılan büyük yatırım, aşağı Erbil Ovası'nın tarımsal üretiminin aslında Nimrud'u desteklemeye yönelik olduğu olasılığını artırmıştır (Ur, 2018, s.69).

4.3.2.8.1. Kanal A

Ovadaki zengin kanal ağları yerinde incelenmeden Corona görüntüleri aracılığıyla kapsamlı bir şekilde haritalandığı bilinmektedir. Erbil Ovası Yüzey Araştırma sahasının kuzey uç noktasındaki Kawr Gosk Köyü sınırları içerisindeki Yukarı Zap'ın sol kıyı terasının kestiği yerde iki anıtsal kanal tespit edilmiştir. Kanal A, büyük boyutlu olup köyün 1.5km doğusundan kaynağını almaktadır. Oldukça doğrusal bir plan sergileyen 62km uzunluğunda ve 55m genişliğindeki bu kanal, Yukarı Zap Nehri'nin sol kıyısı boyunca kesintisiz olarak izlenebilmektedir. Ayrıca kanalın inşa edildiği topografyaya bakıldığında girintili-çıkıntılı bazı alanlarda bu hatları takip etmeyerek doğrudan birkaç topografik çıkıntıyı kestiği görülmektedir. Kanaldan iletilen suyun son durağı ise Tell Kashaf'ın güneybatısında Dicle Nehri ile birleşmektedir (Ur, vd., 2013, s.106).

Kanal A, Kawr Gosk Köyü'nün doğusundan 40km uzaklıktaki Kandinawa Çayı ile birleştiği noktaya kadar neredeyse kesintisiz olarak izlenebilmektedir. Zap Çayı terasındaki kanalların en uzunu olan bu kanal çarpıcı bir kontrast sağlamaktadır. Her ne kadar şuanda kanıtlanmamış olsa bile muhtemelen Yukarı Zap ile Dicle Nehri'nin kesişim noktasının aşağısında korunan diğer kanallarla bağlantılıdır. Kanal A, Kawr Gosk ile Khabat arasında ve Tell Abu Shita bölgesindeki kısımları incelendiğinde

diğerlerine göre daha dar ve sığdır. Özellikle Siwasor – Kurdara Ovası'nı geçtiğinde düz bir hat sergilemektedir. Yerel araziyi takip etmek için hiçbir girimi olmayan bu yapının, sulama sisteminin bir parçası olmaktan ziyade bir ulaşım arteri olarak tasarlandığı düşünülmektedir (**Harita 4.9)**. Kanal A'nın biçimi ve ölçeğine dayanarak Sasani ya da Erken İslam dönemi'ne tarihlendirilebilinir. 1960'lardan itibaren kurulan modern sulama sistemleri peyzajın korunması adına olumsuz bir etki olmuş ve bu nedenle bölgedeki peyzaj rekonstrüksiyonu için büyük ölçüde U2 ve Corona uydu görüntülerine dayanmak zorunda kalınmıştır (Ur, vd., 2021, s.26-28).

4.3.2.8.2. Kanal B

Kanal B'nin başlangıç noktası, Kawr Gosk Köyü yakınlarında olduğu anlaşılmaktadır. Kanal, Zap Nehri'nin sol yakasında beslendiği ve güneydeki Siwasor Çayı bölgesine su sağladığı görülmektedir. Günümüzde beton yapımı için bu bölgede nehir çakılı çıkarıldığından antik dönem su yapıları yoğun beşeri bir tehlikeye maruz kaldığı bilinmektedir. Nitekim Kawr Gosk Köyü'nün çevresinde, nehre bitişik olan teraslar ile vadi tabanlarında çakıl çıkarma işlemi devam etmektedir. Dolayısıyla 2018 yılında bölgede drone ile yapılan belgeleme çalışmaları sırasında Kanal B'nin üst bölümünün neredeyse tamamının yok edildiğini göstermiştir (Ur, vd., 2021, s.25-26; Ur, 2018, s.69). Kanalın, yığma kenarları arasında 50m'den 90m'ye kadar değişen bir genişliği saptanmıştır. Güzergâhı dolambaçlı olup bu rota boyunca yerel çıkıntıların ve hatta arkeolojik yerleşim yerlerinin çevresinden dolanmaktadır. Kanal B, Yukarı Zap'ın sol kıyı terası boyunca devam eden rotası, Khalind Kasabası'nın yakınlarında terastan uzaktaki konturları takip ederek bu kasabanın yukarısındaki bir drenaj ağına boşaltım yapmaktadır. Söz konusu bu bölge karmaşık palimpsest (kanal ağına ait izlerin iç içe geçmiş ve hatları yok olmadan bir yenisinin eklendiği şekil) kanala ev sahipliği yapmaktadır (Ur, vd., 2021, s.26.; Ur, vd., 2013, s.106). Kanal B, teras kenarına daha yakın olmasına rağmen başlangıç noktasından yaklaşık 24km sonra nehirden uzaklaşıp, Qasr Shemamok'un batısındaki alüvyal ovaya doğru havzanın doğal hatlarını takip ederek Kanal A'yı geçmektedir. Ayrıca bu noktada yaklaşık 100-120m genişliğindeki daha doğrusal ve derin kazılmış bir üst kanal ile yaklaşık 50m genişliğindeki daha kıvrımlı bir alt kanala bölünmüş gibi görünmektedir (**Harita 4.9)**. Alt kanal, Siwasor Çayı'nda son bulmuş gibi görünürken üst kanal ise önce Kurdara Çayı'na buradan da Zap Çayı'na tekrar akmaktadır (Ur, vd., 2013, s.106).

Anıtsal kanal özelliği gösteren Kanal A ve Kanal B'nin hiçbiri sahada araştırılmamış olsa da morfolojileri, hareketleri ve başka yerlerde bilinen kanallara olan benzerliklerine göre bazı varsayımsal tarihler önerilmiştir. A Kanalı, ölçeği ve çizgiselliği açısından en iyi paralellerini Sasani ve Erken İslam dönemine ait kanallar gösterilmiştir. Söz konusu bu kanalın, Erbil Ovası'na tamamen kayıtsız kalmış gibi görünmekte ve bu kanalı tasarlayanların suyu Zap'tan Dicle'nin sol kıyı taraçasına taşımak için inşa edilmiş gibi görünmektedir. Dolayısıyla su sistemi, güneye belki de Samarra'ya hatta Bağdat bölgesine yönelik olması muhtemeldir. Kanal B, Yeni Assur İmparatorluğu'nun anıtsal yapılarıyla paralellik göstermektedir. Özellikle II. Assurnasirpal'in Yukarı Zap'ın sağ kıyısından Nimrud'a su getiren *Patti-nuḫ ši* kanalı veya Nineve'ye suyu ulaştıran Kuzey Sistemi örnek gösterilmektedir. Nitekim bu kanalın temel hedefi 65km^2'lik Erbil Ovası'nın batı uzantısını sulamaya açabilecek bir nitelikte görünmektedir. Bu bölge, eyalet başkenti Kilizu'nun (Qasr Shemamok) batısında, Nimdur'un sadece 20km doğusunda e Erbil'in 30km batısında yer almaktadır. Buradaki tarlaların getirileri, imparatorluk merkezinin en büyük üç şehrinin kentsel nüfusunu besleyebilir (Ur, vd., 2013, s.106).

4.3.2.8.3. Kanal C (Zaga Kanalı)

EPAS tarafından Erbil Ovası'nda, Aşağı Siwasor-Kundara Ovası ile Yukarı Zap'ın sol terasında muhtemel Assur kanalları saptanmıştır. Bu bölge Erbil Ovası'na, Assur eyalet başkenti Qasr Shemamok/Kilizu'nın yanı sıra imparatorluk başkenti Nimrud'a oldukça yakındır. Söz konusu bu yapılardan bazılarının oldukça devasa boyutta oldukları saptanmıştır. Siwasor Çayı, ovanın en önemli ana drenajlarından biri olduğu gibi muhtemelen geçmişte çok yıllıklı bir akarsuydu. Zaga Köyü'nün yukarısında, Siwasor Çayı'nın sağ tarafından (kuzey kıyıdan) kaynağını alan Kanal C, masif bir özelliğe sahiptir. Bu kanal, 107 Nolu Yerleşim yerinin karşısında ve diğeri de yaklaşık 300m akış yönünün aşağısında olmak üzere bir dizi ana kanal başlığına sahip olmalıdır. Günümüzde Siwasor derin bir şekilde oyulmuştur (**Harita 4.9)**. Bu süreç MÖ 1.binyılda başlamışsa eğer kanalın ana başlığının yukarı doğru kaydırılmasını gerektirdiğini düşündürtmektedir. Kuzeybatı yönüne akan Kanal C'nin genişliği değişkenlik göstermekle birlikte genellikle üst kenarları 120m genişliğini aşarken korunmuş derinliği ise yaklaşık 10m boyutlarındadır. Ayrıca başka bir drenaj ağına akmadan önce yine yaklaşık 8-10m derinliğinde ve 300m çapındaki muazzam bir

havzada son bulmaktadır. Bu da alanda kazı yapmak için muazzam bir iş gücünü temsil ettiğini göstermektedir. Kuzey ucunda, 250m uzunluğundaki doğal bir drenaja uzanan 60m genişliğinde bir adet dolu savak yer almaktadır. Muhtemelen söz konusu bu dolu savak büyük boyutlu havzada suyu tutmak için kapatılmış olabilir ancak yüzeyde suyun önüne set çeken engelleme mekanizmasına dair herhangi bir ize rastlanmamıştır (Ur, vd., 2021, s.26; Macginnis, Bonacossi ve Ur, 2021, s.8-9; Ur, 2018, s.69).

Söz konusu bu kanalın çok sayıda Assur yerleşiminin olduğu bir alanda işlevsel olarak bağlantılı olduğu daha küçük kanalla yakından ilişkili olduğu bilinmektedir. Nitekim söz konusu kanalın özellikleri, ölçeği ve morfolojisi açısından Nineve'nin yukarısındaki Bandwai'deki kanal sisteminin devasa özelliğine benzemektedir. Hiç şüphesiz su yapıları içerisinde boyutlarına bakıldığında en dikkat çeken kanal olmakla birlikte kanalın sağlamış olduğu su sayesinde bölge, buradaki büyük şehir merkezlerinin geçim kaynağı haline gelmiş olabilir (Macginnis, Bonacossi ve Ur, 2021, s.8-9; Ur, 2018, s.69).

4.3.2.8.4. Kanal D

Bu bölgede yer alan Kanal D, E ve F 'nin işlevi ise ovaya suyu yönlendirmektedir Kanal D, Kanal C'nin mansabındaki kanal başının karşısında, Zaga Köyü'nün yukarı kısmından kaynağını aldığı görülmektedir. Bu kanal, güney yönüne akış sergilemekte ve muhtemelen Kurdara Çayı'na boşalmış olabilir (**Harita 4.9)**. Kanalın 60m'lik korunan bölümünden anlaşıldığı kaşarıyla oldukça dar bir görüntü sergileyen bu kanalın sadece 1-2m derinliği korunmuştur (Ur, vd., 2021, s.26).

4.3.2.8.5. Kanal E

Kanal E, güneydeki Kandinawa Çayı'ndan suyu çekmekte ve Kurdara Çayı'na akmaktadır. Kanal'ın, 12km'den fazla bir bölümü korunmuş olup söz konusu bu kanal Corona, Hexagon ve U2 görüntüleri üzerinden haritalanabilmektedir (Ur, vd., 2021, s.26).

4.3.2.8.6. Kanal F

Bu büyük boyutlu kanalların tümü kesinlikle suyun havza boyunca taşınmasıyla ilgili olduğu sulama amacıyla buradaki akışkanı ikincil kanallara yeniden dağıtmış gibi görünmektedirler. Hexagon görüntülerinde Kanal F ile ilgili birkaç görüntü mevcuttur. Kanal C'nin başlangıç noktasındaki mansaptan yaklaşık 1400m aşağıda, Zaga Köyü'nün hemen altındaki Siwasor Çayı'nın sağ terasından başlamaktadır. Kabaca Kanal C'ye paralel bir görüntü sergileyen kanal, Khalind köyü'nün yukarısındaki doğal drenaj ağında son bulacak şekilde yaklaşık 5km uzanmaktadır. Güzergâh boyunca en az beş adet çıkışı tespit etmek mümkündür. En uzunu Siwasor Çayı'na paralel olarak güneybatı yönünde 3.1km uzanan birinci çıkıştır (**Harita 4.9)**. Diğerleri kanalın bitiş noktasına daha yakın ve çok kısa özellik sergilemektedirler. 1967-1978 yıllarında gerçekleştirilen modern sulama projesi nedeniyle yoğun bir tahribata maruz kalan bu kanalın izleri, Corona ve Hexagon görüntüleri ile tespit edilmiş olup çok az bir kısmı korunmuştur (Ur, vd., 2021, s.26).

4.3.2.8.7. Kandinawa Kanalı

Bu kanal, kuzeybatıdan Yukarı Zap'a akan Kandinawa Çayı'ndan suyu almaktadır. Corona uydu görüntülerinde bir adet sağ kıyı kanalı ve bir adet sol kıyı kanalının izlerinin görülebildiği Sayid Ubaid Köyü'nde veya yakınında bir yönlendirme olması gerekmektedir. Sağ kıyı kanalı kuzey yönünde ova düzlüğüne doğru ilerlemeden önce nehri 1km'den biraz fazla takip etmektedir. Kandinawa kanalı, Erbil Ovası'ndaki Kurdara Çayı ile birleşmeden ya da geçemeden önce yaklaşık 14km'lik bir yolu kat etmektedir. Özellikle kuzey ucunda, Erbil Ovası'nın güneyindeki geniş bir alanı sulamaya açmış olabileceği düşünülmektedir (Ur, 2018, s.69).

Sonuç olarak Erbil Ovası'ndaki bu büyük kanalları doğrudan tarihlendirmek mümkün değildir. Bununla birlikte fiziksel özellikleri bakımından kuzeyde Nineve şehrinin yukarısında bilinen Assur kanallarına oldukça benzemektedirler. Örneğin Zaga Kanalı, ölçek ve morfolojik özellikleri bakımından Bandwai yakınlarındaki muhtemel Assur kanalı ile Maltai'yedeki kanala yakın özellikler sergilemektedir (Ur, 2018, s.69). Kanal B-F doğrudan tarihlendirilemez ancak Yeni Assur döneminin bilinen kanallarına çok benzeyen morfolojik özelliklere sahiptirler. Tasarımları ve ölçekleri bakımından Nimrud ve Nineve hinterlandında bilinen kanallara çok benzemektedirler. Kanal B-F,

aşağı Siwasor ve Kurdara Ovası'na suyu ulaştıran ve bu bölgeyi verimli hale getireceği açıktır. Nitekim ovanın bu kısmı Nimrud'daki imparatorluk başkentine oldukça yakın ve bu kanalların bazıları Yukarı Zap'ın sağ yakasındakilerin ulaşım için kullanılmış olması muhtemeldir. Nitekim Gwer Bölgesi'nin Kilizu ve Erbil için olduğu kadar Nimrud için de bir geçim alanı olduğu düşünülmektedir (Ur, vd., 2021, s.26; Ur, 2018, s.69).

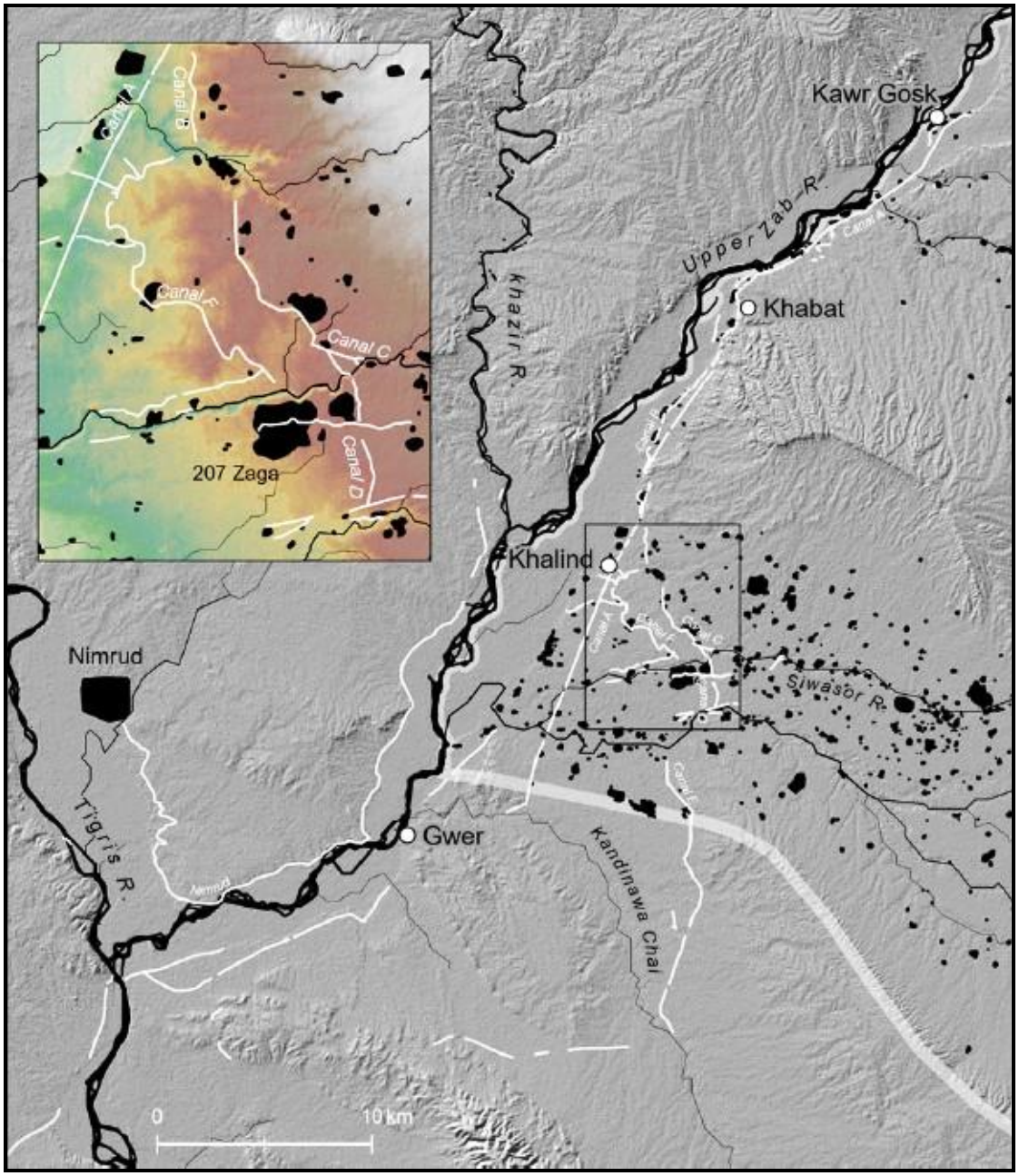

Harita 4.9: Zaga Bölgesi'ndeki Kanal Ağları (Ur, vd., 2021, Fig.18)

4.3.3. Negūb Tüneli

Sulama sistemleri içerisinde yer alan ve ana kayanın oyulmasıyla oluşturulan tünel yapıları, genellikle bir giriş ve bir çıkış bölümüne sahip olan geçit ya da bağlantı sağlama özelliği taşıyan yapılardır. Antik dönem su tünelleri, zorlu topoğrafyalarda nehir sularını kanallara ulaştırmaya imkân sağlayan yapılardır. Mezopotamya dünyasında suyun istenilen hedef noktasındaki kanallara iletilmesini sağlayan tünel örneklerinin başında hiç şüphesiz Negūb Tüneli gelmektedir. İran dünyasının popüler su tedarik sistemlerinin başında gelen kanatlar da mantıksal çerçevede tünel kategorisinde yer almaktadır. Gerek dikey kazılmış şaftlar olsun gerekse de aşağıya doğru hafif eğimli tasarlanan ve yeraltı su kaynağına ulaşarak buradan suyun iletilmesini sağlayan yatay düzlemdeki tünel ağları ya da yer altı galerileri, kanalları besleyen su sistemlerinin en özgün yapıları olarak karşımıza çıkmaktadır (**Çizim 4.5)**.

Tünelin Assurca kelimesi bilinmemektedir ancak çoğunlukla Yeni Assur kralları Sanherib ve Esarrhaddon dönemine ait metinlerde tasdik edilmiş *niksu* ve *pilšu* terimleri, "*gedik*" veya "*tünel*" olarak yorumlanmıştır (Bagg, 2004, s.356). Nitekim bazı Assur kanallarının su alma işlevi tünellerle ilişkilendirilmiştir. Birkaç örnek vermek gerekirse bunlardan birincisi, II. Assurnasirpal (MÖ 883-859) tarafından Yukarı Zap'tan Nimrud'a su getirmek için yönlendirilen Bolluk Kanalı'nın *(Patti Hegalli)* bir bölümünde Negūb Tüneli olarak adlandırılan kayaya oyulmuş bir tünelden beslenmiştir. Tünelde bulunan bir yazıtta, Esarhaddon'un (MÖ 681-669) , II. Assurnasirpal'in inşa etmiş olduğu kanalın tıkanarak bloke olmasından dolayı onardığı ve muhtemelen ikinci kez kullanılabilinir hale getirmesinden sorumlu olduğu belirtilmektedir. İkincisi, Khinis-Hüsr Kanalı, Sanherib'in, Nineve peyzajını sulama amaçlı gerçekleştirdiği muazzam hidroloji projelerinin son aşamasını oluşturmaktadır. Khinis'in hemen kuzeyindeki Gomel Nehri'nden suyu alarak Nineve'ye suyu ileten Hüsr Nehri'nin bir koluna taşımaktadır. Bu tünel, kanal başındaki yapılar içerisinde kayaya oyulmuş bir kanalı, parapetler arasındaki diğer bir kanal uzantısına bağlamaktadır. Üçüncüsü, Sanherib'in, Erbil'in su kaynağını iyileştirmek için dağ kaynaklarının sularını Bastora Nehri'nin kanallı kollarına yönlendirmiş ve Qala Mortka'dan Erbil şehrine kısmen yer altından akan bir kanalın yönünü değiştirmiştir. Kanalın başında 120x110m ölçülerinde kareye yakın tünel girişi tespit edilmiştir (**Çizim 4.6**). Tünel, ilk 6m boyunca tamamen kesme taş ile kaplanmış daha sonra ise genişliği kademeli olarak 2.70m'ye çıkmıştır. Bu noktadan itibaren duvarlar sadece 50cm yüksekliğe kadar kaplanmış; üst kısmı ile

zemin kısmı kaplanmadan bırakılmıştır (Davey, 1985, s.49; Bagg, 2004, s.355-356; Luckenbill, 1927, s.279-280; Lehmann-Haupt, 1906, s.52-53).

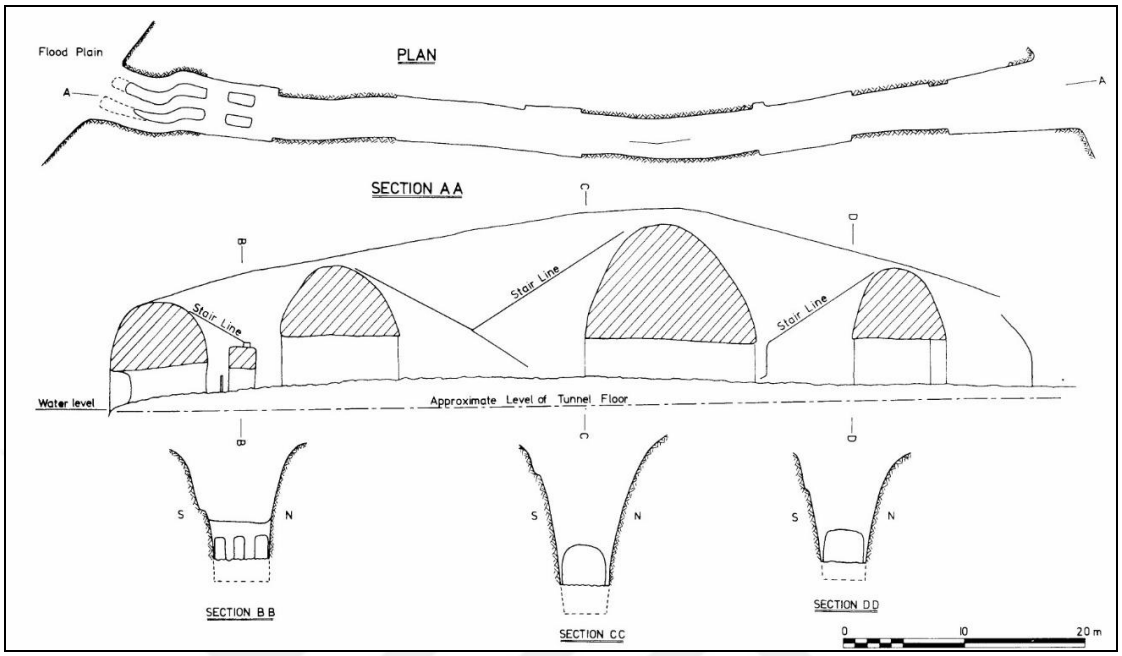

Çizim 4.5: Negūb Tüneli'nin Planı ve Kesitleri (Davey, 1985, Fig.2)

Dördüncüsü ise Bandawai Kanalı ile bağlantılı olan tünel örneğidir. Kanalın su girişi, Bandawai'nın dar boğazında, Shiru Maliktha'nın yukarısında açılan 500m'den daha uzun bir yer altı tünelinden oluşmaktadır. Assur kabartmalarının birkaç metre solunda, tünele yönlendirilen dere suyu geçidin sonunda ovada yeniden ortaya çıkmaktadır. Muhtemelen bu noktada suyun, Khinis'te olduğu gibi taş bloklardan inşa edilmiş bir başlangıç yoluna sahip toprak bir kanala akmaktaydı. Söz konusu bu kanal, suyu devasa Bandawai Kanalı'na iletmek için inşa edilmiştir (Bonacossi, 2021, s.46,50; Bonacossi ve Iamoni, 2015, s.27-28). Benzer tünel örneklerinden birisini ise Khinis Kanal Sistemi'nde görmekteyiz. Khinis, kanal başında inşa edilmiş olan tünel örneği ile aslında birçok Assur kanalının özellikle topoğrafyanın uygun şartlar sunmadığı kayalık alanlarda nehir, dere ya da dağlardaki kaynak sularının kanallara iletilmesi için bağlantı görevi gören tünellerin inşa edilmiş olduğu anlaşılmıştır.

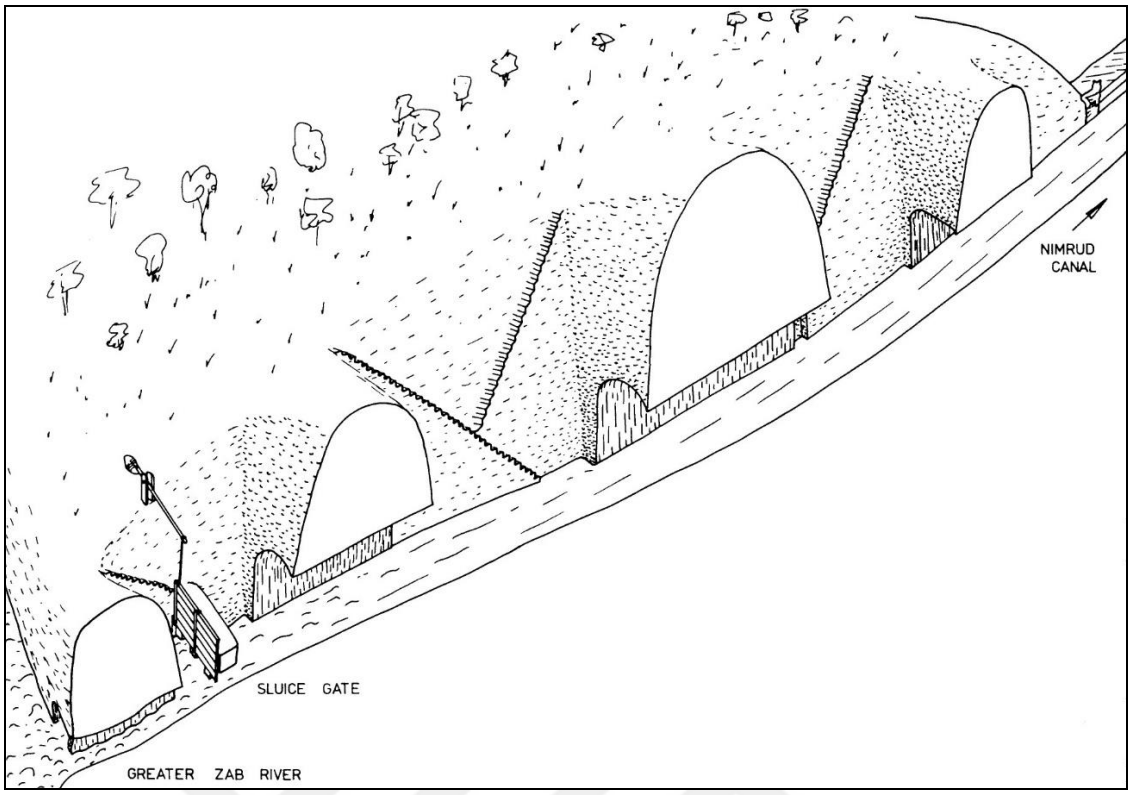

Çizim 4. 6: Negūb Tüneli'nin Önerilen Rekonstrüksiyonunun İzometrik Çizimi (Davey 1985, Fig.3)

Negūb Tüneli, Yeni Assur krallarının, krali başkentlerinin çevresini sulamak için büyük boyutlu işlevsel kanal, su kemeri gibi farklı su sistemlerini inşa etmek için büyük çaba sarf ettiklerini Assur yazılı kaynaklarından, kabartmalardan ve arazideki mevcut özelliklerinden anlaşılmaktadır. Hiç şüphesiz su sistemi ağının en önemli örneğini Negūb Tünel'i oluşturmaktadır. Bu yapıların sağlamış olduğu su aracılığıyla Assurlulara egzotik meyveler, tarımsal anlamda verimlilik ve uygun yaşam koşulları sağlamakla kalmayıp aynı zamanda Assur peyzajını değiştirerek kralların doğaya hâkimiyetini de göstermektedir. Tünel, Büyük Zab Nehri'nin kuzey kıyısında, modern Quwair Köyü'nün karşısında, güzergâhı önce güneybatıya, ardından kuzeye doğru takip ederek Nimrud bölgesinde sona eren bir kanalın başlangıcında yer almaktadır (Davey, 1985, s.49).

Daha sonra Assur tahtına çıkan krallar da Negūb Tüneli sisteminden bahsetmişlerdir. III. Tiglat Pileser'in (MÖ 745-727) Nimrud Sarayı'ndaki duvar levhasındaki kırık bir metinde kanal sisteminde onarım çalışması yaptığını ortaya koymuştur. Layard, Negūb Tüneli'ni ziyaret ettiğinde bu yapının onarımından sorumlu olduğu anlaşılan Esarhaddon'un çalışmalarını kayıt altına alan yazılı bir taş tablet

görmüş ancak tablet, bu ziyaretten kısa bir süre sonra ortadan kaybolmuştur. Yazıt günümüzde Berlin Müzesi'ndedir (Davey, 1985, s.49; Lehmann-Haupt, 1906, s.52).

Negūb Tüneli'ndeki benzer tıkanma sorunlarına yönelik ardışık çözümleri temsil eden iki tünel bulunmaktadır. Daha kısa olan tünel artık tamamen bloke olmuş ve bunun ikinciden daha erken olduğu varsayılmaktadır (**Çizim 4.7)**. Tünellerin 500m kuzeyinde kayalık alandan geçen açık üçüncü bir kanal bulunmaktadır. Bu kanalın rotası 3km bir mesafe boyunca membaaya kadar izlenebilmektedir. Yukarı Zap'ın bir kolu olan Khazir ile birleştiği yere kadar devam etmiş olabileceği düşünülmekle birlikte kanalın orijinal beslenme yöntemini temsil etmesi muhtemeldir (Bagg, 2004, s.356-357; Bagg, 2000a, s.312).

İşlevsel olarak açık olan tünel, 80m uzunluğundadır. Modern Quwair Köyü yakınlarında, nehrin kuzey kıyısındaki konglomera bir kayalığın doğu yönünde kesilmiştir (Bagg, 2004, s.357). Tünel yüzeyden batırılmış üç adet büyük dikdörtgen şaftın taban kısımlarının bir dizi tünel uzantısı ile birbirine bağlanmasıyla inşa edilmiştir. Büyük şaft altta 15x4m boyutlarında ve yaklaşık 15m derinliğinde olduğundan bu şaftın muhtemelen yapının stabilitesini sağlamaya yönelik olduğu düşünülmektedir. Şaftların güney taraflarına oyulmuş dar merdivenler tünel yatağına erişim sağlamaktadır. Olasılıkla tünelin inşası sırasında kazılan alandan malzemeyi taşımak için kullanılmıştır. En uzun tünel yaklaşık 14m uzunluğundadır. Şaftları birleştirmek için oluşturulan güzergâhtaki tünellerin profilleri yaklaşık 3m olup dairesel bir kemerden neredeyse düz bir sırta doğru farklılık göstermektedir. Alt kısımda ise 1-2m arasında olduğu düşünülen bir alüvyon tabakası mevcuttur (Bagg, 2004, s.357). Birinci tünel, girişten birinci şafta 8m uzunluğunda ve kıvrımlı bir yol izlemektedir. Aslında her biri yaklaşık 1m genişliğinde üç ayrı tünelden oluşmaktadır. Birinci şaft, tünel girişindekilere karşılık gelen yuvarlak başlı üç açıklığın delindiği, 3m yüksekliğinde kazılmamış bir bariyere sahiptir. Bu bölmenin işlevi muhtemelen su akışını düzenlemeye yönelikti. Bariyerin doğusunda şaftın yan tarafında olasılıkla bir savak kapısının varlığını gösteren iki adet dikey oluk açılmıştır (Bagg, 2004, s.357).

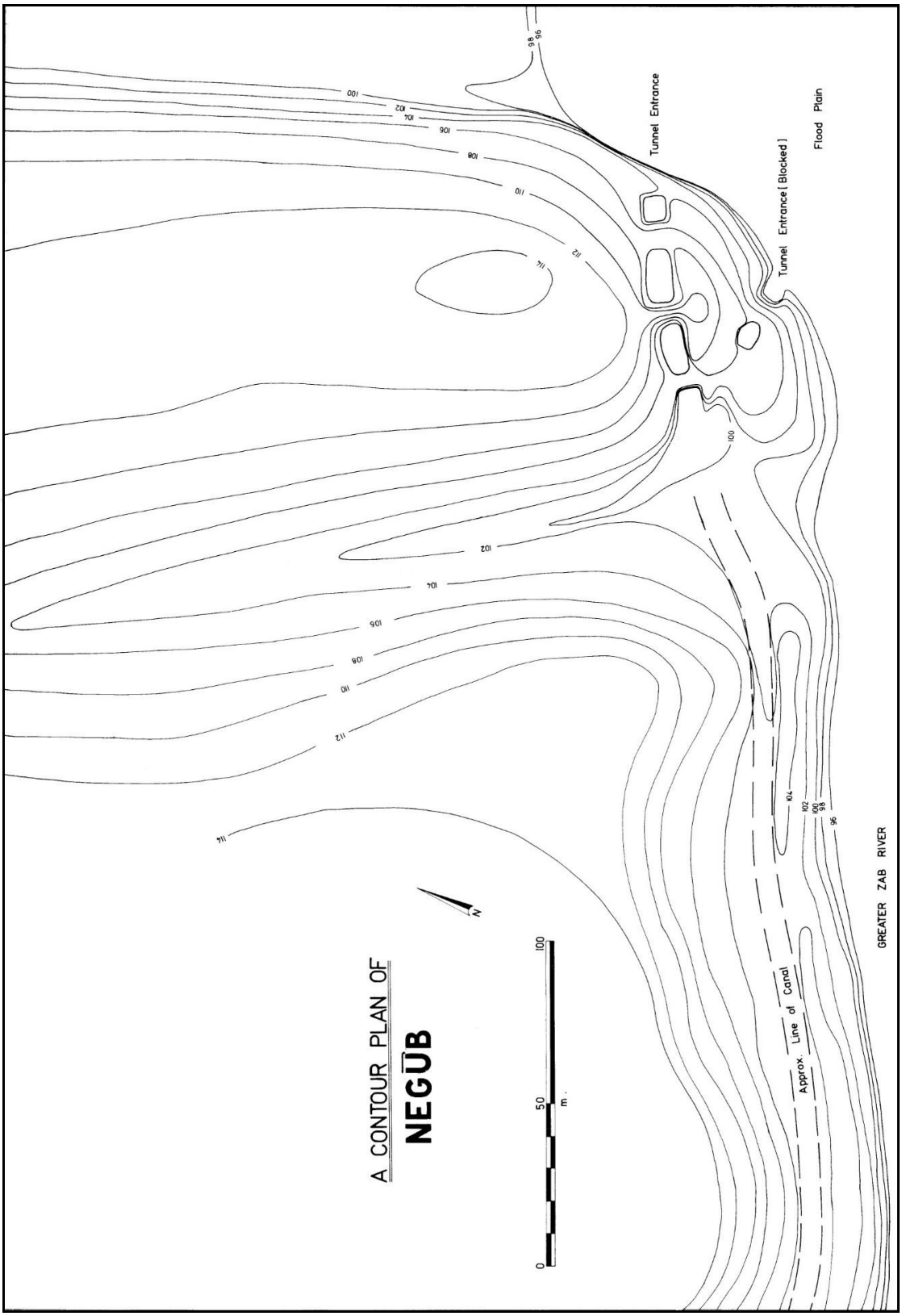

Çizim 4.7: Negūb Tüneli'nin Planı (Davey, 1985, Fig.1)

4.3.4. Qanat/ Karez

İran'ın batısında qanat (kanat) teriminin; diğer kesimlerde ise kahriz (kehriz) teriminin kullanıldığı bir sulama sistemi mevcuttur. Sulama sistemleri konusunda çalışmaları yürüten Garbrecht, söz konusu sulama sistemlerinin Arapça Kanat, Qanat veya Ghanat, Farsça ise Karis, Keriz veya Karez şeklinde olduğunu aktarmaktadır. Kehriz ya da kanat, "kazmak" anlamına gelen Semitik bir kelimeden türetilmiştir (Özkan, 2022, s.290). Kanat, ana kaya ya da alüvyal malzemenin kesilip oyulmasıyla yer altı suyunu tedarik eden ve ileten hafif eğilimli bir kanaldan oluşan su sistemi olarak tasarlanmıştır. Suyu yerçekimi sayesinde başlangıç noktasındaki su tablasının altından bir yüzey çıkışına ve alt seviyedeki kanala yönlendirir. Kanat inşasının ilk aşaması tatmin edici bir su kaynağı tespit edildiğinde kanat çıkışı olarak seçilen noktadan yukarı doğru hafif eğilimli bir tünel inşa edilir. Eğimli tünel hattı boyunca düzenli aralıklarla dikey erişim şaftları oluşturulur (Beaumont, 1971, s.39-40; De Foe, vd., 2013, s.2000; Ur, vd., 2013, s.107-109; Ur, vd., 2021, s.31). Kanat, yeraltı sularını çevresel ve sürdürülebilir bir şekilde çıkarma sistemidir. İran'da tarımsal ve içme amacıyla kullanılan sular yeraltından bu sistem ile elde edilmektedir. Kanatların inşasında ilk adım uygun akiferin bulunmasıdır. Kanatlar üç bölümden oluşur; bu yapılar sırasıyla ana kuyu, yer altı tüneli ve kuyulardır. Ana kuyu kanatın başlangıcına, yeraltı su tablasının yüzeye en yakın olduğu yukarı eğim noktasında açılmalıdır. Kanatlar yapı olarak iki bölüme ayrılmaktadırlar; ilk bölüm, akiferden tünele süzülen suyun toplama alanıdır, tünel üzerinde yer alan yeraltı su tablası toplama alanıdır. İkinci bölüm ise suyun tünelden akma iletme alanıdır (Orsam, 2012, s.11-12;**Çizim 4.8)**. Kanat sistemi, buharlaşma yoluyla su kaybını azalttığı gibi olarak tuzlanma olayının önüne geçmesi nedeniyle oldukça yararlı bir su sistem olarak karşımıza çıkmaktadır (Cordova, 2020, s.77). Erken dönemlerde geniş alüvyal düzlüklerle sınırlı olan sulama, yapay yeraltı su kanalları olan kanatlar nedeniyle dağlık vadilerde önemli bir faktör haline gelmiştir. Tarımsal kullanım, vadi yataklarındaki su tutma sistemleri ile derin kuyular sayesinde Geç Tunç Çağı'nda marjinal bir görünüm sergileyen peyzaj alanlarına baktığımızda teras alanlarının inşası sırasında temizlenen ormanlık alanları ile tepelik alanlara kadar uzanan bir kullanım söz konusudur (Liverani, 2020, s.21-22).

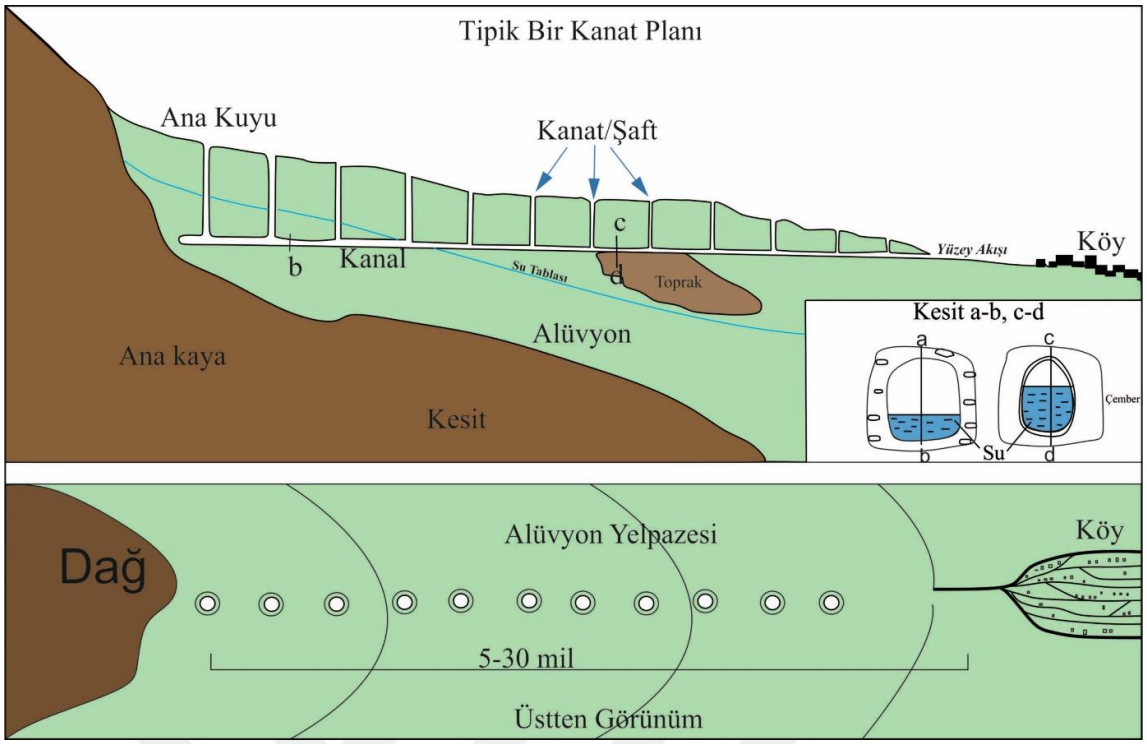

Çizim 4.8: Qanat Sistemi (Bagg, 2000b, Tafel 24)

4.3.5. Köprüler

Assurluların iskân politikaları çerçevesinde askeri ve sosyal yapıların başında su sistemlerinin en önemli parçası olan köprüler gelmektedir. Bu yapılar bize ait oldukları uygarlıkların siyasi, kültürel ve sosyo-ekonomik özelliklerini yansıttıkları için önem arz etmektedirler. Assurlular tarafından tarihin ilk düzenli ticaret yol ağlarının oluşturulduğu ve Anadolu-Mezopotamya arasında ticaret kolonileri kurdukları bilinmektedir. Erken dönemlerdeki ticari misyonu taşıyan bu özelliğinin dışında özellikle Yeni Assur Dönemi'nde Yakındoğu'ya yön veren ihtişamlı ordularının seferler kapsamında ulaşımını sağlayan yapıların inşa edilmesi kaçınılmaz bir gereksinim olduğu açıktır. Genel anlamda sosyal yapılar olarak ele alınan insanların kendi gereksinimleri doğrultusunda, aralarında nehir, vadi, çukur gibi engeller bulunan iki yakayı birleştirerek ulaşımı sağlayan ahşap, kâgir, asma veya ayaklı yapılar şeklinde tanımlanmaktadır. Erken dönemlerde ağaç dalları, ahşap, taş gibi malzemeler kullanılarak daha ilkel köprülerin inşa edildiği ve tabi engellerin aşıldığı bilinmektedir (Tokat ve Güngör, 2017, s.72).

Assur kaynaklarında biçim, kullanılan malzeme ve yapım tekniği bakımından geçici ve kalıcı köprüler olarak iki tip ulaşım ağı mimarisi tespit edilmiştir. Köprülerin

çoğu, askeri seferler sırasında inşa edilen geçici yapılardı. Özellikle sefer zamanlarında orduların geniş ve derin nehirlerden geçişi kapsamında önceden stratejik anlamda planlanan aşamalar arasında sahada hangi malzemelerin bulunabileceği ya da hangi malzeme ve araçların getirilmesi hayati önem taşıdığı bilinmektedir (Bagg, 2017, s.517).

Dolayısıyla Assurlular nehir gibi doğal engelleri aşmak için çeşitli teknikler kullanmışlardır. Burada karşımıza çıkan en önemli faktör ise özellikle Assur ordusu ile birlikte hazır vaziyette bulunan ve mühendislerden oluşan teknik kadronun varlığıdır. Ordunun sefer halindeyken karşılaştığı sarp vadiler ile nehir gibi engeller karşısında ordunun ilerlemesi için söz konusu teknik ekibin inşa ettiği sal, dubalı, ahşap veya taş yapımı çeşitli köprüler (*gišru*) sayesinde geçtikleri hem yazılı hem de ikonografik kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır (Dezső, 2022, s.138). Bu doğrultuda en basit çözüm kütüklerden bir platform veya sal yapıldığı yönündedir. Bir nehrin ahşap bir köprüden geçildiğinden bahseden bilinen en eski kayıtlardan biri, I. Tiglat-Pileser'in (MÖ 1116-1076) kraliyet yazıtlarından bilinmektedir (Dezső, 2022, s.140).

I. Tiglat Pileser, Nairi ülkelerine karşı yaptığı seferi kapsamında birliklerinin ve savaş arabalarının Fırat Nehri'nden geçmek için dağlarda büyüyen urumu ağaçlarını kestiğini ve ahşaptan köprüler (*titurru*) inşa ettiğini ifade etmiştir (Bagg, 2017, s.517; Grayson, 1991a, s.21). II. Assurnasirpal MÖ 879 yılında *Tušhan*'dan, *Dirru'*nun müstahkem şehri *Pitura* şehrine yürüyen ordusunun Dicle Nehri'ni sallardan yapılmış bir köprü ile geçtiğini belirtmiştir (Dezső, 2022, s.140). Oldukça pratik, maliyet ve zaman açısından oldukça yararlı olan bu sistemi, II. Assurnasirpal'in krali yazıtlarında Katmuhu ve Nairi ülkesine gerçekleştirdiği askeri sefer kapsamında da savaş arabalarını, süvari ve piyade birliklerini Dicle Nehri'nden dubalı bir köprü aracılığı ile geçirttiği ifadesi yer alır. Dolayısıyla bu köprü için kullanılan *raksu* terimi gerçekte sınırlı anlamına gelmekle birlikte bir tür sal ya da yüzen köprü olarak yorumlanmıştır. Nitekim III. Salmanassar Dönemi'ne tarihlenen Balawat Kapısı'nın bronz bantları üzerinde bu tarz dubalı köprü tasvirleri yer almaktadır. Ayrıca Assur birliklerinin Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki bir askeri sefer sırasında nehri geçerken su tulumları *(maškaru, dušû)* tarafından taşınan ahşap bir platformdan oluşan yüzen köprüden söz edilmektedir (Bagg, 2017, s.517-518; Grayson, 1991a, s.210; Olmstead, 1923, s.63, 34; Dezső, 2012, s.16; Dezső, 2022, s.138-140; Fales, 1995, s.209-210). Sazlardan veya şişirilmiş keçi

veya koyun derisinden yapılmış salların günümüzde kısmen kullanım gören kelekler[24] olduğu açıktır. Türkçe, Arapça ve Kürtçe'de kelek olarak adlandırılan bu taşıma araçları, Akkadça *kalakku*, Assur yazıtlarında *kaluka* ve Aramice *kalak* olarak bilinmektedir (**Resim 4.8**). Arapça'da kamıştan sepet gibi örülerek yuvarlak olarak yapılmış olanlarına ise kuffa, quff veya quaffa denilmektedir (**Resim 4.9**). Yeni Assur İmparatorluğu'nun başkenti Nineve'deki kabartmalarda karşımıza çıkan bu sistemler, MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir. İç iskeleti ahşap nervürlerden, dış kaplamaları gerdirilmiş deri kaplamalarının dikilmesiyle oluşturulmuştur. Bu tür yapısal sistemlerin MS 3. yüzyılda uzmanlaşmış bir ticareti olduğu bilinmektedir. Nehirlerde insan ve mal taşıması için yapılmış küçük taşıma araçları olan keleklerin taşınacak yükün cinsi, ağırlığı ve boyutlarına göre tulum sayıları artırılarak ve ya azaltılarak yeniden yapılmaktadır. Ayrıca Assurluların su sistemleri içinde ele alabileceğimiz diğer bir örneğini tekneler/kayıklar oluşturmaktadır. Assurlular askeri sefer kapsamında bir nehri geçmek ya da bir nehirde manevra yapmak üzere kayık inşa etmek için yeterli zamana sahip oldukları nispeten söz konusuydu. Bu tarz bir olayı II. Assurnasirpal tarafından bir donanmanın inşa ettirilmesi şeklinde görüyoruz (Dezső, 2022, s.140; Sağlamtimur, 2015, s.9-13;Altun,2 015, s.58).

Resim 4.8: Sanherib Güney Batı Sarayı (Ninive) Duvar Kabartması'nda Yer Alan Kelek

(© The Trustees of the British Museum)

[24] Detaylı Bilgi İçin Bknz: Sağlamtimur H., 2015, Mezopotamya'da Nehir Taşımacaılığı ve Kelek Kullanımı ve Hasankeyf, Gastro.

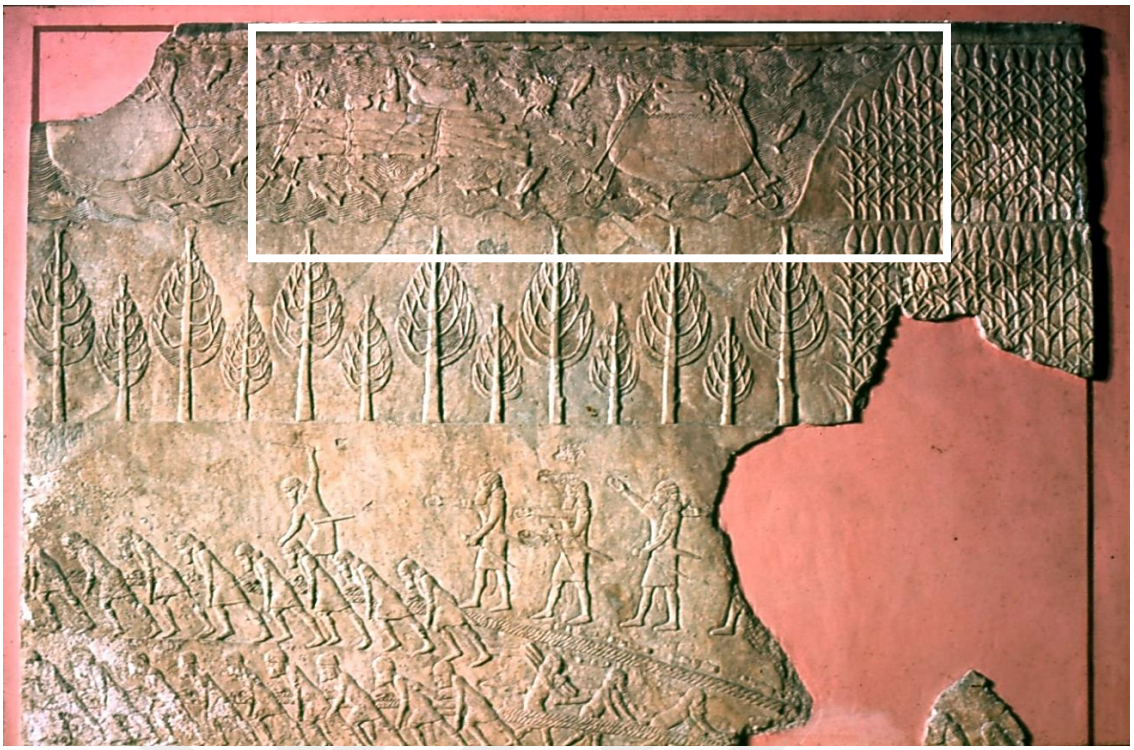

Resim 4.9: Rölyefin Üst Kısmında Yer Alan Kuffa ve Kelek (© The Trustees of the British Museum)

Geçici köprüler içerisinde dubalı köprü türünü biraz detaylandırmak gerekirse yüzen iskele benzeri bir yapıya benzemekte, seyyar veya yüzer köprü şeklinde yorumlanabilir. Bu köprü mantığında özellikle de ordunun sefer zamanında doğal engelleri aşmak için geleneksel köprü ayaklarına ve temeline ihtiyaç duyulmadan, alışılmadık derinliğe ve yumuşak bir tabana sahip büyük su kütlelerini geçmek için uygun maliyet ve zaman tasarrufu sağlayan pratik bir tekniğin ürünüdür. Suyun kaldırma kuvvetinin doğal kanunundan yararlanılarak yapılan bu tarz köprülerin enine ve boyuna hizalanmalarını korumak için bağlama halatları, destekler üzerindeki kiriş gibi yapısal elemanlardan oluşan elastik bir sistemdir (Lwin, 2014, s.249-551). Nitekim en yaygın icatların sal ya da küçük tekneler olduğu düşünüldüğünde hem yapımları hem de ahşabın kalitesi bakımından hafif oldukları bilinmektedir (**Resim 4.10; Çizim 4.9**). Bir ordunun sefer kapsamında ya çevrelerinden temin ettikleri ya da yanlarında bulundurdukları yeterli miktarda kalas ile demir çivilerin yanı sıra salları birbirine bağlayan halatlar yardımıyla kısa bir zaman dilimi içinde bir taş köprü sağlamlığında bir köprü inşa edildiği bilinmektedir (Favro, 2019, s.79).

Resim 4.10: Dubalı Yüzer Köprü Örneği (URL-9, 2024)

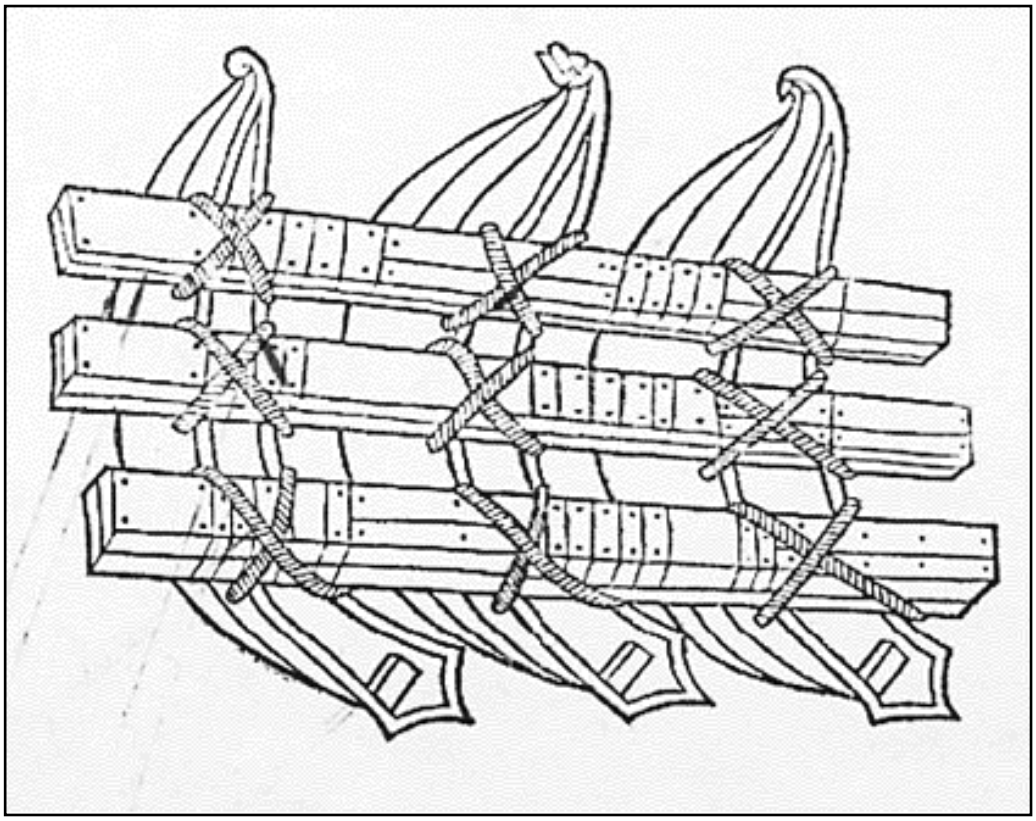

Çizim 4.9: Yüzer/Dubalı Köprü Örneği (Favro, 2019, Fig.2)

Assurlular tarafından inşa edilen su yapıların içerisindekinde moloz veya kesme taştan inşa edilen kalıcı köprüler de mevcuttur. Söz konusu bu kalıcı köprüler oldukça sınırlı sayıda olmakla birlikte sadece yazılı kaynaklardan değil aynı zamanda arkeolojik olarak da tasdik edilmektedir. Taş yapımı köprüler, iki Assur kentinden bilinmektedir. II. Sargon'un yeni başkenti Dur Şarrukin'de, saray terası ile Nabû Tapınağı'nı birbirine bağlayan bir taş köprü inşa ettiği bilinmektedir. Sivri kemerle desteklenen bu köprü, 3,7m genişliğinde, 5m'den daha fazla yüksekliğe sahipti. Ayrıca Sanherib tarafından kraliyet alayı için pişmiş tuğlalar ve beyaz kireçtaşlarıyla bir köprü inşa edildiğini ifade etmektedir. Bu köprünün arkeolojik olarak tam yeri bilinmekle birlikte kale kapısının karşısında olduğundan bahsedilmektedir (Grayson ve Novotny, 2014, s.171-172; Bagg, 2017, s.517-518). Bayındırlık işlerinde oldukça büyük bir üne sahip olan kral Sanherib tarafından inşa edilen kalıcı köprünün varlığından yazılı kaynaklarda aşağıdaki kayıt yer almaktadır;

> *"Şehrin içindeki kapının karşısında, kraliyet yolumu yanmış tuğla ve beyaz kireç taşından (inşa edilmiş) bir köprünün üzerinden geçirdim. Bir anıt yaptırdım, üzerine büyük efendim, lordum Assur'un yardımıyla, tüm düşmanlara karşı kullandığım (yerleştirdiğim) kudret ve gücü kazıdım, başardığım her işle birlikte ve onu sonsuza kadar kraliyet sarayımın temel platformuna bıraktım"* (Luckenbill, 1927, s.165).

Yukarıdaki yazılı kaynaktan anlaşılacağı üzere Hüsr Nehri, başkent Nineve'de, kral yolu ile kale arasında akmakta, böylece güneydoğudan Yukarı Şehir'e doğrudan ulaşımı engellemektedir. Bu nedenle Sanherib, Aşağı Şehir'den kaleye girişi kolaylaştırmak için kale kapısının karşısına kireçtaşıyla döşeli kalıcı bir köprü inşa ettirmiştir (Grayson ve Novotny, 2012, s.20).

4.3.6. Arşimet Burgusu/Vidası

Hidrolik düzenekler içerisinde yer alan Arşimet burgusu, bilinen tüm makinelerin en eskibiçimlerinden biridir ve günümüzde hala kullanılmaktadır. Kullanımına başlandığı ilk zamanlarda, suyu düşük seviyeden yüksek seviyeye çıkarmak için bir pompa görevinde kullanılırken, günümüzde işlevi bir türbin olarak tersine çevrilmiştir. Arşimet burgusu, bir veya daha fazla sarmal kanatların silindir yüzeyine ortogonal olarak sarıldığı bir iç silindirik şafttan oluşur. Oluşan geometri,

silindirik bir oluğa yataklanır. Arşimet burgusu bir pompa olarak kullanıldığında su, burgu sisteminin uzunluğu boyunca alt uçtan üst uca doğru transfer edilir (Üstün, Akçamur ve Yeğin 2018, 38-39). Söz konusu bu düzenek, kot farkının el verdiği ve yeterli suyu olan nehir, dere, gölet, kaynak suyu çıkışlarında, sulama kanallarında, bentlerde kullanılabilir (Üstün, Akçamur ve Yeğin, 2018, s.38-39)

Erken dönemlerde su, burgu helezonun üst kısmında yer alan bir kol aracılığı hareket ettirilerek silindirin döndürülmesi sağlanır ve en alt kottan itibaren akışkanın spirallere ulaşması, burada akışkanın spiral haznelerin birbirini izleyen bölümlerine aktarılarak en üst kota yükseltilmesi işlemi gerçekleştirilirdi (**Çizim 4.10; Resim 4.11**). Her ne kadar Arşimet Burgusu, hidrostatiğin kurucusu Arşimet (MÖ 287-212) (Mays, 2010, s.62; Mays, 2010a, s.1) ile ön plana çıksa da bunun en erken örneğinin Yeni Assur Dönemi'nde görmekteyiz. Sanherib'e ait saray duvarındaki kabartmadan yola çıkarak Assur hidroloji mühendisliğinin bir ürünü olduğu çok açıktır (Dalley ve Oleson, 2003, s.1-2; Dalley, 1993, s.1).

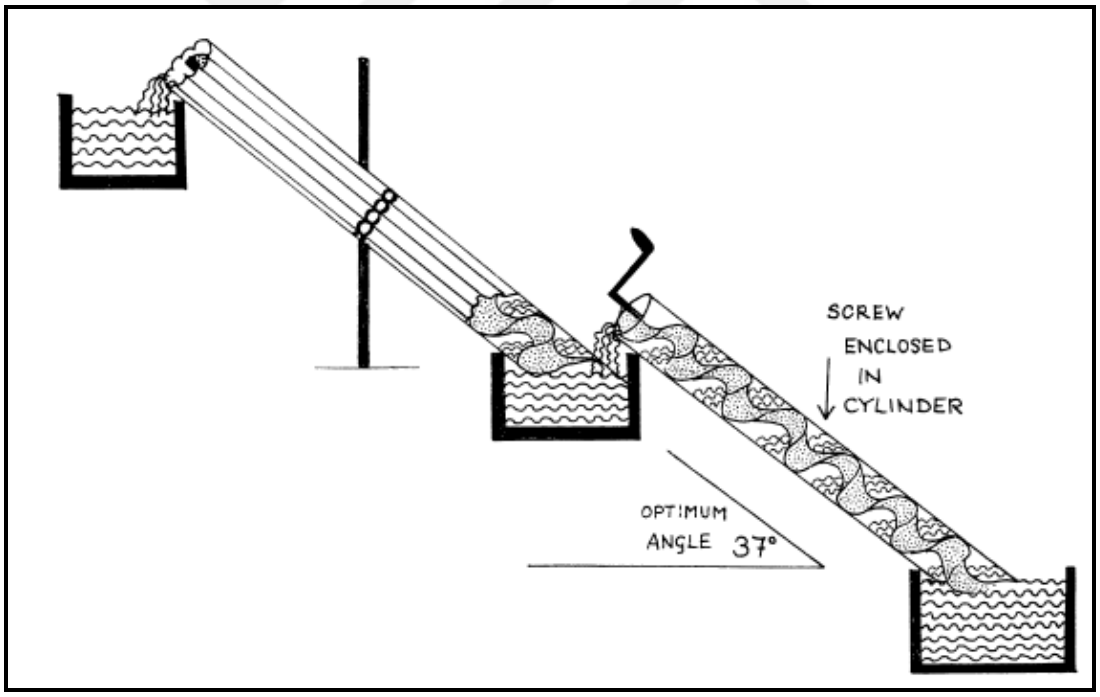

Çizim 4.10: Arşimet Burgusu Görünümü (Dalley, 1994, Fig. 2)

Resim 4.11: Arşimet Burgusu Örneği (Bagg 2000b, Taf.14)

4.3.7. Şaduf

Arapça'da ş*aduf,* Yunanca'da *kelōneion* ve Latince'de *tolleno* olarak bilinen düzenek, Erken Tunç Çağı'nda icat edilmiş olup en basit ve en eski su kaldırma sistemlerinden biridir. Şaduf, ahşap direğin bir ucuna bağlanan kova veya benzeri bir kap, diğer ucundaki bir ağırlık ile ahşaptan döndürülebilir destekleyici bir iskelet sisteminden oluşmaktadır. İki ahşap direğin birleştirilmesiyle oluşan "T" formundaki basit su kaldırma aygıtı, mekanik denge ve kaldıraç yasası gibi bazı temel kavramların ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. Suyu yükseltmek için kullanılan şaduf mekanizmasının en erken tarihli tasviri, Geç Akkad Dönemi'ne (yaklaşık MÖ 2200) ait bir silindir mühür üzerinde bulunmaktadır (Sürmelihindi, 2018, s.48; Bagg, 2012b, s.266; Nenci, 2018, s.71-72).

MÖ 1. binyılda şadufun kullanımına dair veriler ise Sanherib'in (MÖ 704 – 681) Nineve Sarayı'nda bir veya daha fazla boğanın taşıdığı bir döngü şeklindeki kabartmanın üzerinde belgelenmiştir. Sahnenin alt kısmında bir platform üzerinde duran bir kişi tarafından çalıştırılan iki ya da üç şaduftan oluşan üç kaldıraça sahip iki aşamalı bir su kaldırma tesisatı tasvir edilmiştir (**Resim 4.12**). Söz konusu bu iki aşamalı şaduf örneklerinden biri, çift mekanizmadan oluşurken; diğeri tek şaduftan oluşan basit bir örnektir. Şadufların ağırlık dengesini sağlayan iskelet, bir insan boyu yüksekliğinde, taştan yapılmış bir duvardır. Bu mekanizmada kaldıraçlar, yaklaşık 3m uzunluğunda ve olasılıkla ahşap bir kiriş üzerinde durmaktadırlar. Söz konusu tasvirdeki ahşap direklerin uçlarında ağırlıklar mevcuttur ve bu aygıtta kullanılan konik kovaların olasılıkla deriden yapıldığı düşünülmektedir (**Çizim 4.11)**. Mekanizmayı çalıştıran kişilerin üzerinde durdukları platform ise kanal korkuluğu ya da havuz duvarı olarak yorumlanabilir (Bagg, 2012b, s.264-265).

Resim 4.12: Yeni Assur Dönemi Şaduf Örneği ((© The Trustees of the British Museum)

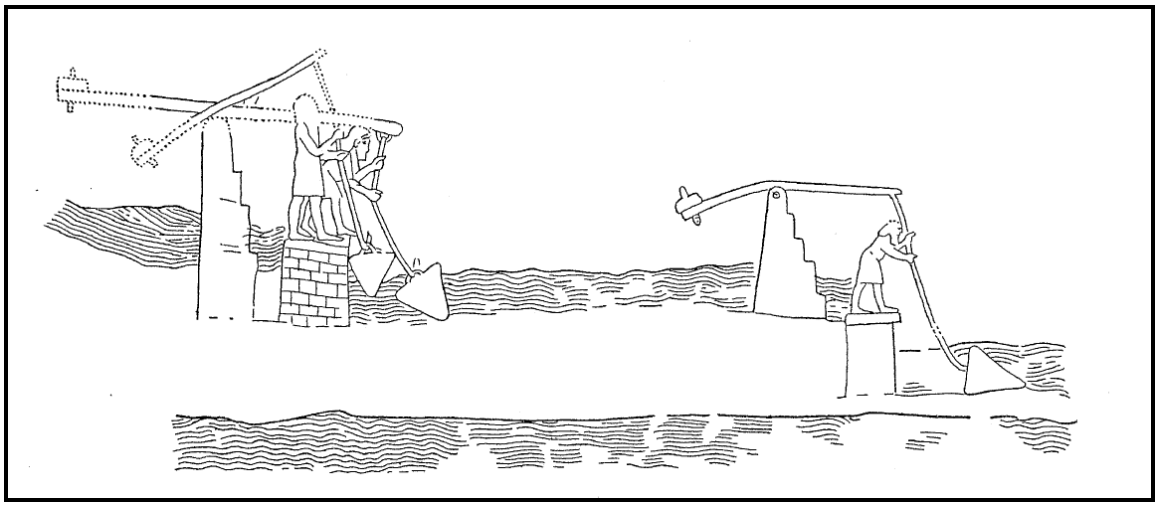

Çizim 4.11: İki Aşamalı Şadufun Kurulumu (Bagg 2012b, Fig.14.2)

4.3.8. Sakiya

Şaduf benzeri bir başka su sistemi ise *sakiya* (Arapça su veren anlamında) olarak adlandırılan, hayvan gücüyle çalışan su çarkları; bir çeşit kovalı su toplama ve aktarma makinesidir. Bunlar sayesinde su, kanallara veya sulama amaçlı su kotundan yüksekteki tarım arazilerine iletilmektedir (Cordova, 2020, s.76). Sakiyalar, insan ya da hayvan gücüyle veya debisi yüksek bir akarsuyun kendi hızıyla harekete geçmektedir. Genellikle yeraltı suları bakımından kaynağı bol olan yerlere inşa edilmiş kuyular içinden çıkarılmaktadır (Ölçer, 2020, s. 323-326).

Yeni Assur Dönemi'ne (MÖ 911-609) ait çivi yazılı Akkad tabletleri, Harran'da ele geçen sakiyalar üzerine en önemli arkeolojik buluntular arasında yer almaktadır. Söz konusu tabletler, özellikle Harran Bölgesi ile ilgili olarak, "taşımak", "sürmek", "kadeh taşıyan", "su çekme", "sulama", "tokmak" (*karru*) ve "tahta kama" (*sikkatu*) gibi su dolabı tipinde cihazlara karşılık geldiği düşünülen kelimeler içermektedir. IV R 52 No.lu tablete dayanarak C.H.W. Johns'a göre bu nesne, bir kuyu veya sarnıç yakınına yerleştirilmiştir. Su kuyusu da muhtemelen bir akarsu veya kanal yatağında yer almaktaydı ya da kanallarla beslenen ve kovalarla doldurulabilen derin bir kuyuydu. Metinlerde geçen "sunnu", "rubu", "sudusu" ve "summunu" kelimeleri, öküz gücüyle çalışan farklı su kaldıraçlarıyla ilişkilendirilmektedir. Bu kelimelerin metinlerde geçmesi, Harran'da kovalı su dolaplarının Assur Dönemi'nden beri var olduğu konusuna ışık tutmaktadır (Önal ve Ölçer, 2023, s. 266-269).

4.3.9. Makara

Assur dünyasında kullanılan su sistemlerine bir diğer örnek, su kaldırma düzeneği olan makara sistemidir. Yakındoğu'da, bahçeleri sulamak için kuyulardan su çekmeye yarayan bu sistem, günümüzde çıkrık olarak adlandırılmakta ve birçok yerde halen kullanılmaktadır. Kuyu üzerine inşa edilen sabit makara düzeneğindeki bir ipe bağlı kovanın kuyu içine sarkıtılması ve buradan kolayca yukarıya doğru suyu çekmek için kuvvet kolunun çevrildikçe kolaylıkla ipin sabit kasnağa dolanması ile yukarı çekilmesini sağlamaktadır. Makara sisteminin en erken tasviri, MÖ 9. yüzyılda II. Assurnasirpal'in (MÖ 883-859) Kalhu'da yer alan Kuzeybatı Sarayı'ndaki alçı bir duvar panelinde görülmektedir. Buradaki sahnede, kuşatma altındaki bir şehre ait sur duvarlarının içinde iki halatın sarktığı bir makara yer almakta; kentin dışındaki asker ise su çekilen kovanın bağlı olduğu halatı keserken resmedilmektedir (URL-10, 2024). Ayrıca MÖ 8. ve 7. yüzyıllardan kalma makara sistemleri, Khorsabad ve Nineve'de de tespit edilmiştir (Bagg, 2012b, s.266).

4.3.10. Kuyu

Su kuyuları da sarnıçlara benzeyen, ancak yapısal olarak sarnıçlardan ayrılan bir sulama sistemidir. Su tedarikini kar ve yağmur sularıyla sağlayan sarnıçlara karşın su kuyuları, yer altı sularından beslenmektedir (Özkan, 2022, s.300).

Yeni Assur Dönemi'nde hidroloji alanında oldukça yetkin olan Sanherib'in yazıtlarından birinde tasdik edilen kuyuların, olasılıkla saray bahçelerinin sulanmasında kullanıldığı düşünülmektedir. Kralın su seviyesini yükseltmek için gururla bahsettiği bu teknik yenilik, yaygın kullanım gören su sistemlerinden şadufun yerini almıştır. Kuyu sisteminde, kuyunun üzerine metal bir destekle oturtulan düzenek, makaralardan, bronz zincir ve tellerden oluşmaktadır (**Resim 4.13**). Olasılıkla zincirli bir tür kova veya çömleğin kullanıldığı bir aygıt olmalıdır (Bagg, 2012b, s.266). Nitekim yazılı kaynaklarda Sanherib'in kuyu sistemini tanımlaması şu şekildedir;

> *"Her gün [kova ile] su [çekebilmek] için [bronz tel zincir] ve bronz halatlar yaptırdım. [Direkler] yerine kuyuların [üzerine] [ağaç gövdelerini (ve) hurma ağaç(larını)] yerleştirdim"* (Grayson ve Novotny, 2014, s.38,45).

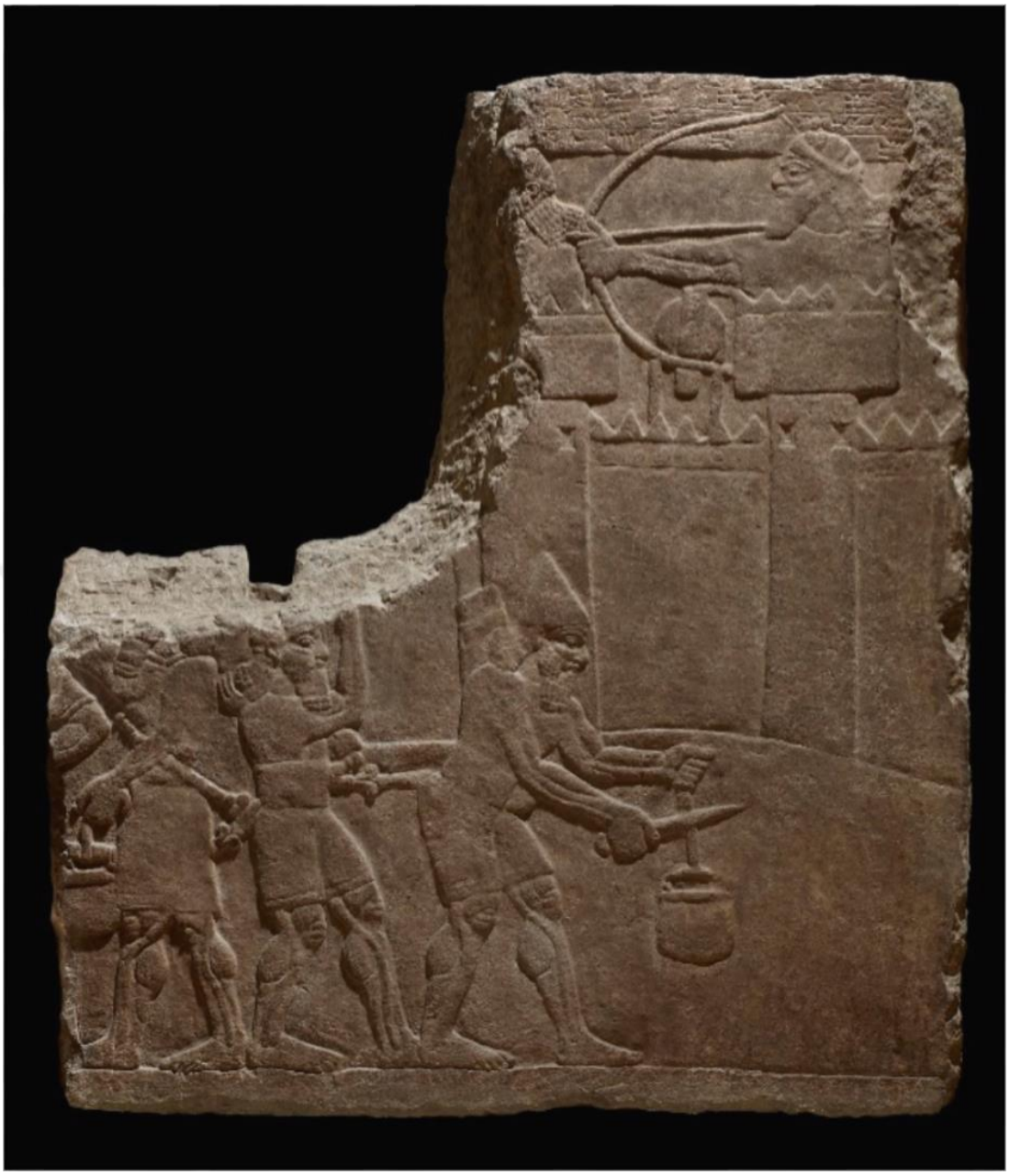

Resim 4.13: Makara Sistemini Gösteren Kalhu'daki Kuzeybatı Saray'ndan Duvar Paneli (© The Trustees of the British Museum)

5.YENİ ASSUR İMPARATORLUĞU'NUN YUKARI DİCLE BÖLGESİ'NDE ARAZİ VE SU KULLANIMI

5.1. Yukarı Dicle Bölgesi'nde Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmalarında Elde Edilen Veriler Doğrultusunda Arazi ve Su Kullanımı

İmparatorluk değişken bir politik biçimidir ve bütün olma ile farklılığın birleştiği çeşitli yollar kullanılmaktadır. İmparatorluğun devamlılığı büyük ölçüde, toprakları sağlamlaştırmaktan yerleşim bölgelerinin ekilmesine, aracıların gevşek denetiminden sıkı denetimine, yukarı birimden en aşağıya kadar kontrol stratejilerini birleştirme ve değiştirme becerilerine bağlıdır. Bu geniş yönetim yelpazesi, sınır dışı etme, sömürgeleştirme, istihkâm, tarımsal kalkınma, elitlerin katılımı, dini ve ideolojik reformlar gibi birçok uygulamaları içerebilmektedir (Düring, 2018, s.24). İnsan-mekân arasındaki etkileşiminde mekânı tanımlayan insanı aynı zamanda fiziki ortam içinde yaşayan bir unsur olarak ele almak mümkündür. Toplumsal ihtiyaçlar bağlamında fiziki ortamı şekillendiren insan aynı zamanda fiziki ortamla karşılıklı diyalektik etkileşimle yaşam alanını oluşturmaktadır. Bununla birlikte insan, bir yönüyle ihtiyaçları ve kültürel özellikleriyle mekânı şekillendirirken; diğer taraftan fiziki ortam da topluluklar üzerindeki değiştirici etkisiyle yeni ve/veya farklı ihtiyaçları açığa çıkarabilmektedir. Bir yerleşmenin düzeni ve/veya düzenlenmesi her ne kadar fiziki ortamındaki koşullarla doğrudan ilişkili olsa da; fiziki ortamda belirli bir alanı seçen topluluğun veya toplulukların kültürünün niceliği ve niteliği yerleşim düzeninin şekillenmesinde de önemli bir unsurdur (Sarıaltun, 2020, s.19). Ayrıca bir yerleşim alanın büyüklüğüne dayanarak bölgesel yerleşim hiyerarşisinin belirlenmesi, çok yaygın kullanılan bir uygulama ve yorumlama modelidir. Genel olarak arkeolojik dönemler için daha büyük boyuttaki yerleşim yerlerinin büyük nüfus tarafından iskân edilmiş olması önermesi kabul edilmektedir. Bu bağlamda günlük yaşamı sürdürebilmek için daha fazla yiyecek üretimi ve dolayısıyla tüketimi olmalıdır. Buna karşın, tüketen nüfus ile gıda üretimi arasındaki bu ilişki ağı "*ideal koşullar"* perspektifinde araştırılmaktadır. Nüfus sayısındaki belirgin bir artış gerçekten daha fazla gıda üretimini ya da tüketimi gerektirse de üretim ile nüfus arasında doğrudan bir ilişki olduğunu kabul etmek çoğu zaman problemlidir (Sarıaltun, 2020, s.20-21).

Antik Dönem'de arazi ve su kullanımı, uygarlıkların coğrafi, ekonomik ve kültürel koşullarına bağlı olarak büyük ölçüde farklılık gösterdiği bilinmektedir. Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Yeni Assur Dönemi arazi kullanımına yönelik varlığını yazılı kaynakların yanı sıra bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ile arkeolojik kazılardan elde etmekteyiz. Assur'un peyzaj unsurları, o dönemdeki uygarlıkların doğal çevrelerini nasıl şekillendirdiğini ve kullanıldığını gösteren çeşitli öğelerini, özellikle Assur'un varlığını gösteren, bölgenin en erken tarihli araştırmaları olan Girnavaz (1982-1991) (Erkanal, 2007, s.5) ve Üçtepe (1988-1992) (Köroğlu, 2008, s.335; Özfırat, 2005, s 3-6; Köroğlu 2018a, s. 329) Höyüğü kazılarından elde etmekteyiz. Bununla birlikte 1989-1990 yıllarında G. Algaze'nin bölgede yürütmüş olduğu yüzey araştırmalarının yanı sıra 1998 yılından itibaren bölgede birçok arkeolojik kazı ve yüzey araştırması başlamıştır. Söz konusu araştırmaların birçoğui, Ilısu Barajı'nın su tutması, 2012 yılı olarak öngörüldüğü için bu tarihte sonlandırılmıştır. Ancak Ilısu Barajı'nın su tutması 2019 yılına dek ötelenmesi nedeniyle bölgede devam eden arkeolojik araştırmalar da söz konusuydu. Yukarı Dicle Bölgesi'nde, Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında Dicle Nehri etki alanında kalan Ziyaret Tepe, Salat Tepe, Giricano, Kavuşan Höyük, Hirbemerdon, Boztepe, Kuriki Höyük, Gre Amer, Kilokki Höyük, Zeviya Tivilki gibi birçok höyükte süre el verdiğince araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Gerek yüzey araştırmaları, gerekse arkeolojik kazıların bize sunmuş olduğu verilerden yola çıkarak Assur için mekânsal bir alan olarak nitelendirebileceğimiz Yukarı Dicle Bölgesi'nin bu uygarlığa ait çok zengin kültürel bir dokuya sahip olduğu anlaşılmıştır. Kültürel dokunun içerisinde özellikle, MÖ 1. binyıldaki Yeni Assur'un peyzajı şekillendiren sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel unsurları oldukça baskın olup; doğal ve insan yapımı çevreleri nasıl düzenlediklerini ve kullandıklarını göstermektedir. Ancak elde edilen verilere rağmen bölgede varlığını bildiğimiz Assur ile ilgili hala birçok sorunun cevapsız kaldığı açıktır. Bunun temel sebebi, belirli bir süre içerisinde - ki bu süreçte-çalışmaların yeterli araştırma süresine sahip olmamalarının yanı sıra kurtarma kazılarının ağırlıklı olarak Dicle Nehri ve kolları boyunca Ilısu Barajı'nın etki alanında kalan yerleşim yerlerinde sürdürülmüş olması ve bölgede Dicle Nehri Vadisi dışında uzun soluklu kazıların yapılmamasıdır.

Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki arazi ve su kullanımı, Assurlu kralların peyzajı kendi ekonomik, siyasi ve kültürel amaçları doğrultusunda Üçtepe, Ziyaret Tepe, *Sinabu, Tidu* gibi tahkimli merkezler ile bunların yakın çevresine kurulan Kavuşan Höyük, Hakemi Use, Gre Abdurrahman, Boztepe gibi

birçok uydu yerleşimi tipinde tarım köylerinin yeniden yapılandırmaları, arazi kullanım modelini göstermektedir. Bu doğrultuda aşağıda ele aldığımız, tanıtacağımız yerleşim yerlerinde ağırlıklı olarak Yeni Assur Dönemi'ndeki arazi kullanımına yönelik dönemlere değinilmiştir.

Daha öncede belirttiğimiz gibi Liverani'nin (1988), Assur kontrolü, "*yağ lekesi"* metaforunda işaret ettiğinden daha farklı bir şekilde genişletilip; önceden var olan *ağların güçlendirilmesiyle* veya *uzak mesafelerde başka ağların kurulmasıyla* pekiştirilmiştir (Liverani, 1988, s.86). Bu aşamada Assur İmparatorluğu, Assurluların bir Assur merkezinden diğerine geçiş yapma ve Assur dışındaki merkezlerden maddi mal taşıma kapasitesine sahip olduğu ölçüde var olmaktadır. İmparatorluk geniş bir alana yayılmış bir toprak parçası değil, maddi malların taşındığı bir iletişim ağıdır (Düring, 2018, s. 27). Bu metafora cevap olarak Mitanni Devleti'nin Kuzey Mezopotamya toprakları Assur'un kontrolü altına alınmış ve Assur topraklarının bir parçası olarak kabul edilmiştir. Bu eyaletlerin ötesindeki bölgeler vasal devletler olarak kontrol edilmekte veya Postgate'in terminolojisi ile "*Assur'un boyunduruğu altında*" olduğu yönündedir. Assur varlığının zorunlu olarak belirli düğüm noktalarında yoğunlaştığını, ancak eyaletlerin homojen bir şekilde yönetildiği savunulmaktadır. Bu model, hegemonik bölgeselcilik modelinin bir çeşididir (Postgate, 2007, s. 206-207; Düring, 2018, s. 27).

İmparatorluk çalışmaları alanında imparatorlukların homojen bir şekilde yönetilen ve ekonomik olarak bütünleşmiş kuruluşlar ciddi inceleme altına alınmıştır. Birçok araştırmacı Yeni Assur İmparatorluğu'nun fethedilen toplumlar ve bu yerlerin peyzajları üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Örneğin Parker, Assur İmparatorluğu'nun daha iyi bir tanımı olarak *değiştirilmiş bir ağ modeli* önermiştir. Bu çerçevede Assurluların Yukarı Dicle ile Kuzey Habur ve Balikh üzerinde doğrudan bölgesel kontrol uyguladığını, ancak araya giren Tur Abdin Dağları'nın kısmen stratejik, lojistik ve ekonomik nedenlerden dolayı Assurluların etkin kontrolü dışında kalmaktadır (During, 2018, s. 28).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin büyük bir bölümü ile Suriye bozkırları arasında doğal bir bariyer oluşturan kayalık Tur Abdin Dağları'nın kuzeyi, Toros Dağları'nın güney kesiminde kalan ve Dicle Nehri'nin sularını toplandığı geniş alüvyon ovası olan Diyarbakır Havzası'nı sınırlamaktadır. Özellikle Diyarbakır ile Batman arasındaki Dicle Nehri'nin iki yakasında Geç Pleistosen ve Holosen dönemine ait genişlikleri farklılık gösteren bir dizi alçak ve yüksek teraslar bulunmaktadır. Bu bölge,

kışın yoğun yağış ve yazın aşırı kuraklıkla karakterize edilen aşırı karasal Akdeniz iklimi ile karakterize edilir. Ortalama yıllık yağış miktarı 500 ila 600mm'dir; ancak kurak yıllarda bu miktar, 300mm'nin altına düşebilmektedir. Bu bölge, tarımsal anlamda oldukça zengin topraklarla karakterize edilmektedir. Deniz seviyesinden 700-800m yükseklikteki daha nemli dağ eteklerindeki bitki örtüsü, meşe ve ardıç ile çam ve köknarın hâkim olduğu daha kuru, yaprak döken ve karışık orman bölgeleri olarak tanımlanmaktadır. Bunlar, oldukça büyük açık otlak alanlarının bulunduğu yoğun ormanların aksine seyrek alanlardır. 700m'nin altındaki alanlarda bozkır oluşumları ve kırmızımsı-kahverengi bozkır toprakları (alkali), kireçli ve zengin kireç bulunmaktadır (Foster, 2009, s. 142-144). Dolayısıyla söz konusu bölgenin tarımsal üretim ve hayvancılık faaliyetlerine imksan sunan özellikleri bölgenin erken dönemlerden itibaren ekonomisinin temelini oluşturmaktadır.

Mezopotamya'daki birçok uygarlığın temelinde, sosyo-ekonomik arka planında benzerlikler mevcuttur. Tarımsal sömürü, idari kontrol için standartlaştırılmış mülkler ile yeni kolonizasyon veya tüm alanların yeniden düzenlenmesi sistematik şekillendirmeyi mümkün kılmaktadır (Liverani, 1996, s.12-13). Araştırma verileri, Kuzey Mezopotamya'da MÖ 2. binyılın ikinci yarısında şehircilikte ve genel nüfus yoğunluklarında bir düşüş olduğunu gösteriyor. Bu eğilimin, bazen öne sürüldüğü gibi, daha kuru iklim koşullarıyla ilgili olup olmadığı henüz çözülmemiş bir sorundur. Bu nedenle, Assur devleti tarafından kontrol edilen bölgelerin büyük bir kısmında iyi nüfuslu ve tarımsal açıdan verimli arazilerin aktif olarak düzenlenmesi gerektiği akla yatkındır (Düring, 2018, s. 26-27).

Demir Çağı'nda merkez olarak bilinen Assur Üçgeni'nde, Assur yöneticileri ve imparatorluk seçkinleri tarafından dayatılan ve Assur kırsal peyzajını derinden değiştiren planlı peyzaj mühendisliği müdahalesinin arenası haline geldiği bilinmektedir. Assur merkezi ve Kuzey Mezopotamya boyunca peyzajın dağınık küçük kasabalar, köyler ve çiftliklerle aşamalı olarak doldurulması yoluyla yeni yerleşimlerle yoğunlaştırma politikaları uygulanmıştır. Arazi kullanımına ilişkin ekonomik stratejide tarıma dayalı ve çok daha fazla tarımsal alanın daha yaygın bir şekilde kullanılmasıyla birlikte ekim stratejisinde daha kapsamlı ve derin bir değişimin meydana gelmiştir. Nitekim bu yerleşimler, tarımı daha önce ekilmemiş alanlara yaymış ve böylece kırsal üretimin genişletilmesine dayalı bir tarım stratejisi başlatılmıştır (Bonacossi ve Qasım, 2022, s. 1; Bonacossi, 2020, s.7-8).

Assur merkezinin yer aldığı mekânsal üçgen ve yakın çevresindeki tarıma dayalı peyzajın yeni yerleşimlerle yoğunlaştırılma politikasının benzer örneği, MÖ 1. binyılda Yukarı Dicle Bölgesi'nde görülmektedir. Assur yazılı kaynaklarının sunmuş olduğu veriler, Güneydoğu Anadolu'nun, Assur İmparatorluk Dönemi boyunca yayılım alanlarının ana odaklarından biri olduğunu göstermektedir. Nitekim MÖ 882 gibi erken bir tarihte, Assur hükümdarı II. Assurnasirpal, Yukarı Dicle Bölgesi'ne saldırarak Dicle ve Fırat nehirleri boyunca askeri ileri karakollar ve eyalet başkentleri kurarak Güneydoğu Anadolu'nun büyük bir bölümünü Assur eyalet sistemine katmıştır. Nitekim sonraki yıllarda bu kaleler, yalnızca çevredeki askeri saldırılar için sıçrama noktaları olarak değil, belki de daha önemlisi, dağlık Anadolu'nun ekonomik sömürüsü için üs görevi gördüğü düşünülmektedir (Parker, 2001b, s. 1-2).

Bu kapsamda Assur İmparatorluğu'nun peyzajının en dikkat çekici özelliklerinden biri, uzun yıllardır yürütülen çok sayıda arkeolojik araştırmadan ortaya çıkan kırsal yerleşim düzenidir. Yeni Assur Dönemi'nde kırsal peyzaj modelini karakterize eden eşit aralıklı küçük köylerden oluşan ve tekrar eden modele baktığımızda; dağınık, küçük, alçak kırsal alanlardan oluşan ayırt edici bir özelliği bulunmaktadır. Bu dağınık yerleşim modelinde, Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen küçük yerleşimlerin sayısında önemli bir artış gösterilmektedir. Yeni Assur yerleşimleri oldukça dağınık ve sıklıkla daha önceki desenin boşluklarına bilinçli olarak yerleştirilmiş gibi görünmektedir. Yeni Assur krallarının fethedilen bölgelerin halklarını sınır dışı etme, onları imparatorluğun başka yerlerine yerleştirme ve yerlerine başka fethedilen halkları yerleştirme yönünde iyi belgelenmiş sistematik bir politikanın olduğu açıktır (Wilkinson, vd., 2005, s.37; D'agostino, 2016, s.112; Ur ve Osborne, 2016, s.166). Özellikle tarımsal üretim çerçevesinde radikal bir dönüşümün olduğunu bölgeye dağılmış yoğun bir kırsal köy ve çiftlik ağının kurulmasının yanında daha önce tarımsal açıdan marjinal olduğu düşünülen alanların kolonileştirilmesi yoluyla yoğunlaştırıldığı görülmektedir (Bonacossi, 2020, s.10) .

Yeni Assur Dönemi'nde Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki yerleşim peyzajına baktığımızda Parker (2003), küçük, orta ve büyük kategoriye giren yerleşim yerlerinin oluşturduğu üç kademeli bir yerleşim düzeninin olduğunu belirtmiştir. İmparatorluk döneminde üç kademeli bir yerleşim düzeninde, Ziyaret Tepe gibi 32 hektarın üstünde geniş bir alana sahip yerleşim, en üst basamağı işgal etmektedir. İlginç bir şekilde, 10 hektarın üzerindeki orta kategoriye giren hiçbir alan gösterilememiştir. Bunun yerine, bir sonraki büyük yerleşim yerleri muhtemelen yaklaşık 5 hektar iken,

alanların çoğunluğu 1 hektar civarında toplandığı yönündedir (Parker, 2003, s.536; Rosenzweig, 2018, s.36). Bölgedeki büyük kent merkezleri ile küçük kırsal mezra ve köyler arasında orta büyüklükte yerleşimin olmamasının imparatorluğun yalnızca sömürgeleştirme amacıyla yarattığı yapay bir yerleşim dokusunu ifade etmektedir. Bölgenin Assurlular tarafından ilhak edilmesinden sonra yerleşim düzeninin hızla değişmesi ve yerleşim düzeninin doğal olmayan kutuplaşması neredeyse tamamen orta büyüklükteki alanlardan yoksun olan bu bölge, gözlemlenen modelin, doğal büyüme döngülerinin bir ürünü olmaktan ziyade Assur sömürgeciliğinin bir sonucu olduğu öne sürülmektedir (Guarducci, 2018, s. 84; Parker, 2003, s. 536).

Dolayısıyla arazi kullanımı ve tarım potansiyeli hakkında bilgi edinmek yerleşimlerin büyümesi, konumları ve dağılımları hakkında kuram oluşturmamıza olanak tanımaktadır. Yerleşim düzenini oluşturan en önemli dinamikler ve geçim koşullarına ilişkin kuramlar arazi kullanımı ve tarım potansiyeli ile doğrudan ilişkilidir. Yerleşim dağılımını gösteren haritalar ve mekânsal analizler genellikle söz konusu alanı düz bir ova gibi görmekte ve farklı morfolojik özelliklerin varlığını göz ardı etmektedir. Mekânsal analizlerde mesafe ekonomiye dayanan yerleşim modelinin oluşturulmasında yegâne değişken olarak alınmaktadır. Topografik özellikler ve doğal kaynakların neden olduğu farklılıklar genellikle göz ardı edilmektedir. Yerleşim dağılımının seçilen alanın arazi potansiyeline göre değerlendirilmesi analizlerin daha anlamlı sonuçlara ulaşmasını sağlamaktadır (Koparal, 2014, s. 128).

MÖ 1. binyılın hegemonik gücü Assur'un Mezopotamya'daki başkent ve eyalet başkentlerinin büyüklüğüne bakıldığında Yukarı Dicle Bölgesi'nde Assurla simgeleşen ve Assur için önemli referans noktaları olan Ziyaret Tepe, Üçtepe, Pornak, Tavşantepe, Kazıktepe, Gre Migro, Girnavaz, Basorin, Takyan gibi höyüklerin bu dönemde taşıdıkları misyon ve uzun soluklu varlığı göz önüne alındığında Mezopotamya'daki eyalet başkentleri ile aralarında büyük bir uçurum olduğu da açıktır. Nitekim yukarıda örnek olarak vermiş olduğumuz yerleşim yerlerinin gerek büyüklükleriyle sahip oldukları mekânsal alan; gerekse kazı veya yüzey araştırmalarında ele geçen özellikle seramik buluntularından yola çıkılarak Assur için oldukça önemli yerleşim yerleri oldukları bilinmektedir.

Bu doğrultuda Assur varlığını gösteren birçok yerleşim yerinin erken dönem araştırmaları kapsamında elde edilen verilerden mekânsal alan büyüklüğüne ait rakamları dikkate aldığımızda genellikle, höyüklerin yüksekliğini oluşturan koni kısımları ile gerçek etek uzantıları arasında ele alınmadığı görülmüştür. Ayrıca bazı

yerleşim yerlerinin yaklaşık 50-100m arasında değişen uzaklığında yer alan alanların ayrı olarak *"x yakını", "y yanı"*[25] şeklinde değerlendirildiği görülmüştür. Oysa yaptığım saha çalışmaları sonucunda bu tarz alanların ana yerleşimlerle bir bütünlük sergilediği; dolayısıyla yerleşim yerlerine ait mekânsal alan sınırlarının güncellenmesi gerektiği kanısındayım. Örnek vermek gerekirse ova seviyesinden 22m yükseklikte, yaklaşık 5 hektar büyüklüğünde yüksek bir yukarı şehir ile 29 hektar büyüklüğünde bir aşağı şehirden oluşan Ziyaret Tepe'nin (Bartl, 2012, s.184; Matney, 2018, s.340; Matney, vd. 2015, s. 126-127) sahip olduğu mekânsal alanının büyüklüğü ve bütünlüğü eyalet başkenti olma misyonundan kaynaklanmaktadır. Bu yerleşim yerinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda höyüğün kapladığı alanı gösteren mimari çizimde, yerleşimin sur duvarlarıyla çevrelenmiş büyüklüğü, doğu-batı yönünde 800m, kuzey-güney yönünde ise yaklaşık 600m ölçülerindedir. Buna göre Ziyaret Tepe'nin aslında 34 hektarlık bir alanı değil de 48 hektarlık bir alanı kapsadığını söyleyebiliriz (**Harita 5.1**).

Yeni Assur Dönemi'nde krallarının kurduğu eyalet merkezleri ve garnizonlar, sitadel ve aşağı yerleşmeden oluşmaktadır. Sitadelde saray ve konak gibi idari yapılar, aşağı yerleşmede ise depolar ve sivil yapılar bulunmaktaydı. Bütün yerleşme devlet tarafından planlanarak inşa edilir, halkının çoğu da tehcir yoluyla getirilerek yerleştirilirdi. Yeni Assur Dönemi'nde Güneydoğu Anadolu'da inşa edilen eyalet merkezleri, mimari ve günlük yaşamda Assur'un başkent bölgesinde oluşan birçok yeniliği buralara taşımıştır (Köroğlu, 2018a, s. 332).

[25] Algaze tarafından Cizre-Silopi Ovası'nda yapılan belgelemeyi buna örnek verebiliriz. Bu araştırmada, bu tip yerleşim yerlerinin genellikle ova seviyesinde oldukları veya az bir yüksekliğe sahip oldukları belirtilmiştir. Ancak Algaze tarafından yapılan erken dönem araştırmalarının üzerinden yaklaşık 36 yıllık bir sürecin geçmesi, bu yerleşim yerlerinin bulunduğu alanlarda modern yapılaşma ya da yoğun makinalı tarım yapılması nedeniyle bugün birçok yerleşim yerine dair herhangi bir iz kalmamıştır.

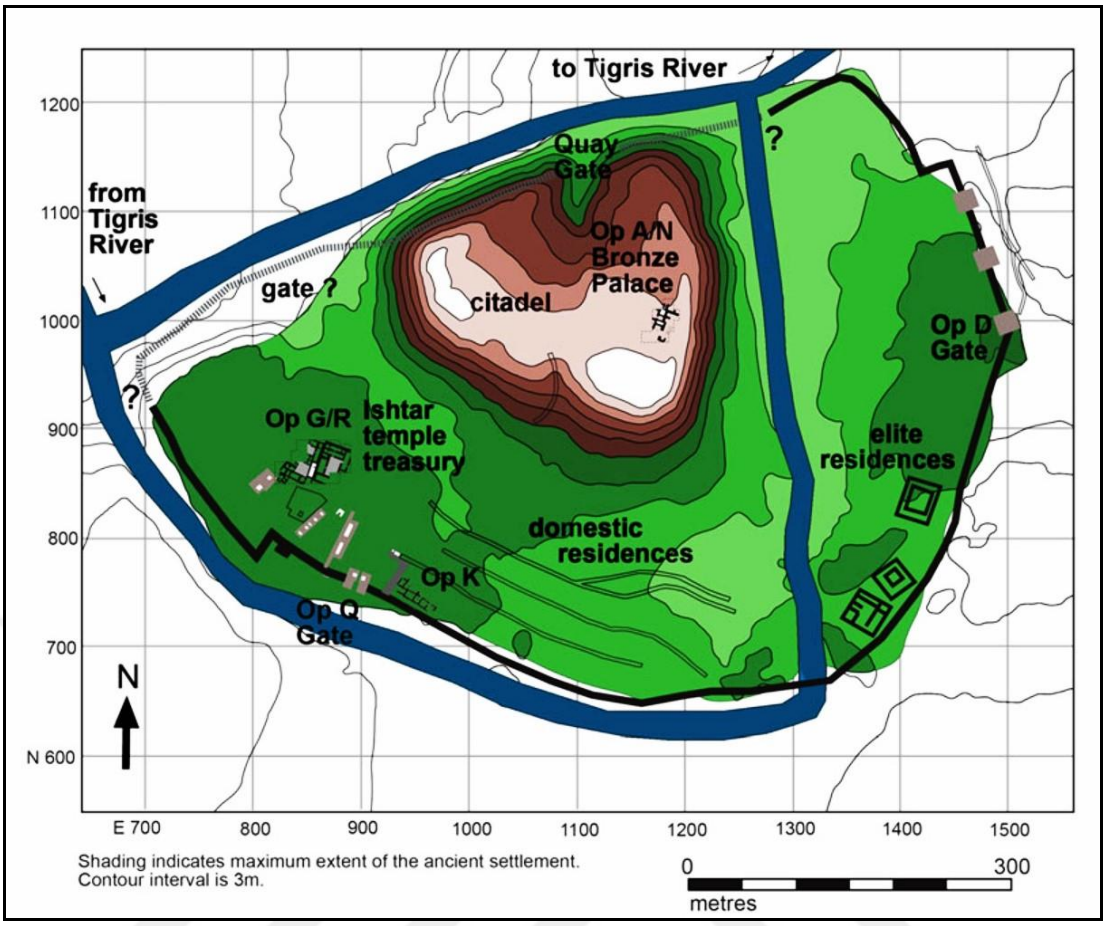

Harita 5.1: Ziyaret Tepe Yeni Assur Yerleşim Haritası (Rosenzweig, 2018, Fig. 2.4; 2016, Fig.2)

Sahip olduğu mekânsal alan çerçevesinde Yukarı Dicle Bölgesi'nde Assur varlığını bize gösteren ilk kazıların başında Üçtepe gelmesinden dolayı önemi yadsınmaz. Üçtepe, Assur'un bölgedeki emperyalist yayılımı kapsamında tahkim edilmiş önemli bir yerleşim yerini oluşturmaktadır. Bu doğrultuda Üçtepe Höyüğü'nde gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, Yeni Assur Dönemi'nde bölgeye vermiş olduğu önem ve burada devlet eliyle yürütülen inşa faaliyetlerinin boyut konusunda açık fikir verecek bulgular sağlamıştır. "*Yeni Assur Dönemi'nde inşa edilen en önemli yerleşim yerlerinden birini oluşturan Üçtepe Höyüğü'nün üzerindeki sitadel ve çevresi surlarla kuşatılmış aşağı şehirden oluşmaktadır*" (Köroğlu, 2008, s. 336) şeklindeki Köroğlu'nun ifadesine bakıldığında Üçtepe'nin de Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki sınırları ve mimari yapıları belirlenmiş olan Ziyaret Tepe yerleşimine benzer bir mimari plan ve mekânsal alan kullanım sergilemesi gerekmektedir ve bu alanın kullanımı sadece höyüğün konisi ile sınırlı kalmayacağını göstermektedir.

Buradan anlaşıldığı üzere oldukça önemli bir tahkimatı oluşturan Üçtepe'nin sahip olduğu mekânsal alanın, "*Üçtepe Höyüğü, etekleriyle birlikte yaklaşık 400m çapında ve 44m kadar yüksekliğindedir. Üzeri düz-kesik olan 200m kadar çapındaki konisi güneyden kuzeye doğru alçalan bir topoğrafik yapıya sahiptir*" (Özfırat, 2005, s. 5) veya *"Höyüğün tabandaki boyutları 350x400 m, zirvede 200 x180 m, yüksekliği ise 35-50 m kadardır. Seramik dağılımından, höyüğün batısını, güneyini ve günümüzdeki modern köyün bulunduğu doğusunu kapsayan eski bir aşağı yerleşme olduğu anlaşılmaktadı. Ancak bu alanlarda arkeolojik kazı yapılmadığı için yerleşmenin boyutları saptanamamıştır. Höyüğün kuzeyi, Bismil-Diyarbakır yolu tarafından kesilmiştir. Ilısu Baraj Projesi çerçevesinde, 2011 yılında burada yapılan bir dönemlik kurtarma kazısı, Yeni Assur Dönemi aşağı kentinin yolun güneyine kadar devam ettiğini gösteren buluntular sağlamıştır"* (Köroğlu, 2018a, s.324), şeklindeki ifadelerden daha geniş bir alana sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Aşağıdaki topoğrafik haritada görüldüğü üzere sadece höyüğün koni kısmının doğu-batı doğrultusunda 500m, kuzey-güney doğrultusunda 500m ölçülerindeki bir alana yayılmaktadır. Söz konusu bu alan, höyüğün etekleri dâhil edilmeden ölçülen bir mekânsal alandır (**Harita 5.2**). Üçtepe'nin etek kesimleri mekânsal alana dahil edildiğinde oldukça büyük bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir. Nitekim Üçtepe'nin, kuzey eteğinde geçen asfaltın yolun kuzeyindeki petrol ofisinin bulunduğu alanda Diyarbakır Müzesi tarafından gerçekleştirilen sondaj çalışmaları sırasında Assur Dönemi'ne ait buluntuların tespit edilmesi yerleşimin kuzey eteğine doğru olan yayılım alanının genişlediğini göstermektedir. Ayrıca Üçtepe'nin isminden de anlaşılacağı üzere hemen doğusundaki tepelik alanlarla birlikte üç adet olmasından da geldiği bilinmekle birlikte söz konusu bu tepelik alanların da Üçtepe ile ilişkili olduğu düşünüldüğünde alanın daha da büyük olduğu düşünülmektedir. Bu doğrultuda Google Earth Pro, CORONA, ArcGIS gibi uydu tabanlı harita programları aracılığı ile Üçtepe'nin etek kısımları da dahil olmak üzere yaklaşık 37 hektarlık bir alana sahip olduğu anlaşılmıştır.

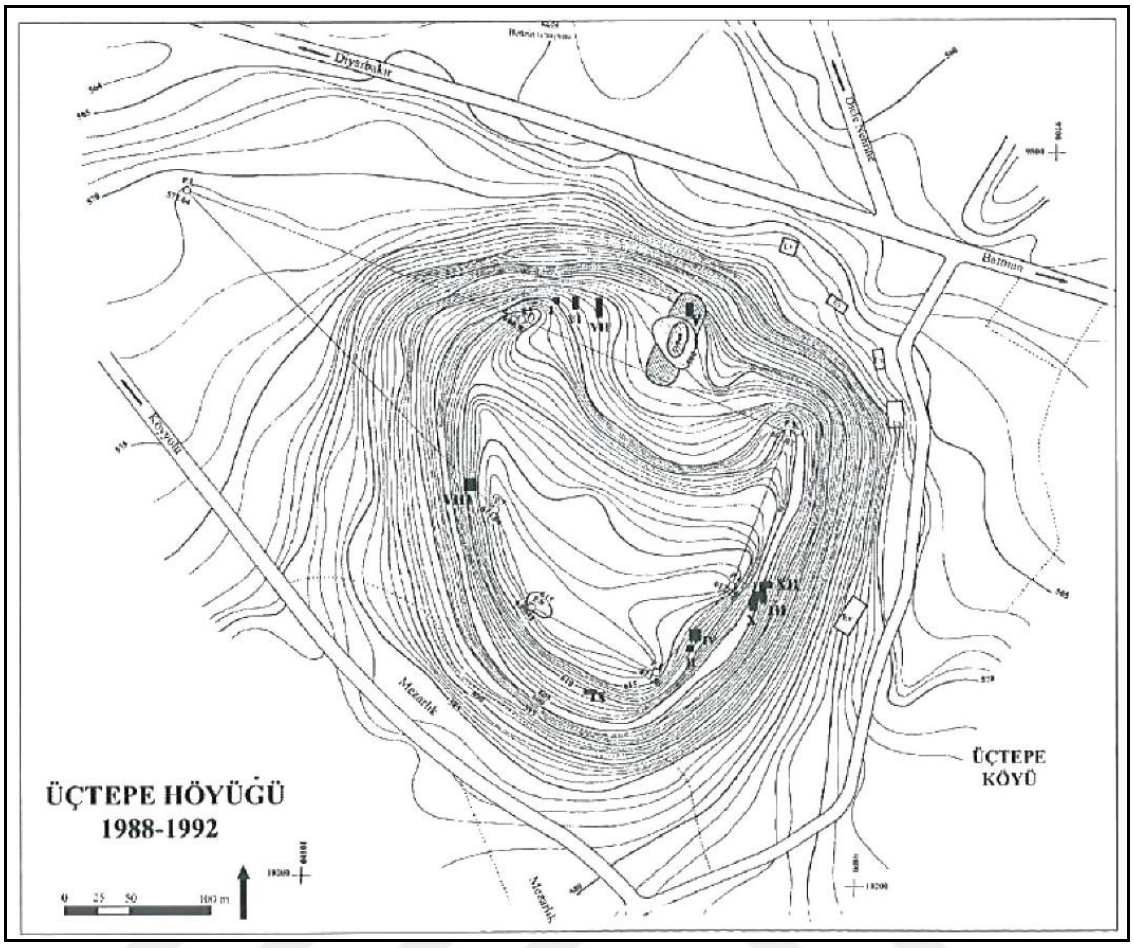

Harita 5.2: Üçtepe Höyüğü Topoğrafik Haritası (Özfırat, 2005, Res.3)

Bazı yerleşim yerlerinin mekânsal alan olarak birbirlerine olan yakınlıkları bütünlük sergilediği için ayrı ele alınmaması gerektiği düşüncesindeyim. Örneğin Silopi Ovası'nda, Çiftlik Köyü'nün batı ve kuzeybatısına yer alan Girik Bedro yerleşim yeri, 300x190m ölçülerinde ve 6m yüksekliğindedir. Algaze tarafından bu bölgede gerçekleştirilen araştırmalar kapsamında Girik Bedro yerleşim yeri çevresinde Girik Bedro Yakını 1, Girik Bedro Yakını 2, Girik Bedro Yakını 3 ve Girik Bedro Yakını 4 şeklinde dört adet yerleşim yeri daha bulunmaktadır. Girik Bedro Yakını 1, 70x120m ölçülerinde ve 1.5 -2m araasında değişen bir yüksekliğe sahiptir ve Girik Bedro yerleşim yerinin 50m kuzeybatısına lokalize edilmiştir. Girik Bedro Yakını 2 ile Girik Bedro Yakını 3 ve Girik Bedro Yakını 4, Çiftlik Köyü'ndeki Girik Bedro yerleşiminin 1.7km kuzeybatısında yer almaktadır(Algaze, vd., 2012, s.67-68). Bu doğrultuda özellikle Girik Bedro ile Girik Bedro Yakını 1'in Yeni Assur Dönemi'nde yerleşim gördüğüne dair arkeolojik kanıtlar sunarken aralarında sadece 50m'lik bir mesafenin olması bu yerleşimlerin her ne kadar seramik toplama açısından ayrı ayrı ele alınmış

olsalar da bu alanın mekânsal bütünlük sergileyen tek bir yerleşim yeri olarak ele alınması gerektiği kanısındayım.

5.1.1. Arkeolojik Kazılar

5.1.1.1. Girnavaz Höyük

Mardin ili, Nusaybin ilçesinin 4km kuzeyinde, Tur Abdin Dağları'nın güney eteklerinde ve Habur Nehri'nin kollarından Çağ Çağ Deresi'nin batısında yer almaktadır. Höyük, yaklaşık 13.6 hektarlık yayılım alanına sahiptir ve 25m yüksekliğindedir. Girnavaz isminin kökeni hakkında çok farklı rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan birine göre, Abbasi halifesi Harun Reşid zamanında, Ebu Navaz adında bir şair Nusaybin'e sürgün edilmiş ve yaşadığı yere "Navaz'ın Tepesi" anlamına gelen Girnavaz adı verilmiştir (Erkanal, 2007, s. 5-6;Alp, 2015, s. 29; **Resim 5.1**) .

Yerleşim yerinde gerçekleştirilen bilimsel kazılar sonucunda höyüğün Geç Uruk Dönemi'nde, diğer bir deyişle MÖ 4. binyılın son çeyreğinde başlayan yerleşim silsilesi Orta Çağ'a kadar uzanmaktadır. Hiç şüphesiz bu yerleşim yerinde gerek mimarisi; gerekse zengin seramik ve küçük buluntu repertuvarıyla Erken, Orta ve Yeni Assur tabakaları dikkat çekmektedir. Bu buluntu grubu içerisinde en dikkat çekici olanı ise Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen çivi yazılı tabletlerdir. Mardin Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen bu tabletlerden bir tanesi, o döneme ait bir bahçe satış senedi ve tapudur. Tapu senedinde, bahçe tarif edilmekte ve bahçenin ağaçlarının üzerindeki meyvelerle birlikte satıldığı belirtilmektedir (Alp, 2015, s. 29; Uysal, 2007, s. 50-51; Şenyurt, 1988, s. 281; Erkanal, 1983, s. 131-133; Erkanal, 2007, s. 8).

Girnavaz'ın en iyi araştırılan kültür tabakası, Yeni ve kısmen Orta Assur Dönemleri'ne aittir. Ortaya çıkarılan kerpiç yapımı, büyük bir yapı kompleksi, taş döşeli büyük bir avluya, 1,5-2 m arasında değişen kalın duvarlı salon ve odalara, depolama küpleriyle donatılan depolara ve çok amaçlı imalâthanelere sahiptir. Taban altlarında bulunan kanallarla atık su toplanarak yerleşim dışına çıkarılmaktadır. Höyükte saptanan boya izleri, yapının bazı duvarları üzerinde duvar resimlerinin bulunduğunu göstermektedir. Pişmiş toprak banyo küvetlerinin yanı sıra bir banyo odası açığa çıkarılmıştır. Mezopotamya geleneklerine uygun olarak tuğla ve ziftle inşa edilen bu banyo odasının atık suları, kil yapımı künklerle foseptik çukurlarına akıtılmaktadır

(Erkanal, 1985, s. 204-207; Erkanal, 1988, s. 277-279; Erkanal, 1991, s. 277-284; Erkanal, 2007, s. 8- 9).

Resim 5.1: Girnavaz Höyük Genel Görünüm

Girnavaz Höyük'te tespit edilen bu büyük yapı komleksinin mevcut kazı süresi içinde çok az bir kısmı kazılabilmiştir. Ele geçen seramik ve küçük buluntular bu yapının karakteri hakkında bilgi verebilmektedir. Bu buluntular arasında ele geçen kaideli bir kült vazosu üzerinde, daha çok dini inançla bağlantılı kabartma bezemeler bulunmaktadır. Bugün Mardin Müzesi'nde sergilenen bu vazonun benzeri bulunmamaktadır. Ayrıca günlük kaplar yanında, Assur saray seramiği olarak nitelendirilen çok sayıda kap örneği de tespit edilmiştir. Gerek boyutları, gerek mekân düzenlemeleri, gerekse içinden çıkan buluntular dikkate alındığında, bu yapı kompleksinin bir saray olarak değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir (Erkanal, 2007, s. 9-10).

Girnavaz Höyük'te açığa çıkarılan çivi yazılı tabletler sadece bölge kültür tarihi açısından değil; tüm Önasya kültür tarihi açısından büyük önem taşırlar. Çivi yazısıyla Assurca kaleme alınan bu tabletlerin önemli bir kısmı, Yeni Assur Dönemi krallarından Assurbanipal Dönemi'ne (MÖ 669–629) tarihlendirilmektedir. Bunlar arazi satış belgeleridir. İlk olarak arazinin konumuna açıklık getirilmekte, komşu arsalar

sahiplerinin adları doğrultusunda sayılmakta ve daha sonra şahitler huzurunda satış işlemi gerçekleştirilmektedir. Şahitlerden bir kısmının sarayla bağlantılı olması, Girnavaz'da bir sarayın mevcudiyetini vurgulamaktadır. Hatta Assurca adı Harmiş olan Çağ Çağ Suyu'nun arazinin bulunduğu kesiminde nasıl aktığı da ihmal edilmemiş; kayıta alınmıştır (Erkanal, 2007, s. 10).

Ele geçen tabletler içinde tek bir örnek, Orta Assur Dönemi krallarından I. Tiglat Pileser (MÖ 1114-1076) dönemine aittir. Bu tabletin değerlendirilmesi henüz tam olarak yapılmamakla birlikte metinde, bir sonraki kent olan Matiate'nin, diğer deyişle Midyat'ın adı geçmektedir. Bu belge, Nusaybin'in ve Girnavaz'ın Midyat ile olan doğrudan bağlantısına açıklık getirmektedir (Erkanal, 2007, s. 10.).

Girnavaz Höyük'te tespit edilen tabletlerden birinin deşifrasyonu sonucunda bir bahçenin bulunduğu yer, tüm ayrıntılarıyla açıklanmaktadır. Bahçe, Nabula şehri sınırları içinde, Bay Şihayaya'ya komşu, nehrin kuvvetli akan kısmına bitişik ve Harran Şarri'ye (Assur Kral Yolu) yakın bir yerdedir. Dolayısyla metinde adı geçen şehir, diğer deyişle Nabula, Girnavaz Höyüğü ile özdeşleştirilmiştir. Nabula, Orta ve Yeni Assur Dönemi yazılı kaynaklarında sık sık karşımıza çıkmaktadır. Eski Babil Dönemi'nde ise Nabula, Nawala olarak kabul edilmektedir. MÖ 2. binyıl başlarında Nawala'nın bulunduğu bölgede, Hurrili hâkim bir zümre yer almaktadır. Nawal''nın adı, Mari arşivinde de görülür - hatta Nabula/Nawala, Hurri-Mitanni kültürünün önemli bir merkezi olarak geçer (Erkanal, 1985, s. 207-208; Erkanal, 1988, s.279-280; Erkanal, 2007, s.10.).

Bölgedeki bağcılık ve tahıl üretimi belli oranda ekonomik önem taşısa da, burada görülen Kaşiyari Dağları'nın (Tur Abdin) Yeni Assur Dönemi için en etkileyici yanı, Diyarbakır Bölgesi'ne ulaşmak için sağladığı bağlantı ve stratejik değerdir. Assur'un kuzey ve güney ekseninde bağlantıyı sağlayan önemli noktalardan biri, Nusaybin ve çevresinden geçen yol ağıdır. Bu bağlantı hattı, Suriye sınırı boyunca devam eden, Tur Abdin'in hemen güneyinde bağlantıyı sağlayan anayoldur. Bu yolun Guzana'dan (Tell Halaf) çıkıp, Nasibina'ya (Nusaybin) ulaştığına dair az da olsa yazılı belgeler mevcuttur. Özellikle Tell Halaf'ta ele geçen bir belge, her iki merkez arasında canlı bir trafiğin mevcudiyetini ortaya koymaktadır. Diğer bir yol ağı ise güneyden itibaren, Habur ve Çağ Çağ Vadileri'ni takip edip; doğu - batı yolunu kesen Habur nehir yoludur (**Resim 5.2)**. Bu yol, Fırat'dan çıkarak, Dur Katlimmu, Katni, Tell Barri ve Nasibina'yı birbirleriyle bağlamaktadır. Nusaybin'den geçen bu yol ağları, Kaşiyari Yolu olarak bilinen Çağ Çağ Vadisi gibi doğal bir geçitle bağlanmaktadır. Nitekim Geç

Antik Çağ'a ait konaklama yerleri, yol kalıntıları ve vadinin iki tarafında bulunan karakol görünümündeki kaleler, Yeni Assur Dönemi'ne ait yüzet buluntuları vermektedir. Dolayısıyla geç çağlarda kullanılan bu doğal yolun, Yeni Assur Dönemi'nde de faal olduğu düşünülmektedir (Erkanal, 1985, s. 201-203).

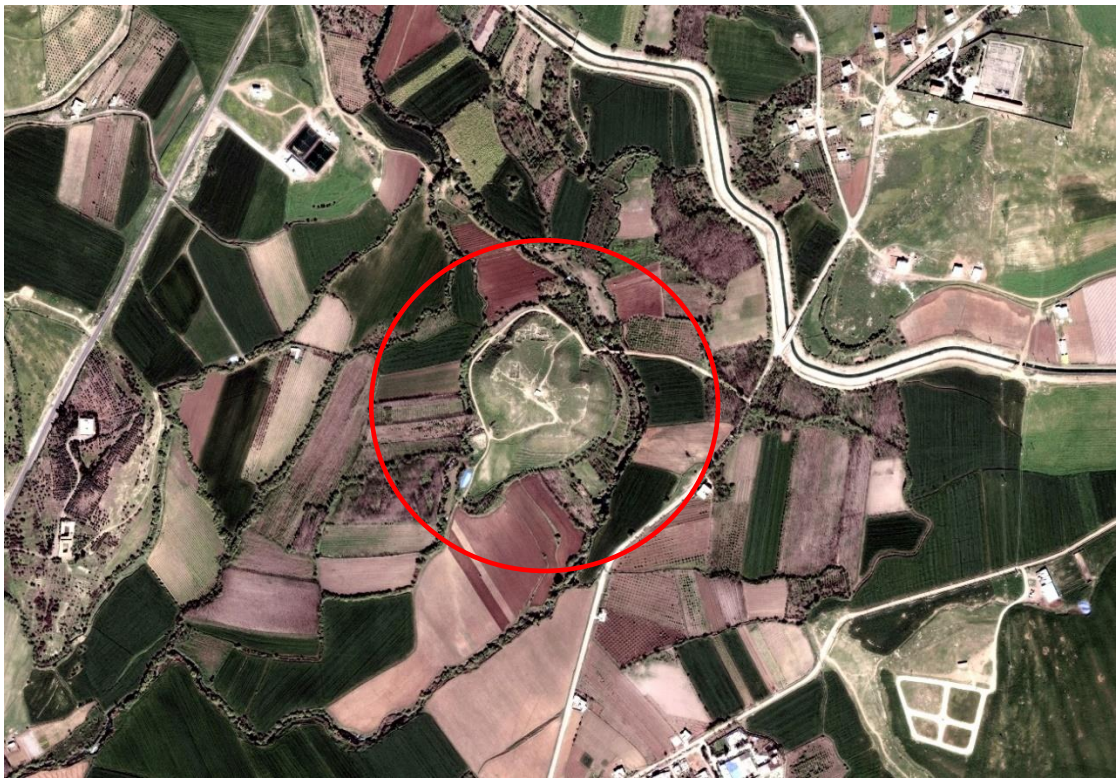

Resim 5.2: Girnavaz Höyük ve Çevresindeki Tarımsal Alanlar (Google Earth 2024)

Arkeolojik bulgular açısından oldukça zengin olan Girnavaz Höyük'te, kült eşyaları, üç veya dört ayaklı taş kaplar, taş ve seramikten insan heykelciği, metal silahlar, kıymetli taşlar ve hayvan kemiklerinden yapılmış süs eşyası, tabletler, silindir mühürler, fayans mühürler ve fildişi eserler tespit edilmiştir. Girnavaz Höyük'te, kerpiç sanduka mezar, küp/çömlek içi mezar ve basit toprak mezarlar saptanmıştır. Çömlek içi gömülerdeki iskeletler genellikle hoker durumunda yatırılmıştır. Toprak mezarlardaki iskeletler daha çok oval veya dikdörtgen görünümlü çukurlar içinde ele geçmiştir. Bronz buluntular arasında çeşitli süs eşyası, perçin delikli hançerler, baltalar ve kendinden saplı hassas kesiciler çoğunluktadır. Ayrıca akik, frit, lapis lazuli ve deniz kabuklarından yapılmış kolye taneleri sayı olarak mezar eşyası arasında en büyük buluntu grubunu oluşturmaktadır. Bunlar kullanılış tarzı ve işçilik açısından daha çok Mezopotamya özelliklerini yansıtırlar. Taş silindir ve damga mühürler, stil yönünden geleneksel Mezopotamya sanatını temsil etmekle birlikte, yöresel özellikleri de

tanımlamak mümkün olmuştur (Erkanal, 1988, s. 273-280; Şenyurt, 1988, s. 281-283; Erkanal, 1985, s. 204-208).

5.1.1.2. Üçtepe Höyüğü

Diyarbakır iline bağlı Bismil ilçesinin 10km batısında, Dicle Nehri'nin güneyinde ve Üçtepe Mahallesi'nde yer almaktadır. Höyüğün doğusunda, Dicle Nehri'nin bir kolu olan Göksu Çayı akmaktadır. Höyük, etekleri dahil olmak üzere 36 hektarlık bir yayılım alanına sahip olup; 42m yüksekliğindedir (**Resim 5.3-5.4)**. Seramik dağılımından, höyüğün batısını, güneyini ve günümüzdeki modern köyün bulunduğu doğu kesimini kapsayan bir aşağı yerleşme olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu alanlarda arkeolojik kazı yapılmadığı için yerleşmenin toplam boyutuna dahil edilememiştir (Sevin, 1990, s.103; Köroğlu, 2018a, s.324; Köroğlu, 2002, s.451; Köroğlu, 1993).

Resim 5.3: Üçtepe Höyüğü Genel Görünüm (Google Earth 2024)

2000'li yıllarda başlayan Ilısu Barajı Projesi kapsamındaki kazı ve yüzey araştırmalarına kadar Yukarı Dicle Bölgesi'nin Yeni Assur Dönemi'ne ilişkin bilinenler, yazılı belgeler, kabartmalar ve stellerle sınırlı olduğu bilinmektedir.

Bölgedeki steller ve kabartmaların varlığını bilim dünyasına duyuran ilk keşifler, İngiliz başkonsolos Taylor tarafından 1861 yılında yapılmıştır. Taylor ilk gezisinde birçok tarihi kalıntının yanı sıra Kurkh (Üçtepe) Harabeleri'ni de gezmiş ve burada iki adet Yeni Assur stelini (Kurkh Monolitleri) bularak British Museum'a taşınmasını sağlamıştır. Assur kralları II. Assurnasirpal ve III. Salmanassar'a ait olan bu steller[26], Yukarı Dicle Bölgesi'nin Assur eyalet sistemine dahil edildiğini belgelemektedir (Köroğlu, 2018a, s.324-325; Sevin, 1990, s. 103-104; Genç ve MacGinnis, 2022, s. 80).

Üçtepe ve çevresinde kapsamlı yüzey araştırmaları 1986-1990 yıllarında Prof. Dr. Veli Sevin başkanlığında bir ekip tarafından yapılmıştır. Aynı ekip, 1988 yılında Üçtepe'de arkeolojik kazılara başlamış ve 1992 yılına kadar beş sezon devam etmiştir. Üçtepe Höyüğü'nde gerçekleştirilen kazılarla, MÖ 3. binyıldan başlayarak Roma Dönemi sonlarına kadar devam eden sürece ait 13 yapı katının varlığı belirlenmiştir. Üçtepe'de yazılı belgeleri destekler nitelikte bir adet Orta ve iki adet Yeni Assur Dönemi'ne ait üç yapı katı tespit edilmiştir (Köroğlu, 2015, s. 113-115; Köroğlu, 2018a, s. 329; Köroğlu, 2002, s.450; Sevin, 1994, s.404; Köroğlu, 1993, s. 6).

Resim 5.4: Üçtepe Höyüğü Güneyden Genel Görünüm

[26] Steller hakkında detaylı bilgi için bkz: Köroğlu, K. (2018b). Anadolu'daki Yeni Assur Dönemi Stelleri ve Kaya Kabartmaları/ Neo-Assyrian Rock Reliefs and Stelae in Anatolia. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Eds), *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/ The Assyrians Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus* (ss. 162-207). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Assur Krallığı'nın Yukarı Dicle Bölgesi ile ilişkisi, yazılı belgelerin verdiği ipuçları dışında daha çok bölgeye gelen gezgin araştırmacıların belgeledikleri anıtsal kaya kabartmaları, yazıt ve bazı büyük höyüklerin varlığına dayandırılmıştır. Bunlar, Dicle'nin kaynaklarından Birkleyn Çay'daki I. Tiglat Pileser ve III. Salmanassar yazıt ve kabartmaları, Eğil'deki MÖ 8. yüzyıla ilişkin bir Assur kabartması[27], 1861 yılında Üçtepe'de İngiliz konsolosu Taylor tarafından bulunan II. Assurnasirpal ve III. Salmanassar dönemlerine ait Kurkh Monolitleri'nden oluşmaktadır. Genellikle anayollar üzerindeki Karaçalı (Tilalo), Pir Hüseyin, Amida Höyük, Pornak ve Üçtepe gibi yerleşimler ile buralarda saptanan seramikler hakkındaki gözlemler de bu gruba eklenerek dikkate alınmıştır (Köroğlu, 2002, s.449-451). Dolayısıyla Yukarı Dicle Bölgesi'nde Assur varlığını gösteren ilk kazı alanı olması adına Üçtepe Höyüğü'nün önemi yadsınamaz.

Üçtepe Höyüğü'nde Orta Assur yapı katı, doğu yamaçta basamaklar halinde kazılan sınırlı bir alanda incelenebilmiştir. Orta Assur yapı katında başlayan kültür, kesintilerle Yeni Assur Dönemi'nin sonuna kadar devam etmiştir. Üç yapı katı yaklaşık MÖ 13. yüzyıl ile MÖ 7. yüzyıl sonları arasındaki zaman dilimini kapsamaktadır. Orta Assur mimarisi, 40x40x10cm ile 20x20cm boyutlarında kerpiçlerden yapılmış, 5m uzunluğunda, 1,10m kalınlığında bir duvar ve bu duvarla ilişkili taban döşemesinden oluşmaktadır. Kerpiç duvarın taş temeli olmamakla birlikte üzerine geç evrede çamur bir yükselti eklenerek duvar tamir edilmiştir (Köroğlu, 2018a, s. 330-331). İki evreli Orta Assur yerleşmesinin geç evresine ait bir mezarda ele geçen zengin buluntular, Üçtepe'de yönetici/soylu/zengin bir grubun da varlığına işaret etmektedir. Anne ve çocuğunun birlikte gömüldüğü mezarda ele geçen sekiz altın küpe, altın varaklarla süslü iki adet taştan sembolik göz, bir altın hızma, yüzlerce taş boncuktan oluşan üç kolye, iki porselen kâse, bronz halhal ve bilezik gibi buluntular bu değerlendirmeyi güçlendirmektedir. Üçtepe'de yerleşmenin bir yangın veya yıkım ile terk edilmediği boşaltıldığı anlaşılmaktadır.

Ilısu Baraj Bölgesi'nde yapılan kazılar, Üçtepe'nin de içinde bulunduğu Yukarı Dicle Bölgesi'nde Orta Assur Dönemi yerleşmelerinin terk edilmesiyle kuzeyden gelen ve ağız kenarı yivli çanak çömlek kullanan yarı göçebe toplumlar arasında bir ilişkinin olduğu yolunda yeni veriler sunmuştur. Üçtepe, Ziyaret Tepe, Giricano, Kavuşan Höyük gibi birçok höyükte, Orta Assur yerleşmeleri üzerinde saptanan, genellikle el

[27] Wafler, 1975 yılında Eğil Kalesi'nde yaptığı çalışmalar sonucunda Yeni Assur Dönemi kabartmasının stilistik özelliklerinden hareketle II. Sargon dönemine tarihlendirilmiştir (Köroğlu, 1993, s.5).

yapımı, ağız kenarı yivli çanak çömlek ve ilişkili buluntular, güneydeki yerleşik kültürlerle değil, kuzeyden gelen yarı göçebe toplumlarla ilişkilidir. Giricano'da saptanan bir tüccara ait çivi yazılı tablet arşivi ise Orta Assur varlığının MÖ 11. yüzyıl ortalarında son bulduğuna işaret etmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla MÖ 12. yüzyıldan itibaren Toroslar'ı aşarak Yukarı Dicle Bölgesi'nde çoğalmaya başlayan bu toplumlar Dicle Vadisi'ndeki Assur garnizonlarının terk edilmesiyle buraya da yerleşmişlerdir. Yaklaşık 150 yıl kesintiye uğrayan Assur egemenliği, Yeni Assur Dönemi'nde II. Assurnasirpal'ın (MÖ 883-859) bölgede kurduğu *Tušhan* eyaleti ile yeniden başlamıştır. Yivli çanak çömlek kullanan yarı göçebe toplumlar, bölgeyi bütünüyle terk etmemiş; Yeni Assur garnizonlarının çevresinde, kırsal kültürün temsilcileri olarak varlıklarını uzun süre korumuşlardır (Köroğlu, 2018a, s.329-332; Köroğlu, 1993, s.33-36; Kozbe, 2006a, s.497).

Üçtepe'de Yeni Assur Dönemi, iki yapı katı halinde saptanmıştır. 8. yapı katı, höyüğün doğu yamacındaki III ve X No'lu açmalarda ve batı yamaçtaki VIII No'lu açmada incelenmiştir. Bu yapı katında da Orta Assur yerleşmesinde olduğu gibi taş temelsiz kerpiç duvarlar ve bunlarla ilişkili saz kaplı çamur tabanlar saptanmıştır. Höyük konisinin doğusu ve batısında açılan iki açmada da bu yapı katının saptanması yerleşmenin en azından höyük konisinin tümüne yayıldığını işaret etmektedir. Kronolojik olarak bu yapı katı, II. Assurnasirpal'ın MÖ 882 yılında Yukarı Dicle'ye ulaşarak *Tušhan*'da saray inşasına başladığı ve kapısına stelini diktiği dönemle uyuşmaktadır. Yeni Assur Dönemi başlarına ait bu yerleşme tümüyle terk edildikten sonra üzerine Yeni Assur Dönemi'nin son yerleşmesi, 7.yapı katı inşa edilmiştir. Bir eyalet merkezinin bütünüyle terk edilip yeniden inşası için ciddi bir krizin veya işgalin yaşanmış, yapıların kullanılamaz hale gelmiş olması gerekir. Yukarı Dicle Bölgesi'nde kazılan Üçtepe ve Ziyaret Tepe gibi planlanarak inşa edilmiş garnizonların ikisinde de benzer durum görülmüştür. Her iki yerde de, MÖ 9. yüzyılda inşa edilen yapılar bütünüyle yıkılmış, üzerine olasılıkla MÖ 8. yüzyılın ortalarında benzer planda yenileri inşa edilmiştir. Bu durum, yazılı belgelerde III. Salmanassar'ın saltanatından sonra yaşandığı belirtilen eyalet valileri isyanının anlatılanlardan daha ciddi sonuçları olduğunu göstermektedir. Büyük olasılıkla Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki bütün Assur yerleşmeleri kısa bir süre de olsa terk edilmiş, daha sonra III. Tiglat Pileser döneminde yeniden inşa edilmiştir (Köroğlu, 2018a, s.333; Köroğlu, 1993, s.37-38).

Üçtepe Höyüğü'nün zirvesinin dört yönünde kazılan toplam 12 açmanın tümünde 7. yapı katındaki Yeni Assur Dönemi kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Höyüğün

bu dönemde tarla seviyesinden yaklaşık olarak 25-30m yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Doğu yamaçta, III, IV ve X no'lu açmalarda bu yapı katına ilişkin anıtsal bir duvar ve ilişkili taban saptanmıştır. Taş temelsiz kerpiçten yapılmış duvarın kalınlığı 3,10m; günümüze ulaşan yüksekliği ise 3,30m'dir. Duvarın, açma içindeki uzunluğu 15m'dir. Höyük yüzeyinden de izlenebilen toplam uzunluk, 44,5m'ye ulaşmaktadır. Buradan hareketle duvarın anıtsal nitelikli bir binanın avlusunu çevreleyen bölüme ait olduğu söylenmektedir (Köroğlu, 1993, s.37-38; Köroğlu, 2018a, s.333-334).

Yukarı Dicle Bölgesi'nde kazılan Ziyaret Tepe'de de höyük zirvesinin doğusunda, benzer teknikte yapılmış kalın duvarları olan Yeni Assur Dönemi'ne ilişkin iki yapı katıyla temsil edilen bir saray ortaya çıkarılmıştır. Üçtepe'de höyük zirvesinin doğusundaki bu duvarın da bir saraya veya sitadeldeki bir başka anıtsal yapıya ait olabileceği düşünülmektedir (Köroğlu, 2018a, s.334).

Ayrıca Üçtepe Höyüğü'nün zirvesinin kuzeyindeki VII no'lu açmada da 5,40m kalınlığında kerpiçten bir duvar açılmıştır. Höyük zirvesine ulaşan yolun hemen batısında, Kurkh Monolitleri'nin bulunduğu yere yakın bu duvarla ilişkili siyah-beyaz renkte üçgen ve damla motifleriyle bezeli sıva parçaları ortaya çıkarılmıştır. Aynı açmada bu yapının içinde bir deponun varlığını gösteren sağlam bir pithos da bulunmuştur. Oldukça kalın duvarları olan bu yapının Dicle'ye bakan konumda önemli bir yapı (saray?) olabileceğini akla getirmektedir. Kuzeybatı uçta bulunan I ve güneydeki VIII No'lu açmalarda ise avluları çakıl taşı döşeli, ziftli tuğlalardan yapılmış drenaj sistemleri olan, bazı mekânları tuğla döşeli daha küçük yapılar saptanmıştır. Üçtepe'de aşağı şehrin var olup olmadığı konusunda höyüğün batısındaki tarlalarda yapılan yüzey araştırmasında toplanan Yeni Assur Dönemi çanak çömleklerin dağılımından burada bir yerleşmenin varlığı belirlenmiştir. Nitekim 2011 yılında, yolun kuzeyinde yapılan sondajlarda, zengin buluntular içeren bir çocuk mezarı ve Yeni Assur Dönemi kalıntılarının varlığına rastlanmıştır. Höyüğün doğusunda, Göksu Çayı ile höyük konisi arasındaki teras üzerinde modern köy yerleşmesi yer alır. Burada temel kazılarından kalıntılar çıktığı bildirilmekle birlikte bunların Yeni Assur Dönemi'ne ait olup olmadığı kesinlik kazanmamıştır (Köroğlu, 2018a, s. 334; Köroğlu, 1993, s. 37-38).

Bölge gerçekleştirilen araştırmalarla bilgiler arttıkça *Tušhan*'ın bu bölgede, Dicle'nin güney kıyısında, Assur tarafından yeniden organize edilen ve birer garnizona dönüştürülen *Amedi, Sinabu, Tidu ve Damdammusa* ile ilişkili alanda olduğu anlaşılmaktadır. *Tušhan*'ın yeri ve merkezi konusunda farklı öneri bulunmaktadır. 1980

yılına kadar iki Assur stelinin buluntu yeri olan Üçtepe (Kurkh) Höyüğü *Tušhan* olarak kabul edilmekte birlikte 1980 yılından sonra ise Kessler'in *Tušhan*'ı Üçtepe yerine doğudaki Ziyaret Tepe'ye yerleştirilme önerisi fazla sorgulanmadan benimsenmiştir. 2000 yıllarında başlayan Ziyaret Tepe kazılarından elde edilen veriler sonucunda, bazı araştırmacılar tarafından Ziyaret Tepe adı *Tušhan* ile eşleştirilmiştir (Köroğlu, 2018a, s.335).

Dolaysıyla yerleşim yerlerinin lokalizasyonlarına baktığımızda araştırmacılar tarafından (Genç ve MacGinnis, 2022, s. 80-81) Üçtepe Höyüğü için yapılan önerilere bakıldığında, Rawlinson *Tušhan*, Lehmann-Haupt *Damdammusa*, Kessler ise Taidu kenti ile eşleştirmiştir. Erken dönem araştırmacıların görüşlerinin yanı sıra son yıllarda yapılan genel eşleştirme önerilerini *Sinabu*[28]/Pornak, Kurkh/Üçtepe/*Tidu*, Ziyaret Tepe/ *Tušhan, Damdammusa*/Kazıktepe Höyüğü şeklinde sıralayabiliriz. 2019 yılında Üçtepe Höyüğü'nde bulunan bir kil tabletin deşifrasyonu sonucunda ise Genç ve MacGinnis (2022), Üçtepe'yi *Sinabu* ile eşleştirmiştir (Köroğlu, 1993, s.51-52; Genç ve MacGinnis, 2022, s. 81-82, 84.).

Dicle kıyısındaki höyükler arasında gerek stelleri, mimari kalıntıları ve gerekse çanak çömlek buluntuları ile dikkati çeken Üçtepe Höyüğü, Yeni Assur Dönemi'nde bir garnizondan çok daha önemli işlev görmüş olmalıdır. Tepe Höyüğü'nü öneren görüşler mevcut olmakla birlikte, Köroğlu'na göre (2002), Orta ve Yeni Assur Dönemi yönetim merkezi olan *Tušhan*'ı lokalize etmek için Üçtepe hala en uygun seçenektir ve şu aşamada bu değerlendirmede kullanılacak daha çok arkeolojik kanıta sahip olduğu düşünülmektedir. Nitekim yazıtlarda adı geçen diğer kentler için de bu bağlamda arkeolojik buluntular arttıkça bunları ön plana alan yeni denemeler yapılması gerekmektedir (Köroğlu, 2002, s.455-456)

Ayrıca Yeni Assur yazıtlarında kent (URU) tanımlayıcısıyla beraber görülen *Sinabu* adının, Eski Babil, Hitit ve Orta Assur yazıtlarındaki *Šinamu* ile aynı olduğu kabul edilmektedir. *Tidu*, Yeni Assur Dönemi'nde Kurkh Monoliti'nde ve V. Şamsi Adad'ın yönetimine karşı ayaklanan kentlerin sayıldığı bir yazıtta *Tidu/i* şeklinde adı geçen kentin lokalizasyonu oldukça problemlidir. *Tidu*'nun Yukarı Dicle Bölgesi'nde aranmasının temel ve kabul edilebilir gerekçesi, Kurkh Monoliti'nde söz edilen, *Tidu* ve *Sinabu*'nun I. Salmanassar zamanındaki kuruluşuna ilişkin ifadeleri ile II. Assurnasirpal'in bölgedeki savunma ve diğer ihtiyaçları için *Tušhan, Damdammusa,*

[28] Yeni Assur Dönemi *Sinabu* olarak adlandırılan yerleşim yeri, Orta Assur Dönemi Sinamu ile aynı yerleşme olduğu bilinmektedir (Genç ve MacGinnis, 2022, s.81)

Sinabu ve *Tidu*'yu üs olarak kullandığını bildirmesidir (Köroğlu, 1993, s.21, 23). Dolayısıyla Üçtepe Höyüğü'nde 2019 yılında bulunduğu ifade edilen ve daha önce yayınlanmamış bir tabletin[29] deşifrasyonu sonucunda I. Salmanassar Dönemi'ne tarihlendiği belirtilmiştir. Genç ve MacGinnis'e (2022) göre, yazıtın hem üslubu, hem de içeriği I. Salmanassar'a özgüdür ve yazıtın atfedilmesi gereken kral olduğu ancak tabletin son satırındaki aradan sonra *līmu*'nun adı eksik olduğundan metin daha kesin bir şekilde tarihlendirilememiştir. Dolaysıyla tablet içeriği, Üçtepe'nin tanımlanması ile *Tidu* ve *Šinamu*'nun konumu konusunda yeni bir bakış açısı sunması adına önem teşkil etmektedir (Genç ve MacGinnis, 2022, s. 81-82, 84.).

> *"Evrenin kralı Salmanassar, kudretli kral, [Aššur'un rahibi Enlil'in atadığı], Anu ve Enlil'in [dört bölgeden] çağırdığı kral, kahraman olan, efendilerin efendisi, tüm [düşmanların] katili, Aššur'un ve [büyük] tanrıların, [efendilerinin] desteğiyle dolaşan ve eşi benzeri olmayan, [düşmanını yenilgiye uğratan] (ve) bütünlüğü yöneten meşru prens, [tümünün boyun eğdiricisi] büyük prensler (ve) krallar, meskûn dünyanın kontrolünü elinde bulunduran DN'nin hizmetkârı, [...'nin] fatihi, Lullumû ülkesi ve Alzi ülkesini [kontrol altına alan] Gutî ülkesi, Purulumzu ülkesi, A[laia] ülkesi, Nairi ülkesi, Šersišerin[i-...] ülkesi, tüm Ahlameanlar, Sute[ans ve ...], Hanza ülkesi, Šinamu ülkesi ve bütünüyle [... ülkesi], [Hatti ülkesinin] Fırat Nehri kıyısındaki Haltame-UD-lu ülkesi, [Karkamış ülkesi], tamamı Gunû ülkesinden [(ülkesine) .. .], Himme ülkesi, U[atqun] ülkesi, Salua ülkesi, H[alila] ülkesi, Nilipahri ülkesi, [...] ülkesi, Luhi'nin ülkesi, [...] ülkesi, Kabun ülkesi, [...] ülkesi, Turukkû diyarı, [...] ülkesi, Eruna ülkesi, [...] ülkesi, Arşiabhi ülkesi, [...] ülkesi, Haşihirgi ülkesi, [...] ülkesi, Halabelna ülkesi, [...] ülkesi (boş alan) [[...]-un ülkesi, M[u-...] ülkesi……*
>
> *[Ši]namu şehir duvarı [eskidiğinde, harap kısımlarını yeniledim] (ve) (tuğlalarını) altı tuğla (genişlik) kadar genişlettim.[Ben onu temelden (yeniden) inşa ettim] en üst kısmına kadar [ve temel kitabemi (içine) koydum]. Gelecek günlerde, [bu duvar] eskidiğinde, herhangi bir [gelecekteki] prens benim inşa yazımı ve [yerine adımın yazılmasını] [geri getirsin]: Aššur, Adad ve [büyük] tanrılar [onun duasını duyacaklar] . (Fakat) kim benim inşa yazımı*

[29] Detaylı bilgi için bknz: Genç, B. ve MacGinnis, J. (2022). A text of Shalmaneser I from Üçtepe and the location of Šinamu. *Anatolian Studies 72*, 79–95

değiştirir [ve ismimi yazıldığı yazıyı bozarsa ve] üzerine kendi adını yazarsa, [yerdeki] şu inşa yazılarını [örter] (veya) [ismimin yazısını] değiştirirse: Aššur, [Anu, Enlil, Ea ve Ninmah ve] büyük tanrılar, İgigileri [cennetin (ve) Anunnakilerin] yeraltı dünyasının tümüyle ona kızgın kızgın baksınlar [öfkeyle; onu gazaplarıyla lanetlesinler] lanetlesinler, onun topraklarının dağılmasını (ve) ağır [bildirileriyle] halkının[yok edilmesini] ilan etsinler, [onun] adını [ülkeden] silsinler, (ve) bir kral [onun düşmanı olan] onun (tahtını) elinden alsın ve [kendisinin gözleri önünde] ülkesini yönetsin. Allanātu ayı, 16. gün, epo[nym ...] …" (Genç ve MacGinnis, 2022, s. 85-86).

Yine Genç ve MacGinnis'e (2022) göre Üçtepe'de, *Šinamu*'daki bir inşaat faaliyetini anlatan yazılı bir metnin bulunmasının doğal anlamı, Üçtepe'nin *Šinamu* olarak tanımlanmasıdır. Nitekim son 40 yılda birçok kişinin görüşü, Ziyaret Tepe'nin *Tušhan*, Üçtepe'nin *Tidu* ve Pornak'ın da *Šinamu/Sinabu* olarak eşleştirilmesi yönünde olmuştur. Ziyaret Tepe'nin *Tušhan* olarak kabul edilmesi, kazı çalışmaları sonucunda elde edilen arkeolojik veriler ile yazılı belgelere dayandırılmıştır. Böylelikle Üçtepe'yi *Šinamu*/*Sinabu* ile Pornak'ı ise *Tidu* ile eşitlemek gerekir. Üçtepe'de bulunan tablet bize hem I. Salmanassar'ın hükümdarlığı, hem de MÖ 13. yüzyılda Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Assur varlığı hakkında önemli yeni bilgiler vermektedir. Artık bu bölgenin ilk olarak I. Adad-Nirari tarafından kolonileştirildiği neredeyse kesin gibi görünmektedir. I. Salmanassar'ın saltanatına tarihlenen Assur'da bir memurun emrindeki işçiler listesini içeren bir metinde, *Šinamu*'lu kişiler sıralanır (Genç ve MacGinnis, 2022, s.91-92; Radner ve Schachner, 2004, s.115; Kühne, 2023a, s.170).

5.1.1.3. Ziyaret Tepe

Ziyaret Tepe, Diyarbakır ili, Bismil ilçesinin 15 km doğusunda, Dicle Nehri'nin güney kıyısındaki nehir terasında yer alan yaklaşık 48 hektar büyüklüğünde oldukça ihtişamlı bir şehir yerleşimidir. Höyüğün yayılım alanı birçok araştırmacı tarafından genellikle ovadan 22m yükseklikte; yaklaşık 5m hektarlık yüksek bir yukarı şehir ile 29 hektarlık bir aşağı şehirden oluştuğunu belirten yayın çalışmalarına (Bartl, 2012, s. 184; Matney, 2018, s. 340; Matney, vd. 2015, s. 126-127) karşın tarafımca alanda yapılan ölçümde 48 hektarlık bir alana sahip olabileceği saptanmıştır (**Resim 5.5)**. Ziyaret Tepe'nin sahip olduğu mekânsal alan, yaylaları kesen ve alüvyonlu bir ova oluşturan

Dicle Nehri'ne bakmakta ve yağış bölgesi içinde zengin tarım arazileri sağlamaktadır (**Resim 5.6)**. Güneyde Tur Abdin Sıradağları'na kadar uzanan hafif dalgalı bitişik yaylalar ve yıllık ortalama 580 mm yağış miktarı, tahıl ekimi için yeterli koşulları sağlamaktadır (Bartl, 2012, s. 184; Matney, 2018, 340; Matney, vd.. 2015, s.126-127).

Resim 5.5: Ziyaret Tepe Genel Görünüm

Ziyaret Tepe'de, Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında Diyarbakır Müzesi Müdürlüğü'nün başkanlığı ve Prof.Dr. Timothy MATNEY'in bilimsel danışmanlığı altında, 1997-2014 yılları arasında kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir (Matney, 2018, s. 340.). Ziyaret Tepe'de Erken Tunç Çağı'ndan Orta Çağ'a kadar uzanan bir yerleşim silsilesi bulunmaktadır. Yerleşim yerinin doruk noktası, Yeni Assur Dönemi'nde (MÖ 9.-7. yüzyıllarda) bir kent merkezi olarak karşımıza çıkar (Matney, vd., 2015, s. 127.). Assurlular, Orta Assur Dönemi'nde (MÖ 13.yy) şehirlerini inşa ettiklerinde höyük, belli bir yüksekliğe sahipti. Assurlu kurucular da muhtemelen Dicle Nehri Havzası'na hâkim olması, nehre erişimi bulunması, kuzeyde Toros Dağları'nın güney eteklerinin yakınlarındaki stratejik konumu ve güneye doğru Tur Abdin Dağları'ından geçerek Assur ana yurduna giden yol üzerindeki konumu nedeniyle bu yerleşme yerini seçmişlerdir (Matney, 2018, s. 340). *Tušhan* olarak bilinen bölgede, Assur

İmparatorluğu'nun bir eyalet başkenti ve garnizon kenti olduğu bilinmektedir (Matney, vd., 2020, s. 85.

Resim 5.6: Ziyaret Tepe ve Çevresindeki Tarımsal Alanlar Genel Görünüm

Höyük sitadelindeki kazılar, A/N, E, F, I ve L adlı alanlarda yapılmıştır. Söz konusu bu alanlar içerisinde A/N alanındaki Tunç Sarayı, E alanındaki stratigrafik basamaklı açma ile L alanındaki Assur sonrası tabakaların olduğu alanlara yoğunluk verilmiştir (Matney, vd., 2013, s. 307-308; Matney, vd., 2009, s. 41-42, 45). Yukarı Dicle Bölgesi'nin en büyük ve en önemli antik yerleşmelerinden birisini teşkil eden höyük sitadelinin doğu ucundaki E Alanı, Ziyaret Tepe'de yerleşimin Erken Tunç Çağı'nın başından Yeni Assur Dönemi'ne kadar hemen hemen kesintisiz olarak sürmüş olduğunu belirlenmiştir (**Harita 5.3)**. Yerleşme, erken dönemlerde küçük bir köy olarak varlık göstermişse de, Geç Tunç ile Demir Çağı'nda özellikle Yeni Assur Dönemi'nin başlıca Assur merkez şehirlerinden biri olmuştur. Bu dönemde yerleşme tahkim edilmiş; en geniş boyutlarına ulaşarak saraylar, tapınaklar ve şehir kapıları gibi bir dizi anıtsal bina inşa edilmiştir (Matney, vd., 2013, s. 307; Matney, vd., 2009, s.38; Bartl, 2012, s.184; Matney, 2018, s.341-342). Nitekim Ziyaret Tepe'nin 350km güneyindeki kentsel

merkez, Mari'de bulunan ve MÖ 18.yüzyıla tarihlenen çiviyazılı metinler, Ziyaret Tepe'nin o zamanki adı *Tuşhum* olan ve bölgede küçük bir güç oluşturan bir şehir olduğunu ve bu küçük şehrin güçlü Mari şaehrine bağlılığını sağlamak için liderlerine rüşvet olarak gümüş verildiğini belirtir. Daha sonraki Orta Assur şehri *Tuşhum* ya da *Tušhan* adı (yaklaşık olarak MÖ 13.yy-11.yy ortaları), günümüze kalan çivi yazılı kayıtlarda geçmez. Ancak Yeni Assur kralı II. Assurnasirpal MÖ 882'de bölgeyi tekrar ele geçirdiğinde eski şehir surlarını kaldırdığını ve yenisini yaptığını, ayrıca bir saray ile eyalet başkentlerinde görülen diğer öğeleri kurduğunu belirtmektedir. Yeni Assur Dönemi boyunca *Tušhan* şehri bir eyalet başkenti misyonu taşımakta ve anıt kamusal yapılar, elit ve özel konutlar içerdiği gibi şehir büyük sur duvarları ile korunmakta olduğu bilinmektedir (Köroğlu, 2015, s. 117;Matney, 2018, s. 342).

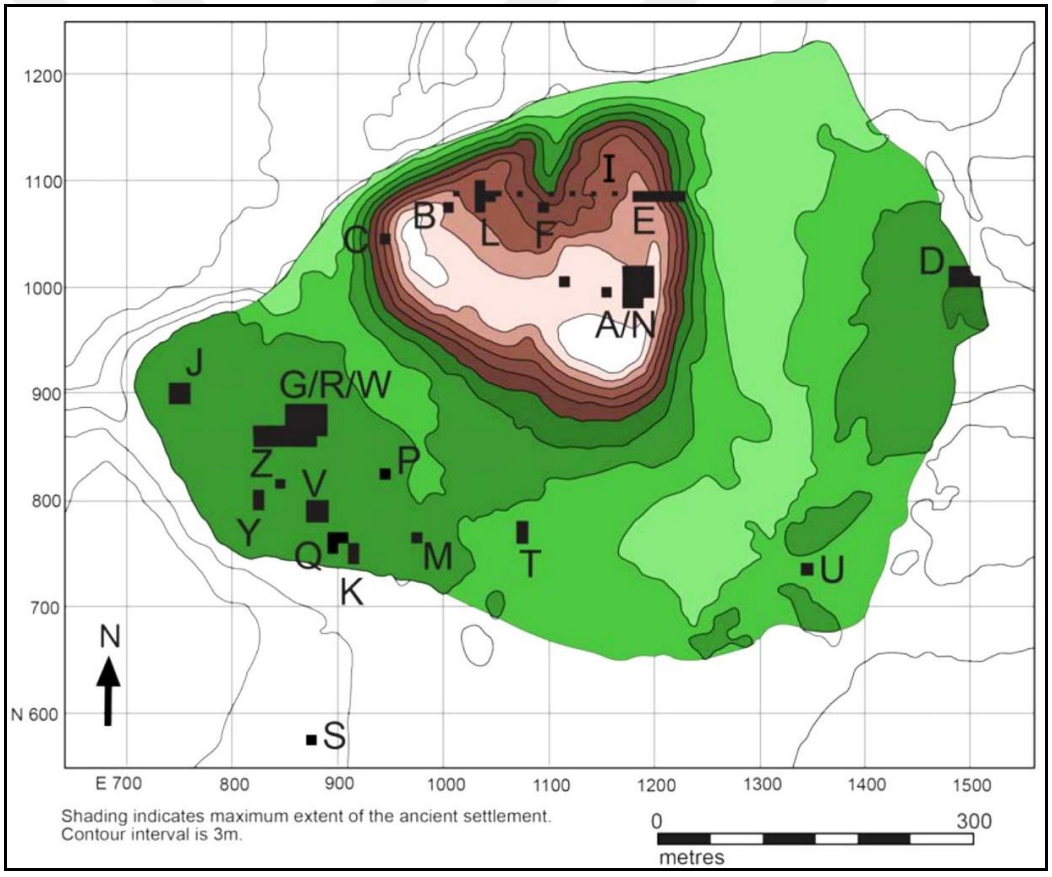

Harita 5.3: Ziyaret Tepe'nin Kazı Alanlarını Gösteren Topoğrafik Haritası (Matney, vd. 2020, Fig. 5)

Ziyaret Tepe'de gerçekleştirilen arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının yanı sıra jeofizik araştırmaların verilerine göre, Orta Assur ve Yeni Assur Dönemi'ne ait gerek seramikler, mühür, tablet, jeton vb. küçük buluntular; gerekse mimari yapılar tespit edilmiştir. Elde edilen tüm bu veriler, Ziyaret Tepe'nin Yeni Assur eyalet başkenti *Tušhan* olduğunu işaret etmektedir. Bu görüşün ana dayanakları ise höyüğün

tepe kısmında (A/N Alanı) valiye ait olduğu anlaşılan saray, aşağı şehirdeki büyük bir idari komplekste (G/R Alanı) ele geçen epigrafik buluntulardır (MacGinnis, 2018b, s. 215; Matney, 2018, 340). İdari kompleks yapının merkezinde, damalı bir desen oluşturan, siyah-beyaz kareler halinde çakıltaşı mozaikle döşenmiş iki açık avlu ortaya çıkarılmıştır (Matney, 2018, s. 346.). Söz konusu bu alanda, ağırlıklar, mühürler, çivi yazılı tabletler, küpler ve yüzlerce kil jeton bulunmuştur (Matney, vd. 2020, s.103).

Bu doğrultuda Ziyaret Tepe'nin, *Tušhan* gibi bir yerleşim yerinin büyüklüğüne ek olarak bu tip bir yerleşimi tanımlamayı destekleyen bir dizi ek argüman bulunmaktadır. Ziyaret Tepe'de tespit edilen metinlerden birinde, buranın valinin makamı olduğunu öne süren ve vali tarafından ödünç verilen tahıl, Giricano'daki Orta Assur metinleri *Tušhan*'dan Dunnu-ša-Uzibi adlı bir köye arpa ödünç verildiğini kaydetmektedir ki Giricano'nun Dunnu-ša-Uzibi ile Ziyaret Tepe ise *Tušhan* ile özdeşleştirilmesi güçlü bir olasılık olarak görülmüştür. Hem Ziyaret Tepe'deki metinlerde, hem de Nineve'de bulunan *Tušhan*'ın kraliyet yazışmalarındaki mektuplarda görülen yazım üslubu gibi unsurlar da kanıtlayıcı detaylar olarak gösterilmektedir (Matney, vd. 2020, s. 90). Ortasında büyük bir höyük ve çevresini saran bir aşağı şehir olan Ziyaret Tepe'nin kent morfolojisi, Assur taşra kentleri için yerleşik bir tip olup; önceden var olan bölgesel merkezlerin devralınması ve oluşturulmak istenen standart bir modelin uygulanmasıyla inşa edilmiştir. Temel unsurlar bir şehir surunun planlanması ve inşası, bir saray inşa edilmesi ve bir kral stelinin dikilmesidir. Bunun güzel bir örneği, Amidi Valisi Liphur-Bel'in bir mektubunda bulunmaktadır:

> *"Lordum kral biliyor ki [...] yıllar önce kralın tarlalarında bir kasaba inşa ettim. Efendim kralın himayesi altında Ašipa tebaasından 400 hektarlık bir arazi satın aldım ve ona ekledim. Oraya bir kale inşa ettim. Kasabanın çevresi [...] Arşındır. Bir kraliyet sarayı inşa ettim ve kralın resmini çizdim. Oraya 200 taş levha yerleştirdim ve kralın tebaasını oraya yerleştirdim".* (Matney, vd., 2020, s.106).

Bu modeli, belli başlı Assur taşra bölgelerinin araştırıldığı yerlerde görmek mümkündür. Nitekim bunlara en güzel örnekler, Tell Ahmar, Tell Sheikh Hamad, Tell Tayinat ve Arslan Taş verilebilinir (Matney, vd., 2020, s.106).

Höyüğün doğu kısmında gerçekleştirilen kazılar sonucunda, *Tušhan* Valisi konutu ve şehrin birincil idari merkezi olarak hizmet veren anıtsal bir sarayı (A/N Alanı) ortaya çıkarmıştır. Tabanı altında bulunan beş adet kremasyon mezarında görülen tunç istifine atfen Tunç Saray adı verilen ve üç mimari yapı evresi olan saray, iç avlulardan, çok sayıda odadan, bazıları duvar sıvasıyla boyanmış kalın kerpiç duvarlardan oluşan anıtsal bir yapı niteliğindedir. Yapının planı, Assur saray tasarımı hakkında bilgi vermektedir. Ziyaret Tepe'deki Tunç Saray, Vali Sarayı ve Nimrud'daki Yanık Saray gibi Assur yapılarının veya Arslan Taş, Zincirli, Til Barsip, Tell Masaikh gibi Yeni Assur merkezlerindeki sarayların planlarına çok benzemektedir. Muhtemelen Tušhan Valisi'nin taht odası olan kabul salonu (7. Oda) ve pişmiş tuğlalarla döşeli büyük bir avlunun etrafındaki yan odalar saptanmıştır. Kremasyon gömülerin dolgusu iki tabakadan oluşmaktadır. Her iki tabakadan, mezarların içinde, ölülerin bedenleriyle birlikte yakılan tunç, altın, işlenmiş fildişi, kemik, değerli taşlar, mobilya aksamı ve süsler, alabaster ve ince pişmiş topraktan yapılmış 300'ü aşkın, çok miktarda kaliteli Assur eşyası bulunmuştur. Bu gömülerin zenginliği, bunların *Tušhan*'daki toplumun seçkin üyelerinin, belki de valinin aile üyelerinin mezarları olduğuna işaret etmektedir. Kremasyon gömülerinde bulunan çok miktardaki tunç eserlerin ön analizi, daha önce krali Assur başkentlerinde, özellikle kuzey Irak'taki Nimrud/Kalhu'da ortaya çıkarılan buluntularla pek çok paralellik ortaya koymuştur (Matney, vd. 2013, s. 309). Ayrıca kabul odasının tabanında, özel bir öneme sahip pişmiş toprak yapımı bir tablet ele geçmiştir. Tablette saraya bağlı çalışan, devletçe işletilen bir çeşit tarımsal işten sorumlu, saray için çalışan toplam 144 kadının isimleri kaydedilmiştir (Matney, 2018, s. 343-345; Rosenzweig, 2018, s. 37-38).

Tabletin deşifrasyonu yapıldığında özellikle ilgi çeken husus, kadınların isimleri ile ilgilidir. Birkaç istisna dışında isimler, Assurca olmadıkları gibi yine birkaç istisna dışında Hurrice, Urartuca, Persçe, Elamca, Arapça, İbranice, Aramice, Fenikece ve Eski Mısır dili gibi eski Yakındoğu'nun bilinen dillerinden hiçbirine ait değildirler. Teoride bu kadınların Şubrialı oldukları söylenebilirdi; ancak bu olasılık da Şubria dilinin Hurricenin bir lehçesi olduğu düşünülerek elenebilir. O zaman en muhtemel açıklama, bu kadınların Zagros Dağları'ndan tehcir edilen bir nüfus grubuna ait olduklarıdır ki bu da kendi başına mantıksız değildir. Hemen hemen tüm isimlerin kendi dillerinde olması çoğunlukla birinci kuşak gelenlerden olduklarını işaret eder. Çünkü eğilim, sürgün edilenlerin çocuklarına Assurca veya Aramiceden türetilmiş isim verme yönündedir. Assur sarayında çalışan bu yabancı kadınların varlığı ilginçtir. Ancak başka

kaynaklardan Assur hükümdarlarının geniş kapsamalı tehcir programları yürüttüğünü, genişleyen imparatorluğun yeni fethedilen kısımlardaki çok sayıda insanı genellikle yurtlarından çok uzaktaki tarım yerleşimlerinde çalıştırmak üzere yerlerinden edildiği bilinmektedir (Matney, 2018, s. 345; MacGinnis, 2018b, s. 219).

Ziyaret Tepe'de epigrafik[30] buluntu grubu içindeki idari metin arşivi dikkat çekmektedir. G/R Alanı'nda tipik bir idari birim olarak tespit edilen batı yapısındaki 11 No'lu Avlu'nun yanında, Oda 9 ve 10'un zemininde, toplam 29 adet tablet bulunmuştur. Avludan girilen uzun dikdörtgen bir oda olan bu iki odanın bir yapılandırması, arka taraftaki küçük kare planlı bir oda ile birlikte arşiv birimlerinin tipik bir örneğidir. Tabletlerin çoğu, büyük depolama kaplarının yanında ele geçmiştir. On yedi adet metin, tahıl alındısı ile ilgilidir. Tabletlerin bazıları, şehrin etrafına yayılmış çiftliklerden gelmiştir. Bunların bir kısmı, vali hakkında bahseden, kalp şeklinde mührü olan belgelerdir. Belgelerden biri ise valinin malın kabulünden bahseder. Tesisin başlıca meselelerinden birinin tahıl idaresi olduğu açıktır. Diğer parçalanmış metinler, askeri birliklerden ve sürgünlerin iskânından ve bir arazi sayımından söz etmektedir. Ayrıca bir kölenin ödünç verilmesi, personel listeleri, nüfus sayımı gibi konular da ele alınmıştır (MacGinnis, 2018b, 215-217; Matney, vd., 2020, s. 103). Tarihleri korunmuş iki tabletten ZTT 4, Parpola'nın MÖ 613 olarak belirlediği *limmu* Nabu-tappūtīalik ile ZTT 1, Parpola'nın MÖ 611 olarak belirlediği ve şimdiye kadar tespit edilmemiş Assur-şarrani ile tarihlenmektedir. Dolayısıyla arşiv, Ninive'nin MÖ 612'de düşüşünün hem öncesine; hem de sonrasına uzanan bir dönemi kapsar. En çok da Mannu-ki-libbali adında bir memurun üstüne dertli ifadelerle yazdığı iyi korunmuş bir mektup olan ZTT 22'nin bağlamıdır:

> *"Efendim Hazinedar'a, hizmetçiniz Mannu-kilibbali. Efendime afiyet! Bütün atlar, Assurca ve Aramice yazmanlar, müfreze komutanları, memurlar, zanaatkârlar, bakır ustaları, demir ustaları, alet ve teçhizatı temizleyenler, marangozlar, yay yapanlar, ok yapanlar, dokumacılar, terziler, tamir yapanlar hakkında – kime yal varayım? Ne diyeyim? Daha ne yapayım? [...] Tek başıma mı öleceğim? [...] Nasıl komuta edebilirim? Gönderdiğim bu mektupta (bahsi geçen) kimse orada değil [...] Bunun sonu ölüm olacak. Hiç kimse kaçamaz. Ben bittim!"* (MacGinnis, 2018b, s.215-217).

[30] Detaylı bilgi için bknz; MacGinnis, J. ve Monroe, M.W. (2015). Recent Texts From Ziyaret Tepe. *State Archives of Assyria Bulletin Volume XX (2013-2014)*, 47-56.

Bu açık avluların etrafında bir dizi oda mevcut olup; bunların bir kısmının ikinci katları olduğu görülmüştür. Odalardan biri (Oda 9), bir zamanlar duvar kenarlarında dizili duran, içi tahıl dolu büyük pithoslarla, boyu 2m'yi bulan, pişmiş toprak küplerle dolu olduğu anlaşılmıştır. Her pithosun yüzlerce litre temiz tahıl aldığı anlaşılmıştır. Yapıda bulunan çivi yazılı tabletler, *Tušhan*'daki çeşitli kişi ve kuruluşlara tahıl dağıtılmasını tarif etmektedir. Parpola, yapıda bulunan çivi yazılı arşive dayanarak buranın Nineveli İştar Tapınağı'na ait, çeşitli tapınak projeleri için tahılın toplandığı, depolandığı, ödünç verildiği ve dağıtıldığı bir ambar olduğunu ileri sürmüştür. Bir talentlik ördek biçimli bir ağırlık, sıra dışı bir delikli çivi yazılı tablet ve en ilginci hiç birşey yazmaya gerek kalmadan malların yerinin değiştirilmesine, hesapların değiştirilip güncellenebilmesine izin veren, taşınabilir bir sayı sistemi sağlayan bir idari aygıt olan çeşitli geometrik biçimlerde, küçük, pişmemiş kil jetonlardan yüzlercesi de bu odada gerçekleştirilen idari etkinliklerle ilgili veriler arasındadır (Matney, 2018, s. 346-347).

Ziyaret Tepe'de yaklaşık 500 adet jeton bulunmuştur. Bunların temel biçimleri, küre, dört yüzlü, disk, silindir, koni, öküz postu, kare şeklindedirler. Bu jetonların neredeyse üçte ikisi, idari komplekste 37 No'lu Oda'dan gelmiştir. Bu oda, binanın arka tarafındaki çalışma girişinden arşiv odalarına geçişi kontrol etmekte; bu da jetonların dışarıdan gelen bilgileri kaydetmek için kullanıldığını akla getirmektedir. Diğer bir deyişle jetonlar bir saklama sistemi oluşturmaktadır. Bu nesnelerin jeton olarak değerlendirilmesinden emin olmamızın nedeni yalnızca sayılarının çokluğu değildir. Bu nesnelerin çok büyük kısmının, çiviyazısı sistemiyle uyuşan bilişsel değerleri olduğunu gösterir şekilde, bürokrasi kültürüne ait – tablet, etiket, mühür baskısı, ağırlık gibi– başka nesne gruplarının da bulunmasıyla idari işlevi olduğu kanıtlanan G/R Alanı'ndaki anıtsal yapıda bulunması da bu belirlemede etkili olmuştur. Jetonların Yeni Assur İmparatorluk idaresinde rol oynadıkları yönünde ortaya çıkan anlayış, Tayinat, Tell Sabi Abyad, Tell Şeyh Hamad, Assur, Kar-Tukulti-Ninurta gibi önemli yerleşim yerlerindeki başka keşiflerle de desteklenmektedir. Jetonların bürokratik işlemlere kullanışlılık, esneklik ve erişilebilirlik sağlama potansiyeli vardı. Özellikle, daha kalıcı kayıt öncesinde geçici veri depolanması için bir yol sağlıyorlardı ki bu yol aynı zamanda okuryazar olmayan ya da yarı okuryazar görevlilerin yerel ekonominin gözetimine katılmasına imkân vermektedir (MacGinnis, 2018b, s.219-221; Matney, vd., 2020, s. 103).

Aşağı şehirdeki komplekste ele geçen iki buluntudan birincisi (ZTT 31), bir tarafında kenarı süslemeli, bir delik açılmış küçük bir etikettir. Üstündeki basit metin,

"*Ahu-iddina - 1.000*," bir gönderiye iliştirilmiş bir etiket olduğunu işaret eder. Diğer metin (ZTT 32), koyun dağıtımlarını listelemektedir. Bu da burada koyunların yönetim tarafından idare edildiğinin tek doğrudan kanıtı olması açısından önemlidir (MacGinnis, 2018b, s. 217).

Nitekim yazılı kaynaklardan II. Assurnasirpal'in, MÖ 882 yılında *Tušhan*'da kalenin inşaatı ve kraliyet sarayının temelini atması gibi başarılarından bahsettiği bilinmektedir (Matney,vd., 2009, s. 47-48). Ayrıca Askeri bir kuruluş olarak *Tušhan* şehrini çevreleyen dış kulelerle desteklenen ve iki odalı kompleksleriyle geçilen masif bir savunma suruyla korunmaktadır. Bu savunma sisteminin en net biçimde Habur Kapısı olarak nitelendirilen güney şehir kapısında görülmektedir. Habur Kapısı, güneyden aşağı şehre erişim sağlamakta ve büyük, yassı kireçtaşı levhalardan yapılmış bir eşiğe giden 4m genişliğindeki taş yoldan oluşmaktadır. Ana kapının iki yanında iki küçük oda bulunmaktadır. Sur duvarının kalınlığı 6m, yüksekliğinin ise 8 ile 10m arasında değiştiği düşünülmektedir (Köroğlu, 2015, s.117; Matney, 2018, s.347; Matney, vd., 2020, s. 91).

Ziyaret Tepe, Yeni Assur şehri *Tušhan*'daki bilimsel arkeolojik kazılar imparatorluğun uçlarındaki idari, ekonomik ve askeri yaşamı hakkında önemli veriler sunmaktadır. Şehrin planı, sarayın ve diğer kamusal yapıların tasarım ve süsleme biçimlerinde ve çanak çömlek gibi gündelik eşyalarda, bunların çoğunlukla binlerce kilometrekarelik bir alanda bulunanların neredeyse tıpkısı olmalarından imparatorluk anayurduyla yakın bağlantılar açıkça görülmektedir. Aynı şekilde çivi yazılı metinler, *Tušhan*'ı geniş çaplı bir bürokrasiyle bağlamaktadır (Matney, 2018, s.349).

Ziyaret Tepe'de dikkat çeken bir diğer mimari yapı unsuru olarak elit konut kalıntıları gelmektedir. Bunlardan Operation G'de yer alan ve tamamen kazılan yapı, elit sınıfa ait mimarinin tipik bir takım özelliklerini göstermektedir. Yaklaşık 25x38m ölçülerindeki etkileyici boyutu, 1.80m kalınlığındaki duvarlar ve duvar işçiliğinin kalitesinin yanı sıra tarımsal artı ürünün depolandığını gösteren devasa pithosların varlığı ile avlunun dama tahtası tarzında siyah-beyaz renk çakıltaş mozaik döşemesinin olması gibi temel özellikler bu yapıyı ayrıcalıklı kılmaktadır. Rezidansın on bir kapısı olup; ana giriş doğuda taş levhalarla döşeli bir kapıdan sağlanmaktadır. Buradan bir salon veya koridora geçerek etrafında odaların olduğu merkezi bir avluya açılmaktadır (Matney, vd., 2020, s. 100.).

Ayrıca şehir suru içinde geçici olarak askeri kışla bloğu olarak tanımlanan bir yapı tespit edilmiştir. Kazılan bölüm yarı açık bir alanın etrafına inşa edilmiş sekiz

odadan oluşmaktadır. Tandırlardan iki odanın yemek pişirme amaçlı kullanıldığı, yaklaşık 4x3m ölçülerinde beş odalık bir serinin sur duvarına paralel olarak sıralandığı anlaşılmaktadır. Yapının kentin güney kapısına yakınlığı, sur duvarına paralel inşa edilmiş olması ve en önemlisi oda dizilerinin doğrudan dış mekân çıkışına sahip olması bir ev planı izlenimi vermemektedir. Bu nedenlerden dolayı bu bölümün askeri bir kışla olduğu düşünülmektedir (Matney, vd., 2020, s. 100).

5.1.1.4. Kavuşan Höyük

Diyarbakır ili, Bismil ilçesinin 10km güneydoğusunda, Yenice Mahallesi, İnardı Mezrası'nın sınırları içerisinde ve Dicle Nehri'nin kolu Şeyhan Çayı ile birleştiği noktanın hemen doğusunda yer almaktadır. Günümüzde höyük, üzerinde ve yakın çevresinde sürdürülen tarımsal faaliyetler nedeniyle tahribata maruz kalmıştır (**Resim 5.7**) Alandaki seramik dağılımı ve kazı alanları gözönüne alındığında Kavuşan Höyük, 2.6 hektarlık bir alana yayılan 9m yüksekliğindeki köy tipi bir yerleşimdir (Kozbe, 2013, s. 331; Kozbe, 2006a, s. 497; Kozbe, 2014, s.257-258; Kozbe, 2012, 116-134).

Kavuşan Höyük Kazıları, Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında, 2000 yılında intensif yüzey araştırması gerçekleştirildikten sonra Diyarbakır Müze Müdürlüğü'nün başkanlığı ve Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin bilimsel danışmanlığı altında zaman zaman kesintilerle birlikte 2001-2009 yılları arasında kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. 2010-2011 yıllarında yapılan depo çalışmalarının ardından 2012 yılında arazinin kapatılmasıyla çalışmalar sonlandırılmıştır (Kozbe, Köroğlu ve Sağlamtimur, 2003, s. 139; Kozbe, ve Köroğlu, 2004, s.464; Kozbe, 2018, s. 406).

Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki araştırmalar yaklaşık 40 yıl önce *terra incognita* olarak tanımlanan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin en önemli bölümlerinden biri olmakla birlikte Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında bölgede gerçekleştirilen kurtarma kazıları ile yüzey araştırmaları sonucunda bölgenin arkeolojisi ve tarihsel süreçleri hakkındaki bilgilerimiz oldukça artmıştır.

Resim 5.7: Kavuşan Höyük Lokasyonunu Gösteren Hava Fotoğrafı (Google Earth 2024)

Kavuşan'daki en erken yerleşim, MÖ 3. binyılın son çeyreğine, en geç yerleşimi ise 12.-14. yüzyıllar arasına ait Ortaçağ'a tarihlendirilen Kavuşan Höyük, özellikle Assur katlarıyla ön plana çıkmaktadır (Kozbe, 2014, s. 257; Kozbe, 2013, s.331-332; Kozbe, Köroğlu ve Sağlamtimur, 2004, s.465-471). Höyük'teki Assur tabakaları, Kavuşan VII. Yapı Katı, Mitanni-Orta Assur Dönemi'ne (MÖ 14.-11.yy.), Kavuşan VI. Yapı Katı, Erken Demir Çağı, Kavuşan V. Yapı Katı, Yeni Assur Dönemi'ne (MÖ 9.-7. yy.) ve Kavuşan IV. Yapı Katı ise Post-Assur Dönemi'ne (MÖ 7.yy.sonu - MÖ 4.yy. son çeyreği) şeklinde tarihlendirilmektedir. Kavuşan Höyük'te, MÖ erken 13.yüzyılda başlayarak MÖ 7. yüzyılın sonuna dek devam eden ve Assur'un Orta ve Yeni Assur Dönemleri'ne karşılık gelmektedir (Kozbe, 2018, s.407;Kozbe, 2014, s. 258; Kozbe, 2013, s. 331; Kozbe, Erdalkıran ve Ona, 2008, s. 388-396; Kozbe, 2010b, s.178-181).

Yaklaşık 2.6 hektarlık büyüklüğünde olan höyükte, MÖ 9.yy - 7. yy sonu arasına tarihlenen Yeni Assur Dönemi, erken ve geç olarak iki alt evre halinde tespit edilmiştir. Mimari anlamda, taş temelsiz kerpiç duvarlar, erken evreyi; parçalar halinde ortaya çıkarılan kerpiç tuğlalar ve dere taşı döşeli avluların olduğu mekânlar ise geç evreyi

temsil etmektedir. Assur Dönemi'ne ait çok sayıda seramiğin[31] yanı sıra silindir mühür, pişmiş ve pişmemiş ağırşaklar[32] gibi çeşitli küçük buluntular ile inhumasyon, kremasyon, çömlek içi inhumasyon ve kerpiç sandık mezar şeklinde dört farklı ölü gömme tekniğinin kullanıldığı gömüler oluşturmaktadır (Kozbe, 2014, s. 257-258; Kozbe, 2008a, s.291; Kozbe, 2018, s. 407; **Resim 5.8**).

Resim 5.8: Kavuşan Höyük Kazıları Genel Görünüm (Kozbe 2020)

Kavuşan Höyük'te tespit edilen ve ilk yerleşim gördüğü dönemde, olasılıkla geniş bir su kütlesi kenarında kurulmuş bir yerleşim görünümündeyken; Yeni Assur Dönemi'nde olasılıkla bu su kütlesinin güneye doğru, bir vadi içine girinti yaptığı yerde kurulmuş bir yerleşim yeri olmalıdır. Bahsedilen bu alan, Şeyhan Çayı'nın oluşturduğu delta yelpazesinin kuzey kenarında, güvenli bir bölgededir ve Dicle Nehri tarafından sürekli süpürülerek alana bir rıhtım özelliği kazandırılmıştır. Konumunun nitelikleri ve

[31] Detaylı bilgi için bknz: Kozbe, G. (2006a). Çanak Çömlek Gelenekleri Işığında Geç Tunç Çağı Sonundan Geç Demir Çağı Sonuna Dek Yukarı Dicle Bölgesi'nde Assur Varlığı. A. Erkanal-Öktü, E. Özgen vd. (Eds.), *Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması* (s.496-509). İstanbul: Homer Kitabevi.

[32] Kavuşan Höyük'te Yeni Assur Dönemi tabakalarından özellikle üzerinde hamur teknesi olarak kullanıldığı düşünülen çöküntülerin sıkıştırılmış çamurdan yapılmış sert tabanlar ile bu tabanlarla ilişkili, pişmiş ve pişmemiş kil ağırşakların içinde istiflendiği pişmiş kerpiç sandıklar veya çukurlar, bu dönemin Kavuşan Höyük'teki geç evreyi yansıtan genel mimari görüntüsüdür. Kavuşan Höyük'te tespit edilmiş olan çok sayıda ki kil ağırşakların yanı sıra tezgâh ağırlıkları ve seramik yapımı delikli disklerin varlığı da dokumacılığın bu yerleşim yerinde en az tarım kadar önemli bir geçim kaynağı olduğunun göstergesidir (Kozbe, 2013, s. 335).

doğal çevre koşullarına dayanarak Kavuşan Höyüğü'nün, Savur'dan ve Şeyhan'dan gelen tahıl; Mardin-Midyat Platosu'ndan gelen üzüm gibi ürünlerin depolandığı ve daha sonra bu büyük suyoluyla güneye, Mezopotamya'ya nakledildiği bir yerleşim olduğu belirtilmektedir. Hem Dicle Nehri'nin, hem Şeyhan Çayı'nın taşkınlarından ve aşındırıcı etkilerinden dönem dönem etkilenmiş olmasına rağmen, çevresinde tarıma uygun geniş toprakların bulunması ve su kenarındaki konumu nedeniyle Erken Tunç'tan Orta Çağ'a kadar uzanan bir yerleşim silsilesine sahiptir. Yerleşim yerinde en yaygın takip edilen kalıntılar, Yeni Assur İmparatorluğu'nun MÖ 9.-7. yüzyıllar arasında bölgede sürdürdüğü siyasi egemenlikle bağlantılı evreler oluşturmaktadır (Kozbe, 2018, s. 405-406.).

Nitekim Kavuşan Höyük Yeni Assur Dönemi geç evreye ait Depolama Mekânı'nın önemi, hem Kavuşan Yeni Assur mimarisinin en önemli parçası hem bölgede şimdiye dek ortaya çıkarılan tek Yeni Assur Dönemi depolama mekânı olmasından kaynaklanmaktadır (**Resim 5.9)**. İçinde 32 adet tüm ve tüme yakın kabın in situ olarak ele geçmesi, bölge için yapılan bazı kronolojik değerlendirmeler için de sağlam bir kanıt oluşturur. Mekânda Yeni Assur Dönemi diagnostik çanak çömlekleri, Erken Demir Çağı için simgesel "Erken Demir Çağ Yivlileri" adını verilen ağız kenarı yivli, kimi zaman da akıtacaklı kaplarla bir arada bulunmuştur. Bu, iki farklı kültürün temsilcilerini yan yana göstermesi bakımından oldukça dikkat çekici ve önemli bir durumdur. Daha da önemlisi, Erken Demir Çağ'da ortaya çıkan el yapımı, ağız kenarı yivli çanak çömlek geleneğinin, Yukarı Dicle bölgesinin Assur imparatorluk etkisine girmesi sonucu çark yapımı Assur saray kapları ve standart günlük kaplarıyla birlikte Yeni Assur Dönemi'nin bitiş tarihi olan MÖ 7. yüzyılın sonuna dek kullanıldığının çok açık bir göstergesidir (Kozbe, 2006a, s. 497-499; Kozbe, 2018, s. 407-408; Kozbe, 2013, s. 336; Kozbe, Öğütle ve İşler, 2009,s. 203; (**Resim 5.10)**.

Kavuşan Höyük kazıları sırasında kayıt altına alınan Yeni Assur Dönemi'nin de aralarında olduğu MÖ 1. binyıla ait arkeobotanik bulgular bir bütün olarak değerlendirildiğinde, hem dönemin bitki türlerini ortaya koymak hem yapılan tarla tarımını anlamak mümkün gibi görünmektedir. Kavuşan Höyük'te bu döneme ait kömürleşmiş tohum örnekleri arasında buğday, arpa ve çavdar taneleri saptanmıştır. Bununla birlikte yoğun buğday üretiminin yapıldığı MÖ 2. binyıl tarım faaliyetleriyle karşılaştırıldığında Yeni Assur Dönemi'nde buğday üretiminin geçmiş dönemlere göre daha sınırlı şekilde devam ettiği görülür. Büyük olasılıkla, Yeni Assur Dönemi'nde Kavuşan'ın ekonomisi çanak çömlek üretimi, dokumacılık ve şarapçılık gibi daha başka

geçim kaynaklarıyla çeşitlenmiş, tahıl üretimi geçmişe göre azalmış olmalıdır. Ancak diğer taraftan Yeni Assur Dönemi arkeobotanik bulgulardan sınırlı miktarda da olsa meyve yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Kavuşan Höyük'te tespit edilen şarap toplama kuyusunun Yeni Assur Dönemi'ne ait bir şarap işliğinin parçası olduğu belirlenmiştir. Bu da bölgede yetiştirilen bitkilerin yalnızca besin öğesi olmadığının önemli bir arkeolojik kanıtıdır. İçinde üzümün ayaklarla ezildiği dörtgen çiğneme havuzu, havuzun kenarında, buradan gelen üzüm suyunun ön taraftaki toplama kuyusuna akmasını sağlayan, uzunluğu 3,5 m'yi bulan bir kanal, portatif çuval üzüm presinin tabana saplanarak kullanımından kaynaklanan delikli bir taban ve üzüm suyunun toplandığı, şarap olmak üzere bekletilerek fermente edildiği içi kireçle sıvanmış toplama kuyusu vardır. Yeni Assur İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen bu şarap işliği, şarapçılığın bu dönemde Yukarı Dicle Bölgesi'nin ekonomisinde yer aldığını kanıtlayan önemli bir ipucu sağlar (Kozbe, 2013, s.338-339; Kozbe, 2018, s. 411-412).

Resim 5.9: Kavuşan Höyük Yeni Assur Dönemi Depolama Mekanı (Kozbe Arşivi)

Resim 5.10: Kavuşan Höyük Yeni Assur Dönemi Seramikleri (Kozbe Arşivi)

Bugüne dek gerçekleştirilen araştırmalar ve yazılı kaynaklar, MÖ 9. yüzyıl sonrası Assur krallarının uyguladıkları emperyal yayılım politikaları doğrultusunda, Yukarı Dicle Bölgesi'ni de eyalet sistemleri içine alarak bu taşra bölgesinde *Tušhan* adında bir idari merkez kurduklarını göstermektedir. Söz konusu eyalet merkezini çevreleyen geniş tarım alanlarında, bu toprakları işleyen, çoğu imparatorluğun başka bölgelerinden toplu halde getirilmiş Assurluların ve diğer halkların yerel halkla bir arada yaşadığı küçük yerleşim birimleri oluşturulmuştur. Bu bağlamda Kavuşan Höyük'ün, bölgede Assur İmparatorluğu'na hizmet eden birçok tarım köyünden birini temsil ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu dönemin yerleşim şablonunun temel öğeleri, Üçtepe ve Ziyaret Tepe gibi büyük, stratejik konumlu ve müstahkem yerleşimler ile bunların görüş açısı içindeki alanlara, akarsu boylarına veya bunları çevreleyen geniş tarım alanlarına kurulmuş Kavuşan Höyük gibi küçük boyutlu, tahkim edilmemiş kırsal yerleşimler olmalıdır. Yukarı Dicle Havzası'nın jeopolitik ve coğrafi mekân avantajlarının farkına varan Assurluların, Kavuşan Höyük'ün de içinde bulunduğu bu coğrafyayı bölgesel ölçekte, sömürgeci amaçları doğrultusunda akıllıca ve sistemli kullanarak havza coğrafyasına damgasını vuran, önemli bir uygarlık kurdukları açıktır (Kozbe, 2018, s. 418.).

5.1.1.5. Salat Tepe

Diyarbakır ili, Bismil ilçesinin 14km doğusunda bulunan Yukarı Salat beldesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Salat Tepe, Dicle Nehri'nin kollarından biri olan Salat Çayı'nın kuzey kıyısında Alt Miyosen dönemde oluşmuş yaklaşık 6m kalınlıkta alüvyonlu dolgu sekisi üzerine kurulmuştur. Höyük, yaklaşık 24m yükseklikte ve ortalama 4.2 hektarlık bir alana yayılmıştır (Ökse ve Görmüş, 2013, s.165; Ökse, 2012, s.1-2; Ökse ve Görmüş, 2014, s.233). Salat Tepe Kazıları, Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında, Diyarbakır Müze Müdürlüğü'nün başkanlığı ve Prof. Dr. A. Tuba Ökse'nin bilimsel danışmanlığı altında 1989, 1998-1999 yıllarında yüzey araştırmaları şeklinde 2000-2013 yıllarında ise kurtarma kazıları şeklinde gerçekleştirilmiştir (Ökse, Alp ve İnal, 2004, s. 331).

Salat Tepe kazılarında, zamansal boşluklarla birbirinden ayrılan beş ana dönem belirlenmiştir. Kalkolitik Çağ'a ait höyük, bin yıllık bir boşluktan sonra, Orta Tunç Çağı'nda tekrar iskan edilmiştir. Yerleşim, Geç Tunç Çağı'nda tekrar terk edilmiş, Erken Demir Çağı'nda tepe üzerine kazılan çukur evler ile tekrar kullanılmaya başlanmıştır. Geç Demir Çağı'ndan sonra, bir başka boşluğu, Hellenistik yerleşim izlemektedir. Bu dönemden itibaren tepeye ambar çukurları kazılmıştır. Geç Ortaçağ'a tarihlenen yerleşim alanları tepe üzerinde, mezarlık tepe ve eteklerde bulunmaktadır (Ökse ve Görmüş, 2013, s.165).

Erken Demir Çağı'na tarihlenen karakteristik el yapımı, yatay oluk bezeli veya yumru bezeli kaplara ait parçalar, çukurlarda ele geçmiştir. L14 açmasının Hellenistik Dönem'e tarihlenen tabanı altında bulunan taş döşeme ve kül çukuru, L11 açmasının üst seviyelerinde belirlenen taş döşeme ile bu tabana yerleştirilmiş, içinde bir çanak bulunan küp ile çevresindeki kül katmanları %90 oranında Erken Demir Çağı seramiği içermektedir. M13 açması nda kazılan, 5m çapında ve 2 m derinlikteki çukurun beyaz sıvalı tabanı üzerinde at nalı biçimli bir ocak bulunmuştur. L11-12 açmalarında, 5m çapında başka bir çukur, Orta Tunç Çağı duvarlarını tahrip ederek kazılmıştır. L12 açmasının güney yarısında bulunan, içi kül dolu bir diğer çukurun tabanı üzerinde de at nalı biçimli bir ocak bulunmaktadır. Bu çukurun çapı 3 m olarak ölçülmüştür (Ökse ve Görmüş, 2013, s.175; Ökse ve Görmüş, 2014, s.234). Salat Tepe'de L12 açmasındaki bir siloda ele geçen küp ile tepe üzerindeki diğer çukurlarda ele geçen ince nitelikli hamurdan ve yüzeyi işlenmemiş bir grup çark yapımı seramik arasında Yeni Assur

Dönemi kap biçimlerine uyan boyunlu bardaklar ve orta kaba nitelikli çanak ve çömlek parçaları bulunmuştur (Ökse ve Görmüş, 2014, s. 236).

Diğer çukurlar içerisinde ele geçen bezemeli ocak parçaları, bu çukurlarda da benzeri ocakların bulunmuş olabileceğini düşündürmektedir. Çukur evler genellikle göçer toplulukların kışlak olarak kullandığı geçici konutlar olarak nitelenmektedir. Küçük boyutlu bazı çukurların ise tahıl ambarları olarak kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Bu çukurlarda ele geçen seramik kap parçaları saman ve mineral katkılı tek renkli Erken Demir Çağ seramiği örneklerinden oluşmaktadır. Tüm kaplar elde biçimlendirilmiş, ortalama %30 kadarı derin yatay oluklarla ve yumrularla bezenmiştir. Bu tipte bezemeler, Yukarı Dicle, Yukarı Fırat ve Van Gölü havzalarında MÖ 12.-10. yüzyıllara tarihlenmektedir. Seramik buluntunun yaklaşık %2 kadarı boyalı parçalardan oluşmaktadır. El yapımı ve perdahlı olan bu örnekler, Yukarı Fırat Havzası'nda MÖ 9.-8. yüzyıllara tarihlenen parçalar gibi, boya ile yapılmış noktalarla bezelidir. Kırmızı boya ile yapılmış, aşağıya sarkan üçgen dizileri ve içleri ağ taralı yatay şeritlerden oluşan bezeme, Yukarı Dicle Havzası'na özgü görünmektedir (Ökse ve Görmüş, 2013, s.175-176).

Salat Tepe çevresindeki küçük yerleşim birimlerinde Demir Çağı'na tarihlenen iki farklı mal grubu bulunmaktadır. Bunlardan birisi el yapımı yerel kaplarla, Yeni Assur standart kaplarının bir arada kullanıldığı, diğeri de sadece Yeni Assur standart kaplarının kullanıldığı yerleşimlerdir. Bu durum, karma malzeme kullanılan yerleşimlerde yerel halkın yaşamış olabileceği ve diğerlerinin toplu nüfus aktarımları ile bölgeye yerleştirilen çiftçi topluluklar olabileceğini düşündürmektedir. Arkeolojik bulgular göz önüne alındığında, gerek evlerin ve barınakların yapım tarzı ve gerekse bu barınaklarda kullanılan el yapımı ve açık havada pişirilen kapların özellikleri, eşit koşullarda yaşayan bir toplum yapısını yansıtmaktadır. Salat Tepe IIIA, Kenantepe, Ziyarettepe L/5, Kavuşan Höyük VI ve Hirbemerdon IVA mimarisi basit dere taşları ile döşenen tabanlardan oluşan açık yaşam alanları ve mevsimlik barınak olarak kullanıldığı düşünülen çukur evlerden oluşmaktadır (Ökse, 2019b, s. 191). Kenantepe, Salat Tepe III ve Hirbemendon D Alanı'nda tabanları üzerinde at nalı biçimli ocaklar bulunan, çapları 3-5m arasında değişen, yaklaşık 2m derinlikte dairesel çukur barınaklar, Orta Assur Dönemi sonrasında ortaya çıkmıştır (Ökse, 2019a, s. 112). Yukarı Dicle Havzası'nda geçici mevsimlik barınaklarda yaşam, Demir Çağı boyunca kesintisiz sürmüştür. Salat Tepe'deki çukur barınaklar, Orta Assur sonrasından Hellenistik Dönem'e kadar değişim göstermeden sürmüştür. Bu durum, bazı yerel

toplulukların yaşam tarzının gerektirdiği geleneksel barınak tipini değiştirmediğini, bazı toplulukların Yeni Assur Dönemi'nde kalıcı mevsimlik barınaklar kullanmasına karşın, geleneksel yaşamın sürdüğünü göstermektedir (Ökse, 2019a, s. 112-113).

Salat Tepe III çukur evlerinde bulunan el yapımı yerel kaplar ile çark yapımı standart kaplar biçim, boyut ve yoğunlukları bakımından karşılaştırılarak aralarında önemli farklılıklar tespit edilmiştir. Buna göre, geleneksel olarak sofrada küçük derin çanakları kullanan göçer topluluklar, Yeni Assur Dönemi'nde yerleşik topluluklardan etkilenerek derinliği çok daha az, ancak daha büyük çanakları tercih etmiştir. Standart Yeni Assur kaplarının elde üretilen taklitleri içerisinde de bardak ve çanaklar yoğunluktadır (Ökse, 2019a, s.117). Bu doğrultuda özellikle Salat Tepe'nin bulunduğu alan göz önüne alındığında arazi ve su kaynaklarının zenginliği ile bu alanın ekonomisine baktığımızda peyzajı şekillendiren ana faktörlerin başında tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin geldiği açıktır.

Salat Tepe'nin Geç Tunç Çağı ortalarında terk edilmesinin ardından yakın zamana kadar göçer gruplar tarafından kışlık konaklama alanı olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Salat Tepe III yerleşimleri Demir Çağı boyunca kullanılan açık alanlar ve çukur evlerden oluşmuş, Roma İmparatorluk Dönemi'nden itibaren Ortaçağ ve Yeni Çağ'da birbiri ile bağlantısı bulunmayan duvar kalıntıları ile çok sayıda ocak ve tandır ile bazı depolama çukurları açığa çıkarılmıştır (Ökse, 2017, s. 166). Ayrıca Yukarı Dicle Havzası halen yıllık ortalama 500-600mm yağış almakta, buğday, arpa gibi tahıllar ile mercimek gibi baklagiller yetiştirilir; hayvancılığın %82,5 kadarı koyun ve keçi sürülerinden oluşmaktadır. Salat Tepe'de bulunan silo çukurları ve kül katmanları içerisinde en yoğun grubu yine kabuklu arpa, karıklı buğday, kaplıca buğdayı ve ekmeklik/sert buğday kaydedilmiştir. Baklagiller arasında en yoğun grubu mercimek tohumları oluşturmaktadır; bir silo çukurunda da başta burçak taneleri olmak üzere yonca, üçgül, trifolieae oymağı gibi yem bitkileri depolanmıştır. Bu bulgular, ağırlıklı olarak hayvancılıkla geçindikleri düşünülen toplulukların tarım ürünlerini hem kendi beslenmeleri için; hem de hayvan yemi olarak kışlık yerleşimlerinde depoladıklarını göstermektedir. Çukurların hacimleri yaklaşık 8 metreküp (8000 litre) olarak hesaplanmaktadır. Bir litre buğdayın ağırlığı ortalama 0.66kg olduğundan, Salat Tepe'deki silo çukurlarının her biri yaklaşık 5300kg arpa depolamaya uygundur. Erişkin bir bireyin yıllık tahıl tüketimi göz önüne alındığında, bu miktarda arpa yaklaşık 18-19 kişinin yıllık besini olabilecektir. Ortaçağ ve sonrasına ait az sayıda hayvan kemiğinden %70 kadarını evcil keçiler ve koyunlar oluşturmuş; evcil sığır kemikleri ise %20

oranındadır. Av hayvanlarına ait kemikler %10 oranında iken; sekiz adet kemik yaban domuzuna, üç kemik ve iki boynuz parçası da geyiğe aittir (Ökse, 2017, s. 179).

5.1.1.6. Kenan Tepe

Diyarbakır ili, Bismil ilçesinin yaklaşık 16km doğusundaki İsalı Mahallesi'nin 1.70km güneybatısında ve Dicle Nehri'nin hemen kuzey kıyısında yer almaktadır. Kenan Tepe Kazıları, Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında, Diyarbakır Müzesi Müdürlüğü'nün başkanlığı ve Bradley J. Parker'in bilimsel danışmanlığı altında 2000-2007 yılları arasında gerçekleştirilmiştir (Parker, 2013, s.201). Alan, doğal bir taraçada yer alır. Kenan Tepe'nin aşağı kasabasının doğu kısmındaki birçok çukurda ulaşılan bakir toprak, Dicle Nehri'nin şu anki seviyesinin 23.7m yukarısındadır. Ana tepenin bir kısmı, Dicle Nehri tarafından erozyona uğradığı için alanın toplam ölçüsünü belirlemek zorlaşmıştır. Ancak görünen tepe, güneydoğu-kuzeybatı yönünde 225m, güneybatı-kuzeydoğu yönünde 350m ölçülerinde ve 32m yüksekliğindedir. Alan, bugünkü tepelik alan ve etek kesimleri dahil olmak üzere toplamda yaklaşık 7.8–hektarı kapsamaktadır (Parker, 2013, s. 201; Parker, 2003, s. 103-105; Parker, vd., 2006, s. 71-72; Parker, vd., 2008, s. 104).

Kenan Tepe'de gerçekleştirlen arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen verilere göre çok dönemli bir yerleşim silsilesinin olduğu ve en erken Ubaid Dönemi olmak üzere Geç Kalkolitik Çağ, Erken Tunç ve Orta Tunç Çağı'nda yerleşim gördüğü söylenebilinir. Bununla birlikte, Geç Tunç Çağı'na ait hiçbir buluntu tespit edilememiştir. Erken Demir Çağı boyunca, MÖ1050- 900'lerde, Erken Demir Çağ yivli seramiklerinin varlığını işaret eden küçük bir yerleşime ev sahipliği yapmıştır (Parker, 2013, s. 202; Parker, vd. 2008, s. 104). Nitekim Kenan Tepe Kazıları'ndan önce Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları kapsamında bu yerleşim yerinde, Geç Kalkolitik, Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Yeni Assur Dönemi, Klasik Dönem, Roma ve Bizans Dönemi'ne ait bulgular tespit edilmiştir (Tuna, 2011, s. 283). Kenan Tepe'de C Alanı'nda gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda, B1-B2 ve C2 Açmaları'nda Erken Demir Çağı tabakalarından daha eski olduğu düşünülen bir konut saptanmıştır. C2 Açması, Erken Demir Çağı'na ait çeşitli mimari evreleri içermektedir. Bunlar içinde yuvarlak bir yapının parçası ve bir dizi maden işçiliği de bulunmaktadır. Ayrıca Demir Çağı öncesine ait taş mimari ortaya çıkarılmıştır. C1 Açması'nın üst tabakaları oldukça bozulmuş bir vaziyette tespit

edilmiştir. Açmanın çoğu, çukurlar, taş toplulukları, üst üste dolgular ve diğer kalıntılar ile kaplı olduğu anlaşılmıştır (Parker, vd., 2002, s. 616).

Arkeolojik veriler, Geç Tunç Çağı'nda Kenan Tepe'de bir boşluk olduğunu göstermektedir. Kazı çalışamaları kapsamında çok az sayıda Orta Assur ve Mitanni seramiği tanımlanmıştır. Erken Demir Çağı'nda Kenan Tepe'de gelişkin bir yerleşmeye ev sahipliği yapmıştır. Bu dönemin kalınıtları, B ve C alanlarında saptanmıştır. Aşağı şehirde veya yüksek tepenin doğu yamaçlarında Erken Demir Çağı kalıntılarından herhangi bir iz bulunmamıştır. Bunun temel sebebi ise şiddetli toprak kaymasından dolayı yok olmuş olabileceği ifade edilmiştir (Parker, Creekmore ve Dodd, 2001, s. 556). Dolayısıyla Kenan Tepe'de saptanan bu yapının benzer örnekleri, Salat Tepe IIIA, Ziyarettepe L/5, Kavuşan Höyük VI ve Hirbemerdon IVA mimarisindeki gibi basit dere taşları ile döşenen tabanlardan oluşan açık yaşam alanları ve mevsimlik barınak olarak kullanıldığı düşünülen çukur evlerden oluşan örneklere benzemektedir (Ökse, 2019b, s.191). Nitekim Salat Tepe kazıları kısmında değindiğimiz gibi Kenantepe'de tespit edilen ve benzer örneklerine yakın çevresindeki, Salat Tepe III ve Hirbemendon D alanında, tabanları üzerinde at nalı biçimli ocaklar bulunan, çapları 3-5m arasında değişen, yklaşık 2m derinlikte dairesel çukur barınakların Orta Assur Dönemi sonrasında ortaya çıktığı göz önüne alındığında bu yerleşim yerlerindeki kalıntıların çağdaş olduğu anlaşılmaktadır (Ökse, 2019a, s.112).

Kenan Tepe'de ortaya çıkarılan seramikler arasında, iyi bilinen Erken Demir Çağı yivli seramikleri ile çeşitli yerel Demir Çağı tipleri yer alırken bu seramik repertuarı içinde Assur İmparatorluk Dönemi seramiğini içermemektedir. Bu durum, iki kazıda keşfedilen dramatik çökme katmanlarıyla birleştiğinde, Kenan Tepe'nin bölgedeki Assur kolonizasyonunun ardından terk edildiği veya yıkıldığı şeklinde düşünülmüştür. Benzer bir örnek, Talavaş Tepe'de gerçekleştirilen araştırmaların verileri ile de uyuşmaktadır. Erken Demir Çağı'nda ve muhtemelen Assur İmparatorluk Dönemi'nin başlarında Talavaş Tepe, 3 hektarlık bir köy yerleşimidir. Yüzey araştırması verileri aynı zamanda Geç Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na kadar süren bir yerleşimin sürekliliğini göstermektedir. Kenan Tepe gibi Talavaş Tepe'de de, Assur İmparatorluk Dönemi seramiğine rastlanılmamıştır. Bu da bize, söz konusu yerleşimin Assur'un vadiyi kolonize etmesinden önce veya bu süreçte sona erdiğini düşündürmektedir (Parker, 2001b, s. 2-3).

Yukarı Dicle Bölgesi'deki Assur kolonizasyonunun yerel geçim modellerinde dramatik bir değişime neden olduğu ileri sürülmektedir. Kenan Tepe'deki kazılar, vadinin Erken Demir Çağı sakinlerinin karma bir tarım-hayvancılık ekonomisi uyguladıklarını göstermektedir. Koyun ve keçi büyük ölçüde yün ve süt gibi ikincil ürünler için yetiştirilirken, çevredeki tarlalarda tahıl yetiştirilmiştir. Beslenme muhtemelen çeşitli yabani türler tarafından desteklenmiştir. Örneğin Boztepe'deki kazılar, köy ekonomisinin daha uzmanlaştığı ve muhtemelen hayvancılıktan ziyade tarımsal üretime odaklandığı Assur İmparatorluk Dönemi'nde bu düzenin değiştiğini göstermektedir. Domuz en yaygın evcil hayvan haline gelirken ve koyunların göreceli oranı keskin bir şekilde düşmüştür. Yazılı kaynaklar, imparatorluk yetkililerinin devlete ait büyük sürüleri beslediğini gösterdiğinden, Kenan Tepe'nin yer aldığı Boztepe gibi alanlarda koyun ve keçi faunal kalıntılarının bulunmaması, imparatorluğun bölge ekonomisinin belirli yönleri üzerindeki kontrolünün bir sonucu olabileceğini düşündürtmektedir (Parker, 2006, s. 89).

Günümüzde de Kenan Tepe'nin çevresi, modern tarım arazileri ve aktif su kaynakları ile çevrilidir. Çöl çalı bitki örtüsü modern çevreye hâkimdir. Günümüzde bu yerleşimin çevresindeki arazilerde arpa, buğday, domates, biber, pamuk ve karpuz gibi ürünler yetiştirilmektedir (Foster, 2009, s. 144). Nitekim Parker'a göre (2006), Assur İmparatorluğu'nun bölgeyi ilhak etmesinden önce Erken Demir Çağ'ında Yukarı Dicle Bölgesi'nin karmaşık bir bölgesel bir yönetimin parçası olmayan yerleşimlere ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. Kenan Tepe'deki arkeolojik kazılar buranın ve muhtemelen Dicle Nehri Vadisi'ndeki diğer önemli yerleşim yerlerinin Assur'un bölgeyi fethinden önce veya bu sırada terk edildiği veya tahrip edildiğini ifade etmiştir. Tespit edilen 19 adet Erken Demir Çağı yerleşiminden sadece 9'u imparatorluk döneminde iskan edilmeye devam etmiştir. Bu nedenle Assurluların bölgeyi ilhak etmesinin ardından vadideki sakinlerin dışarıya doğru göç ettiğine veya şiddetli bir şekilde yok edildiğine dair açık kanıtların olduğu savunulmuştur (Parker, 2006, s.86).

Kenan Tepe'nin yer aldığı lokasyon göz önüne alındığında, Ubaid, Geç Kalkolitik, Erken Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı'ndan sonra Geç Tunç Çağı'na ait hiçbir kalıntının bulunmamasının yanı sıra MÖ 1050-900 tarihleri arasında Erken Demir Çağı yivli seramiklerin varlığına kadar tarihlenen küçük bir yerleşime ev sahipliği yapmış (Parker, 2013, s. 202) olması dikkat çekmektedir. Kenan Tepe'nin yakın çevresindeki verimli tarımsal alanların varlığı, Assur'un eyalet başkenti olarak nitelendirilen Ziyaret Tepe gibi önemli bir yerleşime oldukça yakın olmasının yanı sıra çevresindeki birçok

küçük köy tipi Yeni Assur Dönemi yerleşimi yer alırken Kenan Tepe'de doğrudan Yeni Assur Dönemi ile ilişkili materyalin olmaması kayde değerdir. Bunun temel sebebi ise muhtemelen geniş alanlarda, uzun soluklu kazıların olmamasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Nitekim Kenan Tepe'nin bulunduğu noktayı çevresindeki 5km'lik yerleşim alanının etkileşim sahası olarak düşünürsek, çevresindeki diğer yerleşimlerle çevrelenen karşılıklı etkileşimin kaçınılmaz bir durum olarak karşımıza çıkacaktır. Yukarıda da değinmiş olduğumuz Kenan Tepe'nin Talavaş Tepe ile olan benzer durumu kapsamında bir değerlendirme yapmak gerekirse Assur'un tarımsal kolonicilik faaliyetleri kapsamında Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki verimli topraklarında uygulamış olduğu arazi kullanımı kapsamındaki dağınık, küçük ve bölgeye yoğun bir şekilde yayılmış küçük köylerden oluşan peyzaj modeli bilinmektedir. Bu kapsamda Kenan Tepe'nin bulunduğu konumu itibariyle eyalet başkentine yakınlığı, tarımsal açıdan verimli nehir taraçası üzerinde bulunması, yer altı ve yer üstü su kaynakları açısından zengin bir noktada yer alması gibi parametreler göz önüne alındığında Assur'un arazi kullanımı açısından böyle bir yerleşim yerinden yararlanmaması olasılık dışı gibi görünmektedir. Diğer taraftan Talavaş Tepe'nin terk edilmesi önerisi ise stratejik açıdan *Tušhan*'a kuş uçumu 11km, Kenan Tepe ise 6.5km'lik bir uzaklıkte yer almasının dışında Talavaş Tepe'nin çevresindeki toprakların Kenan Tepe'nin sahip olduğu verimli nehir taraçaları kadar verimli olmaması ve kuzey-kuzeydoğuki stratejik açıdan dağlık/tepelik alanların başlağı bir yerde bulunması nedeniyle bu dönemde terk edilmesini makul kılmaktadır (**Harita 5.4).**

Harita 5.4: Kenan Tepe'nin Uydu Görüntüsü ve Lokasyon Haritası (Google Earth 2024)

5.1.1.7. Giricano Höyük

Giricano Höyük, Diyarbakır ili, Bismil ilçesinin 9km doğusunda, Korukçu Mahallesi'nin 2.2km güneydoğusunda, Dicle Nehri'nin kuzey yakasında ve neredeyse tamamen aşınmış Holosen nehir terasının üzerinde yer almaktadır. Giricano Kazıları, Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında, Diyarbakır Müzesi Müdürlüğü'nün başkanlığı ve Prof.Dr. Andreas Schachner'in bilimsel başkanlığı altında 2000-2003 yılları arasında kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir (Roaf ve Schachner, 2005, s. 117; Schachner, 2004, s. II.). Gricano'nun konumu itibariyle doğusundaki Kenan Tepe ile

kuzeybatısındaki Çayırlık Tepe arasında kalan ve çevresindeki ekili tarımsal alanı kontrol etmektedir (**Resim 5.11**) Kurtarma kazılarından elde edilen verilere dayanarak yerleşim silsilesi, Kalkolitik, Erken Tunç Çağı, Mittani, Orta Assur ve Demir Çağı'nı içermektedir. Özellikle MÖ 2.binyıl ile MÖ 1.binyılın başlıca yerleşim katmanlarını içeren Orta Tunç Çağı, Mittani, Orta Assur, Erken Demir Çağ ile Demir Çağ'ın sosyo-kültürel ve ekonomik özellikleri bakımından bölgenin peyzaj ağı içindeki önemli bir alanı oluşturmaktadır (Bartl, 2012, s.177; Schachner, 2003, s.151; MacGinnis, 2018b, 208; Bartl, 2014, s.139).

Resim 5.11: Giricano Höyük Uydu Görüntüsü (Google Earth)

Giricano Höyük, yaklaşık 3.8 hektarlık bir alana sahip orta büyüklükte bir yerleşim yeridir. Höyükte yapılan kazı çalışmaları sonucunda söz konusu dönemler birbirini takip eden yapı katları ile temsil edilmektedirler. MÖ 2.binyılın çeşitli yapı katları arasında yerleşimin terk edildiğine dair herhangi bir iz yoktur. Orta Tunç Çağı kültürü, Diyarbakır ile Botan Vadisi arasındaki bölgede yerel bir olgudur. Bu kültürün Tur Abdin Dağları'nın güneyindeki bölgelerle çok az ilişkisi vardır. Buna karşılık MÖ 2.binyılın ikinci yarısındaki maddi kültür, Kuzey Mezopotamya'daki gelişmelerle yakından ilişkilidir. Orta Assur Dönemi'ne ait kalıntılar arasında basit evlere ait olması muhtemelen dikdörtgen yapılar ve açık hava çalışma alanları yer alırken; MÖ 2.binyılın başlarına ait tabakaları kesen bazı çukurlarda ise yalnızca tipik Orta Assur seramik

parçaları bulunmaktadır. Bu çukurların en büyüğü, yaklaşık $9m^3$ hacmiyle en son korunan Orta Assur seviyesinden kazılarak tüm erken tarihli Orta Assur, Mittani ve Orta Tunç Çağı tabakalarını kesen Çukur 01.53'tür. Kuzey Mezopotamya'daki diğer bölgelerdeki örnekler gibi bu çukur da muhtemelen ilk başta erzak (özellikle tahıl) depolamak için kullanılmış; daha sonra ise çöplük olarak işlev görmüştür. Orta Assur çukurlarının en büyüğünün hemen kuzeyinde ise tam bir çömlek açığa çıkarılmıştır. Çömleğin dibi kaldırıldığında, içinde 15 adet pişmemiş kil tablet ele geçmiştir. Tabletler, köle satışlarının, arpa, sığır ve gümüşün borç verilme kayıtlarını içermektedir. Assur-bel-kala dönemine (MÖ 1073-1056) tarihlenen yaklaşık 15 tabletten oluşan bu küçük arşiv, Giricano'nun özel bir tür yerleşim yeri olarak işlev gördüğünü göstermektedir. Orta Assur metinlerinde *dunnu* olarak tanımlanan bu yerleşim yeri, tarımsal üretim merkezi olmalıdır. Nitekim Assur İmparatorluğu'nun toprak genişlemesinin ilk aşamasında ve Kuzey Suriye'de fethedilen topraklar üzerindeki kontrolün sağlamlaştırılması sırasında, işgal altındaki eyaletlerde çok sayıda *dunnu* yerleşiminin oluşturulduğu görülmektedir. Başlangıç noktası olarak Wiggermann ve Radner'i takip edersek *dunnu,* genellikle başka yerde ikamet eden elit bir sahibin yararına artı ürün üretmeye hizmet eden tarımsal mülkler olarak tanımlanmaktadır. *Dunnu* mülkleri tam anlamıyla şimdilik Orta Assur Dönemi için belgelenmiştir. Ancak önceki Mittani Dönemi'nde (yaklaşık MÖ 1500-1350), kelimenin tam anlamıyla "kule" anlamına gelen ve *dunnu*'ya çok benzer bir oluşumu ifade eden *dimtu* adı verilen bir kurum mevcuttur. *Dunnu* gibi, d*imtu*lar da yerleşim yeri, tarım arazileri, ahırlar ve harman yerleri dahil olmak üzere çeşitli birimlerden oluşan, bir aileye ait tarımsal mülklerdir. Çanak çömlek repertuarları homojendir ve Kuzey Mezopotamya'da bulunan çağdaş repertuarların tipik morfolojik ve teknolojik özelliklerine sahiptirler (Roaf ve Schachner, 2005, s.117; D'agostino, 2011, s. 103; Schachner 2003, 151-152; Düring, 2015, s.47, 50).

Giricano tabletlerinden 11 adeti, Radner tarafından Ili-iddina eponimi ile Assur-bel-kala Dönemi'ne, MÖ 1069 veya 1068 yıllarına, tarihlenen geç Orta Assurca yazılmış metinlerden oluşmaktadır. Metinler, Tuşhulu Kidin-Sin'in oğlu Ahuni'nin arşivine aitirler. Metinler, sekiz adet arpa borcu notu, bir arpa alındı makbuzu, ticari bir girişimle ilgili bir gümüş borcu notu, iki adet öküz taahhüdü, bir adet köle satışı, bir adet kadının eş olarak satın alınması ve bir adet Muşallim-Assur adlı kişinin kendi işlediği bir suçun tazminatına karşılık erkek kardeşi Dilişşu'yu köle olarak verme taahhüdünden

oluşmaktadır. Bu metinleri en az beş katibin yazdığı anlaşılmıştır (MacGinnis, 2018b, s. 208).

Metinlerin dördünde, Dunnu-şa-Uzibi toponimi geçer ve bunun Giricano'nun eski ismi olduğu anlaşılmaktadır. Bu isim, tahkimli çiftlik anlamına gelir ve açıkça bu bölgedeki Orta Assur yayılım biçimi olan tahkimli çiftlikler ağını göstermektedir. Metinlerden anlaşıldığı kadarıyla Ahuni bu çiftliğin sahibi/beyi olmalıdır. İşletme, Marduk-etel-ahheşu adında bir mülk yöneticisi (*rab bīti*) gerektirecek kadar büyük ve her ne kadar bulunmamış olsa da işletilmesi için yazılı kayıtlar tutulmuş olduğu düşünülmektedir. Radner, borç olarak verilen toplam tahılın yaklaşık 17 hektarlık arazinin rekoltesine denk geleceğini hesaplamıştır. Nadası hesaba katılsa bile bu, çiftliğin yetki alanındaki tahmini 900 hektarlık arazinin ancak küçük bir kısmı olabileceği bilmekle birlikte; ne düzeyde vergi toplandığına dair elimizde bir bilgi yoktur. Metinlerde söz edilen diğer toponim, Tuşhu'dur. Dunnuşa-Uzibi'nin Tuşhu'ya tabi olduğu açık olduğundan, Tuşhu'nun Giricano'ya göre Dicle'nin karşı kıyısında yer alan, büyük höyük Ziyaret Tepe'nin ismi olduğu anlaşılmıştır (**Resim 5.12).** Ziyaret Tepe'de yaklaşık 10 yıl önce tamamlanan saha çalışmaları, yerleşmede bir sarayı da içeren önemli bir Orta Assur iskânı olduğunu belirlemiştir. Ancak Yeni Assur Dönemi'nde imparatorluğun bu kısmının eyalet başkenti *Tušhan* iken, Orta Assur Dönemi'nde başkent *Tidu*'da (Üçtepe) gibi görünmektedir (MacGinnis, 2018b, s.208-209; Radner, 2006, s. 273-274).

Resim 5.12: Giricano Höyük ve Çevresindeki Tarımsal Araziler

Giricano arşivi şimdiye kadar Türkiye'de bulunmuş tek Orta Assur arşividir. Metinlerin dokunulmamış olması -antik dönemlerde kasten parçalanmamış olması– etkin olduklarını işaret etmektedir. Diğer bir deyişle tarihleri yalnızca bir *terminus post quem* olarak değil, belki de tam Dunnu-şa- Uzibi'nin terk edildiği yıl olarak yorumlanabileceği düşünülmektedir. Bu bağlamda metinlerden birinin cezai koşul maddeleri arasında borçlunun "dağlara kaçması" olasılığının öngörülmesi de yine ilgi çekicidir. Bu, II. Assurnasirpal'ın "*açlık ve kıtlık yüzünden başka ülkelere, Şubria ülkesine giden mecalsiz kalmış Assurluları geri getirdim*" ifadesini akla getirir. Hem Giricano'daki koşul maddesi, hem de II. Assurnasirpal'ın ifadesi yerleşimlerin terk edildiği, sakinlerinin dağlara kaçtığı toplumsal bir çöküşe işaret etmektedir ki bu tablo arkeolojik verilerle de desteklenmektedir. Yukarı Dicle'deki kolonilerin ilk kuruluşu, I. Salmanassar (MÖ 1274-1245) tarafından gerçekleştirildiğinden, Assur-bel-kala (MÖ 1073-1056) döneminde terk edilmeleri Amidu'nun doğusundaki bölgede resmi Orta Assur varlığının 170-200 yıl kadar sürdüğü anlamına gelmektedir (MacGinnis, 2018b, s.209-210; Olmstead, 1923, s.88; Guarducci, 2019, s. 150).

Son yıllarda Yukarı Dicle boyunca ortaya çıkarılan arkeolojik ve yazılı veriler sayesinde bölgenin MÖ 2. binyılın ikinci yarısıyla MÖ 1.binyılın ilk yarısı arasındaki politik ve kültürel tarihini canlandırmak mümkün olmuştur. Bölgedeki Mitanni hâkimiyeti sadece MÖ 1.binyıla ait ikincil kaynaklardan değil, aynı zamanda nehir boyunca uzanan Üçtepe, Giricano, Ziyaret Tepe, Gre Dimse (Schachner, 2018, s. 111) ve Kavuşan Höyük (Kozbe, 2012, s. 116-134) gibi bazı alanlarda gün yüzüne çıkarılan kalıntılarla da ortaya konmaktadır. Giricano'nun Orta Tunç Çağı'nda büyük ve surlu yapıları damgasını vurur iken; Mitanni Dönemi'ne (IIIb dönemi, 8. yapı katı) ait köy tipi bir yerleşimin tek tük kalıntıların özellikleri, Orta Assur Dönemi olarak bilinen MÖ 2. binyılın son yüzyılına ait yazılı buluntularla beraber daha iyi açıklanabilmektedir. Giricano'da kazıları sayesinde *dimtu* (Giricano 8. tabaka) ve *dunnu* yapıları arasındaki stratigrafik bağlantı, tarıma elverişli arazilerin kontrolünü sağlayan bu sistemin MÖ 2. binyılın başlarına dek uzandığını göstermektedir. Alan bir dimtu yani bir tarım arazisi veya çiftlik olarak işlev görmüş olmalıdır. Daha erken bir terim olan dimtu'dan daha geç bir terim olan dunnu'ya olan idari terim geleneğinin geçişi, Kuzey Mezopotamya'nın diğer bölgelerinde de çok iyi belgelenmiştir (Schachner, 2018, s.111-112).

Bölgedeki kazılarda veya yüzey araştırmalarında her iki döneme de ait çanak çömlekler elde edildiğinden genel politik hâkimiyet değişse de; hem bireysel, hem

bütünsel yerleşim sistemi seviyesinde yüksek oranda bir süreklilikten söz edilebilmektedir. Bölgeler üstü politik yönetimin değişimi bölgenin iç gelişiminde gözle görülür bir etki bırakmamıştır ve herhangi bir kargaşa izi ayırt edilmemektedir. Yine de Assur'un baskın kültürel damgası, yerel geleneklerin görülmediği bu ortamda bölgenin tamamıyla Assurlu olduğuna işarettir. Belirli çanak çömlek formlarının dağılımının etnik kompozisyonları yansıtıp yansıtmadığı konusunda fikir yürütmek eldeki sınırlı maddi veriler dikkate alındığında çok daha zordur. Giricano'da ele geçen metinler bölgede yerel bakış açılarının izlenebildiği az sayıdaki kaynaklardandır. Gerçi metinlerde bahsi geçen kişi isimleri hukuki işlemlerde rol almış kişilere aittir ve bu nedenle nüfusun geneliyle ilgili bilgi vermekten uzak görülebilirler. Yine de bu koşullar göz önüne alındığında, içlerinden bazılarının bariz olarak Assurlu olduğu 70'den fazla personelin üçte ikisine ait isimlerin kökenlerinin Akkadça olması dikkate değerdir. Kökenleri belli olmayan 12 adeti dışında az sayıda Hurri ve Batı Sami ismi de tespit edilmiştir. Orta Assur çanak çömleğinin yayılımıyla beraber değerlendirildiğinde bu bilgiler, Assur ve kültürünün kentlerin ötesinde tüm kırsal alanda çok güçlü bir şekilde var olduğunun verileri olarak ele alınabilir. Ancak Assur hâkimiyetinin yanı sıra diğer bazı etnik grupların da kalıcı bir varlığı olduğu yazılı kaynaklarda ifade edilmektedir. Dağınık veriler, özellikle de Ziyaret Tepe buluntuları ışığında bakıldığında, giderek karmaşıklaşan bir etnik çevrenin ortaya çıktığı MÖ 1. binyılın başlarında durumun pek değişmediğini ortaya koymaktadır (Schachner, 2018, s.112-113).

Mimari ve çömlekçilikteki Assur kültürel unsurlarının imparatorluk etkisinin, taşra sistemine dahil edilmesinin ve değiştirilmiş bir yönetim sisteminin getirilmesinin açık işaretleri olduğu Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki yerleşimlerini de içermektedir. Ancak Yukarı Dicle'de Ziyaret Tepe ve Giricano gibi yerlerde malzeme kültüründeki değişimle karakterize edilen bariz bir stratigrafik kırılma kaydedilmiştir; burada Orta Assur tabakaları yerel Erken Demir Çağ yerleşimleri tarafından örtülmüştür. Bu kanıt, bir geçiş döneminin tanımlanması işini çok daha basit hale getirmektedir. Orta Assur döneminde Yukarı Dicle bölgesindeki tarıma elverişli arazilerin önemli bir kısmının dunnu sistemi içerisinde düzenlenmiş olması muhtemeldir. Metinler, Giricano dunnu'sunun Tushan'ın şehir merkezi olduğu bir yerleşim sisteminin parçası olduğunu göstermektedir. Ziyaret Tepe çevresinde Orta Assur çanak çömlekleri yalnızca küçük yerleşimlerde bulunmuş olup, orta büyüklükte yerleşimlere rastlanmamıştır. Bu yerleşim sistemi yapısal olarak Habur bölgesinden bilinen sisteme çok benzemektedir (D'agistino, 2011, s. 110).

Güneyden gelen kültürlerin temsilcileri olan Erken Nuzi, Mitanni ve Orta Assur seramikleri ile kuzeyden, bir başka deyişle Doğu Anadolu Bölgesi'nden gelen MÖ 12. yüzyıl itibarıyla görülen ve Doğu Anadolu'nun bu dönemi için karakteristik kabul edilen Erken Demir Çağ yivli seramikleri yukarı Dicle Bölgesi'ndeki birçok yerleşim yerinde saptanmıştır. Yeni Assur Dönemi'nin tipik seramiği ile Erken Demir Çağ'ın simgesel ağız kenarı yivli seramiklerinin en azından Yukarı Dicle Bölgesi'nde Erken Demir Çağ sonrasında MÖ 8.-7. yüzyıllara dek devam ettiğinin açık bir göstergesidir (Kozbe, 2012, s. 121, 126-127).

Nitekim Yukarı Dicle Bölgesi'nde maddi kültüründeki değişim 11. yüzyılın ortalarında dunnu yerleşim sisteminin sona ermesini ve yeni yerel iktidar yapılarının kurulmasını yansıtıyor olması muhtemeldir. Özellikle Orta Assur repertuarından yivli repertuara geçiş, Assur'un geri çekilmesinin ve bunun sonucunda Assur hâkimiyetinin reddedilmesinin ve bu seramik geleneğinin benimsenmesini sağlayan koşulların kanıtı olarak değerlendirilmiştir. Yivli seramiklerin ortaya çıkmasıyla birlikte yerel köylerin ve nüfusun yaylara doğru yeniden düzenlenmesi görünür hale gelmiştir. Bölgenin Yeni Assur İmparatorluğuna katılmanın bir sonucu olarak yerleşimlerin sayısı arttı ve yeni Assur çanak çömlek şekilleri ve eşyaları ortaya çıktı. Kamusal veya konut mimarisi ve nesneleri için Assur özelliklerini gösteren geniş bir alana ve Assur veya yerel geleneklere sahip küçük/orta ölçekli kırsal yerleşimlere dayalı yerleşim modelinin değişmesi, Assur siyasi etkisinin doğrudan bir rolünü akla getirmektedir (D'agistino, 2011, s. 111-112).

5.1.1.8. Hakemi Use

Hakemi Use, Diyarbakır ili, Bismil ilçesi, Tepe beldesi sınırları içinde yer almaktadır. Hakemi Use kurtarma kazıları, Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında, Diyarbakır Müzesi Müdürlüğü'nün başkanlığının ve Doç Dr. Halil Tekin'in bilimsel danışmanlığının altında, 2001-2009 yılları arasında gerçekleştirilmiş; 2012 yılında ise arazinin kapatılmasıyla çalışmalar sonlandırılmıştır (Tekin, 2018, s.420-421).

Hakemi Use, yan yana iki höyükten meydana gelmektedir. Batıda yer alan Hakemi Use I, ana yerleşimi oluşturmaktadır. Bu yerleşimin 200m doğusunda yer alan ve daha küçük boyutlu yerleşim ise Hakemi Use II'dir. Dicle Nehri'nin eski yatağının sağ kenarında bulunan höyüğün gerek kazı alanları, gerekse de yüzeydeki seramik dağılımı ve uydu görüntüleri dikkate alındığında, yayılım alanı 2.5 hektar olup

yüksekliği 4m'dir Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki en önemli iki büyük Assur yerleşiminden Üçtepe'nin yaklaşık 30km doğusunda, Ziyaret Tepe'nin ise 3km batısında yer almaktadır (Tekin, 2018, s. 420-421; Tekin, 2009a, s.195;Tekin, 2010, s. 35-40). Yerleşim yerinde gerçekleştirilen kurtarma kazıları sonuçlarına göre, kültür dolgusu içinde ana katman Geç Neolitik Dönem olmakla birlikte buradaki iskânın ani bir şekilde kesildiği ve Geç Tunç Çağı sonunda tekrar iskân edilmiş; kesintisiz bir sürecin ardından Assur İmparatorluğu'nun MÖ 7. yy sonunda yıkılmasıyla terk edilmiştir (Tekin, 2013, s.104; Tekin, 2009a, s.195; Tekin, 2003, s. 59-61).

II. Assurnasirpal'in bölgedeki inşa faaliyetleri kapsamında kurmuş olduğu eyalet başkenti Tushan burada yeniden çekim merkezi konumuna getirilmiştir. Tushan'ın etrafına kurulan köy veya mezralarda kontrolü Tushan'da olmak kaydıyla tarımsal etkinlikler gerçekleştirilmiştir. Assur İmparatorluğu'nun kuzey politikası olarak tarıma dayalı bir koloni hareketi kapsamında insan grupları zorla bölgeye getirilerek çok sayıda yeni köyler kurulmuştur (Tekin, 2009a, 207). Höyükte yapılan sistemli kazılarda elde edilen verilerden Hakemi Use'nin Yeni Assur Dönemi'nde bir köy yerleşimi olarak iskân edildiği tespit edilmiştir. Höyüğün yüzeyinde açılan, 1700m^2'lik alandaki açmaların tümünde, Yeni Assur Dönemi'ne ait mimari kalıntılar görülmekle birlikte arazide yapılan tarımsal faaliyetler sonucunda oluşan tahribat nedeniyle bütüncül plan veren bir yapı ortaya çıkarılmamıştır. Yeni Assur Dönemi'ne ait taş örgülü duvar ve döşemeler, Hakemi Use'de bu döneme ait mimari kalıntıları oluşturmaktadır. Hakemi Use'de Yeni Assur'a ait depolama mekânlarına rastlanılmamıştır. Burada ikamet eden ve eyalet merkezi *Tušhan*'ın sıkı kontrolü altında tarımsal faaliyetlerini yürütenlerin hasatta elde edilen ürününü köyde tutmadıkları sadece ihtiyaç duyulan miktarları sakladıkları, artı ürününü *Tušhan*'a naklettikleri, başarılı hasadın karşılığında da ödüllendirildikleri anlaşılmaktadır. Yerleşimdeki binalar, konut amaçlıdır. Hakemi Use'de Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen iki yapı katında da bir saldırı veya yangın izine rastlanmamıştır. Bütün belirtiler, yerleşimin içindeki eşyalar taşınarak terk edildiğini işaret etmektedir (Tekin, 2018, s. 422, 425-426; Tekin, 2009a, 195, s. 202; Tekin, 2010, s. 36-37).

Höyükte gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda, Assur varlığını gösteren diğer bir kriter ise mezarlardır. Bu kapsamda bulunan 66 adet Yeni Assur mezarından çoğu, yerleşimin orta kesimine denk gelen alanda açığa çıkarılmıştır. Bunlardan 40'ı üstteki birinci yapı katına, geri kalanı alttaki ikinci yapı katına aittir. Yeni Assur Dönemi mezarlarında yön birliğinden söz etmek mümkün değildir. Diğer taraftan Yeni

Assur Dönemi'nde çömlek ve küp mezarlar bulunmamaktadır. Mezarların çoğu, evlerin tabanları altında bulunan basit toprak mezarlar şeklindedir. Bunların yanı sıra taş ve kerpiçten yapılmış sanduka türünde olanlar da mevcuttur (Tekin, 2018, s. 426-427). Dolayısıyla Yeni Assur Dönemi yapı katları içinde ele geçen ve bu döneme tarihlenen seramik repertuarındaki kâse, çanak, çömlek, kadeh ve vazo gibi formların yanı sıra mezarlarında tespit edilen bilezik, kolye, bileklik ve kandil örnekleri buradaki Assur varlığını kanıtlamaktadır (Tekin, 2018, s. 428-431).

Hakemi Use'de Assur yerleşimi, anlaşıldığı kadarıyla ilk kez MÖ 9. yy'ın başlarında kurulmuştur. İmparatorluk süresince Assur kralları tarafından başka coğrafyalardan inanların tutsak olarak getirilip Yukarı Dicle Vadisi'nde zorunlu iskâna tabii tutuldukları yazılı kaynaklardan bilinmektedir. Yeni Assur Dönemi boyunca Hakemi Use'de iskân edilenlerin de bu zorunlu göçe tabii tutulan ve uzak coğrafyalardan buraya gelen topluluklar olduğu anlaşılmaktadır. Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki eyalet merkezi *Tušhan* olduğu değerlendirilen Ziyaret Tepe'nin 3km batısında yer alan bu küçük köyde yaşayanlar, yukarıdan gelen direktifler çerçevesinde tarımsal faaliyetlerde bulunmuşlar ve bağlılıklarının karşılığında da ödüllendirilmişlerdir. Hakemi Use'de, Assur'un bölgedeki gücünün zayıflamasıyla bir daha iskân edilmemek üzere terk edilmiştir (Tekin, 2018, s.432-433; Tekin, 2010, s. 44-45).

5.1.1.9. Gre Dimse

Gre Dimse, Diyarbakır ili, Bismil ilçesine bağlı Köprüköy Köyü'nün 1.2km kuzeydoğusunda, Batman-Diyarbakır karayolunun ise 4km güneyinde yer alan orta büyüklükte bir yerleşim yeridir (Karg, 2001, s. 643-648). Gre Dimse, Dicle Nehri'nin kuzey kıyısında bulunan, yaklaşık 13.2 hektarlık yayılım alanına sahip, yaklaşık 24m yüksekliğinde bir höyüktür (D'agostino, 2011, s. 105; **Resim 5.13**).

Höyüğün doğusunda Batman Çayı, güneyinde Dicle Nehri akmakta ve bu akarsular yaklaşık 4.5km güneydoğusunda birleşmektedir. Ayrıca höyüğünün kuzeybatı eteğinde bir dolin yer almaktadır. Höyüğün güneydoğu eteğindeki modern yapılaşmanın olduğu alandaki yaklaşık 2m'lik yüksekliğe sahip alçak tepelik bölüm, höyüğün güneydoğu uzantısını oluşturmaktadır. Çevresinde oldukça geniş ve verimli arazilere sahip olan bu yerleşim yerinde geçim ekonomisinin tarımsal faaliyetlere dayandığını göstermektedir.

ODTÜ-TAÇDAM'ın “Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi” kapsamında, Diyarbakır Müzesi’nin başkanlığı ve Dr.N. Karg’ın bilimsel danışmanlığı altında Gre Dimse’de 1998 yılında yürütülmüş kısa bir yüzey araştırmasının ardından, 1999 yılında, kazı çalışmaları başlatılmıştır (URL-11, 2024). Sadece bir kazı sezonu devam eden Gre Dimse kazı çalışmaları, özellikle D00/K30 ve D00/K10 Açmaları’ndaki Assur varlığını göstermesi adına önem taşımaktadır. Kazı çalışmaları sonucunda, höyüğün D00/K30 ve D00/K10 açmalarında iyi stratigrafik bağlamlarda olmasa da Orta Assur, Erken Demir Çağ, Yeni Assur Dönem, Hellenistik ve Geç Roma Dönemi’ne tarihlenen seramiklerinin yanı sıra D00/K30 Açması’nda Post Assur Dönemi seramikleri yoğun olarak ele geçmiştir (Karg 2001, s.643-646).

Gre Dimse Höyüğü’ndeki önemli bir bulgu ise Savaşçı Gömüsü’dür. B10/G10 Açmaları sınırları içerisinde yer alan bu gömü, kerpiç tuğlalardan oluşan alanda gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırt üstü uzanmış, bir erken iskeleti saptanmıştır. Kolları ve elleri göğsünün üzerine kıvrılan bu iskeletin ayakucunda büyük olasılıkla bir köpeğe ait olduğu düşünülen hayvan iskeleti de tespit edilmiştir. Savaşçı olduğu düşünülen bu kişinin yanında, 70cm uzunluğunda demir bir kılıç, parmaklarından birinde ise demir yüzük bulunmuştur. Bunların yanı sıra altı demir ok ucu da gömü içerisinde yer almıştır (Karg, 2001, s. 648). Kılıcın kabza ucu sığ çentiklere sahip olup hilal biçimlidir. Kesici kısımla kabzanın birleşimi hafifçe yükseltilmiş, hilal biçimli bir kıvrımla güçlendirilmiştir. Demir Çağı’nın erken evrelerinde demir kılıçlar için benzer örnekleri bulmak güç değildir. MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısından önce Assur yerleşmelerinde demirin varolmadığı belirtilmiştir. Aynı şekilde demir nesnelerin Assur’da, II. Tukulti Ninurta döneminden itibaren, kralın Laqe Ülkesi’nden 100 demir hançer ve Şubria’ya kuzeyden komşu olan Nairi Ülkeleri’nden demir almasıyla arttığı belirtilmiştir (Karg, 2001, s. 648-650). Mezarın tarihlendirilmesi, Erken Demir Çağ yivli bir çanakla kapatılmış yerel boyalı mallara ait bir çömleğin varlığından dolayı doğru bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Yeni Assur karakterine sahip çok sayıda çanak çömlek parçası küçük açmalardaki bazı bölgelerden gelmiş ancak ne yazık ki diğer dönemlere ait malzemelerle karıştırıldığı düşünülmektedir (D’agostino, 2011, s.105; Guarducci, 2019, s. 78; Karg, 2001, s. 643).

Ayrıca H. Kühne’nin 1989 yılında Gre Dimse’de gerçekleştirmiş olduğu bir gezi kapsamında höyük yüzeyindeki seramik buluntularından yola çıkılarak Kalkolitik Dönem’den Demir Çağ’a kadar bir devamlılığın olduğunu belirtirken (Kühne, 2023b,

s.289) Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmaları kapsamında ise Halaf Boyalıları?, Orta Tunç Çağı'nın tipik Kızıl Kahverengi Boya Astarlı Malları (RBWW), Orta Assur seramikleri, Erken Demir Çağ Yivlileri ile Yeni Assur Dönemi'nin memecik dipli tipik seramik örnekleri tespit edilmiştir[33].

Resim 5.13: Gre Dimse Höyük Genel Görünüm

5.1.1.10. Hirbemerdon Tepe

Hirbemerdon Tepe, Bismil ilçesinin yaklaşık 40 km güneydoğusunda, Kavuşak Mahallesi'nin ise 4km güneydoğusundadır. Hirbemerdon Tepe kurtarma kazıları, Diyarbakır Müzesi Müdürlüğü'nün başkanlığı ve Prof.Dr. Nicola Laneri'nin bilimsel danışmanlığı altında, 2003 yılında yapılan yüzey araştırmalarının ardından, 2005 yılı itibarıyla Dış Kent, Yukarı Kent ve Aşağı Kent'te jeomorfolojik araştırmaların yanı sıra arkeolojik kazı çalışmaları da gerçekleştirilmiştir (Laneri, 2005, s. 63; Laneri, 2013, s. 239-240, 245). Yerleşim yeri, Dicle Nehri'nin batı kıyısında, nehrin Batman Su ile birleştikten sonra S şeklinde kıvrıldığı noktada yer almaktadır. Batman Çayı'nın nehirle birleştiği yerin yaklaşık 1km doğusunda ve Dicle Nehri'nin batı kıyısındaki kireçtaşı

[33] Kozbe tarafından hazırlanan basılmamış Ilısu Barajı ve HES Projesi Koordinasyon Birimi Raporu

kayalık üzerine yükselen yerleşim, güneyden kuzeye neredeyse tüm nehir vadisine bakan stratejik bir konumda yer almaktadır. Yaklaşık 10 hektarlık bir alanı kapsayan yerleşim yeri jeomorfolojik yapısı gereği, nehrin teraslarında biriken alüvyal mil tabakası üzerine kurulmuş bir Dış Kent, kil katmanlarından oluşmuş doğal bir göl ve doğal bir kayalık alan üzerine kurulmuş bir Yukarı Kent ve onun aşağısına, vadinin hemen yanına kurulmuş geçici yerleşim alanlarına sahip bir Aşağı Kent'ten oluşmaktadır. Alan aynı zamanda, Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Tur Abdin ve Cezire Ovası'ndan ayıran yüksek arazilerin başlangıcında yer almaktadır (Laneri, 2013, s. 239-240, 245; Laneri, 2011, s. 66; Guarducci ve Laneri, 2010, s. 17; Laneri, vd., 2009, s. 216-217; Laneri, 2014, s. 121). Diğer bir deyişle, Dicle'nin Raman Boğazı'na girmeden önceki yerde, güney menderes kıyısında bulunmaktadır. Kuzeyinde tarım alanı olarak kullanılan çok geniş bir 10 – 15m sekisi bulunmakta ve sekinin yamaçlarında yoğun yarıntı erozyonu mevcuttur. Höyüğün sırtı dalgalıdır ve Pleo-Kuaterner düzlüklerine abanmış durumdadır. Buranın doğusundan itibaren traverten kayalıkları üzerinde oluşmuş olan bu havza tabanı sona ermektedir ((Kozbe-Karadoğan, Basılmamış Ilısu Barajı Jeomorfoloji Raporu).

Hirbemerdon Tepe'yi çevreleyen nehir havzası ve terasları, yaylalar vb. doğal kaynaklardaki çeşitlilik aynı zamanda bölgede yaşayan antik grupların kullandığı geçim stratejilerini tanımlamada da çok önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla, tarım ve hayvancılık faaliyetlerine dayalı birleşik bir ekonominin Kalkolitik Dönem'den bu yana açık bir işaret olduğu görülmektedir. Ek olarak, nehir boyunca bölgesel ve uzun mesafeli ticaretin yanı sıra avcılık da bu toplumların ekonomik kaynaklarının geliştirilmesi için temel teşkil etmiştir. Ergani ve Siirt bölgelerindeki bakır madenleri gibi zengin metal kaynaklarının yakınlığı, bu bölgenin geniş Suriye-Anadolu sosyo-politik senaryosu içindeki önemini arttırmaktadır. Dahası, şarap üretimi, kerestenin bulunabilirliği ve metal eritme olanağı, Orta Tunç Çağı'ndan bu yana Kuzey Mezopotamya tüccarlarının ilgisini çektiği bilinmektedir (Guarducci ve Laneri, 2010, s. 18.).

Bölgenin jeolojisinin karmaşıklığı, bölgenin tüm tarihi boyunca yerleşim düzeni açısından da çok önemli olmuştur. Hirbemerdon Tepe'deki bilimsel çalışmalar sonucunda yerleşim kronolojisinin Kalkolitik Dönem'den Osmanlı/Yakın Çağlar'a (16. yüzyıl sonrası) kadar sürdüğü anlaşılmıştır. Hirbemerdon Tepe'deki bu yerleşim kronolojisi içerisindeki Erken Demir Çağı, Demir Çağı, Geç Demir Çağı/Hellenistik Dönem (Post Assur) evreleri, bu yerleşimde Assur varlığını göstermesi açısından önem

teşkil etmektedir. Dolayısıyla Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Hirbemerdon Tepe'nin Demir Çağı, kronoloji açısından iki ana evre ele alınmaktadır. Erken Demir Çağı'na karşılık gelen ilk evre, IVA Evresi, (yaklaşık MÖ 1050-900) yerel grupların örgütlenmesinin bir sonucudur ve yerel olarak üretilen malların her yerde bulunmasıyla belirgin olduğu açıktır. İkinci evre, IVB Evresi, (yaklaşık MÖ 900-610), Assurluların bölgeye gelişiyle ilgili çanak çömlek üretimi ve önceki aşamaya ait mimarinin terk edilmesiyle yerleşim dokusunun tamamen dönüştürülmesiyle açıkça ortaya çıkan yeni verilerin belirgin olduğu anlaşılmıştır (Guarducci ve Laneri, 2010, s. 22; Laneri, 2013, s. 239-240, 245; Laneri, 2011, s. 66-67.).

Özellikle Hirbemerdon Tepe'nin IVB Evresi, bir önceki evrenin izlerine, bölgesel bir başkent sayılan Ziyaret Tepe'nin (*Tušhan*) ortaya çıkışıyla bölgenin sosyo-ekonomik yerleşim düzeninde çok ani değişimlerin yaşandığı Yeni Assur Dönemi'nde de rastlanmaktadır. Hirbemerdon Tepe'de bu döneme ait yaıların ise bu evrede tekrar kullanıldığı ve çok sayıda çukurun bu döneme ait malzemeyle doldurulduğu gözlenmiştir. Bununla birlikte, bu evrede Yeni Assur günlük malları temsil eden kâse ve çömleklere rastlanmıştır (Laneri, 2013, s. 245).

Ayrıca Hirbemerdon Tepe Arkeoloji Projesi kapsamında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları çok önemli bir yer tutmaktadır. Yoğun yüzey taramaları ve yüzey malzemesinin toplanması ile başlatılan yüzey araştırması, Hirbemerdon Tepe'nin çevresinde 48 km^{2}'lik bir alanda arazi kullanımının araştırılması hedeflenmiştir. Bölgenin karmaşık zemin yapısı nedeniyle, araştırmalara hem antik dönemde hem de günümüzde kırsal ve avcılık faaliyetleri için kullanılmış tarım için elverişli nehir terasları ve yüksek araziler dâhil edilmiştir. Bölgesel yüzey araştırması ile yerleşik, göçebe ve yarı-göçebe topluluklar arasındaki ilişkilerle ilgili konuların aydınlatılması hedeflenmiştir (Laneri, 2013, s. 245-246; Laneri, 2011, s. 65-66).

5.1.1.11. Aşağı Salat Höyüğü

Aşağı Salat Höyüğü, Diyarbakır ili, Bismil ilçesine bağlı Yukarı Salat Beldesi sınırları içerisinde ve Dicle Nehri'nin hemen kuzeyinde yer almaktadır. Yerleşim yerinde, Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında, Diyarbakır Müzesi Müdürlüğü'nün başkanlığı ve Prof. Dr. Yücel Şenyurt'un bilimsel danışmanlığı altında 2000-2002 ve 2009-2010 yıllarında kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir (Şenyurt ve Akçay, 2020, s. 414). Höyük, nehrin holosen sekisi üzerinde, nehir yatağının hemen kuzey kıyısında

modern yapılaşmanın altında kalmış yaklaşık 3.2 hektarlık yayılım alanına sahip olup 5m kültür dolgusu mevcuttur. Höyüğün yaklaşık 2km batısında Salat Çayı ve Dicle Nehri'nin birleştiği kesimden itibaren oluşan alüvyal dolgu, Salat Çevliği, Abir Düzü, Beyaztoprak Tepe, Abir Tepe ve Dicle Nehri gibi doğal bariyerler ile sınırlanan oldukça verimli bir tarımsal havza oluşturmaktadır. Alüvyal dolgu ve üzerindeki modern köy nedeniyle Aşağı Salat'ın höyüksel görünümü bugün büyük ölçüde kaybolmuştur. Aşağı Salat, Dicle Nehri ile Salat Çayı'nın beslediği bereketli bir ovanın üzerinde olmanın yanı sıra Salat Vadisi'nden gelen yolun, Dicle Nehri'ni geçerek güneye ve doğuya devam ettiği bir noktada konumlanmaktadır. Höyüğün bulunduğu kesimde nehir yatağı genişlerken, su seviyenin düşmesi ile birlikte yaya olarak geçilebilecek doğal bir nehir geçişi oluşmaktadır (Şenyurt ve Akçay, 2020, s.413-414; Başoğlu ve Pehlevan, 2016, s. 990) .

Aşağı Salat Höyüğü'nde yapılan kazı çalışmaları sonucunda, Ortaçağ, Yeni Assur Dönemi, Erken Demir Çağı, Geç Uruk-Erken Tunç Geçiş, Geç Uruk, Geç Ubaid Dönemlerine ait tabakaların tespit edildiği höyükte, yerleşimin kesintiye uğradığı dönemler de mevcuttur. Aşağı Salat kazılarından elde edilen stratigrafik veriler höyükteki en güçlü yerleşim tabakalarının, Geç Uruk-Erken Tunç Geçiş dönemine ve Yeni Assur dönemine ait olduğunu göstermiştir. Yeni Assur yerleşim tabakasının öncesinde ise MÖ 11.-10. yüzyıllara tarihlenen Erken Demir Çağı tabakası tespit edilmiştir (Şenyurt, Akçay ve Aklan, 2018, s. 236-237). Nitekim Erken Demir Çağı içerisinde yeniden başlayan ve Yeni Assur Dönemi'nin sonlarına kadar devam eden Demir Çağı yerleşim tarihinin dinamikleri, MÖ 4. binyılın sonlarındaki stratejiden çok da farklı değildir (Şenyurt ve Akçay, 2020, s. 414-415).

Aşağı Salat Höyüğü, Diyarbakır-Batman sınırına yakın bir noktada, Dicle Nehri'nin kuzeyinde, nehir geçişine en uygun alanlardan birisi üzerinde bulunan Aşağı Salat Höyüğü, Yeni Assur Dönemi'nde Dicle Nehri boyunca kurulan çok sayıdaki köy tipi tarım yerleşmesinden birisidir. Aşağı Salat'ta yürütülen çalışmalarda üç mimari evreli Yeni Assur tabakası açığa çıkarılmıştır (Şenyurt, Akçay ve Aklan, 2018, s.233).

Aşağı Salat'ın da içinde bulunduğu Yukarı Dicle Bölgesi'nde Assur İmparatorluğu, MÖ 1. binyılda bölgeden haraç veya vergi alarak devlet ekonomisini zenginleştirmenin ötesinde, doğrudan yönetim ve idare etme amaçlı bir model uygulamayı amaçlamıştır. Söz konusu dönemde Yukarı Dicle Bölgesi'nde askeri ve idari merkezlerin mevcut daha erken yerleşmeler üzerine kurulduğu görülmektedir. Bu bağlamda bölgede Orta Assur Dönemi'nde kurulan mevcut yerleşmelere yeni

yerleşimler eklenmiş, farklı bölgelerden nüfus aktarımları gerçekleştirilmiş ve eyalet merkezi *Tušhan*'ın çevresinde ekonomileri tarıma dayalı olan kentler ve köy/çiftlik niteliğinde kırsal yerleşmeler kurulmuştur. Eyaletler, eyaleti besleyen kentler, küçük kırsal köyler esasında gösterişli Assur başkentleri ve saraylarını besleyen dış modeller gibi gözükse de aynı zamanda mutlak Assur varlığının da en güçlü simgeleri konumundadır (Şenyurt ve Akçay, 2020, s. 416) .

Yeni Assur Dönemi'nde Assur İmparatorluğu'nun bölgede uyguladığı politikalar ile uyumlu olarak eyalet merkezi *Tušhan*'ın denetimindeki, tarımsal üretimin amaçlandığı yerleşimlerden birisi olan Aşağı Salat'ta açığa çıkarılan 3 evreli mimari, aynı amaca hizmet eden, Kavuşan Höyük, Hakemi Use, Gre Abdurrahman ve Boztepe gibi yerleşmeler ile benzerlikler göstermektedir. Yukarı Dicle Vadisi'ndeki küçük boyutlu diğer Yeni Assur Dönemi yerleşmelerinde olduğu gibi Aşağı Salat'ın da yerleşim dokusu ve mimarisine ilişkin verilerin oldukça sınırlı olduğu görülür (Şenyurt, Akçay ve Aklan, 2018, s. 238).

Aşağı Salat Höyüğü Yeni Assur Dönemi tabakasından elde edilmiş arkeolojik veriler, kendi kültür bölgesi içerisinde ve merkezi Assur bölgesindeki yerleşimler ile karşılaştırılmıştır. Mimari gelenek, ölü gömme adetleri ve özellikle seramik buluntuları, Yeni Assur Devleti'nin Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki varlığının tanımlanması noktasında önemli veriler sunmaktadır. Aşağı Salat Yeni Assur Dönemi seramik geleneği, Yukarı Dicle Bölgesi içerisindeki diğer yerleşimlerin de sunduğu referanslar ile merkezi Assur Bölgesi ve Yukarı Dicle Bölgesi arasındaki benzerliklerin, bir etkileşim veya yayılımdan çok daha büyük boyutlu olduğunu yansıtmaktadır. Ziyaret Tepe ve Üçtepe gibi büyük merkezlerin başını çektiği ve bu merkezlerin etrafındaki küçük tarım köyleri tarafından desteklenen, sosyal ve ekonomik açıdan güçlü bir organizasyon içinde Aşağı Salat yerleşmesi de kendine yer bulmuş ve bu zincirin bir halkasını oluşturmuştur. Assur İmparatorluğu'nun yıkılması ile birlikte Aşağı Salat Höyüğü de terk edilmiş, höyük uzun bir aradan sonra Orta Çağ'da yeniden iskân edilmiştir (Şenyurt, Akçay ve Aklan, 2018, s. 249-251).

5.1.1.12. Müslüman Tepe

Müslüman Tepe, Diyarbakır ili, Bismil ilçesine bağlı Şahin Mahallesi'nin kuzeybatı kenarında yer almaktadır. Höyüğün hemen batısında Hristiyan Tepe, güneyinde ise höyüğün nekropolü yer almaktadır. Bu doğrultuda genel olarak höyüğün

kapladığı alana baktığımızda, doğu-batı yönünde 180m, kuzey güney yönünde ise yaklaşık 265m'lik bir alana sahiptir. Höyüğün yüksekliği ise Dicle Nehri'nden yaklaşık 22m yüksekliğindedir. Müslüman Tepe, 3.1 hektar, Mezarlık Alanı 1.4 hektar, Hristiyan Tepe 1.8hektarlık alana sahiptir. Bu doğrultuda Hristiyan Tepe'de ağırlıklı olarak geç malzeme ele geçtiği için Müslüman Tepe ve Mezarlık Alanı birlikte ele alındığında yaklaşık 4.5 hektarlık alana sahiptir. Müslüman Tepe kazıları, Ilısu Barajı ve Hes Projesi kapsamında 1999 yılında, Dr. Öğr. Üyesi Eyüp Ay'ın bilimsel danışmanlığı altında ilk etapta yüzey araştırmaları ardından da arkeolojik kazılar şeklinde gerçekleştirilmiştir (Ay, 2002, s. 415).

Höyük, Dicle Nehri'nin güney kıyısında, güneyden gelerek vadi tabanının içine doğru uzayan bir yarımada görünümünde olan doğal bir kayalık üzerine kurulmuştur. Batı ve kuzey yönlerinden Dicle Nehri'nin, doğudan ise güneyden gelerek höyüğün eteklerini geçtikten sonra Dicle'ye dökülen Çoramezri Deresi ile sınırlanmıştır. Müslüman Tepe'nin çeşitli dönemlerde Kuzey Mezopotamya ova kültürleri ile Doğu Anadolu dağlık bölge kültürleri arasındaki geçiş bölgesinde yer almasının yanı sıra stratejik konumu nedeniyle de önemli bir yerleşim yeri olduğu anlaşılmaktadır (Ay, 2002, s. 491; Akbaş ve Özer, 2020, s. 2).

Dicle Nehri'nin güney kıyısında bulunan Müslümantepe tarım ve hayvancılık ile avcılığın bir ekonomik değer olarak çeşitlilik arz ettiği, esnek bir topografik yapıya ve konuma sahiptir (Ay, 2023, s. 686). Müslüman Tepe'nin topoğrafik yapısına ve tespit edilen yerleşim alanlarının tarihsel gelişimine bakıldığında, höyüğün coğrafi konumunun Dicle Nehri ile olan ilişkisinin önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Müslüman Tepe yerleşmesi güneyden başlayan ve Dicle'ye doğru genişleyerek yayılan tarıma elverişli bir vadide yer almaktadır. Ayrıca höyüğü çevreleyen yüksek tepelerde yakın tarihe kadar meşe ağaçlarının bulunması ve özellikle de bu höyüğün hemen batısındaki Hristiyan Tepe kazı alanından ele geçen av köpeği iskeletleri yörenin tarımsal imkânlarının yanı sıra, yabanıl yaşama ve onun sağladığı imtiyazlara da sahip olduğunu göstermektedir (Ay, Ay ve Tarhan, 2013, s. 277-278). Höyük konisinin Dicle tarafına bakan kesiminin hali hazırdakinin iki misli büyüklükte olması gerektiği düşünülmektedir. Höyük konisinin batısında, güneyinde ve güney doğusunda tarla olarak kullanılan alanlarda gerek yüzey araştırmalarında ele geçen seramik parçaları ve gerekse tarımsal sulamalar sırasında köylüler tarafından bulunan mezar ve mezar armağanlarının da gösterdiği gibi MÖ 2. binyıl ve Geç Demir Çağı ile sonrasına ait dönemlerle ilişkili olarak Müslüman Tepe nekropolünün geniş bir alana yayıldığını

göstermektedir (Ay, Ay ve Tarhan, 2013, s. 278; Ay, Ay ve Tarhan, 2010, s. 88-89). 20 hektarlık bir alana yayılan Müslüman Tepe yerleşimin yatay ve dikey yayılımını detaylı bir biçimde araştırmak amacıyla farklı alanlarda kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda Müslüman Tepe'de MÖ 5. binyılda Ubaid döneminden başlayarak Orta Çağ'a değin uzun bir iskân süreci geçirmiş ve Mezopotamya'nın önemli kültürlerine ev sahipliği yaptığı anlaşılmıştır. Geç Demir Çağı'nda da yerleşim görmüş olan Müslüman Tepe'de Yeni Assur dönemine ait seramik buluntularının yanı sıra höyüğün etek kısmında Orta Çağ mezarları kaldırıldıktan sonra mimari yapı katlarına ulaşılmıştır. Nitekim Müslüman Tepe'nin de içinde bulunduğu Yukarı Dicle Havzası, kuzeydeki dağlık alanlardan gelerek ovalık Mezopotamya kültürlerine karışan ve/veya tam tersi güneyden gelerek kuzeye doğru yayılım içinde bulunan kültürlerin karşılaştığı önemli bir kavşaktır. Bu bağlamda Müslüman Tepe, mimari kalıntıları, çanak-çömlek buluntuları ve ölü gömme geleneği açısından kuzey ve güneyin kültürel farklılık ve benzerliklerini yansıtmaktadır (Ay, Ay ve Tarhan, 2013, s. 284; Akbaş ve Özer, 2020, s. 3; Ay, 2004, s. 375).

5.1.1.13. Körtik Tepe

Körtik Tepe, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Batman''n yaklaşık 30 km batısında Batman Çayı ile Dicle'nin buluştuğu noktadaki konumuyla, Dicle'nin hayat verdiği yerleşimlerden birisi durumundadır. Diyarbakır ili, Bismil ilçesi idari sınırları içinde bulunan Ağıl Köyü'ne (Ancolini) bağlı Pınarbaşı Mezrası yakınında yer alır. Alçak bir tepe görünümündeki höyük, çevresine göre yaklaşık 5.50m'lik bir yükseltiyle ortalama 3.6 hektarlık yayılım alanını kapsamaktadır (Özkaya ve Coşkun, 2013, s. 2). Arazi derinliklerinden ve dağ eteklerinden doğan kaynaklarla beslenen Batman Çayı ile hayat bulan alan, kuzey ve kuzeydoğuda Batman Ovası'na doğru genişleyerek Raman Ovası ile birleşmektedir. Yerleşim için öncelikli doğal koşullara sahip olan bir arazide konumlanmıştır. Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında Diyarbakır Müzesi Müdürlüğü'nün başkanlığı ve Prof. Dr. Vecihi Özkaya'nın bilimsel danışmanlığı altında 2000 yılında başlayan kurtarma kazıları, kısa kesintilerle birlikte 2018 yılında Ilısu Barajı'nın su tutmaya başlamasına dek sürdürülmüştür (Özkaya ve San, 2007, s. 21; Özkaya ve Şahin, 2020, s. 376).

Yukarı Dicle Vadisi kapsamındaki çağdaşı yerleşimlerden elde edilen verilerle koşutluklar yansıtan yerleşim karakteri, konutlarda ve mezarlarda ölü ar mağanı olarak

çıkarılan bulguların tanıklığı, faunal analizler ve diğer kanıtlar, Körtik Tepe'nin Akeramik Neolitik A dönemine aitliğini kuşkuya yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır. Bu olgu, höyüğün MÖ 10. Binyılın başlarında yerleşildiğini gösteren C14 analizleriyle de doğrulanabilmektedir. Dolayısıyla Körtik Tepe, Anadolu'nun bilinen en eski yerleşimlerinden birisi durumundadır. Hallan Çemi ile paralellikler yansıtan Epi-paleolitik karakterli mikrolitler ve devrik sırtlı makro uçlar esas alındığında, Körtik Tepe'nin daha erken bir dönemde yerleşilmiş olabileceği konusunda uyarıcı ipuçları vardır (Özkaya ve Coşkun, 2013, s. 12-13). Daha erken döneme işaret eden beklentilerimize cevap verecek sonuçlar değerlendirme aşamasında olduğu için, eldeki verilerle MÖ 10.450 – 9.250 arası yılları kapsayan Körtik Tepe'nin Akeramik Neolitik yerleşiminin, birbirinin gelişmiş devamı netliğinde altı katmandan oluştuğu belgelenebilmiştir (Özkaya ve Şahin, 2020, s. 376).

Üst katmanları etkileyen geç dönem tahribatları dışında, saf ve özgün bir Akeramik Neolitik yerleşim. Bölgede bilinen diğer çağdaşı yerleşimlerde olduğu gibi, höyükte bu yerleşim geleneğinin devamı saptanamamıştır. Daha sonraki yerleşim aktiviteleri, ağırlıklı Orta Çağ ve İslami mezarlardan müteşekkil kalıntılardır. Höyükte varlığı algılanan diğer geç dönem uygarlık kalıntıları ise cılız da olsa, Roma, Yeni Assur ve bazı Transkafkasya Kültürü bulgularından oluşur. Ortaçağ ve İslami mezarlar hariç, diğerlerinin hiçbiri höyüğün tamamına yayılmış bir karakter göstermezler; daha çok sınırlı ve çoğunlukla tekil örneklerden oluşurlar. Bu özelliğiyle höyüğün asıl yerleşim karakteri, Akeramik Neolitik Dönemi ilgilendirmektedir (Özkaya ve Şahin, 2020, s. 377)

Höyüğün, bölgede bilinn diğer merkezlere göre ilk Neolitik Dönem yerleşim karakterini v gelişimini algılama, sosyo-ekonomik dokusunu tanımlama, obsidyen gibi bazı işlenmemiş malzemede kavranan çevresel ilişkileri bakımından Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemi'ne yeni yaklaşımlar sunmuştur (Özkaya ve San, 2007, s. 21). 2017 yılında Körtik Tepe'de ortaya çıkarılan mezarlar dönemsel sırayla ele alındıklarında, ilk sırayı 125 mezarda toplamda 133 bireye tekabül eden sayısıyla Akeramik Neolitik Döneme ait mezarlar alır. Daha sonra, 15 adet Demir Çağı ve 17 adet Ortaçağ'ı ilgilendiren mezarlar gelir. Mezarların sayısal dağılımı dahi, höyükteki asıl yerleşimin Akeramik Neolitik Dönem olduğunu ortaya koymaktadır (Özkaya ve Şahin, 2019, s. 576-577).

A261/M2 mezarındaki fibulanın Demir Çağ'a aitliği genel kabul görmüş bilgi olarak tartışmasız ortadadır. Pişmiş toprak kaplar ise gerek üretim teknikleri gerekse

biçim ve diğer özellikleriyle, bölgede var lığı birkaç merkezde algılanan Yeni Assur Dönemi bulgularıyla koşutluklar göstermektedir. Höyüğün baskın kültürel karakteri Akeramik Neolitik Dönemi ilgilendirmekle beraber, kazılarda elde edilen bulguların, zamansal olarak kesintili olsa da Neolitik Dönem'den Ortaçağ'a kadar uzanan uzun bir zaman dilimine yayıldıkları görülmektedir. Yeni Assur Dönemi ve devamını ilgilendiren bulguların höyüğün özgün kalıntıları oldukları konusunda kuşkular olmamakla birlikte, höyük geneline yayılmak yerine, özellikle kuzeybatı alanda belirli bir noktada toplanmış olması düşündürücüdür. Dolayısıyla, mevcut bulguların rehberliğinde höyükte Yeni Assur yerleşiminin tüm höyük alanını kapsadığını söylemek imkânsız görünmektedir. Bundan ziyade, bulguların asıl önemi, Yeni Assur'un bölgedeki varlığına tanıklık etmesinden kaynaklanmaktadır (Özkaya ve Şahin, 2019, s. 577-578; Özkaya ve Şahin, 2018, s. 17-18).

Bölgenin siyasî yapılanmasında yeni bir dönemi başlatan Assur işgali, aynı zamanda, yerel yerleşim dokusunda da köklü değişikliklere yol açmıştır. Bismil – Batman arasındaki eski yerleşim birimlerinin birçoğunun terk edildiği ve Assur politikaları doğrultusunda yeni köylerin kurulduğu görülmektedir. Önceki dönemin savunma kaygılarının yönlendirdiği tepelik alanlar üzerine inşa edilmiş yerleşim anlayışından ziyade, imparatorluk çağında vadi genelinde tarımsal alanlar tercih edilmiştir. Assur'un bölgede ekonomik kaygılarla hayata geçirdiği bu yerleşim politikası esas alındığında, Körtik Tepe'nin de bir şekilde kısmen değerlendirildiğini söyleme imkânı vardır. Dolayısıyla, kalıcı ve kapsamlı bir yapılanmadan çok, geçici ve kısmi bir yerleşimden söz etmek daha doğru olacaktır (Özkaya ve Şahin, 2019, s. 578).

Körtik Tepe'nin konumu, yerleşikleri için temel gıdalar sağlamasına imkân tanımıştır. Dicle'den ve Batman Çayı'ndan kaynaklanan biyolojik verimlilik, her iki zaman diliminde geçim için büyük çeşitlilikte yenilebilir bitkiler sunmuştur. Coğrafi konumundan kaynaklanan avantajlarıyla Körtik Tepe, son Pleistosenden Erken Holosen'e geçişteki insani geçim ve çevre arka planında meydana gelebilecek değişiklikler hakkında bilgi veren birkaç alandan biridir (Özkaya ve Şahin, 2019, s. 582).

5.1.1.14. Boztepe Höyüğü

Boztepe Höyüğü, Bismil ilçe merkezinin 8km doğusunda ve Diyarbakır-Batman karayolunun yaklaşık 500m güneyinde yer alan 3.14 hektarlık bir yerleşim yeridir. Boztepe'de 1999 yılında, Bradley J. Parker'in bilimsel danışmanlığı altında ve Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (UTARP) (Parker, 2013, s. 201) kapsamında kısa süreli yüzey araştırması ile arkeolojik kazı çalışmaları yapılmıştır. Boztepe antik çağdaki yüksek bir debiye sahip olan Dicle Nehri'nin yakınında ancak eski bir kireçtaşı çıkıntısıyla ondan ayrılmış ve dezavantaj olarak çevresine göre korunaksız açık bir ovada yer almaktadır. Boztepe'nin avantajı ise Dicle Nehri yatağını çevreleyen nispeten sınırlı alçak ovalardaki verimli tarım arazilerine hâkim olmasında yatmaktadır. Ayrıca alanın diğer bir avantaj ise höyüğün hemen yakınındaki tümseğin kaynak suyu veya küçük bir gölet doğrudan sınırlanmış olmasıdır. Boztepe, küçük ve nispeten alçak bir yerleşim yeridir. Bazı alanlarda kültürel kalıntıların derinliği 4 metreden fazla olmasına rağmen, engebeli araziye ve komşu tepelere bakan cephesi onu çevredeki manzaradan neredeyse ayırt edilemez kılmaktadır. Nitekim günümüzde bu bölgede mısır, buğday ve pamuk gibi farklı ürünlerin yetiştirilmesi sonucunda sürekli sürülen bu alanda çok yoğun bir tahribat söz konusudur (Parker ve Creekmore, 2002, s. 65).

Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen büyük bir evin ortaya çıkarıldığı Boztepe'de imparatorluk dönemi Assur repertuvarıyla yakından ilişkili çanak çömlekler ortaya çıkarılmıştır (D'agostino, 2016, s. 114). Boztepe'de gerçekleştirilen araştırmaların verilerine göre Yeni Assur kralı II.Assurnasirpal'in MÖ 882'de başlayan ve bölgeyi fethetmesi sonucunda olmasa da doğrudan etkilenmiş bir Demir Çağı yerleşmesi olduğunu göstermiştir. Boztepe'de çok sayıda Yeni Assur seramiğinin tespit edilmesi, Boztepe'nin tehcir ve iskân politikaları kapsamında kurdukları bir koloni olabileceğini düşündürtmektedir (Parker ve Creekmore, 2002, s. 21-22,61).

5.1.1.15. Talavaş Tepe

Talavaş Tepe, Bismil ilçe merkezinin yaklaşık 15km doğusunda ve Bismil-Batman karayolunun hemen kuzeyinde Meredan Kümevler'in güneyinde yer almaktadır. Talavaş Tepe, Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (UTARP) kapsamında ve B. J. Parker'in bilimsel danışmanlığı altında 1999 yılında incelenen ikinci alandır. Dicle Nehri koridorunun yaklaşık 5km kuzeyinde, inişli çıkışlı tepelerden

oluşan bir alanda yer almaktadır. Talavaş Tepe'deki ilk araştırma verileri buranın Boztepe gibi bir Demir Çağı yerleşimi olduğunu göstermesine rağmen arkeolojik profili Boztepe'den oldukça farklıdır. Talavaş Tepe, Boztepe'den daha yüksek ve dik bir yerleşim yeri olmakla birlikte 550m'lik kontör çizgisinin üzerinde mevsimlik bir dereye ve Dicle'nin mevsimlik kolu olan Salat Çayı'na (Moradan Deresi) bakan yükselti üzerinde yer almaktadır. Böylelikle yerleşimin konumu iki taraftan doğal koruma sağladığı görülmektedir (Parker ve Creekmore, 2002, s. 61). Dolayısıyla Talavaş Tepe'nin, doğusundaki Salat Çayı'ndan alınan koda göre yaklaşık 45m yüksekliğindeki tepelik bir noktada yer alması bu tepeüstü yerleşiminin daha çok savunma amacına yönelik bir görünüm sergilerken yaklaşık 1.4 hektarlık bir alana sahiptir.

Talavaş Tepe'de tespit edilen Demir Çağı seramikleri Yukarı Dicle Bölgesi Bölgesi'nin yerel kültürüne ait olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla Talavaş Tepe, Yeni Assur İmparatorluğu'nun bölgeyi ilhak etmesinden çok önce işgal edildiğini gösteren yerleşim kronolojisi aynı zamanda buradaki işgalin Yeni Assur İmparatorluğu zamanında ya hemen önce ya da bu dönemde durduğunu da göstermektedir (Parker ve Creekmore, 2002, s. 65; Parker, Creekmore ve Easton, 2001, s. 571). MÖ 2.binyılın son yüzyıllarında ve MÖ 1. binyılın başında Yukarı Dicle Bölgesi'nde benzersiz bir maddi kültür ve kendine özgü bir yerleşim sistemi sergileyen aynı zamanda gelişen bir yerli kültüre ev sahipliği yapmıştır. Dolayısıyla söz konusu veriler, bu bölgenin ideolojik olarak birbirine bağlı ancak siyasi olarak özerk birçok şefliğe ev sahipliği yaptığını işaret etmektedir. Talavaş Tepe'de Geç Tunç Çağı ve Demir Çağı arasındaki yerleşimin sürekliliği, yerleşimin Dicle Nehri taşkın ovasından uzaktaki tepelerde yer almasının yanı sıra Demir Çağı seramik topluluğunun yerli dokusu, Talavaş Tepe'nin Demir Çağı'nda yerel bir köye ev sahipliği yaptığını göstermektedir (Parker ve Creekmore, 2002, s. 67).

Assur kralı Assurnasirpal, *Tušhan*'da müstahkem bir garnizon merkezi ve eyalet başkenti inşa ettikten sonra Assurlular, çevredeki vadiyi kendi imparatorluk yapılarına entegre etme sürecini başlattılar. Bu dönemde Assur'un merkezinde meydana gelen hızlı nüfus artışı, Dicle nehri aracılığıyla Assur'un kalbine doğrudan bağlanan yukarı Dicle nehri vadisinin Assur'un tarımsal gelişimi için önemli bir yer olduğu anlamına geliyordu. Assur dış politikasının, çok sayıda insanı imparatorluğun her köşesine toplu olarak sürgün etmeyi ve yeniden yerleştirmeyi içerdiği iyi biliniyor. Her şeyden önce, böyle bir politika kesinlikle isyankâr halklar arasındaki milliyetçi eğilimleri kırmayı ve onları geldikleri topraklardan ayırmayı amaçlıyordu. Ancak literatürde genel olarak

tartışılmayan şey, sürgüne gönderilen bu halkların, yeni fethedilen bölgeleri kolonileştirmeye ve yeterince kullanılmayan toprakları tarımsal üretime dönüştürmeye hizmet etmeleri nedeniyle Assur imparatorluk politikasının hayati bir parçası olduğu gerçeğidir. Boztepe'deki Demir Çağı köyünün Assurlular tarafından bu tarımsal kolonizasyon politikasının bir parçası olarak kurulduğu hipotezini birçok kanıt desteklemektedir (Parker ve Creekmore, 2002, s. 67).

5.1.1.16. Gre Abdurrahman

Gre Abdurrahman, Diyarbakır ili, Bismil ilçesine bağlı Aşağı Cırıf Mahallesi'nin batısında almaktadır. Höyük, Bismil-Batman karayolunun hemen güneyinde yer alan Yukarı Salat Beldesi'nin yaklaşık 1km güneyinde yer almaktadır. Dicle Nehri'nin kuzey kenarına konumlanan yerleşim yeri, sulu tarım arazileri arasında kalmasının yanı sıra üzerinde inşa edilen geçici işçi barınakları nedeniyle yoğun tahribata maruz kalmıştır. Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında, 2009-2011 yıllarında, Diyarbakır Müze Müdürlüğü başkanlığı ve Prof.Dr. Vecihi Özkaya'nın bilimsel danışmanlığı altında kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir (Özkaya ve Coşkun, 2011, s. 101; Coşkun, 2013, s. 140).

Höyük, 0.8 hektarlık alana sahip bir mezra niteliğinde ve yaklaşık 5m yüksekliğindedir. Bu özellikleri ile küçük bir yerleşim yeri olduğu anlaşılan bu sit alanının baskın kültürel karakteri Yeni Assur Dönemi'ni ilgilendirmektedir. Bölgenin kaçınılmaz bir şekilde siyasi yapılanmasında yeni bir dönemi başlatan Assur işgali, aynı zamanda yerel yerleşim dokusunda da köklü değişikliklere yol açmıştır. Bölgenin Assur işgali öncesi yerleşim birimlerini karakterlendiren seramik üretim gelenekleri yerini Assur tipi ürünlere bırakmıştır. Benzeri arkeolojik tespitler yerleşim birimlerinin sayılarında ve karakterlerinde de kendini göstermektedir. Dolayısıyla Bismil-Batman arasındaki eski yerleşim birimlerinin birçoğunun terk edildiği ve Assur politikaları doğrultusunda yeni köylerin kurulduğu görülmektedir. Önceki dönemin savunma kaygılarının yönlendirdiği tepelik alanlar üzerine inşa edilmiş yerleşim anlayışından ziyade, imparatorluk çağında vadi genelinde tarımsal alanlar tercih edilmiş; daha önce köy ve mezralardan oluşan dağınık sisteme hiyerarşik bir düzen getirilmiştir. Merkezi birimlere bağlı tarımsal köylerin yerleşim kapasitelerinde küçülmenin belirgin bir şekilde gözlemlenmesi de bu anlayışın başka bir göstergesidir. Assur'un bölgede ekonomik kaygılarla hayata geçirdiği bu yerleşim politikası esas alındığında Gre

Abdurrahman'ın kapsadığı alan itibari ile merkezi bir birime bağlı küçük bir köy yerleşmesi olduğu, tarım ve hayvancılığa dayalı ekonomik kaygıyla tesis edildiği söylenebilmektedir. Yerleşimde savunma amaçlı yapılanmanın varlığına tanık olunmamıştır. Bu durum, Assur işgalinden sonraki Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki küçük yerleşmelerin bir özelliği olarak ortaya çıkmaktadır. Gre Abdurrahman Höyüğü'nün de bu özelliğe sahip bir yerleşim olduğu dikkate alındığında, en azından Yeni Assur Dönemi'nde kurulmuş ya da önemsenmiş bir tarımsal koloni merkezi olduğu söylenebilir. Nitekim seramik buluntuların büyük çoğunluğunun bu döneme ait olması da bu savı desteklemektedir (Coşkun, 2013, s. 140-141; Özkaya ve Coşkun, 2011, s. 108-110).

5.1.1.17. Ambar Höyük

Ambar Höyük, Diyarbakır ili, Kocaköy ilçesinin 6km batısında yer alan Ambar Mahallesi'nin 15km güneyine inşa edilen Ambar Barajı'ndan etkilenen höyüklerin başında gelmektedir. Diyarbakır Müzesi Müdürlüğü'nün başkanlığı ve Prof. Dr. A. Tuba Ökse'nin bilimsel danışmanlığı altında, 2018-2023 yılları arasında kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. Ambar Çayı'nın batı kıyısında, köyün içinde yer alan Ambar Höyük, ortalama 0,7 hektarlık alanı kaplayan tepe ile ortalama 9 hektar alana yayılan etek yerleşiminden oluşmaktadır. Ambar Barajı'ndan etkilenecek höyüklerden birini oluşturan bu yerleşim yerinde yürütülen kazılar, Ambar Çayı'nın yukarı havzasının yerleşim tarihine ilişkin önemli veriler sunmuştur. Ambar Höyük'ün yerleşim silsilesini gösteren arkeolojik verilerden yola Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem, Orta Tunç Çağı, Yeni Assur Dönemi ve Orta Çağ'a kadar uzandığını göstermiştir.

Ambar Höyük'ün merkezinde yer aldığı, 2 km yarıçapında alanın kuzey yarısı engebeli, güney yarısı düz tarım alanından oluşmaktadır. Bu durum bu yerleşimlere eşit oranda tarım ve besicilik yapılabilecek bir ortam oluşturmaktadır. Dicle vadisinden kuzeydeki dağlık bölgelere ulaşım sağlayan en uygun güzergâhlardan birisini oluşturan Ambar Çayı Vadisi göçer hayvancılıkla geçinen ve obsidyen ticareti yapan grupların geçiş alanı olmuştur (Ökse, vd., 2022, s. 231-232; Ökse, Konak ve Yurt, 2020, s. 229-308; Ökse, 2020, s. 3-4). Nitekim GÖ 3.3-2.5ka (2800–2600) Soğuk İklim Dönemi, Demir Çağı'nın ilerleyen dönemlerinde etkili olmuş; Yukarı Dicle Havzası MÖ 9. yüzyılda Yeni Assur kralları tarafından fethedilmiştir. Ambar Höyük'te bulunan çark

yapımı Yeni Assur Standart Kapları'na ait parçalar kaba küplere, orta kaba günlük kaplara ait olup, bunlar arasında ince nitelikli, kaliteli içki bardakları da yer almıştır. Bu kapların el yapımı kaplarla eşzamanlı kullanılmış olabileceği ve Yeni Assur Dönemi'nde burada yerli bir topluluğun yaşamış olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca II. Assurnasirpal, "*açlık nedeniyle Šubria ülkesine giden halkı*" tekrar *Tušhan*'a yerleştirmiştir. Šubria Ülkesi'nin, bölgenin kuzey kesimleri olabileceği önerisi doğrultusunda, içinde Ambar Çayı'nın yukarı havzasının da bulunduğu plato eteklerini kapsaması akla yakın gelmektedir (Ökse, 2020, s. 10).

5.1.1.18. Yenice Yanı

Yenice Yanı, Diyarbakır ili, Bismil ilçesinin 10km güneydoğusundaki Yenice Mahallesi'nin 500m batısında ve Şeyhan Deresi'nin ise hemen doğu kıyısında yer almaktadır. Yenice Yanı Kazıları, ODTÜ TAÇDAM "Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi" kapsamında Diyarbakır Müzesi Müdürlüğü'nün başkanlığı ve Prof.Dr. S. Pollack'ın bilimsel danışmanlığı altında 2001 yılında yüzey araştırması, 2002 yılında ise kısa süreli bir kurtarma kazısı gerçekleştirilmiştir. Yenice Yanı küçük ve alçak bir höyük olup; 2.4 hektarlık bir alanı kaplamakta ve yaklaşık 11m yüksekliğindedir. Höyükte gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ile kazılar sonucunda, Geç Ubaid Dönemi, Geç Kalkolitik Dönem ve Demir Çağı yerleşimlerinin gördüğü anlaşılmıştır (Bernbeck ve Costello, 2011, s. 653; Kalkan, 2018, s. 1438; Bernbeck, Costello ve Ünal, 2004, s. 177). Höyük ile Şeyhan Deresi arasında kaynak suyu bulunmaktadır (Bernbeck, Costello ve Ünal, 2004, s. 119).

Yenice Yanı Höyüğü'nün kuzey yamacında hizalanarak üst basamakta B Birimi, alt basamakta A Birimi ve höyüğün Şeyhan Deresi yönündeki etek kısmında C Birimi'nde çalışmalar yürütülmüştür. A Birimi, Kalkolitik Dönem ve Demir Çağı olmak üzere iki döneme ait dört tabaka saptanmıştır. Açmanın güney ucundaki Ubaid tabakalarını kesen iki Demir Çağı yapısı tespit edilmiştir. Eski olan AII yapı katı, kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan ve taşlardan oluşan üç sıra genişliğinde ve bir temele yerleştirilmiş düz bir duvarı içermektedir. Bu açmada bulunan malzemeler Demir Çağı'na tarihlendirilmiştir. Bu taş duvar, AI tabakasını oluşturan ikinci yapının inşası sırasında kesilmiştir. Bu geçici yapının sadece alt sıraları korunmuştur. Yapı malzemesi 40x40x10cm ölçülerinde kırımızımsı kerpiçten oluşmakta ve aralarında kalın

harç tabakası konulmuştur. Kerpiç yapı yuvarlak olup muhtemelen büyük tuğla kaplı bir çukurdu. Bunun inşası, kullanımı ve terk edilme aşamaları seramik buluntularına dayanılarak Demir Çağı'na tarihlendirilmiştir (Bernbeck, Costello ve Ünal, 2004, s. 117-118). Yenice Yanı kazılarından elde edilen verilerden özellikle Geç Kalkolitik Dönem üzerinde yoğunlaşılmış olup Demir Çağ'a ait verilerin sonuçları kapsamlı olarak yayınlanmamıştır. Gerek yüzey araştırması kapsamında höyük yüzeyinde tespit edilen Yeni Assur Dönemi seramik örnekleri olsun; gerekse Dicle'nin güneyinde yer alan, Yenice Yanı'nın çevresindeki Kavuşan Höyük, Hakemi Use, Ziyaret Tepe, Susam Tepe, Koğuk Höyük, Kazancı Höyük gibi baskın Assur malzemesinin geldiği alanlarla çevrili olması burasının Yeni Assur Dönemi'nde de yerleşim gördüğünü göstermektedir.

5.1.1.19. Gre Amer Höyüğü

Gre Amer Höyüğü, Batman ilinin, Beşiri ilçesine bağlı Işıkveren (Dusadek) Köyü'nün sınırları içerisinde yer almaktadır. Höyük, deniz seviyesinden 525-535 m yükseklikte ve 4.9 hektarlık alanı kapsamaktadır. Garzan Çayı'nın Dicle Nehri ile birleştiği noktanın 26km kuzeyinde ve Garzan Çayı'nın doğu kıyısındaki terasın üzerine kurulmuştur (Pulhan 2021, 5-6). Dağlık bir sırt üstündeki höyük konisinin en yüksek noktası ile Garzan Çayı'nın bulunduğu alan arasında yakaşık 35m'lik kod farkı bulunmaktadır. Gre Amer Höyük kurtarma kazıları, Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında, ilk etapta 2009 yılında Mardin Müze Müdürlüğü'nün, 2011 yılında ise Batman Müzesi Müdürlüğü'nün başkanlığı ve Dr. Öğr. Üyesi Gül Pulhan'ın bilimsel danışmanlığı altında başlamış ve kısa kesintilerle birlikte 2019 yılına kadar gerçekleştirilmiştir (Pulhan, 2021, s. 1-4).

Gre Amer Höyük yerleşmesinin kuzey kesimi, doğal bir tepenin üzerinde, güney kesimi ise eski bir yelpazenin üzerine yayılmıştır. Yerleşmenin asıl dolgusu kuzeydeki doğal tepenin güneyi ve güneydoğu yamaçlarındadır (**Resim 5.14)**. Bu yerleşmeyi batıdan mevsimlik Gelimesk Deresi ve güneyden ise Garzan Çayı sınırlar (Sarıaltun, 2020, s. 143-144).. Gre Amer Höyük'te MÖ 3. binyıldan MÖ 300'lere kadar birbirini yakın biçimde izleyen ve üst üste beş farklı dönemin maddi kültürü tanımlanmış yerleşim tabakasının olduğu anlaşılmıştır (Pulhan ve Blaylock, 2018, s. 112; Pulhan, 2021, s. 9; Kozbe ve Güngör, 2020, s. 29.).

Garzan Vadisi'nde yer alan Gre Amer'de, Mitanni öncesi, Mitanni ? ve bunlara göre kısmen daha sınırlı bir şekilde Yeni Assur ve Akamenid Dönemleri saptanmıştır. Ayrıca Gre Amer'in seramik gelenekleri ve mühür baskıları ile Tur Abdin'in kuzeyindeki bu bölgenin MÖ 2.binyıldan itibaren Kuzey Mezopotamya'nın siyasi ve kültürel anlamda bir parçası olduğunu anlamaktayız (Pulhan ve Blaylock, 2018, s. 126).

Resim 5.14: Gre Amer Höyük Genel Görünüm

Garzan Vadisi'ni ve Gre Amer Höyüğü'nü Erken Demir Çağı için ilginç kılan, burada bulunan yerleşik köy hayatı kalıntılarının Dicle boyundaki kazılardan çıkan tablo ile uyuşmamasıdır. Mitani/Orta Assur İmparatorluklarının bitişi ile Yeni Assur İmparatorluğu'nun kuruluşu arasında kalan bu dönem Dicle vadisinde yarı-göçebe ve basitleşmiş bir hayat tarzının izlerine göstermiştir. Gre Amer'de yerleşik çiftçi hayatı, özel işlevli yapılarla birlikte devam ettiği anlaşılmıştır. Bu durum belki Garzan Vadisi'nin büyük siyasi çalkantılardan doğrudan etkilenmeyecek, daha kenarda kalmış ama o anlamda da korunaklı konumundan kaynaklanmış olabileceği düşünülmektedir (Pulhan, 2021- s. 11-15).

Demir Çağı'na, diğer bir deyişle MÖ 900-600 yıllarına ait olması gereken Tabaka 2, Gre Amer'in kronolojik olarak en anlaşılamamış tabakasıdır. Yukarı Dicle Bölgesi'nde Yeni Assur İmparatorluğu'nun egemenliği ya da etkisi altında olan bu dönemde Gre Amer'de bir yerleşmenin olmamasıdır. Bu tabakaya ait içi taş döşeli

büyük depo çukurları ve işlevi anlaşılmayan fırınlar saptanmıştır. Tipik Yeni Assur seramikler örnekleri höyükte tespit edilmiştir ancak bu buluntular mimari ile bağlantılı güvenli kontekstlerden gelmemiştir. Gre Amer yerleşimindeki ilk kazı sezonlarında höyüğün zirvesinde yapılan kazılar sonucunda yoğun tahrip olmuş yapı izleri tespit edilmiştir. Nitekim höyüğün zirvesi hem doğal erozyonla aşınmış hem de askeri helikopter pist alanı olarak kullanılmasından dolayı zarar görmüştür. Dolayısıyla Yeni Assur zamanında yerleşmenin en yüksek yerinde bir tür karakol mu ya da yerleşmenin geri kalanı daha endüstriyel olarak mı kullanılmıştı şeklinde düşünceler mevcuttur. Bunun dışında az sayıdaki yapı üstüne inşa edilen Tabaka 1 evleri ve mezarları yapılırken tamamen tahrip edilmiş olabileceği yönündedir (Pulhan, 2021, s. 11-15). Bu doğrultuda söz konusu tabaka ile ilgili olarak kazısı yapılmış, stratigrafisi güvenli arkeolojik dolgu sayısı azdır. Bununla birlikte diğer alanlarda, Tabaka 1 ile Tabaka 3 arasındaki ara kontekstlerde, Yeni Assur Dönemi formlarına ait ince cidarlı kaliteli ve bu tabakaların tanımlanmış seramik gruplarından farklı örnekler bulunmuştur. Yeni Assur seramikleri arasında ince cidarlı kaplar, bardaklar ve daha büyük küpler, kâseler tespit edilmiştir. Yeni Assur formlarına ve dokusuna sahip ince mallar ve gerçek 'Saray Malı'na yakın memecik dipli bardaklar ve kaplar mevcuttur (Pulhan ve Blaylock, 2018, s. 122).

Tarım, hayvancılık, balıkçılık, dokumacılık, seramik üretimi gibi faaliyetler Gre Amer ekonomisinin temel unsurlarıdır. Anadolu kronolojisinde Eski Hitit ve Assur Ticaret Kolonileri zamanına denk gelen Tabaka 4 için bir Proto-Mitanni yerleşmesi olarak yorumlanmıştır. Kuzey Mezopotamya'da özellikle Dicle'nin doğusunda MÖ 3.binyıldan beri Hurri halkının yaşadığını çağdaş yazılı kaynaklardan bilinmektedir. Bağımsız, küçük kentler/beylikler olarak yaşayan Hurriler, MÖ 2. binyılın ikinci yarısında Mitanni Konfederasyonu denilen sistemle Kuzey Irak'tan Doğu Akdeniz'e uzanan bir alanda siyasi egemenlik kurmuşlar ve Geç Tunç Çağı'nın (Amarna Çağı) renkli uluslararası ilişkiler ağının parçası olmuşlardır. Gre Amer'in bu dönemin öncesinde kırsaldaki yerleşmelerden biri olduğu düşünülmektedir. Son yıllarda, Irak'ın kuzeyinde yapılan kazılarda Hurri-Mitani Dönemi ilgili birçok yeni bilgi ortaya çıkmaktadır ve Gre Amer'i bölgesel resmin içine yerleştirmek daha kolay olacaktır (Pulhan, 2021, s. 11-16). Bu nedenle Gre Amer muhtemelen bir Orta Assur *dunnu*'sunun merkezi olmalıdır. Nitekim Erken Demir Çağı ile Demir Çağı tabakalarına ait kanıtlar da bu görüşü destekler niteliktedir (D'agostıno, 2011, s. 107; Düring, 2015, s. 53).

5.1.1.20. Kuriki Höyük

Kuriki Höyük, Batman merkezinin 14km güneyinde, Oymataş Köyü'nün 1km güneybatısında ve Batman Çayı'nın Dicle Nehri'ne döküldüğü noktada yer almaktadır. Yerleşim, zengin petrol yataklarına sahip Raman Dağı'nın batısında ve Batman Çayı'nın doğu kenarındadır. Kuriki Höyük, birbirine 70m mesafede bulunan iki tepeden oluşmakta ve yaklaşık 5m yüksekliğinde ve 4.7 hektarlık bir alanı kaplamaktadır (**Resim 5.15**). Ilısu Barajı ve Hidroelektrik Santralı (HES) Projesi kapsamında 2009-2015 yılları arasında ilk etapta Mardin Müze Müdürlüğü'nün daha sonra ise Batman Müzesi Müdürlüğü başkanlığı ve Doç. Dr. Elif Genç'in bilimsel danışmanlığı altında kurtarma kazıları gerçekleştirilmiş ve Geç Kalkolitik'ten Part-Roma Dönemi'ne kadar yerleşim gördüğü tespit edilmiştir. Doğuda bulunan Kuriki Höyük 1, batıdaki höyük ise Kuriki Höyük 2 olarak adlandırılmıştır (Genç, 2017, s. 279-280,286; Genç, 2019, s. 2; Genç, 2016, s. 165-166; Genç, Valentini ve D'agostino, 2011, s. 142.).

Kuriki Höyük 1'in doğu ve batı yamaçlarında III. Tabaka'da çok iyi korunmamış Demir Çağı bulguları saptanırken; Kuriki Höyük 2 II.Tabaka'da, Orta Demir/Yeni Assur Dönemi'ne ait arkeolojik buluntular ele geçmiştir (Genç, 2017, s. 284-285; Genç, 2019, s. 5-6; Kozbe ve Güngör, 2020, s. 28-29.). Demir Çağı'na tarihlenen bulgular höyüğün güney yamaçlarındaki IIIa-c Tabakaları'nda tespit edilmiştir. Orta Demir Çağı/Yeni Assur Dönemi'nde, höyüğün güney yamacına teraslı bir yapı inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı yapı, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda 28.5x20.6m ölçülerinde ve yedi odalı olduğu saptanmıştır. Odalar sıkıştırılmış toprak tabanlı veya taş döşeli olmakla birlikte yapının taş temelli duvarlarında çeşitli onarım izleri görülmüştür. Tabanlar, ayrıca kum ve bitüm karışımı bir sıva ile de sıvalıdır. Yeni Assur Dönemi'nin yerli seramik özelliğini yansıtan saman katkılı hamurlu kaplarından dışa kalınlaştırılmış ağız kenarı oluklu çanaklar ve boyunlu çömlekler en çok rastlananlardır. Yeni Assur Dönemi linear üsluplu silindir mühürleri bu dönemin önemli buluntuları arasındadır. Geç Demir Çağı'nda, II. Tabaka depo odasının altında sınırlı alanda açığa çıkartılan taş döşeli taban üzerinde iki adet kil sıvalı tekne, yarısı korunmuş küp, öğütme taşları dönemin mutfak kalıntısı buluntularıdır (Genç, 2019, s. 4-5; Genç, 2018, s. 166-167).

Resim 5.15: Kuriki Höyük Genel Görünüm (Kozbe Arşivi)

Kuriki Höyüğü'nün Dicle Nehri ve Batman Çayı'nın birleştiği noktadaki konumu, nehir vadisine hâkim stratejik bir nokta olması ve geniş tarım alanlarının varlığı Assur'un bu alanı tercih etmesindeki temel unsurlardır. Nitekim Mitanni/Orta Assur tipi kapların varlığı bölgedeki siyasi gücün izlerini barındırmaktadır. Orta Assur hâkimiyetinin zayıflaması sonucu bölgede siyasi boşluk oluşmuş, kuzeyden gelen halkların etkisi ile ağız kenarı yivli Erken Demir Çağı kaplarının üretimi yaygınlaşmıştır. MÖ 1. binyılda Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'nde tekrar siyasi güç olarak görüldüğü dönemde, yerleşim her iki höyüğü kapsayacak şekilde genişlemiştir. Ayrıca Yukarı Dicle Bölgesi, kuzeyden gelebilecek Urartu tehlikesinin önlenmesi ve ham madde ihtiyacının karşılanması bakımından Assur ülkesi için çok büyük bir öneme sahip olduğu bilinmektedir. Assur'un yayılım politikası olarak uyguladığı tarıma dayalı kolonicilik kapsamında şehirlerin gıda ihtiyacının karşılandığı bu bölgede, nehirlerin keşisme noktasında bulunan ve etrafı geniş tarım arazileri ile çevrili olan Kuriki Höyüğü'nün, Yeni Assur Dönemi tarım köyleri için uygun bir alana sahiptir (Genç, 2019, s. 7-8).

5.1.1.21. Çemialo Sırtı

Çemialo Sırtı, Batman ili, Beşiri ilçesinin Yazıhan Höyü'nün kuş uçumu 3.5km güneydoğusunda, Garzan Çayı'nın batı kıyısında ve Memikan Köprüsü'nün hemen güneybatısında yer almaktadır. Yerleşim yeri, yaklaşık 9m yüksekliğinde ve 1.7 hektarlık alanı kaplamaktadır. Yerleşim yeri, Garzan Çayı'nın batı yakasındaki vadi tabanından 10-20m arasında değişen yükseklikteki 503-512m rakımlı Geç Pleistosen alçak sekilerin yamacında yer almaktadır. Batıda akan Malabini Deresi yerleşim yerini kuzeyden çevreleyip, yerleşim yerine 170m mesafedeki Garzan Çayı üzerindeki Memikan Köprüsü'nün kalıntılarının yanından Garzan Çayı'na katılmaktadır (Erim-Özdoğan ve Gündüzalp, 2018, s. 201; Sarıaltun, 2020, s. 149; Kozbe, vd. 2017/2, s. 261). Yerleşim yerinde Ilısu Barajı HES Projesi kapsamında ilk etapta Mardin Müze Müdürlüğü'nün daha sonra ise Batman Müzesi Müdürlüğü başkanlığı ve Prof. Dr. Aslı Erim-Özdoğan'ın bilimsel danışmanlığı altında kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir.

Çemialo Sırtı'nda yaklaşık 3700m^{2}'lik alanda (**Resim 5.16)** yürütülen kazı çalışmalarından elde edilen verilerden yerleşim yerinde Orta Tunç Çağı, Demir Çağı/Yeni Assur Dönemi ve Ortaçağ kültür aşamaları belirlenmiştir (Sarıaltun, 2020, s. 149; Erim-Özdoğan ve Gündüzalp, 2018, s. 202; Tuna, 2011, s. 286; Kozbe ve Güngör, 2020, s. 31-32). Demir Çağı'nın ilk yerleşimcilerine ait mimari kalıntılar; tek veya iki dizi halinde duvar ya da çevirme parçaları, yer yer belirlenen dikme yerleri ve ocak kalıntıları ve küllü alanlardan ibarettir. Bunlar dışında çeşitli hayvanlara ait adak gömütleri, çok sayıda değişik çap ve derinlikte çukurlar (depo çukuru, çöp çukuru, vb.), çanak çömlek parçaları, dokumada kullanıldığı düşünülen tezgâh ağırlıkları ile ağırşaklar (Sarıaltun, 2020, s. 150; Erim-Özdoğan ve Gündüzalp 2018, s. 202-205) gibi konar-göçer bir yaşam biçimini yansıtmaktadır.

Çemialo Sırtı, Demir Çağı kültür dolgusunda belirlenen sayısız mimari onarımlar, taş mimariyi zaman zaman tahrip ederek içine oturmuş mezarlar, işlevi tam anlaşılamayan "S" kıvrımlı/bacalı fırınlar, tandırlar ile yerleşmenin kuzeyinde açığa çıkarılan mimari yapıların altındaki atık su sistemleri, sütun kaideleri gibi çeşitli öğelerle tespit edilmiştir (Sarıaltun 2020, 150; Erim-Özdoğan ve Gündüzalp, 2018, s. 202). Yeni Assur Dönemi'ne ait olduğu düşünülen kırmızı astarlı mallar, birkaç kaç kadeh parçası, kısa boyunlu çömlek çömlek örnekleri ile sınırlıdır (Erim-Özdoğan ve Gündüzalp, 2018, s. 205).

Resim 5.16: Çemialo Sırtı Genel Görünüm

Dolayısıyla Aşağı Garzan Havzası, Demir Çağı'nın iki süper gücü, Mezopotamya'da Yeni Assur İmparatorluğu ile Urartu Krallığı, arasında bir tampon bölge olarak, olasılıkla sınırları biraz muğlak *Şubria* Ülkesi'nin bir parçasıydı. Bu havzada yürütülen yüzey araştırmalarında ve gerek Çemialo Sırtı; gerekse Gre Amer kazılarında Yeni Assur Dönemi'ni tanımlayan arkeolojik malzeme oldukça azdır (Sarıaltun, 2020, s. 150). Arkeobotanik çalışmaları kapsamında MÖ 2. ve 1. binyıl tabakalarında incelenne 451 örnekte, dönemler boyunca bölgede ekilip biçilen ürünlerde bir fark bulunmamaktadır. Bitki kalıntıların ağırlıklı iki familyası baklagiller ile buğdaygillerden oluşmaktadır. Elde edilen tohumlar; mercimek, çatal siyez buğdayı/karıklı buğday, mürdümük, bezelye, arpa, nohut, burçağın yanı sıra buğdaygiller familyasına ait tarlalarda yabani olarak yetişen yoğurt otu ile hemen hemen bütün örneklerle karşılaşılmıştır (Erim-Özdoğan ve Gündüzalp, 2018, s. 208; Kutlu ve Altundağ-Çakır, 2021, s. 217-218). Çemialo Sırtı yerleşmesinde yapılan arkeobotanik çalışmalarda elde edilen verilere göre yerleşme genelinde baklagillere ait tohumların daha yoğun olduğu dikkati çekmektedir. Baklagilleri takip eden ikinci familya ise buğdaygillerdir. Baklagiller ve tahıllar yerleşmede alınan örnekler arasında en fazla yüzdeye sahip iki familyadır (Kutlu ve Altundağ-Çakır, 2021, s. 227).

5.1.1.22. Kilokki Höyük

Kilokki Höyük**,** Mardin ili, Dargeçit ilçesi sınırları içerinde, Ilısu Höyüğü'nün kuzeydoğusunda ve Dicle Nehri'nin batı kıyısında yer alan kumlu konglomera ana kaya üzerine kurulmuştur. Ilısu Barajı HES Projesi kapsamında, Mardin Müze Müdürlüğü'nün başkanlığı ve Prof. Dr. A. Tuba Ökse'nin bilimsel danışmanlığı altında kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. Kilokki Höyüğü, 2 hektarlık bir alana sahip küçük bir köy yerleşimi olarak nitelendirilmiştir. Kilokki Tarlası'nda, kumlu konglomera ana kaya üzerine kurulmuş, Demir Çağı'na tarihlenen iki mimari tabaka açığa çıkarılmıştır. Ilısu Barajı İnşaat Sahası'nda bulunan Kilokki Höyük'te tespit edilen, moloz taşlardan inşa edilmiş küçük mekânlardan oluşan konutlar, kalıcı mevsimlik yerleşim olarak kullanıldığını düşündürmektedir (Ökse, 2018, s.439, ; Ökse, 2019a, s.110-124; Ökse vd., 2014).

Kilokki Tarlası'nda ince, yüksek ısıda pişirilmiş çark yapımı kaplara ait parçalar toplamın yarısına yakındır. Buna göre Kilokki Tarlası yerleşimindeki yaşayan topluluk kaplarının yaklaşık sekizde birini oluşturan pişirme kaplarının elde üretilmiş, büyük bölümünü Yeni Assur Dönemi standart kaplarını üreten dağıtıcılardan temin etmiş görünmektedir. Kilokki Tarlası'ndaki çark yapımı çanak çömlek tiplerinin Kumru Tarlası tip repertuarına göre daha geniş bir tipoloji sunması, buna karşın, Kumru Tarlası'nda el yapımı seramiğin çok zengin tip repertuarı ile temsil etmesi ve Kilokki Tarlası'nda sadece pişirme kaplarının bulunması bu iki yerleşim birimindeki önemli farklılıkları ortaya koymaktadır. Bu farklılıklar iki yerleşim biriminde iki farklı çağdaş topluluğun yaşamış olabileceğini düşündürtmektedir. Bu farklılıklar yerleşimlerin ya farklı dönemlerde ya farklı nitelikte topluluklar tarafından kullanılmış olduğuna işaret edebilir. Kilokki Tarlası'nda MÖ 8. – 6. yüzyıllara tarihlenen arkeolojik malzeme ele geçmiştir (Ökse, 2018, s.444-445; Ökse, 2019c, s.47-48).

5.1.1.23. Kumru Tarlası (Zeviya Tivilki)

Kumru Tarlası (Zeviya Tivilki), Mardin ilinin 120km kuzeybatında, Dargeçit ilçesine ise 12km uzaklıktaki Temelli (Emara) Mahallesi'nin mezrası olarak kabul edilen Zeviya Tivilki'de yer almaktadır. Yayvan bir tepecikten oluşan bu merkezde yerleşim eteklere doğru devam etmektedir. Yüzey malzemesi, Neolitik Dönem, Erken Demir Çağı, Yeni Assur Dönemi ve Orta Çağ'a tarihlenmiştir (Ökse, vd. 2009b, s.73).

Yaklaşık 1.5 hektarlık alanı kaplayan yerleşimde, ana kaya kütlesi üzerine kurulmuş kırsal bir yerleşimin tam planı ortaya çıkarılmıştır (Ökse, vd., 2014, s.18). Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında, Mardin Müze Müdürlüğü başkanlığı ve Prof.Dr. T. Ökse'nin bilimsel danışmanlığı altında, 2009-2013 yılları arasında gerçekleştirilen Zeviya Tivilki Kurtarma Kazıları'nda 6 adet yapıdan (A-F Yapıları) oluşan bir yapı grubu belirlenmiştir.

Yapılar arasında bağlantıyı sağlayan girişler, yamuk şekilli avlulu birim, depo, işlik ve birbirini sınırlayan koridorlu yapılar ile ilişkili çok odalı olma özelliği buranın kompleks bir yapı mimarisi sergilediğini göstermektedir. Yapıda ele geçen seramikler, el yapımı Doğu Anadolu ağız kenarı yivli Demir Çağı kaplarına benzeyen yerel üretim kaplar ile çark yapımı standart orta-kaba nitelikli tipik Yeni Assur seramiklerinden oluşmaktadır. Özellikle Kumru Tarlası mezarlarında saptanan ölü hediyeleri dikkat çekmektedir. Toplamda 69 adet demir alet ve silahlar arasında bıçaklar en yoğun grubu oluşturmaktadır. Demir buluntuların yaklaşık yarısını oluşturan bıçaklar saplarıyla birlikte yekpare biçimlendirilmiş tek kenarlı tiptir. Kumru Tarlası'nda bulunan mızrakların namlu kısmı yaprak biçimli ve sırtlıdır. Kovan biçimli sap kısımlarının üzerinde birer perçin deliği bulunmaktadır. Mezarlara üç kargı ucu ile yaprak biçimli ve uzun saplı demir ok uçları bırakılmıştır. Ayrıca üçgen biçimli bir fibula, çeşitli iğneler, halka bilezik, üzerinde yumru çıkıntıları olan bilezik, yüzük ve çivi gibi küçük buluntuların yakın benzerleri Urartu ve Yeni Assur merkezlerinden bilinmektedir. Neredeyse hemen her bireye bıçak bırakılmış olması günlük yaşam ile ilgili olduğunu, silahların erkek mezarlarına bırakılmasında bu kişilerin avcı olabileceklerini ya da yerleşimi koruduklarını düşündürmektedir. Topluluğun erkek bireylerine daha çok alet ve silah bırakılırken, kadın bireylere alet ve süs eşyaları, bebeklere de boncuklar bırakılmıştır. Yapı grubunun doğu kenarını sınırlandıran duvara 21 adet kremasyon bırakılmıştır. Kremasyon çömlekleri çark yapımıdır. Yukarı Dicle Havzası'nda yakarak gömü yaygın değildir. Bu geleneğin daha çok kırsal alanda yaşayan yerel halk tarafından uygulandığı düşünülmektedir. Kumru Tarlası mezarlarına en yakın benzerler, Kavuşan Höyük'te açığa çıkarılan 23 adet kremasyon gömü ile Hakemi Use'e tespit edilenlerin yanı sıra Ziyaret Tepe'de Tunç Saray olarak adlandırılan yapının avlusundaki 5 adet çukurda zengin hediyelerle birlikte yakılmış bireylere ait olan kül ve kemik kalıntılarıdır. Ayrıca 2023 yılında Hasankeyf Müze Müdürlüğü'nün başkanlığı altında Gerçüş ilçesine bağlı Bağözü Nekroplü'ünde gerçekleştirilen kurtarma kazısı kapsamında, Yeni Assur Dönemi'ne ait olan 150 adet mezarın yer aldığı bir nekropol

tespit edilmiştir. Kumru Tarlası'nda bulunan kaplarının yarısının el yapımı yerel üretilen kaplardan oluşması burada yerel bir topluluğun yaşadığını düşündürtmektedir. El yapımı minyatür kaplar, boncuklar ve 2 adet Yeni Assur stilinde üretilmiş silindir mühür, mezar eşyaları olarak belirlenmiştir (Ökse, 2018, s.444-445; Ökse, 2019c, s.47-48; Ökse vd., 2014; Ökse, 2015).

Kumru Tarlası'nda hayvan kemiğine rastlanmamış olması buna karşın bir mekânda az miktarda burçak tohumu ele geçmesi burada yaşayan topluluğun beslenme tarzının bakliyata dayalı olabileceğini ya da burçağı hayvan yemi olarak kullanmış olabileceklerini düşündürtmektedir. Bununla birlikte burada yaşayan insanların beslenme ekonomisine ilişkin somut bir bilgi elde edilememiştir. Bu perspektiften bakıldığında Kumru Tarlası ve Kilokki Tarlası'ndaki yerleşimler, Yeni Assur krallarının düzenlediği çiftlik sisteminden farklı bir yapıya sahip olmalıdır. Bu yapılarda tarım ürünlerine ya da hayvan kemiklerine rastlanmamıştır. Kumru Tarlası'ndaki sürekli kullanılan bir yerleşim alanına göre evsel kullanıma ait buluntular çok az sayıdadır. Benzeri bir durum Kilokki Tarlası içinde geçerlidir. Buradaki depo çukurlarının içleri boş çıkmış, küçük buluntular da çok az sayıda ele geçmiştir. Kumru Tarlası'nın malzemesi MÖ 8. - 7. yüzyıllara tarihlendirilmektedir (Ökse, 2018, s.444-448; Ökse, 2019c, s.47-48).

5.1.1.24. Havuz Mevki

Havuz Mevki, Şırnak ili, Güçlükonak ilçesi, Koçtepe Köyü sınırlarında, Dicle Nehri'nin güneyinde yer almaktadır. Ilısu Barajı HES Projesi kapsamında, Mardin Müze Müdürlüğü'nün başkanlığı ve Prof. Dr. A. Tuba Ökse'nin bilimsel danışmanlığı altında kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. Yerleşim yeri, günümüzde Ilısı Baraj suları altında kalmıştır. Havuz Mevki, 1.1 hektarlık alana sahiptir. Bölgedeki araştırmalardan elde edilen verilere göre Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'den Assur Dönemi sonuna kadar kullanılmıştır (Ökse, Görmüş ve Atay, 2010, s. 339; Ökse, vd., 2009a, s. 27; Ökse, 2019c, s.43-47).

5.1.1.25. Tatika

Tatika, Şırnak ili, Güçlükonak ilçesi, Koçtepe Köyü sınırlarında Dicle Nehri'nin güneyinde yer almaktadır. Ilısu Barajı HES Projesi kapsamında, Mardin Müze

Müdürlüğü'nün başkanlığı ve Prof. Dr. A. Tuba Ökse'nin bilimsel danışmanlığı altında kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. Yerleşim yeri günümüzde, Ilısu Baraj suları altında kalmıştır. Bölgedeki araştırmalardan elde edilen verilere göre, 0.5 hektarlık alana sahip olan Tatika'da, Seramikli Neolitik Dönem'den Orta Çağ'a kadar iskân mevcut olmasının yanı sıra, Erken Tunç Çağı malzemesinin gösterdiği çeşitlilik, Erken Demir Çağı ve Yeni Assur malzemeleri de dikkate değer sonuçlardır (Ökse, Görmüş ve Atay, 2010, s. 339; Ökse, vd., 2014, s. 18; Ökse, 2019c, s. 43-47; Ökse, vd., 2009a, s. 31; Silibolatlaz Baykara, 2019, s.549).

5.1.1.26. Zeviya Kavla

Zeviya Kavla, Şırnak ili, Güçlükonak ilçesi, Koçtepe Köyü sınırlarında ve Dicle Nehri'nin güneyinde yer almaktadır. Bu yerleşim yerinde, Ilısu Barajı HES Projesi kapsamında, Mardin Müze Müdürlüğü'nün başkanlığı ve Prof. Dr. A. Tuba Ökse'nin bilimsel danışmanlığı altında kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. 3.25 hektarlık alana sahip yerleşimdeki arkeolojik kazılardan elde edilen verilere göre bu yerleşim yeri, Seramikli Neolitik Dönem'den Yakın Çağ'a kadar iskân görmüştür. Özellikle Erken Neolitik, Orta Tunç Çağı, Erken Demir Çağı ve Yeni Assur Dönemleri'ne ait malzeme çeşitlilik göstermektedir (Ökse, Görmüş ve Atay, 2010, s. 339; Ökse, vd., 2014, s. 18; Ökse, vd., 2009a, s. 31; Ökse, 2019c, s. 43-47).

5.1.1.27. Çelebitepe Tarlası

Çelebitepe Tarlası, Mardin ili, Dargeçit ilçesi, Ilısu Mahallesi'nin kuzeybatısında, Dicle Nehri'nin ise kuzeybatısındaki vadi içerisinde yer almaktadır. Yerleşim yerinde, Ilısu Barajı HES Projesi kapsamında, Mardin Müze Müdürlüğü'nün başkanlığı ve Prof. Dr. A. Tuba Ökse'nin bilimsel danışmanlığı altında kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. Ilısı Barajı suları altında kalmış olan, **y**aklaşık 0.2 hektarlık alanı kaplayan ve tepe üstüne kurulan bu yerleşim yerinde yoğun biçimde gözlenen taşların bir mimariye ait olduğu düşünülmektedir. Bu alanda, Kalkolitik Çağ, Orta ve Geç Demir Çağı ile Orta Çağ malzemelerine rastlanmıştır (Ökse, vd., 2009, s.73; Ökse, vd., 2009a, s.31; Ökse, 2019c, s. 43-47; Ökse, vd., 2009b, s. 73).

5.1.1.28. Deşta Mira 1

Deşta Mira 1, Şırnak ili, Güçlükonak ilçesi, Koçyurdu Köyü'nün batısında ve Dicle Nehri'nin ise hemen kuzeybatısındaki kıyısında yer almaktadır. Deşta Mira 1, Ilısu Barajı HES Projesi kapsamında, Mardin Müze Müdürlüğü'nün başkanlığı ve Prof. Dr. A. Tuba Ökse'nin bilimsel danışmanlığı altında kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. Ilısu Baraj rezervuar alanında kalmakta olan Deşta Mira 1 yerleşimi, 1.5 hektarlık alanı kaplamaktadır. Deşta Mira 1 yerleşiminde, Yeni Assur Dönemi çark yapımı seramikler tespit edilmiştir (Ökse, vd., 2014, s. 18; Ökse, vd., 2009a, s. 31; Ökse, 2019c, s. 43-47).

5.1.1.29. Deşta Mira 2

Deşta Mira 2, Şırnak ili, Güçlükonak ilçesinin Koçyurdu Köyü'nün batısında ve Dicle Nehri'nin ise hemen kuzeybatı kıyısında yer almaktadır. Deşta Mira 1 yerleşim yerine oldukça yakın olan Deşta Mira 2'de, Ilısu Barajı HES Projesi kapsamında, Mardin Müze Müdürlüğü'nün başkanlığı ve Prof. Dr. A. Tuba Ökse'nin bilimsel danışmanlığı altında kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. Ilısu Baraj rezervuar alanında kalan Deşta Mira 2 yerleşimi, 0.26 hektarlık bir alanı kaplamaktadır ve Yeni Assur Dönemi'ne ait seramikler tespit edilmiştir (Ökse, vd., 2014, s. 18; Ökse, vd., 2009a, s. 31; Ökse, 2019c, s. 43-47).

5.1.1.30. Türbe Höyük

Türbe Höyük, Siirt il merkezine 27km uzaklıkta ve Botan Çayı ile Dicle Nehri'nin birleşme noktasına 6km mesafede, Yokuşbağları Köyü'nün 3km batısında bulunmaktadır. Botan Çayı'nın hemen doğu kıyısı üzerinde yer alan höyük, doğu-batı yönünde uzanan 1400 metrenin üzerinde rakıma sahip Şeyh Ömer Dağı'nın Botan Vadisi'nde kesintiye uğradığı geniş ve tarıma uygun bir düzlükte bulunmaktadır. Yerleşim yeri, yaklaşık 0.9 hektarlık alana sahiptir. Türbe Höyük Kazıları, ilk etapta ODTÜ TAÇDAM'a bağlı Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi; daha sonra ise Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında, Batman Müzesi'nin başkanlığı

ve Doç. Dr. Haluk Sağlamtimur'un bilimsel danışmanlığı altında 2002-2007 yılları arasında kurtarma kazıları şeklinde gerçekleştirilmiştir (Sağlamtimur, 2013, s. 137).

Yerleşim, Mezopotamya'dan Yukarı Dicle Vadisi'ne ulaşan yolların Botan Vadisi'nin sağladığı doğal yol aracılığıyla Bitlis Vadisi'nden geçerek kuzeye, Doğu Anadolu'ya kavuştuğu yol güzergâhı üzerindedir. Ayrıca çayın batı kıyısında bulunan Çadere Vadisi, yan bir yol olarak doğrudan Kurtalan düzlüğüne çıkmaktadır. Türbe Höyüğü'nün bulunduğu alan, Mezopotamya'dan gelen yolların Dicle Nehri'ni geçmeye gerek duymadan doğrudan kuzeye ulaşabildiği, ayrıca bölgede önemli yolların kesiştiği ve farklı alanları kontrol edebilen bir konumdadır (Sağlamtimur ve Ozan, 2007, s. 3)

Höyükteki yerleşim silsilesi, MÖ 6. binyıldan MÖ 1. binyılın başlarına değin yerleşildiğini gösteren bulgulara sahiptir (Sağlamtimur ve Ozan, 2007, s. 7). Türbe Höyük, küçük bir yerleşim yeri olmakla birlikte stratejik konumu gereği muhtemelen dağlık geçiş güzergâhı üzerinde yer alan askeri amaçlı bir istasyon olduğu yönündedir (Berthon, 2014, s. 322). Askeri amaçlı büyük yapının kullanımı MÖ 1. binyılın başlarında sona erdikten sonra höyüğün üzerinde boşalan alana yeniden yerleşilmiştir. Botan Vadisi'nin bu kesiminde bulunan askeri ve siyasi gücü temsil eden yapı kompleksinin kullanım dışı kalması, muhtemelen buradaki siyasi otoritenin de çöktüğünü işaret etmektedir. Nitekim siyasi gücün çökmesiyle bir otorite boşluğu doğduğunun kanıtı yine höyüğün kendisinden gelmektedir. Tahkimatlı yapının hemen üzerinde ve çevresinde bu yapının kullanım dışı kalmasından sonra ortaya çıkan basit karakterli yapılar böylesi bir gelişimin yaşandığına işaret etmektedir (Sağlamtimur ve Ozan, 2007, s. 10).

Ayrıca MÖ 2. binyılda, Botan Vadisi'nin Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'daki siyasi ve kültürel gelişmelerin etkisinde kaldığını göstermektedir. Vadi içerisinde, MÖ 1. binyıla veya Demir Çağı'na tarihlenen buluntular, Türbe Höyük ve Yazlıca Köyü'nün yaklaşık 500m güneybatısındaki pamuk tarlalarının içinde yüksek doğal bir tepenin üzerinde yer almaktadır. Tek dönem yerleşilmiş olan bu alan daha eski gelenekleri devam ettirmeyen ve tek dönem kullanılarak terk edilmiş bir yerleşim yeri olmalıdır (Sağlamtimur, 2009 s. 137-138). Nitekim Botan Vadisi'nde, Orta Tunç Çağı'ndan sonra Geç Tunç Çağı/Orta Assur Dönemi'ne ilişkin veriler yine Türbe Höyük'ten gelmektedir. Türbe Höyük'te bu döneme ait tabakadan alınan C14 sonuçlarına göre, Geç Tunç Çağı'nda inşa edilen kalenin yapım tarihi yaklaşık olarak MÖ 1300'lerdir. Aynı C14 sonuçları, Geç Tunç Çağı yerleşiminin bölgede Erken Demir Çağı'nın başlangıcına kadar devam ettiğini göstermektedir. Assur egemenliğinin Yukarı

Dicle Bölgesi'nde bitişini, dolayısıyla Geç Tunç Çağı'nın sonunu ve Erken Demir Çağı'nın başlangıcını gösteren Gricano tabletleri, MÖ 1069 veya 1068 tarihine aittir. Botan Vadisi Orta Tunç Çağı itibariyle Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki siyasal ve ekonomik değişimlere paralel bir gelişim izlediğinden, vadide Geç Tunç Çağı'nın yaklaşık olarak aynı tarihlerde sona erdiğini ve Erken Demir Çağı'nın başladığını düşünmek olasıdır. Nitekim Türbe Höyük'ün Geç Tunç Çağı tabakasından alınan ve MÖ 1300-1030 tarihlerini veren C14 sonucu, Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Geç Tunç Çağı'nın başlangıcı ve sonu, Erken Demir Çağı'nın başlangıcı tarihleriyle uyumludur. Bunun yanı sıra vadinin dâhil olduğu tarihsel süreçte Yukarı Dicle Bölgesi ile ilişkili olmalıdır. Geç Tunç Çağı'nda Yukarı Dicle Bölgesi, Hitit, Mitanni ve güçlenmeye başlayan Assur arasında çatışma alanıdır (Sağlamtimur, 2009, s.137; Sağlamtimur ve Ozan, 2007, s. 6). Ayrıca Türbe Höyük Geç Tunç Çağı kalesinin I. Tiglat Pileser'in saltanat yıllarında da varlık göstermesi, burasının Mitanni ile ilişkili bir yerleşim olduğunu desteklemektedir. Türbe Höyük'te Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki diğer Orta Assur Dönemi çanak çömleklerinin yanı sıra Mitanni'ye ait olan ağız kenarı kırmızı bant bezemeli seramikler de bunu desteklemektedir (Sağlamtimur ve Ozan, 2007, s. 6).

5.1.1.31. Çattepe Höyüğü (Til, Tilli)

Çattepe Höyüğü (Til/Tilli), Siirt ili sınırları içerisinde akan Botan Çayı'nın Dicle Nehri ile birleştiği noktada yer almaktadır. Çattepe Höyük, iki nehrin birleştiği bu alanda her iki nehre hâkim bir noktada bulunan doğal bir yarımada üzerindedir. Dicle Nehri bu noktadan sonra güneye doğru akarak Diyarbakır Havzası'nı terk etmektedir. Dolayısıyla Çattepe yerleşmesinin kurulduğu yer, Diyarbakır veya Yukarı Dicle Bölgesi'nin en düşük rakımlı, aynı zamanda Botan Çayı ile birleşme noktasında olduğu için de Dicle Nehri'nin debisinin en yüksek olduğu yerdir (Sağlamtimur, Ozan ve Uhri, 2018, s. 241; Sağlamtimur ve Türker, 2012, s. 66; **Resim 5.17**).

Çattepe Kazıları, 2000 yılında ODTÜ TAÇDAM Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi kapsamında, J. Velibeyoğlu başkanlığındaki bir ekip tarafından yapılan Botan Vadisi ve Çattepe (Tilli) Yüzey Araştırmaları sırasında incelenmiştir (URL-12, 2024). Daha sonra 2009-2014 yılları arasında, Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında, Mardin Müzesi'nin başkanlığı ve Doç. Dr. Haluk Sağlamtimur'un bilimsel danışmanlığı altında kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir (Güngör-Alper, 2020, s. 77-78; Sağlamtimur, Ozan ve Uhri, 2018, s.

242). Çattepe'de gerçekleştirilen kazılar sonucunda elde edilen verilere göre yerleşim yeri, MÖ 4.binyıldan başlayarak Orta Çağ'a kadar yerleşim silsilesi görmüş ve höyüğün üzerine Geç Roma Dönemi'nde büyük bir kale inşa edilmiştir (Sağlamtimur ve Aydoğan, 2017, s. 89). Yaklaşık 6.7 hektar olan yerleşim yerinin erken dönemlerden itibaren höyüğün kuzey tarafına daha yoğun olarak yerleşildiği görülmüştür. Höyüğün etrafında Geç Roma-Erken Bizans Dönemi'nde yapılmış olan kalenin surları kısmen sağlam durumda görülmektedir (Sağlamtimur ve Türker, 2012, s. 67).

Çattepe'de gerçekleştirilen kazı çalışmalarında, Yeni Assur Dönemi'ne ait az sayıda çanak çömlek buluntusu tespit edilmiştir. Ancak kısa süreli ve sınırlı alanlarda yapılan bu çalışmalardan elde edilen buluntular, Çattepe'nin bir Yeni Assur kalesi olduğunu düşündürecek yoğunlukta ya da nitelikte değildir (Baştürk, 2014, s. 27). MÖ erken 1. binyıla tarihlenen buluntular az sayıda da olsa, Çattepe yüzey araştırmalarında bulunmuştur. MÖ 9. yüzyıla tarihlenen birkaç Yeni Assur Dönemi çanak çömleği ve yazılı metinlerin verdiği bilgiler dışında bu dönem hakkında detaylı bir bilgi bulunmamaktadır. Assur yazılı kaynaklarına göre bölgeye sefer düzenleyen tek kral II. Assurnasirpal'dir. Kralın Tushan'daki yeni sarayını kutsadıktan sonra, bölgeye sefer düzenlenmesinin, Yukarı Dicle Bölgesi ve Cizre Ovası arasındaki nehir koridorunun güvenliğini sağlamaya yönelik olduğu düşünülmektedir (Sağlamtimur, 2009, s. 137 - 138). Ayrıca Çattepe'de bulunan birkaç parça Yeni Assur seramiği dışında Orta Assur, Mitanni ya da Erken Demir Çağ yivlileri gibi seramik grupları tespit edilmemiştir. En erken MÖ 9. yüzyıla tarihlenen Assur parçaları göz önüne alınmazsa Demir Çağ seramik repertuarının yöresel bir gelişim izlediği ifade edilmektedir (Baştürk, 2014, s. 27). Yeni Assur Dönemi krallarından II. Assurnasirpal'in (MÖ 883–859) beşinci yıl sefer kaydı ve III. Tiglat Pileser (MÖ 745–727) döneminde yaptırılan bir kalenin inşaat faaliyetlerinin yazıldığı Nimrud Mektubu 67 adı verilen mektup, doğrudan ya da dolaylı olarak Botan Vadisi ve yakın çevresiyle ilişkilendirilmektedir. Söz konusu kayıtlarda geçen coğrafi isimlerin Botan Vadisi ile olan muhtemel bağlantıları, öneriden öteye gidememekle beraber, Ksenephon'un kaleme aldığı Anabasis'te doğrudan vadiye değinilmiştir (Baştürk, 2014, s. 15). *Tušhan* Valisi Duri-Aššur'un krala gönderdiği Nimrud Mektubu 67'nin metninde;

> "*Hizmetkârınız Duri-Aššur'dan Efendim krala. Efendim kralın bana yazdığı çalışmalarla ilgili olarak. Savunma duvarı bitirildi. Natu [...]. Konuk evinin giriş kapısı için tahta naşari çitler getirildi ve šibirni'ler sıcak zifte bulandı. 28*

mahiru'nun yerleştirildi, kent kapısı kuruldu ve kilit sistemi yapıldı. Tahliye ve avlu asfaltla kaplandı. [...] depo kuruldu. [...]ın kulubeleri inşa edildi, çatıları yapılarak tamamlandı. [...]ın ambarlarını yapıyorum, bitireceğim. Tuğlaları (pişiriyorum?). (avlu?) asfaltla kaplandı. Garnizon askerleri için ambarlar inşa edildi ve bitirildi. Çatıları sıvıyorlar, su oluklarını ve avlu çitlerini hazırlıyorlar. Dışarıdaki su sarnıcı iyi. İçerideki için harem ağası kanalla Dicle'den nasıl su getireceğine bakacak. Kapıya [...]işaretlerini uyguluyorlar. Garnizona yerleştirmek için ağaç saban(lar), šugurru'ları, sıvı bitumenleri, hamartu ve öküzleri getiriyorum. Garnizonun askerleri gelmeli ve yerleşmeye başlamalıdırlar. [...]'ı kim alacak? Efendim kralım talimat göndermeli. Kralın angarya memurları, [as]kerleri gönderdi. (Burada) Rasappa şehri(nden) [xxx] Arzuhini şehrinden [x bin x yüz] ve 62 kişi var; Guzana'nın valileri, Arrapha'ya ve Baş Saki taşıyıcısına gelince askerleri [yoktur ?]" (Parker, 1997, s. 79-80; Baştürk, 2014, s. 24; Saggs, 1960, s. 74.)

Yukarıda belirtilen mektuptaki verilerden, III. Tiglat Pileser döneminde, Dicle-Batman kavşağının doğusunda, Dicle Nehri üzerinde bir kale yaptırıldığından bahsetmektedir. Assur için Botan Vadisi tampon bölge olarak tutularak hem gereksiz masraftan, hem de Urartu gibi bir düşmanın kışkırtılmasından kaçınılmıştır. Yüzey araştırmalarından Çattepe'de ele geçen birkaç parça Assur seramiği, yazılı verilerle birleştirildiğinde Parker, mektupta geçen kalenin Dicle Nehri ile Botan Çayı'nın birleşim noktasındaki Çattepe olabileceğini ifade etmiştir. Nitekim Botan Vadisi'ndeki yüzey araştırmalarında Demir Çağı'na tarihlenen yerleşimler, nehre yukarıdan bakan doğal korunaklı teraslara kurulmuştur. Bu nedenle Demir Çağı'nda bu bölgede yerleşim hiyerarşisinin hiç olmadığı veya çok az olduğu düşünülmektedir (Sağlamtimur, 2009, s. 137 -139; Baştürk, 2014, s. 26).

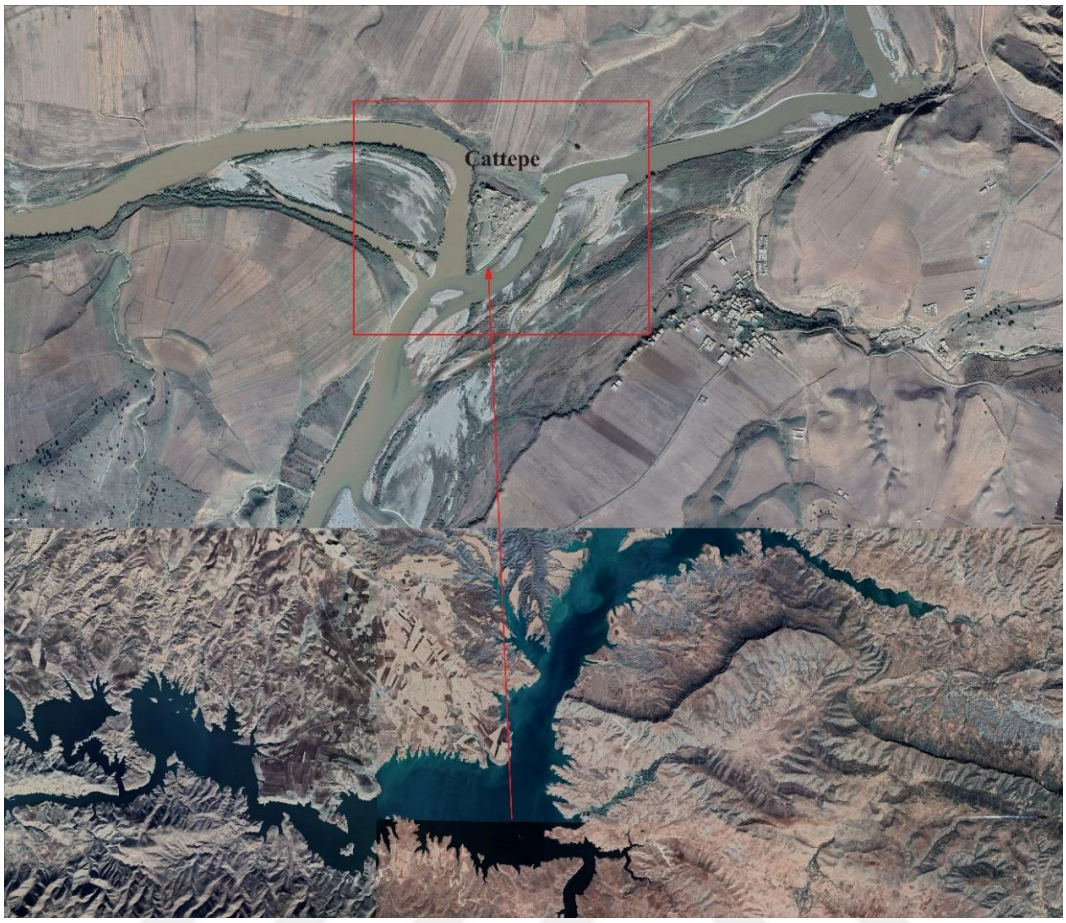

Resim 5.17: Çattepe'nin Ilısu Baraj Suları Altında Kalmadan Önceki ve Sonraki Durumu (Google Earth 2024)

5.1.1.32. Çiftlik/Çeltikli Höyük

Çiftlik (Çeltikli) Düzü, Diyarbakır ili, Bismil ilçesinin yaklaşık 22km doğusunda yer alan Yukarı Salat Beldesi'nin 1.2km kuzeybatısında ve Salat Çayı'nın hemen doğusunda, yaklaşık 3m'lik yüksekliğe sahip teras üzerinde yer almaktadır. Alanda atıl durumda bir çiftliğin bulunmasından dolayı mevki, Çiftlik olarak adlandırmakla birlikte günümüzde Çeltikli olarak da bilinmektedir. Tarla düzlüğündeki yerleşim yeri, yaklaşık 0.40 hektarlık alanı kaplamaktadır (**Resim 5.18)**. Tarla olarak kullanım gören alanın yüzeyinde, Kalkolitik Dönem, Assur ve Orta Çağ'a tarihlenen seramik örnekleri gözlenirken "Ilısu Barajı ve HES Projesi Etki Alanında Kalan Kültür Varlıklarının Belgelenmesi ve Kurtarılmasına Yönelik Çalışmalar" kapsamında, Diyarbakır Müzesi Müdürlüğü'nün başkanlığı ve Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin bilimsel danışmanlığı altında, şahsımın da ekip üyesi olarak çalıştığım bu alanda 2011 yılında gerçekleştirilen sondaj çalışmaları sonucunda, Orta Çağ, İslami Dönem seramikleri ile metal obje, çakmaktaşı, cüruf ve demir çivi gibi küçük buluntular tespit edilmiştir.

Resim 5.18: Çiftlik/Çeltikli Düzü Genel Görünüm (Kozbe Arşivi)

5.1.1.33. Cirif Höyük

Cirif Höyük, Diyarbakır ili, Bismil ilçesine bağlı Yukarı Salat Mahallesi'nin güneybatısındaki Cirif Mezrası'nda ve Dicle Nehri'nin hemen kuzey kıyısında yer almaktadır. Höyüğün üzerinde yer alan modern yapılaşma nedeniyle kısmen korunmuştur. Dicle Nehri taraçası üzerine kurulan yerleşim yerinin batısında mevsimlik dere akarak höyüğün güneybatısında Dicle Nehri ile birleşmektedir. Yerleşim yeri, 2.2 hektarlık yayılım alanını gösteren köy tipi bir yerleşim olup Dicle Nehri'nden yüksekliği yaklaşık 12m'dir (**Resim 5.19; Şekil 5.1)**. Cirif Höyüğü'nde, 2011 yılında, "Ilısu Barajı ve HES Projesi Etki Alanında Kalan Kültür Varlıklarının Belgelenmesi ve Kurtarılmasına Yönelik Çalışmalar" kapsamında, Diyarbakır Müze Müdürlüğü başkanlığı ve Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin bilimsel sorumluluğu altında, şahsımın da ekip üyesi olarak yer aldığı sondaj çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

Sondaj çalışmaları öncesinde höyük yüzeyinde, Demir Çağı, Roma Dönemi ve Orta Çağ'a ait seramik örnekleri tespit edilmiştir. Sondaj çalışmaları kapsamında ise Neolitik Dönem, Erken Tunç Çağı'na ait Metalik Mallar, Koyu Renk Ağız Kenarlı Portakal Renkli Çanak (yabancı literatürde Dark Rim Orange Bowls/DROB) örnekleri, MÖ 2.binyılın tipik seramikleri olan Kızıl Kahverengi Boya Astarlı Mallar (yabancı

literatürde Red Brown Wash Ware/ RBWW), Erken Demir Çağı, Yeni Assur Dönemi ve Orta Çağ seramikleri tespit edilmiştir. Dolayısıyla, buradaki en erken yapı katını Neolitik Dönem işliği ve ocağın yanı sıra bu döneme ait seramiklerin tespit edildiği evre oluşturmaktadır. Tunç Çağları'na ait mimari unsurlar olarak duvar, taban gibi unsurların dışında bu dönemin karakteristik seramikleri ele geçmiştir[34].

Resim 5.19: Cirif Höyük Genel Görünüm (Kozbe Arşivi)

Özellikle sondaj çalışmalarının gerçekleştirildiği 2. Nolu Açma'da, Demir Çağı'na ait veriler elde edilmiştir. 2. Nolu Açma'nın güney kesiminde küllü dolgu ile birlikte bir tandır ortaya çıkarılmıştır. Ağız çapı 42cm, cidar kalınlığı 4cm olan tandırın dip kısmındaki dolgu içinden az miktarda Yeni Assur seramiği tespit edilmiştir. Açmanın genelinde yapılan seviye inme çalışmalarında ise karışık durumda, Yeni Assur, Post Assur seramikleri ile bir adet bazalt havaneli ele geçirilmiştir. Ayrıca açmanın büyük kesimini kaplayan, kısmen tahrip olmuş durumda bir taş döşeme taban ortaya çıkarılmıştır. Çok kısıtlı miktarda seramiğin ele geçtiği taban üstü malzeme arasında bir adet Yeni Assur formu bulunmaktadır. İrili ufaklı dere taşları kullanılarak oluşturulmuş olan bu tabanın kaldırılması sırasında da Yeni Assur seramiği, taş kap ve havaneli ele geçirilmiş, böylece tabanın Yeni Assur Dönemi'ne tarihlendiği anlaşılmıştır. Açmanın güneyinde küllü bir alan, kuzeyinde ise çukur yer almaktadır.

[34] Kozbe tarafından hazırlanan basılmamış Ilısu Barajı ve HES Projesi Koordinasyon Birimi Raporu

Mimari anlamda bir bağlama oturmayan küllü alan içerisinden çok sayıda Kaba Mal ve Metalik Kap parçaları ele geçerken; çukur içerisinde Demir Çağı ve Yeni Assur seramikleri tespit edilmiştir[35].

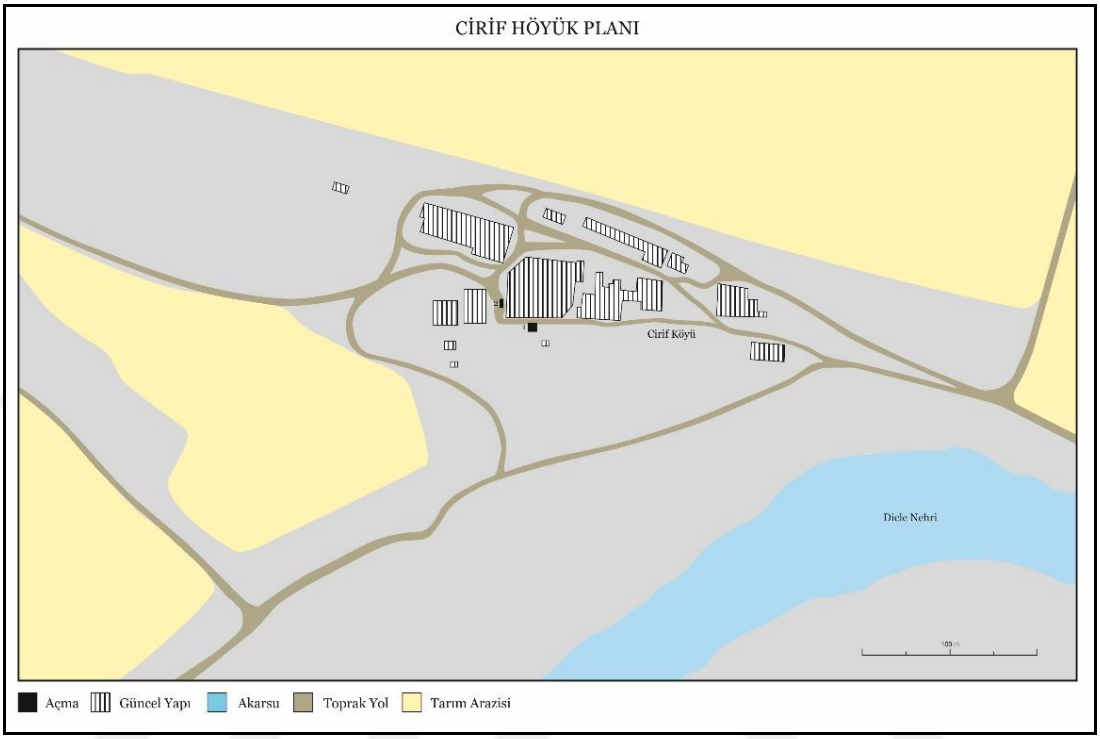

Şekil 5.1: Cirif Höyük Lokasyonu ve Sondaj Alanları (Kozbe Arşivi)

5.1.1.34. Merdan/Yapılar Höyüğü

Merdan (Yapılar) Höyüğü, Diyarbakır ili, Bismil ilçesine bağlı Merdan Mahallesi'nde, Savur Çayı'nın Dicle Nehri ile birleştiği noktada ve Merdan Mahallesi'nin 150m doğusunda yer almaktadır. Höyük, 2.4 hektarlık alanı kaplamakta ve 12m yüksekliğindedir (**Resim 5.20)**. Doç Dr. Halil Tekin'in bilimsel danışmanlığı altında gerçekleştirilen "Ilısu Projesi Seramikli Neolitik Yerleşmeleri Yüzey Araştırması", kapsamında, çevresinde tarımsal alanların olduğu bu yerleşim yerinde Orta Çağ, Yeni Assur ve Erken Tunç Çağı seramiklerinin yanı sıra Saman Yüzlü Yerel Kalkolitik Dönem seramik parçaları gözlemlenmiştir (Tekin, 2009b, s. 283). 2011 yılında ise "Ilısu Barajı ve HES Projesi Etki Alanında Kalan Kültür Varlıklarının Belgelenmesi ve Kurtarılmasına Yönelik Çalışmalar" kapsamında, Diyarbakır Müze

[35] Kozbe tarafından hazırlanan basılmamış Ilısu Barajı ve HES Projesi Koordinasyon Birimi Raporu

Müdürlüğü başkanlığı ve Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin bilimsel danışmanlığı altında Merdan Höyüğü'nde sondaj çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

Resim 5.20: Yapılar/Merdan Höyük Genel Görünüm (Kozbe Arşivi 2011)

Söz konusu bu çalışmalar kapsamında höyüğün, MÖ II.binyıl için oldukça önemli bir yerleşim olduğu anlaşılmıştır. Açılan iki sondaj çukurundan yola çıkarak bu dönemin höyüğün kuzey kesiminde yoğunlaştığı belirtilmiştir. Höyüğün kuzey yamacında saptanan mimari unsurlar, höyüğün kuzeyinde akan Savur Çayı'nın oluşturabileceği tehlikeye karşı yerleşimin bu bölümüne bir çevre duvarı yapılmış olabileceğini göstermektedir. Höyüğün kuzeyinde, güçlü bir 2.binyıl yerleşimi gözlenmektedir. Höyüğün üstünde İslami Dönem mezarları yer almakta ancak bölgedeki kazılarda sıkça rastlanan baskın Orta Çağ'a, I No.lu Açma çerçevesinde burada rastlanmamıştır. Ilısu Barajı kapsamında koordinasyon ekibi tarafından bölgede gerçekleştirlen diğer araştırmalar çerçevesinde, Neolitik Dönem, Erken Tunç Çağı üçgen tutamaklı pişirme kapları, Koyu Renk Ağız Kenarlı Portakal Renkli Çanaklar (DROB), Orta Tunç Çağı Kızıl Kahve Boya Astarlı Mallar (RBWW), Orta Assur, Hellenistik ve İslami Dönem'e ait seramik buluntuların saptandığı ifade edilmiştir. Ancak sondaj çalışmaları sırasında bu dönemlere ait herhangi bir mimari bulguya

ulaşılmadan doğrudan MÖ II.binyıla ulaşılması höyüğün yerleşim şablonu hakkında önemli bir ön bilgi vermektedir[36].

5.1.1.35. Yeni Assur Dönemi Bağözü Nekropolü

Bağözü Nekropolü, Batman ili, Gerçüş ilçesine bağlı Bağözü Köyü'nün Doruk Mezrası sınırları içerisinde, Kantar Köprüsü'nün 3.40km batısında ve Dicle Nehri'nin batı kıyısındaki yüksek kayalık alanın yamacında bulunmaktadır. 2023 yılında Hasankeyf Müze Müdürlüğü başkanlığında gerçekleştirilen kurtarma kazıları sonucunda Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen nekropol alanı tespit edilmiştir. Nekropoal alanı, Deri Sırtı olarak bilinen kayalık alanın batıya bakan yamacında yer alırken doğusundaki zirve kısmında ise bir öncü karakol görevi göre askeri tahkimata ait olduğu düşünülen mimari yapı kalıntıların olduğu alan yer almaktadır. Söz konusu bu iki alan birbirine çok yakın olup yaklaşık 0.9 ha büyüklüğündedir. Yapılan kazılar sonucunda urne, çömlek içi, sanduka ve inhumasyon tipinde olmak üzere yaklaşık 150 mezar tespit edilmiştir. Hirbemerdon Höyüğü'nün kuş uçuşu yaklaşık 9km güneydoğusundaki kayalık alanın yamacında yer alan bu nekropol, Yukarı Dicle Bölgesi'nde şimdiye kadar tespit edilmiş en büyük mezarlık alanını oluşturmaktadır (**Resim 5.21).** Daha önce bu tarz mezarlar sayısal olarak en çok Kavuşan Höyük'te (Kozbe, 2012, s. 121-125; Kozbe, 2010, s. 349-356) bulunurken; benzer örnekler Hakemi Use (Tekin, 2009a, s. 195-202) ve Kumru Tarlası'nda (Ökse, vd., 2014, s. 103-115) da tespit edilmiştir. Bağözü mezarlarında ölü hediyesi olan silindir mühür, boncuk, bilezik, bıçak, kama, kılıç, ok ucu gibi savaş aletlerinin yanı sıra ölülerin içine konulduğu kaplar da dikkat çekmektedir (URL-13, 2024). Nekropol alanın yer aldığı topoğrafya göz önüne alındığında, Cehennem Deresi'nin Dicle Nehri ile birleştiği yerde ve kayalık bir alanda olması Assur'un bölgedeki sınır hatlarında tahkim etmiş olduğu kale yerleşimlerinden birine ait olması gerektiği düşünülmektedir.

[36] Kozbe tarafından hazırlanan basılmamış Ilısu Barajı ve HES Projesi Koordinasyon Birimi Raporu

Resim 5.21: Bağözü Nekropolü Genel Görünüm (URL-14, 2024)

5.1.2. Yüzey Araştırmaları

5.1.2.1. Diyarbakır Bölgesi Yüzey Araştırması

Yeni Assur Dönemi'nde, Assur için Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki en önemli kentlerin başında gelen Diyarbakır ilindeki arazi kullanımına yönelik verilerin elde edildiği birçok yüzey araştırmasının sonucu, bölgenin MÖ 1. binyılda peyzajındaki dönüşüme ışık tutmaktadır. Doktora tezim kapsamında Kültür ve Turizm Bakanlığı,

Kültür Varlaıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden alınan izinler doğrultusunda 2019 ve 2021 yıllarında Diyarbakır ili, Çınar ve Bismil ilçeleri arasındaki Dicle Nehri Vadisi'nde ve Batman ilindeki Tilmıs Ovası, Garzan Vadisi ile Batman Çayı Vadisi'ndeki yerleşim yerlerinde incelemelerde bulunmuştur. Bu çalışma kapsamında yukarıda arkeolojik kazılar başlığı altında ele alınan bazı yerleşimler ile yüzey araştırmaları kapsamında saptanan Yeni Assur Dönemi yerleşimlerinde arazi ve su kullanımına yönelik saptanan veriler ele alınacaktır. Ayrıca bölgede gerçekleştirilen araştırmaların sonuçlarından da yararlanılmıştır. Bu doğrultuda bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmalarının başında, 2011-2012 yıllarında Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin bilimsel danışmanlığı, Prof. Dr. Sabri Karadoğan'ın arazi sorumluluğunda, şahsımın da ekip üyesi olarak katıldığı "Ilısu Barajı ve HES Projesinden Etkilenecek Alanda Diyarbakır-Batman İlleri Arasında Yer Alan Dicle Vadisi ve Yakın Çevresi'nin Jeomorfolojik Araştırması' (Karadoğan ve Kozbe, 2013, s. 539-566.) gelmektedir. Bölgedeki Assur varlığını gösteren önemli araştırmalarından birini oluşturan ve 1986 yılında V. Sevin başkanlığında gerçekleştirilen yüzey araştırması ile bu araştırma kapsamında K. Köroğlu'nun "Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır/Üçtepe ve Çevresinin Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası" (Köroğlu, 1993) başlıklı doktora tezinde paylaşmış olduğu verilerden yararlanılmıştır. Yukarıda sözü edilen araştırmaların dışında; 1988-1991 yılları arasında G. Algaze'nin başkanlığında Güneydoğu Anadolu Projesi (Algaze, 1989; Tuna, 2011, s. 265) olarak nitelendirilen kalkınma projesinin bir parçası olarak Ilısu ve Cizre Barajları'nın etki alanında kalan bölgelerde özellikle Dicle Nehri ile kollarının olduğu alanlarda gerçekleştirilen "Dicle-Fırat Arkeolojik Keşif Projesi" kapsamındaki yüzey araştırmaları, 2007 yılında Doç.Dr. H. Tekin'in bilimsel danışmanlığı altında "Ilısu Projesi Seramikli Neolitik Yerleşmeleri Yüzey Araştırması" (Tekin, 2009b, s279), 2008-2011 yılları arasında Dr. Öğr. Üyesi E. Ay'ın başkanlığında "Kapsamlı Arkeolojik Yüzey Araştırması" (Ay, 2012) çerçevesinde Diyarbakır ve Mardin illerini kapsayan yüzey araştırmalarının verilerinden yararlanılmıştır. Ayrıca Ilısu Barajı ve HES Projesi Diyarbakır Bölge Koordinatörlüğü sorumluluğu bulunan Prof.Dr. G.Kozbe'nin bilimsel danışmanlığı altında Batman ve Diyarbakır illerinde gerçekleştirilen "Ilısu Barajı Göl Suları Altında Kalacak Kültür Varlıklarını Kurtarma ve Belgeleme Projesi" kapsamındaki araştırmalara dair basılmamış sonuç raporundan da yararlanılmıştır. Söz konusu rapordaki veriler ile alanda gözlenen güncel bilgiler birbiriyle teyit edilmiştir.

Yeryüzündeki farklı morfojenetik süreçlere bağlı olarak rölyef şekilleri bir yerden başka bir yere çok değişik özellikler göstermektedir. Yukarı Dicle Bölgesi'nde, erken çağlardan itibaren yerleşmelerin dağılımı, karakteri ve dokusu üzerinde jeomorfolojik-topoğrafik faktörlerin etkisinden bahsetmiştik. Özellikle tarımsal aktiviteye uygun şartların elverişliliği, litolojik malzemeyi kolayca bulma, ulaşım, savunma, çevreye hâkim bir konumda buluma, uygun bakı gibi ihtiyaçlar Yeni Assur Dönemi'nde peyzajı şekillendirmek için uygun şartları içinde barındırmaktadır (Karadoğan ve Kozbe, 2013, s.547). Nitekim verimli tarım arazileri ile nehirler, ekonomik, ticarî ve sosyal hayattaki etkilerinin yanı sıra, kültür tarihi açısından da büyük rol oynamışlardır. Güneydoğu Anadolu ve Mezopotamya'nın can damarlarından biri olan Dicle Nehri ve kollarının Yukarı Dicle Bölgesi'nde yaratmış oldukları verimli tarımsal ovaların dışında, Mezopotamya ile Anadolu arasında bağlantıyı sağlayan doğal bir geçiş güzergâhı olması tarih boyunca birçok uygarlığın tercih sebebi olmuştur (Güngör, 2018, s.148-149).

Ziyaret Tepe ve çevresi, Yukarıda **"**Arkeolojik Kazılar" başlıklı bölümde, Ziyaret Tepe'ye ve önemine detaylı olarak değinilmiştir. Dolayısıyla bu kısımda ağırlıklı olarak Ziyaret Tepe ile çevresinin arazi ve su kullanımı açışısından önemi ele alınacaktır. 2011 yılında G. Kozbe bilimsel danışmanlığı ve S.Karadoğan'ın arazi sorumluluğu altında, şahsımın da ekip üyesi olarak yer aldığı jeomorfoloji projesi kapsamında Ziyaret Tepe ve çevresinde saha taraması gerçekleştirilmiştir (**Resim 5.22)**. Ayrıca 2019 yılında doktora tez çalışmaları kapsamında gerçekleştirdiğim yüzey araştırmasında bu alan tekrar ziyaret edilmiştir.

Ziyaret Tepe'nin yer aldığı mekânsal alan ve çevresinin jeomofolojik özelliklerine baktığımızda, Diyarbakır-Batman arasında Dicle Nehri'nin en geniş yatağına bu alan sahiptir. Nitekim 48 hektarlık bir genişliğe sahip olan Ziyaret Tepe'nin kuzeyinde, Dicle Nehri'nin karşı tarafındaki yükseklikler üzerinde, üçgen şeklinde fay façataları bulunmaktadır. Şelmo formasyonunun en güzel örneğini oluşturan bu alanda, birbirine paralel, genç vadilerin olması, kütle hareketlerinin varlığı ve arazinin eğimli olması fayın en önemli göstergeleri arasında yer alır. Erime sonucu ve fay hareketleriyle oluşan Ziyaret Tepe depresyonu, en alt sekinin (Holosen) yamacına kurulmuştur. Depresyon alanı olması nedeniyle çevresine göre daha alçakta kalan Ziyaret Tepe ve kuzey çevresi, kendisinden daha yüksekte kalan bölgelerden farklı bir konuma sahiptir. Bu durumun avantajı ise, yüksekten akan suların bölge toprağını kullanılabilir hale getirmesidir (Kozbe-Karadoğan, Basılmamış Ilısu Barajı Jeomorfoloji Raporu).

Resim 5.22: Ziyaret Tepe Genel Görünüm

Ziyaret Tepe'nin yerleşim olarak tercih edilme nedenleri arasında:

- Tarımsal açıdan verimli olması,
- Dicle'nin en geniş yatağına sahip olması,
- Çevreye hâkimiyeti
- Yer altı suyu açısından zengin olması,
- Depresyon alanı olması nedeniyle yüksekten gelen suların bu bölgeye akması ve verimi arttırması gibi faktörler gelmektedir.

Ziyaret Tepe'nin Dicle Nehri kenarına kurulma nedeni son Buzul Dönemi'nde kodunun çok düşük olmasıdır. Günümüzde ise bu durum değişmiş ve yükselme gün geçtikçe artmıştır. Yerleşmelerin de bu bölgede toplanmasının en önemli nedenleri arasında da bu durumu sayabiliriz. Yerleşim tam olarak Mardin-Malatya Platosu'nun bittiği kısma denk gelmektedir. Höyüğün tabanında kod farkı bulunmaktadır. Modern tarım faaliyetleri, yer altı sularının çekilmesine neden olmaktadır. Bu sebepten ötürü genç obruklar oluşup çökmeler meydana gelmektedir. Yer altı sularının çekilmesiyle birlikte Dicle Nehri'nin sularının da çekilmektedir. Böylece su sıkıntısının ortaya çıkması ile buradaki ekosistem bozulmaktadır. Höyüğün bulunduğu bölgedeki toprak yapısı ve bitki örtüsü ise gözlendiği üzere farklı bir yapıya sahiptir. Nitekim toprak renginden de anlaşılacağı üzere bu mevkide gleyleşme söz konusudur. Bu durumun

nedeni olarak da taban suyunun yüksek olduğu yerlerde toprağın yıkanmaması sonucunda toprak kirli bir yapıya sahip olması önerilmektedir (**Resim 5.23)**. Ayrıca çakıllı toprak, suyu daha çok çekerek erozyona sebebiyet vermektedir. Bitki örtüsünün ise antropojen olduğu gözlenmektedir (Kozbe-Karadoğan, Basılmamış Ilısu Barajı Jeomorfoloji Raporu).

Resim 5.23: Ziyaret Tepe'nin Dicle Nehri'ne Göre Konumunun Uydu Görüntüsü (Google Earth 2024)

Üçtepe Höyüğü ve çevresi, 2019 yılında doktora tezi kapsamında gerçekleştirdiğim yüzey araştırmasının ilk etabı, Assur'un eyalet başkenti olarak tahkim edilen ve 36 hektarlık bir alana sahip olan Üçtepe Höyüğü ile çevresindeki yaklaşık 20km^2'lik bir alanın taramasından oluşmaktadır. Üçtepe Höyüğü'nün doğusunda yer alan ve güneyden kuzeye doğru akan Göksu Çayı ile bağlantılı olabilecek bir kanal sistemine dair izlerin olma ihtimaline karşı, dere yatağı boyunca 7km'lik bir hat takip edilmiştir. Üçtepe'nin güneybatısında, Göksu Çayı vadi içerisinde gömük bir vaziyette akarken; günümüz Diyarbakır-Batman karayolunun kuzeyinde kalan kısımda ise dere yatağının her iki tarafında yükseltilmiş bir bent görünümündedir. Günümüzde kuzeyde tarlaların sürülmesi ile oluşmuş bir bentin yer alması ise güneyde aynı özelliği gösteren ancak gömük olarak akması arasında bir çelişki yaratmaktadır. Olası bir görüş ise Göksu Çayı'nın özellikle Üçtepe'nin kuzey eteğinden itibaren iç derinliği yer yer 3m'yi

bulan yatağı ve çevresindeki yüksek bentler sayesinde burada suyun debi gücüyle Dicle Nehri'ne bağlantı sağlayan bir taşımacılık kapsamında kullanılmış bir kanal olabileceğidir. Üçtepe'nin kuzey kesiminin Dicle Nehri'nin biriktirmiş olduğu alüviyal dolgu sayesinde oldukça verimli alan haline geldiği görülmüştür. Nitekim Göksu'nun birleştiği alanda, Dicle'nin kuzeyinde yer alan Ambar Çayı da aynı bölgede Dicle ile birleşmektedir. Üçtepe Höyüğü'nün güney kesimi yüksek ovalık bir alan görünümünde olup tarımsal faaliyetler yapılmaktadır **(Resim 5.24)**.

Jeomorfolojik anlamda Üçtepe Höyüğü çevresindeki plato düzlüklerini aşan bir yüksekliğe sahiptir. Üçtepe, Dicle Nehri'nin büyük güney kollardan birisi olan Göksu Çayı'nın hemen batısında ve Dicle Nehri'ne kavuştuğu yere yakın bir noktada olup Dicle Nehri'nin yüksek sekileri üzerinde sırtını plato yamaçlarına dayamış bir konumda kurulmuştur. Havzadaki diğer höyüklerin aksine plato yamaçlarına dayanmış kesimi daha diktir. Bunun nedenleri, görüş açısı bakımından Dicle Nehri'ne hâkim olmak ve erozyonal etkilere bağlı olarak höyüğün kuzey kesiminin dikleşmesidir.

Üçtepe Höyüğü'nün çevresinde Kasayer, Kurudere, Topdere, Keban, Tahtı Büjyar gibi irili ufaklı dereler bulunmaktadır. Ayrıca höyüğün çevresinde yer alan basamaklar göz önüne alındığında; yamaç profilinin oldukça değiştiğini söylemek mümkündür. Hem beşeri müdahaleler, hem de doğal erozyon sonrası höyük, yatay ve dikey yönde profil kaybına uğramıştır. Göksu Çayı'nın Dicle Nehri'ne kavuştuğu yerde çok geniş bir birikinti yelpazesi oluşmuştur. Kaynağını kuzeydeki kenar kıvrımlarından alan Ambar Çayı'nın alüvyonlarının yelpaze oluşturmadığı göz önünde bulundurulsa, geçmişte Göksu Çayı'nın bol miktarda alüvyon taşıyan yüksek debili bir akarsu olduğu söylenebilir. Dolasıyla Üçtepe Höyüğü'nün kurulduğu yer, havzada Dicle Nehri'ne kavuşan en büyük kolun birleşme noktasıdır (Kozbe-Karadoğan, Basılmamış Ilısu Barajı Jeomorfoloji Raporu). Höyüğün güneydeki görüş alanı sınırlıdır. Kuzeyde Bismil çevresini, Kuruçay Vadisi'ni ve Ambar Çayı vadisini görmektedir. Batıda, üzerinde Diyarbakır kentinin kurulduğu bazalt platosunu ve Karacadağ'ı görmektedir. Höyüğün güney ve batı çevresini, mezarlık alanı çevrelemektedir. Göksu Çayı'nın doğu yakasında Göksu Mahallesi'nin üzerine kurulduğu alanda yayvan bir höyük izlenimi vermektedir. Üçtepe Mahallesi ise höyüğün doğusunda Göksu Çayı sekilerinin seviyesinde kurulmuş, muhtemel höyük altı yerleşmesinin bir devamı niteliğidir. Höyüğün mahalleye bakan doğu yamaçlarında erozyon oyukları mevcuttur. Höyükteki toprak malzemenin killi ve kireçli olması erozyonun ve tahribatın ileri seviyede olmasını engellemiştir. Höyüğün üzerinde ince bir kaliş tabakası göze çarpmaktadır.

Höyük çevresinde yoğun olarak sulu tarım yapılmaktadır. Höyüğün doğusundaki Üçtepe Mahallesi'nde gittikçe büyüyen çarpık bir yapılaşma söz konusudur.

Resim 5.24: Üçtepe Höyüğü ve Çevresi Genel Görünüm (Google Earth 2024)

Kenan Tepe ve çevresi, Kenan Tepe, düşmüş fay blokları üzerindedir alçak tepelerin hepsinin düşmüş fay bloklarından oluşmuş olduğu bilinmektedir. Alçaktaki kültür dolgularının da düşmüş fay basamaklarındaki 7.8 hektarlık bir alana kurulmuştur. Ayrıca höyüğün akarsu vadisine hâkim bir noktada kurulmuş olduğu gözlenmektedir. Höyük, yoğun tarımın olduğu Holosende kurulmuştur ve Dicle yatağına iyice gömülmüştür. Bu durumun nedeninin ise eğimin artması ve su kodunun düşmesi olduğu anlaşılmaktadır. Akarsuda zigzaglar vardır ve fay hatlarında 90° dönüşler yapmaktadır. Diyarbakır-Bismil istikametinde bir fay hattı bulunmaktadır. Kenan Tepe'nin kuzeyinden de fay zonu ve bu büyük zona paralel fay hatları geçmektedir. Nitekim 90°lik açı, bu durumun kanıtı niteliğindedir. Kenan Tepe'nin olduğu bölgede de Şelmo formasyonu oluşumu bulunmaktadır. Höyüğün kurulduğu plato ve fay yamaçlarının, Miyosen ve Pliosen evrelerine ait olduğu düşünülmektedir. Höyüğün güneybatısındaki holosen evresine ait alüvyal topraklar ise balçıklı bir yapıya sahiptir ve gleyleşme burada da görülmektedir. Höyüğün yerleşim yeri olarak tercih edilmesi;

- höyüğün her iki tarafında da faya bağlı gür doğal kaynakların olması,
- görüş alanının geniş olması,

- etrafında tarım toprağının bulunması,
- suya yakın olması ve
- höyüğün kuzeye açık konumda olması (-ki bu açıdan Ziyaret Tepe'den daha çok oturmaya elverişlidir) gibi faktörlere dayanmaktadır (Kozbe-Karadoğan, Basılmamış Ilısu Barajı Jeomorfoloji Raporu).

Pornak (Murattaşı) Höyüğü, Diyarbakır ili Çınar ilçesine bağlı Beşpınar Mahallesi'nin 2km kuzeydoğusunda, Diyarbakır-Bismil karayolunun 800m güneyindeki Murattaşı Mezrası'nda yer almaktadır. Dicle Nehri'nin güneyinde kalan höyüğün yayılım alanı, 16.2 hektar olup yaklaşık 27m yüksekliğindedir (**Resim 5.25**). Höyüğün kuzey kesimi dik ve Üçtepe ile Ziyaret Tepe'deki gibi bu kesimde bir girinti yer almaktadır. Yerleşim yerinin diğer yönlerindeki etek kesiminde, 50m uzaklıkta, höyüğü çevreleyen ve yüzeyden kısmen görülebilen bazalt bir sur duvarıyla çevrelenmiştir. Kessler, buranın *Sinabu* ile eşleştirilmesi gerektiğini önermiştir (Köroğlu, 1993, s. 52.).

2019 yılında tarafımca gerçekleştirilen yüzey araştırmasında, Çınar ilçesi sınırları içerisinde yer alan büyük boyutlu yerleşim yerlerinden biri olan Pornak Höyük ve çevresinde yaklaşık 24km^{2}'lik alanda arazi ve su kullanıma dair izlerin tespitine yönelik saha taraması gerçekleştirilmiştir. Pornak Höyük'ün yer aldığı lokasyonun kuzey ve güney kesimlerinde, tarımsal amaçla kullanılmış 3 adet geniş seki bulunmaktadır. Yerel halktan edilen bilgiler dâhilinde 40-50 yıl öncesine kadar Pornak Höyük'ün yaklaşık 2km güneybatısında yer alan Beşpınar Mahallesi'nde kaynak suyunun varlığından bahsedildiği ve Murattaşı'nın içme suyu ihtiyacını karşıladığı öğrenilmiştir. Günümüzde de Beşpınar Mahallesi'nden Pornak ve çevresindeki tarlalara iletilen kaynak suyu mevcuttur. Söz konusu kaynak suyu, Beşpınar Mahallesi ile Pornak Höyük arasındaki karayolunun kenarında oluşturulan karık sistemi ile ulaşmaktadır. Ayrıca Pornak Höyük'ün kuzeydoğu eteğinde günümüzde de kaynak suyu bulunmakta ve kullanılmaktadır. Kaynak suyunun, höyüğün hemen kuzeyinde oluşturulan bir gölette toplandığı; gerek hayvancılıkta, gerekse tarımsal faaliyetlerde kullanıldığı görülmüştür. Bunun dışında, Pornak Höyük'ün 2km doğusunda, dar bir vadi içerisinde yer alan Tekkaynak adlı başka bir su kaynağı bulunmaktadır ki Assur'un kutsal saydığı su kaynaklarından biri olan Cizre/Kebeli Köyü'ndeki *Şubnat* ile benzerlik göstermektedir. Pornak Höyüğü'nün çevresindeki zengin su kaynakları ve yerleşimin sahip olduğu geniş

tarımsal alanların varlığı, bu bölgenin jeomorfolojik yapısına bağlıdır ve yerleşime uygun şartlar sunmuştur.

Pornak Höyük'ün 1.5km güneybatısında Yanıktepe olarak adlandırılan bir alanda yaptığımız yüzey taramasında modern tarımsal faaliyetler kapsamında üzeri traşlanmış, yaklaşık 3m yüksekliğe ve 200x130m ebatlarına sahip bir höyük bulunmaktadır. Höyüğün hemen yanında, büyük boyutlu öğütme taşları tespit edilmiştir. Höyük üzerinde daha çok geç dönemlere ait seramik buluntular saptanmıştır.

Yukarı Dicle Bölgesi'nde arazi ve su kullanımına dair tespitlerin yapıldığı ön çalışmalarda bölgenin zengin su kaynakları, verimli topraklarının varlığının yanı sıra dağlarla çevrili korunaklı bir çanak görünümü sergilemesi tarımsal faaliyetler için büyük avantaj sağlamaktadır. Bölgeyi çevreleyen yüksek ve derin vadilerden akan suların biriktirmiş oldukları mil dolgusu nedeniyle düz ovalara suyu iletecek kanal izlerini kapatmış olabileceği gibi havzada zengin yer altı ve yer üstü su kaynakları nedeniyle doğal peyzajın böyle bir gereksinime ihtiyaç olmadığı düşüncesi de bulunmaktadır. Yeni Assur Dönemi için oldukça önemli bir yerleşim yeri olduğu bilinen Pornak'ın oldukça geniş bir alana yayılan verimli topraklarının doğal peyzajdan, kültürel peyzaja dönüştürülmesi için hem arazi, hem de su kullanımı açısından Kuzey Mezopotamya'daki komplike su sistemlerine ihtiyaç duyulmadığı düşünülmektedir. Pornak Höyük'te gerçekleştirilen erken dönem çalışmaları ile 2019 yılında benim gerçekleştirdiğim yüzey araştırması kapsamında, bölgenin diagnostik mallarını oluşturan Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı seramiklerinin yanı sıra Orta ve Yeni Assur Dönemi seramik örnekleri de gözlemlenmişitr (Köroğlu, 1993, 58; Coşkun-Köse, 2005, s.19.).

Resim 5.25: Pornak Höyük Genel Görünüm

Amida/Amedi Höyük, Diyarbakır il merkezinde, Dicle Nehri'nin yaklaşık 800m batısında yer almaktadır. Yerleşim yeri, Dicle Vadisi'nin kayalık kıyısında kolayca savunulabilen Fis Kayası üzerindeki doğal bir su kaynağının yakınında yer almaktadır. Aynı zamanda stratejik konumu açısından Dicle Nehri'nin sal üzerinde geçilebileceği önemli bir kavşak noktasında bulunmaktadır. Amida Höyük'ün, doğu-batı ve kuzey-güney ekseninde bölgeler arası ulaşımı sağlayan yol ağlarının üzerindeki merkeziyetçi rolü nedeniyle tarihsel süreç içerisindeki önemi kentsel yerleşimin gelişmesine olanak sağlamıştır (Ökse, 2015a, s. 17-18.). Dicle Nehri'nin batı kıyısında yer alan yaklaşık, 20m yüksekliğindeki höyük, modern yerleşmeden dolayı kısmen ölçülebilen boyutları ile 1.2 hektarlık alana yayılmaktadır **(Resim 5.26).**

Resim 5.26: Amedi Höyüğü'nün Diyarbakır-İçkale İçerisindeki Konumu (Google Earth 2024)

Höyükte yapılan araştırmalara göre kısa süreli kesintiler olmakla birlikte yerleşim, MÖ 4. binyılda başlamakta ve Yakın Çağ'a kadar devam eden bir sürece sahiptir. Orta Assur yazılı belgelerine göre Amid ya da Amedi (*Amīdu/Ame/id*), Bit-Zamani adlı Arami kabilesinin başkentidir. Kent, MÖ 1260-1190 yıllarında Orta Assur Krallığı'nın egemenliğine girmiştir. Orta Assur Dönemi'nin sonlarında bölgedeki iç karışıklıklar nedeniyle Assurluların Mezopotamya'ya geri çekildikleri bilinmektedir (**Resim 5.27)**. Yukarı Dicle Bölgesi, MÖ 9. yüzyıldan itibaren Yeni Assur İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelmiştir. Araştırmalar, Amidi'nin vasal krallığın surlu kenti ve sonra da Bit Zamani eyaletinin merkezi olduğuna ilişkin bilgilere arkeolojik kanıt sunmaktadır (Ökse, 2015b, s. 61-62). Olmstead de höyüğü Amedi ile eşleştirmiştir. Bīt Zamani Ülkesi'nin başkenti Amedi'nin yazılı kaynaklarda geçen bir örneğine baktığımızda; II. Assurnasirpal, 866 yılındaki askeri seferi kapsamında *Damdammusa*'nın yağmalanmasından sonra *"[Ilanu'nun] kraliyet şehri olan Amedi şehrine" yürüdüm ve savaşarak kapıdan içeri girdim (ve) meyve bahçelerini kestim"* şeklinde ifade etmiştir (Szuchman, 2009, s. 57; Köroğlu, 1993, s.57).

Bu doğrultuda Amida Höyük'teki Assur varlığına genel bakıldığında, Yukarı Dicle'deki Assur işgali, Orta Assur kralları I. Adad Nirari (MÖ 1307-1275) ve I. Salmanassar (MÖ 1274-1245) yönetimi altında genişlemesiyle MÖ 13. yüzyılın başlarında başladığı bilinmektedir. Bu erken dönemde bile Bit-Zamani'nin, Assur

Krallığı'nın bir eyaleti olduğu anlaşılmaktadır (Szuchman, 2009, s. 56). Nitekim Orta Assur kaynaklarına göre Amid, Bit-Zamani adlı Arami Krallığı'nın merkezidir ve kentin adı yazılı olarak ilk kez bu dönemde ortaya çıkmıştır. Hükümdarlığının son yıllarında bölgeye seferler düzenleyen Orta Assur kralı I. Adad Nirari'ye ait kılıç kabzasında kentin adı Amidi veya Amedi olarak yazılmıştır (Ökse, 2015b, s.75-76; Ökse, 2015a, s. 22).

Yazılı belgelere göre, Yeni Assur Dönemi'nde Yukarı Dicle Bölgesi'nde *Tušhan* ve *Amedi* adlı iki eyalet kurulmuştur. Amedi'nin merkezinin Diyarbakır'ın surları içinde yer alan İçkale Höyüğü olduğu genellikle kabul edilmektedir. Amedi, MÖ 12. yüzyılda Bit-Zamani'nin başkenti iken MÖ 9. yüzyılın ikinci yarısında; III. Salmanassar (MÖ 858-824) döneminde Yeni Assur eyaleti olarak düzenlenmiştir. Diyarbakır/İçkale Höyüğü'nde kazı yapılmamış olmakla birlikte yüzey buluntuları, yerleşmenin stratejik konumu ve Dicle kıyısındaki bağlara, bahçelere atıf yapan metinler bu eşlemenin kanıtları olarak kabul edilmektedir (Köroğlu, 2018a, s. 334-335). Nitekim aşağıdaki metinde ifade edildiği gibi Amedi şehrinin meyve bahçelerinin savaş sırasında kesildiği belirtilmiştir.

Resim 5.27: Amedi Höyüğü'nün Konumu ve Hevsel Bahçeleri Genel Görünüm (Google Earth 2024)

> *"….Amadānu Dağı geçidinden Barzaništun şehrine geldim. Bīt-Zamāni'nin bir adamı olan Iānu'nun müstahkem şehri Damdammusa şehrine yaklaştım. Şehri kuşattım. Savaşçılarım onlara karşı kuşlar gibi uçtular. Kılıçla savaşan askerlerinin 600'ünü devirdim (ve) kafalarını kestim. 400 askerini canlı yakaladım. Onlardan 3000 esir aldım. O şehri kendime aldım. Sağ yakaladığım askerleri (ve) kestiğim kafaları kraliyet şehri Amedu'ya götürdüm (ve) kapısının önüne kafalardan bir kule yaptım. Sağ yakaladığım askerleri şehrinin etrafındaki kazıklara oturttum. Savaşarak onun kapısına girdim (ve) meyve bahçelerini kestim…."* (Grayson, 1991a, s. 220)

Yazılı kaynaklarda Amedi, Yeni Assur Dönemi ile ilgili çalışmalarda *Tušhan*'ın kuzey batısına lokalize edilirken; Amēdi ve *Tušhan*'ın eponim listelerinde kendi şehir adlarıyla yazılmadığı, bunun yerine bağlı oldukları ülke olan Bīt-Zamāni ibâresi ile kaydedildikleri bilinmektedir (Yıldırım, 2012, s. 1-2). Arami Ülkesi olan Bīt-Zamāni, Assur vilayeti oluncaya kadar ilk önce Nairi vilayeti olarak tanınmaktaydı ancak MÖ 8. yüzyılda Nairi adı kullanılmamış ve Bīt-Zamāni ya da başkenti Amēdi olarak adlandırılmıştır (Radner ve Schachner, 2001, s. 734; Köroğlu, 1993, s. 28).

Arāmî kabileleri, Assur kralı Aššur-rabī (MÖ 1010-970) zamanında, Suriye çöllerini geçerek, Karkamış'ın güneyine doğru ilerlemişlerdir. Bu kabileler, II. Tiglat Pileser (MÖ 966-935) döneminde Dicle kıyılarına yerleşmeye başlamış ve bu alanda beyliklerini kurmuşlardır (Kerekes, 2021, s. 84). Yeni Assur krali yıllıklarına göre Bīt-Zamāni kabilesinin genel yayılım alanında Amēdi merkez olarak kabul edilerek, Tur Abdin (Kaşiyari Dağı), Diyarbakır ve çevresi ile *Tušhan, Ta'idu, Damdammusa,* Dunnu-ša-uzibi (Giricano) ve *Sinabu* gibi yerleşimleri de kapsayan Bīt-Zamāni kabilesi, Assur kaynaklarında ilk olarak II.Tukulti-Ninurta'nın (MÖ 890-884) krallığı döneminde geçmiştir. Bu kral döneminde, Amēdi merkezli Bīt-Zamāni beyliğinin lideri Amme-baala'dan'dır ve eponim listesine göre Amēdi valisi olarak kaydedilmiştir (Yıldırım, 2012, 3; Radner, 2006, s. 286).

Genel olarak Yukarı Dicle Bölgesi, MÖ 9. yüzyıldan itibaren Yeni Assur krallığının bir parçası haline gelmiştir. MÖ 885 yılında II. Tukulti-Ninurta, 882 yılında II. Assurnasirpal, Bit-Zamani kralı Amme-baala'dan haraç almış; MÖ 879 yılında bir isyanda öldürülen Amme-baala'nın yerine kardeşi İlani'yi tahta çıkartmış ve kenti "Bit-Zamani'li İlani'nin kralî kenti" olarak adlandırmıştır. II. Assurnasirpal MÖ 866 yılında

Amid'i kuşatmış; sadece meyve bahçelerini yakıp yıkmış ve yağmalamıştır. Amēdi, III. Salmanassar döneminde Assur İmparatorluğu'nun eyaleti olmuştur. MÖ 838 yılında Nairi ve Amēdi valiliğine Ninurta Kisbi-usur atanmış, V. Samsi Adad döneminde merkezi yönetime isyan eden 27 kent arasında yer almıştır. Bu dönemden sonra kenti Assur valileri Marduk-ismeanni (MÖ 799), Aplaia (MÖ 768), Tab-beli (MÖ 762), Marduk-bela-usur (MÖ 726) ve Nashur-bel (MÖ 705) yönetmiştir. II. Sargon ve Assurbanipal dönemine ait idari ve diğer metinlerde, Esarhaddon dönemine ait bir mektupta da eyaletin adı geçmektedir. Bel-iqbi'nin hem *Tušhan*; hem de Amedi valisi olmasından dolayı MÖ 7. yüzyılın sonunda iki eyaletin de *Tušhan* merkeziyle birleştirildiğini göstermektedir. Ayrıca Kalhu Kuzeybatı Sarayı'nda meşhur kraliçe mezarları ile aynı odada bulunan bir arşivde MÖ 754'e tarihlenebilen bir tablette tarla ve kuyu satışında Amēdi'den gelen dört kişi satıcı olarak, eski Katmuhu'da bulunan Kibaki şehrinden gelen bir kişi ise şahit olarak geçmektedir. Ayrıca Amēdi valisinin II. Sargon'a yazdığı bir mektupta bir kralî saray inşa ettiğini ve saraya kralın resmini yaptırdığını anlatması, kentte MÖ 7. yüzyılda inşa edilmiş bir vali sarayının bulunduğunu düşündürmekle birlikte, höyükte Yeni Assur Saray Seramiği niteliğinde parçalara rastlanmamıştır. Yüzeyden toplanan tamamıyla kaba çömlek ve çanak parçalarından oluşan repertuvara göre Yeni Assur Dönemi'nde yerleşim höyükten çok, aşağı kente kaymış olmalıdır. Ancak, sonraki dönemlerdeki yoğun yapılaşma nedeniyle bu yerleşimin günümüze kadar korunamadığı düşünülmektedir (Köroğlu, 1993, s. 28-29; Szuchman, 2009, s. 56-58; Ökse 2015b, 76-77; Yıldırım, 2012, s. 3; Radner, 2006, s. 286; Kerekes, 2021, s. 84-87)

Amida Höyük'te yapılan yüzey araştırmalarından elde edilen verilerden höyükte yerleşim silsilesinin kesintiye uğradığı dönemler dâhil olmak üzere bu yerleşim yerinde Geç Kalkolitik Dönem'den Orta Çağ ve sonrasına kadar yerleşim silsilesini gösteren seramik buluntular tespit edilmiştir. Söz konusu yerleşim silsilesi içerisinde konumuzu da oluşturan dönemlerin başında ise Orta Assur ve Yeni Assur dönemlerine ait verilerdir (Ökse, 2015b, s. 80-81). Höyükteki Yeni Assur İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen seramik buluntular, yerleşim yerinin güney, doğu ve kuzeybatı etek kesimlerinde tespit edilmiştir. Seramiklerin üretim, yüzey işlemleri ile kap biçimleri, Kuzey Mezopotamya'da MÖ 8.-7. yüzyıllarda yaygın görülen çark yapımı standart kaplara benzerlik göstermektedir (Ökse, 2015b, s. 63-65, 69).

Amida Höyüğü'nün yüzey malzemesi arasında ele geçen az sayıda ve küçük boyutlu kap parçalarına göre bu yerleşim yeri, Mitanni Dönemi'nde de iskân edilmiş

gibi görünmektedir. Nitekim tarihi kaynaklara göre Orta Tunç Çağı'nda Kuzey Mezopotamya'da Hurri krallıkları hüküm sürmüştür. Ayrıca bu dönemde Yukarı Dicle Havzası'nda açığa çıkartılan anıtsal boyutlarda inşa edilmiş yapıların *dimtu* çiftlikleri olabileceğine ilişkin görüşler bölgenin Hurri-Mitanni Dönemi'nde tarım ekonomisi bakımından önem taşıdığının göstergesidir. Bu dönemde Kuzey Mezopotamya'da, yaygın olarak saptanan *dimtu* çiftliklerinin devlet ekonomisi içerisinde yapılandırılan bürokratik kurumlar olduğu bilinmektedir. Amida Höyük'te bu döneme ait anıtsal bir yapının bulunup bulunmadığı bilinmemekle birlikte; höyüğün boyutları ve konumu göz önüne alındığında burada da, benzeri nitelikte bir yerleşimin var olabileceği akla gelmektedir. Yukarı Dicle Havzası'nın Mitanni Devleti'nin kuzey bölümünde yer aldığı ve Amida Höyük'ün stratejik bir noktada bulunduğu göz önüne alındığında, en azından Üçtepe ve Ilısu Barajı Projesi kapsamında kazılan Salat Tepe, Kenantepe, Giricano, Ziyarettepe ve Hirbemerdon gibi merkezler ile benzeşen bir mimari süreklilik ve anıtsallık, Amida Höyük'te de beklenebileceği düşünülmektedir (Ökse, 2015b, s. 74-75)

Amida Höyük'te yapılan yüzey araştırmalarından elde edilen verilere göre höyüğün MÖ 8. yüzyıldan itibaren kentsel doku dışında, farklı amaçlar doğrultusunda kullanılma olasılığıdır. Yeni Assur Dönemi'ne ait yazılı belgelerde *Amedi/Amid* kenti olarak adlandırılmasına ve bir saray inşa edildiğinden söz edilmesine karşın, höyük yüzeyinde saray seramiği olarak nitelendirilebilecek ince nitelikli kaplara ait parçalar yerine salt kaba nitelikli kullanım kaplarına ait parçalar bulunması, sarayın höyük üzerinde aranmaması için yeterli kanıt sunmaktadır. Yeni Assur Dönemi'nden itibaren tarihi belgelerde verilen, burada kentsel bir yerleşimin var olduğuna ilişkin bilgiler göz önüne alındığında, bu dönemlerde yerleşimin aşağı kente kaymış olması ve kentin en yüksek noktasını oluşturan Amida Höyük'ün belki de sadece askeri amaçla kullanılmış olması mümkün görünmektedir (Ökse, 2015b, s. 80-81).

Yukarı Darlı Höyüğü, Diyarbakır ili, Bismil ilçe merkezinin 2.7km kuzeybatısındaki Yukarı Darlı Mahallesi'nin hemen kuzeydoğusunda yer almaktadır. Dicle Nehri'nin 1.8km kuzeyinde yer alan höyüğün batısından mevsimlik dere akış göstermektedir. Höyük, 5.1 hektarlık alana sahip olup yaklaşık 30m yüksekliğindedir. Höyüğün güneybatı eteğinde mezarlık alanı yer almaktadır. Höyük yüzeyinde, Yeni Assur Dönemi, Klasik Çağ, Roma ve Bizans Dönemi seramikleri tespit edilmiştir (Kozbe

tarafından hazırlanan basılmamış Ilısu Barajı ve HES Projesi Koordinasyon Birimi Raporu; Tuna, 2011, s. 282).

Gre Sinan Höyüğü, Diyarbakır ili, Bismil ilçesinin 30km güneydoğusundaki Sinan Mahallesi'nin 2.6km kuzeybatısında ve Bismil-Batman Karayolu'nun kuzeyinde yer almaktadır. Raşik Tepesi olarak da bilinen höyüğün batısında ve kuzeyinde kaynak sularından beslenen dere yatakları geçerken; hemen güney eteğinde ise modern sulama kanalı geçmektedir. Yüzeydeki seramik buluntu dağılımına göre höyük, etek kesimleri de dâhil olmak üzere 4.3 hektar genişliğinde ve yaklaşık 18m yüksekliğindedir. Höyüğün çevresinde yoğun tarımsal faaliyetler sürdürülmektedir ve etek kısımları bu faaliyetler nedeni ile traşlanmıştır. Höyükte gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda, Demir Çağı Yeni Assur, Roma ve Orta Çağ ile Osmanlı Dönemi'ne ait seramikler saptanmıştır (DKVKBK, 2022/2).

Çakal Değirmeni, Diyarbakır ili, Bismil ilçesinin 30km güneydoğusundaki Sinan Mahallesi'ni hemen kuzeydoğusunda ve Bismil-Batman karayolunun güneyinde yer almaktadır. Yerleşim yeri, yaklaşık 1 hektarlık alanı kaplamakta ve 3m yüksekliğindedir. Yerleşim yerinin yakın çevresindeki değirmen kalıntılarından dolayı yöre halkı tarafından Çakal Değirmeni olarak adlandırılmıştır. Alanda gerçekleştirilen yüzey araştırmaları kapsamında, Demir Çağı'na ait Yeni Assur Dönemi ile Orta Çağ seramikleri tespit edilmiştir (Kozbe tarafından hazırlanan basılmamış Ilısu Barajı ve HES Projesi Koordinasyon Birimi Raporu).

Çakal Değirmeni 2, Diyarbakır ili, Bismil ilçesinin 30km güneydoğusundaki Sinan Mahallesi'nin hemen kuzeydoğusunda, Bismil-Batman karayolunun güneyinde yer almaktadır. Yerleşim yeri, yaklaşık 1.5 hektarlık alanı kaplamakta ve 1m yüksekliğindedir. Alanda gerçekleştiirlen yüzey araştırmaları kapsamında Nuzi boyalı seramikleri, Orta Assur ile Yeni Assur Dönemi'ne ait karakteristik seramik örnekleri tespit edilmiştir ((Kozbe tarafından hazırlanan basılmamış Ilısu Barajı ve HES Projesi Koordinasyon Birimi Raporu).

Gündi Abdi, Diyarbakır ili, Bismil ilçesinin 17km doğusundaki Gundi Abdi Mahallesi'nde Dicle Nehri'nin kuzey kıyısında yer almakatadır. Sinan Mahallesi'nin hemen kuzeydoğusunda, Bismil-Batman karayolunun güneyinde yer almaktadır.

Yerleşim yeri, 1.5 hektar genişlikte ve 1m yüksekliğindedir. Alan tarla olarak kullanıldığından yerleşim bugün tarla düzlüğü seviyesine kadar yükselti kaybetmiştir. Yerleşim yerinin yüzeyinde saptanan az sayıdaki seramik parçaları, Yeni Assur ve Orta Çağ'a tarihlendirilmiştir (Kozbe tarafından hazırlanan basılmamış Ilısu Barajı ve HES Projesi Koordinasyon Birimi Raporu).

Gre Rızvan, Diyarbakır ili, Bismil Iilçesine bağlı Aluç Mahallesi'nin 1.4km güneydoğusunda ve Dicle Nehri'nin güney kıyısındaki teras üzerinde yer almaktadır. Höyüğün güneyinde Savur Çayı akmaktadır. Höyük, 1.9 hektar genişliğinde ve 2m yüksekliğinde olup günümüzde höyüğün çevresinde yoğun tarımsal faaliyetlerin sürdürülmektedir. Yerleşim yerinin yüzeyinde gerçekleştirilen yüzey araştırması kapsamında, Orta Tunç Çağı, Yeni Assur ve Orta Çağ'a tarihlendirilen seramik örnekleri tespit edilmiştir (Kozbe tarafından hazırlanan basılmamış Ilısu Barajı ve HES Projesi Koordinasyon Birimi Raporu).

Babahaki Tepe, Diyarbakır ili, Bismil ilçesine bağlı Babahaki Mahallesi'nde yer almaktadır. Yerleşim yeri, 8.5 hektarlık bir yayılım alanını göstermekte ve 25m yüksekliğindedir. Höyük konisi kuzey kesiminde yer alırken; güney yönünde uzanan bir aşağı şehre sahip olduğunu gösteren teras kesimi mevcuttur. Çevresinde çok geniş tarımsal arazilere sahip olan höyükte büyük iş makinaları ile yoğun kaçak kazı ve toprak çekimi gerçekleştirilmiştir. Höyüğün güneybatı eteğinde kaynak suyu mevcuttur. Yerleşim yerinde gerçekleştirilen yüzey araştırması kapsamında, Erken Tunç Çağı'ndan Orta Çağa kadar kesintisiz yerleşim gördüğünü gösteren seramik buluntuları tespit edilmiştir (DKVKBK 2022/1).

Gültepe Höyük, Diyarbakır ili, Bismil ilçesinin 12km doğusundaki Gültepe Mahallesi'nde yer almaktadır. Yerleşim yeri 2 hektar genişliğinde ve 23m yüksekliğindedir. Güneyinde ve doğusunda ikişer adet obruk yer almakla birlikte çevresinde geniş tarımsal alanları mevcuttur. Gültepe Höyük, Çöltepe çöküntü dolinleri alanındadır. Nitekim höyük, Gültepe Köyü'nün hemen doğusunda, içinde taban suyunun açığa çıktığı bir çöküntü dolini gölü kıyısında yer alır. Yerleşmenin tatlı su ihtiyacını kolaylıkla temin amacıyla burada kurulduğuna şüphe yoktur (Karadoğan ve Kozbe, 2013, s. 552). Yerleşim yerinde gerçekleştirilen yüzey araştırması kapasamında,

Erken Demir Çağı, Demir Çağı ve Hellenistik-Roma Dönemi'ne ait seramikler tespit eddilmiştir.[37]

Yer altı drenajına bağlı olarak tuz ve jipslerde meydana gelen çözünme havza jeomorfolojisinde önemli bir etkiye sahiptir. Nitekim jipsli birimlerin erimesiyle meydana gelen çökmeler, Çöltepe ve Gültepe Höyük çevresinde olduğu gibi elips ve dairesel, kimi yerde yer altı suyunun yüzeye çıktığı göl görünümündeki çukurlukları oluşturmuş, bazı kesimlerinde ise Dicle Nehri Vadisi ve kollara ait vadilerin depresyon görünümünde genişlemesine neden olmuştur (Karadoğan ve Kozbe, 2013, s. 544).

Bazı çöküntü dolinlerinin etrafında Gre Dimse, Gültepe gibi höyükler yer almaktadır. Bu göllerin çevresi yabanıl hayat (yabani ördek, balık, kuş), sulama ve kullanım suyu açısından oldukça zengindir. Buradan itibaren kuzeye doğru çökme dolinleri başlamaktadır. Arazi kullanımı olarak Gültepe'nin kuzeyinde kuru tarım daha yaygınken güneye doğru gidildikçe sulamaya bağlı olarak pamuk üretimi yaygınlık kazanmaktadır (Kozbe-Karadoğan, Basılmamış Ilısu Barajı Jeomorfoloji Raporu).

Şükürlü Höyük, Diyarbakır ili, Çınar ilçesinin 13km kuzeybatısında, Diyarbakır-Bismil karayolunun sol tarafında ve Şükürlü Mahallesi'nin 1.5km batısında yer almaktadır. Yayvan ve alçak bir görünüm sergileyen yerleşim yeri, yaklaşık 0.7 hektarlık bir mezra tipi yerleşim olup 5m yüksekliğindedir. Höyük yüzeyinde, bazalt yapı taşları ile kaplıdır. Höyük yüzeyinde, Kalkolitik Dönem, Geç Tunç Çağı, Orta Assur ve Yeni Assur seramik parçaları saptanmıştır (Köroğlu, 1993, s.52; Coşkun Köse, 2005, s. 18.).

Kazıktepe, Diyarbakır ili, Çınar ilçesinin 14km kuzeybatısında, Kazıktepe Mahallesi'nin 500m güneybatısında yer almaktadır. Doğu ve güney kesimleri teraslı bir görünüm sergileyen höyüğün zirve kısmı diktir. Yerleşim yeri, etek kesimleri de dahil yaklaşık 19.1 hektar büyüklüğünde ve 35 m yüksekliğindedir **(Resim 5.28)**. Höyüğün yüzeyinde zirve kısmına yakın alanda, horasan harçlı duvar izleri, eteklere doğru bol miktarda küçük ve orta boy bazalttan mimari yapı öğesi olan duvarlara ait taşlar saptanırken doğu kesim ise geç döneme tarihlendirilen bir yerleşimin harabeleri bulunmaktadır. Höyükte tespit edilen seramik örneklerinden, Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Geç Tunç Çağı'na ait Orta Assur ve Demir Çağı'na tarihlenen Yeni Assur Dönemi varlığı saptanmıştır (Köroğlu, 1993, s.52; Coşkun Köse, 2005, s.18.). Yerleşim

[37] Kozbe tarafından hazırlanan basılmamış Ilısu Barajı ve HES Projesi Koordinasyon Birimi Raporu

yerinin çevresinde geniş tarımsal araziler ve su kaynakları mevcuttur. Nitekim höyüğün hemen kuzeyinde yer alan göletler su kaynağı açısından oldukça zengin olduğunu göstermektedir.

Resim 5.28: Kazıktepe Höyüğü Genel Görünüm (Google Earth 2024)

Höyükdibi (Melkiş), Diyarbakır ili, Çınar ilçesinin 15km batısında, Selyazı Mahallesi'nin güneyinde yer alan Höyükdibi Mezrası'ndadır. Yerleşim yerinin hemen batısında, Özyar Deresi geçmektedir. Yerleşim yeri, 2.3 hektar olup yaklaşık 18m yüksekliğinde yayvan ve alçak bir tepe görünümündedir. Höyük yapılan araştırmalar sonucunda, Kalkolitik Dönem, Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı ve Geç Tunç Çağı'nın yanı sıra höyükte Orta Assur ve Yeni Assur seramik parçaları da saptanmıştır (Köroğlu, 1993, s.52-53; Coşkun-Köse, 2005, s. 21).

Tavşantepe, Diyarbakır ili, Çınar ilçesinin 3km kuzeyinde, Altınakar Mahallesi'nin 1m güneyindeki Tavşantepe mezrasının doğunda yer almaktadır. Diyarbakır-Mardin karayolunun kuzeyinde bulunan höyük, yaklaşık 30m yüksekliğinde ve 10.2 hektarlık bir yayılım alananı sahiptir. Yerleşimin doğu kesimi dik bir görünüm sergilerken diğer kesimleri yayvandır (**Resim 5.29)**. Höyük genelinde mimari yapılara ait taş duvar izleri gözlemlenmiştir. Söz konusu yerleşim yerinin lokalizasyon öneri kapsamında Lehmann-Haupt bu höyüğü *Tušhan* ile özdeşleştirirken Forrer ise *Damdammusa* olabileceğini

önermiştir. Höyük yüzeyinde, Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı Geç Tunç Çağı mallarının yanı sıra Orta Assur ve Yeni Assur seramik parçaları saptanmıştır (Köroğlu, 1993, s. 53; Özbilen, 2016, s. 359-367; Coşkun Köse, 2005, s. 21).

Resim 5.29: Tavşantepe Höyüğü Genel Görünüm (Google Earth 2024)

Şekerviran, Diyarbakır ili Çınar ilçesinin 8km kuzeydoğusunda, Göksu Çayı'nın kenarında ve Şekerviran/Şekerören Mahallesi'nin ise 2km kuzeyine konumlanmaktadır. Oldukça alçak ve yayvan bir görünüm sergileyen yerleşim yeri, 5.20 hektarlık alanı kapsamakta ve 7m yüksekliğindedir. Höyükte gerçekleştirilen araştırmalar kapsamında höyük yüzeyinde yoğun olarak bazalt ezgi taşları gözlemlenmiştir. Höyük yüzeyinde Orta Assur ve Yeni Assur'a ait seramik parçaları saptanmıştır (Köroğlu, 1993, s. 53).

İncirtepe (Tilarap), Diyarbakır ili, Çınar ilçesinin 10km doğusunda, İncirtepe Mahallesi'nin hemen batısında yer almaktadır. Höyük, yaklaşık 7.10 hektar olup 20m yüksekliğindedir. Yerleşimin güneyi dik bir görünüm sergilerken; yayvan olan diğer kesimleri geniş bir teras ile çevrilmektedir. Höyük gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda, Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı'na ait seramik örneklerinin yanı sıra Geç Tunç Çağı'na ait Orta Assur örnekleri, Erken Demir Çağı ağız kenarı yivli seramikleri

ve Orta Demir Çağı'na tarihlenen Yeni Assur seramik parçaları saptanmıştır (Köroğlu, 1993, s. 53; Coşkun Köse, 2005, s. 22; **Resim 2.30**).

Resim 2.30: İncirtepe (Tilarap) Höyüğü Genel Görünüm (Google Earth 2024)

Aktepe, Diyarbakır ili, Çınar ilçesinin 14km doğusundaki Aktepe Köyü'nün kuzeyinde bulunmaktadır. Kuzey eteğinde bir kaynağın yer aldığı yerleşim yerinin yayılım alanı 9.2 hektardır ve yaklaşık 25m yüksekliğindedir. Höyüğün kuzey kesimi dik bir görünüm sergilerken; güneyinde teras yer almaktadır. Höyüğün kuzey eteklerinde ise bir su kaynağı yer almaktadır. Söz konusu bu yerleşim yerinin lokalizasyon önerisine bakıldığında Olmstead, bu höyüğü Mariru ile özdeşleştirmektedir. Höyük yüzeyinde Halaf seramiği, Erken Tunç Çağı'nın tipik seramiklerini oluşturan Yalın Basit Mallar, Metalik Mallar, Koyu Renk Ağız Kenarlı Portakal Renkli Çanaklar (DROB) örnekleri, Orta Tunç Çağı'nın Gri Mallar, Habur Boyalıları, Geç Tunç Çağı'nın Nuzi Malları ile Orta Assur seramiklerinin yanı sıra Yeni Assur Dönemi seramik örnekleri saptanmıştır. Höyüğün kuzey eteklerinde ise bir su kaynağı yer almaktadır (Köroğlu, 1993, s. 53; Özfırat, 2005, s. 93; Coşkun Köse, 2005, s. 22). Aktepe Höyüğü'nün bulunduğu yer, Diyarbakır Havzası'nın güneybatısında, Göksu Çayı Havzası'nın güneydoğu kesiminde,

irili ufaklı, birçok derenin birleştiği Baciyan Deresi Vadisi'nin yukarı kesiminde yer alır. Çevredeki sazlık ve kaynaklarda taban su seviyesinin yüksek, sulak bir alan olduğu anlaşılmaktadır.

Gre İzer/Doruk, Diyarbakır ili, Bismil ilçesine kuş uçumu yaklaşık 21km güneydoğusundaki Doruk Mahallesi'nde bulunmaktadır. Doruk Mahallesi'nin eski ismi Greüzeyir/ Gre Zer olarak bilinmektedir. Yerleşim yerinin büyük çoğunluğu modern yerleşme altında kalmakla birlikte; yayılım alanı 11.5 hektar olup 30m yüksekliğindedir. Höyükte gerçekleştirilen yüzey araştırmaları kapsamında, Erken Tunç, Orta Assur, Yeni Assur ve Orta Çağ'a ait seramik örnekleri saptanmıştır. Höyük, modern yapılaşmadan dolayı yoğun tahribata maruz kalmıştır. Höyüğün güneyinden gelen ve höyüğün doğu kısmından akan mevsimlik dere yatağı bulunmaktadır (Ay, 2012, s. 43-44).

Gre Azer, Diyarbakır ili, Bismil ilçe merkezinin yaklaşık 17km güneydoğusunda yer alan Kurudere Mahallesi'nin 2.5km güneyinde yer almaktadır. Höyüğün batısında ve doğusunda mevsimlik dere yatağı bulunmaktadır. Çevresinde çok geniş verimli tarımsal araziler yer alan höyük, 1.5 hektarlık alanı kapsamakta yaklaşık 15m yüksekliğindedir. Höyükte gerçekleştirilen yüzey araştırmaları kapsamında, Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilen Kızıl Kahverengi Boya Astarlı Malları (RBWW) seramikleri ile Yeni Assur Dönemi'ne ait seramikleri tespit edilmiştir (Ay, 2012, s. 52).

Gre Hılan (Hıllane)/ Topraklı, Diyarbakır ili Bismil ilçesine kuş uçumu yaklaşık 30km güneydoğusundaki Topraklı Mahallesi'nde bulunmaktadır. Höyük, modern yerleşimin altında kaldığı için kapladığı alanın boyutlarının tespit edilmesi güçleşmiştir. Ancak modern yerleşimin kapladığı yerleşim yerinde kısmen korunan ölçülere baktığımızda yaklaşık 16m yüksekliğinde ve 2.38 hektarlık alanı kaplamaktadır. Tur Abdin Dağları'nın yamacındaki bu yerleşim yerinde gerçekleştirilen yüzey araştırması kapsamında; Erken Tunç Çağı'na ait Koyu Renk Ağız Kenarlı Portakal Renkli Çanak (DROB), Orta Tunç Çağı Kızıl Kahverengi Boya Astarlı Mallar (RBWW), Orta Assur, Yeni Assur ve Orta Çağ'a ait sırlı seramik örnekleri saptanmıştır (Ay, 2012, s. 46-47).

Susam Tepe, Diyarbakır ili Bilmil ilçesinin 8.5km güneydoğusundaki Yenice Mahalesi'nin 1.8km güneybatısında ve Şeyhan Deresi'nin hemen batısında yer

almaktadır. Yerleşim yeri, 3.6 hektar yayılım alanına sahiptir. Şeyhan Çayı'nın batıındaki teras üzerinde yer alan höyüğün ova seviyesinden olan yüksekliği, doğu yönünde 45m iken; batı kesiminde 20m'dir. Şeyhan Çayı'nın batı kıyısında yer alan Susam Tepe'nin 150m kuzeydoğusunda, köylülerce tüm yıl boyunca kullanılan bir kaynak suyu bulunmaktadır. Ayrıca höyüğün çevresinde mercimek ekili tarım alanları bulunmaktadır. Susam Tepe'de gerçekleştirilen yüzey araştırmaları kapsamında, MÖ 3.binyıla ait Metalik Mallar, MÖ 3.binyıl sonu MÖ erken 2.binyıla ait ve bölge için karakteristik olan Koyu Renk Ağız Kenarlı Portakal Renkli Çanaklar (DROB), Habur Malları, Orta Assur, Yeni Assur Dönemi seramikleri ile Doğu Anadolu kökenli Erken Demir Çağı ağız kenarı yivli seramikleri tespit edilmiştir. Ayrıca Demir Çağı'na tarihlenmesi olası boyalı seramikler ile Orta Çağ'a tarihlendirilen sırlı ve sırsız örnekler de bulunmuştur (Kozbe ve Köroğlu, 2011, s. 687-688; Ay, 2012, s. 48).

Ayrıca Susam Tepe'nin bulunduğu alanın jemorfolojik yapısına genel olarak bakıldığında özellikle Hakemi Use ve Yenice Höyük'ün yer aldığı bu nokta, Karapınar depresyonunun kuzeyinde, Susam Tepe'nin kuzeybatısında ve buruna hâkim bir noktadır. Karapınar depresyonunun batısında Yenice Mahallesi ve Yenice Höyüğü bulunmaktadır. Yenice Mahallesi, yamaçlarda oluşmuş yarım daire şeklinde bir çöküntü alanının içine açılmış bir vadiye kurulmuştur. Şeyhan Çayı'nın hemen kenarında Yenice Höyük yer almaktadır. Mahallenin çevresinde de batıya doğru erozyon yarıklarıyla yarılmış çöküntü hendekleri görülmektedir. Bulunulan alan, platonun ortalama yükseltisine karşılık gelir. Yamaçlarda çökme ile ortaya çıkmış su kaynaklarına rastlanmakta ve bu alanlar kimi yerlerde yoğun sazlık şeklindedir. Çevresinde geniş verimli tarım alanları bulunmaktadır (Kozbe-Karadoğan, Basılmamış Ilısu Barajı Jeomorfoloji Raporu).

Kazancı (Kürthacı) Höyüğü, Diyarbakır ili, Bismil ilçesinin 13km güneyinde, Kazancı Mahallesi'nin 1km güneyindeki Yeşiltepe mezrasında yer almaktadır. Yerleşim yeri, 11,6 hektarlık yayılım alanına sahip olup 30m yüksekliğindedir. Yerleşim yerinin kuzeybatı dik, diğer yönleri yayvan bir görünüm sergilerken doğu kesiminde teraslar mevcuttur. Höyük yüzeyinde Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Geç Tunç Çağı''na ait seramik örneklerinin yanı sıra Orta Assur, ağız kenaivli Erken Demir Çağı ve Yeni Assur ile seramik parçaları saptanmıştır (Köroğlu, 1993, s. 54; Ay, 2012, s. 58; Coşkun-Köse, 2005, s. 19). Çağdaş yerleşme durumu bakımında Kazancı Höyüğü ve çevresinde buğday, mercimek, arpa, mısır, pamuk gibi tarımsal faaliyetler ile küçükbaş ve

büyükbaş hayvancılığın yapıldığı bu doğrultuda ekonominin temeli tarım ve hayvancılık, dokumacılığa dayandığı bilinmektedir. Bölgede modern tarımsal sulama başlamadan önce kuyu ve tulumbalardan sağlanana su ile sulama yapıldığı beliritilmiştir (Ay, 2012, s. 59). Kuzeye bakan yamaçlarının daha dik ve asimetrik bir höyük olan Kazancı'nın plato yüzeyinde Baciyan Deresi'ne kavuşan çok geniş bir sel yatağı üzerinde kurulmuştur (**Resim 5.31)**.

Resim 5.31: Kazancı Höyük Genel Görünüm (Google Earth 2024)

Ayrıca jeomorfolojik açıdan Gricano çevresi ve Kayabaşı Tepelerinin bulunduğı alana bakıldığında, bu tepeler Tepe Depresyonu'nun kuzeyinde yamaç eğiminin ve yükseltinin azaldığı bir yerdedir. Bu kesimdeki yamaçlarda depresyon çökmesine bağlı olarak geride kalmış kalıntı tepeleri mevcuttur. Bu tepeler doğu-batı yönlüdürler ve muhtemelen Gricano Höyüğü'de bu tarzda bir kalıntı tepenin üzerine kurulmuştur. Höyüğün batısında Dayal Tepesi, doğusunda ise Mezarlık Tepe yer almaktadır. Dayal Tepesi'nin alt yamacında, holosen sekisi üzerinde Zelo Mahallesi, Mezarlık Tepe güneyinde holosen sekisi üzerinde de Bozçalı Mahallesi bulunmaktadır. Höyüğün görüş alanı içerisinde Ziyaret Tepe, Çayırlık Tepe daha güneyde ise Koğuk Höyüğü görülmektedir. Bu kesimde yamacın bittiği yere 5m Holosen sekileri üzerinde kuru ve sulu tarım yapılmaktadır. Bulunulan noktada ve kalıntı tepelerin üzerinde de pamuk

tarımı yapılmaktadır. Höyüğün bulunduğu alan iyi bir noktaya lokalize edilmiştir ki görüş açısının geniş, hava sirkülasyonunun fazla olduğu bir yerdir. Höyükte yapılan gözlemler sonucunda başka yerden getirilen gabro, radyolarit, serpantin, bazalt vs. taşlarda bulunmaktadır. Höyüğün güneydoğu yamacında ise bir su kaynağı veya bir obruk kalıntısı bulunmaktadır (Kozbe-Karadoğan, Basılmamış Ilısu Barajı Jeomorfoloji Raporu)**.**

Koğuk Höyük, Diyarbakır ili Bismil ilçesinin kuş uçumu 13 güneydoğusundaki Koğuk, Mahallesi'nde yer almaktadır. Yerleşim yeri, 10.8 hektarlık bir alanı kaplarken 29m yüksekliğindedir. Yerleşim yerinde gerçekleştirilen yüzey araştrması kapsamında Geç Kalokitik Dönem'e ait Uruk seramikleri, Erken Tunç Çağı'na ait Metalik Mallar'ın yanı sıra Koyu Renk Ağız Kenarlı Portakal Renkli Çanak (DROB) örnekleri ile Orta Tunç Çağı'na ait Kızıl Kahverengi Boya Astarlı Mallar (RBWW) seramikleri tespit edilmiştir. Ayrıca Orta Assur ve Yeni Assur Dönemi seramik örnekleri ile Orta Çağ sırlı seramik örnekleri saptanmıştır. Yerleşimin güneydoğu ve doğu eteğinde evler bulunmaktadır. Güneyinde Agıllı köyüne giden yol bulunmaktadır. Batısında Yenice'ye giden yol bulunmaktadır. Yenice'ye giden yolun batısında tarla sularının oluşturduğu dere yatağı bulunmaktadır. Höyüğün doğu eteğinde yakın geçmişe ait evler bulunduğu bilgisine ulaşılmıştır. Ayrıca bölgenin ekonomisinde pamuk, mısır, buğday, arpa, mercimek ile büyük baş hayvancılık faaliyetleri önemli rol oynamaktadır (Ay, 2012, s. 60-61).

Nitekim Koğuk Höyüğü ve depresyonu, höyüğün kurulduğu yer bir akarsu vadisi değildir. Fakat kuzeye doğru bir vadi şeklini aldığı gözlenmiştir. Vadi, höyüğün güneyinde 500m gibi bir mesafede sona ermektedir. Yarım daire biçimli ve hafif eğimli bir yamaç şeklinde kapanmaktadır. Kuzeye doğru genişleyen ve derinleşen vadinin yapısına bakıldığında depresyonun çökme ile birlikte bu kesimden başlayan bir akarsu aşındırmasına maruz kaldığını söylemek mümkündür. Bu takdirde höyüğün kuzey batısında bugün de izlerini görebilen ve geçmişte var olan su kaynaklarından söz edebilmektedir. Çevresine hâkim bir noktada bulunan höyüğün kuruluşunun bu su kaynaklarına bağlı olduğu açıktır. Ayrıca höyüğün 300m doğusunda da bir su kaynağı mevcuttur. Köy muhtarından edinilen bilgiye göre; höyüğün kuzey vadi tabanında da bir su kaynağı olduğu bilinmektedir. Höyük, bölgeye çok hâkim bir noktadadır ve tepesinden Batman'a kadar tüm çevreyi görmek mümkündür. Çevredeki höyüklerin zamanla yükseltilerinin azaldığı, yine yerel halk tarafından edindiğimiz bir bilgidir.

Yükseltilerin zamanla azalmasının nedeni ise alttaki jipslerin erimesidir. Söz konusu çökme sistemi günümüzde de devam etmektedir (Kozbe-Karadoğan, Basılmamış Ilısu Barajı Jeomorfoloji Raporu).

Aralık (Tezekli) Höyüğü, Diyarbakır ili, Bismil ilçesinin 3km doğusunda, Bismil-Tepe Beldesi'nin kuzey kenarında, Dicle Nehri'nin ise güney kıyısında yer almaktadır. Aralık Mahallesi yakınına konumlanan höyük, oldukça yayvan ve alçak bir yerleşim yeri olan 1.4 hektarlık alana sahiptir. Günümüzde modern yapılaşma, tarımsal faaliyetler ve karayolundan dolayı tarla düzlüğüne inmiş ve sınırları şeçilemeyecek durumdadır. Höyükte gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda, yerleşim izleri eteklerde devam etmekle birlikte Assur Dönemi'ne ait seramik parçaları batı etekte yoğunluk göstermiştir. Höyüğün güney eteğine asfalt yolun tahrip ettiği kesimde geç dönem mezarlarına ait kiremit parçaları gözlemlenmiştir. Höyük yüzeyinde Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Geç Tunç Çağı ile Orta Assur ve Yeni Assur seramik parçaları saptanmıştır (Köroğlu, 1993, s. 54; Tekin, 2009b, 283; Ay, 2012, s. 50; Coşkun-Köse, 2005, s. 15). Ayrıca Prof. Dr. Gülriz Kozbe ve Prof. Dr. Jason Ur tarafından bu alanda gerçekleştirilen yüzey araştırması kapsamında da Geç Kalkolitik, Yeni Assur Dönemi, Hellenistik Dönem ve İslami Dönem'e ait seramikler tespit edilmiştir.

Simak Tepe, Diyarbakır/ Bismil ilçe merkezinin yaklaşık 17km güneydoğusunda yer alan Kurudere Mahallesi'nin 2km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Mevsimlik dere yatağına yakın tepelik yamaç üzerinde yer almaktadır. Höyük, 3.4 hektarlık alana yayılmakla birlikte tarla düzlüğündedir. Tarla olarak kullanılan yerleşim yerinde Assur, Roma, Bizans ve İslami Dönem seramikleri tespit edilmiştir. [38]

Türkmenhacı Höyüğü, Diyarbakır ili, Bismil ilçesinin 3.5km güneyinde, Türkmenhacı Mahallesi'nin 2.5km kuzeyinde yer almaktadır. Yerleşim yerinin doğu kesimi dik bir görünüm sergilemektedir. Höyük, 2.4 hektarlık alana yayılmaktadır. Yaklaşık 20m yüksekliğindeki höyük yüzeyinde; Erken Tunç Çağı'na Koyu Renk Ağız Kenarlı Portakal Renkli Çanaklar (DROB) örnekleri, Orta Tunç Çağı Habur Boyalıları, Kızıl Kahverengi Boya Astarlı Malları (RBWW) örnekleri, Geç Tunç Çağı'na ait Orta

[38] Kozbe tarafından hazırlanan basılmamış Ilısu Barajı ve HES Projesi Koordinasyon Birimi Raporu

Assur Malları ile ve Yeni Assur Dönemi seramik parçaları saptanmıştır (Köroğlu, 1993, s. 54; Coşkun-Köse, 2005, s. 17).

Balcılar Höyüğü (Gre Seledun), Diyarbakır ili, Bismil ilçesinin 27km, Tepe Beldesi'nin 12km güneydoğusundaki Balcılar Mahallesi'nde ve Savur Çayı'nın sağ kıyısında yer almaktadır. Yerleşim yeri güneye doğru teraslar yaparak alçalan 4.27 hektarlık alana sahiptir. Yaklaşık 15m yüksekliğindeki höyük yüzeyinde, oldukça yoğun bir şekilde taş kalıntıları mevcuttur. Ayrıca yerleşim yerinin doğu terasında geç döneme ait yerleşme izleri gözlemlenmiştir. Höyük yüzeyinde, Orta ve Yeni Assur seramik parçaları saptanmıştır (Köroğlu, 1993, s.55; Coşkun-Köse, 2005, s. 20).

Gre Seledun, Savur Çayı ile höyüğün hemen kuzeyindeki mevsimlik derenin birleştiği yerde, vadi tabanında yer almaktadır. Savur Çayı, höyüğün güneybatı yönünden gelerek höyüğün doğu yönünden kuzeye doğru yönelmektedir. Höyüğün kuzey ve doğu yamacı daha dik eğime sahip iken güney ve batı yamacı daha az eğime sahiptir. Balcılar Höyüğü, çok geniş bir depresyonda yer almaktadır (**Resim 5.32)**. Bu depresyonun tabanındaki Köy Deresi ve Caferi Deresi, Savur Çayı'na kavuşmaktadır (Kozbe-Karadoğan, Basılmamış Ilısu Barajı Jeomorfoloji Raporu). Höyüğün güneydoğusundaki yamaçlarda yoğun heyelan izleri mevcut olup heyelanla birlikte su kaynakları ortaya çıkmıştır. Yer yer sulu tarım görülmektedir ancak ağırlıklı olarak mercimek, buğday gibi tahılların üretiminin olduğu kuru tarım görülmektedir. Yakın zamana kadar bu bölgenin tarımsal ve hayvansal üretimi, arpa, buğday, mısır, mercimek ve pamuk ile büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığa dayandığı bilinmektedir (Ay, 2012, s. 69-70). Depresyonun daha güneyinde ana kayanın ortaya çıkmasıyla birlikte tarımın azaldığı görülmektedir.

Pınarbaşı Höyük (Matar), Diyarbakır ili, Bismil ilçesinin 31km, Tepe Beldesi'nin 16km güneydoğusundaki Pınarbaşı Mahallesi'nde yer almaktadır. Savur Çayı'nın sol kıyında, Diyarbakır-Savur-Mardin karayolunun kuzeyindeki yerleşim yerinin sahip olduğu yayılım alanı 12.95 hektar olup yaklaşık 25m yüksekliğindedir (Köroğlu, 1993, s. 55; Ay, 2012, s.64). Kuzey kesimi oldukça dik olan höyüğün batı ve güney kesimi teras görünümü sergilemektedir (**Resim 5.33)**. Söz konusu yerleşim yerinin lokalizasyon öneri kapsamında Streck, bu yerleşim yerini Madara ile özdeşleştirmiştir. Höyük yüzeyinde, Kalkolitik Dönem, Orta Tunç Çağı, Geç Tunç Çağı mallarının yanı

sıra Orta Assur ve Yeni Assur seramik parçaları saptanmıştır (Köroğlu, 1993, s.55; Ay, 2012, s.64).

Asimetrik bir höyük görünümü sergileyen Pınarbaşı/Matar'ın, sırtı, düşük bir eğimle plato düzlüğüne dayanmaktadır. Kuzeyi oldukça yüksek, dik bir eğimle vadi tabanına dayanmaktadır. Kuzeydeki vadi, höyüğün bulunduğu yerde sona ermektedir. Bu durum höyüğün kuzeyinde yoğun su kaynaklarının varlığına işaret etmektedir. Çevrede yoğun bir biçimde kuru tarım yapılmaktadır. Platonun en güneyinde Savur Çayı Boğazı görülmektedir. Höyüğün güneyinde çoğunluğu terk edilmiş birkaç evden oluşan bir yerleşme mevcuttur ki meskenlerinde taşla birlikte kerpiçte kullanılmaktadır (Kozbe-Karadoğan, Basılmamış Ilısu Barajı Jeomorfoloji Raporu). Çevrede yoğun bir biçimde kuru tarım yapılmaktadır. Günümüzde yerleşim yerinin ekonomisinde tarımsal faaliyeler ile hayvancılık önemli rol oynamıştır. Tarımsal faaliyetler kapsamında buğday, arpa, mercimek, pamuk üretimi hayvancılık faaliyetleri kapsamında ise büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık yapılmıştır (Ay, 2012, s.65).

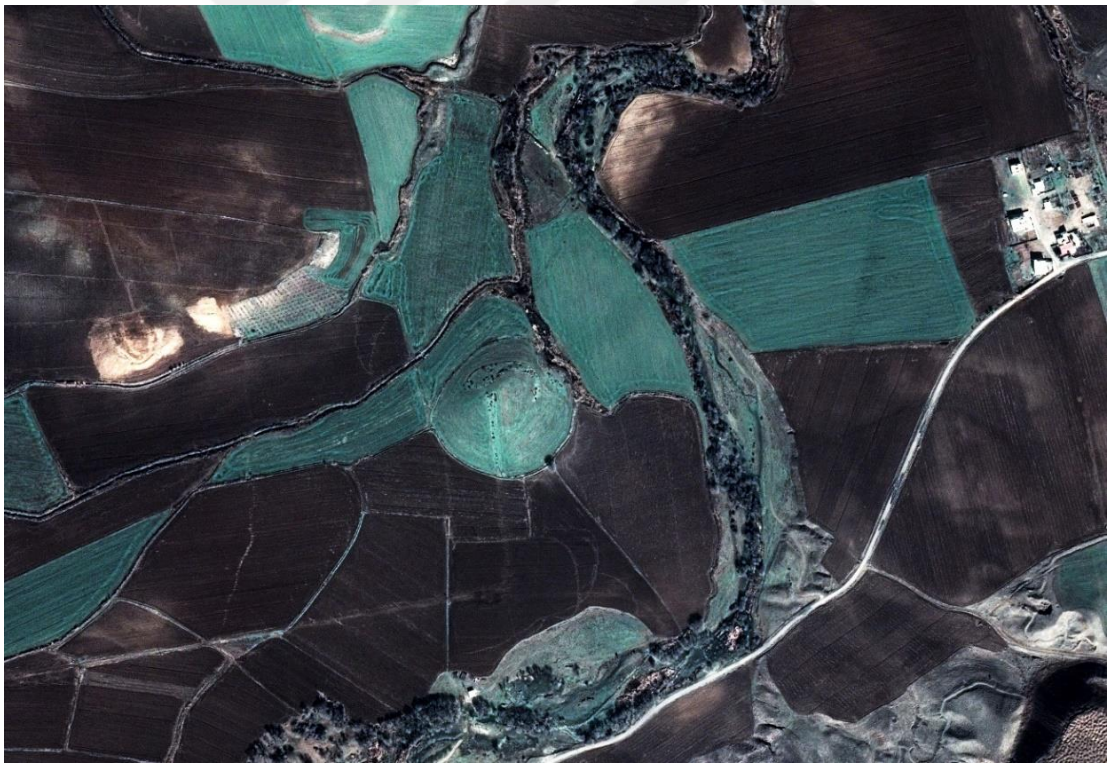

Resim 5.32: Balcılar/Gre Seledun Höyüğü Genel Görünüm (Google Earth 2024)

Resim 5.33: Pınarbaşı Höyüğü Genel Görünüm (Google Earth 2024)

Till Dodu Höyüğü, Diyarbakır ili, Bismil ilçesine bağlı Ahmetli Mahallesi'nin 1.5km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Yerleşim yeri, 4.5 hektarlık alana yayılmakta ve 16m yüksekliğindedir. Yerleşim yerinde, Erken Tunç Çağı, MÖ 2. binyıl seramikleri ile Yeni Assur Dönemi'ne ait seramik örnekleri tespit eilmiştir. Güney yamaç alanı hariç diğer alanlar tarıma açılmıştır. Höyüğün kuzeydoğusundan gelen tarım sularının oluşturduğu dere yatağı höyüğün kuzeyinden geçip höyüğün batı sınırından kuzeye doğru devam etmektedir. Höyük çevresine göre yüksekte olup tarla görünümündedir (Ay, 2012, s. 71.).

Eliaçık (Köpekli) Höyük, Diyarbakır ili, Bismil ilçesinin 10km, Köpekli Mahallesi'nin ise 2km kuzeybatısında yer almaktadır. Yerleşim yeri, 6.1 hektarlık alanı kaplamakta ve yaklaşık 25m yüksekliğindedir. Yerleşim yerinin, kuzey-güney yönünde uzayan, batı ve kuzey kesimlerinde geniş teraslara sahiptir. Yeni Assur Dönemi ile temsil edilen höyüğün doğu yamacında yoğun yivli seramik parçaları da tespit edilmiştir (Köroğlu, 1993, s. 55). Özellikle Zorova Mahallesi'nin güneyinde ve Köpekli Höyük civarı, tabanında su bulunmayan sel yatağı niteliğinde geniş bir vadidir. Bu vadi, Kuruçay'a kavuşan birçok kuzeydoğu- güneybatı yönlü süpsekant vadiden bir tanesidir. Höyükte bu vadinin yukarı kesimleri de Üçtepe'nin görüş alanı içinde yer almaktadır.

Yamaçların yarısı tarımsal faaliyetlerle tahrip edilmiştir. Çevrede tamamen kuru tarım yapılmaktadır.

Beşiktepe (Mollacebbar), Diyarbakır ili, Bismil ilçesi Devran Mahallesi'nin 1km doğusunda yer almaktadır. Yerleşim yerinin batısı ile doğusunda mevsimlik dere akmakta ve güneyde Ambar Çayı ile birleşmektedir. Güneydeki Üçtepe Höyüğü'nün görüş açısındaki ve orta büyüklükteki bir köy tipi niteliğindeki yerleşim yeri, 2.8 hektar olup yaklaşık 21m yüksekliğindedir. Höyük yüzeyinde gerçekleştirilen incelemeler sonucunda, Orta Tunç Çağı'na ait Kızıl Kahverengi Boya Astarlı Mallar (RBWW), ile Orta Assur ve Yeni Assur seramik parçaları saptanmıştır (Köroğlu, 1993, s. 55; DKVKBK, 2019/1).

Karaçalı (Tilalo) Höyük, Diyarbakır ili, Sur ilçesinin 10km kuzeydoğusunda, Diyarbakır-Silvan Karayolunun kuzeybatısında ve Karaçalı Mahallesi'nin ise hemen güneybatısında bulunmaktadır. Höyük, 16.5 hektarlık bir alana sahip olup yaklaşık 40m yüksekliğindedir. Yerleşimin kuzey kesimi dik, güneyi yayvan bir görünüm sergilerken ve batı kesimini geniş bir teras çevrelemektedir. Günümüzde özellikle kuzeydoğu kesiminin büyük bir bölümü modern yapılaşma altında kalmıştır (**Resim 5.34)**. Yerleşimin kuzeydoğusunda, kaynak suyu mevcuttur ve kaynak suyunun önü kesilerek gölet oluşturulmuştur. Yerleşimin yaklaşık kuş uçumu 7.8km güneybatısında Amida Höyük ve Dicle Nehri yer almaktadır. Höyük yüzeyinde, Orta Assur, Yeni Assur ve Erken Demir Çağı ağız kenarı yivli seramik parçaları saptanmıştır (Köroğlu, 1993, s.56; Benedict, 1980, s.130-131).

Gökçetevek (Raşik) Höyük, Diyarbakır ili, Silvan ilçesinin 30km batısında ve Gökçetevek Mahallesi'nde yer almaktadır. Höyük, 4.31 hektar olup 20m yüksekliğindedir. Yerleşim yerinin doğusunda Sarıçanak Deresi, batısında Akçay Deresi geçmekte ve yaklaşık 5km güneyde birleşmektedirler. Yerleşim yerinde, kuzey-güney doğrultusunda uzayan höyük konisini çevreleyen kiklopik taşlardan yapılmış ve muhtemelen bir sur yapısına ilişkin kalıntılar olduğu düşünülen mimari unsurlar gözlemlenmiştir. Höyüğün kuzey kesimi teraslanarak bahçeye dönüştürülmüş, güneybatı eteğinde ise evler inşa edilmiştir. Höyük yüzeyinde, Erken Demir Çağı yivli seramikleri ile Yeni Assur Dönemi seramik örnekleri saptanmıştır (Köroğlu, 1993, s.

56; Kozbe tarafından hazırlanan basılmamış Ilısu Barajı ve HES Projesi Koordinasyon Birimi Raporu).

Resim 5.34: Karaçalı Höyüğü Genel Görünüm (Google Earth 2024)

Yarımca Höyük, Diyarbakır ili, Sur ilçesinin kuş uçumu 20km kuzeydoğusunda ve Yarımca Mahallesi ile Ambar Çayı'nın yaklaşık 1km güneydoğusunda yer almaktadır. Höyüğün yayılım gösterdiği alan 3.70 hektardır ve yaklaşık 30m yüksekliğe sahiptir. Yerleşim yerinin kuzey kesimi oldukça dik, doğusu ise alçak bir görünüm sergilemektedir. Höyük yüzeyinde, Orta Assur, Yeni Assur ve yivli Erken Demir Çağı seramik parçaları saptanmıştır (Köroğlu, 1993, s. 56).

Çubuklu (İshakan) Höyük, Diyarbakır ili, Sur ilçesinin 33km, Çubuklu Mahallesi'nin ise 1.5km kuzeydoğusuna konumlanmaktadır. Yerleşim yeri, 2.40 hektarlık alana sahip olup yaklaşık 21m yüksekliğe sahiptir. Höyüğün doğusunda bir kaynak suyu noktası bulunmakta ve yerleşimin güneyinden geçmektedir. Höyüğün batı ve kuzey kesimleri dik ve yüksek iken diğer yönler yayvan ve alçak bir görünüm sergilemektedir. Höyük yüzeyinde Orta Assur, Yeni Assur ve yivli Erken Demir Çağı seramik parçaları saptanmıştır (Köroğlu, 1993, s. 56; Özfırat, 2005, s. 93).

Pir Hüseyin Höyüğü, Diyarbakır ili, Sur ilçesine bağlı Alibardak Mahallesi'nin 5km batısında, Ambar Çayı'nın yaklaşık 340m batısında yer almaktadır (Köroğlu, 1993, s.57; Peasnall ve Algaze, 2010, s.165-167). Yerleşim yeri, topoğrafyasına göre morfolojik olarak bazı bölümlere ayrılmıştır: Yüksek Höyük, Doğu Terası, doğu yönündeki Yüksek Höyük'ün hemen eteğindeki Küçük Burun, Doğu yönündeki Doğu Aşağı Kasabası ile Yüksek Höyük'ün doğrudan kuzeyinde ve batısında bulunan Kuzey ve Batı Aşağı Kasabaları'ndan oluşmaktadır (Peasnall ve Algaze, 2010, s. 169, 170-171).

Höyük Ambar Çayı'nın taşkın yatağına bakan yüksek bir Pleistosen Dönem'e ait bir teras üzerinde yer almaktadır. Yaklaşık 9.70 hektarlık abir yayılım alanına sahip olan yerleşim yeri, 27m yüksekliğindedir. Pir Hüseyin'in konumu muhtemelen yerleşimin güneybatısında Ambar Çayı'na dik uzanan mevsimlik bir dere içinde ortaya çıkan ve içme suyu sağlayan bir dizi önemli kaynak tarafından belirlenmiştir. Yerleşim yerinin zirve düzlüğü geniş, doğu ve kuzey kesimleri dik, batı kesiminde ise teras bulunmaktadır. Höyük yüzeyinde farklı dönemlere ait seramik parçaları bulunmakla birlikte tipik Orta Assur ve Yeni Assur seramik parçaları yaygın iken ithal Assur saray malları da tespit edilmiştir (Köroğlu, 1993, s. 57; Peasnall ve Algaze, 2010, s. 165-167). Pir Hüseyin'in bulunduğu Yukarı Dicle'nin drenaj alanının dağ eteği bölgesi, Dicle Nehri'nin kuzeyinde ve Toros Dağları'nın güneyinde yüksek ovalar ve alçak tepelerden oluşan tutarlı bir bölgedir. Yılda yaklaşık 500 ile 600mm arasında değişen ve doğal olarak belirtilen yükseklik değişikliklerine göre değişen batıdan doğuya doğru artan bir eğimi takip eden nispeten bol ve istikrarlı yıllık yağışla karakterize edilmektedir (Peasnall ve Algaze, 2010, s. 167).

Üçtepe'den Dicle Nehri geçildikten sonra Ambar Çayı'ndan kuzeye doğru seyri takip edildiğinde Pir Hüseyin'e ulaşılmaktadır. Nitekim Diyarbakır üzerinden Toroslara giden modern yol, Pir Hüseyin'in birkaç km güneyinde Ambar Çayı'nı geçmekte ve rotasının önemli bir kısmı boyunca nehri kuzey-güney yönünde takip etmektedir. Bu rota Ambar Çayı'nın yayladan çıktığı noktada, bugün yayladaki Lice ilçesi ile dağlık bölgedeki Hani ilçesi arasında geçişe olanak sağlayan bir geçit bulunmaktadır (Peasnall ve Algaze, 2010, s. 168) Ambar Çayı'nın antik çağda Toros Dağları'nın etekleri ile Mezopotamya'yı ya Diyarbakır Bölgesi yoluyla ya da daha doğrudan Ambar Çayı-Dicle Nehri kavşağından veya her iki yol güzergâhı ile birbirine bağlamaya hizmet ettiği düşünülmektedir.

Sivritepe (Şehaban) Höyük, Diyarbakır ili, Yenişehir ilçesinin kuş uçumu 25km kuzeyinde, Sivritepe Mahallesi'nin sınırları içerisinde ve Dicle Nehri'nin 500m kadar kuzeyinde yer almaktadır. Yerleşim yeri oval bir görünüm sergilemektedir. Höyük, 2 hektar boyutlarında ve yaklaşık 20m yüksekliğindedir. Höyüğün güney kesimi yüksek olup bu tarafta modern köy yerleşmesi yoğun bir tahribat oluşturmuştur. Höyük yüzeyinde, Orta Assur, ağız kenarı yivli Erken Demir Çağı ve Yeni Assur seramik parçaları saptanmıştır (Köroğlu, 1993, s. 57).

Harem Höyük, Diyarbakır ili, Kocaköy ilçesine bağlı Harem Mahallesi'nin yaklaşık 250m güneydoğusunda yer almaktadır. Harem Höyük yaklaşık 3,5 hektar büyüklüğünde ve 1,5-2m yüksekliktedir. Höyüğü kuzeyden sınırlayan ve doğu-batı yönünde akan Harem Deresi, Ambar Çayı'na kavuşmaktadır. Yerleşimi çevreleyen geniş düzlüklerle birlikte höyüğün tamamında halen tarım yapıldığından, yüzeyi tahrip olmuştur. Höyük yüzeyinde gerçekleştirilen saha taramasında, Geç Neolitik Dönem, Kalkolitik Çağ (?), Erken Demir Çağı, Orta Demir Çağı, Geç Roma Dönemi ve Orta Çağ'a tarihlendirilen seramik parçaları tespit edilmiştir (Can, vd. 2023, s. 370-371).

Eğer Tutmaz Deresi Yerleşimi, Diyarbakır ili, Sur ilçesi sınırları içerisinde Mardin Kapı'dan çıkan ve eski Mardin yolunu oluşturan asfalt yolun solunda ve On Gözlü Köprü'nün hemen güneyinde küçük bir yerleşim tespit edilmiştir. Dicle'nin sağ kıyısındaki bu yerleşim yeri, bugün Çarıklı Mahallesi Fabrika Mevkii sınırları içinde bulunmaktadır. Yerel halk tarafından Eğer Tutmaz Deresi olarak tanımlanan ve yaklaşık 1 hektarlık bir alanı kaplayan, günümüzde yüksekliği kalmamış bu yerleşim üzerinde, Ortaçağ ve Geç Assur seramik örnekleri saptanmıştır (Tekin, 2009b, s.280).

Helva Tepe, Diyarbakır ili, Sur ilçesine bağlı Çarıklı Mahallesi sınırları içindeki, günümüzde canlı hayvan borsası olarak kullanılan alanın 2km kadar doğusunda, yolun sol kenarında yer almaktadır. Doğal bir tepe üzerinde bulunan yerleşim, tamamen modern yapılarla kaplıdır. Yaklaşık 1.5 hektarlık alanı kaplayan yerleşimde, Geç Assur ve Ortaçağ seramik örneklerinin yanı sıra yörede iyi bilinen saman yüzlü Kalkolitik Dönem seramik parçaları da gözlemlenmiştir (Tekin, 2009b, s. 280).

Çevlik Yerleşimi, Diyarbakır ili, Sur ilçesine bağlı Çarıklı Mahallesi sınırları içinde yer alan Helva Tepe'nin 500m doğusunda ve Dicle'nin eski yatağında bulunan iki yerleşim

yerel halk tarafından Çevlik ismiyle anılmaktadır. Çevlik Yerleşimi'nin yaklaşık 300m doğusunda, Çevlik 2 Yerleşimi yer almaktadır. Çevlik Yerleşimi, yaklaşık 2 hektarlık bir alanı kapsamaktadır. Yoğun tarımsal etkinlik nedeniyle bugün yüksekliği tarla düzlüğüne inmiştir. Çevlik Yerleşimi'nde gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda burada, Yeni Assur seramiği ve el yapımı Erken Tunç Çağı seramikleri ele geçerken; Çevlik 2 Yerleşimi, Orta Çağ'a tarihlendirilmiştir (Tekin, 2009b, s. 280-281.).

Harem (Kayaaltı) Höyük, Diyarbakır ili, Çınar ilçesine bağlı Yuvacık Mahallesi'nin 1km batısında yer almaktadır. Dicle Nehri'nin kenarına kurulmuş olan yerleşim, Diyarbakır-Batman karayolunun kuzeyinde kalmakta ve bugün tarla olarak kullanılmaktadır. Yaklaşık 1.5 hektarlık bir alanı kaplayan Harem, Dicle Nehri'nden yaklaşık 1km içeride, doğal bir sırt üzerinde bulunmaktadır. Bölgedeki önemli bir Halaf yerleşimi olan höyükte, Yeni Assur Dönemi ve Ortaçağ seramikleri de tespit edilmiştir (Tekin, 2009b, s.281).

Greke Şebik, Diyarbakır ili, Çınar ilçesine bağlı Yuvacık Mahallesi'nin sınırları içerisinde ve Harem (Kayaaltı) Mevki'nin yaklaşık 2km doğusunda doğal yükseltilerin arasında sıkışmış durumda bulunan yerleşim yerinde, Yeni Assur ve Kalkolitik Çağ seramik parçaları toplanmıştır (Tekin, 2009b, s. 281).

Hacımuhammed Höyüğü, Diyarbakır ili, Çınar ilçesine bağlı Başaklı Mahallesi'nin yaklaşık 2km batısında, Hacımuhammed adlı yerleşim yer almaktadır. Günümüzde pamuk ve mısır tarlası olarak kullanıldığından yükseltilerini kaybetmiş; bu nedenle uzaktan seçilmesi imkânsız hale gelmiştir. Yerleşim yerinde, Ortaçağ ve Yeni Assur seramiğinin yanı sıra bölgede yaygın olan Kalkolitik Dönem saman yüzlü seramik parçaları ele geçmiştir (Tekin, 2009b, s. 281).

Haremi Kezbani, Diyarbakır ili, Çınar ilçesine bağlı Yuvacık Mahallesi'nin 1km kuzeyinde, Dicle'nin eski yatağının kıyısında bulunan yerleşim, günümüzde pamuk ve mısır tarlası olarak kullanıldığından yükseltisini kaybetmiştir. Bu nedenle uzaktan seçilmesi imkânsız hâle gelmişlerdir. Alanda Kalkolitik Dönem saman yüzlü çanak çömleklerin yanı sıra Yeni Assur ve Ortaçağ seramikleri de ele geçmiştir (Tekin, 2009b, s. 281).

Greke Mezele Hucetti, Diyarbakır ili, Bismil ilçesinde bulunan Üçtepe'nin yaklaşık 5km batısında, eski adı Hucetti olan Başaklı Mahallesi'ne bağlı ve yerel halk tarafından 'Hucetti Mezarlık Höyüğü' anlamına gelen Greke Mezele Hucetti olarak adlandırılan, büyük boyutlu bir Geç Neolitik yerleşimdir. Dicle Nehri'nden yaklaşık 2km uzakta doğal bir sırt üzerine ve Diyarbakır-Batman karayolunun sağ tarafında kurulmuş olan Hucetti, bugün pamuk tarlası olarak kullanıldığından uzaktan seçilmesi güçtür. Bununla birlikte yerleşimin 3 hektardan daha geniş olduğu düşünülmektedir. Hucetti'de Doç.Dr. Halil Tekin tarafından gerçekleştirilen araştırmalar çerçevesinde, Neolitik Dönem, Kalkolitik Dönem, Erken, Orta ve Geç Tunç Çağları'na ait seramikler ele geçmiştir. Alandan toplanan seramikler ışığında, höyüğün Yeni Assur Dönemi'nin sonunda terk edildiği anlaşılmaktadır (Tekin, 2009b, s.281-282; Coşkun-Köse, 2005, s.17-18).

Greke Gazale, Diyarbakır ili, Bismil ilçesindeki Üçtepe'nin kuzeyinde, Dicle'nin eski yatağı kenarına kurulmuş olan Greke Gazale, bugün mısır tarlası olarak kullanılmaktadır. Yerleşim yerinde yapılan araştırmalar sonucunda, Yeni Assur ve Ortaçağ seramik parçaları tespit edilmiştir (Tekin, 2009b, s. 282).

Kavuşak (Zivi) Höyük, Bismil ilçesinin kuş uçumu yaklaşık 30km güneydoğusunda, Kavuşak Mahallesi'nin ise hemen kuzeyinde ve Dicle Nehri'nin güney kıyısında yer almaktadır. Höyük, 2.3 hektar büyüklüğündedir. Dicle Nehri ile hemen güneyde teras üzerinde kurulduğu alan arasındaki yüksekliği 24m'dir. Höyüğün güneyindeki yamaçlardan beslenen ve yerleşimin hem batısından, hem de doğusundan geçen mevsimlik dere yatakları mevcuttur. Alanda gerçekleştirilen yüzey araştırmaları kapsamında, Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı ve Demir Çağı'na ait seramik buluntuları tespit edilmiştir (Kozbe tarafından hazırlanan basılmamış Ilısu Barajı ve HES Projesi Koordinasyon Birimi Raporu).

Bağpınar (Zoğzunç) Höyük, Diyarbakır ili, Sur ilçesinin 20km kuzeydoğusunda, Diyarbakır-Silvan yolunun güneyinde ve Bağpınar Mahallesi'nin 600m güneyinde yer almaktadır. Yerleşim alanının göstermiş olduğu yayılım alanı, 4.16 hektardır. Yaklaşık 26m yüksekliğindeki höyüğün hemen kuzeyinde, kaynak suyu yer alırken; batısından Bağpınar Mahallesi yakınlarındaki kaynak suları ile beslenen mevsimlik dere yatağı geçmektedir. Höyük yüzeyinde, Orta Assur, Yeni Assur ve ağız kenarı yivli Erken Demir Çağı seramik parçaları saptanmıştır (Köroğlu, 1993, s. 56).

Aluç Höyük, Diyarbakır ili, Bismil ilçesine bağlı Aluç/Aluz Mahallesi'nin hemen güneyinde, Aluç-Karacık yolunun sağında yer almaktadır. Höyüğün batı, güney ve doğusunda tarımsal araziler yer almaktadır. Yayvan biçimli höyük, 3.32 hektarlık alana yayılmakta ve yaklaşık 8m yüksekliğindedir. Prof.Dr. Gülriz Kozbe'nin bilimsel danışmanlığında, Ilısu Barajı ve HES Projesi Diyarbakır Bölgesi Koordinasyon ekibi tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmaları kapsamında höyükte, Neolitik Dönem, Orta Tunç Çağı, Yeni Assur, Hellenistik ve Orta Çağ'a ait seramik buluntuları tespit edilmiştir (Kozbe tarafından hazırlanan basılmamış Ilısu Barajı ve HES Projesi Koordinasyon Birimi Raporu; DKVKBK, 2021/1).

Hınçıka Höyük (Karavelyan Düzü), Diyarbakır ili, Bismil ilçesine bağlı Tepe Beldesi yakınında ve Dicle Nehri'nin eski yatağına kurulmuş olan Hınçıka, uzun yıllar tarla olarak kullanıldığından yüksekliğini neredeyse tümüyle kaybetmiştir. Yan yana iki yerleşimden oluşan ve Karavelyan Düzü olarak da bilinen Hınçıka, bugün tarla düzlüğüne yakın bir seviyededir. Batı Höyüğü, yaklaşık 1.5 hektarlık bir alanı kaplarken; Doğu Höyüğü 1 hektarlık alanı kapsamaktadır (Tekin, 2009b, s. 283). Doç.Dr. Halil Tekin'in bilimsel danışmanlığı altında kazıları gerçekleştirilen Hınçıka, pek çok yönüyle Hakemi Use'ye benzemektedir. Hınçıka ve Hakemi Use birbirlerine yakın genişlikte ve yüksekliktedir. Her ikisi de Hassuna/Samarra Dönemi'nin sonunda terk edilmiştir. Bir sonraki iskân, her ikisinde de Assur Dönemi'nde başlamıştır (Tekin, 2009b, s. 284). Hınçıka'da gerçekleştirilen yüzey taraması kapsamında yerleşim silsilesi, yüzey buluntularından yola çıkılarak Orta Assur, Yeni Assur ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir.

Ören (Köseli) Höyüğü, Diyarbakır ili, Bismil ilçe merkezinin batısında yer alan Köseli Köyü'nün batısında Ören olarak adlandırılan yerleşim yeri, Dicle'nin eski yatağı kıyısına kurulmuştur. Günümüzde tarla düzlüğüyle aynı seviyeye gelen yerleşimde, sadece Yeni Assur seramik parçaları saptanmıştır (Tekin, 2009b, s.282).

Doruç Höyüğü, Diyarbakır ili, Bismil ilçe merkezinin batısında yer alan Köseli Mahallesi'nin 1km güneyinde ve Dicle'nin bir kolunu oluşturan Köseli Deresi kenarına kurulmuş olan Doruç, önemli bir Neolitik yerleşimi olarak dikkat çekmektedir. Doğal bir sırt üzerine kurulmuş olan yerleşim, 1 hektardan daha geniştir. Yaklaşık 6m

yüksekliğe sahip Doruç'un yüzeyinde, Yeni Assur seramik örneklerinin yanı sıra saman yüzlü Kalkolitik Malları da toplanmıştır. Özellikle yerleşimin eteklerinde, Erken Halaf Dönemi ve Hassuna/Samarra tipi boyalılar da mevcuttur (Tekin, 2009b, s. 282).

Oğuzlar Höyüğü, Diyarbakır ili, Bismil ilçesinin kuş uçumu yaklaşık 25km kuzeyindeki Oğuzlar Mahallesi'nde ve Diyarbakır-Silvan karayolunun hemen güneyinde yer almaktadır. Höyüğün batısında Pamuk Çayı akış göstermekte ve höyüğün kuzeybatısında bu çayın üzerine yapılmış olan Pamukçay Barajı bulunmaktadır. Höyüğün kuzeyinde ve güneyinde kaynaklardan beslenen mevsimlik dere yatakları yer almaktadır. Höyük, 5 hektar boyutlarında olup yaklaşık 18m yüksekliğindedir. Höyük yüzeyinde gerçekleştirilen saha taraması kapsamında, Neolitik, Kalkolitik, Ubaid, Orta Assur, Yeni Assur ve Orta Çağ'a ait seramik örnekleri tespit edilmiştir (DKVKBK, 2019/2).

Karacık Höyük, Bismil ilçesine 27km uzaklıkta olan Karacık/Alluz Mahallesi, Merdan Mahallesi'nden doğuya doğru, Dicle Nehri'ni takip eden yolun sonunda yer almaktadır. Karacık Mahallesi'nin 500m kadar doğusunda yer alan höyük, birbirini izleyen iki yükseltiden oluşmaktadır. Kuzey ve batı eteklerinde tarım yapılan höyüğün, güneyinden tali bir yol geçmektedir. Höyüğün kuzeyinde, tarımsal faaliyetlerin yapıldığı bu alanda, muhtemelen höyükle ilişkili olduğu düşünülen bir yükselti bulunmaktadır. Nitekim benzer durum höyüğün güney eteği içinde geçerlidir. Yerleşim yerinin göstermiş olduğu yayılım alanı 4 hektar iken; yüksekliği yaklaşık 20m'dir. Höyükte yapılan incelemeler sonucunda, Kalkolitik Dönem, Erken Tunç Çağı, Demir Çağı ve Assur Dönemi'ne ait seramik parçalarının yanı sıra çok sayıda küçük buluntu da saptanmıştır (DKVKBK, 2019/5; Tekin, 2009b, s.283). Nitekim Kozbe tarafından hazırlanan basılmamış Ilısu Barajı ve HES Projesi Koordinasyon Birimi Raporu'na göre, Karacık Höyük'te gerçekleştirilen yüzey araştırmasında, Neolitik Dönem ?, Orta Tunç Çağı'na ait Kızıl Kahverengi Boya Astarlı Mallar (RBWW), Erken Demir Çağ Yivlileri, Yeni Assur ve Post Assur seramik örnekleri tespit edilmiştir (Kozbe tarafından hazırlanan basılmamış Ilısu Barajı ve HES Projesi Koordinasyon Birimi Raporu).

Çayırlık Tepe, Diyarbakır ili, Bismil ilçesinin 4.7km doğusunda, Korukçu Mahallesi'nin 1.7km kuzeybatısında, Bismil-Batman karayolunun hemen kuzeyinde yer almaktadır (Kozbe ve Köroğlu, 2011, s. 688-689). Batısında Pamuk Çayı, güneyinde

yerel halk tarafından Sıtma Pınar olarak anılan kaynak suyu akarken; kuzeydoğusunda ve yakın çevresinde benzer kaynak suları bulunmaktadır. Yerleşim yeri, 6,5 hektar boyutlarında ve yaklaşık 30m yüksekliğindedir. Höyüğün güney eteği asfalt yol nedeniyle tahrip olmuştur ve günümüzde bu yerleşim yerinin çevresinde yoğun buğday ve mısır üretiminin olduğu tarımsal faaliyetler gerçekleştirilmektedir. Bu yüzden özellikle höyüğün eteklerinde yoğun sürülmesinden kaynaklı olarak bu alanlar düzleşmiştir (**Resim 5.35)**. Höyük yüzeyinde gerçekleştirilen intensif yüzey araştırması çerçevesinde ele geçen buluntuların Susam Tepe'de ele geçen seramik örnekleri ile paralellik göstermektedir. Bunlar, Geç Kalkolitik'e ait el yapımı, saman yüzlü seramikler, MÖ erken 2.binyıla ait Koyu Renk Ağız Kenarlı Portakal Renkli Çanaklar (DROB), Erken Demir Çağı yivli seramikleri, Yeni Assur Dönemi, Roma, Bizans ve Erken İslam Dönemi'ne ait mal gruplarıdır (Kozbe ve Köroğlu, 2011, s. 688-689; Tuna, 2011, s. 282). Nitekim tarafımca 2021 yılında bölgede gerçekleştirdiğim yüzey araştırması kapsamında yine benzer şekilde Erken ve Orta Tunç Çağları, Demir Çağı Yeni Assur Dönemi seramik örnekleri ile az sayıda Orta Çağ sırlı ve sırsız seramikler gözlemlenmiştir.

Köprü Köy Höyüğü, Diyarbakır ili, Bismil ilçesinin yaklaşık 30km doğusunda, Dicle Nehri'nin kuzey kıyısındaki Köprüköy Mahallesi'nde yer almaktadır. Yerleşim yerindeki modern yapılaşma ve çevresindeki tarımsal faaliyetler nedeniyle sınırları net olamamakla birlikte yaklaşık 3.80 hektar boyutlarındadır ve 2m'lik korunan yüksekliğe sahiptir. Alanda gerçekleştirilen yüzey araştırmaları kapsamında Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Yeni Assur Dönemi, Orta Çağ ve Yakın Çağ'a ait seramik buluntuları tespit edilmiştir. Ayrıca höyük yüzeyinde kaçak kazılar nedeniyle açığa çıkan mimari yapı kalıntıları gözlemlenmiştir (Kozbe tarafından hazırlanan basılmamış Ilısu Barajı ve HES Projesi Koordinasyon Birimi Raporu).

Binbaşı Tepe, Diyarbakır ili, Bismil ilçesinin 21km kuzeydoğusunda bulunan Alibey Mahallesi'nin (Alodino) 1.5km güneyinde ve Çelebiyan Deresi'nin doğusunda yer almaktadır. 1 hektarlık alana sahip olan höyük, tarım arazi olarak kullanıldığından tahribat oldukça yoğundur. Tescil amaçlı höyük yüzeyinde gerçekleştirilen saha taramasında, Yeni Assur ile Orta Çağ'a ait seramikler tespit edilmiştir (DKVKBK, 2019/3). Topografya ile bitişik, bir sırt şeklinde olan höyüğün, vadi kıyısı kesimindeki yarısı tahrip olmuştur.

Resim 5.35: Çayırlık Tepe ve Çevresindeki Tarımsal Araziler

Ambarçiya Höyük, Diyarbakır ili, Bismil ilçesinin 22km güneydoğusunda bulunan Harmanlı Mahallesi'nin 2.6km kuzeybatısında ve Kuru Dere'nin hemen doğusunda yer almaktadır. Höyük, 4.60 hektarlık alana yayılmıştır ve yaklaşık 12m yüksekliğindedir. Çevresinde gerçekleştirilen tarımsal faaliyetler ve kaçak kazılar nedeniyle höyük, yoğun tahribata maruz kalmıştır. Tescil fişine göre höyük yüzeyinde, Tunç Çağı, Assur ve Orta Çağ'a ait seramik buluntuları tespit edilmiştir (DKVKBK, 2019/4).

Gremire, Diyarbakır ili, Bismil ilçesine kuş uçumu 15km kuzeydoğusunda yer alan Belli Mahallesi'nin doğusunda, Çeltikli Mahallesi'nin kuzeybatısında ve Salat Çayı'nın doğu kıyısında yer almaktadır. Yerleşim yeri yaklaşık 2 hektarlık alanı kaplamakta ve 5m yüksekliğindedir. Höyük yüzeyinde, Kalkolitik Dönem ve Yeni Assur Dönemi'ne ait seramik parçaları tespit edilmiştir (Kozbe tarafından hazırlanan basılmamış Ilısu Barajı ve HES Projesi Koordinasyon Birimi Raporu).[39]

[39] Kozbe tarafından hazırlanan basılmamış Ilısu Barajı ve HES Projesi Koordinasyon Birimi Raporu

Abdullahın Düzü Höyük, Diyarbakır ili, Bismil ilçesinin yaklaşık 22km doğusunda yer alan Yukarı Salat Beldesi'nin 1.2km güneydoğusundaki tarla içerisinde yer almaktadır. Batısında Salat Çayı, güneyinde Dicle Nehri akmaktadır. Günümüzde yoğun tarımsal faaliyetler nedeniyle höyüğün yüksekliği tamamen tarla düzlüğüne inmiş ve sınırları saptanamamaktadır. Yerleşim yerinde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları kapsamında, Kalkolitik Dönem, Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı ve Assur Dönemi seramikleri saptanmıştır (Ökse, 2016,s. 62; Kozbe tarafından hazırlanan basılmamış Ilısu Barajı ve HES Projesi Koordinasyon Birimi Raporu)[40].

İncesu Höyüğü, Diyarbakır ili, Silvan ilçesinin kuş uçumu 7.3km güneydoğusunda yer alan İncesu Mahallesi'nde yer almaktadır. Yerleşim yeri modern yapılaşmanın altında kalmıştır. Bu nedenle kısmen ölçülebilen sınırlarına baktığımızda 2.30 hektar boyutlarında ve 12m yüksekliğindedir. Höyüğün doğusunda kurumuş bir dere yatağı bulunmaktadır. Diyarbakır-Bitlis Karayolu'nun güneyinde kalan yerleşim yerinde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları kapsamında, Orta Tunç Çağı'nın tipik seramik örneklerini oluşturan Kızıl Kahverengi Boya Astarlı Malları (RBWW) ve Assur seramikleri gözlemlenmiştir.

Kasımlı Höyük, Diyarbakır ili, Silvan ilçesine bağlı Kasımlı Mahallesi'nin 1.3km kuzeyinde yer almaktadır. Diyarbakır-Bitlis Karayolu'nun hemen kuzeyinde yer alan höyüğün güney etekleri asfalt yol, höyüğün konisi ise üzerine inşa edilen askeri karakol-nedeniyle tahribata maruz kalmıştır. Höyüğün hemen kuzeyinde DSI tarafından Kurtoğlu Deresi üzerine inşa edilen baraj yer alırken bu barajın suları höyüğün batısından akmaktadır. Ayrıca höyüğün güneydoğusundan gelerek kuzeyinden ve güneyinden geçen iki mevsimlik dere yatağı yer almaktadır. Yerleşim yeri, aşağı şehir ve yukarı şehir olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Höyük konisinin bulunduğu yukarı şehrin güneyinde uzanan aşağı şehir asfalt yol nedeniyle tahrip olmuştur. Höyük, 5.4 hektarlık bir alanı kapsamakta ve yaklaşık 27m yüksekliğindedir. Yerleşim yerinde gerçekleştirilen saha taramaları kapsamında, Erken Tunç Çağı'na Yalın Basit Malları, Pişirme Kapları, Orta Tunç Çağı'nın Kızıl Kahverengi Boya Astarlı Malları (RBWW) ve Demir Çağ seramikleri gözlemlenmiştir.

[40] Kozbe tarafından hazırlanan basılmamış Ilısu Barajı ve HES Projesi Koordinasyon Birimi Raporu

5.1.2.2. Batman Bölgesi Yüzey Araştırması

Yukarı Dicle Bölgesi sınırları içerisinde yer alan Batman Bölgesi'nde tarafımca 2021 yılında doktora tezine dair gerçekleştirilen arkeolojik yüzey araştırmasının temelinde Dicle Nehri'nin en önemli iki kolu olan Batman Çayı ve Garzan Çayı'nın aktığı vadiler ile İluh Deresi'nin bulunduğu Tılmıs Ovası'ndaki yerleşim dokusunu, tarımsal alanlar ile söz konusu bu alanların can damarı olan su kaynaklarının rolünü saptamaya yönelik gerçekleştirilmiştir.

Batman ili, kuzeydoğuda Kıra Dağı, güneyde Raman ve Gercüş antiklinalleri ile çevrili Raman Dağı'nın bindirmesinden kaynaklı olarak oluşmuş bir çöküntü sahasıdır. Bölge, her ne kadar çöküntü alanı olarak oluşmuş olsa da daha sonraki dönemlerde bölgede akmaya başlayan Batman Çayı, Dicle Nehri ve İluh Deresi tarafından şekillendirilmiştir. İl merkezi Batman Çayı sekisi üzerinde İluh Deresi'nin oluşturduğu yelpaze üzerine kurulmuştur (Karadoğan, Kozbe ve Güngör, 2017, s. 390).

Özellikle birçok araştırmacıya göre Yeni Assur İmparatorluğu Dönemi'nde bu bölgenin tampon bir bölge olarak nitelendirildiği ve Yeni Assur Dönemi materyal kültüründen çok yerel Demir Çağı'na ait bir kültürün görüldüğüne yönelik veriler sunulmuştur[41]. Batman ilinde, Ilısu Barajı ve HES Projesi çerçevesinde 2014-2015 yıllarında, Prof. Dr. Gülriz Kozbe ve Prof. Dr. Sabri Karadoğan'ın bilimsel danışmanlığı ve şahsımın ekip üyesi olarak görev aldığım dolayısıyla araziyi gözlemleme fırsatı bulduğum *"Raman-Gerçüş ve Kıra Dağı-Garzan-Kendalan Antiklinalleri Arasındaki Dicle Nehri ve Garzan Vadisi Çevresinin Jeomorfolojisi*" (Kozbe, Karadoğan ve Güngör, 2017, s. 389-406) başlıklı proje ile 2016 yılında Siirt il sınırları içinde gerçekleştirilen "*Siirt İl Sınırları İçinde Kalan Ilısu Barajı Etkileşim Alanının Jeomorfolojisi*" (Karadoğan, vd. 2023, s. 409-436) adlı proje ve 2015-2017 yılları arasında Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin bilimsel koordinatörlüğü altında ve şahsımın da araştırmacı olarak görev aldığı "Batman İli Kültür Envanteri Projesi" (Kozbe, vd. 2017) kapsamında saptanan verilerden yararlanılmıştır. Ayrıca bölgede 2002 yılında J. Velibeyoğlu bir ekiple ağırlıklı olarak Garzan (Yanarsu) Vadisi olmak üzere ve Batman Merkez ilçede çevresinde sürdürülen "*Ilısu Baraj Alanı Garzan Vadisi ve Batman Çayı*

[41] Detaylı bilgi için bakınız Parker 2003, Erim-Özdoğan ve Sarıaltun 2011, Sarıaltun 2020,

Çevresinin Kültür Envanteri" çalışmasının verileri ile de desteklenmiştir (Erim-Özdoğan ve Sarıaltun, 2011, s. 995-1146).

Batman Çayı ve Garzan Çayı Vadisi ile Tılmıs Ovası'ndaki verimli tarım arazileri, nehirlerin ticarî ve sosyal hayattaki misyonunu kültür tarihi açısından da büyük rol oynadığı buradaki yerleşim yerlerinin varlığı ile desteklenmektedir. Her iki nehrin doğu ve batı yakalarındaki nehir taraçalarının hem su kaynakları, hem de tarımsal anlamdaki gereksinimleri karşılayacak zenginlikte olması bu bölgeyi ayrıcalıklı kılar (**Resim 5.36).**

Demir Çağı'nda, ekonomik faktörler siyasi ve sosyal yaşamı etkilediği gibi siyasi şartlar da Assur Devleti'nin ekonomik girişimlerini biçimlendirmiştir. Yeni Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki askeri ve yönetimsel merkezlerini, Dicle Nehri yakınında bulunan Amida, Üçtepe, Ziyaret Tepe, Pornak ve Gre Migro gibi daha erken yerleşimler üzerinde oluşturdukları bilinmektedir. Söz konusu bu büyük merkezler ile bunları çevreleyen daha küçük boyutlu uydu yerleşimlerinin varlığı özellikle nehir boyunca uzanan geniş tarım alanlarında Assur'un bir yayılım politikası olarak uygulamış olduğu tarıma dayalı kolonicilik çerçevesinde gerçekleştirdiği açıktır.

Dicle Nehri'nin en önemli kollarından biri olan Batman Çayı'nın aktığı vadi tarihsel süreç içerisinde Hallan Çemi ve Demirci Höyük gibi en erken yerleşim yerlerinin olduğu bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Dicle Nehri kolları içerisinde vadi tabanı en geniş olan bu alana baktığımızda oldukça verimli tarımsal alanlara sahip olduğu görülmüştür. Bölgedeki yüzey araştırmamıza ilk olarak Yeni Assur Dönemi yazılı kaynaklarında *Kullimeri* olarak adlandırılan ve bazı araştırmacılar tarafından Gre Migro ile lokalize edilen, Batman Merkez ilçedeki Bıçakçı Köyü sınırları içerisinde yer alan bu bölgenin en büyük yerleşim yerinde başlanılmıştır.

Resim 5.36: Tılmıs Ovası Genel Görünüm

Gre Migro Höyüğü, Batman Merkez ilçenin yaklaşık 10km kuzeydoğusundaki Bıçakçı Köyü sınırları içerisinde yer almaktadır. Günümüzde höyüğün doğu eteği Batman-Bitlis karayolu altında kalarak tahrip olurken batı ve kısmen de kuzey eteği ise Batman Çayı'nın aşındırması sebebiyle tahribata maruz kalmıştır. Höyük, 9 hektarlık bir alanı kaplamakta ve yaklaşık 40m yüksekliğinde büyük bir tepe görünümündedir (**Resim 5.37)**. Alanda yapılan saha taramasında, yüzeyde yoğun olarak Kalkolitik, Tunç ve Demir Çağları'na tarihlenen seramik buluntuları ile taş ağırlık, ezgi taşı gibi buluntular gözlemlenmiştir. Ayrıca höyüğün genelinde büyük depolama kaplarına ait parçalar yoğunluk göstermektedir. Özellikle tezimizin konusunu oluşturan Yeni Assur Dönemi'ne ait devetüyü veya kahverengi hamurlu, bitkisel katkılı, dışa çekik ağız kenarlı ve omurgalı çanak tipine ait seramik parçalarının varlığı da dikkat çekmektedir.

Gre Migro Höyüğü konumu itibariyle Batman Çayı'nın aşağı ve yukarı çığırları hariç merkezi olarak yaklaşık 32km^2'lik bir tarımsal alana hâkim olduğu saptanmıştır. Bu alanda gerek Batman Çayı'nın suladığı alan olsun; gerekse vadinin doğu ve batı yamaçlarından akan derelerin varlığı sayesinde oldukça zengin yer altı ve üstü kaynaklar burada yerleşim adına oldukça önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (**Resim 5.38)**. Gre Migro Höyüğü'nün sahip olduğu temel unsurlar;

- tarım alanına, vadi girişine, doğal geçide hâkim, dışa kapalı ve ana vadiden gizlenmiş stratejik konumu,
- yerleşim yeri olarak seçilmesinde etkili besin ve su kaynakları, bölgenin topoğrafik yapısı ile ulaşım ve savunma olanakları da gözetilmiş olmalıdır.
- doğal geçitler üzerinde yer alması, dönemin sosyopolitik koşullarının yerleşim stratejisinde etken olabileceğini göstermektedir.

Resim 5.37: Gre Migro Höyüğü ve Batman Çayı Genel Görünüm

Bu doğrultuda Gre Migro'nun yerleşim olarak tercih edilme nedenleri arasında;

- tarımsal açıdan verimli olması bir vadiye hâkim olması,
- Dicle'nin kolları arasında en geniş yatağı sahip olması,
- tampon bölge sınırı ve çevreye hâkimiyet,
- yeraltı suyu açısından zengin olması,
- Batman Çayı'nın Dicle Nehri ile birleşme alanına kadar nehir taşımacılığına uygun olması,
- Garzan Vadisi'ne kara yolu ulaşımının mevcut olması.
- görüş alanının geniş olması,
- etrafında tarım toprağının bulunması ve
- suya yakın yerde kurulmuş olmasını sayabiliriz.

Resim 5.38: Gre Migro Höyüğü Genel Görünüm

Gerek tarımsal faaliyetler, gerekse de vadi geçişi üzerindeki stratejik konumu nedeniyle Gre Migro oldukça önemli bir misyona sahiptir. Nitekim tarımsal kolonicilik faaliyetleri kapsamında buradaki ürünlerin bir noktadan diğerine aktarılmasında nehir ve kara taşımacılığı şeklinde iki güzergâhı olduğu bilinmektedir. Özellikle alanın Batman Barajı'ndan, Oymataş Köyü'ne kadar uzanan 50km'lik uzunluğa sahip ve vadi tabanın yer yer değişmekle birlikle 5km'lik bir genişlik sergilediği tarımsal alanda, jeostratejik ve mekânsal kullanımına bakıldığında Batman Çayı'nın bu kısımdan Dicle Nehri ile birleştiği kısma kadar derin ve sarp bir debiye sahip olmadığından bu bölümde nehir taşımacılığına elverişli bir özellik gösterdiği anlaşılmaktadır (**Resim 5.39)**. Nitekim Yeni Assur Dönemi eyalet başkenti Ziyaret Tepe'nin (*Tušhan*), Dicle Nehri ile Batman Çayı'nın kesişme noktasının yakında yer alması bu yerleşim yerinin Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki geniş tarım bölgesinin en geniş bölümüne hâkim olmasının yanı sıra nehir trafiğini kontrol eden bir konumda da olması Yeni Assur Dönemi'nde bu bölgenin mekânsal kullanımı açısından uydu yerleşimlerin bağlı olduğu merkezi bir mekanizmanın önemli bir parçası olduğu açıktır.

İkinci güzergâh dağlık karayolu olarak düşünülmektedir. İkinci güzergâhın tercih edilme olasılığına bakıldığında mesafenin daha kısa olması olarak karşımıza çıkmaktadır. Gre Migro Höyüğü'nden, Bayraklı, Yolağzı köylerinin bulunduğu alandan veya Örmegöze Köyü'nden Beşiri güzergâhı ile Garzan Çayı Vadisi kullanılarak

güneye geçişin daha kısa sürede gerçekleştirilmesi olasıdır. Nitekim bu kesimde de yer alan daha küçük uydu yerleşim statüsündeki Assur yerleşmeleri de böyle bir bağlantı ağında birbiriyle olan etkileşim halinde oldukları ve mekânsal kullanım adına tutarlılık göstermektedir.

Resim 5.39: Batman Çayı Vadisi

Balpınar Höyük, Gre Migro Höyüğü'nün 16.5km güneybatısında, Batman Çayı'nın doğu yakasında yer almaktadır. Günümüzde höyük üzerinde modern mezarlık alanı yer almakla birlikte yoğun olarak ağaçlandırma yapılmıştır. Söz konusu ağaçların sulanmasına yönelik birbiriyle bağlantılı derin su arkları yapılmış ve her bir ağacın dip kısmında büyük çukurlar oluşturulduğundan yoğun bir tahribata maruz kalmıştır. Höyük, 5 hektarlık alana sahiptir ve 20m yüksekliğindedir **(Resim 5.40)**. Höyük, vadi tabanı üzerindeki en geniş tarımsal alana sahip bir konumda yerleşim görmüştür. Höyüğün özellikle güneybatısı çok geniş tarımsal alanlara sahiptir. Höyüğün 5.4km doğusunda günümüzde modern yapılaşma altında kalan ve tamamen tahrip oluş olan İluh Höyüğü bulunmaktadır. İluh Höyüğü'nün hemen doğusunda yer alan İluh Deresi, Balpınar Höyüğü'nün kuzeyinden geçerek Batman Çayı ile birleşmektedir. Batman Çayı'nın aktığı vadi içerisinde tarımsal anlamda mekânsal kullanıma en uygun alana sahip yerleşim yeri konumundadır.

Yerleşim yerinde gerçekleştirilen saha taraması kapsamında, Geç Neolitik Çağ'a ait Halaf seramiği (?), Ubaid seramiği, Orta Tunç Çağı'na ait Kızıl Kahve Boya Astarlı

seramikler, Orta Assur, Yeni Assur, Post Assur ve Orta Demir Çağ seramikleri saptanmıştır Ayrıca, çok fazla olmamakla birlikte Ortaçağ seramiklerine de rastlanmıştır. Höyükte göze çarpan buluntular arasında çakmaktaşı, obsidyen örneklerinin yanı sıra mortar şeklinde kullanılmış olabilecek büyük taş kapları, söve taşları ve pres taşı örnekleri de gözlemlenmiştir (Kozbe, vd. 2017/I, s.6; Algaze, 1989, s. 244-245; Karadoğan, Kozbe ve Güngör, 2017, s. 395).

Resim 5.40: Balpınar Höyük Genel Görünüm

Keleşadya Tepe (Diktepe), Batman il merkezinin 9km kuzeybatısında bulunan Diktepe (Hıncıka) Köyü'nün 1km batısında yöreye hâkim bir tepe konumundadır. Tepenin ortasından Batman-Bismil karayolu geçmektedir. Yolun doğusunda ayrı bir yerleşim yeri gibi görününen alan, tepenin yol tahribinden kurtulmuş parçasıdır. Tahribattan dolayı sınırları ve yüksekliği net olarak belirlenememiştir. Ancak yüzey buluntularının yayıldığı alan göz önünde tutulduğunda tepe, 2.31 hektarlık bir alana yayılmıştır. Yüzeyde toplanan malzeme, tepenin Kalkolitik Dönem'den itibaren sürekli iskân gören, Mezopotamya ile ticaret ilişkisi içerisindeki bir yerleşme olduğunu göstermektedir. Erken, Orta ve Geç Tunç Çağ Malları'nın bolluğu tepenin bu dönemlerde önemli bir merkez haline geldiğine işaret eder. Tepeüstü yerleşim niteliği taşıyan bu alanda özellikle Demir Çağ ve karakteristik Hellenistik ve Roma malzemesine rastlanmamakla

birlikte, Bizans Dönemi'ne ait yoğun çatı kiremitleri Geç Antik Çağ'da tepede bir iskânın varlığını göstermektedir. 13.-14. yüzyıla ait Rakka seramikleri, sırlı seramikler ve harçlı duvar parçaları Ortaçağ boyunca iskânın devam ettiğini göstermektedir (Barın, Akın ve Şahin, 2004, s. 127-128; Kozbe, vd. 2017/I, s. 13; Barın, 2009, s.38). Keleşadya Tepe, müze tescil fişinde Diktepe (Hıncıklar) Höyüğü olarak geçmektedir.

Şeyhçoban Tepe Üstü Yerleşimi, Batman Merkez ilçesinin kuş uçumu 10km güneybatısındaki Şeyhçoban Köyü'nün 1km güneybatısındaki dağlık alanda yer almaktadır. Üzerinde modern bir yapı kalıntısı olan Şeyhçoban Türbesi'nin de bulunduğu bir tepe üstü yerleşiminin, kuzeyinde ve güneybatısında Batman Çayı ile Dicle Nehri'nin akış sergilediği verimli tarımsal alanlarla ile buradaki Gre Dimse, Balpınar gibi birçok yerleşimin görüş açısındadır. 2.15 hektarlık bir alana sahip olan tepe üstü yerleşim yerinin üst kısmı ve yamaçlarında yapılan gözlemlerde Erken, Orta ve Geç Tunç Çağ, Demir Çağ, Roma (?) ve Ortaçağ'a ait seramiklerle karşılaşılmıştır (Kozbe ve diğ. 2017/I, s.5). Şeyhçoban Yerleşimi'nin kuzeyinde ve güneybatısındaki arazilerin görüş açısında ve yerleşimin komumu itibariyle yüksek dağlık bir alanda yer alması buranın çevresini gözetleyen karakol benzeri bir yerleşim görevi gördüğü düşünülmektedir.

Kale Arno, Batman ili, Oymataş Köyü'nün 2km güneyinde, Dicle Nehri ve Batman Çayı'nın birleştiği alanın güneydoğusunda ve Dicle Nehri'nin doğu kıyısında doğal bir kayalık üstünde yer almaktadır. Hirbemerdon Höyüğü'nün karşısında; bu yerleşime benzeyen bir görünüm sergilemektedir. Sırtını kayaya vererek ovaya teraslar şeklinde inen, 3.10 hektarlık bir alana sahip çok dönemli bir yerleşim yeri olan Kale Arno, Dicle Nehri'nin bu kesimindeki en büyük yerleşmelerden biridir. Yerel halk tarafından kale olarak adlandırılan yerleşimde gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda, Ubaid Dönemi'nden Orta Çağ'a kadar Erken Demir Çağ ve Yeni Assur Dönemi'nin de olduğu bir yerleşim silsilesi geçirdiğini gösteren seramik buluntular tespit edilmiştir. Ayrıca Dicle Nehri'nin Oymataş Köyü ve Sincanlı Mezrası'ndan sonra kıvrım yaptığı alanda dik vadi yamacında üzerindeki kalkerli kayalığın güney ve güneybatı yamacında yoğun taşlıklı alan mevcuttur. Tepenin eteğine yakın kısımda açılan yol arkeolojik dolguyu kesmiştir. Dolgu, yolun öteki yakasındaki aluvyal ovaya hafif eğimli inen kayalığın üzerinde devam etmektedir. Kayalığın güneyindeki yerleşme, kayalığa dayanarak

yükselmiş ve alçak teraslar üzerinde ovaya yayılmıştır (Kozbe, vd. 2017/I, s. 10; Erim-Özdoğan ve Sarıaltun, 2011, s. 951- 954; Tuna, 2011, s. 284).

Jemorfolojik olarak bu bölgenin yapısal özelliklerine baktığımızda Kale Arno'nun yer aldığı Oymataş Köyü'nün yakınındaki kayalık alanlar, Dicle ve Batman Çayı'nın çarpakları olduğu yerde höyük ve mağaralar şeklinde yerleşim izleri mevcuttur ve buranın yapısı marn ve kalker ardalanması şeklindedir. Kuzey yamacında ise eski akarsu izleri gözlemlenmiştir. Menderesin güney kesiminde anakaya sekisine yamanmış dolgu sekisi bulunmakla birlikte bu kesim aynı zamanda güney yamaçtan kopan malzemelerin burada birikmesiyle yığınak özelliği kazanmıştır. Merkezin hem güneyi hem kuzeyinde yoğun yerleşme izleri bulunmaktadır.

Oymataş Köyü de güncel yerleşmeyi oluşturmakta ve buradaki insanlar suya yakınlıkları sebebiyle sudan faydalanmaktadırlar. Bu nedenle de burada sulu tarım yaygındır. Yoğun tarımın özellikle Holosen sekileri üzerinde yapıldığı gözlemlenirken kuzeydeki kalkerli arazi ise çoraktır. Batı Raman Dağı'nın, Batman Çayı'na bakan yamaçlarında birçok basamak mevcuttur. Vadi tabanında köyden itibaren en az 6 basamak bulunmaktadır. Akarsu yamacında bu kadar fazla basamak olma olasılığı yoktur. Bu yüzden fay hattı alanı olduğu düşünülmektedir. Faylı olmasına rağmen, Batman Çayı batıya ve yamaçlarına yaslanarak akış göstermektedir. Nedeni Sinan, Gre Dimse, Kortik Tepe çevresinin bir çöküntü alanına karşılık gelmesinden kaynaklanmaktadır. Batman Çayı, vadi tabanında çöküntü dolini oluşumu gözlenmektedir. Arazi kullanımı açısından ise Holosen sekileri çok yoğun bir tarım alanı oluşturduğundan köyler bunun üzerine kurulmuştur (Kozbe-Karadoğan, Basılmamış Ilısu Barajı Jeomorfoloji Raporu).

Güvercin Höyük, Batman ili, Merkez ilçesinin 5km kuzeydoğusunda yer alan Güvercin Köyü'nün 1km kuzeydoğusunda, Kayabağı Sırtı olarak bilinen alanda ve yüksek gerilim hattının geçtiği noktada yer almaktadır. Yerleşim yeri, hemen kuzeyindeki derin vadinin güney kanadındaki zirvede yer almaktadır. Plato düzlüğü gibi bir görünüm sergileyen bu alanda kurulan yerleşim yerinin sınırları, 1 hektarlık alanı kaplamakta ve yoğun tarımsal faaliyetler nedeniyle sürülmesinden kaynaklı olarak 1-1.5m'lik korunan yüksekliği mevcuttur. Alanda gerçekleştirilen yüzey araştırması kapsamında, az sayıda Yeni Assur Dönemi, kırmızı astarlı Geç Roma seramiği ile Orta Çağ sırsız seramik örnekleri gözlemlenmiştir.

İkiztepe Höyük, Batman il merkezinin 1.75km kuzeybatısında, Batman Çay'ın 750m doğusundaki İkiztepe Höyüğü, köyün altında kaldığı için yayılım sınırları saptanamamıştır. Batman Çayı'nın alt nehir terası üzerinde yer alan İkiztepe Höyüğü, nehir terasının en geniş ve tarımsal üretim açısından en verimli olduğu yerde konumlanmıştır. İkiztepe Höyüğü, Gre Migro ve Balpınar Höyüğü gibi nehir yatağına yakın ve tarımsal peyzajı domine eden çok dönemli bir yerleşim yeri statüsündedir. Günümüzde İkiztepe Höyüğü, modern yerleşmenin altında kaldığı yoğun tahribata maruz kalmıştır. Alanda gerçekleştirilen yüzey araştırmaları kapsamında Ubaid Dönemi, Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Demir Çağı, Roma ve Ortaçağ'a ait seramik buluntuları tespit edilmiştir. Günümüzde de özellikle İkiztepe ve Balpınar Höyükleri'nin bulunduğu alan en verimli tarımsal arazileri oluşturduğu için yoğun tarımsal faaliyetler sürdürülmektedir (Algaze, 1989, s. 243; Erim-Özdoğan ve Sarıaltun, 2011, s. 954).

Danalı Höyük, Kıra Dağı'nın güneybatı eteğinde yer alan yerleşim yeri, Batman ili, Beşiri ilçesine bağlı Danalı Köyü sınırları içerisinde yer almaktadır. Yerleşim yeri, 2.50 hektarlık alana sahip yaklaşık 22m yüksekliğe sahiptir (**Resim 5.41**). Höyükte gerçekleştirilen yüzey araştırmasında, en erken tarihli seramik örneklerini Erken Tunç Çağ'a ait Koyu Renk Ağız Kenarlı Portakal Renkli Çanaklar (DROB) ve Metalik Mallar oluşturmaktadır. Orta Tunç Çağı'na ait Habur Boyalıları, Kızıl Kahverengi Boya Astarlı Mallar (RBWW) seramikleri ile Erken Demir Çağı'nın tipik ağız kenarı yivli seramikleri ise diğer mal grupları olarak karşımıza çıkar. Söz konusu höyükte ayrıca Assur Dönemi'ne ait devetüyü ve kahverengi hamurlu, bitkisel katkılı tipik seramik örnekleri saptanmıştır.

Resim 5.41: Danalı Höyük Genel Görünüm

İluh Höyük, Batman merkezde, İluh Mahallesi'nde bulunmaktadır. Höyük, günümüzde tamamen modern yerleşimin altında kalmıştır ve bu yüzden çok fazla tahribat vardır. Alanda Kalkolitik Dönem'e tarihlenen saman katkılı seramikler, Orta Assur Dönemi'ne tarihlenen seramikler ile Ortaçağ Dönemi'ne tarihlenen seramik buluntular ile karşılaşılmıştır. Ayrıca, höyüğün yakınındaki bir türbe içerisine konulmuş mortar ve havan türü taşlara da rastlanmıştır (Kozbe, vd., 2017/I, s. 8).

İluh Höyük, coğrafi, linguistik ve arkeolojik araştırmalar kapsamında gözardı edilmiş bir yerleşim yeridir. İluh Höyük ile ilgi olarak ilk arkeolojik araştırma 1988 yılında G.Alzage, ikinci araştırma ise G.Kozbe tarafından 2017 yılında yapılmıştır. Elde edilen sonuçların genel bir özeti kapsamında Orta Assur Dönemi'nin ayırt edici mal grubunu temsil eden düğme dipli seramik örneklerinden bahsedilmiştir. H.Kühne, İluh Höyük'ün Eski ve Orta Assur Dönemi *Eluhut/Eluhat* adlı yerleşime adayı olduğunu ifade etmiştir. Nitekim *Eluhut/Eluhat* şimdiye kadar hiçbir zaman İluh ile ilişkilendirilmemiştir (Kühne, 2023a, s. 169-170). Ayrıca Yukarı Dicle Bölgesi'nde Eluḫut'un konumunu savunan ilk kişinin A., Jacquet olduğunun altı çizilmelidir. Ancak Kessler, daha önce Mari'den A.49 Mektubu'ndan bir pasaj aktarmış; burada *Šinamu, Tušhan* ve *Elaḫut* topraklarının eşdeğerliği belirtilmektedir. Bu da Yukarı Dicle boyunca bir lokalizasyona işaret etmektedir. Bu metindeki yer adlarının dizilişinden ve *Šinamu*'nun Üçtepe ile ve *Tušhan*'ın Ziyaret Tepe ile özdeşleştirilmesine ilişkin mevcut bilgilerden *Eluḫa*t'ın, *Tušhan'*ın doğusunda aranması gerektiği sonucuna

varılabileceğinden İluh Höyük ile özdeşleşmesi akla yakındır (Grayson, 1987, s. 131; Kühne, 2023a, 170-171).

Eluhat ile ilgili olarak I.Adad Nirari (MÖ 1305-1275) Dönemi'ne ait metinlerden birinde şu şekilde ifade edilmiştir;

> *"... Yukarıdaki ve aşağıdaki tüm düşmanları dağıtan, Lubdu'dan ve Rapiqu diyarında*n *Eluḫat'a kadar olan toprakları ayaklar altında çiğneyen, Taidu, Šuru, Kaḫat, Amasaku, Ḫurra, Šuduḫu, Nabula, Waššukanu ve Irridu şehirlerinin fatihi,* ***Eluḫat ile birlikte Kašiyari'nin tamamı****, Sudu şehrinin kalesi, Fırat Nehri'nin kıyısındaki Karkamış ile birlikte Harrānu Kalesi'nin tüm insanları ele geçiren ve sınırların genişleticisi, ..." (*Kühne, 2023a, s. 171.).

Burada *"... Kašiyar'nin tamamı Eluḫat'a/Eluḫat'la birlikte.."* veya *"... Eluḫat şehri ve Kašiyar Dağı'nın tamamı...*" ifadesi dikkat çekicidir. Bu, Eluḫat'ın Kašiyari'de ancak her ikisinin de birbirine komşu iki ayrı birim olduğunu ve Eluḫat'ın açıkça daha uzakta olduğunu ima etmektedir. Kašiyari, Tur Abdin ile özdeşleştirildiği bilinmekle birlikte Eluḫat'ın Kašiyari'nin kuzeyinde aranmalıdır. MÖ 13. yüzyıl kralları, I. Adad Nirari ve I. Salmanassar'ın yazıtlarında Eluḫat'tan söz edilmesi, Eluḫat yönetiminin sadece hala var olduğunu değil, aynı zamanda görünüşe göre bir miktar önemini de koruduğunu göstermetedir (Kühne 2023a, s. 171-172).

Nitekim Kühne'ye göre (2023), Yeni Assurca bir toponim olan Eluḫat'ın[42] varlığı, II. Assurnasirpal'in MÖ 882 yılında Nairi'ye yaptığı ilk seferin yıllıklarında adı geçen *Ḫalziluḫat* yer adının yorumuna dayanmaktadır. Aynı zamanda Forrer, Eluḫat'ı *Ḫalziluḫat* ile ilişkilendirmiştir. Postgate, *Ḫalziluḫa*'nın *ḫalzi+eluḫat* unsurlarından oluştuğunu ve "*Eluḫat Bölgesi*" olarak çevrileceğini savunmuştur. Bu, toponimin MÖ dokuzuncu yüzyılda kullanıldığını doğrulamaktadır (Kühne, 2023a, s.179-180). Kühne'nin görüşüne göre, "Eluḫat Bölgesi" olarak yorumlanan *Ḫalziluḫat*, şu ana kadar yeniden adlandırılan Nirbu Ülkesi'ne karşılık geldiğini ifade etmiştir. "*Ḫalziluḫa şehri*" tanımı, şimdi Kinabu olarak adlandırılan eski *Eluḫat*'ın Iluh Höyüğü'ne atıfta

[42]İluh Höyük'ün lokalizasyonu ile ilgili olarak detaylı bilgi için bakınız; Kühne, H. (2023a). Considerations about the Localization of Eluḫat (Eluḫut) on the Upper Tigris. R. Mattila, R. Rollinger ve S. Fink (Eds.), *Deciphering Assyria, A Tribute to Simo Parpola on the Occasion of his 80th Birthday* (ss.167-188). Münster: Melammu Workshops and Monographs, Volume 9, Zaphon.

bulunmaktadır (Kühne, 2023a, s.179-180-181). Dolayısıyla günümüzde tamemen modern yerleşme altında kalan İluh Höyüğü'nün, Orta Assur Dönemi'nden itibaren bilinmesinin yanı sıra İluh Höyüğü'nün konumu dikkate alındığında Yeni Assur Dönemi'nde yerleşim görmüş olabileceği düşünülmektedir. Özellikle Batman Çayı'nın Dicle Nehri ile birleştiği alandaki Kuriki Höyük, İluh Höyüğü'nün görüş açısındaki Gre Dimse'nin yanı sıra İluh Höyüğü'nün yakın çevresindeki Balpınar, Akça, Danalı veya kuzeyindeki Gre Migro höyükleri gibi yerleşim yerlerinde de tespit edilen Yeni Assur Dönemi seramiklerinden yola çıkarak bu yerleşim yerinde Yeni Assur Dönemi'nin görüldüğünü söyleyebiliriz.

Binatlı Höyük (Bileyder), Batman Merkez'e bağlı olup, Binatlı Beldesi'nin 500m batısındadır. Yerleşim yeri, 2 hektarlık alana sahiptir ve yaklaşık 26m yüksekliğindedir. Tescil fişlerinde Gre Mrida olarak kayıt altına alınan yerleşim yeri, günümüzde modern yapılaşmanın altında kalarak yoğun beşeri tahribata maruz kalmıştır **(Resim 5. 42)**. Alanda, bir adet Ubaid seramiği, Orta Tunç Çağ'ına tarihlenen Kızıl-Kahve Boya Astarlı Mallar (RBWW), Assur seramiği olabileceği düşünülen bir iki parça örnek ile Ortaçağ'a ait sırlı seramiklerinin yanı sıra bazalt ezgi taşı ve taş ağırlık gibi buluntularla karşılaşılmıştır (Kozbe, vd. 2017/I, s. 4).

Resim 5.42: Binatlı Höyük ve Çevresindeki Tarım Arazileri Genel Görünüm

Akça Höyük, Binatlı Höyüğü'nün 2.6km kuzeybatısındaki 18m yüksekliğe sahip höyük, 3 hektarlık alana sahiptir ve alçak bir tepe görünümündedir. Yoğun tahribata maruz kalan yerleşim yerinin eteklerinde modern yapılaşma, üst kesiminde de iş makinlarıyla yol yapılmış ve yer yer kaçak kazı çukurları gözlemlenmiştir (**Resim. 5.43).** Höyük yüzeyinde yoğun seramik buluntulara rastlanmıştır. Bu seramiklerin tanımlanabilir örnekleri arasında, Kalkolitik Dönem'e ait saman yüzlü mallar, MÖ II.binyıl için bölgenin tipik çanak çömleği olan Koyu Ağız Kenarlı Portakal Renkli Mallar ve Kızıl-Kahve Boya Astarlı Mallar, Orta Assur, Yeni Assur ve Orta Demir Çağ seramikleri şeklinde gruplandırılmıştır. Ayrıca alanda, Orta Çağ'a tarihlenen seramik buluntular ile de karşılaşılmıştır. Seramik buluntular dışında obsidyen mikrolit aletler çakmaktaşı ve bazalt yapımı öğütme taşları da tespit edilmiştir. Kalkolitik Dönem'den Orta Çağ'a kadar kesintisiz bir yerleşim silsilesine sahip olan yerleşim yerinin çevresinde yoğun tarımsal faaliyetler gerçekleştirilmektedir (Kozbe, vd. 2017/I, s. 3).

Resim 5.43: Akça Höyük ve Çevresindeki Tarım Arazileri Genel Görünüm

Yenipınar (Keferzo Xwar) Höyük, Tılmıs Ovası'nda, Beşiri ilçesi sınırları içerisinde bulun Yenipınar (Keferzo Xwar) Höyük, günümüzde aynı adlı köyün merkezinde yer almaktadır. Binatlı Höyüğü'nün yaklaşık 7.4km doğusunda yer alan Yenipınar Höyüğü kısmen gözlenen etek kesimleri de dâhil 2.6 hektarlık yayılım alanına sahip olup

korunan yüksekliği ise yaklaşık 22m'dir. Modern yapılaşmalardan dolayı höyüğün tahribata maruz kaldığı alanların kesitlerinde mimari yapılara ait taş sıraları gözlemlenmiştir. Alanda gerçekleştirilen saha taramasında, Erken ve Orta Tunç Çağı'na ait Koyu Renk Ağız Kenarlı Portakal Renkli Çanaklar (DROB) ve Kızıl Kahverengi Boya Astarlı Mallar (RBWW), Demir Çağ ve Ortaçağ'a tarihlendirilen seramikler saptanmıştır. Bu doğrultuda Tılmıs Ovası'nda özellikle Kıra Dağı'nın eteklerinde itibaren su kaynaklarının olduğunu gösteren su ark izleri mevcuttur. Yenipınar Höyüğü'nün kuzeydoğundan itibaren başlayarak Binatlı Höyük, Akça Höyük, İluh Höyük ve Balpınar Höyüğü'nün hemen yanından itibaren devam ederek Batman Çayı'na kadar ulaşan kurumuş dere yatağı ya da su arkı bu bölgede yerleşimlerin tarımsal anlamda birbiriyle bağlantılı olduğunu düşündürtmektedir. Nitekim Danalı Höyüğü'nün kuzeyinden başlayarak devam eden başka bir kanal hattı da aynı istikamette devam etmektedir. Söz konusu bu kanal günümüzde ovada gerçekleştirilen tarımsal faaliyet sırasında tarlaların sürülmesiyle büyük bir bölümü tahrip olmuşsa da bazı bölümleri korunmuştur. Söz konusu bu su arklarının dışında Tılmıs Ovası'nda başka hatların da olduğu gözlemlenmiştir.

İkiköprü Höyüğü, Batman ili, Beşiri ilçesinin İkiköprü Beldesi'nin hemen güneybatısında yer almaktadır. Günümüzde karayolu çalışmaları sırasında höyüğün 3/4'lük bölümü tamamen yok olmuş; ufak bir kısmı korunmuştur. Höyüğün hemen kuzeyinde Doğankavak'tan başlayarak Yeniyol Köyü'ne doğru vadi içerisinde akan Garzan Çayı'nın kollarından biri akmaktadır. Höyük, 3.5 hektarlık yayılım alanına sahiptir. Höyüğün günümüzde korunan sınırları, kuzeydoğu-güneybatı yönünde 200m, doğu-batı yönünde 90m'dir. Höyüğün korunan kesimdeki yüksekliği, yaklaşık 22m'dir (**Resim 5. 44)**. Höyüğün doğusunda kalan karayolunun da doğusundaki etek kesiminde yoğun toprak çekimi yapılmıştır ve bu alanda da çok sayıda seramik buluntusu gözlemlenmiştir. Söz konusu yerleşim yerinde yapılan saha taramasında, Kalkolitik Dönem saman yüzlü seramikler ve Ubaid seramikleri, MÖ 3.binyıl sonuna ait Yalın Basit Mallar, MÖ 2.binyıla ait kalın cidarlı depolama küpleri, Orta Tunç Çağı'na tarihlenen Kızıl Kahve Banyo Astarlı Mallar, Gri Mallar, Assur seramikleri ile Ortaçağ seramikleri gözlemlenmiştir. Bu arada malzeme içerisinde en dikkat çeken seramik, Yeni Assur Dönemi'ne ait Assur mühür baskılı depolama kap parçasıdır (**Resim 5. 45)**. Ayrıca höyük yüzeyinde, obsidyen aletler, havanelleri ve lülelerden oluşan küçük buluntu örnekleri de tespit edilmiştir.

Resim 5.44: İkiköprü Höyüğü Genel Görünüm

Resim 5.38: İkiköprü Höyüğü Yeni Assur Dönemi Mühür Baskılı Seramik

Avuski Höyüğü, Beşiri Köprüsü Höyüğü'nün 2.3km doğusunda yer alan yerleşim yeri, 0.86 hektar olup 15m yüksekliğindedir. Garzan Çayı'nın hemen yakınında yer alan yerleşim yerinin üzerinde günümüzde modern yapılaşma mevcuttur. Höyüğün etrafı tel örgüyle çevrili ve üzeri ağaçlarla kaplıdır. Alanda yapılan yüzey gözlemleri doğrultusunda özellikle höyüğün yamacında seramik buluntularına rastlanmıştır. Seramikler, Orta Tunç Çağ'a ait Kızıl Kahverengi Boya Astarlı Mallar (RBWW), Geç Tunç Çağı'na ait baskı bezemeli Mitanni ve Orta Çağ olarak tanımlanabilinir.

Söz konusu Beşiri Köprüsü Höyüğü ile Avuski Höyüğü'nün bulunduğu alan Garzan Çayı'nın İkiköprü Beldesi'nde kıvrım yaptığı bölüm, hemen kuzeyindeki vadinin yanı sıra kuzeydoğusunda Erzen olarak bilinen ve tarımsal anlamda oldukça verimli olan havzanın uç noktasında yer almaları arazinin mekânsal kullanımına dair bilgi vermektedir. Garzan Çayı'nın İkiköprü Beldesi'nde kıvrım yaparak güneydoğu yönünde Dicle Nehri ile birleştiği noktaya kadar yerleşim yeri sayısının arttığı görülmüştür. Garzan Çayı'nın aktığı vadi verimli tarımsal alanlara sahip olduğundan nehrin her iki yakasında birbirlerine belli uzaklıklarda yer alan yerleşim yerlerinin su ve arazi kullanımı kapsamında birbirine sıkı bağlarla bağlı olan mekânsal kullanımı adına oldukça önemlidir. Nitekim bu bölge Ilısu Barajı etki alanında kaldığından kurtarma kazı gerçekleştirilmiş ve en erken Neolitik Dönem'e kadar geriye giden bir yerleşim silsilesi bilinmektedir.

Rıdvan Höyük, Batman ili, Beşiri ilçe sınırları içerisinde, Garzan Çayı'nın doğu kıyısında, Beşiri ilçesinin 27km güneydoğusunda yer alan Başarı Köyü'nün 3km kuzeyinde bulunmaktadır. Höyük, 4.2 hektar boyutlarında ve yaklaşık 27m yüksekliğindedir (**Resim 5. 46)**. Höyüğün çaya bakan güneybatı yönünde pişmiş toprak künkler ve kireç harçla kemeri desteklenmiş bir suyolu bulunmaktadır. Hititlerdeki potern (gizli kapı) sistemine benzeyen gizli suyolu aşağıda nehir seviyesinin altına inen ve sızan suların toplandığı dairesel bir sarnıçla birleşmektedir. Höyük üzerinde, Geç Kalkolitik, Erken Tunç, Orta Tunç Çağı, Erken Demir Çağ, Yeni Assur Dönemi, Hellenistik Dönem, Roma ve Erken İslami Dönem seramikleri gözlemlenmiştir (Tuna, 2011, s.285).

Resim 5.46: Rıdvan Höyük Genel Görünüm

Gre Mare, Batman ili, Beşiri ilçesinin 3.5km güneydoğusunda, Yolkanak Köyü'nün ise 2.5km güneyinde Garzan Çayı'nın hemen batı kıyısında bulunmaktadır. Yerleşim yeri, 2.20 hektarlık alana sahiptir ve 5m yüksekliğindedir. Alanda yapılan çalışmalarda kuzey yamaçta çok sayıda seramik parçalarına rastlanmıştır. Bunları, Geç Kalkolitik Dönem, Erken Tunç Çağ, MÖ 2.binyıl, Habur, Orta Assur, Erken Demir Çağı, Yeni Assur, Roma Dönemi ve İslami Dönem seramikleri olarak nitelendirmek mümkündür. Ayrıca az sayıda obsidyen ve çakmaktaşı alet parçası da gözlemlenmiştir. Güneydoğu yamacındaki kesitte yer yer tek sıra taş dizileri ve yanmamış kerpiç bir dolgu görülürken kuzeydoğu kesimindeki tarlada yoğun olarak seramik parçaları gözlemlenmiştir (Kozbe, vd. 2017/II, s.265; Erim-Özdoğan ve Sarıaltun, 2011, s. 960.).

Gre Şavo, Batman ili, Beşiri ilçesine bağlı Tepecik Köyü'nün kuş uçumu 500m güneydoğusunda, Garzan Çayı'nın hemen güneyinde burun yapan bir tepelik alan üzerinde bulunmaktadır. Yerleşim yeri, 3.50 hektarlık yayılım alanına sahiptir (**Resim 5. 47)**. Yerleşim yerinde, Erken Tunç Çağı ve Metalik Mallar, Orta Demir Çağı, Yeni Assur seramikleri ile Ortaçağ'a tarihlenen seramikler gözlemlenmiştir (Kozbe, vd.2017/II, s. 266; Tuna, 2011, s. 286).

Resim 5.470: Gre Şavo Höyüğü Genel Görünüm

Asmadere Höyük, Batman ili, Beşiri ilçesi sınırları içerisinde bulunan Asmadere (Hopê) Köyü'nde, Garzan Çayı'nın 650m doğusundaki teras üzerinde bulunmaktadır. Asmadere Höyü, Beşiri ilçesinin kuş uçumu 6.45km doğusunda bulunmaktadır.Modern yapılaşma nedeniyle yerleşimin yayılım alanı net olmamakla birlikte 3.2 hektarlık bir alana sahip olduğu düşünülmektedir. Höyüğün yüzeyinde, Kalkolitik Dönem, MÖ 2.binyıl, Demir Çağı ve Ortaçağ seramikleri yer almaktadır. Kurulduğu terasın kapladığı alan ise yaklaşık 5 hektardır.

Gre Şaga, Batman ili, Beşiri ilçesi sınırları içerisinde bulunan Asmadere (Hopê) köyünde, Garzan Çayı'nın 1km kuzeyinde bulunmaktadır. Asmadere köyü, Beşiri ilçesinin kuş uçumu 6.45km doğusunda bulunmaktadır. Gre Şaga tepe üstü yerleşimi olduğundan sınırları tam olarak belirlenememiş olup yüzeydeki buluntulardan hareketle yaklaşık 4 hektarlık alana yayıldığı gözlemlenmiştir. Yerleşimin tepe kısmında, düzleştirilmiş alanda temel izlerini gösteren çok sayıda taş yığını ve kaçak kazı çukurları bulunmaktadır. Olasılıkla bu taşlar eski bir köy kalıntısının izleridir. Gre Şaga'nın çevresinde tarım faaliyeti sürdürülmektedir. Yerleşim yerinin tepe kısmında ve özellikle yamaçlarda çok sayıda seramik parçaları gözlenmiştir. Bu parçalar arasında, Yeni Assur seramikleri, MÖ I.binyıl ve Orta Demir Çağ malları ön plana çıkmaktadır. Yüzey malzemesinden çok dönemli bir yerleşim olduğu anlaşılan Gre Şaga'da Geç

Kalkolitik, Erken Tunç, Geç Tunç Çağı, Erken Demir Çağı ve Yeni Assur Dönemi seramikleri saptanmaktadır. Ayrıca obsidyen, çakmaktaşı ve bazalttan küçük buluntu örnekleri de mevcuttur (Kozbe, vd. 2017/II, s. 264; Kozbe tarafından hazırlanan basılmamış Ilısu Barajı ve HES Projesi Koordinasyon Birimi Raporu; rapor; Tuna, 2011, s. 287).

Şevland Tepeüstü Yerleşimi, Batman ili, Beşiri ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Yerleşim, Kütüklü (Gre Çello) Köyü'nün Kumru (Kumarro) Mezrası'nın kuş uçumu 550m güneybatısında, Garzan Çayı'nın doğu kıyısında, Memikan Köprüsü'nün hemen kuzeydoğu kısmında Konglomera kayaçlı Garzan Ovası'na hâkim yüksek tepe üzerinde yer almaktadır. Yerleşim yeri, 0.90 hektarlık bir alana sahip olup yüzey buluntularından yola çıkılarak, Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'a kadar uzanan bir silsilenin varlığını göstermiştir. Ayrıca Şevland Tepe'de görülen seramikler arasında pitos parçaları ve boyalı seramikler de yer almaktadır. Yerleşimin yüzeyinde herhangi bir mimari öğeye rastlanılmamış; bununla birlikte kaçak kazılar sonucu çıkarılmış dağınık taş dizileri ve kuzeybatı yamacında sarnıç yapısı mevcuttur (Kozbe, vd. 2017/II, s. 281).

Della Höyük, Batman ili, Beşiri ilçesi Yolkonak Köyü'nün 2.1km güneydoğusunda yer almaktadır. Yolkonak (Hicrê) Köyü'ne bağlı Della Mezrası'nın kuş uçumu 750m doğusunda, Garzan Çayı'nın kuzey kıyısında yer almaktadır (**Resim 5.48)**. Höyük alanı günümüzde tarım arazisi olarak kullanılmaktadır. Höyük, 0.80 hektarlık alana ve 6m yüksekliğe sahiptir. Höyük yüzeyinde, Kalkolitik Çağ, MÖ 2. binyıl ve MÖ 1. binyıla ait seramik örnekleri gözlemlenmiştir (Kozbe, vd.2017/II, s. 271).

Ortaalan Höyüğü, Batman ili, Beşiri ilçesi sınırları içerisinde, Kurukavak (Hamdühan) Köyü ve Ortaalan (Wazde) mezrasında yer almaktadır. Kurukavak Köyü, Beşiri ilçesinin kuş uçumu 25km güneydoğusunda, Ortaalan Mezrası ise Kurukavak Köyü'nün 4km güneybatısında yer almaktadır. 15m yüksekliğindeki yerleşim yeri, 3.8 hektar genişliğindeki bir alana yayılmaktadır (**Resim 5. 49)**. Höyük alanında tahribata uğramış kesitlerde erken dönem mimari yapılara ait olduğu düşünülen taşlar gözlenmektedir. Höyüğün tepe kısmında sınırlı sayıda; yamaçlarda ise çok sayıda seramik parçaları tespit edilmiştir. Ancak dönemsel olarak tanımlamak mümkün olamamıştır. Höyük üzerinde günümüzde kullanım gören modern yapılar ve erken dönemlerde kullanım görmüş bir han yapısı mevcuttur (Kozbe, vd. 2017/II, s. 270). Nitekim Ilısu Barajı

Koordinasyon Başkanlığı ve Prof Dr. G.Kozbe'nin bilimsel danışmanlığı altında bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırması kapsamında, yerleşim yüzeyinde MÖ 2.binyıl malları, Yeni Assur Dönemi ve İslami Dönem seramikleri saptanmıştır (Tuna, 2011, s. 285).

Resim 5.48: Della Höyük Genel Görünüm

Resim 5.49: Ortaalan Höyüğü Genel Görünüm

Gre Agit, Batman ili, Beşiri ilçesine bağlı Kurukavak (Hamdühan) Köyü'nün Ortaalan (Wazdê) Mezrası'nın 2km kuzeybatısında, Kütüklü (Gre Çello) Köyü'nün 2.5km güneydoğusunda bölgeye hâkim bir tepe üzerine kurulmuştur. Kurukavak Köyü, Beşiri ilçesinin kuş uçumu 25.57km güneydoğusunda Ortaalan Mezrası, Kurukavak Köyü'nün 4km güneybatısında yer almaktadır. Gre Agit, tepe üstü yerleşimidir ve batısındaki vadi içerisinden mevsimlik dere yatağı geçmektedir. Yerleşim yeri, yüzey buluntularından hareketle 1.7 hektarlık alana yayılmıştır. Yerleşimin tepe kısmı düzleştirilmiş olup herhangi bir mimari öğe oluşturmayan çok sayıda taş yığını ve kaçak kazı çukur izleri mevcuttur. Alanda yapılan incelemelerde tepe kısmında sınırlı sayıda, yamaçlarda ise çok sayıda seramik parçalarına rastlanmıştır (Kozbe, vd. 2017/II, s. 269). Ilısu Barajı Koordinasyon başkanlığı altında bölgede gerçekleştirlen yüzey araştırması kapsamında yerkeşim yüzeyinde kesin olmamakla birlikte Geç Kalkolitik, Erken Demir Çağı, Yeni Assur ve Erken İslami Dönem seramikleri saptanmıştır (Tuna, 2011, s. 287). Ayrıca az sayıda obsidyen parçası ile çakmaktaşı tespit edilmiştir.

Gre Kelekê Höyük, Batman ili, Beşiri ilçesine bağlı Samanlı (Ezikaxwar) Köyü'nün Çaykenarı (Gre Kelekê) mezrasında, Garzan Çayı'nın güney kıyısında, konglomera tabaka üzerine kurulmuştur. 1.8 hektarlık höyük alanı, günümüzde tarım arazisi olarak kullanılmaktadır. Yerleşim yerinin yoğun ot ile kaplı olmasından dolayı az sayıda seramik örneği tespit edilmiştir (**Resim 5.50)**. Bunlar içerisinde kahverengi ve devetüyü hamurlu saman katkılı Assur seramiklerine benzeyen örnekler de mevcuttur (Kozbe, vd. 2017/II, s. 273). Nitekim "Ilısu Baraj Alanı Garzan Vadisi ve Batman Çayı Çevresi Kültür Envanteri" projesi kapsamında Gre Kelekê Höyük'te gerçekleştirlen araştırmalar kapsamında, Geç Kalkolitik, Erken Tunç Çağı Orta Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'a ait seramikler olduğu ifade edilmiştir (Erim-Özdoğan ve Sarıaltun, 2011, s. 961; Sarıaltun, 2020, s. 135). Ancak, Ilısu Barajı ve HES Projesi Koordinasyonu tarafından bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmasında, Geç Kalkolitik, Erken Tunç, Orta Tunç, Erken Demir Çağ, Yeni Assur Dönemi seramikleri saptandığı belirtilmiştir (Tuna, 2011, s. 286; Kozbe tarafından hazırlanan basılmamış Ilısu Barajı ve HES Projesi Koordinasyon Birimi Raporu).

Resim 5.50: Gre Keleke Genel Görünüm

Kani Mara Höyük, Batman ilinin Beşiri ilçesine bağlı Yontukyazı Köyü'nün 3.5km doğusunda, Kani Mara Mezrası'nın hemen batısında ve Garzan Çayı'nın batı kıyısındaki teras üzerinde bulunmaktadır. Höyüğün hemen doğusunda, yörede Yılanlı Kaynak (Kani Mara) olarak bilinen doğal kaynak suyu bulunmaktadır(**Resim 5.51-52).** Tarımsal faaliyetler nedeniyle yoğun sürülmüş olmasından dolayı yerleşim yeri tarla düzlüğü haline gelmiştir. Ancak bazı yerlerde yaklaşık 5m'lik bir yüksekliği bulunmaktadır. Yerleşim yerinde gerçekleştirilen yüzey taramasında seramik dağılımı gözönüne alınarak 2.3 hektarlık bir alana sahip olduğu düşünülmektedir. Höyük alanı günümüzde bir kısmı tarım arazisi olarak kullanılırken bir kısmı da Ilısu Baraj sularının altında kalmıştır. Yerleşim yerinde gözlemlenen seramik gruplarına baktığımızda, Orta Tunç Çağı, Demir Çağı, Yeni Assur Dönemi seramikleri ile Orta Çağ'a ait sırsız seramikler mevcuttur (Kozbe, vd. 2017/II, s.267.).

Resim 5.51: Kani Mara Höyük Kuzeyden Görünüm

Resim 5.52: Kani Mara Höyük Yakındaki Kaynak Suyu

Lilabadi Höyük, Batman ili, Gercüş ilçesinin 3.20km kuzeybatısında bulunmaktadır. Höyüğün güneyinde Mişmişe Deresi akmakta ve hemen güneybatısında bu dere üzerine kurulan Kırkat Göleti yer almaktadır. Yerleşim yeri, 6.70 hektarlık bir yayılım alanına sahip olup yaklaşık 23 m yüksekliktedir **(Resim 5.53).** Çevresinde yoğun tarımsal

arazilerin yer aldığı ovadan höyük yüzeyinde gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda, Erken Tunç Çağı sonu Orta Tunç Çağ başına ait Gri Mallar, bölgenin Orta Tunç Çağı için tipik olan Kızıl-Kahve Boya Astarlı Mallar (RBWW), Geç Tunç Çağı seramikleri, Demir Çağı'na tarihlenen Yeni Assur ve Post Assur seramikleri ile az sayıda Ortaçağ'a tarihlenen sırlı seramikler ile karşılaşılmıştır. Ayrıca höyük üzerinde küçük buluntu olarak obsidyen ve çakmaktaşı örneklerine de rastlanmıştır (Kozbe, vd. 2017/II, s. 5; Kühne, 2023b, s.290).

H.Kühne'ye göre II. Assurnasirpal'ın 879 yılındaki askeri seferi kapsamında kralın Midyat'ı geçtikten sonraki durağı Gerçüş Ovası'na geçtiğini ve hedefindeki Irsia şehrine yönelmiştir. Kühne, Gerçüş Ovası'nda yer alan Lilabadi Höyüğü'nün Irsia şehri ile özdeşleştrilmesini önermiştir. Bu doğrultıda *"...kamp kurdum (ve) geceyi Irsia şehrinde geçirdim. Irsia'yı yaktım. Irsia şehrinde bulunan Sūru şehrinden haraç aldım" (*Kühne 2023b, 297-298). II. Assurnasirpal'in *Tušhan*'a yönelik askeri seferi kapsamında, Kaşiyari Dağları'nda izlemiş olduğu güzergâhı çerçevesinde Assur ordusunun Lilabadi Höyüğü'nü*/Irsia* şehrini fethettikten sonta Gerçüş'ten batıya doğru Savur'a giden modern yoldan saptığını önermiştir (Kühne, 2023b, 301-303).

Resim 5.53: Lilabadi Höyük Genel Görünüm

Gır Tepe, Batman ili, Gercüş ilçesine bağlı Başova Köyü'nün 2.25km kuzeybatısında, Gerçüş-Hasankeyf karayolunun hemen batısında yer almaktadır. Höyük, 1.85 hektar boyutlarında ve yaklaşık 10m yüksekliğindedir **(Resim 5.54)**. Yerleşim yerinde

gerçekleştirilen yüzey araştırmaları kapsamında, Geç Kalkolitik Dönem'den Erken Tunç Çağı'na kadar yerleşim gördüğünü gösteren seramik buluntular tespit edilmiştir. Nitekim bu yerleşim yerinde gerçekleştirdiğimiz saha taraması kapsamında höyük yüzeyi yoğun ot ile kaplı olduğu için az sayıda seramik ele geçmiştir. Söz konusu örnekler içerisinde Assur Dönemi seramiklerine benzeyen devetüyü veya kahverengi hamurlu, bitkisel katkılı ve orta derecede pişirilmiş üretim özelliklerine sahip örnekler mevcuttur. Bu seramiklerin dışında Orta Çağ'a ait sırlı ve sırsız seramik örnekleri de tespit edilmiştir.

Resim 5.54: Gır Tepe Genel Görünüm

Tileyli Höyük, Batman ili, Gercüş ilçe merkezinin 15km kuzeybatısındaki Hisar Köyü'nün 2km güneybatısında yer almaktadır. Yerleşim yerinin kuzeyinde, kaynağını yerleşimin batısındaki yamaçlardan alan mevsimlik dere akmaktadır. Yaklaşık 8m yüksekliğindeki yerleşim yerindeki seramik parçalarının dağılımı, 2.8 hektarlık alana sahip olduğunu göstermektedir. Höyüğün güney eteği üzerine yapılan asfalt yol ile genelinde de sürüdürülen tarımsal faaliyetler nedeniyle yoğun tahribata maruz kalmıştır (**Resim 5.55)**. Höyük üzerinde ve çevresinde yapılan incelemelerde, büyük ve orta büyüklükte döküntü taşların yanı sıra prehistorik dönemlere ait olduğu düşünülen çakmaktaşı ve obsidyen dilgiler, mikrolit aletler ve ok uçları gibi küçük buluntular yoğunluk gösterirken bazalt öğütme taşı, ezgi taşı, perdah taşı gibi örneklerde tespit

edilmiştir. Höyük yüzeyinde tespit edilen az sayıdaki seramiklerin Erken Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'a ait oldukları görülmektedir (Kozbe, vd. 2017/II, s.6).

Resim 5.55: Tileyhi Höyük Genel Görünüm

Batman Bölgesi'nin genelindeki yerleşimlerin arazi kullanımı bakımından tespit edilen temel unsurlarına baktığımızda;

- yerleşim boyutlarının tarım alanıyla orantılı olduğunu,
- yerleşimler arasında eşit mesafelerin olduğunu,
- verimli farklı toprak niteliklerinin olduğunu,
- merkezi yerleşimlere bağlı uydu yerleşimlerin mevcut olduğunu,
- topoğrafik, doğal dağ ve nehirlerin oluşturduğu bariyerlere sahip olduğunu,
- bölgelerarası geçiş güzergâhlarına ve
- zengin su kaynaklarına sahip olduğunu görürüz.

Batman Bölgesi'nin topografik yapısının ulaşıma izin verdiği ölçüde belirlenen doğal bağlantı yolları üzerinde yer alan ve birbirlerine bir günlük mesafede bulunan yerleşimler, ait oldukları dönemler için bir ulaşım ya da tarımsal anlamda bir ticaret ağının varlığını işaret etmesinin yanı sıra Assur için önemli bir bölge ve stratejik bir mekânsal alan olarak da karşımıza çıkmaktadır.

5.1.2.3. Şırnak Bölgesi Yüzey Araştırması

Şırnak ilinin Dicle Nehri Vadisi boyunca ve özellikle Assur için oldukça önemli bir coğrafi alanı oluşturan Cizre, Silopi ve İdil Ovası'ndaki yerleşim modeli ve arazi kullanımına yönelik sağlam veriler ilk kez, G.Algaze'nin başkanlığında 1988-1990 yılları arasında gerçekleştirilen "Dicle ve Fırat Nehri Arkeolojik Keşif Projesi"nin bir bölümünü oluşturan Cizre-Silopi Ovası'nı kapsayan alanlarda (Algaze, vd. 2012, s. 1-116) elde edilmiştir. Daha sonra 2004-2006 yıllarında, Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin başkanlığı altında yürütülen "Şırnak İli Yüzey Araştırması"nın (Kozbe, 2006b, s. 293-308; Kozbe, 2007, s. 307-326; Kozbe, 2008b, s. 175-186; Kozbe ve Güngör, 2018, s. 47-88) yanı sıra 2021-2023 yılları arasında yine Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin başkanlığı altında yürütülen ve şahsımın da ekip üyesi olarak yer aldığı ve araziyi gözleme fırsatı bulduğu "*Şırnak İli, Cizre, Silopi ve İdil İlçeleri ile Mardin İli Nusaybin İlçesi Yüzey Araştırması*" (Kozbe ve Güngör, 2023, s. 111-129) başlıklı yüzey araştırması projelerinin verilerinden de yararlanılmıştır.

Kebeli (Babil) Höyük, Şırnak ili, Cizre ilçesinin 27km güneybatısında bulunan Kebeli Köyü'nün içinde yer almaktadır. Cizre-Nusaybin karayolunun 4.5km güneyinde bulunan höyük, Suriye sınırına 750 m uzaklıktadır. Yaklaşık 21m yüksekliğindeki Kebeli Höyük, büyük boyutlu bazalt taşlarla çevrelenmiş ve yaklaşık 32 hektarlık alana sahip dikdörtgen planlı bir alanın merkezinde 5.40 hektarlık alanı kaplamaktadır. Günümüzde höyük, tümüyle köy yerleşimi ve askeri karakolun olduğu yapılaşma altında kalmıştır. Kozbe tarafından 2004 ve 2005 yıllarında ziyaret edilen Kebeli Höyük, tekrardan 2021 yılında "*Şırnak İli Cizre, Silopi ve İdil İlçeleri Yüzey Araştırması*" (Kozbe ve Güngör, 2023, s. 112-113) kapsamında tekrar ziyaret edilmiştir. Bu alanda yapılan incelemelerde höyüğün çevreleyen ve Suriye sınırına doğru devam eden, büyük oranda tahrip olmuş kısmen temel seviyesinde korunan Aşağı Şehir'e ait sur duvarı olduğu anlaşılmıştır. Mevcut kalıntılardan sur duvarının yer yer kiklopik boyutlara ulaşan bazalt taşları ile örüldüğü görülmüştür. Höyüğün batı eteklerindeki bahçelerde yoğun bir biçimde seramik parçaları tespit edilmiştir. Söz konusu seramikler, Erken Tunç Çağı'na ait Gri Mallar, Orta Tunç Çağı'na ait Kızıl Kahverengi Boya Astarlı Mallar (RBWW) ve Habur Boyalıları, Yeni Assur Dönemi seramikleri ve depolama kaplarına ait parçalardan oluşmaktadır. Kebeli Köyü'nün cami avlusunda ise yerel halk tarafından toplanan Yeni Assur seramikleri, bazalt taş kap parçaları, öğütme

taşları, bazalt havan ve havanelleriyle ile mimari yapılara ait yine bazalttan sütun altlıkları gibi çok çeşitli mimari yapı öğeleri bulunmaktadır (**Resim 5.56-57; Çizim 5.1;1-10)**. Camide ve köydeki evlerin bahçelerinde çok miktarda arkeolojik malzeme devşirme olarak kullanılmıştır (Kozbe ve Güngör, 2023, s. 112-113; Kozbe, 2007, s.308-309; Kozbe ve Güngör, 2018, s. 73-74).

Resim 5.56: Kebeli Höyük ve Çevreden Toplanan Buluntular

Gre Şekşek Höyük, Şırnak ili, Cizre ilçesine bağlı Koçtepe (Tellifrit) Köyü'nün 2.5km kuzeydoğusundaki Şabani Mezrası'nın 1.5km kuzeydoğusunda, Suriye sınırına ise 1.5km uzaklıktadır. Alçak tepe görünümlü höyük, 2.6 hektarlık yayılım alanına sahip olup yaklaşık 11m yüksekliğindedir. Höyüğün 5m doğusunda, Zergüş Deresi, kuzeyinde ise Uğur ve Kebeli köylerine ulaşımı sağlayan asfalt yol geçmektedir (**Resim 5.50)**. Yolun ikiye böldüğü höyüğün üzerinde ve doğu eteğinde modern ve eski mezarlar yer almaktadır. Alanın genelinde yapılan incelemelerde ot yığınları altında kalmış bazalt taş sıraları ve etrafa yayılmış taşlar kısmen görülmektedir. Höyüğün geneli yoğun ot ile kaplı olduğundan az yoğunlukta seramik, kırık durumda lüle parçası ve çakmaktaşı parçaları tespit edilmiştir. Söz konusu seramikler, Ubaid, Assur Dönemi,

Hellenistik Dönem örneklerinden oluşmaktadır (Kozbe, 2007, s.311-312; Kozbe ve Güngör, 2023, s.112; **Resim 5.58; Çizim 5.1;11-13**).

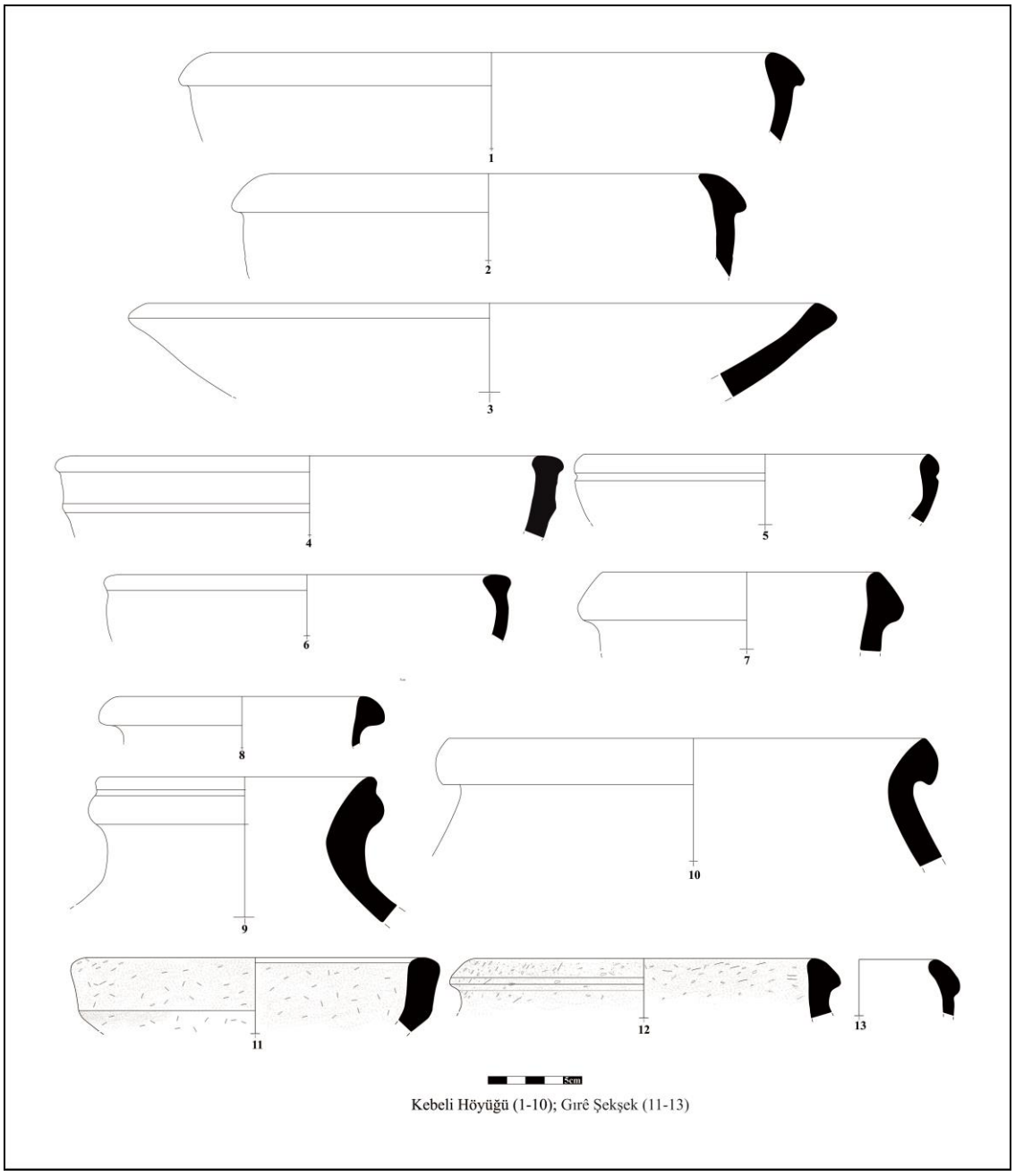

Çizim 5.1: Kebeli Höyük ve Gre Şekşek Höyük Yeni Assur Dönemi Seramikleri

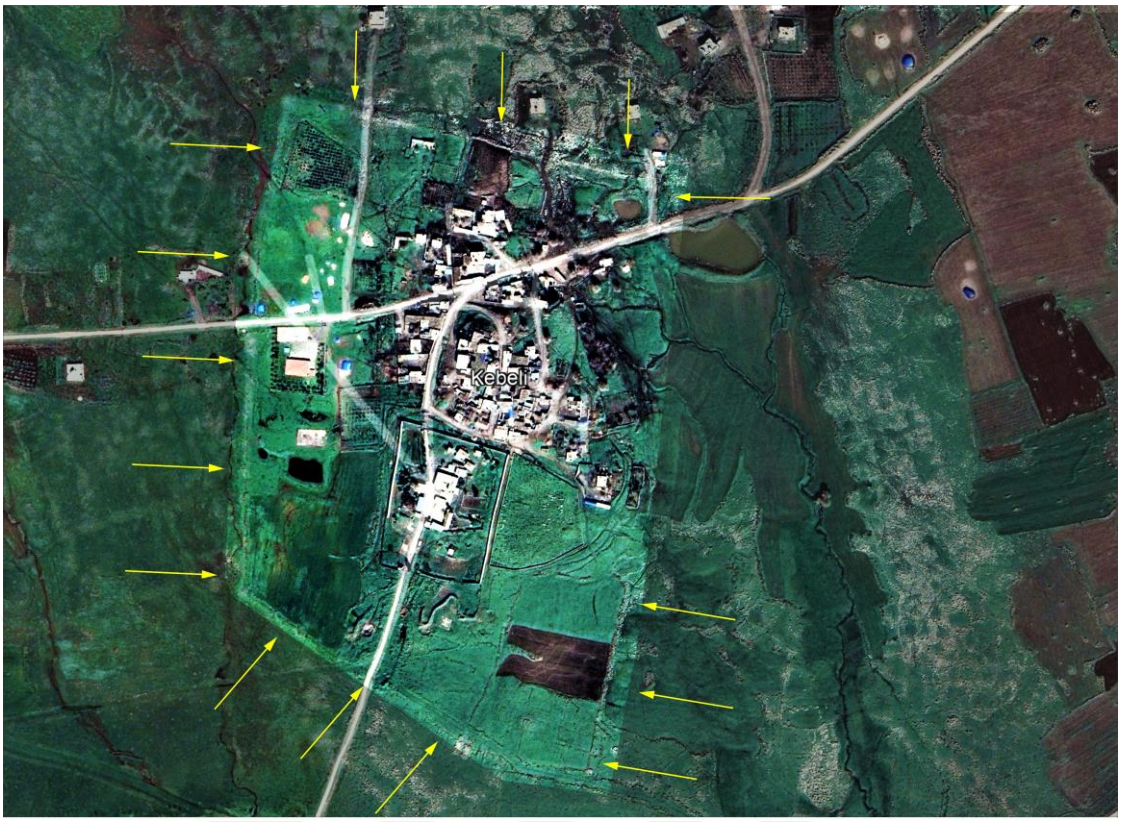

Resim 5.57: Kebeli Höyük Çevresindeki Sur Kalıntıları

Resim 5.58: Gre Şekşek Höyük Genel Görünüm

Gırıkova Höyük, Şırnak ili, Cizre ilçesinin yaklaşık 7km doğusunda bulunan Gırıkova Köyü'nün 250m kuzeydoğusunda yer almaktadır. Yüksek bir tepe görünümündeki höyük, 8.4 hektar boyutlarında ve 27m yüksekliğindedir. Höyüğün batısında, kaynağını Cudi Dağı'nın güney eteklerinden alan kurumuş dere yatağı mevcuttur (**Resim 5.59)** Alanın genelinde yapılan incelemelerde yoğun biçimde Kalkolitik (yerel saman yüzlü mallar ve Ubaid seramikleri), Uruk Dönemi, Orta Tunç Çağı gri mallar, Demir Çağ Assur malları ile çok sayıda Orta Çağ'a tarihlendirilen seramik parçaları saptanmıştır. Ayrıca höyük yüzeyinde yoğun bir biçimde çakmaktaşı alet parçası gözlemlenmiştir. Büyük oranda tahrip olan höyükte günümüzde etek kesimlerinde tarımsal faaliyetler, üst kesiminde ise ağaçların gölgesinde hayvanların dinlendirildiği bir alan olarak kullanılmaktadır (Kozbe ve Güngör, 2024, Baskıda).

Resim 5.59: Gırıkova Höyük ve Batısındaki Kurumuş Mevsimlik Dere

Korucu Höyük 2, Şırnak ili, Cizre ilçesinin yaklaşık 20km güneybatısında bulunan Korucu Köyü'nün 1km güneyinde yer almaktadır. Yerleşim yeri, 2.45 hektarlık yayılım alanına sahip olup 6m yüksekliğindedir. Alçak bir tepe görünümündeki höyüğün koni kısmı hariç tamamında tarımsal faaliyetler yapıldığı için yüzeyi yoğun tıraşlanmış ve tahribata maruz kalmıştır. Höyüğün koni kısmında bazalt taş blokları mevcut olup bazı kesimlerde mekân izleri görülmektedir. Höyüğün hemen kuzeyin kurumuş bir yapay

gölet yer almaktadır. Yerleşim yerinde gerçekleştirilen saha taramasında, Kalkolitik Dönem saman yüzlü mallar, Ubaid Boyalıları, Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı'na ait Habur Boyalıları, Orta Demir Çağı ve yoğun olarak Orta Çağ'a ait olan seramik parçaları tespit edilmiştir. Söz konusu buluntular arasında özellikle kulp parçalarındaki yoğunluk dikkat çekmektedir (Kozbe ve Güngör, 2023, s. 114).

Tepeönü Höyük 2, Şırnak ili, Cizre ilçesinin yaklaşık 11.4km batısındaki Tepeönü Köyü'nün 1km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Yüksek bir tepe görünümündeki höyük 6.40 hektarlık alanı kaplamakta ve yaklaşık 35m yüksekliğindedir. Höyüğün batısında, kaynağını Tepeönü yakınlarındaki vadiden alıp Saklan Çayı ile birleşen mevsimlik bir dere akmaktadır. Yerleşim yeri, höyükleşme adına farklılık göstermektedir. Alanın çevresi tipik höyükleşme tarzında iken koni kısmının zirvesinde kayalık alanının bulunması diğer höyüklerden ayırmaktadır. Muhtemelen kayalık alanın çevresinde kerpiçten yapılan evlerin zaman içinde yıkılmasıyla höyükleşmenin oluştuğu düşünülmektedir (**Resim 5.60)**. Yerleşim yerinin batıda kalan üst kesiminde kuzey-güney doğrultusunda bazalttan sur bedeninin yer alması buranın kale özelliğini yansıtmaktadır. Söz konusu yerleşim yerinin Saklan Çayı Vadisi içerisindeki konumu oldukça stratejik bir noktada yer almaktadır. Höyüğün etek kesimlerinde tarımsal faaliyetler yürütülmektedir. Alanda yapılan saha taramasında yoğun olarak Orta Tunç Çağı'na ait Kızıl Kahverengi Boya Astarlı Malları (RBWW) dikkat çekmektedir. Söz konusu seramiklerin dışında daha erken tarihli olarak Halaf (?), Ubaid boyalıları, Habur Boyalıları ve Assur Malları'nın yanı sıra yoğunluk açısından dikkat çeken grubu Orta Çağ seramikleri oluşturmaktadır. Ayrıca höyük yüzeyinde çok sayıda depolama kap parçaları da mevcuttur. Küçük buluntu olarak höyük yüzeyinde, ezgi taşı, bazalttan taş obje saptanmıştır.

Resim 5.60: Tepeönü Höyük 2 Kuzeyden Genel Görünüm

Gre Sor, Şırnak ili, Cizre ilçesinin yaklaşık 7.5km batısındaki Yukarı Çeşme Köyü'nün 650m güneybatısında yer almaktadır. Yüksek bir tepe görünümündeki höyüğün yayılım alanı 5.10 hektar olup yaklaşık 20m yüksekliğindedir. Höyüğün batı eteğinde kara yolu, doğu eteğinde ise kaynağını güneybatıda kalan vadiden alan kaynak suyu geçmektedir**.** Kaynak suyu kuzeydoğuda Saklan Çayı ile birleşmektedir (**Resim 5.61)**. Yerleşim yerinde yapılan incelemeler kapsamında höyük konisinde büyük iş makinaları ile kaçak kazı çukurları açılmıştır. Söz konusu bu kaçak kazı çukurlarının bulunduğu alanda yoğun olarak Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilen kızıl kahve boya astarlı mallar saptanmıştır. Ayrıca Demir Çağı'nın tipik malları olan Assur seramikleri ve Demir Çağı ağız kenarı yivli seramikleri ele geçmiştir. Söz konusu mal gruplarının dışında alanda sırlı ve sırsız Orta Çağ seramik parçaları da mevcuttur. Höyüğün üst kesimlerinde çok sayıda mekâna ait bazalttan temel izleri gözlemlenmiştir. Buradan yola çıkılarak höyüğün üst kesiminde geç dönemlerde terkedilmiş bir yerleşim yerine ait olduğu harabe kalıntılarıdır.

Resim 5.61: Gre Sor Genel Görünüm

Ayn Şeş Höyüğü 2, Cizre ilçesi, Kurtuluş Mahallesi'nde yer alan yerleşim yeri, Ayn Şeş Höyüğü 1'in yakınında, Cizre ilçe merkezine 2km uzaklıkta ve Dicle Nehri'nin doğusunda yer almaktadır. Höyük, Cizre-Şırnak karayolu tarafından ikiye bölünmüş ve günümüzde yoğun modern yapılaşma, kum ocağı, çöplük ve moloz alanı olarak kullanıldığından yoğun tahribata uğramıştır. Bu nedenle çok az bir kısmı korunan ve 5m yüksekliğindeki yerleşimin kısmen ölçülebilen sınırları 1 hektarlık alanı kaplamaktadır. Höyük yüzeyinde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları kapsamında, seramik, taş kap, ezgi taşıları, obsidyen ve çakmaktaşı alet parçaları gibi buluntular ele geçmiştir. Özellikle höyüğün tahrip edilen orta kısmında ip bezemeli ve tırnak baskı bezemeli Demir Çağ seramikleri ve keskin profilli, dışa dönük ağız kenarlı Geç Tunç Çağı çanakları söz konusudur. Ayrıca kabartma bezemeli MÖ II. binyıl büyük boyutlu depolama küp parçalarının yanı sıra Orta Çağ'a ait geç dönem seramik örnekleri de mevcuttur. Prof.Dr. Kozbe'nin başkanlığı altında gerçekleştirilen *Şırnak ili Cizre, Silopi ve İdil İlçeleri ile Mardin İli Nusaybin İlçesi 2023 Yılı Yüzey Araştırması* kapsamında, höyük yüzeyinde yapılan taramalar sonucunda günümüzde sadece höyüğün güney eteklerinin kısmen korunduğu görülmüştür. Bu alanda, Orta ve Yeni Assur Dönemi ile Orta Çağ sırlı ve sırsız seramik örnekleri saptanmıştır (Kozbe, 2006b, s.294; Algaze, vd., 2012, s.60).

Doğantepe (Se Grik 1) Höyüğü, Şırnak ili, Merkez ilçesinin 7km güneybatısında, Şırnak Cizre karayolunun 100m kuzeyinde yer almaktadır. Höyük yaklaşık 2.2 hektar boyutlarındadır. Batısındaki doğal yükselti ile beraber 20m yüksekliğindedir. Teraslara sahip bir görünüm sergileyen yerleşim yerinde yarı işlenmiş taşlardan oluşan mimari izler güney ve doğu yamaçta yoğunluk göstermektedir. Eski Şırnak-Cizre Karayolu, höyüğün hemen güney yamacından geçmekte olup bu yolla bağlantılı olarak tepenin üzerine yapılmış eski güvenlik noktası hâlihazırda yıkılmıştır; ancak kontrol noktası inşaatı ve ona bağlanan asfalt yol höyüğün üstünde çökmelere yol açmıştır. Bugün höyüğün içinde bulunduğu alanı da kapsayan bir sahada Tarım ve Orman Bakanlığı'nca yürütülmüş ağaçlandırma çalışmaları vardır. Ayrıca höyüğün batısında aktif olan bir kömür ocağı bulunmaktadır ve bu çalışmalar höyüğün batısında toprak kaymalarına neden olmuştur. Höyüğün güneydoğu eteklerinde ise tarımsal faaliyet yürütülmektedir. Höyükte, Kalkolitik Çağ'a ve Orta Demir Çağ'a tarihlenen seramik örneklerinin yanı sıra 1 adet ağ ağırlığı ve bir minyatür taş kap bulunmuştur (Coşkun, vd., 2019, s. 177).

Merigya Yerleşimi, Şırnak ili, Merkez ilçesinin 10 km güneydoğusunda yer almaktadır. Günümüzde kömür şirketlerinin şantiye alanı içinde kalan yerleşim yeri, yaklaşık 1.2 hektar ölçülerindedir. Üzerinde ve çevresinde yakın dönemde terk edilmiş yoğun bir yerleşim olduğu için erken dönem bulguları oldukça sınırlıdır. Yerleşim yerinde sadece Demir Çağı'na tarihlenen seramik örnekleri bulunmuştur (Coşkun, vd., 2019, s. 177).

Çobanbey (Silerut) Höyüğü, Şırnak ili, Merkez ilçesinin 8.5 km. güneybatısında, İkizce Köyü'nün 5.5km doğusunda yer almaktadır. Höyüğün kuzeydoğusunda Çobanbey Deresi, güneydoğusunda ise Nerdüs Çayı akmaktadır. Nerdüs Çayı ve Çobanbey Deresi'nin birleştiği noktada yer alan höyük, 6.8 hektarlık alana sahiptir ve yaklaşık 12m yüksekliktedir. Çobanbey Köyü, höyüğün üzerine kurulmuştur. Modern yapılaşmanın yanı sıra özellikle kuzey ve batı eteklerde yoğun olmak üzere tüm höyükte tarımsal faaliyetler ve meyve bahçeleri tahribata yol açmıştır. Höyükte gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda, Demir Çağına ait az sayıda seramik örneği tespit edilmişitir (Coşkun, vd., 2019, s. 179).

Kasrik Tepeüstü Yerleşimi, Şırnak'ın yaklaşık 30 km güneybatısındaki Kasrik Beldesi'nin 1km kadar güneyinde, Kızılsu'nun hemen batı kenarında, Kızılsu ve Dicle

Nehri'nin birleştiği alanın 3km kuzeydoğusunda, Kasrik Boğazı'nın güneybatı ucunda yer almaktadır. Doğal kayalık üzerinde yükselen yerleşim yeri, 1.8 hektarlık alanı kapsamaktadır. Yerleşimin kuzeyinden başlayan ve Kızılsu'ya inen ana kayaya oyulmuş yaklaşık 100m uzunluğundaki suyolu bulunmaktadır. Bu suyolunun üzerinde, Kızılsu'nun hemen batısındaki kayalıkta Part Dönemi'ne ait Kasrik Kabartması vardır. Yerleşim yerinin üzerinde kaçak kazı çukurları gözlemlenmiş ve kuzeyi yol açma çalışmaları sırasında iş makinelerince tahrip edilmiştir. Yerleşim yerinde, Kalkolitik, Erken ve Orta Demir Çağları'na tarihlenen seramik örnekleri saptanmıştır (Coşkun, vd. 2019, s. 178; Algaze, vd. 2012, s. 59-60).

Divin Yerleşmesi, Şırnak ili, Merkez ilçesinin yaklaşık 14km güneydoğusunda, İkizce Beldesi'nin 4.5km güneyinde ve Cudi Dağı'nın kuzeybatı eteklerinde yer almaktadır. Nerdüs Vadisi'nin doğusundaki yerleşim yerinin üzerinde terkedilmiş Divin Köyü'nün kalıntıları bulunmaktadır. Yaklaşık 6 hektarlık alana yayılan yerleşim yerinde kaçak kazı çukurları gözlemlenmiş olup alanda Demir Çağ'a ait seramik parçaları tespit edilmiştir (Coşkun, vd. 2019, s. 179; DKVKBK, 2018/1).

Mehmetçik Höyük, Cizre ilçe merkezinin yaklaşık 2km güneydoğusunda yer alan höyük, 4.3 hektarlık alana yayılmakta ve 17m yüksekliğindedir. Höyüğün güneybatısından Dicle Nehri geçmektedir. Yerleşim yerinin kuzey kesimi karayolu ve modern yapılaşma altında kalırken höyüğün üst kesimi ile doğu eteğinde askeri karakol yer almaktadır. Alanda Assur dönemi'ne ait seramik buluntular tespit edilmiştir (Kozbe, 2006b, s.295; Algaze, vd., 2012, s.61).

Revini/Ruveni/Aşağı Konak Harabesi, Cizre ilçe merkezinin yaklaşık 19km güneydoğusunda yer alan Aşağı Konak Köyü'nün yaklaşık 3.5km güneyindeki alçak bir burun yapan, muhtemelen altında konglomera bulunan Pleistosen teras üzerindedir. Yerleşim yeri, 1.2 hektar boyutlarında ve 2m yüksekliğindedir. Nerdüs Çayı ile Dicle Nehri'nin birleştiği yerde Höyükte, dönemsel olarak Ubaid, Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı/Erken Assur, Demir Çağı/Yeni Assur Dönemi'ne ait seramikler tespit edilmiştir. Söz konusu bu dönemlerde işgal edilen alanların boyutu Yeni Assur Dönemi'nde 0.5 hektar olarak belirtilmiştir (Algaze, vd., 2012, s.61).

Şehitlik Höyük, Cizre ilçesinin güneydoğusunda, Nerdüs Çayı'nın batısında yer almaktadır. Höyük, 3.9 hektar alana yayılım alanına sahip olup 10m yüksekliğindedir. Karayolu çalışmaları nedeniyle yerleşim yerinden iş makinaları ile toprak çekimi yapılmıştır. Höyük yüzeyinden Neolitik Dönem'e ait seramik gövde parçası, Orta Tunç Dönemi'ne ait küp parçaları ile Demir Çağı'na ait Assur Malları ile Orta Çağ'a ait seramik parçaları tespit edilmiştir. Ayrıca yerleşim yerinde çakmaktaşı ile ezgi taşları gibi küçük buluntular da saptanmıştır (Kozbe, 2006b, s.295).

Finik Höyük, Şırnak ili, Güçlükonak ilçesi sınrıları içerisinde yer almaktadır. Finik yerleşmesinin güney ucunda, Şırnak-Güçlükonak karayolunun güneyinde, Dicle'nin kuzey sekisinde olup Finik Deresi'nin Dicle Nehri ile birleştiği alanın hemen batısında yer almaktadır. Finik Höyük, 1.2 hektarlık alanı kaplamakta ve iki ayrı höyükten oluşmaktadır. Özellikle doğu höyük üzerinde yoğun Ortaçağ kalıntıları bulunmaktadır. Yerleşimin kuzey yamacının kesildiği alanda, kültür tabakası genellikle 2m'yi geçmezken bazı kısımların 5m'ye kadar çıktığı gözlemlenmiştir. G.Algaze'ye göre söz konusu mimari yapı unsuru, bu yükseltinin tabanında, kesilmiş bazalt bloklardan yapılmış 1,5m genişliğinde, 12m uzunluğunda ve yakalşık 20m yüksekliğinde bir duvar bulunmakta ve bu duvar, yamacın yakınındaki akarsudan yapıları erozyondan korumak amacıyla yapıldığını belirtmiştir. Yerleşim yerinde gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda, Geç Kalkolitik, Erken ve Orta Demir Çağ'a ait seramik parçaları saptanmıştır (Coşkun, vd., 2019, s. 180; Algaze, vd., 2012, s. 59-60).

Xırbê Gıjal Höyük, Şırnak ili, Cizre ilçesinin 26km güneybatısında bulunan Varlık (Gıjal) Köyü'nün 1,5km güneyinde yer almaktadır. Yöre halkı tarafından Xırbê Gıjala (Gıjal Harabeleri) olarak adlandırılan höyük, Suriye sınırına 3km uzaklıktadır**.** Küçük bir tepe görünümündeki höyüğün eteklerinde yapılan tarım faaliyetleri nedeniyle sınırlarını belirlemek güçleşmiştir. Saptanan sınırlarından 1.5 hektarlık alana sahip olup yaklaşık 3m yüksekliğindedir. Kuzeydoğusunda küçük bir su kaynağı bulunan höyüğün üst kısmında, kısmen görülen bazalt taş sıraları mevcuttur. Alanın genelinde yapılan incelemelerde özellikle tarımsal faaliyetlerin yapıldığı etek kısımlarında çok sayıda seramik parçaları tespit edilmiştir. Höyüğün üst kısmı ise yoğun ot ile kaplı olduğundan seramik belirlenememiştir. Söz konusu seramikler ağırlıklı olarak Yeni Assur Dönemi seramiklerinden oluşmaktadır (Kozbe ve Güngör, 2023, s.113)**.**

Arap Höyük, Şırnak ili, Cizre ilçesinin 26km güneybatısında bulunan Varlık (Gıjal) Köyü'nün 800m batısında yer almaktadır. Yöre halkı tarafından Grê Êreba olarak geçen höyük Suriye sınırına 4km uzaklıktadır**.** Tarım faaliyetleri nedeniyle büyük oranda tahrip edilen höyüğün sınırlarını belirlemek güçtür. Buluntuların yayılımı baz alınarak belirlenmeye çalışılan höyüğün sınırları, 2.06 hektarlık alanı kapsamakta ve yaklaşık 4m yüksekliği bulunmaktadır. Höyüğün kuzeybatısında kurumuş bir dere yatağı bulunmaktadır. Alanın genelinde herhangi bir planı mevcut mimari unsuru oluşturmayan dağınık halde taşlar gözlemlenmiştir. Yapılan incelemelerde özellikle tarımsal faaliyetlerin yapıldığı etek kısımlarında az miktarda seramik parçaları tespit edilmiştir. Söz konusu seramikler, Assur Dönemi seramiği ile geç dönemlere ait tanımlanamayan amorf nitelikli seramiklerden oluşmaktadır (Kozbe ve Güngör, 2023, s. 113-114).

Gırkê Hejir Höyüğü, Şırnak ili, Cizre ilçesine bağlı Korucu (Deyrbaciyan) Köyü'nün 3.5km kuzeyindeki Siyahtepe (Gır Axin) Mezrası'nın 800m kuzeybatısında yer almaktadır. Yayvan bir tepe görünümündeki höyük, birbirinden ayrı iki tepenin birleşiminden oluşmuş gibidir. Höyük, belli olan sınırlarından, 4.1 hektara sahip olup 9m yüksekliğindedir (**Resim 5.62)**. Höyüğün kuzey ve güneyinde Saklan Deresi'ne akan mevsimlik akışlı birer dere yatağı bulunmaktadır. Höyük üzerinde ve eteklerinde yapılan incelemelerde, ayak ve baş şahideleri düzensiz bazalt taştan yapılmış eski mezarlar ve kaçak kazı çukurları tespit edilmiştir. Doğu, batı ve kuzey etekleri, tarım arazisi olarak kullanılan höyüğün geneli, ot ile kaplı durumdadır. Bu nedenle az sayıda toplanabilen seramikler Orta Tunç Çağı Kızıl Kahverengi Boya Astarlı Mallar ve Assur Dönemi'ne tarihlendirilmektedirler**.** Ayrıca höyük üzerinde bulunan kaçak kazı çukurlarının kesitlerinde bazalt taş sıralarının yanı sıra küçük buluntu olarak ise havaneli, bazalt taş ağırlık ve bazalttan taş kap örneği tespit edilmiştir (**Resim 5. 63),** (Kozbe ve Güngör, 2023, s. 115).

Resim 5.62: Gırkê Hejir Höyüğü ve Çevresindeki Tarımsal Araziler

Resim 5.63: Gırkê Hejir Höyüğü'nde Ele Geçen Bazalt Kap, Havaneli ve Taş Ağırlıklar

Yalıntepe Höyük/Gre Ga, Şırnak ili, Cizre ilçesinin 27km batısında bulunan Yalıntepe (Bêdar) Köyü'nün 2km kuzeydoğusunda, Cizre-Nusaybin karayolunun ise 7.5km kuzeyinde yer almaktadır. Yüksek bir tepe görünümündeki höyük, yöre halkı tarafından Gırê Ga olarak bilinmektedir. Höyük, belli olan sınırlarından 5.20 hektarlık alana sahip olup yaklaşık 13m yüksekliğindedir **(Resim 5.64)**. Höyüğün batısından güneyine doğru devam eden, Saklan Deresi'ne akan kurumuş bir dere yatağı, batısında ise çevre köylere

ulaşımı sağlayan asfalt bir yol geçmektedir. Doğu ve güney eteklerinde eski bir köy yerleşimine ait kalıntılar bulunan höyüğün kuzey ve batı eteklerinde ise etrafı ihata duvarı ile çevrili bir mezarlık alanı bulunmaktadır. Höyük üzerinde ve eteklerinde yapılan incelemelerde, yoğun miktarda seramik, lüle parçaları, bazalttan yapılmış havan ve havaneli ve çakmaktaşı parçaları tespit edilmiştir. Tespit edilen seramikler arasında Erken Tunç Çağı'na ait Bant Boyalılar, Gri Mallar; Orta Tunç Çağı'na ait Kızıl Kahverengi Boya Astarlı Mallar ve Habur Boyalıları, Assur seramikleri, geç dönem sırsız seramikler bulunmaktadır. Ayrıca 17.-19. yy'a tarihleyebileceğimiz lüle parçaları saptanmıştır. (Kozbe ve Güngör, 2023, s. 115-116).

Resim 5.64: Yalıntepe Höyük Genel Görünüm

Ulaş Höyüğü, Şırnak ili, Cizre ilçe merkezinin 9km kuzeybatısında yer alan Ulaş Köyü'nün yaklaşık 1.8km güneydoğusunda yer almaktadır. Höyüğün hemen doğusunda Dicle Nehri geçmekle birlikte; doğu eteği gerek Dicle, gerekse hemen güneyindeki kum ocağı için inşa edilen karayolu tarafından tahrip etmiştir. Yerleşim yerinin korunan ölçülerine bakıldığında 2.55 hektarlık alanı kaplamaktadır. Dicle Nehri ve Karayolu çalışması nedeniyle doğu eteğindeki yüksekliği yaklaşık 9m iken höyüğün üst kesimi tarla düzlüğüne inmiş ve 1-3m arasında değişen bir yüksekliği bulunmaktadır. Ancak höyüğün doğu kesitinde yaklaşık 14m'lik bir yükseklik söz konusudur. Nitekim buradaki kesitten bakıldığında seramik parçalarının dışında ince bir yanık tabakasının olduğu gözlemlenmiştir (**Resim 5.66)**. Höyük yüzeyinde yapılan taramada, Demir Çağı'na tarihlenen Assur Malları (**Çizim 5.2)**, Orta Çağ'a ait sırlı ve sırsız seramik parçaları saptanmıştır. Alanın tarla olarak kullanım görmesinden dolayı yakın zamanda

sürülmesi sonucu yapılara ait pişmiş tuğla parçaları, ezgi taşı ve çakmaktaşı alet parçaları gözlenmiştir (Kozbe ve Güngör, 2024, Baskıda).

Resim 5.66: Ulaş Höyüğü'nün Karayolu Tarafından Tahrip Edilen Doğu Tarafı

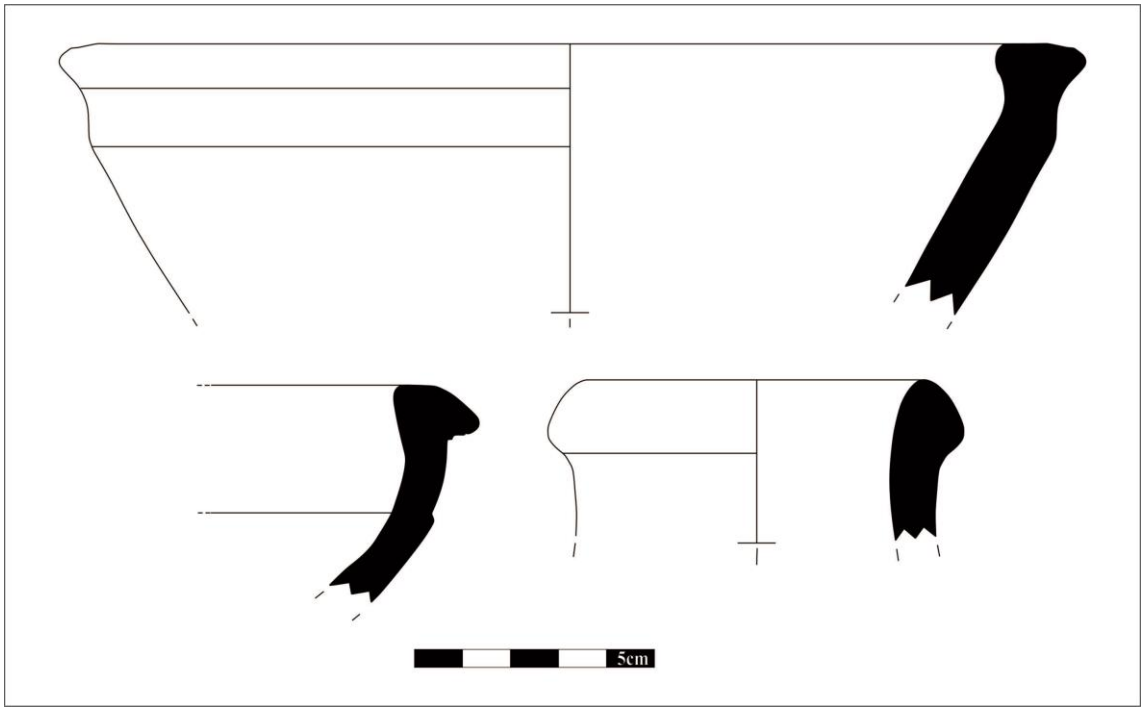

Çizim 5.2: Ulaş Höyüğü Yeni Assur Dönemi Seramikleri

Hisar Köyü Tepeüstü Yerleşimi, Şırnak ili, Cizre ilçe merkezinin 27km kuzeydoğusunda, günümüzde boşaltılmış olan Hisar Köyü'nün 1km güneybatısında ve Gulan Deresi'nin aktığı vadinin doğu kesiminde yer almaktadır. Tepeüstü yerleşimi, 2.1 hektarlık alana sahiptir ve yaklaşık 23m yüksekliktedir. Gulan Deresi yaklaşık 2km güneyde Nerdüs Çayı ile birleşmektedir. Alanda yapılan taramada mimari yapılara ait olduğu düşünülen duvar izleri gözlemlenmiştir. Ayrıca yüzeyde az sayıda dönemi tanımlanamayan, devetüyü hamurlu, saman katkılı amorf nitelikli seramik parçaları saptanmıştır. Tepeüstü yerleşimin konumu, kuzey-güney doğrultulu akan Nerdüs Çayı'nın oluşturmuş olduğu vadide geçişi tutan stratejik bir noktada yer almaktadır (**Resim 5.67)**. Nitekim bu yerleşimin 3.20km kuzeydoğusundaki Nerdüs Çayı'nın aktığı Şah/Çağlayan Kalesi ve Şah Kabartmaları'na yakın ve doğusundaki vadi geçişini kontrol eden karakol özelliği gösteren bir yerleşim olduğu düşünülmektedir. Ayrıca bu alanın kuzeydoğusundaki Hisar Köyü sınırları içerisinde kanal sistemleri de mevcuttur (Kozbe ve Güngör, 2024, Baskıda).

Resim 5.67: Hisar Köyü Tepeüstü Yerleşimi

İnci (Mehmedi) Höyük, Şırnak İli, Cizre ilçe merkezinin 9.6km güneydoğusunda kalan İnci Köyü'nün hemen batısında yer almaktadır. Höyüğün güneyinden Dicle Nehri, kuzeyinden Cizre-Silopi Karayolu geçmektedir. İnci Höyüğü, 0.96 hektarlık alaana sahiptir. Höyüğün yüksekliği, doğu kesimindeki düzlük alana göre yaklaşık 7m iken;

hemen batısındaki derin vadiye göre ise yaklaşık 17m yüksekliğe sahiptir. Höyüğün doğu kesimi kısmen korunmuştur; batı kesimi ise kuzey-güney doğrultulu akan mevsimlik derenin bu kısmı zamanla aşındırması sonucu derin bir yarık oluşmuş ve batı eteği tamamen tahrip etmiştir **(Resim 5.68)**. Nitekim höyüğün doğu kesimi, sulamada kullanılan geniş çaplı demir borulardan akan sular nedeniyle bataklık alanına çevrilmiştir. Höyük üzerinde yapılan tarama kapsamında, MÖ 6.binyıla ait Halaf seramikleri, Erken Tunç Çağı yalın basit malları ile Demir Çağı'na tarihlendirilen Assur seramikleri tespit edilmiştir. Ayrıca höyükte, obsidyen alet parçaları ve ezgi taşları saptanmıştır. Höyük genelinde yoğun tahribat söz konusudur (Kozbe, 2006b, s.294-295; Kozbe ve Güngör, 2024, Baskıda).

Resim 5.68: İnci (Mehmedi) Höyük

Takyan Höyük, Şırnak ili, Silopi ilçesinin yaklaşık 10km güneybatısında bulunan Buğdaylı Köyü'nün 1.8km kuzeybatısında yer almaktadır. Höyüğün batısında Şurik Deresi akmaktadır. Yerleşim yerinin etek kesimleri dâhil olmak üzere seramik dağımı baz alındığında ve hemen yakın çevresindeki tarla düzlüğüne inmiş yükseltilerle bir bütünlük sergileyen 27 hektarlık alana sahiptir. Höyüğün tarımsal faaliyetler nedeniyle sürekli sürülmesinden dolayı yaklaşık 13m'lik yüksekliği korunmuştur. Höyüğün koni kesiminde buğday ekimi çevresinde ise mısır ve yer fıstığı gibi tarımsal faaliyetler

yapılmaktadır (**Resim 5.69-5.70)**. Yerleşim yerinde gerçekleştirilen saha taramasında Geç Neolitik Dönem'e tarihlendirilen Erken Halaf seramikleri, Kalkolitik Dönem saman yüzlü mallar, Demir Çağ Assur Seramikleri ele geçmiştir. Ayrıca höyük yüzeyinde küçük buluntu olarak obsidyen alet parçası, seramik disk ile bazalt ezgi taşları saptanmıştır (Kozbe, 2006b, s.297).

G. Algaze tarafından (2012) Takyan Höyük'ün 200m kuzeydoğusunda ve Şurik Deresi'nin doğusunda yer alan höyük, Takyan Höyük Yanı 1 adıyla belgelenmiştir. Bu alan, 60x50m ölçülerinde ve 1.5m yüksekliğindedir. Höyük yüzeyinde gerçekleştirilen saha taramasında, Ubaid, Orta Tunç Çağı/Erken Assur Dönemi, Demir Çağı/Yeni Assur Dönemi (**Çizim 5.3)** ile Part Dönemi'ne ait seramikler tespit edilmiştir (Algaze, vd. 2012, s.69). Sözkonusu bu yerleşim yeri, Takyan Höyüğü'nün mekânsal alan sınırları içerisinde kaldığı için ayrı olarak ele alınmamış Takyan Höyüğü'nün sınırlarına dâhil edilmiştir.

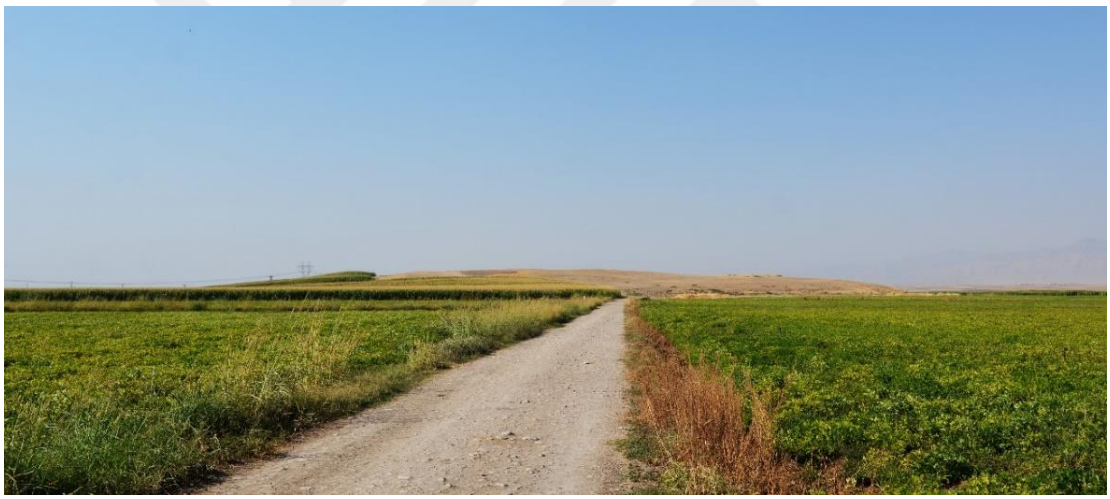

Resim 5.69: Takyan Höyük Çevresindeki Tarlalarda Mısır ile Yer Fıstığı Ekimi

Resim 5.70: Takyan Höyük Uydu Görüntüsü Genel Görünüm (Google Earth 2024)

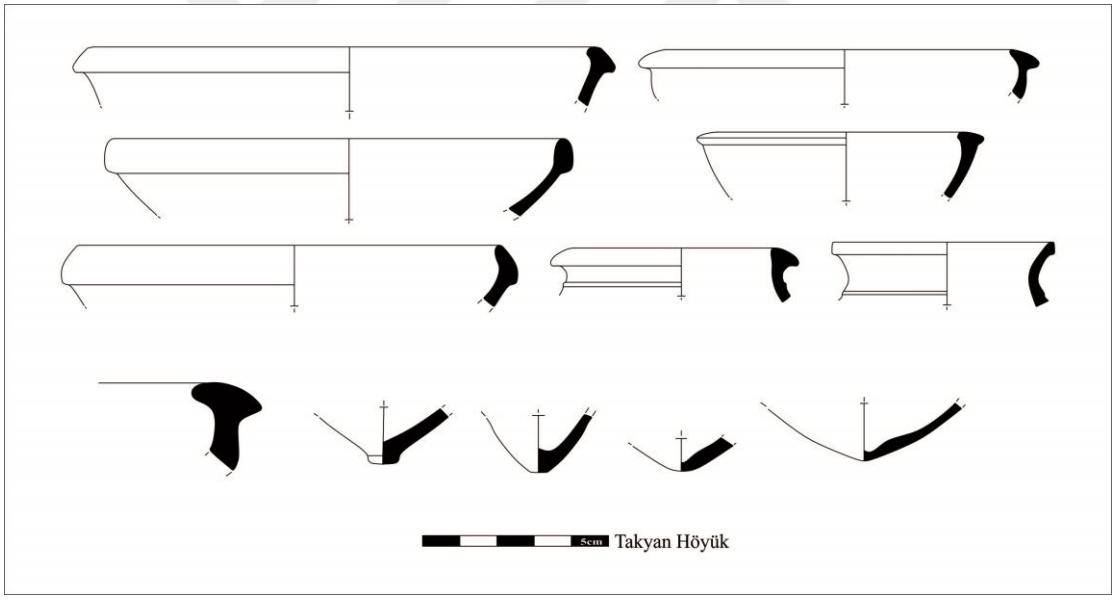

Çizim 5.3: Takyan Höyüğü Yeni Assur Dönemi Seramikleri

Takyan Höyük Yanı 3, Silopi ilçesinin yaklaşık 10km güneybatısında bulunan Buğdaylı Köyü'nün 1.8km kuzeybatısındaki Takyan Höyüğü'nün 200m kuzeydoğusunda ve Şurik Deresi'nin batı kıyısında yer almaktadır. Yerleşim yeri, 0.96 hektarlık alana yayılmakla birlikte 1m yüksekliğe sahiptir. Höyük yüzeyinde gerçekleştirilen saha taramasında, Geç Neolitik, Geç Kalkolitik, Orta Tunç Çağı/Erken Assur Dönemi, Demir Çağı/Yeni Assur Dönemi'ne ait seramikler tespit edilmiştir

(Algaze, vd. 2012, s.70). Söz konusu bu yerleşim yeri, Takyan Höyük'ün mekânsal alan sınırları içerisinde kaldığı için ayrı olarak ele alınmamış Takyan Höyük'ün sınırlarına dâhil edilmiştir.

Basorin Höyük, Şırnak ili, Silopi ilçesinin kuş uçumu 15km güneybatısında bulunan Yankale Köyü'nün hemen güneyinde yer almaktadır. Höyüğün batısında Dicle Nehri, güneydoğusundan ise Şurik Deresi geçmektedir. Höyük, askeri alan içerisinde yer aldığından dolayı kapsamlı araştırılmaya izin verilmemiş höyük eteklerinde araştırmalar gerçekleştirilmiştir (**Resim 5.71)**. Assur için oldukça önemli bir yerleşim yerini arz eden Basorin Höyüğü'nün boyutları, gerek CORONA Electric Service Map View, Google Earth Pro, ArcGis gibi uydu tabanlı programlar; gerekse yerleşim yerinin eteklerindeki seramik malzemesinin dağılımı göz önüne alındığında 31.6 hektarlık alana sahip olduğu anlaşılmıştır. Yaklaşık 30m yüksekliğindeki höyüğün kaplamış olduğu alana güneyde üzerinde türbe ve mezarlık alanın olduğu alanda dahildir. Nitekim bu kısmın höyüğe oldukça yakın olması ve burada da benzer seramik malzemenin saptanması nedeniyle bir bütünlük sergilemektedir. Söz konusu höyük konisi ve güneydeki bu kısım göz önüne alındığında yukarı şehir ve aşağı şehir olmak üzere iki bölümden oluştuğu düşünülmektedir.

Resim 5.71: Basorin Höyük Uydu Görüntüsü Genel Görünüm (Google Earth 2024)

Basorin Höyük'te, Algaze (2012) ve Kozbe (2006-2008) tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmaları kapsamında ve yine Kozbe'nin başkanlığı altında şahsımın da ekip üyesi olarak yer aldığı "Şırnak İli, Cizre, Silopi ve İdil İlçeleri İle Mardin İli Nusaybin İlçesi Yüzey Araştırması" kapsamında 2023 yılında ziyaret edilmişitr. Askeri alan içinde olması nedeniyle höyük zirvesine çıkılmasına izin verilmediğinden etek kısımlarında araştırma gerçekleştirilmiştir. Dolayısyla gerek Kozbe ve Algaze'nin yapmış olduğu erken dönem araştırmaları; gerekse 2023 yılında gerçekleştirlen güncel yüzey araştırması kapsamında höyüğün Geç Neolitik Dönem'den Osmanlı Dönemi'ne kadar yerleşim gördüğünü destekleyen seramik buluntuları gözlemlenmiştir. Ancak Algaze'ye göre Basorin Höyük, Erken Assur Dönemi'nde 0.5 hektarlık alanı kapladığı tespit edilirken Orta Assur Dönemi'nde 1 hektarlık ve Yeni Assur Dönemi'nde ise 10 hektarlık alana sahip olduğunu belirtilmiştir. (Algaze, vd. 2012, s.56,62-63, 69; Kozbe, 2006b, s.297-298).

Dolayısıyla höyüğün Doğu Habur ve Dicle Nehri üçgenindeki konumu, taşımacılık adına uygun şartlar sunan Dicle Nehri'ne yakınlığı, geniş tarımsal alanlara sahip olması gibi parametreler düşünüldüğünde ve höyüğün genel yayılım alanını göz önüne alırsak yerleşimin sadece höyük konisinde değil ayrıca etek kısımlarının da kullanıldığı açıktır. Bu doğrultuda Yeni Assur Dönemi'nde Assur'un hâkimiyeti altındaki bu yerleşimin önemli bir tahkimat olması nedeniyle kapladığı alanın yukarıda belirtmiş olduğumuz 31.6 hektarlık alan mekânsal alan kullanımı adına uygun olduğunu göstermektedir (**Resim 5.72-73; Çizim 5.4)**.

Resim 5.63: Basorin Höyük Güneyden Genel Görünüm

Resim 5.64: Basorin Höyük Doğudan Genel Görünüm

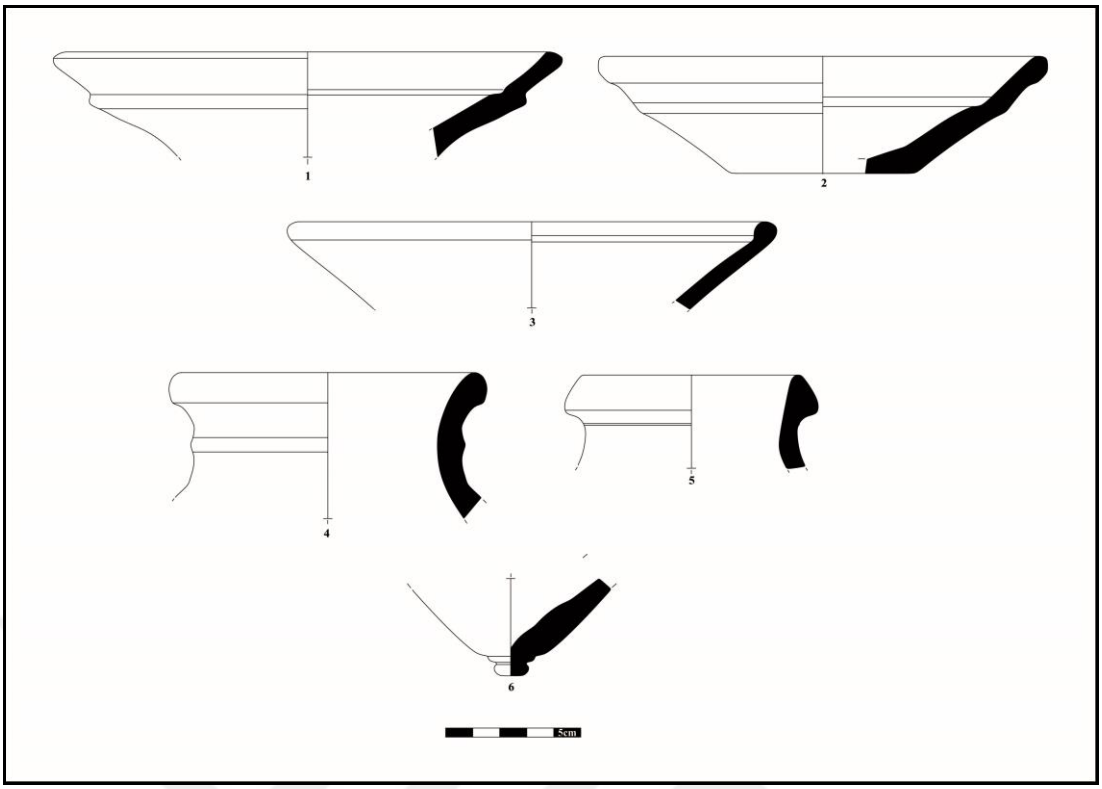

Çizim 5.4: Basorin Höyüğü Yeni Assur Dönemi Seramikleri

Nervan Höyük, Silopi ilçesinin yaklaşık 5km güneybatısında bulunan Kavallı Köyü'nün hemen güneyinde yer almaktadır. Höyüğün batısında kaynağını Kavallı Köyü'nden alan mevsimlik Şurik Deresi doğusunda ise Celal Deresi akmaktadır. Yerleşim yerinin etek kesimleri dâhil 18.12 hektarlık bir alana yayılmaktadır. Yaklaşık 26m yüksekliğindeki höyüğün kuzeyinde modern yapılaşmalar, güney, güneybatı ve doğu kesiminde tarımsal faaliyetler yapılmaktadır (**Resim 5.74-5.75**). Höyük yüzeyinde gerçekleştirilen saha taramasında, Geç Neolitik Dönem Halaf ve Ubaid Boyalıları, Erken Tunç Dönemi Yalın Basit Mallar, Orta Tunç Dönemi Habur Boyalıları ile yoğun Assur seramikleri tespit edilmiştir. Ayrıca geç dönemlere ait sırlı seramik örneklerinin yanı sıra lüle parçası, cam bilezik parçası ve kandil parçası tespit edilmiştir (Kozbe, 2006b, s.296).

Resim 5.74: Nervan Höyük Genel Görünüm

Resim 5.75: Nervan Höyük Uydu Görüntüsü Genel Görünüm (Google Earth 2024)

Silopi Höyük, Silopi ilçe merkezinde yer alan höyüğün etekleri tamamen modern yapılaşma altında kalırken höyük konisinin çevresinde taraçalar oluşturularak park haline gelmiştir. Höyüğün zirve kısmında betornameden yapılmış ve terk edilmiş myapılar mevcuttur. Günümüzde yerleşim yerine dair höyük konisinin ve yakın çevresindeki bazı kısımlar dahil olmak üzere 2.1 hektarlık alan korunmuştur. Yerleşimin güney eteği kısmında yıkılan binadan höyüğün yüksekliği 22m'dir. Özellikle park alanının olduğu batı alanında höyüğün çevresi ihata duvarı ile

çevrilmiştir (**Resim 5.76-5.77)**. Yerleşim yerinde 2022 yılında gerçekleştirdiğimiz incelemeler sonucunda, az sayıda Orta Tunç Çağı Kızıl Kahve Boya Astarlı Mallar, Habur Boyalıları ile Assur seramikleri tespit edilmiştir. Nitekim Kozbe'nin 2004 yılı Şırnak İli Yüzey Araştırması kapsamında ise höyüğün güneydoğu kısmında mimari yapılara ait öğeler gözlemlenirken höyük yüzeyinde ise Halaf, Geç Kalkolitik, Erken Assur, Demir Çağı ve Orta Çağ'a ait seramik buluntular tespit edilmiştir (Kozbe, 2006b, s. 298)

Amarzava Höyük, Silopi ilçesinin yaklaşık 10km güneybatısında bulunan Buğdaylı Köyü'nün 1.7km batısında yer almaktadır. Höyüğün doğusunda Şurik Deresi akmaktadır. Yerleşim yeri 4.95 hektarlık alana sahip olup yaklaşık 14m yüksekliğindedir. Höyüğün güney eteğinde karayolu, çevresinde ise tarımsal faaliyetler yürütülmektedir (**Resim 5.78)**. Höyük yüzeyinde gerçekleştirilen saha taramasında Ubaid Boyalıları, Erken Tunç Çağı Yalın Basit Mallar, Orta Tunç Çağı Habur Boyalıları ile Demir Çağı'nın tipik seramikleri olan Assur Malları saptanmıştır. Ayrıca Orta Çağ'a tarihlendirilen turkuaz sırlı seramik ile rulet bezemeli seramik parçasının yanı sıra küçük buluntu olarak ise çakmaktaşı ve obsidyen alet parçaları ele geçmiştir (Kozbe, 2006b, s.297).

Resim 5.76: Silopi Höyük Genel Görünüm

Resim 5.77: Silopi Höyük Günümüzdeki Genel Görünümü (Google Earth 2024)

Resim 5.78: Amarzava Höyük Batıdan Genel Görünüm

Amarzava Kuzeybatı Höyük, Şırnak ili, Silopi ilçesinin yaklaşık 10.8km güneybatısında bulunan Buğdaylı Köyü'nün 3.6km kuzeybatısında yer almaktadır.

Höyüğün hemen doğusundan mevsimlik bir dere yatağı geçmektedir. Yerleşim yeri, 1.8 hektarlık alana yayılmaktadır. Tarımsal faaliyetlerden dolayı yaklaşık 2m yüksekliği korunmuştur. Höyüğün üst kesimi ile çevresinde yoğun tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Yerleşim yerinde yapılan incelemeler sonucunda, höyük yüzeyinde az sayıda Halaf seramiği, Erken Tunç Çağı'na ait olan yalın basit mallar, Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilen Gri Mallar ve Demir Çağı Assur Malları saptanmıştır. Ayrıca küçük buluntu olarak ezgi taşı, çakmaktaşı alet parçası ve bir adet ağırşak tespit edilmiştir (Kozbe ve Güngör, 2024, Baskıda).

Gıre Bimrim (Dolan) Höyük, Silopi ilçesinin yaklaşık 10.5km güneyindeki Dolan Köyü'nün hemen batısında yer almaktadır. İki ayrı alt terasla çevrili konik höyük, yaklaşık 10 hektarlık alanı kapsamakta 14m yüksekliğindedir. Jeomorfolojik olarak alçak bir burun üzerindeki kurulan höyüğün bulunduğu alan muhtemelen yüksek bir Pleistosen terasının kalıntısı olup, Doğu Habur taşkın yatağına bakan geniş, alçak bir Pleistosen terasa bakmaktadır. Yerleşim yerinde gerçekleştirlen yüzey araştırmaları kapsamında Habur Malları ile Orta Assur ve Yeni Assur Dönemi seramiklerinin yanı sıra Osmanlı Dönemi'ne ait örnekler de bulunmuştur (Algaze, vd., 2012, s.64; Kozbe, 2006b, s.298).

Ali Huseynoğlu Höyük, Silopi ilçesinin yaklaşık 5km güneybatısında bulunan Kavallı Köyü'nün hemen güneyinde yer alan Nervan Höyüğü'nün 1.5km güneybatısında ve yakından Şurik Deresi akmaktadır. Höyük, 4.3 hektarlık alana sahip olup yaklaşık 2m yüksekliğindedir. Höyük yüzeyinde gerçekleştirilen saha taramasında, Geç Tunç Çağı/Orta Assur, Demir Çağ/Yeni Assur Dönemi, Orta İslam Dönemi ve Osmanlı Dönemi'ne ait seramikleri tespit edilmiştir (Algaze, vd., 2012, s.69).

Serebiye Yamaç Yerleşmesi, Silopi ilçesinin yaklaşık 6.5km batısındaki Serabiye Köyü'nde yer almaktadır. Yerleşim yerinin yakınında mevsimlik dere yatağı yer alırken çevresinde tarımsal faaliyetler sürdürülmektedir. Yerleşim yeri, 3.3 hektarlık alanı kapsamaktadır. Yüzey araştırmaları kapsamında mimari yapılara ait kalıntıların yanı sıra Yeni Assur Dönemi ve Sasani/Erken İslam Dönemi'ne ait seramik, egzi taşları ve taş kap parçaları tespit edilmişitr. (Algaze, vd., 2012, s.71; Kozbe, 2006, s.296)

Hurisya Harabesi, Silopi ilçesinin yaklaşık 6.5km güneybatısındaki Mahmutlu Köyü'nün 800m güneybatısında yer almaktadır. Düz bir yerleşim görünümü sergileyen bu alan, 1.6 hektarlık alana sahiptir ve yaklaşık 1.5m yüksekliğindedir. Yerleşim yerinde gerçekleştirlen yüzey araştırmaları kapsamında Yeni Assur Dönemi, Hellenistik, Orta İslam Dönemi ve Osmanlı Dönemi'ne ait seramikleri örnekleri saptanmıştır (Algaze, vd., 2012, s.72).

Rubai Höyük Yakını 1, Silopi ilçesinin yaklaşık 12km güneybatısındaki Kavaközü Köyü'n yer almaktadır. Dicle Nehri'nin doğu kıyısında yer alan yerleşim yerinin üzerinde askeri gözetleme kulesi bulunmaktadır. Rubai Kalesi'ne yaklaşık 400m uzaklıktaki höyük, 90x45m ölçülerindedir ve 1m'lik korunan yüksekliği bulunmaktadır. Alanda gerçekleştirilen incelemeler sonucunda, Yeni Assur Dönemi, Hellenistik ve Sasani/Erken İslam Dönemi'ne ait bulgular saptanmıştır. (Algaze, vd., 2012, s.62; Kozbe, 2007, s.310)

Korova (Ovaköy) Yakını 1, Silopi ilçesinin yaklaşık 14km güneyindeki Ovaköy'ün yaklaşık 1.4km batısında yer almaktadır. Jeomorfolojik olarak ayrı bir alt terasta yerleşimin bir sınırı bulunan, doğal sırt üzerindeki küçük konik tümsek görünümlü yerleşim yeri, 110x50m ölçülerinde ve yaklaşık 6.5m yüksekliğindedir. Habur Çayı'nın taşkın yatağına bakan konglomera ana kaya sırtının tepesine kurulmuştur. Alan aynı zamanda bir alt Holosen terasa da uzanmaktadır. Alanda yapılan araştırmalar sonucunda, Orta Tunç Çağı, Yeni Assur Dönemi, Hellenistik ve Sasani/Erken İslam Dönemi'ne tarihlendirilmektedir (Algaze, vd., 2012, s.63)

Korova (Ovaköy) Yakını 2, Silopi ilçesinin yaklaşık 14km güneyindeki Ova Köy'ün yaklaşık 3.7km batısında yer almaktadır. Jeomorfolojik olarak höyüğün yerleşim gördüğü alan Habur Çayı'nın taşkın yatağına bakan konglomera ana kaya sırtının tepesine kurulmuştur. Yerleşim yerinin hemen batısında kaynak suyu bulunmaktadır. Yerleşim yeri yaklaşık 80x120m ölçülerinde ve yüksekliği ise 1.5 ile 2m arasında değişmektedir. Alanda yapılan araştırmalar sonucunda, Orta Tunç Çağı ve Yeni Assur Dönemi'ne tarihlendirilmektedir (Algaze, vd., 2012, s.63)

Ilıcalar Höyük (Havinga), Silopi ilçesinin yaklaşık 12.5km güneyindeki Ilıcalar Köyü'nün sınırları içerisinde yer almaktadır. Höyük, 8 hektarlık alanı kapsamakta ve

yaklaşık 4m yüksekliğindedir. Konglomera üzerinde yer alan ve Habur Çayı'nın taşkın yatağına bakan alçak Pleistosen terasta yer alan yerleşim yerinin güneyinde kaynak suyundan beslenen mevsimlik bir dere yer almaktadır. Höyükte yapılan araştırmalar sonucunda, yüzeyde yoğun olarak Geç Kalkolitik, Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı Habur Malları'nın yanı sıra Erken Assur, Orta Assur, Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen seramik örnekleri gözlemlenmiştir (Algaze, vd., 2012, s.64; Kozbe, 2006, s. 298; **Çizim 5.5**).

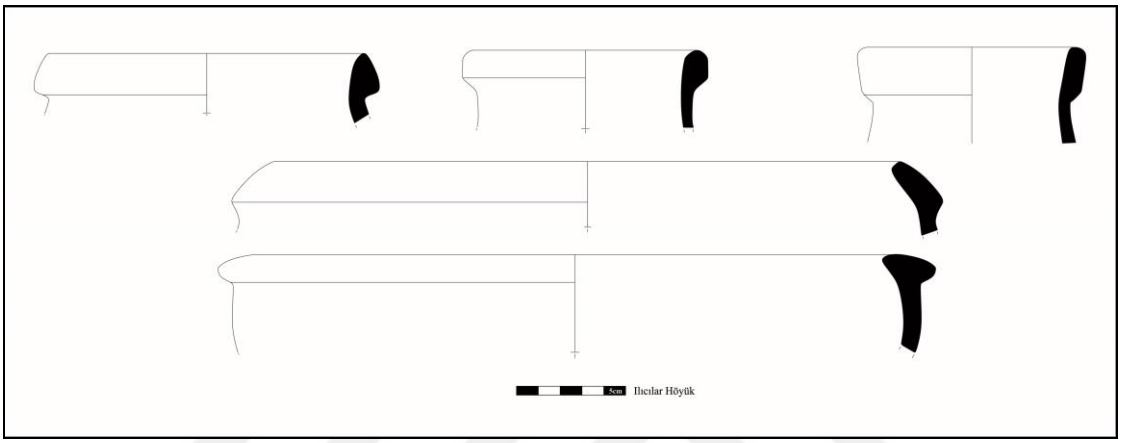

Çizim 5.5: Ilıcalar Höyüğü Yeni Assur Dönemi Seramikleri

Aktepe Höyük, Silopi ilçesinin yaklaşık 11.5km güneydoğusudaki Aktepe Köyü'nün 1.2km güneygüneydoğusunda ve Habur Çayı'na bakan konglomera yükseltisinin üzerinde yer almaktadır. Aktepe Karakolu'nun altında yer alan höyük, 130x120m ölçülerinde ve yaklaşık 4m yüksekliğe sahiptir. Höyükte, dönemsel olarak Geç Kalkolitik, Orta Tunç Çağı, Demir Çağı/Yeni Assur Dönemi ile Osmanlı Dönemi'ne ait yerleşim silsilesinin olduğu belirtilmiştir (Algaze, vd. 2012, s.64).

Tilkabin (Başköy) Höyük, Silopi ilçesinin yaklaşık 7.5km güneydoğusundaki Başköy'ün yaklaşık 2km güneyinde yer almakatadır. Höyük, 160x60m ölçülerinde ve yaklaşık 7.5m yüksekliğindedir. Jeomorfolojik olarak kurumuş bir dere yatağının yanında ve alüvyon yelpazesindeki konumu ve alanın batısındaki kum ocağı nedeniyle ciddi şekilde tahrip edilmiştir. Höyükte gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda, Orta Tunç Çağı/Erken Assur, Geç Tunç Çağı/Orta Assur, Demir Çağı/Yeni Assur Dönemi, Hellenistik Dönem ile Osmanlı Dönemi'ne ait bir yerleşim silsilesine sahip olduğu anlaşılmıştır (Algaze, vd. 2012, s.65; Kozbe, 2007, s. 310). Şırnak ili yüzey araştırması kapsamında 2022 yılında tekrardan ziyaret ettiğimiz Başköy Höyüğü günümüzde Silopi

ilçesinin çöplük alanı olarak kullanılmakta ve büyük iş makinaları ile alanın yoğun bir şekilde kazılarak çukurlar oluşturulması içine çöplerin doldurularak yakılması sonucunda höyük tamamen tahrip edilmiştir. Bu nedenle höyük alanında herhangi bir buluntu tespit edilmemiştir.

Başköy Höyük Yakını 2, Silopi ilçesinin yaklaşık 7.5km güneydoğusundaki Başköy'ün yaklaşık 500m kuzeyinde yer almaktadır. Yerleşim, ova düzlüğü ile aynı seviyede olup 150x90m ölçülerindedir. Hafif eğimli alüvyon yelpazesi üzerinde ve mezsimlik akış sergileyen bir derenin yanında yer almaktadır. Yüzeyde tespit edilen çok sayıdaki seramik buluntusundan yola çıkılarak Ubaid, Orta Assur ve Sasani/Erken İslam Dönemi'nde yerleşim gördüğü anlaşılmıştır (Algaze, vd., 2012, s.65).

Ortaköy Höyüğü (Pituna Harabeleri), Silopi ilçesinin yaklaşık 5.8km güneyindeki Ortaköy'ün yaklaşık 2km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Höyük, hafif eğimli alüvyon yelpazesinin yüzeyinde ve günümüzde kurumuş bir dere yatağına konumlanmaktadır. Höyük, 2.37 hektarlık bir alana yayılmakta ve yaklaşık 4m yüksekliğindedir. Yerleşim yerinin üzerinde bir mezarlık alanı yer almaktadır. Höyüğün yerleşim silsilesi, Demir Çağı ile İslami Dönem'lere işaret etmektedir (Algaze, vd., 2012, s.66).

Kopik Höyük, Silopi ilçesinin yaklaşık 5.8km güneyindeki Ortaköy'ün yaklaşık 2.5km güneydoğusundaki yer almaktadır. Alçak bir tepe görünümündeki höyük, 225x250m ölçülerinde ve yaklaşık 3.5m yüksekliğindedir. Höyükte gerçekleştirilen yüzey araştırmasında, Orta Assur ve Yeni Assur Dönemi'ne ait seramik buluntuları saptanmıştır (Algaze, vd., 2012, s.66). Günümüzde tarımsal faaliyetler nedeniyle tarla düzlüğüne inen yerleşim yerindeki seramik buluntuların dağılımı oldukça geniş bir alana yayılmaktadır. Seramik buluntuların yanı sıra yerleşim yerinde ezgi taşı ve taş kap parçası tespit edilmiştir.

Girge Miçuero, Silopi ilçesinin yaklaşık 5.8km güneyindeki Ortaköy'ün yaklaşık 2.2km güneyinde yer almaktadır. Alçak bir tepelik alan görünümündeki höyük, 215x240m ölçülerinde ve yaklaşık 3m yüksekliğindedir. Höyüğün sahip olduğu yerleşim silsilesi, Halaf, Ubaid, Orta Tunç Çağı/Erken Assur, Demir Çağı/Yeni Assur Dönemi, Hellenistik, Part ve Osmanlı Dönemi'nden oluşmaktadır (Algaze, vd., 2012, s.66).

Girge Miçuero Yakını 1, Silopi ilçesinin yaklaşık 5.8km güneyindeki Ortaköy'ün yaklaşık 2.2km güneyinde yer alan Girge Miçuero'nun yaklaşık 50m güneydoğusunda bulunmaktadır. Yerleşim yeri, 0.63 hektarlık bir alana sahip olup yarım metrelik bir yüksekliği bulunmaktadır. Ova seviyesi ile aynı özelliği taşıyan yerleşim yerinde gözlemlenen buluntulardan yola çıkılarak Demir Çağı/Yeni Assur Dönemi, Hellenistik ve Part Dönemi'nde yerleşim gördüğü anlaşılmıştır (Algaze, vd., 2012, s.73). Ancak günümüzde bu yerleşim yerine dair herhangi bir bulgu bulunmamaktadır.

Nerdüs Höyük, Şırnak İli, Silopi ilçe merkezinin 13km batısında yer alan Pınarönü Köyü'nün 4.3km kuzeyinde ve Nerdüs Çayı'nın doğu yakasında yer almaktadır. Höyüğün 1.2km güneybatısındaki yüksek tepe üzerinde Cizre ilçesine bağlı olan Seyrantepe Köyü bulunmaktadır. Höyük, 1.65 hektarlık alana yayılmaktadır. Höyüğün batı eteği, Nerdüs Çayı ile sınırlanırken; buradaki yükseklik arazinin eğiminden dolayı 20m - 25m arasında değişirken höyüğün üst kesimi yoğun tarımsal faaliyetler nedeniyle tıraşlanmış ve yaklaşık 3m'lik bir yükseklik korunmuştur. Günümüzde düzleştirilmiş bir teras görünümü veren höyüğün kuzeyinde kavak ağaçlarının olduğu bir piknik alanı yer almaktadır. Güneyde ise mevsimlik bir dere akarak Nerdüs Çayı ile birleşmektedir (**Resim 5.79; Çizim 5.6;1)**. Höyük yüzeyinde yapılan incelemeler sonucunda, çok sayıda Kalkolitik Dönem el yapımı saman yüzlü seramikler ile Demir Çağı'na ait Assur seramik seramikleri tespit edilmiştir. Ayrıca höyük yüzeyinde tarımsal faaliyetler sonucunda açığa çıkmış olasılıkla tipik Assur kerpiç bloklarına ait çok sayıda parçalar, ezgi taşı ve havan parçasının yanı sıra olasılıkla yine Yeni Assur Dönemi'ne tarihlendirilen taş kap parçaları tespit edilmiştir. Höyük, yoğun tarımsal faaliyetler nedeniyle tahrip olmuştur.

Güven Höyük, Güven Höyük, Şırnak ili, Silopi ilçesinin yaklaşık 22km güneybatısında bulunan Yankale Köyü'nün yaklaşık 1.7km doğusunda yer almaktadır. Höyük, 1.06 hektarlık alana yayılmakla birlikte yaklaşık 4m yüksekliğindedir. Höyüğün hemen yanından kuzeydoğu-güneybatı yönünde akan mevsimlik dere geçmektedir. Höyük yüzeyi günümüzde mısır tarlası olarak kullanım gördüğü için yoğun tahribata maruz kalmıştır (**Resim 5.80; Çizim 5.6;2-3)**. Nitekim mısırların ekildiği hatlar arasındaki su karıkları derinleşerek yerleşim yerinde yarıklar oluşturmuştur. Höyük yüzeyinde, Erken Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'a ait seramik parçaları saptanmıştır.

Resim 5.79: Nerdüs Höyük Genel Görünüm ve Buluntu Örnekleri

Resim 5.80: Güven Höyük Genel Görünüm

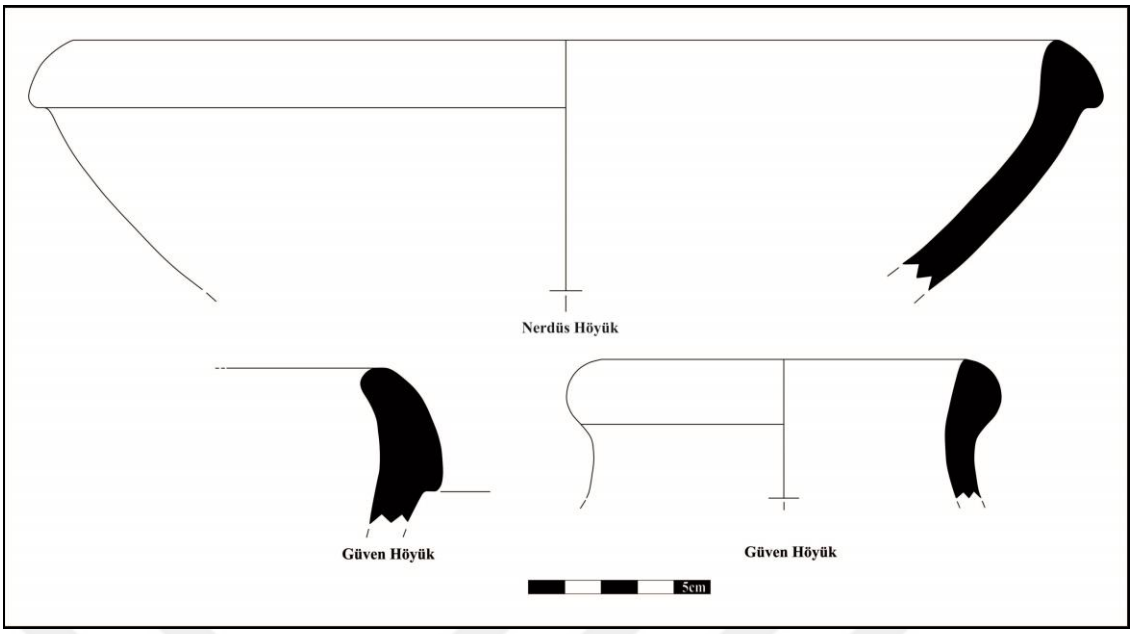

Çizim 5.6: Nerdüs ve Güven Höyüğü Yeni Assur Dönemi Seramikleri

Üçağaç Höyük 1, Üçağaç Höyük, Şırnak ili, Silopi ilçesinin yaklaşık 22km kuzeybatısında bulunan Üçağaç Köyü'nün yaklaşık 700m kuzeybatısında bulunmaktadır. Höyüğün güneybatı eteğinden karayolu geçmektedir ve bu nedenle höyüğü güneybatı eteği tahrip olmuştur. Höyük, 0.75 hektarlık alanı kapsamakta ve yaklaşık 6m yüksekliğindedir (**Resim 5.81)**. Höyük yüzeyinde yapılan tarama kapsamında Assur Dönemi'ne ve Orta Çağ'a tarihlendirilen seramik parçalarının yanı sıra ezgi taşı ile az sayıda obsidyen alet parçası saptanmıştır. Höyüğün koni kısmında kaçak kazı çukuru yer alırken tarımsal faaliyetlerden dolayı alanın genelde tıraşlandığı gözlemlenmiştir (Kozbe, 2008b, s. 178).

Buğdaylı Güneydoğu Höyük, Şırnak ili, Silopi ilçesinin yaklaşık 10.8km güneybatısında bulunan Buğdaylı Köyü'nün 1.5km güneydoğusunda yer almaktadır. Höyüğün hemen kuzeyinde mevsimlik bir dere yatağı geçmektedir. Yerleşim yeri, 2.4 hektarlık alana yayılmıştır. Yaklaşık 3m yüksekliğindeki höyüğün çevresinde yoğun tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Yerleşim yerinde yapılan incelemeler sonucunda, höyük yüzeyinde az sayıda Demir Çağı Assur Malları ile tanımlanamayan seramik parçaları saptanmıştır. Günümüzde yoğun tarımsal faaliyetler sonucunda oldukça tahrip olmuş ve ova düzlüğüne inen yerleşim yerinde yaklaşık 35 yıl önce gerçekleştirilen araştırmaların verilerine baktığımızda jeomorfolojik açıdan

muhtemelen Pleistosen yüzeyi olan geniş kuru bir ovanın ortasında yer alan bu alanda gerçekleştireilen yüzey araştırması kapsamında Orta Assur, Yeni Assur, Hellenistik, Part ve Orta İslam Dönemi'ne tarihlerine ait bir yerleşim silsilesi geçirdiği beliritilmiştir (Algaze, vd., 2012, s.66).

Resim 5.81: Üçağaç Höyük 1 Genel Görünüm

Gırge Mera Yakını 1, Şırnak ili, Silopi ilçesinin yaklaşık 10.8km güneybatısında bulunan Buğdaylı Köyü'nün 1.2km güneydoğusunda yer almaktadır. Alçak bir tümsek görünümlü yerleşim yeri, 270x150m ölçülerinde olup yaklaşık 2m yüksekliğindedir. Höyükte gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda elde edilen bulgular, Demir Çağı ve Part Dönemi'nde yerleşim gördüğüne işaret etmektedir (Algaze, vd., 2012, s.67). Ancak tarımsal faaliyetler nedeniyle günümüzde bu yerleşim yerine dair herhangi bir iz kalmamıştır.

Gre Musto, Şırnak ili, Silopi ilçesinin yaklaşık 10.8km güneybatısında bulunan Buğdaylı Köyü'nün 2km güneybatısında yer almaktadır. Höyük, uzun bir tümsek görünümünde ve 300x160m ölçülerinde olup 4.5m yüksekliğindedir. Bu bölgede Algaze tarafından 1988-1990 yıllarında gerçekleştirilen yüzey araştırması kapsamında, Halaf, Ubaid, Erken Tunç Çağı, Orta Assur, Yeni Assur Post Assur?, Hellenistik ve Part

Dönemi'ne tarihlenen seramik buluntuları gözlemlenmiştir (Algaze, vd., 2012, s.67). Ancak 2023 yılında söz konusu alanda gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırması kapsamında, yerleşime dair herhangi bir iz bulunamamıştır. Bunun temel sebebi, yaklaşık 35 yıllık bir süreç içerisinde bölgede yoğun makinalı tarım faaliyetleri sonucunda höyükteki bütün izlerin yok olmuş olmasıdır.

Girik Bedro, Silopi ilçesinin yaklaşık 9.3km güneybatısında bulunan Çiftlik Köyü'nün hemen kuzeybatısında yer almaktadır. Algaze tarafında 1988-1990 yıllarında gerçekleştirlen yüzey araştırması höyüğün yaklaşık 300x190m ölçülerinde ve 6m yüksekliğindedir. Kozbe tarafından 2004-2006 yıllarında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarından sonra 2021-2022 yıllarında da yapılan yüzey araştırması kapsamında söz konusu höyüğün verilerinin güncellenmesine yönelik araştırma bize höyüğün modern yapılaşmanın altında kaldığını dolayısıyla herhangi arkeolojik bir bulguya rastlanılmadığını göstermiştir. 1988-1990 ve 2004-2006 yıllarında gerçekleştirilen araştırmalar kapsamında höyükte, Geç Kalkolitik, Erken Tunç Çağı, Demir Çağı/Yeni Assur Dönemi, Hellenistik ve Osmanlı Dönemi'ne ait buluntular saptanmıştır (Kozbe, 2006, s. 296.Algaze, vd., 2012, s.67-68).

Girik Bedro Yanı, Silopi ilçesinin yaklaşık 9.3km güneybatısında bulunan Çiftlik Köyü'nde yer alan Girik Bedro Höyüğü'nün yaklaşık 50m kuzeybatısında yer almaktadır. Yerleşim yeri, 70x120m ölçülerinde ve 1.5m ile 2m arasında değişen bir yüksekliğe sahiptir. Höyükteki yerleşim silsilesi, Orta Tunç Çağı/Erken Assur, Demir Çağı/Yeni Assur Dönemi, Sasni/Erken İslami ve Osmanlı Dönemi'ne ait olduğu belirtilmiştir (Algaze, vd., 2012, s.68). Söz konusu alan 2023 yılında ziyaret edilmiş ancak tarımsal faaliyetler nedeniyle hiçbir tespit yapılamamıştır. Ayrıca bu yerleşim yerinin erken dönemlerdeki araştırmalar kapsamında Girik Bedro'dan ayrı bir birim olarak ele alınmasına rağmen adı geçen höyüğe sadece 50m uzaklığa sahip olmasından dolayı Girik Bedro ile birlikte ele alınması gerektiği kanısındayım.

Girik Bedro Yanı 4, Silopi ilçesinin yaklaşık 9.3km güneybatısında bulunan Çiftlik Köyü'nde rer alan Girik Bedro Höyüğü'nün yaklaşık 1.7km kuzeybatısında yer almaktadır. Höyük, 0.3 hektarlık alanı kaplamakta ve 1m yüksekliğe sahiptir. Höyükte tespit edilen dönemsel kronoji, Orta Tunç Çağı/Erken Assur, Geç Tunç Çağı/Orta Assur, Demir Çağı/Yeni Assur Dönemi, Geç Roma ve Sasani/Erken İslam

Dönem'lerinden oluşmaktadır (Algaze, vd., 2012, s.68). Günümüzde bölgedeki yoğun tarımsal faaliyetler nedeniyle bu yerleşim yerine dair yeni veri saptanamamıştır.

Gre Hazale, Silopi ilçesinin yaklaşık 10km güneybatısında bulunan Buğdaylı Köyü'nün 1.7km batısında yer alan Amarzava Höyüğü'nün yaklaşık 1km güneybatısında yer alamaktadır. Şurik Deresi'nin akış seyri üzerinde yer alan höyük, 180x135m ölçülerinde ve yaklaşık 4m yüksekliğindedir. Höyükte tespit edilen dönemsel kronoji, Orta Tunç Çağı/Erken Assur, Geç Tunç Çağı/Orta Assur, Demir Çağı/Yeni Assur Dönemi, Hellenisitk, Sasani/Erken İslam, Orta İslam Dönemi ve Osmanlı Dönemi'nden oluşmaktadır (Algaze, vd., 2012, s.70). Tarımsal faaliyetlerden dolayı günümüzde bu yerleşim yerine dair herhangi bir bulgu tespit edilememiştir.

Gre Tehali, Silopi ilçesinin yaklaşık 9.3km güneybatısında bulunan Çiftlik Köyü'nün 700m güneydoğusunda yer almaktadır. Höyüğün batısında Celal Deresi akmaktadır. Yerleşim yeri, 4.5 hektarlık alana sahiptir. Yaklaşık 4m yüksekliğinde höyüğün üstünden karayolu geçmektedir. Yoğun tarımsal faaliyetler nedeniyle höyüğün yüzeyi tıraşlanmıştır (**Resim 5.82)**. Höyük yüzeyinde gerçekleştirilen yüzey araştırması kapsamında, Geç Neolitik Dönem Halaf Boyalıları, Kalkolitik Dönem Ubaid Boyalıları, Erken Tunç Çağı yalın basit mallar, Orta Tunç Çağı Habur boyalıları, gri mallar ile Demir Çağı'nın tipik Assur seramikleri saptanmıştır. Ayrıca küçük buluntu olarak ise çok sayıda ezgi taşı, havaneli ile bazalt taş kap parçası gibi buluntular gözlemlenmiştir (Kozbe, 2006b, s.296-297).

Resim 5.82: Gre Tehali Höyük Genel Görünüm

Şurik Deresi Yanı Höyük 1, Şırnak ili, Silopi ilçesinin kuş uçumu 15km güneybatısında bulunan Yankale Köyü'nün hemen güneyinde yer alan Basorin Höyüğü'nün 2km kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Alçak bir tepelik alan gibi görünüm sergiyen höyük, 200x150m ölçülerinde ve yaklaşık 1m yüksekliğe sahiptir. Alanda gerçekleştirilen yüzey araştırmaları kapsamında, Demir Çağı/Yeni Assur Dönemi ile Sasani/Erken İslem Dönemi'ne ait seramik buluntuları tespit edilmiştir (Algaze, vd., 2012, s.71). Tarımsal faaliyetlerden dolayı günümüzdeki araştırmalarımızda bu yerleşim yerine dair herhangi bir bulgu bulunmamıştır.

Şurik Deresi Yanı Höyük 3, Şırnak ili, Silopi ilçesinin kuş uçumu 15km güneybatısında bulunan Yankale Köyü'nün hemen güneyinde yer alan Basorin Höyüğü'nün 2.6km kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Alçak Pleistosen terasının üstünde ve ova düzlüğündeki küçük tepelik alan gibi görünüm sergiyen höyük, 0.3hektarlık bir alanı kaplarken yaklaşık 1m yüksekliğe sahiptir. Alanda gerçekleştirilen yüzey araştırmaları kapsamında, Demir Çağı/Yeni Assur Dönemi ile Osmanlı Dönemi'ne ait seramik buluntuları tespit edilmiştir (Algaze, vd., 2012, s.71). Tarımsal faaliyetlerden dolayı günümüzde bu yerleşim yerine dair herhangi bir bulgu bulunmamıştır.

Alişama Höyük, Şırnak ili, Silopi ilçesinin kuş uçumu 15km güneybatısında bulunan Yankale Köyü'nün hemen güneyinde yer alan Basorin Höyüğü'nün 1.6km doğusunda bulunmaktadır. Alçak bir tepelik alan görünümündeki höyük, 0.7 hektarlık bir alanı kaplamakta ve yaklaşık 3m yüksekliği bulunmaktadır. Hafifçe oyulmuş ve Şurik Deresi'ne bakan alçak Pleistosen terasın üzerinde yer alan yerleşim yerinde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları kapsamında Orta Tunç Çağı/Erken Assur, Geç Tunç Çağı/Orta Assur, Demir Çağı/ Yeni Assur Dönemi, Post Assur Dönemi? ve Osmanlı Dönemi'ni gösteren seramik buluntuları tespit edilmiştir (Algaze, vd., 2012, s.71). Alanda yoğun mısır, buğday ve son zamanlarda yer fıstığı ekimi nedeniyle alana dair herhangi bir buluntuya rastlanılmıştır. Nitekim 1988-1990 yıllarında höyükte gerçekleştiirlen araştırmalar kapsamında burada tarımsal sulama kapsamında boruları yerleştirmek iin alanın tahrip edildiği ifade edilmiştir. Nitekim bu araştırmanın üzerinden yaklaşık 35 yıllık bir süreçten sonra ve yoğun tarımsal faaliyetlerin devam ettiği göz önüne alındığında günümüzde bu arkeolojik alana dair bir bulguya rastlanılmaması normal görünmektedir.

Kapılı /Qulkit Höyük, Şırnak ili, Silopi ilçesinin yaklaşık 14.3km güneydoğusunda bulunan Kapılı /Qulkit Köyü'nün merkezinde, Hezil Çayı'nın hemen batısında, Habur Sınır Kapısı'nın ise 1.2km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Hezil Çayı'nın batı kıyısında yer alan höyük, günümüzde tamamen modern köy yerleşmesi altında kalmıştır. Yerleşim yerinin kısmen ölçülebilen sınırları ve seramik dağılımı göz önüne alındığında 3.5 hektarlık alana ve 3m yüksekliğe sahip olduğu anlaşılmıştır. Yerel halkın belirttiğine göre önceleri buranın yüksek bir tepe olduğu daha sonraki süreçte tıraşlayarak düzleştirdiklerini ifade etmişlerdir. Höyüğün üst kesiminde kerpiç yapımı eski evlerin yıkılması ile höyükleşme sürecinin devam ettiği görülmüştür **(Resim 5.83)**. Yerleşim yerinde yapılan incelemeler sonucunda, yüzeyde az sayıda Assur Dönemi'ne ait seramik parçaları ile Orta Çağ'a ait rulet bezemeli sırsız seramik parçaları saptanmıştır. Ayrıca dere taşından yapılma bir adet loğ taşı tespit edilmiştir. Höyük genelinde yoğun beşeri ve doğal tahribat söz konusudur.

Resim 5. 83: Kapılı (Qulkit) Höyük Genel Görünüm

Çukurca (Körtik) Höyük, Şırnak ili, Silopi ilçesinin yaklaşık 7km batısında bulunan Çukurca Köyü'nün 100m güneybatısında yer almaktadır. Höyük, Cizre-Silopi Karayolu'nun hemen güneyinde, doğusunda akan Bezamir Deresi akmaktadır. Bezamir Deresi'nin batı kıyısındaki sırt üstünde kurulan yerleşim yerinin konisi kısmen korunurken etek kısımları tarla düzlüğüne inmiştir. Bu doğrultuda höyük yüzeyindeki serami buluntularının dağılımı 0.75 hektarlık alanı kapsarken kısmen korunan yükseklik ise yaklaşık 7m'dir. Höyüğün üst kesiminde yüksek gerilim hattı yer alırken batı ve kuzey eteklerinde tarımsal faaliyetler yapılmaktadır. Yerleşim yerinde gerçekleştirilen saha taramasında, Geç Neolitik Dönem'e tarihlendirilen Halaf seramikleri, Kalkolitik Dönem Saman Yüzlü Mallar, Demir Çağ Assur Seramikleri, Geç Roma Kırmızı Astarlı seramik parçası ile Orta Çağ'a? ait örnekler ele geçmiştir. Yoğun kalın cidarlı pitos parçalarının gözlemlendiği höyük yüzeyinde küçük buluntu olarak sapan taşları tespit edilmiştir (Kozbe, 2006b, s.296; Algaze, vd., 2012, s.71).

Hazayi (Doruklu) Höyük 1, Şırnak ili, Silopi ilçesinin yaklaşık 11.8km batısında bulunan Doruklu Köyü 'nün 600m kuzeydoğusunda yer almaktadır. Yerleşim yeri, yukarı şehir ve aşağı şehir olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Höyük konisinin yer aldığı yukarı şehir, 1.36 hektarlık alana sahipken güneybatı yönünde bir teras şeklinde

uzanan aşağı şehir ise 2 hektalık alana sahiptir. Höyüğün yüksekliği yaklaşık 13m yüksekliğindedir. Dolayısıyla Hazayi Höyüğü'nün tamamı 3.36 hektarlık bir yayılım alanını göstermektedir. Höyüğün doğu ve batısında kaynak sularından beslenen kaynak suyu yatakları mevcuttur. Doğudaki derenin kaynağı höyüğün yaklaşık 400m kuzeydoğusunda yer almaktadır. Höyük konisi, günümüzde mezarlık alanı olarak kullanılmakla birlikte batı eteklerinde bir kulübe bulunmaktadır. Ayrıca höyüğün güneybatı eteğinde aşağı kent olarak nitelendirilen alanın tıraşlandığı ve tarımsal faaliyetlerde kullanıldığı gözlemlenmiştir. Höyüğün kuzey ve doğu eteklerinde geçen karayolu yerleşim yerini tahrip etmiştir (**Resim 5.84).** Yerleşim yerinde gerçekleştirilen saha taramasında, küçük buluntu grubu içerisinde az sayıda bazalt kap parçası, ezgi taşı, lüle parçası tespit edilirken; seramik grubu içerisinde ise Kalkolitik Dönem saman yüzlü mallar, Erken Tunç Çağı yalın basit mallar, Demir Çağı Assur seramikleri ile yoğun Orta Çağa tarihlendirilen sırsız seramikler ile çok sayıda kalın cidarlı depolama kap parçaları tespit edilmiştir (Kozbe, 2006b, s.295; Algaze, vd., 2012, s. 73).

Resim 5.84: Hazayi (Doruklu) Höyük 1 Genel Görünüm

Kerpiç Höyük, Silopi ilçesinin yaklaşık 11.8km batısında bulunan Doruklu Köyü'nün 600m kuzeydoğusunda yer alan Haziya Höyüğü'nün yaklaşık 100m güneybatısında yer almaktadır. Yerleşim yeri, 0.3 hektarlık bir yayılım alanına sahip olup yaklaşık 3m yüksekliğindedir. Algaze tarafından 1988-1990 yıllarında bölgede gerçekleştirmiş

olduğu yüzey araştırması kapsamında bu yerleşim yeri, Ubaid ve Demir Çağı/Yeni Assur Dönemi'ne tarihlendirilmiştir (Algaze, vd., 2012, s.73). Ancak günümüzde Kerpiç Höyük'te yapılan taramada herhangi bulguya rastlanılmamıştır.

Tıl Sekan Höyük, Şırnak ili, İdil ilçesinin 41km güneybatısında, Cizre-Nusaybin karayolunun 4km kuzeyinde bulunan Özbek (Tıl Sekan) adlı köyün merkezinde yer almaktadır. Modern köy yerleşiminin altında kalan höyüğün sınırlarını belirlemek güçtür. Höyüğün belli olan sınırlarından 5.7 hektarlık bir yayılım alanına sahip olduğu anlaşılmıştır. Höyüğün korunan kuzeybatı kesiminden yaklaşık 17m yüksekliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Büyük bir bölümü modern yapılaşma altında kalan höyüğün batısındaki su deposunun bulunduğu alanın kuzeybatı eteğinde dağınık durumda, herhangi bir mimari öğe ile bağlantısı olmayan bazalt taşlar mevcuttur. Höyüğün güneyinde, çevresindeki su kaynaklarından beslenen bir dere yatağı bulunmaktadır (**Resim 5.85)**. Höyüğün eteklerinde toprak çekimi sebebi ile oluşmuş kesitler oluşmuş ve bu kesitlerde yoğun miktarda seramik ile Geç Antik Çağ'a (?) ait olduğu düşünülen, bir adet pişmiş toprak tezgâh ağırlığı tespit edilmiştir. Yüzeyde belirlenen seramikler, Erken Tunç Çağı'na ait Nineve 5, saklı astarlı mallar, Orta Tunç Çağı'nın karakteristik seramik grupları Kızıl Kahverengi Boya Astarlı Mallar (RBWW) ve Habur Boyalıları, Orta ve Yeni Assur Dönemi, Hellenistik ve Geç Roma dönemlerine tarihlendirilen seramik parçaları gözlemlenmiştir (Kozbe ve Güngör, 2023, s. 117).

Resim 5.85: Tıl Sekan Höyük Genel Görünüm

Küçük Kozluca Höyük, Şırnak ili, İdil ilçesinin kuş uçumu 30km güneybatısında, Kozluca (Xanik) Köyü'nün 1.8km kuzeydoğusunda Cizre-Nusaybin karayolunun 500m güneyindedir. Suriye sınırına 2.5km kuzeyinde yer alan höyüğün genelinde kaçak kazı, toprak çekimi ve tarımsal faaliyetler nedeniyle yoğun tahribata maruz kalmıştır. Nitekim höyüğün çevresindeki seramik buluntuların dağılımı gözönüne alındığında 7.40 hektalık bir yayılım alanına sahip olduğu anlaşılmıştır. Korunan yüksekliği 10m civarındaki yerleşim yerinin batısında kaynak sularından beslenen bir dere yatağı bulunmaktadır (**Resim 5.86)**. Höyük yüzeyinde gerçekleştirilen incelemelerde, yoğun seramik buluntusunun yanı sıra obsidyen ve çakmaktaşı alet parçaları, ezgi taşı gibi küçük buluntular tespit edilmiştir. Söz konusu seramikler, Çanak Çömlekli Neolitik Dönemi'n Hassuna seramikleri, Çizi Bezemeli Mallar, Kırmızı Açkılı Mallar (Red Burnished Ware), Husking Tray ile Kalkolitik Dönem'in saman yüzlü malları ve Ubaid Dönemi'ne ait seramik parçalarının yoğunluk gösterdiği anlaşılmıştır. Bu malların dışında, Uruk Çanak Çömleği, Erken Tunç Çağı'na ait yalın basit mallar ile Orta Tunç Çağı'nın karakteristik Habur Boyalıları mevcuttur. Söz konusu erken dönem seramiklerinin dışında az sayıda devetüyü hamurlu, bitkisel katkılı ve Assur Dönemi'ne ait olduğu düşünülen seramik parçaları da mevcuttur. Alanda, toprak çekimi sırasında

tahribata maruz kalan höyüğün kesitlerinde mimari yapılara ait bazalt taş sıraları görülmüştür (Kozbe, 2008b, s. 178-179; Kozbe ve Güngör, 2023, s. 117-118).

Resim 5.86: Küçük Kozluca Höyük Genel Görünüm

Kozluca Höyük, Şırnak ili, İdil ilçesinin kuş uçumu 30km güneybatısında, Nusaybin-Cizre Karayolu'nun 1.5km güneyindeki Kozluca (Xanik) Köyü'nün merkezinde yer almaktadır. Suriye sınırına 1.15km kuzeyinde yer alan höyük, günümüzde köy yerleşimi altında kaldığından sınırlarını belirlemek güçleşmiştir. Yerleşim yerinin doğusunda, bir dere yatağı bulunmaktadır. Alanda yapılan incelemelerde, az sayıda Geç Neolitik (Red Burnished Ware), Kalkolitik (Saman Yüzlü Mallar), Erken Tunç Çağı (Koyu Renk Açkılı Seramikler/Karaz?) ile Demir Çağı'na tarihlendirilen seramik örnekleri saptanmıştır (Kozbe ve Güngör, 2023, s. 117).

Şaburk Höyük, Şırnak ili, İdil ilçesine bağlı Tepecik (Zevuk) Köyü'nün 2 km güneyinde yer almaktadır, Suriye sınırına ise 1.5 km uzaklıktadır. Alçak bir tepe görünümündeki höyük 3.1 hektarlık bir yayılım alanına sahiptir ve korunan yüksekliği ise 8m'dir. Höyüğün kuzeybatısında, mevsimsel olan Tilki Deresi'ne ait bir kolun yatağı, doğusunda ise tarım arazilerine ulaşımı sağlayan bir yol geçmektedir. Çevresi tarım arazisi olarak kullanılan höyüğün koni kısmında, yıkılmış eski bir karakol olduğu söylenen bir mekan var. Höyüğün tarım arazisine dönüştürülürken ortadan ikiye bölündüğü gözlemlenmiştir. Güneybatı eteğinde eski bir harabe kalıntısı bulunan höyükte, dağınık durumda etrafa yayılmış taşlar ve yoğun biçimde kurumuş otlar yer

almaktadır. Allanın genelinde yapılan incelemelerde ise az yoğunlukta seramik ve obsidyen parçası saptanmıştır. Söz konusu seramikler, Yeni Assur Dönemi ve tanımlanamayan amorf seramik örnekleridir (Kozbe ve Güngör, 2023, s.118).

Gültepe Höyük, Şırnak ili, İdil ilçesinin 35 km güneybatısında bulunan Çığır (Serê Kani) Köyü'nün, Gültepe Mezrası'nda yer almaktadır. Höyük, Cizre-Nusaybin karayolunun 250 m kuzeyinde, Gültepe Mezrası'nın ise 500 m kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Küçük bir tepe görünümündeki höyüğün seramik buluntularının dağılımı gözönüne alındığında yerleşimin 1.32 hektarlık alanı kapsadığı anlaşılmıştır. Yaklaşık 6m yüksekliğindeki höyüğün güney ve güneybatısında, mevsimlik akış gösteren bir dere yatağı bulunmaktadır **(Resim 5.87)**. Höyüğün koni kısmı, mezarlık alanı; etekleri ise tarım arazisi olarak kullanılmaktadır. Alanın genelinde yapılan incelmelerde az sayıda seramik tespit edilmiş olup; söz konusu seramikler, Kalkolitik Dönem'in yerel saman yüzlü malları ve Assur Seramikleri olarak tanımlanabilir (Kozbe ve Güngör, 2023, s.119) .

Resim 5.87: Gültepe Höyük Genel Görünüm

Gırıkê Moza, İdil İlçesi'nin 40km güneybatısında bulunan Kurtuluş (Batelê) Köyü'nün 2.5km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Küçük bir tepe görünümümdeki höyük, 2.17 hektarlık alana sahip olup yaklaşık 10m yüksekliğindedir. Höyüğün koni kısmında eski mezarlık alanı, kuzeybatısında gölet bulunmaktadır. Alanda yapılan incelemelerde

Ubaid Boyalıları, Erken Tunç Çağı'na ait olan Nineve 5, Yalın Basit Mallar, Orta Tunç Çağı'na ait Habur Boyalıları ile MÖ 2.binyılın kalın cidarlı depolama kaplarının yanı sıra Assur Malları ile Orta Çağ'a ait sırsız seramik örnekleri tespit edilmiştir (Kozbe ve Güngör, 2023, s. 119).

Tılê Reş 1 ve 2, Şırnak ili, İdil ilçesinin 35 km güneybatısında bulunan Çığır (Serê Kani) Köyü'nün 1km güneyinde yer almaktadır. Tılê Reş 1, 4.85 hektarlık yayılım alanına sahip olup 24m yüksekliğinde iken Tılê Reş 2 ise 1.15 hektarlık alana sahip olup 2m yüksekliğindedir. Aralarında 100m'lik mesafe bulunan iki yerleşim yerinin birbiri ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Bu iki höyüğün arasında kaynak suyundan beslenen ve kurumuş bir dere yatağı bulunmaktadır. Tılê Reş 1 Höyüğü'nün yüzeyi yoğun ot ile kaplı olmasından dolayı az sayıda Kırmızı Astarlı Geç Roma seramiği, Orta Çağ'a tarihlenen sgrafitto, turkuaz tek renk sırlı seramik ile Barbutin bezemeli seramik örnekleri tespit edilirken Tılê Reş 2 Höyüğü'nün yüzeyinde ise az sayıda Yeni Assur seramiği ile çakmaktaşı alet parçaları tespit edilmiştir (**Resim 5.88)**. Ayrıca Tılê Reş 2'nin yüzeyinde izleri kısmen gözlemenen ve mimari yapılara ait olduğu düşünülen bazalt taş sıraları görülmüştür. Yoğun tarımsal faaliyetler nedeniyle Tılê Reş 2'nin yüzeyi yoğun tıraşlanırken Tılê Reş 1'in ise üzerinde mezarlık bulunmaktadır. Yerleşim alanının çevresinde yoğun bazalt taşlar mevcuttur (Kozbe, 2008b, s.179; Kozbe ve Güngör, 2023, s. 119).

Aşağı Yavşan Höyük, Şırnak ili, İdil ilçesine bağlı Aşağı Yavşan (Zergüz) Köyü'nün merkezinde yer almaktadır. Höyük, Cizre-Nusaybin karayolunun 1.75km güneyinde, Suriye sınırının ise 3km kuzeyinde bulunmaktadır. Günümüzde köy yerleşiminin altında kalan höyüğün yapılaşmadan kaynaklı kısmen korunan sınırları 0.92 hekatarlık alanı kapsamaktadır. Höyüğün korunan koni kısmının yüksekliği yaklaşık 6m olup yerleşimin korunan bu kısmı, etrafı ihata duvarı ile çevrelenmiş ve mezarlık alanı olarak kullanılmaktadır. Kuzey eteğinde bir adet su deposu olan höyüğün doğusunda, Zergüş Deresi ve küçük bir su kaynağı mevcuttur. Höyük sınırları içerisinde (mezarlık alanında), az sayıda Yeni Assur Dönemi ve Ortaçağ sırlı ve sırsız seramikler tespit edilmiştir (Kozbe ve Güngör, 2023, s. 120). Modern yapılaşma ise höyüğün eteklerini kaplamış durumdadır.

Resim 5.88: Tılê Reş 1 ve 2 Höyük Genel Görünüm

Süfan Deresi Höyüğü, Şırnak ili, İdil ilçesinin yaklaşık 15.4km güneyinde bulunan Yukarı Yavşan Köyü'nün 1.10km güneyinde, Cizre- Nusaybin Karayolu'nun hemen güneyinde yer almaktadır. Höyüğün kuzey eteği karayolunun altında kaldığı için tahrip olmuştur. Yerleşim yeri, 2.95 hektarlık alana yayılmakla birlikte 8m yüksekliğindedir. Höyüğün batısında Süfan Deresi geçmektedir. Üst kesiminde yoğun kaçak kazı çukurları ve toprak çekimi yapılan höyükte bazalt taşlarından inşa edildiği anlaşılan yapılara ait mimari hatları gözlemlenmiştir (**Resim 5.89)**. Yerleşim yerinde gerçekleştirilen saha taramasında, yoğun olarak bazalt öğütme taşları, matkap, taş kap parçaları, bazalt taşından boncuk? ve seramik buluntular saptanmıştır. Seramikler, Erken Halaf ve Ubaid Boyalıları, Erken Tunç Çağı'nın tipik seramik grubu Yalın Basit Mallar, Orta Tunç Çağı Mitanni seramiği, Demir Çağı Assur Malları, Orta Çağ sırlı ve sırsız seramikler ile Artuklu Dönemi'ne tarihlendirilen Barbutin bezemeli seramik örnekleri tespit edilmiştir. Ayrıca höyük yüzeyinde az sayıda obsidyen alet parçaları gözlemlenmiştir.

Resim 5.89: Süfan Deresi Höyüğü Genel Görünüm

Ortaköy Höyüğü, Şırnak ili, İdil ilçesinin yaklaşık 19.4km güneyinde bulunan Ortaköy'ün merkezinde yer almaktadır. Günümüzde yerleşim yerinin 1.73 hektarlık alanı korunmuş olup çevresi ihata duvarı ile çevrelenmiş ve mezarlık alanı olarak kullanılmaktadır. Yaklaşık 6m yüksekliğindeki höyüğün 2.8km doğusunda Süfan Deresi geçmektedir (**Resim 5.90)**. Höyüğün üzerinde eski ve yeni mezarların dışında güney kısmında harabe kalıntıları da mevcuttur. Üzeri yoğun ot ile kaplı olan yerleşim yerinde gerçekleştirilen saha taramasında az sayıda Halaf, Kalkolitik, Demir Çağ ve Orta Çağ'a ait seramik buluntuları tespit edilmiştir.

Dirsekli Höyük (Gre Harabeşeraf), Dirsekli Höyük, Şırnak ili, İdil ilçesinin yaklaşık 4km kuzeybatısında bulunan Dirsekli Köyü'nün 2km batısında yer almaktadır. Dirsekli Höyük'ün güneyinden akan mevsimlik bir dere, hemen güneyinde akan Saklan Çayı ile birleşmektedir. Höyük, Prof. Dr. Kozbe'nin başkanlığı altında, 2004-2006 yıllarındaki "Şırnak İli Yüzey Araştırması" kapsamında ziyaret edilmiştir (Kozbe, 2008b, s.176). Höyük, 2 hektarlık yayılım alanına sahiptir. Koni kısmı traşlanan höyük, yaklaşık 19m yüksekliğindedir. Höyüğün güneyinden Saklan Deresi geçmektedir. Ayrıca yakın zamanda höyük üzerindeki modern yapılaşmanın yıkılması ve kaçak kazılar nedeniyle tahribata uğramıştır (**Resim 5.91)**. Höyük çevresinde yoğun bazalt taş blokları bulunmaktadır. Yerleşim yerinde gerçekleştirilen arazi taramasında, Kalkolitik Dönem'e ait saman yüzlü mallar ve Ubaid Boyalıları'nın yanı sıra yoğun olarak Tunç

ve Demir Çağları'na ait seramik buluntuları saptanmıştır. Ayrıca höyük yüzeyinde küçük buluntu olarak obsidyen, bazalt ezgi taşı ile havan parçaları gözlemlenmiştir.

Resim 5.90: Ortaköy Höyüğü Genel Görünüm

Resim 5. 91: Dirsekli Höyük Genel Görünüm

Deştıka Bzena, Şırnak ili, Güçlükonak ilçesi, Koçyurdu Köyü'nün kuzeybatısında yer almaktadır. Düz bir yerleşim niteliği gösteren bu alan, 0.25 hektarlık alana sahip olup; yerleşim yerinde çark yapımı Yeni Assur seramikleri ele geçmiştir (Ökse, vd., 2014, s. 18).

Gırê Elim Harabeleri, Şırnak ili, İdil ilçesine bağlı Oymak (Rizok) Köyü'nün 3km batısında bulunan Alem (Elim) Dağı'nın zirvesinde yer almaktadır. Ovaya hâkim bir konumda olan yerleşim yeri, 1.37 hektarlık yayılım alanına sahiptir. Yerleşim yerinin görüş açısı, hem güney ve hem de kuzeydeki ovaları kapsamaktadır. Alanda yapılan incelemelerde iç kısımları taşlarla dolu, kısmen belli olan mekânlar tespit edilmiştir. Söz konusu mekânların iç kısımları, taşlarla dolu olduğundan mekânların plan özelliği ve ölçüleri belirlenememiştir (**Resim 5.92).** Yerleşim yeri günümüzde cami inşaatı nedeniyle iş makinaları tarafından traşlanmıştır. Alanda iş makinalarının açtığı kesitlerde İslami Dönem'e (13.-14.yy) ait sırsız seramikler ve kırık durumda işlenmiş bazalt taşlar tespit edilmiştir. Nitekim Gırê Elim Harabeleri'nde 1984 yılında Assur Dönemi'ne ait stel tespit edilmiş ve Mardin Müze Müdürlüğü tarafından taşınmıştır (Kozbe ve Güngör, 2023, 122).

Büyük ölçekli kraliyet anıtlarının dışında, Güneydoğu Tur Abdin Dağları'nda, İdil'de bir adet stel (İdil 1 Steli) bulunmuştur. Stel, şu an Diyarbakır Müzesi'nde yer almaktadır. Stel, Orta Assur sanatının geleneklerinden sapan birçok unsur nedeniyle ve her şeyden önce imparatorluğun kuzey eyaletlerinde Assur merkezi gücünün nüfuz düzeyine ek olarak başka sanatsal yaratım düzeylerinin de olduğunun ilk göstergesidir (Schachner, 2012, s. 597). Ayrıca yukarıda da söz ettiğimiz ve Ellim Dağı'ndan geldiği bilinen stel (İdil 2 Steli) (**Resim 5.93)**, en az 83x99cm ölçülerinde olup Diyarbakır Müzesi'ndeki stelle benzer özellikler taşımaktadır. İdil 2 Steli, önemli ölçüde hasar görmüştür. Ayrıca taşın tüm yüzeyi ve rölyefler aşırı derecede aşınmış olduğundan pek çok stilistik ve ikonografik detay seçilememektedir. Bu hasara rağmen, korunan kenarlardan stelin orijinalinde dört işlenmiş yüzü olduğu, bir dar kenarı ve iki geniş yüzünün kısmen korunmuş olduğu anlaşılmaktadır. Geniş taraflar kabartmalarla süslenmişken; korunan dar tarafı sadece düzgün bir şekilde bitirilmiştir (Schachner, 2012, s. 598).

Resim 5.92: Elim Dağı ve Elim Harabeleri Genel Görünüm

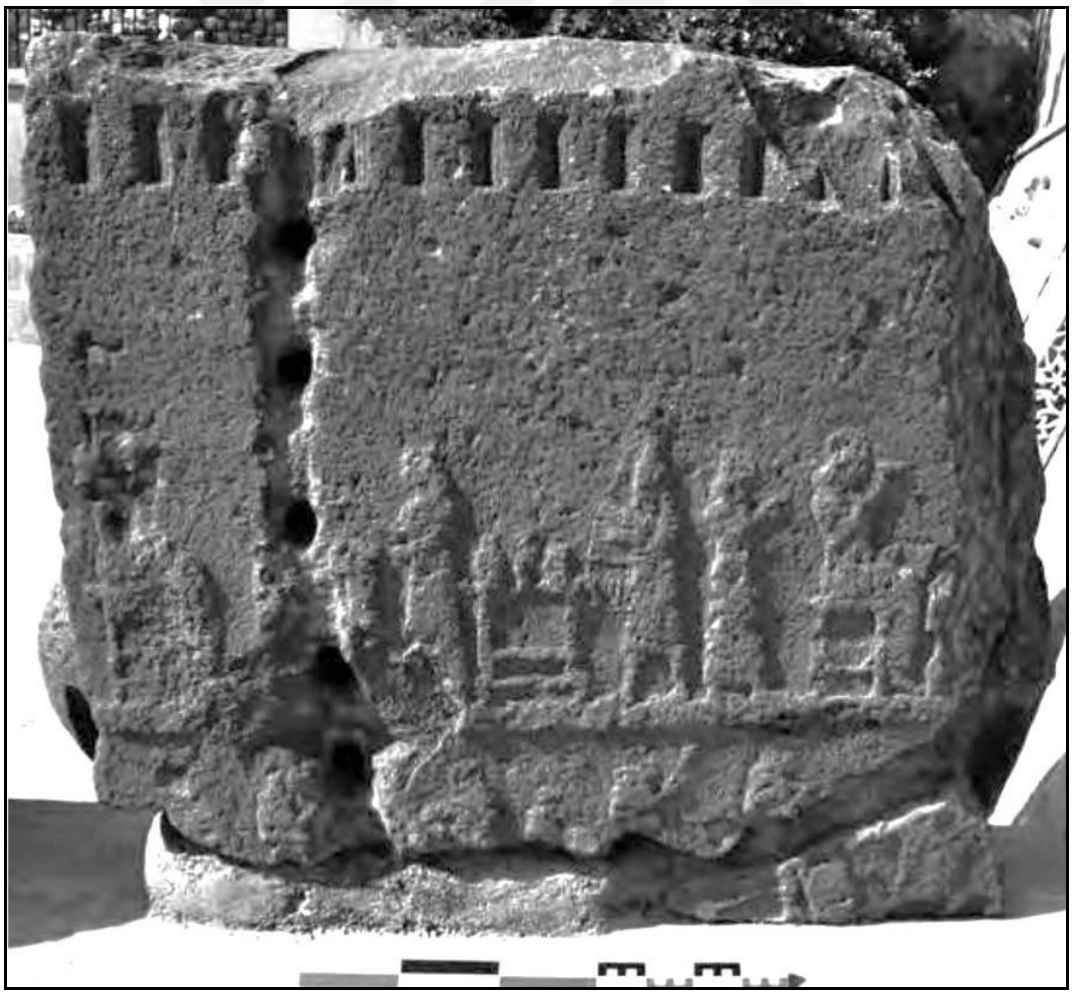

Resim 5.93: İdil 2 Steli (Schachner, 2012, Abb. 9)

Steldeki figüre bakıldığında baş ve başlık ayrıntılı seçilememektedir. Sadece sakalın köşeli hatları ve omuz üzerinden arkaya doğru uzanan bir tutam saç belli belirsiz görülebilmektedir. Ancak baştaki neredeyse kare hatlar, III. Tiglat Pilesar zamanından bu yana tanrı tasvirlerinde yaygın olan silindirik bir şapkayı akla getirmektedir (Schachner, 2012, s. 600). Ciddi hasar nedeniyle ikonografik veya üslup ayrıntıları kullanılarak tarihleme yapılması pek mümkün değildir. Sadece birkaç detay içinde özellikle de tanrı başlığı Maltai tasvirleriyle yakın benzerlikler göstermekte ve bu da stelin MÖ 8. ya da 7. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığını düşündürtmektedir (Schachner, 2012, s. 607).

Cıreh Harabeleri, Cıreh Harabeleri, Şırnak ili, İdil ilçesinin 36km güneybatısında bulunan Tepecik (Zevuk) Köyü'nün 4km güneybatısında yer almaktadır. Yöre halkı tarafından Cıreh olarak adlandırılan mevkide bulunan yerleşim yeri, oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Ortasından Tilki Deresi geçen yerleşim yeri, Çığır ve Tepecik Köyü sınırları içerisinde bulunmaktadır. Derenin batı kısmı Çığır Köyü, doğu kısmı ise Tepecik Köyü sınırlarında kalmaktadır (**Resim 5.94)**. Alanda yapılan incelemelerde kısmen belli olan dağınık durumda mimari yapılara ait taşlar ve sınırları tam olarak belirlenemeyen mekân izleri tespit edilmiştir. Yerleşim yerinde bulunan mimari öğelerin sınırları belirlenemediğinden ölçüleri ve plan özellikleri de saptanamamıştır. Az yoğunlukta seramik tespit edilen yerleşim yerinde bazalt bloğun üzerinde kazıma tekniği ile yapılmış daire içine alınmış kolları dışa doğru çatal şeklinde açılan Süryani Haçı olduğu düşünülen bir haç motifi gözlenmiştir. Bu haç motifinin hemen yanında, yine kazıma tekniği ile yapılmış basit bir haç motifi daha yer almaktadır. Alanda tespit edilen seramikler, Yeni Assur Dönemi seramikleri ile Geç Antik Çağ'a tarihlenen Brittle Ware (Pişirme Kapları) seramiklerinden oluşmaktadır. Ayrıca, tek bir bazalt bloğun işlenmesi ile yapılmış ezme havuzu ve kanaldan oluşan bir adet işlik mevcuttur. Toprağa gömülü olan işlik günümüzde tarla açma sırasında yerinden kaldırılıp tarla duvarına bırakılmıştır. Oval bir forma sahip olan ezme havuzu, 1.35x1.40x0.20m ölçülerinde olup; ön kısmında, 0.30x0.12x0.12m boyutlarında bir kanal mevcuttur. (Kozbe ve Güngör, 2023, s. 122).

Resim 5.94: Cıreh Harabeleri Genel Görünüm

Hisar Köyü Kanal Sistemi, Şırnak ili, Cizre ilçe merkezinin 27km kuzeydoğusunda, günümüzde boşaltılmış olan Hisar Köyü'nün kuzeybatısındaki vadi boyunca yer almaktadır. Su kanalı Hisar Köyü'nde yer alan ve katakomp olduğu düşünülen kaya mezarının 200m kuzeybatısındaki vadiden günümüzde boşaltılmış olan Hisar Köyü'ne kadar uzanmaktadır. Kanalın bazı kesimleri ana kayaya bazı kesimleri de basit toprağa açılmış bir kanal özelliği taşımaktadır. Vadinin sarp başlangıç noktasında moloz taşlarla örülen bir set duvarının üstünden ana kayaya oyulmuş olan kısmın kuzey kesimi arazinin güvenlik sınırı dışında kaldığı için bu kesim takip edilememiştir. Bu noktadan güneye doğru dağlık alanın yamacı boyunca araziye göre kıvrımlar yapılarak ilerleyen kanalın yaklaşık 600m uzunluğunda olduğu ve 50cm ile 1.5m arasında değişen bir genişliğe sahip olduğu görülmüştür. Ayrıca söz konusu kanalın geç dönemlerde modern malzeme ile onarım görerek kullanılmaya devam ettiği anlaşılmıştır **(Resim 5.95-5.96)**.

Resim 5.95: Hisar Köyü Kanal Sisteminin Konumu ve Genel Görünüm

Resim 5.96: Hisar Köyü Kanal Sistemi'nin Ana Kayaya Oyulan Kısmı

5.1.2.4. Mardin Bölgesi Yüzey Araştırması

Mardin Eşiği ile Cudi Dağı arasından akan Dicle Nehri, Güneydoğu Anadolu bölgesinin yüz yıl öncesine kadar meşe ve palamut ormanlarıyla kaplı kalker kayaçlarında bir kanyon vadi oluşturmuştur. Güneydoğu Anadolu Bölgesinin en engebeli bölümünde bir çanak içinde yer alan cep ovaları ılıman iklime sahiptir. Bu ovalarda yazları kuruyan, kışları ise kar ve yağmur sularıyla beslenen dere ve akarsulardan oluşan su kaynakları bulunmaktadır. Bu ovalar zinciri Yukarı Habur Bölgesi ile Yukarı Dicle Bölgesi arasında yer alan dar bir doğal geçit oluşturur (Ökse, vd., 2014, s.17).

Mardin Bölgesi'nde arkeolojik yüzey araştırmaların ve kazıların gerçekleştirildiği Nusaybin ilçesi ile Ilısu Barajı Dolum Alanı'nı oluşturan Dargeçit-Güçlükonak ilçelerinde Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen yerleşim yerleri ele alınmıştır (**Harita 5.5)**. Mezopotamya ile Anadolu'yu doğu-batı yönünde kireçtaşı kayalık alandan oluşan bir set şeklinde ayıran Tur Abdin Dağları'nın güney eteklerinde kalan Nusaybin Ovası'dır. Tur Abdin Dağları diğer bir deyişle Kaşiyarı Dağları Anadolu ile Mezopotamya arasındaki kireçtaşı kayalık alanda yer alan ve Nusaybin Ovası'na acıkan dağlık geçiş güzergâhları özellikle Yeni Assurlu kralların kuzey yönünde Arami veya Urartu üzerine gerçekleştirdikleri askeri seferler kapsamında izledikleri askeri güzergâhların başında gelmektedir. Bu doğrultuda gerek Tur Abdin Dağları olsun gerekse de Nusaybin Ovası'nın birbiriyle olan ilişkisinin önemi yadsınamaz bir gerçektir. Bu doğrultuda 2021 - 2023 yılları arasında Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin başkanlığı altında sürdürülen ve şahsımın da ekip üyesi olarak görev aldığı ve araziyi gözlemleme fırsatı bulduğum "*Şırnak ili, Cizre, Silopi ve İdil İlçeleri ile Mardin İli Nusaybin İlçesi Yüzey Araştırması*" (Kozbe ve Güngör, 2023, s. 111-129) ile 2020 yılında yine Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin bilimsel koordinatörlüğü altında ve şahsımın da araştırmacı olarak görev aldığı "*Mardin İli Kültür Envanteri Projesi"*nin (Kozbe ve Güngör, 2022, Cilt 1-4) verilerinden yararlanılmıştır. Gerek Mardin İli Kültür Enavnteri olsun, gerekse Nusaybin ilçesinde gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırması kapsamında Nusaybin Ovası'nın kuzeyindeki Bağok Dağları'nın bulunduğu kırsal alanın özel güvenlik bölgesi olması nedeniyle bu bölgede kapsamlı araştırmalar gerçekleştirilememiştir. Kaşiyari Dağları olarak bilinen Tur Abdin Dağları'ndaki Midyat, Nusaybin ve Savur ilçelerinin kireçtaşı kayalık alanlarında karşımıza höyük yerleşimi yerine daha çok Geç Antik Çağ'a tarihlenen mimari, kaya konutlar, işlik

alanları, sayısız sarnıç örneği çıkmıştır. Özellikle Yeni Assur Dönemi krallarının Nairi Ülkesi'ne gerçekleştirdikleri askeri seferler kapsamında sözü edilen ilçelerin yer aldığı coğrafyadan geçtikleri bilinmektedir. Birçok araştırmacı tarafından bu ilçe sınırları içerisinde kalan bazı yerleşim yerleri için yazılı kaynaklar referans gösterilerek lokalizasyon önerilerinde bulunulmuştur.

Dicle Nehri üzerinde kurulan ve 2019 yılında faaliyete geçen Ilısu Barajı'nın dolum alanı Mardin ili, Dargeçit ilçesi ile Şırnak ili, Güçlükonak ilçesi sınırlarında yer almaktadır. "*Ilısu Barajı Rezervuar Alanı İle Baraj Sularının Etki Alanında Kalacak Kültür Varlıklarının Belgelenmesi*" adına söz konusu bölgede, Mardin Müzesi'nin başkanlığı ve Prof.Dr. Tuba Ökse'nin bilimsel danışmanlığı altında yüzey araştırmaları ve daha sonra bazı alanlarda kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. Lokasyon açısından Tur Abdin Dağları'nın uç noktasında, Dicle Nehri'nin bir çanak içinde aktığı bir alana lokalize edilen ve kuzey-güney eksenindeki nehir taşımacılığı ile doğal dağ geçitlerine sahip stratejik mekânsal özelliği nedeniyle bu alan önem taşımaktadır. Nitekim bölgede gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda Yeni Assur Dönemi'ne ait yerleşimlerin saptanmıştır. Bu yerleşim yerlerinin günümüzde baraj suları altında veya etki alanında yer alması nedeniyle tez kapsamında gerçekleştirilen saha taramalarında araştırılamamıştır. Bu nedenle bölgede yapılan araştırmaların sonuçları da çalışmaya dâhil edilerek Dicle Vadisi boyunca arazi kullanımına yönelik bir bütünlük sağlanacağı düşünülmüştür.

Ilısu Barajı dolum alanında gerçekleştirilen yüzey araştırması ve arkeolojik kazılar kapsamında 13 yerleşim yerinde Demir Çağı'na tarihlenen seramik parçalarına rastlanmıştır. Ayrıca bu alanların yarısında hem Erken Demir Çağ, hem Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen seramik parçaları toplanmıştır. Bu alanların ikisinde ise sadece Yeni Assur seramiği tespit edilmiştir. Özellikle yüzey araştırmacıları sırasında saptanan küçük yerleşim birimlerinden oluşan doku, Assurluların MÖ 9. yüzyıldan itibaren kurdukları tarım alanları yönetim sistemini yansıtmaktadır. Bunlar hayvancılık da yapan yerli çiftçilerin ve göçer toplulukların kışlık yerleşimlerinden oluşmaktadır (Ökse, 2018, s.437-438). Bu alanların birbirine olan mesafelerin 2-4km arasında değişmesi, MÖ 9.-6. yüzyıllarda Kuzey Mezopotamya'da da tespit edilen tarımcı yerleşimlere benzemektedir. Araştırılan bölgede çağlar boyunca köy ve mezra olarak nitelenen kırsal yerleşimler bulunması, bir kent oluşumuna olanak vermeyecek biçimde dağlarla sınırlanan küçük bir ova olmasına bağlıdır (Ökse vd., 2014, s.19).

Araştırılan bölgede Erken Demir Çağı seramiğine sekiz merkezde rastlanmıştır. Bu alanlardan toplanan seramikler, el yapımı, kaba hamurlu, düşük ısıda pişirilmiş, yatay yiv/oluk bezemeli, Yukarı Dicle ve Yukarı Fırat Bölgeleri'nde MÖ 1200-900 yıllarına tarihlenen gruplarla benzerlik göstermektedir. Bu dönem seramiğinin birçok merkezde bulunması, bu dönemde toplulukların küçük gruplar halinde yaşamış olabileceğini düşündürtmektedir. Bunun yanı sıra bölgede Erken Demir Çağı'nda hayvancılığa dayalı yarı göçer yaşam tarzının yaygın oluşu, Erken Demir Çağı seramiği ele geçirilen merkezlerin mevsimlik konaklama yerleri olarak da kullanılmış olabileceğini düşünülmektedir. Orta Demir Çağı'nda bölge Yeni Assur krallarının Kaşiyari Dağları'ndan geçerek Yukarı Dicle Havzası'na ulaşttığı bilinmektedir. Ilısu Barajı Dolum Alanı'nın batı bölümündeki yerleşim alanları en geniş olan Harabe Tepe ve Ilısu Mahallesi arasında kalan alanda dört küçük merkezin bulunması, hiyerarşik bir yerleşim şemasını çağrıştırmaktadır. Günlük kaba seramikler çark yapımı, saman, taşçık ve kireç katkılı, yüzeyleri düz ve çark izli olup yüksek ve orta ısıda pişirilmişlerdir. Bunlar arasında Harabe Tepe'de bulunan düğme dipli parçalar, çeşitli alanlarda ele geçirilen rozet biçimli damgalarla bezeli kaba çömleklere ait parçalar ile ince hamurlu parmak baskılı (dimple ware) içki bardaklarına ait bir parça yer almaktadır (Ökse, Görmüş ve Atay, 2010, s. 336-337).

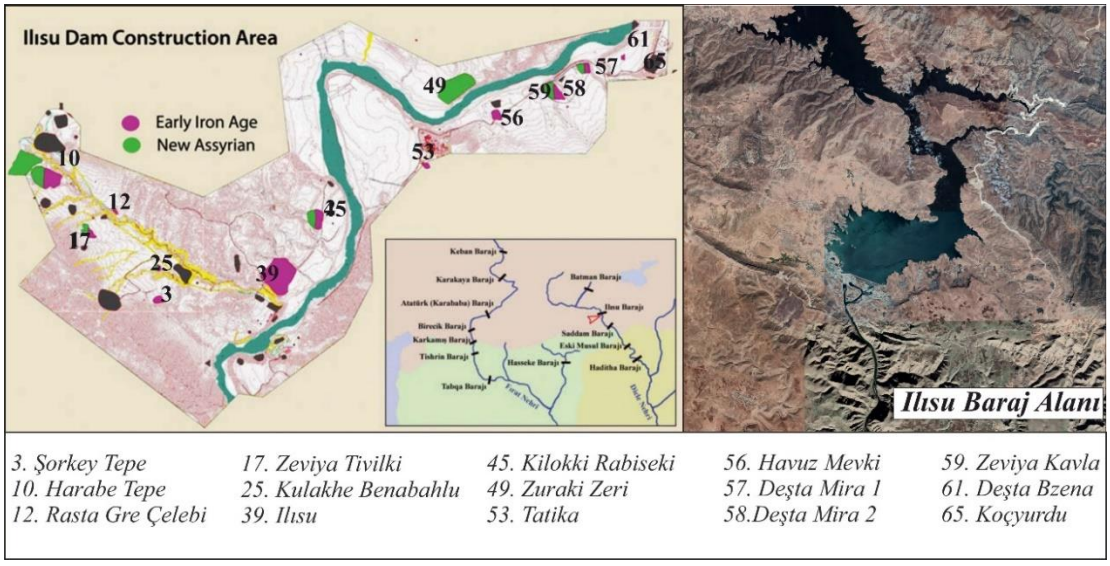

Harita 5.5: Ilısu Barajı İnşaat Sahası Demir Çağ Yerleşimleri (Ökse, vd. 2014, Har.1)

Şorkey Tepe Üstü Yerleşimi, Mardin ili, Dargeçit ilçesinin 17,40km güneydoğusunda kalan Ilısu (Germav) Mahallesi'ndeki Şorkey Mevkii'nde yer almaktadır. 0.8 hektarlık bir alanı kaplayan yerleşim yeri, Ilısu Barajı inşaat sahası yüzey araştırmalarında Prof.Dr. A. Tuba ÖKSE tarafından tespit edilmiştir. Şorkey, Dicle Nehri'nin batısında bulunan, Doğu ve Batı Tepe olarak adlandırılan iki tepeden oluşmakla birlikte söz konusu yerleşim yeri, günümüzde Ilısu Barajı suları etki alanında kalmaktadır. Asıl yerleşimin yoğun seramiğin gözlendiği Batı Tepe'de olduğu düşünülmektedir. Dicle Nehri'nin Cehennem Deresi vadisine hâkim bir tepede kurulmuş olması, Şorkey Tepe Üstü yerleşimin savunma amaçlı kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. İncelemelerde ele geçen seramikler, Yeni Assur Dönemi, Hellenistik Çağ, Ortaçağ ve Yakın Çağ'a tarihlenmektedir (Ökse vd., 2009b,s.73; Ökse, Görmüş ve Atay, 2010, s.339; Ökse, vd., 2009a, 31).

Kulahke Benabahlu, Mardin ili, Dargeçit ilçesi, Ilısu Köyü'nde yer alan ve tepe üstüne kurulan yerleşim alanı 0.4 hektarlık yayılım alanına sahip olup alanda, Neolitik, Kalkolitik, Demir Çağı (Assur) ve Ortaçağ'a ait malzemeler toplanmıştır (Ökse, vd., 2009b,s.73; Ökse, Görmüş ve Atay, 2010, s. 339; Ökse, vd., 2009a, 31).

Harabe Tepe, Mardin İli, Dargeçit İlçesi, Ilısu Köyü'nün kuzeybatısında ve bölgedeki araştırma alanları içerisinde 6.9 hektarlık bir alanı kaplayan en büyük yerleşmelerden biridir. Bu alanda toplanan malzeme, Neolitik Çağ, Kalkolitik Çağ, Orta Tunç Çağı, Erken Demir Çağı, Yeni Assur Dönemi, Helenistik Dönem ve Ortaçağ'a tarihlenmiştir. Üzerinde Yakın Çağ'a ait yapı kalıntılarının bulunduğu alanın dere tarafındaki kesitte, kalın dolgulardan oluşan tabaklanma izlenmektedir (Ökse vd., 2014, s.18; Ökse, Görmüş ve Atay, 2010, s. 338; Ökse, vd., 2009a, 31).

Tepealtı Höyük, Mardin ili, Nusaybin ilçesinin yaklaşık 13,6km doğusunda bulunan Tepealtı Köyü'nün merkezinde yer almaktadır. Höyüğün hemen kuzeyinde Nusaybin-Cizre Karayolu geçmektedir. Yerleşim yerinin büyük bir bölümü, mezarlık alanı ve modern yapılaşma altında kalmıştır. Etrafı ihata duvarı ile çevrelenmiş olan höyük, 1.15 hektarlık alana yayılmakta ve yaklaşık 9m yüksekliğindedir. Höyük yüzeyindeki eski ve yeni mezarların açılmasının yanı sıra kurumuş otların yakılmasıyla yoğun bir tahribata maruz kalmıştır (**Resim 5.97)** . Yerleşim yerinde yapılan incelemeler sonucunda, az sayıda Erken Tunç Çağı'na ait Nineve 5 seramiği, Orta Tunç Çağı'nın tipik mal grubu

olan kızıl kahve boya astarlı mallar ile Demir Çağı Assur seramik örnekleri tespit edilmiştir. Ayrıca alanda bazalt taş obje gözlemlenmiştir.

Resim 5.97: Tepealtı Höyük Genel Görünüm

Günebakan Höyüğü, Mardin ili, Nusaybin ilçesinin yaklaşık 16.3km kuzeybatısında bulunan Günebakan Köyü'nün 440m kuzeybatısında yer almaktadır. Höyüğün doğusunda Senbat Deresi akmaktadır. Yerleşim yeri, 2.34 hektarlık bir yayılım alanına sahip olup yaklaşık 8m yüksekliğindedir**.** Höyüğün üst kesiminde yoğun dere taşları gözlenmiştir **(Resim 5.98)**. Yerleşim yerinde yapılan incelemeler sonucunda, höyük yüzeyinde yoğun olarak Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e ait olan Kırmızı Açkılı, Siyah Açkılı Mallar, Halaf Boyalıları, Kalkolitik Dönem saman yüzlü mallar, az sayıda Assur Malları saptanmıştır. Höyük yüzeyinde küçük buluntu olarak obsidyen alet parçaları, taş balta, ağırşak tespit edilmiştir. Etek kısımlarında tarımsal faaliyetlerin yapıldığı höyükte, kaçak kazı çukurları gözlemlenmiştir.

Resim 5.98: Günebakan Höyüğü Genel Görünüm

Birveli Höyük, Mardin ili, Nusaybin ilçesinin 21.5km doğusunda yer alan Odabaşı Mahallesi'nin 1.4km kuzeydoğusunda, Nusaybin-Cizre Karayolu'nun 300m kuzeyinde bulunmaktadır. Höyüğün güneyinden modern sulama kanalı geçmektedir. Yerleşim yeri, 1.95 hektarlık alana yayılmış olup korunan yüksekliği ise 5.50m'dir **(Resim 5.99).** Höyükte yapılan belgeleme çalışmaları çerçevesinde, bir adet Halaf Dönemi kap parçası, birkaç parça Demir Çağı Assur Malları ile yoğun olarak Orta Çağ'a ait seramik parçaları tespit edilmiştir. Ayrıca höyük yüzeyinde küçük buluntu olarak ise havaneli, obsidyen alet parçaları, çakmaktaşı alet parçası ile taş kap parçası tespit edilmiştir. Çevresinde yoğun tarımsal faaliyetler sürdürülmektedir.

Bamıde Höyük, Mardin ili, Nusaybin ilçesinin 7.2km kuzeybatısında yer alan Açıkköy Mahallesi'nin hemen güneyinde bulunmaktadır. Korunan yüksekliği 8m olan yerleşim yeri, 1.66 hektarlık yayılım alanına sahiptir. Höyük günümüzde çevresi ihata duvarı ile çevrilmiş olup mezarlık alanı olarak kullanılmaktadır **(Resim 5.100)**. Eski ve yeni mezarların iç içe olduğu mezarlık alanı yoğun ot ile kaplıdır. Alanda yapılan yüzey taramasında, Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e ait olan Halaf seramiği, Ubaid seramiği (?), Erken Tunç Çağı Nineve 5 seramiği, Demir Çağı Assur Malları ile yoğun olarak

Orta Çağ seramikleri gözlemlenmiştir. Ayrıca yerleşim yerinde az sayıda obsidyen ve çakmaktaşı alet parçaları ile ezgi taşı tespit edilmiştir.

Resim 5.99: Birveli Höyük Genel Görünüm

Resim 5.100: Bamıde Höyük Genel Görünüm

Akağıl Höyük (Derzandık), Mardin ili, Nusaybin ilçesinin 5.1km kuzeybatısında yer alan Akağıl (Derzandık) Mahallesi'nin 2.7km güneydoğusunda, Mardin-Nusaybin Karayolu'nun ise 600m kuzeyinde bulunmaktadır. Höyüğün yüzeyindeki seramik buluntuların yayılım alanı 2.4 hektarlık bir alanı kapsamaktadır. Yoğun tarımsal faaliyetler nedeniyle höyüğün yükseltisi tarla seviyesine kadar inmiş ve korunan yüksekliği ise 2.50m'dir **(Resim 5.101)**. Nitekim çok az bir yükseltisi kalan höyüğün kuzeyindeki modern su kanalından tarlayı sulamak için açılan bir kanal hattı höyüğün çevresinden geçmektedir. Ayrıca höyüğün doğusundan, günümüzde kurumuş olan Büyük Dere'nin yatağı yer almaktadır. Yerleşim yerinde yapılan incelemeler kapsamında, en erken Uruk Dönemi konik kap parçası, Erken Tunç Çağı yalın basit mallar, Orta Tunç Çağı gri mal örnekleri, Mitanni Dönemi kapları, Assur seramikleri ile Orta Çağ'a tarihlendirilen çanak çömlekler tespit edilmiştir. Ayrıca küçük buluntu olarak ezgi taşı, havaneli, obsidyen ve çakmaktaşı parçaları ile bir adet ortası delik taş obje saptanmıştır.

Resim 5.101: Akağıl Höyük Genel Görünüm

Gırkê Tuğub Höyük, Mardin ili, Nusaybin ilçesinin 30km doğusunda yer alan Söğütlü (Gırkê Biya) Mahallesi'nin yaklaşık 650m kuzeyinde, Nusaybin-Şırnak Karayolu'nun ise 300m kuzeyinde bulunmaktadır. Höyük, 5 hektarlık alana yayılmakta birlikte

yaklaşık 8m yüksekliğinde alçak bir tepe görünümündedir (**Resim 5.102)**. Höyük, geç dönemde mezarlık alanı olarak kullanılmıştır. Höyük yüzeyinde Assur Dönemi'ne tarihlendirilen az sayıdaki devetüyü hamurlu, bitkisel katkılı seramik parçaları ile tanımlanamayan amorf nitelikli seramik örnekleri saptanmıştır. Höyüğün eteklerinde ve çevresinde tarımsal faaliyetler yapılmaktadır (Kozbe ve Güngör, 2022, s.342).

Resim 5.102: Gırkê Tuğub Höyük Genel Görünüm

Sayar Höyüğü, Mardin ili, Nusaybin ilçesinin 28km doğusunda bulunan Söğütlü (Gıre Biya) Mahallesi'nin Sayar Mezrası'nda, Nusaybin-Şırnak Karayolu'nun ise 1km kuzeyinde yer almaktadır. 6.24 hektarlık geniş bir alana yayılan höyük, yaklaşık 19m yüksekliğe sahiptir. Höyüğün batı, kuzey ve güney eteklerinde modern yapılaşma, üst kısmında mezarlık alanı ile betonarme su deposu yer almaktadır **(Resim 5.103)**. Yerleşim yerinde gerçekleştirilen belgeleme çalışmaları kapsamında, Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilen Metalik Mallar (?), Orta ve Yeni Assur Dönemi ait seramik parçaları, Geç Roma kırmızı astarlı mallar ile depolama kaplarına ait seramik parçaları saptanmıştır. Ayrıca höyüğün eteklerinde toprak çekimi sonucunda oluşan yarıklarda mimari yapılara ait taş sıraları gözlemlenmiştir (Kozbe ve Güngör, 2022, s.343).

Gırê Biya Höyük, Mardin ili, Nusaybin ilçesinin 30km doğusunda yer alan Söğütlü (Gırê Biya) Mahallesi'nde, Nusaybin-Şırnak Karayolu'nun ise 300m güneyinde bulunmaktadır. Höyüğün kuzeyinde, günümüzde kurumuş olan Söğüt Çayı yatağı bulunmaktadır. Söğütlü Mahallesi'nin modern yapılaşması, höyük üzerine kurulmuştur. Höyük, 4.23 hektar büyüklüğündedir ve korunan yüksekliği yaklaşık 10m'dir (**Resim 5.104)**. Höyük yüzeyinde ve eteklerinde gerçekleştirilen belgeleme çalışmalarında, Erken Tunç Çağı'na ait Yalın Basit Mallar, Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilen az sayıda Kızıl Kahve Boya Astarlı Mallar (RBWW) ile Habur Boyalıları, az sayıda Assur seramiği ile tanımlanamayan bir grup amorf seramik parçası saptanmıştır. Höyüğün eteklerinde, toprak çekimi sırasında oluşan yarıklarda mimari yapılara ait taş sıraları gözlemlenmiştir. Höyüğün etekleri ile çevresinde tarımsal faaliyetler yapılmaktadır (Kozbe ve Güngör, 2022, s.340).

Resim 5.103: Sayar Höyüğü Genel Görünüm

Resim 5.104: Gırê Biya Höyük Genel Görünüm

Sınırtepe Höyük, Mardin ili, Nusaybin ilçesinin 27km doğusunda kalan Sınırtepe (Eznawurê) Mahallesi'nin hemen kuzeydoğusunda, Türkiye-Suriye sınır hattının ise 350m kuzeyinde yer almaktadır. Yüksek bir tepe görünümündeki höyük, 16.65 hektar büyüklüğünde ve yaklaşık 21m yüksekliğe sahiptir. Höyüğün kuzeydoğu kesiminde kaynaksuyundan beslenen bir gölet bulunmaktadır ve buradan akan sular höyüğün güneyinden geçmektedir. Höyüğün üst kısmı tıraşlanarak Sınırtepe Hudut Karakolu konumlandırılmış, etekleri ise tel örgü ile çevrilmiştir. Höyüğün güneybatı eteğinde askeri atış alanı, höyüğün kuzey eteğinde toprak çekiminin dışında yerleşimin üst kısmına doğru yol yapılmıştır (**Resim 5.105)**. Höyükte mevzilerin kazılması sonucunda oluşan yarıkların kesitlerinde mimari yapılara ait olduğu düşünülen taş sıraları gözlemlenmiştir. Höyüğün eteklerinde yapılan belgeleme çalışmaları kapsamında, Erken Tunç Çağı Metalik Mallar (?), Orta Tunç Çağı'na ait Kızıl Kahve Boya Astarlı Mallar (RBWW) ile Demir Çağ'a ait Assur Dönemi seramik parçaları saptanmıştır (Kozbe ve Güngör, 2022, s.344).

Resim 5.105: Sınırtepe Höyüğü Genel Görünüm

Bakacık Höyük 1, Mardin ili, Nusaybin ilçesinin 35km doğusunda kalan Bakacık (Kınıkê) Mahallesi'nde, Nusaybin-Şırnak Karayolu'nun ise 1,50km kuzeyinde yer almaktadır. Höyük, 4.20 hektarlık bir yayılım alanı göstermekte ve yüksekliği yaklaşık 19m'dir. Höyüğün tepe kısmı ve eteklerinde günümüzde harabe durumda olan Bakacık Mahallesi yapılaşması, kuzey eteğinde ise Dêrseydê Kilisesi yer almaktadır (**Resim 5.106**). Höyüğün batısından ise dere geçmektir. Höyük yüzeyinde gerçekleştirilen saha taramasında, az sayıda Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilen Kızıl Kahverengi Boya Astarlı Mallar (RBWW), az sayıda Assur seramiği ile bir grup tanımlanamayan amorf nitelikli örnekler tespit edilmiştir (Kozbe ve Güngör, 2022, s.347).

Resim 5.106: Bakacık Höyük 1 Genel Görünüm

Bayraktar Höyüğü, Mardin ili, Nusaybin ilçesinin 37km doğusunda yer alan Yazyurdu (Qesırbelekê) Mahallesi'nin 4km güneybatısında, Türkiye-Suriye sınır hattının ise 200m kuzeyinde yer almaktadır. Höyük, 7.9 hektarlık bir alanı kapsamaktadır. Yaklaşık 9m yüksekliğindeki yerleşim yerinin tepe kısmı, geç dönemlerde tıraşlanarak Bayraktar Hudut Karakolu konumlandırılmış, etekleri ise tel örgü ile çevrilerek ağaçlandırılmıştır. Askeri alan olarak kullanılan höyüğün, hemen güneydoğusunda dere akmaktadır (**Resim 5.107)**. Askeri alan olmasından dolayı sadece höyüğün etek kesimlerinde saha taraması yapılmıştır. Höyüğün eteklerinde gerçekleştirilen çalışmalarda, az sayıda Ubaid Dönemi'ne tarihlendirilen seramik parçası, Erken Tunç Çağı'na ait Metalik Mallar, birkaç parça Assur seramiğ ile Orta Çağ'a ait olduğu düşünülen bir grup seramik örneği tespit edilmiştir. Geç dönemlerde askeriye tarafından mevzi açmak için höyükte derin yarıklar oluşmuştur. Söz konusu yarıklardan eski yerleşime ait mimari yapıların taş sıraları gözlemlenmiştir (Kozbe ve Güngör, 2022, s.355).

Girmeli Höyüğü, Mardin ili, Nusaybin ilçesinin 20km doğusunda yer alan Girmeli (Gırê Mira) Mahallesi'nde, Nusaybin-Şırnak Karayolu'nun ise 700m kuzeyinde bulunmaktadır. Girmeli Mahallesi'nin modern yapılaşması, höyüğün tepe ve etekleri üzerine kurulduğu için sınırları net olmamakla birlikte, sadece kuzeyde kalan 1.45 hektarlık alan korunmuş olup yaklaşık 28m yüksekliğindedir (**Resim 5.108)**. Nitekim höyüğün kuzey eteğinde toprak çekimi sonucunda oluşan yarıklarda, mimari yapılara ait taş sıraları gözlemlenmiştir. Höyükte yapılan belgeleme çalışmalarında, Erken Tunç Çağı'na tarihlenen Yalın Basit Mallar, Orta Tunç Çağı'na ait Habur Boyalıları ile yoğun olarak Orta ve Yeni Assur Dönemi seramik örnekleri tespit edilmiştir (Kozbe ve Güngör, 2022, s.346).

Resim 5.107: Bayraktar Höyük Genel Görünüm

Resim 5.108: Girmeli Höyük Genel Görünüm

Tılhesen Höyüğü, Mardin ili, Nusaybin ilçesinin 25km doğusunda yer alan Hasantepe (Tılhesenê) Mahallesi'nde, Nusaybin-Şırnak Karayolu'nun ise 1km kuzeyinde bulunmaktadır. Günümüzde eski yerleşim yerinin üzerinde, Hasantepe Mahallesi'ne ait

iskan gören modern yapılaşmalar yer almaktadır. Bu nedenle höyüğün saptanabilen sınırları, yaklaşık 8.3 hektarlık bir alanı kaplamakta ve korunan yüksekliği ise 23m'dir (**Resim 5.109)**. Höyükte yapılan belgeleme çalışmaları çerçevesinde günümüze ait yapılaşmalar sonucunda açılan yarıkların kesitlerinde mimariye ait taş sıraları gözlemlenmiştir. Ayrıca höyük yüzeyinde, Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilen Kızıl Kahve Boya Astarlı Mallar (RBWW), Demir Çağı'na ait Yeni Assur Dönemi seramik parçaları ile az sayıda yeşil sırlı seramik örnekleri tespit edilmiştir. Höyüğün genelinde yoğun modern yapılaşma ve toprak çekimi gibi beşeri tahribatın yanı sıra doğal tahribat da söz konusudur (Kozbe ve Güngör, 2022, s.350).

Resim 5.109: Tılhesen Höyüğü Genel Görünüm

Tılmaner Höyük, Mardin ili, Nusaybin ilçesinin 15km doğusunda kalan Tepeüstü (Tılmaner) Mahallesi'nde, Nusaybin-Şırnak Karayolu'nun ise 1km kuzeyinde yer almaktadır. Höyüğün üst kısmı ile doğu eteğinde mezarlık alanı yer alırken, batı, kuzey ve güney eteklerinde modern yapılaşma mevcuttur. Höyüğün korunan sınırları, 3.3 hektarlık alana yayılmakla birlikte yaklaşık 16m yüksekliğe sahip olduğu saptanmıştır (**Resim 5.110)**. Höyükte gerçekleştirilen belgeleme çalışmalarında, Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilen Nineve 5 ve yalın basit mallar, Orta Tunç Çağ'a ait Habur Boyalıları'nın yanı sıra az sayıda Demir Çağı'na ait Assur seramikleri ile Orta Çağ'a tarihlendirilen sırlı seramik örneği tespit edilmiştir. Ayrıca höyüğün eteklerinde toprak çekimi sırasında oluşan yarıkların kesitlerinde, mimari yapılara ait düzenli taş sıraları

gözlemlenmiştir. Höyüğün genelinde, yoğun beşeri ve doğal tahribat mevcuttur (Kozbe ve Güngör, 2022, s.352).

Resim 5.110: Tılmaner Höyük Genel Görünüm

Servan Höyük ve Kalesi, Mardin ili, Nusaybin ilçesinin 40km doğusunda bulunan Turgutlu (Kemina) Mahallesi'nin 1,30km kuzeybatısında, Nusaybin-Şırnak Karayolu'nun ise 1,50km kuzeyinde yer almaktadır. Servan Höyüğü'nün doğusunda kurumuş dere yatağının üst kısmında ise Servan Kalesi bulunmaktadır. Bagok Dağları'nın güneyindeki ovada kurulan höyük, 6.95 hektarlık bir alana sahip olup 21m yüksekliğinde ve geniş yayvan bir tepe görünümündedir. Höyüğün eteklerinde kaçak kazılar sonucunda açılan çukurların kesitlerinde eski yerleşime ait mimari unsurlar olan taş sıraları gözlenmiştir (**Resim 5.111)**. Höyük yüzeyinde gerçekleştirilen saha taramasında, Erken Tunç Çağ'a tarihlendirilen Metalik Mallar, Demir Çağ'a ait Assur seramik parçaları ile yeşil, turkuaz tek renkli sırlı seramikler ile tarak bezemeli sırsız Orta Çağ seramik örnekleri tespit edilmiştir. Höyüğün çevresinde tarımsal faaliyetler gerçekleştirilmektedir (Kozbe ve Güngör, 2022, s.353).

Servan Kalesi, Bagok Dağları'nın güneyindeki ovada hâkim eski bir yerleşim yeri olan Servan Höyüğü'nün üstüne kurulmuştur. Tepe kısmı tıraşlanan höyüğün üstüne inşa edilen kale, deniz seviyesinden 559m yüksekte olup, doğu-batı yönünde

yaklaşık 180m ve kuzey-güney yönünde ise 90,0m ölçülerindedir. Kalenin güneydoğusunda, doğu-batı yönünde uzanan 75m uzunluğunda, 1,90m genişliğinde ve yaklaşık 0,50-4m arasında değişen yüksekliğe sahip sur duvarına ait kalıntılar mevcuttur. Kaleye ait yapılarda harçlı, kesme blok ve moloz taşlar kullanılmıştır. Servan Kalesi'nin kısmen korunmuş sur bedeninin dışında, kalenin genelinde temel seviyesinde korunmuş sur duvarları ile üzeri yoğun ot ile kaplı mimari yapılara ait daha küçük ölçekli taş sırları gözlemlenmiştir. Nitekim sur duvarının kuzeydoğusunda kaçak kazılar sonucu açığa çıkan yaklaşık 6x6m ölçülerinde bir mekâna ait izler saptanmıştır (Kozbe ve Güngör, 2022, s.353).

Resim 5.111: Servan Höyük ve Kalesi Genel Görünüm

Yazyurdu Höyük, Mardin ili, Nusaybin ilçesinin 37km doğusunda bulunan Yazyurdu (Qesırbelekê) Mahallesi'nin yaklaşık 2,50km güneybatısında, Nusaybin-Şırnak Karayolu'nun ise 1,50km kuzeyinde yer almaktadır. Höyük, 1.82 hektarlık yayılım alanına sahiptir. 5m yüksekliğinde alçak bir tepe görünümündeki yerleşim yeri mezarlık alanı olarak kullanılmıştır **(Resim 5.112)**. Höyükte gerçekleştirilen saha taraması kapsamında, yüzeyde yoğun olarak Demir Çağ'a tarihlendirilen Assur seramikleri tespit edilmiştir. Höyüğün eteklerinde irili ufaklı çok sayıda bazalt taş mevcuttur. Höyüğün çevresinde tarımsal faaliyetler sürdürülmektedir (Kozbe ve Güngör, 2022, s.354).

Kasrik Höyük, Mardin ili, Nusaybin ilçesinin 12km kuzeydoğusunda bulunan Yolbilen (Arbetê) Mahallesi'nin Kasrik Mezrası'nda, Nusaybin-Şırnak Karayolu'nun ise 2km

kuzeyinde yer almaktadır. Höyük, 1.6 hektarlık alanı kaplamakta ve yaklaşık 5m yüksekliğinde alçak bir tepe görünümündedir. Günümüzde mezarlık alanı olarak kullanılan höyüğün etrafı, duvar ile çevrilmiştir (**Resim 5.113)**. Yerleşim yerinin yüzeyi, yoğun ot ile kaplıdır. Höyük yüzeyinde kaba yapım saman katkılı seramikler, kahverengi, kırmızı ve sarımsı astarlı seramik parçaları tespit edilmiştir. Söz konusu seramikler, Assur Dönemi, Geç Roma ve İslami Dönem'e tarihlendirilmektedirler. Höyüğün eteklerinde ve çevresinde tarımsal faaliyetler sürdürülmektedir (Kozbe ve Güngör, 2022, s.356).

Resim 5.112: Yazyurdu Höyük Genel Görünüm

Resim 5.113: Kasrik Höyük Genel Görünüm

Dirim Höyük, Mardin ili, Nusaybin ilçesinin 15km kuzeybatısında yer alan Dirim (Şabanê) Mahallesi'nin, 1.80km güneyinde bulunan ve kuzey-güney yönünde uzanan vadinin girişinde yer almaktadır. Höyüğün 50m batısında kurumuş dere yatağı bulunmaktadır. Yerleşim yeri, 6.3 hektarlık bir alana yayılmaktadır. Yaklaşık 13m yüksekliğe sahip olan höyük, yayvan bir tepe görünümündedir (**Resim 5.114)**. Höyük yüzeyinde, bir mimariye ait düzgün plan vermeyen dağınık taşlar gözlemlenmiştir. Ayrıca höyükte gerçekleştirilen belgeleme çalışmalarında, Orta Tunç Çağ'a tarihlendirilen Kızıl Kahve Boya Astarlı Mallar (RBWW), Habur Boyalıları, Demir Çağı'na ait Assur seramikleri (?) ile tanımlanamayan bir grup seramik örneği tespit edilmiştir. Höyüğün güneyinde, tarımsal faaliyetlerin sürdürüldüğü geniş düzlükler yer almaktadır (Kozbe ve Güngör, 2022, s.357).

Resim 5.114: Dirim Höyük Genel Görünüm

Gırê Mara Höyük, Mardin ili, Nusaybin ilçesinin 25km doğusunda bulunan Çiğdem (Gırê Mara) Mahallesi'nde, Nusaybin-Şırnak Karayolu'nun ise 1,5km güneyinde yer almaktadır. Çiğdem Mahallesi'nin modern yapılaşması, höyük üzerine kurulduğu için, eski yerleşim yerinin sınırları kısmen belirlenememiştir. Bu doğrultuda höyüğün sadece kısmen korunan kısmı 250x310m ölçülerinde iken yayılım gösterdiği alanının geneli ise 7.7? hektarlık bir alana sahip olup 7m'lik korunan yüksekliği mevcuttur (**Resim 5.115)**. Höyükte gerçekleştirilen çalışmalarda, MÖ 2.binyıl Habur seramiği ile Demir Çağı Yeni Assur seramiklerinin yoğun olduğu görülmektedir. Ancak 2021 yılında gerçekleştirdiğimiz çalışmalar kapsamında höyüğün tamamı modern yerleşmenin

altında kalmış ve bu nedenle az sayıda depolama kap parçaları ile tanımlanamayan amorf seramik parçaları tespit edilmiştir. Höyüğün eteklerinde, toprak çekimi sırasında oluşan yarıklarda mimari yapılara ait taş sıraları gözlemlenmiştir. Höyük geneline yayılan modern yapılaşma ile eteklerinde yapılan toprak çekiminden kaynaklı yoğun beşeri tahribat söz konusudur (Kozbe ve Güngör, 2022, s.338).

Resim 5.115: Gırê Mara Höyük Genel Görünüm

Odabaşı Höyük, Mardin ili, Nusaybin ilçesinin 22km doğusunda kalan Odabaşı (Gundıkê Dêyrê) Mahallesi'nde, Nusaybin-Şırnak Karayolu'nun ise 700m güneyinde yer almaktadır. Höyüğün doğusunda, kaynağını Tur Abdin Dağları'ndan alan mevsimlik bir dere yatağı bulunmaktadır. Yerleşim yerinin üzerine kurulan Odabaşı Mahallesi modern yerleşmesi nedeniyle kesin olmamakla birlikte ölçülebilen sınırları, 5.7 hektarlık alana yayılım göstermektedir (**Resim 5.116)**. Yüksekliği ise bazı yerlerde 1-3m arasında korunmaktadır. Yerleşim yerinde gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda, Erken Tunç Çağına ait Yalın Basit Mallar ile Metalik Malları, Demir Çağı Asssur seramikleri tespit edilmiştir (DKVKBK, 2015, 64).

Resim 5.116: Odabaşı Höyük Genel Görünüm

Koca Höyük, (Gırê Qoşe), Mardin ili, Savur ilçesine yaklaşık 50km uzaklıkta bulunan Kocahöyük Mahallesi'nin 150m güneyinde yer almaktadır. Koca Höyük, 4.6 hektar büyüklüğünde ve yaklaşık 24m yüksekliğindedir. Höyüğün doğu eteğinde Seyhan Çayı, batı eteğinde ise Kocahöyük Mahallesi'ne ulaşımı sağlayan karayolu geçmektedir (**Resim 5.117)**. Höyükte yapılan belgeleme çalışmaları kapsamında, Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilen Koyu Renk Ağız Kenarlı Portakal Renkli Çanaklar (DROB), Orta Tunç Çağı'na ait Kızıl Kahve Boya Astarlı Mallar (RBWW) ile ağız kenarı yivli Erken Demir Çağı seramiklerinin yanı sıra Yeni Assur Dönemi seramikleri saptanmıştır. Höyüğün doğusunda akan Seyhan Çayı, höyüğün doğu eteğini tahrip etmiştir. Nitekim bu taraftaki kesitte, mimari yapılara ait olduğu düşünülen taş sıraları gözlemlenmiştir. Ayrıca höyüğün batı eteği, günümüzde mezarlık alanı olarak kullanım görürken aynı alandan toprak çekimi de yapılmıştır (Kozbe ve Güngör, 2022, s.146).

Hırbê Kuştiya Höyük, Mardin ili, Savur ilçesine 37km uzaklıkta bulunan İşgören (Qewsan) Mahallesi'nin 700m kuzeybatısında yer almaktadır. Höyük, 1.9 hektarlık alanı kapsamaktadır. Yaklaşık 10m yüksekliğe sahip olan yerleşim yeri, yayvan bir tepe görünümündedir. Höyük yüzeyinde yapılan belgeleme çalışmalarında, kaçak kazılar sonucu açılan derin çukurlarda, mimari yapılara ait taş sırası saptanmıştır (**Resim 5.118)**. Höyük üzerinde çakmaktaşı alet parçaları, Geç Antik Çağ'a tarihlendirilen mimari yapıların üst örtüsünde kullanılan tegula parçalarının yanı sıra Demir Çağı seramikleri, Geç Antik Çağ'a ait olan Brittle Ware seramik parçaları ve bir kısım

tanımlanamayan amorf nitelikli çanak çömlekler tespit edilmiştir. Höyüğün hemen kuzeyinden geçen karayolu yerleşimi tahrip etmiştir (Kozbe ve Güngör, 2022, s.147).

Resim 5.117: Koca Höyük Genel Görünüm

Resim 5.118: Hırbê Kuştiya Höyük Genel Görünüm

Kelehê Yamaç Yerleşimi, Mardin ili, Nusaybin ilçesine 12,4km uzaklıkta yer alan Kalecik (Kelehê) Mahallesi'ndeki Kelehê Kalesi'nin güneydoğusunda, Çağ Çağ Vadisi'nin ise batısında bulunmaktadır. Yerleşim yeri, 4.3 hektarlık bir alanı kapsamaktadır. Sahada yapılan belgeleme çalışmalarında, yamaç boyunca çok sayıda seramik parçası tespit edilmiştir. Söz konusu seramik buluntular, Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilen Yalın Basit Mallar (?), Orta Tunç Çağı'na ait Kızıl Kahve Boya Astarlı Mallar, birkaç parça Assur Dönemi seramiği, Geç Roma kırmızı astarlı mallar ile Orta Çağ'a tarihlendirilen mal gruplarından oluşmaktadır. Günümüzde Kelehê Yamaç Yerleşimi, Midyat-Nusaybin Karayolu'nun yapım çalışmaları sırasında iş makinaları tarafından ikiye bölünmüş ve aşırı derecede tahrip edilmiştir (**Resim 5.119-5.120),** (Kozbe ve Güngör, 2022, s.371).

Resim 5.119: Kelehê Yamaç Yerleşimi Genel Görünüm

Resim 5.120: Kelehê Yamaç Yerleşimi ve Karayolunun Tahribatı Genel Görünüm

Serenli Tepe Üstü Yerleşimi (Gırê Şêra), Mardin ili, Savur ilçesine 8km uzaklıkta bulunan Serenli (Dengiza) Mahallesi'nin 1,5km batısındaki Gırê Şêra Mevkii'nde yer almaktadır. Serenli, Savur ilçe merkezine kuş uçuşu 6,50km uzaklıkta yer almaktadır. Tepe üstü yerleşimi, 0.8 hektarlık bir alana yayıldığı gözlemlenmiştir (**Resim 5.121)**. Söz konusu alanda gerçekleştirilen yüzey taramasında, Demir Çağı'na ait olduğu düşünülen seramik örneklerinin dışında Geç Antik Çağ'a tarihlendirilen Brittle Ware örnekleri ile Orta Çağ'a ait seramik parçaları tespit edilmiştir. Ayrıca alanda, ana kayaya oyulmuş 3 adet sarnıç tespit edilmiştir. Yerleşimin güney yamacında bulunan 1 No'lu Sarnıç, 0,70m ağız çapına sahip olup günümüzde iç kısmı moloz taşlar ile doldurulmuştur. 2 No'lu Sarnıç'ın ağız çapı, 0,80m, derinliği 1,40m olup armudi biçimli bir gövdeye sahiptir. Yerleşimin kuzeydoğusunda bulunan 3 No'lu Sarnıç, günümüzde moloz taş ve dolgu toprak ile dolu olduğu için ölçüleri alınamamıştır (Kozbe ve Güngör, 2022, s.151).

Resim 5.121: Serenli Tepe Üstü Yerleşimi (Gırê Şêra) Genel Görünüm

Yakınca (Elin) Kalesi ve Assur Kaya Kabartması, Mardin ili, Nusaybin ilçesinin 46.8km kuzeydoğusundaki Taşköy Mahallesi'nin 2.8km güneydoğusundaki Yakınca (Elin) Mezrası'nda yer almaktadır. Yakınca (Elin) Kalesi, doğu-batı doğrultusunda 650m genişliğindeki bir vadinin orta kesiminde, özellikle vadi tabanında ve yamaç kesimlerine doğru olan yayılım alanı yaklaşık 8 hektarlık alanı kaplamaktadır (**Resim 5.122-123)**. Assur Kabartması, Yakınca (Elin) Mezrası'nın 170m kuzeydoğusundaki kayalık alanda yer almaktadır (**Resim 5.124)**. Kaya kabartması, batı yönüne bakan kireçtaşı kayalık yüzeyine işlenmiştir. Dikdörtgen bir bordür içine kazılan kabartma, yatay düzlemde 70cm, dikey düzlemde 90cm ölçülerindedir. Cepheden bir kralın resmedildiği figürün sağ elinde 53cm uzunluğunda tahrip olmuş asa yer almaktadır. Belinde yer alan kılıcın uzunluğu 23cm ölçülerindedir. Baş kısmı belirgin olmayan figürün, baş genişliği 15cm, sakal genişliği 11cm olup kayacın tahrip olması nedeniyle belirgin değildir. Ayrıca figürün ayak uzunluğu 9-10cm arasında değişmektedir. Ayakların oturduğu bordür ile pelerin arasındaki yükseklik 7cm'dir. Kaya kabartmasının batısında, ana kayanın oyulması ile oluşturulmuş 2.20cm genişliğinde, 1.70m yüksekliğinde ve uzunluğu 5m ölçülerinde bir giriş yer almaktadır. Bu girişin kuzey bitiş noktasında 2.20m genişliğinde, 1.40m yüksekliğinde 0.70m derinliğinde bir adet niş, güneyinde ise 5m genişliğinde, 3.5m yüksekliğinde ve 3m derinliğinde ana kayaya oyulmuş yarım daire şekilli büyük bir niş mevcuttur. Söz konusu bu alanın doğusundaki ana kayaya oyulmuş merdiven basamakları yer almaktadır.

Resim 5.122: Yakınca Kalesi Uydu Görüntüsü (Google Earth 2024)

Nitekim Mezopotamya'yı Yukarı Dicle Bölgesi'nden ayıran güçlü bir doğal bariyer oluşturan Tur Abdin Dağları'ndaki bu kabartmanın 1.3km güneydoğusunda ikinci bir kabartma daha yer almaktadır. Yakınca (Elin) kaya kabartması ile ilgili olarak Genç'e göre (2024), kral figürünün tasvir ediliş biçimi, diğer Assur kaya kabartmalarındaki kral tasvirlerine benzerlik göstermektedir. Tur Abdin Dağları, Assurlular tarafından "*Kaşiyari*" olarak bilinmekte ve *Kaşiyari*'nin kontrol altında tutulması, özellikle bölgedeki Assur kolonileriyle ve özellikle de Yukarı Dicle Bölgesi ile iletişimin güvence altına alınması açısından büyük önem taşımaktadır (Genç, 2024, s.84-88). Özellikle II. Assurnasirpal'in saltanatıyla birlikte Kašiari'nin tarihi coğrafyasını anlamamız açısından önem arz etmektedir. Kašiari'nin detaylı tanımları, II. Assurnasirpal'in MÖ. 882 ve 879 yıllarındaki askeri sefer anlatılarında verilmiştir. Bu doğrultuda Genç (2024), II. Assurnasirpal'in askeri seferler kapsamında Kaşiyari Dağları'nda izlemiş olduğu rotalar ve bu rotalar üzerinde kamp kurmuş olduğu olası yerleşim yerleri hakkında önerilerde bulunmuştur. Söz konusu bu öneriler içerisinde II. Assurnasirpal'in özellikle MÖ 879 yılındaki askeri sefer kapsamında izlenen güzergâh üzerindeki Yakınca'da (Elin) kamp kurmuş olabileceği ve bu kabartmanın da bu askeri

sefer kapsamında oydurulmuş olduğu yönündedir[43]. Nitekim Genç (2024), Yakınca (Elin) kabartmasının stilistik özelliklerini II. Assurnasirpal'in diğer kabartmalarındaki tasvirleriyle karşılaştırarak bu kabartmanın II. Assurnasirpal'in saltanatının başlarına ait olan anıtlarından birini oluşturmuş olabileceğini belirtmiştir (Genç, 2024, 88-93).

Resim 5.123: Yakınca Kalesi Genel Görünüm

[43] Detaylı bilgi için bknz; Genç, B. (2024). An Assyrian Royal Relief at Elin in the Tur Abdin (Kašiari). *Zeitschrift für Assyriologie 2024, 114(1).* 84-95.

Resim 5.124: Yakınca Mezrası Assur Kaya Kabartması

5.2. Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'nde Arazi Kullanımı

5.2. 1. Yukarı Dicle Bölgesi'nin Arazi Kullanımına Yönelik Coğrafi Özellikleri

Bölgenin yer şekilleri, coğrafi konum, iklim, doğal çevre ve su kaynakları, bu mekânsal alanın kültürel yapısını ve yaşam biçimini belirleyen en önemli etkenlerdir. Bölge coğrafyasını oluşturan yüksek dağlar, Mezopotamya ile Anadolu arasında duvar gibi yükselmekte ve dağlar arasından akan sular ile vadiler ise Anadolu ve Mezopotamya kültürlerine yaşamsal anlamda hayat vermektedir (Sağlamtimur, 2009, s. 129).

Coğrafi normlara göre Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Dicle Bölümü, ağırlıklı olarak Karacadağ'ın doğusunda yer alan Diyarbakır, Mardin, Siirt, Batman ve Şırnak illerini kapsamaktadır. Dicle Bölümü, jeomorfolojik açıdan Dicle Nehri'nin ve kollarının sularını topladığı Diyarbakır ile Batman ili arasındaki havza, Batman, Garzan ve Botan Çayları'nın aktığı vadi ile Dicle Nehri'nin derin bir şekilde Tur Abdin Dağları'nı yararak ulaştığı Cizre-Silopi Ovası'nın yanı sıra Tur Abdin Dağları'nın güney düzlüklerini oluşturan İdil ve Nusaybin Ovası bu bölüm içerisinde yer almaktadır. Yukarı Dicle Bölgesi coğrafi normalara göre bir bölge olmamakla birlikte

Kuzey Mezopotamya'nın büyük bir bölümünü içinde barındıran ve arkeolojik anlamdaki yerleşim dokularına ait maddi zengin kalıntılarının yer aldığı geniş dağılımın kültürel bir bütünlük sağlamasından dolayı Yukarı Dicle Bölgesi olarak tanımlanmıştır. Yukarı Dicle Bölgesi ile ilgili drenaj morfolojisi, Doğu Toros Dağları'nın yükselmesinin ve kıta-kıta çarpışmasının deformasyonunun sonucudur. Bu bölgenin orografisinin güney kısmına batıda Şanlıurfa Platosu, merkezde Karacadağ, doğuda ise Antik Çağ'daki ismi Kaşiyari olan ve Tur Abdin olarak bilinen Mardin Dağları hâkimdir. Rakımı 900m ile 1400m arasında değişen Tur Abdin, Suriye bozkırlarını Anadolu yaylalarından ayıran ilk doğal sınırdır. Nitekim Assur metinlerinde Kaşiyari Dağları, Mezopotamya'dan Anadolu'ya ulaşmanın ana yollarından biridir. Yukarı Dicle Bölgesi'nin kuzeyinde Nurhak Dağları, Malatya Dağları, Maden Dağları, Genç Dağları ve Bitlis dağlarının oluşturduğu Güneydoğu Toros Dağ silsilesi bulunmaktadır. Güneydoğu Anadolu'daki Toros Sıra Dağları'nın doğu kısmı 600km'nin üzerinde uzanmakta ve 3090m yüksekliğe ulaşmaktadır (Guarducci, 2019, s. 29.).

Özellikle Mezopotamya ve Anadolu arasında bir koridor görevi gören Yukarı Dicle Bölgesi, Tur Abdin Dağları ile Cudi Dağı'nın doğu ve güney yamaçları boyunca, Cizre-Silopi Ovası'nda Dicle Nehri, Nerdüs Çayı, Nusaybin Ovası'nda Çağ Çağ Nehri, Cizre-İdil Ovası'nda Saklan Çayı'nı yaratmış olduğu birçok vadi geçiş yolu, kuzey-güney ekseninde ulaşım ağı oluşturmaktadır. Nitekim Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu, Geç Tunç Çağı'nda bölgesel güçler olarak ortaya çıkan Hititler, Mittaniler ve Assurlular arasında bir çatışma alanı haline gelecek olan Assurca Mittani ülkesi için kullanılan terim olan Hanigalbat'ın bir parçasıdır. Tur Abdin Dağları'nın kuzeyindeki bölge daha sonra Mittani Krallığı'nı oluşturan konfederasyonla bütünleşen Hurri şehir devletlerinin merkezi olmuştur. Batıya giden ve Anadolu dağlarına uzanan yolların kavşağında yer alan bu toprakların stratejik konumu, zengin pazarları ve ekonomik ağları ile Assurluların bölgeye olan ilgisinin ve şüphesiz fetihlerini tetikleyen temel sebeplerin başında tarım potansiyeli geldiği düşünülmektedir. Assur'un bölgesel çekirdeğinin kuzeybatı sınırlarını çevreleyen bu ovalar, tarım arazisi kaynağı, dağların hammaddelerine ve doğal kaynaklarına açılan bir kapı görevi gördüğünden Assur yayılmacılığının sürekli hedefinde olmuştur (D'agostino, 2014, s.170.).

Bölgenin stratejik coğrafi konumu, doğu-batı ve kuzey- güney ekseninde Mezopotamya, Suriye, İran ve Anadolu'yu birleştiren önemli yolların kavşak noktasında olması nedeniyle mekânsal bir alan olarak büyük önem taşımaktadır. Bu bölgenin sahip olduğu ulaşım yolların ağı antik dönemlerde doğal dağ geçitlerinin yanı

sıra birçok yol ise Dicle Nehri ve kollarını izlemektedir. Ayrıca bölgenin jeolojik ve jeomorfolojik özelliğinin yanında hidrografik havza olma özelliği kapsamında Dicle Nehri ve kollarının sağlamış olduğu sulamaya dayalı geniş verimli tarımsal alanları ile Ergani-Maden yöresindeki bakır yatakları sayesinde erken çağlardan itibaren önemini korumuştur. Dolaysıyla Geç Tunç Çağı ve sonrasındaki Demir Çağları'nda, Assur İmparatorluğu tarafından uygulanan emperyalist yayılım politikası çerçevesinde özellikle çevresindeki geniş etki bölgeleri arasında ulaşımı sağlayan merkezi rolü nedeniyle arazi kullanımı bakımından peyzaj dolgusunun oldukça zengin bir kültürel dokuyu barındırmıştır (Kozbe, 2006a, s.496; Kozbe ve Karadoğan, 2013, s.539,546).

5.2. 2. Orta Assur Dönemi Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Arazi Kullanımına Yönelik Oluşturulan Altyapı

Anadolu kırsalının politik, sosyal ve ekonomik örgütlenmesindeki birçok özellik tarihsel süreç içerisnde değişmemiştir. Farklı devlet toplumlarının birbirinin aynı ya da birbirine çok benzeyen idari düzenleri, ilk tarihi belgelerin başladığı dönemden günümüze kadar tespit edilebilmektedir. Devlet düzeyindeki toplumlarda, köy ve kent toplulukları her zaman ayrılmıştır. Kent toplulukları sanat, ticaret ve endüstrinin gelişmesine katkı sağlarken, köy toplulukları da tarım üretiminin bel kemiğini oluşturmuşlardır. Merkezi idareler, tarımsal ve endüstriyel ürünlerin üretim, dağıtım ve tüketimi denetlemişlerdir. Kent nüfusu, ekonomik merkezi bir idari çatının varlığına büyük bir gereksinim duymayan kırsal nüfusa göre kriz ortamlarından daha fazla etkilenmektedir. Bu özellik, kırsal topluluklara devlet öncesi dönemlerdeki gibi örgütlenme esnekliğini kazandırtmıştır. Diğer yanda, örgütlü bir alt yapıdan yoksun kalan kent kültürü bozulur ve çok daha bsait oluşumlara geri dönmektedirler. Anadolu'nun sosyo-ekonomik tarihi yerleşik ve göçebe yaşam tarzlarının sadece bir arada var olmakla kalmayıp en azından Erken Demir Çağı'ndan beri, bazen de birbirlerinin yerini aldıklarını göstermektedir. Çoban olan çiftçiler ya da yerleşik düzene geçen çobanlar, her ikisinin de farklı ekonomik seçenekler sunan uyarlanabilir sistemler olduklarına işaret etmektedir (Yakar, 2007, s.422; Postgate, 2007, s.71-75). Bu doğrultuda Orta Assur Dönemi'nde yer altı ve yer üstü kaynakları bakımından zengin olan Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki arazi kullanımı kapsamında bölgenin peyzajındaki değişikliklerin kendinden sonraki Yeni Assur Dönemi'nin sosyal, siyasal ve ekonomik alt yapısı için uygun şartlar sunan bir alt yapı modeli oluşturmuştur.

Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki araştırmalar yaklaşık 30 yıl önce *terra incognita* olarak tanımlanan ve yeterince bilinmeyen Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin en önemli bölümlerinden biri olmakla birlikte bu bölge ile ilgili olarak ilk etapta sadece yazılı kaynaklardan takip ettiğimiz, MÖ erken 13.yy'da başlayarak MÖ 7.yy sonuna dek zaman zaman kesintiye uğrayarak devam eden ve Assur'un, Orta ve Yeni Assur Dönemleri'ne karşılık gelen Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki 700 yıllık siyasi varlığına dair arkeolojik bulgular, 1988-1992 yılları arasında bölgenin ilk sistemli arkeolojik kazılarından birini olan Üçtepe kazıları ile imparatorluğun genişleme ve yapılanma faaliyetleriyle MÖ 9. yüzyıl sonrasında Yukarı Dicle periferi bölgesinde Ilısu Barajı ve HES projesi kapsamında gerçekleştirilen Ziyaret Tepe, Kavuşan Höyük, Hirbemerdon, Gricano, Gre Abdurrahman, Boztepe, Salat Tepe, Aşağı Salat Tepe, Kuriki Höyük, Zeviya Tivilki, Hakemi Use gibi kurtarma kazıları ile yüzey araştırmaları sonucunda bölgedeki Assur varlığının sosyal, kültürel, siyasal ve özellikle ekonomik süreçleri hakkında bilgilerimiz oldukça artmıştır (Kozbe, 2014, s.257; Bonacossi, 2017, s.137).

Assur İmparatorluğu'nun kökenleri ikinci binyılın başlarında, kendi kendini yöneten küçük bir ticaret şehri olan Assur'a dayanırken MÖ 14. ile 13. yüzyıllarda diğer bir deyişle Orta Assur Dönemi'nde bölgesel bir güç haline gelmiş, MÖ 1.binyılda ise Yakındoğu'nun süper gücü olarak imparatorluk çatısı altında MÖ 605'e kadar varlığını sürdürmüştür. Özellikle Yeni Assur Dönemi'nde bir imparatorluk halini alan Assur, halefleri Babil, Pers ve Makedonlar için örnek bir imparatorluk modeli oluşturmuştur (Postgate, 1992, s.247; Bagg, 2000a, s. 302). Nitekim dünyanın ilk imparatorlukları, merkezi siyasi iktidar ve toplumsal kontrolün bölgesel genişlemesine ilişkin büyük deneyler olarak nitelendirilmektedirler. İmparatorluklar kendi coğrafyalarına yönelik değişken yaklaşımlar benimsemiş, çoğu durumda en uygun yaklaşım minimum doğrudan etkiyi içermektedir. Assur İmparatorluğu, Demir Çağı'nda Yukarı Dicle Bölgesi'ni bir eyaleti olarak dönüştüren ve Mezopotamya dünyasının hegemonik gücü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemin büyük bölümünde Assur, modern İran'daki Zagros Dağları'ndan Doğu Akdeniz'e ve Türkiye'nin güneyindeki Toros Dağları'ndan Basra Körfezi'ne kadar tüm Yakın Doğu'yu hâkimiyeti altına almıştır. Yeni Assur İmparatorluğu örneğinde, kralların, planlamacıların ve diğer elitlerin, Yeni Assur Dönemi boyunca tüm bu alanlarda demografik, fiziksel ve ideolojik peyzaj mühendisliğiyle meşgul oldukları (Ur ve Osborne, 2016, s.163, 164; Parker, 2002,

s.375) ve verimli arazi kendi çıkarları doğrultusunda sistematik olarak kullandıkları görülmektedir.

Bölgenin peyzaj dolgusu sürecinin alt yapısına baktığımızda bu stratejik mekânsal alan, MÖ 15. ve 13. yüzyıllarda Mitanni Devleti'nin merkez topraklarını oluştururken Demir Çağı'nda ise Urartu topraklarına komşu olan Assur Krallığı'nın kuzey sınır eyaleti haline gelmiştir. MÖ 2.binyılın ikinci yarısında, Orta Assur kralı I. Salmanassar, Mitanni Devleti'ni yendikten sonra bu bölgede *Tušhan, Sinabu* ve *Tidu* gibi yerleşmeleri yeniden inşa ederek Assur'un hâkimiyeti altına almıştır. Assurlular için bu şehirler sadece Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki kırsal ekonomileri örgütlemek ve kontrol altında tutmak amacıyla değil Kuzey Suriye ve Akdeniz sahiline götüren ticaret yollarını yeniden harekete geçirmek bakımından da önem taşımaktadır. Mitanni Devleti'nin çöküşünün ardından I. Adad Nirari, I. Salmanassar ve Tukulti Ninurta'nın hüküm sürdüğü Orta Assur Krallığı zamanında sadece Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki politik boşluğu doldurmakla kalmamış sosyo-ekonomik ve arazi tasarruf politikalarını de etkilemiştir (Yakar, 2007, s. 403, 416; Kozbe, 2006a, s. 498).

Assur için oldukça önemli bir bölge olduğu gibi bu alanın konumu, denetimi için büyük çaba harcanmasını gerektirmektedir. Özellikle kuzeyde Toroslarda ve Doğu Anadolu yaylasında yarı göçebe yaşayan kabilelerin kış aylarında güneye inmeleri ve Urartu gibi, Assur'u taklit ederek büyümeye, yıllık seferler yapmaya başlayan bir devletin bu yöndeki girişimleri bölgenin istikrarsızlaşmasına zemin hazırlamakta olduğu bilinmektedir. Mitanni egemenliğinin son bulmasının hemen ardından Orta Assur Dönemi'nde Yukarı Dicle bölgesinde peyzajın temel birimlerini oluşturan kalıcı üsler kurma doğrultusunda adımlar atıldığı görülmektedir (Köroğlu, 2008, s. 336).

Ayrıca bu doğrultuda Orta Assur Devleti, Hanigalbat topraklarında yeni fethettiği toprakları kontrol etmek, sömürmek ve geliştirmek için nüfus nakilleri, askeri kalelerin inşası, daha önce var olan yerleşim yerlerinin yok edilmesi ve daha önce ekilmemiş veya terk edilmiş arazilerin tarımsal olarak geliştirilmesi gibi bir dizi geniş uygulamayı devreye soktukları bilinmektedir. Burada özellikle ilgi çekici olan bir unsur, fethedilen bazı bölgelerde daha önce işlenmemiş veya terk edilmiş arazilerin tarımsal kalkınma politikasıdır. Bu politika genellikle bir dizi müstahkem çiftlik olan *dunnu* yerleşiminin yaratılmasıyla başarılmıştır. Bu tarımsal kalkınma politikası muhtemelen

sadece işlevsel açıdan değerlendirilmemelidir. Assur kaynakları, bozkırları tarıma açmanın ideolojik olarak yüklü bir faaliyet olduğunu açıkça belirtmektedir. Bu görüş Mezopotamya uygarlığı için daha geniş bir şekilde ileri sürülebilirse de, bozkırın tarıma açılması temasının özellikle Geç Tunç ve Demir Çağları'nda Assurlular için oldukça önemlidir. Söz konusu bu zaman diliminde Kuzey Mezopotamya'daki tarım muhtemelen olumsuz iklim koşulları nedeniyle sekteye uğramış ve muhtemelen kısmen daha kuru koşulları dengeleme ve tarımsal verimliliği sürdürme çabası olarak inşa edilmiş olabilecek büyük kanal inşa projelerini tetiklediği açıktır (Düring, 2015, s. 49).

Özellikle Orta Assur Krallığı'nda, I. Adad Nirari'nin (MÖ 1305-1275) krallığı ile MÖ erken 13. yüzyılda başlayan Yukarı Dicle Bölgesi'ne olan ilgisi, Mitanni Devleti'nin I. Salmanassar (MÖ 1274-1245) tarafından yıkılmasından sonra bölgeyi hedef alan bir emperyalist yayılım şekline dönüşmüş ve tutarlı bir şekilde etkileşime girmeye başlamışlardır. Ayrıca Assur'un MÖ 7. yüzyılın sonlarında yıkılışına dek zaman zaman kısa süreli kesintiler, iç karışıklar dışında MÖ 12. yüzyıl sonu itibariyle kuzeyden Doğu Anadolu'dan Yukarı Dicle Bölgesi'ne inen Erken Demir Çağ halkları olarak bilinen topluluklara ve MÖ 11. yüzyıl sonlarından itibaren bu kez güneyden bölgeye gelen Arami göçlerinin sonucunda Assur'un bölgeden merkeze çekildiği bir dönem olarak ortaya çıkmıştır (Kozbe, 2006a, s. 496; Guarducci, 2018, s.67; Guarducci, 2019, s. 39; Fales, 2011, s. 92). Yukarı Dicle Bölgesi'ne ait tarihi kaynaklar, Orta Assur kralı Assur-bel-kala'nın (MÖ 1073-1056) krallık döneminden Yeni Assur kralı II. Assurnasirpal'in (MÖ 883-859) MÖ 9. yüzyılın başında tahta çıkışına dek sessiz kalmıştır (Kozbe, 2006a, s.497; Liverani, 2020, s.12).

Maddi kültürde görülen yenilikler Aramilere ait olmamasına karşın, daha çok Doğu Anadolu kökenli olduğu anlaşılmaktadır (Schachner, 2004, s.155).Özellikle Doğu Anadolu Erken Demir Çağı'nın en belirgin göstergesi olarak kabul edilen ağız kenarı yivli seramikler, Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki yerleşim yerlerinde yazılı kaynakların sustuğu bölgenin Karanlık Çağı olarak adlandırılan bu dönemde ele geçmiştir. Buna göre MÖ 11. Yüzyılın ilk yarısında bölgedeki Orta Assur hâkimiyetinin merkezine doğru geri çekilmesi ile bölgede ortaya çıkan siyasi boşluk sonrası, yivli seramiğin gelişi, dolasıyla Yukarı Dicle Bölgesi Demir Çağları'nın başlangıcı söz konusudur. Taşra bölgelerinin Assur merkezi ile olan bağlarının zayıfladığı, dolayısıyla Assur siyasi yaptırımının büyük oranda etkisini kaybettiği, daha çok yerel eğilimlerin rağbet gördüğü bu dönemde kültürel nitelikleri güçlü olan Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Erken Demir

Çağı göçebe halklarının güneye, Yukarı Dicle Bölgesi'ne sızması çok olası görünmektedir (Kozbe, 2006a, s. 497.)

Söz konusu bu dönemde bölgedeki dönüşümün göstergesi özellikle seramik repertuarlarındaki değişim, mimari planların değiştirilmesi ve bazı kırsal alanların Assur yerleşimleri gibi kültürel çağrışımları, siyasi kontrolün ve daha verimli toprakların ve stratejik bölgelerin doğrudan yönetiminin bir sonucu olarak Assur varlığının bölge üzerindeki ağır etkisinin taslağını çıkarmaya yardımcı olan unsurlardır. Assurluların kolonileştirdiği bölgelerden elde edilen arkeolojik kanıtlar, yeni bir sistemin benimsenmesiyle aynı zamana denk gelen maddi kültürde neredeyse tam bir dönüşüm olduğunu gösteriyor. Bu değişim, yerleşimin ekonomik yaşamını ve çiftçilik, hayvancılık, pazarlar, çömlek üretimi gibi yerel üretim faaliyetlerini ve genel olarak iş organizasyonunu ve yerleşimin bazı sektörlerinin işlevselliğini etkilemekte ve yeniden yönlendirmektedir (D'agostino, 2014, s.186).

Bölgedeki yerleşimlerin bu şekilde çoğalmasına, Erken Demir Çağı'nda nehir vadisini çevreleyen bozkır eteklerindeki kırsal yerleşimden Yeni Assur Dönemi'nde ekilebilir taşkın yatağı içindeki mezra ve köylerin yoğunlaşmasına kadar yerleşim dağılım modellerinde bir değişim eşlik etmiştir. Bu kırsal işgaller, nehir vadisini işlemek ve imparatorluğa kaynak sağlamak için tarımsal kolonizasyon altında yerleştirilen çiftliklerden oluşmaktadır. Nitekim Ziyaret Tepe'de ele geçen çok sayıda çivi yazılı tablet, bu tarımsal yerleşim yerlerine atıfta bulunurken, arpa kredileri ve tayınlar, tahılın bu çiftçi topluluklarından *Tušhan*'daki depolama tesislerine taşındığını doğrulamaktadır (Rosenzweig, 2018, s. 36).

Bölgede Erken Demir Çağı sırasında, büyüklükleri 1 ile 4 hektar arasında değişen 10 köy ve her biri 1 hektardan küçük olan 9 mezradan oluşan yerel yerleşim sistemi toplamda 19 alanla karakterize edilmektedir. Bu alanlar, Erken Demir Çağı'nın tipik mal grubunu oluşturan ve Erken Demir Çağ yivli seramikleri olarak bilinen mal grubunun varlığıyla tespit edilmiştir. Bu mal grubu, el yapımı, kalitesiz pişirimli ve büyük ölçüde kapların ağız kenarlarındaki yivlere sahip seramiklerden oluşmaktadır (Parker, 2003, s. 529-531) .Erken Demir Çağı'nda bölgede herhangi bir şehir yerleşimi olmamasına karşın, MÖ 9. yüzyılda *Tušhan* şehri ve aynı adı taşıyan bir eyaletin yeniden kurulması, karma bir yerleşim sisteminin gelişmesine yol açmıştır (Schachner, 2004, s. 155; Radner ve Schachner, 2004, s. 117).

İki dönemdeki alan büyüklüklerinin karşılaştırılması da yerleşim hiyerarşisindeki değişikliği ortaya koymaktadır. Erken Demir Çağı'nda alan büyüklüğüne dayalı hiyerarşik bir yerleşim sistemine dair hiçbir kanıt olmadığı gibi arkeolojik peyzaj sadece köy ve mezralardan oluşmaktadır. Bölgenin Assurlular tarafından ilhak edilmesinin ardından yerleşim düzeninin hızla değişmesi, orta ölçekli alanların neredeyse tamamen bulunmadığı yerleşim düzeninin doğal olmayan kutuplaşmasıyla birleştiğinde, gözlemlenen modelin doğal büyüme döngülerinin ürünü olmaktan çok Assur sömürgeciliğinin bir sonucu olduğu görüşü öne sürülmektedir (Parker, 2003, s. 536).

Assur'un eyalet başkenti *Tušhan*'ın çevresinde hem Assur kültürünün etkisinde kalan yerleşimler hem de yerel kültürlere bağlı yerleşimler görülmektedir. Bunlara paralel Assurca *kapru* olarak adlandırılan ve çiftliği temsil eden bazı tek safhalı yerleşimler görülmüştür. Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Yeni Assur Dönemi yerleşim sistemi, Eski Musul Barajı Bölgesi'ndekine çok benzemektedir (Schachner, 2004, s.155). MÖ 9. Yüzyıldan 7. Yüzyılın sonlarına kadar Assur İmparatorluğu'nun başkentleri ve eyalet merkezlerinin çevresinde kümelenmiş küçük yerleşim birimleri olarak nitelendrilen kaprular, "*tarımsal köy*" anlamına gelen "kimlik" *Kapar*'dır ve açıklayıcı logografik kombinasyon *URU.ŠE* ile yazılan bu terimin ardından kişisel bir ad veya kategorik bir isim gelmektedir. Örnek vermek gerekirse; *Kalḫu'dan Kapar-sukkalli, Dūr-Šarrukīn'den Kapar-i La[...],, Kapar-I Mannu-lū-ahū'a* gibi örnekler verilebilinir (Fales, 2020, s.132).

Parker'a göre (2003) bu bölgede tahmini olarak yerleşim yerleri tarafından toplam işgal edilen hektarda Erken Demir Çağı'nda 32.54'ten Assur İmparatorluk Dönemi'nde 89.27 hektara keskin bir şekilde yükselmektedir. Erken Demir Çağı'nda işgal edilen bazı yerleşim yerleri İmparatorluk döneminde de iskân edilmeye devam etse de, bu dönemdeki büyümenin büyük kısmı yeni kurulan yeni yerleşimden kaynaklanmaktadır. Bu artışa, yerleşim sisteminin, Erken Demir Çağı'nda vadiyi çevreleyen daha kolay savunulabilir teraslara odaklanan bir yerleşimden, Assur İmparatorluk Dönemi'nde vadi tabanındaki tarım arazilerinde yoğunlaşan bir yerleşime doğru belirgin bir yeniden yönelimi eşlik etmiştir. İki dönemdeki alan büyüklüklerinin karşılaştırılması da yerleşim hiyerarşisindeki değişikliği ortaya koymaktadır. Erken Demir Çağı'nda alan büyüklüğüne dayalı hiyerarşik bir yerleşim sistemine dair hiçbir kanıt yoktur; arkeolojik peyzaj yalnızca köy ve mezralardan oluşmaktadır. İmparatorluk

Dönemi'nde üç kademeli bir yerleşim düzeninin ortaya çıktığı verilerde açıkça görülmekte olup, Ziyaret Tepe gibi 32 hektarın üstündeki bir geniş alana sahip en üst basamağı işgal etmektedir. İlginç bir şekilde, 10 hektarın üzerindeki orta kategoriye giren hiçbir alan gösterilememiştir. Bunun yerine, bir sonraki en büyük yerleşim yerleri muhtemelen 5 hektar civarındayken, alanların çoğunluğu 1 hektar civarında toplandığı yönündedir şeklinde ifade etmiştir (Parker, 2003, s.536; Rosenzweig, 2018, s.36). Verimli tarım alanları ve su kaynaklarının bulunduğu Yukarı Dicle Bölgesi'nde Mezopotamya etkili baskın kültürlerin izlerini taşıyan çok sayıda yerleşim yeri bulunmaktadır. Özellikle Demir Çağı için bu durum net bir şekilde izlenmektedir. MÖ 14. yüzyıldan MÖ 7. yüzyılın sonlarına kadar bütün güçlü Orta Assur ve Yeni Assur kralları bu bölgede üsler kurmuş, garnizonlar oluşturmuş, kabartmalar, steller dikmiş, nüfus nakilleri gerçekleştirmiştir. Bu süreçte Dicle Nehri boyunca oldukça net izlenebilen arazi ve su kullanımına yönelik bir arkeolojik peyzaj yapılanması ortaya çıkmıştır (Köroğlu, 2008, s. 335).

Yukarı Dicle'nin yanı sıra çevredeki diğer bölgelere ilişkin arazi mülkiyeti ve tarihi bilgiler neredeyse tamamen Orta Assur ve Yeni Assur metinleri tarafından tanımlanmaktadır. Bu yeniden yapılanma için gerekli olan çok az sayıda başka bilgi türü vardır ve bunlar çoğunlukla bölgesel yerleşimlerin arkeolojik verilerine dayanılarak çıkarılmaktadır. Bu nedenle, peyzaj ve kaynak analizi ile tarihsel yeniden yapılanma, Assurlular tarafından gerçekleştirilen paradigmatik faaliyetlere dayanmaktadır, ancak bu, yerel toplulukları da içerecek şekilde daha geniş bir perspektife kolayca genişletilebilmektedir (Guarducci, 2011, s.5).

Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki politikasının temel iki unsuru bulunmaktadır. Birincisi yeni yerleşimlerin kurulması olgusu, diğeri ise Assur İmparatorluğu'nun tarımsal kalkınmaya dâhil olması ve yerel ekonominin çeşitli yönlerini tekelleştirmesidir. Bu politika, üretken ve ticari ağlara doğrudan tebaanın değil, dış grupların dâhil olduğu farklı ve yerel bir yerleşme biçimine yol açmıştır (D'agistino, 2011, s.114-115).

Nitekim tarihsel süreç boyunca tarımsal üretim uyarlıkların ekonomik temelini oluşturmaktadır. Eski Ön Asya'da ilk tarım politikalarının geliştirilmesine, sosyal yaşamı ve toplum yapısını değiştirerek sosyal sınıfların oluşmasına neden olmuştur. MÖ 3. binden itibaren Mezopotamya kralları halkı ve orduyu beslemek için fethettikleri bölgelerden halk gruplarını zorunlu göçe tabi tutarak hükmettikleri başka bölgelere naklederek tarım çiftlikleri kurmuş, bunları kral sülalesinden kişilere ve önemli

komutanlara tahsis ederek yönetimini sağlamıştır. Yukarı Dicle Havzası'nda yapılan arkeolojik araştırmalardan elde edilen veriler, bölgede MÖ 3. binyıl ortalarından itibaren Mezopotamya imparatorluklarının tarım çiftlikleri kurduğunu ortaya koymuştur. Böylece bölge, MÖ 1. binyıl ortalarına kadar geçen yaklaşık iki bin yıl boyunca Akkad İmparatorluğu'nun, Hurri-Mitanni Krallığı'nın, Orta Assur Krallığı'nın ve Yeni Assur İmparatorluğu'nun iskân ve tarım politikalarına sahne olmuştur (Ökse, 2019b, s.188.).

Arazi kullanımına baktığımızda Yukarı Dicle Bölgesi'nde de olduğu gibi Orta Assur kralları, doğrudan yönetilen tüm Assur topraklarını kapsayan tek kademeli bir vilayet sistemi aracılığıyla yönetmişlerdir. Eyalet başkentleri genellikle geleneksel yerel merkezler olsa da, valiler yerel hanedanlardan ziyade genellikle Assur'un eski ailelerinin yeniden görevlendirilen üyelerinden oluşmaktadır. MÖ 13. yüzyılda, Assur'daki bir aile arşivi, kasabada ve kırsalda yeni ele geçirilen topraklar için bürokratik bir organizasyon kurmak amacıyla tüccar evlerinin ticari geleneklerini, kesin sorumluluk muhasebesiyle birlikte nasıl kullandıklarını göstermektedir. İl valilikleri her zaman olmasa da bazen aile içinde devredilmiş olsa da bunlar resmi olarak kralın atamalarıdır. Uygulamada, yönetim ve ekonomik sömürü kral adına valiler tarafından yürütülmüştür. Bu görev sürelerinin her yıl resmi olarak yenilendiği Assur taç giyme ritüeli ve bazı valilerin ayrıntılı idari yazışmaları ile açıkça ortaya konmaktadır. Bu sistem imparatorluğun sonuna kadar varlığını sürdürmüştür (Postgate, 1992, s.252).

Örneğin Assur'un periferisinde kalan kuzey sınırındaki Assur tahkimat sisteminin önemi, Yukarı Dicle Bölgesi'nde yer alan eyalet başkenti *Tušhan*'dan gelen selamlama formülünün, kralın kalelerinin refahına yönelik bir atıfta bulunması gerçeğiyle aşağıdaki gibi vurgulanmaktadır; *šulmu ana birāte ana māti ša šarri bēliya," efendim kralın kaleleri ve ülkesi iyi durumda".* (Parker, 1997, s.79).

Bu durumda yazılı kaynaklardan bildiğimiz ve Assur Devleti için büyük bir gelir kaynağı olan ganimet ve haraca ek olarak, Orta Assur Dönemi'nde Yukarı Dicle Vadisi'nin tarımsal alanlarından üretim yoluyla da yararlanılmaya başlandığı görülmektedir. Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki kurumsal bir yapılanma ile ilişkilendirilebilinecek yerleşik tarım üretimini işaret eden bilgileri, tümü hukuki içerikli ve daha çok borç alma ya da verme ile ilgili olan Giricano[44] tabletlerinden öğrenmekteyiz (Baştürk, 2010, s. 141-143).

[44] Detaylı bilgi için Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki yerleşim yerleri başlığı altında Gricano bölümüne bakınız.

Assur'un bölgedeki arazi kullanımı kapsamında peyzajın en önemli birimini oluşturan kırsal yerleşimin bir birimi olarak Orta Assur *dunnu'*su[45], genellikle başka yerde ikamet eden elit bir sahibinin yararına tarımsal fazlalık üretmeye hizmet eden tarımsal mülkler olarak tanımlanmaktadır. Artzamanlı perspektifteki *dunnu* mülkleri tam anlamıyla yalnızca Orta Assur Dönemi için belgelenmiştir. Ancak önceki Mittani Dönemi'nde (yaklaşık MÖ 1500-1350), kelimenin tam anlamıyla "kule" anlamına gelen ve *dunnu*'ya çok benzer bir kurumu ifade eden bir terim olan *dimtu* adı verilen bir kurum mevcuttur. *Dunnu* gibi, *dimtu'*lar da tarım arazileri, bir yerleşim yeri ve ahırlar ile harman yerleri de dâhil olmak üzere çeşitli tesislerden oluşan, aileye ait tarım mülkleridir. Çanak çömlek repertuarı homojendir ve Kuzey Mezopotamya bölgelerinde bulunan çağdaş repertuarların tipik morfolojik ve teknolojik özelliklerine sahiptir (D'agostino, 2011, s.103; Schachner, 2003, s.151-152; Roaf ve Schachner, 2005, s.117; Düring, 2015, s.47, 50; Wiggermann, 2000, s.172-173).

Nitekim *dunnu* çiftliklerinin birçok durumda, güçlü bir ağ veya bölgesel hâkimiyet eksikliğinin sonucu olarak, tek bir yerleşimde, savunma ve tarımsal amaçların birleşimi olan kırsal müstahkem mülkler olarak tanımlanması tesadüf değildir. Yeni Assur İmparatorluğu, hâkimiyetini yeniden tesis ettikten sonra, sömürgeleştirme sürecini optimize etmek için sosyo-ekonomik ağını sistematik olarak yeniden düzenleyerek mekanizmalarında devrim yaratmıştır (Guarducci, 2018, s.88).

Yukarı Dicle Bölgesi yerleşimlerinden Ziyaret Tepe, Salat Tepe, Kenan Tepe, Gricano, Kavuşan Höyük (Kozbe, 2012, s.127-130) ve Başur Höyük gibi birçok yerleşim yerinde Orta Tunç Çağ II ve III dönemleri, benzer büyük boyutlu yapı kompleksleri ile temsil edilmektedir. Söz konusu yapılar tekstil, metal ve özellikle de tarımsal ürünler temelinde, bölgenin üretim ekonomisinin büyük çiftlikler tarafından idare edildiğini düşündürmektedir. Farklı işlevlere ayrılmış mimari birimlerden oluşan bu çiftlikler, yaklaşık 400 hektar ile 1200 hektar arasında değişen tarımsal alanlara sahiptir. MÖ 15. yüzyıla tarihli Nuzi belgelerinden bilinen ve *Dimtu* adı verilen bu tip çiftlikler, geniş tarım arazilerindeki üretimin tahkimatlı bazı çiftliklerin kontrolü altında gerçekleştirildiğini, ürünlerin depolandığını ve sosyal bir organizasyon çerçevesinde

[45] *Dunnu* kelimesinin güç, kuvvet ve tahkimat şeklinde çeşitli anlamları vardır. Eski Akkad ve Eski Babil dönemlerinde müstahkem alanlara ve bunlarla bağlantılı alanlara uygulanmıştır. Dolaysıyla muhtemelen müstahkem mülk anlamı taşıdığı veya alternatif olarak *dunnu* kelimesi, bir kuruluş veya vakıf anlamında sağlam ya da güçlü hale getirilmiş bir şeye de atıfta bulunabilir. Orta Assur Dönemi'nde bu kelime, aileye ait olan tarımsal mülkü belirtmek için kullanılmıştır. Bir *dunnu*'nun özelliklerine baktığımızda birinci özelliği sahibi başka bir yerde, genellikle bir şehirde yaşıyor olabilir, ikincisi, arazi kral tarafından memurlarına masraflarını karşılayabilmeleri için verilmiştir üçüncü özelliği ise amaç tarımsal fazlalık ürün üretmektir (Düring, 2015, s.48).

dağıtıldığını göstermektedir. Hurrrilerin tarım kontrol sistemi olan *Dimtu* yerleşimleri, Mitanni ve Orta Assur Dönemi'nde *Dunnu* adı verilen tarımsal üretim merkezlerinin öncülü sayılmaktadır. *Dunnu* yerleşimi, siyasi otorite tarafından devredilemez bir mülk olarak çevresindeki tarım toprakları ile birlikte bir aileye verilmekte ve siyasi otorite adına tarım ürünlerinin üretiminin, depolanmasının ve dağıtımının yapılması sağlanmaktadır (Baştürk, 2014, s.361).

Örneğin Fales göre (2010) kurumsal açıdan bakıldığında, I. Salmanassar zamanından bu yana, Jezire üzerinde bir *sukkallu rabiu* ((Sadrazam, bir tür genel vali) yetkili kılınırken, *qēpus* (ast yetkililer) onunla kral arasında bağlantı görevi görmektedir. Diğer taraftan en batıdaki bölgenin iç kısımları Assur kontrolündeki adaların birbirine bağlanmasıyla oluşan ağ imparatorluğu olarak görülmesi gerektiğini ifade etmiştir. Buna bölge (*pāḫutu*) başındaki sorumlu kişiye ise *bēl pāḫete* adı verilirken bazı örtüşmelerle Hurri dilindeki müstahkem bölge anlamına gelen *ḫalṣu* terimi kullanılmıştır. *Abarakku* gibi küçük memurlardan sorumlu olabilecek bu Assur bölgelerindeki yerleşimler, büyüklüklerine veya az ya da çoklu müstahkem yapılarına göre *ālu, birtu* veya *dunnu* olarak adlandırılmaktadır (Fales, 2010, s.68-69).

Ayrıca görünüşe göre bu tür tarımsal girişimler, ortaklaşa kontrol edilen köy arazilerinin dışında gerçekleşmekte ancak bir kasabanın idaresi altında kalmaktadır. Örneğin Assur'da ikamet eden şehirli ailelerin sahip olduğu Sissar/Wadi Tartar genelindeki kırsal mülkler olan *dunnu*'lara ilişkin birkaç arazi satış belgesindeki veriler bize bu tür mülklerin büyüklüğü hakkında bilgi vermektedir: Söz konusu yazılı kaynaklarda, 10*ikû* =3.6 hektar, 60*ikû*=21.6 hektar ve 100 *ikû*= 36 hektar olduğunu göstermektedir. Genellikle *dunnu* mülklerinde bir kuyu, bir harman yeri ve bir bahçe bulunmaktadır. Ayrıca mülk yöneticisinin (*rab bīti*) hiyerarşinin altındaki bir *dunnu*'nun baş kâhya "*abarakku"* tarafından idare edildiği, kraliyet şehrinin *dunnu*'suna ilişkin Assur'un kanıtlarıyla da doğrulanmıştır (Wiggermann, 2000, s.172-173; MacGinnis, 2018b, s.208-209; Radner, 2006, s.273-274).

Assur'un MÖ13. yüzyıldaki ilk genişleme sırasında, benzer bir etkinin hem Dicle hem de Habur Vadileri'ni kapsadığı görülmektedir. Tarımsal kolonizasyonun kanıtı ve bölgesel kontroldeki ilk adımlar, yeni tabi olunan bölgede ileri karakolların ve tarımsal üretim merkezleri *dunnu*'lar ile bazı durumlarda gerçek kalelerin kurulmasıyla belgelenmiştir. *Dunnu* yerleşimleri Yukarı Dicle'de, Giricano'da, Balih Vadisi'nde, Tell Sabi Abiyad'da kazılmıştır ve metinsel referanslar, *dunnu*'ların bölgenin diğer yerlerinde ve muhtemelen Tell Jital (Dunni-Dagal?), Tell Sahlan (Sahlulu) ve Tell

Chuera gibi yerleşim yerlerinde de bulunduğunu göstermektedir. Farklı grupların yaşadığı bölgelerdeki çoğu merkezi kontrolün dışında kalan birçok yerleşim yerinin doğrudan Assurlular tarafından yönetildiği ileri sürülmektedir (D'agistino, 2011, s.115; Wiggermann, 2000, s.172-174.).

Ayrıca tarım üretiminin bir kısmının *ilku* adı verilen bir sistemle gerçekleştirildiği bilinmektedir. *İlku*'nun "doğrudan kraldan alınan toprak karşılığında kişisel hizmet sistemi" olduğu öne sürülmektedir. *İlku* teriminin anlamı dayanıklı olduğu kadar değişken olduğu da bilinmektedir. Bu doğrultuda farklı bağlamlarda *ilku,* hizmet ülkesinin kendisine, o ülkede yapılan işe, o araziden elde edilen ürünün teslimine, ona bağlı hizmet yükümlülüklerine, kullanım hakkı sahibinin kendisine veya *ilku'*yu desteklemek için kullanılan mallara, hayvanlara ve hizmetlere atıfta bulunabilmektedir (Dezső, 2016, s.55-56). Genel olarak *İlku* sisteminin temeli ve hizmet yükümlülükleri, askerlik hizmeti, ulaştırma görevleri, kamu inşaat projelerinde işçilik ve ayni veya gümüş ödemeleri de içeren çok çeşitli işlevlere sahiptir. Özellikle sistem, askeri ya da sivil hizmetler karşılığında sınırlı bir süreliğine belli bir toprağın işletme hakkının özel sektöre verilmesi esasına dayanmaktadır (Kleber, 2011,s.107; Baştürk, 2010, s.146; Postagete, 2007, s.112). *İlku,* hizmet karşılığında devletten toprak alan bir ailenin, mülkiyet haklarını kaybetmeden bu hizmetleri kendi bakmakla yükümlü olduğu kişilere yaptırabilmesi tamamen kabul edilebilir bir durum olarak görülmektedir (Postgate, 1971, s.498-499). Ancak kavramsal olarak *ilku* teriminin farklı anlamlar taşımasından dolayı yaratmış olduğu karmaşıklık nedeniyle Postgate bu sistemi farklı açıdan değerlendirmiştir. Bu doğrultuda *ilku;*

- ✓ Askerlik hizmetinden oluşabilmekte,
- ✓ Mülk sahibi bir adam tamamen ortadan kaybolursa, onun mülkü üçüncü bir tarafa satılmış olsa bile krallığa geçer;
- ✓ Diğer özel araziler krallığa geçebilir ve bunların başka açılardan tamamen normal özel araziler olmadığına dair hiçbir kanıt bulunmamaktadır;
- ✓ Miras kalan ve satın alınan topraklar arasında en az iki nesil boyunca etkili olan bir ayrım söz konusudur (Postgate, 1971, s.517).

Orta Assur kralı Assur-bel-kala (MÖ 1073-1056) dönemine tarihlenen yaklaşık 15 tabletten oluşan bu küçük arşiv Gricano'nun özel bir tür yerleşim yeri olarak işlev gördüğünü göstermektedir. Bu arşiv, 11 tanesi Radner tarafından Ili-iddina eponimi ile Assur-bel-kala dönemine MÖ 1069 veya 1068 yıllarına tarihlenen Geç Orta Assurca

yazılmış metinlerden oluşmaktadır. Metinler, Tuşhulu Kidin-Sin'in oğlu Ahuni'nin arşivini oluşturmaktadır. Metinlerin dördünde Dunnu-şa-Uzibi toponimi (yer ismi) geçer ve bunun Giricano'nun kadim ismi olduğu anlaşılmaktadır. Bu isim kayda değer: *dunnu* tahkimli çiftlik anlamına gelir ve açıkça bu bölgedeki Orta Assur işgalinin biçimi olan tahkimli çiftlikler ağını göstermektedir. Metinlerden anlaşıldığı kadarıyla Ahuni bu çiftliğin sahibi/beyi olduğudur. İşletme, Marduk-etel-ahheşu adında bir mülk yöneticisi (*rab bīti*) gerektirecek kadar büyük ve her ne kadar bulunmamış olsa da işletilmesi için yazılı kayıtlar tutulmuş olduğu düşünülmektedir (D'agostino, 2011, s.103; Schachner, 2003, s.151-152; Roaf ve Schachner, 2005, s.117; Düring, 2015, s.47, 50; MacGinnis, 2018b, s.208-209; Radner, 2006, s.273-274).

Ayrıca Yukarı Dicle Bölgesi'nde Orta Assur Dönemi, tarımsal kolonicilik faaliyetleri bakımından mekânsal alan hesaplanması yapılmıştır. Radner, *dunnu* yerleşimlerinin bu aşamada tarım arazilerinin çoğunu düzenlendiğine inanmakla birlikte sadece Ziyaret Tepe çevresindeki tarımsal alan için Giricano ve diğer dört *dunnu* yerleşimi arasında dağıtılmış toplam 6.100 hektarın üzerinde ekili araziyi hesaplanmıştır. Bu hesaplamaya göre, Giricano yaklaşık 900 hektar, Babahaki, 1.300 hektar, Çayırlık Tepe 1.200 hektar, Çöltepe 2.100 hektar ve Hakemi Use'nin ise 600 hektarlık kullanım alanının olduğu belirtilmiştir (Guarducci, 2018, s. 79-80).

Bu doğrultuda Yukarı Dicle Bölgesi'nde, Orta Tunç Çağı'nın ikinci yarısında merkezi bir anıtsal yapının bulunduğu yerleşim birimi çevresine serpiştirilmiş küçük tarımcı yerleşimlerin, burada yerel bir hiyerarşi içerisinde bir çiftlik sisteminin, Hurri-Mitanni krallığınca yönetilen *dimtu* çiftlikleri sisteminin varlığını çağrıştırmaktadır. Bu sistemin Geç Tunç Çağındaki varlığı, Giricano'da açığa çıkan tabletlerin bulunduğu *dunnu* çiftliğidir. Yeni Assur krallarının bölgeye egemen olduğu MÖ 9.-7. yüzyıllarda başka bölgelerden zorunlu göç ettirilen çok sayıda topluluk için *karpu* çiftlikleri kurulmuş, böylece tarımcı-yerleşik veya hayvancı-göçer besin ekonomisi yürüten topluluklar, aynı coğrafyada eşzamanlı olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir (Ökse, 2019b, s.192.).

Çiftçi topluluklar, tarım alanlarını işleyerek geçimlerini sağlayan yerleşik topluluklardır ve hayvanlarını tarım alanları dışında kalan bölgelerde otlatarak kalıcı tek bir yerleşim alanını kullanırlar. Tarımın daha az rol oynadığı, hayvancılığa dayalı besin ekonomisi yürüten topluluklar da kalıcı yerleşimde yaşarlar, ancak, topluluğun bir bölümü bahar ve yaz aylarında hayvan sürüleri ile birlikte yaylalara çıkar. Anadolu'da halen bazı tarımcı köylerin bir ya da daha fazla yaylası olur, yaylalarda evleri ve ahırları

bulunur. Bu toplulukların bir bölümü hayvanlarla birlikte kalıcı yayla yerleşimlerini yaz kış devamlı kullanır ve tüm yaşamları yaylalarda geçer. Anadolu'da bazı kalıcı yaylalar zamanla yerleşik köylere dönüşmüştür (Ökse, 2017, s.165).

Belirli bir coğrafi bölge içerisinde hareket eden ve birden çok geçici ve/veya kalıcı yerleşim birimi kullanan göçer (göçebe) topluluklar ise genellikle hayvancılığa dayalı besin ekonomisi sürdürürler. Bu topluluklar çeşitli nedenlerden dolayı yaşadıkları coğrafyayı terk ederek yaşamlarını sürdürecekleri farklı bir coğrafyaya göç eden ve çoğu da yerleşik yaşam tarzı süren göçmenler değildir. Yaşam tarzları hareketlidir ve tüm üyeleri ve büyük hayvan sürüleri ile birlikte uzun yollar kat ederek, tarım bakımından verimli olmayan otlakları kullanırlar (Ökse, 2017, s.165).

Bu tür yerleşimler genellikle krala yakın ailelerin özel mülkiyetinde olup onların başarıları karşılığında bir hibe veya ödeme olarak elde edilmektedir. *Dunnu*'da çalışan çiftçiler, *dunnu*'ya sahip olan ailenin bağımlı çalışanlarıdır. Çiftçiler aynı zamanda özgür olmayan statüdeki (*šiluḫlu*[46] *işçiler*) ya da sınır dışı edilmiş savaş esirleri olmalı ki bu, Orta Assur Dönemi'nde kolayca yerel toplulukların üyelerini de içerebildiği bilinmektedir (Guarducci, 2018, s.80; Ristvet, 2005, s.171).

Arazinin kullanımına yönelik devreye sokulan sistemin işlevsel olarak birbirine bağlı alt birimlerin sağlıklı bir şekilde işlev gördüğü açıktır. Kraliyet temsilcisine (*qēpu*) karşı doğrudan sorumlu olan baş çiftçilere (*rab ikkarāte*) tahsis edilen ve parsellere bölünmüş araziler olduğu bilinmektedir. Bunun en güzel örneğini Dūr-Katlimmu'ndan öğrenmekteyiz. Yıllık hesaplar, her biri 100 *ikû*'luk sınırlı sayıda parsele bölünmüş tahıl tarlalarından doğrudan sorumlu olan baş çiftçilerin her birine tahsis edilmiş, 126 ile 180 hektarlık bir tahıl arazisinin ekildiğini kanıtlamaktadır. Yüzeysel olarak bakıldığında bu tarımsal faaliyet kapsamında elde edilen ürünün dağıtım aşaması gelmektedir. İlgili tarım personelinin bir sonraki ürün için kullanılacak sabit miktarda tohum, pulluk öküzleri ve belki de diğer hayvan türleri için yem, personelin kendisi için tayın olarak ayırmaktadırlar. Ürünün geri kalanı muhtemelen ihtiyaç anında yerel tüketim için ve aynı zamanda Assur'da bulunan devlet teşkilatının ihtiyaçları için kasabada bulunan bir dizi tahıl ambarında depolanmaktadır (Fales, 2010, s.71-72).

Assur'un egemenlik doğası hakkında en iyi bilgi Orta Assur kolonyal yerleşimlerinin karakteristik özelliği olan bir *dunnu*'nun hâkim olduğu Giricano/Dunnu-

[46] Genellikle, erkek *şiluhlu'* lar çiftçi, kadın şiluhlu'lar ise "işçi veya tekstil üreticileri" olarak tanımlanmaktadır. *Şiluhlu'* lar özel büyük ve devlet evlerinde yaygın olup Hrurrili *şiluhlu'*lar Tell Sabi Abyad ve Dur-Katlimu'daki tarım işçileri listelerinde yer almaktadır (Ristvet, 2005, s.171).

ša-Uzibi bölgesinden gelmektedir. Ayrıca yazılı kaynaklara göre *Dunnu*-ša-Uzibi, Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki tek *dunnu* değildir. Gricano metinlerinde isimleri kırılmış olmasına rağmen iki *dunnu* daha geçmektedir. *Šinamu* bölgesinde, Dunnu- ša-Lišur-sala-Aššur adlı bir yerleşim yerinden, Assur- bel-kala'nın Kırık Obeliks'inde bahsedilmiştir (Schachner, 2004, s.151; Genç ve MacGinnis, 2022, s.80). Ancak Genç ve MacGinnis (2022) göre, *dunnu'*lar gelişen ekonomik sistem yapıları olsa da, ürettikleri tarımsal zenginliği Assur'a aktaramadıkları yönünde öneride bulunmuşlardır. Aslında Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki vilayetlerinden ekonomik olarak faydalanması pek olası görünmemiş aksine, *dunnu* sisteminin temel amacı bu toprakları kendi kendine yeterli hale getirmek, kendilerini idame ettirebilmek ve bölgenin savunmasına katkıda bulunmaya yönelik olduğudur. Orta Assur Dönemi'nde Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki kolonilerin kurulmasının mantığı zenginlik elde etmenin aksine kuzeybatı sınırlarını güvence altına almaktır. Orta Assur Dönemi'nde kitlesel sürgün uygulaması takip edilmiş, sürgünlerin Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki kolonilerinin hem içine hem de dışına gerçekleştirilmiştir, ancak buna henüz bir atıf yapılmamıştır (Genç ve MacGinnis, 2022, s. 80).

5.2.3. Yukarı Dicle Bölgesi Arazi Kullanımı ve Peyzajın Şekillenmesinde Yeni Assur Dönemi'ndeki Dönüşümün İzleri

Demir Çağı'nda Kuzey Suriye, Mezopotamya ve Anadolu'nun siyasi coğrafyası, Assur ve Urartu gibi bir dizi toprak egemenliğine dayalı, bölgeler üstü devletle; güneyde Levant'an Akdeniz sahil şeridinden günümüzde Türkiye'nin güneydoğusu olan Yukarı Mezopotamya ovaları ile Anadolu Platosu'nun Frigya sınırlarına varan yüksek bölgelerine kadar uzanan farklı peyzajlarda yayılan birçok bölgesel, daha az toprakta egemen olan devlet tarafından şekillendirilmişlerdir (Harmanşah, 2018, s.258). Özellikle Yukarı Dicle Bölgesi siyasi ortamı MÖ 9. yüzyılın ortalarından MÖ 7. yüzyıla kadar Assur ve Urartu arasındaki ilişkiler tarafından yönetilmesi sonucunda peyzajın şekillendiği bilinmektedir. Geç Tunç Çağı sisteminin çöküşünün ardından kaybedilen ve son iki yüz yıl boyunca yerel Arami kralları tarafından kontrol edilen toprakları geri alarak Fırat Nehri, Assur'un batı sınırı olarak yeniden kurulmuştur. MÖ 1.binyıldaki yoğun askeri harekâtın bu aşaması, Assur ordusu sadece batıya değil aynı zamanda Assur, Nineveh ve Arbela üçgenin kuzeyindeki Anadolu topraklarına da olmuştur (Radner, 2011, s.734; **Harita 5.6**).

Yeni Assur yayılmasının hedeflerinden biri, hammaddelere erişim sağlamanın yanı sıra, araziyi tarımsal açıdan daha verimli hale getirmektir. Kısacası, merkezdeki kentsel Assur başkentlerinin artan ölçeği ve imparatorluk kontrolünün genişlemesi, kırsal alan ve kırsal yerleşimin kentsel etki alanına birleşik olarak dahil edilmesini gerektirmektedir. Bu çerçevede, yerel köylerin ve yeni kentsel oluşumların, toplumun kırsal kesimlerinin uyguladığı sıradışı faaliyetlere yer bırakan bir ekonomik sistem içerisinde birleşmesi anlamlıdır. Metinsel kayıtlara göre imparatorluk otoriteleri bölge ekonomisinin belirli yönleri üzerinde kontrol sahibiydi. Bunlar tipik olarak büyük ölçekte organize edilmiş ve merkezi olarak yönetilerek, devlete ait yerlerde tarımsal üretim fazlasının üretimi ve depolanmasının yanı sıra hayvanların güdülmesi gibi yerel ekonominin belirli stratejik bölümlerini tekeline almıştır. Arazi kullanımı yerel sosyal ve politik faktörlerden ziyade büyük ölçekli ekonomik güçlerden büyük ölçüde etkilenmesine rağmen, Assur politikası köylülerin, bu faaliyetlerin büyük mülklerle veya Assur çıkarlarıyla rekabet halinde olmadığı geleneksel faaliyetleri sürdürmelerine izin vermiştir (D'agostino, 2016, s. 119).

Yeni Assur yazılı kaynaklarına göre II. Assurnasirpal (MÖ 883-859) hükümdarlığı sırasında imparatorluğun kuzey kısmını, Arami ve Urartu güçlerine karşı savunmak için nehrin güney kıyısındaki *Sinabu, Tidu* ve *Tušhan* gibi üç müstahkem garnizonu yenilemiştir. Tushan, imparatorluğun bölgesel askeri ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra eyalette yeni kurulan çiftlikleri ve köyleri denetlemekle görevlendirilerek bölgenin eyalet başkenti yapılmıştır (Rosenzweig, 2018, s.36).

Assur kolonizasyon sürecinin özellikle Yukarı Dicle bölgesinde birçok amacı bulunmaktadır. İmparatorluğun ihtiyaçlarını karşılamada kesinlikle yetersiz olan Mezopotamya'daki merkez, Yukarı Dicle Bölgesi'nde yer altı kaynaklarının yanı sıra tahıllar, meyve bahçeleri, üzüm bağları bakımından zengin olup öncelikle tarımsal motivasyonlar adına büyük bir teşvik oluşturmuştur. Yukarı Dicle'nin tarımsal peyzajının oluşturulması için büyük ölçekli sulama kanallarının inşa edilmesinin vazgeçilmez unsurların başında gelmektedir. Mezopotamya dünyasındaki devasa kanal örnekleri göz önüne alındığında bu teknik bilgi olmasaydı eğer Assur'un tarımsal üretimi bu kadar geniş olmayacağı açıktır. Açıkçası, bu tür bir düzenlemenin, bastırılmış bölgeyi doldurmak ve derinden sömürmek için çok büyük miktarda insana ihtiyacı olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Assurlular, özellikle III.Tiglat Pileser yönetimi altında, özellikle Levant'tan, Yukarı Dicle veya yakındaki Cizre Ovası gibi bölgelerde,

neredeyse maliyetsiz iş gücü, hızlı kalkınma ve yerel yönetimlerin zayıflamasını sağlayan toplu sürgünlere başvurmuştur (Guarducci, 2011, s. 8-9.). Toplu nüfus nakli uygulaması sonucunda yeni yerlerine yerleştirilen insanlar, tarım alanları ve inşa faaliyetlerinde çalıştırıldıkları gibi Assur ordusunda da istihdam edilmişlerdir (Duymuş Florioti, 2016, s. 183).

Bu doğrultuda bölgede Assur varlığını gösteren yerleşim yerleri ile ilgili olarak kapsamlı araştırmamız sonucunda Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi genelindeki hiyerarşik düzen uygulaması kapsamında 0-1 hektar arasında değişen ve en küçük birimi oluşturan *mezra,* 1-5 hektar arasında orta büyüklükteki *köy yerleşimi*, 5-10 hektar arasında değişen daha büyük boyutlu yerleşim tipini oluşturan *kasaba* ile son olarak hiyerarşik düzenin zirvesinde yer alan kent brimini oluştuğunu gösteren dört basamaklı bir hiyerarşik düzenin olduğu açıktır. Yukarı Dicle Bölgesi'nde, Diyarbakır, Mardin, Batman, Siirt ve Şırnak olmak üzere bilimsel kazıların gerçekleştirildiği ve Assur'un varlığını gösteren 35 farklı yerleşim yeri mevcuttur. Ayrıca yüzey araştırmaları kapsamında özellikle Dicle Nehri Havzasına yakın olan Diyarbakır ilinin doğusunu oluşturan Dicle Havzası'nda 63 adet yerleşim, Batman ili sınırları içerisinde 28 adet yerleşim yeri, Mardin ilinin Savur, Midyat, Dargeçit ve Nusaybin ilçelerini kapsayan 28 adet yerleşim yeri ile Şırnak ilinin Cizre, Silopi, İdil, Güçlükonak ve Merkez ilçenin doğu kesminde Assur varlığını gösteren 78 farklı yerleşim yerindeki arkeolojik bulgulardan yola çıkılarak Yeni Assur Dönemi'nde Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki varlığının ağırlığını göstermektedir.

Yeni Assur ve Erken Tunç Çağı yerleşim manzaraları arasında çizilebilecek önemli karşıtlığın bir sonucu olarak hem mekânsal olarak değişen yerleşim kalıpları şeklinde hem de kronolojik olarak açıkça görülmektedir. İmparatorluk coğrafyası açısından, örnek bir hegemonik güç, imparatorluk merkezinden uzaklaştıkça imparatorluk otoritesinin azaldığını gösteren birden fazla eşmerkezli halkaya dair bazı kanıtlar içerebilir. Assur manzarası, özellikle Fırat'ın batısında bu modeli bir dereceye kadar göstermektedir. Ayrıca seramiklerin, arkeolojik araştırmaların ve metinsel bilgilerin birleşik yorumlarından imparatorluk sınırlarına ilişkin arkeolojik kanıtlar elde edilebilir. Genel olarak, emperyal kontrolün çekirdek bölgesindeki yerleşim düzeni, emperyal gücün damgasının en ilgi çekici örneğini sağlamaktadır. Bu başarı, emperyal siyasi kontrolün bir sonucunu, yani yerleşim modelinin yeniden yapılandırılmasını tam olarak göstermektedir. İmparatorluğun bu merkez bölgesindeki hiyerarşik yerleşim düzeni, büyük imparatorluk şehirlerini, küçük kırsal yerleşimlerin kırsal kesime yaygın

bir şekilde yayılmasını, ara sıra Dicle Nehri kıyısındaki *Mashennu* ve *Tushan* gibi müstahkem yerleri ve bunların arasında alt düzey idari odaklar olarak hareket eden Dur-Katlimmu gibi büyük kasabaları içermektedir. Bu Erken Tunç Çağı şehir devletlerinin yerleşimlerin hâkim olduğu manzaradan önemli ölçüde farklıdır. Bu tür kalıplar, imparatorluk fermanı sonucunda az nüfuslu veya çöl bölgelerinin kasıtlı olarak kolonileştirilmesi gibi metinsel olarak kanıtlanmış süreçlerle de ilişkilendirilebilmektedir (Wilkinson, vd., 2005, s. 49).

Yukarı Dicle Bölgesi çok geniş coğrafi bir alana sahip ve uzun bir tarihsel süreci geçiren önemli mekânsal bir alanı oluşturmaktadır. Binlerce yıllık bir geçmişe sahip olan bölge, bu derin katmanlı arkeolojik kayıt, ilk şehirlerin, devletlerin ve imparatorlukların ortaya çıkışı, başarılı yerel ve uzun mesafeli ticaret ağlarının yayılması ve çeşitliği, uzmanlaşmış tarımsal ekonomilerin gelişimi gibi insanlık tarihindeki önemli dönüşümlere dair kanıtlar içermektedir. Bu dönüşümler, insanların çevrelerini nasıl algıladıkları, değiştirdikleri ve çevreleriyle nasıl etkileşime geçtiklerinin yanı sıra çevre tarafından nasıl değiştirildikleri konusundaki temel değişiklikleri temsil etmektedir. Bu uzun vadeli sosyal, politik ve ekonomik gelişmelerin altında yatan mekanizmaları anlamak, bireysel alan, alanlar arasındaki boşluklar ve bölge dâhil olmak üzere farklı ölçeklerdeki insan-çevre etkileşimlerinin karşılaştırılmasını gerektirmektedir (Hritz, 2014, s.229-230).

Geç Tunç Çağı'nın sona ermesinden sonra Anadolu ve Yukarı Dicle Bölgesi terk edilme nedeniyle oldukça az nüfusa sahip olduğu bilinmektedir. Bu kriz dönemi çok sayıda olayın sonucu olmakla birlikte bunlardan birini teşkil eden ve yukarıda bahsetmiş olduğumuz emsal devletlerden Orta Assur egemenliğinin esas olarak MÖ 14. - 13. yüzyıl ve aynı zamanda MÖ 12. - 11. yüzyıllar arasındaki güç yapılarının gerilemesi ve çökmesidir. Tarihsel süreçteki yerini tekrardan alan Yeni Assur'un kuruluşu, kılcal kolonizasyon süreci nedeniyle büyük bir peyzajın yeniden yapılanmasını gerçekleştirmiştir. Assur kolonizasyon prosedüründe işlevsel olarak birçok unsuru bünyesinde barındırmaktadır. Bir bölgeyi fethettikten sonra güvenliğinin sağlanması, arazinin kontrolünün ele geçirilmesi ve muhtemelen stratejik bir kontrol ağının kurulması gibi farklı mekanizmalara sahip bu ağ, işgalin başarısını ve üretkenliğini belirleyen işlevsel olarak birçok ortak unsurdan oluşmaktadır. Yeni bir ilin merkezi daima ana şehir, diğer bir deyişle başkent görevi görmektedir. Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki bu misyona sahip müstahkem şehir *Tušhan* karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bu şehir Orta Assur ve Erken Demir Çağı evrelerinde zaten mevcut olduğunu

ve Yeni Assur'un imparatorluk kontrolü altındayken etkileyici bir genişliğe kadar büyüdüğü bilinmektedir (Guarducci, 2011, s. 6-7; Guarducci, 2018, s.68; Liverani, 2020, s.22).

Assur, MÖ 14. yüzyıldan itibaren eski egemen güç Mittani'nin düşüşünden yararlanmış ve bölgesel bir devletin merkezi olarak kuzey Mezopotamya'daki güç boşluğunu kullanmışlardır. Nitekim Assurlu krallar bu süreçten sonra kral unvanını kullanmış ve MÖ 12. yüzyılda Mittani'nin eski arazisinin çoğunu kontrol eden bu topraklara "Assur Ülkesi" anlamına gelen *mat Aššur* olarak tanımlamışlardır. Aššur Ülkesi, toprakları eyaletler halinde örgütlenmiş ve yerel yönetim gücü, kral tarafından atanan eyalet valilerinin yönetimine bırakmakla birlikte kralın tüm eyalet merkezlerinde yaptırdığı saraylarda (*ekallu*) ikamet ettikleri bilinmektedir. Genel olarak, yeni ilhak edilen bir bölgede kurulan Assur yönetimi, hâkimiyetini güvence altına almak ve bunun için gerekli altyapıyı oluşturmak için ilk etapta büyük harcamalarla karşı karşıya kalacaktır. Bu durum mevcut uygun bir şehrin Assur eyalet merkezine dönüştürülmesini, yerel yerleşim yapısının yeniden düzenlenmesini, imparatorluk bilgi ağına bağlanmayı ve arazinin tarımsal potansiyelinin arttırılmasını içermektedir (Radner, 2014, s. 102-103).

Assur kralları yazıtlarında halkların ve toprakların bütünleşmesinden bahsederken "*Assur ülkesinin halkı arasında sayılmak*" ve "*Assur ülkesinin bir parçası haline gelmek*" ifadelerini kullanmışlardır. Bu, "*Aššur Ülkesi*" içindeki çevresel ve sosyal farklılıkları ortadan kaldırmak ve modern bilimde "*Assurlaşma*" olarak adlandırılan Assur genelinde homojen bir yaşam tarzı yaratmak için tasarlanmış bilinçli bir politikayı uygulamaktır (Radner, 2014, s. 106).

Assur İmparatorluğu'nun MÖ 1. binyılda Yukarı Dicle Bölgesi'nde kurmuş olduğu hegemonyanın siyasi dinamiklerinin altında hiç şüphesiz otoriter güç ve kontrol mekanizması yatmaktadır. Modern toplumlarda bile devlet sınırları kolayca çizilmediğinden, genel olarak toplumdan muhteşem bir şekilde izole edilmiş bağımsız bir varlık olarak incelenemez. Devletin iç işleyişinin basit olmadığı, bireyler, sosyal gruplar ve kurumsal yapılar arasındaki dinamik etkileşimin ürünü olduğudur. Devletlerin ağ stratejileri arasında bir süreklilik boyunca dağıtılan farklı siyasi birleşme yöntemlerini kullandıklarına işaret eden ikili veya daha çok süreçsel yaklaşımı, devletleri, kapsayıcılık stratejileri ile bize büyük ölçekli yönetim sistemlerini sunmaktadır. Assur siyasal açıdan bölgedeki kontrolü; eyalet sistemi, vasal devlet ya da tampon bölge gibi değişik yönetim, ana örgütlenme, mekânsal strateji odaklı işlevsel

çalışmaların yanı sıra fiziksel çevrenin peyzaj tarihini içerisinde barındıran mübadele, zanaat uzmanlığı, kentsel örgütlenme, kent ya da kır etkileşimi ile tarımsal-pastoral ekonomilerin bölgeler arası etkileşim politiği açıkça göstermektedir (Stein, 2001, s.353,355; Nakassis vd. 2010, s.247)

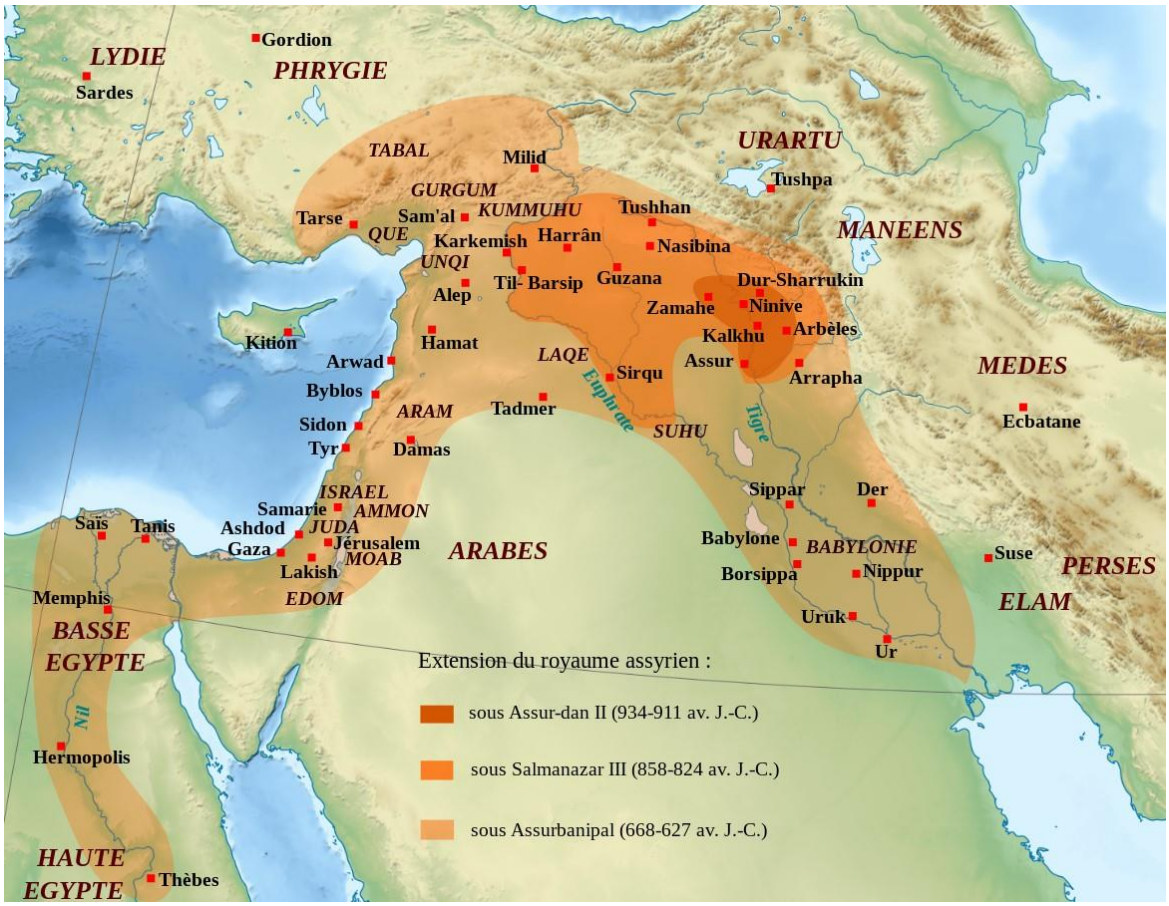

Harita 5.6: Yeni Assur İmparatorluğu'nun MÖ 1.binyıldaki Dağılım Haritası (Netchev, 2022b)

Tüm eski Mezopotamya devletleri gibi Assur İmparatorluğu da temelde tarıma dayalı bir toplumdu ve tarımsal açıdan verimli toprakların kontrolü, zenginlik yaratmanın birincil yoludur (Sinha, vd. 2019, s.6). Ayrıca Assur İmparatorluğu'nda tarımsal faaliyetler toplumun ekonomik temeli olmakla birlikte hayvancılık ve ticaret ile de uğraştıkları bilinmektedir. Bu parametreler, Assur merkezinin coğrafi özelliklerine sahip bir bölgede doğal uğraşlar olduğundan etkinliklerin üçü de antik çağlardan beri uygulanmaktadır. İmparatorluğun stratejik noktalarda veya sınırlarındaki şehir ve köylerin, ekim alanlarını artırmayı amaçlayan Assur tarım politikasına uygun olarak planlanarak sürgün edilen insanların yeniden yerleştirilmesindeki temel amaç ekonomik istikrarın sağlanmasıdır (Oded, 1979, s.68, 92; Grayson, 1991d, s. 213,).

Assur İmparatorluğu'nun büyümesi ve gelişmesi kısmen toprak mülkiyetini artırma, yağma ya da haraç edinme arzusundan kaynaklansa da, tek faktör bunlar değildir. Zengin kaynaklara sahip yeni toprakları kolonileştirerek ve bu topraklara yerleşerek, fethedilen bazı topraklar tarımsal açıdan daha verimli hale getirilmiştir. Bu durum öncelikle Assur çivi yazısı tabletlerinden elde edilen kanıtlara dayanılarak yapılmıştır; bunlardan bazıları açıkça kralın temel amaçlarından birinin yeni toprakları kolonileştirmek, onları üretken kılmak ve genel olarak imparatorluğun tarımsal verimliliğini artırmak olduğunu belirtmektedir. II. Sargon, "*ıssız bozkır*" yerleşimini kendisinin yönettiğini ve "*sabanı bilmeyen çorak topraklarda*" saban izleri yarattığını açıkça ifade etmiştir (Wilkinson, vd., 2005, s. 40-41).

Bir sistem yaklaşımı olarak Assur'un arazi ve su kullanımına yönelik Yukarı Dicle Bölgesi'nin peyzajına yapmış olduğu dokunuşlar sonucunda, yerleşim sistemlerini etkileyen ekonomik, çevresel ve sosyal faktörler gibi insan-çevre etkileşimlerine ilişkin arkeolojik ve metinsel verilerin yanı sıra uydu tabanlı uzaktan algılama veri kümelerini ve jeo-uzamsal araçları entegre etmeye yönelik bir metodoloji sunmada etkili olmuştur (Hritz, 2014, s.241). Bir arazi kullanımı yeniden inşası, yollar, tarla sınırları, kanallar, teraslar, barajlar vb. birçok parametre de dahil olmak üzere, yerleşimin ötesindeki geçmiş faaliyetlere doğrudan tanıklık eden bir dizi saha dışı özellikten faydalanılmaktadır. Ancak uygulamada bu tür özelliklerin çoğu geçicidir ve kültürel ve çevresel tafonomik süreçler nedeniyle kaybolmuştur. Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki tarımsal alanlarda gerçekleştirilen bilinçsiz ve makinalı yoğun tarımın, modern kentsel alanların büyümesi gibi faktörler nedeniyle antik çağın peyzajını önemli ölçüde tahrip etmiş ve birçok yerde kültürel izlerin silinmesine neden olmuştur (Widell, vd. 2013, s.56). Günümüz Türkiye'sinin güneydoğusunda, Doğu Toros Sıradağları'nın eteklerinde yer alan Yukarı Dicle Vadisi, engebeli bir alandır. Nehrin iki yanında maksimum genişliği yaklaşık 3-6km olan ve denizden yüksekliği yaklaşık 550m olan dar bir ovadan geçilmektedir. Bölge, yüksek düzeyde tarımsal üretkenlik ile karakterize edilmektedir (D'agostino, 2014, s. 169).

Genellikle arazi kullanımı farklı kategorilere ayrılmaktadır. Tahıl ve baklagiller gibi mahsullerin yetiştirilebildiği, genellikle iyi drenajlı ve verimli, nispeten kolay işlenen topraklara sahip ekilebilir alanlar; geçmişte çoğu zaman dönüşümlü olarak bir ürünün diğeriyle ve mahsullerle sığır, koyun, keçi, at ve benzerlerinin otlatıldığı meralar dönüşümlü olarak kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca kışlık yem olarak samanın yetiştirildiği çayırlık ve odun ve kereste sağlamak için ormanlık alanlardan oluşmaktadır

(**Şekil 5.2)**. Yetiştirilen mahsullere ek olarak, geniş bir yelpazedeki yabani bitki kaynaklarına da izin vermemiz gerekmektedir (Aston, 1985, s.103-105).

Yukarı Dicle Nehri Vadisi'ndeki son arkeolojik çalışmalar, Assur sömürgeciliğine ilişkin genel bakışı, sosyal ve ekonomik hayata ilişkin ayrıntılı verilerle zenginleştirmiştir. Kenan Tepe'deki kazılar, vadinin Erken Demir Çağı sakinlerinin karma bir tarımsal-pastoral ekonomi uyguladıklarını göstermektedir. Koyun ve keçi büyük ölçüde yün ve süt gibi ikincil ürünler için yetiştirilirken, çevredeki tarlalarda tahıl yetiştirildiği anlaşılmıştır. Beslenme muhtemelen çeşitli yabani türlerle de desteklendiği düşünülmektedir. Boztepe'deki kazılar, köy ekonomisinin hayvancılıktan ziyade tarımsal üretime yöneldiği İmparatorluk Dönemi'nde bu gidişatın değiştiğini göstermektedir. Domuz en yaygın evcil hayvan haline gelirken koyunların göreceli oranı keskin bir şekilde azaldığı tespit edilmiştir (Parker, 2003, s.547).

Yazılı kaynaklara göre, imparatorluk yetkilileri devlete ait büyük sürüler beslemektedir ancak Boztepe gibi bölgelerde koyun ve keçi faunal kalıntılarının bulunmaması, imparatorluğun bölge ekonomisinin belirli yönleri üzerindeki kontrolünün bir sonucu olduğu düşünülmektedir. İmparatorluk yetkilileri ayrıca bölgeden büyük ölçekli doğal kaynakların çıkarılmasıyla da meşgul olmuşladır. Örneğin yazılı kaynaklar, kereste kaynaklarının yoğun bir şekilde sömürüldüğünü gösterirken samana yapılan atıflar, imparatorluk yetkililerinin tarımsal fazla üretim ve depolamayı denetlediğini işaret etmektedir. Nitekim Ziyaret Tepe'deki bir vergi tahsildarının konutunun tespit edilmesi bu hipotezi desteklemektedir (Parker, 2003,s.548).

Tarımsal etkileşim alanı, esas olarak tahıllar, baklagiller, üzüm bağları, zeytinlikler ve meyve bahçelerini içeren kapsamlı bir tarımsal üretim sistemine dayanmaktadır. Araştırmacılar ve Assur yıllıkları, Yukarı Dicle'deki Yeni Assur kolonizasyonunu, bu üretim sisteminin imparatorluk genişlemesinde oynadığı merkezi rolden dolayı tarımsal olarak tanımlanmıştır (Guarducci, 2018, s.72-73).

Bu durum imparatorluğun kilit konumlarındaki veya sınırlarındaki şehir ve köylerin, ekim alanlarını artırmayı amaçlayan Assur'un tarımsal politikasına uygun olarak planlı restorasyonu ve yeniden yerleşimin amacı ekonomik istikrarın sağlanması, güvenilir gıda kaynaklarının temini ve arttırılması ile devlet hazinesinin zenginleştirilmesine yönelik uygulamalardır. Fethedilen bölgelerin ekonomik olarak sömürülmesi son derece makul bir politikadır çünkü harap olmuş şehirlerden ve ıssız bölgelerden hiçbir fayda sağlanamamaktadır (Oded, 1979, s. 67-68) Dolayısıyla tarihsel olarak insanlar doğal çevreyle yakın temas halinde yaşamış ve ihtiyaçlarını yakın

çevrelerinden karşılamış, bu da nispeten küçük ve yerel bir etki yaratmıştır. Yerleşik bir uygarlığın ortaya çıkışı ve buna paralel olarak tarımdaki gelişmeler, nehir kıyılarında veya göl kıyılarına yakın yerlerde kurulması gereken daha yoğun nüfuslu yerleşim yerlerine yol açmıştır (Moradi-Jalal, vd. 2010, s. 90).

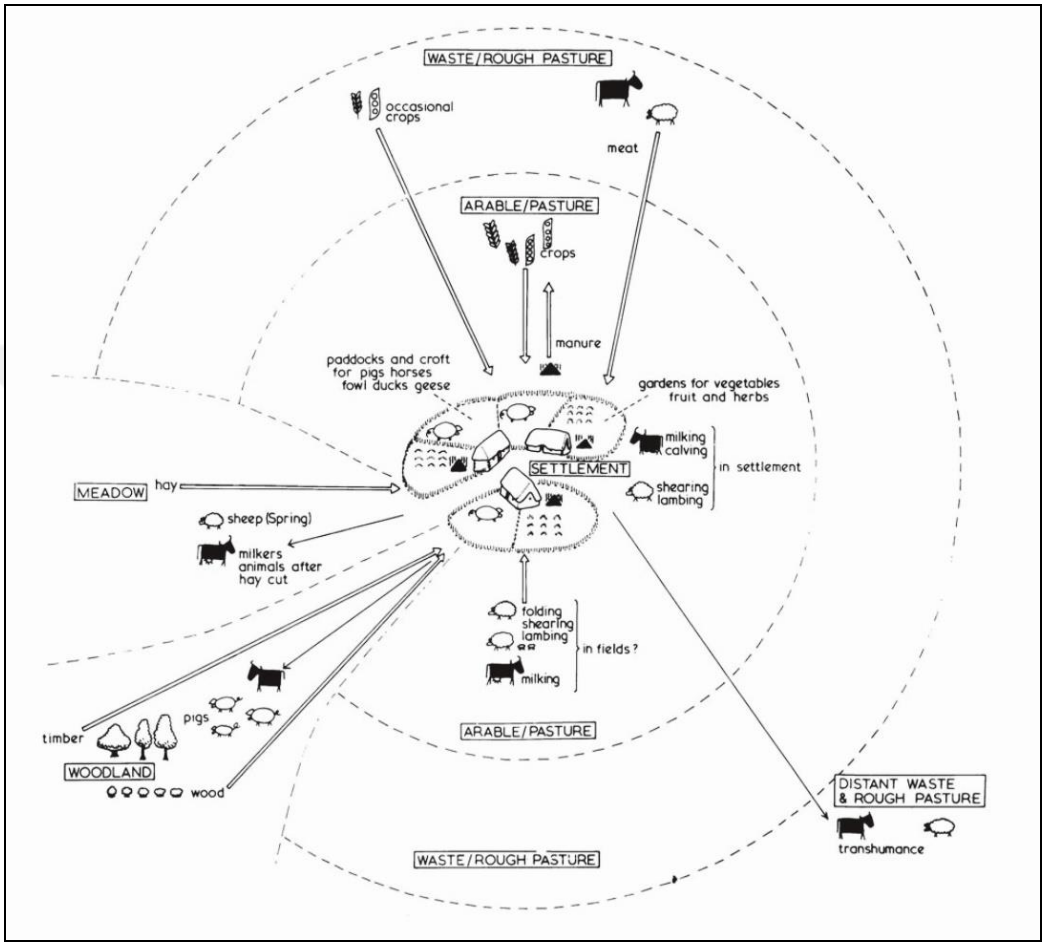

Şekil 5.2: Arazi Kullanım Modeli (Aston, 1985, Fig.59)

Mezopotamya'nın kuzey ve güney bölgeleri arasındaki arazi ve ulaşımdaki tipik farklılıkları yansıtan, simülasyonlara çok farklı iki ağ modeli dahil edilmiştir. Kuzey modeli, temel geçim kaynağı olarak yağmurla beslenen tarımı uygulayan yerleşimler etrafında inşa edilen ve kapsamlı bir gezici hayvancılık sistemiyle desteklenen, karaya dayalı ulaşım ağları etrafında yapılandırılmıştır. Güney modeli büyük ölçüde kanal ve kanal temelli ulaşım ağları etrafında yapılandırılmıştır; bu yapılar esas olarak sulu tarım uygulayan yerleşimlerin etrafında inşa edilmiştir, ancak gezici hayvancılık da mevcuttur. Bu kanallar hem su bazlı hem de kara bazlı ulaşım modlarını sağlamaktadır. Kuzey ağı, hem köylerin havzasında hem de köyler arasındaki arazide karaya dayalı ulaşım unsurları üzerine yapılandırılmıştır (Branting, vd., 2013, s.141-142).

Tarımsal faaliyetler ile ilgili arkeolojik çalışmalardan çıkarılan sonuçlara bakıldığında, genellikle doğal veya politik olarak tarafsız algılanan tarımsal verilerin, aslında insanların arazi kullanım pratiklerinden şekillenen güç ilişkilerinin eserleri olarak görülme potansiyeline sahip olmasıdır. Ayrıca politik ekoloji, insanların sadece çevreyle karşılaşmadıklarını, aynı zamanda onu algıladıklarını, manipüle ettiklerini ve onu hem maddi hem de söylemsel olarak yeniden inşa ettiklerini ileri sürmektedir. Bu teori, insan-çevre etkileşiminin çok çeşitli sosyo-politik boyutlarını vurgular ve sonuç olarak bağlama bağlı sosyal merceklerin tüm çevresel yönetim ve temsil biçimlerini filtrelediğini kabul etmektedir Eğer güç, çevresel değişiklikle ilgili herhangi bir eylem, karar veya madde aracılığıyla akma yeteneğine sahipse, o zaman tarım işçileri, kaynaklar, çevre ve peyzajlar, merkezi güç oluşturma süreçlerinde pasif aktörler olmak yerine, bizzat siyasi tarih ve gelişmelerin karmakarışık katılımcılarıdır. Politik ekoloji, tarımsal unsurları ve uygulamaları iktidarın dolayımlanmasında ve üretiminde kritik bileşenlere dönüştürmeyi ve böylece onları politik örgütlenmenin beklenmedik durumlarına ve sonuçlarına dahil etmeyi mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla tarımın, gerçek maddi kısıtlamaların ve aynı derecede gerçek toplumsal güçlerin ortaya koyduğu olasılık koşullarına bağlı, çevresel ve tarihsel ortamlarda gerçekleştiği anlaşılmaktadır (Rosenzweig, 2018, s.31.).

Çevresel açıdan bakıldığında yılda 200mm'den az yağışla sulanan Güney Mezopotamya ile yağışın esasen yılda 250mm'nin üzerinde olduğu Kuzey Mezopotamya'nın yağmurla beslenen bozkırları arazi kullanımı açısından iki farklı bölgeye ayrılmaktadır. Bu nedenle Kuzey ve Güney Mezopotamya, çok farklı iki yaşam alanı oluşturmaktadır. Kuzeydeki subtropikal bozkırlar yılda 200 mm'den fazla yağış almaktadır. Bu yağmurla beslenen tarımı mümkün kılmaktadır. Güneyde ise Fırat ve Dicle nehirlerinin biriktirdiği alüvyonların üzerinde subtropikal bir çöl alanı oluşmuştur. Burada yağış miktarı yılda 200 mm'nin altında olduğundan su kuzeydekine göre daha azdır. Bu da bu bölgede arazi kullanımına yönelik su sistemlerinin inşaatı yapılması anlamına gelmektedir (Squitieri, 2023, s. 1-2; Wilkinson, 2000, s.222; D'agostino, 2014, s.169; Wiggermann, 2011, s.665). Hidroloji mühendisliği alanında çok üst bir seviyeye çıkan Assurluların, Kuzey Mezopotamya'da inşa ettikleri komplike su sistemleri sayesinde tarımsal alanlar yarattıkları ve birçok alanda kullanmak üzere nehir suyunu yönettikleri hem arkeolojik araştırmalarda hem de yazılı metinlerde bunu görmek mümkündür. Ancak Yukarı Dicle Bölgesi'nde günümüzde bu tarz devasa ve komplike su sistemlerine dair veriler elde edilememiştir. Yukarı Dicle Bölgesi, her ne kadar

yağışların düşük olduğu dönemler kaydedilmiş olsa da, bu mekânsal alan da genellikle sulamaya başvurmaya gerek kalmadan ürün yetiştirmek için yeterli yağış almaktadır. Yaz aylarında yüksek sıcaklıklar ve uzun, soğuk kışlar ile hava koşulları da benzerdir (D'agostino, 2014, s.169).

Güney Mezopotamya'nın düz ve tek biçimli görünümlerine rağmen ovaları, kanalları tekli veya çoklu dallara bölünebilen setler, taşkın havzaları ve nehir yatağı düzlüklerinin bataklıklarından oluşan çeşitli bir mozaik içermektedir. Suya erişim noktaları, sulama suyunun akabileceği eğim, ekim için daha iyi drenajlı topraklar ve mera veya sulama suyunun boşaltılması için taşkın havzaları sağlayarak bu arazi günlük yaşam için temel bir çerçeve sağlamıştır. Tarım ekonomisinin sulama kanalları ve nehir kanalları ağıyla desteklendiği güney alüvyon düzlüklerinin aksine, kuzey, öncelikle buğday, arpa, bazı baklagiller ve tamamlayıcı unsur olarak hayvancılık olmak üzere yağmurla beslenen temel mahsullerin yaygın şekilde yetiştirilmesine bağımlı olduğu bilinmektedir (Wilkinson, 2000, s.222).

Bu doğrultuda Kuzey Mezopotamya, yağışlı tarımı sürdürebilir ve yüksek tahıl verimi üretebilir ve çekirdek bir tarım alanı olarak tanımlanmıştır. Tarım tarihsel süreç boyunca birçok uygarlığın ekonomisinin temeliydi ancak hayvancılık gerekli bir destek sağlamakla birlikte çiftçiliğin kötü olduğu yıllarda bazı alt bölgelere hâkim olduğu bilinmektedir (**Şekil 5.3),** (McMahon, 2020, s.300; Olmstead, 1923, s.510).

Kuru tarım uygulamasında tarlalar iki yılda bir nadasa bırakılarak otlak olarak kullanılmakta, bu alanların hayvan gübresiyle zenginleşmesi sağlamaktadır. Nehir kenarlarındaki dip suyu yüksek alanlar, meyvelerin yetiştirilmesi için uygun koşullara sahiptir (Ökse, 2019b, s.188.). Özellikle buğday, arpa ve mercimeğin kuru tarımın yer aldığı temel gıda ekonomisi, Dicle Nehri'nin kuzey ve Güney kesimindeki yüksek yerlerde de üzüm bağlarının varlığı bu ürünün üretimini göstermektedir. Ayrıca bölgenin yüksek kesimlerinde yabani meyve zenginliği de mevcuttur. Örneğin Tur Abdin Dağları'nda özellikle Midyat, Savur, Nusaybin, Dargeçit ve İdil gibi ilçelerindeki kayalık alanlarda ana kayaya oyulmuş çok sayıda işliğin varlığı Geç Antik Çağ'da bu bölgede üzüm açısından zengin bir alan olduğunu göstermektedir.

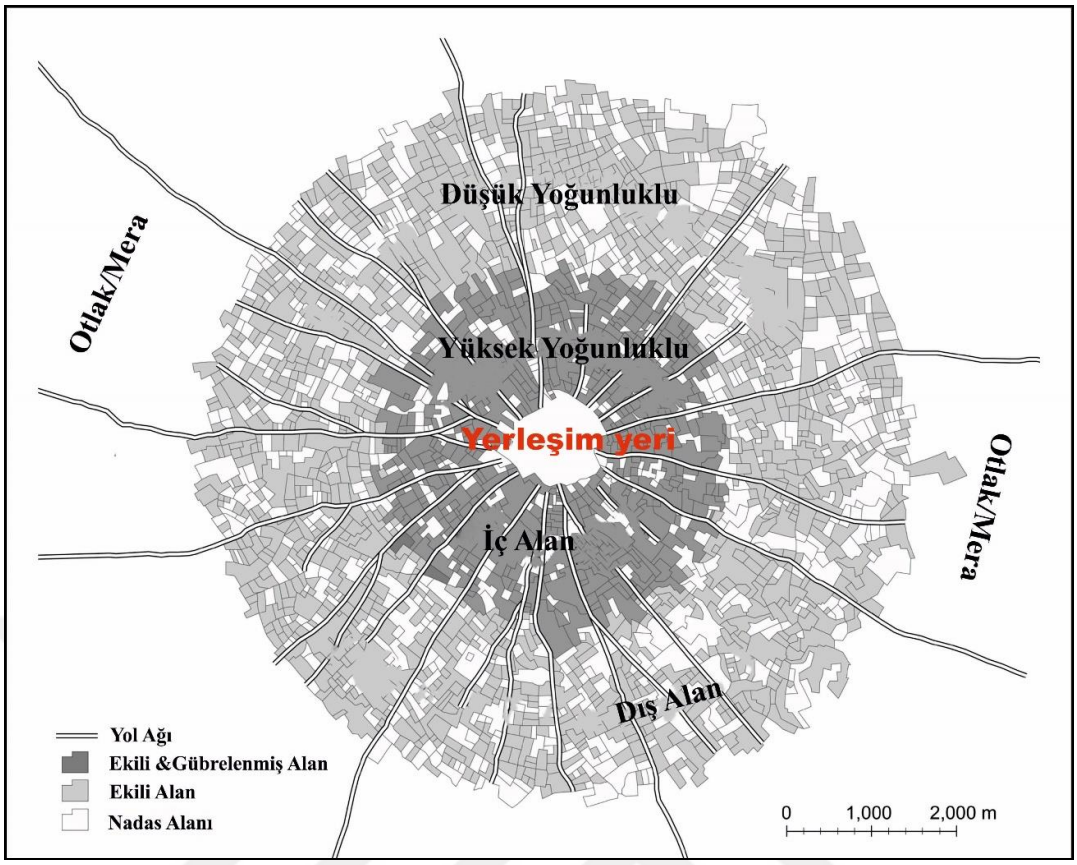

Şekil 5.3; Tarım Kullanım Statik Modeli (Widell, vd., 2013, Fig. 4.1)

Örneğin Mardin ili, Artuklu ilçesi, Nur Mahallesi sınırları içerisinde yer alan Çelbira İşlik Alanı, kalkerden bir kayalık alanın tepe kısmı ile kuzey ve güney eteklerine yapılmıştır. Söz konusu alan, yöre halkı tarafından "Dere" olarak bilinmekletedir. Bölgede şimdiye kadar tespit edilen en büyük işlik alanı özelliğine sahiptir. İlk kez 2007 yılında uydu fotoğraflarından tespit edilen işlik alanında Mardin Müze Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen arkeolojik kazı ve temizlik çalışmaları kapsamında bir adet harman yeri, depolama amaçlı açılmış ve yarım kalmış, tam olarak açılmamış örneklerle birlikte yaklaşık 90 adet hazne ve 5 adet üzümlerin ayakla ezildiği ezme havuzu saptanmıştır. İşlik alanı ve alanda bulunan kaya mezarlarında yapılan araştırmalar sonucunda ele geçen sikkeler, yerleşim yerinin en erken Geç Roma Dönemi'nde iskân edildiğine işaret etmektedir (Kozbe ve Güngör, 2022/I, s.378). Söz konusu Çelbira işlik alanının dışında Mardin ilinde gerçekleştirdiğimiz Mardin İli Kültür Envanteri Projesi[47] kapsamında özellikle bu ilin Tur Abdin Dağları sınırlarında kalan kısımlarında kayalık alanlara inşa edilmiş birçok işlik alanı tespit edilmiştir.

[47] Detaylı bilgi için bakınız; Kozbe, G. ve Güngör, A. (2022). *Mardin İli Kültür Envanteri (Savur-Nusaybin-Yeşilli). 4. Cilt*. Konya: Lasera Reklam Ajansı.

Diğer bir üzüm işliği ise Batman iline bağlı Yolüstü Köyü'nün güneyindeki tepenin batı yamacında yer almaktadır ve etrafındaki sarnıçlarla kompleks bir yapıya bürünmüştür. İşliği oluşturan 4 adet havuz yaklaşık 180m^2'lik bir alana yayılmaktadır. Bunların geçmişte şarap yapımında kullanıldığı düşünülmektedir. 1 No.lu İşlik Havuzu, kare yakın planlı bir yapıya sahiptir. İşlik havuzunun derin bir yapısı vardır. 1 No.lu İşlik Havuzu, kuzey-güney 4.00 m, doğu-batı 3.25m ölçülerine sahiptir. İşliğin sağlam kalan duvarları ise 1.85m.-0.85m arasındadır. İşlik havuzuna, kuzeyinde yer alan iki adet basamakla inilmektedir. 2 No.lu İşlik Havuzu, 1 No.lu İşlik'in batısında yer almaktadır. İşlik havuzunun etrafında birçok sarnıç mevcuttur. 2 No.lu İşlik Havuzu, kuzey-güney yönünde 3.60m, doğu-batı yönünde 3.75m ölçülerindedir. 3 No.lu İşlik Alanı, 1 No.lu işliğin kuzeyinde yer almaktadır. İşlik havuzunun iç kısmında dikdörtgen şeklinde bir seki mevcuttur. İşlik havuzu, doğu-batı doğrultusunda 4.40m, kuzey güney doğrultusunda 3.50m ölçülerine sahiptir. 4 No.lu işlik alanı, 2 No.lu işliğin kuzeyinde yer almaktadır (Karadoğan, Kozbe ve Güngör, 2017, s.398-399).

Bölgede tarımsal faaliyetlerin dışında koyun, keçi gibi küçükbaş hayvan yetiştiriciliği ile sığır ve yük hayvanlarını içeren hayvancılık faaliyetleri de yapılmaktadır. Nitekim çok uzun zamandan beridir bölgede konar-göçerlerin yaşamsal alanları arasında Yukarı Dicle Bölgesi'nin verimli yaylaları yer almakta ve su kaynakları bu faaliyete uygun şartlar sunmaktadır. Ayrıca tekstil ürünlerinin yanı sıra bölgenin sahip olduğu yer altı kaynakları açısından, bakır ve metal üretimi, önemli bir yer tutmakta ve bölgenin ekonomisi açısından önemli bir yer tutmaktadır **(Şekil 5.4)**.

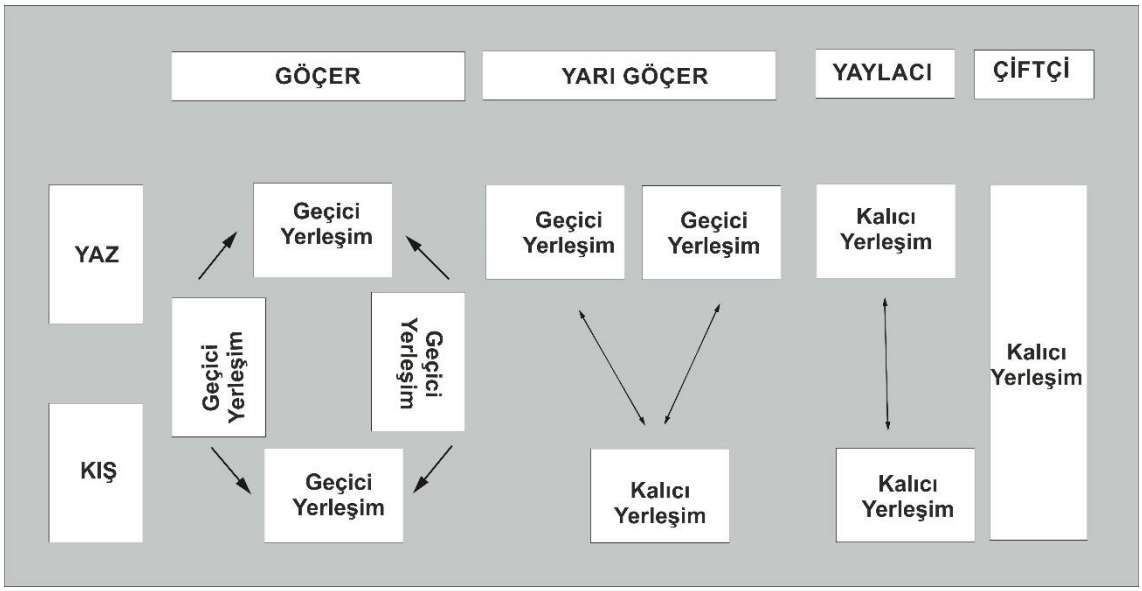

Şekil 5.4: Yaşam Tarzlarına Göre Yerleşim ve Devinim Tipleri (Ökse, 2017, Şek.1)

Assur'un eyalet başkenti *Tušhan* ile en önemli yerleşimlerinden birini oluşturan Girnavaz arasında kalan dağlık Tur Abdin, çivi yazılı kaynaklarda Kaşiyari Dağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek Orta Assur gerekse de Yeni Assur Dönemi'nin birçok kralı Yukarı Dicle Bölgesi'ne yönelik askeri seferler kapsamında söz konusu bu dağlık bölgeyi aşarak Dicle'ye ulaştıkları bilinmektedir. Kaşiyari Dağı ile ilgili olarak Assurbanipal'in (MÖ 669-629) saltanatında üzüm bağlarının sayımından bahsedilmektedir. Bu belge Kaşiyari Dağları'nın isminin geçtiği son belgedir. Bugüne kadar ele geçen tüm yazılı belgeler dikkate alınırsa, Kaşiyari Dağı'nın ekonomik açıdan önem taşımadığı görülmekle birlikte sadece üzüm bağları ve buna bağlı olarak şarapçılık belli ölçülerde de ekonomik zenginliği oluşturmaktadır. Nitekim çok az sayıda da olsa bu bağları günümüzde de görmek mümkündür. Kaşiyari Dağı Assurlular için asıl stratejik açıdan hayati değer taşımaktadır (Erkanal, 2007, s.1-2).

Ayrıca tarım alanlarını çevreleyen platolar, küçükbaş hayvancılık için otlak olarak kullanılmaktadır ve kış mevsiminin daha yumuşak geçmesinden dolayı, göçer hayvancı grupların da kışlak alanıdır (Ökse, 2019b, s.188). Yukarı Dicle Bölgesi'nde, hayvan kaynaklarının kullanılmasındaki bölgesel eğilimlerin belirlenmesinde kentsel yerleşimlerin tek başına kullanılamayacağını açıkça göstermektedir. Kırsal yerleşimlerdeki geçim pratiklerinin çeşitliliği, kent merkezlerinde yaşananlardan farklı kısıtlamalara yanıt verme zorunluluğuyla açıklanabileceği düşünülmektedir. Ayrıca kırsal yerleşimlerdeki eşitsizliğin de hafife alınmaması gerekmekte ve geçim uygulamalarının çeşitliliği, onların farklı yerel köy, küçük uzmanlaşmış üretim merkezi, yol istasyonu, askeri üs gibi sahip oldukları statülerini yansıtmaktadır (Berthon, 2014, s.326).

Bölgedeki arkeolojik kayıtlar pastoral göçebe gruplarının bu alanda uzun süredir var olduğunu ve günümüzde de devam ettiğini göstermiştir. Nitekim Kenan Tepe, Boztepe, Kumru Tarlası, Kilokki Tarlası'ndaki arkeolojik kayıtlarının da gösterdiği gibi, yarı göçebe davranışları temel olarak mevsimlik tarım uygulamalarının temel biçimlerine bağlı olduğundan, bu grupların belirsiz bir yüzdesi muhtemelen tarımsal hayvancılıkla uğraşan kişiler olarak anlaşılması gerektiği yönündedir. Hareketli gruplar, metal işleme faaliyetleri gibi beceri sahibi oldukları bu ve diğer üretim amaçları için yerleşik nüfusla birleşmiş veya onlara dâhil olmuşlardır. Erken Demir Çağı'nda Güneydoğu Anadolu'da, özellikle kış döneminde sürüleriyle birlikte Yukarı Dicle'de kamp kurmak için gelen hareketli grupların varlıkları bilinmektedir. Erken Demir Çağ yerel topluluklarının çoğunluğu yarı göçebe iken, Yukarı Dicle nüfusunun daha düşük

ama önemli bir yüzdesi Orta Demir Çağı veya Yeni Assur Dönemi'nde hâlâ bu tür yaşam tarzını benimsemiştir. Yerel yerleşik topluluklar da özellikle Yeni Assur Dönemi'nin ilk aşamasında nadir olup bu nedenle bilim adamları bu aşamada yeniden bir yerleşim sürecinden bahsetmektedirler. Postgate, II. Tukulti Ninurta (MÖ 890-884) ve II. Assurnasirpal'in yıllıklarına dayanarak, "*göçebe kabileler ve nehirler boyunca uzanan yerleşim bölgeleri dışında Kuzey Mezopotamya'nın tamamen terk edildiği*" sonucuna varılmıştır. İmparatorluk sisteminin tamamen geliştiği Orta Demir Çağı'nın ikinci aşamasında, kırsal göçebe toplulukların sayısı sosyo-ekonomik durum, tarım arazilerindeki artış gibi birkaç basit nedenden dolayı büyük ölçüde azalmıştır (Guarducci, 2018, s.85-86; Ökse, vd. 2014, s. 285-288).

Yukarı Dicle Bölgesi, Mezopotamya'nın kuzeydoğusunda yer almakta ve güneydeki alçak düzlüklerle kuzeyindeki dağlık bölgelere geçiş sağlamaktadır. Söz konusu bölge Assur İmparatorluğu'nun kuzey sınırında olmasıyla Assur, Şubria ve Urartu arasındaki ilişkilere sahne olmuş ve zaman içerisinde bu ilişkilerden dolayı bölgenin peyzajı şekillenmiştir (Radner ve Schachner, 2001, s.729). Assurluların bölgedeki yoğun askeri faaliyetleri sonucunda bölgenin kontrolünü ele geçirilmesiyle ve şehirlerin kurulmasıyla fetihlerin tamamlanmasına kadar çeşitli değişimlerle karakterize edilmiştir. Bu olayların yerleşim sistemi ve malzeme toplulukları üzerindeki etkileri, arkeolojik kayıtlarda oldukça belirgindir. Dikkate değer özellikler arasında kent merkezlerinin yükselişi, bölgeye yayılan küçük alanların büyümesi, yazının kullanımı, seramik, mühürler ve diğer sanat eserleri şeklinde maddi kültürün yeni dış unsurlarının ortaya çıkışı yer almaktadır (D'agostino, 2016, s.110). Bölgedeki fetih öncesi ve sonrası metalürjiyi değerlendirecek çok az veri olmasına rağmen bazı genellemeler önerilebilir. Gre Dimse'deki kazılar Erken Demir Çağı'na ait olduğunu göstermekte ve bölge sakinleri yüksek kalitede demir üretebildikleri anlaşılmıştır. Aynı dönemde Kenan Tepe'de ortaya çıkarılan üretim tesisleri, metal üretiminin küçük ölçekli ve yerel olduğunu düşündürmektedir. Ziyaret Tepe'de keşfedilen metal eserler ise tam tersine, yalnızca gümüş ve bronz gibi çeşitli malzemelerden yapılmış sıradan eserlerden oluşmuyor aynı zamanda imparatorluk seçkinleri için üretilmiş lüks eşyalardır. Ziyaret Tepe'deki metalürji tesislerinin büyüklüğü ve konumu da bu tür malların üretiminin burada hem büyük ölçekli hem de merkezi olarak yönetildiğini düşündürmektedir (Parker, 2003, s. 548)

Yukarı Dicle Bölgesi, Orta ve Yeni Assur Dönemi yazıtlarına göre, bazı boşluklar olmakla birlikte MÖ 13. yüzyılın başlarından MÖ7. yüzyılın sonlarına kadar,

Demir Çağı'nın büyük bölümünde Assur İmparatorluğu'nun yoğun siyasal, kültürel ve ekonomik etkisi altında kalmıştır. Bölgedeki arazi kullanımına yönelik peyzajın doldurulması sürecindeki dönüşümün mimarlarından biri olan Yeni Assur kralı II. Assurnasirpal (MÖ 883-859) bu bölgede yapılanma faaliyetlerine hız vermiş, MÖ 9. yüzyıl başlarından itibaren *Tušhan, Sinabu* ve *Tidu* gibi büyük yönetim merkezleri ve garnizonlar kurulmuştur. Önceleri Bit Zamani adlı Arami kabilesinin krali kenti olarak adı geçen Amedi de (Diyarbakır) bu yapılanmanın parçası haline getirilmiştir. Yeni Assur Krallığı bölgede, *Tušhan* ve *Amedi* adli iki eyalet merkezi oluşturmuş, Sinabu, *Damdammusa* ile *Tidu* gibi kentleri kendi ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlemiş ve bunlardan bir bölümüne Assur kökenli halk grupları yerleştirmiştir. Ayrıca bölgede, daha çok yerli halkın oturduğu anlaşılan Dicle'nin güneyinde Nirdun ve Nirbu; kuzeyinde de Şubria ve Dirria gibi bölgeler, zaman zaman yapılan yağma seferleri ile sindirilmiş ve sonrasında bu eyalet merkezlerinden kontrol edilmiştir (Köroğlu, 2002, s.450-451; Olmstead, 1923, s.62-63; Kozbe, 2006a, s. 498; Köroğlu, 2008, s.336).

Assur yazılı kaynakları ve arkeolojik veriler, Assur İmparatorluk Dönemi'nde (MÖ 900-600 civarı) bu Yukarı Dicle Vadisi ile Cizre-Silopi Ovası'nın (**Resim 5.125)** bulunduğu alanı doğrudan imparatorluğun idaresi altına alındığını göstermektedir. Yukarı Dicle Nehri Vadisi, II. Assurnasirpal döneminde *Tušhan* eyaletine dönüştürülürken III. Tiglat Pileser döneminde ise Cizre-Silopi Ovası *Maşennu* Eyaleti'ne bağlanmıştır. Mevcut metinler, bu bölgelerin ideolojik içerikli askeri kampanyalarla nasıl ele geçirildiğini anlatmakla birlikte Assur askeri ve idari merkezlerinin inşasını ve imparatorluğun çeşitli yerlerinden zorla yerleştirilen insanlar tarafından çevredeki kırsal bölgenin kolonileştirilmesini de anlatmaktadır (Parker, 2003, s. 545.).

Resim 5.125: Cudi Dağı ile Jebel Abyad Dağı Arasındaki Silopi Ovası

Assurlular yeni bir bölgeye yayıldıklarında otoritelerini kullanmak için çeşitli seçenekleri kullandıkları bilinmektedir. Örneğin bir bölgenin askeri olarak fethi ve ilhakı ile bu bölgenin Assur eyalet sistemine entegrasyonu yoluyla bölgesel kontrol kurmalarının yanı sıra mevcut siyasi yapıları sadakat yeminleri yoluyla imparatorluğa bağlayarak, özerk yönetimleri etkili bir şekilde vasal devletlere dönüştürerek hegemonik yönetim kurdukları da bilinmektedir. Diğer bir uygulama ise mevcut eyaletleri veya bölgeleri olduğu gibi bırakarak, sınır eyaletleri ile düşmanları arasında tarafsız tampon devletler veya bölgeler yaratarak hareket mekanizmasını sağladıkları bir uygumla da mevcuttur (Parker, 2012, s. 871).

Urartu ve Assur arasındaki dağlık bölgede yer alan tampon devletlerin en iyi belgelenen arasında hiç şüphesiz *Šubria* ve *Kumme* gelmektedir. Özellikle Šubria toprakları batıda Yukarı Dicle ve onun kaynak sularından kuzeyde ve doğuda Urartu sınırındaki dağlara kadar uzanmaktadır. Bu ülkenin batı ve güney sınırı, Assur eyaletleri *Amedi* ve *Tušhan* ile paylaşılan Dicle Nehri oluşturmaktadır. Nitekim "*Šubria*" Assurca bir isim olup Sümer dilinde Subir ve Akkad dilindeki karşılığı Šubartu'dan türetilmiştir ve yalnızca bir "Kuzey Ülkesi" anlamına gelmektedir (Radner, 2011, s.743) Urartular bu krallığa *Qulmeri* adını vermiş, Assur metinlerinde de Kullimeri olarak açıkça

kanıtlanmıştır. Bu başkent Günümüzde Batman ili merkez ilçesine bağlı Bıçakçı Köyü sınırları içerisindeki Gre Migro Höyüğü ile eşleştirilmektedir (Radner, 2011, s.743).

Yeni Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki hegemonyasının siyasi oluşumun temelinde, ekonomik ve askeri kaygılarla gerçekleştirilmesinin yanı sıra çekirdek bölgeden periferiye doğru emperyalist yayılımın uygulanmasıdır. Burada değişken nitelik, periferinin çekirdekle entegrasyonunun sağlanmasıdır. Yeni Assur krallarının uyguladıkları girişimlerin ilk evresinde elde ettikleri kazançları ellerinde tutabilmek için, otonom bölgeleri imparatorluk şemsiyesi altında birleştirmek için geniş kapsamlı politik ve ekonomik yapıyı yaratacak bir entegrasyon süreci başlattıkları görülmüştür (Baştürk, 2010, s.140).

Yeni Assur İmparatorluğu'nun özellikle çekirdek bölgesinin kuzeyindeki taşrada gerçekleştirdiği siyasi politikaları ile sınırlarının genişliği ve insan gücü açısından çağdaşı olan uygarlıklara göre kendi konumlarını önemli bir seviyede yükseltmiş oldukları açıktır. Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi ve yakın çevresinde kurmuş oldukları eyalet sistemi, imparatorluğun stratejik ağın en önemli halkası olarak karşımıza çıkmaktadır. Merkezi bölge ile uzaktaki periferi arasındaki temel ağ görevi gören bu yönetim mekanizmaları ile bölgesel kontrol işlevi sağlanır. Nitekim Yeni Assur İmparatorluğu'nda, Anadolu topraklarında kurmuş oldukları birçok eyalet yer alırken Yukarı Dicle Bölgesi ve yakın çevresinde; *Nasibina, Šahuppa, Tušhan, Amedi*, Haznedarın (*Masennu*) Sınır Bölgesi, *Uppumu* ve *Kullimeri* gibi merkezi yönetim noktaları ile bölgenin imparatorluğun çok bileşenli ağ stratejileri ile merkeze entegrasyonu sağlanmıştır (Radner, 2018, s.12-13,17).

Arkeolojik araştırmaların Yukarı Dicle Bölgesi'ne yönelik kuşkusuz yetersiz durumuna rağmen, Nineveh çevresindeki arazinin uydu görüntüleri üzerinde yapılan çalışma, ovanın çiftlikler, küçük kırsal kasabalar ve köyler, üretim tesisleri, kasabalar ve eyalet başkentleri gibi çeşitli büyüklükte ve çeşitlilikte düzinelerce yerleşim yeri ile noktalandığını ortaya çıkarmıştır (Bonacossi, 2017b, s.137).

Yazılı ve arkeolojik veriler, II. Assurnasirpal'in Dicle Havzası'nın bazı kısımlarını kalıcı olarak işgal etme niyetinde olduğunu gösteriyor çünkü onun hükümdarlığı sırasında (özellikle MÖ 882 ile 879 arasında) Assurlular Yukarı Dicle Nehri Vadisi boyunca bir dizi müstahkem merkez haline gelecek olan yerde ilkini kurdular. Bu kalelerden en önemlisi, aynı adı taşıyan yeni bir ilin başkenti olarak da hizmet veren *Tušhan* şehridir. II. Assurnasirpal, bu şehrin yapımını, etrafını surlarla çevirdiğini detaylı bir şekilde anlatıyor. Burada bir saray ve büyük depolama tesisleri

inşa etmiş ve sakinlerin nehrin kuzey kıyısındaki verimli tarım arazilerine kolayca erişmesini sağlamak için Dicle'yi sallardan oluşan bir köprüyle geçmiştir. Bu inşaatı üç yıl sonra Tuşan şehrinin doğusunda düzenli aralıklarla iki müstahkem kasaba daha *Tidu* ve *Sinabu* kurarak takip etmiştir (Parker, 2001b, s.3; Liverani, 2012, s.183).

Bölgenin peyzaj dolgusundaki bu yapılanma sürecinde özellikle başkentler, özellikle sarayları, tapınakları ve şehir surları, bizzat kralın yakın katılımıyla, çağdaş komşu şehir devletlerindeki gelişmelere paralel bir süreçle merkezi olarak tasarlanmıştır. Nitekim Assur kralları yeni kuruluşlarını ve kozmopolit nüfuslarını çok detaylı bir şekilde anlatmışlardır. Başkentin kentsel dokusunun ne ölçüde planlandığı belirsizliğini koruyor ancak eyalet başkentlerinden elde edilen kanıtlar, yüksek düzeyde bir planlama ve büyük ölçüde elit bir nüfusa işaret etmektedir (Ur ve Osborne, 2016, s. 165).

Vali, memurlar ve yöneticilerden oluşan hiyerarşinin en üstünde yer almaktadır. Hiyerarşinin ikinci konumunda muhtemelen yardımcı/vekil'de olduğu düşünülmektedir çünkü "*shaniu"* ünvanı tam anlamıyla ikinci anlamına gelmektedir. Hiyerarşinin en altında, bir veya daha fazla köy veya mezranın bulunduğu küçük bir alandan sorumlu olan köy yöneticisi "*rab alani*" yer almaktadır. Köy yöneticilerine yapılan atıflar, onların asıl görevlerinin mal ve işçilik şeklinde vergi toplamak olduğunu ortaya koymaktadır. Köy yöneticilerinin emrinde az sayıda birliğin bulunmasının yanı sıra, toprakların doğal kaynaklarının işletilmesinde imparatorluk yönetimine yardımcı oldukları anlaşılmaktadır (Parker, 2012, s.873).

Assur başkentlerinin farklı büyüklüklere rağmen, biçimsel özelliklerinden hem Suriye-Anadolu; hem de Yeni Assur başkentlerinin yapılı çevrelerinde ifade edilen aynı derecede güçle karakterize edildiği sonucuna varılmaktadır. Kentsel planlamanın derecelerini, bir kentin çevresi üzerindeki etkisinin boyutuna göre değerlendiren işlevsel bir şehircilik yaklaşımının faydası, yerel sosyal ve politik bağlamın zorunlu olarak devreye sokulması ve aksi takdirde yalnızca şehir planlarında görülmeyen kalıpların ortaya çıkarılmasıdır. Yeni Assur İmparatorluğu'nda başkentler gücü gösterişli bir şekilde iletmekle kalmayıp, peyzajın kendisi de büyük ölçekli mühendislik çalışmaları, ideolojik anıtlar ve yukarıdan aşağıya yerleşim planlamasıyla ifade edilen bir güç sembolü haline geldiği bilinmektedir (Osborne, 2015, s.16-17).

Ayrıca MÖ 9. yüzyıl başlarında II. Assurnasirpal (MÖ 883-859) ve III. Salmanassar (MÖ 858-824) döneminde, Nairi olarak adlandırılan geniş coğrafyanın bir

parçası olan Yukarı Dicle bölgesine hâkim olmak için büyük yatırımlar yapmıştır. Bölgeye Assur kültürünü taşımak için toplumsal dönüşüm programı uygulanmış, yönetici olarak atanan elit sınıf yanında Assurlu ve Babilli halklar getirilerek yerleştirilmiştir. Ayrıca bölgede Assur kral ve tanrılarının gücünün sembolleri olan steller dikilmiş, kabartmalar yaptırılmıştır (Köroğlu, 2015, s.117.).

Bölgenin Yeni Assur işgali sırasında yerel yerleşim düzenindeki değişiklikler, arkeolojik kayıtlarda, Erken Demir Çağı yivli seramiklerinin kademeli ortadan kaybolması veya azalması ile seri üretilen Assur imparatorluk seramiklerinden oluşan yeni bir seramik topluluğunun ortaya çıkması ve yaygın kullanımıyla tanımlanmaktadır. Assur İmparatorluk Dönemi seramikleri, yerel Erken Demir yivli seramiklerinden çeşitli yönlerden farklılık göstermektedir. Öncelikle bu seramiklerin kalitesi üretim, yüzey işlemleri ve tipik formları ayırt edici özellikleri belirgindir. Bu özellikler imparatorluk seramiklerinin dağınık köy atölyelerinden ziyade birkaç merkezi üretim tesisinde yapıldığını düşündürmektedir. Assur eyaletinin başkentinde yapılan yoğun araştırmaların yanı sıra bölgesel araştırmalar ve kazılar, Erken Demir Çağı'nda işgal edilen köylerin çoğunun terk edildiği veya azaldığının yanı sıra bölgede yeni ve çok daha yoğun bir İmparatorluk Dönemi yerleşim düzeninin kurulduğunu belgelemiştir. Özellikle Bismil ile Dicle Nehri'nin Batman Çayı ile birleştiği alan arasında işgal edilen yerlerin toplam sayısı Erken Demir Çağı'ndan Assur İmparatorluk Dönemi'nde geçişteki sayısal farkın arttığı bilinmektedir (Parker, 2003, s.535-536).

İmparatorluk yapısı oldukça karmaşıktır ve her durumda "merkez ülke" ile eyaletler arasında bir ayrım içermektedir. İmparatorluğun çekirdeğini oluşturan merkez ülkede, fethedilen topraklardan etnik ve işlevsel açıdan farklı bir nüfus yaşamaktadır. Assurlular, Babilliler veya Persler kozmosu başlangıçta bu tür faydalı temaslardan dışlanmış halkları da kapsayacak şekilde genişlettikten sonra bile, tanrılarla doğrudan temas halinde olan ana nüfusu oluşturmaktadır. Elbette yönetenler ile yönetilenler arasında temas ve geçiş süreçleri yaşanmakta ancak bunlar her iki yönde de benzer değildir. Çekirdek, her zaman sorunlu olan demografik dengenin ve savaşlardaki kayıpların neden olduğu boşlukları telafi etmek için işgücü olarak kullanılan, sınır dışı edilenler veya mahkûmlar biçimindeki ikincil yabancılardan oluşan bir akış almaktadır. Buna karşılık, fethedilen ve eyaletlere veya satraplıklara dönüştürülen krallıklar, yönetici sınıfın temsilcilerinden oluşan bir akış almaktadır. Eyalet saraylarında bulunan valiler ve idari birimler, asayişi ve düzeni sağlamak için asker garnizonları ve bazı

durumlarda eşitsiz ekonomik ilişkilerden yararlanan tüccarlar oluşan bir ilişki mevcuttur. Eyalet sarayları, başkentteki merkezi sarayın işlevini ve çalışma prosedürlerini daha küçük ölçekte yeniden üretmektedir (Liverani, 2014, s. 9).

İmparatorluklar, önemli maddi çeşitliliğin yanı sıra diğer sosyo-politik birimleri de bünyesinde barındıran ve kontrol eden, bölgesel olarak geniş devletler olarak tanımlanabilir. Geniş bölgesel alanlara yayılan siyasi örgütler oluştururlar ve kısmen bu alanlar üzerinde önemli derecede siyasi kontrol uygulayarak gelişirler. İmparatorlukların temel özelliklerinden biri de ölçekleridir: Şehir devletleri veya şeflikler gibi küçük yönetimlerin normal sınırlarının çok ötesine uzanabilirler. Örneğin Assur İmparatorluğu, II. Sargon'un hükümdarlığı döneminde kabaca maksimum 1200x900km'ye kadar sınırlarını genişletmiştir (Wilkinson, vd., 2005, s.24).

Yukarıda da bahsetmiş olduğumuz gibi MÖ 1. binyılda Assur, eşi benzeri görülmemiş boyutlarda genişleyen bir imparatorluk haline gelmiştir. Orta Assur hükümdarları Kuzey Mezopotamya ve Güney Anadolu'daki yeni topraklarla yetinirken, Yeni Assur'un hırslı kralları İran, Anadolu, Suriye, Levant ve Mısır'a büyük seferler düzenlemeye devam etmiştir. Tarımsal kolonizasyon kapsamında "yeni kırsal köylerin kurulması ve tarımsal üretim amacıyla imparatorluğun çeşitli yerlerinden sürülen insanların yerleştirilmesi", Yukarı Mezopotamya'daki imparatorluk işgalinin tipik bir örneğini oluşturmaktadır. Arkeolojik araştırmalarda, bu yeniden yerleşim ve arazi kullanım programı, Yeni Assur Dönemi'nde Kuzey Mezopotamya kırsalında 300'e yakın yeni küçük yerleşmenin artması olarak gösterilmiştir. Bu bulgular imparatorluğun bölgeye yeniden yerleşimle ilgili kendi nüfus sayımı kayıtlarını tamamlamakta ve daha önceki Yakın Doğu güçleri sınır dışı etme uygulamalarına rağmen yerleşik tarımın dayatılması siyasi ortamın oluşumunda bir değişikliğin sinyalini vermiştir. Nitekim daha önceki hiçbir Yakın Doğu yönetimi, kendi topraklarının veya sakinlerinin tarımsal hatlarını bu kadar bürokratik güç veya masrafla sistematik olarak dikte etmeye kalkışmadığı bilinmektedir (Rosenzweig, 2016, s.309-310; Liverani, 2020, s. 22).

Assur İmparatorluğu güç yapılarını genişletmek ve artan taleplerini karşılamak için, Orta ve Yeni Assur Dönemi'nde büyük miktarda ekilebilir arazi ve kaynaklara ihtiyaç duymuştur (Guarducci, 2018, s.67). Tarım arazilerinin Yeni Assur imparatorluğunun siyasi tarihinde oynadığı rol üzerine araştırmacılar arasında büyük bir tartışmanın parçasıdır. Dolayısıyla Yeni Assur emperyalizmine ilişkin iki önemli parametreyi örneklemektedirler. Bunlar, Yeni Assur yayılımının artan tarımsal üretime

dayandığı ve tarım kontrolü başlığı altında Yeni Assur imparatorluğunun aynı zamanda tebaası üzerinde siyasi kontrol de talep etmesi üzerine durulmaktadır. Nitekim bu bulgular, bir tarım devleti olarak Assur kavramında birleşmektedir. Winter tarafından, merkezin hayatta kalması için çevredeki ekili, sömürgeleştirilmiş veya fethedilmiş bölgelerdeki üretime bağlı olduğu, endüstriyel bir temelden ekonomiye kadar farklı olarak kentleşme, tabakalaşma ve tarımla karakterize edilen sosyal ve politik örgütlenme olgusu olarak tanımlanmıştır (Rosenzweig, 2018, s.30.).

Kuzey Mezopotamya'da Assur İmparatorluğu'nun merkezi çekirdek bölgesi olarak bilinen bölgede Assur Üçgeni'ninde yürütülen yüzey araştırmaları ve gerçekleştirilen arkeolojik kazı araştırmalarının bize sunmuş olduğu veriler, imparatorluğun peyzaj arkeolojisi kapsamında arazinin nasıl yapılandırdığının en güzel örneklerini sunmaktadır. Bu, imparatorluğun yerleşim kalıpları ve demografik değişiklikler açısından dönüştürücü etkisini anlamayı, su kaynaklarının yönetimini ve tarım ekonomisini derinden değiştiren altyapılar yaratmayı ve bu yeni imparatorluk manzarasının ideolojik inşası ve anılmasını amaçlayan peyzaj arkeolojisi projelerinin geliştirilmesine olanak sağlamıştır (Bonacossi, 2020, s.4-5).

Assur imparatorluk çekirdeğinin peyzajı, her açıdan oldukça planlı olduğu bilinmektedir. Kraliyet şehirleri siyasi, dini ve ekonomik gücü ile nüfus yoğunlaşmasının merkezleri olarak inşa edilmiştir. Kırsal kesim, zorunlu göç yoluyla tarımsal üretkenlik amacıyla sömürgeleştirilmiş, doğal hidrolojinin tünel ve kanallara yönlendirilmesiyle verimli hale getirilmiş ve bu parametrelerin tamamının ilahi meşruiyetine dair güçlü semboller stratejik olarak yerleştirilerek tamamlanmıştır (Ur ve Osborne, 2016, s.166.)

Yukarı Dicle Bölgesi'nde peyzajın tarihi binlerce yıllık sürekli yerleşim, kalıntı ve kısmi antik özelliklerin üst üste bindirilmiş katmanlarından oluşan modern bir manzarayı temsil eden bir peyzaj palimpsesti ve yüzeyde görülebilen sürekli bir arkeolojik malzeme örtüsünün oluşmasıyla sonuçlanmıştır. Bu palimpsest, iklimsel dalgalanmaların, çökelme ve erozyon olaylarının yanı sıra antik ve modern tarım, kaynak çıkarma, hayvancılık da dâhil olmak üzere çok çeşitli faaliyetlerden kaynaklanan antropojenik değişikliklerin etkileşimi ile yaratılmıştır. Bu nedenle peyzaj, insanlar ile fiziksel ve sosyal çevreleri arasındaki geniş kapsamlı karmaşık ilişkilerin bir kaydı olarak hareket etmektedir (Hritz, 2014, s.229-232).

Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki yerleşim yeri sayısındaki oranının Erken Demir Çağı

evresinden itibaren Yeni Assur İmparatorluk Dönemi'ne yerleşimlerin %300'den fazla arttığı görülmüştür. Bu hiyerarşik yerleşim modelinin ardından, Assur kralına haraç ödeyen yerel valinin kontrol ettiği orta büyüklükte merkezlerle karşılaşmaktayız. Bu hiyerarşik yerleşim modelinin ardından, Assur kralına haraç ödeyen yerel vali tarafından kontrol edilen orta büyüklükte merkezlerle karşılaşıyoruz. Bu idari ve yaşam tesisleriyle birlikte Assur coğrafyası başka tür arazi kullanım birimlerini de içerdiği bilinmektedir. Bunlar, çevredeki idarenin ve tarımsal uygulamanın çekirdeğini oluşturan ve *dunnu* olarak bilinen müstahkem tarım köyleridir. Yukarı Dicle Bölgesi'nde bilinen *dunnu*, Bismil ilçesinin yaklaşık 11km güneydoğusunda bulunan Gricano/dunnu-sa-Uzibi'dir. *Dunnu* olarak bilinen müstahkem yapılar, tarım ve çevresel idarenin ve tarımsal uygulamanın çekirdeğini oluşturmaktadır. Ayrıca muhtemelen *kapru* olarak adlandırılan, benzer kırsal karaktere sahip daha küçük çiftlikler de mevcuttur. Nitekim Guarducci'ye göre (2011) Hirbemerdon Höyük'ün, muhtemelen bir *kapru* düzeyindeki yerleşim yeri olabileceği yönündedir. Bu tarzda oluşturulan çevresel alan modeli, merkezin korunmasında çok önemli bir rol oynamış ve aynı zamanda sınırlayıcı bölgelere erişim de sağlayabildiği için önemli bir role sahip oldukları düşünülmektedir (Guarducci, 2011, s.7; Guarducci, 2018, s.81).

5.2.4. Yeni Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'nde Arazi Kullanımı ve Tarımsal Kolonizasyonu

Yer seçim kuramına göre en önemli kriter yerleşim merkezinin art-alanının tarım potansiyeli ve içerdiği doğal kaynaklardır. Bu anlamda tarım potansiyeli ve arazi kullanımı yerleşim düzenlerinin tanımlanmasında en önemli bileşenlerdir (Koparal, 2014, s.126)

İnsanoğlunun yaşamsal doğası içinde sosyal, kültürel, ekonomik anlamda en çok etkileyen doğal kaynakların başında gelen temel unsurlar verimli tarımsal topraklar ve su kaynakları gelmektedir. Dolayısıyla arazi ve su kullanımı tarihsel süreç boyunca sistematik bir şekilde gelişmiş ve bu durum yerleşim düzenlerinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Özellikle MÖ 1.binyılda Yakındoğu topraklarının büyük çoğunluğuna hükmeden Yeni Assur İmparatorluğu, Yukarı Dicle Bölgesi gibi zengin yer altı ve yer üstü kaynaklara sahip topraklar üzerinde fiziksel ve sembolik dönüşümlerin yanı sıra özellikle de tarımsal kolonicilik faaliyetleriyle peyzaj doldurma işlemleri yapılarak arazi kullanımını üst düzeye çıkartmışlardır.

Belirli, kültürel açıdan önemli yerlerle icracı etkileşimler, siyasi elitlerin antik dünyadaki manzaraları yapılandırmasının temel aracı olarak görülmüş ve bu tür performanslar sayesinde peyzajlar oluşturulmuştur. Bu tür performanslar aracılığıyla peyzajlar, çeşitli temsillerinde hayal edilen, mitolojikleştirilen, marjinalleştirilen ve tartışılan sosyal açıdan önemli yerler ve işaretlerden oluşan ağlar oluşturmuştur. Bu tür hafıza mekânları, belirli tarihsel olaylarla olan ilişkileri nedeniyle var olan yerleri maddi olarak sınırlandırmayı ve yerlerin dayanıklılığını koruyan resmileştirilmiş performanslar olan anma uygulamaları aracılığıyla varlığının sürdürülmesi savunulmaktadır (Harmanşah, 2007, s. 180).

Yerleşik özellikler, bir sistem veya modern siyasi sınırları aşan dinamik bir yapı olarak özellikle arazi kullanımı kapsamında şekillenen peyzaj, Yakındoğu coğrafyasındaki görünür kalıntıların çeşitliliği ve yoğunluğu, şeklinde ele alınan olgular, peyzajın statik bir eser olduğu perspektifini kapsayan bütünleştirici bir yaklaşımı gerektirmiştir. Bu çalışmalar, uzun vadeli bölgesel yerleşim yörüngeleri ve kaynak çıkarma, arazi kullanımının antik ekonomiler üzerindeki çevresel etkisi ve sınırlamaları da dahil olmak üzere, zaman ve mekânı kesen çeşitli birleştirici temaları vurgulamaktadır. Jeo-uzamsal araçlar ve veri kümelerindeki son gelişmeler araştırmacılar: hızla yok olan antik manzaraları en iyi şekilde belgelemek ve yönetmek, peyzaj oluşum süreçlerini anlamak, uzun vadeli yerleşim ve arazi kullanım kalıplarıyla sonuçlanan ekonomik, çevresel ve sosyal etkileri belirlemek ve yorumlamak, eski ekonomilerin evriminde ve sosyo-örgütsel karmaşıklıktaki dönüşümlerde çevre ile insan arasındaki etkileşimi tanımak ve bağlamsallaştırmak gibi bazı sorular üzerinde ilerleme kaydetmelerini sağlamıştır (Hritz, 2014, s.229, 265-266).

Assur İmparatorluğunun geleneksel tablosu, Assurluların kendilerini gaddar savaşçılar olarak tasvir ettiği kraliyet yazıtlarıyla renklenmiş olsa da, Assur imparatorluk egemenliğinin omurgasının tarımsal üretim olduğunu unutmamak gerekmektedir. Bu doğrultuda kaleler veya garnizon kasabaları bir bölgenin askeri istikrarını sağladıktan sonra, bu bölgenin sağlamlaştırılması süreci, yeni kırsal köylerin kurulmasını ve tarımsal üretim amacıyla imparatorluğun çeşitli yerlerinden sürülen insanların yerleştirilmesini içeren tarımsal kolonizasyon süreci devreye girmektedir. Assur emperyalizminin bu yönü, II. Adad Nirari'nin yıllıklarında fazlasıyla açık bir şekilde ortaya konmuştur. Nitekim kralın kazanmış olduğu askeri bir seferden sonra aşağıdaki kullanmış olduğu ifade bunu destelemektedir:

"Topraklarımın (çeşitli) semtlerinde saraylar inşa ettim. Arazimin (çeşitli) bölgelerine sabanlar çektim ve (böylece) her zamankinden daha fazla tahıl yığdım"(Parker, 2001a, s.82-83).

Bu durum Assurluların hegemonik çıkarlarının olduğu ve doğrudan devlet tarafından yönetilen bölgelerde farklı 'merkez-çevre' ilişkileri kurulduğunu göstermektedir (D'agostino, 2014, s. 190) Tarımın hem maddi hem de söylemsel manipülasyonları, Yeni Assur hükümdarlarının siyasi kazanç için MÖ 1. binyılda Yukarı Mezopotamya'da tarımsal kolonileştirmeyi yoğun bir şekilde uyguladıklarını göstermektedir (Rosenzweig, 2018, s.30; Parker, 2003, s.546-547). Assurlular, Yukarı Dicle Bölgesi'ne, Niniveh-Erbil Bölgesi'nden kolaylıkla ulaşabilmekte ve bu havza aynı zamanda imparatorluk idaresine kaynakça zengin peyzajlar sunmaktadır. Bölge hem özellikle demir, bakır ve gümüş cevherleri bulunan Arqania/Ergani maden ocaklarına yakınlığı nedeniyle madeni kaynaklar açısından zengin hem de özellikle Dicle ile kolları Garzan, Bitlis ve Botan vadileri boyunca ve daha güneyde Cizre-Silopi Ovası, Nusaybin ve İdil Ovası tarımsal üretim açısından bereketlidir. Ziyaret Tepe, Üçtepe, Kavuşan Höyük, Gre Dimse, Gricano, Hakemi Use gibi arkeolojik kazıların yanı sıra yüzey araştırmaları peyzajın tarımsal yerleşimlerle yoğun şekilde iskân edildiğini ve materyal kültür açısından oldukça zengin olduğunu ortaya çıkarmıştır (Harmanşah, 2018, s.268).

Yeni Assur İmparatorluğu Dönemi'nde, Yukarı Dicle Bölgesi'nin sahip olduğu verimli arazilerinde tarımsal kolonicilik oldukça önemli bir faaliyet olarak karşımıza çıkmaktadır. MÖ 1 binyılda bütün Yakındoğu'ya hükmeden Assur'un bu dönemde, imparatorluk sınırları genişledikçe, tarım arazilerini artırmak ve verimliliği sağlamak için tarımsal koloniciliğin stratejik bir rol oynadığı aşikârdır. İmparatorluğun büyümesi ve sürdürülebilirliği için fethedilen topraklarda tarımın teşvik edilmesi ekonominin temelini oluşturduğu için önemli bir yere sahipti. Bu amaçla Assur yönetimi, fethedilen bölgelerde yeni koloniler kurarak tarım yapmaları için arazi tahsis etme faaliyetlerinin temelinde verimli arazileri değerlendirmenin yanında Assur vatandaşlarını yerleştirme, mevcut nüfusu kontrol etme gibi bazı parametreleri gözönüne aldığımızda Assur'un tarımsal kolonicilik politikası, fethedilen bölgeleri imparatorluğa bağımlı hale getirmek için önemli bir araç olarak kullandığıdır. Söz konusu hem siyasi hem de ekonomik bir politikanın iç içe geçtiği tarımsal kolonicilik faaliyetiyle, fethedilen topraklardaki yerli halkı ve kaynakları kontrol altına almak için tasarlandığı açıktır. Buradaki tarımsal

zenginliğin Assur merkez ülkesinin doğrudan zenginliğini artırmaya yönelik olmadığı, bölgenin kaynak yönetimi kapsamında ödenen vergiler dışında bu bölgedeki yerli halkı ekonomik anlamda bağımlı hale getirerek imparatorluğun kontrolünü güçlendirme, isyan riskini azaltma ve bölgedeki askeri ihtiyaçları karşılamaya yönelik girişimlerin olduğu etkili bir araç olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla tarımsal kolonicilik faaliyetleri kapsamında bölgeye gerçekleştirilen nüfus nakilleriyle, insanları buraya yerleştirme ve onlara tarım yapmaları için arazi tahsis etme süreci, imparatorluk için bölgenin kontrol edebilme mekanizmasının işlevsel olarak çalıştığı bir politikanın uygulandığı görülmektedir.

Bu doğrultuda Yeni Assur Dönemi'nde tarımsal üretim, sömürgeleştirmenin ana amacını kapsamaktadır. Peyzaj doldurma süreci kapsamında tarımsal bağlam, ana temsilcisini bölgenin kent merkezine bağlı küçük bir tarım işletmesi olan *kapru* arazisinde bulan Kavuşan Höyük, Gre Dimse ve Hakemi Use gibi bir mezra, köy ve çiftlik ağı aracılığıyla çok büyük arazi bölümlerinin kontrolünü ifade etmektedir. *Kapru* ağı, Orta Assur *dunnu* sisteminin Yeni Assur Dönemi'nin dönüştürülmüş hali olarak değerlendirilmektedir. Aslında, çiftlik arazisi düzenlemesinde süreklilik, asıl sahibinin adının yerleşim yeri ile ilişkilendirilmesinin yanında birbirleriyle ve bölgenin ana kent merkezi ile bağlantılı çok sayıda alanda arazi kullanımı organizasyonunun merkezi olmayan bir şekilde dağıtılması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Büyük şehir merkezleri ile küçük kırsal mezralar ve köyler arasında orta büyüklükte yerleşim yerleri yoktur; bu, imparatorluğun yalnızca kolonizasyon amacıyla yarattığı yapay bir yerleşim modelini göstermektedir (Guarducci, 2018, s.84.). Wilkinson ve meslektaşları tarafından tanımlandığı gibi peyzaj dolgusu süreci, karmaşık bir aparatın bakımı için gerekli olan altyapı, ara yönetim odakları ve sulama kanalları gibi bir dizi ek sinerjik unsur gerektirmektedir. Orta Assur Dönemi'nin aksine, idari işlerin esas olarak haneler tarafından yürütüldüğü Yeni Assur Dönemi'nde, imparatorluğun genişlemesi ve dolayısıyla daha yapılandırılmış bir sosyopolitik örgütlenmenin diğer bir deyişle merkezi olan bir taşra sisteminin gerekliliği nedeniyle bir kamu hizmetine sahip olduğu görülmüştür (Guarducci, 2018, s.84).

Yukarı Mezopotamya'nın tarih öncesi ve protohistoryasına ilişkin mevcut arkeolojik bilgileri bir miktar karmaşık iken Yukarı Fırat ve Suriye Jezirah'ı artık arkeolojik araştırmalar ve saha kazılarıyla ilgili önemli sayıda örnek olay incelemesi sunmaktadır. Ancak Yukarı Dicle Bölgesi ise arazi kullanımına yönelik peyzaj

dolgusuna yönelik kapsamlı çalışmaların tam tersine, güncel araştırmaların hala gözle görülür şekilde eksik olduğu bir bölgedir (Bonacossi ve Iamoni, 2015, s.18).

Çeşitli düzeylerde yerleşim hiyerarşileri ve arazi kullanım bölgelerinin ortaya çıkmasıyla karmaşıklık ve düşük verim yıllarında eksiklikleri önlemek için temel gıdaların yerleşimden yerleşime kaydırılması gerektiğinde yerleşim sisteminin farklı bölümlerinin artan karşılıklı bağımlılığıyla entegrasyon sağlandığı düşünülmektedir. Bu değişiklikler, mekansal olarak değişken ekonomik entegrasyon düzeyleriyle karakterize edilen daha temel parçalı devletlerden, daha büyük, daha karmaşık ve hiyerarşik olarak organize edilmiş üniter devlet birimlerine doğru bir geçişi yansıtabilmektedir. MÖ 1. binyılda, dağınık kırsal yerleşimler ve ara sıra yeni kurulan kasabalar ortaya çıktığında, Yukarı Mezopotamya iyi kanıtlanmış ve sürdürülebilir bir bölgesel imparatorluğun yönetimi altındadır (Wilkinson, 2000, s.241-242).

Erken Tunç Çağı'nda Mezopotamya coğrafyası, büyük yerleşim birimleri üzerinde yoğunlaşan, yerel olarak yönetilen yerleşim kümelerinin yoğun bir modeliyle karakterize ediliyordu. Bu model MÖ 2. binyılda yavaş yavaş bozulmuş Assur konsolidasyonunun başlamasıyla birlikte bölge, daha küçük yerleşim temelli topluluklardan veya ara sıra küçük köylerden oluşan seyrek ve daha dağınık bir modelle karakterize edilen, az nüfuslu bir peyzaj haline gelmiştir. Manzara üzerinde Yeni Assur yönetimi özellikle yerleşim düzeninde önemli ve göze çarpan değişiklikler yaratmıştır (Wilkinson, vd. 2005, s.25).

Yukarı Dicle Bölgesi'nde Yeni Assur Dönemi'nde şematik olarak birbiriyle bağlantılı ve birçok durumda birbiri ile örtüşen; kentsel, tarımsal ve göçebeler/ yarı göçebelerden oluşan hareketli bağlam şeklinde birbiriyle ilişkili üç kaynak halinde organize edilmiştir. Yeni Assur kolonileştirme sisteminin merkezinde *Tušhan*, *Sinabu* ve *Tidu* gibi üç büyük kentsel alan bulunmaktadır. *Tušhan*, ana yönetim merkezi, bölgenin eyalet başkenti olup doğrudan ana merkeze ve aynı zamanda sınır bölgesindeki kırsal yerleşim dokusunun geri kalanından doğrudan sorumludur. Bu merkezler kentsel bağlamı temsil etmekte ve Assur'un yanı sıra uydu sitelerle örgütlenme, koordinasyon, ürün dönüşümü, stoklama ve yeniden dağıtım süreçleri de dâhil olmak üzere sınır bölgesindeki farklı kırsal alanların lokomotifini oluşturmaktadır (Guarducci, 2018, s.82-84).

II. Assurnasirpal tarafından Yukarı Dicle Bölgesi'nde gerçekleştirilen tüm yapılanma projeleri, imparatorluğun Assur yayılımının bölgedeki kalıcılığı konusunda sahip olduğu ciddi bakış açısını göstermektedir. Assur İmparatorluk Dönemi boyunca

bölgedeki hegemonyası Assur'un yıkılışına dek devam etmiştir. Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki yerel yerleşim şablonunda birçok değişikliksin meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu döneme ait yazılı belgelere bakıldığında Assur'un bölgedeki askeri ve idari merkezlerini Dicle Nehri yakınında mevcut daha erken yerleşimlerin üzerinde oluşturulduğu görülmektedir. Söz konusu merkezlere ve bunları çevreleyerek nehir boyunca uzanan geniş tarım alanlarına ise Assur'un bir yayılım politikası olarak uygulamış olduğu *tarıma dayalı kolonicilik* çerçevesinde imparatorluğun başka bölgelerinden gerçekleştirilen toplu nüfus aktarımları ile getirilen insanlar yerleştirilmiştir (Kozbe, 2006a, s.498; Radner, 2000, s.238; Parker, 2003, s.546-547).

Yeni fethedilen bölgelerde Assur'un askeri ve idari merkezleri kurulduktan sonra, bu merkezlerin etrafındaki ve aralarındaki bölge, ya Assurlu yetkililere verilen arazi hibeleri yoluyla ya da Assur'un tehcir ve yeniden yerleştirme politikası yoluyla kolonileştirilmektedir (Parker, 2012, s.869).

Antik dünyada emperyalizm ve sömürgecilik araştırmaları açısından birçok önemli çıkarımlar sağlamaktadır. Sömürgeciliğin, sömürgeleştirilen ve sömürgeci olmak üzere iki grup arasındaki etkileşim olduğu yönündeki standart resmin aksine, Yeni Assur Dönemi'nde Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki sömürgecilik üç grubu içermiş olduğu düşünülmektedir. Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki yüzey araştırması ve kazılardan elde edilen arkeolojik verileri ile Yeni Assur Dönemi'nin geniş metin külliyatının verilerinin birleştirilmesiyle Assur İmparatorluğu'nun Dicle Nehri koridoru boyunca oluşturmuş olduğu kolonizasyonunun çok boyutlu büyük bir temas bölgesi olarak benzersiz yerleşim sistemi oluşturmuştur. Bu değişken sınır bölgesindeki kolonizasyon sürecinin, yalnızca yerli halkın imparatorluk yöneticileri ve askeri personel ile etkileşime girdiği bir orta yol yaratmakla kalmayıp, aynı zamanda Assur'un isyancı halkları yeni ilhak edilen bölgelere yerleştirmek için zorla sınır dışı etme politikasıdır, Bu, Assurlu sömürgeciler, sömürgeleştirilen yerli halk ve yabancı sömürgeciler olmak üzere üç grup arasında bir etkileşim üçgeni yaratmıştır. Örneğin Talavaş Tepe gibi yerleşim yerlerindeki yerel halk sömürgeleştirilenleri, Ziyaret Tepe gibi yerler bölgeyi yöneten Assurlu sömürgecileri ve Kavuşan Höyük, Hakemi Use gibi yerler ise yerleştirilen yabancıların oluşturduğu kolonistleri kapsamaktadır (Parker ve Creekmore, 2002,68; Parker, 2001b, s.1).

Özellikle anıtsal duvarları, zengin buluntu repertuvarına sahip yönetim yapılarına sahip olan Üçtepe ve Ziyaret Tepe'nin aşağı şehirde sivil yapılar, hububat depoları, tapınak ve tüccar evleri ile askeri binalara sahip olması bu yerleşimlerin Assur

için bölgedeki mekânsal alan rolünü göstermektedir. Assur başkentleri ve eyalet merkezlerindekine benzeyen bu genel plan anlayışı ve yapılaşmaya bakıldığında, her bir kentin büyük bir organizasyonla binlerce insan çalıştırarak birkaç yılda tamamlanabileceği anlaşılmaktadır. Bu kentlerin çevresindeki tarım alanlarında ise, ikinci gruba dahil olan merkezi yönetimin denetiminde, bu toprakları işleyen, çoğu tehcir yoluyla buralara taşınmış Assurlu ve diğer toplumların yerleştirildiği köyler bulunmaktadır (Köroğlu, 2008, s.336; Akçay ve Özbilen, 2018, s.543).

Bölgede Demir Çağı yerleşim aşaması, Cezire'nin büyük bir kısmındaki yerleşim modelinde temel bir yapısal dönüşümü temsil etmektedir. Bazı bölgelerde, arazilerdeki büyük yerleşimler azalmış ve bunların yerini, çoğu Demir Çağı'nda genişleyen aşağı kasabalar veya dağınık küçük kırsal yerleşimler almıştır. Bu kırsal yerleşimler, Yeni Assurlu yetkililerin bilinçli yeniden yerleşim politikalarından veya Aramiler gibi göçebe grupların kendiliğinden yerleşmesinden kaynaklanmış olabileceği düşünülmektedir (Wilkinson, 2000, s.236).

Yukarı Dicle Bölgesi'nin Yeni Assur Dönemi'ndeki dönüşümüne ilişkin arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının yanı sıra yazılı kaynaklardan elde edilen veriler Assur'un bölgedeki faaliyetlerini açıkça göstermektedir. Daha önceki küçük olan ekili alanların tarımsal gelişimi, bu arazilerde küçük tarım yerleşimlerinin kurulması ve eyalet başkentleri ve surların inşası dahil olmak üzere çeşitli gelişmeleri yeniden inşa edilmiştir. Bu dönüşümler imparatorluğun diğer bölgelerinden gelen çok sayıda insanın yerleşmesiyle mümkün olmuş ve ilk birkaç yılda yeni yerleşen nüfusları sürdürmek ve yeni kentsel, askeri ve tarımsal altyapılar inşa etmek için önemli bir yatırım gerektirmiştir (Düring 2020a, 83-84).

Bölgede Ziyaret Tepe, Üçtepe, Kavuşan Höyük, Giricano, Boztepe, Salat Tepe, Kenan Tepe, Gre Dimse, Müslümantepe, Hibemerdon ve Hakemi Use gibi yerleşim yerlerinde gerçekleştirilen kurtarma kazılarının verileri değerlendirildiğinde Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Yeni Assur İmparatorluğu'nun oluşturmuş olduğu sistematik düzen çerçevesinde ve muhtemelen çoğunlukla sürgün edilen insanlardan oluşan küçük tarım kolonileriyle Assur'un ekonomisine dahil edilmiş yerel çiftlik ve kırsal topluluklardan oluşan bir peyzajdan oluştuğu anlaşılmıştır (Düring, 2020a, s.83-84). Nitekim fethedilen bölgelerin ekonomik olarak sömürülmesi son derece makul bir politikadır. Harap olmuş şehirlerden ve ıssız bölgelerden hiçbir fayda elde edilemediğinden bir şehrin yeniden inşası, tarımsal çevresinin gelişmesini gerektirmektedir. Çünkü antik dönemdeki bir şehrin varlığı bu faaliyetlere bağlı olduğu yadsınamaz. Tıpkı köylerin pazarlama,

yönetim ve savunma gibi çeşitli hizmetler için şehre bağımlı olması gibi birbirini tamamlayan önemli parametrelerdir. Örneğin Dicle Nehri'nin doğusunda, Elam sınırındaki Til-Kamri'nin yeniden inşası ve Assur'un kuzeyindeki *Ulluba* topraklarındaki *Ashur Iqisha* şehrinin restorasyonu ve yeniden yerleşimi bu karşılıklı ilişkinin örnekleridir. Her iki durumda da çevredeki araziler ekime hazır hale getirilmiş ve komşu köyler yeniden yerleştirilmiştir. Bu, Assur tarım politikasının amacına ulaşmak için toprağı işleyecek insan gücüne ihtiyaç yarattı. Bu nedenle fethedilen topraklar ve stratejik yerleşimlerle bağlantılı olarak tahıl tarlalarından ve tahıl ambarlarından sıklıkla söz edilmesi tesadüf değildir (Oded, 1979, s.44, 67-68).

Assurlular, yetkiyi eyalet başkentinden alan eyalet yetkililerinden oluşan hiyerarşik bir sistem aracılığıyla eyaletler içindeki bölgesel kontrolü sürdürdükleri bilinmektedir. Bu başkentlerde yukarıda sözünü ettiğimiz bir sarayın dışında çeşitli devlet dairelerinin ofislerinin yanı sıra endüstriyel tesisler ve depolama tesisleri de bulunmaktadır. Eyalet başkenti yerleşim hiyerarşisinin en üstünde yer almaktadır. Bu bölge genellikle daha önce var olan yerleşim sisteminden imparatorluğa entegre edilmiş birkaç küçük kasaba ve köyün yanı sıra imparatorluk konsolidasyon sürecinin bir parçası olarak kurulan birçok tarım köyü, yol istasyonu, ileri karakol ve garnizonu içermektedir (Parker, 2012, s.871-872). Nitekim Assur krallarının resmi beyanları, "Assur Ülkesi" içinde doğrudan yönetilen ve birleştirilen topraklar ile Assur egemenliğini kabul eden ancak bir tür özerkliği koruyan bölgeler arasında açıkça ayrım da yapmaktadır. Belgesel kaynakların incelenmesi, bu ayrımın boş bir formül olmadığını, hem pratik düzenlemelere hem de sembolik eylemlere karşılık geldiğini açıkça ortaya koymaktadır (Postgate, 1992, s.251).

Yeni Assur İmparatorluğu (MÖ 934-605), Dicle Nehri üzerindeki veya terasları yakınındaki üç büyük başkent; 360 hektarlık Nimrud, 325 hektarlık Khorsabad ile 775 hektarlık devasa boyutlarındaki Nineveh etrafında kurulmuş ve yakınlardaki dördüncü yerleşim yeri olarak 330 hektarlık eyalet başkenti Arbail/ Erbil'in olduğu bu şehirler, dönemin mega kentleri olup özellikle Nineve bugün gerçek şehir merkezleri olarak kabul edilebilecek boyutlara ulaştığı bilinmektedir. Assur başkentleriyle ilgili sahip olduğumuz tablo, bunların Anadolu ve Suriye'deki komşularından devasa saray yerleşkelerini barındıran duvarlarla çevrili akropolleri çevreleyen sıradan vatandaşların yaşadığı müstahkem aşağı şehirler gibi şekil olarak tamamen farklı olmadığı, yalnızca büyük ölçüde genişletilmiş bir büyüklük olduğu yönündedir (Osborne, 2015, s.15).

Bu durumda eğer şehirler gücü örgütlüyorsa, bunların peyzaj üzerindeki etkilerine bakılmalıdır. Özellikle ticaret yollarına sahip olmak, kırsal nüfusu absorbe etmek ve komşu yerleşimlerle etkileşim gibi birçok parametrenin olduğu tüm mekanizmanın etkileri göz önüne alınmalıdır. Dolayısıyla şehirler, iç bölgelerin ve kırsal alanların sağladığı geçim, kaynaklar ve iş gücü olmadan hayatta kalamayacağı açıktır. Ancak Kuzey Mezopotamya'daki bazı küçük yerleşimler, kırsal yaşamla ilgili varsayımları karıştırmaktadır. İlk şehirler bazı köy nüfuslarını bünyesine katarken ve diğer köyleri ekonomik bağlantılarıyla birbirine bağlarken, diğer küçük alanlar yakındaki kentsel büyümeden etkilenmemiş gibi göründüğü gibi daha küçük ölçeklerde geleneksel kentsel işlevleri ve faaliyetleri yansıttığı bilinmektedir (McMahon, 2020, s.306).

Ayrıca bölgedeki yeni yerleşimcilerin, çiftçilerin (*ikkaru*) (Oded, 1979, s.93), göçebe ve yarı göçebelerin akınına yol açan geniş kapsamlı nüfus hareketlerinden etkilenmiştir. Bu değişiklik, tarımsal kolonizasyonun ve otlaklar, hayvanlar, ahşap, hammaddeler vb. doğal kaynakların sömürülmesinin göstergesi olan tamamlayıcı şehirler, müstahkem kasabalar, yeni köyler, çiftlikler ve geçici kamp alanlarından oluşan bir ağın ortaya çıkmasına neden olmuştur (D'agostino, 2016, s.110). Örneğin Nabu- sharru-usur, adındaki üst düzey bir yetkili, imparatorluğun en az yedi yerinde 1.700 hektardan fazla araziye sahip olduğu bilinmektedir. İmparatorluğun çeşitli yerlerinde üst düzey yetkililere mülk verilmesi, Assur için birbirine kenetlenmiş bir "*ekonomik çıkarlar ağı oluşturduğu"* gibi hem eyalet yetkililerinin gücünü sınırlamaya hem de aynı zamanda Assur seçkinlerinin kişisel çıkarlarını imparatorluğun refahına bağlamaya yaramıştır. Diğer bölgeler imparatorluğun çeşitli yerlerinden sürülen kişiler tarafından kolonileştirilmiştir (Parker, 2012, s. 869-870).

II. Assurnasirpal'in, Yukarı Dicle Bölgesi'nde yer alan *Damdammusa* kentine gerçekleştirdiği askeri seferi, Cizre Ovası'ndaki *Şubnat* Nehri'nin kaynağında (Kebeli Köyü) (**Resim 5.126)** I. Tiglat Pileser ve II. Tukulti Ninurta'nın stellerinin yanına bir kraliyet stelini dikmesiyle başlamıştır. II. Assurnasirpal, *Damdammusa*'ya ulaşmak için Tiglat Pileser'in *Kaşiyari* Dağı'ndan geçtiği güzergâhı takip ederek kente ulaşmış ve Hulai'nin derisinin yüzüldüğünü ifade etmiştir. Buradan ayrılan II. Assurnasirpal, *Tušhan*'da kraliyet ailesi mensupları için bir saray inşa edildiğini ve şehrin sonraki yüzyıllar boyunca Nairi eyaletinin başkenti ve kuzey halklarına karşı gerçekleştirilecek askeri operasyonların merkezi haline geldiğini belirtmiş ve yeniden inşa edilen şehir

surlarına bir anıt kitabe yerleştirilmiştir (Olmstead, 1923, s.87-88; Erkanal, 2007, s.3; Russell, 2017, s.476-477).

Bu doğrultuda Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki peyzajın ana üniteleri ve alt birimleri; yeni siyasi yapılandırmalar, yerleşim eğilimleri, çevresel değişim ve doğal kaynaklarındaki değişen kullanımı ile şehir, köy, çiftlik, yol, kanal, dağ, nehirlerin ve tarımsal arazilerin dinamiklerini şekillendiren Assur'un, bölgesel genişlemesi ve arazi kullanımı ile ilişkilidir.

Kuzey Mezopotamya'nın en göze çarpan peyzaj özellikleri elbette ki arazinin kullanımını da gösteren ovadan yaklaşık 40m yüksekliğe kadar çıkabilen tümsekler ve veya daha alçak yayvan tepeler biçimindeki yerleşimlerin kalıntılarıdır (Widell, vd. 2013, s.56). Yukarı Dicle Bölgesi'nde de aşağıda saymış olduğumuz arazi kullanımı kapsamında peyzajın doldurulma süreci çerçevesinde, peyzajın hem yapay hem de doğal olan temel unsurlarının başında tarımsal köylerin ve şehirlerin olduğu höyükler, kaya kabartmaları, kale yerleşimleri, kutsal su kaynakları gibi birçok özelliği içinde barındıran zengin bir dokuya sahiptir.

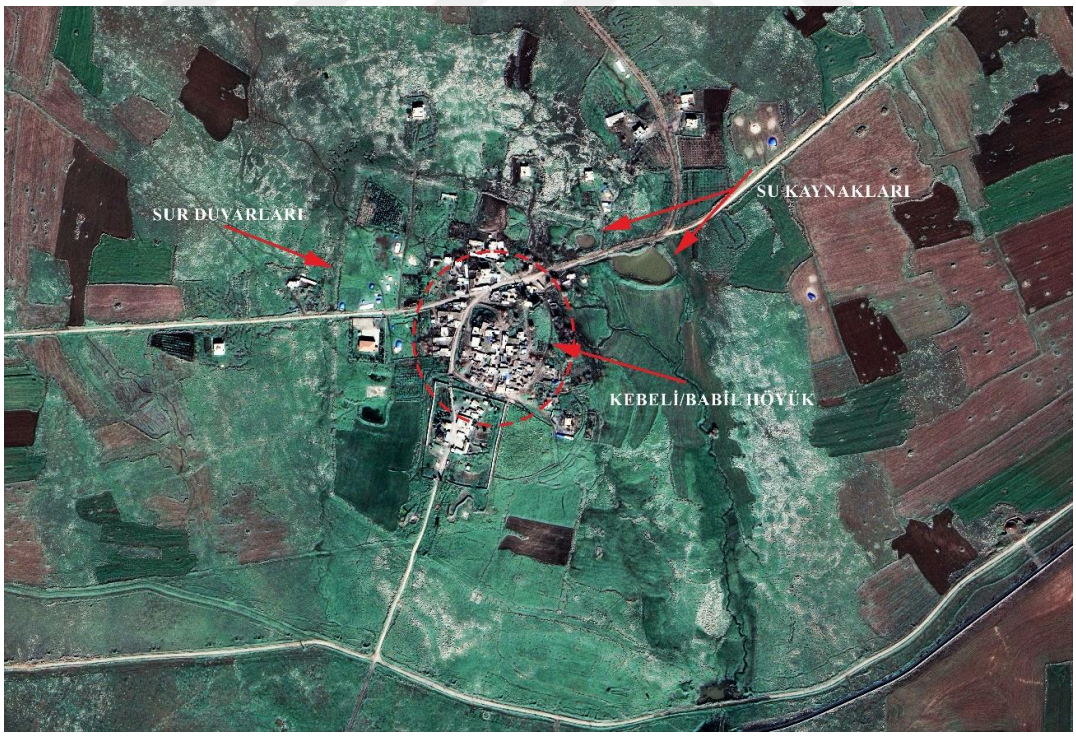

Resim 5.126: Kebeli/Babil Höyük, Çevresindeki Sur Duvarları ve Su Kaynakları Genel Görünüm

Höyükler, genellikle uzun ömürlü, esas olarak yüzyıllar boyunca yavaş yavaş büyüyen müstahkem yerleşimlerdir. Genel olarak yüksektirler ve küçük alanları

nedeniyle muhtemelen yalnızca mütevazı nüfusları barındırdıkları bilinmektedir. Diğer taraftan küçük alanlar ve geniş aşağı kasabalar birkaç nesil içinde ortaya çıkıp yok olmaktadırlar. Bu nedenle, alanları bu basit morfolojik sınıflar halinde gruplandırarak, nüfus eğilimlerinin tahmininden elde edilen sonuçları tamamlayabilecek yerleşim dinamikleri hakkında bir izlenim elde etmek mümkündür (Wilkinson, 2000, s.235).

Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Assur peyzajını anlamak için metinsel kanıtlara dayanan ve kırsal peyzajın ana üniteleri ile alt birimlerden oluşan: *dimtu/ dunnu:* müstahkem çiftlik arazisi, *birtu* veya *dūru*: tahkim edilmiş şehir/ kale, *nāru*: nehir, *nahallu:* mevsimsel akışlı bir dere, *harrānu/ hūlu:* yol, *ālu, āl dannūti* veya *āl bēlūti:* şehir/kent, *ugāru ša:* yerleşim yerlerini çevreleyen alçak alanlar, *enu ša mê:* su kaynaklarından, *mērešu:* nadasa bırakılan araziler, *karaphu:*ekilen araziler, *al dannūti:* bir tür müstahkem kasaba, *tamkīru:* sulanan tarlalara, *limītu:* kent ile küçük merkezler arasındaki çevre, *išittu:* çiftlik evi veya ambar, *hirītu:* kanalize edilmiş doğal suyolu ve *kapru:* çiftlik ya da indirgeyici anlamıyla köy, *rab ikkarāte:* çiftçi gibi bazı kavramlar bize peyzajın temel unsurları olarak arazi ve su kullanımını anlamamızda önemli yere sahiptir (Fales, 1990a, s.93-142; Fales, 2010, s.71).

Assur imparatorluğunun oluşumuna yönelik eski paradigma, bölgesel imparatorluk kavramına dayanan bir paradigmadır. Diğer bir deyişle Assur'un merkez ülkeye göre en yakından en uzağa doğru ilerleyerek zamanla birbiri ardına fethedilen, kaybedilen ve yeniden fethedilen uzak toprakların kontrolüne bir paradigmadır. Yeni paradigmada ise Orta Assur Dönemi'ndeki varlığı MÖ 8. yüzyıldaki ortaya çıkan türden eyaletlerde düzenlenemediği bilinmektedir. Yeni paradigmada, yerli köylerin dünyasına gömülü saraylar ve Assur şehirleri ağı mevcuttur. Assurlu yerleşimcilerin akınları ile birlikte tarımsal kolonizasyon çabası, iletişim ve ticaret ve haracın olduğu mal taşımacılığı ağından oluşmaktadır. Böylelikle hem sınır hatlarında hem de iç kesimlerde güçlü noktalar oluşturulmaktadır (Liverani, 1988, s.84, 90-91).

Yeni Assur İmparatorluğu'nun MÖ 9. yüzyıldaki hâkimiyetiyle sınırlarının genişlemesini konu alan çalışmasında bir "*ağ imparatorluğu*" kavramını geliştirmiştir. Bu, yavaş yavaş yayılan bir yağ lekesi gibi, komşu bölgelere sistematik ve tekdüze bir şekilde yayılan geleneksel "*bölgesel imparatorluk*" paradigmasının tersi "*ağı kalınlaşan bir örgüsü"* metaforudur. Diğer taraftan ağ imparatorluğu paradigması, Assur kontrolünün "köylerden oluşan yerli bir dünyaya gömülü" bir yerleşim ağı boyunca yayıldığını tahayyül etmektedir. Bu paradigmaya göre özellikle Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, yüzey araştırmaları ve yazılı

kaynakların sunmuş olduğu verilerle ortaya çıkan değişikliklere yol açan tarımsal kolonizasyon, askeri işgal gibi süreçler, bu ağın kademeli olarak ağın kalınlaşması olarak görselleştirilebilmektedir (Yahambaram, 2018, s.166; Liverani, 1988, s.91).

Söz konusu yukarıdaki süreçler Assurluların eyaletleri üzerindeki hâkimiyetlerini sağlamlaştırma arzusundan kaynaklandığı düşünülmektedir. Amaçları MÖ 9. ve 8. yüzyılların ağ imparatorluğunu bu tabi eyaletlerin Assur İmparatorluğu'nun sosyal dokusuna tamamen asimile edildiği bölgesel bir imparatorluğa dönüştürmek olduğu yönündedir (Yahambaram, 2018, s.166). Dolayısıyla Yeni Assur yerleşimleri ağının, bir iletişim ve ulaşım ağı olmanın yanı sıra, bir tarımsal kolonizasyon ve yerleşim sistemi olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim krali yazıtlar bu noktada açıktır (Liverani, 1988, s.88).

Bu durum Yakın Doğu'da zaman ve mekânda tekrarlanma eğilimi gösteren çevresel ve kültürel özelliklerin dayanıklı bir birleşimi olan damga peyzajının yanı sıra (Ur ve Ertsen, 2015, s. 378) MÖ 1. binyılda Assur hâkimiyetinin genişlemesini anlatan, ***ağı kalınlaşan örgü modeli,*** sistematik ve tek biçimli bir şekilde genişleyen ***yağ lekesi*** veya ***Assur'un boyunduruğu (nīr Aššur*** or ***nīr bēlūti emēdu/šakānu)*** gibi farklı metaforlar bölgesel kontrol biçimini göstermektedir. Assur İmparatorluğu'nu bir ağa benzeterek, "imparatorluğun geniş bir alana yayılmış bir alan değil, maddi malların taşındığı bir iletişim ağı olduğu" ileri sürülmektedir. Ayrıca Postgate, Assur'un varlığı zorunlu olarak belirli düğüm noktalarında yoğunlaştığını ancak eyaletlerin homojen bir şekilde yönetildiğini savunmaktadır. İnsanlar bir peyzaja eşit şekilde dağıtılamayacağından ve gruplar arasında iletişimin sürdürülmesi gerektiğinden, tüm bölgesel kontrol böyle bir konfigürasyona sahip olmalıdır. Bu durum, güvensizliğin olduğu zamanlar veya alanlar dışında sivil veya askeri personelin konaklama olasılığının düşük olduğu köyler düzeyinde geçerlidir; ancak kasaba ve şehirlerde olduğu gibi, belirli yerler Assur varlığının yoğunlaşması için siyasi ve stratejik nedenlerle uygundu ve bu varlık başarıyla sürdürüldüğü sürece düğüm noktaları arasında kaçınılmaz olarak çatlaklar olacaktır. Bununla birlikte, bir ağ imajı bu alanlarda kontrolün azaldığı anlamına gelmemelidir: Tarımsal bir ortamda arazi dikkatle izlenir. Her çiftçi tarlasını, her köy kendi sınırlarını bilmekte ve idarenin kırsal ağı, köy yöneticisi/muhtarlar aracılığıyla çalışmaktadır. Yağ lekesi metaformu ise aslında Assur toprakları için uygun bir modeldir. Çünkü hem bu tür toprakların tümü eyalet sistemi aracılığıyla homojen bir şekilde yönetilmekte hem de her eyalette yönetim tek tipten

olmaktadır (Postgate, 1992, s.252, 255-256; Düring, 2018, s.27-28; Liverani, 2012, s.185; Liverani, 1988, s. 84-85).

Bu doğrultuda Yukarı Dicle Bölgesi'nde, MÖ 1.binyılda Assur'un erken evrede, yağma, haraç ve vergi uygulamalarının yanı sıra vasal devlet statüleri ile kontrol mekanizmasını sağlarken Özellikle II. Assurnasirpal'ın yönetimi ve sonrasında bölgenin emperyal üst yapıya dahil edildiğini gösteren *Nasibina, Šahuppa, Tušhan, Amedi, Uppumu, Kullimeri* ve *Mašennu* gibi eyaletler ile "çok bileşenli ağ" stratejileri oluşturarak taşradaki bu yönetim merkezlerinin Assur ana merkezine entegrasyonu sağlandığını işaret etmektedir. Nitekim arazi yönetimi bakımından bölgedeki toplam 232 adet Yeni Assur Dönemi yerleşim dağılımının planlı bir örgütlenmenin sonucu olduğu ve merkezi statüsü yüksek olan ana kentlerin çevresine kurulan uydu yerleşimleri sergileyen kasaba, köy tipi yerleşimlerle çiftliklerden oluşan kolonizasyon ağı, Assur'un arazi ve su kullanımına dayalı bir yerleşim modelini işaret etmektedir (**Harita 5.7; Tablo 5.1-5.5**).

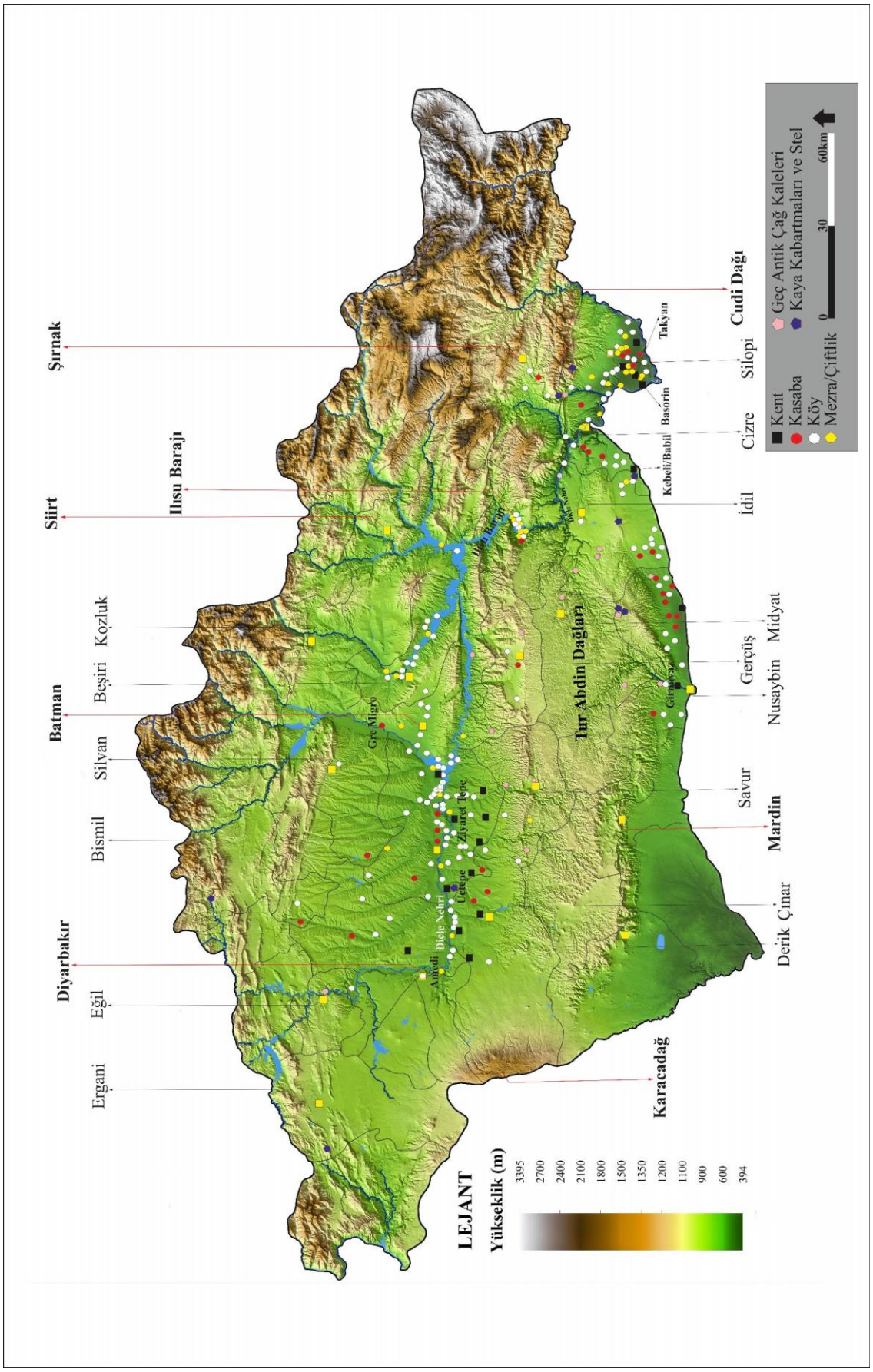

Harita 5.7: Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Yeni Assur Dönemi Hiyerarşik Yerleşim Yeri Dağılımı

Bölge, hem yerel yerleşimlerin kalıntıları üzerine hem de yeni alanlara, Ziyaret Tepe, Üçtepe, Pornak, Tavşan Tepe ve Kazıktepe'deki gibi bir dizi tahkimli yerleşim inşa edilerek egemenlik altına alınmıştır. Krali yazıtlar ve Assur yıllıkları kalelerin Assur yayılımının ayrılmaz bir parçası olduğunu net bir şekilde göstermektedir. Eski düşman topraklarında bir karakol görevi gören bu kaleler, Assur Ülkesi topraklarına yeni katılmış bölgelerin yapılandırmasındaki ilk adımı oluşturmaktadır. Söz konusu kaleler, bölgenin güvenliğini sağlamada askeri, çevresinde gelişen olayların gözlenmesi ve kontrol edilmesinde yönetimsel, bilgi ve haberlerin iletilmesinde iletişim merkezi olarak kullanılan çok amaçlı yapılardır. Aynı zamanda Assur emperyalist ideolojisinin bir gereği olarak nüfuz edilen bölgenin kültürel etkileşime ayak uydurması sürecini hızlandırmak amacına da hizmet etmektedirler. Bu tahkimli yerleşimler seçilirken göz önünde bulundurulan başlıca özellik, ilhakı ekonomik açıdan karlı hale getirecek ve potansiyel olarak sömürülebilecek doğal kaynaklarının var olmasıdır. Ayrıca ulaşım ve iletişimin rahatça kurulabileceği nehir kenarı ya da stratejik noktalarda yer almasıdır. Dolayısıyla Assur merkezi topraklarının mimari ve maddi kültür yapısını yansıtan bu tür yerleşimler, imparatorluğa özgü tahkimatların ve idari binaların inşasının da dahil olduğu zengin bir yatırımın odak noktaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Assur'un bölgedeki varlığın ana nedenini oluşturan tarımsal ürünün, korunaklı kentlerde depolandığını gösteren II. Assurnasirpal'in aşağıdaki ifadesi bunu desteklemektedir (Baştürk, 2010, s.144).

> *"Nairi topraklarında Assur'un kalelerini elinde bulunduran (ve) Aramilerin boyunduruğu altına aldığı Assurluları, terk edilmiş şehirlerine (ve)evlerine getirdim. Onları huzurlu bir meskene yerleştirdim. Bīt-Zamāni'li Amme-ba'lî'ye ait 1.500 Ahlamû-Arami askerini esir alarak Assur'a getirdim.* ***Nairi topraklarının hasadını topladım (ve onu) Tusha, Damdammusa, Sinabu ve Tīdu*** *şehirlerindeki topraklarımın geçimini sağlamak için sakladım"* (Grayson, 1991a, s.261).

Yukarıda örnekleri verilen peyzajın ana ve alt birimleri göz önüne alındığında Yeni Assur Dönemi'nde, Yukarı Dicle Bölgesi'nde siyasi ve ekonomik nedenlerle tarımsal üretimdeki faaliyetlerinin seyri ve amaçları doğrultusunda kralların doğal peyzajı bilinçli ve sistematik olarak uyguladıkları (Fales, 1990a, s.82-83) bir model olduğu açıktır. Bölgenin tarımsal peyzajı, MÖ 1.binyılda bölgenin hem sosyo-ekonomik

hem de çevresel/coğrafi tarihine ışık tutan verileri bünyesinde barındırmaktadır (Tablo 5.1-5.5.

Tablo 1: Yeni Assur Dönemi Malzemesinin Ele Geçtiği Yukarı Dicle Bölgesi'nde Kazısı Yapılan Alanlar

YUKARI DİCLE BÖLGESİ'NDE ARKEOLOJİK KAZI YAPILAN ALANLARI					
No	**Yerleşim Yeri**	**Konum**	**Hektar**	**Yükseklik**	**Yerleşim Tipi**
1	**Girnavaz Höyük**	Mardin/Nusaybin/Bahçebaşı Mah.	13.6 ha	25m	Kent
2	**Üçtepe**	Diyarbakır/Bismil/Üçtepe Mah.	36 ha	42m	Kent
3	**Ziyaret Tepe**	Diyarbakır/Bismil/Tepe Bel.	48 ha	22m	Kent
4	**Kavuşan Höyük**	Diyarbakır/Bismil/İnardı Mezrası	2.6 ha	9m	Köy
5	**Salat Tepe**	Diyarbakır/Bismil/Salat Mah.	4.2 ha	24m	Köy
6	**Kenantepe**	Diyarbakır/Bismil/İsalı Mah.	7.8 ha	32m	Kasaba
7	**Giricano**	Diyarbakır/ Bismil/Korukçu-Bozçalı arası	3.8 ha	25m	Köy
8	**Hakemi Use**	Diyarbakır/Bismil/Tepe Bel.	2.5 ha	4m	Köy
9	**Gre Dimse**	Diyarbakır/Bismil/Köprü Köy Mah.	13.2 ha	26m	Kent
10	**Hirbemerdon**	Diyarbakır/Bismil /Kavuşak+Mesudiler Mezrası	10 ha	-	Kent
11	**Aşağı Salat Höy.**	Diyarbakır/Bismil/Salat Mah.	3.2 ha	5m	Köy
12	**Müslüman Tepe**	Diyarbakır/Bismil/Şahin Mah.	4.5 ha	22m	Köy
13	**Körtik Tepe**	Diyarbakır/Bismil/Sinan Mah.	3.6 ha	5m	Köy
14	**Boztepe**	Diyarbakır/Bismil/Çöltepe GB	3.14 ha	4m	Köy
15	**Talavas Tepe**	Diyarbakır/Bismil/Meredan Küme Evleri	1.4 ha	-	Köy
16	**Gre Abdurrahman**	Diyarbakır/Bismil/Aşağı Cirif Mah.	0.8 ha	5m	Mezra
17	**Ambar Höyük**	Diyarbakır/Kocaköy/Ambar Mah.	9,7 ha	11m	Kasaba
18	**Yenice Yanı**	Diyarbakır/Bismil/Yenice Mah.	2.4 ha	11m	Köy
19	**Gre Amer Höyük**	Batman/Beşiri/Işıkveren Köyü	4.9 ha	10m	Köy
20	**Kuriki Höyük**	Batman/Merkez/Oymataş Köyü	4.7 ha	5m	Köy
21	**Çemialo Sırtı**	Batman/Beşiri/Yazıhan Köyü	1.7 ha	9m	Köy
22	**Kilokki Höyük**	Mardin/Dargeçit/ Baraj Alanı	2 ha	-	Köy
23	**Kumru Tarlası (Zeviya Tivilki**	Mardin/Dargeçit/ Baraj Alanı	1.5 ha	-	Köy
24	**Havuz Mevki**	Şırnak/Güçlükonak/ Baraj Alanı	1.1 ha	-	Köy
25	**Tatika**	Şırnak/Güçlükonak/ Baraj Alanı	0.5 ha	-	Mezra
26	**Zeviya Kavla**	Şırnak/Güçlükonak/ Baraj Alanı	3.25 ha	-	Köy
27	**Çelebitepe Tarlası**	Mardin/Dargeçit/ Baraj Alanı	0.2 ha	-	Mezra
28	**Deşta Mira 1**	Şırnak/Güçlükonak/ Baraj Alanı	1,5 ha	-	Köy
29	**Deşta Mira 2**	Şırnak/Güçlükonak/ Baraj Alanı	0.26 ha	-	Mezra
30	**Türbe Höyük**	Siirt/Merkez/Yokuşbağları K.	0.9 ha	-	Mezra
31	**Çattepe Höyüğü**	Siirt/Merkez/ Dicle Nehri ve Botan Birleşimi	6.7 ha	-	Köy
32	**Çiftlik/Çeltikli**	Diyarbakır/Bismil/Salat Mah.	0.40 ha	3m	Mezra
33	**Cirif Höyük**	Diyarbakır/Bismil/Cirif Mah.	2.2 ha	12m	Köy
34	**Merdan/Yapılar**	Diyarbakır/Bismil/Merdan-Yapılar Mah.	2.4 ha	12m	Köy
35	**Yeni Assur Dönemi Bağözü Nekropolü**	Batman/Gerçüş, Bağözü-Doruk Mezrası	0.9 ha	-	Mezra

** Hiyerarşik Yerleşim düzeni; 0-1 hektar arasındaki birim ***mezra***, 1-5 hektar arasındaki ***köy yerleşimi***, 5-10 hektar arasındaki birim ***kasaba*** ve 10 hektardan büyük yerleşim birimi ***kent*** olarak ele alınmıştır.

Tablo 2: Diyarbakır Bölgesi Yüzey Araştırmaları Kapsamında Yeni Assur Varlığını Gösteren Alanlar[48]

DİYARBAKIR İLİ YÜZEY ARAŞTIRMALARINDA TESPİT EDİLEN YERLEŞİM YERLERİ					
No	**Yerleşim Yeri**	**Konumu**	**Hektar**	**Yükseklik**	**Yerleşim Tipi**
1	**Pornak (Murattaşı)**	Çınar/Beşpınar Mah.Murattaşı Mez.	16.2 ha	27m	Kent
2	**Amida/Amedi Höyük**	Merkez/Sur İlçesi	1.2 ha	20m	Köy
3	**Yukarı Darlı Höyüğü**	Bismil/Yukarı Darlı Mah.	5.1 ha	30m	Köy
4	**Gre Sinan Höyüğü**	Bismil/Sinan Mah.	4.3 ha	18m	Köy
5	**Çakal Değirmeni**	Bismil/Sinan Mah.	1 ha	3m	Mezra
6	**Çakal Değirmeni 2**	Bismil/Sinan Mah.	1.5 ha	1m	Köy
7	**Gündi Abdi**	Bismil/Gundi Abdi Mah.	1.5 ha	1m	Köy
8	**Gre Rızvan**	Bismil/Aluç Mah.	1.9 ha	2m	Köy
9	**Babahaki Tepe**	Bismil/Babahaki Mah.	8.5 ha	25m	Kasaba
10	**Gültepe Höyük**	Bismil/ Gültepe Mah.	2.04 ha	23m	Köy
11	**Şükürlü Höyük**	Çınar/ Şükürlü Mah.	0.7 ha	5m	Mezra
12	**Kazıktepe**	Çınar/ Kazıktepe Mah	19.1 ha	35m	Kent
13	**Höyükdibi (Melkiş)**	Çınar/ Selyazı Mah.	2.3 ha	18m	Köy
14	**Tavşantepe**	Çınar/ Altınakar Mah	10.2 ha	30m	Kent
15	**Şekerviran**	Çınar/ Şekerören Mah	5.20 ha	7m	Kasaba
16	**İncirtepe (Tilarap)**	Çınar/ İncirtepe Mah	7.10 ha	20m	Kasaba
17	**Aktepe**	Çınar/ Aktepe Mah	9.2 ha	25m	Kasaba
18	**Gre İzer/Doruk Höyüğü**	Bismil/ Doruk Mah	11.5 ha	30m	Kent
19	**Gre Azer**	Bismil/Kurudere Mah.	1.5 ha	15m	Köy
20	**Gre Hılan/Topraklı**	Bismil/ Topraklı Mah	2.38 ha	16m	Köy
21	**Susam Tepe**	Bismil/ Yenice Mah	3.6 ha	20m	Köy
22	**Kazancı (Kürthacı)**	Bismil/ Kazancı Mah	11.6 ha	30 m.	Kent
23	**Koğuk Höyük**	Bismil/ Koğuk Mah	10.8 ha	29m	Kent
24	**Aralık (Tezekli)**	Bismil/Aralık Mah.	1.4 ha	3m	Köy
25	**Simak Tepe**	Bismil/Kurudere Mah.	3.4 ha	-	Köy
26	**Türkmenhacı**	Bismil/Türkmenhacı Mah.	2.4 ha	20m	Köy
27	**Balcılar/Seledun**	Bismil/Balcılar Mah.	4.27 ha	15m	Köy
28	**Pınarbaşı (Matar)**	Bismil/Pınarbaşı Mah.	12.8 ha	25m	Kent
29	**Till Dodu Höyüğü**	Bismil/Ahmetli Mah.	4.5 ha	16m	Köy
30	**Eliaçık (Köpekli)**	Bismil/Eliaçık Mah.	6.1 ha	25m	Kasaba
31	**Beşiktepe (Mollacebbar)**	Bismil/ Devran Mah.	2.8 ha	21m	Köy
32	**Karaçalı (Tilalo)**	Sur/Karaçalı Mah.	16.5 ha	40m	Kent
33	**Gökçetevek**	Silvan/Gökçetevek Mah.	4.31 ha	20m	Köy
34	**Yarımca**	Sur/Yarımca Mah.	3.70 ha	30m	Köy
35	**Çubuklu (İshakan)**	Sur/Çubuklu (İshakan) Mah.	2.40 ha	21m	Köy
36	**Pir Hüseyin**	Sur/Alibardak Mah.	9.70 ha	27m	Kasaba
37	**Sivritepe (Şehaban)**	Yenişehir/Sivritepe Mah.	2 ha	20m	Köy
38	**Harem Höyük**	Kocaköy/Harem Mah.	3.5 ha	1.5-2m	Köy
39	**Eğer Tutmaz Deresi**	Sur/Ongözlü Köprü Yak.	1 ha	-	Mezra
40	**Helva Tepe**	Sur/Çarıklı Mah.	1.5 ha	-	Köy
41	**Çevlik**	Sur/Çarıklı Mah.	2 ha	-	Köy
42	**Harem (Kayaaltı Mevki)**	Çınar/Yuvacık Mah.	1.5 ha		Köy
43	**Greke Şebik**	Çınar/Yuvacık Mah.	tarla düzlüğünde		?
44	**Hacımuhammed**	Çınar/Başaklı Mah.	tarla düzlüğünde		?
45	**Haremi Kezbani**	Çınar/Yuvacık Mah	tarla düzlüğünde		?
46	**Greke Hucetti**	Bismil/Üçtepe Mah.	3 ha > ve tarla düzlüğünde		Köy
47	**Greke Gazale**	Bismil/Üçtepe Mah.	tarla düzlüğünde		?
48	**Zivi/Kavuşak Höyük**	Bismil/Kavuşak Mah.	2.3 ha	24m	Köy
49	**Bağpınar (Zoğzunç)**	Sur/Bağpınar Mah.	4.16 ha	26m	Köy
50	**Aluç/Alluz Höyük**	Bismil/Aluç-Alluz Mah.	3.32 ha	8m	Köy
51	**Hınçıkan/ Karavelyan Düzü**	Bismil/Tepe Beldesi Doğusu	1ha	-	Mezra
52	**Ören/Köseli**	Bismil/Köseli Mah.	-	-	?
53	**Doruç/Köseli**	Bismil/Köseli Mah.	1ha >	-	Mezra
54	**Oğuzlar Höyüğü**	Bismil/Oğuzlar Mah.	5 ha	18m	Köy
55	**Karacık Höyük**	Bismil/Aluç-Alluz Mah.	4 ha	20m	Köy
56	**Çayırlık Tepe**	Bilmil/Korukçu Mah.	6.5 ha	30m	Kasaba
57	**Köprüköy Höyüğü**	Bismil/Köprüköy Mah.	3.80 ha	2m	Köy
58	**Binbaşı Tepe**	Bismil/Alibey Mah.	1 ha	-	Mezra
59	**Ambarçiya Höyük**	Bismil/Harmanlı Mah.	4.60 ha	12m	Köy
60	**Gremire**	Bismil/Belli Mah. Doğus	2 ha	5m	Köy
61	**Abdullahin Düzü**	Bismil/ Yukarı Salat Mah.	-	-	?
62	**İncesu Höyüğü**	Silvan/İncesu Mah.	2.30 ha	12m	Köy
63	**Kasımlı Höyük**	Silvan/Kasımlı Mah.	5.4 ha	27m	Kasaba

[48] Hiyerarşik Yerleşim düzeni; 0-1 hektar arasındaki birim mezra, 1-5 hektar arasındaki köy yerleşimi, 5-10 hektar arasındaki birim kasaba ve 10 hektardan büyük yerleşim birimi kent olarak ele alınmıştır.

Tablo 3: Batman Bölgesi Yüzey Araştırmaları Kapsamında Yeni Assur Varlığını Gösteren Alanlar

BATMAN İLİ YÜZEY ARAŞTIRMALARINDA TESPİT EDİLEN YERLEŞİM YERLERİ					
No	**Yerleşim Yeri**	**Konumu**	**Hektar**	**Yükseklik**	**Yerleşim Tipi**
1	**Gre Migro**	Merkez/Bıçakçı Köyü	9 ha	40m	Kasaba
2	**Balpınar Höyük**	Merkez/Balpınar Beld.	5 ha	20m	Köy
3	**Keleşadya Tepe/Diktepe**	Merkez/Diktepe Köyü	2.31 ha	-	Köy
4	**Şeyhçoban Tepeüstü Yerleşimi**	Merkez/Şeyhçoban Köyü	2.15 ha	-	Köy
5	**Kale Arno**	Merkez/Oymataş Köyü	3.10 ha	-	Köy
6	**Güvercin Höyük**	Merkez/Güvercin Köyü	1 ha	1-1.5m	Mezra
7	**İkiztepe Höyük**	Merkez/İkiztepe Köyü	-	-	-
8	**Danalı Höyük**	Beşiri/Danalı Köyü	2.50 ha	22m	Köy
9	**İluh Höyük**	Merkez/İluh Mah.	-	-	-
10	**Binatlı/Bileyder Höyük**	Merkez/Binatlı Beldesi	2 ha	26m	Köy
11	**Akça Höyük**	Merkez/Akça Köyü	3 ha	18m	Köy
12	**Yenipınar (Keferzo Xwar) Höyük**	Beşiri/Yenipınar Köyü	2.6 ha	22m	Köy
13	**İkiköprü Höyüğü,**	Beşiri/İkiköprü Beldesi	3.5 ha	22m	Köy
14	**Avuski Höyüğü**	Beşiri/İkiköprü Beldesi	0.86 ha	15m	Mezra
15	**Rıdvan Höyük**	Beşiri/Başarı	4.2 ha	27m	Köy
16	**Gre Mare**	Beşiri/Yolkonak	2.20 ha	5m	Köy
17	**Gre Şavo**	Beşiri/Tepecik Köyü	3.50 ha	-	Köy
18	**Asmadere Höyük**	Beşiri/Asmadere Köyü	3.2 ?	-	Köy
19	**Gre Şaga**	Beşiri/Asmadere Köyü	4 ha	-	Köy
20	**Şevland Tepeüstü Yerleşimi**	Beşiri/Kütüklü Köyü	0.96 ha	-	Mezra
21	**Della Höyük**	Beşiri/Yolkonak Köyü	0.80 ha	6m	Mezra
22	**Ortaalan Höyük**	Beşiri/Kurukavak Köyü	3.8 ha	15m	Köy
23	**Gre Agit**	Beşiri/Kurukavak Köyü	1.7 ha	-	Köy
24	**Gre Kelekê Höyük**	Beşiri/Samanlı Köyü	1.8 ha	-	Köy
25	**Kani Mara Höyük**	Beşiri/Yontukyazı Köyü Doğu.	2.3 ha	5m	Köy
26	**Lilabadi Höyük**	Gerçüş/Merkez	6.70 ha	23m	Kasaba
27	**Gır Tepe**	Gerçüş/Başova Köyü	1.86 ha	10m	Köy
28	**Tileyli Höyük**	Gerçüş/Hisar Köyü	2.8 ha	8m	Köy

Tablo 4: Mardin Bölgesi Yüzey Araştırmaları Kapsamında Yeni Assur Varlığını Gösteren Alanlar

MARDİN İLİ YÜZEY ARAŞTIRMALARINDA TESPİT EDİLEN YERLEŞİM YERLERİ					
No	**Yerleşim Yeri**	**Konumu**	**Hektar**	**Yükseklik**	**Yerleşim Tipi**
1	**Şorkey Tepe Üstü Yerl.**	Dargeçit/Ilısu Baraj Sahası	0.8 ha	-	Mezra
2	**Kulahke Benabahlu**	Dargeçit/Ilısu Baraj Sahası	0.4 ha	-	Mezra
3	**Harabe Tepe**	Dargeçit/Ilısu Baraj Sahası	6.9 ha	-	Kasaba
4	**Tepealtı Höyük**	Nusaybin/Tepealtı Mah.	1.15 ha	9m	Köy
5	**Günebakan Höyüğü**	Nusaybin/Günebakan Mah.	2.34 ha	8m	Köy
6	**Birveli Höyük**	Nusaybin/Odabaşı Mah.	1.95 ha	5.5m	Köy
7	**Bamıde Höyük**	Nusaybin/Açıkköy Mah.	1.66 ha	8m	Köy
8	**Akağıl Höyük (Derzandık**	Nusaybin/Akağıl Mah.	2.4 ha	2.5m	Köy
9	**Gırkê Tuğub Höyüğü**	Nusaybin/Söğütlü Mah.	5 ha	8m	Kasaba
10	**Sayar Höyüğü**	Nusaybin/Söğütlü Mah.	6.24 ha	19m	Kasaba
11	**Gırê Biya Höyük**	Nusaybin/Söğütlü Mah.	4.23 ha	10m	Köy
12	**Sınırtepe Höyük**	Nusaybin/Sınırtepe Mah.	16.65 ha	21m	Kent
13	**Bakacık Höyük 1**	Nusaybin/Bakacık Mah.	4.20 ha	19m	Köy
14	**Bayraktar Höyüğü**	Nusaybin/Yazyurdu Mah.	7.9 ha	9m	Kasaba
15	**Girmeli Höyüğü**	Nusaybin/Girmeli Mah.	1.45 ha?	28m	Köy
16	**Tılhesen Höyüğü**	Nusaybin/Hasantepe Mah.	8.3 ha	23m	Kasaba
17	**Tılmaner Höyük**	Nusaybin/ Tepeüstü Mah.	3.3 ha	16m	Köy
18	**Servan Höyük ve Kalesi**	Nusaybin/Turgutlu Mah.	6.95 ha	21m	Kasaba
19	**Yazyurdu Höyük**	Nusaybin/Yazyurdu Mah.	1.82 ha	5m	Köy
20	**Kasrik Höyük**	Nusaybin/Yolbilen Mah.	1.6 ha	5m	Köy
21	**Dirim Höyük**	Nusaybin/Dirim Mah.	6.3 ha	13m	Kasaba
22	**Gırê Mara Höyük**	Nusaybin/Çiğdem Mah.	7.7 ha?	7m	Kasaba
23	**Odabaşı Höyük**	Nusaybin/Odabaşı Mah.	5.7 ha	-	Kasaba
24	**Koca Höyük**	Savur/Kocahöyük Mah.	4.6 ha	24m	Köy
25	**Hırbê Kuştiya Höyük**	Savur/İşgören Mah.	1.9 ha	10m	Köy
26	**Kelehê Yamaç Yerleşimi**	Nusaybin/Kalecik Mah.	4.3 ha	-	Köy
27	**Serenli Tepe Üstü Yerl. (Gırê Şêra)**	Savur/Serenli Mah.	0.8 ha	-	Mezra
28	**Yakınca Kalesi ve (Elin) Assur Kaya Kabartması**	Nusaybin/Taşköy Mah.	8 ha	-	Kale

Tablo 5: Şırnak Bölgesi Yüzey Araştırmaları Kapsamında Yeni Assur Varlığını Gösteren Alanlar

ŞIRNAK İLİ YÜZEY ARAŞTIRMALARINDA TESPİT EDİLEN YERLEŞİM YERLERİ					
No	**Yerleşim Yeri**	**Konumu**	**Hektar**	**Yükseklik**	**Yerleşim Tipi**
1	**Kebeli Höyük**	Cizre/Kebeli/Babil Köyü	32 ha	21m	Kale -Kent
2	**Gre Şekşek Höyük**	Cizre/Koçtepe Köyü	2.6 ha	11m	Köy
3	**Gırıkova Höyük**	Cizre/Girikova Köyü	8.4 ha	27m	Kasaba
4	**Korucu Höyük 2**	Cizre/Korucu Köyü	2.45 ha	6m	Köy
5	**Tepeönü Höyük 2**	Cizre/Tepeönü Köyü	6.40 ha	35m	Kasaba
6	**Gre Sor**	Cizre/Yukarı Çeşme Köyü	5.10 ha	20m	Kasaba
7	**Ayn Şeş Höyüğü 2**	Cizre/Kurtuluş Mah.	1 ha	5m	Mezra
8	**Doğantepe Höyüğü**	Şırnak /Merkez	2.2 ha	20m	Köy
9	**Merigya Yerleşimi**	Şırnak/Merkez	1.2 ha	-	Köy
10	**Çobanbey (Silerut) Höyüğü**	Şırnak/İkizce Köyü	6.8 ha	12m	Kasaba
11	**Kasrik Tepeüstü yerleşimi**	Şırnak/Kasrik Beldesi	1.8 ha	-	Köy
12	**Divin Yerleşmesi**	Şırnak/İkizce Köyü	6 ha	-	-
13	**Mehmetçik Höyük**	Cizre/Merkez	4.3 ha	17m	Köy
14	**Revini/Ruveni**	Cizre/Aşağı Konak Köyü	1.2 ha	2m	Köy
15	**Şehitlik Höyük**	Cizre/Nerdüs+Dicle Yakını	3.9 ha	10m	Köy
16	**Finik Höyük**	Güçlükonak/Damlarca K.	1.2 ha	2-5m	Köy
17	**Xırbê Gıjal Höyük**	Cizre/Varlık Köyü	1.5 ha	3m	Köy
18	**Arap Höyük**	Cizre/Varlık Köyü	2.06 ha	4m	Köy
19	**Gırkê Hejir Höyüğü**	Cizre/Korucu Köyü	4.1 ha	9m	Köy
20	**Yalıntepe Höyük/Gre Ga**	Cizre/Yalıntepe Köyü	5.20 ha	13m	Kasaba
21	**Ulaş Höyüğü**	Cizre/Ulaş Köyü	2.55 ha	9/1-3m	Köy
22	**Hisar Köyü Tepeüstü Yerl.**	Cizre/Hisar Köyü	2.1 ha	23m	Köy
23	**İnci (Mehmedi) Höyük**	Cizre/İnci Köyü	0.96 ha	17m	Mezra
24	**Takyan Höyük**	Silopi/Buğdaylı Köyü	27 ha	13m	Kent
25	**Takyan Höyük Yanı 3**	Silopi/Buğdaylı Köyü	0.96 ha	1m	Mezra
26	**Basorin Höyük**	Silopi/Yankale Köyü	31.6 ha	30m	Kale-Kent
27	**Nervan Höyük**	Silopi/Kavallı Köyü	18.12 ha	26m	Kent
28	**Silopi Höyük**	Silopi/Merkez	2.1 ha ?	22m	Köy
29	**Amarzava Höyük**	Silopi/Buğdaylı Köyü	4.95 ha	14m	Köy
30	**Amarzava KB Höyük**	Silopi/Buğdaylı Köyü	1.8 ha	2m	Köy
31	**Gıre Bimrim (Dolan) Höyük**	Silopi/Dolan Köyü	10 ha	14m	Kent
32	**Ali Huseynoğlu Höyük**	Silopi/Kavallı Köyü	4.3 ha	2m	Köy
33	**Serebiye Yamaç Yerleşmesi**	Silopi/Serabiye Köyü	3.3 ha	-	Köy
34	**Hurisya Harabesi**	Silopi/Mahmutlu Köyü	1.6 ha	1.5m	Köy
35	**Rubai Höyük Yakını 1**	Silopi/Kavaközü Köyü	0.40 ha	1m	Mezra
36	**Korova (Ovaköy)Yakını 1**	Silopi/Ovaköy	0.55 ha	6.5m	Mezra
37	**Korova (Ovaköy)Yakını 2**	Silopi/Ovaköy	0.96 ha	2m	Mezra
38	**Ilıcalar Höyük (Havinga)**	Silopi/Ilıcalar Köyü	8 ha	4m	Kasaba
39	**Aktepe Höyük**	Silopi/Aktepe Köyü	1.56 ha	4m	Köy
40	**Tilkabin (Başköy) Höyük**	Silopi/ Başköy	0.96 ha	7.5m	Mezra
41	**Başköy Höyük Yakını 2**	Silopi/ Başköy	1.35 ha	-	Köy
42	**Ortaköy Höyüğü (Pituna Harabeleri)**	Silopi/Ortaköy	2.37 ha	4m	Köy
43	**Kopik Höyük**	Silopi/Ortaköy	5.6 ha?	3.5m	Kasaba
44	**Girge Miçuero**	Silopi/Ortaköy	5.1 ha	3m	Kasaba
45	**Girge Miçuero Yakını 1**	Silopi/Ortaköy	0.63 ha	0.5m	Mezra
46	**Nerdüş Höyük**	Silopi/Pınarönü Köyü	1.65 ha	25m	Köy
47	**Güven Höyük**	Silopi/Yankale	1.06 ha	4m	Köy
48	**Üçağaç Höyük 1**	Silopi/Üçağaç Köyü	0.75 ha	6m	Mezra
49	**Buğdaylı GD Höyük**	Silopi/Buğdaylı Köyü	2.4 ha	3m	Köy
50	**Gırge Mera Yakını 1**	Silopi/Buğdaylı Köyü	4 ha	2m	Köy
51	**Gre Musto**	Silopi/Buğdaylı Köyü	4.8 ha	4.5m	Köy
52	**Girik Bedro**	Silopi/Çiftlik Köyü	5.7 ha	6m	Kasaba
53	**Girik Bedro Yanı**	Silopi/Çiftlik Köyü	0.84 ha	2m	Mezra
54	**Girik Bedro Yanı 4**	Silopi/Çiftlik Köyü	0.3ha	1m	Mezra
55	**Gre Hazale**	Silopi/Buğdaylı Köyü	2.43 ha	4m	Köy
56	**Gre Tehali**	Silopi/Çiftlik Köyü	4.5 ha	4m	Köy
57	**Şurik Deresi Yanı Höyük 1**	Silopi/Yankale Köyü	3 ha	1m	Köy
58	**Şurik Deresi Yanı Höyük 3**	Silopi/Yankale Köyü	0.3 ha	1m	Mezra
59	**Alişama Höyük**	Silopi/Yankale Köyü	0.7 ha	3m	Mezra
60	**Kapılı /Qulkit Höyük**	Silopi/ Kapılı/Qulkit Köyü	3.5 ha	3m	Köy
61	**Çukurca Höyük/Körtik**	Silopi/Çukurca Köyü	0.75 ha	7m	Mezra
62	**Hazayi/Doruklu Höyük 1**	Silopi/Doruklu Köyü	3.36 ha	13m	Köy
63	**Kerpiç Höyük**	Silopi/Doruklu Köyü	0.3 ha	3m	Mezra
64	**Tıl Sekan**	İdil/Özbek Köyü	5.7 ha	17m	Kasaba
65	**Küçük Kozluca Höyük**	İdil/Kozluca Köyü	7.40 ha	10m	Kasaba
66	**Kozluca Höyük**	İdil/Kozluca Köyü	-	-	-
67	**Şaburk Höyük**	İdil/Tepecik Köyü	3.1 ha	8m	Köy
68	**Gültepe Höyük**	İdil/Çığır Köyü	1.32 ha	6m	Köy
69	**Gırıkê Moza**	İdil/Kurtuluş Köyü	2.17 ha	10m	Köy
70	**Tılê Reş 1**	İdil/Çığır Köyü	4.85 ha	24m	Köy
71	**Tılê Reş 2**	İdil/Çığır Köyü	1.15 ha	2m	Köy
72	**Aşağı Yavşan Höyük**	İdil/Aşağı Yavşan Köyü	0.92 ha	6m	Mezra
73	**Süfan Deresi Höyüğü**	İdil/Yukarı Yavşan Köyü	2.95 ha	8m	Köy
74	**Ortaköy Höyüğü**	İdil/Ortaköy	1.73 ha	6m	Köy
75	**Dirsekli (Gre Harabeşeraf) Höyük**	İdil/Dirsekli Köyü	2 ha	19m	Köy
76	**Deştıka Bzena**	Güçlükonak/Koçyurdu K.	0.25 ha	-	Mezra
77	**Gırê Elim Harabeleri**	İdil/Oymak(Rizok)	1.37 ha	-	Köy
78	**Cıreh Harabeleri**	İdil/Tepecik Köyü	-	-	

Örneğin Ziyaret Tepe'de gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda G Operasyonu'nda açığa çıkarılan büyük binada 21 adet pişmemiş çivi yazılı pişmemiş tablet saptanmıştır. Bu tabletlerin çoğu, normal şartlar altında bir hesap döneminin sonunda rutin olarak imha edilecek olan kısa, geçici idari belgelerden oluşmaktadır. Tabletlerden ZTT 1 ve 4 eponym yıllarına göre tarihlendirilmiştir. Tabletlerden ilki muhtemelen 613 yılında göreve gelen ve tanınmış biri olan Nabû-tapputu-alik'e ikincisi ise daha önce tanınmayan Aššsur šarrani'ye ait olduğu anlaşılmıştır. Diğer bazı tabletler çoğunlukla yılın üçüncü ve dördüncü aylarında olmak üzere yalnızca ay ve güne göre tarihlendirilmiştir. Tabletler bir kapıyla birbirine bağlanan Oda 9 ve Oda 10'a dağıtılmıştır. Mozaik döşeli bir avlunun yanında yer alan bu bina, daha büyük olan Oda 10'da her biri 10.000 litreye kadar tahıl alabilen üç pithos içerdiği ve tabletlerin çoğunun arpa ile ilgili olduğu göz önüne alındığında, bir tahıl ambarı olarak işlev görmüş olmalıdır. Küçük odada bulunan ZTT I ve ZTT 2 yazılı belgeleri, 20 ve 26 Nisan tarihlerinde 76.000 litre arpanın alındığını kaydetmektedir; bu miktar, bir ay boyunca 2.400 kişiyi ve bir yıl boyunca 200 kişiyi doyurmaya yeterli bir miktardır. 10. Oda'daki belgeler esas olarak ZTT 12 ve ZTT 13'teki tahılın depolanması ve dağıtımıyla ilgilidir; önemli miktarlarda arpadan 10.800 litresinin *akītu* festivaline, 2.000 litresinin ise hareme (*bēt isāti*) dağıtıldığı ifade edilmiştir. ZTT 11'de harem yöneticisi (*šakintu*) 4.000 litre arpa aldığı; ZTT 14'te ise valinin resepsiyonu için (*ana pānāt pāhiti*) fırıncılara 200 litre arpa verilmiştir. Tahılın kaynağı olarak çeşitli köyler (*kapru*) ve kişiler gösterilmektedir. Ayrıca ZTT 13'te, 42.100 litre arpa içeren bilim adamları/uzmanlar evinin tahıl ambarından (*karmu ša bēt ummāni*) bahsedilmektedir (Parpola, 2005, s.29-30).

Tahılın alınması, depolanması ve verilmesiyle ilgili tüm belgeler depolama küplerinin yanında bulunmuş bu nedenle bunlar muhtemelen orijinal olarak depo sahibinin masasında veya yere yerleştirilen sepetlerde referans olarak saklanmıştır. Ancak daha önemli olan belgelerin başka bir yerde saklandığı görülmüştür. Oda 9'un kuzey duvarının yanında, bir tahıl borcunu kaydeden mühürlü ZTT 4 tableti bulunmuştur. Muhtemelen ahşap bir rafta veya duvara tutturulmuş bir dolapta saklandığı düşünülmektedir. Ayrıca diğer tablet arasında ZTT 6; bir "erkek-kadın" (*assinnu*) bir badanacıya teslim edilmesini kaydeden alışılmadık bir nakil, ZTT 8; yeminli rehin içeren olağandışı bir giysi kredisi, ZTT 9; genç kadınların ve bir erkeğin listesi ve ZTT 19'da muhtemelen bir kâhine ve insanların yeniden yerleşimine gönderme yapan parçalı bir mektuptan oluşmaktadır. ZTT 6'daki "erkek-kadın"

sahibinin Nineveli İştar'ın kâtibi Sasî olduğu belirtilmiştir. Bu adam aynı zamanda iki metinde daha geçmektedir. Büyük miktarda arpa aldığı ZTT 1 ve ZTT 4'ter Ahua-eriba tarafından yönetilen bir tahıl kredisine tanık olmuştur. Ayrıca bu kişilerin dışında deşifrasyonu yapılan diğer tabletlerden bazı şahıs isimleri yer almakla birlikte tüm bu şahısların Sasî unvanına göre sadece Nineve'deki İştar tapınağı olabilecek tahıl ambarının sahibi olan kurumun daimi üyeleri olduğu sonucuna varılmıştır (Parpola, 2005, s.30).

Assurluların Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki ekonomik amaçlı fiziksel peyzajın dışında dini ve kozmolojik mekânsal alan kapsamında sembolik peyzaj da önemli bir unsuru teşkil etmektedir. Assurluların gözünde Güneydoğu Anadolu'yu kapsayan yaylaların, Mezopotamya uygarlıklarının gözünde da dağlık bir alan, dünyanın sonu ve yeraltı dünyasına, kutsal *Kur*'a giriş olarak algılamaktadırlar. Diğer bir özellik ideolojik olup birinciyi tamamlamaktadır. Diyarbakır'ın 70km kuzeydoğusunda Birkleyn mevkiinde, Dicle'nin kaynağı veya Dicle Tüneli olarak adlandırılan alanda, I. Tiglat Pileser (MÖ 1114-1076) ve III. Salmanassar (MÖ 858-824) gibi Assur hükümdarları burada kabartmalarını yaptırmış ve kraliyet sözlerini geçişlerinin ve büyüklüklerinin işaretleri olarak yazdırmışlardır (Guarducci, 2011, s.11-12; Guarducci, 2018, s.71-72). Yeni Assur hükümdarları programatik yazıtlarında ve fermanlarında sıklıkla eski Yakın Doğu "çoban kralı" sıfatını kullanmışlardır. Hem güneş (*šamšu*) hem de çoban (*rē'û*) hükümdar imgelerinin Mezopotamya devlet ideolojisinde MÖ 3. binyıldan başlayarak uzun bir geçmişi vardır. Güneş-tanrı benzetmesi büyük ihtimalle Şamaş'ın evrensel hâkimiyetine ve kralın geniş toprak iddialarıyla bağlantılı olarak her şey üzerindeki yasal otoritesine gönderme yapmaktadır (Karlsson, 2013, s.162; Rosenzweig, 2016, s.313).

Buradaki kral, halkına yiyecek, barınak ve bu pastoral eylemlerle sürüsünün geçimini sağlamaktadır. II. Assurnasirpal bazen yabancı şehirlerde ve yerel saraylarda, yani idari merkezlerde "arpa ve saman" (*še'u u tibnu*) depoladığını iddia etmiştir. Dolayısıyla en azından kötü hasat zamanlarında yerel halkın yanı sıra bürokrasi ve ordu da bu depolamadan faydalanabildiği düşünülmektedir. III. Salmanassar, "*benim (yani onun) topraklarımın bazı bölgelerinde*" (*ina šiddi mātija*) sabanın sıklıkla kullanıldığından ve bu faaliyetin sağladığı büyük arpa ve saman hasadından bahsetmektedir. Kralın çobanlık görevlerini yerine getirmesinin bir diğer ve bununla bağlantılı ifadesi şehirleri yeniden inşa etmesi ve insanları yeniden yerleştirmesidir. Örneğin her iki kral da, Aramilerin nüfus baskısı nedeniyle terk edilen Yukarı Dicle

Bölgesi ile Cezire'deki şehirlerin yanı sıra yerel sarayları yeniden inşa ettiklerini ifade etmektedirler. Nitekim II. Assurnasirpal, mülteci durumuna düşen Assurluları geri getirip barışçıl bir meskene (*šubtu nēḫtu*) yerleştirmiş olmakla övündüğü yazılı kaynaklarda belirtmiştir (Karlsson, 2013, s.165).

Ülkeleri temsil etmek için seçilen semboller tarım ve bahçeciliğin önemini vurgulamaktadır. Örneğin Sargon'un incir ağacı ile ekim makinası-sabanın kombinasyonu Assur Ülkesi'ni, Esarhaddon'un ekim makinası-sabanın ve hurma ağacı kombinasyonu ise Assur ve Babil Ülkesi anlamına geldiği düşünülmektedir. Ülkeleri temsil etmek için seçilen semboller tarım ve bahçeciliğin önemini vurgulamaktadır. Nitekim kralın topraklarına karşı olan tutuma bakıldığında ise kralın çiftçi ve bahçıvan (*nukarippu*) olarak rolü, hem kralın öz imajını destekleyen kaynaklarda yaygınlaştırılır hem de daha az önyargılı metinlerde vurgulanmaktadır. Assurlu kralların "çiftçi" unvanı, kralın en yüce görevlerinden ve öncelikli ilgi alanlarından biri olan toprağı işlemeyi yansıttığı için seçilmiştir (Radner, 2000, s.235-236).

Ayrıca Yeni Assur Dönemi'nin erken evresi olarak kabul edilen II. Adad Nirari'nin MÖ 10.yy'ın sonu / 9.yy'ın başına karşılık gelen krallık döneminden, MÖ 7.yy başına tarihlendirilen Sanherib dönemine dek uzanan tarihsel süreçte Cudi Dağı, Dicle ve Doğu Habur Nehirleri üçleminde Assur'un kuzey sınırını oluşturan *Ulluba* Bölgesi'nin Assur emperyalizmi açısından bu bölgeye gerçekleştirilen askeri seferler dikkate alındığında; Assur'un istilaları hakkında temel bilgi kaynağımız olan, başkentlerde ele geçen yazılı kaynakların ve görsellerin yanı sıra söz konusu periferi bölgesinde tespit edilen bir grup anıttan söz etmek mümkündür. Taş steller ve kayalara oyulan kabartmalar şeklinde tanımlanan, askeri seferler sırasında dikilen bu anıtlar, sadece Assur krallarının istila ettikleri toprakları değil; aynı zamanda son derece yüklü sembolik anlamı olan bir mekanı, bir ritüeli, geleneği ve meşruiyeti temsil etmektedirler. MÖ 9.yy'ın başlarında, II. Tukulti Ninurta'nin Kaşiyari Dağları'nı aştığı dönemde *Šubnat* Nehri'nin kaynağında heykelini diktiği bilinmektedir. *Šubnat* adına ilk defa rastladığımız II. Tukulti Ninurta'dan sonra tahta geçen oğlu II.Assurnasirpal ise krallığının ikinci yılında kuzeye yaptığı seferde *Šubnat*'ta bu kez, kendi tasvirini yansıtan bir steli diktirmiştir. II.Assurnasirpal'in babası II. Tukulti Ninurta ve atası I. Tiglat Pileser'in anıtlarının olduğu *Šubnat*'a yaptığı ziyaret ile MÖ 9.yy'da, Assur'da daha önceki ata krallar tarafından yapılan anıtları, nesiller boyu ziyaret ederek ritüeller gerçekleştirme geleneğini görmekteyiz (Kozbe, 2021, s.390-391).

5.2.5. Yukarı Dicle Bölgesi'nde Tarım Ekonomisinin Parametreleri

Bu doğrultuda MÖ 1. binyıl ekonomilerinin gelişimini yapılandıran fiziksel peyzajın geniş unsurları bakımından Yukarı Dicle Bölgesi'nin verimli toprakları uygarlıklar için yalnızca çeşitli fırsatlar ve alanlar sağlamakla kalmayıp aynı zamanda birbirine bağlı ekolojilerden oluşan bir tarımsal peyzaj mozaiği oluşturmuştur. Bu geniş peyzaj birimleri ve çeşitlendirilmiş ekolojiler çerçevesinde, Demir Çağı tarımsal üretimi, her biri yerel peyzaj kategorisine göre oldukça farklı olanaklar sunan; temel gıda ekonomisinin başında özellikle buğday, arpa ve mercimeğin kuru tarımı gelmektedir. Bununla birlikte Kaşiyari Dağları gibi yüksek dağlık kesimlerinde üzüm üretimi gibi bağcılık faaliyetleri, ormanlık alanlardan elde edilen kerestenin yanı sıra yük hayvanları ile domuzlar ve gittikçe artan bir şekilde koyun, keçi çobanlığı da dahil olmak üzere hayvancılık faaliyetleri ki et ihtiyacının yanında yerel yünden tekstil üretiminin de artmasına olanak sağlamıştır. Ayrıca zengin bakır demir yataklarına sahip olduğundan, demir metalinde eşya üretimi ve kara ticareti de saray ekonomilerinin güçlenmesine katkıda bulunan çok yönlü bir ekonomi mekanizması mevcuttur (Wilkinson, vd., 2014, s. 50).

Genel olarak tarımın içinde barındırdığı parametrelerin başında işlevsel olarak sosyo-ekonomik sistemler, gıda üretiminin temel amacı için saf veya entegre edilmiş bitkisel/hayvansal üretim sistemlerinde mahsul yetiştirmek veya hayvancılık yapmak, aynı zamanda malzeme ve enerji kullanımı için biyokütle sağlamaktır. Tarımsal üretim sistemlerinde, üretim faaliyeti, küçük ölçekli aile veya büyük ölçekli endüstriyel çiftlik organizasyon biçimi, iklimsel ve diğer çevresel koşullarla nüfus yoğunluğu, arazi mevcudiyeti, tarım politikası, çiftlik ve pazar yapıları gibi sosyo-ekonomik faktörler belirleyici rol oynamaktadır. Tarımsal üretim sistemlerinin iklimsel, fiziksel, çevresel ve toplumsal koşullarla bütünleşmektedir. Dolayısıyla tarım, kültürel peyzajları şekillendirir ancak aynı zamanda toprak ve su kaynaklarının bozulmasıyla ve ilgili ekosistem ürün ve hizmetlerinin bozulmasıyla ilişkilendirilmektedir (Lewandowski, vd. 2018, s. 102-103).

Modern anlamdaki tarım sistemleri günümüz için her ne kadar geçerli temel faktörler sunsa da bu temel özellikler antik dönem tarımsal faaliyetler ile uğraşan uygarlıklar için de geçerlidir **(Şekil 5.5).** Bu doğrultuda tarımsal üretim sistemleri ve belirleyici faktörler;

- ✓ Su, arazi, otlatma ve ormanlık alanları dâhil olmak üzere mevcut doğal kaynak tabanı,
- ✓ Yüksekliğin önemli bir belirleyici olduğu iklim,
- ✓ Peyzaj kompozisyonu ve topografya,
- ✓ Çiftlik büyüklüğü, kullanım süresi ve organizasyon şekli,
- ✓ Tarla bitkileri, hayvancılık, ağaçlar, su ürünleri yetiştiriciliği, avcılık ve toplayıcılık, işleme ve tarım dışı faaliyetler de dahil olmak üzere çiftlik faaliyetleri ve hane geçim kaynaklarının hakim modeli,
- ✓ Üretim yoğunluğunun belirlenmesi ve mahsuller, hayvancılık ve diğer faaliyetlerin entegrasyonu için kullanılan teknolojilerin türü,
- ✓ Mahsul rotasyonu türü kapsamında doğal nadas, tarla sistemi, çok yıllık mahsullü sistem,
- ✓ Su temini türü olarak sulu veya yağmurla beslenme ile kullanılan yıllık ve/veya çok yıllık mahsullerin düzeyi gibi (Lewandowski, vd. 2018, s.104)

temel belirleyici faktörlerden oluşmaktadır. Özellikle meyve ağaçları tarımsal açıdan bakıldığında genellikle çok yıllık ürünler olarak tanımlanır ve ormancılığa dayalı sistemler olarak değerlendirilmez. Ancak, yıllık mahsulü ağaçlar ve mera sistemleriyle birleştiren veya ağaç türleri ile yıllık mahsullerin birleşimini birleştiren tarımsal ormancılık türleri istisnadır (Lewandowski, vd., 2018, s. 102-104).

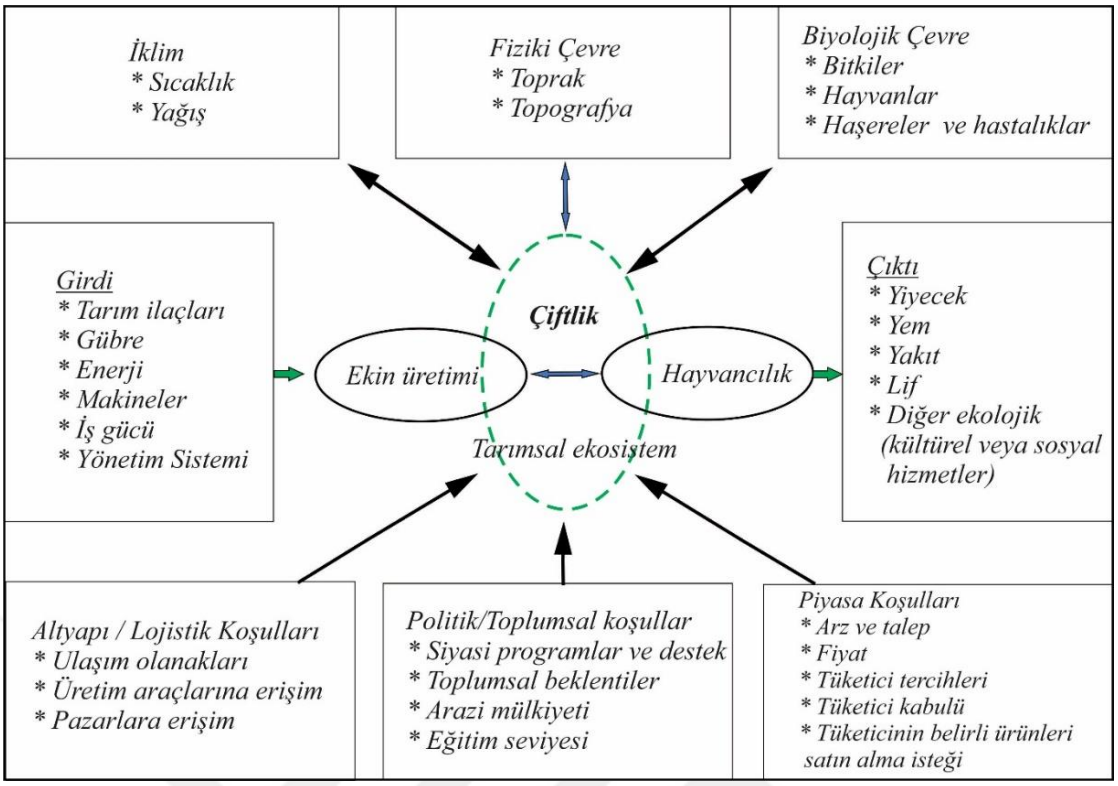

Şekil 5.5: Tarımsal Üretim Sistemleri ve Belirleyici Faktörler (Lewandowski, vd. 2018, Fig. 6.4)

5.2.6. Assur'un Toprak Mülkiyeti ve Arazi Kullanım Hiyerarşisi

Eski Önasya'da tarımsal üretim, ilk tarım politikalarının geliştirilmesine, sosyal yaşamı ve toplum yapısını değiştirerek sosyal sınıfların oluşmasına neden olmuştur. MÖ 3. binden itibaren Mezopotamya kralları, halkı ve orduyu beslemek için fethettikleri bölgelerden halk gruplarını zorunlu göçe tabi tutarak hükmettikleri başka bölgelere naklettirip tarım çiftlikleri kurmuş, bunları kral sülalesinden kişilere ve önemli komutanlara tahsis ederek yönetimini sağlamıştır (Ökse, 2019b, s.188).

Assur İmparatorluğu'nun rasyonel bir resmini çizmek zordur çünkü devletin en üst kademesinden en alt kademesine kadar imparatorluk ve mülk idaresi arasında sıklıkla kafa karışıklığı söz konusudur. Saray hem hükümetin merkezi, hem de kralın etki alanının odak noktası olup bu ikili işlev tüm ara aşamalarda, ikincil saraylarda ve taşra merkezlerinde tekrarlandığı görülmektedir (Joannès, 2004, s.69).

Tunç Çağı'na kıyasla daha yağışlı bir Demir Çağı iklimi, MÖ 1. binyılın başlarında yağmurla beslenen Mezopotamya'nın kuzeyindeki ekilebilir arazilerin genişlemesine neden olmuştur. Bu yağışlı iklimle eş zamanlı olarak Assur İmparatorluğu bir toprak ıslahı ve yerleşim programı başlatmıştır. İmparatorluk, yerleşik siyasi ve yasal kurumları, yani *kapru* topraklarının yönetimini kullanarak, sürgün edilen

insanları, köleleri ve yerleşik göçebelerin özgür olmayan nüfusları yeni ve marjinal olarak verimli topraklara yerleştirmiştir. Bu topraklar kaynaklarını Assur seçkinleri yönlendirerek bağımlı bir nüfusu yerleşik hale getirmiştir. Geç Tunç Çağı Assur'unda olduğu gibi, uzun vadeli ve nesiller arası kontrolü engellemeye çalışan kısıtlamalarla birlikte, arazinin devredilebilirliği sınırlı olup bu ıslah yavaş ilerleyen bir arazi iyileştirme projesi olarak işlevsel olarak çalışmıştır. Tarımsal alanlarda çölleşmeyi engellemesine rağmen merkezi yönetim sistemi, feodal ekonomik teşvikler ve sınırlı devredilebilirlik ile orta halli bir toprak sömürüsü rejimi yaratmıştır. MÖ 8. yüzyılın ortasındaki siyasi çalkantıların ardından Assurlular bu toprakları tamamen devredilebilir hale getirmiş gibi görünmektedir (Kozuh, 2021, s.552).

Ayrıca doğrudan özel mülkiyete ek olarak, *ilku* adı verilen bir düzenleme kapsamında arazi elde tutulabilmektedir (Grayson, 1991d, s. 213-214). *İlku* sistemiyle hem sivil, hem de askeri devlet hizmetinin yerine getirilmesi karşılığında araziyi kullanma hakkına sahip olunduğu bilinmektedir. Eyaletin tüm toprak alanının ne kadarının *ilku* sistemi altında tutulduğu bilinmemektedir. Ancak kral vergi muafiyeti vermediği sürece, arazinin kullanım hakkı vergi ödeme görevi ile *ilku'ya* tabi olsun ya da olmasın tüm ekili alanlar bir tahıl (*šibšu*)ve saman (*nusāhē*) vergisine tabi tutulmaktadır (Grayson, 1991d, s.213-214; Radner, 2000, s.242-243).

Özel mülkiyete ait araziler mevcut olmasına ve serbestçe alınıp satılabilmesine rağmen, özellikle yeni fethedilen ve yeni ekilen araziler otomatik olarak krala ait olduğundan, arazinin çoğunluğu devlete ait olduğu bilinmektedir. Ancak kral, büyük miktardaki arazinin mülkiyet haklarını yetkililere, tapınaklara ve askerlere devretmiştir. Devlet mülkiyetindeki toprakların, mutlak mülkiyetten vazgeçmeden işletilmesi için dağıtılmasıyla merkezi yönetim büyük ölçüde rahatlamış ve aynı zamanda kralın mutlak iktidarını tehlikeye atacak bağımsız büyük toprak sahiplerinin ortaya çıkması da engellenmiştir (Radner, 2000, s.243).

Özellikle tarımsal kolonizasyon kesinlikle emperyalizmin altyapı ihtiyaçlarını karşılarken, Yeni Assur'un tarımsal yeniden yerleşim projeleri aynı zamanda tarımcıları ve imparatorluğu birbirine bağlayan yeni üretim ilişkilerini ve karşılıklı bağımlılığını da dayatmaktadır. Yeni Assur'un tarımsal faaliyetleri, merkezi yönetimdeki çevresel ve ekonomik yeniliklerin müjdelenmesinin yanı sıra, siyasi platformların genişletilmesi ve tabi devlet ilişkilerinin yapılandırılması için yeni fırsatlar da sunmaktadır. Toplumsal bir mühendislik projesi olarak görülen tarımsal sömürgeleştirme, sürgün edilenlerin yerle olan duygusal bağlarını yeniden formüle etmiştir. Assur toprak kullanım teknikleri ve

uygulamalarına yeni güvenler oluşturarak tarımcıları vergilendirme ve zorunlu askerlik gibi ekonomilere yönlendirilmiştir. Yerinden edilen insanlar kendilerini fiziksel olarak eşitsizlik ve coğrafi yer değiştirme, bölgesel üretim ve emperyal tüketimin yarattığı bağımlılık ilişkileriyle çerçevelenmiş bir tarım sisteminde bulmuşlardır. Böylece tarımsal sömürgeleştirme, maddi, sembolik ve somut yollarla, yönetenler ile yönetilenler arasında yeni ilişkilerin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuş ve peyzajın şekillenmesine doğrudan etki etmiştir (Rosenzweig, 2016, s.310).

Bu doğrultuda Erken, Orta ve Yeni Assur Dönemi'ndeki hiyerarşik düzenin (**Şekil 5.6**) dönüşümüne genel olarak baktığımızda ekonomik gücün temelini oluşturan arazilerin kullanımı dikkat çekmektedir. Erken Assur bürokrasisinde krallar iktidar, seçkinlerden oluşan konsey ve tapınakla paylaşmıştır. Elit kesim seçkin tüccarlardan ve toprak sahiplerinden oluşmaktadır. Bir dereceye kadar zorunlu olarak varsayımsal olan bu durum Erken Assur Dönemi'ndeki Assur toplumunun sosyal ve politik hiyerarşisini tasvir etmektedir. Nitekim aşağıdaki diyagram birbiriyle ilişkili üç hiyerarşik dalı göstermektedir. Merkezde ordu, bürokrasi, devletin idaresi altındaki toprak ve işçilerden oluşan yönetim yer almaktadır. Sağda rahipler ve yöneticilerin bulunduğu tapınak mülkleri tasvir edilmiştir. Mezopotamya'da tapınaklar, tanrıları beslemek ve giydirmek amacıyla mülk sahibi oldukları bilinmektedir. Bu hiyerarşinin en solundaki üçüncü kolunda, tüccarlar ve üst tabakadan, onların akrabalarından ve köylerinden oluşan konseyler gösterilmektedir (Yoffee, 2010, s.185-187). Bu diyagramda özellikle köylerdeki işçilerin, askerlerin ve tüm tarım arazilerinde çalışan işçilerin Assurlu olduklarına dikkat edilmelidir (Yoffee, 2010, s.187).

Orta Assur Dönemi'nde özellikle MÖ 14. yüzyılda Assur'un çağdaşı olan Kassit, Mitanni ve Hititler'in dahil olduğu bir güç mücadelesinin yaşandığı çatışma bölgesinin olduğu bilinmektedir. Orta Assur Dönemi, büyük ölçüde yeni devletlere ve sınırlarına yönelik askeri kampanyalara tepki olarak siyasi bir rönesans yaşamıştır. Bu düşmanlarla mücadele etmek için Orta Assur kralları, güçlerini merkezileştirmeye ve kısa süre içinde etkili bir askeri direniş oluşturmaya başlayarak yayılmacı bir orduya dönüşmüştür. Eski Assur'un diagramı ile karşılaştırdığınızda, Erken Assur Dönemi'nin kralla iktidarı paylaşan konseylerinin ve saray müessesesinin ortadan kalktığını görülmktedir. Aslında Orta Assur krallarının merkezileştirme programı, Assur soylularının geleneksel güçlerini yerinden etmeyi amaçladığı düşünülmektedir (Yoffee, 2010, s.188-189). Orta Assur'a ilişkin diyagramda, Orta Assur krallarının, Erken Assur sisteminin tersine, orduyu, tapınakları, eşrafı ve yerel köylüleri doğrudan kontrolleri

altına alarak toprağın yönetimini nasıl düzene koymaya ve basitleştirmeye çalıştıklarını görebiliriz. Assur soyluları kraliyet gücüne dirense de kralların bu gücü bu dönemde artmıştır. MÖ 1200 civarında yaşanan bölgesel savaşlar, göç dalgaları Assur krallarının planlarını bozarken, Assur'daki merkezileşme süreci kısa sürede yeniden başlamış ve MÖ birinci binyıla kadar devam etmiştir (Yoffee, 2010, s. 189).

MÖ 1. binyılın başlarından itibaren Yeni Assur İmparatorluğu'nun başarılı krallarının sistematik girişimleri sayesinde Yakındoğu'nun hegemonik gücü olmalarını sağlamıştır. Bu dönemdeki işlevsel sistemlerin biçimsel özelliklerini inceleyenlerin bakış açısına göre, hiyerarşinin üstteki üç düzeyi yatay olarak birbirine sıkı sıkıya bağlıyken, üst düzeyleri alt düzeylere bağlayan dikey bağlar giderek daha gevşek bir biçimde bağlandığı görülmektedir (Yoffee, 2010, s.190-192). Teoride tüm topraklar taçla temsil edilen tanrıya aitken pratikte ise devletin yalnızca belirli bir kısmı bulunmaktadır ve geriye kalanı tapınakların, zengin ailelerin ve özel kişilerin elinde olduğu yönündedir (Grayson, 1991d, s. 213-214). Örneğin bir tapınak, kendi personel hiyerarşisine ve kendi ekonomik kaynaklarına sahip, kendi kendine yeten bir topluluktu iken Yeni Assur Dönemi'nde kraliyet çıkarlarına daha fazla bağımlı hale geldikçe kendi işleri üzerindeki kontrolünü kaybetmeye başlamıştır (Grayson, 1991d, 224). Diğer bir değişle statülerini artık geleneksel Assur akrabalık sistemi ve toprak sahibi olma geleneklerindeki yerlerine borçlu olmayan, rütbe ve güçlerini yalnızca devlet makamlarından alan, yer, ordu ve seçkinler arasındaki yakın ilişkiler, sistemin üst düzeyini parçalanmış ve tamamen silinmeye karşı savunmasız hale getirmiştir (Yoffee, 2010, s.190-192).

Yeni Assur İmparatorluğu'nun ilhak ettiği bölgelerin Assur'a entegrasyonu kapsamında başkente veya daha geniş bir bölgesel isme göre belirlenen illerin tanımlanmasıyla sağlanmıştır. Bunların yönetimi, krala sadık olan kişilere, yalnızca çıkarları için onlardan önemli miktarda gelir elde eden yüksek statüdeki soylulara bırakıldığı bilinmektedir ki bu sistem MÖ 827'yılındaki krize yol açan bir gerçektir. Eyaletlere bölünen topraklar, yıllık haraç ödenmesi, asker tedarik edilmesi ve Assur çıkarlarına hizmet edilmesi karşılığında geleneksel hanedanlarına bırakılan vasal krallıklarla bir arada yaşadıkları bilinmektedir. III. Tiglat Pileser Dönemi'nde bazı vasal devletlerin dönüştürülmesi veya eski tüm bölgelerin alt bölümlere ayrılması, *turtânu* makamının çoğaltılması gibi merkezileşmenin güçlenmesine yönelik girişimlerin (Joannès, 2004, s.68) temel sebebi hiyerarşi düzeninin sağlanmasına yöneliktir.

Yeni Assur hiyerarşisinin yatay olarak birbirine bağlı üst katmanlarının kaldırılması, toprak sahibi soylular ve Assur soyluları düzeyine ilerlememiştir çünkü Erken Assur örneğinde olduğu gibi bu geleneksel yerel seçkinler, merkezi bir hükümet ve muazzam büyüklükte bir ordu kurma çabaları sırasında Assurlu krallar tarafından sistematik olarak ortadan kaldırılmıştır. Ordunun başarıları devleti desteklemiş ve komutanlar esasen kırsal kesimdeki geleneksel eşrafın yerini almıştır. Bu kırsal kesimde ve kraliyet başkentlerinde çoğunlukla Assurlu olmayan sürgün edilen insanlar yerleştirilmiştir (Yoffee, 2010, s.193). Yeni Assur Dönemi'nde toprak mülkiyetinin karakteri, Orta Assur Dönemi'ndeki gelişmelerin doğrudan bir sonucudur. Şehirlerin ve köylerin sahip olduğu arazilere ilişkin doğrudan bir kanıt bulunmamaktadır. Ancak tarım arazilerinin uyumlu kullanımının düzenlenmesi, il yönetiminin temel olarak en önemli sorumluluklarından biri olduğundan topluluğun arazi mülkiyeti açısından önemi hafife alınmamalıdır (Radner, 2000, s. 242).

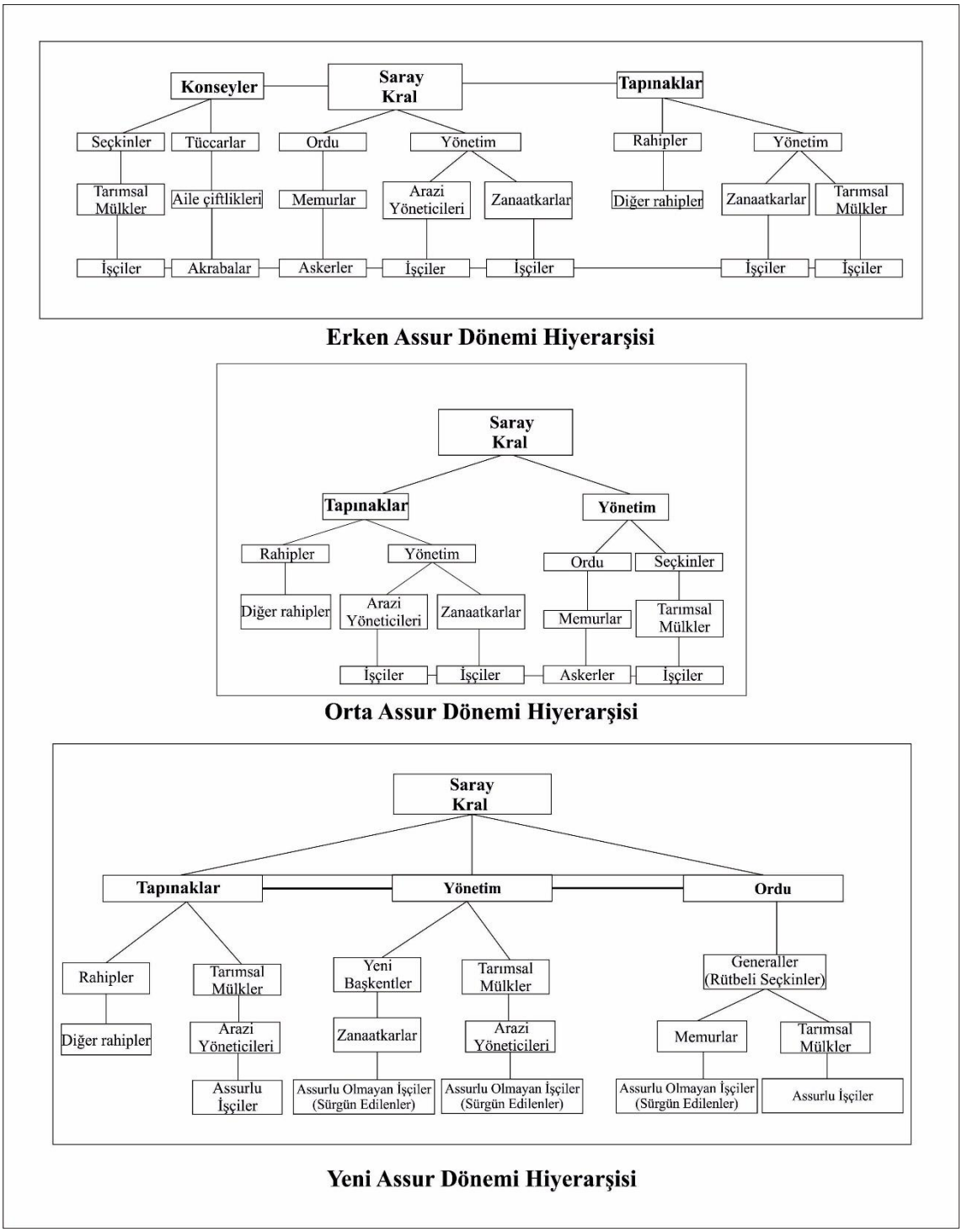

Şekil 5.6: Erken-Orta- Yeni Assur Dönemlerinde Hiyerarşik Düzen (Yoffee, 2010, Fig.7.5;7.6;7.7)

5.2.7. Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'nin Peyzajına Yönelik Politikası

Yukarı Dicle Bölgesi, tektonizma, kıvrımlı ve yatay yapılar, karstlaşma, fluviyal süreçler gibi yapısal birçok faktör ve morfojenetik süreçler tarafından şekillenmiştir.

Dolayısıyla bu süreçlere özgü çok çeşitli ve zengin bir rölyef söz konusudur. Bunun yanı sıra alanda, geçmişte hem kurak-yarı kurak; hem de nemli iklim dönemlerinde oluşmuş yer şekillerine de rastlanmaktadır. İnsanın yaşam faaliyetleri doğal çevreyle yakın ilişki içindedir. Özellikle eski uygarlıkların merkezi durumunda olan ve aynı zamanda Holosen doğal çevre değişimlerinin çok fazla yaşandığı Anadolu ve Yukarı Mezopotamya açısından önemi büyüktür. Yukarı Mezopotamya, Epi-paleolitik Dönem itibariyle çevre-insan etkileşiminin yoğun olarak yaşandığı ve bu etkileşim sonucu birçok uygarlığın ortaya çıktığı bir coğrafyadır. Bu coğrafyada yakın çevresindeki doğal peyzaj unsurlarının avantajları ve etkileri ile kurulmuş ve gelişmiş birçok medeniyetin izleri ve kalıntıları mevcuttur (Karadoğan ve Kozbe, 2017, s.339-340; Karadoğan ve Kozbe, 2013, s.539-543).

Yukarı Dicle Bölgesi, Güneydoğu Toros Dağları ile Mardin Eşiği Dağları arasında kalan ve bu dağlardan inen akarsularla beslenen Dicle Vadisi'nin oluşturduğu, ortalama 700.000 hektarlık verimli bir tarım alanıdır (Ökse, 2019b, s.187; Kozbe, 2006a, s.496). Dicle Nehri'nin, Güneydoğu Toroslar'ın eteklerinden başlayarak Cizre ilçesinden Suriye topraklarına girdiği noktaya kadar coğrafi alan arkeolojik anlamda bir bütünlük sergilediği için söz konusu bu verimle tarım alanlarına Mardin Eşiği Dağları ile Cudi Dağı'nın güney kesimindeki tarımsal anlamda zengin toprakların da eklenmesi gerektiği kanısındayım. Bu durmda özellikle Yukarı Dicle Bölgesi sınırları içinde kalan Cizre-Silopi Ovası, İdil Ovası ve buranın batı yönündeki bir uzantısı olarak Çağ Çağ Suyu'na kadarki Nusaybin Ovası'nın verimli tarımsal alanlarını kapsayan yaklaşık 100.000 hektarlık bir alan dâhil edildiğinde bölgenin toplam 800.000 hektarlık verimli tarım alanına sahip olduğu düşünülebilinir. Aslında Yukarı Dicle Bölgesi'ni kuzey-güney yönünde iki ayıran ve doğu-batı doğrultusunda bir set gibi uzanan Kaşiyari Dağları'nın güneyinde yer alan Cizre, İdil ve Nusaybin Ovası ile Cudi Dağı'nın güney eteklerinde yer alan Silopi Ovası, Assur başkentinin kuzeyinde ulaşılması rahat bir noktada yer almaktadır. Coğrafi Assur merkezine oldukça yakın olan bu bölgeye Dicle'nin hem doğu hem de batı kıyısındaki karayollarının yanı sıra Dicle Nehri'nin bu bölgede taşımacılığa uygun şartlar sunması nedeniyle nehir taşımacılığıyla da bağlantı kurulmaktadır. Genellikle araştırmalar kapsamında Cizre-Silopi Ovası olarak ele alınan bu alana, Yukarı Habur Bölgesi'nin kuzey sınırını oluşturan Nusaybin ve İdil Ovası'nın doğu-batı doğrultusunda uzanan Cizre-Silopi Ovası ile bütünlük sergilemesi nedeniyle çalışma alanımıza dâhil edilmiştir (**Harita 5.8)**.

Nitekim bu stratejik mekânsal alan, Demir Çağı'nda Assurlu kralların kuzeye yönelik askeri seferler kapsamında başlangıç noktası Girnavaz Höyüğü'nün hemen kuzeyindeki Çağ Çağ Vadisi veya Şubnat'ın hemen kuzeyinde önemli geçiş güzergâhlarının başlangıç noktasını oluşturmaktadır.

Harita 5.8: Yukarı Dicle Bölgesi Lokasyonu

Ayrıca Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Tur Abdin Dağları ile Cudi Dağı'nın güney eteklerinde kalan Nusaybin-İdil ve Cizre-Silopi Ovaları'nda da Geç Tunç Çağı ile Demir Çağı arasında yerleşim sayısındaki artışın yanı sıra yerleşim alanlarının farklı yönelimi ve hiyerarşik organizasyonu ile belirgin bir değişim kendini göstermektedir. Buradaki gelişim modeli Assur'un, Habur Bölgesi için yeniden yapılanmasına benzemektedir. Arkeolojik veriler ve epigrafik veriler, III. Tiglat Pileser döneminde bölgenin *Uluba Ülkesi* olarak adlandırılmasının yanı sıra krali anlatılar bakımından buranın nasıl fethedildiğini, sürgün edilenlerle birlikte yeniden yerleştirildiğini ve eyalet sistemine nasıl dahil edildiğini anlatmaktadır (Ponchia, 2014, s.400).

III. Tiglat Pileser'in (MÖ 745-727) yazıtlarında, Dohuk şehrinin kuzeyinde Doğu Habur Bölgesi'nde yer alan, 739'da Assur'a bağlanan ve daha önceleri *Mat Haburatim* olarak bilinen *Ulluba Ülkesi*'nde veya *Ulluba Ülkesi*'ne yakın bir yerde bulunan *URU.Tap-si-a* adlı bir Urartu kalesinden bahsedilmektedir. Söz konusu *Ulluba Ülkesi*, Urartu yazılı kaynaklarında, *Uliba* olarak adlandırılmaktadır. *Ulluba Ülkesi*, tam olarak, doğuda Doğu Habur Nehri'nin doğu kesimleri, bir başka deyişle Zaho şehri

(Irak) ve çevresine karşılık gelen bir alanla özdeşleştirilen *Kumme Ülkesi*, kuzeydoğuda, Cudi Dağı'nın ötesinde, Hezil Çayı'nın yüksek vadileri ile eşleştirilen *Ukku Ülkesi*, kuzeyde Cudi Dağı (*Nipur*), batıda ise *Katmuhu Ülkesi* ve Tur Abdin Dağları (*Kaşiyari* Dağları) ile çevrelenmektedir (Kozbe, 2021, s.376-377) (**Harita 5.9**).

Assur'un doğusunda ve kuzeyindeki dağlık bölgeler özellikle savunmasız olduğundan Assur kralları, bu bölgelerde çok sayıda savaş yürütmüş, birçok şehir yıkılarak ekilebilir alanlar harap olmuş ve akabinde çok sayıda insanın sınır dışı edildiği bilinmektedir. III. Tiglat Pileser saltanatının yedinci yılında, Assur'un kuzey sınırındaki *Ulluba Ülkesi'ne* karşı askeri bir sefere çıkmış ve 29 şehri ele geçirdiğini belirtmiştir. İdari ve hukuki belgelerden Ullubalıların tepelere kaçtığını, ele geçirilen bu şehirlere ise sürgün edilen insanların yerleştirildiğinden bahsetmektedir (Oded, 1979, s.70-71).

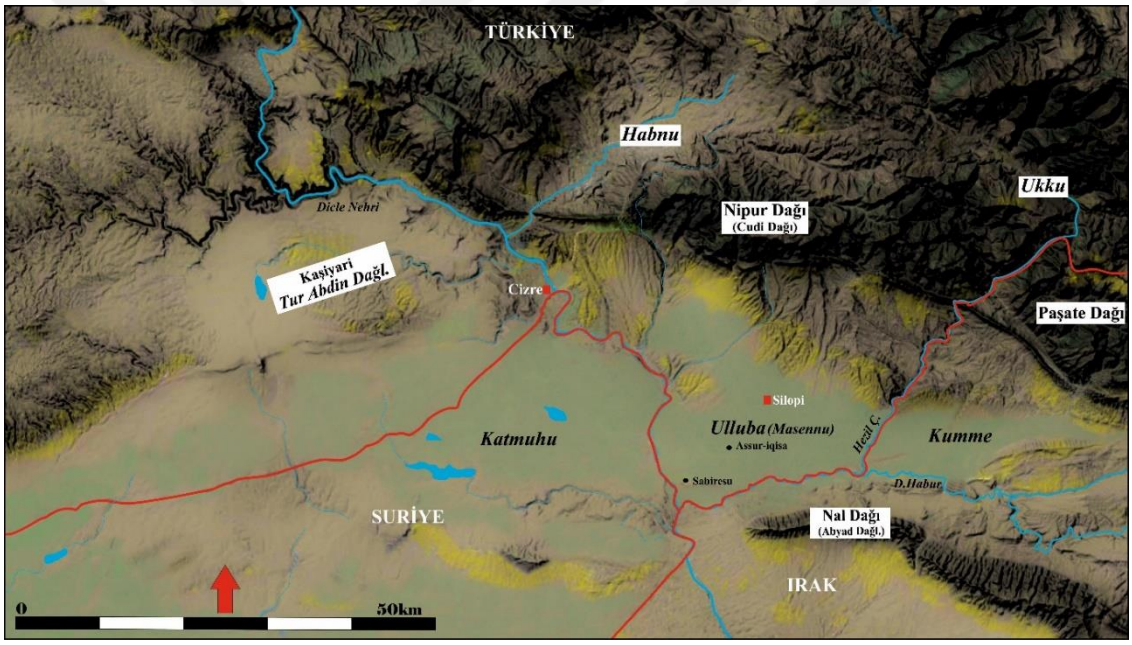

Harita 5.9: Ulluba Ülkesi ve Yakın Çevresi (Kozbe, 2021, Har.1)

III. Tiglat Pileser'in *Ulluba* Bölgesi'ne karşı ilk fetih harekâtını oluşturan MÖ 739 yılında askeri seferi kapsamında ordu olasılıkla, *Mašennu*[49] yönetimindeki Halzi-atbar'da toplamış ve Assur ordusu Abyad Dağı'ndan geçmiştir. *Ulluba* Bölgesi'nin Assur topraklarına katılmasıyla birlikte sarayın da inşa edildiği *Assur-iqiša* adlı yeni bir yönetim merkezi ve birçok garnizon kasabası oluşturularak eyalet yönetimi *Abarraku*'ya verilmiştir. Bu noktadan sonra, bölgeden *Ulluba* olarak değil; *Mašennu*

[49] Yazılı kaynaklarda genellikle hazineci, olarak tercüme edilen *Mašennu* /*Abarakku*'dur. Bu görevlilerin varlığı Orta Assur Dönemi'nde dahi ispatlanmıştır (Duymuş Florioti, 2016, s.108).

eyaleti olarak bahsedilmeye başlanmıştır (Kozbe, 2021, s.386; Oded, 1979, s.70-71; Parker, 2003, s.545.).

Assur kralları, çoğunlukla batıdan sürgün edilen insanları bu yeni oluşturulan yerleşim yerlerine getirerek imparatorluğun doğu ve kuzey sınırlarını güçlendirmeyi ve onları yabancı orduların istilasına karşı korumayı amaçlamıştır. Ayrıca, kasabaları yeniden inşa etme, tarımsal arazileri ekime hazırlamanın yanı sıra harap olmuş bölgeleri onarmayı ve imparatorluk gelirini artırmayı başarmışlardır (Oded, 1979, s.70-71). Örneğin III. Tiglat Pileser (MÖ 744-727), 83.000 kişiyi Hamath'tan, Tushan eyaletine sınır dışı ettiğini ve Tushan'dan gelen birkaç çivi yazılı tablette, Assurlu olmayan isimlerin yer aldığı işçileri listeleyerek onları sürgün edilenler olarak tanımladığını iddia etmektedir (Rosenzweig, 2018, s.36-37). III. Tiglat Pileser, MÖ 738 yılında, önceki askeri zaferini perçinlemek için *Ulluba* topraklarına, Yukarı Dicle Bölgesi'nde bulunan *Tushan*'ın yanı sıra Batı ve Kıyı Suriye'deki farklı yerleşmelerden insanlar getirip yerleştirmiştir (Kozbe, 2021, s.387). Dolayısıyla bölge, muhtemelen kayda değer tarım potansiyeli ve Assur başkentine yakınlığı nedeniyle, konuşlanan orduyu beslemek ve merkezin erzağının sağlanmasına katkıda bulunma gibi iki amaç için kullanılmıştır. Ayrıca bölgede arpa, koyun ve şaraptan oluşan haracın alındığı Kumme Ülkesi yer almaktadır (Ponchia, 2014, s.400).

Genel Assur İmparatorluğu'nun bölge ile olan ilişkilerine bakıldığında doğal kaynak potansiyeli açısından daha çok ekonomik nedenler dikkat çekmektedir. Yukarı Dicle Bölgesi, Mezopotamya'daki Assur anayurdu ile Tur Abdin Dağları'ndaki geçiş güzergâhları ile Dicle Nehri aracılığıyla bağ kurmuş; hammadde ile temel besinler Assur topraklarına taşınmıştır. MÖ 13.- 7.yy'lar arasında devam eden Assur egemenliği sırasında Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu'daki Uruadri-Nairi Beylikleri, MÖ 11.yy'da kuzeyden güneye inen Muşkiler ve güneyden kuzeye doğru göç eden Arami halkları gibi unsurlar nedeniyle yaşanan kesintiler hariç- Yukarı Dicle Bölgesi'ne gerçekleştirilen askeri seferlerle tarımsal potansiyeli yüksek olan bu bölge, bir Assur eyaleti haline getirilmiştir. Bu girişim, idari, ekonomik, demografik ve sosyal alanlardaki yapılandırmalarla yeniden şekillendirilen bölgede, tarıma dayalı kolonizasyon amaçlı bir yayılım olarak tanımlanmaktadır (Karadoğan ve Kozbe, 2013, s. 557).

Yeni Assur İmparatorluğu'nun MÖ 1. binyılın başlarında, batı ve kuzey bölgelerinde kaybedilmiş olan topraklarda tekrardan egemenlik kurulurken, Assurluların yaklaşımının tamamen değişmiş olması, Orta Assur Dönemi'ndeki *dunnu*

sisteminin yok olmasının diğer bir sebebidir. Daha önce etnik açıdan heterojen olan bölgelerde, Assurluların bir ağa benzeyen yerleşim ve komuninikasyon sistemi yerine, Assur halkını koruyan bir *dunnu* sistemine ihtiyacı olmayan terretoriyal (bölgesel) bir devlet mekanizmasına geçmiştir (Schachner, 2004, s.150).

Yakın Doğu'nun hem demografik hem de ekonomik açıdan en zengin bölgeleri, Assur sınırlarının ötesinde ve Kuzey Mezopotamya'daki uzantısında yer almaktadır ve bu da, Assur'un bu bölgeleri fethederek boyunduruğu altında tutmak adına verdikleri yoğun çabaların nedenini açıklamaktadır (Joannès, 2004, s.70). Yeni Assur Dönemi krallarından II. Assurnasirpal'in orduları MÖ 882, 879 ve 866 yıllarında üç kez Güneydoğu Anadolu ve Yukarı Dicle Bölgesi'ne askeri sefer düzenlemiştir. İlk seferde Nairi Ülkesi'nin güney sınırını oluşturan bölgede *Tušhan* eyaletini kurmuştur. Böylece hem Toroslar'ı aşıp kuzeye, hem de Amedi/Diyarbakır kenti çevresini kontrol eden Aramili Bit-Zamani kabilesinin etkinliklerinin azaltılması sağlanmıştır (Duymuş Florioti, 2016, s.192; Karadoğan ve Kozbe, 2013, s.557).

Tušhan eyaleti, özellikle II. Assurnasirpal'in ilhak ettiği Yukarı Dicle Bölgesi, Assur'un kuzey sınır bölgesine ait olup hasım devlet Urartu'nun müdahale ve etki alanıyla karşı karşıya olması nedeniyle özel bir stratejik öneme sahiptir. Bölgede gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar ve yazılı kaynaklar, Assur ilhakının baskısı altında Erken Demir Çağı'ndan Orta Demir Çağı'na kadar önemli bir dönüşümün olduğunu göstermiştir. Parker'a göre incelenen alanların ekonomisi, esas olarak tahıl ekimi, hayvancılık ve yabani kaynakların kullanımından oluşan yerel ölçekli bir sistemden, imparatorluk örgütünün ihtiyaçlarını karşılamak için geliştirilen bir devlet ekonomisine dönüştüğü şeklinde ifade edilmiştir (Ponchia, 2014, s.40). Söz konusu bu dönüşümün temel etkisi ise Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki yerleşim sayısındaki belirgin bir artış ile kendini göstermektedir (Yahambaram, 2018, s.162- 163).

MÖ 9. yüzyılın başlarında Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki kurulan müstahkem *Tušhan* şehri, Assur'un bölgedeki askeri seferler için önemli bir dayanak noktası olarak hizmet etmiştir (Rosenzweig, 2016, s.316). Assur'un periferide kurmuş olduğu *Tušhan* ve *Amedi* eyaletleri sistemi sayesinde *Tušhan* ile aslında Dicle'nin güneyinin, Amedi ile ise yüksek dağlara kadar çevre bölgelerin kontrolü sağlanmıştır. Bu sistem ile ilgili II. Sargon Dönemi'nden çok sayıda istihbarat ile ilgili mektuplardan bilgi edinebilmektedir (Kerekes, 2021, s.151).

Nitekim Assur bürokrasinin yönettiği bölgelere baktığımızda Assur Ülkesi ve Büyük Assur şeklinde iki birim mevcuttur. Çağdaş kayıtlarda Assur Ülkesi (*mât-Aššur*) terimi bu iki terimi birlikte veya gerçek anlamda Assur'a atıfta bulunabilmektedir. İkinci terim basit olarak ülke anlamına gelen *mātu* terimi ile adlandırılmaktadır. Dolayısıyla Assur çekirdek bölgesi Assur-Nineve- Erbil üçgeninde yer almaktadır (Grayson, 1991d, s.203). Yeni Assur Dönemi'nde *mâtu* bir eyalete atıfta bulunabilse de, günlük konuşma dilinde normal terimin *pâhutu* olması muhtemel görünmektedir ve dolayısıyla *pâhat âl Aššur* "Assur eyaleti" ile *mât Aššur* arasında uygun bir ayrım olmuş olabileceği düşünülmektedir (Postgate, 2007, s.126). Ayrıca eyaletin yönetiminde yazılı kayıtlarda *"šaknu/ bēl-pāhiti"* konumunda yer alan vali gibi idari görevlilerin olduğunu görmekteyiz (Akçay ve Özbilen, 2018, s.545).

Yeni Assur Dönemi'nde kral, diğer memurların aksine masraflarını karşılayacak bir eyaleti (*pahutu*) olmayan *sukkallu'ya*, yani "vezir" gibi memurlara *pahutu* adı verilen araziler vermektedir (Wiggermann, 2000, s.174). Ayrıca vali gibi bir makamın sahibine *ma'uttu* adı verilen bakım arazisi olarak verilen devlet arazisi, idareyi sürdürmenin temel aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. Assur'daki kral mezarları gibi kurumların bakım arazileri de tasdik edilmiştir. Bu mülklerin getirisinin sabit bir payının merkezi idareyi desteklemek için devlete devredilmesi gerekirken, geriye kalan pay ise sahibinin makamının sürdürülmesi içindir. Örneğin özellikle devlete tahsis edilen 1000 *homer'*lik tahıl kotasını nasıl sağlayabileceğini ve hala görevini sürdüreceğini göremeyen, dehşete düşmüş bir eyalet yetkilisinin Sargon'a yazdığı bir mektupta;

> "*Çevre illerdeki kotalarını doldurabilen ve hâlâ hem insanı hem de atı besleyebilen, tahılı tohum olarak kullanabilen meslektaşlarından farklı olarak bunu yapamadığını iddia etmesi"* bunu açıkça görülmektedir (Radner, 2000, s. 243).

Yukarı Dicle Bölgesi'nin geneline baktığımızda, bu coğrafyanın tarihsel süreci boyunca yerleşim kalıplarındaki farklılık kendi göstermiştir. Bu dönüşümün en belirgin dönmeleri ise Tunç Çağı'ndaki merkezci şehir devletleri ile temsil edilen baskın höyük yerleşimleri yer alırken Erken Demir Çağı'nda vadiyi çevreleyen daha kolay savunulabilir teraslara odaklanan bir yerleşim sistemi ile karakterize edilmektedir. Bölgenin arkeolojik peyzajını yeniden şekillendiren Yeni Assur İmparatorluğu'nda ise özellikle vadi tabanındaki tarım arazilerinde yoğunlaşan çok sayıdaki köy tipi küçük

yerleşim birimi ile doldurulan bir peyzaj yapısına doğru belirgin bir yönelim eşlik etmektedir. Nitekim yukarıda bahsetmiş olduğumuz dönemler arasındaki değişimi gösteren yerleşim kalıplarındaki alan büyüklüklerinin karşılaştırılması da yerleşim hiyerarşisindeki değişikliği ortaya koymaktadır (Parker, 2003, s. 536).

5.2.8. Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Tarım Ekonomisi

Yeni Assur İmparatorluğu'nun ekonomisinin temel dayanağı tarım, hayvancılık, vergiler ve ticarete bağlıdır. Bölgedeki büyük iklimsel ve coğrafi farklılıklara rağmen Yeni Assur Dönemi'ni karakterize eden yüksek derecede sosyal, kültürel ve ekonomik homojenlik, toplu nüfus nakillerinin sonucudur. Özellikle toplu sürgün politikası seçkinler de dahil olmak üzere insanları sadece imparatorluğun çevresine dağıtmakla kalmayıp aynı zamanda imparatorluğun güvenliğini, yapısını ve ekonomisini geliştirmek için de uygulanmıştır. Burada sistemli işleyen mekanizmasının en önemli unsurunu ise tarımsal üretim oluşturmaktadır (Altaweel ve Squitleri, 2018, s.204; Radner, 2017, s.209-210; Oded, 1979, s. 68, 92; Grayson, 1991d, s.213).

MÖ 1. binyılın başlarındaki Yeni Assur İmparatorluğu, tarımı, imparatorluk öznelliklerinin yaratılmasında bir siyasi müdahale ve dönüşüm alanı olarak sunmaktadır (Rosenzweig, 2016, s.307). Özellikle imparatorluğun kilit konumlarındaki veya Yukarı Dicle Bölgesi gibi periferide kalan şehir ile köylerin, ekim alanlarını artırmayı amaçlayan Assur tarım politikasına uygun olarak gerçekleştirilen sistemli restorasyonu, sürgün edilen insanların belirlenen alanlara yeniden yerleştirilmesindeki faaliyetlerinin temel amacı ekonomik istikrarın sağlanması, güvenilir gıda kaynaklarının temini ve arttırılmasıyla devlet hazinesinin zenginleştirilmesine yönelik bir girişim olduğu açıktır (Oded, 1979, s.68, 92; Grayson, 1991d, s.213-215). Nitekim II. Sargon'un, "*ıssız bozkır*" yerleşimini kendisinin yönettiğini ve "*sabanı bilmeyen çorak topraklarda saban izleri yarattım*" ifadesi bu faaliyeti doğrulamaktadır (Wilkinson, vd. 2005, s.40-41).

MÖ 1. binyılda Assur'un ekonomik yapısı, devletin emperyal bir güce dönüşmesiyle önemli ölçüde değişmiştir (Grayson, 1991d, s.213). Ekonomiyi şekillendiren en önemli faktörlerin başında doğal çevre gelmektedir. Bu doğrultuda Mezopotamya dünyasının kuzey ile güneyi arasındaki bu belirgin fark nedeniyle eski insan topluluklarının çevrelerinden nasıl yararlandıklarının anlaşılması için uygulanan analizler, yerleşim için yer seçiminde bu çevrenin boyutlarına göre minimum enerji ve zaman harcanarak maksimum yararlanma olanakları esas alınmaktadır (Ökse, 2020,

s.11). Eski insan topluluklarının çevrelerinden nasıl yararlandıklarının anlaşılması için uygulanan analizler, yerleşim için yer seçiminde bu çevrenin boyutlarına göre minimum enerji ve zaman harcanarak maksimum yararlanma olanakları esas alınmaktadır (Ökse, 2020, s.11). Dolayısıyla büyük kuruluşlar, ileri gelenler veya küçük kırsal toprak sahipleri gibi sahipleri kim olursa olsun, çiftçilikten kar elde etmenin koşulları, ekilebilir alanın büyüklüğü, mevcut sulama sistemi, potansiyel iş gücü, tahsis edilebilecek hayvanlar ve donanım ile sağladığı ürün arasındaki fiili dengeye dayanmaktadır (Joannès, 2004, s.154). Özellikle yağmurla beslenen Kuzey Mezopotamya'daki tarımsal alan kullanım modeli, karmaşık ekonomilerde çevreyle etkileşime girdiğinde işleyen geniş yelpazedeki süreçler de hesaba katılmalıdır (Wilkinson, vd., 2007, s. 54). Bu durumda Assur İmparatorluğu'nun hükümdarları, tarımsal arazi kullanımı ve üretimi adı altında, kendi tasarladıkları siyasi ve tarımsal peyzajları yaratma yönünde önemli ilerlemeler kaydetmişlerdir. Yeni Assur hükümdarları yeni topraklara doğru ilerledikçe Assur'un kalbinin kuzeyinde ve batısında, imparatorluk için tarımsal ürün üretmek üzere sürgün edilen insanların bulunduğu köyler kurarak bir tarımsal kolonizasyon sürecini harekete geçirmişlerdir (Rosenzweig, 2018, s.30-31). Assur'un bu süreç içerisinde gıda kaynaklarının kontrolü, hem askeri organizasyon hem de idari aygıtın ayakta kalması için gerekli olduğundan, kesinlikle kral ve yönetici sınıfın öncelikleri arasında tarımsal faaliyetlerin önemi yadsınamaz (Ponchia, 2014, s.409).

Kuzey ve Güney Mezopotamya'da tarım ekonomisini etkileyen genel faktörlere kısaca değinmek gerekirse; Kuzey Mezopotamya'nın uzantı olan Yukarı Dicle Bölgesi ise tarım ve yerleşmeye imkân tanıyan hafif dalgalı jeomorfolojik yapısı, Dicle Nehri'nin alçak ve yüksek taraçalarının verimli topraklara sahip olması, çevredeki bol yağış alan yükseltilerden kaynaklı zengin yeraltı ve yerüstü su kaynaklarının zenginliği bakımından yüksek maliyetli komplike su sistemlerine gerek kalmadığını göstermektedir. Yağmurlar beslenen bu havzanın ayrıca sahip olduğu zengin akarsu vadileri ile ince malzemeli materyalin dolayısıyla toprak unsurundan dolayı alçak sekiler, insanların yerleşme ve araziyi kullanma tercihleri açısından ön plana çıkmıştır. Nitekim Yeni Assur Dönemi'ndeki eyalet merkezleri ile bunların çevresinde *kapru* olarak nitelendirilen çok sayıdaki köy tipi küçük çiftliklerin dağılımı, karakteri ve dokusunda bölgenin sahip olduğu jeomorfolojik, topoğrafik faktörlerin etkisi, tarımsal aktiviteye izin verme, çevreye hâkim bir konumda bulunma, uygun bakı gibi ihtiyaçlar doğrultusunda kendini göstermiştir (Karadoğan ve Kozbe, 2013, s.546-547).

Kuzey Mezopotamya'ya baktığımızda ise kaynaklar açısında yetersiz olmasından dolayı belirgin bir farkın olduğu açıktır. Bu bölge Orta Assur Dönemi ile özellikle Yeni Assur Dönemi'nde Assur üçgenin yer aldığı hinterlant ile yakın çevresinin tahıl ambarı haline getirmek için komplike hidrolik sistemleri inşa edilmiştir (Bonacossi ve Iamoni, 2015, s.25). Bu olağanüstü sulama sistemlerinin inşası, bölgenin geniş, geleneksel olarak yağmurla beslenen bölgesini, Nineve'nin devasa kentsel ve demografik gelişimini destekleyen, sulamaya dayalı yoğun, öngörülebilir ve yüksek verimli bir kırsal araziye dönüştürmüştür. Assur kanal ağı, hem Nineve'ye su sağlamak; hem de verimi artırmaya yönelik bu girişimler ülke genelindeki kuru tarım riskini azaltmanın yanında bu bölgenin tahıl ambarı haline dönüştürüldüğünü güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır (Bonacossi, 2017b, s.140-141).

Yeni Assur İmparatorluğu'nun tarım ekonomisi ve peyzajının en dikkat çekici özelliklerinden biri, son yıllarda yürütülen çok sayıda arkeolojik kazı, yüzey araştırmaları ile yazılı belgelerin sunmuş olduğu yerleşim düzeni ve bu düzenden yararlanma şeklidir. Assur İmparatorluğu'nun tarımsal kolonicilik faaliyetleri kapsamında yerleşim yeri sayılarında önemli bir şekilde artışın yanında bu yerleşim yerlerinin oluşturduğu dağınık, küçük, alçak kırsal alanlardan oluşan ayırt edici bir modelidir (Wilkinson, vd. 2005, s. 37). Bu model Assur'un bölgedeki eyalet merkezine bağlı ve kırsal karakterli küçük tarımsal çiftlikler ağı (*kapru) ile* oluşturulan arazi kullanım organizasyonunu işlevsel mekanizması, merkez ile taşra arasında hem siyasi hem de ekonomik entegrasyonu sağlamıştır.

Bu süreçsel dönüşüm Assur'un bölgedeki odak noktası büyük bir merkez ve valilik makamı olan *Tušhan* olarak tanımlanan eyalet başkenti ile çevresindeki küçük köylerle karakterize edilen yerleşimlerin dokusu Assur egemenliğine giren diğer bölgelerle benzerlikler göstermektedir (Ponchia, 2014, s.40-41).

Assur'un bölgedeki varlığı Yukarı Dicle Bölgesi'nin yerel yerleşim şablonunda birçok değişikliğin meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu dönemin yazılı kaynakları Assur'un bölgedeki askeri ve idari merkezleri Dicle Nehri yakınında mevcut daha erken yerleşimlerin üzerinde oluşturduğunu görmekteyiz. Söz konusu merkezlere ve bunları çevreleyen nehir boyunca uzanan geniş tarım alanlarına ise Assur'un bir yayılım politikası olarak uygulamış olduğu "*tarıma dayalı kolonicilik"* çerçevesinde imparatorluğun başka bölgelerden getirmiş olduğu toplu nüfus nakilleri sonucunda yerleştirilen insanlar tarafından tarımsal faaliyetler gerçekleştirilmiştir (Kozbe, 2006a, s.498.). Böylelikle Assur merkezinin, kaynakları temin edebileceği havzaların, yerleşim

şekillerini ve sosyal yapılarını değiştiren emperyalist yayım politikası kapsamında tarımsal kolonicilik yoluyla genişletildiği de görülmekte (Ponchia, 2014, s.409.) ve bu da Yukarı Dicle Bölgesi'nin tarımsal peyzajını şekillendiren en önemli birimlerin başında gelen küçük tarım köyleri bölgenin ekonomik ve politik yapısını derinden etkilemiştir.

Örneğin Assur'un batısında, Habur Nehri'ni de içine alan geniş bir bozkır alanı bulunmaktadır. Bu geniş bölge, Harran'ın bulunduğu Balikh Nehri'ne kadar uzanmaktadır. Assur kralları, II. Assur-dan döneminden itibaren, Assur'u, batılı devletlere bağlayan ve ana koridor görevi gören bu bölgede yerleşim kurma konusunda oldukça aktif oldukları bilinmektedir. Assurlu krallar, sürgün edilen insanları buraya yerleştirdiler ve onlara toprak, üzüm bağları, meyve bahçeleri ile otlaklar vererek, saban, yük atı ve hayvan desteğinde bulunmuşlardır. Sürgün edilen insanlar söz konusu bu toprağı işleyip verimli hale getirerek hem tarımsal üretimi hem de vergi yoluyla imparatorluk gelirini artırmıştır. Nitekim Nineve'de bulunan ve Harran ile çevresindeki arazilerle ilgili bir dizi nüfus sayımı listeleri, sürgün edilen insanların Harran vilayetine yerleştirildikleri bilinmektedir. Bu listeler, Harran bölgesindeki mülk sayımının bir kısmını temsil etmekte ve her çiftlik veya köydeki insanları, hayvanları, evleri ve arazileri kayıt altına almaktadır. Bu toprakların önemli bir kısmı kraliyet mülkleri veya yerel halk ile sürgün edilen insanlar tarafından işlenen yüksek memurlara verilen arazileri oluşturmaktadır (Oded, 1979, s.71-72).

Ayrıca Kuzey Mezopotamya'da yapılan çeşitli araştırmaların da gösterdiği gibi, Yeni Assur İmparatorluğu'nun hegemonyası altındaki topraklarda, çoğu oldukça küçük olan çok sayıda yerleşim yeri tarafından doldurulmuş bir peyzaj görüntüsünün bir benzeri yazılı kayıtlarda, en açık şekilde de II. Sargon dönemine tarihlendirilen ve Harran Nüfus Sayımı (Radner, 2000, s.237) olarak adlandırılan metinlerde görülmektedir. Örneğin, "*metinlerde doğrudan hiçbir kentsel alan yer almamakta; listelenen gayrimenkuller köyün ve mezranın (kapru) kırsal dünyasına aittir. Bu en iyi ihtimalle daha büyük bir kasaba veya şehrin yakınlarında (ina) ganni) yer alabilir ancak diğer taraftan bir çılgınlığın derinliklerindeki bozkırda da olabilir, tek referansı belirli bir eyalettir*" Buradan anlaşıldığı gibi mümkün olan her yerde bozkır arazilerinin tarıma elverişli arazilere dönüştürülmesi yönünde adımlar atılmıştır (Radner, 2000, s.237-238).

Diğer bir örnek ise Kuzey Babil'deki Lahiru'nun valisi Nabû-šumu-iddina'nın Sargon'a yazdığı bir mektupta bunun iyi bir örneği verilmektedir:

> "*Efendim kralın bana yazdıklarına ilişkin:* "*Kale[nin] çevresindeki, bozkırın yetiştirilmesi açısından ayrıntılı olarak [araş]tırın!" Onu araştırdım: çok uygundur." "(*Radner, 2000, s.237-238).

Çorak toprakların işlenmesinin kralın öncelikli kaygılarından biri olduğu Sargon'un Prizma Yazıtı'nda çok açık bir şekilde ortaya konmuştur:

> *"Sürekli olarak iyi şeyler planlayan ve dikkatini ıssız bozkırların yerleşimine, nadas arazilerin işlenmesine ve meyve bahçelerinin ekimine yönlendiren iyi eğitimli kral, daha önce hiç yeşilin filizlenmediği dik kayaların ürün üretmesini sağlamayı düşündü. Önceki kralların döneminde sabanı bilmeyen çorak topraklarda saban izleri açmayı, iş şarkısını çınlatmayı, kuyusuz bir yerde karattu olarak bir pınar açmayı ve (ilkbaharda bir nehrin) taşkın kitleleri gibi (her şeyi) yukarıdan aşağıya bol bol sulamayı düşünüyordu"(*Radner, 2000, s.237-238).

5.2.8.1. Tarım Ekonomisini Oluşturan Temel Ürünler

MÖ 1. binyılda Kuzey Mezopotamya'nın politik ve kültürel açıdan en önemli şehirlerinden bazılarının tarımsal açıdan marjinal arazilerde bulundukları bilinmektedir. Bu yerleşimleri sürdürebilmek için farklı tarım teknikleri uygulanmıştır. Mahsul yönetimi uygulamalarının dinamiklerini ve sonuçlarını anlamak, sosyo-ekolojik değişkenlerin tekrarlanan mahsul döngüleri üzerinden ele alınmasını gerektirmektedir (Altaweel, 2008, s. 821-822). Tarımsal faaliyetler kapsamında yetiştirilen en eski mahsuller, Yakındoğu'yu ve aslında bugün dünyadaki beslenmenin çoğunu karakterize eden emmer ve siyez buğdayı, arpa, mercimek, bezelye, fiğ, nohut ve ketenin oluşturduğu sekiz temel mahsul oluşturmaktadır. Tarım aynı zamanda keçi, koyun, domuz ve sığır gibi hayvan türlerini içeren hayvancılığı da kapsamaktadır. Hole'ye göre (2007), hayvanların tahıla dayalı ekonomiye dâhil edilmesiyle "Tarım Devrimi'nin başladığı ifade edilmiştir (Hole, 2007, s.193-194).

Mezopotamya dünyasında yetiştirilen mahsuller içerisinde yetişen en önemli ürün grubu arpa, farklı buğday türleri, darı ve pirinç gibi ürünlerin olduğu tahıllar gelmektedir. Ayrıca birçok farklı arpa türü bilinmektedir. Bunlardan kültürü yapılan H. vulgare ve H. Distichon türleri hayvan yemi sağlayan tahıl olup, gıda ve bira yapımında

kullanıldığı için ekonomik açıdan önemlidir. Aynı şekilde buğday ürünü de yaygın yetiştirilen bir mahsuldür. Mezopotamya'daki arkeolojik kazılar sonucunda saptanmış emmer, ekmeklik buğday gibi birçok türden oluşmaktadır. Metinlerde en sık bahsedilen tahılların başında arpa (*še*) gelmektedir ancak bu aynı zamanda her çeşit tahıl için ölçü veya belirleyici olarak kullanılan bir tahıl anlamına gelebilmektedir (Ellison, 1978, s.41-42). Ayrıca Antik Mezopotamya'da yetiştirilen baklagiller arasında mercimek, bezelye ve nohut da bilinmektedir. Nitekim özellikle mercimek Yakındoğu'nun en yaygın baklagil mahsulünü temsil etmektedir. Yazılı kaynaklarda çok çeşitli sebzelerden en azından ara sıra bahsedilmektedir. Mezopotamya bahçelerinde bulunan otlar ve baharatlar arasında kişniş, tere, beyaz ve siyah kimyonun yanı sıra tanımlanamayan diğer bazı çeşitler de bulunmaktadır (Jursa, 2021, s.155; Rosenzweig, 2018, s.44).

Yeni Assur Dönemi'nde yetiştirilen başlıca tahıl, arpadır; bununla birlikte buğday ve emmer buğdayı gibi diğer tahıllar da bilinmektedir. Nitekim bu ürünler kuraklığa ve tuza dayanıklı tahıllar olarak öne çıkmaktadırlar. Arpa ekmek için, susam yağ için, keten ise dokumacılık için yetiştiriliyordu. Arpadan yapılan bira temel içecek iken, üzüm bağları şarap üretmekte ve bu şarap, dağlardaki hemen bitişik bölgelerden temin edilmektedir. Meyve bahçeleri ve bahçelerde; meyve, fındık, pırasa, soğan ve tere gibi ürünler yetiştirilmiştir (Grayson, 1991d, s.213; Rosenzweig, 2018, s.44). Grayson'a (1991) göre, Assur'un imparatorluk ekonomisine ilişkin görüşü: yönetilen bölgeler, merkezi devlete kendilerinden çıkarılabilecek kadar zenginlik ve emek sağlamak için orada oldukları ve uzun vadeli planlar ile kârlar düşünülmediğine yöneliktir (Grayson, 1991d, s.216-217).

Yazılı metinlerle birleştirilen paleoetnobotanik kalıntılar arpanın, emmer buğdayı veya ekmeklik buğdaydan daha fazla yetiştirildiğini, bunun tayın ve yem olarak kullanılan ana mahsul olduğunu göstermiştir (Ellison, 1978, s.44). Ayrıca, arpa (*še'u*) genel olarak Orta Assur ve Yeni Assurca'da kullanıldığı gibi hububat olarak tercüme edilmiştir (Schachner, 2004, s.152). Kaynaklarda adı geçen "tarlaların" (*A.ŠA-(. GA)=eqlu*) büyük çoğunluğunun, başta arpa olmak üzere yağmurla beslenen tahıllara ayrıldığı ve öküzlerle veya elle sürüldüğü anlaşılmaktadır (Postgate, 2007, s.181). Nitekim Erken Assur Dönemi'nde tahıl, özellikle arpa ve buğday, Assurlular ve Anadolulular tarafından alınıp satıldığı gibi muhtemelen hem tüketim kredisi hem de ticari amaçlarla birçok borç senedinde tasdik edilmiştir. Çoğunda borçlu olarak Anadolulu görünmektedir. Dolayısıyla vadeleri, buna göre, çiftçilik ve tohum ekiminden hasat zamanına ya da tahılın harman yerinde olduğu zamana kadar uzanan ve

diğer bir deyişle el yordamıyla hasat zamanına kadar uzanan tarım yılının aşamaları sıklıkla görülmektedir Ancak, bazen önemli miktardaki tahıl ticaretinin, menşei ve varış yerinin hâlâ kapsamlı bir analize ihtiyacı bulunmaktadır. Assur'da tüccarların aileleri, yılın geri kalanında stok (*sapakum*) depolamak için genellikle uygun mevsim geldiğinde arpalarını satın aldıkları açıktır (Veenhof ve Eidem, 2008, s. 87-88). Yeni Assur İmparatorluğu'nda yetiştirilen tahılların yanı sıra sebze, meyve ve şarabın da önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir. Tur Abdin Dağları'da özellikle Midyat, Savur ve Derik' teki dağlık alanların tahıl ekimine uygun şartlar sunmadığı için çok sayıda üzüm bağı ve sebze bahçelerine sahip olduğu bilinmektedir.

Örneğin Harran Nüfus Sayımı'nda da bahsedilen arazi mülkiyetleri içinde esas olarak büyüklükleri açısından ihmal edilemeyecek üzüm bağları mevcuttur. En küçüğünde 4.500 üzüm bağı/asması mevcut iken; en genişinde 29.000 üzüm bağına/asmasına sahip olduğu görülmüştür. MÖ 2. binyıldan itibaren Kuzeybatı ve Kuzey Mezopotamya'nın şarap üretimiyle ünlü olduğu bilinmektedir. Üretilen şarabın Assur ile Babil'e ihraç edildiği bilinmektedir. Şarap, MÖ 1 binyılda lüks bir ürün olup tanrılara sunulmak, kralların ve yüksek soyluların ziyafetlerinde kullanılmak üzere saklanmaktadır (Joannès, 2004, s.76).

Göz önünde bulundurduğumuz ekilebilir arazilerin büyük bir kısmı genellikle basitçe "tarla" (*eqlu*) olarak anıldığı gibi herhangi bir gayrimenkul sıralamasında ilk sırada yer almaktadır. Assurlular toprak mülkiyetinin genel bir tanımını verdiklerinde, tarlaların hemen ardından genellikle "meyve bahçeleri" (*kirû*) gelmektedir. Örneğin aşağıdaki metinde bu tarla ve bahçelerden şu şekilde bahsedilmektedir;

> *"Onlara [kaçaklara] tarlalar, bahçeler ve evler veriyor, onları kendi arazisine yerleştiriyor ve orada yaşıyorlar" veya "Baş Kâhya'nın ilinde bazı hizmetkârlarım, bazı tarlalar ve bahçeler var ama Baş Kâhya'nın hizmetkârları benim bahçelerimi istediler ve aldılar*" (Postgate, 2007, s.182).

Bu nedenle yasal belgelerde meyve bahçelerinin tarlalarla birlikte satıldığını, takas edildiğini veya kiraya verildiğini görmek şaşırtıcı değildir. Assur'da çeşitli meyve ağaçlarının düzenli olarak yetiştirildiğini bilinmektedir ve bunlar Kuzey Mezopotamya'nın tarım ekonomisinin önemli bir bileşeni olmalıdır (Postgate, 2007, s.182). Ne yazık ki satış metinleri bize (bir istisna dışında) "meyve bahçelerinde" neyin yetiştiğini nadiren anlatır ve hatta Harran Nüfus Sayımı'nda bile türe isim verilmeden

"meyve bahçeleri" (*kiri zamri*) olarak tanımlanırlar. Bunun istisnası, *kiru* olarak da adlandırılan bağdır, ancak büyüklüğü genellikle asma sayısıyla (*tillutu*) gösterilir: yüzlerce olarak sayılırlar ve Harran Nüfus Sayımı'nda 400 ila 49.300 arasında değişen rakamlardan bahsedilir. Harran ile Nisibis arasındaki İzala Ülkesi şarabıyla ünlüydü ve satış belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla bağcılık başka yerlerde de yaygındı; Bir mülkün alanını tam olarak belirlemek nadiren mümkün olur ve meyve bahçeleri ve üzüm bağlarının, bugün olduğu gibi, dağ eteklerinde ve sulamanın olduğu yerlerde yoğunlaştığını ancak varsayabiliriz. Her ne kadar yasal belgelerin çoğunluğu saray elitinin mülklerini yansıtsa da, mektuplar gibi diğer kaynaklar, toprak mülkiyetinin çoğunlukla meyve bahçeleri ve üzüm bağlarıyla birleştirildiği öne sürülmektedir (Postgate, 2007, s.183).

Daha az sıklıkla küçük "sebze bahçelerini" (*kiri urqi*) görmekteyiz. Hem satış, hem de kadastro metinlerinde bunlar genellikle sayılmaktadır ancak ölçülmezler. Dolayısıyla alanlarının halihazırda listelenen toplam arazi alanına dahil olup olmadığına karar vermek her zaman mümkün değildir. Muhtemelen bunlar kısmen küçük parsellerdi ve MÖ 779'da Kalhu'da tek başına satılan bir adetinin 46x30 arşın (yaklaşık 15x22m) ölçülerine sahip olduğunu biliyoruz. Harran Nüfus Sayımı'nda zaman zaman *qablu* adı verilen kereste tarlalarına da rastlanılmaktadır. Bunlar genellikle kavaktır (?: *sarbutu*), ancak başka türlerden de bahsedilmektedir. Yasal metinlerde kereste tarlaları sıklıkla satılmaz - sadece Sincar Bölgesi'ndeki, Remanni-Adad tarafından satın alınan bir mülkün bir kısmını oluşturan mazı meşesi (*allānu*) not edilmiştir. Özellikle bir mülkün tamamı, genellikle sakinleriyle birlikte el değiştirdiğinde, kırsal peyzajın diğer özelliklerinden bahsedilmektedir. Harman yerleri (*adru, adrāte*) sıklıkla dahil edilmekte ve bir durumda yalnızca 0,09 homer ölçüldüğü zaman ayrı olarak satılmaktadır. Aksi halde sebze bahçelerinde olduğu gibi büyüklükleri belirtilmemiştir. Kuyular *(būr(t)u)* nadiren listelenmez ve doğası ne yazık ki oldukça belirsiz olan *tabriu* (çoğul *tabriate*) adı verilen bir tür gayrimenkul bulunmaktadır ki hayvancılıkla bir bağlantısı olduğu düşünülmektedir (Postgate, 2007, s.183).

Günümüz Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, fıstık ve üzümden başka, incir, armut, ayva, badem, ceviz, dut, elma, erik, kayısı, zerdali, şeftali, nar, kiraz ve vişne gibi çeşitli meyveler de yetiştirilmektedir (Kalelioğlu, 1989, s.164). Antik Mezopotamya'da hurma ağacının önemi yadsınamaz. Güneyde hurma bahçeciliği, önde gelen iki ürüne (arpa ve hurma) dayalı bir tarım rejimi kurma olanağı sunmaktadır. İkincisinde emek daha yoğundur ama aynı zamanda potansiyel olarak daha fazla olduğu

bilinmektedir. Kuzeyde, iklime bağlı dağılımlardaki kısıtlamalar nedeniyle hurma ağacının en uygun role sahip olduğu açıktır. Ancak bölgede incir, üzüm, nar ve elma başta olmak üzere diğer meyve türleri de yetiştirilmektedir. Kuzey Mezopotamya'da Fırat boyunca, Toroslar'ın güneyindeki tepelerde, Yukarı Habur'da ve Jebel Sincar Bölgesi'nde üzüm yetiştiriciliği yaygın olduğu bilinmektedir. Zeytin, Orta Fırat Bölgesi'ndeki Batı ve Orta Suriye'de yaygın bir şekilde karşımıza çıkarken; zaman zaman Güney Mezopotamya'da da bulunmaktadır (Jursa, 2021, s.155-156).

5.2.8.2. Tarım Uygulamaları

Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki tarımsal arazilerinin kullanımı ve üretilen ürünlerin doğal, toplumsal ve ekonomik faktörler nedeniyle bölgeden bölgeye değişkenlik göstermekle birlikte Bölgelerin arazi kullanım süreçleri, topoğrafya, verimli topraklar, su kaynakları ve iklime bağlıdır. Dolayısıyla geniş sınırlara sahip olan Mezopotamya dünyasının kuzey ile güneyi arasındaki bu fark oldukça belirgindir. Geleneksel tarım uygulamaları kapsamında üretilen ürün, ekim, nadas, mera alanı, gübreleme, sulama, hasat, harman, ürün verimi, tüketim, koşum hayvanları ve emek gücü gibi değişkenlerin tümü, ekonomik ve sosyal ihtiyaçlara yönelik araziyi işlemek adına çok yönlü tarım tekniklerinin bileşenleri ekonomiyi şekillendirmektedir.

Bölgenin yıllık yağış miktarı, 500-700mm arasında değişmektedir ve 6-7 ay yaz kuraklığının yaşandığı karasal iklim hüküm sürmektedir. Kuru tarım uygulamasında tarlalar iki yılda bir nadasa bırakılarak otlak olarak kullanılmakta, bu alanların hayvan gübresiyle zenginleşmesi sağlamaktadır. Nehir kenarlarındaki dip suyu yüksek alanlar, meyvelerin yetiştirilmesi için uygun koşullara sahiptir (Ökse 2019b, s. 188).

Yakın Doğu'da MÖ 4. binyıldan itibaren toprağı açmak, kırmak ve oluk açarak toprağı hazırlamak amacıyla tahta saban/karasaban kullanılmıştır. Tahıl en önemli gıda ürünü olduğundan, geç antik dünyada tahıl kültürü donanımları her yerde mevcut olduğu bilinmektedir. Tarımsal ekim, üretimin temel birimi olarak büyük ölçüde saban ekibine, saban/pulluk ve genellikle bağlama/ koşum hayvanlarına dayanmaktadır. Bu pulluklar bir çift öküz, manda, at veya eşekler tarafından çekilmektedir (Ökse, vd. 2012, s.10; Jursa 2021, s. 156-157; Decker, 2021, s.640).

Tarihi kaynaklar, basit pulluğun, Kuzey Mezopotamya'da çok yaygın bir tarım aracı olduğunu göstermektedir (Altaweel, 2008, s.824; Ellison, 1978, s.68). Ekim aleti/ pulluğu, bir tohum hunisi ile donatılmış bir arddan ve çoğunlukla metal bir pulluktan

oluşmaktadır. Tohum hunisi, pulluk demirinin hemen arkasındaki ardın çizdiği sığ saban izine tohum tanelerinin kontrollü bir şekilde atılmasına olanak sağlamaktadır (Ellison, 1978, s.68).

Örneğin Tell Beydar'da saptanmış ve çoğunlukla idari metinlerden oluşan tabletlerin neredeyse tamamı çiftçiliğin, tahıl yönetiminin, işçiliğin veya hayvancılığın çeşitli yönleriyle ilgilidir. Metinlerden birinde Beydar'da kullanılan saban hayvanlarının sayısı ile çevredeki altı küçük yerleşime tahsis edilen yük hayvanlarının sayısı verilmektedir. Etnografik çalışmalar, Suriye'de çiftçilik için öküz ve eşeklerin ikili çekişte kullanıldığını göstermiştir. Tell Beydar metnine göre, Tell Beydar'a doğrudan bağlı tarlaları sürmek için 33.5-38.5 takım öküz ve 44 takım eşek kullanılmıştır (Wilkinson, vd., 2007, s. 57). Nitekim I.Tiglat Pileser döneminde de tarımsal faaliyetler kapsamında kullanılan saban ve koşum hayvanlarının önemini gösteren aşağıdaki ifadesi bunu kanıtlamaktadır;

> *...Assur'un her yerine sabanlar çektirdim ve (böylece) atalarımdan daha fazla tahıl yığdım. Efendim tanrı Aššur'un desteğiyle toprakları ele geçirdiğimde elde ettiğim ganimetlerden at, öküz (ve) eşek sürüleri oluşturdum.."* (Grayson, 1991a, s.26).

Ayrıca Assur'da bulunan ve MÖ 13. yüzyıla tarihlenen silindir mühürlerde çiftçilik sahneleri yer almaktadır. Söz konusu örneklerden birinde yer alan kompozisyonda, bir adam ve hörgüçlü bir öküz tarafından çekilen düz bir sabanının kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca Khorsabad Sarayı'nda gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar sonucunda üç demir saban parçası bulunmuştur. Bunlarda tahta sabanın üzerine takılacak yuvalar mevcuttur. Dolayısıyla ekim makinesi/sabanın da MÖ 1. binyılda Assur'da bilindiği anlaşılmaktadır (Ellison, 1978, s.84).

Öküz pulluğu ile 1 hektarlık arazi, toprak yapısına bağlı olarak 3-10 gün içerisinde sürülebilmektedir. Demir paylı tahta pulluklar ve ağır demir pulluklar daha derin oluklar açarak aynı zamanda toprağı tam karıştırmaktadır ve dolayısıyla 1950'li yıllara kadar daha az sayıda çalışan daha geniş tarlaları işleyebildiği bilinmektedir. Ortaçağ verileri günde 0,4912 hektardan ve yumuşak toprağın bir çift öküz tarafından sürülmesiyle günde 0,6368 hektardan söz etmektedir. Osmanlı arşivleri, günde 6-7 dönüm (0,55-0,64 ha) araziyi süren bir çift attan ve günde 3-4 dönüm (0,27-0,37 ha) araziyi süren bir çift öküzden bahsetmektedir. Ortalama olarak bir ekibin 5 günde bir

hektar toprağı sürmesi esas alınırsa bir ekip yaklaşık 60 günde 12 hektar süreceği tahmin edilmektedir (Ökse, vd. 2012, s.10)

Diğer bir örnek ise Ürdün'ün kuzey kesimlerindeki Irbid civarında yapılan gözlemler, geleneksel tarımda, kullanan çiftçilik ekiplerinin günlük toprak işleme kapasitesine ilişkin veriler sağlamıştır. Veriler, bir öküz ekibinin günde yaklaşık 8-10 saat içerisinde 0,3-0,4 hektar işleyebildiğini, eşeklerden oluşan bir ekibin ise günde 0,2-0,3 hektar işleyebildiğini göstermiştir (Wilkinson, vd., 2007, s.57).

5.2.8.3. Nadas

Yeni Assur İmparatorluğu'nun çeşitli eyaletlerindeki idari merkezlerin inşasını anlatan çok sayıda yazılı belge olmasına rağmen, diğer altyapı türlerinin inşasını anlatan belgelerin sayısı son derece azdır. Daha büyük altyapı sistemleri, imparatorluğun çekirdeğinde daha iyi belgelenmiştir. Ülke genelinde etkileyici sulama sistemlerinin oluşturulması, ilgili bölgelerin ekonomik temelini değiştirmekle kalmamış, onları kuru tarım bölgelerinden yüksek verimli tarım alanlarına dönüştürerek, yerleşim düzenlerini derinden değiştirmiştir. Yeni kurulan eyaletlerde idari ve kırsal alanların kurulması ve sulama sistemlerinin geliştirilmesiyle birlikte tarımsal üretimin yoğunlaştırılması mümkün hale gelmiştir (Akçay ve Özbilen, 2021, s.80).

Bu doğrultuda Kuzey Mezopotamya, uzun vadeli tahıl tarımı ve yerleşim sistemlerinin sürdürülmesi açısından önemli çevresel kısıtlamalar sunabilen bir bölgedir. Farklı dönemlerde, peyzaj ve iklimin yarattığı çevresel kısıtlamalara karşı koymak için farklı antropojenik stratejiler denenmiştir. Bu stratejiler veya ürün yönetimi biçimleri, birincil olarak yağışa dayalı iki yılda bir nadas, önemli su kaynaklarına sahip alanlarda yerçekimi akışıyla sulamayı, toprak verimliliğini artırmak için gübrelemeyi ve tüm bu stratejilerin entegrasyonunu içermektedir (Altaweel, 2008, s.821) Ayrıca yerçekimi-akışlı sulama olmasa bile, vadi yataklarındaki tarlalar, hem topraklarının kalitesinden hem de geçici bentlerin inşası veya kullanımıyla sağlanan nehir suyunu kullanma fırsatlarından dolayı her zaman yoğun bir sömürüye maruz kalmış olmalıdır. Nehir vadilerinde veya kanallarla sulanan arazilerin ekstra potansiyeli göz önüne alındığında, bu avantajların birçok arazi satış belgesinde belirtilmesi şaşırtıcı değildir (Postagete, 2007, s.182). Eski Mezopotamya'da kullanılan tarım sisteminin, verimliliği geri kazanmak ve sulama gibi nedenlerden kaynaklanan tuzluluğun azalmasına izin

vermek için alanların belirli aralıklarla nadasa bırakıldığı bir sistem kullanılmaktadır (Ellison, 1978, s.65).

Özellikle mahsul büyümesini en çok etkileyen üst toprak katmanları için, toprağın su içeriğini korumak için iki yılda bir nadas uygulanmaktadır (Altaweel, 2008, s. 827). İki yılda bir nadas, temel mahsullerin yetiştirilmesinin normal yolu olarak kabul edilmektedir. Bu, besinlerin birikmesini sağlar, zararlıların oluşmasını engellemektedir (Wilkinson, vd. 2007, s.54). Nadas uygulaması kapsamında genellikle arazinin yarısı nadasa bırakılmakta yarısına da kışlık tahıl ekilmektedir. Nadas arazisi ilk olarak Mart ayı civarında sürülmektedir. Böylece toprak henüz kış yağmuru ile nemli iken gevşetilir ve bahar yağmurundan en iyi şekilde yararlanılmaktadır. Arazinin sürülme yönüne özel bir dikkat gösterilmemektedir. Birkaç hafta sonra ilk sürümde ikinci bir sürüm yapılmaktadır. Yabani otların büyümesi için tarlalar genellikle yaz aylarında yalnız bırakılmaktadır. Bu baklagiller ile yabani otların toprağa azot ve organik madde katmasını sağlamaktadır. Ayrıca yabani otlar rüzgârın toprağı aşındırmasını da engellemektedir. Koyun ve keçilerin bu yabani otlar üzerinde otlamasına izin verilmektedir. Eylül ayında üçüncü bir sürüm daha yapılmakta ve daha sonra tohum serpilmektedir. Dördüncü sürüm, tohumların üzerini kapatmak için çapraz olarak yapılır. Dolayısıyla yağmur yağıncaya kadar tohumlar filizlenmeyecektir. Ağırlıklı olarak buğday olmak üzere tahıl, mayıs ve haziran aylarında hasat edilmektedir. Hasat tamamlandıktan sonra sürülerin tarlalara girmesine izin verilmekle birlikte nadas döneminde sürüler kış mevsiminde de tarlalarda otlatılmaktadır (Ellison, 1978, s.83).

Nadas uygulamasının yanı sıra gübre uygulamasının hem arkeolojik hem de etnografik kanıtları bulunmaktadır. Tarımsal alanlarda gerçekleştirilen gözlemler, tarımcıların diğer organik gübrelerle birlikte inek ve koyun/keçi gübresi kullandığını göstermiştir (Altaweel, 2008, s.824). Nitekim yakın zamana kadar Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde sürdürülen geleneksel tarım faaliyetleri kapsamında hayvan gübresinin yanı sıra tandırlar çıkan küllü toprağında tarlalara serpildiği bilinmektedir. Assur dünyasında nadas sisteminin takip edilmiş olması muhtemel görünmektedir. Kanıtlar çoğunlukla MÖ birinci binyıldan gelmektedir. Örneğin, 6 *homerlik* bir tarlanın devredilmesiyle ödenen kredinin faizli gümüş kredisi kaydı bulunmaktadır. İşlem detaylarında, tarlanın 4 *homer* ekili arazi ve 2 *homer* nadas arazisinden oluşacağı ancak ekim ve nadas alanlarının 4 *home*r ekili ve 4 *homer* nadas olacak şekilde düzenlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu, ekim ve nadas alanlarının 6 *homer* tarlası içerisinde hareket etmesi gerektiğini göstermektedir (Ellison, 1978, s.83).

Diğer bir örnekte ise tarlaların bir yıl boyunca ekilip bir sonraki yıl için nadasa bırakıldığını öne süren diğer metinler yine MÖ birinci binyılda itibaren Balawat'taki Manu Tapınağı'nda bulunmuştur. Metinlerden birinde bir tarla 20 yıllığına kiralanmış ve 10 yılı ekim, 10 yılı ise nadasa bırakılacağı özellikle belirtilmiştir. Nineve'den gelen başka bir örnekte kira sözleşmesi 15''i ekili ve 15'i nadasa olmak üzere 30 yıl şeklinde belirtilmiştir. Muhtemelen çiftçi her yıl tarla alanının yarısını işlediği görünmektedir (Ellison, 1978, s.83-84).

5.2.8.4. Ekim-Hasat ve Harmanlama

Kuru tarım bölgelerinde tahılların ekimi, yağışa ve toprağın yapısına bağlı olduğu için genellikle Eylül-Ekim veya Kasım Aralık aylarında ekim süreçleri gerçekleştirilmektedir. Mezopotamya tarım döngüsüne göre Ekim ayında sulama ve sürüm yapılarak arazi arpa ekimine hazırlanır, buğday ve mercimek ekiminde ise bu işlem Kasım ayında yapılmaktadır. Antik dönem Mezopotamya'sında tarım döngüsü bölgeler arasındaki toprak yapısından dolayı ekim tarihleri arasında farklılık göstermektedir. Örneğin Diyala Bölgesi'ndeki tarım döngüsündeki farklılık bölgenin alüvyon ovasının güneyinden biraz daha kuzey yer alması ve güneyde havaların daha erken ısınmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Mezopotamya dünyasında yaz aylarında toprağın hazırlanması ve ekim faaliyetleri Eylül ayında başlamaktadır. Yaz aylarında sıcaklık ve toprağın sert olması nedeniyle çalışmalar yapılamamaktadır. Nitekim bazı bölgelerde toprak koşulları Kasım ayına kadar tarıma uygun hale gelmeyebilmektedir. Toprağın sürmeye hazırlamadan önce ön sulamanın yapılması gerektiği ve toprağın işlemeye uygun hale getirilmesini sağlamaktadır (Ellison, 1978, s.76-77).

Kuzey Suriye ve Ürdün'deki modern ekim sezonları üzerine yapılan araştırmalar, Tell Beydar'ın geçimlik ekonomisindeki tahılın çoğunun Kasım ve Aralık aylarında ekildiğini göstermektedir ve tüm çiftçilik ve ekim sezonunun yaklaşık 60 gün olacağı tahmin edilmektedir. Gün içinde yoğun yağmur yağması durumunda ise çalışma durdurulur ve tarlalar kuruyana kadar beklenmesi gerekmektedir. Bu nedenle yağışların da etkisiyle yıllık ekim sezonunu en az beş, en fazla 15 günlük bir kısaltmayı düşünülebilinir. Bu, Beydar'ın eski çiftçilerinin 45-55 günlük çiftçilik ve ekim zamanına sahip olduğu anlamına gelmektedir (Wilkinson, vd., 2007, s.57)

İlkbaharda, kışlık mahsulün yeşil sürgünleri ortaya çıkmakta ve kuru yaz boyunca tahıl başakları gelişmektedir. Arpa, mercimek ve nohut hasadı genellikle haziran ortasından itibaren yapılmakta olup buğday hasadı ise ağustos ayı sonuna kadar devam etmektedir. Mezopotamya tarım döngüsüne göre arpa nisan ve mayıs aylarında, buğday ve mercimek ise mayıs ve haziran aylarında hasat edilmektedir (Ökse, vd., 2012, s.10-11).

Hasatta kullanılan alet oraktır: temel şekli hilaldir. Ahşaptan bitümlü çakmaktaşı parçalarından, pişmiş kilden, bakır ve/veya bronzdan ve demirden yapılabilmektedirler. Kish, Nippur, Nuzi, Nimrud ve Khorsabad dâhil olmak üzere Mezopotamya'daki bölgelerde yaklaşık 3000'den 600''e kadar neredeyse her dönemde orak örnekleri bulunmuştur. Bakır/bronz oraklar üçüncü ve ikinci bin yıllarda kullanılmış olup, demir orakların tek örnekleri birinci binyıldan itibaren Assur'dan gelmiştir (Ellison, 1978, s.74). Özellikle demir orak bıçaklar MÖ 1.binyılda Nimrud ve Khorsabad'da yaygındır (Ellison, 1978, s.84). Son 20 yıla kadar buğday orakla biçildiği gibi günümüzde bazı bölgelerde lokal olarak bu gelenek sürdürülmektedir. Bir kişi 1 hektarlık araziyi 8 günde biçebilmektedir. Elle bir saatte elde edilen tahılın 2,05 kg, orakla elde edilen tahılın ise 2,45 kg olduğu tahmin edilmektedir (Ökse, vd., 2012, s.10-11). Tahılların hasat edilmesi orak ve benzeri aletlerle, dip kısmından yaklaşık 5-10 cm yukarıdan kesilirken, kökten sökme şekli de uygulanmaktadır. Bu da tahıl başakları, saman, tahıl ve yabani otların bir kombinasyonunu oluşmaktadır (Filipovic, 2014, s.68). Ancak günümüzde Güneydoğu Anadolu'nun bazı bölgelerinde halen geleneksel yöntemler kullanılarak hasat edilen arpa veya buğday genellikle dip kısmından yaklaşık 5-10cm'lik bir yükseklikten biçilmektedir.

Arpa ve buğday gibi tahılların hasada hazır gelmesinden sonra yaklaşık 1,5 aylık bir süreçte hasat, harman vb işler tamamlanmaktadır. Örneğin iki ek işçiden oluşan bir pulluk ekibi günde 0,3 hektarlık arazi mahsulünü biçer, toplar ve taşırsa, bir aile 42 gün içinde 12 hektarlık araziyi biçebilmektedir. Bu ekip 1 hektarlık tahılı altı gün içinde harmanlarsa, 12 hektarlık arazinin ürünü 72 gün içinde harmanlanıp savrulabilmektedir (Ökse, vd., 2012, s.12). Tahıl demetleri eylül ayının sonlarına kadar harmanlamakta ve savrulmaktadır (Ökse, vd., 2012, s.11-12). Biçilip toplanan tahıl demetlerinin harmanlama ve savurma işleminden önce ambarların hazırlanması, harman yerlerinin (*adru, adrāte*) (Postgate, 2007, s.183) düzleştirilmesi, harmanlamada kullanılacak aletlerin hazır hale getirilmesi gibi farklı iş bölümlerinin olduğu bir hazırlık evresi bulunmaktadır. Ayrıca harmanlama başlamadan önce tahılın bereketi nedeniyle çeşitli

dualar ve törenlerin de yapıldığı bilinmektedir (Dezsö, 2016, s.80). Harmanlama uygulamasının sopayla vurma/dövmek, tahıl yığınlarının üzerinde yürümek, ezgi taşları ve havanelleriyle öğütme gibi farklı türleri bulunmaktadır (Ellison, 1978, s.75-76).

Ancak genellikle tahıl demetleri, sığırlar ve insanlar tarafından çiğnendikten sonra ardından alt kısmı düz bir yüzeye sahip, keskin çakmaktaşı parçalarıyla süslenmiş ahşap bir tahtadan oluşan bir harman kızağı/düven tarafından kesilerek ezilmektedir. Harman kızağı, sapları parçalara ayırmak ve tahılları saplardan ayırmak için tahıl yığınının üzerinde daire çizerek yürüyen bir veya birkaç öküz, at veya eşek tarafından çekilmektedir. Bu işlem sırasında insanlar, harmanlanan tahılı dirgen veya kürekle dönerek merkeze doğru atarak işlemi sürdürmektedirler. Bu işlemden sonra tahıl ve samanın savrularak ayrılması gerekmektedir. Genellikle rüzgârın samanları daha ağır tahıllardan uzaklaştırabilmesi için karışık saman ve tahıl kütlesi dirgenlerle yukarı doğru fırlatılmaktadır. Hasat işlemi yaklaşık iki aylık bir sürede tamamlanmaktadır. Yerel çiftçiler, bir hektarlık arazide hasat edilen mahsulün altı günde yaklaşık 5-10 kişi tarafından harmanlanıp savrulabileceğini belirtmektedirler (Ökse, vd., 2012, s.11-12; Ellison, 1978, s.75-76; Jursa, 2021, s.156-157).

Metinlere göre Eski Babil Dönemi'nde 5-6 işçi bir günde yaklaşık 400kg arpa ayıklamakta ve bu da şimdiki süreçle kıyaslanabildiği düşünülmektedir. Genellikle ezilen demetlerden tahılın samandan ayrıştırılması kaba ve ince eleme şeklinde yapılmaktadır. Tahıllara ait kaba kalıntıların dirgen gibi aletlerle ayıklanmasından sonra harman yerinde inceleme aşaması elek benzeri bir aracın içine konulan ürünün sallanması sonucunda kaba saman atıkları yüzeyde kalırken tahıl alt kısımda kalmaktadır (Ökse, vd., 2012, s.11-12; Ellison, 1978, s.75-76; Jursa, 2021, s.156-157). Hasat edilen ürünler tarlalardan ve harman yerlerinden tahıl ambarlarına eşekler, katır veya öküzlerden oluşan yük hayvanlarının çektiği arabalarla taşınarak kırsaldaki ve şehirdeki tahıl ambarlarında depolanmaktadır (Dezsö, 2016, s.80; Jursa, 2021, s.156-157; Ellison, 1978, s.75).

5.2.8.5. Tarımsal Verim

Tüm ekilebilir tarım tekniklerinin testi, tarlalardan elde edilen tahıl verimi ve kullanılan tohum miktarı üzerinden tahılın geri dönüşüdür. Unutulmaması gereken bir diğer faktör de verimin yıldan yıla değişebileceği ve birkaç örnekten elde edilen sonuçların özellikle iyi veya kötü bir yıl veya bireysel çiftçilerin verimliliği nedeniyle

taraflı olabileceğidir. Ayrıca söz konusu tahıl yeterliliği, nüfusu, sürüleri ve büyükbaş hayvanları besleyip beslemeyeceği, gelecek yılın tohumluk tahılını sağlayıp sağlayamayacağı ve kötü yıllara karşı ticaret ve depolama için fazlalık sağlayıp sağlayamayacağıdır. Antik Mezopotamya'nın nüfusu hiçbir şekilde belirlenmemiş olsa da, her dönem için ortalama verimin yeterli olup olmayacağına dair bir fikir edinebilmek için tahminler yapılabilmektedir (Ellison, 1978, s.85, 89-90).

Tohum miktarı ve verimi toprağın kalitesine ve yağış miktarına göre değişmektedir. Bir hektar verimli toprakta 350-450kg tohuma ihtiyaç duyulurken arpa yetiştirmek için ise 1 hektar kuru toprakta yaklaşık 130-220kg tohum gerekmektedir. Yukarı Dicle Bölgesi yıllık 450-500mm yağış alan iklim kuşağında yer almaktadır. Bu iklim bölgesinde kuru tarımla elde edilen verim hektar başına 600-1500kg arpa (ortalama 1050kg/ha) olup, oranları 1:4-10'dur. Diyarbakır'ın Bismil ilçesinde (1995) sulama faaliyete geçmeden önce verim oranları 1:10-16 (967-2600 kg/ha) arasında değişmektedir. Hektar başına 120kg tohum ekimine dayalı olarak, modern öncesi yağmurla beslenen tarımın verimi Kuzey Suriye'de hektar başına 438-1238 kg tahıl, 1:4-10 arasında, Kuzey Irak'ta ise hektar başına 700-900kg tahıl, 1:6-7,5 oranı arasında değişmektedir. Kerkük civarında gübresiz ve bir yıllık nadas sistemiyle ortalama verim arpada yaklaşık 1:10, buğdayda ise 1:8 civarındadır. Bu verilere göre Orta Dicle Bölgesi'nin modern öncesi verimi 1:10, farklı yağış miktarlarına bağlı olarak Yukarı Dicle Bölgesi'nin modern öncesi verimi olan 1:15 oranının yaklaşık üçte ikisi kadardır. Tell Sabi Abyad ve Giricano'dan elde edilen verilere göre, Orta Assur *dunnu*'larının ortalama verim oranları, modern öncesi verimin yarısı olan 1:7-9 arasında değişmektedir. Yukarı Dicle Bölgesi'nde Giricano'daki *dunnu'*nun verimi ise yaklaşık 125kg/ha'dır (Ökse, vd. 2012, s.13). Ayrıca Orta Dicle Bölgesi'nin Orta Tunç Çağı verimi yaklaşık 120-130 kg/ha, Nuzi'deki tohum miktarı ise yaklaşık 31kg/ha olup, son yüzyıllarda kullanılan miktarın yaklaşık dörtte biri kadardır. Öte yandan Orta Dicle Bölgesi'nin modern öncesi verimi (1:10), Orta Tunç Çağı veriminin (1:5) iki katıdır. Bu oran doğruysa Yukarı Dicle Bölgesi'nin modern öncesi verimi (1:15), ortalama 1:7,5 oranıyla (281kg/ha verim) Orta Tunç Çağı verimlerinin iki katı olabildiği düşünülmektedir (Ökse, vd., 2012, s.13-14)

Örneğin Altaweel göre (2008), tarımsal verime yönelik etnografik ve tarihsel veriler kullanılarak modellenen ve gözlemlenen sonuçlar arasında; Kuzey Mezopotamya'nın yağmurla beslenen ve sulanmayan bölgelerinde verimler 300kg/ha'dan 600kg/ha'a kadar değişirken, nispeten kuru bölgelerde ortalamalar ise

genellikle 400 ila 500kg/ha arasında değişmektedir. Sulanan bölgelere ilişkin bilgiler, hem Kuzey Mezopotamya hem de Güney Mezopotamya'daki bölgelerden elde edilmektedir. Nitekim sulama faaliyeti Güney Mezopotamya'da çok daha yaygındır. Kuzey Mezopotamya'da, muhtemelen sulanan bölgelerdeki ortalama verim 700kg/ha'a yakın değişebildiği gibi muhtemelen 1000kg/ha kadar da ulaşabilmektedir (Altaweel, 2008, s. 829)

5.2.8.6. Yukarı Dicle Bölgesi'nde Tarımsal Ürün Miktarına Dair Öngörüler

Arazi kullanımı ve tarım potansiyeli hakkında bilgi edinmek yerleşimlerin büyümesi, konumları ve dağılımları hakkında kuram oluşturulmasına olanak tanımaktadır. Yerleşim düzenini oluşturan en önemli dinamikler ve geçim koşullarına ilişkin kuramlar, arazi kullanımı ve tarım potansiyeli ile doğrudan ilişkilidir (Koparal, 2014, s. 128). Bu doğrultuda yerleşim yeri seçiminde erişim alanında yer alan doğal kaynakların kullanımının rolü büyüktür. Yerleşilen alanın ulaşım olanakları, besin ve mineral kaynaklarına olan mesafeler, kaynak miktarı ve mevsimsel değişimler göz önünde bulundurulmalıdır (Ökse, 2020, s.12). Nitekim Assur İmparatorluğu'nun ekonomisinin temeli doğal olarak büyük ölçüde ekilen arazilerdeki hasadın başarısına bağlı olduğu; tekrarlanan kuraklıkların büyüyen imparatorluk ekonomisine önemli boyutta ekonomik zararlar verebildiği bilinmektedir (Bonacossi, 2017a, s.132). Özellikle MÖ 1. binyıldaki temel gıda ürünlerinin başında arpa ve buğday gibi tahılların üretimi gelmektedir. Yukarı Dicle Bölgesi, 250mm'nin üzerinde ve yeterli miktarda yağış alan oldukça verimli topraklara sahip olmasının yanında özellikle Demir Çağı'n sosyal, siyasi ve ekonomik peyzajı açısından oldukça sıradışı bir alanı sergilemektedir. Böylelikle Yeni Assur İmparatorluğu'nun tarımsal kaynaklarından yararlanmak adına yeniden yapılandırılan bu bölgede verimli tarım topraklarda tarım köylerinin sayısında büyük bir artış görülmektedir. Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki arazi kullanımına bakıldığında peyzajın temel karakteristik özelliği bir dizi büyük ve stratejik konumlu müstahkem yerleşim ile peyzajı doldurma modeliyle çok sayıda küçük tarımsal köylerin oluşturduğu bir yerleşim ağı şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Baştürk, 2010, 1s. 45).

Tarımsal kolonizasyon, emperyalizmin altyapı ihtiyaçlarını karşılarken; Yeni Assur'un tarıma dayalı yeniden yerleşim projeleri aynı zamanda tarımcıları ve imparatorluğu birbirine bağlayan yeni üretim ilişkilerini ve karşılıklı bağımlılığı da dayatmaktadır. Yeni Assur'un tarımsal faaliyetleri, merkezi yönetimdeki çevresel ve

ekonomik yeniliklerin müjdelenmesinin yanı sıra, siyasi platformların genişletilmesi ve devlet ilişkilerinin yapılandırılması için yeni fırsatlar da sunmaktadır. Toplumsal bir mühendislik projesi olarak görülen tarımsal sömürgeleştirme, sürgün edilen insanların sürüldükleri yerle olan duygusal bağlarını da yeniden formüle etmiştir. Assur, toprak kullanım teknikleri ve uygulamalarına yeni teminatlar oluşturarak tarımcıları vergilendirme ve zorunlu askerlik gibi ekonomilere yönlendirilmiştir. Yerinden edilen insanlar kendilerini, fiziksel olarak eşitsizlik içeren coğrafi yer değiştirme, bölgesel üretim ve emperyal tüketimin yarattığı bağımlılık ile çerçevelenmiş bir tarım sisteminin içinde bulmuşlardır. Böylece tarımsal sömürgeleştirme, maddi, sembolik ve somut yollarla, yönetenler ile yönetilenler arasında yeni ilişkilerin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur (Rosenzweig, 2016, s.310).

Yukarı Dicle Bölgesi'nde, Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında 1988-2019 yılları arasında yürütülen arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları kapsamında bölgedeki Assur varlığının Demir Çağ'da baskın bir şekilde mevcut olduğu görülmüştür. Ancak Yukarı Dicle Bölgesi'nde Assur varlığıyla ilgili güncellenmiş ve kapsamlı yeni araştırmalar gerçekleştirilmediği gibi bazı araştırmaların sonuçları da henüz yayınlanmamıştır. Dolayısıyla birçok yayın çalışması, standart erken dönem verilerinden yararlanarak Yeni Assur'un bölgede kurmuş olduğu yerleşim modeli ve tarımsal kolonicilik faaliyetleriyle imparatorluğun genişlemesi ve ekonomik gücünün artmasına yönelik önemli bir rolü üzerinde durmuştur.

Tez çalışmam kapsamında Dicle Nehri'nin akış sergilediği Diyarbakır, Batman, Siirt, Mardin ve Şırnak il sınırları arasında kalan ve kuzeyde Güneydoğu Toroslar, batıda Karacadağ'ın doğusu, güneyde Tur Abdin ve Cudi Dağı'nın güney eteklerini kapsayan Nusaybin, İdil, Cizre ve Silopi Ovaları ile doğu sınırı olarak da Garzan ve Botan Çayı'nın akış sergilediği dağlık kesim Yukarı Dicle Bölgesi sınırları olarak ele alınmıştır. Özellikle Assur'un varlığı bu sınırlar içerisindeki verimli tarımsal vadilerde kurmuş olduğu yerleşimlerin sayısal yoğunluğu ile karakterize edildiği görülmüştür. Yukarı Dicle Bölgesi genelinde elde ettiğimiz güncel verilerle birlikte şimdiye dek Assur varlığını gösteren 35 yerleşim yerinde arkeolojik kazı ve sondaj çalışması gerçekleştirilmiştir. Ayrıca yüzey araştırmaları çerçevesinde ise Assur Dönemi ile ilişkili olan arkeolojik materyalden yola çıkılarak toplamda 198 yerleşim yerinin imparatorluğun bu bölgedeki egemenliğini sağlamak için siyasi, kültürel ve ekonomik nedenler kurmuş oldukları yerleşim modelini göstermektedir. Assur'un egemenlik kurmuş olduğu bu topraklardaki yoğunluk bölgedeki sosyo-ekolojik değişkenlerin yanı

sıra kültürel peyzaj ve çevre ortamını yeniden oluşturmak için ele alınan tarımsal verim ve nüfus hesabı ile bölgede üretilen tahılın tarımsal kolonicilik faaliyetleri kapsamında elde edilen olası artı ürün potansiyeli ölçülmeye çalışılmıştır. Diğer bir deyişle arazi kullanımı açısından elde edilen ürünün miktarının saptanmasıyla Assur'un bölgedeki sosyo-ekonomik ve siyasi emellerinin arkasındaki yapılandırma faaliyetlerine yönelik yeni bir bakış açısı kazandırmayı hedeflemektedir. Dolayısıyla bu bölgede elde edilen olası arpa ürünün miktarı kıstas alındığında, miktarın bölgedeki yerleşimlerin kendilerini idame etmesi için yeterli olup olmadığı, yoğun artı ürünün sağlanıp sağlanmadığı veya tarımsal kolonicilik faaliyetleriyle şekillenip şekillenmediğine yönelik ipuçları açığa çıkarılacaktır. Nitekim Assurlu kralların tarımı teşvik etmek için tarım köylerinin kurulması, bu alanlara nüfus nakilleri gerçekleştirmelerinin yanında bölgeye yerleşmesini sağlamak için vergi muafiyeti, toprak hibeleri ve diğer imtiyazların olduğu çeşitli teşvikler sunmuşlardır. Tarımsal sömürgeleştirmenin rolleri, askeri fetihlere dayanmaktadır ve özellikle Yukarı Mezopotamya'da silahla elde edilen kazanımlar, saban tarafından da birçok açıdan desteklenmiştir (Rosenzweig, 2018, s.33).

Tarımın hem maddi hem de söylemsel manipülasyonları, Yeni Assur krallarının siyasi kazanç için Yukarı Dicle Bölgesi'nde tarımsal koloniciliğin arka planındaki stratejileri göstermektedir. Tarım reformu ve refah deneyimleri aracılığıyla Yeni Assur yönetimi hak sahibi olma, meşru olma gibi fikirler aktarmışlardır. Tarımın politik ekolojisi ve İnsan-çevre diyalektiği çerçevesinde tarımsal unsurları ve uygulamaları kritik bileşenlere dönüştürmek iktidarın dolayımında ve üretiminde rol oynamakta ve böylece onları siyasi örgütlenmenin beklenmedik durumlarına ve sonuçlarına dahil etmektedir (Rosenzweig, 2018, s. 30-32).

Bölgede Yeni Assur İmparatorluğu Dönemi'nde ele alınan arazi kullanımı ve olası ürün üretimi hesaplanması yapılmadan önce bazı kriterlere değinmek gerekmektedir. Bu doğrultuda antik çağdaki ilkel tarım teknikleri ile elde edilen buğday, arpa gibi tahıl verimi, birçok değişken parametreye bağlı olarak büyük ölçüde değişkenlik gösterebilmektedir. Özellikle bu değişken parametreler arasında bölgeden bölgeye farklılık gösteren toprağın niteliği ve kalitesi, tohum kalitesi, sulama olanakları, hava koşulları ve tarım uygulamaları yer almaktadır. Unutulmaması gereken diğer bir husus ise antik dönem tarım yöntemleri ile üretilen ürünün verimliliği günümüz modern tarım yöntemlerine göre değişkenlik gösterdiği için verimlilik bakımından kesin bir rakamın verilmesi güçtür. Diğer bir husus ise antik dönemlerde tarım ve bitki yetiştirme

yöntemlerinin modern tarıma kıyasla daha sınırlı olduğudur. Dolayısıyla yazılı kaynaklar ile arkeolojik verilerden elde edilen sonuçlar doğrultusunda antik dönemde yetiştirilen ve tüketilen ürünler hakkında bilgi sunmaktadır ancak net bir liste sunmak için yetersiz verinin bulunduğu bilinmektedir. Nitekim özellikle arpa tarımı, temel geçim kaynağı olduğu için ekonomik yaşamın temelini oluşturmaktadır. Ayrıca arpa, ekmek yapımında kullanılmasının yanı sıra hayvan yemi ve aynı zamanda bira yapımında da önemli bir bileşen olarak kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca bu dönemde beslenme alışkanlıkları sadece arpaya dayalı olmadığı bölgeye ve toplumun ekonomik ve sosyal yapısına bağlı olarak değişiklik gösterdiği de bilinmektedir. Genel olarak tahıl ürünlerinin yanı sıra sebzeler, baklagiller, meyveler, et, balık ve süt ürünleri gibi çeşitli besin gruplarının yer aldığı bir beslenme tarzının da olduğu aşikârdır.

Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki hegemonyasının altındaki siyasi ve ekonomik faktörler göz önüne alınarak burada kurmuş oldukları yerleşim yerleri ile çevresindeki tarımsal alanlarda uyguladıkları arazi kullanım metotları çerçevesinde bölgeden seçilen örnek yerleşim yerleri üzerinden tahmini bir tarımsal ürünün verim hesabı yapılmaya çalışılmıştır.

Nitekim sürdürülebilir alanlar, tahmini alan nüfusunu beslemek için gereken araziye ilişkin tahminler sağlar. Çevredeki toprakların tek biçimli olduğunu varsaydıkları ve saha alanından elde edilen nüfus tahminlerine dayandıkları için, ürün yetiştirme yetenekleri ve nüfusa ilişkin aşırı basitleştirilmiş bir tahmin sağlarlar. Üstelik sadece geçimlik ihtiyaçlar üstlenmekte ve ziyafetlerden, ticaret kervanlarından geçerken, soyluların ziyaretlerinden ve diğer ilgili faktörlerden kaynaklanan talepler göz ardı edilmektedir. Modern ve tarihsel etnografik benzetmelerden elde edilen sahadaki nüfus yoğunluğunun genellikle hektar başına 100-200 kişi olduğu varsayılmaktadır. Arazi kullanım yoğunluğu faktörü ise tek bir kişiyi bir yıl boyunca geçindirmek için gereken tarla alanıdır ve bu, söz konusu alan için yaklaşık 1 hektardır (Wilkinson, vd., 2007, s. 56; Widell, vd., 2013, s.58-59). Ancak daha yüksek bir yoğunluk köy yerleşimlerinde sürdürülebilir olabilirken, bu yoğunluk kentsel yerlerde sürdürülemez olurdu ve genel nüfus yoğunluğunun muhtemelen hektar başına 100 kişiye yakın olduğu daha olasıdır. Bu şekilde geçmiş tarımın tahmini, hatta yoğun bir nüfusu varsayıldığında bile, genellikle kendi kendine yeten tarım kasabaları ve köylerin peyzajını ortaya koyar. Hektar başına 100 kişi varsayıldığında, radyal sürdürülen alanlar hafifçe ve genellikle hiç örtüşmez. Hektar başına 200 kişi varsayılırsa, örtüşme artmaktadır (Widell, vd., 2013, s.58-59; Postgate 1994, 51). Ayrıca Suriye'de yerleşim yerlerinin sınırları

içerisindeki seramik dağılım analizlerine göre bir yerleşimin etrafındaki 2km yarıçaplı yaklaşık 1100 hektarlık alanın yoğun olarak tarım için kullanıldığı, 2-3km yarıçaplı alanın ise yoğun olarak çayır/mera olarak kullanılmakta olup toplamda 5km'lik alan bulunmaktadır. Yürüyerek yaklaşık 1 saatlik mesafelik bu alanlar, Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki sit alanlarının etrafındaki alana eşdeğer olduğu görülmüştür. Nitekim 5km'lik alan kendi kendine yeten müstakil çiftçi topluluklarının yerleşim yerleri arasındaki minimum mesafedir (Ökse, vd., 2012, s.4; Wilkinson, 2000, s.238-239).

Bu doğrultuda yüzey araştırmaları yoluyla tespit edilen yerleşim sistemlerinin nüfusunun hesaplanmasında yaygın olarak, bir hektarlık yerleşim alanında en çok 400 kişinin yaşayabileceği veya 100- 200 kişinin yaşayabileceği ölçütü kullanılmaktadır. Bu ölçüt, bölgedeki yaşam tarzının 20. yüzyıla kadar değişmediği düşüncesinden yola çıkılarak ortaya konmuştur. Bu yöntemin güvenilirliği, yerleşimin konutlardan oluşan ve eşzamanlı kullanıldığı kesinleşen alanlarının belirlenmesi ile doğru orantılıdır. Buna karşın, yerleşim alanında konut dışı işlevleri dışında kullanılan ortak alanların da var olabileceği düşünüldüğünde, kişi başına düşmesi gereken yaşam alanı hesaplanarak varılan sonuçlar da dönemin gereksinimlerine uymayabilecektir. Bunun yanı sıra, çok dönemli yerleşimlerin her döneminde kullanılan alanlar ayrı ayrı hesaplanamayacağından nüfus hesabı bu durumda riskli olacaktır (Ökse, 2016, s.50).

Ayrıca Assur Dönemi'nde bir aile, değişen faktörlere bağlı olarak farklı büyüklüklerde olabilir. Genellikle bir aile, ebeveynler ve çocuklardan oluşmaktadır. Ancak, Assur Dönemi'nde ailenin büyüklüğü ve bileşimi, aile üyelerinin sosyal statüsüne, ekonomik durumlarına ve kültürel faktörlere bağlı olarak değişebilirdi. Örneğin, daha zengin veya soylu bir aile, genellikle daha büyük olabilirdi ve hizmetçiler, köleler veya akrabalar gibi diğer aile dışı bireyleri de içerebildiği bilinmektedir. Diğer taraftan, daha düşük sosyal statüye sahip aileler daha küçük ve sadece ebeveynler ve çocuklardan oluşabileceği düşünülmektedir. Bu doğrultuda Assur Dönemi'ndeki bir ailenin genellikle ortalama olarak 5 ile 10 üyeden oluştuğu tahmin edilmektedir. Bununla birlikte, bu sayılar, dönemin sosyal ve ekonomik koşullarına, bölgesel farklara ve diğer değişkenlere bağlı olarak önemli ölçüde değişebilmektedir. Yukarıda değindiğimiz gibi arazi kullanım yoğunluğu faktörü, bir kişinin bir yıl boyunca desteklenmesi için gereken tarım alanıdır ve bu da yaklaşık olarak 1 hektardır (Wilkinson, vd., 2007, s. 56). Ekilebilir ve ekilemez arazilerdeki geçim ihtiyaçlarını karşılamak için gereken minimum kişi başına 1.5 hektar varsayımı dikkate alınmaktadır (Adams, 1981, s.90). Kişi başına 1.5 hektarlık tarım alanı gerektiği ölçüt alındığında,

tarım alanı yüz ölçümüne göre nüfus hesaplaması yapılabilmektedir(Wilkinson, 2000, s. 247; Ökse, 2016, s.49).

Bir yerleşim yeri veya arazi parçasının kaç kişilik nüfusu barındırabileceği, bir dizi faktöre bağlıdır ve bu faktörler yerleşim yerinin amaçlarına, yapılan planlamaya ve yaşam standartlarına göre değişiklik gösterebilir. Bunlar arasında konut tipleri, nüfus yoğunluğu, altyapı olanakları, tarım ve hayvancılık için kullanılan alanlar, su kaynakları ve diğer temel ihtiyaçlar için gereken alanlar gibi unsurlar yer alır. Örneğin, bir yerleşim yeri için planlamada kullanılan tipik bir standart, bir kişi başına düşen yaşam alanıdır. Ancak bu alan, bölgenin iklimine, yerel geleneklere ve yaşam tarzına göre değişebilir. Üçtepe Höyüğü'nün yerleşim alanını oluşturan 36 hektarlık alan göz önüne alındığında burada barındırdığı muhtemel nüfusun hesaplanması gerekmektedir. Bir hektarda 100-200 kişinin yaşayabileceği varsayımına (Wilkinson, 2000, s.247; Ökse, 2016, s.49) göre Üçtepe'de 36 hektarlık alanda 7200 kişilik bir nüfusun barınması gerekmektedir. Arazi kullanım yoğunluğu faktörü ise 7200 kişilik bir nüfusu barındırdığı düşünülen Üçtepe Höyüğü'nün kişi başına 1.5 hektarlık tarım alanı gerektiği ölçüt alındığında, bu yerleşim yerinin yaklaşık 10.800 hektarlık tarımsal alana ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Ayrıca söz konusu nüfusun en 5-6 kişilik ailelerden oluştuğu göz önüne alınırsa bu yerleşim yerinde en az 1200 çekirdek ailenin olduğu düşünülmektedir.

Tarımsal alanların iki yılda bir nadas uygulaması göz önüne alınarak Orta Assur saray arşivlerinde verilen istihkak listelerine göre bu dönemde bir çekirdek ailenin geçimi için ortalama 3.6 hektar tarla tahsis edilmiştir (Ökse, 2019b, s.191). Üçtepe'nin 1200 çekirdek ailenin geçimini sağlayacak tarımsal alan, 4.320 hektarlık bir genişliğe karşılık gelir. Bu dönemde tarım arazilerinin iki yılda bir nadas uygulamasına bırakıldığı düşünüldüğünde ise bu alan, 2160 hektarlık bir alanı kapsamaktadır.

Yılda 450-500mm yağış alan Yukarı Dicle Havzası'nda 20. yüzyılda, bir hektarlık tarlaya 350-450kg tohum atıldığı ve arpa veriminin 1:15 olduğu, buna karşın %20 daha az yağış alan Orta Dicle Havzası'nda 120kg tohum atıldığı ve arpa veriminin 1:7-10 olduğu belirlenmiştir. Bu bağlamda, Kerkük yakınlarında yer alan Nuzi'deki (Yorgan Tepe) arşivlere göre Orta Tunç Çağı'nda arpa veriminin 1:5 olduğu göz önüne alındığında, Yukarı Dicle'deki verimin bu dönemde 1:7.5 olabileceği hesaplanmıştır (Ökse, 2019b, s.189). Ancak ilkel metotlar çerçevesinde kullanılan pulluklarla yapılan hafif ekim gibi faktörler göz önüne alındığında ve Ökse vd. 2012 çalışması doğrultusunda günümüzde Diyarbakır ilinin 10 mahallesinden elde edilen verilere göre,

bir yıllık tarım sisteminde arpa için verim oranı 1:3-5.5 olarak ölçülmüştür (Ökse, vd., 2012, s.13.).

Üçtepe'deki 1200 çekirdek ailenin geçimi için ihtiyaç duyulan 2160 hektarlık alandaki tarım uygulamaları kapsamında hektar başına 350kg tohum atıldığı düşünüldüğünde toplam 756.000kg tohumun atılması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki verimin bu dönemde 1:5 oranında olabileceği dikkate alınırsa Üçtepe'de elde edilecek ürün, 3.780.000kg olarak hesaplanmaktadır. Orta Assur Dönemi'ne ait arpa istihkaklarına bakıldığında ise erişkin bir erkek aylık 16.56kg, erişkin bir kadın 11.26kg, genç veya çocuk ise aylık 8.34kg şeklindeki miktarlara istinaden 5 kişiden oluşan çekirdek bir ailenin yıllık tüketim miktarı, 635kg olarak ortaya çıkmaktadır (Ökse, 2019b, s.189). Öncelikle, bu hesaplamalarda bir ailenin tüketim alışkanlıkları göz önüne alınmalıdır. Ancak, o dönemin ekonomik koşulları, tarım verimliliği, bölgenin iklimi ve diğer faktörler göz önüne alındığında tüketim miktarı değişebileceğinden dolayı kesin bir rakam belirlemek güçtür. Ancak Üçtepe'de 1200 çekirdek ailenin var olduğunu hesaba katarsak yıllık arpa tüketiminin 762.000kg olduğu söylemek mümkündür.

Buna göre, toplam ürün miktarı olan 3.780.000kg'dan, bir sonraki hasat için ayrılacak 756.000kg tohumluk arpa miktarı ve 5 kişilik bir ailenin geçimlik istihkakı olan 762.000kg'ı çıkardığımızda toplamda geriye kalan ürün, 2.262.000kg'dır. Bu miktarın kullanım alanlarına baktığımızda ise geçimlik ihtiyaçlar dışında, vergiler, hayvanlar için ayrılan yem oranı, çalıştırılan işçilerin erzak payları, ziyafetler vb. faktörlerin yanı sıra daha sonra hesaplamasını vereceğimiz askeri seferler çerçevesinde ordu için sağlanan tedarik tayınları gibi diğer faktörleri de göz ardı edilmemelidir. Ayrıca o dönemin aile yapısının 5-6 kişiden daha kalabalık olduğu da dikkate alınırsa tüketim payının verdiğimiz rakamdan daha fazla olacağı unutulmamalıdır. Tarımsal faaliyetlerde tarla sürme işinde en az 3 kişinin hayvanları veya pulluk takımını yönlendirdiğini farz edersek 5 kişilik aile olduğunda bu işlerin aksamasına sebebiyet verecektir. Bu durumu dikkate alarak biz, o dönem ailelerinin ortalama 8-10 bireyden oluştuğunu düşünmekteyiz.

Demir Çağı'nda yazılı kaynakların yoğunluğu göz önüne alındığında imparatorluğun tarımsal kolonicilik faaliyetleri kapsamında bölgede üretilen arpa, buğday gibi ürünlerin doğrudan merkez ülkeye nakillerinin gerçekleştirildiğine dair verilerin olmaması Assur'un bölgeden ekonomik anlamda doğrudan yararlanmadığı dolaylı bir yararlanma olduğunu göstermektedir. Örneğin Ziyaret Tepe'de bulunan Yeni

Assur tabletinde, yaklaşık 200 kişinin (251,75 kg/kişi) tüketimi için yaklaşık 50.350 kg arpa üretildiğinden bahsedilmektedir (Ökse, vd., 2012, s.14).

Ziyaret Tepe'de ambar görevi gören Oda 9 ve Oda 10'dan elde verilere baktığımızda; Oda 10'da her biri 10.000 litre tahıl saklayabilen 3 pitos içermektedir. Burada ele geçen tabletlerin çoğunluğu arpa ile ilgilidir. Daha küçük boyutlu olan odada bulunan ZTT 1 ve ZTT 2 tabletlerinde, 76.000 litre arpa alımı kaydedilmiştir. Bu miktar bir ay boyunca 2.400 kişiyi ve bir yıl boyunca 200 kişiyi beslemek için yeterli bir miktardır. Oda 10'daki belgelerin büyük çoğunluğu tahılın depolanması ve dağıtımı ile ilgili olup örneğin ZTT 12 ve ZTT 13, önemli miktardaki arpanın sırasıyla 10.800 ve 2.000 litre arpanın *akītu* festivaline ve hareme (*bēt isāti*) dağıtımını, ZTT 11'de bir harem yöneticisinin (*šakintu*) 4.000 litre aldığını, ZTT 14'te ise fırıncılar, valinin resepsiyonu (*ana pānāt pāhiti*) için 200 litre arpa aldığını kaydetmektedir. Söz konusu tahılın kaynağı ise çeşitli köy (*kapru*) ve kişiler gösterilmektedir. Ayrıca ZTT 13'te 42.100 litre arpa içeren âlimler/uzmanlar (*karmu ša bēt ummâni*) evinin tahıl ambarından söz edilmektedir (Parpola, 2005, s.30).

Diğer bir örnek ise eyaletlerin askeri seferler kapsamında sağlamak zorunda kaldığı tedarik tayınları oluşturmaktadır. Kaynaklardan gerekli malzemeler içerisinde özellikle de tahıl ve yem tayınlarını temin etmenin eyalet tedarik sisteminin üstesinden gelmek zorunda olduğu ve tek zorluğun bu olmadığı açıkça görülmektedir. Aynı zamanda onların lojistik konusunda da vergilendirildikleri ve nakliyeyi ayarlama, yük hayvanlarını besleme, erzakları kalelere ve garnizonlara teslim etme sorumluluğu gibi farklı iş bölümlerin eyalet idareleri üzerinde başka bir yük oluşturduğu açıktır (Dezső, 2016, s.73).

Valiler yalnızca krali seferleri veya kendi askeri kampanyalar için değil, aynı zamanda yeni inşa edilen kalelere yerleştirdikleri garnizonlar için de erzak sağlıyordu. Assur kralına gönderilen birkaç mektupta, raporu yazan yetkilinin farklı kalelerde görev yapan garnizonlara erzak naklettiği bildiriliyordu (Dezső, 2016, s.71). Örneğin bilinmeyen bir yazarın mektubu, merkezi tahsis ve hizmet alanlarının sağlanması olarak iki sağlam temele dayanarak askeri tedarik sistemine ışık tutmaktadır. Ancak yetkili, sistemdeki bir çelişkiyi ortaya koymaktadır. Tabletinde;

> "*ek[mek] tayınları kayıtlı olan ve adamları bulunan (herhangi bir birliğin komutanı için), tahıl vergisinden [alırım] ve bunu garnizonunda kendisine veririm. Tarlalara giriş olmasa bile gelip bana bildiriyorlar ben de tarlaları*

işlemeleri için veriyorum. Eğer tahsis etmeseydim, daha [önceden] hasat ettikleri [tahılı] alıp yerler, tarlayı işlemezlerdi ve bir üstleri olmadan bana dönerek şöyle derlerdi: 'Ekmek bizden alıkonuluyor!'" (Dezső, 2016, s.72)

Nimrud'un MÖ 8. yüzyıla tarihlenen idari metinleri, bazıları III. Adad Nirari (MÖ 810-783) dönemi kadar erken yıllara ait olan kraliyet sarayının merkezi tedarik yönetimi hakkında fikir vermektedir. Bu uzun ve ayrıntılı listeler, askeri olanlar dâhil olmak üzere saray personeline tahsis edilen yiyecek ve şarap paylarının ve karakteristik olarak atlar başta olmak üzere hayvanlar için yem miktarını kaydederler. Örneğin ND 2803 Tableti, farklı personele verilen farklı miktarlarda ekmek ve yemlerin ayrıntılarını içeren uzun bir karne listesi olan idari bir tablettir. Bu metinden, belirli miktardaki ekmek ve yemden oluşan tahılın imparatorluğun farklı yerlerinden sağlanması gerektiği anlaşılmaktadır (Dezső, 2016, s.61).

II. Sargon'un bir *qēpu*'su olan Aššur-rēṣēwa'dan bahseden ve kuzeyden, Urartu cephesinden gelen parçalı bir mektup, bilinmeyen kişilerin (sözde garnizon askerleri) tarlalarından ve harman yerlerinden söz ederek, raporu gönderen yetkilinin birlikler için kaledeki kuleye 20 homer (emāru) (2.000 litre) tahıl tohumu naklettiğini belirtilmektedir (Dezső, 2016, s.72. NL 67 metni, garnizon inşası ve ikmalini tartışan en önemli belgedir. Söz konusu mektup, Dūr Aššur tarafından Dicle Nehri kıyısında büyük olasılıkla *Tušhan*'da bulunan bir garnizonun (kale) inşası hakkındaki ayrıntılı bir raporu, III. Tiglat Pileser'e gönderilmek üzere yazılmıştır. Bu yazılı kaynaktaki en önemli pasajlar, ambar inşası ve valinin sığırları garnizona getireceğinin krala bildirilmesiyle ilgilidir. Bu, çiftlik hayvanlarından elde edilen etin (garnizon) birliklerine tedariki ile ilgili birkaç açık referanstan biridir. Garnizonun duvarları ve binaları tamamlandığı için Dūr Aššur, kraldan garnizon birliklerinin (*LÚ.ERIM.MEŠ ša URU.birte*) kaleye girmesine izin vermesini istemektedir ve sonunda kraldan birliklere tedariği sağlamak için "[Arpayı] kim kaldıracak?" şeklinde bir emir ister (Dezső, 2016, s.73).

Askeri seferler kapsamında arpa tayınlarının hazırlanmasına yönelik olan tedarik sistemi, askeri açıdan öneme sahipti; çünkü birlikler için gerekli hazırlıklar olmadan bir seferi planlamak ve yürütmek imkânsızdı. Bu nedenle valiler gibi diğer diğer yetkililerin en önemli kaygısı gerekli malzemelerin toplanmasıydı ve süreç bizzat kral tarafından yakından takip ediliyordu (**Şekil 5.7)**. Bölgesel bir sefere hazırlanan ordunun

erzaklarına ilişkin en ayrıntılı rapor (CT 53, 47 + ABL 1290)[50], ne yazık ki kimliği belirlenemeyen bir yazar tarafından II. Sargon'a yazılan ve askerler için depolanan tahılın ve atlar için yemlerin takvim aylarına göre ayrıntılı listelendiği bir mektuptan gelmektedir (Dezső, 2016, s.74). Bu noktada mektuptaki niceliksel verilerin yapılandırılmasıyla bir toplam elde edilmiştir. Kral, "*şehirdeki ay ve gün bazında depolanan tahıl miktarının*" tam bir kaydını istemiştir. Açıkça görüldüğü gibi tahıl stokları ve rezervleri yoluyla yerel olarak mevcut olan genel tahıl tüketimi potansiyelini kastetmektedir.

Yazılı metinden anlaşıldığı üzere krali tahıl ambarlarının yanı sıra ordu rezervlerinde de mevcut olan ve hem insanların hem de hayvanların tüketimine yönelik *Kar-Assur* şehrini çevreleyen, muhtemelen Lahiru eyaletinin tamamıyla aynı olan bir bölgeyle ilgili ayrıntılı bir tahıl tedarik envanteri sunarak kralın talebine uyulmaktadır. Aylık toplam miktarın algısını elde etmek için, 1 *qa* (= *sutu*'nun 1/10'u = *emaru'*nun 1/100'ü) ile 1 litre arasındaki geleneksel ilişkiyi kullanılarak böylece 3.849.000 litre tahıl elde edilmiştir. Buradaki niceliksel verilerden 2.115.000 litresi, bir başka deyişle günde 70.500 litresinin insan tüketimine ayrıldığı görülmüştür (Fales, 1990b, s.24-27; Dezső, 2016, s.61).

Söz konusu yazılı metindeki verilerin detaylarına bakıldığında birliklerin çağrıldığı askeri üs, büyük olasılıkla doğu sınır bölgesinin önemli askeri merkezlerinden ve toplama noktalarından biri olan *Kār Aššur* (Baqrawa?)'dır. Rapor, kraliyet teşkilatının taşra birimleri ile yüksek memurların ve valilerin taşra birlikleri arasında bir ayrım yapmaktadır. Tahıl, kısmen *Kār Aššur* çevresinde toplanıp depolanmış ve kısmen Lahiru eyaletinden ile yetkililerin(?) diğer bölgelerinden gelmiştir. Bu rapordan, yerel askeri yetkililerin (üst düzey yetkililer ve valiler) askeri harekâtlara hazırlık amacıyla büyük miktarda erzak depolaması gerektiği açıkça görülmektedir. Ancak metnin en önemli kısmı, mevcut depolanan tahıl miktarı da dahil olmak üzere, tedarik ve rezervlerin raporudur. Böylelikle Assurlu (askeri) yetkililerin taşrada kullandığı tedarik sisteminin mantığını da yeniden inşa etmektedir. Erzakların toplam miktarı, kralın adamları için ayda 38.490 *homer* (3.849.000 litre) yem ve depolanan tahıl ile üs düzey yetkililerin [getirdiği?] miktara tekabül etmektedir. Hesapta tutarlar, aşağıdaki gibi özetlenmektedir:

[50] Detaylı bilgi için bakınız; Dezső, T. (2016). *The Assyrian Army II. Recruitment and Logistics.* Budapest: Antiqua et Orientalia 6. Eötvös University Press; Fales, F. M. (1990b). Grain Reserves, Daily Rations, and the Size of the Assyrian Army: a Quantitative Study. *State Archives of Assyria Bulletin IV,* 23-34.

> *"[Toplam 57]8 homer [günlük yem], ayda [17,3]40 homer tahıl tayınını yapmakta ve [toplamda 705 homer'de] askerler için depolanan tahıl (günlük, ayda [21.150 homer) tahıl tayınlarının (üretilmesine) karşılık gelmektedir. [K]ralın [adamları]na ve yetkili kişilere ayda [tamamı 38,4]90 homer yem ve depolanana tahıl sağlandığı söylenmektedir […]"*(Dezső, 2016, s.74)

Askeri planlama açısından kralın asıl kaygısının, yaklaşan bir sefer için şehrin/ilin ne kadar depolanmış tahıl sağlayabileceğini bilmek olduğu açıktır. Metinde, günde 578 *homer* (57.800 litre) yem olduğu belirtiliyor; bu da ayda 17.340 *homer* (1.734.000 litre) anlamına gelmektedir. Askerler için günde 705 *homer* (70.500 litre) depolanmış tahıl ise ayda 21.150 *homer* (2.115.000 litre) anlamına gelmektedir. Bir askerin günde yaklaşık 2 litre tahıl elde ettiğini varsayarsak, bu miktarın 35.000 asker ve 1.000 civarında hayvana yetmesi gerekir (Dezső, 2016, s.75). Yeniden kurgularsak, eğer bir asker günlük ortalama 2 litre arpa veya eşdeğeri bir tayın alıyorsa, 10.000 kişilik bir ordunun günlük 20.000 litre (16.000 kg, 16 ton) arpaya ihtiyacı vardır (Dezsö, 2016, s. 83) Dolayısıyla 10.000 kişilik Assur ordusunun askeri sefer kapsamında sadece 1 aylık tüketim için gerekli olan arpa tayını 600.000 litre; diğer bir deyişle 480.000kg arpa şeklinde olduğunu söyleyebiliriz.

II. Assurnasirpal'in (MÖ 883-859) krali yazıtları, esas olarak kralın askeri seferleri sırasında ordunun aldığı şarap haracından bahsederken arpa ile saman ganimetleri yalnızca bir durumda, MÖ 881'de, Zamua'nın tüm kralları, orduya arpa ve saman sağlamıştır. Ancak kral iki kez, ordusunun düşmanın hasadını topladığından veya fethedilen topraklardan elde edildiğinden bahsetmektedir ki bu olasılık, seferleri planlarken çok önemli bir husustur. İlk örnek, MÖ 879'da (?) II. Assurnasirpal'in Nairi topraklarının büyük bir bölümünü fethettiği, hasadı topladığı ve yeni fethedilen ve yeniden inşa edilen *Tušhan* şehrinde arpa ve samanı depoladığı bilinmektedir. Bu tahıl ambarları, yeni fethedilen bölgelerde Assur'un tahıl ambarı ağıyla benzer bir rol oynadığı gibi hem orduya hem de yerel yönetime de yiyecek tayınları sağlamış olduğu açıktır. Benzer bir durum, II. Assurnasirpal'in MÖ 875 (?) yılında Patinulu Lubarna'nın müstahkem şehri Aribua'yı fethettiğinde, Luutu'nun hasadını topladığı ve depoladığı bilinmektedir. Ayrıca yıllıklarında yiyecek tayınlarından söz eden diğer bir kral, II. Sargon (MÖ 721-707)'dur. Yazılı kaynaklarından özellikle MÖ 710'da Gambulu'nun 6 şeyhinin 2000 homer arpa (200.000 litre) sağladığı belirtilmektedir. Bu da büyük bir ordu için asker başına günlük 2 litre tayın olarak düşünüldüğünde bütün ordu için birkaç

günlük tedarik demektedir (Dezsö, 2016, s.86). Diğer erzak listesi türü ise şarap listesidir. Bu listelerdeki bir başka standart öğe de, günlük 2,5 ile 3 qa (2,5-3 litre) arasında standart bir şarap payına sahip olan Šamaš grubudur. Bu miktar bir veya iki kişi için yeterliydi, bu nedenle tüm birimin karneye bağlanması olasılığı dışlanabilir. Bu birlik, çivi yazılı kanıtlardan bilinen bir uygulama olan, tanrıya bağlı askerler veya işçilerden oluşan bir birlik ya da tanrının adını taşıyan bir ordu birliği olabilir (Dezső, 2016, s.62)[51]

[51] Dezső 2016, 62

Günlük Tayın				
Bölüm	**Tutar (emāru)**	**Miktar (litre)**	**Miktar (kg)**	
1a	**470.0**	**47.000**	**37.600**	***Yük hayvanları için günlük yem (kissutu ša aṣappi)***
1b	**549.4**	**54.940**	**43.952**	***Erkekler için günlük depolanan tahıl (še'u tabku ša ṣābē)***
1 (1a+1b)	**1.019,4**	**101.940**	**81.552**	***Günlük Kar-Aššur'aki kraliyet tahıl ambarları***
2a	**108.0**	**10.800**	**8.640**	***Günlük yem***
2b	**155.6**	**15.560**	**12.448**	***Erkekler için günlük olarak depolanan tahıl***
2 (2a+2b)	**263.6**	**26.360**	**21.088**	***Yetkililerin getirdiği ve günlük Lahiru eyaleti***
TOPLAM				
a (1a+2a)	470+108=**578**	**57.800**	**46.240**	***Günlük yem***
A (ax30)	578 x30=**17.340**	**1.734.000**	**1.387.200**	***Aylık arpa miktarı***
b (1b+2b)	549.6+155.4=**705**	**70.500**	**56.400**	***Erkekler için günlük olarak depolanan tahıl***
B (bx30)	705 x 30=**21.150**	**2.115.000**	**1.692.000**	***Aylık arpa miktarı***
C (A+B)	17.340+21.150=**38.490**	**3.849.000**	**3.079.200**	***Kralın adamları için aylık yem ve depolanmış tahıl***
*Hesaplamalar: **1 emāru = 100 litre; 1 litre tahıl = 0,8 kg** olarak ele alınmıştır*				

Şekil 5.7: CT 53, 47 + ABL 1290 Metinlerine Göre Yapılan Tedarik Hesabı (Dezsö, 2016, Fig.20)

9.2.8.7. Hayvancılık

Hayvancılık yapan tüm toplumlar hayvanlarına gerekli otlakları sağlamak üzere mevsimsel düzenlemeler yapmak zorundadır. Geçimini sadece hayvancılığa bağlayan topluluklar mevsimsel olarak göçerek; yazın otun bol olduğu yüksek yaylalarda, kışlarıysa korunaklı, görece olarak sıcak vadi ve ovalarda kışlayarak göçer düzeninde yaşamak zorunda kalmışlardır. Yerleşik düzeni seçenler ise ya topraklarının nadasa bıraktıkları bölümünde sürülerini tutacak bir çobanlık sistemi oluşturmuş ya da hayvanları sürü halinde yazın yüksek yaylalara çıkararak beslenmelerini sağlamaya çalışmışlardır. Yerleşik düzendeki hayvancıların tümü için hayvanların kışlık yemini sağlamak önemli bir kaygı konusudur. Yem bitkileri olarak arpa, yulaf, fiğ, korunga gibi bitkiler ekilmişse de yaz başından itibaren yabani otların biçilip kurutulmasıyla da kışlık yem gereksinimi sağlanmaya çalışılmıştır. Tarlalarda biten arsız otlar da yem bitkisi olarak sıklıkla toplanıp hayvanlar için köye getirilmektedir (Ertuğ, 2019, s.251).

Standart Babil lehçesiyle yazılan yazıtlarda bozkır bölgesini belirtmek için *namû* ve *madbaru* eşanlamlıları kullanılırken, Yeni Assur dilinde yazılan mektuplar, hukuki ve idari belgeler gibi metinlerde sadece *mudaburu* terimi kullanılmaktadır. Bozkır arazisi her zaman sürülerin otlatılması için kullanılabiliyordu, ancak yağışlar yeterli olduğunda ekim yapılabilmektedir (Radner, 2000, s.236). Ayrıca tarım alanlarını çevreleyen platolar, küçükbaş hayvancılık için otlak olarak kullanılmaktadır ve kış mevsiminin daha yumuşak geçmesinden dolayı, göçer hayvancı grupların da kışlak alanıdır (Ökse, 2019b, s.188.). Tur Abdin Dağları'nın kuzey yönündeki Güneydoğu Toroslara doğru uzanan kireçtaşı kayalıkların oluşturğu bozkır alanlar hayvanlar için uygun bitki örtüsü sunmaktadır (Rosenzweig, 2016, s. 317).

Bu doğrultuda tarımsal faaliyetlerle oldukça yakın bir ilişki bulunan hayvancılığın da Assur'un ekonomisindeki rolü yadsınamaz. Assur imparatorluğu içindeki bölgelerin büyük çoğunluğu tarım arazisi olarak kullanılırken, Zagros ve Toros Dağları bölgelerindeki dağ çayırlarının yanı sıra bozkırları da sürülerini otlatmak için kullanan pastoralistler bulunmaktadır. Eski çevre, sürülerini yıllık bir rutine göre yerleşik, mevsimlik yollar boyunca yazdan kışlık otlaklara yönlendiren yaylacı çobanlar tarafından kullanılmıştır. Diğer taraftan bozkır, yalnızca çiftçilik kuşağındaki tarımsal yerleşimlerle bağlantılı yaylacı çobanlar tarafından değil, aynı zamanda önceden belirlenmiş bir modeli takip etmeden geniş alanlar boyunca hareket eden göçebe çobanlar tarafından da sömürüldüğü bilinmektedir (Radner, 2017, s. 218).

Yeni Assurlu yöneticilerin, imparatorluğun tarım stratejisi olarak yarı göçebe hayvancılığı değiştirme veya azaltma konusunda sınırlı bir kapasitesi mevcuttur. Büyük ölçekli yem bitkilerinin ortaya çıkmasına rağmen, meralar ve otlaklar imparatorluk taşra manzarasının kritik bileşenleri olmaya devam etmiştir (Rosenzweig, 2016, s.324). Yetiştirilen en yaygın hayvanlar sığır, koyun, keçi, eşek, katır ve ördek gibi çeşitli kümes hayvanlarından oluşmaktadır. Hayvanlardan et ihtiyacının karşılanmasının yanı sıra kümes hayvanları yumurta, keçiler süt ve bunun yan ürünleri olan tereyağı ve peynir sağlarken koyunlardan özellikle yünlerinin tekstil imalatında kullanılmasından dolayı önemli bir yer tutmaktadır. Sığır, eşek ve katır, yük ve koşum hayvanı olarak kullanılmıştır. Özel günlerde eti ve derisi için bir hayvan kesimi yapılmaktadır. Ayrıca çoban sözleşme esasına göre çalıştığı bilinmekte ve bu sayede sürünün mahsulünün sabit bir kısmını sahibine ödenirken geri kalanını kendisinde kalmaktadır. Yeni Assur Dönemi'nde tüm hayvanlar devlet vergisine tabii olduğu bilinmektedir (Grayson, 1991d, 213d; Jursa, 2021, s.156; Wilkinson, vd. 2014, s.50). Dini bağlamda koyunlar, koçlar tanrılara adak olarak sunulması adına önemli bir yer tutmaktadır. Hem güney hem de kuzey Mezopotamya'da domuz yetiştiriciliği, MÖ 3. ve 2. binyılda, Demir Çağı'ndan çok daha fazla önem taşıdığı bilinmektedir. Eşekler başlıca yük hayvanıydı ve çok sayıda kervan gezisinde kullanılmakla birlikte onlara da binilmektedir (Jursa, 2021, s.156). Önemi yadsınmayacak diğer bir hayvan ise attır. Özellikle askerin binmesinin yanında savaş arabalarındaki rolünün yanı sıra yük hayvanı olarak kullanılması toplumsal önemini göstermektedir.

Ziyaret Tepe'deki kazılarda ahırlara ilişkin herhangi bir arkeolojik kanıt ortaya çıkarılmamış olsa da, *Tušhan*'daki tarihi kayıtlarda atların Yukarı Dicle Nehri Vadisi'ndeki eyalet yönetiminin kritik bir bileşeni olduğu belirtilmiştir (Rosenweig, 2016, s.326). Örneğin Ziyaret Tepe'de, gübre yakıtının yakılması sonucunda ortaya çıkan Habur Kapısı'ndan kalan bitki kalıntıları arasında, evcil koyun, keçi ve sığırlara ilişkin zooarkeolojik kanıtlarla temsil edilen ve besi hayvanlarının otlatılması için yem ve yem kaynaklarının karma bir birikimini göstermiştir. Ayrıca Kavuşan Höyük'te F13 Açması'ndaki 30 No.lu kemik çukurunun içi, büyük çoğunluğu koyun ve keçi olmak üzere yanmış hayvan kemikleri ile dolu olması dikkat çekicidir. Çukurun, kremasyonların gömüldüğü seviyede olması, kemiklerin burada uygulanan bir ritüel ile ilişkilendirilebileceğini düşündürmekle birlikte arkezoolojik hiç bir kanıt bunu desteklememektedir. Ziyaret Tepe'deki Habur Kapısı'ndaki tahıl buluntuları, imparatorluğun hem insan hem de hayvan üyelerini destekleyen bir tarım sisteminde

yem üretiminin önemini göstermektedir. Habur Kapısı'nda ele geçirilen kültür bitkilerinin büyük çoğunluğunu arpa ve buğday tahıllarıyla samanından oluşmaktadır. Hayvancılık ekonomisinin büyüklüğü ve ölçeği aslında tarımsal kaynakların dikkatli bir şekilde yönetilmesini gerektirmektedir ki bu, hayvancılığın imparatorluğun tarımsal iddiaları üzerindeki etkisinin ironik bir göstergesidir (Rosenzweig, 2016, s.318-322; Kozbe, 2013, s. 342).

Diğer bir örnek ise Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Yeni Assur Dönemi Boztepe yerleşiminde, muhtemelen yerel gıda tüketiminin bir sonucu olarak, faunal kalıntılar arasında yüksek oranda domuz kemiği ortaya çıkarılmıştır. Bu, daha önce entegre olmuş, koyun ve keçi sürülerinin yoğun olduğu tarımsal-hayvansal ekonominin yerini, esas olarak ekime yönelik bir sistemin aldığını göstermektedir. Diğer kaynaklar, tahıl, yün ve metaller de dahil olmak üzere stratejik üretim sektörlerinin imparatorluk organizasyonu tarafından tekelleştirildiğine işaret etmektedir (Ponchia, 2014, s.40-41).

Bu doğrultuda merkez ile taşra arasındaki iletişimi sağlayan ve Assur yönetimindeki rolü oldukça önemli olan Ašipâ'nın yazmış olduğu mektupların[52] içeriği bölge için oldukça önemli veriler sunmaktadır. Ašipâ'nın yazdığı mektupların tamamının doğrudan krala hitaben yazılmıştır. Buna ek olarak II. Sargon'dan Ašipâ'ya iki mektup yazılmıştır ve Ašipâ'nın bazı mektupları II. Sargon'un sorularına yanıtlar içermektedir. Ašipa'nın rolünün yorumlanması açısından ayrıca kritik olan, Ašipa'nın krala, olası bir Urartu saldırısı beklentisiyle kendi yetki alanı altındaki tüm insanları "müstahkem yerlere" (*bēt dūrāni*) taşıdığını bildirmesindeki bu referans Ašipa'nın belirli bölgeyi ve orada yaşayanları yönettiğini göstermektedir (Parker, 2009, s.181-182).

Ašipa'nın mektuplarındaki konular, ekonomik ve güvenlik olmak üzere iki geniş kategoriye ayrılmıştır. Ašipâ'nın eyalet güvenliğine katılımı, Urartu valilerinin, askerlerinin yerleri ve hareketleri, Assur casuslarından gelen raporların durumu, Assur birliklerinin faaliyetlerine ilişkin raporlarla kanıtlanmaktadır. Ayrıca Ašipâ'nın ekonomik üretim ve taşra kaynaklarının kullanımı konusundaki gözetimi, Assur depolarının durumu, yün üretimi, kereste, taş ve fidan gibi doğal kaynakların çıkarılması hakkındaki raporlarla kanıtlanmaktadır (Parker, 2009, s.180-182).

[52] Detaylı bilgi için bakınız; Parker, Parker, B. J. (2009). Ašipâ Again: A Microhistory of an Assyrian Provincial Administrator. M. Luukko, S. Svärd ve R., Mattila (Eds.), Of God (s), *Trees, Kings, and Scholars Neo-Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola*, (ss.179-192). Helsinki: Studia Orientalia Published By The Finnish Oriental Society 106.

5.3. Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'nde Su Kullanımı

Güney Mezopotamya'daki çivi yazısı kültürünün başlangıcına kadar uzanan son derece belirgin bir ikonografik eser olan Uruk Vazosu, fiziksel dünya, insanlık, hükümdar ve tanrılar arasındaki hiyerarşik ilişkileri görselleştirmektedir. Alt friz, fiziksel dünyayı üç anlamlı bileşene ayırmaktadır. Yaşamı mümkün kılan nehirleri ve kanalları temsil eden su; kralları ve çiftçileri aynı şekilde besleyen, giydiren tahıl ve ketenin yanı sıra çobanın katkısını et ve yün ile temsil eden koçlarla koyunların olduğu yaşamsal bir döngüyü göstermektedir. Özellikle arazi ve su kullanımı açısından tarihsel süreç boyunca su, toprak, tahıl, hayvancılık ve emek yönetimi bileşenlerinin birbiriyle olan ilişkisinin yanında yaşamsal hiyerarşi düzeni içinde suyun mevcudiyetine ihtiyaç duyulduğundan suyun önemi yadsınamaz bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır (**Çizim 5.7),** (Wiggermannn, 2011, s. 663-665).

Bu doğrultuda Yukarı Dicle Bölgesi'nin peyzajı şekillendiren doğal faktörlerin başında gelen Dicle Nehri ve kolları, bölgenin sosyo-ekonomik ve siyasi yaşamında önemli rol oynamaktadır. Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki yerleşim sistemleri, yerel kaynaklar ile coğrafi özelliklerin sunduğu özelliklerin yanı sıra insanların kültürel anlamda ihtiyaçları doğrultusunda MÖ 1. binyıldaki su kullanımı işlevsel olarak çeşitlilik göstermektedir. Her coğrafyanın kendine özgü eksi ve artı yönleri mevcut olduğu gibi bu coğrafyalara hâkim olan medeniyetlerin suya erişim ve kullanımı da çeşitlilik göstermektedir. Genel anlamda MÖ.1 binyılda Yukarı Dicle Bölgesi'nde yaşayan topluluklar; tarımsal faaliyetlerde, günlük kullanımda, inşaat işlerinde, seramik üretimde, taşımacılıkta, hayvancılıkta, ticarette, devlet arasında sınır hattı veya savunma amaçlı gibi farklı alanlarda suyun etkili bir şekilde kullanım ve yönetimi uygarlıklar için hayati önem taşımaktadır.

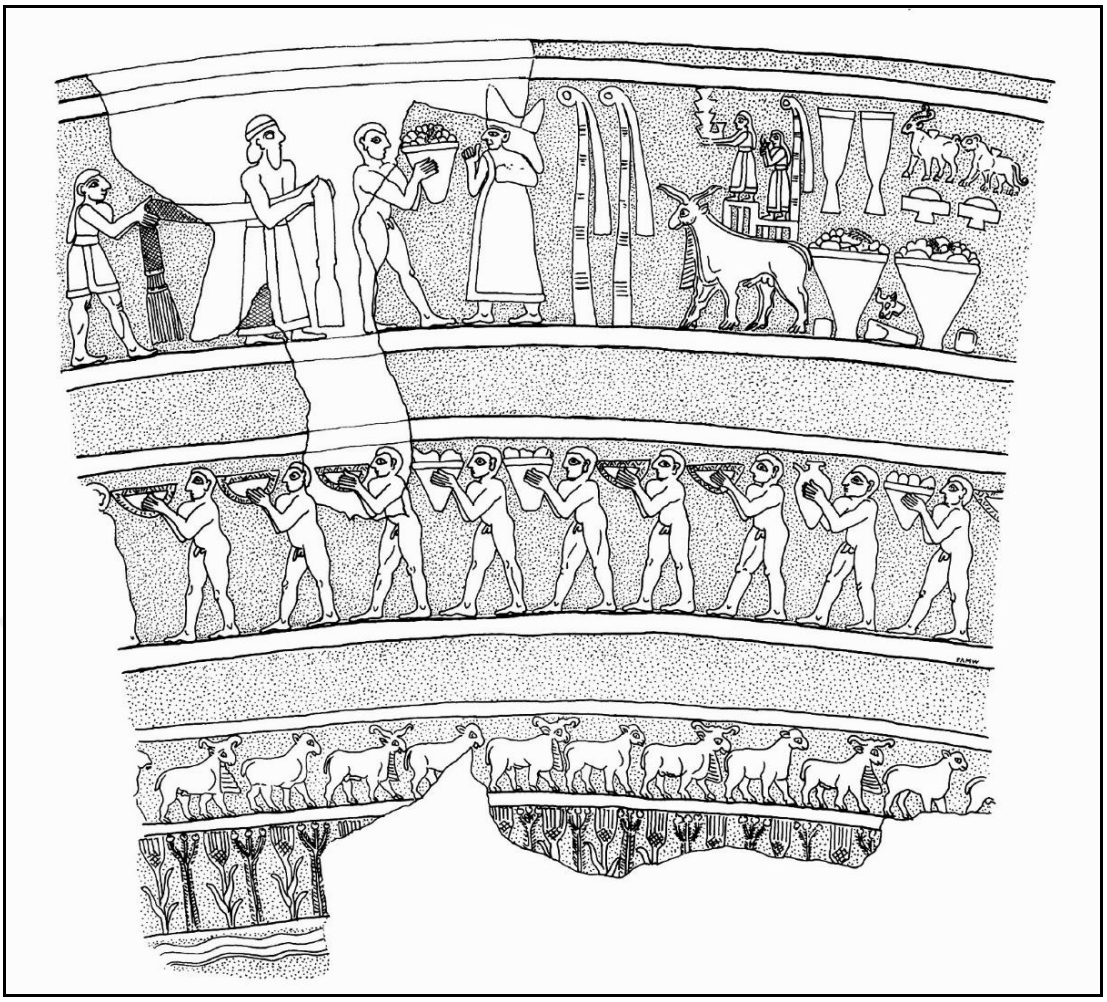

Çizim 5.7: Uruk Vazosu'nda Yaşamsal Hiyerarşik Düzene Dair Bir Kesit (Wiggermann, 2011, Fig.31.1)

5.3.1. Tarımsal Sulama

Güneydoğu Toros Dağları'nın güneyinde kalan çok geniş bir coğrafyanın en özgün bölümünü oluşturan Yukarı Dicle Bölgesi, coğrafi açıdan Suriye-Mezopotamya'nın kuzey uzantısı olarak bilinmektedir. Bölgenin günümüzdeki doğal bitki örtüsü orman tahribi, tarım ve aşırı otlatma nedeniyle çok bozulmuştur. Bitki türlerinin aynı kalmasına rağmen Tunç ve Demir Çağları'nda çok daha sık bir flora var olmuştur. Genellikle güneydoğunun bitki örtüsü batı ve kuzeydeki komşu bölgelerden daha fakirdir. Bu bölgede görülen bozkır bitki örtüsünün şimdiki görünümü, yoğun tarım faaliyetleri ve çobanlığın yanı sıra uzun süre boyunca orman örtüsünün aşırı derece tahrip edilmesi sonucunda olmuştur. Erken çağlardan itibaren yerleşim yerlerinin dağılım dokusu, çiftçi topluluklarının alçakta yer alan havzalar ve nehir vadilerini tercih ettiklerini açıkça göstermektedir (Yakar, 2007, s.388).

Tarımsal topraklarda çiftçilerin gıda ihtiyacını karşılamak üzere ürünlerin yaşamsal fonksiyonlarını sağlamak için sulama suyu hayati önem taşımaktadır. Tarihsel süreç içerisinde oldukça önemli bir unsuru teşkil eden tarımsal faaliyetlerde kullanılan suyun önemi, tarımın ve dolayısıyla ekonominin istikrarını sağlamak için temel bir unsurdur. Nitekim günümüzde de değişen iklim şartları, yanlış arazi kullanımı, mega kentlerin kurulması vb. hususlar nedeniyle su kaynaklarının tükenmesi dünya çapında temel sorun olarak ilk sırayı almaktadır. MÖ 1.binyılın sınır tanımayan uygarlığı olan Assurluların gelişen ve büyüyen şehirleri ile artan nüfusun gıda ihtiyacının karşılanabilmesi için tarımsal sulamada büyük çaplı gelişmeler yaşanmıştır. Hidroloji mühendisliği alanındaki bu gelişmelerin yaşandığı ve özellikle tarımsal sulama konusunda Assurlular tarafından inşa edilen ve yaygın kullanım gören komplike sulama sistemleri döneme damga vurmuştur. Yeni Assur Dönemi'nin başarılı kralları tarafından sadece sulama amaçlı değil aynı zamanda içme, temizlik vb. amaçlar için gölet, baraj, kuyu, şaduf, karez, tünel gibi farklı işlevlere sahip su sistemlerinin geliştirildiği ve denetim mekanizmasının olduğu bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Taş, kerpiç, kil, ahşap gibi çeşitli malzemelerden inşa edilen su sistemleri içerisinde bazen de doğal dere yataklarının kanalize edildiği de görülmüştür. Sulama sistemleri alanında öncü bir rol oynayan Assurlular, hidroloji mühendisliğindeki teknolojileri sayesinde dönemin ekonomik temelini oluşturan buğday, arpa, sebze yada meyve gibi tarımsal ürünlerin yetiştirilmesi, verimli ve sürdürülebilir olmasını sağlamak için temel faktör olarak görmüşlerdir.

Yukarı Dicle Bölgesi'nde başlıca nehir vadileri Dicle ile kolları olan Batman, Garzan, Savur ve Botan Çayları ile bunlardan daha küçük boyutlu olan Göksu, Ambar, Salat, Pamuk, Şeyhan Sinan, gibi akarsu vadilerinde erken dönemlerden itibaren yerleşim için tercih edildiğini bu alanlardaki höyükler açıkça desteklemektedir. Tarlalarını sulayan topluluklar, kuru tarım koşulları altında üretilenin çok üstünde olan yıllık rekolteyi rahatlıkla tahmin edebilir ve hatta artı ürün de üretebildikleri düşünülmektedir. Bağcılık ve bahçeciliğin de geçim ve artı ürün stratejilerinde önemli bir rol oynadığı açıktır (Yakar, 2007, s. 390). Bölge ekonomik açıdan kendine yeten fakat sosyo-politik açıdan bağımlı kırsal kümelerden oluşan bir yerleşme hiyerarşisinin politik ve idari merkezi olabilirdi. Yukarı Dicle Bölgesi'nin yerleşim tarihi dâhilinde yer alan ve yaklaşık 700.000 (Ökse, 2019b, s.187)[53] hektarlık bir alanı kaplayan tarıma

[53]Ayrıca Ökse'ye göre (2019) Güneydoğu Toros Dağları ile Mardin Eşiği Dağları arasında kalan Yukarı Dicle Havzası, bu dağlardan inen akarsularla beslenen Dicle Vadisi'nin oluşturduğu, ortalama 700 000

elverişli bu topraklar sadece dağınık kırsal topluluklar ve hayvanların değil daha az üretken büyük şehir kümelerinin de geçimini sağlamış olmalıydılar (Yakar, 2007, s.401).

Yukarı Dicle Bölgesi, jeolojik, jeomorfolojik ve iklimsel özellikler bakımından Kuzey Mezopotamya'dan farklı olup su kaynakları, verimli topraklar, yeraltı ve yerüstü kaynakları açışından oldukça zengindir. Yukarı Dicle Bölgesi'nde son 30-35 yıllık zaman dilimi içerisinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılar ile yüzey araştırmaları kapsamında Mezopotamya dünyasındaki gibi anıtsal sulama sistemlerine dair herhangi bir bulguya rastlanılmamıştır. Ancak Yukarı Dicle Bölgesi'nde Yeni Assur Dönemi'ne tarihlendirilmesi kesin olmamakla birlikte tez çalışmam kapsamında bölgede gerçekleştirdiğim yüzey araştırmasında ve Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin başkanlığı altında yürütülen "*Şırnak İli Cizre, Silopi ve İdil İlçeleri ile Mardin İli Nusaybin ilçesi Yüzey Araştırması*" kapsamında şahsımın da ekip üyesi olarak yer aldığı projede, bölgede bazı su sistemleri tespit edilmiştir. Üçtepe Höyüğü ile Batman ilinin Tılmıs/Batman Ovası'nda toprağın kazılmasıyla oluşturulan kanal sistemlerine[54] benzeyen su sistemleri Mezopotamya'daki Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen toprak yığma veya kanal örneklerine benzemektedirler. Nitekim bu kanal sistemlerinin yakın çevrelerindeki höyük yüzeylerinden yoğun Assur malzemesinin saptanması ve yerleşim yerinin yakından geçmesi gibi parametrelerden dolayı paralellik kurulmasını teşvik etmiştir. Bir peyzaj dolgusu sürecinde su kullanımına yönelik sistemlerinin varlığı hiç şüphesiz yadsınamaz bir gerçektir.

Birçok karmaşık bir aparatın bakımı için gerekli olan altyapı, ara yönetim odakları ve sulama kanalları gibi bir dizi ek sinerjik unsur gerektirdiği bilinmektedir. Yukarı Dicle'nin tarımsal peyzajının oluşturulması için büyük ölçekli sulama kanallarının inşasının vazgeçilmez olduğu unutmamalıdır (Guarducci, 2018, s. 84; Guarducci, 2011, s.8). Ayrıca araştırmacılar, insanların değişen suyolları tarafından engellenmek yerine, Dicle'nin akarsu dinamiklerinin doğal süreçlerinden önemli ölçüde yararlanmış olabileceklerine dikkat çekmektedirler (Rost, 2017,s.6). Özellikle Kuzey Mezopotamya'da Orta Assur ve Yeni Assur Dönemi'nde inşa edilen devasa kanal sistemleri, baraj yapıları, tünel gibi peyzajı şekillendiren temel unsurlar gerek yazılı

---

hektarlık verimli bir tarım alanı kapsamaktadır. Ökse tarafından belirtilen bu alana bir bütünlük sağlaması adına Yukarı Dicle Bölgesi'nin diğer bölümünü oluşturan Cizre-Silopi Ovası, İdil Ovası ile Nusaybin Ovası'nın tarıma uygun alanı kapsayan yaklaşık 120.000 hektarlık alanın dahil edilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda Yukarı Dicle Bölgesi, 820.000 hektarlık verimli tarım alanına sahiptir.

[54] Detaylı bilgi için Yüzey Araştırması başlığına bakınız.

kaynaklarda gerekse de arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarıyla belgelenmiştir. Söz konusu bu yapıların kullanımı, bakımı, yapıları inşa eden ustalardan sorumlu kişilere kadar detaylı bir şekilde açıklanırken Yukarı Dicle Bölgesi'nde peyzajı dolduran bu yapılara ait izlere şimdiye dek rastlanmamıştır. Ancak Yeni Assur İmparatorluğu'nda Yukarı Dicle Bölgesi'nde tarıma dayalı kolonicilik faaliyetleri kapsamında arazinin ve suyun kullanımı için kanal sistemleri temel faktör olarak görev alması elzemdir. Dolayısıyla Yukarı Dicle Bölgesi'nde kanal sistemlerinin tespit edilememesinin bazı nedenleri olduğu düşünülmektedir. Bölgede çok sayıda çay, dere ve kaynak suları bulunmaktadır. Kuzey Mezopotamya'daki kanal sistemlerine baktığımızda bazı doğal nehir yataklarının kanalize edildiği bilinmektedir. Bu doğrultuda benzer şekilde tarlaların sulanmasında nehir, dere ve kaynak sularının kanalize olarak kullnılmış olabileceği düşünülmektedir.

Diğer bir öneri ise özellikle Yeni Assur yerleşimlerinin çevresinde günümüzde kullanılan modern sulama kanallarının eski kanal sistemlerinin üzerine kurulmuş olma olasılığı mevcuttur. Özellikle bölgede son zamanlarda yoğun bir şekilde makinalı tarım nedeniyle alanların sürüldüğü ve kanal izlerinin yok olmasına neden olmuştur. Ayrıca bölgenin yeraltı su kaynakları açısından çok zengin olmasından dolayı yerleşim yerlerinde ve çevrelerinde kanalların yerine su kuyularının açılmış olması da bir başka görüşümüzdür. Özellikle Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki kayalık alanlardaki yerleşim yerlerinde çok sayıda sarnıcın da olduğu unutulmamalıdır. Örnek vermek gerekirse Mardin ili Nusaybin ilçesine bağlı Taş Köy sınırları içerisinde kalan Arbe Mezrası'nda bulunan ve Assur Dönemi'ne tarihlenen kaya kabartmalarının bulunduğu alanda da suyun depolanmasını sağlayan çok sayıda sarnıç mevcuttur.

Nitekim Yukarı Dicle Bölgesi'nde özellikle Diyarbakır-Batman, Batman Çayı Vadisi, Garzan Çayı Vadisi, Cizre-Silopi Ovası'nın jeomorfolojik yapısı gereği özellikle verimli tarımsal alanlarda kayalık alanların olmaması bu saymış olduğumuz mekânsal alanlarda karık sistemiyle sulamanın olduğu düşünülmektedir. Ancak Yukarı Dicle Bölgesi'nde üç nokta kanal izleri tespit edilmişitr. Bu kanalların Yeni Assur Dönemi'ne ait olup olmadığı kesinlik arz etmemektedir. Ancak kanalların yer aldığı alanlarda yoğun Assur yerleşimlerinin yer alması bunu bir ihtimal Assur Dönemi'ne tarihlendirilebileceği olasıdır. Assurlu kralların Yukarı Dicle Bölgesi'nde sömürüye dayalı faaliyetleri kapsamında müstahkem yapıları inşa ettirdiği bilinmektedir. Kuzey Mezopotamya'daki başkentler ile çevresindeki eyaletlerin bulunduğu mekânsal

alanlarda çok büyük maliyetli yatırımlar sonucunda devasa kanal sistemleri inşa ettirilmiştir.

Özellikle büyük ölçekli su kontrolü ve sulama sistemleri için, çoğu zaman derinlemesine merkezi bir yönetim olduğu varsayılmaktadır. Bu tür varsayımlar çoğunlukla, sulama ve su kontrolünün, yalnızca merkezi bir otorite tarafından sağlanıp uygulanabilecek çok büyük ancak çoğu zaman yetersiz miktarda sermaye yatırımı, emek ve düzeyde koordinasyon ve işbirliği gerektirdiği algısına dayanmaktadır. Dolayısıyla hidrolik projeler öncelikle Assur devletinin başkentleri, Assur, Kar-Tukulti-Ninurta, Niniveh, Kalhu, Dur-Sharrukin gibi önemli şehirlerinin çoğunun Dicle Nehri boyunca gerçekleştirilmiştir. Birçok Assur kralı, tamamen yeni kraliyet konutlarının kurulmasını veya eski şehirlerin önemli ölçüde genişletilmesini içeren iddialı inşaat programlarıyla tanınmaktadır. Bu inşaat programları, ekilebilir arazinin boyutunu artırmak, marjinal yağmurla beslenen bölgede güvenilir tarımsal verim sağlamak, egzotik bitkilerle dolu lüks kraliyet bahçelerini sulamak ve böylece büyüyen kentsel nüfusu beslemek için tasarlanmış iddialı sulama projelerdir (Rost, 2017,s.1-14).

Yukarı Dicle Bölgesi'nde, verimli toprakların varlığı, yeterli yağışa sahip olması, yer altı su kaynaklarının zengin olmasının yanında Urartu gibi hasım bir devlet ile bölgedeki vasal uygarlıkların da bulunduğu bir taşrada çok maliyetli devasa kanal sistemlerinin yapılmamış olması muhtemeldir. Bu doğrultuda bölgede tespit ettiğimiz kanal hatlarına baktığımızda; birinci nokta Üçtepe Köyü'nün güneydoğusunda kalan ve Göksu Deresi'nin içinde aktığı vadinin hem batı hem doğu yamacında yer alan basit toprak kanaldır. Vadinin batı yamacında kalan kanal hattı Üçtepe'nin yaklaşık 1km güneydoğusunda Göksu Deresi'nden kaynağını alıp batı yamacı boyunca Üçtepe'ye kadar devam etmektedir. Vadi'nin doğu yamacında yer alan kanal hattı ise Türkmenhacı Köyü'nün yaklaşık 3.8km batısında hem Göksu Deresi'nden hem de Türkmanhacı Köyü tarafından gelen mevsimlik dere yatağından kaynağını alıp vadinin doğu yamacı boyunca devam etmektedir. Bu kanal hattı yaklaşık 4.2km uzunluğunda olup Üçtepe Köyü'nün hemen karşısında yer alan Göksu Köyü'nün içinden geçerek hemen kuzeyindeki tarımsal alanlara doğru devam etmektedir. Ancak bu kanal hattının tarihlendirilmesine yönelik herhangi bir bulgu bulunmamakla birlikte günümüzde kullanım gören bu basit kanal ağının erken dönem kanal hattı üzerine kurulmuş olması olasılığı da mevcuttur. Nitekim Assur'un en önemli yerleşim yerlerinden birini oluşturan Üçtepe'nin çevresinde Yeni Assur Dönemi'nde tarımsal faaliyetlerin yanı sıra domestik amaçlı su kullanımına yönelik kanal hatlarının olması gerekmektedir.

Söz konusu kanalların yer aldığı ikinci nokta, Batman Ovası/ Tılmıs Ovası'dır. Tılmıs Ovası'ndaki kanal sistemi, toprağa kazılmış su arkı mevcut olup İluh Deresi ile birleşmektedir. Nitekim Tılmıs Ovası'nda özellikle Kıra Dağı'nın eteklerinde itibaren su kaynaklarının olduğunu gösteren su ark izleri mevcut olup günümüzde de Örmegöz Köyü'nün bulunduğu alanda da kaynak suyu aktif olarak çıkmaktadır. Tılmıs Ovası'nda yer alan kanal sistemi, Yeni Assur Dönemi'ne ait seramik buluntuların da tespit edildiği yerleşim yerlerinin yakınından geçmesi bu su sisteminin bu yerleşim yerleri ile ilişkili olduğunu düşündürtmektedir. Kanal hattı, Yenipınar Höyüğü'nün kuzeydoğundan itibaren başlayarak Binatlı Höyük, Akça Höyük, İluh Höyük ve Balpınar Höyüğü'nün hemen yanından itibaren devam ederek Batman Çayı'na kadar ulaşan kurumuş dere yatağı ya da su arkı bu bölgede yerleşimlerin tarımsal anlamda birbiriyle bağlantılı olduğunu işaret etmektedir. Nitekim Danalı Höyüğü'nün (Gırnator) kuzeyinden başlayarak devam eden başka bir kanal hattı da aynı istikamette devam etmektedir. Söz konusu bu kanal günümüzde ovada gerçekleştirilen tarımsal faaliyet sırasında tarlaların sürülmesiyle büyük bir bölümü tahrip olmuşsa da bazı bölümleri korunmuştur. Sözü geçen bu su arklarının dışında, Tılmıs Ovası'nda başka hatların da olduğu gözlemlenmiştir.

Üçüncü kanal örneği ise, Şırnak ili, Cizre ilçe merkezinin 27km kuzeydoğusunda ve 1990'larda güvenlik sebebiyle boşaltılmış olan Hisar Köyü'nün kuzeybatısındaki vadi boyunca yer almaktadır. Hisar Köyü Kanalı, tipolojik olarak Kuzey Mezopotamya'daki kanal sistemlerine benzeyen bu yapı, Gulan Deresi'nin aktığı vadi içerisinde yer almaktadır. Hisar Köyü'nün yaklaşık 650m kuzeyindeki sarp kayalık alana kadar izleri takip edilmiştir. Kanalın bu noktadan sonraki kısmı bölgenin güvenlik nedeniyle askeriyeden izin alınamadığı için hatları izlenememiştir. Kanalın bazı kesimleri ana kayaya bazı kesimleri de basit toprağa açılmış bir kanal özelliği taşımaktadır. Ayrıca vadinin sarp başlangıç noktasında moloz taşlarla örülen bir set duvarının üstünden ana kayaya oyulmuş olan kısmına kadar hatlar izlenmiş olup bu alanlarda genellikle ana kayaya oyulmuş, bu kısmın güneyinde vadi yamacı boyunca devam ettiği ancak akıntı toprakla dolduğu gözlemlenmiştir. Kanal, dağlık alanın yamacı boyunca topoğrafyaya göre kıvrımlar yapılarak oluşturulmuştur. Kanal, yaklaşık 600m uzunluğunda ve 50cm ile 1.5m arasında değişen bir genişliğe sahip olduğu görülmüştür. Ayrıca söz konusu bu kanalın Hisar Köyü yakınlarında geç dönemlerde de modern malzeme ile onarım yapılarak tekrar kullanım gördüğü anlaşılmıştır. Ayrıca bu

kanal hattının batısında kalan dağlık alanın yamacında da kanal ve değirmen yapıları gözlemlenmiştir. Ancak yasaklı bölge olduğu için bu alana girilememiştir.

Yukarıda belirtmiş olduğumuz örnekler dışında, Yeni Assur Dönemi yazılı belgelerinden bölgedeki tarımsal faaliyetlere dair bilgi edinilmesine rağmen şimdiye dek su sistemlerine ait herhangi bir bulgu tespit edilememesi aşağıdaki hususlar çerçevesinde açıklanabilinir;

- ✓ Bölgede sulama sistemlerine ihtiyaç duyulmayacak şekilde yağış alan bir bölge olması,
- ✓ Yeraltı su kaynakları açışından bölgenin zengin olması,
- ✓ Mezopotamya dünyasındaki topoğrafyaya göre daha engebeli bir özellik taşıdığından zamanla kanal sistemlerinin dolmuş olmaları,
- ✓ Bölgede direk su sistemlerine yönelik spesifik bir çalışmanın yapılmamış olması
- ✓ Dicle Nehri ve teraslarının yanı sıra nehrin kuzey ve güney kesimlerinde kalan vadilerden çay ve derelerden beslenen tarımsal alanların olması,
- ✓ Mezopotamya'da günümüze ulaşan kireçtaşı kayalık alanlara açılan kanal sistemleri varken Diyarbakır'ın özellikle Bismil ilçesindeki en yoğun tarımsal toprakların bulunduğu bölgede akarsular tarafından taşınmış alüvyal toprakların varlığı,
- ✓ Bölgede bitki örtüsünün yoksunluğu ve şiddetli kuraklık nedeniyle erozyon faaliyetlerinin yoğun olması,
- ✓ Günümüzde ağır iş makinaları ile tarımsal alanların yoğun sürülmesiyle tahribata uğraması ve
- ✓ Assurluların çevre bölgelerinin aksine merkezi yönetim bölgelerine büyük yatırımlar yapmış (Kühne, 2012, s.565) olması gibi.

5.3.2. Taşımacılık

Nehir ulaşımı, tarihin her döneminde olduğu gibi MÖ 1. binyıl Mezopotamya dünyasında da önemini muhafaza etmiş ve yoğun kullanım görmüştür. Nitekim arkeolojik verilerin ve çivi yazılı kaynakların sunmuş olduğu verilerden, Mezopotamya'da nehirlerin erken dönemlerden itibaren taşıma amaçlı kullanıldığı anlaşılmaktadır. Erken Assur ve Erken Babil dönemlerinde de nehir taşımacılığının önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Assurluların sosyal ve ekonomik

yaşamında önemli bir yere sahip olduğu bilinen suya dayalı ulaşım veya taşımacılığın en erken evrelerine baktığıızda özellikle Assurlu tüccarların, Anadolu ile yaptıkları ticaret sırasında dağ, tepe gibi engellerin yanı sıra nehir engelleri ile de karşılaştıkları bilinmektedir. Dolayısyla doğal bir engel olan bu nehirleri geçmek için *"ilippum"* adı verilen kayık ya da gemi kullandıkları iddia edilmektedir (Florioti, 2012c, s.148, 156).

Yeni Assur Dönemi'nde nehir taşımacılığı oldukça gelişkin bir ulaşım yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim çok geniş sınırlara ulaşan bu imparatorluğun hegemonyası altındaki coğrafyada su yönetim politikaları kapsamında nehir taşımacılığı dikkat çekmektedir. Temel olarak taşımacılığın farklı sektörlerdeki bazı işlevlerine bakıldığında genellikle ticari, ulaşım, askeri faaliyetler gibi farklı işlevlerde önemli rol oynamıştır. Nitekim Assur'un merkezi ile taşra bölgesi olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni birbirine bağlayan bir ağ görevi gören Dicle Nehri ile kolları kültürel, ekonomik ve askeri açıdan etkileşim alanlarındaki temel bileşenlerin başında geldiği düşünülmektedir.

Yakındoğu'da uzak bölgeleri birbirine yakınlaştıran ticaret, temelde bölgesel ihtiyaçlara göre belirleniyordu. Erken dönemlerden itibaren başta tahıl ürünleri olmak üzere tuz, yağ, tekstil, canlı hayvan dışında altın, gümüş bakır gibi malzemelerin bölgelerarası alım ve satımı yapılmaktaydı. Ticaretin büyük bir bölümünün binlerce yıl kervanlar aracılığıyla karayoluyla yapıldığı bilinmektedir. Dicle ve Fırat gibi Yakındoğu'nun iki kadim nehrinin içinden aktığı Anadolu ve Mezopotamya coğrafyasında nehir ulaşımı da bu ticari ağın bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır (Sağlamtimur, 2015, s.9.).

Mezopotamya uygarlığının yeşerdiği Dicle ve Fırat nehirleri, çevredeki diğer nehirlerle beraber, bölgenin sosyal, siyasî, ekonomik, dinî ve hukukî yapılarında önemli birer yapı taşı olmuşlardır. Bu bağlamda, nehirler ve kolları, siyasî sonuçları olan askerî yolculuklara rehberlik etmiş; çeşitli malların ve insanların naklinde kullanılarak ekonomik ve sosyal bir misyon yüklenmiş; kimi zamanda tanrı olarak kabul edilip yüksek hakim olarak hukukî ve dinî hayatta aktif rol oynamıştır. Mezopotamya'da özellikle MÖ 1. binyıl Assur kayıtlarında çok sayıda nehir ve az sayıda kanal isminin geçtiğini görüyoruz. Bu tespiti, özellikle, Assur tahtına yeni çıkan ve mevcut başkenti başka bir şehre nakleden kralların giriştikleri inşa projelerini anlattıkları metinler sayesinde yapmaktayız (Florioti, 2012c, s.156.

Özellikle II.Sargon ve Sanherib dönemi metinleri kanal isimlerini ihtiva etmekte ve tesadüf olmadığını düşündüğümüz bir şekilde her iki kral döneminde de yeni bir başkent kurulmaktadır. Dolayısıyla başkentin taşınması, suyun da taşınması anlamına gelmekte idi. Kanal yapımında, iklimsel değişikliklerin de payı olduğu gözden kaçmamaktadır. Gerçekten, Mezopotamya'nın özellikle kuzey kesimi yağmurlarla beslenen tarıma açık olduğundan, yağmursuz geçen dönemler için suyun kontrol edilmesi adına kanal yapımı ihtiyaç halini almıştır. Yeni Assur kayıtları incelendiği zaman, nehir ulaşımında küçük gemi veya sal ile kelek kullanımının yaygın olduğu ve iklimsel faktörlerin elverdiği ölçüde çeşitli nakil işleminin gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bunların başında kereste nakli gelmektedir. Yağmurun fazla yağdığı dönemlerde ise, ulaşım ve nakil güçlüğü yaşandığı yine söz konusu çivi yazılı kaynaklardan tespit edilmektedir (Florioti, 2012c, s.156).

Yeni Assur Krallığı'nın Yukarı Dicle Bölgesi'ne gelişiyle, Diyarbakır ile Batman Çay arasındaki Dicle Vadisi, eyalet merkezleri ve yakınlarına yerleştirilen gruplar tarafından kültürel olarak Assur'un bir parçası haline getirilmiştir. Ancak vadiden kuzeye Toroslar'a ve güneye Tur Abdin Dağları'na doğru, höyüklerde Yeni Assur etkilerini gösterecek çanak çömlek ve diğer buluntular azalmaktadır. Vadinin daraldığı, Batman Çay ile Ilısu Barajı Rezervuar Alanı arasındaki bölgede ise Demir Çağı'na tarihlenen birkaç küçük yerleşmede Yeni Assur merkezlerinde karşılaşılan küçük buluntular ve çanak çömlek de bulunmakla birlikte genel yapı yerel karakterdedir (Köroğlu, 2015, s.118).

Toplumsal yaşamın en önemli kaynağını oluşturan Dicle Nehri ve kolları arazi kullanımda olduğu gibi taşımacılıkta da en önemli unsur olduğu açıktır. Ancak birçok araştırmacıya göre erken dönemlerde Dicle Nehri'nin taşımacılığa uygun olup olmadığı yönünde farklı görüşler vardır.

Dolayısıyla Yukarı Dicle Bölgesi'nde suya dayalı taşımacılık faaliyetleri kısa mesafelerde gerçekleşme ihtimali varken uzun mesafelerde bu durum oldukça güç bir durumu göstermektedir. Özellikle MÖ 1. binyılda bölgenin su kaynakları günümüze nazaran daha yüksek debilere sahip olduğu düşünüldüğünde ve Dicle Nehri'nin ise Batman il sınırları içerisinde küçük boyutlu nehir dışında en büyük kolları olan Batman Çayı ile Garzan Çayı'nı Hasankeyf'in hemen doğunda da Botan Çayı'nı bünyesine katmasıyla nehrin debisinin daha da arttığı ve bu bölgeden Cizre'ye kadar sarp kayalık bir güzergâhta yüksek bir debi ile akması nedeniyle büyük boyutlu nehir taşımacılığının olanaksız olduğu düşünülmektedir. Nitekim Radner (2006, 274.) de benzer görüşte

bulunmuş suyolunun tehlikeli olduğunu ve erişimin suyolu değil de Tur Abdin dağlarını karayoluyla aşarak gerçekleştiğini ifade etmiştir. Diğer bir örnek ise Batman ile Cizre arasındaki derin havzada akan Dicle Nehri çevresinde Assur Dönemi'ne tarihlenen yerleşim yeri yoğunluğunun Cizre-Silopi Ovası ve Diyarbakır-Bismil Ovası'na göre oldukça düşük olmasıdır. Ilısu Barajı kapsamında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda Mardin'in Dargeçit ilçesinde Yeni Assur Dönemi yerleşimlerinin tespit edildiği ancak bu yerleşimlerin dönemlik iskân gördüğü yönünde yorumlanmıştır. Buda bize Dicle'nin içinde aktığı arazinin bu bölümünün tehlikeli bir peyzaj sunduğu, kereste benzeri malzemelerin belli dönemlerde taşındığı ve buradaki yerleşimlerin de güvenliği sağlayan birer karakol yerleşimi olması muhtemeldir. Nitekim kayalık bir alanda debisi yüksek akan bir nehirde sal, kuffa ya da kelek gibi yapıların kontrolünü zorlaştıracağı gibi bu su sistemlerin kolaylıkla tahrip edilmesini mümkün kılacaktır. Aksi takdirde bu bölgede iskân faaliyetlerinin uzun soluklu ve yoğunluk açısından dikkat çekici sayıda olması gerekmektedir.

Assur'un, Amida ve *Tušhan*'daki valilerin mektuplarında kereste temini konusundaki mektupları, tedarik sürecinde nehir vasıtasıyla taşınan malzemeler belgelenmiştir. Yazılı kaynaklarda kerestenin Assur için son derece önemli bir malzeme olduğu ifade edilmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kereste gibi yapı malzemelerinin sağlanabilecek bir bölge olduğu düşünüldüğünde ve özellikle Amida'dan, Liptur Bel'den gelen bir mektupta 2500 adet kirişlik kütük sevkiyatını açıkça bildirmesi Assur için önemini göstermektedir. Nitekim yazılı kaynaklarda kapı kirişi ya da çatı kirişi gibi hangi tür ahşap malzemeye gereksinim duyulduğunu ve Dicle Nehri'nin bir ulaşım aracı olarak nasıl işlev gördüğünü anlatmaktadır (Guarducci, 2011, s.9-10.).

Nitekim Assur yazılı kaynaklarında da orduların Dicle Nehri'ni geçtiği belirtilmekte ve hatta Yukarı Dicle Bölgesi'nden Mezopotamya'ya nakledilen odun, kereste gibi bazı yapı malzemelerinin taşınmasında Dicle Nehri'nden yararlanıldığı belirtilmiştir. Dolayısıyla bölgenin topoğrafyasını göz önüne aldığımızda ve Dicle Nehri'nin günümüzden yaklaşık 3000 yıl öncesini düşündüğümüzde yüksek bir debiye sahip bu nehir üzerinde kuzey-güney ekseninde uzun soluklu bağlantıyı sağlayacak bir nehir taşımacılığının mümkün olmadığı kanısındayım. Ancak Diyarbakır-Batman arası, Hasankeyf- Çattepe ve Cizre'den Mezopotamya arasındaki noktalarda topoğrafyanın uygun şartlar sunması nedeniyle her türlü taşımacılığa uygun olduğu açıktır. Ancak Yukarı Dicle Bölgesi'nden, Mezopotamya insanlara yönelik bir ulaşım güzergâhı

sunması oldukça riskli görünürken kütük, kereste gibi malların taşınmasına uygun şartlar sunmaktadır. Dolaysıyla özellikle Hasankeyf ve Cizre arasındaki sarp ve derin yarılmış bir topoğrafyada seyir eden Dicle Nehri boyunca Demir Çağı'na tarihlenen yerleşim yerlerindeki seyreklik bunu desteklemektedir.

Mardin ili Dargeçit ilçesinde gerçekleştirilen kurtarma kazıları kapsamında bu bölgede Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen Kilokki Tarlası, Zeviya Tivilki (Kumru Tarlası), Şorkey, Kulahke Benabahlu gibi tek dönemlik veya mevsimlik yerleşim yerlerinin savunma amaçlı özellikler barındırması Dicle Nehri boyunca nehir güvenliği veya taşınan malların kontrolünün yanı sıra sınır görevi görmeleri bu görüşü mantıklı kılmaktadır. Nitekim bu alanlar, Mardin Eşiği ile Gabar-Cudi Dağ silsileleri arasında kalan küçük bir çukurlukta yer almaktadır. Toprağı oldukça taşlıdır ve marn ana kaya üzerinde bulunan toprağın kalınlığı azdır. Bu nedenle, bu bölgede günümüzde ağırlıklı olarak bağcılık ve meyve bahçeciliği yapmakta, aileler kendi ihtiyaçları için sebze ekmektedir. Bölgenin büyük sürülere yetecek otlak alanları da bulunmamaktadır. Günümüzde her aile kendi ihtiyacına göre hayvan beslemektedir ve dağ yamaçları ancak keçi besiciliğine uygundur. Dolayısıyla bölgede yüzey araştırmaları ile tespit edilen ve aralarında ortalama 5km mesafe bulunan dokuz adet alanın tarım çiftlikleri olarak işletilmesi ekonomik açıdan uygun olmadığı belirtilmiştir (Ökse, vd. 2014, s.287).

Nehirlerin tahta, taş ve diğer şeyleri taşımak için kullanıldığına dair çok sayıda kanıt mevcuttur ve kanalların da bu amaçla kullanılmış olacağından makul görülen bir kanıdır (MacGinnis, 2018a, s.43.). Örneğin MÖ 716-713 Kral II. Sargon'un Khorsabad'daki sarayının kabartmalarını süsleyen panellerde sedirlerin gemilerle taşınması detaylı olarak tasvir edilmiştir (Köse, 2017, s.186).

5.3.3. Günlük İhtiyaçlar

Bütün canlıların biyolojik yaşamlarının temel gereksinim kaynağını su oluşturmaktadır. İnsanoğlunun var olduğu günden bu yana suyun kullanımına baktığımızda bütün canlılarda olduğu gibi MÖ 1. binyılda insanların temel gereksinimi olan içmede, beslenme ve temizlik gibi günlük yaşamın birçok yönünü içeren günlük ihtiyaçlar için su kullanımı mevcuttur. İnsanların domestik kullanımı çerçevesinde yemeklerde ve temizlik işlerindeki temel yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik kullanılan suyun öncelliği yadsınamaz bir gerçektir. Ayrıca Yeni Assur Dönemi'nde

günlük ihtiyaçlar doğrultusunda suyun kullanımına dair örnekler vermek gerekirse; kerpiç yapımında, seramik ve tekstil üretiminde, balıkçılık, ticari taşımacılıkta, bağ, bahçe ve tarlaların sulanmasında yoğun bir şekilde kullanım görmektedir. Ayrıca antik dönemlerde inanç sistemleri kapsamında da arınmanın birincil kıstası olarak dini ritüellerde suyun kullanımı önemli bir faktör olarak rol oynadığı bilinmektedir.

Nitekim Assur ekonomisinin temeli tarım ve hayvancılığa dayalı olduğu göz önüne alındığında suyun önemi açıkça ön plana çıkmaktadır. Ayrıca günlük ihtiyaçlar içerisinde günümüzde olduğu gibi erken dönemlerde de balıkçılık insanoğlu için önemli bir ekonomik geçim kaynağıdır. Yukarı Dicle Bölgesi'ne hayat veren Dicle Nehri ve kollarında nehir balıkçılığının günümüzde de oldukça yaygın olduğu bilinmektedir. Nitekim MÖ. 1 binyılda Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki eyalet başkentleri ile bunlara bağlı olan büyük merkezler ile küçük köy tipi yerleşimlerinin nehir kıyısında bulunması burada balıkçılık faaliyetleri kapsamında sudan yararlandıklarını göstermektedir. Nitekim bölgede gerçekleştirilen kurtarma kazıları sonucunda nehir ürünlerine ait kalıntılar ile bu iş kolunda kullanılan olta gibi arkeolojik buluntular da erken dönemlerden itibaren bölgede balıkçılık faaliyetlerini kanıtlamaktadır.

Dolayısıyla insanoğlunun temel gereksinimlerindeki suyun kullanımı dışında bütün canlılar için kısacası hayatın kaynağı olduğundan karasal ve su ekosistemindeki çok geniş bir yelpazede bitki ve hayvanların yaşamsal faaliyetlerinde önemli rol oynadığından doğal sistemlerdeki su döngüsü özellikle toprak, bitki ve hayvanlar için önem arz etmektedir.

5.3.4. Ritüel

Ritüelin etimolojik kökeni, izlenecek yol, düzen anlamına gelmektedir. Ritüelin kelime anlamı ise düzeni işaret etmesi ile insanların dünyayı algılaması ve yorumlaması hakkında açık bilgi vermektedir. Ritüel, din ve kutsalın yapısal olarak iç içe geçmiş kavramlar olduğu gibi sürekli tekrara dayanan ve insanoğlunun kutsalla iletişime geçme yolunda uyguladığı dinsel performans olarak tanımlanabilir (Ay, 2013, s.2; Dilek, 2019, s.25). Nitekim Mezopotamya'da ritüel kelimesinin karşılığında kullanılan terimler genel olarak tören, ilahi düzen, hesap, plan, ölçme gibi kavramları içermektedir (Dilek ve Bahar, 2019, s. 1356).

Mezopotamya'nın kadim uygarlığı Assurluların sosyal, kültürel ve dinsel özellikler içerisindeki kutsal olguların çeşitliliği zengin bir dokuyu açıkça göstermektedir. Nitekim günümüzdeki birçok dinde de olduğu gibi hayatın kaynağı ve süregelen kozmik düzeninin döngüsünü su oluşturmaktadır. Yeni Assur Dönemi'nde kutsal olgular içerisinde su ile ilişkili inanç sistemlerinde etkin rol oynayan ritüellerde nehir ya da kaynak sularının çıktığı alanlarda gerçekleştirilen ritüeller kozmik tezahürün temelini oluşturmaktadır.

İnanç ve kültürel farklılıklarının olmasına rağmen eskiçağ toplumlarının *su* ile ilgili ortak bir algısı ve düşüncesi mevcuttur. Bu toplumlar için suyun kozmogonide, mitlerde, ritüellerde ve ikonografilerde öze döndüren, yaşam veren, çoğaltan ve temizleyen ortak bir rolü olduğu görülmektedir. Ritüellerde suya batma ilk biçime geri dönüşü, yeniden yaratılışı ve doğumu simgelerken suyla temas etmek yenilenmeyi, arınmayı ve bereketi ifade etmektedir. Nitekim antik dönem Mezopotamya'sında her türlü dini eylem, öncelikli olarak temiz, saf ve arınmış olmayı gerektirdiğinden arınma ritüelleri uygulandığı bilinmektedir. Tanrılara hizmet etmek için uygulanan tüm ritüellerde katılımcıların, ortamın ve nesnelerin kötülükleri de kapsayan her türlü pislikten temizlenmiş olmaları gerekirdi. Çoğu arınma ritüeli, genel hatlarıyla birtakım eylemlerin yerine getirilmesini içerirdi. Tüm katılımcıların kendilerini su ile temizlemeleri, kişiyi arındırır ve böylelikle herhangi bir ritüelin ilk zorunlu aşaması geçilmiş olurdu. Su, hiç şüphesiz arınma ritüellerinin en temel nesnesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Dilek, 2019, s. 114-115).

Suyun dinsel açıdan çok yönlülüğü, tarihte pınarlar, nehirler ve ırmaklar çevresinde gelişen pek çok tapınım doğurmuştur. Bu tapınımlar öncelikle suyun evrenin mayasında bulunan madde olarak edindiği kutsal değerden, aynı zamanda bulunduğu yerin manevi bir değer taşıması herhangi bir akarsuya ya da pınara kutsallık kazandırmasından kaynaklanmaktadır. Akan su yaşar, hareketlidir; esin kaynağı olur, iyileştirir, rehberlik eder. Su kaynağı ya da nehir, güç, yaşam, süreklilik ifadesidir; mevcuttur ve canlıdır. Bünyelerinde bulunan kutsal güçleri sürekli olarak ortaya koymaktadır (Eliade, 2000, s.206). Ayrıca antik dönem inanç sistemleri içinde suyun hayat veren gücünün bir diğer tarafı da yıkıcı gücüdür. Örneğin Batı Sami mitolojisinde ve İncil'de deniz ve nehirler, hayırsever ilahi güçlerin rakipleri ve düşmanları olarak bilinir. Ugarit mitolojisinde Yam'ın kaotik ve yıkıcı yönü, Baal'ın hayat veren yönleri ile rekabet halindedir. Akkadca *ina qabal tâmtim* ibaresi, ufkun en uç noktasını belirtir ve Assur kralının küresel hâkimiyetini sembolize etmektedir (Nissinen, 2014, s.42).

Mezopotamya insanı için nehirlere, dinî ve hukukî bir misyon yüklendiği de görülmektedir. Mezopotamya insanı için nehir, aynı zamanda Tanrı'dır. Başka bir deyişle, yüksek hâkimdir. Mezopotamya toplumlarında suçlu olduğundan şüphe duyulan kişi nehre atılır, eğer suçluysa nehir onu zapt eder; suçsuz ise onu üstüne çıkarmakla temize çıkarmış olurdu (Florioti, 2012c, s.149). Ayrıca Eski Mezopotamya'nın suyla ilgili politikaların ve ekonomik konuların yönetimini inanç sistemleriyle bağlantılı olarak görmek de önemlidir. Su kaynaklarının kutsaması kelimenin tam anlamıyla tanrıların elindeyken, toprağın can damarı olarak sürdürülebilir sulama sistemlerinin geliştirilmesi insanların sorumluluğundaydı. Bu, barış içinde bir arada yaşama, yaratmaya ve su üzerinde ortaya çıkan büyük ve küçük çatışmaları çözmeye çalışan sosyal kodları içeriyordu (Haddad, 2021, s.7).

Hiç şüphesiz dinsel inanç sistemi içerisinde arınmanın gerçekleştirilmesi adına suyun temel rol oynadığı ritüel ile ilişkili olan anma etkinlikleri çerçevesinde günümüze ulaşan çivi yazılı metinler, yazılı veya ikonografik olarak Yeni Assur Dönemi'ni işaret eden stel ile kaya kabartmaları gibi araçlar sayesinde kutsal alanlarda bu ritüelin niteliği anlaşılmaktadır (Köroğlu, 2015, s.117-118; Guarducci, 2011, s.11-12; Kozbe, 2021, s.390-391).

Yukarı Dicle Bölgesi'nde Yeni Assur Dönemi'ne tarihlendirilen stel ve kaya kabartmaların olduğu bilinmektedir. Bu alanlar içerisinde Yeni Assur kralları tarafından ziyaret edilen ve suyun kutsiyetini ritüelleştirilen iki nokta bulunmaktadır. Bunlar, Dicle Nehri ile *Şubnat* Deresi'nin kaynaklarıdır. Bölgede Yeni Assurlu kralları tarafında askeri seferlere çıkarken ya da sefer dönüşleri sırasında nehir ve pınarların kaynak noktalarına gerçekleştirilen ziyaretler; ataya saygı, anma, yenilenme, güç, sonsuzluk gibi ruhani gücü olduğuna inanılan kutsallık kavramının bu alanlarda fiziksel ve manevi arınma ile tanrısal güce yönelik tapınımın gerçekleştirilmesi suyun inanç sistemi içinde önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Yeni Assur Dönemi'nde yapılan stel ve kabartmalar, Anadolu'da kuzeyde Dicle'nin kaynak bölgesi olan Toroslar'ın eteklerine, batıda Fırat'ın ötesindeki Çukurova'ya, Doğu Akdeniz kıyılarına kadar uzanan geniş bir alana yayılmıştır. Kaya kabartmaları, ana kayalar üzerine yapılmıştır ve birçoğu yerinde günümüze ulaşmıştır. Steller ve ortostatlar ise daha çok eyalet merkezi ve kentler için tasarlanmışlardı. Stellerde olduğu gibi kaya kabartmalarında da Assur kralı ve tanrıları en önemli figürlerdir. Bu kabartmaların birkaçında, stellerde olduğu gibi Assurlu eyalet yöneticileri de görülür. Yeni Assur Dönemi'nde Anadolu'da yapılan kaya

kabartmalarının çoğu, stellerden farklı olarak yerleşim yerlerinin yakınında değil, ulaşılması zor dağlık bölgelerdedir. Kabartma yapılacak kayanın seçiminde de fazla özen gösterildiğini söylemek zordur. Yeni Assur Dönemi'ne ilişkin günümüze kadar keşfedilmiş 50'nin üzerinde kaya kabartması bilinmektedir. Bunlardan 17 adedi Anadolu'dadır (Köroğlu, 2018b, s.167,179).

Anadolu'da en erken kaya kabartması, I. Tiglat Pileser (MÖ 1114-1076) döneminde Bırkleyn'de yapılmıştır. III. Salmanassar (MÖ 858-824) döneminde Bırkleyn, Kenk ve Ferhatlı; III. Tiglat Pileser (MÖ 744-727) döneminde Ergani/Gisgis ve Karabur; II. Sargon döneminde (MÖ 721-704) Eğil; Sanherib (MÖ 704-681) döneminde de 5 adedi Şah/Çağlayan'da, 1 adedi ise Kösreli'de olmak üzere Cudi Dağı Kabartmaları yapılmıştır (Köroğlu, 2018b, s.167,179) Cudi Dağı Kabartmaları, Assur'un bölgedeki sembolik ve ritüel içerekli peyzajının en güzel örneklerini sunmaktadır. Şırnak'ın İdil ilçesindeki Alem Dağı'nda (Gıre Ellim) bulunan Yeni Assur Dönemi'ne tarihlendirilen ve günümüzde Mardin Müzesi'nde yer alan kabartmanın yanı sıra Mardin ili, Nusaybin ilçesine bağlı Taş Köy'de tespit edilen kabartmaların Yeni Assur Dönemi'ne tarihlendirildiği düşünülmektedir.

Ayrıca Kurkh Monolitleri, 1861-1863 yıllarında, Yukarı Dicle Bölgesi'nde araştırma ve keşif gezileri yapan İngiliz Başkonsolosu Taylor tarafından Diyarbakır'ın Bismil ilçesinde yer alan Üçtepe Köyü'nde tespit edilmiştir. Yeni Assur kralı II. Assurnasirpal ve III. Salmanassar'a ait bu yazılı stellerin yanı sıra Şırnak ili Cizre ilçesinin 25km kadar güneybatısında, Türkiye-Suriye sınırında yer alan Babil Köyü (Kebeli) yakınında, 1899 yılında Lehmann-Haupt tarafından bulunmuş Babil Steli'nde de II. Assurnasirpal betimlenmiştir (Köroğlu, 2018b, s.168-169).

Dolayısıyla taş steller ve kayalara oyulan kabartmalar şeklinde tanımlanan, askeri seferler sırasında dikilen bu anıtlar, sadece Assur krallarının istila ettikleri toprakları değil; aynı zamanda son derece yüklü sembolik anlamı olan bir mekânı, bir ritüeli, geleneği ve meşruiyeti temsil etmektedirler (Kozbe, 2021, s.390). Diğer bir deyişle MÖ 1. binyılda Yakındoğu'nun tarihsel sürecine yön veren Yeni Assur İmparatorluğu'nun başarılı kralları tarafından gittikleri bölgelere dikmiş oldukları steller ile oydurmuş oldukları kaya kabartmalarının temel misyonlarının propaganda ve ritüel amaçlı uygulamalar oldukları bilinmektedir. Örnek vermek gerekirse Yukarı Dicle Bölgesi'nin kuzeyini çeviren Toros Dağları'nın eteklerindeki Orta Assur Dönemi'nde I. Tiglat Pileser'in Bırkleyn Çay'daki (**Çizim 5.8)** kabartma ve yazıtı, aynı şekilde III. Salmanassar'ın yine Bırkleyn'de yer alan kabartmaları, II. Sargon dönemine ait Eğil

Kabartması ve III. Tiglat Pileser dönemine tarihlenen Ergani/Kesentaş Kabartması gibi örnekler Assur için kutsal kaynak olduğu kadar Assur'un denetleyebileceği alanın sınırlarını da göstermektedir (Köroğlu, 2015, s.117-118; Guarducci, 2011, s.11-12; Schachner, 2022b, s.276).

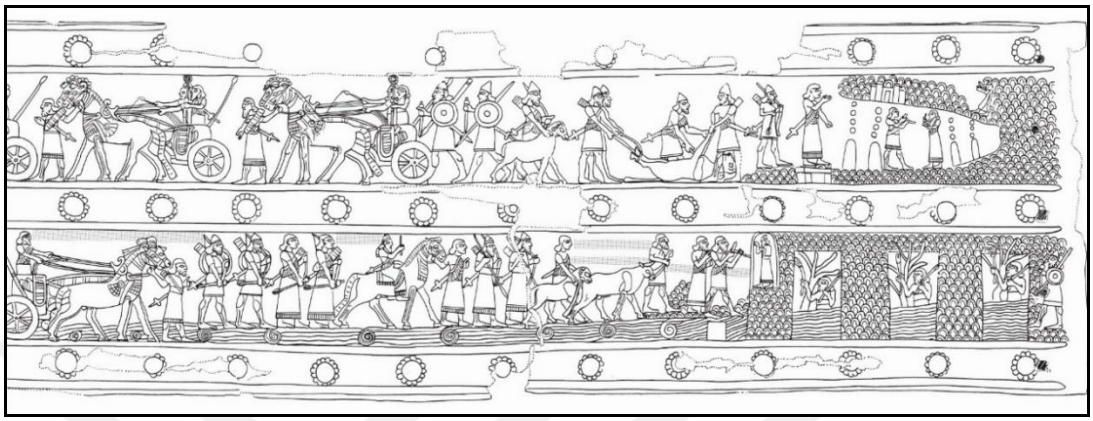

Çizim 5.8: Balawat/Imgur-Enlil Kapısı 9. Banttaki Dicle Tüneli Tasviri (Schachner, 2022b, Fig. 9)

Bırkleyn Mağarası'nda Schachner ve ekibi tarafından 2004 ve 2005 yıllarında Assur anıtlarının topografik, ikonografik ve filolojik belgelenmesini içeren arkeolojik ve epigrafik bir inceleme[55] gerçekleştirilmiştir. Dicle Tüneli olarak bilinen bu alanda özellikle de Dibni Çayı'nın kuzeyden güneye oldukça düz bir şekilde akması ve Ergani Suyu'nun batıdan gelmesi nedeniyle Assurlular'ın Dibni Çayı'nı gerçek Dicle olarak kabul etmeleri ve dağlardan muhteşem bir şekilde çıktığı yeri *rēš ēni ša Idiglat*, Dicle'nin kaynağı veya başı olarak adlandırmaları şaşırtıcı olmadığı gibi Assurlular için olan kutsiyedi de göstermektedir (Schachner, 2022b, s.275; **Resim 5.127)**.

[55] Detaylı bilgi için bakınız; Schachner, A. (2022). The Tigris Tunnel (Bırkleyn) (2004-2005). An Archaeological and Epigraphical Survey at one Source of the Tigris. A. Otto, K.ve Kaniuth,(Eds.) *unter Mitarbeit von Femke Grops: 50 Jahre Vorderasiatische Archäologie in München, Münchener Abhandlungen zum Alten Orient- Band 7* (ss. 274-281). Gladbeck: PeWe Verlag.

Resim 5.127: Dicle Tüneli'nin Batıdan Girişi Genel Görünüm

Nitekim Assur İmparatorluğu'nun ekilmemiş bozkırlarda, toprakların bakir olduğu (*terra nullis*) veya kayaların el değmediği yerlerde yeni şehirler kurduğuna dair bu tür retoriklere oldukça sık rastlanmaktadır. Antik devletler sıklıkla sembolik veya ritüel manzaraları benimsemiş, anma törenleri, yazıt eylemleri ve inşaat faaliyetleri aracılığıyla onları sağlam temellere oturtmuşlardır. Söz konusu bu anma mekânları, devlet gösterilerinin buluştuğu ve bu noktalara sabitlenmiş yerel uygulamalarla birleştiği etkinlik mekânları haline gelmiştir. Nitekim tanımı gereği anma uygulamaları aynı zamanda ideolojiktir. Dolayısıyla anma mekanları, elit ve yerel ideolojilerin krallık ve kölelik kavramlarıyla ilgili bir dizi maddi ve söylemsel pratiklerle etkileşime girdiği kamusal alanlar olarak hizmet etmiştir. Bu tür anma etkinlerinin dikkate değer bir örneği sembolik olarak yüklü bir manzaranın maddi olarak dönüştürüldüğü ve mekân oluşturma uygulamaları aracılığıyla kavramsal olarak sınırlandırıldığı Dicle kaynağında gerçekleştirilmiştir (Guarducci, 2011,s.12; Harmanşah, 2007, s.180-181).

Ayrıca Prof. Dr. Hayat Erkanal'ın 1986 yılında Cudi Dağı'ndaki araştırmaları kapsamındaki Şah/Çağlayan Kabartmaları ile Kösreli Kabartması (**Resim 5.128)**, Erkanal'a göre ikonografik ve stilisitik tüm özellikleriyle Sargonidler Dönemi kralı Sanherib'e aittir (Erkanal, 1987, s.111). Nitekim Yeni Assur Dönemi yazılı kaynaklarına göre Sanherib, saltanatının 5. yılında *Nipur* Dağı'na (Cudi Dağı) bir sefer düzenleyerek *Katmuhu* Ülkesini işgal etmiş ve *Ukku* şehrini ele geçirdikten sonra *Nipur* Dağı'ndaki yedi kartal yuvasını ortadan kaldırmıştır. Dolayısıyla kral elde ettiği siyasi

başarı üzerine yazıtlı kabartmalarını buraya inşa ettirmiş olmalıdır (Erkanal, 1987, s. 114-115).

Resim 5.128: Cudi/*Nipur* Dağı Kabartmalarına iki Örnek (Kozbe ve Güngör, 2025 baskıda)

Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin başkanlığı altında, şahsımın da araştırmacı olarak yer aldığı "Şırnak ili Cizre, Silopi ve İdil İlçeleri ile Mardin İli Nusaybin İlçesi 2023 yılı Yüzey Araştırması" kapsamında Cizre ilçesine bağlı olan Şah/Çağlayan ve Kösreli Köyleri içerisindeki Şah Kabartması 1-5 ile Kösreli Kabartması ziyaret edilmiş ve gerekli belgeleme çalışmaları güncellenmiştir (Kozbe ve Güngör 2024, Baskıda.). Şah Köyü'nde 6 adet kabartmanın varlığından bahsedilmektedir. Ancak gerek özel güvenlik bölgesi olması; gerekse bu incelemeyi yapmak üzere Askeriye tarafından bize gün içinde kısıtlı bir süre verilmesi nedeniyle 6 Nolu Şah Kabartması tespit edilememiştir. Cudi Dağı'nın zirvesindeki Şah Kabartmaları'nında yer alan kral figürünün sağ eli adorasyon pozisyonunda dirsekten kırılarak; işaret parmağı ile kaynak sularıyla beslenen Soğukpınar Deresi'nin içinde aktığı doğu yönündeki derin ve sarp vadiyi işaret etmektedir (**Resim 5.129)**. Jeomorfolojik açıdan vadi, kabartmaların bulunduğu sarp kayalık alandan doğuya doğru bir yay çizen oldukça sarp, derin ve kapalı bir vadi görünümündedir. Bu vadi içerisinde biri soğuk, diğeri sıcak iki suyun oluşturduğu Soğukpınar Deresi, Şah Kalesi yakınlarında Nerdüs Çayı ile birleşmektedir. Kösreli Kabartması'nın yer aldığı yekpare kaya kütlesi üzerindeki kral figürünün sağ eli adorasyon pozisyonunda dirsekten kırılarak işaret parmağı ile kuzeyi gösterirken

kabartmanın inşa edildiği noktanın konumu, güney yönündeki Silopi Ovası ile Jebel Abyad Dağları'nı diğer bir deyişle Assur'un merkezinin olduğu açıyı göstermektedir.

Resim 5.129: Soğukpınar Deresi'nin İçinde Aktığı Şah Vadisi

Askeri seferler sırasında Orta Assur Dönemi krallarından I. Tiglat Pileser ile Yeni Assur Dönemi kralı III. Salmanassar, Dicle Nehri'nin kaynağı veya Dicle Tüneli olarak bilinen çok sayıda mağara, boğaz ve kayalık çıkıntının bulunduğu ve oldukça etkileyici bir alana sahip Bırkleyin Çayı'nın çıktığı mağaranın duvarlarına krallık resimlerini (*salam ˘sarrutiya*) ve kraliyet yazıtlarını kazıttırmışlardır. Örneğin Assur kralı III. Salmanassar'ın, insanoğlunu olumlu bir şekilde birbirine bağlayan, dua canlandırma biçimi olduğuna inanılan "parmak uzatma"' hareketi *ubana tarasu'*yu gerçekleştirirken tasvir edilmiştir. Ayrıca krallara ait kabartmaların ve yazıtların oyulması, ziyafetler, kılıçların suda yıkanması, hayvan kurbanlarından oluşan sunuların gerçekleştirildiği suya dayalı bu ritüele özel bir ilgi duyulduğu açıktır. Harmanşah'a göre, Dicle'nin kaynağı gibi güçlü olay yerleri, devletin hem gösteri hem de sembolik güç ve toplumsal düzen repertuarının günlük performansı olarak peyzajla ilişkisi anlamanın oldukça önem taşıdığını savunmaktadır (Harmanşah, 2007, s.181-183; Guarducci, 2011, s.11-12).

Nitekim belirli, kültürel açıdan önemli yerlerde performansa dayalı angajmanlar, siyasi elitlerin antik dünyadaki peyzajları yapılandırmasında birincil araç rolünü

taşımaktadır. Yer işaretleri ile mitolojikleştirilen ya da marjinalleştirilen bu tür performanslar aracılığıyla peyzajlar, sosyal açıdan önemli yerlerin ağlarını oluşturmuştur. Genellikle hafıza yerleri olarak kalıcı hale getirilen bu mekânsal peyzaj alanları bir tür bellek yeri olarak belirli tarihsel olaylarla ilişkileri sayesinde var olan ve anma pratikleriyle yerlerin dayanıklılığını koruyan resmileştirilmiş performanslarla varlığını sürdüren yerleri maddi olarak sınırlamaktadır (Harmanşah, 2007, s.180).

Çeşitli ve incelikli şekillerde, anma pratikleri hâlihazırda sembolik olarak yüklü, kültürel açıdan doymuş manzaraları uygun hale getirmektedir. El değmemiş peyzajlar retoriği genellikle sadece mekânın temsilini sunan sömürgeci söylemle ilişkilendirilmektedir. Bu tür retorikler ekilmemiş bozkırlarda ya da yeryüzünün vahşi olduğu veya kayaya dokunulmadığı yerlerde yeni mekânsal alanlar kurmakla bağlantılı olarak Assur anlatılarında bol miktarda mevcuttur. Nitekim antik devletler anma törenleri, yazıt eylemleri ve inşaat faaliyetleri yoluyla onları dayanıklı kılan sembolik veya ritüel manzaraları sıklıkla sahiplenmişlerdir (Harmanşah, 2007, s.180).

Yukarı Dicle Bölgesi'nde, Orta ve Yeni Assur Dönemi krallarının kozmolojik alanlar olan nehir kaynaklarını ziyaret etmesi, kahramanlıklarını gösterdikleri, hatıra anıtlarını yerleştirdikleri ve tanrılara sunuların sunulması gibi farklı etkinliklerin gerçekleştirildiği kutsal yerlerin başında Dicle Nehri'nin kaynağı ile *Şubnat* Deresi gibi önemli noktalar gelmektedir.

I. Tiglat Pileser'e ait olan ve Dicle Nehri'nin kaynağına yakın bir kaya yüzeyine yazılı metin, nehrin tünelden çıktığı noktada yer almaktadır. Yeni Assur kralı III. Salmanassar'ın yazıtları da bu yerde görülmektedir. Yazıtın Nairi'ye karşı yapılan üçüncü seferin başarıyla tamamlanmasının anısına kazanmış olduğu anlaşılmaktadır (Grayson, 1991a, s.61).

Assurlu kralların suya dayalı sembolik olarak yüklü ritüellerin gerçekleştirildiği alanlarla ilgili olarak yazılı kaynaklara baktığımızda bu işlemin süreci aşağıdaki gibi ifade edilmiştir; bu söylemler suya dayalı gerçekleştirilen ritüellerin önemini göstermektedir.

> *"II. Assurnasirpal'in Subnat nehrinin kaynağında, Atalarım Assur kralları II. Tukulti Ninurta ve Tiglath Pileser'in heykellerinin yanına kraliyet şahsımın bir kraliyet heykelini* (*salmu*) *yaptım ve yanlarına diktim" (*Luckenbill, 1926, s.146; Grayson, 1991a, s.200-201).

Yeni Assur kralı III. Salmanassar'ın krallığının yedinci yılında Nairi Ülkesi'ne gerçekleştirdiği askeri seferleri kapsamında, Dicle Nehri'nin kaynağına ulaşarak burada yerine getirdiği ritüeli ise aşağıdaki gibi ifade etmiştir;

> *"Krallığımın yedinci yılında Habinu'nun Tīl -abnīan şehrine yürüdüm. Onun müstahkem şehri Til-abni'yi, çevresindeki şehirlerle birlikte ele geçirdim (ve) yaktım.* ***Tīl-abnī'den yola çıkarak Dicle'nin kaynağına, suyun çıktığı yere yürüdüm. Aššur'un silahlarını orada yıkadım (ve) ona kurbanlar sundum, keyifli bir ziyafet verdim. Kraliyet benliğimin kahramanca bir imajını oluşturdum.*** *Efendim Aššur'un ihtişamını (farklı) diyarlarda yaptığım kahramanlıklarımın her birini üzerine yazdım ve oraya yerleştirdim"* (Luckenbill, 1926, s.203; Grayson, 1996, s.37).

Ayrıca III. Salmanassar on beşinci krallık yılında gerçekleştirdiği askeri sefer kapsamında, kutsal sayılan Dicle ve Fırat Nehri'nin kaynağından şu şekilde bahsetmektedir;

> *"On beşinci krallık yılımda Nairi ülkesine yürüdüm. Dicle'nin kaynağında, suyunun çıktığı bir dağ yamacında krali heykelimi yaptırdım. Üzerine gücüme (ve) kahramanca eylemlerime övgüler yazdım. (Sonra) Tunibunu Dağı geçidine girdim (ve) Urartulu Aramu'nun Fırat'ın kaynağına kadar olan şehirlerini yerle bir ettim, yıktım (ve) yaktım. (Böylece) Fırat'ın kaynağına yürüdüm, tanrılarıma kurbanlar sundum (ve) Aššur'un silahlarını orada yıkadım. Daiēnu ülkesinin kralı Asia bana teslim oldu (ve) ondan vergi ve atları haraç olarak aldım. Krali heykelimi şekillendirdim (ve) onun şehrine diktim"* (Grayson,1996, s.39,54).

Dolayısıyla bu bölge kısmen fiziksel topoğrafyasıyla örtüşen toplumsal hayal gücünün bir ürünüdür: her zaman yeniden tanımlanma sürecinde olan bir tür mekânsal ütopyadır (Harmanşah, 2012, s.54). Bunlar, Assur kralı ile ordusunun kültürel önemi ve doğa harikası olan yerel noktalarla gösterimsel yazıt yapma yoluyla derinden ilişki kurduğu sınır bölgelerinde kutsal olmasa da bu yerlerdeki anma noktalarıdır. Harmanşah'a göre (2018) kayalara oyulmuş ve kazınmış yazıt ve kabartmalarının son derece mütevazı ölçek ve düzenlemelerine bakılarak, yazıt yazma eylemlerinin bir anıt

yaratma ya da yabancı topraklara Assur gücünün mührünü basmaktan ziyade adak amaçlı olduğu önerisinde bulunmak daha ikna edicidir (Harmanşah, 2018, s.239-240).

Bu doğrultuda kralların anıtlar için bilinçli olarak geçmişte de kullanım gören alanları veya onlara çok yakın yerleri tercih etmeleri, bellek ve anma mekânlarına ve geleneklere duydukları bağlılıktan kaynaklanmaktadır. Nitekim Šubnat, Assur ordularının kuzeye yapılan seferler için toplandığı, ordunun son hazırlıklarını yaptığı, çevredeki eyalet ile vasal topraklardan gelecek takviye güçlerin beklendiği ve bir takım ritüellerin gerçekleştirildiği stratejik öneme sahip bir merkez olarak görülmelidir. Sonuç olarak tüm bu lokalizasyon tercihleri, kralların kendi tasvirleri ile siyasi sınırları belirlemelerine, sınırları kontrol altında tutmalarına, doğal kaynaklara hâkim olmalarına ve belki de en önemlisi suyun varlığını ve gücünü Assur gücü ve mevcudiyeti ile içselleştirerek kral imgesini nehrin/suyun kaynağına yerleştirmesine dayanmaktadır (Kozbe, 2021, s.391-392).

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Yukarı Dicle Bölgesi, coğrafi normlara göre gerçek anlamda bir "bölge" olmamakla birlikte söz konusu alan, burada gerçekleştirilen kazı ve yüzey araştırmalarının sonuçlarına dayanarak arkeolojik açıdan kendi içinde kültürel bütünlüğe sahip olması nedeniyle bu şekilde adlandırılmıştır. Yukarı Dicle Bölgesi, birçok araştırma kapsamında genellikle Dicle Nehri'nin sularını topladığı Diyarbakır Havzası ile sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla *"Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'nde Arazi ve Su Kullanımı"* başlıklı tezimizin kapsamında ele alındığımız bölge, genel hatlarıyla kuzeyde Güneydoğu Toroslar, batıda Karacadağ, güneyde ise Tur Abdin ve Cudi Dağı'nın güneyinde kalan Nusaybin ve Silopi ilçeleri arasındaki tarımsal alanlar ile çevrelenen bir bölge olarak belirlenmiştir.

Coğrafi olarak geniş bir alanı kapsayan Yukarı Dicle Bölgesi, çeşitli yer altı ve yer üstü kaynaklarına sahiptir. Bu kaynakların başında toplumsal yaşamın kaynağını oluşturan su kaynakları ve tarım alanları gelirken yerleşime uygun şartlar sunan rölyefin sağladığı avantajlar kapsamında erken tarihlerden itibaren birçok uygarlık için ön planda olmuştur. Dolayısyla bölgenin iklimi, bitki örtüsü, yer altı ve yer üstü kaynakları, bölgenin tarihsel süreç boyunca ekonomik, çevresel ve sosyal yapısını şekillendirmiştir. Yukarı Dicle Bölgesi'nin, bölgeler arası ulaşımı sağlayan stratejik rolünün yanı sıra bölgenin sahip olduğu maden yatakları, tarım, hayvancılık, ormancılık gibi özellikler bu bölgeyi elinde tutmak isteyen uygarlıklar için ayrıcalıklı bir alan kılmaktadır.

Assur, MÖ 14. yüzyılda bölgedeki çeşitli krallıkların oluşturduğu siyasi güç dengeleri arasındaki çatışmalardan yararlanarak güçlenmeye başlamış ve bir devlet olarak ilk kez bu dönemde ortaya çıkmıştır. Orta Assur Dönemi olarak nitelendirilen bu dönem, Yakındoğu'da Assur kültürünün geliştiği ve yayıldığı bir dönemdir. Assur'un MÖ 11. yüzyıla kadar devam eden süreçte gelişimini inişli çıkışlı bir şekilde tamamlayarak güçlü askeri bir güç haline geldiğini gösteren çok sayıda idari, hukuki ve iktisadi belgelerin yanı sıra arkeolojik materyal de söz konusudur. Assurlu kralların bu dönemdeki genişleme politikalarının hedefinde, Yukarı Dicle Bölgesi yer almıştır.

Mezopotamya'nın yer altı ve yerüstü kaynakları bakımından yetersiz oluşu ve ihtiyaç duyulan kaynakların Yukarı Dicle Bölgesi'nde bulunması Assurlu kralların bu bölgeye yönelmesini sağlamıştır. Askeri seferlerle bu bölgeden elde edilen ganimetler genellikle yağma, haraç veya vergi yoluyla elde edilmiştir. Sömürüye dayalı

emperyalist bir sistem kapsamında sınırlarını genişleten Assurlu krallardan özellikle I. Adad Nirari'nin (MÖ 1305-1275) saltanatıyla Yukarı Dicle Bölgesi'ne yönelik temasların gerçekleştiği ve akabinde I. Salmanassar (MÖ 1274-1245) ve I. Tukulti Ninurta'nın (MÖ 1244-1208) da başarılı sistematik askeri seferleriyle söz konusu bölge Assur'un emperyalist yapısına dahil edilmiştir. I. Salmanassar döneminde *Tidu* ve *Sinabu* adlı iki müstahkem yerleşimin inşa edilmesi Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'nde kalıcı olarak hâkimiyet kurduğunun göstergesidir. Söz konusu askeri tahkimatların kurulmasının temelinde, Nairi Ülkesi'nden gelebilecek saldırılara karşı bir üs görevi gören surlu yapılara sahip savunma yapıları bulunmaktadır. Yukarı Dicle Bölgesi, Assur için ekonomik anlamda yaşamsal bir önem taşıyan yer altı ve yer üstü kaynaklarına sahip olduğu gibi ticaret yollarının üzerindeki stratejik konumu bu bölgeyi ayrıcalıklı kılmıştır. I. Tukulti Ninurta'nın (MÖ 1244-1208) saltanatından sonra gerilemeye başlayan süreç, I. Tiglat Pileser'in (MÖ 1114-1076) tahta geçmesiyle tekrardan bir yükselişe geçer.

Geç Tunç Çağı'nın sonunda patlak veren Deniz Kavimleri Göçü sonucunda birçok güçlü devletin otoritesi zayıfladığı gibi bazı uygarlıkların da yok olduğu MÖ 12. ve 11. yüzyıllarda Yakındoğu'da birçok uygarlık derinden etkilenmiştir. Assur bu süreçte, özellikle I. Tiglat Pileser'den sonra tahta çıkan Orta Assur Dönemi'nin son kralı Assur bel-kala (MÖ 1076-1056) dönemindeki Arami göçleriyle başa çıkamayınca Yukarı Dicle Bölgesi üzerindeki egemenlik haklarından vazgeçerek çekirdek bölgeye, Assur Üçgeni'ne, çekilmek zorunda kalmıştır. MÖ 12.-10. yüzyıllar arasında yaşanan çalkantılı dönem sonrası Assur'un geleneklerindeki devamlılık, gelişim ve değişimlerin beraberinde getirdiği köklü birikim sayesinde yeni bir başlangıcı temsil eden II. Assur-dan'ın (MÖ 934-912) saltanatıyla Assur, Yeni Assur Dönemi olarak tekrar tarih sahnesindeki yerini almıştır. II. Assur-dan'ın saltanatıyla MÖ 10. yüzyılda başlayıp II. Assurnasirpal'ın krallığı ile büyük bir ivme kazanan ve MÖ 7. yüzyılın sonlarına dek devam eden Yeni Assur Dönemi, Demir Çağı'nda Yakındoğu'nun siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel özelliklerini şekillendiren yegâne uygarlıkların başında gelmektedir.

Yeni Assur Dönemi krallarından II. Adad Nirari (MÖ 911-891) ve II. Tukulti Ninurta (MÖ 890-884) saltanatı zamanında emperyalist yayılım politikalar çerçevesinde sınırların genişlediği bilinmektedir. Özellikle Assur'un gereksinim duyduğu ihtiyaçların karşılanması adına Yukarı Dicle Bölgesi'nde Nairi ve Arami topluluklarına yönelik askeri seferler gerçekleştirilerek bölgede haraç ve verginin alınmasının yanı sıra vasal yönetimler kurularak denetim sağlanmıştır. Nairi topraklarına gerçekleştirilen askeri

seferler kapsamında, Yukarı Dicle Bölgesi ile etkileşime giren Assur krallarıyla esas değişim hiç şüphesiz II. Assurnasirpal (MÖ 883-859) ve oğlu III. Salmanasar'ın (MÖ 858-824) saltanatları zamanında gerçekleşmiştir. Emperyalist yayılım modelinin sistematik olarak uygulandığı bu dönemde, imparatorluk için önemli bir dönüm noktası olarak ele alınmaktadır. Nairi Ülkesi'nin bir bölümü olarak bilinen, tarımsal potansiyeli yüksek Yukarı Dicle Bölgesi'nin yanı sıra imparatorluğun dört bir yanında oldukça genişleyen sınırları içerisinde kontrol mekanizmasını sağlamak adına birçok eyalet merkezi ve askeri tahkimatlar kurulmuştur. Bu dönem, Assur varlığının Yukarı Dicle Bölgesi ile siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel anlamda en yoğun etkileşimde olduğu dönemdir. III. Salmanasar'ın (MÖ 858-824) krallık döneminden sonra ise Yeni Assur Dönemi'ndeki iç karışıklar nedeniyle gerileme dönemi başlamış ve tahta çıkan Assurlu krallar hem kısa süreli başta kalmışlar; hem de büyük çapta olmayan askeri faaliyetler yürütmüşlerdir.

Gerileme dönemi olarak ele alınan aşamada, Assur tahtına çıkan V.Şamsi Adad, (MÖ 823-811), III. Adad Nirari (MÖ 810-783), IV. Salmanassar (MÖ 782-773), III. Assur-dan (MÖ 771-754) ve V. Assur Nirari'nin (MÖ 754-745) yönetimlerini kapsayan tarihsel süreçte merkezi otorite kapasitesinin tüketildiği ve birçok bölgede hâkimiyetin yitirildiği bilinmektedir. Yeni Assur Dönemi'ndeki bu kaotik ortamda, III. Tiglat Pileser'in (MÖ 745-727) tahta geçmesi ve yeni reformların uygulamaya sokulmasıyla tekrardan istikrarın sağlandığı görülmüştür. III. Tiglat Pileser (MÖ 745-727) tarafından sağlam temellere oturtulan Assur'un yönetim mekanizması sayesinde tam bir merkezi otorite sağlanmıştır. Nitekim III. Tiglat Pileser (MÖ 745-727) dönemi, Yeni Assur için güçlü bir imparatorluğun başlangıcı olarak bilinmektedir. III. Tiglat Pileser, Yukarı Dicle Bölgesi'nin güneydoğusunda yer alan Cizre-Silopi Ovası'nda, Assur etkisini hissedilir şekilde ortaya koymuştur. Yeni Assur yazılı kaynaklarının, *Ulluba* Bölgesi olarak bilinen Cizre-Silopi Ovası'ndan bahsetmeleri artar. Yeni Assur Dönemi krallarından II. Sargon (MÖ 721-705)'un Eğil'de, Sanherib'in (MÖ 704-681) Cudi Dağı'nda yaptırmış olduğu Şah ve Kösreli Kaya Kabartmaları, bu etkileşimin önemli kanıtlarıdır. Diğer Yeni Assur krallarının Yukarı Dicle Bölgesi'ne doğrudan krali seferlerinden söz edilmemesi ise Assur'un buradaki otoriteyi yerel kontrol mekanizmaları ile sağladığının işaretidir.

MÖ 1.binyılın hegemonik gücü olan Assur'un her ne kadar askeri başarıları, yağma, haraç ve vergiler elde eden acımasız uygulamalara sahip rolleriyle ön plana çıksa bile birçok Mezopotamya uygarlığı gibi Assur'un da ekonomisinin temeli,

tarımsal üretime dayanmaktadır. Demir Çağı'nda uygarlıklar için toplumsal yaşamın en belirleyici unsurların başında sahip oldukları coğrafyadaki doğal kaynaklar ve bu kaynaklardan yararlanma modeli gelmektedir. Assur İmparatorluğu'nun güç merkezi olarak bilinen çekirdek bölgesindeki Assur başkentleri Nimrud, Khorsabad ve Nineve'nin hinterlandlarının oluşturmuş olduğu Assur Üçgen'inin yer aldığı Güney Mezopotamya ile tezimin ana konusunu oluşturan Kuzey Mezopotamya arasında belirgin topoğrafik farklılıklar bulunmaktadır. Bir bölgede güç merkezi ve kültür bölgesi oluşturmanın temelinde zengin kaynaklara sahip olmak gerekir. Özellikle uygun iklim şartlar, verimli tarımsal araziler, su kaynakları, savunma ve barınmaya uygun şartlar sunan topoğrafyanın yanı sıra yer altı kaynakları ile stratejik geçiş noktalarını elinde bulunduran uygarlıkların gelişimlerinde oldukça etkili faktörler olduğu bilinmektedir.

Kuzey Mezopotamya'nın sahip olduğu iklim ve topoğrafya, uygarlıkların gelişiminde önemli rol oynamıştır. Mezopotamya dünyasına hayat veren önemli kaynakların başında, Fırat ve Dicle Nehirleri gelmektedir. Özellikle Dicle Nehri kıyısında kurulan ve gelişen Assur Ülkesi için Dicle Nehri ve kollarının önemi yadsınamaz bir gerçektir. Topoğrafya ve özellikle olumsuz iklimsel faktörlerden dolayı sulama sistemleri tarımsal üretim için hayati bir önem taşımaktadır. Bölgenin ekonomisinin temel dayanağı tarımsal üretime dayandığı için suyun kontrolü ve yönetimi kapsamında sulama sistemlerinin önemi de kendini göstermiştir. Ancak sulama sistemleriyle arazilerin yoğun bir şekilde sulama suyunun kullanımı, topraklarda tuz birikmesine neden olabildiği gibi tuzluluk faktörü verimliliği düşürdüğü bilinmektedir. Kuzey Mezopotamya'nın sahip olduğu topografik ve iklimsel özelliklere baktığımızda Güney Mezopotamya'ya göre oldukça elverişli bir coğrafi bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgenin zengin su kaynaklarına sahip hidrografik bir havza özelliği taşımasının yanında uygun iklimsel özelliklerle birlikte tarım faaliyetleri açısından uygun tarımsal araziler, meralar ve bölgeler arası ulaşımı sağlayan stratejik geçiş güzergâhları gibi nedenlerle yerleşim açısından oldukça uygun şartlar sunmaktadır. Dolayısıyla uygarlıklar bir güç merkezi oluşturmak için burada doğal coğrafyanın temel kriterlerinin çoğuna sahiptir. Bu nedenle Yukarı Mezopotamya'nın en önemli bölümünü oluşturan Yukarı Dicle Bölgesi erken çağlardan itibaren birçok uygarlığın elinde tutmak istediği bir bölge olmuştur. Oldukça zengin bir dokuya sahip bu kültür bölgesi, özellikle Demir Çağı'nın en önemli siyasi otoritelerinden birini teşkil eden Yeni Assur İmparatorluğu'nun kralları tarafından özellikle siyasi ve ekonomik

nedenlerle bu bölge peyzajına yönelik gerçekleştirmiş oldukları uygulamalar çerçevesinde fiziksel ve sembolik dönüşümlerin izlerini görmek mümkündür.

Kuzey Mezopotamya'da doğal ve beşeri faktörlerin etkileşimi sonucunda ortaya çıkan peyzajlar çeşitlilik göstermektedir. Kuzey Mezopotamya'nın peyzajı, Demir Çağı'nda, genellikle doğal ve insan yapımı unsurların yoğun bir şekilde etkileşime geçtiği bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bitki örtüsü, su kaynakları, arazi şekilleri, yerleşim alanları, yol ağları, köprüler, kanallar, barajlar gibi birçok unsurun yanı sıra diğer çevresel özellikler de peyzajı oluşturan unsurlar arasındadır. Peyzajlar, kültürel çeşitliliklerine göre kentsel, kırsal veya doğal peyzajlar şeklinde farklılıklar gösterebilmektedir.

Arazi ve su kullanımı açısından MÖ 1. binyılda, tarım, sulama, mega kentlerin ortaya çıkışı gibi mimari alanındaki gelişimle inşa edilen komplike su sistemleri ve yönetiminin yanı sıra ritüel ve kültürel inançlarla şekillenmiş bir peyzajı oluşturan unsurların olduğu kendine özgü bir karaktere sahip olan hem kentsel; hem de kırsal peyzaj uygulamaları, Assur Ülkesi'nin estetik ve fonksiyonel gereksinimleri karşılamak amacıyla planlanmış ve yönetilmiştir. Özellikle tarımın gelişimi, şehirlerin yükselişi, doğal çevrenin kullanımı ve kültürel unsurların etkisiyle karmaşık ve çeşitli bir yapıya sahip olduğu görülmüştür. Örneğin Assur İmparatorluğu'nun çekirdek bölgesini oluşturan 70 hektarlık Assur, 360 hektarlık Kalhu, 305 hektarlık Khorsahabad ve 750 hektarlık Nineve kenti gibi krali merkezler, yer aldıkları Assur Üçgeni'ndeki kentsel peyzajı, Assurlu krallar tarafından karmaşık alt yapıları ünitelerini içinde barındıran ve ait olduğu alanın fonksiyonel gereksinimleri de karşılayan fiziksel çevrenin kültürel peyzaj alanına çevirmişlerdir. Ancak bu bölgede büyüyen, gelişen mega kentlerin sahip olduğu ve artan demografik yapısının yoğunluğu, çevresel etkiler ile iklimsel faktörlerin uygun şartlar sunmaması nedeniyle şehirler kendini süspanse edemeyecek duruma gelmiştir. Assurlu kralların öngörmüş olduğu bu risk karşısında devasa boyutlardaki kanal, tünel, baraj gibi komplike su sistemleri inşa ettirerek ıssız çorak topraklardan yararlanma adına yeni yerleşimler kurmuş ve peyzajı yeniden şekillendirmişlerdir. Ayrıca bu kültürel peyzaj çerçevesinde, geniş çevresel süreçler ile yerleşim kaymalarının daha az nüfusa sahip olan kırsal bölgelere doğru kaydığı görülmüştür. Özellikle bölgenin tarımsal ve doğal özelliklerine dayanan kırsal peyzaj alanlarına doğru olan bu eğilim, küçük köyler ve tarımsal çiftliklerin oluşturulması ve toplu nüfus nakilleriyle getirilen insanlardan bu alanlara yerleştirilmesiyle araziden yararlanma

süreçleri işlevsel olarak bölgenin ekonomik ve kültürel yaşamında önemli bir rol oynamıştır.

Dolayısıyla "*Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesinde Arazi ve Su Kullanımı"* başlıklı tez çalışmamızda, peyzajdan yararlanma diğer bir deyişle insanoğlunun kendi temel gereksinimleri adına doğal çevre ile olan etkileşimi sonucunda araziden yararlanma biçimi ve dönüşümü ele alınmıştır. Biliyoruz ki ova, vadi, dağ, dere, nehir, kaynak suları gibi doğal peyzajın unsurlarını oluşturan alanlarda beşeri müdahalelerle şekillendiğini gösteren temel unsurların başında, yerleşim kalıplarını oluşturan kentler, kasabalar, köyler, mezralar veya çiftlik gibi kültürel peyzajın temel birimleri gelmektedir. Bu yerleşim kalıpları ile ilişkili olarak da insanoğlunun çevresiyle kurmuş olduğu etkileşimin sonucunda üretim faaliyetleri gelmektedir. Ayrıca arazi kullanımı sadece yerleşim kalıpları bakımından oluşturulan köy, kasaba ve kentleri kapmamaktadır bununla birlikte yol ağları, kanal sistemleri, askeri tahkimatlar olan kaleler gibi birçok unsuru da içinde barındırmaktadır. Dolayısıyla zaman-mekân parametresi göz önüne alındığında toplumsal yaşamın temelini oluşturan insan ve çevre etkileşiminin getirdiği değişim ve dönüşüm olgusu ile araziden yararlanma biçimleri, uygarlıkların gelişiminde önemli rol oynamıştır.

Birçok imparatorluğun tarih boyunca farklı süreçlerden geçerek çeşitli şekillerde ortaya çıktığı, farklı kültürel coğrafyalarda var oldukları gibi Orta Assur Dönemi'nden itibaren yer altı ve yer üstü kaynakları açısından zengin bir bölge olan Yukarı Dicle Bölgesi, Assurlu kralları cezbeden bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Temel gereksinimleri, arazi ve su kullanımına dayanan bu uygarlığın doğal peyzajı, külürel peyzaja dönüştürmesindeki değişimin temeli, Orta Assur Dönemi'ne dayanmaktadır.

Kendi çağının yegâne imparatorluğunu teşkil eden Assur'un, siyasi merkeziyetçilik, askeri fetihler, geniş topraklara sahip olmak, kültürel ve ticari etkileşim, sınıfsal farklılıklar, ekonomik çeşitlilik ve merkezi planlamanın yanı sıra merkezi yönetim ve başarılı bürokrasi politikaları sayesinde çok katmanlı bir yapı sergilediği gibi MÖ 1. binyılda kendinden sonra gelen birçok imparatorluğa da referans olmuştur. Assur'da peyzajının yoğun kullanımı dikkat çekmektedir. Doğal peyzajın, kültürel peyzaja olan dönüşümün derin izlerindeki temel unsur ise tarımsal faaliyetler kapsamında alanın şekillendirilmesi için işlevsel olarak tarım köylerinin veya bu tarımsal alanların çevresinden yararlanmak için inşa edilen komplike su sistemleri, yol ağları, kale yerleşimleri gibi peyzajının temel beşeri unsurları gelmektedir. Özellikle toplu nüfus nakilleriyle ıssız topraklara yerleştirilen insanlardan yararlanma politikası

imparatorluğa ekonomik kazanç sağladığı gibi siyasi anlamda da bu insanların imparatorluk mekanizmasına bağlayarak isyanların önüne geçilmiştir.

İmparatorluğun karar verici mekanizması çerçevesinde Assur kültürel peyzajının planlı bir şablon içerdiği açıktır. Özellikle bu planın odak noktasında tarımsal peyzaj önemli bir rol oynamaktadır. Tarımsal faaliyetler aracılığıyla gerek ekonomik gelir elde edilerek imparatorluğun ihtiyaç duyduğu alt yapı gereksinimlerini karşıladığı gibi tarımsal kolonizasyonun olduğu yerleşim şablonuyla da karşılıklı bağlılık duygularının devreye konulduğu ve siyasi kontrolün sağlandığı coğrafi bir bütünlüğün yaratıldığı görülmektedir. Assur İmparatorluğu'nun MÖ 1. binyıldaki kültürel peyzajında doğal ve beşeri unsurların rol oynadığı ana ve alt birimlerden oluşan yerleşim tipleri genel olarak yazılı kaynaklardan öğrenmekteyiz. Özellikle kültürel peyzajın temel unsurlarını *ālu, āl dannūti* veya *āl bēlūti* gibi ana coğrafi referans göstergesi olan kasaba veya şehirlerden sıklıkla söz edilmektedir. Arazilerin sınırlayıcı ve işaretleyici göstergesi olan yol ağları ya da ana yollar, tahkim edilmiş şehirlere, aynı zamanda kaleyi temsil edebilecek yerleşim yerleri, çiftlik arazisini veya küçük tarım köylerini ifade eden *kapru*lar, peyzajın temel öğelerinden birini oluşturan açık kırsal alanlar gibi peyzajın unsurlarını içinde barındıran Kuzey Mezopotamya arazilerinin büyük çoğunluğu merkezi otoritenin başındaki kral tarafından tarımsal açıdan verimli hale getirmek için temel bir amaç olarak görülmüştür.

Yeni Assur İmparatorluğu'nun başarılı kralları tarafından MÖ 9. yüzyılın başlarından itibaren emperyalist gayeler çerçevesinde uyguladıkları siyasi ve ekonomik politikalar sayesinde imparatorluğa dönüştürücü bir ivme kazandırtmışlardır. Bu dönemdeki yerleşim stratejileri, yönetim merkezleri olan başkentlerin yanı sıra periferide yeni kurulan yerleşimlerin belirginleşen yoğunluğu Assur'un peyzaj modelini göstermektedir. Söz konusu yerleşim modelinde özellikle kırsal alanlardaki yoğun ve dağınık küçük yerleşim birimlerinden oluşan ayırt edici yönü dikkat çekmektedir. Demir Çağı'ndaki arazi kullanımı kapsamında egemenlik kurulan toprakların değerlendirilmesini içeren bu yerleşim modeli, kendinden önceki Tunç Çağı'nın çekirdekli büyük mekânsal alanlara sahip baskın yerleşimlerin terk edilmesinden sonra oluşan seyrek yerleşim modelinden kesin çizgilerle ayrıldığı açıktır. Assur kralları tarafından özellikle Assur Üçgeni ve yakın çevresinin planlı bir peyzaj alanın yaratıldığı açıktır. Hâkimiyet kurdukları bölgelerdeki merkezi statüsü yüksek olan ana kentlerin çevresine kurulan uydu yerleşimleri sergileyen kasaba, köy tipi yerleşimler ve

çiftliklerden oluşan kolonizasyon ağıyla geniş alanların yoğunlaştırılması, Assur'un peyzaj mühendisliğinin açık işaretidir.

Yukarıda dile getirdiğimiz gibi Mezopotamya'daki Nimrud, Khorsabad ve Nineve'nin hinterlandına karşılık gelen Assur Üçgeni'nin sınırları içerisinde yer alan Assur başkentleri ve çevresindeki eyalet başkentlerinin gerek yakın çevresindeki topraklar olsun gerekse de taşrada kalan arazilerin kullanımı için yaşamın da temel dayanağı olan suyun kullanımı ayrı bir öneme sahiptir. Coğrafi olarak Dicle ve Fırat Nehirleri, Mezopotamya topraklarına hayat verdiği gibi dönemsel olarak yıkıcı etkilere de sahip olduğu bilinmektedir. Özellikle Assur imparatorluk başkentlerinin lokasyon noktalarının mekânsal analizine baktığımızda bilinçli ve sistematik olarak hayat buldukları Dicle Nehri'ne yakın yerleşim dağılımı, suyun kullanımı adına önemli bir hikâyeyi oluşturmaktadır. Yaşamın temel kaynağını oluşturan su ve toprak birbirine sıkı bağlarla bağlıdır. Suyun kullanım alanını ele aldığımızda geçmişte olduğu gibi günümüzde de benzer özellikler sergilemektedir.

Mezopotamya Dünyası'nda suyun kullanımı birçok farklı alanda önemli rol oynamıştır. Bunların başında, şehirlerin fonksiyonel olarak planlanması ve kanalizasyon gibi alt yapılarının oluşturulmasıyla ele alınan su yönetimi kapsamında içme ve temizlik suyunun kullanımı gelmektedir. Doğal peyzajı beşeri unsurlar sayesinde inşa edilen baraj, bent, kanal, tünel, karez gibi yapılarla şekillendirerek kültürel peyzajı oluşturan tarımsal sulama faaliyetlerdeki önemi bir yere sahiptir. Bu temel unsurların dışında değirmenlerde tahıl öğütme, dokuma tezgâhları, demircilik, çömlekçilik gibi endüstriyel faaliyetlerde, yol, köprü, sal, kelek gibi ulaşımın önemli bir parçasını oluşturan alanların yanı sıra nehir kenarları gibi stratejik noktalara konumlanan yerleşim yerleri için doğal savunma hattı oluşturabilmektedir. Ayrıca Assur İmparatorluğu'nda ritüel, balıkçılık, seyahat gibi daha birçok alanda suyun çok yönlü kullanımı mevcut olmakla birlikte hayati fonksiyonlara sahip temel kaynaktır.

Assur'un arazi ve su kullanımında peyzajın ana birimleri içerisinde hiç şüphesiz en önemli rolü, su sistemleri oluşturmaktadır. Nitekim su sistemlerinin gelişimine bakıldığında, Mezopotamya'nın sahip olduğu istikrarsız iklim şartları sonucundaki yetersiz yağış ve yüksek sıcaklıkların yaratmış olduğu olumsuz faktörler nedeniyle tarımsal faaliyetlerde sulamaya ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle yukarıda bahsetmiş olduğumuz olumsuz faktörlerin önüne geçilmek için Geç Neolitik Dönem'den itibaren çeşitli yöntemlerin kullanıldığı su yönetiminin önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Tarihsel süreç içerisinde su peyzajı alanındaki gelişimler, uygarlıkların

etkileşimleri ve bu alandaki zengin kültürel dokunun birikimleri gittikçe artmıştır. Erken dönemlerdeki su yönetim mekanizmasının geliştirilmesiyle taşkın ve taşkın yatağı akışını kontrol etme gibi çabaların gittikçe büyük su sistemlerine dönüştüğü görülmüştür. Sözü edilen su peyzajına yönelik kanıtların büyük çoğunluğu, epigrafik belgelerin yanı sıra bölgede gerçekleştirilen arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının verilerine dayanmaktadır. MÖ 1. binyıla gelindiğinde ise yazılı ve arkeolojik verilerin sunmuş olduğu kanıtlar doğrultusunda, temelleri Orta Assur Dönemi'ne dayanan Assur'un su sistemleri, Yeni Assur Dönemi'ndeki su mühendisliği ile doruk noktasına ulaşmıştır.

Dicle Nehri ve kollarının yanı sıra yüksek rakımlı dağlardaki kaynak noktalarındaki suları, sulama sistemleri aracılığıyla şehir merkezlerine, parklara, bahçelere, tarlalara ulaştıran ve işlevsel olarak birbiriyle bağlantılı olan yüzlerce kilometrelik suyu dağıtıcı kanal ağları, depolama rezervuarı, dağıtıcı ve düzenleyici görevi gören baraj, bent, savakların yanı sıra su sistemlerinde bağlayıcı görevi gören tünel ve su kemerlerinin olduğu su mühendisliğinin komplike sistemleri peyzajı kültürel anlamda dönüştürürken bu yapıların yanında inşa edilen kabartmalar ve yazıtlar bu sistemlerine sembolik anlamda bir misyon yüklemiştir. Hiç şüphesiz bu denli komplike sistemlerin bireysel çabaların ürünü olmadığı aksine emperyal veya kral otoritesi altında kazılmış büyük su sistemleri oldukları açıktır. Özellikle Yeni Assur Dönemi'ndeki bölgesel ölçekteki devasa su sistemlerinde devlet mekanizmasının olduğu planlı bir örgütlenmenin eseri oldukları ve burada Assurlu kralların su yönetimi organizasyonundaki merkezi yönetim rollerini gösteren zengin arkeolojik ve yazılı kaynaklarla da desteklendiği görülmektedir. Özellikle su sistemleri içerisinde kanal, su kemeri, baraj gibi devasa komplike su yapılarına değinmeden önce Yeni Assur Dönemi'nde qanat/karez, tünel, Arşimet burgusu/vidası, şaduf, sakiya, makara, kuyu gibi su sistemlerinin yanı sıra yine su ile ilişkilendirilen köprü, yüzer/dubalı köprü ve kelek gibi farklı yapıların da kullanıldığını belirtmemiz gerekir.

Su sistemlerinin inşa edilmesi, Yeni Assur Dönemi'nin başarılı krallarından II. Assursanirpal ile MÖ 9. yüzyılda büyük bir ivme yakalarken; MÖ 7. yüzyılda Sanherib Dönemi'nde ise gelişkin ve karmaşık anıtsal su sistemleri ile doruk noktasına ulaşır. Orta Assur Dönemi'ninde bilinen bazı kanal örnekleri, I. Assur-uballit'in *Patti-ṭuhdi*'si ve I. Tukulti Ninurta'nın Adalet Kanalı *Patti-mēšari*'dir. Orta Assur Dönemi'nin bazı krallarının dönemlerinde inşa edilen kanal sistemlerinden söz edilen kısıtlı veriler de mevcuttur. Örneğin ismi bilinmemekle birlikte I. Tiglat Pileser'in, I. Adad Nirari'ye ait

yazılı kaynaklarından kanal ibaresinin yer almasının yanı sıra Assur bel-kala (MÖ 1076-1056), I. Assur-dan'a ait bir kanalın, alüvyonla dolduğu için yeniden kazılmasından bahsederken; bu kanallar hakkında kapsamlı bilgiye sahip değiliz.

Yeni Assur Dönemi'ne ait su sistemleri içerisindeki kanallara baktığımızda en erken tarihli su iletim ağını oluşturan kanal yapısı, *Patti Enlil* gelmektedir. II. Tukulti Ninurta dönemi yazılı kaynaklarında bahsedilen bu kanal yapısından daha sonra III. Tiglat Pileser ve II. Sargon dönemine ait yazılı kaynaklar da söz etmektedir. II. Assurnasirpal'in krali şehri Kalhu'nun inşa edilme süreci ve mekânsal alanın organizasyonu kapsamında krali şehrinin peyzajını şekillendiren *Patti-Hegalli* Kanalı, Assur hidrolik mühendisliğindeki sıçramanın başlangıcını oluşturmaktadır. II. Assurnasirpal'in inşa ettirmiş olduğu ve Bolluk Kanalı olarak bilinen bu su sistemi ile ilgili verilere krali başkenti Kalhu'da yer alan bir stel üzerinde rastlamaktayız. Yukarı Zap Nehri'nden kaynağını alan kanalın, 41 çeşit egzotik bitkinin yer aldığı Keyif Bahçesi'ni sulandığından bahsedilmektedir.

Yeni Assur Dönemi krallarından Sanherib'in saltanatı sırasında Assur'un hidroloji mühendisliği alanında çığır açmıştır. Bu kral, arazi ve su kullanımı adına kültürel peyzajı derinden değiştiren su sistemleri inşa ettirmiştir. Sanherib'in babası II. Sargon öldükten sonra krali başkenti Nineve'ye taşımıştır. Kralın doğa, park ve bahçelere olan ilgisinin yanı sıra krali başkenti Nineve'nin mekânsal anlamda yapılandırılarak yeniden düzenlenmesinin yanı sıra çevresindeki geniş arazileri verimli hale getirerek yararlanmak için su sistemleri inşa ettirmiştir. Nitekim Sanherib döneminde krali başkent Nineve, imparatorluğun zenginliğini ve gücünü yansıtan750 hektarlık mega bir kent özelliğine sahip olmuştur. Dolayısıyla büyüyen şehrin sınırları göz önüne alındığında içme ve temizlik suyunun alt yapısı, endüstriyel faaliyetlerin yanı sıra kenti barındırdığı demografik yapının geçimini sağlayacak geniş tarımsal alanların su ihtiyacını karşılama gibi temel ihtiyaçlar kapsamında Kisiri Kanalı, Musri Dağı Kanalı, Kuzey Sistemi ve Khinis Sistemi'nden oluşan 4 aşamalı hidroloji mühendisliği projesi 15 yıllık bir süreçte tamamlanmıştır. Sanherib'in devasa su sistemleri ağı, nehirlerden, kaynaklardan beslenirken coğrafyanın doğal hatları göz önüne alınarak akış güzergâhları tasarlanmıştır. Kanal ağları bazı noktalarda basit toprağa açılırken bazı noktalarda ana kayaya oyulmuştur. Ayrıca topoğrafyadan yararlanılarak bazı alanlarda vadilerin doğal kanalize etme özelliklerinden de yararlanılmıştır. Khinis Sistemi'nin bir parçasını oluşturan Jerwan Su Kemeri örneğinde olduğu gibi bazı derin vadiler üzerinde kanal ağının akışında suyu iletmek için su kemerlerinin inşa edildiği de bilinmektedir.

Dolayısıyla Assur Üçgeni'nin yer aldığı Güney Mezopotamya topraklarındaki Yeni Assur Dönemi'nin arazi ve su kullanımı uygulamaları çerçevesinde geliştirmiş oldukları sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal politikalar, Demir Çağı için damga niteliğinde olup yeniden yapılandırılan kültürel peyzajın hem kendinden önceki hem de kendinden sonraki uygarlıklara göre ayırt edici yönü oldukça baskındır.

Gerek Assur için önemli su kaynakları olsun; gerekse Demir Çağı'nın hidroloji mühendisliğinin en önemli yapılarının başında gelen su sistemleri, Assur İmparatorluğu'nun merkezindeki mekânsal alan ve yerleşim kalıplarının yanı sıra insanların bu yeni yaratılan kültürel peyzaja ve onun kollektif hafızasına ilişkin zihinsel ve sembolik algılarını da derinden değiştirmiştir (Bonacossi 2017a, 132). Bu doğrultuda Yeni Assur İmparatorluğu'nun arazi ve su kullanımıyla bağlantılı olarak yaratılan sembolik peyzaj ile fiziksel manzaraya yüklenen misyon da kendini göstermektedir. İmparatorluğun görsel ve dini ifadesini yansıtırken doğanın ve tanrıların önemine değinilmektedir. Özellikle Assurlu krallar tarafından inşa ettirilen anıtsal su sistemlerinin bulunduğu alanlarda gerçekleştirilen törenler, ritüeller, tanrılara adanmış ibadetlerin yanı sıra kraliyet otoritesini pekiştirmek için düzenlenen görkemli etkinlikleri içeren önemli birer hafıza merkezini oluşturmaktadır. Söz konusu alanlardaki Yeni Assur Dönemi'ne ait sanat ve sembolizm açısından zengin bir kültürel miras örneğini teşkil eden peyzajın birimlerini ise kaya kabartmaları, steller ve bunlarla ilişkili yazıtlardan oluşmaktadır.

Yeni tasarlanmış peyzajlar, etkileyici kaya kabartmaları, kaya stelleri ve sembolik misyon yüklenmiş yerlere yerleştirilmiş kraliyet yazıtları gibi hatıra anıtları ile ideolojik olarak ilişkilendirilmiştir. İnsanların yeni inşa edilen emperyal peyzaja ilişkin sembolik algısıyla birlikte imparatorluğun çekirdek bölgesinin alanını derinden değiştirmektedir. Kuzey Assur Hidrolik Sistemi'nde yer alan Maltai, Faida, Shiru Maliktha ve Khinis'teki kanallar, kanallar boyunca veya baş kısımlarındaki büyük kaya kabartmaları, Jerwan Su Kemeri ve Khinis Kanalı'nda keşfedilen dört su kemerini işaretleyen çivi yazılı kutlama yazıtları gibi anıtlar, ilgili yöneticiler tarafından bir imza gibi damgalanan Assur peyzajının ideolojik dönüşümünün ve krali anma programının birer parçasını oluşturmaktadırlar. Yeni Assur İmparatorluğu'nun peyzajı, ideolojik anlamda Assur krallarının bölgedeki varlığını ve şehir surlarının ötesindeki topraklarda yer alan kaos ve düzensizlik alanını tanrıların emri ile kontrol etmelerini somutlaştıran kabartma, stel ve kutlama yazıtları aracılığıyla fiziksel manzarada inşa edilen hidrolik sistemlerinin işlevsel ve sembolik ilişkisini yansıtırken Assur'un kalbinde yaratılan yeni

peyzajla Assur hükümdarlarının evrenin emperyal kontrolünü elde etme ve görsel olarak gösterme hırslarını yerine getirdiğine inanılmaktadır (Bonacossi ve Qasım 2022, 10; Bonacossi 2020, 10; Bonacossi 2018a, 65-66).

Yukarı Dicle Bölgesi, Dicle Nehri'nin Güneydoğu Torosları'nın eteklerindeki kaynak noktasından başlayarak nehrin yukarı akışında bulunan bölgeyi ifade ettiği gibi genellikle Dicle Nehri'nin kaynağından başlayarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki ülke sınırlarını terk ettiği kesimi içermektedir. Yukarı Dicle Bölgesi, Karacadağ'ın doğu ve güneydoğusunda yer alan Diyarbakır, Batman, Siirt, Mardin ve Şırnak illerinin büyük bir bölümünü kapsamaktadır. Özellikle jeomorfolojik açıdan verimli tarımsal topraklara ve Dicle Nehri ile kollarının sularını topladığı zengin su kaynaklarına sahip olan Diyarbakır ile Batman illeri arasındaki Dicle Nehri Vadisi, Yeni Assur Dönemi'nin eyalet başkentlerinin yer aldığı önemli bir bölgeyi teşkil etmektedir. Burası Dicle Nehri'nin hem güney; hem de kuzey kıyısındaki verimli tarımsal alanlara, zengin yer altı kaynaklarına, doğu-batı ve kuzey-güney ekseninde hem ulaşımı sağlayan geçiş güzergâhlarına hâkim stratejik bir bölgeye karşılık gelmektedir. Nitekim batıda Karacadağ, kuzeyde Güneydoğu Toroslar, güneyde ise Tur Abdin Dağları ile çevrelenmiş bir çanak görünümü sergilemektedir. Bu bölgenin doğusunda yer alan Batman ve Siirt il sınırları içerisinde yer alan ve Dicle'nin ana kollarını oluşturan Batman, Garzan ve Botan Çayları'nın aktığı vadiler ile Dicle Nehri'nin derin bir şekilde Tur Abdin Dağları'nı yararak ulaştığı Cizre-Silopi Ovası'nın yanı sıra Tur Abdin Dağları'nın güney düzlüklerini oluşturan İdil ve Nusaybin Ovası bu bölüm içerisinde yer almaktadır. Bu durumda özellikle Yukarı Dicle Bölgesi sınırları içinde kalan Cizre, Silopi ve İdil Ovası ve buranın batı yönündeki bir uzantısı olarak Çağ Çağ Suyu'na dek uzanan Nusaybin Ovası'nın verimli tarımsal alanları ile Tur Abdin Dağları'nın Dargeçit, Midyat, Nusaybin, İdil, Savur, Gerçüş ilçelerini kapsayan dağlık bölgenin büyük bir bölümü epigrafik verilerin yanı sıra arkeolojik anlamdaki yerleşim dokularına ait maddi zengin kalıntılarının yer aldığı alan, kültürel bir bütünlük sağlamasından dolayı Yukarı Dicle Bölgesi olarak tanımlanmıştır.

Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Yeni Assur Dönemi arazi ve su kullanımına yönelik varlığını yazılı kaynakların yanı sıra bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ile arkeolojik kazılardan elde etmekteyiz. Bu doğrultuda Assur'un MÖ 1. binyıldaki peyzajı nasıl şekillendirdiğini ve kullanıldığını gösteren çeşitli unsurları özellikle bölgedeki en erken tarihli ve Assur'un varlığını gösteren Girnavaz (1982-1991) ve Üçtepe (1988-1992) adlı höyük kazılarından elde etmekteyiz. Bunlarla birlikte Dicle

Nehri üzerinde yer alan Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında baraj sularının etki alanında kalan Yukarı Dicle Bölgesi'nde, 1988-1990 yıllarında G. Algaze'nin bölgede yürütmüş olduğu yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında en erken kurtarma kazısı, 1997 yılında Ziyaret Tepe'de gerçekleştirilirken, ağırlıklı olarak 2000-2012 yılları arasında Kavuşan Höyük, Gricano, Hirbemerdon, Boztepe, Kuriki Höyük, Gre Amer, Kilokki Höyük, Zeviya Tivilki gibi birçok yerleşim yerindeki kurtarma kazıları ve birçok yüzey araştırması yapılmıştır. Gerek yüzey araştırmaları gerekse birçok arkeolojik kazının sunmuş olduğu verilerden yola çıkılarak Assur için mekânsal bir alan olarak nitelendirebileceğimiz Yukarı Dicle Bölgesi'nin özellikle bu uygarlığa ait çok zengin kültürel bir dokuya sahip olduğu görülürken halen çözümlenmesi gereken birçok sorunun cevabına da ulaşılamamıştır.

Yukarı Dicle Bölgesi özellikle MÖ 1. binyıldaki Yeni Assur'un yerleşim kalıpları çerçevesinde peyzajı şekillendiren sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel unsurların oldukça baskın olduğu, fiziki çevrenin arazi ve su kullanımı açısından nasıl düzenlediklerini ve kullandıklarını göstermektedir. Ancak bölgede gerçekleştirilen arkeolojik kazıların kısa süreli yapılması ve sürekliliğinin olmamasından kaynaklı olarak örneğin *Tidu, Sinabu, Damdammusa, Nabula* gibi tahkim edilmiş birçok yerleşim yerleri hakkında hala kapsamlı veriye sahip olmadığımız gibi yazılı kaynaklardan yararlanılarak lokasyon önerilerinden öteye gidilememektedir. Diğer bir durum ise oldukça ihtişamlı bir yerleşim yeri olan ve *Tušhan* ile özdeşleştirilen Üçtepe Höyüğü'nde Kurk Monolitleri'nin tespit edilmesi ancak kazı çalışmalarının 1988-1992 yılları arasında kısa sürmesi ve daha sonraki süreçte Ziyaret Tepe'de gerçekleştirilen arkeolojik kazılar çerçevesinde tahkim edilmiş bir yerleşimin açığa çıkarılması, zengin arkeolojik materyalden dolayı birçok bilim insanının burayı *Tušhan*'a lokalize etmeleridir. Bu nedenle bölgede söz konusu yerleşim yerlerinde gerçekleştirilecek arkeolojik kazıların sürekliliği sağlandığı takdirde sağlam temellere oturtulacak veriler elde edilmiş olacağı gibi yerleşimlerin misyonlarının da net kazanacağı kanısındayım.

Yukarı Dicle Bölgesi'nin Assur için olan önemi adına yazılı kaynaklarda sözü edilen *Amedi, Tušhan, Sinabu, Tidu, Damdammusa, Nabula*, Kebeli/Babil ve *Masennu* eyaleti gibi Assur'u simgeleyen ve Assur için önemli referans yerleşimleri, sembolik peyzajın göstergesi olan Birkleyn Çayı, Sufan (*Şubnat*) Çayı gibi kutsal sayılan alanlardaki kaya kabartmaları ve bunlarla ilişkili yazıtların yer alması Assur varlığı için elimizdeki en kuvvetli kanıtları oluşturmaktadır.

Nitekim uygarlığın arazi ve su kullanımı politikaları kapsamında yeni yerleşimlerin kurulması, gelişmesi doğal ve beşeri unsurlara bağlıdır. Bu doğrultuda yerleşmeye uygun iklimsel koşullar, verimli tarımsal topraklar, zengin su kaynakları ve yer altı madenleri, ticaret yolları ya da ulaşımı sağlayan stratejik coğrafi konum gibi temel unsurlar göz önüne alındığında Kuzey Mezopotamya'nın bir bölümünü oluşturan Yukarı Dicle Bölgesi'nin sahip olduğu özellikler Kuzey Mezopotamya'nın jeolojik ve jeomorfolojik koşullarına göre büyük ölçüde farklılık göstermektedir. Özellikle siyasi ve ekonomik politikalar çerçevesinde yeniden düzenlenen bu bölgedeki yerleşim alanları, tarımsal faaliyetler ve bunlarla ilişkili tarım köyleri, çiftlikler başta olmak üzere hayvancılık, ulaşım, madencilik gibi birçok bileşenin içinde barındıran zengin kültürel peyzaj örneğini göstermektedir.

Orta ve Yeni Assur Dönemi'nde Assur'un yayılım ve genişleme alanı olarak belirlediği Yukarı Dicle Bölgesi'yle etkileşime geçtiği ilk alanı teşkil eden Tur Abdin ve Cudi Dağı'nın güney eteklerindeki ovalık kesimden sonra doğu-batı doğrultusunda uzanan Tur Abdin Dağları diğer bir deyişle *Kaşiyari* Dağları'nı geçerek kuzeyde, Hanigalbat olarak adlandırılan Mittani Krallığı toprakları, Arami, Muşku ve Nairi Ülkesi gibi birçok uygarlığı içinde barındıran Dicle Vadisi veya Diyarbakır-Batman ve Mardin üçgenindeki verimli ve stratejik topraklara yönelik emperyalist politikaların uygulandığı bilinmektedir.

Orta Assur Dönemi'nin başlarında Assur'un, Yukarı Dicle Bölgesi'ne yönelik girişimlerinin temelinde sömürüye dayalı emperyalist yayılımın benimsendiği askeri fetihler, baskı ve haraç alma politikasının güdüldüğü politik kontrol mekanizması ve yönetim modeliyle kaynakları kullanma şeklinde kendini göstermiştir. Yukarı Dicle Bölgesi'nde Assur'un kalıcılığını gösteren yerleşim sistemi modeli çerçevesinde tahkim edilmiş şehir, kasaba ve tarım köylerinin kurulması bölgede arazi kullanımı adına daha fazla karmaşıklık ve yoğunluk kazandığı bir peyzaj sürecinin başladığını da göstermektedir. Dolayısıyla Yukarı Dicle Bölgesi'nde etkin ve kalıcı Assur egemenliğini niteleyen bir peyzajın yeniden yapılandırılması Orta Assur krallarından I. Salmanassar (MÖ 1274-1245) Dönemi'nde Hanigalbat'ın fethi sonrasında *Taidu* ve *Sinabu* gibi önemli tahkimatların da yer aldığı yeni eyaletlerden oluşan idari bir sistemin oluşturulması ile peyzajın yapılandırılmaya başlanılması kesinlik kazanmıştır. Nitekim Yukarı Dicle Bölgesi'nde gerek yüzey araştırmaları gerekse de Üçtepe, Girnavaz, Ziyaret Tepe, Gricano, Kavuşan Höyük, Gre Dimse, Kuriki Höyük birçok kazı alanında Orta Assur Dönemi'ne ait arkeolojik materyalin saptanması bu bölgedeki arazi

kullanımı ve Assur'un emperyalist yayılımını göstermektedir. Özellikle bu yerleşim yerleri içerisinde Assur'un siyasi politikalarının yanı sıra ekonomik politikalar çerçevesinde arazi kullanımına baktığımızda işlevsel olarak Mitanni Dönemi'ndeki köy tipi yerleşim alanlarından oluşan ve tarımsal işletmeler olarak bilinen *dimtu*'nun karşılığı olan Orta Assur Dönemi *dunnu*'su, tarım işinin büyük bölümünü fethedilen ülkelerden bu bölgeye toplu nüfus nakilleriyle gönderilen insanlardan oluşan nüfus yelpazesinden oluşan hem müstahkem çiftlik arazisini; hem de ona ait bölgeyi ifade eden bir peyzajın temel yapı taşlarının başında gelmektedir. Bu doğrultuda Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki yerleşim şablonunda tarımsal yöneliminin ağır bastığını gösteren üterim merkezleri olan *dunnu*'lar için gerek yazılı kaynaklardan, gerekse de arkeolojik materyal açısından Giricano Höyük saptanan bir örnektir. Bir tür tahkimli çiftlik anlamına gelen *dunnu*'ların Giricano dışında Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Çayırlık Tepe, Babahaki, Çöltepe, Hakemi Use ve Gre Amer'in de muhtemelen Orta Assur *dunnu*'ları olabileceği düşünülmektedir. Bu durum, bölgede benzer tahkimli çiftlik ağlarının olduğunun bir göstergesidir. Nitekim Guarducci'nin (2018) de belirttiği gibi *dunnu* çiftliklerinin birçok durumda, güçlü bir ağ veya bölgesel hâkimiyet eksikliğinin sonucu olarak, tek bir yerleşimde, savunma ve tarımsal amaçların birleşimi olan kırsal müstahkem mülkler olarak tanımlanması tesadüf değildir. Yeni Assur İmparatorluğu, hâkimiyetini yeniden tesis ettikten sonra, sömürgeleştirme sürecini optimize etmek için sosyo-ekonomik ağını sistematik olarak yeniden düzenleyerek mekanizmalarında devrim yaratmıştır (Guarducci, 2018, s.88).

Kültürel peyzajın ana ünitelerinin başında gelen ve tahılın üretimi, depolanması ve dağıtımını gerçekleştiren tarım mülkü veya üretim merkezi olarak bilinen Giricano'da ele geçen tabletlerden *Dunnu ṣa-Uzibi* ve *Tuṣhu* yer toponominilerinin tespiti, Assur'un bölgedeki arazi kullanımının en güzel örneğini teşkil etmektedir. Arazi kullanımı açısından Orta Assur Dönemi'nde Yukarı Dicle Bölgesi'nin peyzajın ana üniteleri olan ve yerleşim yeri dışında Assurlu kralların bu bölge ile olan etkileşimlerinin diğer bir örneğini de kaya kabartmaları ve yazıtlar oluşturmaktadır. Özellikle suyun kullanımı açısından önemli bir parametreyi teşkil eden unsur ise Yukarı Dicle Bölgesi'nde, Orta Assur kralı I. Tiglat Pileser'in, Nairi Ülkesi'ne yapmış olduğu askeri sefer kapsamında Dicle Nehri'nin kaynağı olarak kabul edilen Bırkleyn'de gerçekleştirdiği ritüel sonrası buraya krali bir kabartma oydurtmuş ve yazıt yazdırmıştır. Nitekim izlenecek yol, düzen anlamına gelen ritüelin su ile ilişkili olması gerek bir arınma metaformunun gerçekleştirildiği; gerekse de bir hafıza mekanı olarak

nitelendirebileceğimiz krali dokunuşların olduğu bu ziyaret mekanları sembolik peyzajın temel örneklerini oluşturmaktadır. Nitekim Orta Assur Dönemi'nden sonra Yeni Assur Dönemi krallarından III. Salmanassar da Yukarı Dicle Bölgesi'nde, sembolik peyzajın en güzel örneğini teşkil eden Birkleyn Mağarası'nı ziyaret etmiş ve buraya kendinin krali kabartmalarını inşa ettirerek yazıtlar yazdırtmıştır. Kutsal kabul edilen Dicle kaynağındaki bu materyaller, bölge peyzajı açısından Assurluların sosyal, kültürel ve dinsel özellikler içerisindeki ziyaretler, ataya saygı, anma, yenilenme, güç, sonsuzluk gibi ruhani gücü olduğuna inanılan kutsal olgularla bağ kurulan kozmolojik mekânların krali dokunuşlarla yapılandırılarak fiziki manzaraya damga niteliğindeki bir iz bıraktıklarının göstergesidir.

Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki arazi ve su kullanımının baskın olduğu dönem hiç şüphesiz Yeni Assur Dönemi'dir. MÖ 1. binyılda sadece Yukarı Dicle Bölgesi değil aynı zamanda Yakındoğu'nun tamamının emperyalist bir uygarlık olan Assur etkisinde olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla büyüyen ve gelişen bir imparatorluğun gereksinim duyduğu ve ihtiyaçlarını karşılayacak bölgelere doğru askeri seferlerle, baskı, haraç, yağma gibi uygulamaların yanı sıra kendi egemenliği altına aldığı topraklardan yararlanma politikalarının sistematik bir şekilde uygulamaya konulduğu bir dönem karşımıza çıkmaktadır. Emperyalist yayılım politikaları çerçevesinde bu bölgede kalıcı hâkimiyet kurarak yer altı ve yer üstü kaynaklarından yararlanmanın yanı sıra periferiyi merkez üs bölgesiyle birleştirme girişimlerinin sistemli bir şekilde uygulandığı anlaşılmaktadır. II. Adad Nirari (MÖ 911-891) ve II. Tukulti Ninurta (MÖ 890-884) Dönemleri'nde emperyalist yayılımın odağında olan bölgelerin başında, Orta Assur Dönemi'nde sahip oldukları ve kaybettikleri Yukarı Dicle Bölgesi de yer almaktadır.

Yukarı Dicle Bölgesi'nde arazi ve su kullanımına yönelik Yeni Assur Dönemi'ndeki ilk girişim, yazılı kaynaklarda II. Tukulti Ninurta'nın, günümüz Cizre ilçesine bağlı Kebeli/Babil Köyü sınırları içerisinde kalan ve bir kaynak suyunu oluşturan *Šubnat* Nehri'nin kaynağında heykelini diktirmesiyle suyun kullanımına yönelik sembolik peyzajın oluşturulduğu görülmektedir. Süfan (Sufan) Çay ile özdeşleştirilen *Šubnat* Nehri, kaynağına diktirmiş olduğu heykelinin yanı sıra yazdırmış olduğu yazıttan bu noktanın kuzeyinde yer alan Kaşiyari Dağları'nı geçtiğini belirtmesi peyzajın ünitelerini oluşturan dağ (*šadû*) nehir (*nāru* veya mevsimlik dereye karşılık gelen *nahallu*) veya tepelik/eğimli alanlar (*mūlû*) gibi örnekler arazi kullanımı için önemli birer parametre olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim II. Tukulti Ninurta'nın

saltanatı sırasında yoğun etkileşimlerin olduğu bir bölgeyi temsil eden Cizre Ovası'nda yer alan Kebeli/Babil Höyüğü bazı bilim insanları tarafından *Šahuppa*'ya lokalize edilmekle birlikte Yeni Assur Dönemi eyalet merkezi olarak nitelendirilmektedir. Dolayısıyla II. Tukulti Ninurta'nın tarafından yürütülen emperyalist yayılım politikasıyla bu toprakların Assur'un bir parçası haline getirilmesiyle peyzajın yapılandırıldığı görülmüştür. Ancak Yeni Assur Dönemi'nde siyasi ve ekonomik politikalarıyla arazi ve su kullanımıyla fiziki manzarayı kültürel peyzaja dönüştüren dönem hiç şüphesiz II. Assurnasirpal ile başlamıştır.

II. Assurnasirpal (MÖ 883-859), seleflerinden devraldığı köklü birikime sahip devlet mekanizmasıyla Yeni Assur Dönemi'nde Yukarı Dicle Bölgesi'nde kalıcı olarak hâkimiyet kurarak bölgenin Assurlaştırılması sağlanmış, krali dokunuşlarla fiziki manzarayı kültürel peyzaja dönüştürmüştür. Nitekim II. Assurnasirpal dönemi, birçok bilim insanı tarafından Yeni Assur Dönemi'nin başlangıcı ya da bu dönemin ilk büyük kralı olarak ele alınmaktadır. Hiç şüphesiz bunun temelinde de Assur'un karakteristik özelliği olan emperyalist yayılım politikasını işlevsel olarak daha sistemli hale getirmesi ve birçok uygarlık üzerine kurmuş olduğu kontrol mekanizmasıyla egemenlik altına almıştır. Acımasızlığı ve katı yönetim kuralları ile tanınan II. Assurnasirpal'in siyasi ve ekonomik politikaları kapsamında gerçekleştirdiği yoğun askeri seferlerin yanı sıra başkent, tapınak, saray, tahkimli şehirler ve su sistemleri gibi büyük inşaat ve alt yapı projeleriyle birlikte bayındırlık faaliyetleriyle tanınmaktadır. Özellikle bu dönemin arkeolojik verilerin dışında eksiksiz ve yoğun yazılı kaynakların varlığı bize kralın yönetimi altında daha sistemli bir yayılım modelinin olduğu anlaşılmıştır. Assur İmparatorluğu'nda evrenin kralı lakaplı II. Assurnasirpal'in ve oğlu III. Salmanassar (MÖ 858-824) yönetimi sırasında uygulanan emperyalist yayılım politikası çerçevesinde özellikle çevresindeki geniş etki bölgeleri içerisindeki Yukarı Dicle Bölgesi'ne yönelik siyasi ve ekonomik politikaları bu bölgedeki kalıcı hâkimiyeti gösterdiği gibi arazi ve su kullanımına dönük faaliyetlerle kültürel peyzajın derinden değiştirildiğini gösteren yoğun veriler söz konusudur. Bölge yönetiminin Assurlu yetkililer tarafından yönetildiği bir dönem olarak nitelendirilen bu tarihsel süreç, III. Tiglat Pileser'in tahta geçmesine kadar sürmüştür. III. Tiglat Pileser döneminde merkezi otoriteyi kurulduktan sonra saltanatının yedinci yılında *Ulluba Ülkesi* üzerine kralın öncülük ettiği sefere çıkmıştır. III. Tiglat Pileser döneminde bazı vasal devletlerin dönüştürülmesi veya eski tüm bölgelerin alt bölümlere ayrılmasının yanı sıra Yukarı Dicle Bölgesi sınırları içerisinde yer alan ve *Uluba Ülkesi* olarak adlandırılmasının

Cizre-Silopi Ovası, *Maşennu* Eyaleti'ne bağlanmıştır. Bu süreçten sonra Yeni Assur Dönemi krallarının Yukarı Dicle Bölgesi'ne doğrudan krali seferlerden söz edilmezken Assur'un otoriteyi yerel düzeydeki kontrol mekanizmaları ile sağladığı anlaşılmaktadır.

II. Assurnasirpal'in tarımsal potansiyeli yüksek Yukarı Dicle Bölgesi'nin Arami ve Nairi Ülkesi'nin kontrolündeki topraklar üzerine gerçekleştirdiği askeri seferler sonucunda bölgenin siyasi statüsündeki kontrolü sağlayarak sürdürülebilir bir ekonominin oluşturulması için tahkimli yerleşim yerleri, tarım köyleri veya çiftlik gibi üretim merkezleriyle arazi yönetim modeli, Assur'un bölgedeki kalıcılığının göstergesidir. Diyarbakır ve Batman arasındaki Dicle Nehri Vadisi'nde *Tušhan* ve *Amedi* adlı iki eyalet merkezi ile bunların çevresinde inşa edilen *Tidu, Sinabu* ve *Damdammusa* gibi tahkimli kentlerin yapılandırılmasıyla bölgenin peyzajındaki değişikliklerin periferideki politik, sosyal ve ekonomik örgütlenmesindeki rolünün baskın olduğuna dair bir işarettir. Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki eyalet başkentleri ve bunların çevresindeki uydu yerleşimlerin oluşturulması, II. Assurnasirpal'in bölgedeki yapılanma projeleriyle merkez Assur'a entegrasyon sürecini işaret etmektedir. Bu entegrasyon süreci içerisinde özellikle birçok bilim insanına göre tarıma dayalı kolonicilik faaliyetleri çerçevesinde kırsal ve seyrek nüfusa sahip arazilerden yararlanmak için fethedilen ülkelerden getirilen toplu nüfus nakilleriyle insanların çiftliklere yerleştirilmesi ve tarımsal yoğunlaşmanın sağlanmasıyla fiziki coğrafyanın kültürel peyzaja dönüşümünün köklü bir değişimini sunmaktadır.

Yukarı Dicle Bölgesi'nin Yeni Assur Dönemi'ndeki arazi yönetimindeki köklü değişime baktığımızda, ağırlıklı olarak tarımsal alanların değerlendirildiği, seyrek bir yerleşim dağılımının aksine peyzajının tamamından yararlanmak adına çok sayıda köy tipi yerleşimlerle mekânsal alanın doldurulmasından oluşan bir yerleşim kalıbı karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Yeni Assur eyalet merkezleri ile bunların çevresinde *kapru* olarak nitelendirilen çok sayıdaki köy tipi küçük çiftliklerin dağılımı, karakteri ve dokusunda bölgenin sahip olduğu jeomorfolojik, topoğrafik faktörlerin etkisi, tarımsal aktiviteye izin verme, çevreye hâkim bir konumda bulunma, uygun bakı gibi ihtiyaçlar doğrultusunda kendini göstermiştir. Assur'un ekonomisini şekillendiren tarımsal faaliyetlere uygun şartlar sunan bölgenin, imparatorluğun Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki peyzajın ana üniteleri ve alt birimleri; yeni siyasi yapılandırmalar, yerleşim eğilimleri, çevresel değişim ve doğal kaynaklarındaki değişen kullanımı ile şehir, köy, çiftlik, yol, kanal, dağ, nehirlerin ve tarımsal arazilerin dinamiklerini şekillendiren Assur'un, bölgesel genişlemesi ve arazi kullanımı ile ilişkilidir.

Özellikle Assur'un MÖ 1. binyıldaki Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki yerleşim modeline baktığımızda Erken Demir Çağı'ndan sonra Yeni Assur Dönemi'ndeki yerleşim sayılarındaki yoğunluğun göstermiş olduğu eğilimle çevresel ve kültürel özelliklerin kontrol altına alındığını işaret eden Liverani ve Postgate'nin önermiş oldukları "ağı kalınlaşan bir örgü modeli", sistematik ve tek biçimli bir şekilde genişleyen "yağ lekesi" veya "Assur'un boyunduruğu" gibi farklı metaforların bölgesel kontrol biçimini göstermektedir. Nitekim Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında Yukarı Dicle Bölgesi'nde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ve bilimsel arkeolojik kazılarının ilk yıllarına ait verilerinden yola çıkılarak bölgenin tarıma dayalı bir kolonicilik faaliyetleri kapsamında değerlendirildiği yöndedir. Bu süreçte Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında Dicle Nehri üzerinde inşa edilen baraj sularının etki alanında kalan farklı araştırma alanlarının Yukarı Dicle Bölgesi Nehir Vadisi, Garzan Bölgesi, Cizre-Silopi Ovası gibi ayrı ayrı ele alınması ve bir bütün olarak değerlendirilmemesi Assur'un bu bölgedeki yoğunluğunu göstermediği gibi yerleşim şablonunda da arazi yönetimi çerçevesinde peyzaj doldurma işlemlerinin de baskın etkisi tam anlamıyla kendini gösterememiştir.

Yeni Assur Dönemi'nde Yukarı Dicle Bölgesi'nin arazi yönetimindeki dönüşümün temelinde Orta Assur Dönemi'nin tarım mülkleri veya üretim merkezleri olan dunnu'ların yerini alan ve mezra, çiftlik evi veya köy tipi yerleşimlerden oluşan *kapru* ağları sayesinde tarıma dayalı kolonicilik faaliyetleriyle sömürgeleştirmenin gerçekleştirildiği ve kontrol mekanizmasının devreye sokulduğu anlaşılmaktadır. Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki eyalet başkentleri veya tahkim edilmiş büyük kent merkezleriyle çeşitli düzeylerde bir yerleşim modelinin olduğu hiyerarşi ile birbirilerine bağlıdırlar. Özellikle tarım üretiminin bir kısmının *ilku* adı verilen bir sistemle gerçekleştirildiği ve sisteminin temelinde ise hizmet yükümlülükleri, askerlik hizmeti, ulaştırma görevleri, kamu inşaat projelerinde işçilik ve ayni veya gümüş ödemeleri de içeren çok çeşitli işlevlere sahip olan bu sosyopolitik örgütlenmenin sistemsel yapının dayanağı tarım alanlarında yetişen ürünlere veya diğer kaynaklara dayalıdır. İmparatorluğun ekonomik ve sosyal yapısını önemli ölçüde etkileyen bu sistem, Assur İmparatorluğu'nun zenginliğini ve gücünü desteklediği gibi toplu nüfus nakilleriyle bu alanlara yerleştirilen insanların imparatorluğun güvenliğini ve ekonomisini geliştirerek merkezi otoriteyi güven altına alma adına hayati öneme taşıdığı açıktır.

Yukarı Dicle Bölgesi'nin sahip olduğu jeolojik-jeomorfolojik özellikler, uygun iklim şartları, verimli tarım arazileri ile zengin su kaynakları sayesinde çok geniş

sınırlara sahip tahıl ambarı görevi gören bir bölgedir. Yeni Assur Dönemi'nde bu bölgede kurulan köy tipi yerleşimlerin yanı sıra *kapru* ağlarından oluşan çiftlik gibi üretim merkezlerinin oluşturduğu tarıma dayalı kolonicilik faaliyetleri sonucunda üretilen tahılın kullanım alanlarına baktığımızda doğrudan merkez ülkeye nakledilen bir artı ürünün olmadığı düşünülmektedir. Bu bölgede tarıma dayalı, sosyo-politik ve ekonomik temellere sahip dolaylı bir kolonizasyon örgütlenmesinin var olduğunu maddeler halinde açıklamak gerekirse;

- ✓ Bölgede kurulan tarımsal üretim merkezleri olan çiftliklere toplu nüfus aktarımları ile yerleştirilen insanların etnik dağılımı ile merkeze yönelik oluşabilecek isyanların önüne geçilmesi adına oluşturulan ekonomiye dayalı siyasi örgütlenme var olması,
- ✓ Tarımsal üretim merkezlerine yerleştirilen insanların çevresel ve sosyal farklılıkları ortadan kaldırarak Assurlaştırma politikasının oluşturulması,
- ✓ Bölgedeki eyalet merkezlerinin alt yapı ihtiyaçlarının karşılanması,
- ✓ Beslenme alışkanlıklarının çeşitlilik gösterdiği ancak temelde tahıl tüketiminin ön planda olduğu göz önüne alınarak yerleşim alanlarının ürettiği artı ürünün kişi başına yıllık geçimlik kısmının/tohumluk ürünün ayrılması,
- ✓ 1 hektarlık alanda 100-200 kişilik bir nüfusu barındırması ve her ailenin 5-6 kişiden oluştuğu kıstasının yerine ebeveynler ve çocuklardan oluşan ailenin 6 kişiden daha fazla olduğu, tarımsal faaliyetlerde çalışanlara ihtiyaç bulunduğunu düşündüğümüzde aile yapısının yaklaşık 10 üyeden oluştuğu dikkate alınmalıdır. Tahıl tüketim oranının da bu yönde artması göz önüne alınmalıdır. Dolayısıyla demografik yapının yoğun olmasının yanında bir kişinin bir yıl boyunca desteklenmesi için gereken tarım alanının iki yılda bir nadas uygulamasına bırakılmasıyla ekonomik farklılıkların oluşması söz konusu olması,
- ✓ Arazinin kullanım süresi çerçevesinde devlete verilmesi gereken, özellikle tahıl üzerindeki *šibšu* ve saman üzerindeki *nuhāsē* vergisi olmak üzere vergi ödeme yükümlülüklerinin bulunması,
- ✓ Yetiştirilen hayvanlar için ayrılan yıllık yem miktarının yanı sıra otlak alanlarının varlığı ve saman tüketiminin dikkate alınması,
- ✓ Yeni Assur Dönemi'nde yoğun ve ayrıntılı olarak ele geçen yazılı kaynaklardan Yukarı Dicle Bölgesi'nden artı ürünün doğrudan Assur merkezini gönderildiğine dair verilerin olmaması veya Ziyaret Tepe'de ele geçen bir tablet örneğinde

olduğu gibi 200 kişinin tüketimi için 50.350kg tahılın üretildiğini gösteren ifadelerin kısıtlı olması,

- ✓ Bu faktörler içinde belki de en önemlisi, askeri seferler kapsamında eyaletlerin Assur ordusunun ihtiyaç duyduğu tayın tedarikini sağlamak zorunda olmasıdır. (Dezsö (2016), CT 53, 47 + ABL 1290 metnine dayanarak yapılan tedarik hesabına göre yaklaşık 10.000 kişilik ordunun bir günlük tahıl tüketimi kapsamında bir askerin günlük ortalama 2 litre arpa tüketildiği göz önüne alınarak ordunun tamamı 16.000kg karşılık gelen 20.000 litre tahıla ihtiyaç duyduğunu belirtir. Bu oranın 1 aylık tüketimi veya ordudaki asker sayısının daha fazla olmasının yanı sıra orduda kullanılan hayvanlar için ayrılan yem oranı da düşünüldüğünde tüketimin çok fazla olduğu görülmektedir.

Dolayısıyla Yeni Assur İmparatorluğu Dönemi'nde, Yukarı Dicle Bölgesi'nin sahip olduğu verimli arazilerinde tarıma dayalı kolonicilik faaliyetlerinin imparatorluğun bu topraklarda merkezi otoriteyi sağlama ve ekonomik yapının kendini süspanse ederek sürdürülebilirliği için dolaylı bir kolonicilik girişiminin olduğu ve sosyo-politik ve ekonomik örgütlenme mekanizmasının ele alındığı açıktır. Bu amaçla Assur yönetimi, fethedilen bölgelerde yeni koloniler kurarak tarım yapmaları için arazi tahsis etme faaliyetlerinin temelinde verimli arazileri değerlendirmenin yanında Assur vatandaşlarını yerleştirme, mevcut nüfusu kontrol etme gibi bazı parametreleri gözönüne aldığımızda Assur'un tarımsal kolonicilik politikası, fethedilen bölgeleri imparatorluğa bağımlı hale getirmek için önemli bir araç olarak kullandığıdır.

Söz konusu hem siyasi hem de ekonomik bir politikanın iç içe geçtiği tarımsal kolonicilik faaliyetiyle, fethedilen topraklardaki yerli halkı ve kaynakları kontrol altına almak için tasarlanana bu yerleşim modeli ile artı ürünün Assur merkez ülkesinin doğrudan zenginliğini artırmaya yönelik olmadığı, bölgenin kaynak yönetimi kapsamında ödenen vergiler dışında bu bölgedeki yerli halkı ekonomik anlamda bağımlı hale getirerek imparatorluğun kontrolünü güçlendirme, isyan riskini azaltma ve bölgedeki askeri ihtiyaçları karşılamak yönelik girişimlerin olduğu etkili bir araç olarak kullanılmıştır. Tarımsal kolonicilik faaliyetiyle bölgeye gerçekleştirilen nüfus nakilleriyle insanları buraya yerleştirme ve onlara tarım yapmaları için arazi tahsis etme süreciyle imparatorluk için bölgenin kontrol edebilme mekanizmasının işlevsel olarak çalıştığı bir politikanın yansıması ise arazi kullanımı çerçevesinde kültürel peyzajın yapılandırılma sürecine ışık tutmaktadır.

Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında, 1998-2019 yıllarında gerçekleştirilen araştırmaların erken dönem verilerine baktığımızda, Parker'a göre (2003) Yukarı Dicle Nehir Vadisi ile Bismil ve Batman arasındaki bölgede Erken Demir Çağı'ndaki tahmini olarak yerleşim yerleri tarafından toplam işgal edilen 32,54 hektardan Assur İmparatorluk Dönemi'nde 89,27 hektara keskin bir şekilde yükselmiştir. Erken Demir Çağı sırasında, büyüklükleri 1 ile 4 hektar arasında değişen 10 köy ve her biri 1 hektardan küçük olan 9 mezradan oluşan toplamda 19 alanla karakterize edilen yerleşim şablonu, Assur İmparatorluk Dönemi'nde 29 alanla temsil edilmektedir. Ayrıca Parker, yerleşim şablonu içerisinde hiyerarşik bir düzeni sergileyen üç kademeli bir yerleşim düzeninin varlığından bahsetmiştir. Bu düzene göre Ziyaret Tepe gibi 32 hektarın üstündeki bir geniş alana sahip en üst basamağı işgal ederken; 10 hektarın üzerindeki orta kategoriye giren hiçbir alan gösterilememiş ve bunun yerine, bir sonraki muhtemelen 5 hektar civarı olan yerleşim yerleri verilmiştir. Alanların çoğunluğunun 1 hektar civarında toplandığı yönünde de görüş bildirmiştir.

"Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Arazi ve Su Kullanımı" başlıklı doktora tezi kapsamında bölgede gerçekleştirdiğim yüzey araştırmaları (2019 ve 2021); gerekse Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin bilimsel danışmanlığı altında yürütülen ve şahsımın da ekip üyesi olduğu "Ilısu Barajı ve HES Projesi Etki Alanında Kalan Kültür Varlıklarının Belgelenmesi ve Kurtarılmasına Yönelik Çalışmalar" kapsamında 2011 yılı Cirif Höyüğü ve Çiftlik Höyüğü Sondaj Çalışmaları, "Ilısu Barajı ve HES Projesinden Etkilenecek Alanda Diyarbakır-Batman İlleri Arasında Yer Alan Dicle Vadisi ve Yakın Çevresi'nin Jeomorfolojik Araştırması (2011-2012)", "Ilısu Barajı ve HES Projesi Çerçevesinde Raman-Gerçüş ve Kıra Dağı-Garzan-Kendalan Antiklinalleri Arasındaki Dicle Nehri ve Garzan Vadisi Çevresinin Jeomorfolojisi (2014-2015)", "Siirt İl Sınırları İçinde Kalan Ilısu Barajı Etkileşim Alanının Jeomorfolojisi (2016)", "Batman İlii Kültür Envanteri Projesi (2015-2017)", "Mardin İli Kültür Envanteri Projesi (2019-2020)" ve "Şırnak İli, Cizre, Silopi ve İdil İlçeleri ile Mardin İli Nusaybin İlçesi Yüzey Araştırması (2021 -2023)" kapsamında araziyi gözlemle fırsatı bularak, bu alanlarda Assur'un varlığına dair veriler toplayarak Assur'un kültürel peyzajının yapılandırma modelini genel bir çerçeveden değerlendirme şansı elde etmekle birlikte çok geniş bir coğrafi alanı kapsayan Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Assur varlığını bir bütün olarak ele almak ve daha önceki dönemlere ait verilerin güncellenmesi bu çalışmamın önemli sonuçlarındandır.

Bu doğrultuda Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki yerleşim yerlerinde gerçekleştirmiş olduğumuz yüzey araştırmalarının yanı sıra CORONA, ArcGis, HGM Küre ve Google Earth Pro gibi uydu tabanlı programları kullanılarak yapılan ölçümlerle söz konusu alanlardaki seramik dağılımları da kullanılarak bu yerleşimlerin kapladıkları alanlar güncellenmiştir. Bölgede Assur varlığını gösteren politik, sosyal ve ekonomik örgütlenmesindeki yerleşim kalıplarının oluşturmuş olduğu kültürel peyzaj ile ilgili olarak kapsamlı araştırmamız sonucunda, Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi genelindeki hiyerarşik düzen uygulaması kapsamında 0-1 hektar arasında değişen ve en küçük birimi oluşturan *mezra,* 1-5 hektar arasında orta büyüklükteki *köy yerleşimi,* 5-10 hektar arasında değişen daha büyük boyutlu yerleşim tipini oluşturan *kasaba* ile son olarak hiyerarşik düzeninin zirvesinde yer alan 10 hektardan büyük olan *kent* birimini gösteren 4 basamaklı bir oluşumun olduğu açıktır.

Yukarı Dicle Bölgesi'nde, Dicle Nehri boyunca uzanan Diyarbakır, Mardin, Siirt, Batman ve Şırnak il sınırları içerisinde Assur varlığını gösteren 35 farklı (Diyarbakır ilinde 20 adet, Batman ilinde 4 adet, Siirt ilinde 2 adet, Şırnak ilinde 5 adet ve Mardin il sınırları içerisinde 4 adet) yerleşim yerinde arkeolojik kazı ve sondaj çalışması yapılmıştır. Yukarı Dicle Bölgesi'nde yukarıda belirtilen söz konusu il sınırları içerisindeki Dicle Nehri'nin kuzeyden-güneye doğru akış sergilediği bölgede var olan arazi kullanımına baktığımızda, Diyarbakır il sınırları içerisindeki Dicle Nehri Havzası'nda yüzey araştırmaları kapsamında ele alınan 63 yerleşim yerinden oluşan 4 aşamalı yerleşim şablonu hiyerarşinin; 0-1 hektar arasındaki birim mezra, 1-5 hektar arasındaki birim köy yerleşimi, 5-10 hektar arasındaki birim kasaba ve 10 hektardan büyük yerleşim birimi ise kent yapısından oluştuğu görülmüştür. Yukarı Dicle Bölgesi'nde erken dönem araştırmaları ile son zamanlarda ekip üyesi olarak yer aldığım güncel yüzey araştırması projelerine ait verilerinin de değerlendirilmesi sonucunda, özellikle Dicle Nehri Havzası'na yakın olan ve Diyarbakır ilinin doğusunu oluşturan havzada 63 adet yerleşim, Batman ili sınırları içerisinde 28 adet yerleşim yeri, Mardin ilinin Savur, Midyat, Dargeçit ve Nusaybin ilçelerini kapsayan 28 adet yerleşim yeri ile Şırnak ilinin Cizre, Silopi, İdil, Güçlükonak ve Merkez ilçenin doğu kesiminde Assur varlığını gösteren 78 farklı yerleşim yerindeki arkeolojik bulgulardan yola çıkılarak Yeni Assur Dönemi'nde Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki mekânsal alanın kültürel yapısını ve yaşam biçimini belirleyen unsurların yoğunluğu ortaya konulmuştur.

Arazi yönetimi bakımından bölgedeki Yeni Assur Dönemi yerleşim dağılımının planlı bir örgütlenmenin sonucu olduğu açıktır. Yerleşim modeli çerçevesinde Dicle

Nehri'nin kaynağı olarak bilinen Bırkleyn Mağarası ile Cudi Dağı'ndaki Yeni Assur Dönemi yazıt ve kabartmaları gibi araziyi sınırlandıran sembolik peyzajın hafıza mekânlarını oluştururken; tarımsal açıdan verimli topraklara sahip Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki sosyo-politik ve ekonomik temellere dayalı oluşturulan ve toplam 232 merkezi içeren yerleşim modeli, bölgedeki dönüşümün göstergesidir.

Assur'un arazi kullanımı açısından bazı araştırmalara göre Garzan Vadisi'nin tarıma dayalı kolonicilik faaliyetlerinde değerlendirilmediği daha çok tampon bir bölge misyonu taşıdığına yönelik görüşler mevcuttur. Bunun temelinde ise bu bölgedeki seramik dağılımının ağırlıklı olarak Demir Çağı yerel malzemesinden oluşmasından kaynaklanmaktadır. Ancak bölgede Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin bilimsel koordinatörlüğü altında ve şahsımın da ekip üyesi olarak yer aldığı 2015-2017 yıllarında gerçekleştirilen Batman ili Kültür Envanteri Projesi'nin verileri; gerekse şahsımın doktora tezi kapsamında 2019 ve 2021 yıllarında gerçekleştirdiğim yüzey araştırmasının verilerinden yola çıkarak Batman il sınırları içerisinde kalan Batman ve Garzan Çayı Vadisi ile Batman Ovası olarak bilinen Tilmis Ovası'nın kültürel peyzajında yoğun Assur etkileri olduğu görülmüştür. Nitekim Demir Çağı'nda, ekonomik faktörler siyasi ve sosyal yaşamı etkilediği gibi siyasi şartlar da Assur Devleti'nin ekonomik girişimlerini biçimlendirmiştir. Yeni Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki askeri ve yönetimsel merkezlerini, Dicle Nehri yakınında bulunan Amida, Üçtepe, Ziyaret Tepe, Pornak ve Gre Migro gibi daha erken yerleşimler üzerinde oluşturdukları bilinmektedir. Söz konusu bu büyük merkezler ile bunları çevreleyen daha küçük boyutlu uydu yerleşimlerinin varlığı özellikle nehir boyunca uzanan geniş tarım alanlarında Assur'un bir yayılım politikası olarak uygulamış olduğu ve bu bölgedeki Assur merkezlerinin ekonomik olarak kendini süspanse etmeye yönelik tarıma dayalı kolonicilik çerçevesinde peyzajın yapılandırıldığı açıktır.

Batman Çayı ve Garzan Çayı Vadisi ile Tilmis Ovası'ndaki verimli tarım arazileri, nehirlerin ticarî ve sosyal hayattaki misyonunu kültür tarihi açısından da büyük rol oynadığı buradaki yerleşim yerlerinin varlığı ile desteklenmektedir. Her iki nehrin doğu ve batı yakalarındaki nehir taraçalarının hem su kaynakları, hem de tarımsal anlamdaki gereksinimleri karşılayacak zenginlikte olması bu bölgeyi ayrıcalık kıldığı gibi Batman Bölgesi'nin genelindeki yerleşimlerin arazi kullanımı bakımından tespit edilen temel unsurlarına bakıldığında;

- ✓ Yerleşim boyutlarının tarım alanıyla orantılı olması,
- ✓ Yerleşimler arasında eşit mesafelere sahip olması,

- ✓ Verimli farklı toprak niteliklerinin olması,
- ✓ Merkezi yerleşimlere bağlı uydu yerleşimlere sahip olması,
- ✓ Topoğrafik doğal dağlık ve nehirlerin oluşturduğu bariyerlere sahip olması,
- ✓ Bölgeler arası geçiş güzergâhları sunması ve
- ✓ Zengin su kaynaklarına sahip olması

gibi temel özellikler göz önüne alındığında Assur gibi arazi yönetimi konusunda oldukça başarılı politikalar yöneten bir imparatorluğun verimli arazilere sahip olan bu bölgeden yararlanmaması makul görünmemektedir.

Yerleşim kalıpları çerçevesinde seyrek, ıssız ve çorak toprakları verimli hale getirme işlemleri sırasında harcanacak iş gücü ve maliyetin minimuma indirgenmesi adına bölgenin topografik yapısının ulaşıma izin verdiği ölçüde belirlenen doğal bağlantı yolları üzerinde yer alan ve birbirlerine bir günlük mesafede bulunan yerleşimler, ait oldukları dönemler için bir ulaşım ya da tarımsal anlamda bir ticaret ağının varlığına işaret ettiği gibi Assur için önemli bir bölge özelliği göstermesinin yanında stratejik bir mekânsal alanın etkin bir şekilde arazi yönetim politikalarıyla ele alındığı gösteren 28 yerleşim yerinde tespit edilen seramik dağılımı da bu görüşü desteklemektedir. Söz konusu bu yerleşim yerlerinin içerisinde arkeolojik kazıların gerçekleştirildiği Gre Amer ve Çemialo Sırtı'ndaki Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen arkeolojik materyalin yanı sıra özellikle Beşiri ilçesinin İkiköprü Beldesi'nin hemen güneybatısında yer alan İkiköprü Höyüğü'nde tespit edilen Yeni Assur Dönemi seramik örneklerinin içerisinde en dikkat çeken örnek ise Yeni Assur Dönemi'ne ait Assur mühür baskılı depolama kap parçasının tarımsal üretimle ilişkili olması da önemli bir göstergedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde doğu-batı ekseninde uzanan Tur Abdin/Kaşiyari Dağları, Yukarı Dicle Bölgesi'ni kuzey ve güney yönünde ikiye bölmektedir. Tur Abdin Dağları'nın doğu yönünde derin bir şekilde yaran Dicle Nehri'nin akış sergilediği bu alanda dağ uzantısı son bulmaktadır. Bu kesimde Dicle Nehri'nin doğusunda, Gabar ve Cudi Dağları büyük bir set şeklinde doğu yönünde devam etmektedir. Dolayısıyla Tur Abdin ve Cudi Dağı'nın güneyinde kalan verimli tarımsal alanların kuzeyindeki kütlesel dağlık alanlar güvenlik açısından tampon bölge yaratmaktadır. Bugün Türkiye, Suriye ve Irak devlet sınırlarının kesiştiği bu mekânsal alan, Yeni Assurlu kralların Anadolu toprakları üzerine gerçekleştirdiği askeri seferler kapsamında ilk etkileşime girdiği alanları teşkil etmektedir. Nitekim bu alanda doğudan batı yönüne uzanan Nusaybin, İdil, Cizre ve Silopi Ovası'ndaki Yeni Assur Dönemi

yerleşimlerinin yoğunluğu da bu görüşü desteklemektedir. Assur'un bu bölgedeki baskın kültürel etkisinin altında yatan temel unsurlar ise bölgenin Assur merkezine yakınlığı, Tur Abdin ve Cudi Dağları'nın hasım Urartu Devleti gibi uygarlık için doğal bir güvenlik seti oluşturmasının yanı sıra Nusaybin-Silopi arasını kapsayan bölgeden güney yönüne doğru gerek kara ulaşımı, gerekse de topoğrafik açıdan Dicle Nehri'nin taşımacılık faaliyetlerine uygun şartlar sunması nedeniyle arazi ve su kullanımının oldukça yoğun olan bir bölge olarak karşımıza çıkar.

Tur Abdin Dağları'nın güney kesiminde kalan bu bölümünde, doğrudan tarıma dayalı kolonicilik faaliyetlerinin gerçekleştirilmiş olması makul görünmektedir. Nitekim Silopi Ovası'ndaki arazi ve su kullanımına baktığımızda, Cudi Dağı'nın güney eteklerinde kurulan Silopi Höyük'ten Dicle Nehri'nin Doğu Habur Nehri ile birleştiği alana kadar düzgün bir aks üzerinde ve birbirlerine kısa mesafelerle kurulan yerleşimleri oluşturan Silopi, Nervan, Takyan, Amarazava ve Basorin adlı höyükler, bu bölgenin hiyerarşik yerleşim düzeni açısından dikkat çeken yerleşimlerini oluşturmaktadır. Silopi –Nervan Höyük arası 6.5km, Nervan-Takyan arası 3.8km, Takyan- Amarzava arası 1.5km, Amarzava- Basorin Höyük arası ise kuş uçumu 4km'lik mesafe bulunmaktadır. Özellikle bu güzergah üzerinde Silopi Höyük dışında Nervan Höyüğü'n hemen yakınındaki kaynaktan beslenen Şurik Deresi'nin akış sergilediği hat boyunca yer almaları bu yerleşimlerin su kullanımını göstermektedir. Silopi Ovası'nda belli bir düzen içinde yerleşim gören bu konili höyüklerin çevresinde tarla düzlüğünde korunmuş yükseklikleri bulunan dağınık, küçük alçak yerleşimlerden ve yatay düzlemde geniş alanlara yayılan bir yerleşim modeliyle karakterize edilmektedir. Silopi Ovası genelinde belli bir düzen içerisinde yerleşim gören kent yerleşimleri, tarımsal üretime dayalı dağınık kasabalar, köyler ve çiftlik arazilerini oluşturan mezralardan oluşan bir yerleşim hiyerarşisi ile peyzajın kademeli olarak yapılandırıldığı görülmektedir. Silopi Ovası'nda Yeni Assur Dönemi ile karakterize edilen 40 yerleşim yeri içerisinde kent statüsündeki en üst kademeyi 31.6 hektarlık alanıyla Basorin Höyük, 27 hektarlık Takyan Höyük, 18.12 hektarlık Nervan ve 10 hektarlık alanı kaplayan Gıre Bimrim (Dolan) Höyük almaktadır. Arazi kullanımı çerçevesinde yerleşim gören bu büyük merkezi alanların çevresine 0.3 ile 8 hektar arasında değişen büyüklüğe sahip olan çiftlik, köy ve kasaba yerleşimlerinin oluşturduğu dağınık bir yerleşim modeli mevcuttur.

Cizre Ovası'nda ise 5.40 hektarlık höyük ve bunun etrafını büyük boyutlu bazalt taşlarla oluşturulmuş dikdörtgen bir plan sergileyen 32 hektarlık alana sahip olan kale

kent statüsündeki Babil/Kebeli Höyük, yerleşim hiyerarşisi içinde en üst kademeyi oluşturmaktadır. Nitekim gerek yazılı kaynaklarda, gerekse arkeolojik materyalin de desteklediği gibi Assur için önemli bir yerleşimi teşkil eden Kebeli/Babil Höyük'ün yakın çevresinde kutsal sayılan *Şubnat* Nehri kaynağının yer almasından dolayı bu alan Assurlu krallar tarafından sıklıkla ziyaret edilmiş önemli bir yerdir. Silopi Ovası'ndaki gibi benzer bir dağılım gösteren Cizre ilçesi sınırları içerisinde 17 yerleşim yeri, İdil ilçesi sınırları içerisinde 14 yerleşim yeri, Yeni Assur Dönemi ile ilişkilendirilmiş ve kültürel peyzajın yapılandırılması çerçevesinde 0.92 - 8.4 hektar arasında değişen büyüklüklere sahip olan kasaba ve köy ve mezralardan oluşan bir yerleşim şablonu mevcuttur.

Arazi kullanımı açısından Cizre Ovası ile İdil Ovası arasındaki verimli tarımsal araziler içerisinde lokal bir alan olarak Alem Dağı'nın güney eteklerinde, batıda Uğrak Köyü, doğuda Duruköy, güneyde ise Ocak Köyü'ne kadar uzanan bir alanda yoğun bazalt taşlarının varlığı bu bölgede sınırlı tarımsal faaliyetler gerçekleştirilmesine neden olmaktadır. Nitekim Alem Dağı'nın zirvesinde yer alan ve yerel halk tarafından Gre Ellim Harabeleri olarak adlandırılan yerleşim yerinden geldiği söylenen Yeni Assur Dönemi stel örneklerinin dışında yukarıda saymış olduğumuz köylerin kapladığı alanda Assur varlığını gösteren herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. Bazalt taşlarının binlerce yıl önceki akışkanlığının yönü Alem Dağı'nın çevresine yayılmış olduğu gözlenirken özellikle güney eteklerindeki tarımsal alanlara yönelik akışkanlığı bu alanda Demir Çağı'na ait yerleşimlerin kurulmadığını göstermiştir. Ancak bu bölgedeki saha araştırmalarımız kapsamında alanda seyrek bir yerleşim şablonunun olduğu ve çok dönemli bazı yerleşimlerin varlığı tespit edilmiştir. Özellikle bu yerleşim yerlerinde, Geç Tunç ve Demir Çağı'nda yerleşim görmemiş olması bu lokal bölgenin tarımsal faaliyetlere uygun şartlar sunmamasından kaynaklanmış olabileceği muhtemeldir.

Tez çalışmamızın sınırlarına dâhil ettiğimiz bir başka bölge, Tur Abdin Dağları'nın güney eteklerinde kalan Nusaybin Ovası'dır. Nusaybin-İdil arasındaki tarım potansiyeli yüksek verimli arazilere sahip bu alan, arkeolojik kazı çalışmaları kapsamında Orta ve Yeni Assur Dönemi'ne ait yoğun arkeolojik materyalin tespit edildiği Girnavaz Höyük dışında ova geneli daha önceleri detaylı olarak araştırılmamıştır. Nusaybin Ovası'nın güneyindeki Suriye topraklarında gerçekleştirilen yoğun araştırmaların yanı sıra, Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında, Mardin ve Şırnak il sınırları içinde, baraj sularının etki alanında kalan bölgelerde çok sınırlı sayıda arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla Nusaybin

Ovası'nın yer aldığı mekânsal alanın arazi ve su kullanımına yönelik herhangi bir araştırmanın olmamasının yanı sıra alanın Yeni Assur Dönemi'ndeki yoğun etkileşim kurduğu bir bölge olduğu göz önüne alındığında arazi kullanımı dair büyük bir eksiklik içinde olduğumuz açıktır. Bu doğrultuda G. Kozbe'nin bilimsel koordinatörlüğü altında ve şahsımın da ekip üyesi olarak yer aldığı "Mardin İli Kültür Envanteri Projesi" kapsamında 2020 yılında bölgede araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Ayrıca içme, enerji ve sulamaya yönelik yapımı planlanan Cizre Barajı'nın revize edilen sulama hattı kapsamında Nusaybin Ovası'nın da yer alması nedeniyle G. Kozbe'nin başkanlığı ve şahsımın da araştırmacı olarak yer aldığı "Şırnak İli, Cizre, Silopi ve İdil İlçeleri ile Mardin İli Nusaybin İlçesi Yüzey Araştırması (2021-2023)" kapsamında daha detaylı araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Nusaybin Ovası'ında yürütülen araştırmalar çerçevesinde mevsimlik dere yatakları veya kaynak suları ile beslenen dere yataklarının çevresinde yer alan 20 yerleşim yerinde Assur seramikleri tespit edilmiştir. Lokasyon açısından birbirlerine hemen hemen eşit aralıklarla dağılım gösteren bu yerleşim yerleri içerisinde kısa süreli arkeolojik kazılarının gerçekleştirildiği 13.6 hektarlık bir alanı kaplayan Girnavaz Höyük dışındaki 20 yerleşim yeri içerisinde kent statüsünde olabilecek diğer bir yerleşim, 16.65 hektarlık büyüklüğe sahip Sınırtepe Höyüğü'dür. Diğer höyüklerin yerleşim hiyerarşisi içerisinde 0.4 - 8.3 hektar arasında değişen büyüklükleri ile mezra, köy ve kasabadan oluşan bir yerleşim modeli mevcuttur.

Yeni Assur Dönemi arazi ve su kullanımı bakımından kültürel peyzajın ana birimlerini oluşturan ve bölgesel kontrol merkezleri olan eyalet merkezleri: *Amedi, Tušhan, Uppumu ve Kullimeri, Nasibina, Šahuppa, Mašennu*'nun yanı sıra bunların çevresindeki tahkim edilmiş kentler ile çevresindeki köy tipi uydu yerleşimlerinden oluşan çok bileşenli ağ sisteminin oluşturmuş olduğu yerleşim şablonu dinamikleri bakımından insan ve çevre arasındaki etkileşimin baskın olduğu görülmüştür. Özellikle yerleşimlerin oluşumu, gelişimi ve değişimi toplumsal yaşamın da temel kaynağı olan su kaynaklarının yakın çevresindeki konumları karakteristik bir özelliktir.

Özellikle yağışın az olduğu Mezopotamya dünyasındaki erken uygarlıkların gelişiminde tarıma dayalı ekonominin temel dayanağı olan suyun uzak mesafelerden kanal benzeri dağıtım ağları ile istenilen alanlara ulaştırılması sonucunda tarımsal anlamda tüketici bir ekonomi modelinden yoğun üretici bir iktisadi yapının oluşturulmasının temelinde de önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Yukarı Dicle Bölgesi'nin sahip olduğu zengin su kaynakları ve verimli arazilere sahip özelliğine baktığımızda, yerleşimlerin kuruldukları alanların genelinde domestik amaçlar

doğrutusunda kullanım gören içme suyu temini ve tarım alanları için elzem bir faktör olduğu için yerleşim genellikle su kaynaklarına yakın alanlara kurulmuştur. Ayrıca suyun kullanımına yönelik diğer bir kullanım alanlarının başında taşımacılık, ticaret gibi kültürel etkileşimin yoğun olduğu ulaşım faaliyetleri ile doğal bir bariyer görevi gören savunma ve kontrol hattını oluşturan güvenlik stratejileri açısından suyun kullanımı önemli bir yere sahiptir. Örneğin Yeni Assur Dönemi'nin önemli yerleşim yerlerinden Amedi Höyük, Pornak, Üçtepe, Ziyaret Tepe'nin yer aldığı konumlarına baktığımızda, bölgenin temel kaynağını oluşturan Dicle Nehri'nin güney kıyısında kurulmuş olmaları kuzeyden gelebilecek saldırı ve baskınlara karşı arazi yönetimi çerçevesinde Dicle Nehri'nin doğal bir savunma hattı olarak kullanmış olabileceklerini işaret etmektedir.

Önemli bir diğer konu ise su kullanımı adına Dicle Nehri'nin bölgelerarası taşımacılıktaki rolüdür. Kuzey Mezopotamya'da MÖ 1. binyılda Yeni Assur Dönemi'nde inşa edilen komplike su sistemleri veya kanalize edilen doğal nehir ağları üzerinde taşımacılık işlemlerinin yapıldığı bilinmektedir. Yukarı Dicle Bölgesi sınırları içerisinden kuzey-güney ekseninde akış sergileyen ve bu bölgenin peyzajını şekillendiren doğal faktörlerin başında Dicle Nehri ve kolları gelmektedir. Bölgenin sosyo-ekonomik yaşamında önemli rol oynayan bu su kaynakları; içme suyu, tarlaların sulanmasında, üretim faaliyetlerinde, taşımacılıkta, nehir balıkçığında, devletlerarasında doğal bariyer/sınır görevi gören özellikleri gibi birçok rolü içeresinde barındırmaktadır. Birçok araştırmacının Dicle Nehri'nin taşımacılığa uygun olup olmadığı yönünde görüşleri vardır. Nitekim bölgede kelek dediğimiz nehir taşımacılığında kullanılan araçların olduğu bilinmekle birlikte Assur yazılı kaynaklarında da orduların Dicle Nehri'ni geçtiği belirtilmiştir. Ayrıca Yukarı Dicle Bölgesi'nden Mezopotamya'ya nakledilen odun, kereste gibi bazı yapı malzemelerinin taşınmasında Dicle Nehri'nden yararlanıldığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla bölgenin iklimsel faktörleri ve Dicle Nehri'nin günümüzden yaklaşık 3000 yıl önceki dere, çay, kaynak suları ile kar sularından beslenmesi gibi faktörlerin de ele alınarak bu nehrin debisi ve akış durumu düşünüldüğünde kuzey-güney ekseninde uzun soluklu bağlantıyı sağlayacak tahıl gibi ürünlerin veya insanların çoklu gruplar halinde sal ya da kelek benzeri araçlarla nehir taşımacılığının mümkün olmadığı kanısındayım. Dicle Nehri üzerinde aşağıda belirtmiş olduğumuz birkaç lokal alanda taşımacılığa uygun şartların olduğu açıktır. Özellikle Dicle Nehri yatağının topoğrafik şartlara göre yavaş akış sergilediği Diyarbakır-Batman arası, Hasankeyf-Çattepe ve Cizre'den Mezopotamya arasındaki noktalarda her türlü taşımacılık olasıdır. Ancak Yukarı Dicle Bölgesi'nde Çattepe-Cizre arasındaki derin ve

sarp kayalık alanda akış sergileyen Dicle Nehri'nin kelek ve sal benzeri araçlarla insanlara yönelik bir ulaşım güzergâhı sunması oldukça riskli görünürken kütük, kereste gibi malların taşınmasına uygun şartlar sunmaktadır.

Özellikle Hasankeyf ve Cizre arasındaki sarp ve derin yarılmış bir topoğrafyada seyir eden Dicle Nehri boyunca Demir Çağı'na tarihlenen yerleşim yerlerindeki seyreklik bunu desteklemektedir. Mardin ili, Dargeçit ilçesinde gerçekleştirilen kurtarma kazıları kapsamında bu bölgede, Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen Kilokki Tarlası, Zeviya Tivilki (Kumru Tarlası), Şorkey, Kulahke Benabahlu gibi tek dönemlik veya mevsimlik yerleşim yerlerinin savunma amaçlı özellikler barındırması Dicle Nehri boyunca nehir güvenliği veya taşınan malların kontrolünün yanı sıra sınır görevi görmeleri bu görüşü mantıklı kılmaktadır. Nitekim bu alanlar, Mardin Eşiği ile Gabar-Cudi Dağ silsileleri arasında kalan küçük bir çukurda yer almaktadır. Kireçtaşı kayalık alanların yoğunluk gösterdiği bu bölge tarımsal faaliyetlerden ziyade geçimlik olarak bağcılık, meyve ve sebze bahçeciliği gibi faaliyetlerle sınırlıdır. Otlak alanlarının yetersizliğinden dolayı da büyük çaplı hayvancılığın da olmadığı gibi bu bölgedeki tek dönemlik yerleşmelerin ağırlıklı olarak savunma ve güvenlik amaçlı kurulduğunun göstergesidir.

Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki merkeziyetçi ve sıkı kontrol mekanizması çerçevesinde arazi kullanımı altındaki yerleşimlerin sayısı, kapladıkları alan ve peyzajı doldurma sistemi içindeki dağılımları arazi kullanım stratejileri göstermektedir. Yeni Assur Dönemi'nde gerek bölgedeki yerel halk gerekse de toplu nüfus nakilleriyle sürgün edile insanların bu bölgeye yerleştirilmesi sonucunda insanın arazi ile etkileşiminin bir göstergesi olan beşeri ve doğal faktörlerden oluşan çok bileşenli bir ağı oluşturan sistemin yoğunluğuyla üretime dayalı yönleri içeren mekanizmayla kültürel peyzajın yapılandırılmasındaki karmaşık dinamiklerin oluşturduğu gelişim süreçleriyle şekillenmiştir.

Yukarı Dicle Bölgesi'nin verimli arazilerinin genel üretim kapasitesinin tamamından yararlanmak için bu topraklara uygulanan sosyo-politik ve ekonomik temele dayanan koloni yerleşmelerinin oluşturulduğunu gösteren kanıtlara baktığımızda birbirlerine kuş uçumu Amedi- Pornak arası 18km, Pornak - Üçtepe arası 15km, Üçtepe - Ziyaret Tepe arası 22km'lik bir mesafede yer alan merkeziyetçi yerleşimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu merkezlerin çevresinde ise aralarında maksimum 12km olan bir uzaklığa sahip, tarımsal üretime yönelik mezra, köy ve çiftliklerden oluşan *kapru*

gibi kırsal yerleşimlerin oluşturduğu bir koloni ağına ait yerleşim modelinin varlığı görülmektedir. Dicle Nehri Vadisi'nin dağlık kesimlerinde ise bu dağılım aralığı kısmen değişmektedir.

Pornak Höyük, kuzeyinde Dicle Nehri, güneybatısında ise kaynak suları yer alırken günümüzde höyüğün güney eteğinden de kaynak suyunun çıktığı bir çeşme yer almaktadır. Ayrıca bu alanın 2.5km güneydoğusunda Tekkaynak olarak bilinen alanda su kaynağı bulunmaktadır. Üçtepe Höyüğü'nün hemen doğusunda Göksu Deresi, kuzeyinde ise Dicle Nehri geçmektedir. Ziyaret Tepe'nin hemen doğusunda mevsimlik dere yatağının yanı sıra yaklaşık 4km ilerisinde Kurudere akarken kuzeyinden Dicle Nehri geçmektedir. Bismil Ovası içerisinde kuzey-güney yönünde akış sergileyen ve Dicle Nehri ile birleşen Şeyhan Deresi'nin güzergâhı üzerinde Susam Tepe, Yenice Höyük, Yenice Yanı ve Kavuşan Höyük, Benzer şekilde Savur Çayı güzergâhı yakınlarında Pınarbaşı/Matar, Balcılar/Gre Seledun, Merdan/Yapılar höyük yer almaktadır. Bismil Ovası'nda kuzey-güney yönünde akış sergileyen ve Dicle Nehri ile birleşen Salat Çayı güzergâhı üzerinde veya yakın çevresinde Talavas Tepe, Çiftlik, Salat Tepe, Abdullah'ın Düzü ve Dicle ile birleştiği alana yakın Aşağı Salat Höyüğü yer almaktadır. Gre Migro Höyüğü, Batman Çayı'nın doğu kıyısında yer alırken Garzan Çayı'nın akış sergilediği ve Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen birçok yerleşim bu çayın doğu ve batı kıyısındaki nehir taraçaları üzerine kurulmuştur. Ayrıca Batman Ovası ve Tilmis Ovası olarak bilinen alanda günümüzde kurumuş olan İluh Deresi'nin Batman Çayı ile birleştiği alana kadar uzanan güzergâh çevresinde Danalı, Yenipınar, Binatlı, Akça, İluh ve Balpınar höyükleri birbirlerine yakın mesafe aralığında kurulmuşlardır. Nusaybin Ovası'ndaki Girnavaz Höyük, Çağçağ Su'yun yakınında kurulmuştur. Silopi Ovası'nda Kavallı Köyü'ndeki kaynak suyundan beslenen Şurik Deresi'nin başlangıç noktasından Dicle Nehri ile birleşim noktasına kadar olan alanda birbirine yakın mesafelerde yerleşilmiş olan Nervan, Takyan, Amarzava ve Basorin Höyük gibi büyük yerleşimler kurulurken bu derenin yakın çevresinde yine küçük yerleşimler de mevcuttur. Dolayısıyla bölgedeki yerleşimlerin kuruluş ve gelişim dinamikleri bakımından Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki toplumsal yaşamın da kaynağı olan Dicle Nehri ve kollarının yanı sıra mevsimlik dere, kaynak sularının bulunduğu alanlarda yerleşilmiş; bu su kaynakları sadece içme, temizlik ve beslenme gibi günlük yaşamın ihtiyaçları için değil; aynı zamanda kerpiç yapımı, seramik ve tekstil üretimi, balıkçılık, ticari taşımacılık, bağ, bahçe ve tarlaların sulanması gibi su kullanımının hayati önem taşıdığı durumlarda da yoğun bir şekilde kullanım görmüşlerdir.

Yukarı Dicle Bölgesi'nin kültürel peyzajına ait birçok temel unsuru içerisinde barındıran Tur Abdin Dağları (Kaşiyari Dağı), Yeni Assur Dönemi yazılı kaynaklarından da anlaşılacağı üzere Assurlu kralların geçtiği bir dağ silsilesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tur Abdin Dağları, Mardin ilinin Derik ilçesinden Dargeçit ilçesine uzanan ve bu kesimde derin bir kanyon vadi olarak Dicle Nehri yarıklar oluşturmuştur ve kuzey-güney ekseninde akış sergileyen Dicle Nehri tarafından sınırlandırmaktadır. Kuzey Suriye ile Anadolu arasında doğu- batı ekseninde bir set şeklinde uzanan bu masif kayalık alan üzerinde kuzey- güney ekseninde ulaşımı sağlayan çok sayıda vadi geçidi mevcuttur. Yazılı kaynaklardan adından sıklıkla söz edilen Kaşiyari Dağları'ndaki mevsimlik akış sergileyen dereler, su kaynaklarının aktığı ve ulaşım için uygun şartlar sunan vadilerin yer aldığı Cizre-İdil-Nusaybin ve buranın hemen kuzeyini oluşturan Midyat-Savur ve Gerçüş arasındaki kayalık alanın Yeni Assur Dönemi yazılı kaynaklarında sıklıkla bahsedilen bir geçiş güzergâhı olmasına rağmen lokalizasyon açısından yerleşim alanlarının netlik kazanmadığı bir mekânsal alanı temsil etmektedir. Tur Abdin Dağları'ndaki yerleşim alanlarının geneli, kireç taşı kayalık alanlar üzerinde olduğu için ve geç dönemlerdeki ikincil kullanımlardan dolayı Assur varlığını gösteren izlerin oldukça kısıtlı olduğu bir gerçektir. Genellikle Geç Antik Çağ'a tarihlenen manastır, kale, kaya konut, kayalık alan yerleşimleri, tepe üstü yerleşimleri, işlik alanları, sarnıç gibi zengin kültürel bir dokuya sahip Kaşiyari Dağları'nda bu yapıları tespit etmek mümkündür. MÖ 1.binyılda Assur'un kullanmış olduğu ve güney-kuzey yönüne ulaşımı sağlayan çok sayıda farklı yol güzergâhının bu alandan geçmesi, burada bulunan bazı yapıların Assur ile de ilişki kurulabileceğini düşündürmektedir.

Yukarı Dicle Bölgesi'nin içinde yer alan Cizre-Silopi Ovası, tarihsel süreç içerisinde birçok uygarlığın elinde tutmak istediği stratejik bir noktadır. Bu alanın bölgeler arası geçişi sağlayan merkeziyetçi rolü oldukça önemlidir. Özellikle Cizre ilçesinin hemen güneybatısında Saklan Çayı'nın akış sergilediği Yukarı Saklan Vadisi yer almaktadır. Yukarı Saklan Çayı Vadisi'nin güzergâhı dikkate alındığında kuzey-güney ekseninde ulaşımın sağlanması adına uygun şartlar oluşmaktadır. Cizre'nin güneyinden, Yukarı Saklan Vadisi üzerinden İdil-Midyat-Savur ve Bismil istikametindeki yol hattında yer alan içme suyu kaynaklarının varlığı, patika yollarının ulaşıma uygun şartlar sunması, güvenlik açısından da uygun görünmektedir. Nitekim Yukarı Saklan Vadisi içerisinde yer alan Gre Sor Höyüğü'nde tespit edilen Assur seramikleri, İdil ilçe sınırları içerisinde yer alan Alemdağı'nda Yeni Assur Dönemi'ne

ait bazalt kabartmaların yanı sıra bu alanın doğusundaki Taşköy'de (Arbe) tespit edilen ve Assur Dönemi'ne ait olduğu düşünülen kaya kabartmaları, bu güzergâhın Assur tarafından kullanıldığını desteklemektedir.

Diğer bir güzergâhın ise Süfan Deresi üzerinden sağlandığı düşünülmektedir. Söz konusu güzergâh, Süfan Deresi'nden Oymak-Sarıköy-Taşköy-Midyat-Savur ve Bismil şeklinde ya da Oymak-Sarıköy-Taşköy- Midyat ve Gerçüş istikametinde ilerlemesi muhtemeldir. Nitekim Dicle Nehri Vadisi ulaşım açısından düşünüldüğünde, Cizre ilçesinin kuzeyinden Botan Nehri'nin Dicle Nehri ile birleştiği noktaya kadar olan kesim topoğrafik açıdan Dicle Nehri'nin oluşturmuş olduğu sarp ve derin vadi içerisinde nehrin o dönemdeki debisi de düşünüldüğünde uygun olmadığı açıktır. Dicle Nehri üzerinden suyun akımından yararlanılarak kuzeyden güneye kereste vb. malzemelerin taşınmasında yararlanılmış olması mantıklı bir görüştür. Bunu destekleyecek bir başka unsur ise Dargeçit ve Güçlükonak sınırları içerindeki Ilısu Baraj Bendi sahasında gerçekleştirilen kurtarma kazıları kapsamında tespit edilen mevsimlik Assur yerleşimleri gösterilebilinir.

Orta Assur ve Yeni Assur Dönemi'nde I. Tiglat Pileser, II. Tukulti Ninurta ve III. Salmanassar'ın askeri seferler kapsamında, günümüz Cizre ilçe sınırları içerisinde Kebeli/Babil Köyü'nde yer alan ve kutsal sayılan *Šubnat* Nehri'nin kaynağında ritüelleri gerçekleştirdikten sonra stellerini diktirdikleri bilinmektedir. Bu noktadan yola çıkılarak kuzey yönünde ilerlendiğinde Oymak Köyü'ne varılmaktadır. Nitekim Alem Dağı veya Gre Ellim olarak bilinen bu alanda, Yeni Assur Dönemi'ne ait olduğu düşünülen stel parçalarının tespit edilmesi burasının Assur ile ilişkilendirilmiş önemli bir lokasyon olduğunu işaret etmektedir. Coğrafi konum açısından bölgeye hâkim bir noktada bulunan bu alandan sonra İdil/Mağaraköy olarak bilinen Kibak/Kivah/Kiwex Köyü ile Nusaybin/Taşköy Mahallesi'ne bağlı Yakınca Mezrası üzerinden Midyat'a ulaşılmakta; buradan da Savur veya Gerçüş üzerinden Dicle Nehri Havzası'na gelinmektedir. Ayrıca bu güzergâh kapsamında, Mağaraköy'den Yakınca'ya uğramadan yaklaşık 16km kuzeybatıdaki bir günlük yürüyüş mesafesinde yer alan Gülgöze Mahallesi'ndeki Hiseynika Kalesi'ne ulaşıldıktan sonra da Midyat'a varılabildiği dikkate alınmalıdır. Nitekim bu güzergâh üzerindeki Yakınca (Arbe) Mezrası'nda iki adet Yeni Assur Dönemi'ne tarihlendirilen kaya kabartması bulunmaktadır. Bunun dışında vadi içerisinde kayalık alan üzerinde tahkim edilmiş Yakınca Kalesi de bulunmaktadır. Kale yerleşiminde yığma teknikle inşa edilmiş yapı kalıntılarının yer almasının yanı sıra ana kayaya oyularak yapılmış çok sayıda kaya konut, sarnıç gibi mimari kalıntılar

mevcuttur. Kalenin doğusundaki vadi yamaçlarında da çok sayıda kaya mezarı saptanmıştır. Geç Antik Çağ yerleşimi olan Yakınca Kalesi'nin konumu göz önüne alındığında, MÖ 1. binyılda Assur'un askeri seferler kapsamında ordunun bu güzergâhı kullanmış olabileceği olasılığı oldukça yüksektir.

Diğer bir yol ağı ise Nusaybin ilçe merkezinde bulunan Girnavaz Höyüğü'nün hemen kuzeyinde, kaynak sularıyla beslenen Çağ Çağ Suyu'nun Tur Abdin Dağları'nı kuzey-güney ekseninde yaran ve ulaşım için uygun şartlar sunan vadi geçişinden olmalıdır. Ulaşım ağı, Nusaybin Ovası'nda önce Girnavaz Höyüğü'ne buradan da vadi içerisindeki Kelehe/Kalecik Kalesi'ne ulaşmaktadır. Kalecik'in hemen güneydoğusundaki yamaç yerleşiminde yol yapım çalışmaları kapsamında tahrip edilen alanda tespit edilen aralarında birkaç parça Assur seramiğinden de yola çıkılarak Erken Tunç Çağı'ndan Orta Çağ'a kadar kesintisiz bir yerleşim silsilesinin olduğunu söyleyebiliriz. Kalecik'ten kuzey yönüne devam edildiğinde Beyaz Su, Taşlıburç, Midyat/Sarıköy ve Midyat merkeze ulaşılmaktadır. Midyat merkezden Dicle Nehri Havzası'na ulaşmak için ya Midyat'tan Gerçüş'e geçilmekte, Gerçüş Ovası'ndaki Lilabadi Höyüğü, Tileyli Höyük üzerinden Gerçüş ilçe sınırları içerisinde yer alan Kışlak Kalesi'ne ulaşılmaktadır. Kışlak Kalesi'nin kuş uçumu yaklaşık 12km kuzeybatısında ve Dicle Nehri kıyısında 2023 yılında Jandarma'ya yapılan bir ihbarla tespit edilen, Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen Bağözü Nekropolü yer almaktadır. Bu nekropol alanının yaklaşık 8km kuzeybatısında Hirbemerdon Höyüğü yer almaktadır. Dicle Nehri'nin batı kıyında yer alan Hirbemerdon'un karşı kıyısında ise Assurla ilişkilendirilen Kale Arno yer almaktadır. Bağözü Nekropolü'nün bulunduğu kireçtaşı kayalık alanda da gözlenen yapı kalıntıları bu bölgede bir kale yerleşiminin bulunma ihtimalini güçlendirmektedir. Midyat üzerinden ele alabileceğimiz bir diğer güzergâh ise Dereiçi'nden Savur Kalesi'ne uzanmaktadır. Savur Kalesi'nden kuzey yönüne akış sergileyen Savur Çayı Vadisi'nden ise Hisar Kalesi'ne ulaşılmaktadır. Oldukça stratejik bir noktaya tahkim edilmiş Hisar Kalesi'nin 8km kuzeyinde Pınarbaşı/Matar Höyüğü yer almaktadır. Bu yerleşim yerinden sonra birbirlerine 5km'lik uzaklıkları geçmeyen Balcılar/Seledun Höyüğü, Gre Azer, Ambarçiya ve Ziyaret Tepe gibi höyük yerleşimleri gelmektedir.

Assur'un zaman zaman kayalık alanları kullandığını ve Kaşiyari Dağları'ndaki ulaşım ağlarını göz önüne aldığımızda burada yer alan genellikle Geç Antik Çağ'a tarihlenen Yakınca, Kalecik, Hiseynika, Kışlak, Savur, Hisar Kalesi ve Servan Kalesi gibi askeri tahkimatların kronolojik olarak daha erkene çekilebilme olasılığı

bulunmaktadır. Nitekim Nusaybin ilçesinin 40km doğusunda bulunan Turgutlu (Kemina) Mahallesi'nin 1,30km kuzeybatısında yer alan Servan Kalesi, Yeni Assur Dönemi seramiklerinin de tespit edildiği Servan Höyüğü'nün üzerine tahkim edilmiştir. Yukarı Dicle Bölgesi'nde Batman Çayı'nın akış sergilediği ve oldukça verimle tarım arazilerine sahip olan vadinin güney ve kuzey yakasında birbirine yaklaşık 10km uzaklıkta ve görüş açısında bulunan Şeyhçoban Tepeüstü ve Keleşadya Tepe/Diktepe'nin de bu vadi geçişini kontrol eden kale yerleşimleri olduğu düşünülebilinir.

Yukarı Dicle Bölgesi'nin peyzajı şekillendiren doğal faktörlerin başında gelen Dicle Nehri ve kolları, bölgenin sosyo-ekonomik ve siyasi yaşamında önemli rol oynamaktadır. Her coğrafyanın kendine özgü eksi ve artı yönleri mevcut olduğu gibi bu coğrafyalara hâkim olan medeniyetlerin suya erişim ve kullanımı da çeşitlilik göstermektedir. MÖ.1 binyılda Yukarı Dicle Bölgesi'nde yaşayan topluluklar, tarımsal faaliyetlerde, günlük ihtiyaçlarda, seramik üretiminde, taşımacılıkta, hayvancılıkta, ticarette veya savunma amaçlı olmak üzere farklı alanlarda suyun etkili bir şekilde kullanmışlardır. Yukarı Dicle Bölgesi'nde arazi ve su kullanımına dair tespitlerin yapıldığı ön çalışmalarda, bölgenin zengin su kaynakları, verimli topraklarının varlığının yanı sıra dağlarla çevrili korunaklı bir çanak bir görünüm sergilemesi tarımsal faaliyetler için büyük avantaj sağlamaktadır. Bölgeyi çevreleyen yüksek ve derin vadilerden akan suların biriktirmiş oldukları mil dolgusu nedeniyle düz ovalara suyu iletecek kanal izlerini kapatmış olabileceği gibi havzada zengin yer altı ve yer üstü su kaynakları nedeniyle doğal peyzajın Kuzey Mezopotamya'daki gibi bir gereksinime ihtiyaç olmadığı düşüncesine inanmaktayım. Yukarı Dicle Bölgesi'nde, verimli toprakların varlığı, yeterli yağışa sahip olması, yer altı su kaynaklarının zengin olmasının dışında gerek Assur merkezinden uzak; gerekse kuzeyindeki Urartu gibi hasım bir devlet ile bölgedeki vasal güçlerin de bulunduğu bir taşra bölgesinde büyük maliyetli devasa kanal sistemlerinin yapılmamış olması muhtemeldir.

Bu doğrultuda bölgede tespit ettiğimiz kanal hatlarına baktığımızda; birinci örnek, Üçtepe Mahallesi'nin güneydoğusunda kalan ve Göksu Deresi'nin içinde aktığı vadinin hem batı, hem doğu yamacında yer alan basit toprak kanaldır. Vadinin batı yamacında kalan kanal hattı, Üçtepe'nin yaklaşık 1km güneydoğusunda Göksu Deresi'nden kaynağını alıp batı yamacı boyunca Üçtepe'ye kadar devam etmektedir. Vadi'nin doğu yamacında yer alan kanal hattı ise Bismil/Türkmenhacı Mahallesi'nin yaklaşık 3.8km batısında hem Göksu Deresi'nden, hem de Türkmenhacı Mahallesi

yönünden gelen mevsimlik dere yatağından kaynağını alıp vadinin doğu yamacı boyunca devam etmektedir. Bu kanal hattı yaklaşık 4.2km uzunluğunda olup Üçtepe'nin hemen karşısında yer alan Göksu Mahallesi'nin içinden geçerek hemen kuzeyindeki tarımsal alanlara doğru devam etmektedir. Ancak bu kanal hattının tarihlendirilmesine yönelik herhangi bir bulgu bulunmamakla birlikte günümüzde kullanım gören bu basit kanal ağının erken dönem kanal hattı üzerine kurulmuş olması olasılığı da bulunmaktadır. Assur'un en önemli yerleşim yerlerinden birini oluşturan Üçtepe Höyüğü'nün çevresinde Yeni Assur Dönemi'nde tarımsal faaliyetlerin yanı sıra domestik amaçlı su kullanımına yönelik kanal hatlarının olması gerekmektedir.

Söz konusu kanalların ikincisi, Batman Ovası/Tılmıs Ovası'ndadır. Buradaki kanal sisteminde toprağa kazılmış su arkı mevcut olup İluh Deresi ile birleşmektedir. Nitekim Tılmıs Ovası'nda özellikle Kıra Dağı'nın eteklerinde itibaren su kaynaklarının olduğunu gösteren ark izleri mevcut olup günümüzde de Örmegöz Köyü'nün bulunduğu alandaki kaynak suyu faaldir. Tılmıs Ovası'nda yer alan kanal sisteminin Yeni Assur Dönemi'ne ait seramik buluntuların da tespit edildiği yerleşim yerlerinin yakınından geçmesi nedeniyle bu sistemin söz konusu yerleşim yerleri ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Söz konusu basit toprak yapımı kanal hattı, Yenipınar Höyüğü'nün kuzeydoğundan itibaren başlayarak Binatlı Höyük, Akça Höyük, İluh Höyük ve Balpınar Höyüğü'nün hemen yanından devam ederek Batman Çayı'na kadar ulaşan kurumuş dere yatağı ya da su arkı, bu bölgedeki yerleşimlerin tarımsal anlamda birbiriyle bağlantılı olduğunu düşündürtmektedir. Nitekim Danalı Höyüğü'nün (Gırnator) kuzeyinden başlayarak devam eden başka bir kanal hattı da aynı istikamette devam etmektedir. Söz konusu bu kanalın, ovada gerçekleştirilen tarımsal faaliyet sırasında tarlaların sürülmesiyle günümüzde tahrip olmuşsa da bazı bölümleri korunmuştur. Belirtilen su arklarının dışında Tılmıs Ovası'nda başka hatların da mevcut olduğu gözlemlenmiştir.

Üçüncü kanal ise Şırnak İli, Cizre ilçe merkezinin 27km kuzeydoğusunda ve 1990'larda güvenlik sebebiyle boşaltılmış olan Hisar Köyü'nün kuzeybatısındaki vadi boyunca yer almaktadır. Hisar Köyü Kanalı olarak adlandırılan bu kanal Gulan Deresi'nin aktığı vadide bulunmakta ve tipolojik olarak Kuzey Mezopotamya'daki kanal sistemlerine benzemektedir. Hisar Köyü'nün yaklaşık 650m kuzeyindeki sarp kayalık alana kadar izleri takip edilmiştir. Kanalın bu noktadan sonraki kısmı, güvenlik nedeniyle Askeriye'den izin alınamadığı için takip edilememiştir. Kanalın bazı kesimleri ana kayaya; bazı kesimleri ise toprağa açılmıştır. Vadinin sarp kesiminin

başlangıç noktasında moloz taşlarla örülen bir set duvarının üstünden ana kayaya oyulmuş olan kısmına kadar hatlar izlenmiş olup; ana kayaya oyulmuş kısmın vadi yamacı boyunca devam ettiği ve içinin akıntı toprakla dolduğu gözlemlenmiştir. Yaklaşık 600m uzunluğunda, 0.5m-1.5m arasında değişen bir genişliğe sahip kanal, yamaç boyunca topoğrafyaya göre kıvrımlaryapılarak oluşturulmuştur. Ayrıca söz konusu kanalın Hisar Köyü yakınlarında geç dönemlerde de modern malzeme ile onarılarak tekrar kullanım gördüğü anlaşılmıştır. Bu kanal hattının yer aldığı vadinin doğu yamacının karşısındaki batı yamacında da kanal ve değirmen yapıları gözlemlenmiş; ancak bölge güvenlik sebebiyle yasaklı olduğu için yine alana girilememiştir.

Yeni Assur Dönemi yazılı belgelerinden bölgedeki tarımsal faaliyetlere dair bilgi edinmemize rağmen yukarıda belirtilen olası kanallar dışında, şimdiye dek su sistemlerine ait herhangi sağlam bir bulgu tespit edilememesi birkaç hususla açıklanabilinir;

- ✓ Bölgenin sulama sistemlerine ihtiyaç duyulmayacak şekilde yağış alan bir bölge olması,
- ✓ Yeraltı su kaynakları açışından bölgenin zengin olması,
- ✓ Mezopotamya dünyasındaki topoğrafyaya göre daha engebeli bir özellik taşıdığından zamanla kanal sistemlerinin dolmuş olmaları,
- ✓ Bölgede direkt su sistemlerine yönelik belirgin bir çalışmanın yapılmamış olması,
- ✓ Dicle Nehri ve teraslarının yanı sıra nehrin kuzey ve güney kesimlerinde kalan vadilerden çay ve derelerden beslenen tarımsal alanların mevcut olması,
- ✓ Mezopotamya'da günümüze ulaşan kireçtaşı kayalık alanlara açılan kanal sistemleri varken Diyarbakır'ın özellikle Bismil ilçesindeki en yoğun tarımsal toprakların bulunduğu bölgede akarsular tarafından taşınmış alüvyal toprakların bulunması,
- ✓ Bölgede bitki örtüsünün yoksunluğu ve şiddetli kuraklık nedeniyle erozyonun yoğun olması,
- ✓ Günümüzde ağır iş makinaları ile tarımsal alanlarının yoğun sürülmesi ile tahribata uğraması ya da Assurluların çevre bölgelerinin aksine merkezi yönetim bölgelerine büyük yatırım yapmış olmasının yanında periferide düşmanı Urartu ile komşu olması veya oldukça maliyetli bir iş yükünden kaçınma gibi nedenler.

Özellikle homojen bir tablo gösteren II. Assurnasirpal ve III. Salmanassar'ın yönetimi sırasında Yukarı Dicle Bölgesi'nin kültürel peyzajını şekillendiren ve kahramanlıklarını anlatan stellerin yanı sıra arazi ve su kullanımı çerçevesinde sembolik peyzajın da yapılandırıldığını gösteren ve bir damga niteliğindeki kutsal su kaynakları veya ulaşılması zor dağlık alanlarda kabartma ve yazıtlar oluşturma girişimlerinin varlığı kültürel peyzajın diğer ünitelerini oluşturmaktadır. Dolayısıyla kozmik düzenin bir yansımasını teşkil eden inanç sistemleri içerisindeki anma mekânlarındaki krali dokunuşlar, Assur için fiziki coğrafyaya bırakılan bir damga niteliğindeki bu anıtların önemi yadsınamaz. II. Assurnasirpal'in krallığının ikinci yılında Nairi Ülkesi'ne gerçekleştirdiği askeri sefer kapsamında, ataları I. Tiglat Pileser ve II Tukulti Ninurta'nın da Assur için kutsal sayılan ve ritüellerin gerçekleştirildiği *Šubnat* Nehri'nin kaynağına diktirdiği Babil Steli önemli bir anıttır. Bugün bölge halkı tarafından Babil olarak da adlandırılan Kebeli Köyü'nün kuzeydoğusundaki Sufan Deresi'yle özdeşleştirilen ve kaynak sularının beslediği *Šubnat*'ın suya dayalı arınma ritüelinin gerçekleştirildiği sembolik peyzajın en önemli alanlarından birini oluşturmaktadır. Ayrıca Yukarı Dicle Bölgesi'nde, II. Assurnasirpal ve III. Salmanassar'ın zaferlerini, tanrılara olan bağlılıklarını ve imparatorluğun gücünü göstermek için birer propaganda aracı olarak kullandıkları diğer önemli arkeolojik materyaller ise Bismil/Üçtepe Höyük'de bulunan "Kurkh Monolitleri" olarak bilinen iki stelin dışında; İdil ilçesine bağlı Oymak (Rizok) Köyü'nün 3km batısında bulunan Alem (Elim) Dağı'nın zirvesinde tespit edilen Yeni Assur Dönemi stelleri, peyzajın yapılandırıldığını gösteren önemli anıtlardır.

Stellerin dışında Yukarı Dicle Bölgesi'nin genelinde Assur krallarının ön planda olduğu sahnelere sahip çok sayıda kabartma da mevcuttur. Genellikle ulaşılması zor, sembolik değeri yüksek ve peyzajı şekillendiren araçların başında gelen kabartmalarda, kralların taç giymesi, düşmanlarını alt etmesi, tanrılara adak sunması, anma töreni gibi sahnelere yer verilmiştir. Hiç şüphesiz Yukarı Dicle Bölgesi'nde Dicle'nin kaynağı olarak bilinen Bırkleyn Çayı'nın çıkış noktasındaki Orta Assur kralı I. Tiglat Pileser'e ait yazıt ve kabartmanın bulunduğu kutsal alan, III. Salmanassar (MÖ 858-824) tarafından da ziyaret edilmiş ve aynı şekilde buraya yazıt ve kabartmalar yaptırmıştır. Ayrıca Cudi Dağı'ndaki Şah Kabartmaları ve Kösreli Kabartması, Diyarbakır/Eğil Kabartması, Ergani/Gisgis Kabartması, Nusaybin/Yakınca Mezrası Kabartmaları gibi birçok Yeni Assur Dönemi anıtının yer aldığı noktaya yüklenen "hafıza alanı" misyonuyla bir marjinallik kazandırılmıştır. Kültürel peyzaj alanları, propaganda ve

ritüel amaçlı sembolik olarak sınırlandırılmış ve denetlenebilecek alanları göstermektedir.

Genel olarak Yukarı Dicle Bölgesi genelinde Assurlu kralların bu bölgeye olan ilgisi, eyaletlerin oluşturulması, tahkimli yapıların inşası, peyzajdan yararlanma adına köy tipi yerleşimlerin kurulması ve toplu nüfus nakilleri ile buralara insanların yerleştirilmesi, önemli lokasyon noktalarında krali tasvirlerin oluşturulmasıyla tarımsal ve sembolik peyzajın yanı sıra siyasi sınır hattı ve mekânsal kontrol ağı inşa etmelerinin temeli, bölgedeki arazi ve su yönetimine dayanmaktadır. Bu da bize Assur'un emperyalist yayılımı ve doğal kaynaklardan yararlanma modelini kapsayan çok bileşenli bir mekanizmanın işlevsel olarak peyzaj kullanımına dayandığı ve maddi kültür üzerinde baskın etkisinin olduğunu işaret etmektedir. "*Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Arazi ve Su Kullanımı*" başlıklı bu doktora tez çalışmasının kapsamında, MÖ 1.binyıl boyunca Assur'un taşra toprakları olan Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel faktörler göz önüne alınarak buradaki kültürel peyzajın yapılandırma süreçlerini Assur'un amaçları doğrultusunda ele aldığım bu araştırma, bizim tespitlerimizin ve değerlendirmelerimizin ötesinde çok geniş coğrafyayı kapsayan Assur'un bu periferi bölgesinde Assur'a ait arazi ve su kullanımını detaylandıracak başka verilerin tespiti ile daha da anlam kazanacaktır.

KAYNAKÇA

Adamo, N. ve Al-Ansari, N. (2020). The Neo-Assyrians: Warriors and Canal Builders under Sennacherib (911-609BC). *Journal of Earth Sciences and Geotechnical Engineering, 10(3),* 59-86.

Adams, McC. R. (1965). *Land Behind Baghdad: A History of Settlement on the Diyala Plains.* Canada, Toronto: The University of Chicago Press.

Adams, R. M. (1981). *Heartland of Cities: Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates*. London: The University of Chicago Press.

Akbaş, N. ve Özer, İ. (2020). Müslümantepe (Diyarbakır) Orta Çağ Yerleşiminde Yaşam Uzunluğu. *Antropoloji, 39,* 1-17.

Akçay, A. ve Özbilen, S. (2018). Yeni Asur Dönemi'nde Yukarı Dicle Bölgesi ve Tarihi Coğrafya İçin Bazı Öneriler. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8(15),* 537-563.

Akçay, A ve Özbilen, S. (2021). Kırsal Peyzaja Krali Dokunuşlar: Tarımsal Kolonizasyon Bağlamında Asur Su Kanallarının Önemi. İ. Akkaş ve M. Karakoç, (Eds.), *Prof. Dr. Jak Yakar'ın Danışmanlığı'nda, Anadolu'da Etnoarkeoloji Araştırmaları (Prehistorik Dönemlerden Günümüze Kadar)* (ss. 69-89). İstanbul: Doruk Yayımcılık.

Akkermans, P. M. M.G. ve Wiggermann, F. A. M. (2015). West of Aššur: The Life and Times of the Middte Assyrian Dunnu at Tell Sabi Abyad, Syria. B. S. Düring (Ed.), *Understanding Hegemonic Practices of the Earlyassyrian Empire: Essays Dedicated to Frans Viggermann (ss.* 89-123). Leiden: Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten,

Albayrak, İ., Öz Kiriş, E. ve Erol, H. (2019). Çivi Yazılı Belgeler ve Arkeolojik Verilere Göre Eski Babil Döneminde Nehir Ulaşımı. *Archivum Anatolicum (ArAn), 13(1),* 9-42.

Albenda, P. (2018). Royal Gardens, Parks, and the Architecture Within: Assyrian Views. *Journal of the American Oriental Society, 138 (1),* 105-120.

Algaze G. (1989). A New Frontier: First Results of the Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, 1988. *Journal of Near Eastern Studies, Vol. 48 (4),* 241-281.

Algaze, G. (1992). The Tigris-Euphrates Archeological Reconnaissance Project,1990. *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (ss.425-446). Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara,

Algaze, G., Hammer, E., Parker, B., Breuninger, R. ve Knudstad, J. (2012). The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, Final Report of the Cizre Dam and Cizre-Silopi Plain Survey Areas. *Anatolica XXXVIIIX,* 1-115.

Alp M. (2015). Efsanelerden Masallara Cinlerin Şehri: Nusaybin. Mardin Sürdürülebilir Turizm Projesi M.S.T Projesi, 28-33.

Altaweel, M. (2004). *The Landof Ashur: A Study of Landscape and Settlement in the Assyrian Heartland* (Unpublished Doctoral thesis). The University of Chicago, The Faculty of the Division of Humanities, Chicago, Illiois.

Altaweel, M. (2008). Investigating Agricultural Sustainability and Strategies in Northern Mesopotamia: Results Produced Using a Socio-Ecological. *Journal of Archaeological Science, 35,* 821-835.

Altaweel, M. (2019). Southern Mesopotamia: Water and the Rise of Urbanism. *Wires Water, 6(4),* 1-7.

Altaweel, M. ve Squitieri A. (2018). *Revolutionizing a World: From Small States to Universalism in the Pre- Islamic Near East*. London: UCL Press,

Altun, S. (2015). The Reflection of the Mesopotamia Water Transportations in Figurative Arts. *International Journal of Environment and Geoinformatics, 2(3),* 57-60.

Amrhein, A. (2015). Neo-Assyrian Gardens: a Spectrum of Artificiality, Sacrality and Accessibility. *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes, 35(2),* 91-114.

Apaydın, B. (2019). Palimpsest Kavramı ve Mekânsal Dönüşüm. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication – TOJDAC, 9(2),* 90-103.

Arınç, K. (2015). Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Tarihî Coğrafyasına Analitik Bir Yaklaşım. S. Zaman ve O. Coşkun (Eds.), *Coğrafya'ya Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Hayati Doğanay* (ss.257-285). Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Aston, M. (1985). *Interpreting the Landscape, Landscape Archaeology and Local History*. London and New York: Routledge is an imprint of the Taylor & Francis Group.

Atalay, İ., Altunbaş, S., Coşkun, M. ve Siler, M. (2020). *Taşların Ekolojisi ile Topografyanın Toprak Oluşumu, Tarım ve Ormancılık Açısından Önemi.* İzmir: Meta Basım Matbaacılık.

Atik, M., Taşkan, G. ve Balta, S. (2022). Kırsal-Tarımsal Peyzajların Korunmasında GIAHS Küresel Öneme Sahip Tarımsal Miras Sistemleri ve Akdeniz Selge Örneği. *Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 59 (2),* 347-362.

Atuk N. (1995). *Türkiye'den Suriye'ye Akan Yerüstü ve Yer Altı Suyu Miktarı ve Bunların Ekonomik Değerleri* (Uzmanlık Tezi), Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı. Dış Ekonomik İlişkiler Genel Müdürlüğü. Yayın No: DPT:2422.

Ay, E. (2002). 2000 yılı Müslüman Tepe (Şahintepe) Kazısı. N. Tuna ve J. Velibeyoğlu (Eds.), *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları* (ss.491-515). Ankara: TAÇDAM.

Ay, E. (2004). 2001 yılı Müslüman Tepe Kazısı. N. Tuna, J. Greenhalgh ve J. Velibeyoğlu (Eds.), *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları* (ss.375-386). Ankara: TAÇDAM.

Ay, E. (2012). *Kapsamlı Arkeolojik Yüzey Araştırma Projesi.* Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Araştırma Projeleri Yönetim Birimi (FEF.08.09).

Ay, E. (2022). Müslümantepe Kazısı Işığında Hurri-Subari Ülkesinde Kentleşme Fenomeni. M, Işıklı, E. Fidan, A, Türker, M.A. Yılmaz (Eds), *MÖ III. Binyılda Anadolu* (ss.675-698). İstanbul: Ege Yayınları.

Ay, E., Ay, A. ve Tarhan, Ç. M. (2010). Müslüman Tepe. *Aktüel Arkeoloji Dergisi,* ss.84-89.

Ay, E., Ay, A. ve Tarhan, Ç. M. (2013). Müslüman Tepe Kazıları 2005-2008. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve Diyarbakır Müze Müdürlüğü (Eds.), *Ilısu Barajı ve Hes Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları* (ss.277-306). Diyarbakır: Diyarbakır Müze Müdürlüğü-Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Ay, Ş. (2013). "Mis pi" - "Pīt pi" Ritüelleri ve Eski Mezopotamya'da İnsan Tanrı İlişkisi. *Tarih Okulu Dergisi (TOD), 6(XV),* 1-21.

Bagg, A. M. (2000a). Irrigation in Northern Mesopotamia: Water for the Assyrian Capitals (12th–7th centuries BC). *Irrigation and Drainage Systems, 14*, 301–324.

Bagg, A. M. (2000b). *Assyrische Wasserbauten.* Baghdader Forschungen Band 24. Deutsches Archaologisches İnstitüt Orient-Abteilung. Mainz: Verlag Philipp Von Zabern- Mainz am Rhein.

Bagg, A. M. (2004). Assyrian Hydraulic Engineering. Tunnellig in Assyria and Technological Transfer. H-D. Bienert ve J. Haser (Eds.), *Men of Dikes and Canals The Archaeology of Water in the Middle East* (ss.355–364). Rahden/Westf: Leidorf, Orient-Archäologie, Band 13, Verlag Marie Leidorf GmbH.

Bagg, A. M. (2012a). An den Wassern von Ninive, Sanheribs Wasserbauten für die assyrische Metropole. *Antike Welt, 2,* 29–36.

Bagg, A. M. (2012b). Irrigation. D. T. Potts (Ed.), *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East, First Edition* (ss.261-278). UK: John Wiley & Sons, Blackwell Publishing Ltd.

Bagg, A. M. (2017). Assyrian Technology. E. Frahm (Ed.), *A Companion to Assyria* (ss. 511-521). New Haven: Wiley & Sons, Blackwell.

Bagg, A. M. (2021). The Geography of the Neo-Assyrian Empire. *The Ancient Near East Today, Current News About The Ancient Past* (ss. 1-9). (https://www.asor.org)

Barın, G. (2009). Ilısu Klasik Yüzey Araştırmaları 2007. F. Bayram ve A. Özme (Yay. Haz.), *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt* (ss.37- 48). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 3172-1, Ankara.

Barın, G, Akın, E. ve Şahin, F.S. (2004). Ilısu Klasik Yüzey Araştırmaları 2002. K. Olşen, F. Bayram, A. Özme ve N. Ülgen (Yay. Haz.)*, 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt* (ss. 127- 138). Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara.

Bartl, P. V. (2012). Giricano and Ziyaret Tepe: Two Middle Bronze Age Sites in the Upper Tigris Region. N. Laneri, P. Pfälzner ve S. Valentini (Eds.), *Looking North, The Socioeconomic Dynamics of Northern Mesopotamian and Anatolian Regions during the Late Third and Early Second Millenium BC* (ss.175-191). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Bartl, P.V. (2014). The Upper Tigris-Cultural Autonomy or Interdependence? The Case of Ziyaret Tepe and Giricano. D. Bonatz, (Ed.), *The Archaeology of Political Spaces The Upper Mesopotamian Piedmont in the Second Millennium BCE,* (ss. 131-150). Berlin/Boston: Topoi Berlin Studies of the Ancient World, Volume 12, Walter de Gruyter GmbH & Co. KG.

Başoğlu, O. ve Pehlevan, C. (2016). Asağı Salat Höyüğü Zooarkeoloji Çalısmaları. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi,15(58),* 989-997.

Baştürk, E. (2006). *Assur Devleti'nin Yukarı Dicle Yayılımı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Baştürk, E. (2010). Assur Devletinin Yukarı Dicle Vadisi Yayılımı ve Politik Uygulamaları. D. B. Erciyas (Ed.), *Güney Doğu Anadolu Araştırmaları Sempozyumu, YAS 3 (2009)* (ss. 139-155). İstanbul: Ege Yayınları.

Baştürk, E. (2014). *Arkeolojik Veriler Işığında Botan Vadisi'ndeki MÖ II. Binyıl Kültürleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Baykara Silibolatlaz, D. (2019). Tatıka Erken Tunç Çağı (I-II) Ritüel Uygulamalarının Zooarkeolojik Açıdan Değerlendirmesi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences, 18(1),* 549-564.

BÇDR, (2022). Batman İli 2021 Yılı Çevre Durum Raporu. ÇED ve İzin Şube Müdürlüğü (Yay. Haz.), Batman Valiliği, Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği İl Müdürlüğü, Batman.

Beaumont, P. (1971). Qanat Systems In Iran. *Hydrological Sciences Journal, 16(1),* 39-50.

Benedict, P. (1980). Güneydoğu Anadolu Yüzey Araştırması. Çambel, R.J. Braidwood (Eds.), *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları I* (ss.107-193). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Benek, S. (2009). Ortaya Çıkışı, Gelişme Seyri ve Bölgeye Etkileri Bakımından Güneydoğu Anadolu Projesi (Gap). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 64 (3),* 45-71.

Bernbeck, R., Costello, S. ve Ünal, N., (2004). Excavations at Yenice Yanı 2002. *25. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt* (ss.117-126). Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara,

Bernbeck, R. ve Costello, S. (2011). Yenice Yanı: Bir Geç Kalkolitik-Demir Çağ Köyü'nde Sondaj Çalışmaları. N. Tuna ve O. Doonan (Eds.), *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları* (ss.653-686). Ankara: TAÇDAM.

Berthon, R. (2014). Small but Varied: The Role of Rural Settlements in the Diversification of Subsistence Practices as Evidenced in the Upper Tigris River Area (Southeastern Turkey) During the Second and First Millennia BCE. *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology & Heritage Studies, 2 (4),* 317-329.

Bildirici, İ.Ö. ve Abbak, R.A. (2020). Türkiye ve Çevresinde SRTM Sayısal Yükseklik Modelinin Doğruluğu. *Geomatik Dergisi, 5(1),* 01-09.

Bonacossi D. M.(2014). River Navigation and Transport in Northern Assyria. The Stone Quay-walls of the Rivers Gomel and Al-khazir in the Navkur Plain, Iraqi Kurdistan. S. Gaspa, A. Greco, D. M. Bonacossi, S. Ponchia ve R.Rollinger (Eds.), *From Source To History; Studies on Ancient Near Eastern Worlds and Beyond (Dedicated to Giovanni Battista Lanfranchi on theOccasion of His 65th Birthday on June 23, 2014). Alter Orient und Altes Testament Band 412* (ss.441-453). Münster: Ugarit-Verlag.

Bonacossi, D. M. (2017a). Water for Assyria: Irrigation and Water Management in the Assyrian Empire. L.P. Petit ve D. M. Bonacossi (Eds.), *Nineveh The Great City: Symbol of Beauty and Power* (ss.132-136). Leiden: Papers on Archaeology of the Leiden Museum of Antiquities 13, Sidestone Press.

Bonacossi, D. M. (2017b). The Rural Landscape of Nineveh. L.P. Petit ve D. M. Bonacossi (Eds.), *Nineveh The Great City: Symbol of Beauty and Power* (ss.137-141). Leiden: Papers on Archaeology of the Leiden Museum of Antiquities 13, Sidestone Press.

Bonacossi D. M. (2018a). The Creation of the Assyrian Heartland: New Data From the 'Land Behind Nineveh'. B. S. Düring ve T.D.Stek (Eds.), *The Archaeology of Imperial Landscapes: A Comparative Study of Empires in the Ancient Near East and Mediterranean World* (ss.48-85). United Kingdom: Cambridge University Press.

Bonacossi, D. M. (2018b). Water for Nineveh. The Nineveh Irrigation System in Regional Context of the 'Assyrian Triangle': A first Geoarchaeological Assessment. H. Kühne (Ed.), *Water for Assyria* (ss.77-116). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
Bonacossi, D. M. (2018c). Twelve Royal Stelas for Twelve Great Gods: New Discoveries at the Khinis Monumental Complex. *Ash-Sharg, 2(2),* 76-97.

Bonacossi, D. M. (2020). Modelling the North Assyrian İmperial Core. K. Gavagnin ve R. Palermo, (Eds.), *Imperial Connections, Interactions and Expansion from Assyria to the Roman Period, Volume 2, Proceedings of the 5th "Broadening Horizons" Conference (Udine 5-8 June 2017)* (ss.3-12). Trieste: Edizioni Università di Trieste, West & East.

Bonacossi, D. M. (2021). Faces in Stone, Rock Art in the Duhok Region (Kurdistan Region of Iraq) A Seriously Threatened Cultural Heritage. *Stolen Heritage, Antichistica 29(6),* 35-78.

Bonacossi D. M. ve Iamoni M. (2015). Landscape and Settlement in the Eastern Upper Iraqı Tigris and Navkur Plains: The Land of Nineveh Archaeological Project, Seasons 2012–2013. *Iraq, 77(1),* 9-39.

Bonacossi, D. M. ve Qasım, H. A. (2022). Irrigation and Landscape Commemoration in Northern Assyria, the Assyrian Canal and Rock Reliefs in Faida (Kurdistan Region of Iraq): Preliminary Report on the 2019 Field Season. *Iraq*, 1-39.

Brakel, K. (2015). Toprak Atlası. F. Yavuz (Ed.), *Toprak, Araziler ve Tarlalar Hakkındaki Olgular ve Rakamsal Veriler.* Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği.

Brancato, R. (2020). Frontier Land and Rural Settlement in The Upper Tigris River Valley (South-Eastern Turkey) from Roman to Byzantine Age (Second-Sixth Centuries AD). K. Gavagnin ve R. Palermo (Eds.), *Proceedings of the 5th "Broadening Horizons" Conference (Udine 5-8 June 2017) Volume 2, Imperial Connections, Interactions and Expansion from Assyria to the Roman Period* (ss. 271-288). Trieste: West & East, Monografie, Edizioni Università di Trieste.

Branting, S., Wilkinson, T.J. Christiansen, J., Widell, M., Hritz, C., Ur, J., Studevent-Hickman, B. ve Altaweel, M. (2013). The 'External Economy': Networks and Trade, T.J. Wilkinson, M. Gibson, M. Widell (Eds.), *Models of Mesopotamian Landscapes, How small-Scale Processes Contributed to the Growth of Early Civilizations* (ss.140-151). Oxford: BAR International Series 2552, Archaeopress Publishers of British Archaeological Reports,

British Museum. (https://www.britishmuseum.org/ (© The Trustees of the British Museum).

Bryce, T. (2005). *The Kingdom of the Hittites New Edition*. New York: Oxford University Press.

Buringh, P. (1960). *Soils and Soil Condıtıons in Iraq*. Baghdad: The Ministry of Agriculture.

Can, Ş., Bozkurt, E., Ağırsoy, B., Kereci, M., Çiftçi, Ş. ve Ekinbaş-Can, Ö. (2023). Ambar Vadisi ve Çevresi 2021 Yüzey Araştırması. C. Keskin (Editör), *38. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt* (ss. 369-384). Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ana Yayın No: 196/3, Ankara.

Canpolat E. ve Bozdoğan M. (2019). Beyazsu Havzası'nın (Mardin) flüvyal jeomorfolojisi ve hidrografik özellikleri. *Türk Coğrafya Dergisi 73*, 96-105.

Chanson, H. ve Whitmore, R. L. (1998). Gold Creek Dam and its Unusual Waste Waterway (1890-1997): Design, Operation, Maintenance. *Can. Jl of Civil Eng. 25 (4),* 755-768.

Cordova, C.E. (2020). The Degradation of the Ancient Near Eastern Environment. D. C. Snell, (Ed.), *A Companion to the Ancient Near East, Second Edition* (ss.65-84). USA: Wiley Blackwell.

Coşkun, A. (2013). Gre Abdurrahman Höyük/ Diyarbakır: Assur Yerleşimi. *Arkeo Atlas: Yaşayan Geçmişin Dergisi, 8,* 138-141.

Coşkun, N., Ayman, İ., Yumruk, Ş. ve Aşkar, İ.T. (2019). Ambar Vadisi ve Çevresi 2021 Yüzey Araştırması. C. Keskin (Yay. Haz.), *36. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt* (ss. 175-194). Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları Yayın No: 184/3, Ankara.

Coşkun-Köse, N. (2005). *Diyarbakır-Bismil Yüzey Araştırmasında (Dicle'nin Güneyi) Saptanmış Yerleşimlerin Çanak Çömlek Malzemesinin Değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Çeçen, K. (1992). *Bent*. TDV İslam Ansiklopedisi. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. 5. Cilt. s.460-465. (https://islamansiklopedisi.org.tr/bent).

D'Agostino, A. (2009). The Assyrian–Aramaean İnteraction in the Upper Khabur: the Archaeological Evidence from Tell Barri İron Age Layers. *Syria Archéologie, art et histoire, 86,* 17-41.

D'agostino, A. (2011). The Upper Khabur and Upper Tigris Valleys between the end of the Late Bronze Age and the Beginning of the Iron Age: An Assessment of the Archaeological Evidence (Settlement Patterns and Pottery Assemblages). K. Strobel, (Ed.), *Empires after the Empire: Anatolia, Syria and Assyria After Suppiluliuma II(ca. 1200-800/700 B.C.)* (ss. 87-137). Floransa: LoGisma Editore.

D'Agostino, A. (2014). The Upper Khabur and the Upper Tigris Valleys During the Late Bronze Age: Settlements and Ceramic Horizons. D. Bonatz, (Ed.), *The Archaeology of Political Spaces* (ss.169-199). Berlin/ Boston: De Gruyter.

D'Agostino, A. (2016). The Contribution of Pottery Production in Reconstructing Aspects of Local Rural Economy at The Northern Frontier of the Neo-Assyrian Empire. J.C.M. Garcia, (Ed.), *Dynamics of Production in the Ancient Near East 1300–500 BC* (ss.107-124). Oxford/Philadelphia: Oxbow Books.

Dalley, S. ve Oleson J. P. (2003). Sennacherib, Archimedes, and the Water Screw: The Context of Invention in the Ancient World. *Technology and Culture, 44(1),* 1-26.

Dalley, S. (1993). Mesopotamian Gardens and the Identification of the Hanging Gardens of Babylon Resolved. *Garden History, 21(1),* 1-13.

Dalley, S. (1994). Nineveh, Babylon and the Hanging Gardens: Cuneiform and Classical Sources Reconciled. *Iraq, 54,* 45-58.

Davey, C. J. (1985). The Negüb Tunnel. *Iraq, XLVII,* 49-55.

DÇDR, (2017). Diyarbakır İli 2016 Yılı Çevre Durum Raporu. Diyarbakır Valiliği, Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü (Yay. Haz.), Diyarbakır.

De Feo, G., Angelakis, A. N., Antoniou, G.P., El-Gohary, F., Haut, B., Passchier, C.W. ve Zheng, X.Y. (2013). Historical and Technical Notes on Aqueducts from Prehistoric to Medieval Times. *Water, 5,* 996-2025.

Decker, M. J. (2021). Late Antique Farming. D. Hollander, T. Howe (Eds), *A Companion to Ancient Agriculture* (ss. 633-648). USA: Wiley Blackwell.

Dezső, T. (2006). Šubria and the Assyrian Empire. *Acta Ant. Hung. 46,* 33-38.

Dezső, T. (2012). *The Assyrian Army, I. The Structure of the Neo-Assyrian Army, as Reconstructed from the Assyrian Palace Reliefs and Cuneiform Sources. 2. Cavalry And Chariotry*. Budapest: Antiqua et Orientalia 3. Eötvös University Press.

Dezső, T. (2016). *The Assyrian Army II. Recruitment and Logistics.* Budapest: Antiqua et Orientalia 6. Eötvös University Press.

Dezső,T. (2018). Assurluların Anadolu Seferleri/Assyrian Campaigns to Anatolia. K. Köroğlu ve S. F. Adalı, (Eds), *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/The Assyrians Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus* (ss.128-161). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Dezső, T. (2022). *The Assyrian Army, III. The Assyrian Army on Campaign. 1. Musters and Marching.* Budapest: Antiqua et Orientalia 10, Eötvös University Press.

Dilek, Y. (2019). *Eski Mezopotamya Dini Ritüelleri ve Kullanılan Objeler* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Dilek, Y. ve Bahar, H. (2019). Eski Mezopotamya Dininde ve Ritüellerinde Nesnelerin Kutsallığı ve Önemi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 6 (3),* 1340-1372.

Durmuş, E. (2018). Diyarbakır İlinde Yerleşmelerinin Yükselti Basamaklarına Göre Dağılışı. *TÜCAUM 30. Yıl Uluslararası Coğrafya Sempozyumu* (ss.336-354). Ankara.

Durmuş, E. ve Dağlı, D. (2020). Diyarbakır İli'nde Kırsal Yerleşmelerin Kuruluşunu Etkileyen Değişkenlerin Coğrafi Analizi. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE), 41,* 259-279.

Duymuş-Florioti, H. H. (2012a). Yeni Asur Devri'nde Gerçekleştirilen Toplu Nüfus Nakillerinden Örnekler. *History Studies: International Journal of History, 4(2),* 149-168.

Duymuş-Florioti, H. H. (2012b). Yeni Asur Metinlerinde Geçen "Masennu" Unvanlı Bazı Memurlar. *Tarih Araştırmaları Dergisi, 3(52)*, 1-21.

Duymuş-Florioti, H. H. (2012c). M.Ö. I. Binyıl'da Mezopotamya'da Nehir Ulaşımı: Asur Örneği. *History Studies: International Journal of History, 4 (4),* 147-159.

Duymuş Florioti, H. H. (2016). *Eski Yakındoğu Üzerine Notları*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Düring, B. S. (2015). Reassessing the Dunnu Institution in the Context of the Middle Assyrian Empire. *Ancient Near East Studies, 52*, 47-68.

Düring B. S. (2018). Engineering Empire: A Provincial Perspective on the Middle Assyrian Empire. B. S. Düring ve T. D. Stek (Eds.), *The Archaeology of Imperial Landscapes: A Comparative Study of Empires in the Ancient Near East and Mediterranean World* (ss.21-47). Cambridge: Cambridge University Press.

Düring B. S. (2020a). Four-A Patchwork Empire. *The Imperialisation of Assyria An Archaeological Approach* (ss. 61-94). Cambridge: Cambridge University Press.

Düring B. S. (2020b). Three-The Rise Of Assyria, *The Imperialisation of Assyria An Archaeological Approach* (ss. 41-60). Cambridge: Cambridge University Press.

Eliade, M. (2000). *Dinler Tarihine Giriş*, (L. Arslan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Elibüyük, M. ve Yılmaz, E. (2010). Türkiye'nin Coğrafi Bölge ve Bölümlerine Göre Yükselti Basamakları ve Eğim Grupları. *Coğrafi Bilimler Dergisi, 8 (1),* 27-55.

Elibüyük, M. ve Yılmaz, E. (2012). Türkiye'de Sıcaklık Mevsimlerinin Ana Morfolojik Ünitelere göre Değişimi 1: Ovalar ve Havzalar. *Coğrafi Bilimler Dergisi, 10 (2),* 165-193.

Ellison, E. R. (1978). *A Study of Diet in Mesopotamia (c.3000- 600 BC) and Associated Agricultural Techniques and Methods of Food Preparation*, (Unpublished Doctoral thesis). University of London, Faculty of Arts.

Elmastaş, N. (2000). Su Potansiyeli Açısından Bir Araştırma: Dicle Havzası. *Öneri Dergisi, 3 (13),* 135-141.

Erim-Özdoğan, A. ve Sarıaltun, S. (2011). Ilısu Baraj Alanı Garzan Vadisi ve Batman Çayı Çevresi Kültür Envanteri. N. Tuna ve O. Doonan (Eds.), *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları* (ss.945-1146). Ankara: TAÇDAM.

Erim Özdoğan, A. ve Gündüzalp, S. (2018). Çemialo Sırtı Batman- Beşiri-Yazıhan Köyü. F. Baş, (Kor.), *Batman Müzesi Ilısu Barajı Hes Projesi Arkeolojik Kazıları* (ss. 201-240). Batman: Fikirzen Ajans Rekramcılık.

Erinç, S. (1980). Kültürel Çevrebilim Açısından Güneydoğu Anadolu. H. Çambel ve R.J. Braidwood (Eds.), *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları I* (ss.65-82). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Erkanal, H. (1985). 1984 Girnavaz Kazıları. *7. Kazı Sonuçları Toplantısı* (ss. 201-210). Ankara.

Erkanal, H. (1987). 1986 Cudi Dağı Araştırması. *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II* (ss. 111-118). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.

Erkanal, H. (1988). 1987 Girnavaz Kazıları. *10. Kazı Sonuçları Toplantısı I* (ss. 273-286). Ankara.

Erkanal, H. (1991). 1989 Girnavaz Kazıları. *12. Kazı Sonuçları Toplantısı I* (ss. 277-292). Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

Erkanal, H. (2007). Mezopotamya'ya Açılan Kapı: Nusaybin. İ. Özçoşar (Haz.), *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya* (ss. 1-16). İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No: 7.

Erkanal-Öktü, A. ve Erkanal, H. (2020). *Assur Döneminde Cudi Dağı.* Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Ertuğ, F. (2019). Arkeolojinin "Görünmeyenleri": Gündelik Yaşamda Yaygın, Kazılarda Az Bulunan Ögeler. P. Çaylı, I. Demirtaş, B. Eser (Eds.). *Arkeolojiyle Geçen Yarım Asır: Sevil Gülçur Armağanı* (ss. 237-262). Ankara: Bilgin Kültür Sanat.

Fales, F. M. (1990a). The Rural Landscape of the Neo-Assyrian Empire: A Survey. *State Archives of Assyria Bulletin IV,* 81-142.

Fales, F. M. (1990b). Grain Reserves, Daily Rations, and the Size of the Assyrian Army: a Quantitative Study. *State Archives of Assyria Bulletin IV*, 23-34.

Fales, F. M. (1995). Rivers in Neo-Assyrian Geography, M. Liverani, (Ed.), *Neo-Assyrian Geography* (ss.204-215). Roma: History and Archaeology of the Ancient Near East.

Fales, F. M. (2002). The Djezireh in Neo-Assyrian Sources. M. Al-Maqdissi, M. A. Karim, A. Al-Azm ve M. D. Al-Khoury (Eds.), *Documents D'archeologie Syrienne I: The Syrian Jezira Culturel Heritage and Interrelations* (ss.181-199). Damaskus: Ministere de la Culturel Direction Generale des Antiquites et des Musees.

Fales, F. M. (2010). Production and Consumption at Dūr-Katlimmu: A Survey of the Evidence. H. Kühne (Ed.), *Dur-Katlimmu 2008 and Beyond* (ss.67-85), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Fales, F. M. (2011). Moving around Babylon: On the Aramean and Chaldean Presence in Southern Mesopotamia. E. Cancik-Kirschbaum, M. V. Ess ve J. Marzahn (Eds.), *Babylon: Wissenskultur in Orient und Okzident* (ss.91–112). Berlin: de Gruyter.

Fales, F. M. (2017). Khinis/Bavian: Changing Models for an Assyrian Monumental Complex. L. Battini, (Ed.), *Ash-sharq: Bulletin of the Ancient Near East, Volume 1/2* (ss.237–274). Oxford: Archaeopress Publishing.

Fales, F. M. (2020). The Rural Hinterland of Assyrian Cities: Clusters of Toponyms. M. Cammarosano, E. Devecchi ve M. Viano (Eds.) *talugaeš witteš, Ancient Near Eastern Studies Presented to Stefano de Martino on the Occasion of his 65th Birthday* (ss. 121-140). Münster: Kasion 2, Zaphon.

Fales, F. M. ve Fabbro, R. (2014). Back to Sennacherib's Aqueduct at Jerwan: A Reassessment of the Textual Evidence. *Iraq, 76,* 65-98.

Favro, D. (2019). The Far Side of the Bridge: Eastern Perspectives on Roman Bridge Technology. *SELEVCIA IX*, 75-90.

Filipović, D. (2014). *Early Farming in Central Anatolia, an Archaeobotanical Study of Crop Husbandry, Animal Diet and Land Use at Neolithic Çatalhöyük.* England: BAR International Series 2667. Archaeopress.

Finkelstein, J. J. (1962). Mesopotamia. *Journal of Near Eastern Studies, 21(2),* 73–92.

Foster, C.P. (2009). *Household Archaeology and the Uruk Phenomenon: A Case Study from Kenan Tepe, Turkey* (Unpublished Doctoral thesis). University of California, Near Eastern Studies, Berkeley.

Frahm, E. (2017). The Neo-Assyrian Period (ca. 1000–609 BCE), E. Frahm (Ed.), *A Companion to Assyria* (ss.161-208). New Haven: Wiley & Sons, Blackwell.

Freydank, H. (1980). Zur Lage der deportierten Hurriter in Assyrien. *Altorientalische Forschungen*, 89-117.

Freydank, H. (1994). Drei Tafeln aus der Verwaltung des mittelassyrischen Kronlandes. *Altorientalische Forschungen, 21,* 13-30

Galter H.D. (2003). Bagg, A.M. Assyrische Wasserbauten. (Baghdader Forschungen Band 24). Philipp von Zabern GmbH, Mainz am Rhein, 2000. (35 ein, XXXVI, 415, 15 Tabellen, 84 Tafeln), *Boekbesprekingen – Assyriologie* (ss. 170-173). Bibliotheca Orientalis LX.

Gelb, I. J. (1965). The Ancient Mesopotamian Ration System. *Journal of Near Eastern Studies, 24(3),* 230-243.

Genç, B. (2024). An Assyrian Royal Relief at Elin in the Tur Abdin (Kašiari). *Zeitschrift für Assyriologie 2024, 114(1).* 84-95.

Genç, B. ve MacGinnis, J. (2022). A text of Shalmaneser I from Üçtepe and the location of Šinamu. *Anatolian Studies 72,* 79–95.

Genç, B., ve MacGinnis, J. (2023). *The Assyrian Rock Relief at Yağmur (Evrihan) in the Tur Abdin*. Oxford: Archaeopress Publishing Ltd.

Genç, E., Valentini, S. ve D'agostıno, A. (2011). Kuriki Höyük 2009 Yılı Kazı Çalışması. *32. Kazı Sonuçları Toplantısı. 1. Cilt* (ss.142-153). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 3267-1, Ankara.

Genç, E. (2016). 2014 Yılı Kuriki Höyük Kazısı. *37. Kazı Sonuçları Toplantısı 3. Cilt* (ss. 165-182). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 3474-3, Ankara.

Genç, E. ve Yıldız Köse, B. (2017). 2015 Yılı Kuriki Höyük Kazısı. *38. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt* (ss. 279-303). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 3490-1, Ankara.

Genç, E. (2018). Kuriki Höyük Kazıları. F. BAŞ (Ed.), *Batman Müzesi Ilısu Barajı Kurtarma Kazıları* (ss. 163-199). Batman: Fikirzen Ajans Reklamcılık.

Genç, E. (2019). Kuriki Höyük: Yukarı Dicle Vadisi'nde Küçük Bir Yerleşim. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 28(2),* 1-17.

George, A. R. (1997). Hayim Tadmor: The İnscriptions of Tiglath-pileser III, King of Assyria. Critical edition, with İntroductions, Translations and Commentary. XV, 317 ss. 60 plates. Jerusalem: The Israel Academy of Sciences and Humanities, 1994. *The Ancient World* (ss.124–125). *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 60(1).*

Grayson, A.K. (1991a). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC). The Royal İnscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods Volume 2*. London: University of Toronto Press.

Grayson, A. K. (1991b). Assyria 668-635 B.C: the Reign of Ashurbanipal. J. Boardman, I.E.S. Edwards, N.G.L. Hammond, E. Sollberger ve C.B.F. Walker (Eds.), *The Cambridge Ancient History, Second Edition, Volume III, Part 2, The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries B.C.* (ss. 142-161). United Kingdom: Cambridge University Press.

Grayson, A. K. (1991c). Assyria: Tiglath-pileser III to Sargon II (744—705 B. C.). J. Boardman, I.E.S. Edwards, N.G.L. Hammond, E. Sollberger ve C.B.F., Walker (Eds.), *The Cambridge Ancient History, Second Edition, Volume III, Part 2, The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries B.C.* (ss. 71-102). United Kingdom: Cambridge University Press.

Grayson, A.K. (1991d). Assyrian Civilization. J. Boardman, I.E.S. Edwards, N.G.L. Hammond, E. Sollberger ve C.B.F. Walker (Eds.), *The Cambridge Ancient History, Second Edition, Volume III, Part 2, The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near East, from the Eighth to Sixth Centuries B.C.* (ss.194- 228). United Kingdom: Cambridge University Press.

Grayson, A. K. (1991e). Assyria: Sennacherib and Esarhaddon (704—669 B. C.). J. Boardman, I.E.S. Edwards, N.G.L. Hammond, E. Sollberger ve C.B.F. Walker (Eds.), *The Cambridge Ancient History, Second Edition, Volume III, Part 2, The Assyrian and*

Babylonian Empires and other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries B.C. (ss. 103-122). United Kingdom: Cambridge University Press.

Grayson, A. K. (1982). Assyria: Ashur-dan II to Ashur-Nirari V (934-745 B.C.). J. Boardman, I.E.S. Edwards, N.G.L. Hammond ve E. Sollberger (Eds.), *The Cambridge Ancient History, Second Edition, Volume III, Part 1, The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and the Aegean world, tenth to eighth centuries B.C*. (ss.238-281). United Kingdom: Cambridge University Press.

Grayson, A.K. (1987). *Assyrian Rulers of the Thirdand Second Millennia BC (To 1115 BC). The Royal İnscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods Volume 1*. London: University of Toronto Press.

Grayson, A.K. (1996). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC). The Royal İnscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods Volume 3*, London: University of Toronto Press.

Grayson A. K. ve Novotny, J. (2012). *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704–681 BC). Part 1. The Royal İnscriptions of the Neo-Assyrian Period Volume 3/1*. Winona Lake. Indiana: Eisenbrauns.

Grayson, A. K. ve Novotny, J. (2014). *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704–681 BC). Part 2. The Royal İnscriptions of the Neo-Assyrian Period Volume 3/2.*Volume 3/2, Winona Lake. Indiana: Eisenbrauns.

Guarducci, G. ve Laneri, N. (2010). Hirbemerdon Tepe During The Iron Age Period: A case Study in the Upper Tigris River Region. *Anatolica, 36,* 17-65.

Guarducci, G. (2011). *Facing an Empire: Hirbemerdon Tepe and the Upper Tigris Region during the Early Iron Age and Neo-Assyrian Reriod. Gorgias Dissertations in Near Eastern Studies 56.* New Jersey: Gorgias Press.

Guarducci, G. (2018). Empire of Conflict, Empire of Compromise. The Middle and Neo-Assyrian Landscape and Interaction with the Local Communities of the Upper Tigris Borderland. C. Tyson ve V. Herrmann (Eds.), *Imperial Peripheries in the Neo-Assyrian Period (ss.*65-96). Boulder: University Press of Colorado.

Guarducci, G. (2019). *Nairi Lands: The Identity of the Local Communıtı es of Eastern Anatolia, South Caucasus and Periphery During the Late Bronze and Early Iron Age. A Reassessment of the Material Culture and the Socio-Economic Landscape*, Oxford. Philadelphia: Oxbow Books.

Gülersoy, A.E. (2014). Yanlış Arazi Kullanımı. *Elektronik Sosyal Bilgiler Eğitimi Dergisi,1(2),* 49-128.

Günal, N. (2013). Türkiye'de İklimin Doğal Bitki Örtüsü Üzerindeki Etkileri. *Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi, 5(1),* 1-22.

Güngör Alper, E. (2020). Çattepe Höyüğü'nde Bulunan Pişmiş Toprak Kandiller. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *52*, 77-90.

Güngör, A. (2018). *Eski ve Yeni Dönem Arkeolojik Araştırmalar ve Yazılı Kaynaklar Işığında Sultantepe Höyüğü'nün Olası Kültürel Tarihi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Batman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batman.

Güngör, A. (2021). Cudi Dağı'nın Gölgesindeki Stratejik Nokta: Cizre. İ. Baz, K. Ertaş, Ç. Ertaş, İ. Tunç (Eds.), *2. Uluslararası Nuh Tufanı ve Cudi Dağı Sempozyumu* (ss. 397-426). Şırnak: Şırnak Üniversitesi Yayınları.

Haddad, L. (2021). *Rivers – The Essence of Civilization: Water Management in Ancient Mesopotamia and Its Powerful Role Throughout Mythology and History.* Berlin: Elbarlament- Cultures of Democracy GmbH.

Hakgören, F. (1973). Regülatirlerin (Bağlamaların) Planlama ve Projeleme Esasları. *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 4(3),* 101-118.

Harmanşah, Ö. (2007). 'Source of the Tigris'. Event, Place and Performance in the Assyrian Landscapes of the Early Iron Age. *Archaeological Dialogues, 14(2),* 179–204.

Harmanşah, Ö. (2012). Beyond Aššur: New Cities and the Assyrian Politics of Landscape. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research, 365,* 53-77.

Harmanşah, Ö. (2013). The Land of Aššur: the Making of Assyrian Landscapes. *Cities and the Shaping of Memory in the Ancient Near East* (ss.72-101).Cambridge: Cambridge University Press.

Harmanşah, Ö. (2018). Karşılaşmalar, Etkileşimler ve Ortak Bir Kültürel Alan: Assur İmparatorluğu ve Demir Çağı Suriye-Hitit Devletleri/ Encounters, Interactions, and a Shared Cultural Sphere: The Assyrian Empire and the Syro-Hittite States of the Iron Age. , K. Köroğlu ve S. F Adalı (Eds), *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/ The Assyrians Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus* (ss.256-275). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Hawkins, J. D. (1969). The Babil Stele of Assurnasirpal. *Anatolian Studies 19,* 111-120.

Hawkins, J.D. (1982). The Neo-Hittite states in Syria and Anatolia. J. Boardman, I.E.S. Edwards, N.G.L. Hammond ve E. Sollberger (Eds), *The Cambridge Ancient History Second Edition Volume III Part I, The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and the Aegean world, tenth to eighth centuries B.C.* (ss.372-435). Cambridge: Cambridge University Press.

Healy, M. ve McBride, A. (1991). *The Ancient Assyrians*. M. Windrow (Ed.), *Osprey Military Elite Series 39.* United Kingdom: Osprey Publishing Ltd.

Hole, F. (2007). Agricultural Sustainability in the Semi-Arid Near East. *Clim. Past, 3,* 193-203.

Hritz, C. (2014). Contributions of GIS and Satellite-based Remote Sensing to Landscape Archaeology in the Middle East. *Journal of Archaeological Research, 22 (3*), 229-276.

Işıklı, M. (1998). *Yeni Asur Döneminde Asur Devletinin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

İlhan, S. (1989), Toprak ve Kültür. *ERDEM Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, *5 (15),* 715 – 724.

Jacobsen, T. ve Lloyd, S. (1935). *Sennacherıb's Aqueduct at Jerwan*. The University Of Chicago Oriantal Institute Publications, Volume XXIV, Chicago/ Illinois: The University Of Chicago Press.

Jansen, R. B. (1983). *Dams and Public Safety: A Water Resources Technical Publication*. Revised Reprint, ABD: United States Government Printing Office Denver.

Ur, J. ve Ertsen, M. (2015). Tony Wilkinson and the Water History of the Near East. *Water Hist, 7,* 377–379.

Joannès, F. (2004). *The Age of Empires, Mesopotamia in the First Millennium BC.* (A. Nevill, Çev.). Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd.

Jones, T. B. (1952). Ancient Mesopotamian Agriculture. *Agricultural History,* 26(2), 46-51.

Jotheri, J. (2018). Recognition Criteria for Canals and Rivers in The Mesopotamian Floodplain. Y. Zhuang ve M. Altaweel (Eds.), *Water Societies and Technologies from the Past and Present* (ss.111-126). UCL Press.

Jursa, M. (2021). Agriculture in Bronze Age Mesopotamia. D. Hollander ve T. Howe (Eds), *A Companion to Ancient Agriculture* (s. 151-172). USA: Wiley Blackwell.

Kağnıcı, G. (2017). Asur Kral Yazıtlarında Diyarbakır Bölgesi ile İlgili Kayıtlar, M. Ş. Yüksel (Ed.), *Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan* (ss. 129- 141). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Kalelioğlu, E. (1989). Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Tarımsal Yapısı. *Coğrafya Araştırmaları I, (1),* 159-167.

Kalkan, E. (2018). Kalkolitik Dönemde Yukarı Dicle Vadisi'nde Ölü Gömme Gelenekleri. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11(2),* s1429-1453.

Karadoğan, S. ve Kozbe, G. (2013). Yukarı Dicle Havzasının (Batman-Bismil Arası) Jeomorfolojik Özellikleri ve Arkeolojik Yerleşme/Buluntu Yerlerinin Dönemler Boyunca Mekân Etkileşimleri. E. Öner (Ed.), *Profesör Doktor İlhan KAYAN'a Armağan* (ss.539-566). İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

Karadoğan, S. (2015). Yerleşmeye Etkileri Açısından Diyarbakır Kenti ve Yakın Çevresinin Doğal Peyzaj Unsurları. *Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel*

Peyzajı (ss.1-17). Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi: Alan Yönetimi Başkanlığı Yayınları, 4.

Karadoğan, S. ve Kozbe, G. (2017). Dicle Nehri Vadisi Çevresinde (Batman Kenti Güneyi) Jeomorfolojik Tespitler ve Kültürel Yerbilimi Açısından Önemi. S. Tonbul, M.T. Şengün, M. Siler ve F.A. Canpolat (Eds.), *Internatıonal Symposıum on Geomorphology 12-14 Ekim 2017, Bildiriler Kitabı* (ss.339-347). Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi.

Karadoğan, S. ve Kavak, M. T. (2017). Diyarbakır Havzasında İklim Üzerinde Etkili Olan Yer Şekilleri ve Litolojik Faktörlerin MODİS Uydu Görüntüsü Verileri İle İncelenmesi. *Türkiye Jeoloji Bülteni, 30,* 557-568.

Karadoğan, S. ve Coşkun, A. (2017). Çevresel Koşulları ve Konumu Açısından Zerzevan Kalesi (Diyarbakır). U.Bircan, A.Coşkun, M. Temel ve P.G. Kılıç, (Eds.), *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016), Cilt I* (ss.115-134). Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları:18.

Karadoğan, S., Kozbe, G. ve Güngör, A. (2017). Batman İl Sınırları İçinde Kalan Ilısu Barajı Etkileşim Alanına Dair Jeomorfolojik ve Arkeolojik Tespitler. A.Özme (Yay. Haz.), *38. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt 1* (ss. 389-406). İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti., Ankara.

Karadoğan, S. (2018). Garzan Havzasında Jeomorfolojik Peyzaj ve Etkileri. *Researcher: Social Science Studies, 6 (2),* 237-271.

Karadoğan, S., Ökse, A.T., Coşkun, A. ve Al, A. (2022). Ambar Çayı (Diyarbakır) Vadisinde Jeoarkeoloji Araştırmaları. E.Öner (Ed.), *Ayhan Sür ve Özdoğan Sür Anısına Paleocoğrafya ve Jeoarkeoloji Araştırmaları I* (ss.183-212). İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.

Karadoğan, S., Kozbe, G., Sağlamtimur, H., Al, A. ve Güngör A. (2023). Ilısu Barajı ve HES Projesi Kapsamında Siirt çevresinde Botan, Kezer ve Başur Çayı Vadilerinde Yapılan Jeomorfoloji-Jeoarkeoloji Çalışmaları. R. Aslan ve E. Öner (Edi.), *Manfred Osman Korfmann Anısına Arkeoloji - Paleocoğrafya – Jeoarkeoloji Araştırmaları II* (ss. 409-436). İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.

Karaman, S. ve Gökalp Z. (2010). Küresel Isınma ve İklim Değişikliğinin Su Kaynakları Üzerine Etkileri. *Tarım Bilimleri Araştırma Dergisi 3 (1)*, 59-66.

Karg, N. (2001). Gre Dimse 1999. İlk Sonuçlar. N. Tuna-J.Öztürk ve J. Velibeyoğlu (Eds.), *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları* (ss.643-694). Ankara: TAÇDAM.

Karlsson, M. (2013). *Early Neo-Assyrian State Ideology, Relations of Power in the Inscriptions and Iconography of Ashurnasirpal II (883–859) and Shalmaneser III (858–824)* (Unpublished Doctoral thesis). University of Uppsala, Department of Linguistics and Philology, Sweden.

Karnıbüyük M. (2019). İklim, Coğrafi Konum, Yer Şekilleri ve Denizlerin Siyasi Coğrafya Üzerindeki Etkileri. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4 (1),* 167-185.

Kaya, F. (2014). Doğu Anadolu Karasal İkliminin Belirgin Olarak Yaşandığı Yörelerden Biri Olan Ağrı İlinin İklim Özellikleri. *The Journal of Academic Social Science Studies, 26,* 27-55.

Kayan, İ. (2018). Jeoarkeoloji ve Paleocoğrafya Araştırmalarının Arkeolojideki Yeri. S. Ünlüsoy, C. Çakırlar ve Ç.Çilingiroğlu (Eds.), *Arkeolojide Temel Yöntemler* (ss. 17-63). İstanbul: Ege Yayınları.

Kerekes, M. (2021). *Anadolu'daki Yeni Assur Eyalet Sistemi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kertai, D. (2009). The History of The Middle-Assyrian Empire. *TALANTA XL-XLI (2008-2009),* 25-51.

Kleber, K. (2011). Neither Slave Nor Truly Free: The Status of the Dependents of Babylonian Temple Households. L. Culbertson (Ed.), *Slaves and Households in the Near East* (s. 101-112). Chicago/ Illinois: The Oriental Institute of the University of Chicago Oriental Institute Seminars, Number 7.

Koliński R. (2018). An Archaeological Reconnaissance in the Greater Zab Area of the Iraqi Kurdistan (UGZAR) 2012–2015. B. Horejs, C. Schwall, V. Müller, M. Luciani, M. Ritter, M. Giudetti, R. B. Salisbury, F. Höflmayer ve T. Bürge (Eds.), *Proceedings of the 10th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, Volume 2* (ss.13-26). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Koparal, E. (2014). Klazomenai Khora'sında Arazi Kullanımı ve Tarım Potansiyeli. D.B. Erciyas ve E. Sökmen (Eds.), *Arkeoloji'de Bölgesel Çalışmalar Sempozyum Bildirileri* (ss.125-146). İstanbul: Ege Yayınları.

Kozbe, G. (2006a). Çanak Çömlek Gelenekleri Işığında Geç Tunç Çağı Sonundan Geç Demir Çağı Sonuna Dek Yukarı Dicle Bölgesi'nde Assur Varlığı. A. Erkanal-Öktü, E. Özgen vd. (Eds.), *Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması* (s.496-509). İstanbul: Homer Kitabevi.

Kozbe, G. (2006b). Şırnak İli, Cizre-Silopi Ovası 2004 Yılı Yüzey Araştırması. K. Olşen, F. Bayram ve A. Özme (Yay. Haz.), *23. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (ss.293-308). Kültür Bakanlığı DÖSİMM Basımevi, Ankara.

Kozbe, G. (2007). Şırnak İli, Cizre-Silopi Ovası Yüzey Araştırması, 2005. F. Bayram ve B. Koral (Yay. Haz.) *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt* (ss. 307- 326). Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi, Ankara.

Kozbe, G. (2008a). The Transition from Late Bronze Age to Early Iron Age in the Upper Tigris Region, Southeastern Anatolia: İdentifying Changes in Pottery. K. S. Rubinson, A. Sagona (Eds.), *Ancient Near Eastern Studies, Supplement 27, Ceramic in*

Transitions, Chalcolithic Through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasus and Anatolia (ss.291-322). Paris: Peeters Publishers Leuven.

Kozbe, G. (2008b). Şırnak İli Yüzey Araştırmaları, 2006. F. Bayram, A. Özme ve B. Koral (Yay. Haz.), *25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt* (ss. 175- 186). Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi, Ankara.

Kozbe, G. (2010a). The Neo-Assyrian Burials Recovered at Kavuşan Höyük İn the Upper Tigris Region. P. Matthiae, F. Pinnock, L. Nigro ve N. Marchetti (Eds), *6. ICAANE, Volume 2* (ss. 349-356). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Kozbe, G. (2010b). Kavuşan Höyük Kazısı, 2008. *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 4*, (ss. 173-196). İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, Ankara.

Kozbe, G. (2012). Kavuşan Höyük. A. Çilingiroğlu, Z. Mercangöz ve G. Polat (Editörler), *Ege Üniversitesi Arkeolojik Kazıları*, (ss.116-135). İzmir: Arkadaş Matbaacılık Ltd.Şti.

Kozbe, G. (2013). Diyarbakır/Kavuşan Höyük 2005-2008 Yılı Kazıları. Diyarbakır Müze Müdürlüğü (Ed.), *Ilısu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları* (ss.335-381). Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları,

Kozbe, G. (2014). Kavuşan Höyük/Diyarbakır Yeni Assur Dönemi Gömüleri. A. Özfırat (Ed.), *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan* (ss.257-276). İstanbul: Ege Yayınları.

Kozbe, G. (2018). Kavuşan Höyük: Assur İmparatorluğu'nun Taşrasında Küçük ve Özgün Bir Yerleşim/ Kavuşan Höyük: A Small and Distinctive Site in the Countryside of the Assyrian Empire. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Eds), *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/ The Assyrians Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus* (ss.404-435). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kozbe, G. (2021). Cudi Dağı- Dicle ve Doğu Habur Nehirleri Üçleminde Yeni Assur İmparatorluğu'nun Kuzey Eyaleti: Ulluba. İ. Baz, K. Ertaş, Ç. Ertaş, İ. Tunç (Eds), *2. Uluslararası Nuh Tufanı ve Cudi Dağı Sempozyumu* (ss. 375- 394). Şırnak: Şırnak Üniversitesi Yayınları.

Kozbe, G., Köroğlu, K. ve Sağlamtimur, H. (2003). Kavuşan Höyük 2001 Kazısı. K. Olşen, H. Dönmez, F. Bayram, A. Özme, N. Güder, Ç. Morçöl, İ. Gençtürk-Kılıç, (Yay.Haz.), *24 Kazı Sonuçları Toplantısı, 1.* Cilt (ss.139-150). Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara.

Kozbe, G., Köroğlu, K. ve Sağlamtimur, H. (2004). Kavuşan Höyük 2001 Yılı Kazısı. N. Tuna J. Greenhalgh ve J. Velibeyoğlu, (Eds.), *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları* (ss.463-503). Ankara: Nurol Mafbaacılık.

Kozbe, G., Erdalkıran, M. ve Ona, S. (2008). Diyarbakır/Bisil Kavuşan Höyük 2006 Yılı Kazı Raporu. B. Koral, H. Dönmez, A. Özme, (Yay. Haz.), *29 Kazı Sonuçları*

Toplantısı, 1. Cilt (ss. 385-404). Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara.

Kozbe, G., Öğütle, İ. ve İşler, S. (2009). Kavuşan Höyük Kazısı, 2007. H.Dönmez ve A. Özme (Yay. Haz.), *30. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt* (ss.199-216). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yayın No: 3171-2, Ankara.

Kozbe, G. ve Köroğlu, K. (2011). Susam Tepe ve Çayırlık Tepe İntensif Yüzey Araştırmaları, 2002. N. Tuna ve O. Doonan, (Eds.), *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları Cilt II* (ss.687-702). Ankara: TAÇDAM.

Kozbe, G. Akgün, Y. Uçar, H. Çakmak, İ. Güngör, A. Öztürker, H. C. ve Tokat, M. E. (2017). *Batman İli Kültür Envanteri Cilt I-III*. G. Kozbe (Ed.). Ankara: Arkadaş Basım.

Kozbe, G. ve Güngör, A. (2018). Uygarlıklar Kavşağında Cizre-Silopi Ovasının Erken Tarihi. İ. Baz, A.Özdemir, H. Osmanoğlu, İ. Hüseyni, K. Ertaş, Y. Acar ve İ. Tunç (Eds.), *Üç Ülkenin Kavşağında Silopi (Uluslararası Sempozyum 26-28 Ekim 2018) Bildiri Kitabı* (ss. 47-88). Şırnak: Şırnak Üniversitesi Yayınları.

Kozbe, G. ve Karadoğan, S. (2018). Batman İl Sınırları İçinde Kalan Ilısu Barajı İletişim Alanının Jeomorfolojisi. F. Baş (Ed.), *Batman Müzesi Ilısu Barajı Hes Projesi Arkeolojik Kazıları (ss.*349-403). Batman: Fikirzen Ajans Rekramcılık.

Kozbe G. ve Güngör A. (2020). Eski Çağlarda Batman ve Çevresi-Arkeolojik Veriler Işığında. H.İ. Aydın, M., Nasıroğlu-Aydın ve M. Çayın (Eds.), *Geçmişten Günümüze Batman, Tarih, Ekonomi, Siyaset, Kültür* (ss.17-40). Konya: Eğitim Yayınevi.

Kozbe G. ve Al, A. (2021). Ilısu Barajı Etkileşim Sahasındaki Dicle Nehri Havzası'nın Diyarbakır- Batman ve Siirt İl Sınırları İçindeki Jeomorfolojik Peyzajı. *Aktüel Arkeoloji Dergisi, 82.*

Kozbe, G. ve Güngör, A. (2022). *Mardin İli Kültür Envanteri (Savur-Nusaybin-Yeşilli). 4. Cilt.* Konya: Lasera Reklam Ajansı.

Kozbe, G. ve Güngör A. (2023). Şırnak İli, Cizre, Silopi ve İdil İlçeleri 2021 Yılı Yüzey Araştırması. C. Keskin (Ed.), *38. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt* (ss. 111- 130). Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ana Yayın No: 196/2, Ankara.

Kozuh, M. (2021). Agriculture in Iron Age Mesopotamia. D. Hollander ve T. Howe (Eds), *A Companion to Ancient Agriculture, First Edition* (s. 539-563). USA: Wiley Blackwell.

Köroğlu, K. (1993). *Yeni Kazılar ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır/Üçtepe ve Çevresinin Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Köroğlu, K. (2002). Demir Çağı'nda Yukarı Dicle Bölgesi. *Anadolu Araştırmaları (16),* 449-475.

Köroğlu, K. (2008). Yukarı Dicle Bölgesi'nde Yeni Asur Krallığı Sonrasına İlişkin Kültürel Değişimin Tanımlanması: Geç Demir Çağı ve Hellenistik Dönem'in İzleri. T. Tarhan, A. Tibet ve E. Konyar (Eds.), *Muhibbe Darga Armağanı* (ss.335-344). İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi Yayınları.

Köroğlu, K. (2012). *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Köroğlu, K. (2015). Conflict and Interaction in the Iron Age: The Origins of Urartian–Assyrian Relations. *European Journal of Archaeology, 18 (1),* 111–127.

Köroğlu, K. (2018a). Üçtepe. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Eds), *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/ The Assyrians Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus* (ss.324-339). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Köroğlu, K. (2018b). Anadolu'daki Yeni Assur Dönemi Stelleri ve Kaya Kabartmaları/ Neo-Assyrian Rock Reliefs and Stelae in Anatolia. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Eds), *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/ The Assyrians Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus* (ss. 162-207). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Köroğlu, K. ve Yumruk, Ş. (2014). Ergani/Gisgis (Kesentaş) Yeni Assur Kabartması. *Türk Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, 38, 2-8.

Köse, V. (2017). Nehirler, Kıyılar, Limanlar ve Kentler. *Anatolia 43,* 179-210.

Kuhrt, A. (2007). *Eski Çağ'da Yakındoğu Yaklaşık M.Ö. 3000-330. Cilt I.* (D. Şendil, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kuhrt, A. (2007). *Eski Çağ'da Yakındoğu Yaklaşık M.Ö. 3000-330. Cilt II.* (D. Şendil, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kutlu, L. ve Altundağ-Çakır, E. (2021). Batman/Beşiri Çemialo Sırtı'nda Arkeobotanik Çalışmalar. *Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, *9,* 215-230.

Kühne, H. (2012). Water for Assyria. R. Matthews ve J. Curtis, (Eds.), *Proceedings of the 7th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East* (ss.559-572). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Kühne, H. (2023a). Considerations about the Localization of Eluḫat (Eluḫut) on the Upper Tigris. R. Mattila, R. Rollinger ve S. Fink (Eds.), *Deciphering Assyria, A Tribute to Simo Parpola on the Occasion of his 80th Birthday* (ss.167-188). Münster: Melammu Workshops and Monographs, Volume 9, Zaphon.

Kühne, H. (2023b). Rethinking The Neo-Assyrian Geography of Tur Abdin. V. Şahoğlu, İ. Tuğcu, O. Kouka, Ü. Gündoğan, Ü. Çayır, R. Tuncel ve A. Erkanal–Öktü (Eds.), *Hayat: Arkeolojiye Adanmış Bir Yaşam Hayat Erkanal Anısına Akdeniz Arkeolojisi Üzerine Çalışmalar* (ss.287-308). Ankara: Ankara Üniversitesi Geliştirme Vakfı Yayınları No: 2.

Laneri, N. (2005). Hırbemerdon Tepe 2003: A Preliminary Report. K. Olşen, H. Dönmez, A. Özme (Yay. Haz.), *26. Kazı Sonuçları Toplantısı,* 2. *Cilt,* (ss. 63-72). Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara.

Laneri, N., Schwartz, M., Valentıini, S., D'agostino, A. ve Nannucci, S. (2009). The Hirbemerdon Tepe Archaeological Project: The First Five Seasons of Archaeological Work at a Site in the Upper Tigris River Valley, Southeastern Turkey. *ANES, 46,* 212-276.

Laneri, N. (2011). Hirbemerdon Tepe Arkeoloji Projesi 2009. N. Toy, H. Dönmez ve Ö. Ötgün (Yay. Haz.), *32. Kazı Sonuçları Toplantısı 4. Cilt,* (ss.65-75). Allâme Tanıtım ve Matbaacılık Hizmetleri, Ankara.

Laneri, N. (2013). Hirbemerdon Tepe Arkeoloji Projesi 2003-2008. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü – Diyarbakır Müze Müdürlüğü (Eds), *Ilısu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları. 2004 – 2008 Çalışmaları /The Ilısu Dam and Hep Project Excavations Season 2004 – 2008* (ss.239-266). Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.

Laneri, N. (2014). Ritual Practices and the Emergence of Social Complexity in the Upper Tigris Region at the Beginning of the Second Millennium BC. D. Bonatz, (Ed.), *The Archaeology of Political Spaces The Upper Mesopotamian Piedmont in the Second Millennium BCE. Topoi Berlin Studies of the Ancient World, Volume 12* (ss. 119-130). Berlin/Boston: Walter de Gruyter.

Lehmann-Haupt, C. F. (1906). *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens.* Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.

Leichty, E. (2011). *The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680–669 BC). The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period. Volume 4*. G. Frame, B. L. Eichler, K. Radner, S. Tinney, (Eds.). Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.

Lewandowski, I., Lippe, M., Montoya, J.C., Dickhöfer, U., Langenberger, G., Pucher, J., Schließmann, U., Derwenskus, F., Schmid-Staiger, U. ve Lippert, C. (2018). Primary Production. I. Lewandowski (Ed.), *Bioeconomy Shaping the Transition to a Sustainable, Biobased Economy*, (ss. 97-178). Germany: Springer.

Liverani, M. (1988). The Growth of The Assyrian Empıre in The Habur / Middle Euphrates Area: A New Paradigm. *SAAB II/2*, 81-98.

Liverani, M. (1996). Reconstructing the Rural Landscape of the Ancient Near East. *Journal of the Economic and Social History of the Orient, 39 (1),* 1-41.

Liverani, M. (2014). Imperialismo. Universidad Nacional De La Plata, Facultad de Humanidades y Cs. de la Educación, Departamento de Historia Cátedra: *Historia de Asia y África*, 1-16.

Liverani, M. (2017). Thoughts on the Assyrian Empire and Assyrian Kingship. E. Frahm (Ed.), *A Companion to Assyria* (ss. 534-546). New Haven: Wiley & Sons, Blackwell.

Liverani, M. (2020). A History of the Ancient Near East. D. C. Snell (Ed.), *A Companion to The Ancient Near East, Second Edition* (ss. 11-26). USA: Wiley Blackwell.

Liverani, M. (2012). " I Constructed Palaces Throughout My Country" Establishing The Assyrian Provincial Order: The Motif and its Variants. *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale (RA106),* 181-191.

Luckenbill, D. D. (1926). *Ancient Records of Assyria and Babylonia. Volume I. Historical Records of Assyria from the Earliest Times to Sargon.* Chicago: The University of Chicago Press.

Luckenbill, D. D. (1927). *Ancient Records of Assyria and Babylonia. Volume II. Historical Records of Assyria from Sargon to the end.* Chicago: The University of Chicago Press.

Lwin, M. M. (2014). Floating Bridges. W.F. Chen, L. Duan (Eds.), *Bridge Engineering Handbook Second Edition* (ss.549-572). New York: CRC Press.

MacGinnis, J. ve Monroe, M.W. (2015). Recent Texts From Ziyaret Tepe. *State Archives of Assyria Bulletin Volume XX (*2013-2014), 47-56.

MacGinnis, J. (2018a). Construction and Operation of Canals in Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Sources. H. Kühne, (Ed.), *Water for Assyria* (ss.41-56). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

MacGinnis, J. (2018b). Anadolu'daki Çiviyazılı Orta ve Yeni Assur Metinleri / Middle and Neo-Assyrian Cuneiform Texts from Anatolia. K. Köroğlu ve S. F. Adalı, (Eds), *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/ The Assyrians Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus* (ss.208-229). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

MacGinnis, J., Bonacossi, D. M. ve Ur, J. (2021). Divine Channels: Rediscovering the Canal Networks of the Assyrian Empire. *ASOR, 9 (10),* 1-11. (https://Www.Asor.Org/Anetoday/2021/10/Assyrian-Empire-Canal-Networks/.)

MacGinnis, J. (2023). The Role of Tokens in Later Mesopotamia. L.E. Bennison-Chapman (Ed.), *Bookkeeping Without Writing, Early Administrative Technologies in Context PİHANS CXXXIV* (ss.119-136). Leiden: Peeters-Leuven.

Mandacı, E. (2020). Yeni Asur Krallarının Bayındırlık Faaliyetleri (Parklar-Bahçeler, Su Sistemi, Yollar ve Köprüler Örneği). *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22(2),* 435-458.

Marston, J.M. (2016). Consequences of Agriculture in Mesopotamia, Anatolia, and the Levant. *Oxford Research Encyclopedia of Environmental Science*,1-46.

Matney, T., Greenfield, T., Hartenberger, B., Keskin, A., Köroğlu, K., MacGinnis, J., Monroe, W., Rainville, L., Shepperson, M., Vorderstrasse, T. ve Wicke, D. (2009). Excavations at Ziyaret Tepe 2007-2008. *Anatolica,* XXXV, 37- 84.

Matney, T., Köroğlu, K., MacGinnis, J. ve Wicke D. (2013). Ziyaret Tepe/Tušhan'da Arkeolojik Araştırmalara Bir Bakış, 2003-2008. Diyarbakır Müze Müdürlüğü (Ed.), *Ilısu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları* (ss.307-334). Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.

Matney, T., Greenfield, T., Köroğlu,K., MacGinnis, J., Proctor, L., Rosenzweig, M. ve Wicke, D. (2015). Excavations At Ziyaret Tepe, Diyarbakır Province, Turkey, 2011-2014 Seasons. *Anatolica, XLI,* 125-176.

Matney, T. (2018). Ziyaret Tepe. K. Köroğlu ve S. F. Adalı, (Eds), *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/ The Assyrians Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus* (ss.340-351). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Matney, T., John MacGinnis, J., Wicke, D. ve Köroğlu, K. (2020). Eighteen years on the frontiers of Assyria: the Ziyaret Tepe Archaeological Project. K. Gavagnin, R. Palermo (Eds.), *Imperial Connections. Interactions and Expansion from Assyria to the Roman Period. Volume 2. Proceedings of the 5th "Broadening Horizons" Conference (Udine 5-8 June 2017)* (ss.85-118). Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste, *West & East.*

Mays, L. W. (2010a). A Brief History of Water Technology During Antiquity: Before the Romans. L.W. Mays (Ed.), *Ancient Water Technologies* (ss. 1-29). New York: Springer.

Mays, L. W. (2010b). Water Technology in Ancient Egypt. L.W. Mays (Ed.), *Ancient Water Technologies* (ss. 53-66). New York: Springer.

Mays, L. W. 2010c, A Brief History of Roman Water Technology, L.W. Mays (Ed.), *Ancient Water Technologies* (ss. 115-138). New York: Springer.

McMahon, A. (2020). Early Urbanism in Northern Mesopotamia. *Journal of Archaeological Research, 28,* 289-337.

Meyfroidt, P., Chowdhuryc, R. R., de Bremondd, A., Ellisf, E.C., Erbg, K.-H., Filatovah, T., … Verburgw, P.H., (2018). Middle-range Theories Of Land System Change, *Global Environmental Change, 53,* 52–67.

Mieroop, M. V. (2006). *Antik Yakındoğu'nun Tarihi (İ.Ö. 3000-323).* (S. Gül, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Millard, A.R. (1970). Fragments of Historical Texts from Nineveh: Middle Assyrian and Later Kings. *Iraq, 32(2),* 167-176.

Millett, M. (2000). Roma Kentleri ve Arazileri: Arkeolojik Bir Perspektif. (L. Özgenel, Çev.) J. Rich, A. Wallace-Hadrill (Der.), *Antik Dünyada Kırsal ve Kent* (ss. 171-191). İstanbul: Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti.

Moradi-Jalal, M., Arianfar, S., Karney,B. ve Colombo, A. (2010). Water Resource Management for Iran's Persepolis Complex. L.W. Mays, (Ed.), *Ancient Water Technologies* (ss. 87-102). New York: Springer.

Muhaimeed, A.S. (2013). Soil Resources of Iraq. Y. Yigini, P. Panagos ve L. Montanarella (Eds.), S*oil Resources of Mediterranean and Caucasus Countries Extension of the European Soil Database* (ss. 97-112). Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Muhaimeed, A.S., Saloom, A.J., Saliem, K.A., Alani, K.A. ve Muklef, W.M. (2014). Classification and Distribution of Iraqi Soils. *International Journal of Agriculture Innovations and Research, 2(6),* 997-1002.

Nakassis, D., Galaty, M.L. ve Parkinson, W.A. (2010). State And Society. E. H. Cline, (Edi.). *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC).* (ss. 239-250), Oxford: Oxford University Press.

Netchev, S. (2022a, January 20). The Middle Assyrian Empire (c. 1365 - 1000 BCE). World History Encyclopedia.
(Retrieved from https://www.worldhistory.org/image/15147/the-middle-assyrian-empire-c-1365---1000-bce/)

Netchev, S. (2022b, January 21). The Neo-Assyrian Empire (c. 921 - 627 BCE). *World History Encyclopedia*.
(Retrieved from https://www.worldhistory.org/image/15148/the-neo-assyrian-empire-c-921---627-bce/)

Nenci, E. (2018). The Water Lifting Devices and the Origin of Ancient Mechanics: Shādūf and Pulley. J. Berking (Ed.), *Water Management in Ancient Civilizations. Berlin Studies of the Ancient World 53* (ss.71-86). Berlin*:* Exzellenzcluster Topoi der Freien Universität Berlin und der Humboldt-Universität zu Berlin.

Nissinen, M. (2014). Sacred Springs and Liminal Rivers: Water and Prophecy in the Ancient Eastern Mediterranean. E. B. Zvi ve C. Levin (Eds), *Thinking of Water in the Early Second Temple Period. Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, Vol. 461* (ss.29–48).Berlin: De Gruyter.

Novotny, J. (2018). Late Neo-Assyrian Building Histories: Tradition, Ideology, and Historical Reality. S. Yamada (Ed.), *State Archies of Assyria Studies: Volume XXVIII* (ss.253-267). USA*:* Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki in Association with the Foundation for Finnish Assyriological Research.

Oates, D. (2005). *Studies in The Ancient History of Northern Iraq.* British School of Archaeology in Iraq. London: OXBOW Books.

Oded, B. (1979). *Mass Deportations and Deportees in The Neo-Assyrian Empire*. Wiesbaden: Reichert.

Olmstead, A. T. (1918). Assyrian Government of Dependencies. *The American Political Science Review,12(1),* 63-77.

Olmstead, A. T. (1923). *History Of Assyria*. New York. London: Charles Scribner's Sons.

Oppenheim, A. L. (1977). *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization*. London: The University of Chicago Press.

ORSAM, (2012). *İran'da Su Kaynakları ve Yönetimi*. Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi Center for Middle Eastern Strategic Studies. ORSAM Su Araştırmaları Programı Rapor No: 13. Ankara.

Osborne, J.F. (2015). Ancient Cities and Power: The Archaeology of Urbanism in the Iron Age Capitals of Northern Mesopotamia. *International Journal of Urban Sciences, 19 (1)*, 7-19.

Otto, A. (2015). Neo-Assyrian Capital Cities: from İmperial Headquarters to Cosmopolitan Cities. N. Yoffee, (Ed.), *The Cambridge World History* (ss. 469-490). Cambridge: Cambridge University Press.

Ökse A.T. (2005). Salattepe Kazısı 2005 Yılı Sonuçları: Stratigrafi ve Anıtsal Orta Tunç Çağı Yapısı. *Arkeologlar Derneği Dergisi İDOL 27*, 5-9.

Ökse A.T. (2012). Ilısu Barajı Etki Alanında Kalan Salat Tepe Kazıları Işığında Yukarı Dicle Havzası'nın Orta Tunç Çağı. *CollAn XI*, 1-24.

Ökse, A. T. (2015a). Ancient Diyarbakır According to the Findings of Amida Höyük and Historical Documents. N. Soyukaya, (Ed.), *Diyarbakır Fortress Culturel Landscape* (ss.17-28). İstanbul: Oksijen Maatbacılık.

Ökse, A. T. (2015b). Diyarbakır Kentinin En Eski Yerleşimi: İçkale'deki Amida Höyük. *OLBA XXIII*, 59-110.

Ökse, T. (2016). Yukarı Dicle Havzası Tunç ve Demir Çağları Kırsal Yerleşimlerinde Nüfus Hesabı Üzerine Bir Uygulama. *TÜBA-AR, 19*, 47-67.

Ökse, A.T. (2017). Salat Tepe IV Mevsimlik Barınakları: Yukarı Dicle Havzasında Orta Çağ ve Sonrasında Göçerler. *TÜBA-AR 21*, 163-188.

Ökse, A.T. (2018). Dicle Vadisi'nde Yeni Assur Dönemi Mevsimlik Köyler: Kilokki Tarlası (Kilokki Rabiseki), Kumru Tarlası (Zeviya Tivilki), Salat Tepe/ Neo-Assyrian Seasonal Villages in the Tigris Valley: Kilokki Tarlası (Kilokki Rabiseki), Kumru Tarlası (Zeviya Tivilki), Salat Tepe. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Eds), *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/ The Assyrians Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus* (ss. 436-452). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ökse, A. T. (2019a). Yukarı Dicle Havzasında Demir Çağı Göçerlerinde Devamlılık, Dönüşüm ve Değişim: Bir Sosyal Arkeolojik Değerlendirme. *TÜBA-AR*, 109-124.

Ökse, T. (2019b). Yukarı Dicle Havzasında MÖ 3.-1. Binlerde Besin Ekonomisi Yönetimi, M. Ç. Gözen, M. R. İnce ve M. Emikönel (Eds.), *ECOEI 6 Bildiriler Kitabı* (ss.187-194). İstanbul: Umuttepe Yayınları.

Ökse, A. T. (2019c). Ilısu Barajı İnşaat Sahasının Arkeolojik Potansiyeli. *Aras Türkiye Eski Yakın Doğu Araştırmaları Dergisi, 1,* 42-61.

Ökse, A.T. (2020). Yukarı Dicle Havzası-Ambar Çayı Vadisi Yerleşim Tarihi. *OLBA XXVIII,* 1-34.

Ökse, A.T., Alp, O. ve İnal, N. (2004). I1ısu Barajı-Salat Tepe 2000-2002 Yılı Kazıları. Olşen, K., Dönmez, H., Özme, A., (Yay. Haz.), 25. *Kazı Sonuçları Toplantısı,1.Cilt* (ss. 331-338). Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara.

Ökse, A.T., Atay, E., Eroğlu, M. ve Tan, Y. (2009a). Ilısu Barajı İnşaat Sahasına Rastlayan Dicle Vadisinin Tunç ve Demir Çağları'ndaki Yerleşim Sistemleri ve Kültür Tarihi. *TÜBA-AR 12,* 25-48.

Ökse, A.T., Görmüş, A., Atay, E., Muluk, Y., Eroğlu, M., Torpil, S., Bayraktar, A.A., Tan, Y., Balkan Atlı, N., Astruc, L. ve Kayacan, N. (2009b). Ilısu Barajı İnşaat Sahası Yüzey Araştırmasında Belirlenen Arkeolojik Alanlar. *TÜBA-KED 7,* 71-94.

Ökse, A.T., Görmüş, A. ve Atay, E. (2010). Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2008 Yüzey Araştırması. H. Dönmez, C. Keskin (Yay. Haz.), 27. *Araştırma Sonuçları Toplantısı,1.Cilt* (ss. 333-350). İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti., Ankara.

Ökse, A. T., Dönmez, E. O., Görmüş, A., Gürbüz, M. ve Özdeğer, M. (2012). The Middle Bronze Age Farming Economy of the Upper Tigris Region: A Reconstruction Basing on Archaeological, Archaeobotanical and Ethnoarchaeological Analysis. *Akkadica, 133 (1),* 67-106.

Ökse, A.T. ve Görmüş, A. (2013). Salat Tepe 2005-2008 Kazıları. Diyarbakır Müze Müdürlüğü (Ed.), *Ilısu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları* (ss.165-200). Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.

Ökse, A.T., Erdoğan, N., Görmüş, A. ve Atay, E. (2014). *Ilısu Barajı İnşaat Sahası Kurtarma Projesi I: Demir Çağı.* N. Erdoğan, (Ed.). Mardin: Mardin Müzesi Yayınları.

Ökse, A.T. ve Görmüş, A. (2014). Demir Çağında Salat Tepe. A. Özfırat, (Ed.), *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan* (ss.233-256). İstanbul: Ege Yayınları.

Ökse, A.T., Konak, A. ve Yurt, V. (2020). Ambar Barajı – Ambar Höyük, Gre Filla ve Kendale Hecala – 2018 Kurtarma Kazıları. Özme, A., (Yay. Haz.) *41. Kazı Sonuçları Toplantısı,1.Cilt* (ss. 299-314). Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 187/1, Ankara.

Ökse, A.T., Yurt, V., Konak, A., Vural, M. ve Aşkar, İ.T. (2022). Ambar Barajı-Ambar Höyük ve Gre Fılla (Ambar I) 2019-2020 Kazıları. A. Özme, (Ed.), *2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları, 1.Cilt,* (ss.231-248). Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ana Yayın No: 192/1.

Ölçer, S. (2020). Anadolu'daki Sakiya Kapları ile İlgili İlk Buluntular. Ş. Çakmak, E. Daş, B. Ersoy, S. Gök-İpekçioğlu, İ.K. Ersoy ve H. Uçar (Eds.), *Yekta Demiralp Anısına Sanat Tarihi Yazıları* (ss.323-336). İstanbul:.Ege Yayınları.

Önal, M. ve Ölçer, S. (2023). Research on the History, Function and Architectural Features of the Harran Saqiyas. *Adalya,* 265-288.

Özbilen, S. (2016). Tavşantepe Höyükten Bir Grup Asur Seramiği, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6 (12),* 359-370.

Özfırat, A. (2005). *Üçtepe II Tunç Çağları (Kazı ve Yüzey Araştırması Işında)*. İstanbul: Ege Yayınları.

Özgen, N., Tonbul, S. ve Karadoğan, S. (2005). Siirt ve Yakın Çevresinde Jura Tipi Kıvrımlı Yapı Reliefi. S. Avcı ve H. Turoğlu (Eds.), *Ulusal Coğrafya Kongresi 2005 (Prof. Dr. İsmail Yalçınlar Anısına)Bildiri Kitabı (ss.*621-630). İstanbul.

Özgen, N. (2007). *Bismil İlçesinin Coğrafyası* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Özkan, K. (2022). *Urartu Krallığı'nda Su Kullanımı ve Sulama Sistemleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Batman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Batman.

Özkaya, V. ve San, O. (2007). Körtik Tepe: Bulgular Işığında Kültürel Doku Üzerine İlk Gözlemler. M. Özdoğan ve N., Başgelen (Yay. Haz.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (ss.21-36). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özkaya, V. ve Coşkun, A. (2011). Gre Abdurrahman 2009 Yılı Kazısı Başlangıç Raporu. N. Toy, H. Dönmez ve Ö. Ötgün, (Yay. Haz.). *32. Kazı Sonuçları Toplantısı,1.Cilt,* (ss. 101-118). Allame Tanıtım Matbaacılık Hizmetleri, Ankara.

Özkaya, V. ve Coşkun, A. (2013). Körtik Tepe 2000-2009 Kazıları Ön Değerlendirme Raporu. Diyarbakır Müze Müdürlüğü (Ed.), *Ilısu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları* (ss.1-38). Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.

Özkaya, V. ve Şahin, F.S. (2018). Körtik Tepe 2016 Kazısı. A. Özme (Yay. Haz.) *39. Kazı Sonuçları Toplantısı,1.Cilt,* (ss. 15-28). Star Matbaacılık, Bursa.

Özkaya, V. ve Şahin, F.S. (2019). Körtik Tepe 2017 Kazısı. A. Özme (Yay. Haz.) *40. Kazı Sonuçları Toplantısı,3.Cilt* (ss. 575-594). .Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 183-3, Ankara.

Özkaya, V. ve Şahin, F.S. (2020). Körtik Tepe Kültürü Uygarlığın İlk Yetkin Deneyimi. A. Özme (Yay. Haz.), *41. Kazı Sonuçları Toplantısı,4.Cilt,* (ss. 375-390). Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 187-4, Ankara.

Parker, B. J. (1997). Garrisoning the Empire: Aspects of the Construction and Maintenance of Forts on the Assyrian Frontier. *Iraq, 59*, 77-87.
Parker, B. J. (2001a), *The Mechanics of Empire, The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
Parker, B.J. (2001b). The Colonizer, the Colonized and the Colonists: Empire and Settlement on Assyria's Anatolian Frontier. *Paper presented at the conference "Frontiers through Space and Time"* (ss.1-11). Salt Lake City: The Neo-Assyrian Text Corpus Project, Retrieved.

Parker, B.J. (2002). At the edge of empire: conceptualizing Assyria's Anatolian Frontier ca. 700 BC. *Journal of Anthropological Archaeology, 21*, 371–395.

Parker, B.J. (2003a). Archaeological Manifestations of Empire: Assyria's Imprint on Southeastern Anatolia. *American Journal of Archaeology, 107*, 525-557.
Parker, B. J. (2006). Toward an Understanding of Borderland Processes. *American Antiquity, 71 (1)*, 77-100.

Parker, B. J. (2009). Ašipâ Again: A Microhistory of an Assyrian Provincial Administrator. M. Luukko, S. Svärd ve R., Mattila (Eds.), *Of God (s), Trees, Kings, and Scholars Neo-Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola*, (ss.179-192). Helsinki: Studia Orientalia Published By The Finnish Oriental Society 106.

Parker, J.P. (2011). The Construction and Performance Of Kingship in The Neo-Assyrian Empire. *Journal of Anthropological Research, 67*, 357-386.

Parker, J.P. (2012). The Assyrians Abroad, D.T. Potts (Ed.), *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East. Volume I. First Edition.* (ss.867-876). UK, West Sussex: Blackwell Publishing Ltd.

Parker, B. J. (2013). Yukarı Dicle Arkeolojik Proje Araştırmaları (UTARP): On Yıllık Kenan Tepe Araştırmasına Genel Bir Bakış. Diyarbakır Müze Müdürlüğü (Eds), *Ilısu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları. 2004–2008 Çalışmaları/The Ilısu Dam and HES Project Excavations. Season 2004–2008* (ss.201-238). Diyarbakır.

Parker, B. J. (2017). The Neo-Assyrian Kings in Nineveh. L.P. Petit ve D. M. Bonacossi (Eds.), *Nineveh The Great City: Symbol of Beauty and Power* (ss.142-146). Leiden: Papers on Archaeology of the Leiden Museum of Antiquities 13, Sidestone Press.

Parker, B.J, Creekmore, A. ve Easton, C. (2001). Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesı (UTARP) Boztepe Yüzey Araştırması ve Kazıları, Talavaş Tepe Yöntemli Yüzey Araştırması, 1999 Ön Rapor. N. Tuna, J.Öztürk ve J. Velibeyoğlu (Eds.), *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları* (ss.565-591). Ankara: TAÇDAM.

Parker, B.J., Creekmore, A., Moseman, E. ve Sasaki, R. (2002). Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesı (UTARP) Kenan Tepe 2000 Yılı Çalışmaları Raporu. N.

Tuna ve J. Velibeyoğlu (Eds.), *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları* (ss.613-643). Ankara: TAÇDAM.

Parker, B.J. ve Creekmore, A. (2002). The Upper Tigris Archaeological Research Project: A Final Report from the 1999 Field Season. *Anatolian Studies, 52*, 19-74.

Parker, B.J., Creekmore, A. ve Dodd, L.S. (2004). Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (UTARP): Kenan Tepe'nin Kültürel Tarihi'nin Ön Sentezi. N. Tuna, J. Greenhalgh ve J. Velibeyoğlu (Eds.), *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları* (ss.547-602). Ankara: TAÇDAM.

Parker, B. J., Dodd, L., Creekmore, A., Healey, E. ve Painter, C. (2006). The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP)—A Preliminary Report from the 2003 and 2004 Field Seasons at Kenan Tepe. *Anatolica XXXII,* 71-151.

Parker, B.J., Foster, C.P., Henecke, J., Hopwood, M., Hopwood, D.,Creekmore, A., Demirergi, A. ve Eppihimer, M. (2008). Preliminary Report from the 2005–2006 Field Seasons at Kenan Tepe. *Anatolica XXXIV*, 103-176.

Parpola, S. (2005). Overview of the Tablet Archive. *Anatolica XXXI, ss.* 29-31.

Peasnall, B. L. ve Algaze, G. (2010). The Survey of Pir Hüseyin, 2004. *Anatolica XXXVI*, 165-195.

Pfälzner, P. ve Sconzo, P. (2015). First Results of the Eastern Ḫabur Archaeological Survey in the Dohuk Region of Iraqi Kurdistan. The Season of 2013. *Zeitschrift für Orient-Archäologie: Band 8, Deutsches Archäologisches Inst itut, Ernst Wasmuth Verlag*, 90–122.

Pfälzner, P. ve Sconzo, P. (2016a). *The Eastern Ḫabur Archaeological Survey in Iraqi Kurdistan A Preliminary Report on the 2014 Season*. Zeitschrift für Orient-Archäologie Band 9, Berlin: Ernst Wasmuth Verlag.

Pfälzner, P. ve Sconzo, P. (2016b). From the banks of the Upper Tigris River to the Zagros Highlands. The first season (2013) of the Tübingen Eastern Ḫabur Archaeological Survey. K. Kopanias ve J.MacGinnis (Eds.), *The Archaeology of the Kurdistan Region of Iraq and Adjacent Regions* (ss.323-331). Oxford: Archaeopress Archaeology.

Ponchia, S. (2014). Management of Food Resources in the Neo-Assyrian Empire: Data and Problems. L. Milano (Ed.), *Paleonutrition and Food Practices in the Ancient Near East Towards A Multidisciplinary Approach* (ss.385-412). Padova: History of the Ancient Near East/Monographs-XIV, S.A.R.G.O. N. Editrice e Libreria.

Porter, B.N. (2003). *Trees, Kings, and Politics: Studies in Assyrian Iconography*. Orbis Biblicus et Orientalis 197. Zürih: Academic Press /Vandenhoeck Ruprecht.

Postgate, J. N. (1971). Land Tenure in the Middle Assyrian Period: A Reconstruction. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research, 34 (3),* 496-520.

Postgate, J. N. (1992). The Land of Assur and the Yoke of Assur. *World Archaeology, 23(3),* 247-263.

Postgate, J. N. (1994). How Many Sumerians per Hectare? - Probing the Anatomy of an Early City. *Cambridge Archaeological Journal 4 (1),* 47-65.

Postgate, J. N. (2007). *The Land of Assur* & *the Yoke of Assur*. Studies on Assyria 1971-2005, Oxford: Oxbow Books.

Pulhan, G. ve Blaylock, S. (2018). Garzan Vadisi'nde Üç Binyıl: Batman, Gre Amer Höyük Kurtarma Kazıları. F. Baş, (Kor.), *Batman Müzesi Ilısu Barajı Hes Projesi Arkeolojik Kazıları* (ss.111-162). Batman: Fikirzen Ajans Rekramcılık.

Pulhan, G. (2021). Kültürlerin Kavşağında Bir Höyük: Gre Amer, Garzan, Batman. *Aktüel Arkeoloji,* 1-25, (https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/arkeoloji/kulturlerin-kavsaginda-bir-hoyuk-gre-amer-garzan-batman).

Radner, K. (2000). How did the Neo-Assyrian King Perceive his Land ant ist Resources?, R. M. Jas (Ed.), *Rainfall and Agriculture in Northern Mesopotamia (Mos Studies 3): Proceeding of the Third Mos Symposium (Leiden 1999). Pihans LXXXVIII* (ss.233-246). İstanbul.

Radner, K. ve Schachner, A. (2001). Tushan'dan Amedi'ye: Asur Dönemainda Yukarı Dicle Havzasıyla İlgili Topografik Sorunlar. N. Tuna, J. Öztürk ve J. Velibeyoğlu (Eds.), *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları* (ss.729-776). Ankara: TAÇDAM.

Radner, K. (2006a). How to reach the Upper Tigris: the Route Through the Tur Abdin. *State Archives of Assyria Bulletin, 15,* 273-305.

Radner, K. (2006b). Provinz. C. Assyria. *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, Band 11/1-2* (ss.42-67). Berlin: Sonderdruck, Walter de Guyter.

Radner, K. (2011). Assyrians and Urartians. G. McMahon ve S.Steadman (Eds.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 BCE)* (ss.734-751). New York: Oxford Handbooks in Archaeology, Oxford University Press.

Radner, K. ve Schachner, A. (2004). VI. Schlußbetrachtung. A.Schachner (Ed.), *Das Mittelassyrische Tontafelarchiv Von Giricano/Dunnu-sa-uzibi. Subartu, XIV* (ss.113-119). Brepols.

Radner, K. (2012). Between a Rock and a Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku and Šubria – the Buffer States Between Assyria and Urartu. S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf ve P. Zımansky (Eds.), *Biainili-Urartu, ACTA Iranica* (ss.243-264). Peeters: Leuven.

Radner, K. (2014). The Neo-Assyrian Empire. M. Gehler ve R. Rollinger (Eds.), *Imperien und Reiche in der Weltgeschichte, Epochenübergreifende und globalhistorische Vergleiche. Teil 1: Imperien des Altertums, Mittelalterliche und frühneuzeitliche Imperien* (ss.101-119). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Radner, K. (2017). Economy, Society, and Daily Life in the Neo-Assyrian Period. E.Frahm (Ed.), *A Companion to Assyria* (ss. 209-228). New Haven: Wiley & Sons, Blackwell.

Radner, K. (2018). Assur Kenti ve Assur Krallığı Tarihine Genel Bakış/The City of Aššur and the Kingdom of Assyria: Historical Overview. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Eds), *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/The Assyrians Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus* (ss. 2-25). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Reade, J. (1978a). Studies in Assyrian Geography: Part I: Sennacherib and the Waters of Nıneveh. *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale, 72(1),* 47-72.

Reade, J. (1978b). Studies in Assyrian Geography (Suite). *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale, 72(1),* 157-180.

Reade, J.E. (1982). Review. *Die Welt des Orients, Bd. 13*, 146-147

Reade, J. (2002). Shiru Maliktha and the Bandwai Canal System. L.A.G. Werr, J. Curtis H. Martin, A.McMahon, J.Oates ve J.Reade (Eds.), *Of Posts and Plans, Papers on the Archaeology and History of Mesopotamia and Syria presented to David Oates in Honour of his 75th Birthday* (ss.309-318). London: Nabu Publications.

Ristvet, L. (2005). *Settlement, Economy, and Society in the Tell Leilan Region, Syria, 3000-1000 BC* (Unpublished Doctoral Thesis). University of Cambridge, Faculty of Oriental Studies: İngiltere.

Roaf, M. ve Schachner, A. (2005). The Bronze Age to Iron Age Transition in the Upper Tigris Region: New İnformation from Ziyaret Tepe and Giricano. A. Çilingiroğlu ve G. Darbyshire (Eds.), *Anatolian Iron Ages 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001. BIAA Monograph 31* (ss.115-123). British İnstitute at Ankara.

Rosenzweig, M. S. (2016). Cultivating subjects in the Neo-Assyrian empire. *Journal of Social Archaeology, 16(3),* 307–334.

Rosenzweig, M. S. (2018). Assessing the Politics of Neo-Assyrian Agriculture. *Archeological Papers of the American Anthropological Association, 29,* 30–50.

Rost, S. ve Hamdani, A. (2011). Traditiıonal Dam Construction in Modern Iraq: A Possible Analogy for Ancient Mesopotamian Irrıigation Practices. *Iraq, XXIII*, 201-220.

Rost, S. (2017). Water Management in Mesopotamia from the Sixth Till the First Millennium B.C. *WIREs Water, 4*, 1-23.

Russell, H. F. (1984). Shalmaneser's Campaign to Urarṭu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources. *Anatolian Studies, 34,* 171-201.

Russell, J. M. (2017). Assyrian Cities and Architecture. E. Frahm, (Ed.), *A Companion to Assyria, First Edition (ss.*423-452). New Haven: Wiley & Sons, Blackwell.

Saatsaz, M. ve Rezaie, A. (2021). Water Resources Management, Technology, and Culture in Ancient Iran. *Hydrology and Earth System Sciences,* 1-40.

Saggs, H.W.F. (1962). *The Greatness That was Babylon: A Sketch of the Ancient Civilazation of the Tigris-Euphrates Valley.* New York: Hawthorn Books, Inc Publishers.

Saggs, H.W.F. (1963). The Nimrud Letters, 1952: Part VI. *Iraq,* 25 (1), 70-80.

Saggs, H.W.F. (1984). *The Might That Was Assyria*. New York: Sidgwick & Jackson London, St. Martin's Press.

Sağlamtimur, H. ve Ozan, A. (2007). Siirt-Türbe Höyük Kazısı Ön Rapor. *Arkeoloji Dergisi, 2,* 1-31.

Sağlamtimur, H. (2009). Siirt-Türbe Höyük Kazısı Işığında Botan Vadisindeki Kültürel Gelişim. S. Cöhce ve A. Çevik (Eds.), *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, Bildiriler Cilt:1 (ss.*127-142). İstanbul: Esen Ofset Matbaacılık San. ve Tic. A.Ş.

Sağlamtimur, H. ve Türker, A. (2012). Çattepe Höyük, A. Çilingiroğlu, Z. Mercangöz, ve G. Polat (Editörler). *Ege Üniversitesi Arkeolojik Kazıları.* (ss.66-76). İzmir: Arkadaş Matbaacılık Ltd.Şti.

Sağlamtimur, H. (2013). Siirt-Türbe Höyük Kazısı 2002-2007. Diyarbakır Müze Müdürlüğü (Ed.), *Ilısu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları* (ss.137-163). Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.

Sağlamtimur, H. (2015). Mezopotamya'da Nehir Taşımacılığı, Kellek Kullanımı ve Hasankeyf. *Tükiye'nin Yemek Kültürü Dergisi, 77,* 8-15.

Sağlamtimur, H. ve Aydoğan, İ. (2017). Çattepe Höyük. *Aktüel Arkeoloji, 60,* 89-93.

Sağlamtimur, H., Ozan, A. ve Uhri, A. (2018). Çattepe Höyük. F. Baş (Kor.), *Batman Müzesi Ilısu Barajı Hes Projesi Arkeolojik Kazıları* (ss.241-262). Batman: Fikirzen Ajans Rekramcılık.

Sarıaltun, S. (2020). *Aşağı Garzan Havzasında Jeomorfolojik Özelliklerin Arkeolojik Yerleşmelere Etkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çanakkale.

Schachner, A. (2003). From the Bronze to the Iron Age: İdentifying Changes in the Upper Tigris Region The Case of Giricano. B. Fischer, H. Genz, E. Jean ve K. Köroğlu (Eds.), *İdentifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Age in Anatolia and its Neighbouring Regions* (ss.151-163). İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.

Schachner, A. (2004). Vorwort des Herausgebers/Derleyenin Önsözü. A. Schachner, (Ed.), *Das Mittelassyrische Tontafelarchiv Von Giricano/Dunnu-sa-uzibi. Subartu XIV* (ss.I-II), Brepols.

Schachner, A. (2012). Assyriens Herrschaft im Norden-Eine Stele aus İdil im südöstlichen Tur Abdin. H. Baker, K. Kaniuth ve A. Otto (Eds.), *Stories of long ago. Festschrift für Michael D. Roaf, AOAT 397* (ss. 595-614).Münster.

Schachner, A. (2018). Orta Assur Krallarının Anadolu'daki Çıkarları/ The Anatolian Interests of the Middle Assyrian Kings. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Eds), *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/ The Assyrians Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus* (ss.108-125). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Schachner, A. (2022). The Tigris Tunnel (Bırkleyn) (2004-2005). An Archaeological and Epigraphical Survey at one Source of the Tigris. A. Otto, K.ve Kaniuth,(Eds.) *unter Mitarbeit von Femke Grops: 50 Jahre Vorderasiatische Archäologie in München, Münchener Abhandlungen zum Alten Orient- Band 7* (ss. 274-281). Gladbeck: PeWe Verlag.

Sevin, V. (1990). 1988 Yılı Diyarbakır/Üçtepe Kazısı. *11. Kazı Sonuçları Toplantısı I* (ss.103-124). Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

Sevin, V. (1994). 1992 Yılı Diyarbakır Üçtepe Höyüğü Kazıları. *15. Kazı Sonuçları Toplantısı I* (ss. 399-416). Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

Sevin, V. (1999). *Yeni Assur Sanatı I Mimarlık*. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi.
Sevin, V. (2014). *Yeni Assur Sanatı II: Assur Resim Sanatı*. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları.

Siler, M. ve Şengün, M. T. (2016). İdil (Şırnak) Kuzeyinin Jeomorfolojik Özellikleri. *Türk Coğrafya Dergisi, 66,* 11-17.

Sinha, A., Kathayat, G., Weiss, H., Li, H., Cheng, H., Reuter, J., Schneider, A. W., Berkelhammer, M., Stott, L. D. ve Edwards, R. L. (2019). Role of Climate in the Rise and Fall of the Neo-Assyrian Empire, *Science Advances, 5(11),* 1-10.

Sözer A. N. (1984). Güneydoğu Anadolu'nun Doğal Çevre Şartlarına Coğrafî Bir Bakış. *Ege Coğrafya Dergisi, 2(1*), 8-30.

Squitieri, A. (2023). The Iron Age (c. 1200–539 BC) in the Levant and Mesopotamia. *Elsevier,* 1-9.

Stefan Jakob, S. (2017). The Middle Assyrian Period (14th to 11th Century BCE). E. Frahm (Ed.), *A Companion to Assyria. First Edition* (ss.117-142). New Haven: Wiley & Sons, Blackwell.

Stein, G.J. (2001). Understanding Ancient State Societies in the Old World. G.M. Feinman ve T.D. Price, (Eds.), *Archaeology at the Millennium* (ss.353-379). Boston: Springer.

Stillman, N. ve Tallis, N. (1984). *Armies of the Ancient Near East 3000 BC to 539 BC*, A Wargames Research Group Publication.

Sunkar, M. ve Tonbul, S. (2012). İluh Deresi (Batman) Havzası'nın Jeomorfolojisi. *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi, 24,* 38-60.

Sürmelihindi, G. (2018). Palaeo-Environmental Condition Factor on the Diffusion of Ancient Water Technologies. J. Berking (Ed.), *Water Management in Ancient Civilizations, Edition Topoi*, (ss. 43-70). Berlin.

Szuchman, J. J. (2007). *Prelude to Empire: Middle Assyrian Hanigalbat and the Rise of the Aramaeans* (Unpublished Doctoral thesis). University Of California, Los Angeles.

Szuchman, J. (2009). Bit Zamani and Assyria. *Syria 86*, 55-65.

Şenyurt Y.S. (1988). Girnavaz Kazıları Işığında Geç Assur Devri Düğme Dipli Vazoları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 32 (1-2),* 281 – 291.

Şenyurt, S. Y., Akçay, A. ve Aklan, İ. (2018). Yukarı Dicle Havzası'nda Bir Yeni Asur Yerleşimi: Aşağı Salat. *Seleucia Dergisi, 8,* 211-232

Şenyurt, S. Y. ve Akçay, A. (2020). Aşağı Salat Kazıları ve Yukarı Dicle Havzası Yerleşim Tarihi Üzerine Genel Bir Değerlendirme. B. Gür ve S. Dalkılıç (Eds.), *Anadolu Prehistoryasına Adanmış Bir Yaşam: Jak Yakar'a Armağan* (ss.413-438). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Tadmor, H. ve Yamada, S. (2011). *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser Ill (744-727 BC), and Shalmaneser V (726-722 BC), Kings of Assyria. The Royal İnscriptions of the Neo-Assyrian Period, Volume 1*. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.

Tamburrino, A. (2010). Water Technology in Ancient Mesopotamia. L. W. Mays, (Ed.), *Ancient Water Technologies* (ss.29-53). New York: Springer.

Tekin, H. (2003). Hakemi Use 2001 Kazısı. *24. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt* (ss. 399-416). Kültür Bakanlığı, Dösimm Basımevi, Ankara.

Tekin, H. (2009a). Hakemi Use 2008 Yılı Kazılarında Keşfedilen Geç Assur Dönemi Mezarları. *Edebiyat Fakültesi Dergisi,26(2),* 193-211

Tekin, H. (2009b). Hakemi Use Ilısu Projesi Seramikli Neolitik Yerleşmeleri Yüzey Araştırması, 2007. F. Bayram ve A. Özme (Yay. Haz.), *26. Araştırma Sonuçları*

Toplantısı, 1. Cilt (ss. 279-287). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 3172-1, Ankara.

Tekin, H. (2010). Hakemi Use (Diyarbakır) 2008 Yılı Kazıları. H. Dönmez ve C. Keskin (Yay. Haz.), *31. Kazı Soruçları Toplantısı, 2. Cilt* (ss. 35-50). Ankara: İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.

Tekin, H. (2013). Hakemi Use Kazıları. Diyarbakır Müze Müdürlüğü (Eds.), *Ilısu Barajı ve Hes Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları* (ss.103-134). Diyarbakır: Diyarbakır Müze Müdürlüğü-Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Tekin, H. (2018). Hakemi Use: Yukarı Dicle Vadisi'nden Bir Yeni Assur Köy Yerleşimi/ Hakemi Use: A Neo-Assyrian Village Settlement in the Upper Tigris Valley. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Eds), *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/ The Assyrians Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus* (ss.420-435). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Tokat, M.E. ve Güngör, A. (2017). Batman İli Köprülerinin Mimari Açıdan Değerlendirmesi ve Ticaret Yollarıyla İlişkisi. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi, 7 (2/1*), 71-82.

Tuna, N. (2011). Ilısu Barajı Projesi Etki Alanı Arkeolojik Kültür Mirası Yönetimi. N. Tuna ve O. Doonan (Der.), *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları Cilt I,* (ss. 265-321). Ankara: ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi (TAÇDAM).

Tutşi F. (2016). Diyarbakır Kalesinin Unesco Sürecinde Korunan Peyzajın Rolü. F. Sarıhan (Ed.), *TMMOB Peyzaj Mimarları Odası 3. Koruma ve Peyzaj Mimarlığı Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (ss.103-111). Ankara: TMMOB Peyzaj Mimarları Odası Yayınları.

Ur, J. (2005). Sennacherib's Northern Assyrıan Canals: New Insıghts From Satellite Imagery and Aerial Photography. *Iraq LXVII, 67(1),* 317-345.

Ur, J. A. (2010). *Urbanism and Cultural Landscapes in Northeastern Syria. Tell Hamoukar, Volume 1. The Tell Hamoukar Survey, 1999–2001*, Chicago: Oriental Institute Publications, Volume 137.

Ur, J., De Jong, L., Giraud, J., Osborne, J. F. ve MacGinnis, J. (2013). Ancient Cities and Landscapes in the Kurdistan Region of Iraq: The Erbil Plain Archaeological Survey 2012 Season. *Iraq, (75),* 89-118.

Ur, J. ve Reade, J. (2015). The Hydraulic Landscape of Nimrud. *Mesopotamia, 50,* 25-51.

Ur, J. ve Osborne, J. (2016). The Rural Landscape of the Assyrian Heartland: Recent Results from Arbail and Kilizu Provinces. J. MacGinnis, D. Wicke ve T. Greenfield (Eds.), *The Provincial Archaeology of the Assyrian Empire* (ss.163-174). Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.

Ur, J. (2017). Physical and Cultural Landscapes of Assyria. E. Frahm, (Ed.), *A Companion to Assyria* (ss.13-35). New Haven: Wiley & Sons, Blackwell.

Ur, J. (2018). Water for Arbail and Nimrud. H. Kühne (Eds.), *Water for Assyria* (ss.57-76). , Wiesbaden: *Harrassowitz Verlag.*

Ur, J., Babakr, N., Palermo, R., Creamer, P., Soroush, M., Ramand, S. ve Nováček, K. (2021). The Erbil Plain Archaeological Survey: Preliminary Results, 2012–2020. *Iraq,* 1-39.

Ur, J. A. (2022). Remote Sensing of Ancient Canal and Irrigation Systems. S. Rost (Ed.), *Irrigation in Early States New Directions* (ss.65-81). USA: The Oriental Institute of the University of Chicago.

URL-1, 2023, Khinis Kanal Sistemi Genel Görünüm; (https://sennacheribarchaeologicalpark.com/archaelogical-park/archaelogical-areas/)

URL-2, 2023, Khinis Kanalı ve Kabartmaları; https://sennacheribarchaeologicalpark.com/archaelogical-park/archaelogical-areas/)

URL-3, 2023, Khinis Kanal Sistemi'ne ait Kabartmaların Yer Aldığı Paneller; (https://sennacheribarchaeologicalpark.com/archaelogical-park/archaelogical-areas/)

URL-4, 2023, Khinis Kanalı Kabartmaları; (https://sennacheribarchaeologicalpark.com/archaelogical-park/archaelogical-areas/)

URL-5, 2023, Jerwan Su Kemeri Genel; https://kurdistanchronicle.com/babat/2742

URL-6, 2024, Jerwan Su Kemeri'nin Mimari Çizimi; https://sennacheribarchaeologicalpark.com/archaelogical-park/archaelogical-areas/)

URL-7, 2023, Jerwan Su Kemeri'nin Duvarları Üzerinde Yer Alan Yazıt Örneği; https://kurdistanchronicle.com/babat/2742

URL-8, 2024; https://scholar.harvard.edu/jasonur/u2-aerial-photography-middle-east)

URL-9, 2024, Dubalı Yüzer Köprü Örneği; (https://www.digitalcommonwealth.org/search/commonwealth:wd376r334)

URL-10, 2024; https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1851-0902-497 (© The Trustees of the British Museum)

URL-11, 2024; ttp://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=5060&html=ages_detail_t.html&layout=web

URL-12, 2024; http://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=633&html=ages_detail_t.html&layout=web

URL-13, 2024;
https://batmanrehbergazetesi.com/video/1666/3-bin-yillik-nekropol-bulundu.html

URL-14, 2024;(https://www.star.com.tr/foto-galeri/batmanda-bulundu-tam-3-bin-yillik-galeri-720049-sayfa-11)

Uysal, B. (2007). Ninive 5 Kültürü'nün Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Yayılımı. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 6(19),* 48-62.

Üstün, E., Akçamur, E. S. ve Yeğin, E. M. (2018). Arşimet Burgu Türbini ile Çalışan Hidroelektrik Santralin Nümerik Analizleri ile Deneysel Verilerinin Karşılaştırılması. *Kocaeli Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi, 1(1),* 38-46.

Veenhof, K. R. ve Eidem, J. (2008). *Mesopotamia: The Old Assyrian Period*. *Orbis Biblicus et Orientalis 160/5*. Fribourg, Switzerland/Göttingen, Germany: Academic Press / Vandenhoeck Ruprecht.

Walters, S. A. ve Groninger, J. W. (2014). Water Distribution Systems and Onfarm Irrigation Practices: Limitations and Consequences for Afghanistan's Agricultural Productivity. *Water International*, 1-12.

Weiberg, E., Bonnier, A. ve Finn, M. (2021). Land Use, Climate Change and 'Boom-Bust' Sequences in Agricultural Landscapes: Interdisciplinary Perspectives From the Peloponnese (Greece). *Journal of Anthropological Archaeology, 63*, 1-12.

Weiss, D. (2020). The King's Canal: Rock Reliefs in Iraqi Kurdistan Show How Assyrian Farmers Toiled under The Royal Gaze. *Archaeology, 73(3),* 44-47.

Widell, M., Hritz, C., Ur, J.A. ve Wilkinson, T.J. (2013). Land Use Of The Model Communıtıes. T.J. Wilkinson, M. Gibson ve M. Widell (Eds.), *Models of Mesopotamian Landscapes, How Small-Scale Processes Contributed to the Growth of Early Civilizations BAR International Series 2552* (ss.56-80). Oxford: Archaeopress, Publishers of British Archaeological Reports.

Wiggermann, F. A. M. (2000). Agriculture in the Northern Balikh Valley The Case of Middle Assyrian Tell Sabi Abyad. R. M. Jas, (Ed.), *Rainfall and Agriculture in Northern Mesopotamia (Mos Studies 3): Proceeding of the Third mos Symposium (Leiden 1999), Pihans LXXXVIII* (ss.171-231). İstanbul.

Wiggermann, F. A. M. (2011). Agriculture as Civilization: Sages, Farmers, and Barbarians. K. Radner ve E.Robson (Eds.), *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture* (ss.661-689). Oxford: Oxford University Press.

Wilkinson, T.J. (2000). Regional Approaches to Mesopotamian Archaeology: The Contribution of Archaeological Surveys. *Journal of Archaeological Research, 8 (3),* 219-267.

Wilkinson, T. J., Ur, J., Wilkinson, E. B. ve Altaweel, M. (2005). Landscape and Settlement in the Neo-Assyrian Empire. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research, 340*, 23-56.

Wilkinson, T. J., Christiansen, J . H., Ur, J., Widell, M. ve Altaweel, M. (2007). Urbanization within a Dynamic Environment: Modeling Bronze Age Communities in Upper Mesopotamia. *American Anthropologist, 109(1),* 52–68.

Wilkinson, T. J. ve Rayne, L. (2010). Hydraulic Landscapes and İmperial Power in the Near East. *Water Hist, 2,* 115-144.

Wilkinson, T. J.,Philip, G., Bradbury, J., Dunford, R., Donoghue, D., Galiatsatos, N., Lawrence, D., Ricci, A. ve Smith, S. L. (2014). Contextualizing Early Urbanization: Settlement Cores, Early States and Agro-pastoral Strategies in the Fertile Crescent During the Fourth and Third Millennia BC. *J World Prehist, 27,* 43–109.

Wilkinson, T. J., Rayne, L. ve Jotheri, J. (2015). Hydraulic Landscapes in Mesopotamia: the Role of Human Niche Construction. *Water Hist, 7,* 397–418.

Wiseman, D.J. (1975). Assyria And Babylonia c. 1200-1000 B.C. I.E.S. Edwards, C.J. Gadd, N.G.L. Hammond ve E. Sollberger (Eds.), *The Cambridge Ancient History, Third Edition, Volume II, History of the Middle East and The Aegean Region C. 1380-1000 B.C.* (ss. 443-481). USA: Cambridge University Press.

Wiseman, D. J. (1983). Mesopotamian Gardens. *Anatolian Studies, 33,* 137-144.

Yahambaram, P. (2018). *Exploring the Rural Landscape of the Neo-Assyrian Empire: Settlement Increase in the Iron Age Near East* (Unpublished Doctoral thesis). UCL Institute of Archaeology, University College London, London.

Yakar, J. (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi: Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*. (S. Hırçın Riegel, Çev.). İstanbul: Homer Kitabevi.

Yamada, S. (2014). Inscriptions of Tiglath-pileser III: Chronographic-Literary Styles and the King's Portrait. *Orient, 49,* 31-50.

Yamada, S. (2018). Ulluba and its Surroundings: Tiglath-pileser III's Province Organization Facing the Urartian Border. S. Yamada (Ed.), *State Archies of Assyria Studies: Published by the Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki in Association with the Foundation for Finnish Assyriological Research, Volume XXVIII* (ss.11-40). USA: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

Yamada, S. (2019). Neo-Assyrian Eponym Lists and Eponym Chronicles: Contents, Stylistic Variants and Their Historical-ideological Background. G.B. Lanfranchi, R. Mattila ve R. Rollinger (Eds.), *State Archives of Assyria Studies Volume XXIX* (ss.161-182). Helsinki.

Yıldırım, N. (2012). Yeni Asurca Belgelerde Geçen Amēdi Şehri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 52(2),* 1-9.

Yıldız, M. C. ve Yarar, A. (2020). Geniş Başlıklı Savaklardaki Savak Yüklerinin Deneysel ve Sayısal Olarak Modellenmesi. *Konya Mühendislik Bilimleri Dergisi, 8(1),* 164-174.

Yoffee, N. (2010). Collapse in Ancient Mesopotamia, What Happened, What Didn't. P.A. McAnany ve N. Yoffee (Eds.), *Questioning Collapse, Human Resilience, Ecological Vulnerability, and the Aftermath of Empire* (ss.176-203). USA: Cambridge University Press.

Yüksek, T. (2004). Türkiye'nin Su Kaynakları ve Havza Planlamasına Dönük Genel Değerlendirmeler. *Kafkas Üniversitesi Artvin Orman Fakültesi Dergisi, 1-2,* 71-83.

Tescil Fişleri

1.1 DKVKBK 2018/1, Divin Yerleşmesi, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Karar, Karar Tarihi ve No: 08.03.2018-5523, Diyarbakır.
1.2 DKVKBK 2019/1, Beşiktepe (Mollacebbar), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Karar, Karar Tarihi ve No: 25.09.2019-7098, Diyarbakır.
1.3 DKVKB 2019/2, Oğuzlar Höyüğü, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Karar, Karar Tarihi ve No: 25.09.2019-7108, Diyarbakır.
1.4 MGM 2022, 2021 Yılı İklim Değerlendirmesi, Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı Meteoroloji Genel Müdürlüğü, İklim ve Zirai Meteoroloji Dairesi Başkanlığı, Araştırma Dairesi Başkanlığı, Ankara.
1.5 DKVKBK 2019/3, Binbaşı Tepe, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Karar, Karar Tarihi ve No: 25.09.2019-7102, Diyarbakır.
1.6 DKVKBK 2019/4, Ambarçiya Höyük, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Karar, Karar Tarihi ve No: 25.09.2019-7105, Diyarbakır.
1.7 DKVKBK 2019/5, Karacık Höyüğü, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Karar, Karar Tarihi ve No: 25.09.2019-7107, Diyarbakır.
1.8 DKVKBK 2021/1, Aluç Höyük, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Karar, Karar Tarihi ve No: 26.05.2021-8309, Diyarbakır.
1.9 DKVKBK 2022/1, Babahaki Höyük, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Karar, Karar Tarihi ve No: 29.03.2022-9204, Diyarbakır.
1.10 DKVKBK 2022/2, Gre Sinan Höyüğü, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Karar, Karar Tarihi ve No: 28.06.2022-9409, Diyarbakır.
1.11 DKVKBK 2015, Odabaşı (Deyre) Höyüğü, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Karar, Karar Tarihi ve No: 22.01.2015-2960, Diyarbakır.